

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ENVER SAMED KORGAN' IN UYGURLARDA YASAKLAR (YASAKLAR,
ÂDETLER, IRIMLAR) ESERİ
(METİN-İNCELEME)

Zeynep TÜRKERİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İsa ÖZKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HÂLK EDEBİYATI BİLİM DALI

TEMMUZ-2019

**ENVER SAMED KORGAN' IN UYGURLARDA YASAKLAR (YASAKLAR,
ÂDETLER, IRIMLAR) ESERİ
(METİN-İNCELEME)**

Zeynep TÜRKERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HÂLK EDEBİYATI BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

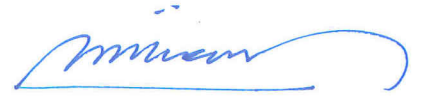
TEMMUZ 2019

Zeynep TÜRKERİ tarafından hazırlanan "Enver Samed Karpan'ın Uygurlarda Yasıklar (Yasıklar, Âdetler, Kıymak) Eseri (Metin-İnceleme)" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman(Başkan): Prof. Dr. İsa ÖZKAN

Türk Halk Edebiyatı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

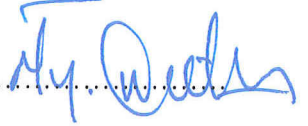
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Prof. Dr. İbrahim DİLEK

Türk Halk Edebiyatı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

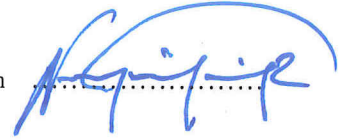
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Prof. Dr. Nezir TEMUR

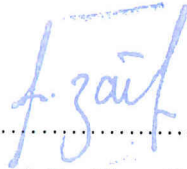
Türkçe Eğitimi, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Tez Savunma Tarihi: 29.07.2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

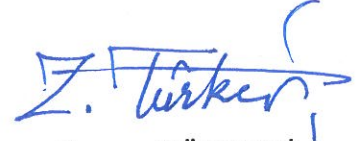

Prof. Dr. Figen ZAF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verileride herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Zeynep TÜRKERİ

29.07.2019

Enver Samed Korgan' ın Uygurlarda Yasaklar (Yasaklar, Âdetler, İrımrlar) Eseri

(Metin-İnceleme)

(Yüksek Lisans Tezi)

Zeynep TÜRKERİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2019

ÖZET

Yasaklar, ilk insan yaratıldığından itibaren oluşturulan kutsal ve tekin olmayan inanış ve uygulamalar bütünüdür. Toplumların kültürel gelişim seviyesini yansıtan yasaklar, her toplumda mevcut olan maddi ve manevi kültür materyalleridir. Uygur yasakları kendilerinden önceki Türk devletlerinin ve çevre kültürlerin etkisinde oluşturulmuştur. Özellikle farklı din ve kültürlerin çok olduğu bir coğrafyada yaşayan Uygurların yasaklara dair uygulama ve inanışları da fazladır. Uygur hâlk inanışları ve yasakları, Uygurların dünyaya bakış açılarını yansıtmakla birlikte millî ananelerini yaşatıp korumaları bakımından da öneme sahiptir. Bu çalışma ile Uygur Türkleri ve Türk dünyası ile ilgili yasaklara dair inanış ve uygulamalara zemin hazırlanmıştır. Uygur yasaklarının Türk mitolojisindeki yeri, yasaklarda yer alan Türk hâlk edebiyatıyla ilgili motifler, hâlk hekimliği, İslami unsurlar gibi konulara yer verilmiştir. Uygurların çevresinde bulunan milletlerin mitolojilerinde rastladığımız ortaklıklar incelenip geçmişten günümüze değişim ve gelişimleri üzerinde incelemelerde bulunulmuştur.

Bilim Kodu : 31002
Anahtar Kelimeler : Uygur, yasak, folklor, hâlk inanışları.
Sayfa Adedi : 765
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İsa ÖZKAN

Taboos (Taboos, Traditions and Talismans) in Uighurs by Enver Samet Korgan: Review

(M.Sc. Thesis)

Zeynep TÜRKERİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

July 2019

ABSTRACT

Taboos are a whole of sacred and uncanny beliefs and practices which have been formed since the first humans. Reflecting cultural development level of societies, taboos are material and spiritual culture supplies existing in every society. Uighur taboos are formed under the influence of previous Turkish states and cultures around them. Living in the lands containing especially lots of religions and cultures, Uighurs also have lots of beliefs and practices in terms of taboos. Uighur folk beliefs and taboos have importance in terms of sustaining and protecting their national traditions along with reflecting their perspectives on the world. With this study, a basis is provided to compare beliefs and practices in terms of taboos in Uighur Turks and Turkic World. The subjects like the place of Uighur taboos in Turkish mythology, the motifs related to Turkish folk literature in taboos, folk medicine, and Islamic elements are mentioned in this study. The similarities between the mythologies of the nations around Uighurs and Uighurs are analyzed and their changes and developments from past to present are examined.

Science Code : 31002
Key Words : Uighur, taboo, folklore, folk beliefs.
Page Number :765
Supervisor : Prof. Dr. İsa ÖZKAN

TEŐEKKÜR

Emeklerinizin karşılığını bir g¼n grebilmek ve bunun neticesinde bu aziz millet iin bir Şeyler yapabilmek benim iin en b¼y¼k kıvan kaynağıdır. Bu tez alışmasını hazırlarken elbette birok kimsenin yardımını ve desteğini grd¼m. Bu yola ıkımam iin bana destek olan yorulduğumda szlerini hatırlayarak g¼ aldığım rahmetli babam Yılmaz T¼RKERİ'ye; eğitim-ğretim hayatım boyunca kendilerinden feyz aldığım ve desteklerini grd¼đ¼m ok değerli ğretmen ve hocalarıma; bu alışmada bana destek olan ve yardımlarını esirgemeyen Do. Dr. Erkin EMET'e; sabır ve desteklerinden dolayı Do. Dr. Nezir TEMUR'a; lisans ve y¼ksek lisans derslerinde bilgilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. İbrahim DİLEK, Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN ve Prof. Dr. Pakize AYTA'a; her zaman desteği ve bilgileri ile beni aydınlatan hocam Prof. Dr. Fatma ZKAN'a; grev yaptığım Osmaniye Korkut Ata niversitesi'ndeki hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma teŐekk¼r ederim.

Bilgi hibir zaman tek başına yeterli değerdir. Bildikleriniz ve hayalleriniz bir yol gsterici olmadan asla ilerleyemez. Lisans ve y¼ksek lisans eğitimi boyunca bana bilgi ışığı olan bilgi ve yorumlarıyla ufkumu aan gnl¼mdeki ve aklımdaki T¼rkl¼k Őuurunu daha da ileri taşımama vesile olan tez s¼recim boyunca her t¼rl¼ desteği gstererek b¼y¼k katkılar sunan tez danışmanım muhterem hocam Prof. Dr. İsa ZKAN'a; ¼zerimden dualarını hi esirgemeyen her zaman destek olan anneciğime ve kız kardeşime teŐekk¼rlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xxi
1. GİRİŞ	1
2. UYGUR TÜRKLERİNİN ADI, TARİHİ VE COĞRAFİ DURUMU HAKKINDA GENEL BİLGİLER	5
2.1. Uygur Adı ve Uygurlar	5
2.2. Uygurların Tarihî.....	6
2.2.1 Ötüken Uygur Devleti.....	6
2.2.2. Kan-Su (Kan-Chou) Uygurları.....	7
2.2.3. Turfan Uygurları	7
2.2.4. Doğu Türkistan	8
2.3. Uygurların Coğrafyası	10
3. METİN İNCELEME.....	13
3.1. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Mitolojik İzler ve Motifler	13
3.1.1. Gök Tanrı	14
3.1.2. Gök Cisimleri ve Burçlar	15
3.1.3. Su Kültü	19
3.1.4. Ateş Kültü	21
3.1.5. Dağ Kültü	23
3.1.6. Ağaç Kültü	24
3.1.7. Taş Kültü.....	26
2.1.8. Kartal Motifi.....	27

3.1.9. Kırlangıç Motifi	28
3.1.10. Hüthüt Motifi	29
3.1.11. Turgay ve Kumru Motifi.....	29
3.1.12. At Motifi	30
3.1.13. Kurt Motifi	31
3.1.14. Yılan Motifi.....	32
3.1.15. Doğum Motifi	33
3.1.16. Umay Motifi.....	39
3.1.17. Hızır Motifi	40
3.1.18. Işık Motifi	41
3.1.19. Rüya Motifi	41
3.1.20. Ölüm ve Yas Motifi	42
3.1.21. Evliliğe Dair Motifler.....	44
3.1.22. Ad Verme Motifi.....	46
3.1.23. Ant Motifi	47
3.1.24. Alkarısı Motifi.....	48
3.1.25. Büyü ve Fal Bakma Motifi.....	49
3.1.26. Demir Motifi	50
3.2. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Hâlk Hekimliği	51
3.3. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Dinî Kültürel Tabakalar ve İslami Unsurlar	52
3.4. Uygur Türklerinin Giyim-Kuşam Âdetleri ile İlgili Özellikler.....	54
3.5. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında On İki Hayvanlı Türk Takvimi	57
3.6. Uygur Türk Hâlk İnanışları ve Yasaklarında Anlatım Türleri	59
4. UYGURLARDA PERHİZLER	63
Muqaddime.....	64
4.1. Uygur Perhizliri Hekkide Kıskıç Bayan	67

4.1.1. Perhiz Heŭkide Çüŷinik.....	67
4.1.2. Uyŷurlardiki “Perhiz” Uŷumi ve Uniñ Bir Ŗança Ŗekli.....	73
4.1.3. Uyŷur Perhizleriniñ Kélip Çiŷiŷidiki Meniviy Asaslar	77
4.1.4. Dinîy Étiŷadniñ Özgiriŷi ve Uyŷur Hełŷ Perhizliri.....	84
4.2. Bölüm: İnsan Hâyâtiŷa Ait Perhizler	89
4.2.1. Âdem Bedinîŷe Ait Perhizler	89
4.2.1.1. Baŷkılarniñ Bedinîŷe Ait Perhizlik Âdetler	90
4.2.1.1.1 Muŷeddes ademlerge ait perhizler	90
4.2.1.1.2. Napak ademlerge alaŷidar perhizler.....	94
4.2.1.2. Öz Bedinîŷe Ait Perhizlik Âdetler	96
4.2.1.3. Bedenniñ Ŗiyapitiŷe Ait Perhizler.....	96
4.2.1.3.1.Yaliña çiliŷŷa ait perhizler	96
4.2.1.3.2. Bedendiki sönék ve muskulŷa ait perhizler	99
4.2.1.3.3. Bedenge neŷiŷ çekiŷŷe dair perhizler.....	100
4.2.1.3.4. Kóleñŷe sûretke ait perhizler	102
4.2.1.4. Beden Ezaliriŷa Ait Perhizler	106
4.2.1.4.1. Çaç ve beden tükliŷige ait perhizler	106
4.2.1.4.2. Baŷ ve yüzge ait perhizler	113
4.2.1.4.3. Kózge ait perhizler	117
4.2.1.4.4. Éŷiz ve çišŷa ait perhizler	121
4.2.1.4.5. Boyunŷa ait perhizler	121
4.2.1.4.6. Mürige ait perhizler.....	122
4.2.1.4.7. Emçekke dair irimlik karaŷlar	122
4.2.1.4.8. Cinsiy ezaŷa ait perhizler.....	124
4.2.1.4.9. Put ve ŷolŷa ait perhizler.....	125

4.2.1.4.10. Meñ ve sögelge ait perhizler	131
4.2.1.5. Ten Acratmiliriğa Ait Perhizler	133
4.2.1.5.1. Şölgey, tükürük ve burun acratmisığa ait perhizler	133
4.3.1.5.2. Kağa ait perhizler	134
4.3.1.5.3. Meniyge ait perhizler	135
4.2.2. Cinsiy Perkke Alaııdar Perhizler	136
4.2.2.1. Cinsni Perklendürüşke Ait Perhizler.....	137
4.2.2.2. Cinsiy Èziqturuşka Ait Perhizler	139
4.2.2.3. Cinsiy Bèsimğa Ait Perhizler.....	141
4.2.3. Cinsiy Turmuşka Ait Perhizler	144
4.2.3.1. Nikahtiki Cinsiy Alaııge Ait Perhizler.....	145
4.2.3.2. Nikahtin Sirtidiki Cinsiy Alaııge Ait Perhizler.....	146
4.2.3.3. Cimağa Ait Perhizler.....	148
4.2.4. Toy – Tökünge Ait Perhizler.....	152
4.2.4.1. Layık Tallaşka Ait Perhizler	153
4.2.4.1.1. Uruk içide nikahlinişka ait perhizler	154
4.2.4.1.2. Uruk sirtidin nikahlinişka ait perhizler	155
4.2.4.1.3. Kandaşilik nikahka ait perhizler.....	156
4.2.4.1.4. Millet içide nikahlinişka ait perhizler	159
4.2.4.1.5. Tebiqiler ara nikahka ait perhizler	162
4.2.4.1.6. Èri bar ayalni almasliq perhizi	163
4.2.4.2. Toy Meslihetige Ait Perhizler.....	165
4.2.4.2.1. Elçige ait perhizler	166
4.2.4.2.2. Çay epkirişke ait perhizler	167

4.2.4.3. Toyni Békitişke Dair Perhizler	168
4.2.4.3.1. Toy künini belgileş hekkidiki perhizler	169
4.2.4.3.2. Toyluqqa ait perhizler	170
4.2.4.4. Toylişışka Ait Perhizler	170
4.2.4.4.1. Nikah oquşka ait perhizler	170
4.2.4.4.2. Toy murasimiga ait perhizler	172
4.2.4.5. Acrişışka ve Qayta Toy Qilişka Ait Perhizler.....	175
4.2.5. Tuğum Perhizliri	178
4.2.5.1. Hëyzdar Ayallarga Alaqidar Perhizler.....	179
4.2.5.2. Hamilidar Ayallarga Ait Perhizler	182
4.2.5.2.1. Hamilidar ayallarniñ iş – herikitige alaqidar perhizler	183
4.2.5.2.2. Hamilidar ayallarniñ yëmek – içmikige ait perhizler	185
4.2.5.2.3. Hamile terbiyisige ait perhizler	186
4.2.5.3. Tuğutqa Ait Perhizler.....	188
4.2.5.3.1. Tuğut orniğa ait perhizler.....	188
4.2.5.3.2. Tuğutluq ayallarga ait perhizler	191
4.2.5.4. Bovaqlarga Ait Perhizler.....	193
4.2.5.4.1. Tuğuluşka ait perhizler.....	193
4.2.5.4.2. Bovaq terbiyisige ait perhizler	195
4.2.5.5. Balilarga Ait Perhizler	203
4.2.6. Yëmek – İçmekke Ait Perhizler.....	206
4.2.6.1. Ğiza – Taam Perhizliri	207
4.2.6.2. Ğizaliniş Usuliga Ait Perhizler	218

4.2.6.3. Tamak Teyyarlaşka Dair Perhizler	225
4.2.7. Kiyim – Kêçekke Ait Perhiz Âdetleri	232
4.2.7.1. Kiyim – Kêçekniñ Reñgige Alaqidar Perhizler	232
4.2.7.2. Kiyim – Kêçek Matèriyalığa Ait Perhizler	235
4.2.7.3. Kiyim – Kêçekniñ Pasonığa Ait Perhizler	236
4.2.7.4. Kiyimni Kêyişke Ait Perhizler.....	238
4.2.7.5. Kiyim Tikişke Ait Perhizler.....	242
4.2.7.6. Kiyimni Yuyuş ve Koyuşka Ait Perhizler	244
4.2.7.7. Kiyimni Yamaşka Ait Perhizler.....	248
4.2.8. Turalğuga Ait Perhizlik Âdetler.....	249
4.2.8.1. Öy Selişka Ait Perhizler.....	251
4.2.8.1.1. Cay tallaşka ait perhizler.....	251
4.2.8.1.2. Kün tallaşka ait perhizler	254
4.2.8.1.3. Öyniñ qorulmisığa ait perhizler	255
4.2.8.1.4. Öy silêsta işlitilidigan matèriyalğa ait perhizler.....	258
4.2.8.1.5. Tam qopuruş ve öy yipişka ait perhizler	259
4.2.8.2. Hoylığa Ait Perhizler	260
4.2.8.2.1. Hoyla içi ve etrapığa dereh tikişke ait perhizler.....	260
4.2.8.2.2. Hoyla işliriğa ait perhizler.....	262
4.2.8.3. Öy İçige Dair Perhizler	263
4.2.8.4. Öy Köçüşke Ait Perhizler	267
4.2.9. Seperge Ait Perhizler	269
4.2.10. Çoñ – Kiçik Teretke Ait Perhizlik Âdetler	275
4.2.11. Til Perhizliri	281
4.2.11.1. Atak Perhizliri.....	283
4.2.11.2. Şum Sözlerge Ait Perhizlik Til Âdetliri.....	288

4.2.11.3. Haķaretlik Sōzlerge Ait Perhizlik Til Âdetliri	290
4.2.11.4. Kesem, «Yaman Til» ve Kargış Sōzlerge Ait Perhizlik Âdetler	294
4.2.12. Çüşke Ait Perhizler	297
4.2.12.1. Çüş Körüşke Ait Perhizler	301
4.2.12.2. Çüşke Tebir Bêrişke Ait Perhiz	303
4.2.12.3. Nes Çüşke Ait Perhizler.....	303
4.2.12.4. Yaman Çüşniñ Şum Aķivitini Tügitişke Dair Perhizler	309
4.2.13. Her Hıl Kesblerge Ait Perhizler.....	311
4.2.13.1. Dêhķançilikķa Ait Perhizler.....	313
4.2.13.2. Ovçilikķa Ait Perhizler	320
4.2.13.3. Baķmiçilikķa Ait Perhizler	320
4.2.13.4. Soda– Ticaretke Ait Perhizler.....	323
4.2.13.5. Kōl Sanaetke Dair Perhizler.....	328
4.2.14. Ölüm – Yêtimge Ait Perhizler	330
4.2.14.1. Ölümge Ait Perhizler	332
4.2.14.2. Haza Êçişķa Ait Perhizler	334
4.2.14.3. Mèyitni Kêpenleşke Ait Perhizler.....	337
4.2.14.4. Depiņge Ait Perhizler	341
4.2.14.4.1. Kōkke depne ķilişķa ait perhizler.....	342
4.2.14.4.2. Otķa depne ķilişķa ait perhizler.....	343
4.2.14.4.3. Tuprakķa depne ķilişķa ait perhizler	345
4.2.14.4.4. Hemdepnige ait perhizler	346
4.2.14.4.5. İslamiyettin kèyinki depnige ait perhizler.....	348
4.2.14.5. Matemge Ait Perhizler.....	352
4.2.14.6. Kêbre Yoklaşķa Ait Perhizler	356
4.2.15. Nezir – Çirağķa Ait Perhizler.....	358

4.3. Tebiet Eşyaliri ve Hadisiliriğe Ait Perhizler	364
4.3.1. Hayvanatka Ait Perhizler	364
4.3.1.1. Kuşlarğa Ait Perhizler.....	365
4.3.1.1.1. Öy kuşliriğe ait perhizler.....	365
4.3.1.1.2. Yavayi kuşlarğa ait perhizler	366
4.3.1.2. Çaharpaylarğa Ait Perhizler.....	368
4.3.1.2.1. Öy hayvanliriğe ait perhizler.....	368
4.3.1.2.2. Yavayi hayvanlarğa ait perhizler	374
4.3.1.3. Ömiligüçi Hayvan ve Haşaretlerge Ait Perhizler	375
4.3.2. Ösümlükke Ait Perhizler	377
4.3.3. Tebiet Cisimliriğe ve Hadisiliriğe Ait Perhizler	382
4.3.3.1. Asman Cisimliriğe Ait Perhizler.....	382
4.3.3.2. Havarayığa Alaqidar Perhizler.....	385
4.3.3.3. Yer, Su ve Otka Ait Perhizler	387
4.3.3.4. Vaqit – Çağ Perhizliri	391
4.3.3.4.1. Möçel perhizliri.....	392
4.3.3.4.2. Künlerge ait perhizler.....	393
4.3.4. Süniy Boyumlarğa Ait Perhizler	396
Paydilanmılar Tizimlikli.....	400
5. UYGURLARDA YASAKLAR.....	405
ÖNSÖZ.....	406
5.1. Uygur Yasakları Hakkında Kısaca Beyan.....	410
5.1.1. Yasak Hakkında Açıklama.....	410
5.1.2. Uygurlarda “Yasak” Anlamı ve Onun Birkaç Şekli	415
5.1.3. Uygur Yasaklarının Meydana Gelmesindeki Manevi Esaslar	420
5.1.4. Dinî İnanişların Değişimi ve Uygur Hâlk Yasakları.....	427

5.2. İnsan Hayatına Ait Yasaklar.....	432
5.2.1. İnsan Bedeni ile İlgili Yasaklar.....	432
5.2.1.1. Başkalarının Bedenine Dair Yasakla İlgili Âdetler	432
5.2.1.1.1. Kutsal insanlarla ilgili yasaklar	433
5.2.1.1.2. Kusurlu insanlarla ilgili yasaklar	437
5.2.1.2. Kendi Bedenimiz ile İlgili Yasaklı Âdetler	438
5.2.1.2.1. Vücuttaki kemik ve kas ile ilgili yasaklar	442
5.2.1.2.2. Vücuda resim yapmaya dair yasaklar	443
5.2.1.2.3. Gölge-suret ile ilgili yasaklar	445
5.2.1.3. Beden Azaları ile İlgili Yasaklar.....	449
5.2.1.3.1. Saç ve beden tüyleri ile ilgili yasaklar	449
5.2.1.3.2. Baş ve yüz ile ilgili yasaklar	456
5.2.1.3.3. Kaş ile ilgili yasaklar.....	459
5.2.1.3.4. Göz ile ilgili yasaklar	460
5.2.1.3.5. Ağız ve diş ile ilgili yasaklar.....	464
5.2.1.3.6. Boyun ile ilgili yasaklar	465
5.2.1.3.7. Omuz ile ilgili yasaklar	465
5.2.1.3.8. Meme ile ilgili ırıklık görüşler	466
5.2.1.3.9. Cinsel organ ile ilgili yasaklar	467
5.2.1.3.10. Ayak ve el ile ilgili yasaklar.....	468
5.2.1.3.11. Ben ve siğil ile ilgili yasaklar.....	474
5.2.1.4. Beden Salgıları ile İlgili Yasaklar.....	476
5.2.1.4.1. Salya, tükürük ve burun salgıları ile ilgili yasaklar...	476
5.2.1.4.2. Kan ile ilgili yasaklar	477
5.2.1.4.3. Meni ile ilgili yasaklar	478

5.2.2. Cinsiyet Farkıyla İlgili Yasaklar	480
5.2.2.1. Cinsiyet Ayrımı ile İlgili Yasaklar.....	480
5.2.2.2. Cinsel Kışkırtma ile İlgili Yasaklar	482
5.2.2.3. Cinsiyet Üstünlüğü ile İlgili Yasaklar.....	484
5.2.3. Cinsel Hayat ile İlgili Yasaklar	488
5.2.3.1. Nikahtaki Cinsel Alaka ile İlgili Yasaklar	488
5.2.3.2. Nikah Dışındaki Cinsel Alaka ile İlgili Yasaklar	489
5.2.3.3. Cima ile İlgili Yasaklar	491
5.2.4. Düğün-Evlenme ile İlgili Yasaklar	495
5.2.4.1. Uygun Kişiyi Seçmek ile İlgili Yasaklar	496
5.2.4.1.1. Soy içinden nikahlanma ile ilgili yasaklar	497
5.2.4.1.2. Soy dışından nikahlanmak ile ilgili yasaklar	498
5.2.4.1.3. Aynı kandan olanlarla nikahlanmak ile ilgili yasaklar	499
5.2.4.1.4. Millet içinden nikahlanmak ile ilgili yasaklar.....	503
5.2.4.1.5. Tabakalar arası nikahlanmak ile ilgili yasaklar.....	505
5.2.4.1.6. Kocası olan kadını almama yasağı.....	507
5.2.4.2. Düğün Danışması ile İlgili Yasaklar.....	509
5.2.4.2.1. Elçi ile ilgili yasaklar	509
5.2.4.2.2. Çay getirmek ile ilgili yasaklar	511
5.2.4.3. Düğünü Onaylamak ile İlgili Yasaklar	512
5.2.4.3.1. Düğün gününü belirleme hakkındaki yasaklar.....	512
5.2.4.3.2. Düğün için gereken şeyleri almak ile ilgili yasaklar	513
5.2.4.4. Düğün Eğlencesi Yapmak ile İlgili Yasaklar.....	514
5.2.4.4.1. Nikah yapmak ile ilgili yasaklar	514
5.2.4.4.2. Düğün töreni ile ilgili yasaklar.....	516

5.2.4.5. Ayrılmak ve Tekrar Düğün Yapmak ile İlgili Yasaklar	518
5.2.5. Doğum Yasakları	522
5.2.5.1. Âdet Gören Kadınlarla İlgili Yasaklar	523
5.2.5.2. Hamile Kadınlar ile İlgili Yasaklar	526
5.2.5.2.1. Hamile kadınların iş-hareketiyle ilgili yasaklar	526
5.2.5.2.2. Hamile kadınların yemek-içmesi ile ilgili yasaklar ..	529
5.2.5.2.3. Hamile eğitimi ile ilgili yasaklar	530
5.2.5.3. Doğum ile İlgili Yasaklar	532
5.2.5.3.1. Doğum yeri ile ilgili yasaklar	532
5.2.5.3.2. Doğum yapan kadınlar ile ilgili yasaklar	535
5.2.5.4. Bebekler ile İlgili Yasaklar	537
5.2.5.4.1. Doğum ile ilgili yasaklar	537
5.2.5.4.2. Bebek eğitimi ile ilgili yasaklar	540
5.2.5.5. Çocuklar ile İlgili Yasaklar	547
5.2.6. Yemek-İçmek ile İlgili Yasaklar	551
5.2.6.1. Yiyecek-İçecek Yasakları	552
5.2.6.2. Yemek Yemek Usulü ile İlgili Yasaklar	563
5.2.6.3. Yemek Hazırlamaya Dair Yasaklar	570
5.2.7. Kılık-Kıyafet ile İlgili Yasak Âdetleri	577
5.2.7.1. Kılık-Kıyafetin Rengiyle İlgili Yasaklar	578
5.2.7.2. Kılık-Kıyafet Materyalleri ile İlgili Yasaklar	580
5.2.7.3. Kılık-Kıyafet Tarzı ile İlgili Yasaklar	582
5.2.7.4. Giysi Giymek ile İlgili Yasaklar	583
5.2.7.5. Giysi Dikmek ile İlgili Yasaklar	588
5.2.7.6. Giysileri Yıkama ve Yerleştirmek ile İlgili Yasaklar	590
5.2.7.7. Giysileri Onarmak ile İlgili Yasaklar	594

5.2.8. Yaşanılan Yer ile İlgili Yasaklı Âdetler.....	595
5.2.8.1. Ev Yapmak ile İlgili Yasaklar.....	596
5.2.8.1.1. Yer seçmek ile ilgili yasaklar.....	597
5.2.8.1.2. Gün seçmek ile ilgili yasaklar.....	599
5.2.8.1.3. Evin kurulması ile ilgili yasaklar.....	601
5.2.8.1.4. Ev yapımında kullanılan materyaller ile ilgili yasaklar.....	603
5.2.8.1.5. Duvar ve ev yapmak ile ilgili yasaklar.....	604
5.2.8.2. Avlu ile İlgili Yasaklar.....	606
5.2.8.2.1. Avlu içi ve etrafına ağaç dikmek ile ilgili yasaklar...	606
5.2.8.2.2. Avlu işleri ile ilgili yasaklar.....	608
5.2.8.3. Ev İçine Dair Yasaklar.....	609
5.2.8.4. Ev Taşımak ile İlgili Yasaklar.....	613
5.2.9. Sefer-Yolculuk ile İlgili Yasaklar.....	615
5.2.10. Büyük-Küçük Abdest ile İlgili Yasaklar.....	621
5.2.11. Dil Yasakları.....	627
5.2.11.1. Ad-Ün Yasakları.....	630
5.2.11.2. Uğursuz Sözler ile İlgili Yasaklı Dil Âdetleri.....	635
5.2.11.3. Hakaretli Sözler ile İlgili Yasaklı Dil Âdetleri.....	637
5.2.11.4. Yemin, «Kötü Söz» ve Kargış Sözleri ile İlgili Yasaklı Âdetler.....	640
5.2.12. Rüyalar ile İlgili Yasaklar.....	644
5.2.12.1. Rüya Görmeye Yasaklar.....	648
5.2.12.2. Rüya Tabir Etmek ile İlgili Yasaklar.....	649
5.2.12.3. Kötü Rüyalar ile İlgili Yasaklar.....	650

5.2.12.4. Kötü Rüyanın İç Karartıcı Sonuçlarını Sonlandırmaya Dair Yasaklar	656
5.2.13. Her Türlü Meslek ile İlgili Yasaklar	658
5.2.13.1. Çiftçilik ile İlgili Yasaklar	660
5.2.13.2. Avcılık ile İlgili Yasaklar.....	667
5.2.13.3. Çobanlık ile İlgili Yasaklar	667
5.2.13.4. Alışveriş-Ticaret ile İlgili Yasaklar	670
5.2.13.5. El Sanatlarına Dair Yasaklar.....	675
5.2.14. Ölüm-Yitim ile İlgili Yasaklar	678
5.2.14.1. Ölüm ile İlgili Yasaklar	679
5.2.14.2. Yas Tutmak ile İlgili Yasaklar	682
5.2.14.3. Ölüyü Kefenlemek ile İlgili Yasaklar	684
5.2.14.4. Defnetmek ile İlgili Yasaklar	689
5.2.14.4.1. Göğe defnetmek ile ilgili yasaklar	690
5.2.14.4.2. Ateşe defnetmek ile ilgili yasaklar	691
5.2.14.4.3. Toprağa defnetmek ile ilgili yasaklar.....	692
5.2.14.4.4. Birlikte defnetmek ile ilgili yasaklar	693
5.2.14.4.5. İslamiyetten sonra defnetmek ile ilgili yasaklar.....	695
5.2.14.5. Matem ile İlgili Yasaklar	700
5.2.14.6. Kabir Ziyareti ile İlgili Yasaklar	703
5.2.15. Nezir-Çırağ ile İlgili Yasaklar	706
5.3. Tabiat Varlıkları ve Olayları ile İlgili Yasaklar	712
5.3.1. Hayvanlar ile İlgili Yasaklar	712
5.3.1.1. Kuşlar ile İlgili Yasaklar	713
5.3.1.1.1. Ev kuşları ile ilgili yasaklar	713
5.3.1.2. Dört Ayaklı Hayvanlar ile İlgili Yasaklar.....	717

5.3.1.2.1. Ev hayvanları ile ilgili yasaklar.....	717
5.3.1.2.2. Yabani hayvanlar ile ilgili yasaklar	723
5.3.1.3. Sürüngen Hayvan ve Haşereler ile İlgili Yasaklar.....	724
5.3.2. Bitkiler ile İlgili Yasaklar.....	726
5.3.3. Tabiat Cisimleri ve Hadiseleri ile İlgili Yasaklar	731
5.4.3.1. Gökyüzü Cisimleri ile İlgili Yasaklar	731
5.4.3.2. Havayla İlgili Yasaklar	734
5.4.3.3. Toprak, Su ve Ateş ile İlgili Yasaklar.....	735
5.4.3.4. Vakit-Zaman Yasakları.....	740
5.4.3.4.1.On iki hayvanlı türk takvimi ile ilgili yasakları	741
5.4.3.4.2. Günler ile ilgili yasaklar.....	741
5.3.4. Yapay Nesnelere İlgili Yasaklar	745
6. SONUÇ.....	755
KAYNAKLAR	759
ÖZGEÇMİŞ	765

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
C	Cilt
çev.	Çeviren
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
S.	Sayı
TAED	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
V	Volume
vb.	ve benzeri
Yay.	Yayınları
YKY	Yapı Kredi Yayınları

1. GİRİŞ

İlkel insanın kendisinden üstün olarak gördüğü tabiat güçlerine tapınarak onları kutsaması animizm inancı olarak tanımlanmıştır. Bu düşünce mitolojinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İnsan varlığı ilerleyen zamanlarda yine değişik inanışlara, tanrılara ve tanrısal varlıklara tapınmışlardır. Uygurlar da bu çerçevede birçok dine inanmış, farklı inançlar doğrultusunda kendi toplumsal kurallarını, âdetlerini oluşturmuşlardır.

Uygurlar kendilerinden önceki Hunların ve Göktürklerin kültürel mirası üzerine kurulmuş olan bir Türk devletidir. Tarih boyunca birçok haklı bağımsızlık mücadelesinde bulunan Uygurlar bugün Tanrı Dağları'nın Cungarya ve Tarım olarak iki havzaya ayırdığı verimli ve daha önemlisi mazisi olan topraklarda yaşamaktadırlar. Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Cungarya Havzası'nda, Gulca, Ürümçi, Kumul (Hami), Çoğçek gibi büyük şehirlerin bulunduğu bölgeye eskiden Uyguristân; güneyde kalan Tarım Havzası'na da Altı-Şehir (Kâşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Karaşar, Küçar) adı verilmektedir (Özkan, 1989:2). Bugün yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından zengin olan Doğu Türkistan'a 1877'deki istiladan itibaren "Xinjiang", (Yeni Eyalet) denilmiştir. Uygur Türkleri geçmişten geleceğe yaşadıkları tüm tarihsel olayların yanı sıra edebî ürünleri, gelenekleri, duygu ve düşünce dünyası zengin; Türk kimliğine uygun olarak da bağımsızlık duygusu çok yüksek olan bir Türk boyudur.

Yeryüzünde çeşitli medeniyetler kuran insan, bu medeniyetler etrafında değişik kültürlerden, dinlerden, tarihî gelişmelerden icat ettikleri farklı kültür hadiselerini oluşturmuştur. Bu kültür hadiselerinin meydana getirdikleri ürünler -yasak gibi- folklor, antropoloji, psikoloji gibi bilim dallarının konusu hâline gelmiştir. Uygurlar yaşadıkları Büyük Türkistan coğrafyasının önemli bir parçasında olması bakımından önem arz etmekle birlikte ticaret, bilim, sanat, ekonomik sahâlarda farklı kültürlerle alışverişte bulunan bir Türk boyudur. Bu alışverişler neticesinde Uygur yasakları da zenginleşmiş ve Uygurların örf-âdetinde şekil almıştır.

Yasaklar, uluslararası sahada "tabu" olarak ifade edilmiştir. Yasakların bir diğer karşılığı yine Batıda sık kullanılan "öfemizm" yani bir şey veya nesne hakkında güzel söyleme, uğurlu söyleme demektir. Bir diğer karşılık olarak örtmece sözcüğü kullanılabilir. Örtmece, anlamı ve çağrışımı sevilmeyen, korkulan, iğrenilen; toplum tarafından üzücü, kırıcı, çirkin ve kaba sayılan, uğursuz kabul edilen varlık ve kavramları

karşıl原因 sözcükler yerine, bu kötü çağrışımları engelleyecek başka sözcüklerin kullanılmasına güzel adlandırma veya örtmece söz denilmiştir (Üstüner, 2009:167). Üç harfliler, canavar gibi... Kelimenin çıkışı, Polinezya yerlilerinin dilinden alan etnologlar tarafından kullanılmasıyla başlar (Güngör, 2006: 70). Tabu, “kutsal” ve “kirlenmiş”, “tekin olmayan” gibi zıt kavramları birlikte taşımaktadır (Freud, 2018: 54, 60). Uygurlar arasında da benzer şekilde yasak hem kutsal olanı hem de uygun ve tekin olmayan nesne, durumları karşılamaktadır.

Yasaklar genellikle dinsel, cinsellik, ihtiyaç giderme, yas tutma, yemek yemek-içmek vb. sosyal ve kişisel hâyâtı düzenleyen sistemli kültürlerle, yaşanan coğrafyaya, zamana ve şartlara göre değişebilen davranış biçimleridir. Yasaklar, bir milletin kültürel kodlarının taşıyıcısıdır. Bu çalışmada Enver Samet Korgan’ın eserinde, Uygurlar arasında toplanan örf-âdet, geleneğinde geçmişten günümüze Uygurların yaşamına etki eden yasakların derli toplu hâlini görebiliriz.

Yasak, bütün toplumların kültür dairesinde ve coğrafyalarında belli tarihsel aşamalar geçirerek var olmuş ve olmaya devam eden sistematik bir yapıdır. Milletlerin yasak âdetlerine bakarak içerisinde bulunduğu durumu ve olaylara bakış açılarını görebilmekteyiz. Folklor bilimi sahasında yasaklar; ait oldukları milletlerin sözlü hukuk sistemi olan töresine, gündelik faaliyetlerine, çeşitli eğlence ve törenlere, sözlü ve yazılı kültür ürünlerine etki etmiş ve belli sebeplerle kendisini sürekli yenilemiştir.

Türk milleti, geçmişten günümüze kendi değerleri ve inandıkları dinler çerçevesinde oluşturdukları kuralları ve töresi olan bir millettir. Günümüzde Çin tarafından işgal edilen Doğu Türkistan topraklarında yaşayan Uygurlar, tarihten bu yana Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Nesturî, İslamiyet vb. dinlere inanmışlardır. Bu dinler etrafında şekillenen yasak âdetleri de Uygurların töresi ile birleşmiştir. Büyük Türkistan coğrafyasının atalar diyarında yaşayan Uygur Türkleri tarihten bu yana geçirdikleri maddi ve manevi değişimler neticesinde hem diğer milletlerle hem Türk boyları ile ortak hem de kendine has belirli yasak âdetleri oluşturmuştur.

Bu çalışma Uygur Türklerinin yasak âdetlerini konu edinmiştir. Uygur hâlk yasakları; Uygurların yaşayış biçimleri, inanışları, ticaret, estetik görüşleri, evrene, doğaya ve insana bakışları vb. çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yasaklar Uygurların günlük hâyâtını düzenlemekle birlikte bazı tören, âdet, pratik işlerinde kolaylık sağlayan insan-çevre, insan-insan ilişkisini düzenleyen basit veya zor kurallar bütünüdür. Uygurlar bu yasaklara uyarak

kendilerine iyilik getireceğine, uymadıkları takdirde ise kötülük geleceğine inanmışlardır. Yasaklar, Uygurların inandıkları dinlerde var olan Tanrı ve Tanrısal güçlerin buyrukları yine kam, bahşı, perihun ve diğer dinlerin din alimlerinin önderliğinde sıradan insanın uymasını istediği kurallar ile birleşmiştir. Bu birleşim tüm Türk dünyasında hemen hemen benzer şekilde yaşatıldığına rastlamaktayız.

“Enver Samed Korgan’ın Uygurlarda Yasaklar (Yasaklar, Âdetler, İrımlar) Eseri (Metin-İnceleme)” adlı bu çalışma Uygur Türklerinin yasak âdetlerini tüm yönleri ile inceleme amacı taşımaktadır. Türk hâlk edebiyatı çalışmaları için Türk kültürünün temel öğelerinin belirlenmesi ve işlevlerinin ortaya konulmasıyla birlikte Uygur Türkleri ve diğer Türk boylarının yasak âdetleri noktasında mukayesesi yapılabilecektir. Uygur Türklerinin geçmişten günümüze yaşadıkları olaylar, edindikleri tecrübeler neticesinde oluşturdukları yasak âdetleri onların duygu ve düşünce dünyasını aydınlatması ve bilimin çeşitli dalları için yeni araştırma konularına imkân sağlaması bakımından önemlidir.

Uygur yasakları ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar az sayıdadır. Bu çalışmalar birebir Uygur Türklerinin yasakları, başlığı altında toplanmamış; folklor başlığı altında veya çeşitli başlıklar altında değerlendirilmiştir. Uygur Türklerinin yasaklarını konu alan bu çalışma doğrudan yasakları tanıtmakla birlikte müstakil bir çalışma hâline getirilmiş olacaktır. Türk hâlk edebiyatı ve folklor bilimi sahâlârında Uygur Türklerinin yasak konusu çeşitli mukayeseler yapılarak değerlendirilip bu bilim sahâlârında çalışacak araştırmacılara kolaylık sağlanacaktır. Aynı zamanda folklor bilimi sahasında çalışma yapanlara Uygur Türklerinin örf-âdetlerine ve yasak anlayışı konularına yeni bakış açıları kazandırabilecektir.

Çalışmanın kapsamı, Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan Uygur Türklerinin yasak âdetleri ile sınırlandırılmıştır. Bu çalışma Uygur Türklerinin örf-âdetleri, tecrübelerinden yola çıkarak meydana gelen yasaklar ve Enver Samet Korgan tarafından sunulan “Uygurlarda Yasaklar (Yasaklar, Âdetler, İrımlar)” adlı eser oluşturmaktadır. Uygur Türk hâlk inanışlarının mitolojik izleri, diğer Türk boyları ile mukayesesi, edebî ürünler, muhtelif motif grupları, dinî ve kültürel tabakalar gibi bazı bölümlerde incelenip değerlendirilecektir.

Metin çalışması sırasında Enver Samet Korgan’ın eserinden hareketle Uygur Türklerinin yasakları ve yasak âdetlerini içeren diğer kaynaklara bakılmıştır. Tez çalışması süresince Uygur Türkçesi grameri ve Uygur Türkçesi ile yapılan diğer çalışmalar incelenmiş ve metin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımında faydalanılmıştır. Metnin Türkiye Türkçesine aktarımında Emir Necipoviç Necip tarafından yazılıp İklil Kurban

tarafından çevrilen Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü” nden, Özbekçe sözlük (1998) ve Uygur Türkçesi ile yazılan eserlerden faydalanılmıştır. Metin içerisinde yer alan Yusuf Has Hacip’ in “Kutadgu Bilig” ve Kaşgarlı Mahmut’ un “Divânu Lügâti’t-Türk” adlı eserleri yararlanılan diğer kaynaklardır.

İnceleme kısmına başlamadan konuyla ilgili kaynaklar taranıp bu çerçevede Uygurların tarihî ve coğrafyası üzerine kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Konuyla ilgili mevcut kaynaklara bakılmıştır. Asıl inceleme kısmında ise mitolojik unsurlar, motifler, hâlk hekimliği, İslami unsurlar, giyim-kuşam, anlatım türleri içerisinde atasözleri gibi bazı konulara yer verilmiş Uygur yasaklarına dair yeni fikirler geliştirilmeye çalışılmıştır.

2. UYGUR TÜRKLERİNİN ADI, TARİHİ VE COĞRAFİ DURUMU HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. Uygur Adı ve Uygurlar

Uygur adı Türkçe kaynaklarda ilk defa Orhun Abidelerinde geçmektedir. Çin kaynaklarında Uygurlara Çinliler tarafından Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wei-ho, Wei-hu, Hui-hu ve Hui-ho gibi adlar verilmiştir (İzgi, 2000: 13). Uygur adının anlamı ve etimolojisi ile ilgili olarak farklı açıklamalar yapılmıştır. Çin tarihlerinde geçen Hoi-he adını verdikleri Uygurlar, Kan-su ve Şan-si eyaletlerinin kuzeyinde oturdukları zamanlarda Çin dilinden şimalin kıvı göçebeleri manasına gelen "Çidis" adıyla kaydedilmiştir (Orkun, 2011: 223). Uygur adının etimolojisi ile ilgili olarak: "uy (takip etmek)+gur tarzında (sal-gur gibi) ileri sürülmüş ise de o tarihlerde Türkçede "takip etmek" manasındaki fiil kökünün "ud+" olduğu belirtilerek Uygur adının "uy (oymak, baskı yapmak)+gur" şeklinde açıklanabileceği veya daha kuvvetli bir ihtimal ile adın Türkçe "uy (akraba, müttefik)+gur" olabileceği dolayısıyla "On-Uygur" deyiminin de "on müttefik" manasında olması gerektiği bildirilmektedir (Kafesoğlu, 2013: 125). Öte yandan Divânu Lügâti't-Türk, Şecere-i Türk, Cami'üt Tevârih gibi önemli eserlerde Uygurlarla ilgili bilgiler yer almaktadır.

Doğu Türkistan coğrafya adının ortaya çıkışı ile ilgili Çin kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kaynaklarda başlangıçta Hsi-yü ("Batı Toprakları") tâbiri ile esasen Doğu Türkistan'ı kastetmişlerdir (Yıldırım, 2016: 31). Günümüzde Doğu Türkistan kuzeyde Altay dağları, güneyde Karakurum ve Kuenlun (Altun Tağ) dağı ve Pamir yüksekliği arasında yer alan bölgenin adıdır (Mahmutoğlu, 1987: 26). Büyük Türkistan coğrafyasının Hunlar ve Göktürklerden sonra yerleşik hâyâta geçmeye başlayan Uygurlar kendilerinden önceki Türk devletlerinin vârisidir. Uygurlar komşu oldukları milletler ve inandıkları dinler etrafında kendilerine has millî bir kültür oluşturmuşlardır.

2.2. Uygurların Tarihi

2.2.1 Ötüken Uygur Devleti

742’de Basmil, Karluk ve Uygurlar Göktürkler üzerine hücum etmişler bu sürede Uygurlar Basmilleri yenerek 744-745 senesinde Ötüken’de yeni bir Türk devleti kurmuşlardır. Uygur devletinin kağanı Kutluk Bilge Kül Kağan’dır. Kutluk Bilge Kül Kağan’dan sonra yerine oğlu Moyen-çor geçmiştir. Moyen-çor zamanında kaynaklarda geçen Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine-Usu gölü yakınındaki, Uygur hakanlığının ilk devri için mühim olan kitabeden anlaşıldığına göre hakan Moyen-çor Dokuz-Oğuzları toplamış, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmillerle, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çik’lerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hakimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kuenlua’ya kadar yaymış; oğullarını yabgu, şad tayin ettiği belirtilmektedir (Kafesoğlu, 2013: 127) Uygurlar Çin üzerinde de etkili olmuştur. Çin üzerine Arap ve İslam kuvvetlerinin gerçekleştirdiği Talas savaşı (751) neticesinde Çin büyük bir yenilgiye uğramış bunun üzerine Uygurlar bu boşluktan faydalanmış ve Tarım havzasına geçmişlerdir. Uygurlar Çin’de meydana gelen iç karışıklıklardan da istifade etmiş ve Çin her yıl 20 bin top ipek vermeye başlamıştır. Moyen-çur’dan sonra küçük oğlu Böğü Kağan geçmiştir. Böğü Kağan zamanında gerçekleştirilen Lo-yang seferi sırasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Böğü Kağan Çin’den ülkesine dönerken yanında dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu rahipler, Uygur medeniyetinin oluşmasında büyük rol oynamıştır (İzgi, 2000: 18). Göktürkler zamanında karşılaştıkları düşünülen Budizm ve sonrasında Manihaizm Uygurların sanat, ticaret, kültür gibi yönlerden farklılaşmasına sebep olmuştur. Böğü Kağan’ın veziri Tun Baga Tarkan, 780 senesinde Böğü Kağan’ı öldürüp yerine kendisi geçmiştir (İzgi, 2000: 21). Tun Baga Tarkan’ın başa geçmesi Çin tarafından iyi karşılanırsa da Uygur devleti içerisinde bazı olayların yaşanması sebebiyle karışıklıklar çıkmıştır. Tun Baga Tarkan’dan sonra oğlu tahta geçmiştir. 794 senesinde başa geçen Kutluk Bilge zamanında ise önemli gelişmeler yaşandığını görüyoruz. Kutluk Bilge zamanında Karlukları egemenlikleri altına almışlar ve Turfan bölgesine inmişlerdir. Kutluk Bilge Kağan’ın en büyük icraatı, Kırgız seferi olmuştur (İzgi, 2000: 22). 808 senesinde “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan” tahta geçmiştir. Bu kağanın diğer Uygur kağanlarına göre en önemli yönü Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır (İzgi, 2000: 23). 821 senesinde başlayan ve gittikçe kötüye giden siyasi

bozukluk 840 senesinde Kırgızların Uygur topraklarına girip Ötüken Uygur devletini yıkmaları ile son bulmuştur.

Kırgızların yenilgisine uğrayan Uygurlar çeşitli bölgelere göç etmişlerdir. Asya'nın güney ve Çin'in batısına yerleşen bir grup Şa-çu (Sha-Chou) Uygurları olarak adlandırılmıştır. Sha-Chou Uygurları hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte bunlar için Mani rahiplerinin beyaz elbise giymeleri sebebiyle bu yeni devletçiğin hükümdarı "Beyaz elbise Giyen İmparator" adı ile anıldığı ve devletin Mani rahipleri tarafından idare edildiği kaynaklarda geçmektedir (Ögel, 1971: 110).

2.2.2. Kan-Su (Kan-Chou) Uygurları

840 senesinden sonra Tibet ve An-Shi bölgesi taraflarına giden Uygurlar bu bölgenin merkezi olan Kansu şehrinin yakınlarına yerleşmişlerdir. Kan-Chou Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar" da denildiği görülmektedir (İzgi, 2000: 27). Kan-Su şehrinin Çin ve Doğu Türkistan arasında bulunan bir ticaret şehri olma özelliği ile bilinmektedir. Bu bölgede Budizm çok yaygındır ve Bin Buda mağaraları bu bölgede bulunmaktadır. Kansu Uygurları zaman zaman Tibetliler tarafından sıkıntıya uğramışlardır. Kansu Uygurları ile ilgili kaynaklarda Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi fütühat politikasının olmadığı şeklinde geçmektedir. Bunun sebebi olarak yerleşik yaşama yavaş yavaş geçmeye başlamaları ve kervanlarını baskın ve istilaya uğramadan gönderebilmek olarak gösterilmektedir (Emet, 2015: 21).

2.2.3. Turfan Uygurları

Bazı kaynaklarda "Batı Uygurları" olarak geçen ve Çin kaynaklarında bir devlet olarak ortaya çıkan Turfan Uygurlarıdır. Batıya gelen bazı Uygur kolları Tanrı Dağları, Beş Balık, Turfan taraflarına yerleşerek 840'ta Ordu-Balık'ta istilâcılar eli ile öldürülen Uygur hakanının yeğeni Mengli'yi (Ulug Tanrıda Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge) kağan olarak seçmiştir (856) (Kafesoğlu, 2013: 131). Turfan Uygurları 857-866 yılları arasında devletlerinin kuruluşlarını tamamlamış ve bu bölge 1335 senesine kadar yaşayacak olan Uygur devletinin esas çekirdeğini oluşturmuştur (Ögel, 1971: 109). Mani dininin etkisiyle Turfan Uygurları yalnız ticaret ve sanatkâr bir millet hâline gelmişlerdir. Kao-ch'ang

Uygurlarının Kara Hıtaylara tabi olduktan sonra 1209 senesinde de Cengiz Han'a tabi oldukları görülmektedir. Cengiz'in oğullarından biri olan Çağataylılar zamanında şehrin ismi Hoço olarak değişmiştir. 1305 senesinden sonra "İdikut" unvanlı Uygur hükümdarlarının başa geçtiğine dair ifadeler yer almaktadır. Ötüken Uygurları yıkıldıktan sonra bu bölgeye yerleşen Uygurların şehir isminin değişmesi veya bir şehrin diğerine üstünlük sağlaması tarih boyunca sadece anılan isimlerinin değişmesine neden olmuş, fakat onlar başlangıçtaki "Kao-ch'ang" Uygurları olduğu söylenmektedir (İzgi, 2000: 30, 31).

10. yy'a kadar "kağanlık" olan Uygurlar daha sonra "hanlık" olmuşlardır ve bu hanlar "Arslan" unvanını kullanmaya başlamışlardır. Aynı Uygurlar Moğol devrinde I-tu-hu (İdikut) ünvanlı kişilerce idare edilmişlerdir (İzgi, 2000: 32). Uygurların, ilk Türk İslam devleti olan Karahanlı Devleti (840-1212) ile çetin mücadeleler içinde oldukları belirtilmektedir. Turfan Uygur Kağanlığı daha sonra Kara Hıtay devletine bağlanmıştır. Uygur alfabesinin Hıtay devletinin resmî yazısı olmasında Uygurların etkisi büyüktür. Moğol istilasına kadar Türkistan coğrafyasında yaklaşık 88 yıl hüküm süren Karahıtay Devletinden (1124-1211) sonra Uygurlar Cengiz Han'a bağlanmışlar, Uygurlar, Moğolların Gizli Tarihi'ne göre 1206-1207 yılında Çingiz'e bağlandıklarında başlarında İdi-Kut Barçuk bulunmaktadır (Gömeç: 2015: 167) Cengiz Han'ın ölümünden sonra Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'ın olduğu coğrafyanın yönetimi oğlu Çağatay'a düşmüştür. Çağatay ülkesinin başkenti, yani merkezi bugünkü Almalık civarındaki Kuyas kabul edilir. Bu yüzden onun toprakları Uygur vatanından, Buhara ve Semerkant'a kadar uzandığına dair bilgiler yer almaktadır (Gömeç 2015: 170). Timur zamanında 1399 Hızır Hoca'nın ölümünden sonra Kaşgar'a sefer düzenlendiği görüyoruz. 1514'te ise Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı) karşımıza çıkmaktadır. Seyit Han hâlkın da yardımıyla Kaşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirmiş ve 1514'te Seidiye Hanlığı'nı kurmuştur (Emet 2015: 33).

2.2.4. Doğu Türkistan

Doğu Türkistan 15. yy ve 16. yy'ın başlarında Timur hanedanlığına bağlıdır, 1606'da Emir İsmail'in idaresine geçen bölgede "Hocalar Dönemi" başlamıştır. 17. yüzyılda Kaşgar, Yarkent ve Aksu'da küçük küçük hanlıklar bulunmakla birlikte gerçek iktidar, Müslüman yerli "Hoca" ların elindedir (Kafesoğlu 2013: 609). Timur Hanedanlığından sonra Türk boyları arasında yaşanan kopukluk Rusya ve Çin'in işine yaramıştır. Emir İsmail ve öbür

beylerin birbirlerini çekememeleri Doğu Türkistan'ın işgaline zemin hazırlamıştır. 1674' te Kalmuklar Turfan, Urumçi ve İli bölgelerinde Cungarya Devletini kurmuşlardır (Gömeç 2015: 185). 18 yıldan sonra tekrar karışıklıklar baş göstermiştir. Bu karışıklıklardan yararlanan Çin 1759'da Kaşgar etrafına sahip olmuştur. Türk-Çin mücadeleleri devam ederken daha sonra Çinliler tarafından idam edilecek olan Burhaneddin Hoca'nın torunu Cihangir, 1826 yılında Kırgızların da yardımıyla Kaşgar'ı ele geçirmeyi başarmış, Yarkent ve Hotan'ı da içine alan bir devlet kurmuştur (Gömeç 2015: 186). 1847 yılında Cihangir Hoca'nın kurduğu bu devleti Çin ortadan kaldırmıştır. Fakat kendi topraklarında bağımsızlık mücadelesi veren Uygur Türkleri hiçbir zaman mücadeleyi bırakmamış ve isyanlar durmadan devam etmiştir. Çinliler Doğu Türkistan'ı Cungarya ve Kaşgarya diye iki kısma ayırmışlardır (Gömeç 2015: 186). Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesi sürekli devam etmiş ve tarihî şahsiyetleri ön plana çıkmıştır. 1864 yılında Hoten' de Abdurrahman Ahund ve İbrahim Han gizli bir teşkilat kurmuş ve İlçi şehrine yürüyerek Hoten şehrini kurtarmışlardır (Özkan, 1989: 12). Kaşgar' a baktığımızda ise 1863-64 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Bey, Han Töre ve Yakub Beylerin uğraşlarıyla Kaşgar' a girilmiş ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. Bu tarihlerden sonra Yakub Han Dönemi karşımıza çıkmaktadır. Batı Türkistan'ın Rus İstilasına uğramasıyla oradan gelen binlerce silahlı asker ve siyaset adama Kaşgar'a sığınmıştır. Yakub Bey bu durumu büyük bir güç olarak görmekle birlikte Han Töre' nin hükümdarlığına son vermeyi düşünmektedir. Yakub Bey, daha sonra Han Töre'yi devirmiş ve Hokant hükümetinin sona erdiğini ilan ettikten sonra kendisini "Atalık Gazi Bedevlet" unvanıyla Kaşgar ve Yarkent hükümdarı ilan etmiştir (Buğra, 1952: 25). Çin tüm Doğu Türkistan'ı ele geçirme düşüncesinde olurken Yakub Bey de bu sırada Aksu ve Kuça'ya girmiştir. Bu sırada Çinli Müslüman, Dunganlar, Kaşgar Hanlığına düşman olmuşlar ve Yakub Bey bunlarla da mücadele etmiştir. Pek çok düşmanla mücadele eden Yakub Bey Rusların baskılarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Rusların Türkistan hanlıklarını ele geçirmesi üzerine Yakub Bey, Türkiye ile dost geçinen Hindistan'daki İngilizlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu zamanda Osmanlı Devleti'nin Kaşgar Hanlığına yardımları ve Osmanlı-Yakub Bey arasındaki münasebetler dikkat çekmektedir. Doğu Türkistan Türklerinin dileğine binaen Osmanlı Devleti, Kaşgar ordusunu eğitmek üzere subaylarla birlikte 2000 tüfek, 6 top, Kaşgar'da imal edilmek üzere kapsül ve barut malzemeleri yolladı (Gömeç: 2015: 192). Ancak Çin boş durmamıştır. Yakub Bey'in savunma tedbirlerini alırken ölmesi Doğu Türkistan'ın karışması ve Çin'in Kaşgar ordusunu katletmesine sebep olmuştur. Yakub Bey'in ölümünden sonra yerine geçen Hakkuli Bey Çin

ile savaşa girmiş, fakat cephede başarılı iken bir gece kaçması üzerine askerler panik olmuş ve Kaşgar Çin istilasına maruz kalmıştır (Buğra, 1952: 27). 1884'ten itibaren Çinliler, Doğu Türkistan için “Yeni Sömürge” manasına gelen “Sinkiang” deyimini kullanmışlar ve haritalarda da bu adla anılmıştır (Gömeç 2015: 194). Doğu Türkistan'da Çin'e karşı isyanlar yüz verse de başarılı olamamıştır. Bu istiklâl hareketleri devam ederken 1933'te Turfan, Karaşar, Aksu, Kuça ve Hoten'deki Türklerin katılımıyla Doğu Türkistan kurtarılmıştır. Bu istiklâl mücadelesinden rahatsız olan Rusya Çin'e yardım etmeye başlamıştır. Bu sırada Doğu Türkistan'da millî bir meclis kurulmuştur. Uygur Türkleri Çin, Rus ve Dunganlarla aynı anda mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1942 yılında ise işkencelere maruz kalan Hoca Niyaz şehit edilmiştir. Bu yıllarla ilgili bir başka beyanda, 1949'da ise Çin'deki iç çekişmeyi kazanan komünistler, Doğu Türkistan'a yeniden sahip olarak binlerce Türkü öldürdüğü ve yüz binlercesini de ana vatanlarından sürdürdüğü kaydedilmektedir (Gömeç 2015: 197). Doğu Türkistan ve Türkiye Türkleri aynı milletin farklı coğrafyalarda yaşayan iki koludur. Anadolu'nun Nasreddin Hocası Doğu Türkistan'da Nesriddin Ependi olmuştur. Ancak Çin, Doğu Türkistan'da millî ve İslami kültürün yaşamasına izin vermemekte hatta Doğu Türkistan'ın başta Türkiye olmak üzere diğer Türk devletleri ile dil, kültür, âdet ve örf bağlarını tamamen koparıp millî ad, millî kültür ve müşterek dilini kökten değiştirme faaliyetleri içerisinde olmuştur (Alptekin, 1975: 55, 58).

2.3. Uygurların Coğrafyası

Uygurların büyük çoğunluğu Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü yaklaşık 1.664.897 km²'dir. Orta Asya'nın Pamir ve Altay dağları arasındaki bölgenin doğu kısmında yer almaktadır. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay Dağları, güneyde Karakorum Çölü, Altun ve Pamir Dağları bulunmaktadır. Doğu Türkistan Tanrı Dağlarının kuzey-güney yönleri doğrultusunda ikiye böldüğü kısımlardan oluşmaktadır. Kuzey kısmında Urumçi, Turfan, Kumul gibi şehirler; güneyde Kaşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Karaşar ve Kuçar, yani “Altı Şehir” bulunmaktadır. Tarım Nehri bölgenin en uzun nehridir. Su miktarı en fazla olan İli Nehri ve kaynağını Obi Nehrinden alan İrtiş Nehri Türkistan coğrafyasının önemli büyük nehirleri arasında yer almaktadır. Tanrı Dağları ile Karanlık dağlar arasında yer alan Tarım havzasının büyük kısmını Taklamakan çölü oluşturur. Tanrı Dağları ile Altay dağları arasında kalan yerde bulunan Cungarya havzasının güney kısımlarında ise oldukça verimli tarım arazileri yer almaktadır. Tarım havzasında kara

öl ikliminin hâkim olduğu görölmektedir. Tanrı dağlarının kuzey tarafı, güney tarafından 5 ilâ 6 misli daha fazla yağış almaktadır (Ardel 2001: 23).

Doğu Türkistan'da yağış miktarı oldukça düşüktür. Yarı kurak veya öl iklimi denilen iklim tipi görölmekle birlikte karasal iklim kaynaklı büyük ısı farkları yaşanılmaktadır. Bu nedenle yazları sıcak, kışları soğuktur (Yıldırım, 2016: 74).

Doğu Türkistan'da ipek böcekçiliği eski zamanlardan beri yapılmaktadır. Aynı zamanda bu verimli coğrafyada pamuk, şeker pancarı, üzüm, kavun-karpuz, dut gibi ürünler yetiştirilmektedir. Doğu Türkistan bu verimli toprakları bünyesinde barındırmakla birlikte otlakların geniş olması sebebiyle hayvancılık da önemli geçim kaynakları arasındadır. Doğu Türkistan'da faydalanabilir otlaklar oldukça fazladır. Bu otlaklarda 60 milyon baş hayvan beslenebilir (Mahmutoğlu, 1987: 32). Doğu Türkistan maden kaynakları bakımından da çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Keşfedilen maden türleri 100'den fazladır (Mahmutoğlu, 1987: 40). Petrol, kömür gibi yeraltı kaynakları yönünden zengin olan bu topraklar maalesef Çinliler tarafından işgale uğramış ve Uygur Türkleri kendi vatanlarında hem özgürlüklerinden hem de bu zenginliklerinden mahrum bırakılmıştır.

Çin hakimiyetinde olan Doğu Türkistan'daki Uygurların nüfusu konusunda sağlıklı bilgilere rastlamamaktayız (Devlet, 1992: 84). Ancak Uygurların bu nüfusunun 30-35 milyon civarında olduğundan söz edilmektedir. Doğu Türkistan'ın yanı sıra nispeten hatrı sayılır miktarda Uygur Kazakistan' da yaşamaktadır. Yine az miktarda Uygur'un Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da yaşadığı bilinmektedir. Doğu Türkistan işgalciler tarafından 79 ilçe şeklinde bölümlendirilmiştir (Mahmutoğlu, 1987: 24). Bölgede Uygur, Çinli, Kazak, Kırgız, Tacik, Özbek, Tatar gibi boy ve milletlerden insanlar bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri büyük çoğunluğu oluştururken Çin Hâlk Cumhuriyeti tarafından Uygurların vatanları, Doğu Türkistan topraklarında, etnik kıyım faaliyetleri, Çinlileştirme gibi sebeplerle Doğu Türkistan'da Uygur nüfusu azaltılmaya çalışılmaktadır.

3. METİN İNCELEME

3.1. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Mitolojik İzler ve Motifler

Din insanla başlayan ve insan var oldukça devam edecek olan bir kurumdur. Belli bir dine inanmak, onun kurallarına uymak inanışları meydana getirmiştir. İnanışlar dinin yanı sıra kültür, coğrafya gibi unsurlardan da etkilenerek tarihî süreçten günümüze kadar gelebilen ilahi olduğu kabul edilen yapılardır. Mitler insan ürünü olmakla birlikte mitlerde ilahi unsurlar büyük oranda yer almış, “kurmaca” ve “hâyâl” anlamının yanı sıra bazı bilim sahâlarında “kutsal gelenek”, “en eski vahiy” olarak adlandırılmıştır (Eliade, 2016: 11). İnançla birlikte oluşan mitler, dinlerin soyut yönlerini somutlaştırmasının yanı sıra doğüstü varlıkların eylemlerinin öyküsü olarak da belirtilmektedir (Eliade, 2016: 32).

Türk milleti tarih boyunca muhtelif kültür dairelerine girmiş, farklı inançlar konusunda ise hoş görülme olmuştur. Türklerin en eski inancı Gök Tanrı inancı olup Türk milletinin evren, dünya ve insana dair yaratılış ve yaşayış düşüncesini tanzim etmiştir. Eski Türk dinî olan Kamlık inancı, Batılı teologlarca bütün Uzak ve Orta Asya’daki kapsayacak şekilde Tunguzların dilinde yer alan “Şamanizm” sözcüğü ile karşılanmıştır. Fakat Türk boyları arasında genellikle “kam” sözcüğüyle birlikte “oyun”, “baksı” kullanılmıştır. Hatta Yakutlarda erkek şaman için “oyun” kadın şaman için ise “udagan” demişlerdir (İnan, 1986: 74, 75). Türk mitolojisini oluşturan unsurlardan Türklerin diğer medeniyetlere göre tek Tanrı inancını tercih etmesi, eski Kamlık inancı, koruyucu ruhlar, göçebe yaşamın etkisi gibi sebeplerle Türk mitolojisi çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Fakat, Türk mitolojisine ait ürünlerin dağılık ve Şaman inançları ve pratikleri içerisinde erimiş olduğuna dair tespitler vardır (Bayat, 2005: 16). Türkler inandıkları dinlerden tamamen kopmamışlar geçmişte inandıkları bir dinin unsuruna yine diğer inandıkları dinlerin içerisinde şekil değiştirerek yer vermişlerdir. Hatta dillerine kadar giren dinî unsurlara rastlamaktayız. Bugün kullandığımız Tanrı sözcüğünün, İslamiyet’teki Allah kavramıyla birleşip yeni bir anlam kazandığını görüyoruz (Çoruhlu, 2000: 17)

Uygur Türkleri, diğer Türk boylarında olduğu gibi Türklerin en eski dinî Gök Tanrı inancına inanmakla birlikte yerleşik hâyât ve komşu oldukları ülkelerin etkisiyle başka dinlere de inanmışlardır. Ticaret, savaş gibi sebeplerle benimsenen bu dinler Uygurların yaşam tarzlarına, psikolojik durumlarına, dünya görüşlerine yansımıştır.

3.1.1. Gök Tanrı

Divânü Lügâti-t-Türk'te “Tengri” kelimesinin “ulu Tanrı” olarak geçtiğini görmekteyiz. Yine göğe ve büyük bir dağ, ağaç gibi yüce görünen her şeye Tanrı dediklerine dair bilgiler yer almaktadır (Atalay, 1985: 376, 377). Altaylarda yaşayan uluslar arasında “Tengri-tanrı” teriminin ortak kullanıldığına rastlanılmaktadır (İnan, 1976: 19). Türkler her şeyin üzerinde duran bütün varlıkların hâkimi, Türk milletinin geleceğini tayin eden tek ve yaratıcı tanrı olarak kabul ettikleri Gök Tanrı'ya inanmışlardır. Orhun Abidelerinde “*Üze kök Tengri asra yagız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış.*” ifadesi yer almaktadır (Ergin, 2008: 8). Burada “kök” kelimesi göğün karşılığı, “Tengri” ise yaşatan ve öldüren yüce varlık olarak belirtilmektedir. Türklerin İslamiyet'ten önce de tek bir tanrıya inandıkları ve onun için kurban kestikleri pek çok kaynakta geçmektedir. “Tengri” adı Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte “Allah” a dönüşmüştür (Tanyu, 1980: 27).

Bozkır kültürü etrafında şekillenen Gök Tanrı inancına inanan Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi tarihî Türk topluluklarında kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üzerinde Gök Tanrı gelmektedir. Semavî mahiyetinden dolayı çoğu zaman Gök Tanrı adıyla zikredilmiştir. Gök Tanrı inancı yerleşik kavimlerden ziyade avcı, çoban ve hayvan besleyen kitlelere mahsus olduğu bu nedenle kaynağının Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği etnologlar tarafından kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 1980: 56).

6-8. yüzyıllarda Büyük Göktürk Devleti'nin başında buluna Türk sülalesi ve Türklere göre hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felaketlerden koruyan Türk tanrısı Gök-Tanrı'dır. Hakan ve beyler daima “Tanrının inayeti ile”, “Tengri yarılıkaduk için...” demişlerdir (İnan, 1976: 16). Cengiz Han ait olduğu belirtilen “*Müngke Tengri 'yin küçüdür.*” sözü yine Türk-Moğollar arasında insana güç ve “kut” verenin sonsuz olan bir tanrı tarafından olduğu yönündedir (Bayat, 2007: 215).

Bugün Uygurlar arasında Gök Tanrı inancının kalıntılarının hâlâ devam ettiğini görmekteyiz. Günümüzdeki Uygurlar erkek bebeklere gök renkli kumaştan kundak giysisi yapmamışlardır (Korgan, 2006: 94). Yine Uygurlar gökyüzüne bakarak tükürmeyi, hacetini gidermeyi yasak etmişler bunu saygısızlık olarak nitelendirmişlerdir (Korgan, 2006: 234).

Uygurlar gök ile ilgili pek çok inanış içerisinde olmuş, göğe saygı duymuştur. Uygurlar aynı zamanda yapacakları faaliyetleri de göğün durumuna göre veya bazı günlerde

yaşanan göğe ait olaylarda dikkatli davranmışlar veya yaşanan bu olayı iyi saymışlardır. Uygurlar cumartesi günü yağmur yağmasını istemezlerdi. Eğer yağarsa bu yağmur bir hafta hiç durmadan yağmaya devam edeceğini ve işlerinin aksayacağını düşünmüşlerdir (Korgan, 2006: 236). Gök ile ilgili kozmolojik ve meteorolojik düşüncelerin yanı sıra Uygurların, Divânü Lügâti't-Türk'teki kayıtlarda da yer alan “Gök girsin, kızıl çıksın!” şeklinde yemin ettiklerine rastlamaktayız (Korgan, 2006: 245).

3.1.2. Gök Cisimleri ve Burçlar

Güneş, ısıtıcı ve aydınlatıcı özelliği ile insan ve canlılar için her zaman önemli olmuş pek çok millet ve medeniyette güneşe dair inançlar çağlar boyunca süregelmiştir. Ay, Zerdüştlerin inancında hayvanların koruyucusu, soylarının devamını sağlayan güç olarak görülmekte, İran takviminde her ayın 15. günü “mâhrûz” ay günü olarak geçmektedir. Yeni İran mitolojisinde İran hâlk inancında güneş ve ay eril ve dişil gök cisimleri olup birbirlerine âşıklardır (Yıldırım, 2008: 493). Güneş İran mitoloji ve edebiyatında mihr ve hurşid olarak kaydedilmektedir. Eski İran inancında güneş büyük tanrılardan aydınlık meleğinin adıdır. Bazen yaratıcı bazen yaratılan çoğu zamanda yaratıcı ile yaratılan varlıklar arasında bir habercidir. Eski İran takviminde her ayın 11. Günü “hîrrûz” ve “hûrrûz” olarak geçmektedir (Yıldırım, 2008: 520, 382).

Güneşin Türk boyları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Türklerin yaşamak için tercih ettikleri coğrafyanın güneşli olması, doğu yönünün kutsal sayılması gibi sebepler bunun göstergesidir. Ay, Türklerin inancında yansıtıcı özelliği ve geceleri dünyamızı aydınlatması bakımından önem atfeder. Soğuk bölgelerde yaşayan Türkler arasında anlatılan masallarda Ay daha önemli bir gezegen olarak görülmektedir (Ögel, 2014: 250). Ay ve Güneş Türk mitolojisi, destan ve efsanelerinin şekillenmesinde, evrenin ve kahramanın sonsuz yolculuğunun başlamasında rol oynamış, hatta gündelik hâyâttaki pek çok faaliyeti etkilemiştir. Yıldız ve burçların durumu da aynı şekilde Uygurların hâyâtının pek çok sahasında etkili olmuş ve Uygurlar bunların hareket ve vakitlerine göre birtakım işlerini gerçekleştirmişlerdir.

Mısırlı bir tarihçi olan Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî' nin “Ulu Han Bitikgi” adlı Türkçe eserindeki efsaneye göre ilk çağda yağmurun sebep olduğu seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirmiş ve bu çamurları insan

kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kalmıştır. Güneş Seretan¹ burcundaydı ve sıcaklığı çok kuvvetliyken Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırıp, pişirmiş... Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir varlık ortaya çıkmıştır. Bu insana Türk dilince “Ay-Atam” denilmekle birlikte bu “Ay Baba” da demektir. Aynı şekilde efsaneye göre kadının yaratılışından da bahsedilmektedir. Benzer olay tekrardan meydana gelmiştir. Güneş Sünbüle² yıldızındayken mağaradaki yarıklara tekrar toprak dolmuş bu toprağın piştiği zaman güneşin tepeden indiği vakte denk gelmiş ve bu varlık dışı olmuştur. Bu dışıya de “Ay-va” denilmiştir (İnan, 1986: 21). Bu efsaneden yola çıkarak Türk düşünce sisteminde ve mitolojisinde güneş dışı, ay erkek olarak ifade edildiği görülmektedir (Ögel, 2014: 237).

Uygurlar yüzünü yıkamadan, hacetini giderirken ve cünüp hâlde güneşe bakmayı yasak etmişlerdir (Korgan, 2006: 234). Güneşle birlikte Ay’a da hürmet eden Uygurlar yukarıdaki yasaklara aynı şekilde Ay için de dikkat etmişler, hilâl çıktığında “Esselâmü Aleyküm Ayhan”, diyerek Ay’a selam vermişlerdir (Korgan, 2006: 235).

Güneş ışığı ve diğer varlıkların ışığıyla insanı aydınlatmak için oluşan ayna içerisindeki suret Uygurlar ve diğer milletler arasında ruh ile ilişkilendirilmiştir. Uygurlar arasında eskiden “közğü” denilen eşya kamların faaliyetlerinde önemli bir rol oynamış, kamlar cin ve kötü ruhları kovmak için bunu kullanmıştır (Korgan, 2006: 27).

Uygurlar ve diğer Türk boyları güneşe açık yerde saç taramaktan yasak tutmuşlardır. Yine güneşin battığı vakitlerde karanlığı temsil eden varlıkların meydana çıkması sebebiyle Uygurlar böyle vakitlerde ağlamayı uygun bulmamışlardır (Korgan, 2006: 39).

Uygurlar ev yapımında güneş düşmeyen yerlere ev yapmamışlar, güneşin tam düştüğü çevre manzarası güzel yerlere ev yapmışlardır (Korgan, 2006: 137). Ölü yıkandıktan sonra akan suyun sindiği toprak kırk gün saklanır ve güneş görmeden geceleyin suya akıtıp veya tarlaya dökmüşlerdir (Korgan, 2006: 202). Eski Türk inanışları ve özellikle Manihaizm’in etkisi ile Güneş ve Ay kutsal görülmüştür. Güneş karanlıkla mücadele eden bir ilahi güç olarak görülmüştür. Eskiden Uygurlar arasında Güneş çok kızardığında toplanıp tekbir-dua edildiği durumlara rastlanmaktadır (Korgan, 2006: 234).

¹ Yengeç burcu.

² Başak burcu.

Türk düşünce sisteminde Kutup Yıldızı, diğer tüm yıldızların ve dünyanın ekseni olup ona bağlı olarak düşünülmüş ve bu bağın kopmasıyla birtakım kötü olayların çıkacağına dair bir düşünce ortaya çıkmıştır (Bayat, 2007: 290). Uygurlar eski zamanlarda gök cisimlerinin hareket ve durumlarına göre gündelik faaliyetlerine, özel günlerinde yapılacak işlere dikkat etmişlerdir. Göğün direği olarak bahsedilen Kutup Yıldızı Türkler tarafından “Demir Kazık”, “Altın Kazık” gibi isimlerle anılmıştır. Kuzeyde yaşayan Türkler Kutup Yıldızını bir demir ağaç gibi düşünmüşlerdir. Bazıları da göğe yükselen bir bakır dağ gibi görmüştür (Ögel, 2014: 231). Dünya eksenini oluşturan dünya ağacı Kutup Yıldızının oluşturduğu eksene bağlı olmakla birlikte bazı Türk boyları arasın Kutup Yıldızı göğün direği olup Tanrıların atlarını bu direğe bağladığına inanmışlardır (Çoruhlu, 2000: 26). Günümüzdeki Uygurlara baktığımızda kuzeye yani Kuzey Kutup Yıldızına bakarak hacetini gidermeyi uygun bulmamaktadır (Korgan, 2006: 157).

İnsan ile yıldızların ilişkisi olduğunu düşünen Uygurlar arasında yine yıldızlara bakarak hacetini gidermek geceleyin yıldızları saymak uygun karşılanmamıştır. Uygurlar yıldız kaydıığında bir kişinin vefat ettiğine inanmışlardır. Yıldız kaydıığında ona bakmayı yasak tutmuşlar ve yıldızın kaydığını görürlerse derhâl tövbe-istiğfar etmişlerdir. Yıldızın kayış biçimiyle ilgili de bazı inançlara sahiptirler. Yıldız eğer dik kayarca bu ölümün, eğik kayarsa da cin ve kötü varlıkların habercisidir. Kayan yıldızın ölümün habercisi olduğu inancı pek çok Uygur arasında yok olmaya yüz tutmuştur. Uygurlar arasında Kuyruklu Yıldızın görünümü insanlara korkunç geldiğinden Kuyruklu Yıldız bakmaktan sakınmışlardır (Korgan, 2006: 235).

Uygurlar bazı günleri uğursuz bulmuşlar ve söz konusu günlerde birtakım faaliyetlerde bulunmayı uygun görmemişlerdir. Günümüzde Uygurlar salı günü temel atıp çarşamba günü duvar yapmaya başlamışlardır. Perşembe, cuma, cumartesi, pazar ve pazartesi ev inşa edilmediği belirtilmiştir. Uygurlar çarşamba gününü “imaret yapmanın zamanı” olarak düşünmüşlerdir (Korgan, 2006: 139). Yine Uygurlar gök cisimleri ve burçların durumuna göre bazı günlerde ticaret yapmaktan uzak durmuşlardır. Salname adlı kitapta Kamer (Ay) ın saatinde ticaret yapmanın iyi olmayacağına işaret edilmektedir (Korgan, 2006: 192).

Eski devirlerde insanlar burçların değişimi, gezegen hareketlerine göre çiftçilik faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bunun için de yine Salnameye bakmışlardır. Uygurlar yakın zamanlara kadar Ülker, Çolpan, Yedi Kazık yıldızları ve Terazî ve Sümbüle burçlarının yerine bakarak tarım ürünü toplama ve yığma işlerini yapmışlardır (Korgan, 2006: 184).

Uygurlar düğün yapacakları zaman da burçlara durumuna bakmışlar ona göre gün belirlemişlerdir. Bunun için önceki devirlerde münecimlere gidip fal açtırıp düğün gününü seçmişlerdir (Korgan, 2006: 74). Çocuklarının doğum tarihî ve günü ile ilgili Uygurlar burç ve takvime bakmışlar bazı zamanlarda doğmasını hayırlı bazı zamanlarda doğmasını ise uğursuz olarak görmüşlerdir. Buna göre Merih³ ve Zühâl'in⁴ saatinde çocuğun doğmasını iyi karşılamamışlardır (Korgan, 2006: 92)

Mitlerin kült ve inanç boyutu dinî bir hassasiyet taşıyıp, bunlar kabul edilen dinlerin etkisiyle şekil değiştirebilse de sürekliliğini korumuştur. Kültün üç farklı tanımı ile karşılaşmaktayız. Birincisi, bazı antropologlara göre okuma-yazma bilmeyen toplumlarda dinî kuruluşların bütünlüğünü sağlayan bir unsurdur. İkinci tanımda, toplumun dinî kuruluşlarının özel bir parçası olmakla birlikte tek tanrılı ve çok tanrılı dinlerdeki inanış ve uygulamaların temelidir. Ayrıca dinî yapıdaki bir bölüme din görevlilerinin ve ibâdet edenlerin eklemesi de kült sayılmıştır. Üçüncüsü, neredeyse yapısız, geniş toplum yapısından ve onun kurallara dayalı dinî kuruluşlarından soyutlanan ve yabancılaşan bireyler tarafından kuralları belirlenen birey merkezli dinî azınlık grubudur (Gould, Kolb, 1964: 151). Bazı kaynaklarda ise kült, özellikle doğaüstü varlıklara ve onların sembolik suretlerine tapınmak ya da onlarla iletişim kurmak için yapılan ritüel âdetleridir. Kült, belli bir ilah ya da sosyal grupla ilişkili düşünceler, faaliyetler ve uygulamalar derlemesini içermektedir. Sadece ritüel faaliyetler değil aynı zamanda ayinlerin çevresinde dönen inanışlar ve efsanelerdir (mitlerdir). Kült, fetihlerin ve göçlerin etkisi altında kalarak sıklıkla değişmiştir. Kutsal zatlar kendi kültlerine sahip olabilir. Kült belirli bir yere bağlı olabilir, geniş bir alanı kapsayabilir ya da bir kişiyle yahut objeyle sınırlı tutulabilir (Wimick, 1969: 143). Türk mitolojisinde kült, doğaüstü varlıklar şeklinde tasarlanan yüce ve kutsal varlıklara saygı, ihtiram bazen de tapınma olarak karşımıza çıkmaktadır (Bayat, 2007: 79, 80). Eski Türklerin mitolojik sisteminde gök, yer, akarsular, dağ, bazı hayvanlar, ağaç kutsal olarak sayılmıştır. Her birinin bir iyisi, ruhu olduğu düşünülmüş ve bunlar ıdık ritüellerinin yapıldığı yerler veya varlıklar olmuştur. Günümüzde Kamlık inancındaki Türk boyları arasında dağ, su, ağaç ve kaya kültleri eski Türk yazıtlarında “yer-sub” adı altında toplanmış ve vatani koruyan güçler olarak gösterilmiştir (İnan, 1976: 31).

³ Mars.

⁴ Satürn.

Motif, folklor bilimi dairesinde folklorun en küçük parçasıdır. Bu parça ile folklorun öğeleri analiz edilebilmektedir. Hâlk sanatında sürekli kullanılan ya da tipik modadaki diğer şekillerle birleşimden oluşan modelin motifleri vardır. Benzer bir şekilde, hâlk müziğinde ve hâlk ezgisinde tekrar eden desenler tespit edilebilir. Ancak, motiflerin en çok çalışıldığı ve dikkatle analiz edildiği alan hâlk masalları, efsaneler, koşuklar ve mitler gibi hâlk anlatılarıdır (Leach, Fried, 1972: 753).

Yazılı edebiyatta ve sözlü kültür geleneğine sahip eserlerimizde derin anlamlar içeren ve Türk düşünce sistemini özetleyen muhtelif motifler vardır. Özellikle Türk dünyasındaki epik destan geleneğinde ortak motiflerin yanı sıra bu motiflerin belli bir düzen içerisinde sıralandığını görmekteyiz (Çobanoğlu, 2015: 348).

Türk hâlk inanışları ve yasaklarda karşılaştığımız mitolojik izler ve motiflere dair unsurları Uygur yasakları üzerinden ele alıp inceledik. Türk dünyasında ortak olan mitolojik unsurlar ve motifler bilhassa kutsal ve yasak üzerinden farklı bakış açıları kazandıracaktır.

3.1.3. Su Kültü

Toprak ancak su ile değerlendirilmektedir. Yeryüzünde hemen her millet suyun olduğu yerlere medeniyet kurmuş, su için mücadele etmiş ve hâyâtının birçok sahasında suyu kullanmıştır. Arap Fars ve Türk Edebiyatında ab-ı hâyâtın Karanlıklar ülkesinde bulunduğu inanılmaktadır. Yine aynı inanışta içenlere ve yıkananlara ölümsüzlük kazandırdığına dair efsaneler vardır. Hızır ve Zülkarneyn'i anlatan efsanede Hızır ilahi bir ses duyar ve bir ışık görür. Daha sonra ab-ı hâyât suyunu bulur ve içer. Hızır ve İlyas ab-ı hâyât suyunu içip ölümsüzlük kazanan iki efsanevi kahraman olarak geçmektedir (Yıldırım, 2008: 34, 35, 36).

Türk inanç dairesinde su, Türk milletinin inanışlarını, âdet ve geleneklerini yaşattığı düşünülen kutsallardan biridir. Türkler arasında suya ant içme, koruyucu ruhu olduğunu düşünerek ona saygılı olma, ondan çocuk dileme... gibi pek çok âdet suyun etrafında toplanmıştır. Su, Türkler için aynı zamanda vatan demektir.

Bengü Taş Yazıtlarında “*Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin kangım İltiriş Kaganıg ögüm İlbilge katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç.*” (Ergin, 2008: 10, 12). Burada “Türk Tanrısı” ve “Türkün

mukaddes yeri ve suyu” Türk milletinin yok olmaması ve millet olabilmesi için çalışmışlardır (Ögel, 2014: 418).

Türkler her çağda suyu kutsal görmüş bugün Anadolu’da bu gelenek değişmemiş su içmek bir saygı çerçevesinde yapılmıştır. Dede Korkut Hikâyelerinde geçen “arı sudan abdest alma” bugün de bir şart olmuş, özellikle banyo suyuna el sokmama konusunda dikkatli olmuşlardır. Yine suyu yudum yudum içmek suyu ekmek gibi bir nimet olarak saymak Türkler için hem bir gelenek hem de inanç hâline dönüşmüştür (Ögel, 2014: 423).

İslamiyet’i kabul ettikten sonra Türkler bir müddet su kültürünün izlerini muhafaza etmişlerdir. Dede Korkut Destanlarında Salur Kazan’ın ırmakla konuşması eski Kamlık inancında yer-su ruhlarına hitaben söylenen ilahilere benzemektedir (İnan, 1998: 492). Bugün Türkiye coğrafyasında su kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Dede Korkut Destanlarında olduğu gibi Türkler İslamiyet ile bunu harmanlamış ve millî âdet hâline getirmiştir.

Uygurlar, suyun bütün canlılar için ne kadar önemli olduğunun farkındadırlar. Bu nedenle onu kutsal görmüşler, suya dair bazı şeyleri yapmaktan sakınmışlar ve su ile ilgili birtakım ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Uygurlar nehir suyunu “ulu su” olarak düşünmüşler ve kaynak suyuna gizli ve özel, diye bakmışlardır. Kaynağı kadın cinsi ile tasavvur eden Uygurlarda kadınlar, pınar başına varıp çocuk dilemişlerdir.

Uygurlarda su ile ilgili yapılmaması gereken bazı hareket ve davranışlar vardır. Uygurlar suya tükürmez, su içine büyük-küçük abdestini yapmaz, yine su içine bulaşık suyu, çöp gibi pis şeyleri dökmemişlerdir. Büyük nehirlerde saç taramayı, çamaşır yıkamak, kanal boyuna hacethane veya ağıl inşa etmek yasak edilmiştir. Uygurlar arasında göle yüzükoyun yatıp su içmek iyi karşılanmamıştır. Uygurlar çiftçilik faaliyetleri sırasında temiz akarsu veya göletlerden atlamayı, yüzünü yıkamadan su doldurmayı, suyun akışına bakarak su almayı, sabah namazından önce ve akşam namazından sonra su almayı iyi görmemişlerdir. Su almaya gittiklerinde yolda fazla oylanmayı iyi saymamışlar ve bununla ilgili bazı inançlar geliştirmişlerdir. Gün ışığında ılıyıp kalan su mekruh olarak görülmüş ve kullanılması dâhilinde insan bedeninde hastalığa neden olabileceğini düşünmüşlerdir (Korgan, 2006: 239).

3.1.4. Ateş Kültü

Ateşin insan ve canlıların hâyâtında su, toprak, hava gibi önemli bir yere sahiptir. İnsanların türlü ihtiyaçlarını karşılayıp hâyâtını devam ettirebilmesi açısından ateş çoğu zaman kutsal görülmüştür. Ateşle ilgili dünyada çeşitli inançlar mevcuttur. Ateşin keşfi elbette insan için heyecan verici bir durum olmuş, bu buluş üzerine pek çok rivayet meydana getirilmiştir.

Yeryüzünde ateşle ilgili çeşitli inançlar vardır. Özellikle Zerdüştler arasında ateş kutsal sayılmış, hatta kutsal ateşin dışında evdeki ateşi de kutsal görülüp bu ateş söndüğünde ailenin bedbaht olacağına inanmışlardır. Hinduizm’de Agni her sabah kutsal ateşi yakan bekçidir. İnsanlar ona kurban sunarlar ve gökteki ilah veya ilahi varlıklarla insanlar arasında haberci olarak görülmüştür (Kumartaşlıoğlu, 2016: 42, 43). Ateş göksel bir varlık olarak düşünülmüştür. Bu ateşin Güneş’in yeryüzündeki simgesi olması ya da ateşin yıldırımlar aracılığıyla gökten geldiği hakkındaki tespitlerden kaynaklanmaktadır. Türk kültüründe ateş ve ocak yalnızca insanları ısıtan ve onların temel ihtiyaçlarını karşılayan maddi bir varlık olarak değil, aynı zamanda canlı bir varlık olarak da algılanmıştır. Bu elbette ateşin insan hâyâtı üzerindeki önemli etkilerinden dolayı kutsal bir ruha sahip olduğu düşüncesinden ileri gelmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2016: 83, 86).

Ateş ve ocak aile birliğinin sembolü olmuştur. Ateş aynı zamanda arındırıcı olan ve saygı duyulması gereken saygısızlık yapıldığında cezalandıracağına inanılan yani hem kutsal hem yasak olduğu düşünülen bir unsurdur. Altaylarda yaşayan eski Kamlık inancına mensup Türk boyları arasında ateşin gökten Ülgen tarafından gönderildiğine dair inanç yer almaktadır (İnan, 1986: 67).

Türk destanlarında ateşe dair muhtelif motiflere ve olaylara rastlamaktayız. Ergenekon Destanında, Reşideddin tarafından ilave edilen demir dağın eritilmesi motifi ile karşılaşırız (Özkan, 2009: 3). Göktürkler arasındaki türeyişe ait bir destanda geçen Türk adlı bir başkanın ateşi keşfettiği bilgisi yer almaktadır (Ögel, 2014: 636). Oğuz Kağan doğduğunda yüzü göğe, ağzı ateş gibi kızıla benzetilmiştir (Bang-Arat, 1936: 11). Verbitski’nin tespit ettiği türeyiş ile ilgili bir Altay efsanesinden yola çıkarak Altaylar ve Yakutlar arasında dua ve törenlerde çakmak taşı kullanarak yaktıkları ateşi kutsal saydıklarını görmekteyiz (İnan, 1986: 66).

Ateş ve ocak kültü birbiriyle bağlantılıdır. Ocak kültü aynı zamanda atalar kültürünü temsil etmektedir (İnan, 1986: 68). Türk düşünce sisteminde bu iki kulte bağlı olarak geçen dualarda ateş atayı, ocak anneyi temsil etmektedir (Ögel, 2014: 637). Türk kültüründe bugün de kullanılan “baba ocağı” “aile ocağı” gibi kavramlar ateşin ve ocağın kutsallığını, Türk insanın birlik ve beraberliğe verdiği önemin yanı sıra eski dinlerinin izlerini hâlâ yaşattıklarını göstermektedir. Kamlık dinine inan Türkler ve Müslüman Türklerin düğün törenlerinde de ateş ve ocağa dair çeşitli inançlar bulunmaktadır. Altay Türkleri düğünlerinde bir erkek evlendiği zaman ilk iş olarak ateş yakar, yeni gelin de bu ateşe yağ saçar. Eğer ateşten çıkan alev çok yükselirse bu çiftin mutlu olacağına, huzurlu bir hâyât yaşayacaklarına inanılmaktadır (Dilek, 2007: 39).

Eski İran hâlklerinin inanisında ateşi ilk olarak bulan kişi Hüsmen'dir. Hint coğrafyasının dinî inanisında ise bütün ateşlerin kaynağı Agni olarak gösterilir. Agni Sanskritçe “ateş” anlamındadır (Yıldırım, 2008: 93)

Eski Türk inanislarında ve bugün hâlâ devam eden Türk hâlk inanislarında ateşe tükürülmez, pis şey atılmaz, su ile söndürülmez ve ateşle oynanmazdı. Böyle yapılmadığı takdirde ateşe saygısızlık yapıldığı için ateşin cezalandıracağına inanmışlardır. Altay Türkleri arasında ateşe dair inançlar arasında yeni çocuğu olanların evden dışarı ateş çıkarmaması, eski ayda ateşten kül çıkarılmaması, ateşe su ve kan dökülmemesi, yanmış odun parçalarıyla insana vurulmaması gibi daha pek çok inanca rastlamaktayız (Dilek, 2014: 42,43). Türklerde ateşe yağ saçararak fala bakma âdetinin olduğu görülmektedir. Özbek Hanlarından birinin bu şekilde fala bakarak doğacak çocukların kız mı erkek mi olacağını söylediği belirtilmektedir (İnan, 1986: 67).

Uygur Türkleri diğer Türk boyları gibi ateşi hem kutsal hem de çekinilmesi gereken bir varlık olarak düşünmüştür. Bu nedenle Uygurlar arasında ateşe dair birçok hâlk inanişi ve yasak mevcuttur. Benzer şekillerde Uygurlar ateş arındırıcı olma, ateşe pis nesnelere atmama, ateşle ilgili büyücülük faaliyetleri, ateşe su serpmeme gibi ateşle ilgili muhtelif inançlara sahiptirler.

Uygurlar İslam dairesine girdikten sonra ateşle ilgili inançlar tapınmadan tamamen ayrı İslam dininin içerisinde yerini almış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Uygurlar ateşi saflığın sembolü olarak gördüğünden ateşe tükürmez, büyük-küçük abdestini yapmaz, kesici aletleri ateşin içine sokmazlar, ateşe su serpmez ve kirli şeyler atmazlardı. Bir diğer inanişe göre Uygurlar akşam vaktinde ateşle oynamayı yasak etmişler bu inanç ateşin karanlığın

çöküp kötü varlıkların yeryüzüne indiği vakitte söndürülmemesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir (Korgan, 2006: 467, 468).

Kibrit ve çakmağın olmadığı zamanlarda ateş, taş veya ağacı birbirine sürterek oluşan kıvılcımla elde edildiğinden kıymetliydi. Bu sebeple veya başka sebeplerle ilgisi olduğu düşünülmekle birlikte Uygurlar, ateşi belli zamanlarda özellikle çarşamba gününde vermeyi uygun bulmazlardı. Ateş geçici olarak dahi birine verildiğinde veren kişinin evinden bereketi gider o evde fitne çıkardı. Yine Uygurlar eski devirlerde ateşi söndürmeyi doğru bulmamışlardır. Bunu «Çin Tömür Batur» destanında Mahtumsıla'nın ateşi söndürüp cadıdan ateş istedikten sonra başına gelen kötü olaylardan görüyoruz (Özkan, 2015: 510).

Uygurlarda doğumla ilgili âdetler arasında da ateşe dair inançlar vardır. Uygur Türkleri hayvan doğum yapacağı zamanda yarım yanıp kalan odunu tekrar yakmazlardı. Eğer böyle yapmazlarsa hayvanın günü dolmadan doğum yapacağına inanılmıştır (Korgan, 2006: 369, 370). Uygurlar arasında bazı tarım aletlerini yaktıklarında başlarına kötü felaketlerin geleceğine inanmışlar bu nedenle de onları korumuşlar ateşe atmamışlardır (Korgan, 2006: 359, 360).

Uygurlar kesilen tırnağı ateşe atmayı yasak etmişlerdir. Eğer biri tırnağını ateşe atarsa onun tırnakları kör olurmuş. Bunun yerine toprağa gömmeyi uygun görmüşlerdir (Korgan, 2006: 102). Uygurlar arasında bir diğer inanış da ateşe kirli nesnelere atmamakla ilgilidir. Uygurlar bebeğin büyük abdestini ateşe attıklarında o bebeğin uyuz olacağına inanırlardı (Korgan, 2006: 197). Uygurlar süpürgeyi ateşe atmaktan yasak etmişler, eğer böyle yapmazlarsa çocuklarının başı kel olup kalırmış (Korgan, 2006: 290).

Geçmişte yaşayan Uygurların ataları, Hunlar arasında Çin'in tarihî kaynaklarında Türklerin ölüyü ateşte yaktıkları bunu toprağa defnetmekle birlikte gerçekleştirdikleri yazmaktadır. İdikut Budist Uygurları arasında da buna benzer yöntem uygulandığı belirtilmektedir (Korgan, 2006: 400). Bu yöntem eski devirlerde kalmıştır.

3.1.5. Dağ Kültü

Milletlerin mitolojisinde dağ, yeri kuşatıp dağılmasını önleyen evrenin kutsal merkezi olarak düşünülmüştür (Bayat, 2007: 222). Türk mitolojisinde dağ ve tepeler kutsal görülmüş, onların koruyucu ruhları olduğuna inanılmıştır. Göktürkler Ötüken gibi önemli gördükleri

dağlarını kutsayarak onlara “ıduk yer su” demişler, aynı şekilde Altaylı Türk boyları dağları tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata saymıştır (İnan, 1998: 253).

Eski Türk inancında dağlarda ibâdet etmek, kurban sunmak yaygın bir inançtır. Türk boyları arasında da bu inancın izleri görülmektedir. Beltir Türkleri Tanrı'ya kurban töreni yapacağı zaman tepesine kadın ayağı basmamış, mukaddes gördükleri dağın zirvesine çıkıp kurbanlarını sunmuşlardır (İnan, 1998: 216). Türk hâlk inanişinde dağları kutsal görmenin yanı sıra onun kişiselleştirildiğini, dağlar üzerine yemin edildiğini, dağlara selam verip dua-beddua edildiğini görüyoruz. Dağ, Türkler için gücün sembolü olmuş bu nedenle evin dağı-direği erkektir (Ögel, 2014: 575). Ayrıca bugünkü Oğuzların eski yurtlarındaki dağ ve nehir isimlerini yeni yerleştikleri yerlere vermesi, dağ ve nehir gibi kutsal gördükleri bu tabiat unsurlarına ait inanç ve kültürü korumanın bir çeşit ifadesi olsa gerek (Köprülü, 2005: 111).

Türk mitolojisinin yanı sıra Türk destanlarında da dağla ilgili çeşitli inanç ve motifler yer almaktadır. Türkler yüce gördükleri dağlara onların ululuğunu nitelendiren isimler vermişlerdir. Dede Korkut Destanı'nda geçen dağlar arasında Ak kavak, Ala dağ, Kazan' ın oğluyula birlikte kuzeye giderken uğradığı Gökçe dağ, Karacuk dağı, Kazılık dağı, gibi adlarla yer almaktadır (Gökyay, 2006: 783, 784, 786).

Uygurların ataları tabiat dışı güç olarak gördükleri varlıkları kutsal ve ulu olarak görmüşlerdir. Uygur Türklerinin hâlk inanişları ve yasakları arasında dağ kültürünün izlerine dair bilgilere rastlamaktayız. Lop-nur Uygurları arasında göğe defnetme âdetinde ölen kişi yüksek tepelere veya büyük ağaçların oyuklarına defnedilmiştir (Korgan, 2006: 399). Yine Uygurlar mezarlarını yerden yüksek toprak yığını koymuş, şam mezarlar yapmışlardır (Korgan, 2006: 407).

3.1.6. Ağaç Kültü

Dünya mitolojisinde ağaç önemli bir kült olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Çağ'da ağacın perilerin makamı olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden köyün yakınlarında yetişen ağaçların “periler ağacı” olduğuna inanılmaktadır. Köyün genç kızlarının o ağacı süsleyerek çevresinde dans ettikleri söylenmektedir. Bazı hâlk inanişlarında da ağacın yapraklarının çıkardığı seslerin tanrıların sesleri olduğuna, gelecekte ve bazı sırlardan haber verdiğini inanılmaktadır (Yıldırım, 2008: 246).

Ağaç kültüyle ilgili Türk destanlarında çeşitli motiflere rastlanmaktadır. Kutsal görülen ağaçların dişilik ve dolaylı olarak doğurma özelliği dikkate değerdir. Oğuz Kağan ava çıktığında gölün ortasında gördüğü ağaç kovuğundaki kızdan üç erkek evladı dünyaya gelmiştir (Bang-Arat, 1936: 15). Yine Uygurların türeyişini anlatan efsanede kutsal ağaçtan dolaylı olarak doğma hadisesiyle karşılaşmaktayız (Sakaoğlu-Duymaz, 2017: 203). Bugün Türk boyları arasında rastlanılan ağaç ve soy ilişkisi, ağaca bez bağlayarak dua etmek ve dilek dilemek eski Türk inancının izlerini yansıtmaktadır. Dede Korkut Destanı'nda Salur Kazan'ın evinin yağma edildiği boyda, Salur Kazan'ın oğlu Uruz'u kafirler asmaya götürürken Uruz'un ağaçla konuştuğunu görmekteyiz (Ergin, 2009: 108, 109).

Eski Türk inancında bazı ağaçlar kutsal görülmüştür. Türklerde hâyât ağacı, göğün direği olan demir kazık olarak bilinmiş, o gök cisimlerinin yerini korumasını sağlarken yeryüzünde hakanlara kılavuzluk etmiştir (Ergun, 2016: 116). Yakut Türkleri arasında da göğün direği demir ağaçtır (Ögel, 2014: 216).

Uygurlar, bazı ağaçları kutsal ve iyi görmüş bazılarının ise tekin olmadığına inanmış, onlardan uzak durmuştur. Meyveli ağaçlardan genellikle Uygurlar arasında uğurlu ve kutsal ağaçlardır. Dut, incir ağaçları da özel ve kutsal görülen ağaçlar arasındadır. Meyve veren ağaçlar genellikle kesilmezken Uygurlar yaşlı, yalnız ve kabristandaki ağaçları da kesmemişlerdir. Bu ağaçlar ulu veya kötü ruhların mekânı olarak görülmektedir (Korgan, 2006: 450, 451).

Uygurlar kara ağacı uğursuz görüp büyümeden sık sık kesmişlerdir. Yine Uygurlar kara kavak, kara söğüt, kara ağaç, ceviz ağacı gibi ağaçları ev yapımında kullanmamıştır (Korgan, 2006: 281). İslamiyet'le birlikte ağaç kültürüne dair inanışlar genişlemiştir. Bunlardan biri de ılgın ağacına dair inançla ilgilidir. ılgın ağacı Uygurlar arasında Ebu Cehil'in kanını domuzun yalayıp ağaca sürmesiyle kızıl rengini almış ve bu inanışa dayanarak Uygurlar kamçılarını ılgın ağacından yapmamıştır (Korgan, 2006: 301). Uygurların nazarında şeftali ağacı sırlı olduğuna inandıkları ağaçlar arasında yer almaktadır (Korgan, 2006: 455). Uygurların hâlk inanışında dut ağacının kökleri eve girerse o evde ölüm-yitim olacağına inanmışlardır. Yine bazı inanışlarda dut ağacı kırk yaşını dolduğunda cinlerin ona yuva yaptığına inanılmaktadır. Fakat Uygurlar genel olarak dut ağacını iyi saydığından bazı ev eşyalarını dut ağacından yapmışlardır (Korgan, 2006: 451, 452). Meyveli ağaçların kuruması iyi bir durum olarak nitelendirilmemiştir. Eğer meyveli bir ağaç kurursa o ailenin birtakım felaketlere uğrayacağına inanılmaktadır (Korgan, 2006: 453).

İyileştirici özelliği olduğuna inandıkları ve iyi olarak görülen ağaçlar arasında söğüt ağacı önemli bir yer tutar. Uygurlarda vücudunda siğil çıkan kişi geceleyin söğüt ağacının dibine gidip siğiline bir parça sakızı ovarak siğilin söğüte göçürerek ondan kurtulmaya çalışmaktadır (Korgan, 2006: 104).

Uygurlar, bahçe düzenine önem vermiş bazı ağaçları ve bitkileri bahçelerinde dikip yetiştirmeyi iyi saymıştır. Uygur hâlk inanişinde ölen atın başı atılmaz, o elma ağacının ucuna konularak kötü göz değmesinin önüne geçilmiş olunurdu (Korgan, 2006: 440, 441). Elma ve elma ağacıyla ilgili Uygurlar arasında pek çok hâlk inanişi mevcuttur. Uygurların bahçe ve avlularına genellikle gül ve meyveli ağaçları dikmeye özen gösterdiği görülmektedir (Korgan, 2006: 284). Ağaç kültü ile ilgili Uygur hâlk inanişlerini çoğaltmamız mümkündür.

3.1.7. Taş Kültü

Taşa ilgili inanişlerin tarihî epey eskiye dayanmaktadır. Toplumların geçmiş dinlerinde ve anelerinde taşa dair farklı inançlar mevcuttur. Taşın dayanıklılığı, büyüklüğü, biçimi hatta rengine göre bazı inanişler oluşturulmuş hatta eski medeniyetlerde taş tılsım için kullanılmıştır. Kâğıdın icat edilmediği zamanlarda insanlar taşa yazı yazmışlardır. Mısır'da kurban sunulan tapınakların olduğu sütunlar kutsal sayılmış, Babil'de taş büyü ve fal için kullanılmıştır (Tanyu, 1968: 7, 8). Taş, işlevsel olmasının yanı sıra insanın onun görünümüne bağlı olarak bazı sembol ve ritüelleri beraberinde getirmiştir. İnsanlar taşın kudreti ve sağlamlığı noktasında bazı benzetmeler yapmıştır. “Taş gibi adam”, “kaya gibi sağlam” gibi...

Taşa ilgili Türk hâlk inanişinde taş kesilme, yada taşı ile yağmur yağdırma, taştan şifa aramak gibi inaniş ve efsaneler var olup taşı kutsal görmeye dair daha pek çok inanişin izlerine rastlayabiliriz. Altay ve Yakut Türklerinde “cada taş” olarak geçen yada taşıyla ilgili inanişe göre taş soğuk suya bırakıldığında kar, ılık suya bırakıldığında yağmur yağar, ateşte ısıtıldığında sıcak günler olmaktadır. Bu sebeptendir ki yada taşı beze sarılıp sandıkta saklanmalıdır. Ayrıca bazı destanlarda kahramanlar elinde yada taşıyla doğmaktadır (Dilek, 2014: 45). Türklerde büyük taşlar kudretli, küçük taşlar acizliği ifade etmekte, hatta taşların yiğitliğin, gücün timsali olan Hz. Ali ile ilgili anlatılarda bütünleştiğini görüyoruz (Karakaş, 2016: 177).

Eski Türk destanlarında ve hâlk hikâyelerinde de taşla dair inanışlar ve motifler görmektediriz. Dede Korkut’ ta taş kesilmeye dair Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunda oğlu yaralanan anne Kazılık Tağı’na beddua ettiği kısımda rastlamaktayız (Ergin, 2009: 89). Yine taşın biçimiyle ilgili de bazı efsaneler hâlk arasında dolaşmaktadır. Giresun’ da gelin kayası, Sarıkız’a dair anlatılarda geçen taş, delikli taş gibi. Kaz dağlarının mermer kayalarında Sarıkız’ın kazlarıyla birlikte bir silüetinin olduğuna dair inanış mevcuttur (Turan, 2002: 158).

Taşla ilgili aynı zamanda doğum ve evlat sahibi olmakla ilgili inanışları da bulunmaktadır. Doğumu zorlaşan kadınlar için onun sağ oyluğuna uğurlu bir taş konularak kadının rahat bir doğum yapacağına inanmışlardır (Tanyu, 1968: 100).

Uygur Türklerinin hâlk inanışlarında uğursuz ve zamansız sözler söyleyenler için “Ağzına taş!” denilmektedir. Yine yas tutma âdetinde dost-akrabası ölenlerin ağlamaması “taş yüreklilik” olarak ifade edilmektedir (Korgan, 2006: 324, 391). Bu tür taşla ilgili muhtelif sözlere Uygurlar ve diğer Türk boyları arasında rastlayabiliriz. Taşla ilgili bu ifadeler genellikle taşın sertliği ve gücünü belirtmektedir.

Uygurlar nezir⁵ nesnelere ağaçlara ve taşlara asıp bırakmışlardır. Yine Uygurlar arasında da mezar taşını okumak yasak edilmiş, okuyanın başına iyi şeyler gelmeyeceğine inanmışlardır (Korgan, 2006: 426, 409). Uygur Türklerinin taşla dair yasak ve hâlk inanışlarının günümüzde de devam ettiği görülmektedir.

2.1.8. Kartal Motifi

Kartal sadece Türk dünyasında kutsal ve özel görülen bir kuş değildir. Kartal başka milletlerin kültür ve edebiyatında da sembolleştirilen ve kutsal görülen bir hayvandır. Veda edebiyatında ukâb, soma bitkisinin gökyüzü ve yeryüzü tanrısı İndra’ya ulaştıran kutsal bir varlıktır. Eski İran bayrağında bu kuşun resmi yer almaktadır (Yıldırım, 2008: 698).

Kartal, Türkler için ongun sayılan kuşlar arasındadır. Kıpçak boylarına mensup Kazak, Kırgız, Tatar gibi Türk boyları ve kamları kartal için “bürküt” demektedirler (Radloff, 2008:

⁵ Ölü gömüldükten sonra verilen yemek. Adak.

246). Türk mitolojisinde çift başlı kartal gökleri koruyan Tanrı'nın bekçisi olmakla birlikte yine hâyât ağacı ile kartalın paralel tasavvur edildiği görülmektedir (Ögel, 2014: 123, 125). Türk inanç sisteminde kurttan türeme motifinin yanı sıra kartal ve doğan gibi güçlü, yırtıcı kuşlardan türeme motifiyle de karşılaşmaktayız. Kırgız kabilelerinin birinde doğandan türeme motifine tesadüf edilmiştir (Ögel, 2014: 646). Kartalla ilgili yine Türk mitolojisi ve destanlarında bazı anlatımlar yer almaktadır. Kartalın yedi gün toprak üstünde yedi gün toprak altında avlanmaktadır. Yuvası bir kavak ağacıdır. Er Töştük bu kuş tarafından yutulur, kuş onun kemiklerini düzelterek çelik gibi sağlamlaştırarak onu yenilmez bir kahraman yapar. Dişi kartal, yaşam kuşu ve kozmik kuş olarak geçmektedir (Dilek, 2007: 88). Yine Yakut destan ve hikâyelerinde karşılaştığımız iki veya üç kafalı bir şaman kuşuna rastlamaktayız. "Öksökü" adı verilen bu kuş, kanatlıların kralı kartaldır (Dilek, 2014: 150).

Uygurlar kartal, laçın gibi kuşları kutlu görmüş, onların tüylerini asarak kötü varlıklardan korunduklarına inanmışlar. Çünkü kartal ve laçın gibi yırtıcı kuşlar cin gibi kötü varlıkları görür ve onlara düşmandırlar. Yine Uygurlar doğum yapacak kadının evine kartal tüyü asmışlardır (Korgan, 2006: 183). Uygurlar arasında kartalın etinin yenilmemesi gerektiğine dair inanç da yer almaktadır (Korgan, 2006: 213). Türkler arasında geçmişten günümüze kadar sıkça kullanılan "Aspanda bürküt, jerde kökbürü bol." gibi atasözleri dikkate şayandır. Kartal, kurt gibi kutsal görülen Orta Asya'dan Selçuklu'ya ve en son günümüze kadar hakkında çeşitli inanışları beraberinde getiren ulu ve güçlü bir kuştur.

3.1.9. Kırlangıç Motifi

Kırlangıç, Türk destan-hikâyelerinde ve İslami kaynaklarda adı geçen ve insanlara olan faydası ile öne çıkan bir kuş türüdür. İslam kaynaklarında kırlangıç Hz. Nuh zamanında geçen bir kıssada karşımıza çıkmaktadır. Yusuf Beg ve Ahmet Beg Destanı'nda kırlangıç kahramanların haberleşmesine yardım etmektedir (Özkan, 1989: 143).

Uygur Türkleri arasında da tufan hadisesine dayalı olarak günümüze kadar devam eden inanışla birlikte kırlangıcın insanlara yardım edip haberci kuşlar arasında yer aldığını görüyoruz. Kırlangıçlar bilhassa yaz mevsiminde Uygur yurtlarına çok gelip Uygurların balkonlarına ve evlerine yuva yapmaktadırlar. Uygurlar kırlangıcın evin hangi tarafına yuva yaptığına bakarak buna dair çeşitli inanışlarda bulunmuşlardır. Yarkent ve Hoten Uygurları arasında kırlangıç evin iç bölgesine yuva yaparsa o ev hâlkı zengin olur, eşik başına yuva

yaparsa da o ev fakirleşirmiş. Uygurlar kırlangıcı faydalı bir kuş olarak gördüğünden asla onu öldürmemiştir. On İki Hayvanlı Türk takviminde yılan yılında Uygurlar kırlangıcın evlerine yuva yapmasına müsaade etmemiştir. Bu düşünce kırlangıcın insanları yılanı yem olmasından kurtarmasıyla alakalı olabilir (Korgan, 2006: 434).

3.1.10. Hüthüt Motifi

Hüthüt kuşu efsanevi kuşlar arasında yer almaktadır. İslami kaynaklarda Hz. Süleyman zamanında geçen anlatılarda hüthütten bahsedilmektedir. Attar'ın "Mantıku't-Tayr" adlı eserinde hüthüt kuşunu kuşlar kendilerine kılavuz olarak seçmiştir. Hüthüt kuşların dertlerini halledip onların sorularına cevap veren yardımcı ve öncü bir kuş olarak karşımıza çıkar (Gölpınarlı, 2010: 47, 114).

Taç şeklindeki tepeliğiyle güzel görünümlü, fakat kokusu güzel olmayan bir kuştur. Süleyman peygamberin mektubunu Belkıs'a götürmesiyle bilinir. Tevrat'ta eti yenmeyecek kuşlar arasında geçer. İran edebiyatında ise daha çok sevgiliden haber getiren bir kuş "suları bilen kuş" olarak geçer (Yıldırım, 2008: 401, 403).

Uygurlar hüthüt kuşunu kutlu bir kuş olarak görmüş onun etini yememiştir. Uygurlar hüthütün tacının sihir, büyü faaliyetlerinde kullanmış hatta onun tacını koparıp bebeklerinin şapkasına dikip onların da ileride devletli ve taçlı olmasını dilemişlerdir. Uygurlar hüthütün yuvasını dağıtmaktan, onu eliyle tutmaktan yasak etmiş, böyle yapanın başına iyi şeyler gelmeyeceğine inanmıştır (Korgan, 2006: 435).

3.1.11. Turgay ve Kumru Motifi

Manas Destanı'nda turgay, "Torgay ünü yayılınca" ifadesinin yer aldığını görmekteyiz. Turgay kuşu Türkiye Türkçesinde "tarla kuşu" olarak geçmektedir (Yıldız, 1994: 187).

Türk boyları arasında bazı kuşlar kutsal olarak görülmüş, kuşlara dair deyimler ve atasözleri geçmişten günümüze kadar ulaşmıştır. Oğuzlarda her bir boyun kendine ait bir ongun kuşu vardır (Ögel, 2014: 385). Kuşlar Tanrı'nın elçisi olarak görülmüş, Türkler onların öldürülmesini iyi saymamışlardır (Ögel, 2014: 694). Bazı kahraman ya da evliyaların

suret değiştirmesi bilhassa kuş suretinde saklanmaları pek çok milletin masal ve efsanelerinde rastlanılan bir durumdur (İnan, 1998: 461).

Uygurlar turgay ve kumru kuşlarını korumuş, onları öldürmemiş ve yavrularına zarar vermemiştir. Uygur hâlk inanışlarında turgay ve kumrunun yavrularını tutup oynayanların eli titrer ve öyle kalacağına inanılmaktadır. Yine hâlk arasında turgay ve kumrunun yumurtasına bakmaktan yasak ettikleri âdetler vardır. Onların yumurtasına bakanların yüzünde kara lekeler ıkacağına dair hâlk inanışı, benzerlik noktasında ortaya ıkan yumurtanın yüzündeki lekelerin insanın yüzüne göeceği düşünceyi sebebiyledir (Korgan, 2006: 435, 436). Eski Türklerin inan sisteminde kuşlar korunması gereken canlılardır. Bazı kuşların güçlü ve evik olması yine bazı kuşların İslami anlatılarda geiyor olması bazılarının ise korunmaya muhta olması Türk inan ve düşünce sisteminde böyle inanışları ortaya ıkarmıştır.

3.1.12. At Motifi

Türkler atı beşerî bir vasıta aracı olarak evcilleştirmiş, beslemiş, korumuş ve hâyâtını uzun süre at üzerinde geirmiş bir millettir. Kaşgarlı Mahmut'a göre at Türkün kanadıdır (Atalay, 1985: 34-35). Türk tarihî ve edebiyatında pek çok eserde atla ilgili motifler atfedilmektedir. Türkü atsız, atı Türksüz düşünmek mümkün değildir. At Türk milletinin destanlarında, türkülerinde, inanışlarında büyük yer edinmiş bir canlıdır.

Türk destan kahramanlarının yanında mutlaka ona yoldaş olan onu koruyup gözeten atları vardır. Manas Destanı'nda at, Almanbet ve Kökö'nün aralarının bozulmasına sebep olacak kadar değerli bir hayvandır (Yıldız, 1994: 176). Yine Manas Destanı'nda Er Manas'ın atı Ak Kula, Almanbet'in Sarı Ala, Er Töştük'ün al Kuyruk olarak gemektedir. Destanda atlar renkleri, cinsleri ve güçleri doğrultusunda isimler almıştır (Yıldız, 1994: 169).

Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek atına “yoldaşım” diyerek seslenmiş onu kardeşi gibi nitelendirmiş ve öldükten sonra ak boz atının kuyruğunu kesmelerini vasiyet etmiştir (Ergin, 2009: 136). Kır at Türkler tarafında cins ve iyi görülen bir attır. Köroğlu Destanı'nın Anadolu ve Azerbaycan rivayetlerinde Köroğlu'nun en büyük yardımcısı kır atıdır ve ana vaka at üzerine kurulmuştur (Özkan, 1997: 229). Atın rengi ve cinsiyle ilgili farklı düşünceler mevcuttur. Uygurlar arasında bazı yerlerde at savaş tanrısı olarak görülmektedir (Rahman, 1996: 139). Bu durum Türklerin savaşçı karakterinden gelmektedir.

Türk inanç sisteminde at ile gök arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. On İki Hayvanlı Türk takviminde at ayı hazirana yani güneşin zirvede olduğu zamana denk gelmekte Kutadgu Bilig' de de atın zamanı simgelediği görülmektedir (Roux, 2015: 35). Türkler bozkır kültüründeyken en büyük yardımcıları olarak gördükleri ata bugün de değer vermeye devam etmişlerdir.

Eski Türkler arasında öldükleri vakit mezarlarına atları ve değerli eşyalarıyla birlikte gömülme âdeti vardır. Yine ölen kişinin atının kuyruğunu kesme âdeti yakın zamana kadar Kazak, Kırgız, Kumuklar gibi Türk boyları arasında yürürlükte olan bir âdettir (İnan, 1998: 470). Türk boyları arasında aş-yuğ merasimi ve bazı törenlerde atın kurban edildiği görülmektedir. Kırgız ve Kazaklar arasında büyük aş merasiminde koyunun yanı sıra atın da kesildiği görülmektedir (İnan, 1998: 121).

Uygur Türk hâlk inanişında da at önemli bir yerde durmaktadır. Türk boyları arasında en güzel at Tanrı'ya kurban edilmektedir. Yine Türk düşünce sisteminde at da insan gibi ağlayabilir, konuşabilir hatta düşünebilmektedir (Korgan, 2006: 439). Uygurlar kır atı uğur saymışlardır. Ayrıca atın iyisine kadınların binmesine izin vermedikleri inancı Uygurların hâlk inanişında dikkat çeken bir noktada yer almaktadır (Korgan, 2006: 439). Bunun sebebi kadınların kirlili olabileceğini düşünmenin yanı sıra atın kutsal bir varlık olarak görülmesinden dolayı olabilir. Uygurlar ata ters binmeyi yasak etmişler, atı iyi beslemiş ata ait alet ve eşyalar değerli görülmüştür (Korgan, 2006: 440). Uygur hâlk inanişında atın bazı organları ve ata ait şeyler bazı hastalıkların tedavisinde ve sihir yapmakta kullanılmıştır. Uygurlar siğil çıktığında atın kuyruğundan bir tel koparıp o kılı siğile bağlayarak düşürmüşlerdir. Yine atın gemi, tezeği ve ayağındaki çamurun da tedavi amaçlı kullanıldığı görülmektedir (Korgan, 2006: 441). Uygur Türklerinin hâyâtında hem işlevsel olması hem de hızı ve fiziksel görüntüsü ile dikkat çeken atla ilgili muhtelif inanişların meydana geldiği bugün de bunun izlerinin güçlü bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Türkler atı çok sevmiş ve yüceltmiş, İslamiyet'le ona dair inanişları daha da genişlemiştir.

3.1.13. Kurt Motifi

Kurt, Türk milletinin ongunu, yol göstericisidir. Türk ne zaman darda kalsa yardımına atı ya da gök yeleli bozkurt yetişmiştir. Kurt, Türk millî kültüründe ve Türk destanlarında karşımıza çıkan müşterek izlerden biridir (İnan, 1998: 69). Tu-ki-yularda yer-su iyelerine ve

ataları saydıkları kurt adına senede bir dinî tören düzenlendiği ifade edilmektedir (Köprülü, 2005: 40). Oğuz Türkleri dışındaki diğer Türk boyları kurda “börü” demişler, Oğuzların böyle söylememesinde kurt gibi kutsal gördükleri bir hayvanı örtülü olarak tanımlamak düşüncesi yer alıyor olabilir (Ögel, 2014: 146).

Ergenekon Destanı’nda kurt Börteçine adıyla korunmuş ve kılavuz olarak karşımıza çıkmakla birlikte Göktürklerin türeyişini ele Bozkurt Destanı’nda başkahraman aynı zamanda kurttan türeme motifi ile karşımıza çıkmaktadır (Ercilasun, 2007: 442, 443). Oğuz Kağan Destanı’nda kurt, Oğuz Han’ın çadırına ışık şeklinde giren gök tüylü, gök yeveli bir erkek bozkurttur ve ordusuna öncü olmayı teklif eder (Bang-Arat, 1936: 18, 19). Görülüyor ki, Türklerde kurdu atası bilmek ve onu kılavuz olarak görme motifi güçlü şekilde destanlara aksetmiştir.

Anadolu ve Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Türkler arasında kurda dair çeşitli deyim ve atasözleri vardır. “Kurdun oğlu kuzu olmaz.” Türkiye’de yaşayan Türkler arasında çok kullanılan bir söz olurken aynı şekilde Kıpçak Türkleri “börü” kelimesini kullanarak “Börinin balası böri olur.” demişlerdir. Yine Oğuzlar arasında kurtla ilgili “Kurt avın komaz.” sözü geçmektedir (Kalafat, 2009: 77). Buna benzer pek çok deyim ve atasözü Türkler arasında çok fazla yer almış ve kullanılmıştır.

Uygur Türkleri arasında da kurda dair muhtelif inançlar vardır. Uygurlar kurdu öldürmeyi ve avlamayı yasaklamışlardır. Zira kurt, koyunlar içerisindeki zayıf olanları yiyip hayvanların gelişmesini sağlamaktadır bu inanış bugün de Uygurlar arasında korunmaktadır (Korgan, 2006: 445). Yine Kurt Uygurlar için yenilmesi yasak olan hayvanlar arasındadır bu durum diğer Türk boyları arasında da mevcuttur (Korgan, 2006: 213). Dil yasaklarına dair Uygur hâlk inanışında da kurdun adı doğrudan anılmadığı ifade edilmektedir (Korgan, 2006: 321).

3.1.14. Yılan Motifi

Yılan, pek çok milletin mitolojisinde ve hâlk anlatmalarında geçen sırlı olduğuna inanılan bir varlıktır. Yılan, ejderha ile akraba olmakla birlikte Doğu’da bozkır yurtlarında daha üstün konumdadır (Roux: 2015: 139). Eski Hint inancında kaplumbağayla birlikte dünyayı denizin üzerinde tutan bir yılan sembolleştirilmiş yine Budizm’e ait figürlerde de yılan tasvirlerini görmekteyiz (Çoruhlu, 2002 :99). Çinlilerin inanç sisteminde yılan tüm

büyüsel güçleri kökeninde bulunduran bir varlıktır (Eliade, 2003: 179). Türk mitolojisinde Yaratılış Destanı'nda Erlik yılan kılığına girerek yasak meyveden alır ve köpek, Eje ve Törüngey'i kandırır. Tanrı onlara çok kızıp yılanı gördüğü yerde insanlar tarafından taşlanma cezası verir (Çoruhlu, 2002 :102). On İki Hayvanlı Türk takviminde yılan, altıncı sırada yer alan yılın adı olmakla birlikte yılan yılının özelliklerinin kötü olduğu o yılda yazın kurak kışın soğuk ve uzun olacağına çeşitli haşerelerin çoğalacağına hatta insanlar arasında düşmanlıkların ortaya çıkacağına inanılmaktadır (Küçükbasmacı, 2016: 201).

Anadolu'da yılanla ilgili pek çok inanış mevcuttur. Kahramanmaraş'ta yılanın soktuğu çocuk ve büyüklerin tedavileri için toprak efsunlatıldığına rastlanırken Artvin' de arefe günü eve odun getirilmez, buna uyulmazsa da eve yılan gireceğine dair inanış mevcuttur (Kalafat, 2009: 36, 98).

Uygur Türkleri, genel olarak yılanı öldürmeyi iyi saymamıştır. Çünkü yılanı öldürürlerse yılanın akrabaları gelip öçlerini alır, diye inanmışlardır. Bu nedenle Uygurlar eve yılan girerse onu kovalamaz, öldürmez belki süt verirlermiş. Eğer o giren yılan, yılanların padişahı ise boynuzu bırakır insanlar bunun üzerinde muska, tılsım yaparlarmış. Yine yılan kemiği de sihir faaliyetlerinde kullanılmıştır. Uygurlar yolda yılan izi gördüklerinde üzerinden atlamayı yasak etmişlerdir. Yine belli bir yerden yılanlar geçerse oraya felaket geleceğine dair inanışlar Uygurlar arasında dolaşmaktadır (Korgan, 2006: 446, 447). Uygurlar İslamiyet'e inandıktan sonra genellikle zararlı hayvanları öldürmüşlerdir. Bu durum Anadolu'da bugün böyledir yılan gibi zararlı ve ürkütücü hayvanlardan insanlar ya uzak durmuş ya da onları öldürmüştür. Uygur hâlk inanışlarında yılan eti yenilmesi yasak olan hayvanlar arasındadır (Korgan, 2006: 213). Yılanla ilgili Uygur inanışlarından biri de yılanın adı doğrudan dile getirilmemesi ve farklı adlar vererek onlardan bahsedilmesine yöneliktir (Korgan, 2006: 321). Uygurlar arasında başka kuşlar ve hayvanlarla ilgili daha epey çok hâlk inanışları mevcuttur.

3.1.15. Doğum Motifi

Orta Asya Türk dinî-mitolojik sisteminde yer-su, Ak Ene, Umay, Ayzıt gibi dişil iye ve kutsal varlıklar doğum ve üretim üzerine oluşturulan kültürün mitolojik anası olma özelliğini göstermişlerdir (Bayat, 2007: 11). Yer-su ilahlarının Türklerin en büyük yardımcıları oldukları Orhun Abidelerinde geçmektedir (Ergin, 2008: 36). Yine Umay adı

da Orhun Abidelerinde geçmekle birlikte Kaşgarlı Mahmut “Divânü Lügâti’t-Türk” adlı eserinde Umay maddesinde kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesneye yani bebeğin eşine Umay, denildiğini belirtmiştir. Yine kadınların onu uğurlu saydığı ve “Umayka tapırsa ogul bolur.” gibi ifadeler yer almaktadır (Atalay, 1985: 123). Divânü Lügâti’t-Türk’te de geçen Umay ilahesi bugünkü eski Kamlık inancına mensup Türk boyları arasında muhafaza edilmeye devam edilmiştir (İnan, 1998: 399).

Türk mitolojik ana kompleksine dahil olan mağara eski Türk inancında doğumu simgelemekle birlikte Sümer mitolojisinde de ilk insanın mağarada yaratıldığı görülmektedir (Bayat, 2007: 32, 35). Mitolojik ana simgelerinden biri de hâyât ağacıdır (Bayat, 2007: 38). Türk destan ve efsanelerinde ağaçtan dolayı olarak doğum motifiyle karşılaşırız. Ağaç kültürünün izlerini taşıyan bu semboller, geçmişten günümüze kadar aktarılarak bugün de Türk boyları arasında farklı inanışların içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Eski Türk inancında kurt, kartal gibi güçlü ve kutsal sayılan varlıklardan türeme motifine rastlamaktayız. Göktürklerin Bozkurt Destanı’nda geçen Aşina ailesi, kolları bacakları kesilen bir erkek çocuk ve dişi kurdun birleşmesiyle oluşan yeni bir soyun ilk atasıdır (Ögel, 2014: 30).

Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz’un ve çocuklarının doğumu bazı olağanüstülükler görülmekte bu mitik doğum, başka milletlerin sözlü anlatım ürünlerinde yer almaktadır (Özkan, 2018: 932). Türk destan kahramanlarının çocuksuz anne babadan keramet ve dualar ile çeşitli çareler arayarak en sonunda doğumu, çok eskiye dayalı motiflerdendir. Dede Korkut Hikâyelerinde özellikle Boğaç Han ve Beyrek’ in doğumları bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır (Gökyay, 2006: 1045).

Türkler kadına değer veren onu yücelten bir millettir. Bozkır hâyâtında Türk kadını, erkekler gibi ata binmiş, kılıç kuşanmış gerektiğinde kendi avını kendi elde etmiştir. Günümüzde başı değişimlerin esasında birtakım farklılıklar olsa da Türk kadınının toplum içindeki yeri doldurulamayacak kadar güçlüdür.

Doğumla ilgili gerçekleştirilen ritüeller, sözlü kültür ürünleri geçmişi bugüne taşıyan bir kültür birikiminin neticesidir. Uygurların doğumla ilgili âdetleri geçmişin bugüne taşınan izlerini bize yansıtmaktadır. Uygurlar arasında hamile kalmak, hamilelik dönemi, doğum ve doğum sonrasında ilgili âdetler oldukça fazla olup Uygurlar bu süreçlerde yapılması gereken âdet ve törenleri uygulamaya önem vermiştir. Uygurlar hamilelik süresini dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat, dokuz dakika olarak düşünmüştür. Uygurlara göre hamilelik çok kutlu bir iş sayılmış, Uygurlar hamile kadınları korumaya, onlara ağır işler yaptırmamaya özen

göstermiş onların esenliğe ulaşması için bazı yasak âdetleri ortaya koymuştur (Korgan, 2006: 174). Uygurlar arasında hamile kadınlar yalnız yatması, gece dışarıya çıkması, hamile kadınların bir başkasının eline su döküp veya işini yapması, başkalarının önünde yürümesi yasaklanmıştır. Yine hamile kadınların hayvan bağladıkları ipi atlayıp geçmesi, ağzı bükülü çuvalın üzerine oturması, kurbanlık koyunun kanından atlaması yasaklanan âdetler arasındadır (Korgan, 2006: 175). Hurafe olarak görülen bu tip âdetlerde hamilenin deveye bakıp gülmesi, devenin yanında ihtiyacını gidermesi, devenin izinden atlaması, yine tavşan, kertenkele ve yarasaya bakarak bazı işleri yapması iyi sayılmamış bunun hamileliğe kursaktaki bebeğine etki edeceğine inanılmıştır (Korgan, 2006: 176). Bu durum bu hayvanların birtakım özelliklerinin hamile kadın ve bebeğine benzer şekilde geçeceği inanişıyla ilgili olabilir.

Uygur hâlk inanişında hamile olan evde odunu ters koyup yakarlarsa bebeğin ters doğacağına inanılmıştır. Yine eleğe kepek koyup bırakmaktan da yasak ettikleri durum vardır. Uygur kadınları hamilelik sürecinde bedenlerindeki tüyleri yakmamaya dikkat etmişler, avluya suyu bol döküp serpmişlerdir. Hamile kadınlar kibleye dönerek hacetini yapması, yemeğin tuzuna bakmasını iyi saymamışlardır (Korgan, 2006: 177, 178). Hamile kadının yeme-içmesiyle de ilgili bir dizi yasak ve âdetler mevcuttur. Uygurlar hamile kadının aşermesi doyurulmazsa bebeğin bir organı eksik olarak doğacağına inanmışlardır. Aynı zamanda hamile kadının aşerdiği şeye göre bebeğin kız mı erkek mi olacağına karar vermişlerdir (Korgan, 2006:178, 179). Uygurlar hamile kadının kelle-paça, deve eti, tavşan eti yemesini yasaklamıştır. Yine yiyecekleri yarım yemek, kırık kaptan yemek yemeyi iyi saymamışlardır (Korgan, 2006: 179).

Uygur hâlk inanişında hamile kadının eğitimine önem verilmektedir. Yani hamile kadının yürüyüş-duruş, kullandığı kelimeler gibi şekillere dikkat etmesi gerekmektedir. Hamile kadınların duyu organları hassas olduğu için onların çirkin şeylere bakmaması, kötü kokuları duymaması iyi ve güzel şeyler etrafında olması sağlanmaya çalışılmıştır (Korgan, 2006: 180, 181).

Doğum gerçekleşeceği zamana Uygurlar çok dikkat etmiş gerekli tedbirleri almaya özen göstermiştir. Uygurlar arasında doğum yaklaşacağı vakit hamile kadın kendi evine taşınmakta doğum erkeğin evinde yapılmamaktadır. Hamile kadın hastaneye götürülmesi gerekirse de yanına giden kadınlar toka, tarak; erkekler de mendil, düğme, bez parçası gibi eşyaları alıp giderler (Korgan, 2006: 182, 183).

Uygurlar yine doğum evine girerken bazı tedbirler almıştır. Doğum evine gelenler boş elle gelmez yanlarında mutlaka bir hediye ile gelmişlerdir. Yine doğum olan üç günden yedi güne kadar eve beyaz unla girmek, hamur yoğurmak, et alıp girmek, büzülen yemekler yapıp girmek yasak edilmiş böyle yapılmazsa iyi olmayacağına inanmışlardır. Yarkent Uygurları arasında doğum yapan kadının olduğu eve ölüm haberi getirmenin iyi sayılmadı âdet vardır. Uygurlar arasında doğum yapan kadının olduğu evden demir aletleri alıp başkasına vermek de yasak edilmiştir. Doğum olan evde ceviz gibi kabuklu yiyecekler yenilmez, odun kırılmamaktadır. Doğum olan evde yine yedi hatta kırk güne kadar ışık söndürülmemektedir. Uygurlar bu süreçte duvar, dam yapmaktan da yasak tutmuşlar kadının bir dahaki sefere doğum yapamayacağına inanmışlardır (Korgan, 2006: 184, 185, 186). Bütün bu inanışlar anneyi, bebeği korumak; hatta benzerlik görüşüyle ortaya çıkan birtakım hurafelerden ibarettir. Fakat bu âdetlerin altında bizim göremediğimiz bazı gerçeklik payı olabileceğini düşünmemiz gerekmektedir.

Doğum yapan kadınlar, hamilelik sürecinden doğum yaptıktan sonraki belli bir sürece kadar yasaklı olarak görülmüş bazı işlerden ve bazı işleri yapmaktan uzak tutulmuştur. Doğum yapan kadını görmeye gelenlerin de bazı işlerden uzak durması gerekmektedir. Örneğin Uygurlar arasında doğum yapan kadını ziyaret ettiklerinde onun yastığına oturmamaya dikkat etmişlerdir. Doğum yapan kadının da ağır işler yapmak, saç taramak, soğuk su içmek, büyük sulardan geçmek, bazı yiyecekleri yemek, gibi bazı iş ve davranışlardan yasak tutulmuşlardır (Korgan, 2006: 187, 188).

Uygur hâlk inanışında bebek ile göbek arasında bir çeşit ilişki olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bebek dünyaya geldiğinde göbeği dikkatli bir şekilde doğum annesi tarafından kesilir ve iyi bir yere saklanır veya gömülmektedir. Uygurların inanışında göbek kanının aktığı yer kutsal görülmüştür. Bu durum Uygurlardaki yurt duygusu ile ilgilidir (Korgan, 2006: 191, 192).

Uygurlar bebek bakımına da itina etmişler geçmişten günümüze kadar bebeği kundaklayarak bakma âdetini yaşatmışlardır. Uygurlar arasında doğan bebeğe hemen yeni kıyafet giydirilmez, yumuşak kumaşlara sarılmaktadır. Bundan sonra giyeceği ilk kıyafeti kırk gömleğidir. Uygurların âdetinde bu gömlek bebek uzun ömürlü olsun diye yüz yaşını geçmiş kişilerin kıyafetlerinden alınarak yapılmakta ya da ilk bebeği ölmeyen kadının kundak gömleği gizlice alınıp giydirilmektedir. Bu durumun tersine ilk bebeğinin kundak gömleğini saklayıp vermeme âdeti de mevcuttur. Uygurlar erkek bebeklerine gök renkli

kumaştan giysi yapmayı gömlek dikmemiştir. Bunun eski Türk inancında göğü kutsal görmeye ilgili olduğu düşünülebilir. Yine gömleğin boyun bağcığını kısa yapmayı ya da kol kenarlarını katlamayı iyi saymamışlardır. Uygurlar bebeklerinin kılık-kıyafet ve eşyalarını gece dışarıda bırakmamışlardır. Bunun nedeni olarak da geceleyin dışarda bulunan kötü varlıklar bu eşyalara sarıp bebeğe zarar verebileceği düşüncesindedir. Uygurlar bu süreçte birtakım işlerden uzak durmuştur. Mesela evde kirli çamaşır yıkanılmaz, başkasının getirdiği yemek alınmazdı (Korgan, 2006: 193). Uygurlar bebeğin zamanında ve hızlı bir şekilde konuşmasını dilemiştir. Bu nedenle de bebeği gıdıklamaktan, konuşan bebeğin konuşmayan bebeği öpmesinden uzak tutmuşlardır. Bebeği gıdıklarlarsa bebek bundan çok rahatsız olabilir diğer türlü de yine benzerlik esasına dayalı olarak konuşamayacağı düşüncesiyle böyle bir inanın olması mümkündür (Korgan, 2006: 194).

Uygurlar bebeği dışarıya çıkaracakları zaman akşam ve gece vakitlerini tercih etmemişlerdir. Uygurlar bebeği ilk defa dışarı çıkaracakları vakit güçlü birinin bir eline bebeği diğer eline de yakılacak bir kâğıt ya da bez bir de ayna tutuşturup vermişlerdir. Yine dışarı çıkarken gülererek çıkarmışlardır. Uygurlar başkalarının çocuklarını çok övüp dikelip bakmasını da istememişlerdir. Lohusalıktan çıkan kadın hamurlu eliyle bebeğini tutmamaya dikkat etmiştir. Hâlk inancında böyle yaparsa çocukta bazı cilt hastalıkları ortaya çıkabilirdi. Burada yatan asıl neden kirli elle bebeği tutmamakla ilgilidir. Bebeği ziyarete gelenler boş elle veya ciğ et alarak gelmemiştir. Uygurlar bebeği çok öpmemeye dikkat etmiş böyle yapılmazsa bebeğin ağzının sürekli akacağına ve hasta olacağına inanmışlardır (Korgan, 2006: 195, 196).

Uygurlar arasında bebeğin büyük-küçük abdestini yaparken yapması ve dikkat etmesi gereken durumlar vardır. Uygurlar bebeğin dışkısını ortalık yere bırakmamıştır. Böyle yapılmazsa bebeğin karnı ağrır, hasta olur diye inanmışlardır (Korgan, 2006: 196, 197).

Annenin bebeğini cünüp hâlde emzirmesi, yine çok sıcak zamanlarda nefes nefese gelip bebeği emzirmek, başka kadınların bebeğini emzirmesi, Uygurlar arasında sakınılması gereken davranışlar arasındadır. Kirli ve yorgun emzirmek bebeği olumsuz etkilerken başka birinin emzirmesi ise süt kardeşliği ilişkisini doğurmakta bu da ileride evlilikte sorunlara neden olmaktadır. Uygur kadınları bebeklerini emzirirken eğer bebek annesinin memesini ısırırsa “Ben razıyım.” demesi gerektiğine dair inanç vardır. Eğer böyle demezlerse bebeğin ileride bahtsız olacağına inanmışlardır (Korgan, 2006: 197, 198).

Uygurlarda ilk defa bebeğe yemek yedirmek de bir geçiş ritüeli olduğu için buna “ağızına koyma” demişlerdir. Hâlk inanişında yine bu da çok önemli bir iş olup bebeğin sesinin nasıl olacağına işareti olarak düşünmüşlerdir. Bebeğin tatlı dilli olması için güzel yemeklerden yedirmişlerdir (Korgan, 2006: 198).

Bebekler kırk günlük olduğunda ilk defa saç kesilmektedir. Uygurlar, kırk saçını eli hünerli iyi berberlerin kesmesini tercih etmişler, annenin bebeğin saçını kesmesini iyi karşılamamışlardır. Bebeğin kırk saç ortalık yere atılmamıştır (Korgan, 2006: 198, 199).

Uygurlarda beşik, gücün ve üretimin sembolüdür. Uygurlar bebeklerin yatacağı beşikte kullanılan malzemeye dikkat etmektedir. Özellikle kullanılan ağaç çok önemlidir. Uygurlara bebeğin beşiğini kara ağaçtan yapmayı iyi saymamaktadır. Zira bu ağaçta cin ve kötü ruhların yaşadığına inanan Uygurlar bunun bebeğe zarar vereceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle bebeğin beşiği mümkün olduğunca meyveli ağaçların dallarından yapılmıştır. Yine Uygurlar harmandaki direktten beşik yapmayı çok iyi görmüştür. Uygurların inanişında beşiğe demir materyallerle beşik yapılmamaktadır. Günümüzde bu durum olağan bir şekilde değişmiştir (Korgan, 2006: 200, 201).

Uygurlar arasındaki hâlk inanişında bebek kırkı çıkınca öyle beşiğe konulmaktadır. Bu da Türkler ve Uygurlar arasındaki ortak bir geçiş ritüeli olan kırk suyuna koyma hadisesidir. Türk hâlk inanişında ve Uygurlarda kırk suyuna altın, yüzük, değerli eşyalar, biraz gibi bazı şeyler koyup bebeği basit bir şekilde yıkayarak yeni bir döneme geçilmiş olunuyordu. Uygurlar bebeğin kırk suyunu her yere dökmemiştir. Mümkün olduğunca bu suyu meyveli bir ağacın dibine ya da mescit gibi yerlere dökmüşlerdir. Buradaki sebep yine benzerlik görüşüne dayanmaktadır. Yine Uygurlar bu tören sonrasında mahâlledeki çocuklara ve misafirlere ikramlarda bulunmuşlar böylece bebeği beşiğe koyma sürecini başlatmışlardır (Korgan, 2006: 201,202).

Uygurlar bebeği beşiğe koyup alırken her zaman sağ tarafı tercih etmişlerdir. Yine hâlk inanişında bebeği ilk defa beşiğe koyarken beşiği tütsüleyip öyle koymuşlardır. Uygurlar beşiği gece dışarıda bırakmamışlardır. Hâlk inanişında boş beşiği sallamak yine iyi sayılmamaktadır. Bu durum bebeği olmayan çocuksuz kadınların yaptığı bir davranıştır (Korgan, 2006: 202, 203).

Uygurların hâlk inanişları eski Türk dininin ve mitolojik dönemin izlerini yansıtmakla birlikte bu yasak ve âdetler gerek anneyi gerekse bebeği korumak için oluşturulan

uygulamalardır. Bu uygulamalar zaman zaman hurafe görünümünü alsada içerisinde benzerlik görüşüne dayanarak oluşturulan hurafeler yanı sıra gerçekli payı olan ve tibben yapılması gereken uygulama ve davranışlardır. Uygurların hâlk inanışlarına çevre kültürlerin etkisi elbette girmiştir. Fakat bazı âdetlerin bugün diğer Türk boyları arasında ortak bir şekilde yapılıyor olması onların millî ananelerine olan bağlılıklarının bir ifadesidir. Uygurlar için doğum, ölüm, insanın faydasına ve zararına olan her şey bir ritüelin konusu olmuş ve bunlara dair birtakım âdet ve yasaklamalar geliştirmişlerdir.

3.1.16. Umay Motifi

Türk mitolojisinde Umay, bebeklerin ve çocukların koruyucusu olarak karşımıza çıkmakta aynı zamanda aileyi ve nesillerin devamını koruyan iyedir. Kısır kadınlar ona çocuk vermesi için dua ederken o lohusa kadınlara zarar veren Albis'in düşmanıdır (Sarıtaş, 2016: 54). Umay ile ilgili en eski kayıt Orhun Abidelerinde geçmektedir (Ergin, 2008: 20). Umay adı, Divânu Lügâti't-Türk ve Dede Korkut Kitabı'nda da geçmektedir. Görülüyor ki, Umay Türklerin en eski inancından itibaren günümüze kadar gelip farklı şekillerde varlığını devam ettirerek hâlk inanışlarında varlığını korumuştur.

Eski Türklerin Umay ismini çocuklarına dahi verdiği bazı mezar taşlarında görülürken Yakut Türkleri arasında da Umay, bir ilah olarak görülmektedir (İnan, 1998: 398, 399). Altay ve Sayan Türkleri arasında da Umay Kamlara göre ateş ruhuyla bir olup onlar ateş ruhuyla birlikte Umay'a da saçtı saçmışlardır (Bayat, 2007: 72). Umay Türk, Moğol, Tunguz-Mançu gibi kavimlerde yayılmış ve hemen hemen aynı işlevleri yerine getiren mitolojik varlıktır. Umay'la ilgili söz ve deyimler Türk boyları ve onlara yakın hâlkler arasında kullanılmıştır (Bayat, 2007: 74).

Uygurlar arasında Umay'la ilgili rivayetler de diğer Türk boylarında olduğu gibi benzer işlevdedir. Uygur Türklerinin hâlk inanışlarında Umay bebekle birlikte gelen eş olarak geçmektedir. Hâlk arasında hamile kadınların hayvan bağlarken ipi atlayıp geçmesi yasaklanmıştır. Aksi hâlde eş, yani bebeğin arkadaşı olan Umay, bebeğin boynuna dolandır diye inanmışlardır (Korgan, 2006: 176). Uygurlar bebeğin eşini kutsal görüp o, bebekle etkileşim içinde olursa bebeği korur diye inanmış ve onu atmamıştır. Uygurlar eşini münbet bir toprağa veya evin içerisinde bir yere derin şekilde gömmüşlerdir (Korgan, 2006: 190).

İslamiyet’le birlikte Uygurlarda, Umay yerini “Eşmis Fatıma” ya bırakmıştır. Eşmis Fatıma, diye söyledikleri Hz. Muhammed’in kızı Fatıma’dır. Umay’dan sonra doğum hamisi olarak Eşmis Fatıma görülmüştür. Yine Eşmis Fatıma’ nın sünnetine uymak için bir dizi yasaklar olduğunu görüyoruz (Korgan, 2006: 92, 93). Uygurlar yemek yerken eşiğe oturarak yemeyi yasak etmişlerdir. Bunu nedeni yemek zamanı Eşmis Fatıma’nın eşiğe oturup o eve kut ve bereket dilemektedir. Eşiğe biri oturduğunda buna engel olduğundan böyle bir yasak mevcuttur (Korgan, 2006: 231, 232).

3.1.17. Hızır Motifi

Hızır’ın asıl adı Ebu’l – Abbas olarak geçmektedir. Kendisine ilahi bilgi ve hikmet öğretilen Hızır’ın Hazreti Musa döneminde yaşadığı rivayet edilmektedir. Hızır ile ilgili inanışlar arasında ilahi bilgi ve hikmet sahibi olduğu, geçtiği veya namaz kıldığı yerleri yeşerttiği ve Hazreti Musa ile buluştuğu söylenmektedir (Yıldırım, 2008: 36, 375).

İran hâlk inanışında kırk gün sabah erken saatlerde evinin önünün sulayıp süpüren kişilerin kapısının önünden kırkıncı gün Hızır’ın geçeceği rivayet edilmektedir. Bazı inançlarda Hızır’ın Tanrı tarafından denizlerde görevlendirildiğine inanılmaktadır (Yıldırım, 2008: 377, 378).

Hızır, Türk dünyasında ve sözlü kültüründe çok geçen bir konudur. Türk boyları arasında Hızır atı, asası, giyimi ve görünüşüyle benzer özellikler göstermektedir. Türkler Hızır’dan yardımını ve kılavuzluğunu dilemiş, yine çocuklara ad vermesiyle ilgili inanışlar mevcuttur (Ögel, 2014: 117, 120, 121).

Uygurlarda da Hızır’la ilgili çeşitli inançlar vardır. Hâlk inanışında Hızır harmanın batı tarafında bulunur harmanı bereketlendirirdi. Eğer insanlar Hızır’ın olduğu taraftan geçerse Hızır harmandan gider dolayısıyla harmanın bereketi de giderdi (Korgan, 2006: 363,364). Uygurların inanışında kim hayvanına vurmada kırk yıl bakarsa karşısına Hızır’ın çıkacağı inancı vardır. Bu inanış Hz. Musa’nın Kenan çölünde kırk yıl çobanlık yaptıktan sonra Hızır’la karşılaştığı anlatıya dayalı olarak devam etmiş olabilir (Korgan, 2006: 371). Yine Uygurlar arasında “Lakabı Hızır koyar.” diye atasözü vardır (Korgan, 2006: 320).

3.1.18. Işık Motifi

Türklerin İslamiyet'ten önceki destan, efsane, hâlk inanmalarında ışığa dair birtakım anlatmalar vardır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın ilk eşi gökten bir ışık şeklinde inmiştir (Bang-Arat, 1936: 12). Işık aynı zamanda Tanrı ve kahraman arasında arabulucu olan yine dölleyici olarak görülen ve efsane ve destanlarda genellikle bu özelliği ile karşımıza çıkan bir unsurdur (Bayat, 2007: 194). Türk inanç sistemi ve sözlü kültüründe Hızır'ın ateşe ve ışığa geldiği inancı mevcuttur (Ögel, 2014: 124).

Uygurlarda güneşin aniden kararması, ışısız kalmak sakınılması gereken bir durum olarak görülmüş, böyle olduğunda bela-felaket gelir, diye düşünmüşlerdir (Korgan, 2006: 458). Uygurlarda doğum yapan kadının olduğu evde ışığın belli bir müddet söndürülmediğini yukarıda belirttiğimiz gibi yine nezir-çırağ konusunda da ışığa dair bazı inanmalar vardır. (Korgan, 2006: 184, 421).

3.1.19. Rüya Motifi

Rüya, insanlar için sırlı ve mesaj içerdiği düşünülen bir çeşit uykuyla gelen sezgi gücüdür. İslamiyet öncesinde rüyaya dair ilk bilgilere Irk Bitig'de rastlamaktayız. Türk destan, masal, efsane, hâlk hikâyelerinde karşımıza çıkan rüya motifi olayların gelişip tamamlanmasında rol oynamakla birlikte rüyalar, birinci ve ikinci dereceden kahramanlar tarafından görülmektedir. Rüyalar aynı zamanda gelecekte ne olacağına dair ipuçları sunmaktadır (Kaya, 2014: 675). Türk edebiyatında âşıklığa, hâlk hikâyeciliği ve destancılığına başlamak da rüya yoluyla olur (Alptekin, 2015: 88).

Rüyalara tabir vermek rüya görmek kadar önemli bir hadisedir. Türk hâlk inanışında bazı rüyaların herkese anlatılmaması gerektiği veya iyi yorumlayacak birine anlatılması gerektiği düşüncesi vardır. Yine bugün rüya görenlere “Hayır olsun!” denilerek rüyanın iyi şeylere vesile olması temennisinde bulunmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın nazırı Uluğ Türük adında ulu, tecrübeli bir bilgeden bahsedilmektedir. Bu bilge Oğuz Kağan'ın rüyasını yorumlamıştır (Bang-Arat, 1936: 28). Kutadgu Bilig'te Odgurmuş bir rüya görür, kardeşi Ögdülmiş bu rüyayı iyi ve hayırlı bir şekilde tabir ederken Odgurmuş kendi rüyasına ikinci bir tabirde bulunarak rüyasının onun öleceğine işaret ettiğini ifade eder (Arat, 1979: 598, 599).

Uygurlar zamanında uyumaya, uyuyacakları yer ve kıyafetlere dikkat etmişlerdir. Uygur hâlk inanışında kötü rüya görmeye “kara basma” denilmiştir. Uygurlar kara basma olmaması için yalnız ağaçların, kara kavak, kara ağaç gibi ağaçlar ve eski duvar diplerinde uyumamaya özen göstermiştir (Korgan, 2006: 341, 342). Uygurlar yine rüya gören kişiyi uyandırmayı yasaklamıştır. Bunun sebebi insan uykudayken ruhunun bir seyahat içinde olması aniden uyandırılan bu kişinin ruhunun belki bedene geri dönemeyeceği ile ilgilidir (Korgan, 2006: 343).

Uygurlara göre rüyayı karışık tabir etmek iyi değildir. Uygurların inancında birtakım rüyalar iyiliğin habercisiyken bazıları ise kötülüğün habercisi olarak görülmüştür (Korgan, 2006: 344). Uygurlar kötü rüyanın gerçekleşmemesi için sol tarafa tükürmek, sadaka vermek, rüyayı söylememek gibi yolları kullanmıştır (Korgan, 2006: 351, 352). Uygurlar rüyalarını tabir ettirecekleri zaman mutlaka iyi ahlâklı, ulema, özellikle bu işle meşgul olan kişileri aramış ve rüyalarını öyle tabir ettirmiştir (Korgan, 2006: 344).

3.1.20. Ölüm ve Yas Motifi

Tüm insanlar için ölüm de doğum gibi belli bir ritüelle gerçekleştirilen olağanüstü tabiat hadiselerindedir. Eski Türk inancında ölüm ve yas, özel törenler ve uyulması gereken davranışlar esasında gerçekleştirilen olaylardır. Farklı din ve kültür dairelerine girmemizle eski Türk inancının izlerinde birtakım değişimler olsa da bu inancın etkileri bugün de devam etmektedir. Türklerde en eski yas törenin adı “yuğ” dur. Kırgızlar bu törene “aş” demişlerdir. Kırgızların ölünün ardından verdikleri bu yemekli tören ölen kişinin senesi dolmadan yapılmakta ve ölen kişinin mertebesine göre büyük veya küçük bir merasimle uygulanmaktadır (İnan, 1998: 121). Türkler ölen kişilerin arkasında sagular söylemişler ve birtakım yasaklara dikkat etmişlerdir. Divânu Lügâti’t-Türk’te ilk sagu örneğimiz Alp Er Tunga’nın ölümünü anlatan dörtlüklerdir (Atalay, 1985:41). Kırgız ve Kazaklar arasında “covtav” denilen ağıt töreni yine yas tutmanın bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (İnan, 1998: 121).

Moğollar arasında han mezarı hatta hanın adının öldükten sonra anılmamasına dair bir âdet vardır. Çağatay Han öldüğünde adı “kuruk” olarak anılmıştır (İnan, 1998: 370, 371). Ölen kişinin adının doğrudan adlandırılmaması geleneği Türk boylarında da görülmektedir.

Bugün Anadolu’da ölen kişilerin “merhum”, “merhume”, “rahmetli” gibi kelimelerle adlandırılarak anıldığına rastlamaktayız.

Dünya mitolojilerinde ölümün ve hâyâtın bir tanrısı olduğu görülmektedir. Türk mitolojisinde ışığı temsil eden Ülgen’ in zıttı olarak karanlığı temsil eden Erlik ölüm ruhu olarak geçmektedir (Bayat, 2007: 326). İran mitolojisinde kötülüğü ve karanlığı temsil eden bazı güçler vardır bunların başında ise Ehrimen’i görmekteyiz. Ehrimen Ahura Mazda’nın en büyük düşmanıdır. Ehrimen, “yok eden”, “ortadan kaldıran” anlamlarına gelmektedir. (Yıldırım, 2012: 513). Görüldüğü gibi tıpkı doğum ve ölüm zıtlığı gibi milletlerin inanç ve düşünce sisteminde de oluşturduğu veya kabul ettiği din dairelerinde de bir zıtlık söz konusudur. Bu nedenle insanlar kutsal veya kötü gördükleri bu çelişkili durumlara karşı bazı davranış ve tutumlar sergilemişlerdir.

Türklerde ölümü insan yaşar, Tanrı ebedidir. Bu durum en iyi şekilde Orhun Abidelerinde izah edilmiştir: “Öd Tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüş.” (Ergin, 2008: 26). Burada zamanı sadece Tanrı’nın yaşadığını belirtirken onun ölümsüzlüğü vurgulanmış, tam tersine insan hep doğup ölmek için var olmuştur. Yas ve ölüme dair motiflere bilgilere Türk destan, masal, efsane ve hikâye geleneğinde sıkça rastlamaktayız. Yusuf Bey ve Ahmet Bey Bozoğlan Destanı’nda Yusuf Bey ve Ahmet Bey esir düştüğünü öğrenen Gülhatıca üzerindeki elbisesini çıkarıp kara elbise giyer, yakasını yırtıp şiddetli bir şekilde ağlar (Özkan, 1989: 139). Yine Dede Korkut Hikâyelerinde de Bamsı Beyrek’in annesi, babası ve kardeşi de benzer şekilde yas tutmuştur (Ergin, 2009: 130). Manas Destanı’nda Han Kökütey için Bokmurun tarafından yapılan yas törenine Müslüman olup olmadığına bakılmaksızın herkes çağırılmış; at yarışları ve çeşitli oyunlar düzenlenerek büyük bir tören düzenleneceği duyurulmuştur (İnan, 1998: 134).

Uygur hâlk inancında doğum gibi ölüm de en önemli hadiseler arasında yer almaktadır. Uygurların inanışında yaşlanıp ölmek Tanrı’nın verdiği en güzel bahttır. Kendini öldürmek ise son derece kötü karşılanan bir durumdur (Korgan, 2006: 384). Uygurlarda ölüm zamanı yaklaşan kişiler öz yurtlarına geri döner, eğer ölürse de çocuk veya akrabaları onu öz yurduna getirip defnetmiştir (Korgan, 2006: 385).

Uygurlara göre bazı hayvanların anormal davranışları ölümün habercisidir (Korgan, 2006: 386). Yine Uygur hâlk inanışında ölüm saatinin yaklaştığını hissedenler derhâl borçlarını ödemişler öldükleri vakit de ailesi tarafından cenaze namazı esnasında alacak-verecek durumları sorulmuştur (Korgan, 2006: 387). Uygur hâlk inanışında yine ölüm

olduğunda o evdeki çivi, kazık vb. şeyler çıkarılıp atılmazdı (Korgan, 2006: 386, 387). Uygurlarda ölen kişilerin adını doğrudan dile getirmemeye dair âdet vardır (Korgan, 2006: 318).

Uygurlar yas hâlindeyken ölen kişinin yakın akrabaları uzun kara palto ve kalpak, beyaz başörtüsü ve beyaz kuşak hazırlar; hemen mezarıcı, ölü yıkayıcı ve kefenleyici bulunurdu. Erkekler dışarı çıkıp gelenleri karşılarken ölenin ardından şiddetli şekilde bağırıp ağlamak iyi karşılanmamıştır. Bu şekilde ağlamamak İslamiyet’le gelmiştir. (Korgan, 2006: 388). Paltoyu ters giymek, bir sopaya dayanarak ağlamak, yaşlı kadınlarla birlikte “yas koşuğu” söyleyerek ağlamak yas tutmanın değişik biçimlerini oluşturmaktadır (Korgan, 2006: 390).

Uygurlar arasında Kurban Bayramı, cin ve ruhlar için verilen “yağ kokutma”, “arık yemeği”, sefere çıkacakları veya yağmur yağmasını istedikleri vakit verilen nezirler vardır. Günümüzde Uygurlar arasında ölen kişinin ardından nezir-çırağ törenleri yapılmaktadır. Nezir; üç neziri, yedi neziri, kırk neziri, yıllık nezir şeklinde yapılmaktadır (Korgan, 2006: 422, 423).

3.1.21. Evliliğe Dair Motifler

Türkler köklü yapısına sahip bir millettir. Genel itibariyle törenin düzenlediği bu toplum yapısı “oguş” (aile), “boy” (kabile), “budun” (millet, kavim) gibi birimlerden oluşmaktadır. Türk milletinin temel yapısını aile oluşturmaktadır (Koca, 2002: 8).

Türkler geçmişten itibaren dışardan evliliği daha çok tercih etmiştir (Koca, 2002: 9). Saha, Kazak, Kırgız, Anadolu Türklerinde uzaktan evlenme tercih edilmiştir (İnan, 1998: 341, 344). Manas Destanı’nda Kırgızların geleneklere uygun evliliğin makbul olduğu ve bu şekilde evlenen kadınların “baybiçe” olabileceğini öğrenmekteyiz. Yine gelinin eş, akraba hediyeler götürülmediği takdirde bunun bahtsızlık alameti olarak görüldüğü destanda geçmektedir (Yıldız, 1994: 312, 313).

Türk dünyasında evlilik hâyâta dair önemli bir geçiş ritüelidir. Evlilik basit bir iş değildir. Bunun bazı aşamaları, kaideleri vardır. İnsanlar evlenecekleri kişiyi seçtikten sonra bazı kişileri devreye sokar. Kazak ve Altay lehçelerinde erkek tarafı ve kız tarafı arasında

aracılık yapan kişiye “yavçı” denilmiştir. Anadolu’da bu “görücü” dür (İnan, 1998: 347). Bunlar belirli şekillerde evlilik işinin onaylanması için uğraşan kişilerdir.

Türk hâlk geleneğinde bazı yerlerde düğün çarşambadan başlamaktadır. Çarşamba günü yapılan bu düğün oğlan evinde düzenlenip damada “güveyi urbası” denilen kıyafet giydirilmektedir (Ataman, 1992: 64). Türk kültüründe düğün evine gelenler eli boş gelmez, genellikle hediye getirmek âdetidir. Düğünün devamında ise perşembe günü kız, kınalı ve duvaklı hâlde kır ata bindirilir kendisine güveyi tarafından seçilen iki yenge eşliğinde kocasının evine götürülmektedir (Yalkın, 1977: 261). Eski Türk düğünlerinde gelinin koca evine gelişinden başlayarak üç ay ocak söndürmeme âdeti görülmektedir. Eğer bu ateş sönerse de kibritle yakılmaz, komşudan alınan közle ateş tekrar yakılmaktadır (Ataman, 1992: 47).

Günümüzde bazı yerlerde yaşayan Uygurlar mümkün olduğu kadar daha yakın soydan evlenerek akrabalığı sağlamlaştırmaya çalışmaktadır (Korgan, 2006: 135). Yine Uygurlar tabakalar arası evliliğe dikkat etmişlerdir (Korgan, 2006: 147).

Uygurlarda erkek ve kızlar elçi aracılığıyla veya doğrudan karşılaşılarak tanışıp öyle evlenmektedir. Düğün yapma kararından sonra erkek evi genellikle kadınlardan seçilen toplum tarafından ahlaklı ve dürüst bir elçiyi seçerek kız tarafına göndermektedir. Elçi kız tarafının onayını ve “çay getirme” vaktini öğrendikten sonra erkek evine bildirmek için geri dönmektedir (Korgan, 2006: 151, 152). Uygurlarda çay getirme; “küçük çay”, “büyük çay” şeklinde yapılmaktadır. Küçük çay, genellikle tanışma şeklinde tertip edilen ve erkek tarafının kız tarafına hediyeler götürmesiyle gerçekleştirilen âdetidir. Daha sonra yine kız tarafında erkek tarafının bu defa katılım oranının daha fazla olduğu büyük çay düzenlenmektedir. Büyük çay için alınan hediyeler bir sandığa doldurulur ve erkek tarafı bu sandığı açması için bir kadın belirler. Bu kadın erkesinde önünde sandığı açar ve hediyelerin sahipleri adlandırılarak ortaya konulmaktadır (Korgan, 2006: 154, 155).

Uygur hâlk inanişinde düğün yapmak için belirli günler seçilmektedir. Hatta Uygurlar önceden fal açtırarak düğün gününü belirleme âdeti mevcuttur. Yine bazı günleri bayram, bazılarını ise uğursuz olduğu için düğün yapmaktan sakınmışlardır. Eskiden itibaren haftanın ve ayın tek günlerinde düğün yapmaktan yasak ettikleri âdet görülmektedir. Uygurlar salı ve cuma günleri de düğün yapmamayı tercih etmiştir (Korgan, 2006: 155, 156). Uygurlarda kız tarafı için gereken şeyleri erkek tarafı almaktadır. Yemek için alınması gereken şeylere “aş suyu” denilmektedir (Korgan, 2006: 157). Uygurlarda nikah düğün

yapılacak günün sabahı yapılmaktadır. Düğün öncesinde nikah yapmayı uygun bulmamışlardır (Korgan, 2006: 158).

Uygurlar düğün yapılacağı zaman kıyafetlerine özen göstermişler kapalı ve belli renklerdeki kıyafetleri tercih etmişlerdir. Uygurlar genellikle sarı, kara, gök, gibi renkleri düğünde giymemeye dikkat etmiştir. Genellikle kırmızı ve beyaz renkteki kumaşlardan kıyafetler giymişlerdir. Uygurlarda düğüne tabaka, yaş, cinsiyet ayrımı gibi ayrımlar yapılmadan herkes yapılır ve yetim, çoluk-çocuk, yaşlı, dul herkes doyurulmaktadır. Uygur hâlk inanışında yine kızın babası erkeğin evine varmamakta; düğün günün erkek ve kız tarafından hiç kimse soğuk su içmemektedir. Bu inanışlarda benzer şeylerin yine benzer şeyleri doğuracağı düşüncesi yer almaktadır (Korgan, 2006: 160, 161, 163).

Evlilik, her toplum tarafından kutsal görülen hâyâta dair önemli bir geçiş aşması temsil eden kurumdur. Uygurlarda evliliğe dair inanış ve yasaklar, geçmişin köklü tarihinden günümüze kadar ulaşan inanma ve uygulamaları oluşturmakta ve folklor bilimi sahasına düğün ve evlilikle ilgili yeni fikirler sunmaktadır.

3.1.22. Ad Verme Motifi

Türk destan ve masallarında kahramanların ad alması özel bir törenle gerçekleştirilmektedir. Kahramanlara ad verilmesi, çocuğa uğurlu ve yakışan bir ad bulmak önemli bir husustur. Ad vermeyi genellikle boyun lideri, saygıdeğer tanınmış bir kişi veya konuk ya da boyun kamına ait olduğu görülmektedir. İslamiyet'ten sonra kamların yerini dervişler almıştır (Gökyay, 2006: 1094, 1095).

Destanlarda kahramanlar, doğumlarında meydana gelen bazı özel hadise ve işaretlere göre ad alırken onlara aksakallı, evliya gibi yine olağanüstü kişiler ad vermiştir. Manas Destanı'nda Cakıp Han on dört yıl sonra bir erkek evlat sahibi olunca toy düzenlemiştir. Manas'a ad veren dört peygamber gibi bir hocadır ve o dört peygamberin himayesindedir. Destan ikinci ad verme töreni Semetey içindir. Ona da adını bir aksakallı vermiştir (Yıldız, 1994: 212, 213, 216). Dede Korkut Hikâyelerinde de "Ol zamanda bir oğlan baş kesme kan dökmese ad komazlar idi." diye ifade edilmektedir (Ergin, 2008: 118).

Türk düşünce ve inanç sisteminde çocuğa belli zamanlarda ad verilmesi gerektiği inanışı vardır. Türkiye topraklarında da karşılaşılan bu belirli günler; kutsal sayılan bazı

günlerde ad vermemek, güneş doğmadan önce ad vermemek, yine çocuklara geciktirmeden ad vermek şeklinde geçmektedir (Acıpayamlı, 1992: 4, 5). Görülüyor ki ad vermek basit bir işlem olmayıp özel zaman ve uygulamaları olan bir hadisedir.

Uygur hâlk inanişında bebek doğduktan birkaç gün sonra ona uygun ismi verilmektedir. Uygurlarda ilk bebeğin ismini erkek tarafının koyduğunu görmekteyiz. Uygurlar yine bebeğe üç gün geçmeden isim vermemişlerdir. Eğer bebek ölü hâlde doğarsa da ona isim vermeden defnetmemişlerdir. Bu durum İslam inancında var olan bir düşüncedir. Uygurlar ezan okunmadan verilen ismi kabul etmemektedir. Uygur yaşadığı bazı yerlerde salı ve cuma günü isim vermeme inanişının olduğunu görüyoruz. Bu durumun sebebi şimdilik belirsizdir (Korgan, 2006: 199).

Uygurlarda atalarının ismini çocuğa verme âdeti çok yaygındır. Bu durum aslında tüm Türk coğrafyasında ve dünyanın birçok yerinde rastlanılan bir tutumdur. Bu şekilde ad vermek büyüklere saygı ve onların adını yaşatmak için tercih edilirken yine bazı yerlerde yaşayan atalarının adını vermemeyi tercih edenlere de rastlanmaktadır. Bu da yine yaşayan büyüklerinin adını vererek onların ölmesini istemek, düşüncesiyle vermemeyi uygun görmüşlerdir. Bu nedenle Uygurlar, ad vereceği zaman anne-babalarının rızasını alıp öyle ad vermişlerdir. İslamiyet'ten sonra genellikle Uygurlar arasında İslam tarihinde ve Kuran'da geçen bazı isimleri çocuklarına verdiklerini görüyoruz. Ama bu isimler de yine belli bir kaideye göre verilmiştir (Korgan, 2006: 199, 200).

3.1.23. Ant Motifi

Ant, eskiden itibaren bir yabancı ile kardeş, dost olmayı sağlamak için yapılan törenlerdir (Gökyay, 2006: 1031).

Manas Destanı'nda Almanbet Müslüman olduğunda, Kökçö ile çay içip aralarında dostluk antlaşması kurmuşlardır (Yıldız, 1994: 218). Yine destanda eski Türk dininin izlerini yansıtan ve onların kutsallığını kabul ederek söylenen ant örneklerine de rastlamaktayız:

“Tepesi açık gök vursun!

Tüşçülük yer vursun!”

Uygurlarda, yemin etmek, ant vermek basit bir durum olarak görülmez. Uygurlarda yemin etmek, belli kutsal şeyleri ve ilahı şahit göstererek ağızdan çıkan belli sözlerin anlamlarına göre bunlara belli müddet uymayı ifade etmektedir (Korgan, 2006: 331). Uygurlar kutsal ve değerli gördükleri nesnelere üzerine ant içmişlerdir. Sofra örtüsüne yemin ederken “Önümde sofranın örtüsü dursun!” diye yemin etmişlerdir. Yine ekmeğe, tuz, üzerine de yemin ettikleri görülmektedir (Korgan, 2006: 226, 235). Uygurlar arasında toprak ile yemin etmişlerdir (Korgan, 2006: 465).

Uygurlar çok fazla yemin etmeyi iyi saymamış, böyle kişileri ahdine vefa göstermeyen, inançsız kişiler olarak görmüşlerdir (Korgan, 2006: 332). Uygurlarda yine ticaretle uğraşanların yalan yere yemin etmesi kötü karşılanmaktadır (Korgan, 2006: 375).

3.1.24. Alkarısı Motifi

Bütün Müslüman Türklerde var olduğuna inanılan özellikle lohusa kadınlara musallat olan bir çeşit kötü ruhtur (İnan, 1998: 477). Batı Türkleri “Albastı”, “Alkarısı”; orta Türkler “Albız”, Altaylar “Almıs”, Yakutlar “Abası” şeklinde adlandırmıştır. Kazak ve Kırgızlar arasında sarı ve kara albastı vardır. Sarı albastı lohusalara musallat olup onların ciğerini alıp suya attığına inanılmaktadır. Albastı baksılara keçi suretinde görünmektedir (İnan, 1998: 259, 261).

Türkmenler arasında “albasma” olarak ifade edilip yine lohusa kadınlara musallat olması noktasında Türk dünyası ile ortaktır. Bu yaratığın elinde ciğer vardır ve lohusaların ciğerini söküp yediğine dair inanışlar hakimdir. Albasmasına karşı kullanılan tedbirler; yastığın altına orak, maşa, kilit, anahtar koymak, ateşte süpürge yakıp küllü suyu lohusaya üç yudum hâlinde içirmek şeklindedir (Yalkın, 1977: 282, 283). Türk hâlk inanışında alkarısının tüfek, demircileriden, ocaklı kişilerden ve kırmızıdan korktuğuna dair inanışlar mevcuttur (İnan, 1998: 260, 261).

Hâlk inanışında albastı ve kötü varlıkların kasırğa ile geldiğine inanılmaktadır (Korgan, 2006: 461). Yine Uygurlarda kırk güne kadar lohusa kadını tek bırakılmaz, yanında mutlaka biri bulunmaktadır (Korgan, 2006: 187). Lohusalar gece dışarı çıkmamaya da dikkat etmiştir (Korgan, 2006: 188). Buradaki yasaklarda da bilhassa lohusalara yönelik âdet ve yasaklarda al karısının izlerine rastlamaktayız.

3.1.25. Büyü ve Fal Bakma Motifi

İnsan tabiatüstü güçler, durumlar karşısında farklı beklentiler içerisine girmiş ya da kendisi bazı yöntemlerle istekleri doğrultusunda bazı olağanüstü durumlar yaratmıştır. Bu insanın merak, istek ve arzularının bir sonucudur. Büyü ve fal bakma insanın var olduğu hemen her yerde uygulanmaktadır.

Göçebe hâyât biçiminde yaşayanların hâyâtını tanzim eden tabiat, aynı zamanda onun hâyât anlayışını ve şahsiyetini de şekillendirmiş; dağlar, ormanlar, ağaçlar, denizler, çiçekler, gökyüzü, yıldızlar ve daha pek çok tabiat unsuru göçebe Türklerin düşünce dünyasının temel yapı taşlarını oluşturmuştur (Yıldırım, 2016: 279, 283). Büyü ve fal, Türk inanç sisteminde de var olan iki unsurdur. Türk dünyasında yazılan eserlerde ve sözlü kültür ürünlerinde bunların örneklerine rastlamaktayız. Divânü Lügâti't-Türk'te "ırk" sözcüğü falcılık, kahinlik ve bir başkasının gönlündekileri bilmek gibi anlamlara geldiğini bildirmektedir (Atalay, 1985: 42). Manas Destanı'na baktığımızda büyüden ziyade uğursuz olarak görülen şeylerden kurtulmak için bazı yöntemlerin yapıldığını görüyoruz. Kurban kesmek, güvercin ve saksaganın tüyünü kesmek gibi uygulamalar örnek verilebilir (Yıldız, 1994: 236, 237).

Türk boyları arasında fal bakmak için farklı yöntemler uygulanmıştır. Özellikle Kırgız, Kazak ve Nogaylar arasında sık karşılaşılan ve Türk dünyasında hemen hemen bilinen hayvanın kürek kemiğine bakarak geleceğe dair şeyler söylemek dikkatimizi çeken fal bakma yöntemlerinden biridir. Hayvanların kemiğine bakıp geleceğe dair şeyler söyleyen bu kişilere "yağrancı", muhtelif şeylerden manalar çıkaranlara da "ırımçı" olarak adlandırılmıştır (Roux, 2005: 342). Hayvanın kürek kemiğinin neden fal bakmak için tercih edildiği kadar her hayvanın kürek kemiğinin kullanılmaması da bize ilginç gelen noktalar arasında yer almaktadır.

Uygur hâlk inanişına baktığımızda, bilhassa büyücülük işlerinden sakınmakla birlikte evlilik, düğün tarihi belirleme, tarım işlerinde yıldızname, fal açmak gibi yöntemlere başvurmuşlardır. Ayrıca Uygurlar nazar değmesinden korkup kötü gözlü ve niyetli insanlara da dikkat etmişlerdir. Uygurların saç, tırnak kestikten sonra bunları yok etmesi aynı zamanda kendisine ileride yapılabilecek tılsım ve büyülerden korunmak içindir (Korgan, 2006: 98).

Uygurlar ekmek gibi bazı yiyecekleri büyü, tılsım gibi şeylerden kurtulmak ve korunmak için kullanmıştır. Uygurlar sefere çıkacakları veya gece yolda yalnız

yürüyecekleri vakit mutlaka yanlarına ekmek almışlardır. Yine ekmekle büyü yapan kişilere bakarlarsa büyü yapan kişinin yalanı ortaya çıkmaktadır (Korgan, 2006: 221). Eski Türk inanişında bazı hayvanların sihri faaliyetlerde kullanılmasının izlerini bugün Uygurlar arasında rastlamaktayız. Eski kamlık inancında kamların tavuğu nezir nesnesi olarak kullanması günümüzde Uygurların tavuğa su serpmemesi ve gece gördüklerinde kovalamamaları buna işaret etmektedir (Korgan, 2006: 432). Kurbağa da büyücülükte kullanılan bir diğere hayvandır. Özellikle bir kişiye zarar vermek için yapılan büyülerde bu, kurbağa üzerinden yapılmaktadır (Korgan, 200: 448).

Uygurlar arasında eski devirlerde fal açtırarak ne zaman evleneceği ne zaman ev yaptırma hayırlı olacağıyla ilgili karara vardıkları durumlar vardır (Korgan, 2006: 155, 156).

3.1.26. Demir Motifi

Türk, Çin ve Arap kaynaklarında Türklerin atalarının demirci olduğundan bahsedilmiştir. Türkler, demirciliği şerefli bir meslek olarak kabul etmiştir. Firdevsi'nin "Şehname" sinde Türk ordularının demirden, çelikten kurulmuş bir ordu olduğu geçmektedir. Ergenekon Destanı'nda Türkler demirden dağı eritmişlerdir. Altay dağlarının kuzey kısmında yaşayan Türk boylarının demircilikle ün kazandıklarına dair bilgiler yer almaktadır. 17. yüzyılda Ruslar bu bölgeyi işgal ettiklerinde buraya "Kuznitsk" yani "Demircikent" adını vermiştir (İnan, 1998: 229, 230). Türkler arasında demirin çok eski zamanlardan beri işlenilip kullanıldığını görmekteyiz. Sibiry'a da Minusinsk bölgesinde keşfedilen kabzası yüzüne doğru bükülmüş veya kabzasının ucunda yuvarlak delik bulunan bakır bıçakları, kısa bronz bıçaklar, hayvan süsü bulunan bakır malzemeler de demirin yanı sıra Türklerin farklı madenlerini de işlediğinin delilidir (Togan, 1981: 31).

Türkler tarihte savaşçı bir millet olarak geçmektedir. Büyük orduları olan Türk milletinin silah ve malzeme ihtiyacı elbette demir ve çeşitli madenlerle sağlanmıştır. Demircilik aynı zamanda bozkır kültürünü yaşamış, tarım ve hayvancılıkla uğraşan eski Türklerden kalma bir mirasın neticesidir. Türklerde demir alet üzerine yemin etme âdeti olduğunu görmekteyiz (Korgan, 2006: 477).

Uygur Türkleri arasında da demir önemli bir madendir. Uygurlar demirden yapılan eşyalara önem vermişler ve kutsal saymışlardır. Uygurlar demir aletle harmana girmemişler, mezarcılar kullandıkları demir aletleri sahibine geri vermemişlerdir. Yine Uygur hâlk

inanişında bıçağı ve kılıcı başka birine uzatırken onların ucunu düz uzatmaktan yasak etmişlerdir. Bu nedenle uzatan kişi eğik bir biçimde her ikiside bakmadan birbirine vermiştir (Korgan, 2006: 477). Demir, Türk hâlk inanişlarında cin ve kötü ruhları kovma özelliğine sahip olarak düşünölmüştür. Uygurlarda makası boşa kesmemeye dair yasak vardır. Yarkent Uygurlarında rastlanılan bu âdete göre makası boşa kesenin düşmanı çoğalmaktadır (Korgan, 2006: 478).

Hoten Uygurları arasında doğum yapan kadının olduğu evden başka kişilere balta, bıçak, kazan, kazma gibi demir aletler geçici olarak verilirse bebeğin göbeğinin ters düşeceğine dair inaniş vardır (Korgan, 2006: 185). Uygurlar arasındaki bir diğer inanişta bebeğin beşiğı yapılırken demir malzeme kullanılmamaktadır (Korgan, 2006: 201). Yine Uygurlarda ölüünün kefeni dikilirken demir iğne kullanmamaya dair inaniş yer almaktadır (Korgan, 2006: 395).

Uygurlarda diğer Türk boylarında olduğu at önemli bir hayvandır. Türk boyları ve Uygurlar arasında atın demirbaş aletleri kutsal görölmektedir. Bu nedenle bu aletleri atlayıp geçmekten bunlara kötü söz söylemekten ve bir başkasına vermekten yasak tutmuşlardır (Korgan, 2006: 440).

3.2. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Hâlk Hekimliği

Hâlk hekimliği kötü ruhların ve varlıkların, kötü niyetli insanların yaptıkları veya sebep oldukları şeylerden ötürü ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda insanların yine bazı sebeplerden ötürü birtakım hastalıklara yakalandıklarında da hâlk hekimliğinin devreye girdiğini görmekteyiz. Hâlk hekimliğinin amacı maddi ve manevi materyaller kullanarak hâlkın sağlığını korumaktır. Fakat bu her zaman böyle olmamış, bazı yanlış anlaşılmalr ve uygulamalar nedeniyle hâlk hekimliğinde de bazı yanılmalar gözlenmiştir (Acıpayamlı, 1989: 6).

Türkistan'da yaşıyan Türkmenler arasında eski Kamlık inancına dair gelenekleri “purhan” denilen ve hâlk hekimi olarak adlandırılan kişiler yapmaktadır (İnan, 1998: 468). Türk dünyasında genellikle ocaklı, büyücü, hoca dedikleri kişilerin bugün hâlâ hâlk hekimliği adı altında bazı faaliyetler yürüttüğüne rastlamaktayız. Aynı zamanda bu kişilerin bazı hastalıkları da önceden haber verebileceklerine inanılmaktadır (Acıpayamlı, 1989: 1).

Günümüzde Uygurlar arasında “perihun” veya “bahşı” olarak adlandırılan bazı kimselerin insanların bazı uzuvlarını kullanarak büyü, tılsım gibi şeyleri hâlâ yaptıklarına rastlanılmıştır (Korgan, 2006: 98, 99). Yine kötü ruh ve varlıkların musallat olduğu kimselerin hastalıklarına da baktıkları görülmektedir (Korgan, 2006: 307).

Uygurlar arasında “göçürme” denilen bir çeşit tedavi usulüne rastlamaktayız. Mesela bedeninde siğil çıkan bir kişi göçürme yoluyla iyileşebilmektedir. Siğil çıkan kişi, herhangi bir söğüt ağacının yanına gidip siğili bir parça sakızla ovup “Siğil denilen söğütte olmayanın insanda ne işi var?” gibi sözler söyleyerek sakızı atmaktadır. Böylece siğil insandan söğüte göçmüş olduğuna inanmışlardır. Yine bazı kişilerin siğilden kurtulmak için bazı mescitlere giderek eline biraz çamur alıp siğile sürttükten sonra mescidin duvarına attıkları görülmektedir. Bunu yaparken de “göç göç” demişlerdir (Korgan, 2006: 103, 104).

Uygurların siğil ve bedendeki nasırı tedavi ederken atın kılını kullanarak bunu düşürdüklerine ve iyileştirdiklerine dair inanışlar mevcuttur (Korgan, 2006: 440). Uygurlarda yine köpeğe ve kediye su serperse vücudunda siğil çıkacağına inanmışlardır (Korgan, 2006: 442, 443).

3.3. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında Dinî Kültürel Tabakalar ve İslami Unsurlar

Türkler, İslamiyet’i kabul etmekle birlikte onun cihanşümül bir din şeklini almasını - sağlamışlar ve Maverâünnehrin miladi 999 yılında ele geçirilmesiyle Asya ve Avrupa’da Müslüman Türklerin medeni hâyâtı gelişmiş ve yayılmıştır (Togan, 1981: 104). Uygurlar kendilerinden önceki Türk devletlerinin mirasçısı olmanın yanı sıra buldukları coğrafyada yaşayan diğer milletlerin kültürlerinden de etkilenmiştir. Uygurlar din konusunda hoşgörülü olmuşlardır. Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve eski Türk dinî olan Kamlık inancını Uygurlar arasında yerleşmiştir (Togan, 1981: 100). Dolayısıyla günümüze kadar Uygurların getirdikleri kültürel birikim bu din ve kültür çevrelerinin bir sonucu olmuştur.

9. yüzyılda Doğu Türkistan’da bazı olaylar cereyan etmiştir. Bu olaylar siyaset, kültür gibi sahâlarda büyük değişimlere sebebiyet vermiştir. Bu yüzyılın başlarında Batı Türkistan yolu ile Doğu Türkistan İslamiyet ile tanışmıştır (Buğra, 1952: 11, 12). Karahanlı Devleti idari sahada bozkır töresini devam ettirmekle birlikte Karahanlılar Türkistan coğrafyasında İslamiyet’in yayılmasına önemli rol oynamışlardır (Kafesoğlu, 2013:341, 342). Türkler arasında İslamiyet’in bu kadar hızlı yayılmasının en büyük sebeplerinden biri

belki de evrensel bir din olması, yani bir ırka veya medeniyete bağılı olmamasıdır (Barthold, 2004: 66).

Uygur hâlk inanışlarında geçmişten bu yana inanmış oldukları din çevrelerinin kural ve uygulama biçimlerinin izlerini bugün İslamiyet ile iç içe geçmiş şekilde görmekteyiz. Özellikle eski Türk dininin İslamiyet ile harmanlanmış örnekleri dikkatimizi çekmektedir. Uygur hâlk inanışlarında İslamiyet’le birlikte yasak yerine “haram” ve dolaylı olarak “mekruh” sözcüğü kullanılabilir (Korgan, 2006: 24, 25). İslamiyet dairesine girdikten sonra Uygurların giyim-kuşamlarında da bazı değişiklikler olmuş, Uygurlar İslam dininin kaidelerine göre hâl, hareket ve kılıkklarını yeniden biçimlendirmişlerdir (Korgan, 2006: 55).

Uygurlar arasında yine İslamiyet’le birlikte cuma günleri beden temizliğini yapmak, saç taramanın şans getireceğine dair hâlk inanışları mevcuttur (Korgan, 2006: 70, 71). Bu durum cuma gününün İslam dininde Müslümanların ibâdet günü olmasından ve kutsa sayılmasından ileri gelmektedir. Yine yemek-içmek noktasından baktığımızda Uygurların eski inancında kartal, kurt gibi yırtıcı ve vahşi hayvanlar ongun sayılmış bunlar öldürülmemiş ve eti yenmemiştir. İslamiyet’le bu uygulama başka bir inanış çatısı altında devam etmiştir (Korgan, 2006: 213, 214).

Uygurlar inanmış oldukları dinlerin bazı renk, sayı, gün gibi unsurlarında da dikkat edip onları kutlu saymıştır. Eskiden Manihaizm dinine inanan Uygurlar beyaz rengi kutsal görmüşlerdir. İslamiyet’in kabulüyle birlikte Uygurlar arasında da bilhassa yeşil renk kutsal görülmeye başlanmıştır (Korgan, 2006: 248). Uygurlarda, eski devirlerde deri ve yünden yapılan kıyafetler oldukça fazladır. İslamiyet’ten sonra Uygurlar, haram hayvanları yememenin yanı sıra derilerinden yapılan eşya ve kılık-kıyafeti de kullanmamaya dikkat etmişlerdir. Ayrıca ipek kumaşın erkekler için İslam kaidelerinde yasaklanmış olması da kılık-kıyafet yönünden İslamiyet’le gelen unsurlar arasında yer almaktadır (Korgan, 2006: 248, 249).

Uygurlar, özellikle Budizm ve Manihaizm dinlerine inandıkları zamanlarda çeşitli resim ve suretleri evlerinde ibâdethanelerde bulundurmışlardır. İslamiyet’te resim ve suretlerin yasaklanmasıyla Uygurlar bu durumdan tamamıyla vazgeçmiş, dikkat etmiştir (Korgan, 2006: 287).

Türkler, bozkır geleneğinin icabı nedeniyle hayvancılıkla uğraşmış bir millettir. Hayvan bakmak Türkler için itina isteyen önemli bir iştir. İslam dininde bazı peygamberlerin de bu mesleğe icabet etmelerinden dolayı Uygurlar ve diğer Türk boyları arasında bu durum daha da kuvvetlenmiştir. Uygurlar hayvan bakılan yerde bereket olduğuna inanmışlar, hayvanlarını temiz bir şekilde bakmışlar ve onlara eziyet etmekten çekinmişlerdir (Korgan, 2006: 369).

İslamiyet'le Uygurlar yas tutma şekillerinde de değişikliğe gitmişlerdir. Eski Türklerin, yuğ törenlerinde yakalarını ve yüzlerini yırtarak şiddetli şekilde ağlayıp yaslarını dile getirdikleri kaynaklarda geçmektedir. İslamiyet'in kabulüyle Uygurlar bu konuda da değişikliğe gitmişler ve daha sakin bir süreç içerisinde yaslarını tutmuşlardır (Korgan, 2006: 389). Uygurların nezir-çırağ törenleri de İslamiyet ve eski Türk dininin izlerini birlikte gördüğümüz uygulamalar arasında yer almaktadır. Müslüman Uygurlar'ın ölünün arkasından verdikleri yemek, üç neziri, yedi neziri, kırk neziri gibi adlandırmalarda geçen sayılar ve hadiseler eski Türk dininin işaretlerini yansıtmaktadır (Korgan, 2006: 421, 422). İslamiyet'le harmanlanan bu durum Uygurların zengin bir kültüre sahip olmasını sağlamıştır.

Uygurların İslamiyet'in kesin bir şekilde büyü ve tılsım işlerini yasaklaması neticesinde bu tür işlerle uğraşmak ve yaptırmaktan da kaçındıkları görülmektedir (Korgan, 2006: 480). Uygurlarda hayvanlara dair bazı inanışlarda da İslamiyet'le birlikte yeni biçimler görülmektedir. Uygurlar İslam kaynaklarında ve anlatmalarında çok geçen havanlara karşı bazı tutumlar sergilemişlerdir. Uygurlar arasında kırlangıç ve hüthüt iyi görülen hayvanlardandır. Domuz, yılan gibi hayvanlar ise yine İslam inancının da etkisiyle kötü görülen hayvanlar arasında yer almaktadır (Korgan, 2006: 434, 435).

3.4. Uygur Türklerinin Giyim-Kuşam Âdetleri ile İlgili Özellikler

İnsanın coğrafi şartlar, iklim, din, kültür gibi ögelere göre kendinî fiziksel olarak şekillendirip koruması gerekmektedir. Her milletin kendine has bir giyinme usulü vardır. Bu usulü biçimlendiren yukarıdaki ögelere ek olarak aynı zamanda insanın estetik zevki sayılabilir. Estetik zevk, korunmaktan ziyade insanın duygu dünyasının ve hâyâl gücünün bir ürünüdür. Türklerin göçebe olarak yaşadıkları coğrafyaları karasal iklimin hâkim olduğu topraklar olup sürekli hareket hâlinde ve at üzerinde olan savaşçı bir milletin giyimi de

bunlara göre şekil almıştır. Günümüzde teknoloji ve sanayinin ilerleyip gelişmesiyle eski el dokuma tezgâhları azalmış ve daha çok fabrikalardan çıkan ürünler hem maliyet hem de hız yönünden tercih edilmiştir.

Giyim-kuşamın şekillenmesinde iklimin yanı sıra dinde etkili olmuştur. Budist memleketlerde deri kıyafetler ve ayakkabılar hoş karşılanmamıştır. Bu durum hayvancılıkla uğraşan göçebe Türkler için uygun olmamakla birlikte Türkler; daha çok yün, kürk ve deriyi daha çok tercih etmişlerdir (Ögel, 1978: 2).

Uygur Türklerinin giyim-kuşam âdetlerinde diğer milletlerde olduğu gibi cinsiyet farklılıkları, yaş, meslek, unvan, mevsim, kültürel ve dinî özellikler etkili olmuştur. Farklı zaman aralıklarıyla yapılan arkeolojik kazılarda bundan yüzyıllar önce renkli yün dokumalardan dikilmiş yuvarlak yaka palto, uzun deri pantolon, uzun çizme ve bunlar üzerine işlenmiş desenlere rastlanmıştır. Doğu Türkistan'ın "İpek Yurdu" olması ve ipekten kıyafetler yapılmak birlikte, atlas ve bekesem denilen kumaşların kullanıldığını da görmekteyiz (Rahman, 1996: 49, 51, 53).

Geçmişten günümüze Uygur Türklerinin kullanmış olduğu bazı kılık-kıyafetlere baktığımızda günlük yaşamda ve törenlerde farklı kıyafetler tercih edilmiştir. Uygurlar hem gündelik kıyafetlerinde hem de törenlerdeki giyimlerinde kapalı olan bedenlerini belli etmeyen kıyafetleri giymiştir. İslamî kurallara göre yine kadınların erkeklerle erkeklerin de kadınlara benzemeyecek şekilde giyinmesine dikkat eden Uygurlar cinsiyet ayrımı noktasında küçüklükten başlayarak buna uygun biçimde kıyafetler kullanmıştır (Korgan, 2006: 112).

Uygurlar düğünlerinde kız ve erkeğin giyimine özen göstermiş ve bazı âdetleri gelenekte yaşatmaya bugün de devam etmişlerdir. Düğünlerde kız ile erkeğin eski kıyafetler giymesi Uygurlar tarafından yasak edilmiştir. Evlenecek kızlar düğün kıyafetlerinde sarı, siyah gibi renklerden uzak durmuş, daha çok kırmızı ve beyaz renkli kumaşlardan yapılan kıyafetleri giymeye dikkat etmiştir. Eski gelenekte Uygur düğünlerinde erkekler başlarına "doppa" adı verilen takke ya da "tumak" denilen kalpak giymişlerdir. Kızlar da aynı şekilde başlarına işlemeli doppa, tumak ya da baş örtüsü takmıştır (Korgan, 2006: 158, 160).

Uygur Türkleri arasında en çok karşımıza çıkan giyimlerden biri de çapandır. Eski Türkler yalnızca üst giyim ve kaftan olarak nitelendirdikleri kıyafete çapan demiştir. İslamiyetten sonra Buharalıların giydiği uzun cübbe ve kaftanlara denildiği ifade

edilmektedir (Ögel, 1978: 8). Uygurlar çapanı gömlek elbise gibi kıyafetlerle birlikte kullanmıştır. Çapanı giyerken, yerleştiren, yıkarken birtakım işlere dikkat etmişlerdir.

Çin tarihnemelerinde Uygurların cenaze ve yas törenlerinde dair malumatlarda büyük-küçük yas tutan erkeklerin başına sarık sardığı, kadınların da beyaz başörtüsü takarak yas tuttuklarına dair bilgiler yer almaktadır. Yine kocası ölen kadınların üç gün paltosunu ters giyerek yas tuttuğu da ifade edilmektedir (Korgan, 2006: 390). Ölüm olduğunda Uygurlar arasında erkekler başına kalpak, sırtına uzun palto, beline beyaz kuşak ve ayağına çizme giymektedir. Kadınlar da beyaz başörtüsü, beyaz kuşak ve uzun palto ile çizme giymesi matem ifade eden kılık-kıyafet tarzıdır (Korgan, 2006: 414).

Giyim-kuşamın renginin, kumaşının, biçiminin gibi unsurlarının belirlenmesinde Uygurların inandığı dinler de etkili olmuştur. Uygurlarda Mani dininin etkisiyle beyaz rengin, Buda dininin etkisiyle de sarı rengin yüceltiğine rastlanmaktadır. İslamiyet’le birlikte bu renklerin dışında yeşil ve siyah renkler de yüceltilmiştir (Korgan, 2006: 248). Eski kamlık inancında da gök rengi kutsal kabul edilmiştir. Kısacası renkler ve din Uygur Türklerinin kılık-kıyafetini etkileyen önemli unsurlardır. Uygurlar renkleri uğurlu veya uğursuz olmalarına dikkat ederek kıyafetlerinde tercih etmişlerdir. Siyah ve soğuk renkler uğursuz ve kötü görülmektedir. Uygurlar arasında kırmızı, güzellik ve bahtın; sarı, bolluk ve zenginliğin; yeşil, hâyât ve dinçliğin sembolü olarak nitelendirilmiştir (Korgan, 2006: 246). Tabi bazı renkler zamana ve şartlara göre farklı algılanmıştır. Mesela sarı renk bazı Uygur kadınları arasında kaygıyı ifade etmekte bu nedenle de giymedikleri söylenmektedir. Aynı zamanda İslamiyetin etkisiyle yine erkekler koyu ve soğuk tonları tercih ederken kadınlar daha çok işlemeli ve parlak renkteki kumaşlardan kıyafetler giymişlerdir (Korgan, 2006: 247). Uygurlar katıldıkları törenlere göre de bazı renkleri tercih ederken bazı renklerden uzak durmuşlardır. Cenaze töreninde kızıl, sarı, yeşil gibi açık renkli kıyafetleri giymemişler daha çok siyah, koyu mavi, beyaz renkli kıyafetleri giyip gitmişlerdir (Korgan, 2006: 248).

Uygurlar giyim-kuşamlarında kullandıkları kumaşlar daha çok yün, deri, ipek ve atlastan oluşmaktadır. Uygurlarda çok eskiden beri tercih edilen yün ve deri kumaşların İslamiyetin kabulüyle helal havyanların derisinden ve yününden olmasına özen gösterilmiştir (Korgan, 2006: 249). Uygurlar ipek böcekçiliği ile meşgul olduğundan ipekten yapılan çeşitli kumaşlar ve kıyafetler çok meşhurdur. Fakat yine İslam dininin etkisiyle erkeklerin ipek kıyafetler giymemesi benzer şekilde yasak edildiğinden erkekler bu duruma uygun kıyafetleri tercih etmişlerdir (Korgan, 2006: 249, 250).

Uygurların kıyafetleri kullanılan materyallere, mevsimsel özelliklere ve hâyât koşullarındaki değişimlere bazı farklılıklar göstermekle birlikte Uygurlar giyim yönü, yeni kıyafet aldıklarında gösterdikleri tepki, giysilerinin sayısı gibi birtakım adap ve kurallar da oluşturmuşlardır. Uygurlar İslamiyet'in etkisiyle kılık-kıyafet ve ayakkabıyı sağdan başlayarak giymeye özen göstermektedir (Korgan, 2006: 253, 254). Uygurlar kıyafetlerini ters giymeyi iyi saymamışlardır. Uygurlar arasında şapkasını ters takan erkeğin çok evlilik yapacağına dair inanış vardır (Korgan, 2006: 254). Yine Uygurlar arasında ayakkabıyı tek giymekten, palto ve gömleklerin kolunu sıvamaktan, bir kolunu kıvrıp bir kolunu kıvarmadan yürümekten yasak ettikleri âdetler vardır (Korgan, 2006: 255).

Uygurlarda yeni kıyafet şans, berekettir. Yeni kıyafet alıp giyenleri hemen tebrik etmişlerdir. Fakat bazı yerlerdeki inanışlarda yeni ayakkabı alanları tebrik etmedikleri görülmektedir. Bunun sebebi ayağın kirli görülmesinden olabilir. Uygurlar arasında yeni giysileri perşembe ve cuma günü giymeye dair inanış da bulunmaktadır (Korgan, 2006: 258, 259).

Uygur Türkleri terzilik mesleğine önceki devirlerden beri önem vermiştir. Uygurlarda kıyafet kesip dikme bakımından Uygur hâlk inanışlarında bazı günler iyi bazı günler kötü sayılmaktadır. Hâlk arasında salı günü ve cuma öğleden sonra kıyafet keserse o kıyafet dikildiğinde ütülenirken yanar veya kaybolur, diyen bir inanç mevcuttur (Korgan, 2006: 259, 260). Yine Uygurlar bayram günlerinde ve cünüp hâlde kıyafet kesip dikmeyi yasak etmişlerdir (Korgan, 2006: 261). Hâlk inanışlarında kıyafet kesip dikmenin günü pazartesidir (Korgan, 2006: 471).

Uygurlar arasında kıyafetleri yıkayıp yerleştirmeye ve onarmaya dair de birtakım hâlk inanışları ve yasaklar vardır. Eski Uygur hâlk inanışında giysileri cumartesi, pazar, pazartesi ve perşembe günleri yıkamak iyi sayılmamıştır (Korgan, 2006: 262). Yine erkeklerin kıyafetleri ile kadınlarınkinin karıştırılıp yıkanmaması; kadınların kıyafetlerinin yıkandığı suda daha sonra erkeklerinkini yıkamamaya dair farklı inanışlara rastlamaktayız (Korgan, 2006: 263). Bu inanış cinsiyet farkından dolayı olabilir.

3.5. Uygur Türk Hâlk İnanışlarında On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Yeryüzünde insana ait olan unsurlar olmakla birlikte zaman, insan için bu aidiyetin neresindedir? İnsan ömrünün ve dünyanın sonlu, Tanrı'nın ebediliği arasındaki zıtlıkta

zamanı buluruz. Takvimler, zamanı belli bir sistemde kullanmak için oluşturulmuş insan hâyâtını kolaylaştıran belirlemeler bütünüdür. Her millet yaşadığı coğrafyanın, kültürün ve gökyüzüne dair incelemelerinin sonucunda birtakım takvim ve zaman ölçerler kullanmıştır.

Türkler tarih boyunca yaşadıkları coğrafya ve çevre kültürlerin etkisiyle çeşitli takvimler kullanmıştır. Yaşadıkları çağın şartları ve din gibi sebeplerle takvimlerde de değişiklikler olmuştur. Türkler on iki hayvanlı Türk takvimi, hicri takvim, miladi takvim gibi takvimleri kullanmıştır. On iki hayvanlı Türk takvimi Türk boyları arasında çok eski zamanlardan itibaren kullanılmıştır. Türkler bu takvimi bağımsız kullanmakla birlikte aynı zamanda farklı coğrafyalar ve değişik medeniyetlerin etkisinde değiştirmişlerdir (Turan, 1941: 32). Türk düşünce sisteminde dünya modelinin yatay kavranılmasında on iki hayvanlı Türk takviminin etkisi vardır. On iki hayvanlı Türk takvimindeki hayvan adları, zoomorfik dünya modelinin takvim miti üzerine aktarılması olarak ifade edilmektedir (Bayat, 2007: 40). On iki hayvanlı sembolik takvim olarak nitelendirilen takvimin tarihî farklı devirlerinde Türk boyları arasında mevcut olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Yine bu takvimin, tamamıyla bir kozmogonik esastan çıktığı belirtilmiştir (Ülgen, 2007: 28).

Bu takvimin Türkler arasında kullanıldığına dair bilgilere Orhun Abideleri'nde rastlamaktayız. “Kül Tigin kony yılka yiti yigirmike uçdı.” (Kuzeydoğu yüzü). “Türküme budunuma (y)igin ança kazganu birtim. Bunça kazganıp (kangım kagan ı) t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.” (Güney yüzü) (Ergin, 2008: 28, 54).

Divânu Lügâti't-Türk'te de on iki hayvanlı Türk takvimi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmut “pars” ı izah ederken on iki hayvanlı Türk takvimine dair açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre Türkler on iki çeşit hayvanın adını on iki yıla vermişlerdir. Çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve başka şeyleri bu yılların dönmesine göre hesap etmişlerdir. Kaşgarlı Mahmut'un eserinde geçen on iki hayvanlı Türk takvimine ait yılların adı şu şekildedir:

Sıçgan yılı: Sıçan yılı

Ud yılı: Öküz yılı

Pars yılı: Pars yılı

Tawışgan yılı: Tavşan yılı

Nek yılı: Timsah yılı

Yılan yılı: Yılan yılı

Yund yılı: At yılı

Koy yılı: Koyun yılı

Biçin yılı: Maymun yılı

Takagu yılı: Tavuk yılı

It yılı: Köpek yılı

Tonguz yılı: Domuz yılı

Ayrıca Türkler bu yılların her birinde bir hikmet olduğunu düşünerek onunla fal tutup uğur saymışlardır (Atalay, 1985: 344, 345, 346, 347).

Uygur Türkleri on iki hayvanlı Türk takvimine “möçel” demektedir. Kaynaklarda geçen ifadeler doğrultusunda eski Uygurların hâlk inanışlarında da bu on iki yılda yapılması veya yapılmaması gereken işler vardır. Eski Uygurlar bu duruma göre her bir yıldaki hayvanın özelliğine göre o yılda yapılıp yapılmaması gereken işleri belirlemiştir. Uygurlar, birbiri ile geçinemeyen hayvanların olduğu yıllarda evlenmeyi doğru bulmamışlardır (Korgan, 2006: 149, 150).

Yine eski Uygurlar arasında Tufan olayına atıfta bulunarak yılan yılında eve kırlangıcın yuva yapmasına müsaade etmemeye dair inanış vardır (Korgan, 2006: 434). Uygurlar bazı zamanlara ait uygulamalarında yine “Mecmuat’ül- Ehkâm”, “Salname”, “Saatname”, “Nevruzname” gibi eserlere bakarak falcılık ve geleceğe dair işlerinde dikkat etmişlerdir (Korgan, 2006: 470, 471).

3.6. Uygur Türk Hâlk İnanışları ve Yasaklarında Anlatım Türleri

Atasözleri, her milletin sözlü ve yazılı edebiyatında var olan anlatım türlerindedir. Türk edebiyatında ve hâlk arasında atasözleri, eskiden “sav”, “mesel”, “tâbir” gibi adlar almıştır. Bizim atasözlerimiz gelenekle yerleşmiş, ulusal varlıklarımızdır. İnanırdıcı ve kutsaldır. Geçmişten günümüze geniş kesimlerin yaşadıkları deneyimler ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır (Aksoy, 1963: 131, 132).

Uygurlar da diğerk Türk boylarında olduğu gibi hâyâtın her sahasında atasözlerini sık sık kullanmışlardır. Bu çalışmada, Uygur hâlk inanışları ve yasaklarında geçen Uygurların gündelik hâyâtlarında, törenlerde, birtakım faaliyetlerine dair atasözlerinin bazılarını aşağıda verdik.

Er körki, saşal; söz körki, maşal.

Er güzeli sakal, söz güzeli atasözü (Korgan, 2006: 76).

Uygur hâlk inanışlarında sakal liderliğin, hürmetin, ağırbaşlılığın işareti; erkeklerin süsüdür.

Tagarğa tağar yamaq, tavarğa tavar yamaq.

Çuvala çuval yama, ipek kumaşa ipekten yama (Korgan, 2006: 147).

Uygurların sosyal hâyâtında kişiler arasında gerçekleşen birtakım olay ve âdetlerde uygunluğa önem verilmiş. İnsanların evlenirken kendine uygun biri ile evlenmesi vurgulanmıştır.

Yeraktiki toğkandin yekindiki hoşna yahşi.

Uzaktaki doğandan yakındaki komşu iyidir (Korgan, 2006: 272).

Uygurlar komşuluk ilişkilerine önem vermiş. Birbirlerine saygı gösterme, yardımda bulunma, birbirinin sınırını ihlal etmeme gibi durumlara dikkat etmişlerdir.

Selle yoğan iman yok, dervaz yoğan bir nan yok.

Sarığı büyük olanın imanı olmaz, kapısı büyük olanın ekmeği olmaz (Korgan, 2006: 279).

Uygurlar arasında durumu iyi olan kişiler kapısına özen gösterse bile gösterişten ve süsten mümkün olduğunca uzak durmuşlardır. Ne kadar varlıklı olursa olsun mütevazi olmayı iyi sayan Uygurlar bu durumu böyle bir atasözü ile ifade etmişlerdir.

Ata kargışı ok, ana kargışı pok.

Baba kargışı ok, anne kargışı bok (Korgan, 2006: 334).

Burada söylenilmek istenen baba çocuğuna beddua ederse hemen ulaşır; anne beddua ederse evladı bedduası hemen ulaşmaz, fakat ömrü boyunca perişan olur.

Sunbule yemi - kişniñ gimi.

Başak yemi, kışın gamı.

Sunbulide su sal, Mizanda téri, téri, tèrimisañ koy neri.

Başakta su sal, Terazide ekini toplayıp öteye koy (Korgan, 2006: 358).

Bu iki atasözü Uygurların geçmiş zamanlarda özellikle ziraatçılık gibi birtakım faaliyetler ve toplumsal olaylarda astrolojiye verdikleri önemi ifade etmektedir.

Bègi yokniñ ceni yok.

Bağı, bahçesi olmayanın canı yok (Korgan, 2006: 366).

Uygurlar bağ-bahçe işlerine önem vermişler. Bilhassa evlerinin avlularını türlü ağaç ve güllerle süslemişlerdir. Köylerde yaşayan Uygur ailelerinin en azından bir bahçesi olduğu ifade edilmektedir.

Âdem kulağın semriydu, hayvan tuyağın.

İnsan kulağından şişmanlar, hayvan toynağından (Korgan, 2006: 369).

Hayvanın altı ıslak bırakılıp ayağı kuru kalmazsa hastalanır ve zayıflar; insanın da en önemli organlarından biri kulağı olduğu için kulağa da dikkat edilmesi gerekmektedir.

Ölüm yigisi bilen, toy külkisi bilen.

Ölüm ağlamak ile düğün gülmek ile (Korgan, 2006: 389).

İnsan belli dönem ve zamanlarda bazı olaylarla karşılaşır. Biri öldüğünde yas tutup ağlamak ona olan saygı ve sevginin belirtisi iken benzer şekilde düğün gibi eğlenceli ortamlarda neşeli olmak da aynı anlamdadır.

Yahşi möşük ölükini körsetmeydu.

İyi kedi ölüsünü göstermez (Korgan, 2006: 444).

Kedi, köpek gibi bazı hayvanlar, öleceğine yakın insanlardan ve sahibinden uzaklaşıp öyle ölmüş. Burada bahsedilmek istenen aslında insanın da bazen kötü durumlarla karşılaştığında kendi kendine mücadele edip sorunlarla baş etmesi ve etrafına durumunu hemen bildirmemesiyle ilgilidir.

On gülünin biri eçilmiğan.

On gülünün biri açılmaz (Korgan, 2006: 454).

Dünya rahatını görmeyen insanlar için kullanılan bir ifadedir.

Leğemni Hızır koyidu.

Lakabı Hızır koyarmış (Korgan, 2006: 320).

Bu atasözyle iyi konulan lakapla o kişinin genel durumu hakkında insanlar fikir sahibi olur anlatılmaktadır.

Uygurların sözlü ve yazılı edebiyatı köklü bir tarihe sahiptir. Türk milletinin geniş bir coğrafyada yaşaması kendi değerlerine sahip çıkıp onları yaşatması bu ürünlerin bugün

elimize ulaşmasını sağlamıştır. Atasözlerinin dışında Uygurların gündelik hâyâtlarındaki işlerinde söyledikleri koşaklara ve şarkılara da rastlamaktayız. Koşaklar, Uygurlar arasında hâyâtın her bölümü için söylenilebilen anlatım türleridir. İnsanın hâl ve tavırlarını anlatan koşaklar, ticaretle ilgili koşaklar, gül hakkında koşaklar, yaşla ilgili koşaklar metinde bahsedilmektedir. Atuş hâlk koşakları arasında gösterilen “Meremnisa”, “Damolam”, “Anam”, “Anam Kunihan, Dadam Karvan” ünlü yas koşaklarıdır (Korgan, 2006: 391).

Uygurlar bazı işlerini yaparken ve gündelik hâyâtlarında “nahşı” söylemişlerdir. Nahşı, Uygurlarda “şarkı” anlamına gelmektedir (Necip, 2008: 284). Uygurlar harman çiğneneceği zaman “Harman Şarkısı” veya “Laylay Şarkısı” söylemişlerdir. Laylaycılar harman çiğneneceği sırada harmana gidip sol elini kulağına tutup hayvanın direği devredip dolaştırmasıyla birlikte yüksek sesle “laylay” demişlerdir. Bu şarkı okunduğunda harmanda bereket olmaktadır. Ayrıca cin ve kötü ruhları harmandan kovduklarına inanmışlardır (Korgan, 2006: 364). Yine Uygur köylerinde yolda yürürken şarkı söyleme âdeti vardır. Fakat Uygurlar ticaret ve pazar olacağı gün yolda giderken şarkı söylemeyi iyi saymamışlardır. Çünkü azarı kıyametin alışverişi olarak nitelendirmişlerdir (Korgan, 2006: 374). Bu türler daha artırılabilir.

4. UYGURLARDA PERHİZLER

UYGURLARDA PERHİZLER

(Perhizler, Âdetler, İrimlar)

Enver Samed oran

inca Halk Neriyati

2006-rmi

Muqaddime

Perhiz (taboo) insanlar cemiyetiniñ her bir sahasida birdek mevcud bolğan bir hıl medeniyet hadisisi bolup' hazirki zaman folklor ilmide bu hıl medeniyet hadisisige desleptila étibar bérilgen hem izçil bérilip kelmekte. Yèkinçi mezgillerde perhiz aditi üstidiki izdinîşler tedricî revişte medeniyet insanşunasliki, milletşunasliq, psihologiyeye ve başqa barliq ictimai' penler dairiside tèhimu köp diqqet- étibargā sazaver bolmaqta. Perhiz insaniyet cemiyetiniñ tereqqiyatini melum cehetlerde eks ettürüş bilen bir vaqitte, uniñda maddi medeniyet ve menivî medeniyetniñ tereqqiyat seviyesi ipadilinipturidu. Bügüngeçe, biz sansiz perhizler tori içide yaşap kelgen bolsaqmu, emma uniñ mevcudliqini degendek çoñqur hês qilalmay kelduk.

Bu kitab Uyğur halk perhizliri ve alaqidar âdetler bir qeder sistemilik toplanğan, tonuştırulğan ve mulahize qilingan eser bolup, uniñda emeli matèriyallar ve yazma vesikiler اساسida, folklor ilmi nuqtisidin Uyğur halk perhizliri estayidil retke selindi hem inçike türler içide mulahize qilindi ve tonuştıruldi. Perhizniñ menisi, peyda boluş اساسliri, alahidilikliri, içtimaî roli, saqliniş ve özgüriş, tereqqiyat yüzlinişi qatarliq mesililer şerhlendi. Qısqa qilip eytqanda, bu kitabta perhiz aditi nuqtisidin Uyğurlarniñ bir pütün örp-âdet medeniyeti yorutup bérildi.

Uyğur örp-âdetliri sistemisida perhizler nahayiti mol, emma çëçilañgu, mustekil, emma başqa âdet-yosunlar bilen çemberçes bağlangan hâlda mevcud bolup turğan menivi hadisidir. Uyğur halk perhizliri avam işençiniñ muhim terkibi qismidir. Uyğur halk perhizliri köpinçe her hıl örp-âdet hadisiliri ve murasimliri bilen bağlinip, birikip ketken, muşundaq ehvalda perhiz matèriyallirini konkrèt âdet hadisiliri içidin ilgap eliş hemde ularni mulahize qiliş, andin aşu perhizler bilen bağliniqliq âdetler içige qayıtip perhiz arqilik aşu âdetlerniñ çoñqur menisini çüşiniş ve şerhleş mezkûr tetqikattiki ehmiyetlik bir nuqta ve nişandur.

Demek, ayan boldiki, Uyğurlarniñ perhiz âdetlirini bir qeder toluq kezip çikiş ve sistemilik yorutup bəriş üçün, üçün, biz tövendiki biz qançe nuqtigā diqqet qilduk:

Emeliy Matèriyallerni Toplaş Hizmiti:

Hëlkimiz arisida saqlinip turgan her qaysi sahelerdiki perhizlik hadisilerni toluq kèzip çikiş ve topliveliş üçün, halk arisida emeliy tekşürüş èlip bèrildi. Toluq ve işençlik bivaste matèriyalğa èrişiş üçün, muellip Uygurlarniñ perhiz âdetige qarita hëli uzaq mezgillik tekşuruş èlip bardı. Tekşuruş obyèkti tallaşta Uygur ananivî medeniyiti nisbeten mukemmel saqlinivatқан yèza- kışlaqlarni esas kılıp, perhiz âdetiniñ saqliniş, özgiriş ehvalini imkankeder toluq ekis ettürüş üçün her hil yaştiki ve her hil medeniyet seviyesidiki kişiler tekşürüş obyèkti kılındı. 1999- yildin tartip perhiz aditi toplaşқа başlıgandin sirt, 2005- yili³ –aydin- 7- ayğiče ilgiri-aħir bolup, cenubi, Şıncañ ve Şarkî Şıncañ rayonidiki her qaysi vilayet ve nahiyilerge bèrip, şu yerlerdiki her hil kişiler bilen keñ kölemde uçrişip, nisbeten mol bolğan birinçi qol matèriyalğa- Uygurlarniñ perhiz aditi, perhizlik qarashliri ve irimlik işenç- itikadliri hekkidiki matèriyallar toplandı.

Yazma Materiyal Menbeliri:

Uygur halkiniñ örp-âdetniñ her bir sahasida mevcut bolğan ilgiriki perhizlik âdetlerini biliş hem şu hektiki matèriyallarni hatirileş meksidide tövendiki ikki türlik matèriyalni toplaşқа ètibar bèrildi.

(1) Cuñgoniñ qadimki tarih kitablari: Qadimki Şıncañniñ ehvali ve Türk, Uygur milletliriniñ dinî ètiqadi, örp-âdeti hekkidiki hatiriler Cuñgoniñ qadimki tarihnamilirniñ köpünçiside oħşimiğan nisbette uçraydu. Her qaysi tarihî devrlerde pütülgen eserlerdin “Véyname”, “Süyname”, “Kona Tañname”, “Yèñi Tañname”, “Élni İdare Kiliş Örnekliri”, “Yüen Tarihi” katarliqlarda Uygurlar ve ularniñ ecdadliriniñ menivî ètiqadiğa ait hatiriler bolgandin sirt, yene her qaysi devrde gerbî rayonga kèlip sayahet qilğan seyyahlarniñ ve emeldarlarniñ eserleridin “Büyük Tañdiki Ğerbke Sayahet Hatirisi”, “Ğarbiy Yurtta Körgen Añlığanlirim”, “Derya-Déñizlar ve Kara Qurum Hatirisi”, “Musulman Yurtliriniñ Umumî Tezkirisi” katarliqlardimu Uygurlarniñ perhiz aditige alaқidar bayanlar bar bolup, bular kem bolsa bolmaydığan matèriyallar bilen teminleydu.

(2) Uygur tilidiki klasik vesikiler: Uygur medeniyet tarihda barliққа kelgen perhiz aditi ve irimlik işenç-ètiqadlar hatirilengen eserler perhiz tetkikatiniñ yene bir muhim matèriyal

menbesidir. Bu eserler asasen Mehmud Kaşgeriniñ “Divanu Lügatit Türk” Yüsüp Has Hacipniñ “Kutadgu Bilik” eseri, Budda devrige teelluk eserlerdin “Maytri Simit”, “İkki Tékinniñ Hékayisi” ve başqa yazmışlar, Muhemmed İvez Karaşaşyiniñ “Mecmuetul Ehkam” namliq kamus h arakterlik kitabi, şundaqla “Salname”, “Saetname”, katarliq eserleri, kismen tezkiriler, Uygur t ebabitige ait eserler, hemde y ekinki yillarda neşir kilingan til, edebiyatke ve tarihq a ait eserlerdin ibaret.

(3) Din  eserler: Din  eserler d egende asasen İslam din ga ala idar destur ve eserlerdin “Kuran” ve t rlik hadis kitabliri, şundaqla din  ekide Şerhlengen bir kism eserlerdin ibaret. Bir nuqta ayan boluşi k erekki, bu eserler Uygur halk perhizlerini toplastiki menbe emes, belki helk i ide tar ilip y rgen perhiz aditini delileŐte tayinidigan menbelerdur. Demek, Uygur perhizliri k p menbelik  det hadisisi bolga ca, ularni k p tereplime menbeler اساسida toplarŐ, retleŐ ve Şerhleş ilm  tetkikatniñ mu errer telipidur.

Perhiz Tetkikatniñ R al Ehmiyiti:

N vette Cu goniñ pen- tetkikat işliri k lliniŐ bas u ida turmaqta. Tebiy penler, ictimai ve emeliy k lliniŐan penler sahesida b s Ő h arakterlik neticiler barliq a kelip, her kaysi penlerniñ ilm  seviyesi helkarada aldinki katarde turuŐca y zlenmekte. C mlidin folklor Cu go’da başqa penlerge kariganda keyinrek tiklengen yaş pen bolsimu’ emma Co go folklorŐunasliriniñ her kaysi milletlerniñ folklor medeniyiti  stide  lip bargan tetkikatliri k plep barliq a kelip, maddi medeniyet quruluŐiga vasitilik hizmet kilmaqta. D litimizde perhiz aditi hekkide izdin Őler keyin başlinip emma tiz  n m berip,  z rolini cari kildurmaqta. Şu katarde Uygur perhizliri  stide  lip berilgan tetkikatini t vendikidek r al ehmiyetke ige boluşi m mkin:

(1) Penlerniñ ŐahliniŐ dericisi ve her kaysi in ike saheler boyi e  lip berilgan sistemilik tetkikatlar bir d let yaki bir milletniñ ilim sahesiniñ umum  seviyesi ve h letini k rsitip bereleydu. Muşundaq ehvalda Uygur perhizliri  stide izdin Ő Uygur folklor ilm  sahesidiki boŐlukni tolduruŐta muhim ehmiyetke ige. Bu  z n vetide milletlerniñ i tima  penler tetkikati   nmu munasip hesse bolup sanilidu.

(2) Maddi terekkiyat meniv  azadliqni aldinki Şert kilidu. İktisadni ve ictimaiy k ll n Őni(?) ilgiri s r Ő   n helkniñ meniv  sapasini  st r Őke togra kelidu. Roşenki helk

arisida perhiz qatarliq Uyğur âdetler barki, ular kişilerniñ rohini boğup, meniviyitige yük, ilgirlişige tosalğu bolup qalğan. Ene şu âdetlerniñ tarihi qiyapitini êkilge muvapıq yaki emeslikini tehlieler arqılıq ayrip, hurapi, ğeyri êkli terkiblerni paydiliq amillardin ayriş şu arqılıq helkni eşundaq naçar âdetlerdin qol üzüşke, öz rohiytini azat qilişka, ictimaiy keypiyatni paklaşka yetekleş-del perhiz üstidiki tetkikatniñmu vezipisi ve ehmeyitidir. Demek perhiz tetkikati helkniñ menivi sapasini östürüşke yol içiştek medeniyet qimmitige ige bolalaydu.

(3) Perhiz âdetleri ve ularğa yandaşkan irimlik âdetler milletniñ menivi qiyapiti, milli haraktêri ve menivi turmuşiniñ muhim terkibi qisimidur. Uyğur perhizleri ve irimlik qarşirini tetkik qiliş milletler ara çüşinişni ilgiri sürüş, milletniñ örp-âdet haraktêrini toğru igileş اساسida menivi medeniyetlik terbiyisi êlip bêriş qatarliq tereplerde muhim êhmiyetge ige.

Buniñdin başka bu türdiki tetkikat yene Uyğur folklor medeniyetniñ tövendiki bir qançe muhim teripini êçip bêrişke paydiliq:

Birinçi, ibtidaiy êtiqad ve dini êtiqadniñ halk arasida konkretlişisi ve réal hâyât mizanliriğa ayliniş ceryani;

İkkinçi, ibtidaiy êtiqad iznaliriniñ saqliniş, özgiriş ve uniñ qanuniyiti;

Üçinçi, perhizler bilen milletniñ menivi medeniyetniñ her qaysi terepliriniñ ziç munasibiti;

Tötinçi, ictimaiy pen bilimliri, sadda matêriyalistik qarar ve halk arasidiki pennî çüşençilerniñ perhiz şeklida tarqiliş ve terekqiyati.

4.1. Uyğur Perhizleri Heqqide Qiskıçe Bayan

4.1.1. Perhiz Heqqide Çüşinik

Perhiz helk içide keñ tarqalğan en'evi medeniyet hadisisi bolup, u folklor peni dairiside êtiqad folklori tarmiği süpitide tetkik qilinidu. Helqara ilim saheside perhizdi ibaret medeniyet hadisisi tabu (taboo) dep atilidu. "Tabu" sözi eslide cenubiy tenci okyandiki polineziye taqim arallirida yaşıguçi yerlik helklerniñ tilidin özleşken söz bolup, uniñ اساسiy menisi "muqeddes", "çêkilgili bolmaydigan" degendin ibaret.

İnsanşunaslık ve milletşunaslık nuqtisidin çıkip turup, perhizler üstide izdinîş Yavrupa'da XIX esirniñ utturisida başlanğanidi. Perhiz hekkide Yavrupa insanşunasliri, alimliridin Êrnisit Kasisiër (Ernest.Cassier), Sègmond Frèud (Sigmund. Freud), C. G. Frazèr (J.G. Frazer) katarlıklar mueyyen nuqtılar boyıçe perhizdin ibaret medeniyet hadisisini şerhlidi. Yuqiridiki üç neper ilim ehliniñ perhiz toğrisidiki ilmiy yèşimi ve tebiri növette perhizler hekkidiki çüşendürüşlerniñ vekillik haraktèrdikliri hèsablinidu.

Frèud öziniñ “Totèm ve Perhiz” (Totem&Taboo) namliq mehsus tèmiliq esiriniñ “Perhiz ve Ziddiyetlik Hessiyat” namliq bölükide şundaq körsitidu: “tabu”, “perhiz” polèniziyelikler qelbide ikki hıl oşımığan menağa ige. Aldi bilen perhiz ‘muqeddes’, ‘aliycanap’ menisige ige, yene bir tereptin u ‘sirlık’, ‘heterlik’, ‘çeklengen’, ‘napak’ menasiğa ige... Tabu sözi çeklengen ve boğulğan, şundaqla çekilişka bolmaydigan haraktèrdiki nersilerniñ mevcudlığını bildüridu.”⁶ Addiy kılip èytqanda, perhizniñ peyda boluşı âdem ve cin- alvastılar vucudıga orunlaşkan alahide sirlık küçniñ sebebidindir. Roşenki firèod perhizniñ kèlip çıkişini insaniyetniñ rohiyiti ve pişhikisi nuqtisidin çüşendürgen. Uniñ perhizniñ peyda boluşı hekkidiki “ziddiyetlik pişhika” qarışı nurgun perhiz türleriniñ mehiyitini çüşendürüşke layıq kèlidu.

Engiliye insanşunasi Frazèr’niñ perhiz toğrisidiki bayanliri yene bir hıl köz qarışka vekillik kılidu. Frazèr özniñ “Altun Şağ” namliq meşhur esiride perhiz toğriliq muhim köz qarışlarni otturiğa qoyğanidi. U esiride mundaq dep qaraydu: “Eger melum alahide heriket-kilikniñ aqiviti insağa nisbeten hapilik ve heter èlip kelse, undaқта insan tebiy revişte nahayiti èhtiyatçanlık bilen undaқ heriketni kılmasliki lazim, şundaқ kılgandila bundaқ aqivettin saqlanğili bolidu. Başkıçe kılip èytqanda, insan öziniñ sebeb-netice munasibiti toğrisidiki hata bilisı asaidiki hata işenç-ètikad boyıçe apet keltüridigan işlarni kılmasliki kerek. Kıskıçe kılip èytqanda, insan özini perhizge boysunduruşı kerek.”⁷ Frazèr’niñ perhiz hekkidiki hulasisi şu boldiki, her bir perhiz üç amildin terkib tapıdu, aridiki her qandaқ bir amil kem bolup qalsa, bular perhiz şekillendürüşke yèterlik bolmaydu. Bu üç amil bolsa: perhizniñ subyèkti, perhizniñ obyèkti ve perhizniñ meqsitidin ibaret.

⁶ Sigmund.Frèud: “Totèm ve Perhiz”, Cènvèn Neşriyati, 1986- yili neşiri, Hènzuce, 31- bet.

⁷ (Engiliye) C.G.Frazer:“Altun Şağ”, Coñgo Hèlq Edebiyat-Seniti Neşriyati, 1987- yili, bèyciñ, Hènzuce tercime neşiri, 31-bet.

Frazër perhizlerni yene sêhirgerlik nuqtisidin çüşendüridu. Cümlidin u sêhirgerlikni aktip ve pasisip sêhirgerlik dep bölgendin başka, muhimi sehirgerlikniñ içkiy prinsiplirini yêşip çikip, perhiz aditini çüşinişke muhim yol êcip berdi. Barlık aktip ve pasisip sêhirgerlikniñ teşkiliy prinsipini tünci kêtım Frazër nisbeten etraplık deliller bilen “Altun Şah” namlık eserde tepsiliy izahlap mundağ yazğan idi: “Eger biz sêhrigerlik mevcut boluşta tayinidigan ediyvi prinsipini tehliil kiledigan bolsaq, uni ikki terepke yiginçaqlaşka bolidiganlikini baykaymiz: birinçi, her nesre öz oğşışini peyda kılıdu dep işiniş yaki netiçe çoğum sebevke oğşaş bolidu dep işiniş prinsipi; ikkinçi, öz-ara uçaşka nersiler arasida uçrişiş – tégışiş munasibiti üzülğendin kèyinmu, ular otturisdiki yirağ arılığtinmu öz- ara tesir mevcut bolidu dep işiniş prinsipi. Aldinğisini “Oğşaşlık Kanuniyiti” yaki “Tégışiş Kanuniyiti” dep ataşka bolidu. Sêhirgerlikte kişiler birinçi prinsip, yeni “Oğşaşlık” din çikip, peğet teklid kiliş arkilikla özi kılmağçi bolğan işini emelge aşuralaydu; ikkinçi prinsiptin çikip turup, u eger melum nersel melum ademge uçaşkan bolsila, eşu nersel arkilik hêlikel ademge tesir ötküzeleydu. Buniñda eşu nersiniñ hêlikel ademniñ bedininiñ bir kısmi yaki bir kısmi emelikige qaralmaydu. Oğşaşlık kanuniyitige esaslangan sêhrigerlik “Teklidiy Sêhrigerlik” deyilidu. Uçrişiş kanuniyiti yaki tégışiş kanuniyitige esaslangan sêhrigerlik “Uçrişiş sêhrigerlik” deyilidu.⁸ Frazër’niñ yukiriki bayanıga asasen, sêhrigerlikte esaslinidigan prinsiplarni mundağ ikki türge ayrişka bolidu:

1.Oğşaşlık kanuniyiti (Law of Similarity) yaki Simvol Kanuniyiti (Symbolism): Bu kanuniyetniñ mezmuni bolsa, omumen oğşap kêtidigan ve öz-ara simvol kilişka bolidigan şeyiler bir-birige sirlik revişte tesir körsitidu, dèğendin, ibaret. Buniñda mundağ ikki tarmaq prinsip bar:

(1) Her nersel öz oğşışini peyda kılıdu (Like cause like): Bir nersel öziğe oğşap kêtidigan nersini peyda kılıdu. Peğet hekişiy şeyige teklid kılinsila, hekişiy neticige êrişkili bolidu. Mesilen, yeñnini öz reğibiniñ teklidiy heykilige sançisa, reğibimu hekişeten yarilididu.

(2) Her nersel öz oğşışini davalialaydu (Like cures like): Melum nersige oğşaydigan sahta nersel şu hekişiy nersini tizginleydu. Şuña napak dep qaralğan nersiler şum dep qaralğan kèsellerni davalialaydu.

⁸ (Engiliye) C.G.Frazër:“Altun Şah” Cuñgo Hêlk Edebiyat-Seniti Neşriyatı, 1987-yili, bèyciñ Hènzuçe tercime neşiri, 1-Tom, 31-, 32- betler.

2. Uçrişiş qanuniyiti (Law of Contact) yaki yuquş qanuniyiti (Law of Contagion).
Buniñmu ikki tarmaq prinsipi bar:

(1) Omumen melum bir pütün gevididin acralğan her qaysi bölekler yoşurun revişte bir-birige tesir körsitidu. Mesilen, qaç âdem bedinidin ayrılğandin këyinmu, yenila âdem bedinige tesir körsitişte işltilidu.

(2) Omumen ilgiri bir mezgil tēgişip, uçrişip turğanliki ikki şeyi otturisida melum sirlik tesir davamlıq saqlinidu. Mesilen, âdem bedinî bilen kiyim-kêçekler ottursidiki munasibet hekkidiki sêhriy qaraşlar muşu prinsipni esas kılidu.

Frazêr sêhirgerlikniñ qanuniyitini yeşiş bileb bir vaqıtta yene sêhirgerlikni aktip sêhirgerlik dep ikki türge bölüp, perhizni passip sêhirgerlik dep ataydu.

Ënist. Kassiêrniñ perhiz toğrisidiki köz qarışiniñ nēgizi “Perhizde insan vucudidiki qorquş esas” dēğendin ibaret. U öziniñ «İnsan Heqqide» namliq esiride: “Perhizniñ mahiyiti tecribe emes, belki tebbiiy hâlde melum iştin hezer eyleş”⁹ dep körsitidu. Dunyadiki her qaysi milletlerniñ helk medenyitide mevcut bolup turğan perhiz âdetliriniñ ehvalidin qariganda, Kassiêr êytqan “Vehime Pishikis” telimati mutlek köp kısım perhizlerniñ kelp çikişini çüşendürüşke uygun kēlidu.

Yuqiridiki qarışlarni yeğinqaqlap qariganda, perhiz insanlarniñ öziniñ muqeddes, pak ve çikilgili bolmaydu dep bilgen şeyiy ve heriketlerge qarita özini çekleş ve yene napak, paskina ve şum dep qarigan nerse ve heriketlerdin özini tartıştin ibaret bir pütün ceryanniñ omumiy namidur.

Yuqirida perhizlerni şekillendürüşke esas bolidiğan amillar perhizniñ subyēkti, obyēkti ve meqsitidin ibaret, dep êytqan iduq. Roşenki, perhizniñ obyēkti insan teripidin mueyyen sebebler tüpeyli muqeddes dep qaralğan. Çēkilgili bolmaydiğan yaki şumliqidin çēkilgili bolmaydiğan âdem ve nerse-kerek, şundaqla heriket, kıliqni körsitidu. Subyēkti bolsa çeklengen rayonğa kirgen, çeklimini buzğan âdem ve uniñ iş heriketini körsitidu. Meqsed bolsa şundaq çeklime qoyuş arqilik perhiz obyēktiniñ yaman aqivetke duqar boluşini tosuş ve aldinê eliş bolidu. Şundak bolğanda perhizniñ asasiy amilini çēkilgili bolmaydiğan muqeddes nerse, çeklime ve cazadin ibaret uç nuqtığa özgertip qarışqa bolidu.

⁹[Gêrmaniye] Ënêst Kassiêr: «İnsan Heqqide», Şañhey Tercime Neşriyatı, 1985-yili 12- ay, Hēnzuçe neşri 133-, 134- betler.

Bir hil añ paaliyiti süpitidiki perhiz eñ deslepte insaniyetniñ yavayılıq devridila şekillinip bolğanidi. Ğerb alimleriniñ tetkikatlırıǵa esaslanganda perhizler insanlarnıñ tebettin taşkıri küçler hekkidiki köz qarashlıri şekillengen çağda peyda bolğan. İbtidaiy insanlarnıñ roh qarışınıñ peyda boluşı ibtidaiy insanlarnıñ tepekküri, tuyǵusi ve öz cismi hekkidiki sadda tonuşı, şundaqla çüş qatarlıq pişik hadislerni hata çüşiniş ve çüşendürüşı bilen munasibetliktur. Uniñdin başqa ibtidaiy insanlar ölüm mesilisini toǵra tonumıǵanlıǵı ve toǵra çüşendürmigenliki sebebidin roh ölmeslik qarışımı toluq şekillinip qalğan. Roh ölmeslik qarışı növettiki perhizlerniñ heli köp qisminiñ asasi peyda boluş menbesi bolup perhizleriniñ mühim kélip çikiş zemini hésablinidu.

Yukiriği kışkıçe çüşendürüş perhizlerniñ kélip çikişıǵa dair pişika tereptiki izahlardur. Emeliyette barlıq perhizler sap menidiki pişik hâletler-mesilen, biliş seviyesinin çeklimiligi sebebidin insanlarnıñ tebiet, cemiyet ve özliri hekkidiki tonuşınıñ kemçil ve bir tereplime boluşı, ularniñ rohiniñ ölmeydiǵanlıǵı toǵrisidiki qarşı ve ularniñ pütün mevcudatta roh bolidu degen animistik qarışidin başqa tēhimu muhimi her qaysi millet ve kevmlerniñ özliriniñ cuǵrapiyelik muhit şaraiti, işlepçikiş-turmuş şekli ve milliy medeniyet enenisi qatarlıq amillar sebebidin şekillengen. Bundaq menpeet tuyǵusi insanlarnıñ özlirige menivi ve maddiy kolaylıq ve beht izdeydiǵan, kélip çikiş ehtimali bolğan ziyan ve heterniñ aldiniñ alidiǵan bir hil ehtiyac ve telebtur. Bundaq ehtiyac ve telep sebebidin, mundaq ehtiyacǵa menivi cehettiki sirlik ekidiler qoşulup, menpeetdarlıqni esas qilğan bir qatar perhizler şekillengen. Undin başqa perhizlerniñ şekillinişide süniy dinlar muhim rol oynıǵan. Her qandaq bir din öz dairisinde bir qatar diniy çeklimilerge ige bolidu. Bundaq çeklimiler meyli ekliy yaki ğeyriy ekli rovişte bolsun, nurgun kişler teripidin ortak qabul kilinidu. Süniy dinlarǵa munasibetlik perhizler ilahi ve rohi amillar sebebidin melum dericide ibtidaiy etiǵad ve ipitidaiy dinlar asaidiki perhizlerdin biliş cehette yukiri kötürülgen ve yükselgen şekilliridur.

Folklor peni dairisinde kunsayın çoñqurlışivatqan perhizler üstidiki tetkikatta aydiñlaştırıǵa tēǵişlik bir mesile şuki, nurgun milletlerde hekişiy menidiki perhizler bilen âdettiki ehlaq çeklimiliri ve qanun belgilimiliri ottursidiki perq tolimu inçike bolǵanlıǵı üçün, ularni mueyyen ölçem bolmay turup perq etiş müşkul iştur. Roşenki perhiz menivi örp-âdet katēguriyisidiki bir uqum bolup aldi bilen perhiz dep qaralğan çeklimiler melum millet ve kevminiñ eñ qedimdin bēri davamlışıp kēlivatqan ortak etiǵadi asasıǵa turguzulğan bolup, perhizlerde insanlarnıñ añsizliǵı ve hēli çoñ dericide ğeyriy ekliyçilik amilliri asasiy

orunda turidu. Ehlak katégoriyiside küçlük ipadilidigan insan ekliniñ qobul qiliş-qilmasliq, menpeetlik ve menpeetsiz boluş, meqsedçanliq qatarliq menisidiki mecburiy çekleş ve mecburiy tēniştin ibaret sirtkiy amil perhizler üçün tēhimu ehmiyetsiz nersiler hēsablinidu. Perhizlerde mueyyen şeyi ve hadislerni muqeddes dep biliş sebebidin kēlip çikidigan eyminiş ve hevep-heter hēs qiliş ve şu sebebtin añliq reveşte öz-özini çekleş muhim orunda turidu. Uniñ üstige perhizler daim mueyyen dinniyy etiqaadni asasiy mezmun qilidu. Ehlak gerçe melum dinîy hahişni özide ipadilisimu, biraq, uniñdiki dinîy tūs haman ekliychilikniñ ve menpeetdarliqniñ ornini basalmaydu. Şu sebebtin ehlak bilen perhiz meyli peyda boluş asasi cehettin bolsun yaki meqsed, usul ve şu ceryandiki pishik özgiriş cehettin bolsun, tüptin perqlinidu. Elvette perhiz bilen qanunniñ perqini sözlimesekmu bu tolimu roşundur. Biraq biz qedimki devrlerde, insaniyet cemiyetliride melum etiqaad asasiqa turğuzulğan perhiz sistemisiniñ qanunniñ rolini ötigenlikini çetke qaqalmaymiz. Sinipiy cemiyetniñ peyda boluşiga egişip qanunlarmu peyda boldi. Epsuski bu del heqiqiy menidiki perhizlerniñ yoquluşqa, suslişişqa qarap yüzlinişiniñ başliniş bolup qaldi.

Pütün Uyğur örp-âdetliri içide perhizler başqa örp-âdet hadisiliridin ayrilip turğan köz qaraş yaki ekide bolmasitin, belki başqa örp-âdetler bilen ziç bağlinip bir gevdilişip ketken bir âdettur. Uyğur örp-âdetliri sistemisiniñ her bir tarmiqiga nezer salidigan bolsaq her bir örp-âdetniñ özige munasip perhizliri barliqini hēs qilip yētimiz. Mesilen, Uyğur hūner-kesip folkoridiki haliğan bir türni ēlip ēytsaq, her bir hūner yaki senetke alaqidar bir tutaş perhizler mevcudtur. Yene haliğan murasim yaki paaliyetke nisbetenmu qēliplaşqan bir qatar perhizler bolğan bolidu.

Başqa millet perhizlirige oħşaşla, Uyğur perhizliri peyda boluş cehettin çoñqur menivi, maddiy, dinîy ve ictimaiy asasqa ige. Gerçe mutlek köp qisim Uyğur perhizliri ibtidaiy devrlerdiki sadda etiqaad ve animistik qarashlarni özige yiltiz qilğan bolsimu, yene nurgun perhizler kēynki devrlerdiki işlepçikiriş usuli, din etiqaadi qatarliqlarni zēmin qilğan asasta peyda bolğan. Biz yukiridiki shepileride perhizlerni şekillendürgen amillarniñ şu hildiki perhizlerde igelleydigan salmiqi oħşimaydu. İbtidaiy etiqaad ve Şaman dinîga alaqidar Uyğur perhizliri qedimki devrlerde Uyğurlar muqeddes, dep qarigan şeyi ve hadisiler ve yene Şaman dinidiki ilahiy şeyiler ve heriketlerge bēkingan hâlde meydanga çikқан.

İşlepçikiriş şekli perhizlerniñ haraktēri belgüligüçi muhim amillarniñ biridur. Uyğurlar tarihtin bēri şugullinip kēlivatқан dēhqançilik (Bu bağvençiliknimu öz içige alidu) çarviçilik ve qisimen ovçilik igilikidiki tarihi uzun, usuli sistēmilaşqan hetta nurgun etiqaad

amilliri siñgen işlepçikiriş şekilliri bolup, ularniñ her bir türide küçlük çeklimilik roliğa ige perhizler mevcuttur. Mesilen, dehñançilik igilikiniñ her bir türide her bir qoral-sayman, ularniñ işlitiş usuli, vaqti, sorun ve âdem qatarlıqlarğa munasibetlik perhizler mevcud. “Ziraet tertiğan yerge dessise yaman bolidu. Undağ bolmaydiken püti aqriqçan bolidu.” Degen perhizni elip eytsaq bu peket dehñançilik egilikiniñ ziraet tertiş türidiki bir heriketke qarita qoyulğan çeklimidir. Şundağ hesablığanda pütün işlepçikiriş şeklide nurgun enenivi qarashlar ve perhizler mevcud bolidu.

4.1.2. Uygurlardiki “Perhiz” Uqumi ve Uniñ Bir Qança Şekli

Perhiz insanlarniñ gödeklik qaqliridin başlapla şekillendürüşke başlığan, ularniñ dunya qarışı, din itiqadi ve medeniyet muhiti bilen ziç alaqidar bolğan bir hil medeniyet hadisi bolup, heterlik ve şum dep qaralğan şeyi, hadisilerdin özini epkeçiş, yiraq turuş, muqeddes dep qaralğan şeyilerge çekilmaslıq, napak dep qalğan nersilerdin özini tartışqa oħşaş pasip haraktirdiki aldinî eliş tedbiri bolup hesablinidu. Bundağ âdet huddi ilim sahibliri körsitip ötkendek yalguz tenci okyan kirgakliridiki kuñur tenlik ve qara tenlik irqtiki insanlar arisidila mevcud bolmastin, belki herqandağ cemiyette omumyüzlik mevcud bolğan hadisidir. Birağ, milletlerniñ tili oħşimiğan sebebtin, bundağ âdetniñ oħşimiğan milletler arasida oħşimiğan namlarda mevcud bolup turişi tebiyy ehval bolup sanilidu. Poleniziyilikler arasida mevcud bolğan perhizdin ibaret bu âdet ve u uqumni bildüridiğan “Taboo” degen atalğu, şundağla bu âdetke alaqidar bolğan “ilahiy küç” (mana) qarışı kapitan Kuk ve başqa Yavropalıq ekspiditsiyiçilerniñ vastisi bilen Yavropa ilim sahesige melum bolğandin keyin, ilim sahibliri bu atalğu bildürgen âdetniñ başqa insan türkümliri arisida ve cemiyetliride mevcud ikenlikini delilligendin başqa, Yavropa tillirida bundağ âdetniñ menisini omumlaşturup bir sözniñ bolmiğanliki sebebidin Poliniziyilikler tilidiki “Taboo” atalğusini eynen qobul qildi. Şuniñ bilen İngiliz tilida tiraniskrpitsiye qilingan “Taboo” atalğusi resmii ilmiy atalğu süpitide qobul qilindi ve işlitişke başlıdi. Huddi “totem” (Totem) atalğusığa oħşaş ilim sahasidikiler “tabu” din ibaret bu atalğuga könüp qaldi.

Perhiz heqqidiki tetqiqatlar Cuñgu’da başlangandin keyin, perhiz tetqiqatığa ait Henzuçe eserlerde Yavropa tilidiki «Taboo» sözi ahañ tercimisi boyıçe “塔布” şeklide yezilip işlitiildi. Şuniñ bilen birge Henzu ilim sahibliri “tabu” ga menidaş söz “禁忌” niñ Hen devridiki yazma vesikileride otturiğa çıkkanliki, Henzu tilida bu sözniñ huddi “tabu” niñ

menisige oħşaş mene b ridiđanlıkini nezerge  lip “塔布” ve “禁忌” s zlerini teň menide iřletti. Hazirki k nde Cuňgu’da perhiz tetkikatıđa ait eser ve mađalileride k preň “禁忌” s zi, bezide “塔布” s ziniň iřlitilgenlikini ve bezide ikkisiniň arilař iřlitilgenlikini k rimiz.

20- esirniň 80- yillirida folklor mustekil pen s pitide Uyđur ilim sahesige tonuřturulđandin k yin, folklor tetkikati ve  tnografiye tetkikatıđa ait kismen eserlerde Uyđurlarniň perhiz aditi tonuřturuldi. řuniňdin k yin meydang   ıkk n eserlerde “tabu” atalgusi bilen birlikte Uyđur tiliđa Fars tilidin ilgiriki zamandila  zliřip kirgen “perhiz” s zi birlikte iřlitildi. Emma kiřilerniň “tabu” niň menisige bolđan  řen isiniň eřip b riřiđa egiřip, “perhiz” atalgusi k prek iřlitilidiđan ehvalmu barlıkka keldi. Biz bu kitabta “tabu” s zini emes, belki “perhiz” s zini iřlettuk. Buniň z r riyiti ve ehm yitini t vende  ř nd r p  timiz.

Uyđurlar ibtidaiy  tikad basku ida turđan ve her  aysi s niy dinlani  bul  ilip turđan mezgillerde “Tebiettin tařkiri hevpe- heterdin sađliniř, muqeddes ve napak řeyilerge  ekilmaslık, sehriy apetniň aldin  eliř” menisidiki uđumni t rlik s z-ibariler bilen ipadilep kelgen idi. Bularniň beziliri bivaste Uyđurlarniň ana tilida peyda bolđan ve iřlitilgen atalgular bolđan bolsa, yene bir kismi  zliri  tikad  ilđan dinlar vasitiside bařka tillardin  bul  ilingan s zler idi. D mek, Uyđurlarniň perhizdin ibaret bu  detni ipadilgen s zleriniň tevelik nuqtisidin yene Uyđurlarnin  tikad psihikisige dair bir  atar mesililerni  řinip alđili bolidu.

Mehmud Kařgeriniň «Divanu Luđatit T rk» esiride “Koriđ” (Koruđ) degen bir s z bar. Mehmud Kařgeriniň řerhiyliřiře “Kırg: Koruđ, beglerniň mal bađidiđan mehsus yaylıkı, koruđdilidiđan ve k zitolidiđan her  andađ nersimu řundađ deylidu.”¹⁰ İlim sahibi İmin Tursun Ependi «Kedimki Uyđur Medeniyiti Tarihidin Kıřkiře Bayan» namlık mađaliside Mehmud Kařgeriy izahlıđan «Koruđ» s zini “tabu”  a teňdař dep  araydu.¹¹ Bizniňe “Koruđ” s zini mene cehttin “tabu”  a teňdař dep  ariđili bolmaydu.  unki “koruđ” s zi  ođdilidiđan ve k zitolidiđan nerse degen menini bersimu, birađ bundađ  ođdař mal- arvilarni ve bařka nersilerni ođri ve bulaňci... Lardin  ođdař, sađlař menisini b ridu. Ulniň ustige «Divanu Luđatit T rk» de bu s znin melum nersilerni muqeddes dep biliř

¹⁰ Mehmud Kařgeriy: «Divanu Luđatit T rk», řincaň helk neřriyati, 1980-yili 8- ay 1- neřiri, Uyđur e, 486-bet.

¹¹ «řincaň Medeniyiti», 1997- yili 4- san.

sevebidin ogdařtek menasiniň barlıkını izahlimıgan. Bira řunimu mueyyenleřtürüřke boliduki, eger edimki Uyğur tilida ařu “oru” sözi muqeddes ve napak dep aralğan nersilerni ogdař, ularğa bařkılarnıň çekilmaslıkidek tereplerge arılğan bolsa biz “oru” atalmisini “tabu” niň isimen mezmunini ipadiligüçi sözdur dep ariyalaymız.

edimki Türkçe Turpan tikistliride “Baçağ” degen bir söz uçraydu. Bu söz bezide yene “paçağ” depmu yezilğan. Bu sözniň menisini “perhiz, göřsisiz tama yeyiř”¹² degenlik bolup, bu söz Uyğurlar Budda dinıga etiad ılğan devrlerde, Buddağa iřengüçi Uyğurlarnıň göřsisiz tama yeyiř, yeni göřlük tama yeyiřtin perhiz tutuřtek âdet- yosunini ipadilep kelgen. Bira bu söz perhiz aditiniň peket giza-taam ismidiki çeklimilerge arılğan bolup, bu perhiz aditiniň omumiy menisini körsitip bėrelmeydu. řundatimu “paçağ” atalğusi Uyğurlar Budda dinıga etiad ilip turğan uza bir devrde Budda dinıdiki perhiz uumini bildürgüçi bařka Sanskritçe atalğu bilen birlikte iřlilgen. Uyğurlar Budda etiadidin vaz keçkendin keyin, řundaqla göřsisiz tamaqlarni yeyiř çeklimisiniň bikar iliniřga egiřip, bu atalğu Uyğur tiliniň asasiy luget fondi terkibidin çüřüp alğan.

«Költigin Meňgü Teři» da «çřpt» degen bir söz uçraydu. Bu söz Soğdıçe söz bolup menisi «perhiz ılmaq, perhiz tutmaq»¹³ tur. Bu sözni Uyğurlar “çaşsapat” şeklide telebpuz ilip uni Sanskrit tilidiki oħřař menilik atalğu “siksapada” bilen birlikte işletken. Bu söz «Maytiri Simit» timu řu menide işlilgen. “Siksapada” niň esli menisi “On Perhiz” degenlik bolup, u Budda rahibleriga arılğan on hil çeklimini köristetti.¹⁴ “Çařsapat” söziniň yene süpet şekli bolğan “çaşsapatlığ” sözi “perhizlik” yėgili, tutili, çekilgili, körgili... Bolmaydığan” degen menide işlilgen. Bu ehvaldin körüşke boliduki, Uyğurlar Budda dinıga itıad ılıp turğan uza mezgıl içide “çaşsapat” sözi bilen din içidiki perhiz ve çeklimilerni omumlaşturup ipadilep kelgen.

Uyğurlar İşlam dinini obul ılğandin keyin, Budda denidiki perhiz atalğuliridin vaz keçiş bilen bir vaitta, Ereb tilidin “perhiz” ve “çeklime” menisidiki atalğularni obul ildi. Bular içidiki eň muhim ikki atalğu “haram” ve “mekruh” dur. “Haram” mena cehettin “Çeklengen, anunsız, diniy aidige mualip kėlidıgan.” degendek menilerge iğe bolup, u

¹² «adimki Uyğur Tili Luğiti», řincaň yařlar- ösmürler neřiryati, 1989- yili, 1- neřiri, Uyğurçe, 277- bet.

¹³ «adimki Uyğur Tili Luğiti», řincaň yařlar- ösmürler neřiryati, 1989- yili, 1- ay, 1- neřiri, Uyğurçe, 211- bet.

¹⁴ Du yovlyañ: «Henzuçe-Engilizçe, Engilizçe- Henzuçe Dunya Dinliri isiçe Luğiti» Cuňgo tařkiy tercime neřiryati řerikiti, 1994-yili 2- ay 1- neři, Henzuçe, 206- bet.

“hâlâl” uquminiñ eksişe İslam dinîda musulmanlarniñ kilişi çeklengen barlık iş ve nersiler, cümlidin, ediye, heriket, yemek- içmek, kiyim-kêçek, yürüş-turuş katarlık kündilik turmuş sahesidiki normal bolmiğan, pak bolmiğan ve sağlam bolmiğan heriket- kiliqlarni körsitişke işlitilidu. “Mekruh” bolsa “nepretlinerlik” menisidiki söz bolup, u İslamiy desturlarda bezide êniş belkilenmigen, emma şeriette eyibleşke layiğ dep qarilidiğan heriketlerni körsitişke işlitilidu. Çeklime dericisi cehette “mekruh” “haram” din këyin turidu. “Haram” ve “mekruh” İslam dinî içidiki has atalgular boluş bilen ular köpinçe dinîy turmuş ve dinîy paaliyet saheside köprek kollinilidu. Birağ bu sözlerniñ yene İslam dinî çeklimiliridin taşkiri mezmunlarni ipadileş ehvalimu mevcud. Uniñ üstige bu sözler örp-âdet menisidiki “Perhiz” uqumini eynen ipadilep kêtelmeydu. Uygurlar mezkûr ikki atalgıu bilen bir vaqıtta yene “Perhiz” din ibaret bu sözni işlitidu. Bu sözniñ dairisi “haram” ve “mekruh” arkilik çeklengen şeyi ve söz-heriketni öz içige elipla qalmastin, belki yene “tabu” niñ menisini, hemde öziğe has tēbbiy menisinimu öz içige alidu. Bu sözniñ menisi eslide “Özini tartmaq, saqlanmaq, çeklenmek; yēyiştin çeklengen yemek – içmekler; ēhtiyat qılmaq.”¹⁵ tur. Körünüp turuptuki, “perhiz” sözi “tabu” sözidin keñrek menini öz içige alidu. Uniñda melum yemek-içmek ve iş-heriketnin saqliniş menisi boluştin başqa yene tibabetçilikte saqlıq saqlaş evtibari bilen melum gızalarni yemeslik menisimu bar. Uygur tilige “perhiz” atalmisiniñ kaçan kirip kelgenliki toğriliğ êniş melumat yoğ. Şundaqtimu bu sözniñ 10- esirdin taki 15- esirgiçe ariliğta Uygurlar bilen Parslarniñ medeniyet alağisi tesiride Uygur tilige özlişip kirgen bir türküm sözler qatarida kirgenlikini, ottura Asiya ve Ğerbi Asiyada Uygur, Pars ve Ereb, şundağla Hindi tibabet ilimliri arilaş güllengen 12~13- esirlerde Uygur tibabet ilmiy saheside kollinişka başliğanliğini cezinleştüreyemiz.

Növette Uygur saheside “perhiz” sözi “tabu” bilen menidaş bolğan ilmiy nam süpitide muqimlişivatidu hem yukiriki mena boyiçe işlitilivatidu. Bizmu “perhiz” ibarisiniñ mezkûr mena üçün muqimlişisini, “tabu” sözini imkanqeder işletmeslikni teşebbus qilimiz. Çünki Uygurlar tariğta qollanğan “qoruğ”, “baçağ”, “çağsapat” sözliri allıkaçan koniriğan sözler qatarida Uygur tiliniñ asasiy luğet terkibidin çüşüp qalğan. “Haram” ve “mekruh” ibariliri bolsa köpinçe din dairiside işlitilidu. Uniñ üstige bu ikki söz köpinçe süpet şeklide kollinilidu. İsim şeklide kollinilidiğan ehval azraq uçraydu. Ular peğet omumiyy perhiz içide İslam dinî bilen alağidar perhizlerni ipadileşke, bolupmu melum nerse ve iş – heriketniñ

¹⁵ «Parisçe-Ğenzuçe Luğet», soda kitabhanisi, 1981- yili 9- ay neşri, 437- bet.

qaysi sebebtin perhiz qilinidiganliqini ipadileşke işlitilidu. Növette “Perhiz” sözini “tabu” bilen menidaş atalgu süpitide qollinişniñ imkaniyiti yene şuki, aldi bilen bu ibare yuqiriqi her qaysi atalgularğa qariganda “tabu” atalgusiga mena cehette yeqin kelidu. Undin qalsa, Henzu tilida “禁忌” sözi yene tibabet menisidimu işlitilgendin taşqiri, yene Henzu ilim sahibliri teripidin “塔布” bilen menidaş hâlette arilaş qollinilidu. “Perhiz” sözidiki ehvalmu huddi şuniñga oşşaydu. Biz folklor aditi menisidiki “tabu” bilen arilaş işlitiliş, Uyğur tilidiki ipadileş şekli ve ilmi atalgu mesilisidiki keliplaşturuş mesilisini oylişip “perhiz” sözini ilmi atalgu süpitide qollinimiz. Mundaq qiliş yene Uyğur tili aditige ve til tereqqiyatiga paydiliqtur.

Uyğurlar yene “... Qilsa yaman bolidu.” degen ibarini işlitilip, perhiz menisini ipadileydigan til aditi bar. “Yaman bolidu” degenlik “Mundaq qilsañ (melum nersige çekilsañ, qarisañ, tutsañ, yeqinlaşsañ, sözliseñ, oylisañ...) saña heyrilik aqivet kelmeydu, belki şum ve yaman aqivetke griptar bolisen” degenliktur. Bu söz nahayiti zor dericide omumlaşturuş haraktêrige ige bolup, meyli din dairisde bolsun, yaki réal turmuştiki âdettiki hurapiy âdetler dairiside bolsun ve yaki ehlaqiy mesilileride bolsun, keñ işlitilidu. Buniñdiki “yaman” sözi her qaçan kişilerge şumluq, apet, heter, gunah, yaman aqivet qatarlik ehvallarni eslitip turidu. Biraq bu “yaman” sözi şuniñ bilen bir vaqitta, nurgun perhizlerge hilaplik qiliştin kelip çikidigan heterlik, şum aqivetlerge abisitrakitlaşturuvetkeçke, nurgun perhizlerge hilaplik qiliştin kelip çikidigan emeliy netice kişiler teripidin untulup, ularniñ orniğa aşu “yaman” orunlaşkan. Yene bir tereptin, “yaman bolidu” bir söz emes, belki addiy cümle şeklidiki birikmidur. Şuña uni ilmiy atalgu süpitide işletkili bolmaydu.

4.1.3. Uyğur Perhizleriniñ Kelip Çikidiki Meniviy Asaslar

Kişilerniñ mueyyen şeyilerni “heterlik”, “paskina” yaki “muqeddes” dep bilip ularğa çikilmasliqi, hemde mueyyen söz – heriket - qiliqlardin özini çeklep perhiz tutuşi şu sebebtinki, kişilerniñ ahirqi meqsidi aşundaq şeyi ve söz heriketdin özige kelidigan heterdin saqliniştin ibaret. Hâlbuki bundaq hev - heter ve balayi - qaza rial dunya ve rial emeliyettin emes, belki tebiettin taşqiri küçlerdin kelidu. Hemmimizge ayanki, tebiettin taşqiri küçlerniñ mevcudliqiga işniş, tebiettin taşqiri küçler insanlarga beht ve apet elip kelidu, insan ve dunyaniñ teqdirimini tizginlep turidu dep işniş del ibtidaiy dinîy etiqaad ve kiyunki devrlerde peyda bolğan Süniy dinlarniñ barliqqa kelişiniñ tüpki menivi asasidur. Şundaq bolgaçqa biz

perhizler bilen her aysi diny tikadlarni baqlap uinike, perhizlerni mueyyen din dairiside u dinlarnin ien tikadliriga baqlap uendruke mecbur bolimiz.

Uygurlar huddi baka nurgun milletlerge osa ibtidaiy tikad devrliride tebiet dinliriga (tebietke okunu – ftsizim) iengendin baka, keyinki mezgillerde sirttin kirgen bir atar dinlarqa iendi ve inip kelivatidu. Uygurlarnin her aysi devrlerdiki perhizliride perhizlernin obyektleri ulksiz zgerdi, dairisi keeydi. Bu deenlik oimian dinlarqa iini bilen hevp - heter elip kelidu, dep aralan “tebiettin takiri kuler” ada kpeydi ve sistemilati. Bu dinlarnin mezmuninin sistemiliiini keltrp ikiri bilen bir vaqtta, munasip perhizlernimu hem setmilaturdi, murekkepleturdi. Biz tvende Uygurlar ve ularnin ecdadliri tarihta iinip kelgen her hil dinlarni kikie bayan ilip timiz. Bunda iliimiz Uygur perhizlirinin peyda bolu nuqtisidin, Uygur perhizlirinin ekillinii bilen ulaidar bolan bir isim meniviy sahelerni perhizler bilen baqlap yorutup bei uundur.

Roenki, Uygur perhizlirinin ekillinii huddi baka insan trkmlirinin arisida mevcud bolan perhizlernin ekilliniie oaydu. unki Uygurlarnin ecdadlirimu huddi baka insan trkmlirige osa iptidai devrlerdiki real ilepikiri ve turmu araitliri iide tebiet bilen hem dumenlik hem dostane alailer iide vehimu ve sirli tuyular iide yaap kelgendin takiri, yene animizim, roh araliri, ibtidaiy tebiet tikadiliki ve tutmizimqa osa menivi ienilerdin bolup kelgen.

Aldi bilen, Uygur perhizliri Uygurlar ecdadlirinin tebi yaa muhiti ve real araitni aldinqi ert ilan hlda meydana kelgen. Hel rp – aditi iide zgie ictimaiy a spitde mevcud bolan perhizler tebiyiki Uygurlar ecdadlirinin yaa muhiti ve ilepikiri, turmu emeliyitidin ayrilmigan hlda barliqa kelgen. Perhizler mueyyen dunya aranin det eklini alan ipadisi bolu bilen u yene insanlarnin tonu, bili seviyesinin tvenliki, tebietni, cemiyetni ve insannin zini eyni inkas ilalmianliinin bivaste mehsulidur. u sebebtin perhizlernin yeni Uygur perhizlirinin kelip ikiiini Uygur ecdadlirinin real hyt araiti ve tonu seviyesidin ayrip ara on bir tereplimilktur.

btidaiy tikad Uygurlarnin her aysi Suni dinlarqa iini buruni devrlerdiki tikadi bolup, Uygurlarnin ibtidaiy tebiet tikadi huddi dunyadiki baka milletlernin ibtidaiy tikadiqa osa nahayiti uza bir ceryanni besip tken. btidaiy tikadnin dairisi nahayiti ke bolup, omumen e edimki devrlerdiki bare tebiet cisimlirida insanga osa roh, sizim ve can bar dep araydigan animistik tikadtin tartip ilah uenisi, tebiet cisimliriga okunu, cin – alvastilarnin mevcudliia iini, ecdadlar rohi ve tutmia okunu, hetta keyinki

devrlergeçe davamlaşkan ibtidaıy tepekkur usuli içidiki hëssiy tesir qatarlılargiçe keñ mezmunnı öz içige alıdu. Bizniñ qarişimizçe, Uyğur perhizliri aldi bilen del yuqiriği bir qançe hil etiqağ şekli ve köz qaraşni öziniñ menbesi qılğan.

Dunyadiki nurgun milletlerge oħşaş, Uyğur ecdadlırimu her qandaq şeyide tebiettin taşqiri küç – “roh” niñ bolidiğanlıqıdin ibaret animizim çüşençiliri bolğan. Uyğur ecdadlıriniñ animizimlik qarişiniñ muhim bir ipadisi roh qarişdin ibaret. “Roh” (rooh) sözi Erebtildin kirip keliştin burun, Uyğurlar bu uqumğa teñdaş uqumni “öz” sözi bilen ipadilep kelgen. Uyğurlarniñ ecdadlıri âdem bedinide “öz” niñ barlıqıgımu işinetti. “Öz” ni huddi “roh” qa oħşaş hâyâtliqniñ muhim belgisi dep çüşinetti. Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de “öz” sözini “Bedende heriket qilidiğan nerse, roh, can” dep çüşendürgen idi.¹⁶ Hazirki Uyğurlarmu “öz” sözini “huş”, “hud” (bu Farsiçidin kirgen söz) bilen menidaş hâlette işlitidu. Vaqtinçe ayrılış (huşidin ketiş, çoñqur hiyalğa çömüş) ve tendin meñgü ayrılış (ölüm) del rohniñ alahidiligi bolup, “öz” sözniñ “roh” bilen degüdek teñdaş menide işlitilgenlikini delilleydu. Uyğurlarda yene rohni köleñgüge şekil cehettin oħşitidigan qaraşlar, rohni bir hil hava êkimi süpütide tesevvur qilip, uni tinik bilen baqlap çüşendürüş Uyğurlardımu bar ehvallardur. Animizim telimatini otturiğa koyguçi Êdvard Burnet Taylor (Edward Burnett Tylor) öziniñ «İbtidaiy Medeniyet» namliq kitabida nepes (tinik) bilen rohniñ munasibet mesiliside til êtmologiyesi nuqtisidin çikip turup, dunyadiki nurgun milletlerniñ tilliridiki roh ve can bilen baqlinişliq sözlerniñ “nepes” ibarisi bilen ziç munasibetlik ikenlikini deliller bilen tilğa alğan idi. Körüşke boliduki, ibtidaıy insanlar “roh”, “can” uqumliri ve sözlirini “tinik” tin ibaret fiziologiyelik paaliyetke baqlap qariğan. Yene “tinik” tin ibaret heriket “roh” niñ mevcudluq ipadisi ve şekli dep, nepesniñ (hava êkiminiñ) öpkige kirip çikiş rohniñ bedenge kirip çikişidur dep qaralğan. Türkiy tillik milletlerde, cümlidin Uyğurlarda “tinik” ni “roh” qa del teñdaş dep qaraydiğan ehval bolmisimu, biraq “tinik” ni rohniñ mevcudluq ipadisi dep qaraş, “roh” ni “tinik” tin tereqqiy qildurup çikiriş ehvali bolğan. Mehmud Kaşgeriy “tin” sözini izahliganda: “tin – tinik, nepes; roh, can” deydu. Körüşke boliduki, Uyğurlar “tinik” ibarisi bilen roh ve can uqumlrinimu ipadiligen. Kéyinçe “öz” ve “roh” bilen degüdek menidaş kelidiğan “can” sözini Pars tilidin qobul qildi. “Can” niñ esli menisi hem “hâyâtlik, roh, meniviyet, küç - kuvvet, yürek baqr” digendek menileride bolup, Uyğur tilidimu asasiy meniside işlitilidu.

¹⁶ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk» Şincañ Helq Neşriyatı, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uyğurçe, 1 – tom, 65 – bet.

“Nepes” ibarisi bolsa aldi bilen İbray tilidin Ereb tiliga, andin Ereb tilidin Uyğur tiliga özleşken. Hulasise qilganda Uyğurlar “öz”, “can”, “nepes” sözlirini “roh” tin ibaret menivi mevcudluğunu ipadileşte teñdaş işlitiş bilen bir vaqıtta, “tiniq” sözini huddi şu uqumlarniñ keliş menbesini körsitiş terizide, yukiriki amillarniñ mevcud bolup turuštiki heriket şekli süpitide işlitidu. Hazirki turmušta Uyğurlar “can üzme”, “nepestin qalmaq”, “tiniqi tohtimac” ibariliri bilen ademniñ ölüş hadisini ipadileydu.

Uyğurlarniñ “roh” qarışı İslam şaraittida az – tola yeñilandi. İslam dinida rohniñ mevcudluğu, âdem ölgende rohniñ tendin ayrilidiganlığı, taki kıyametke qeder rohlarniñ “berzeq” degen bir yokluk hâlii içide saqlinip turidiganlığı etirap qilinatti. Biraq çüş ve oygaqlıqniñ rohniñ bedendin ayriliş ve qayıp kelişi bilen munasibetlik ikenlikini etirap qilmaytti. Biraq Uyğurlar âdem ölgendin keyin uniñ rohi davamlıq yaşaş bilen bir vaqıtta, hâyât kişlerge muhtac bolidiganlığı ve hâyât kişlerniñ turmuşığa tesir körsitidiganlığığa hêlhem işinidu. Mana muşu işençler Uyğurlarniñ nurgun âdet ve murasimleriniñ, şundaqla perhizleriniñ şekilliniş ve mevcud boluş sebebidur.

“Mana” çüşençisi muqeddeslik çüşençisi bilen ziç munasibetlik. Yeni qançiki muqeddes ve uluğ bolğan nerside “mana” şunçe küçlük bolidu. Muqeddes dep hêsablanmaydigan şeyileride “mana” acizraq bolidu. Biz buni Uyğurlarniñ muqeddes dep bilgen obyektlarğa tiviniş pozitsiyesidin köreleymiz.

“Muqeddes” sözi İbray tilida “kadesh” deyilgen bolsa, Ereb tilida “qiddies” yaki “muqaddas” deyilgen. Hazirki Uyğur tilidiki “muqeddes” sözi eşu “kadesh” ve “kiddies” sözliri bilen tomurdaş bolğan, Ereb tilidin kirip kelgen sözdur. İslamiyettin ilgiri Uyğurlar “muqeddes” uqumini “kut” ve “izuk” sözliri bilen ipadiligen. Qedimki Uyğurçe yazma vesikileride tilğa elingan “kut” sözi “muqeddes, beht, dölet, uluğluk, beriket, teley...” menilirini bildürgen. Bu söz hazirmu “beht – saadet” meniside istimal qilinmaqta. “İzuk” sözi mena cehettin “muqeddes” ke têhimu yeğin kelidu. Mehmud Kaşgeriy “izuk” ibarisini şerhligende mundaq deydu: “İzuk: Kutluk ve mubarek nerse, irimlik nerse. Öz ihtiyariğa koyup berilgen mal izuk deyildu. Uniñğa yük artilmaydu, uniñ süti seğilmaydu, yüni kırılmaydu, igisi uni bir nersige atap saqlaydu.”¹⁷ Körüşke boliduki “izuk” muqeddes dep qarağanlığı sebebidin üstige nurgun perhizler yuklengen nersidur.

¹⁷ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Hêlq neşriyatı, 1980 – yili 8 – neşiri, Uyğurçe, 1 – tom 89 – bet.

Muqaddes bolganliqi sebebidin sirlik kuvvetke ige bolgan nersiler qedimki Uyghurlar tesevvurida bir qanche terepke qetilidu. Ular mueyyen tebiet cisimi, osümlük, hayvan ve unin melum ezasi, süniy buyumlar, mueyyen vaqit, mueyyen terep, mueyyen san, mueyyen orun, ademniñ mueyyen ezasi... Qatarliqlardin ibaret.

Uyghurlarniñ animizimlik qarisi, cümlidin roh ve mana qarashliri bilen Uyghur perhizliri zic munasibetliktur. Bu hil munasibetni tövendiki bir qanche tereptin körüşke bolidu.

1. Perhizlardiki hev - heter ve yaman aqivet tebietin tashkiri küçlerdin kelidu. Animistik qarashlardiki roh ve menivi kuvvet del en asasiy ve keñ menidiki “tebietin tashkiri küç” bolup, “roh” qarisi bolmay turup, hurapiy perhizlerniñ mutlek köp qismi shekillinidu. Emiliyette Uyghur perhizleriniñ köp qismi ene şu roh ve menivi kuvvetniñ insanlarga keltüridigan zeyini ve apitini passip usul bilen tosh hem aldini elistur. Roh ve sirlik kuvvetni akitip usulda islitish ve tizginlesh sehrigerlik, cadugerlik ve pirihtonluqqa teve ish bolup, ularniñ kelip chiqish menbeliridin biri ene şu animistik qarashlardur.

2. Animistik qarashlar ichide her bir sheyde roh ve menivi kuvvet bolidu, degen ishenc sebebidin, bundaq tebiy halda muqaddes dep qarilidigan sheyidur. Muqaddes sheyini adettiki sheyi yaki muqaddeslik dericisi tövenrek sheyidin perqlendürüş, ariliship ketishniñ aldini elish, ular otturisida çek – çigra belgilep berish – del perhizlarni vucudqa keltüridigan zörüriyetlerniñ biridur.

3. Meyli roh bolsun yaki sirlik kuvvet bolsun, ularniñ tesiri tarkilishcan alahidilikke ige. Bundaq alahidiliktin akitip sehirgerlik mahirlik bilen paydilinip, ularni tizginlep, emçilik (iptidai davalaş – sehiriy tüş alğan tibabet), terikçilik, ovçilik, ish - muhebbet, er - hotunçilik qatarlik sahelerde kollansa, perhizdin ibaret passip sehirgerlik bundaq tarkilishniñ aldini tesirini tosidu. Hetta perhiz akitip sehirgerlik yaman meksedler için islitilgende (Bu qara sehirgerliktur), bundaq meksed keltürüp chikridigan neticiniñ hem aldini elista islitilidu.

4. Animizim qarisi din peyda bolushniñ pelsepivi asaidur. Her qaysi dinlardiki yükselgen, merkezlesken, tebietin tashkiri küçler (ilahlar) animizim qarisi اساسida yetilgen bolup, perhizlerge hilaplik qilganda kelip chikridigan yaman aqivet her qaysi dinlardimu esu “tebietin tashkiri küç” lerdin kelidu. Perhizlerniñ meksidi her qandaq shekildiki “tebietin tashkiri küç” lerge çekilmaslik, ularniñ keltüridigan balayi – apetlirini toshustin ibaret.

Uygurlarniñ animizimlik qarışı konkrtr perhizlerde tēhimu ēniķ ipadiliniğu. Undin başka iptidiy tepekkurġa mensup bolġan hissiy tesir çuşençisi ve cin – alvasti qarışı ene şu animizimlik qararřlarniñ muhim mezmuni bolup hēsabliniđu.

Uygur ecdadlirimu huddi başka milletlerge oħřař nahayiti uzaķ bir mezgil tebietke çokunuş baskuçini baştin keçürġen. Hazirġiçe sanlinip řalġan yazma yadikarlıķlar ve arhēologiyilik tēpilmilar Uygur ecdadliriniñ tebietke çokunuştek ētikadi bolġanlıķini ispatlaydıġan matēriyallardur. Mezkūr matēriyallardin melum bolıġinidek Uygurlar qedimki zamanlarda asman cisimliridin kıoyaş, ay, yultuzlarġa; tebiet hadisiliridin yamġur, yeşin (çaķmaķ), güldurmama, boran kıatarlıķlarġa; tebiet cisimliridin taġ, tař, su, zemin (yer) lerge; ösümlüklerdin çoñ ormanlıķ ve beheyvet çoñ ēġiz derehlerġe; hayvanlardin böre kıatarlıķ bir türküm hayvanlarġa; ot kıatarlıķ tebiet cisimġa çokunup, ularni ilah, dep kıarıġan. Bular içide asman cisimliri siyaķidiki ilahlardin kıoyaş, ay ve yultuzlar çoñ ilahlar hēsablinip, ularniñ turar cay kök (asman) hemmidin üstün ilah süpitide tesevvur kıilingan. Yer ve sur birleşturölüp kıarilip, insan hâyâtini kıamdıġuçi ilah süpitide çokunuřķa sazaver bolġan. Turk – Uygur Meñġü Tař yadikarlıķliri, kıuçu devridiki yadikarlıķlar, Hēnuçe tariġnamiler ve hazirġiçe sarkit bolup kıalġan örp – âdetler Uygurlarniñ tebietke çokunuş ētikadida bolġanlıķini delilleydu.

Uygur ecdadliri özliri çokunġan tebiet cisimlirini “Teñri” nami bilen atidi. “Teñri” sözi Uygur ecdadliri (Omumen Altay tillik milletler) niñ “tebiettin tařķiri küç” heķķidiki çuşençe ve uķumini bildüridiġan söz bolup, “Teñri” peyda boluşidinla tebietke çokunuş bilen birlişip ketken idi. “Tenri” söziniñ tebiet ētikadçılıķi dairisinde kıollinıġanlıķini tilşunas Mehmud Kařġeriyiñ munu bayanidin körüşke bolidu: “... Asmanni Teñri deydu, ular közlrige körünġen her kıandaķ nersini – egiz taġ, yoġan derehlernimu Teñri deydu. řuña bundaķ nersilerġe secde kıilidu. Ular yene bilimlik ademlerni Teñriken deydu...”¹⁸ demek, Uygur ecdadliri özliriniñ hâyâtıġa küçlük tesir körsitidiġan, ēñida zor ve acayip bilingen tebiet cisimliri ve hadisilirini “Teñri” nami bilen atap ilahlařturġan.

Uygur ecdadliriniñ tebiet ētikadçılıķida “Teñri” dep kıaralġan şeyiler “tebiettin tařķiri küçler” bolup, ular insanniñ hâyâtıġa hem beht – saâdet hem apet ēlip kēlidu dep iřinilġen. řundaķ bolġan iken, ular Uygur ecdadliriniñ neziride muķeddes, kıudretlik, uluġ ve muşu

¹⁸ Mehmud Kařġeriy: «Divanu Luġatit Türk», řincañ Hēlķ neşriyati, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşiri, Uygurçe, 3 – tom, 514 -, 515 – betler.

sevebledin çekilgili, hörmetsizlik kılgili bolmaydıgan obyektlardin ibaret. Uyğurlar aşu şu tebiet süpetlik “Teñri” lerge tiviniş اساسida, şu “Teñri” lerge munasibetlik bir qatar perhiz aditini şekillendürgen. Konkrèt kılıp éytqanda, Kök Teñri, Kün Teñri ve Ay Teñriler dégen uqum ve çüşençiler sevebidin kök (asman), kün ve ayğa hörmetsizlik kılış kılmişlerini tosidıgan bir qatar perhizler meydanga kelgending başqa, haqan – padişahlar özlerige mezkûr Teñri namlirini haqanlık nami kılıp qollanğanlığı sevebidin, aşu padşah – haqanlarmu muhim perhiz obyektleriğa aylangan. Yer ve su qatarlıklar ikkinçi dericilik teñriler (yaki melum menidin çışı cinislik teñriler) hesablinip, ularğa qarita nurgun perhizler meydanga kelgen, yer ve su yene işlepçikiriş igiliki (çarviçilik, dehqançilik) niñ zörür şertliridin bolgaçqa, işlepçikirişniñ her qaysi sahesidiki perhizler köpinçe yer ve suni ilahlaştıruruş bilen munasibetlik bolgan. Undin başqa türlüq tebiet hadisiliri, tebiet cisimliri içidiki “Teñri” süpitini alğanliri oħşaşla perhiz obyektige aylinip, ularğa munasibetlik nurgun perhizler şekillengen. Biz hazir Uyğurlarniñ eñ qedimki devrlerdiki tebiet étikadçılıqığa mensup nurgun perhiz aditini biliş imkaniyitimiz bolmisimu, lékin hazirgiçe saqlinip qalğan kismen işenç ve perhizlerdin şu devrlerdiki ehvallarni kıyas kılalaymiz.

Tebiet ilahlirığa çokunuş اساسida barlıqqa kelgen Uyğur perhizliri tövendikidek bir qançe alahidilikke ige.

1. Tebietke çokunuş bilen munasibetlik Uyğur perhizliri اساسen tebiet süpetlik ilahlarniñ muqeddeslikini qogdaşni meksed kılıdu.

2. Tebietke çokunuş bilen munasibetlik Uyğur perhizliride sehırgerlik menisidiki hessiyy tesir nisbeten aciz orunda turgaçqa, bundaq meksettimu işlitilmeydu.

3. Bundaq perhizlerde ademniñ akitip aldinê eliş tedbiri اساسiy orunda turmaydu. Qaysila dinda bolsun, ademler peket ilah aldida tēhimu küçlük tiviniş, yaş egiş pozitsiyesini ipadilep turgaçqa, eşu ilahqa alaquadar perhizler pütünley degüdek insanlarniñ ilahiy seveb tüpeylidin bolidıgan balay – apetlerdin intayin passip revişte saqliniş ve aldinê eliş tedbiri süpitide meydanga çikidu.

İnsanlar ilahniñ barlıqığa işiniş ve rohtin ibaret menivi mevcudluqniñ barlıqığa işiniş bilen bir vaqıtta üçinçi hil menivi mevcudluq- cin – alvastilarniñ barlıqıgimu, işengen. Cin – alvasti qarışı bilen perhiz aditiniñ şundaq munasibiti barki, insanlar barlıq palaket, kisellik ve balayi – apetni cin – alvastilarniñ insanlarğa yetküzgen zerri dep hes kılgaçqa, nurgun ehvalda bir qatar aldinê eliş tedbiri bolmiş perhizlerni barlıqqa keltürüp, eşu

kélişmesliklerdin saqlanmaqçi bolğan. Sêhirgerlik nuqtisidin êlip êytqandimu, cin – alvastilar insan üçün hizmet kılduridığan akitip sêhirgerlik ve ularniñ zeyinidin saqlinidığan passip sêhirgerlik (perhiz) meydana kelgen. Şuña nurgun milletlerniñ perhiz aditi içidiki aldınî êliş tedbirliri köpinçe cin – alvastilar qorkidu, dep qarığan buyumlarni işlitiş ve perhizge hilaplıq kılğanda kélip çikidığan yaman aqivetni tügitişte kollinidığan, cin – alvastilarniñ zerrini qayturidığan qarşı tedbirlernimu öz içige alidu.

Omumen, enenivi Uyğur cemiyetide bezi kişler “cin”, “şeytan”, “alvasti”, “dive”, “yek” qatarlıq rohi mevcudluqlarğa işinidu. Uyğurlarniñ qarashlırida nurgun palaketni (kisellik, sarañlıq) eşu cinlar peyda kılıdu, ular türlü siyaqlarğa (mesilen, aq reñlik öçke, müşük, iskilitila qalğan âdem, uzun çaçlıq ayal, gelite mehluq, quyun, şamal, ot, yoruqluq...) kirip ademge ziyan yetküzidu. Bolupmu ular ayallar, késel kişler, bovaq balılarğa asan zerre yetküzidu. Bundaq ehvalni Uyğurlar “cin çaplışıptu” dep çüşendüridu. Dêmek ayallar, bovaq balılar ve késel kişlerge munasibetlik nurgun perhizler del eşu cin – alvastilarniñ ziyankeşlikiniñ aldınî êliş tedbiri süpitide meydana kelgen.

Uyğur perhizliriniñ kélip çikişi yene Uyğurlarniñ estetik qarışı bilenmu ziç munasibetlik. Uyğurlarniñ şeyilerniñ kurulmisidiki güzellik, reñlerdiki gözelliklerge bolğan tıp qarashlıri, türlü sızimlarğa qarita mayıllıq ve bizarlıq tuyğusi, cuğrapiyelik muhit şaraiti teripidin belgilengen estetik zevk ölçemliri yalguz turmuş ve senetniñ her qaysi saheliride ekis êtipla qalmastin yene perhiz aditi içidimu öz ipadisini tapқан. Biz bu nuqtisini konkirt perhizler üstidiki mulahizimizde têhimu konkirt hâlde şerhleyimiz.

4.1.4. Dinîy Êtiqadniñ Özgirişi ve Uyğur Helk Perhizliri

Uyğur halk perhizliriniñ hêli köp kısmi Uyğurlar tarihta êtiqad kılğan dinlar bilen ziç munasibetliktur. Din eñ çoñ êdiologiyeye sistemisi boluş süpitide u halkniñ meniviy hâyâtida zor çekleş küçige ige. Uniñ üstige bir milletniñ menivi âdetlirini şu milletniñ dinîy êtiqadidin ayrip qarigili bolmaydu. Elvette, perhizler hekkidimu şundaq êytişqa bolidu. Uyğur ecdadliriniñ ibtidaiy êtiqadiniñ mezmunini ve şeklini kâyinki devrdiki çoñ tebiet dinî – şamanizm çetke qaqmidi, belki têhimu sistemilaşturdi ve beyitti. Şu sebebtin, ibtidaiy êtiqad bilen şaman dinî perhizliri otturisida ihtilap emes, belki birdeklik saqlandi. Vahâlenki, din terekkiyati ceryanida dinlarni perqlendürgüçi amil sanilidığan “ilah” niñ oşşimaslıki, dindiki tıp qarashlarniñ perqlik boluşı bilen, dinlar içidiki asasiy ipadiligüçi şekiller perqlendi.

Şuniña munasip hâlda perhizlerdimu özgiriş boldi. Hulasise teriķiside éytķanda, her ķaysi dinlarniñ perhizliri otturisida nahayiti zor perķler, şuniñ bilen birge nurgun oĥşaş ve oĥşap ķetidigan terkibler mevcud.

Din içidiki bēkitilgen ķeklime ve perhizler ilah bilen ademler arisidiki alahide munasibetni ekis ettüridu. Her ķandaķ bir din – meyli u ķanķilik sistēmisiz ve addi bolsun – kişilerge mueyyen mecburiyet ve ķeklimilerni yükleydu. Bundaķ mecburiyetler “perz” şeklide şu dinga étikad ķilidiganliķiniñ belgisi hēsablansa, ķeklimiler “perhiz” şeklide kişilerniñ şu dinga nisbete teķvaliķ dericisi ve meniviy ķiyapitini ipadileydu. Perhizlerge boysunuş kişilerniñ eķidisiniñ aciz – küçlükliki, ularniñ (dunyada ve ahirette) erişidigan mukapat ve cazasi, şu din cemiyiti içidiki salahiyiti ve orni... Ķatarliķlarniñ belgisige aylinip ķalidu. Yukirida körsitip ötkendek, her ķandaķ din kişilerniñ mueyyen eķidige ige boluşina telep ķilgandin başķa, muhimi insaniyet cemiyetide kişilerniñ kündilik turmuşı bilen eñ ziķ alaķisi bolgan tüp mesililer mesilen, kiyim – kēcek, yemek – içmek, yürüş – turuş, cinsiy paaliyet ciniske ķarita pozitisiye, mal – mülük ayallar mesilisi... ge ķarita perhiz teriķiside cavap bēridu, her bir sahege alaķidar küçlük ķeklimilerni bēketidu. Dinga étikad ķilguķilar din dairside melum mecburiyetlerni ada ķilgandin taşķiri, yene melum perhizlerge boysunuş hem öziniñ neps – hevisini yiģiş bilen “mukapat” ķa erişişni közleydu. Elvette bundaķ çekilimilerniñ bezisi meñgülük, bezisi vaķitliķ bolgan bolidu. Her ķaysi dunyaviy dinlardiki “Roza tutuş” ene şu vaķitliķ ķeklimilerniñ tipik misalidur. Ķışķartip sözligende, insan ĥaraktēri ve tebiiti eñ kõngen ve eñ işlilidigan sahelerge her ķandaķ din ķeklime belgilimey turup, öz nezeriyevi sistēmisini mukemmelleştürelmeydu.

Her ķaysi dinlarda belgilengen perhizlerge ortak ikkinçi nuķta şuki, her ķandaķ din içide mueyyen şeyi, mueyyen vaķt, mueyyen orun, mueyyen terep – yönülüş, mueyyen heriket... muķeddes, dep ķaralģanliķtin, şu nerse, mekan, zaman, terep, heriket... Ke alaķidar bir ķatar perhizler mevcud bolidu. Nerse dēgende dinî paaliyete işlilidigan muķeddes kitablar, tebiiy ve sünniy maddiy buyumlar közde tutulidu. Vaķt dēgende, din étikadiniñ kēlip ķiķişi bilen alaķidar melum kün, ay, yıl yaki ķiķiģine berr çağ közde tutulidu. Orun dēgende, dinlarniñ kēlip ķiķişi bilen alaķidar bolgan birer şehir, ķele yaki dinîy paaliyet sorunliri közde tutulidu. Terep dēgende, din étikadi sevebidin uluģlundigan terep (oñ yaki sol dēgendek) muķeddes makan orunlaşķan terep... ler közde tutulidu. Heriket dēgende, buniñ dairisi bek keñ bolup, şu dinlarģa alaķidar paaliyetler bilen munasibetlik heriket - ķiliķlar ve yukiridiki sahelerge munasibetlik heriketler közde tutulidu. Dinîy

turmuşta yukurdiki saheler âdettiki sahelerdin keskin perqlendürüldü. Şu sahelerge hörmetsizlik kiliş, haligançe muamile kiliş ve çekiliş, orunsiz işlitiş, şu saheler bilen âdettiki hâyâtiy sahelerni arilaştırivetiş birdek saklinişka tēgişlik perhizler hēsablinidu. Mesilen alayli, Uygurlar etiķad kılğan yukiridiki dinlarniñ her biride bir yürüş maddiy nersiler bar bolup, ular uluglinip muķeddesleştürilidu. Ularğa çekiliş, napak tende yēkinliş, ularni âdettiki şeyilerdin töven orunğa koyuş yaki arilaştırup koyuş birdek çeklinidu. Şu dinlarniñ icadçiliri tuğulğan künler, din berpa bolğan künler, şu din eķidiliri boyiçe ilahniñ alemni bina kılğan künliri, şu dinlar insanlarğa bikitken roza künliri birdek muķeddes vaķt süpitide qarilip, şu vaķitlarda yaman işlarni kiliş, yaman hıyallarda boluş kattiķ çeklinidu. Her ķaysi dinlar peyda bolğan ve muhim paaliyetler yüz bergen orun – şerherler, dinî paaliyet sorunliri uluğ makan dep qarilip, şu caylarda yaman işlarni kiliş, haligançe heriket kiliş, yaman söz ve haligançe söz kiliş perhiz kılınidu. Eskertip ötüş kerekki, barliķ dinlarda ķebirstanliķ birdek muķeddes dep qarilip, küçlük perhiz obyēkti bolup hēsablinidu.

Biraķ her ķaysi dinlarniñ perhizler sistēmisda yene nahayiti zor perķler mevcud. Din terekķiyatida meydanğa kelgen her ķaysi dinlar eķidisi ve perhizliride goyaki nahayiti yēkin munasibet ve varisčanliķ munasibiti bardek tuyğu bēridü. Hâlbuki, bu – dinlar otturidiki mahiyetlik oħşaşliķ emes. Çünki, insan öziniñ çeklik ekliy sermayisi, hēsdiy tuyğusi, çeklik maddiy şaraiti astida yaratқан meniviy neticiliride oħşaşliķ mevcud bolidu. “Dinîy ediye tariħida özgerťkili bolidiğini ve özgerťişke tēgişlik bolğini maddiy perhizler bolmastin, belki, perhizler arkisidiki muddiadin ibaret bolidu.”¹⁹ Elvette, din eķidisiniñ oħşimasliķi sebebidin munasip perhizlerdimu perķlerniñ boluşı tebi’ydur.

Her ķaysi dinlarniñ konkrēt perhizliri otturidida çoñ perķler bar bolidu. Cümlidin her bir dinniñ ilahi, peygembiri, berpa bolğan cayı ve vaķtı oħşimiğaçķa, şularğa ait perhizlerdimu perķ bolidu. Omumiy ehvaldin qariganda, nisbeten terekķi kılğan dinlar, bolupmu dunyaviy dinlar ibtidaiy etiķadtin қалған perhizlerni çetke қақıdu. Bundaķ çetke ķēkiş pozitsiyesi mezkûr dinlardiki tüp eķidiler sebebidin bolğan bolsa, yene bir tereptin, dinlardiki meķsed ve muddianiñ oħşimasliķi bilen, ibtidaiy etiķadķa mensup nurgun qaraşlarniñ hurapat katēguriyisige қоşuvitilgenliki sebebidindir. Sünniy dinlarniñ perhizliriniñ ibtidaiy etiķadķa ait perhizlerge qariganda nisbeten merkezlişisi del din terekķiyatidiki çoқunuş obēēkitliriniñ zor dericide azayğanliķi ve yükselgenlikini eks

¹⁹ [Gērmaniye] Ėrnist Kassier: «Adem Heķķide», Gen Yañ tercimisi, Şañhey Tercime Neşriyati, 1985 – yili 12 – ay neşri, 135 – bet.

ettüridu. Biraq, bu sünniy dinlar ibtidaiy etiqaadtin qalğan türlik terkiblerni öz içige almaydu, degenlikmu emes. Del ekişçe, insanniñ ibtidaiy tepekkuridiki epsanivi tepekkur, animizmlik tepekkur ve hessi tesir tepekkurri qatarliqlar sünniy dinlarniñ berpa boluş zëmini hësablinidu. Huddi Taylor Eytqandek: “Emeliyette, animizm qarışı bedeviyelerniñ dinî bolsun yake medeniyetlik helqlerniñ dinî bolsun, barçe din pelsepeliriniñ asaidur.”²⁰ Sünniy dinlarniñ köp kısmida tebietteki şeyiler muqeddes ve addi, pak ve napak dep ayrilisimu, biraq aşu sahelerni ayriştiki ölçem köpinçe şu dinlardiki tüp ekidiliri teripidin belgilengeçke, bir biridin perqlinidu. Cümlidin, melum dinda muqeddes ve çekilgili bolmaydigan perhizlik obyektler yene bir dinda âdetteki nerse hettaki yirginiçlik nerse boluşı mümkün. Din terekkiyatida bir milletniñ melum dinî etiqaadidin vaz keçip, yene bir yëni din etiqaadiga ötüşi, yalguz perhizlerniñla emes, belki şu milletniñ pütkül menivi kıyapiti ve medeniyetiniñmu özgirışidin dërek bëridu. Uygurlarniñ ecdadliri özliriniñ ibtidaiy etiqaadi asasında Şaman dinini yaratti. İbtidaiy etiqaad bilen Şaman dinî otturisida tüp ihtilapniñ bolmasliki sebebidin, ilgiriki tebiet etiqaadçılıkidiki nurgun tebiet süpetlik “ilah” lar, hemmide roh (can) bar dep qaraş, hetta ibtidaiy sehingerlik Şaman dinında tişimu yükseldürüldi. Şaman dinında tebiet dinliridiki ekidiler asasen qobul qilindi. Munasip perhizlermu elvette Şaman dinî dairiside mevcut boliverdi. Hâlbuki, bu del Uygurlarniñ nurgun ibtidaiy qarşiliri ve âdetliriniñ Şaman dinî hamıylikida këyinki devrlerge ulinip këlelişiniñ sebebidur. Şaman dininiñ Uygurlar ve başqa Türkiy tillik helqler arisida az sandiki kişiler teripidin bolsimu bügüngeçe saklinip davamlişışı nurgun ibtidaiy âdetlerniñ perhiz şekilide bügüngeçe tarqilişini kapaletke ige qildi ve başqa dinlarniñ tesirini muvapıq özleştürdi. Biraq Şamanizm hamıylikidika nurgun hurapiy qaraşlar ve yosun – âdetler baştin ahiri sirttin kirgen dinlarniñ hocum qiliş obyektı bolup qeliverdi. Këyinki devrlerde İslam tüsini alğan Şaman âdetliriniñ mevcut boluşı aşu ziddiyet bilen muresseniñ organik gevdisi bolup hësablinidu.

Uygur ecdadliriniñ ateşpereslik etiqaadi ularniñ ibtidaiy etiqaadinñ kısmen terepliri bilen birdeklikke ige. Bolupmu qoyaşqa çoqunuş (omumen, nur menbelirige tëviniş) ve otqa çoqunuş ottura Asiya helqliri içide qedimdila mevcut iş bolsimu, biraq ateşpereslik bu hil etiqaadni yüksekleştürdi. Ateşperesliktiki nurgun qaraşlar (Bolupmu tebietni bulğimasliq)

²⁰ [Engiliye] Édvard Taylor: «İbtidaiy Medeniyet», namlik kitabiniñ 11 – babi «Animizm Qarışı», «20 – Esir, Ğerb Din Medeniyetşunaslikiğa Ait Maqalilerdin Tallanma» ğa bësilğan, 1 – Tom, Şañhey Üç Birleşme Neşriyatı, 1995 – yili 1 – neşri, 24- bet.

insannin özi bilen tebiet otturisdiki garmoniyilik munasvetni saqlaş ve davam etkürüş isteklirige layıq keldi. Şuniñ bilen Uyğurlarnıñ ecdadliri ateşpereslik étikadiga yandaştırurup bu dinniñ nurgun perhizlerini qobul qildi. Bügünki künde Uyğurlar arisida saqlinip turğan nurgun irimlik qaraşlar ve perhizler bu pikirlirimizge delildur. Mani dinini élip éytsaq, Mani dininiñ dinîy teşebbusi eslidinla bir qañçe din asaidiki ebceş qaraşlar bolgini üçün bu dinniñ tüp qaraşliri Uyğurlarda özige layıq orun tapti. Bolupmu hökümran qatlamniñ budinni qollişi ve kêneytişi neticiside, helkniñ nurgun qaraş ve âdetlerni mecburiy ve ihtiyariy yosunda qobul qilğanliki éniq. Uniñ üstige, İslamiyettin burunqi Uyğur hökümranliriniñ her qaysi dinlarğa tutqan keñ qol pozitsiyesi türlik dinî ekidilerniñla emes, belki perhizlerniñmu birlikte mevcud boluşini, perhiz aditiniñ küçiyip bərişiğa imkaniyet bergen.

Budda dinî Uyğurlar ecdadliriğa tarqalğan vaqt Mani dinîdin ilgirirek, ateşpereslik dinîdin sella kâyinki devrlerge togra kélidu. Bu dinniñ perhizliriniñ küçlük tebiqe tüsige ige boluşı – Bu dinga işenmigen kişilerniñ şu din perhizlirige étibarsız qarışını hetta riaye qilmasliqini keltürüp çıkargan. Uniñ üstige Uyğur ecdadliri yaşığan ziminlarniñ her qaysi caylirida hetta şeber bilen yêza otturisdimu her qaysi dinlarniñ mevcud bolup turuş kölimi ve dericisiniñ oñşaş bolmasliki hem dinga egişip peyda bolğan âdet – yosunlarniñ oñşimasliqidek perqler bar bolğan. Bu pikirlirimizni rayonimiz tevesidin tepingan arhiologiyelik qizilmilar içidiki örp – âdetke alaqidar matèriyallar ve yazma vesikilerdiki âdet – yosunğa ait bayanlar ispatlaydu.

İslam dinî Uyğurlar üçün medeniyet cehette emes belki örp – âdet cehettimu üzül – késil islahat terikiside meydanga keldi. İslamiyettin burunqi pütün medeniyet yéni bir küç aldida inkar qilinişka duç keldi. Uyğur idiye tarihidida hiçkandaq bir din İslam dinidek pütün milletke omumlaşip kételigen emes, şundaqla réal hâyâtniñ inçike sahelirige tesir bėrip kételigen emes. Dėmekçimizki, İslam dininiñ bir pütün Uyğur millitiniñ ortak étikadiga aylinişi Uyğurlarniñ medenyitide, réal hâyâtida tüp özgirişlerni peyda qildi. Uyğur cemiytide bir qañçe hil dinniñ baraver yaki oñşimiğan nisbette mevcud bolup turişiğa mümkün bolmıdi. İslam dinî aldi bilen ibtidaiy étikad ve örp – âdetlerge emes, belki her qaysi dinlar tesiride meydanga kelgen muveppekiyetlerge zerbe berdi. Budda ve Mani étikadi devride meydanga kelgen nurgun medeniyet ve senet yoqalğan bolsimu, helk arisida yiltiz tartqan, turmuşqa siñgen âdet - qaidiler, cümlidin perhiz aditi melum dericide saqlinip qaliverdi. Nurgun ibtidaiy çuşençilerge İslamiyet qaraşliri siñip kirdi yaki ibtidaiy étikaddin qalğan âdetler

İslamçe çüşendürüldi yaki çüşinildi. Hettaki şundağ èytişka boliduki, Uyğur ecdadliriniñ deslepki ètiqadi اساسida şekillengen pütün medenyitige İslamiyet yopuқи yèpildi.

Her қандақ din epsane bilen perhizni öziniñ muhim belgisi қilidu, hetta bu ikki ҳil amil dinniñ sirtқи кèpi sùpitide şu dinniñ èkidiliri ve nopuzini muhapizet қiliş, davamlaşturuş rolini oynaydu. Biraқ dinni saқlap turған bu amillar özidinmu küçlük amil – bazis ve emeliy küç (höкümranlık қatliminiñ yardimi ve teşebbusi) niñ hamiylikida tarқalған yèni dinga duç kelgende, yèni tarқalған dinniñ epsane – rivayetliri (yeni şu din èkidisini çüşendüridigan һekayiler) ve perhizliri orunga ötüp һelқ arisida tarқilidu. Biraқ, menivi âdetlerdiki varisçanlık һususiyiti sebebidin, ilgiriki epsaniler ve perhizler yèni epsane ve perhizler bilen birikip, һelқ edebiyati ve âdet – yosunliriniñ mollişisini keltürüp çiqiridu. Yipek yoli alakisige iştirak қilған milletler, bolupmu көp ҳil din ètiqadni қobul қilған milletlerniñ һelқ edebiyati ve âdet – yosunlirida bundaқ ehval tèhimu gevdiliktur.

Yuқiriki bayanlirimizdin yene şuni his қilişimiz mümkünki, hazirқи Uyğur һelқ perhizliri һuddi Uyğur һelқ medenyitige ve örp – aditige oқşaş көp menbelik, көp қirlik, sinkirtik menivi ètiqad hadisisi bolup һesablinidu. Elvette, Uyğur perhizliriniñ hemmisi melum dinlarğa mensup dep keskin қilgilimu bolivermeydu. Nurgun dinîy perhizlerde ötüşüş, almişiş ve èniksizlik mevcud. Uniñ üstige teciribe һarakterlik perhizlerni melum dinga teelluқ dep қariғili bolmaydu. Hurapiy perhizlerni insanniñ çeklik eқliy қuvviti ve ibtidaiy devrlerdin қalған tepekkur usulidin көrüş kirekki, ularni hergizmu birer dingila baғlaş ilmiy höкüm һesablanmaydu.

4.2. Bölüm: İnsan Hâyâtiga Ait Perhizler

4.2.1. Âdem Bedinige Ait Perhizler

İnsan üçün èytқanda beden (yaki ten) eñ muhim nerse bolup, melum menidin èytқanda beden demek hâyâtlık demektur. Uniñ üstige, ibtidaiy insanlardin tartip hazirқи zaman insanliriғiçe, bedenni intayin muhim pikir obyèkitliriniñ biri қatarida көrüp, ten heққide üzliksiz oylanған. Eñ ibtidaiy devrdila barliққа kèlip bolған roh çüşençiliri, epsaniler (bolupmu yaralmiş efsaniliri), türlik şekildiki tesviriy senet nemuniliri ve şundaқla yahşilik - yamanlık heққidiki көz қараşlar birdek bedenni merkez қilған һâlde barliққа kelgen. Türlik taşқiy muhit hem şarait teқezzasi bilen barliққа kelgen cismaniy özgirişlerge

türlik menileri yükley, has bedenge munasibetlik türlik eķide, âdet, cümlidin perhizlerini şekillendürgen. Melum menidin êytķanda, Uygurların bedenge ķarılķan perhizleri ve bişaretlik çüşençiliri nahayiti köp bolup, muşu perhizler ve bişaret çüşençiliri ahırķi hêsabta bedenni ķoĝdaş meķsidide barlıkķa kelgen meniviy hadisilerdur.

Biz bu bölekte Uygurların âdem bedinêge ait perhizlik âdetlerini mundaķ ikki nuķta boyiçe bayan ķilimiz:

Biri, ķişilerinê özidin başķa ademlerge ķaratķan hâlde riaye ķilidiķan perhizleri ve perhiz çüşençiliri; yene biri bolsa, bedendiki türlik alahidilikler hem ularĝa alaķidar heriketlerge munasibetlik perhiz âdetliridin ibaret.

4.2.1.1. Başķiların Bedinêge Ait Perhizlik Âdetler

Uygurlar nahayiti ķedimki devrdila animizm çüşençisi, her hıl dinî êtikad ve ictimaiy şarait ķatarlık sebebler tüpeylidin, ademlerini perķlik bolidu, bu perķ yalguz cismaniy tüzülüş cehettila emes, belki küç - kudret, eķliy kuvvet, sehriy kuvvet ķatarlıķlardimu ipadilididu. Uların ķilidiķan emelliri ve ictimaiy orni tüpeylidin ular oķşimiķan hıaraktêrge – yaki muķeddeslik hıaraktêrige ve yaki napaklık hıaraktêrige êge bolidu, dep çüşinip kelgen ve kelmekte. Şu sebebtin, Uygurlarda her bir ķişi añ cehette özidin taşķiri ademlernimu muķeddes ve napak dep ikki katêguriyeye ayrip, ularĝa ķarita nurgun perhizlerini şekillendürgen.

4.2.1.1.1 Muķeddes ademlerge ait perhizler

Ķedimdin tartip, Uygurlar ademlerde bir hıl sirlik kuvvetniñ barlıkıĝa işnetti. Bolupmu bir ķisim ademler ictimaiy orniniñ yukurlıķi ve şugullinidiķan kespiniñ alahide boluşıĝa asasen, “muķeddes ķişiler” dep tesevvur ķilingan. Bundaķ “muķeddes” ķişilerinê sirlik kuvviti küçlük bolup, ular başķa ademlerge ziyan êlip kêleleytti ve beht – ametmu hediye ķilalaytti. Şuña Uygurların ecdadliri ularni perhiz obyêkti süpitide ķarap, ularĝa yêkinlişiş, çekiliş ve sözleştin alahide êhtiyat ķilatti. Uygurlar neziride “muķeddes ķişiler” bolsa hıakan – padişah, vezir – vuzera ķatarlık orni yukiri ademler; din ve sehingerlik paaliyetliriniñ orunliniş hoķuķini ķolda tutķan pirihoz – baķşı, cadugerler ve nezire – çiraĝ işlirini başķurĝuçi ķatarlıķlar; tesevvuptiki “evliya” lik maķamiĝa yetken “pir” ve “hoca”

lerni körsitettti. Bularniñ hemmisi helk teripidin ulug ve muqeddes hesabliniñ bilen birge, yene heterlik ve apet keltüreydiğan kişiler dep sanilatti.

Uygur ecdadliri tarihta haqan – padişahlarni muqeddes bilgen yaki şu haqanlarmu özlirini muqeddes ve ulug hesabliğan. Ularniñ muqeddesliki şu yerdiki, ular aldi bilen dölet hökuqini tizginligen, yene biri ularniñ köpinçisi özlirini Teñriniñ “Tallangan bendiliri” yaki “oğulliri” qatarida saniğan. Uygur ecdadliri Şaman etiقادida turğan mezgillerde ularniñ haqanliriniñ özlirini asman cisimliri siyakidiki Teñriler bilen birleştürüp qariganliqi, özlirige “Teñriniñ oqli” menisidiki “Teñriqut” namini berişi... Bu pikirniñ misalidir. Kök Türk hanliqi ve Urhun Uygur hanliqiniñ haqanliri özlirini tebiet Teñriliri bilen bağlap, özliriniñ Teñriler bilen yekin munasibiti bolganliqi için muqeddeslikni bildüridiğan “Ay Teñride Uluğ Bolmiş Kutluğ Bilge Kağan”, “Kün Teñride Uluğ Bolmiş Küç Küçlük Bilge Kağan”, Teñri Bolmiş El Tutmiş Bilge Kağan”... Degendek namlar bilen özini atigan.

Padişahlar ve haqanlar ictimai hoquqniñ merkezlik ipadisi bolganliqi için, ularniñ küçiniñ zorliqi ve âdettiki kişilerge elip kelidiğan hev - hetiri obyektip mevcud ehvaldur. Biraq bundaq ehval âdettiki kişiler ve puqralarniñ neziride bir hil sehiri küç süpitide tesevvur kilinip, ular perhiz obyektiriga aylاندurulğan. Neticide âdettiki kişiler haqanlarniñ ismini bivaste atimaslik, ularğa yekinlaşmaslik, çişiga tegmeslik, bille taam yemeslik, has buyumlrini işletmeslik, ularniñ özliri üstide yaman höküm çikirişidin sakliniş qatarliq bir qatar perhizlerni şekillendürgen. Şuniñ bilen birge, padişahlarniñ yenediki vezirler, emeldarlar, haniş – melikiler, şahzade – tekinler oşşaşla sirlilik küçke ige heterlik ve muqeddes kişiler dep qarilip ularmu muhim perhiz obyektiga aylangan. Qulluq ve feodalliq tüzüm şaraitida, kişilerniñ dericisiniñ oşşaş bolmasliqi sebebidin padişah ve orda ehliniñ sirlilik küçke ige heterlik, muqeddes kişiler dep qarilişi tedrici hâlde küçlük tüzümge, hettaki kanun – nizanlarğa aylinip ketken.

Âdettiki kişiler padişah ve orda ehlini muqeddes dep qarap, ularğa munasibetlik bir yürüş perhizlerni şekillendürgendin başqa, padişahlarmu öz turmuşi ve paaliyiti dairisinde bir yürüş perhizlerge riaye qilğan. Bundaq perhiz köpinçe padişahlarniñ gızaliniş, yetip - qopus, âdem qobul kiliş, yasiniş... Cehetlerde ipadilengen. Biz Uygur padişahliriniñ tarihta qandaq perhizlerge riaye kilip kelgenlikini toluqi bilen delillep berelmeymiz. Biraq Mehmud Kaşgeriyniñ «Divanu Luğatit Türk» esiride padişahlarniñ gızaliniş saymini heqqide mundaq bir bayan bar: “Tamğalıq: Bir kişilik dastihan. Esli ‘tamğalıq’ bolup ‘tamğilik, tamğılangan’ demektur. Âdette padişahlar özige has dastihan ve ivriq (koza) ni başqilar işletmisun dep

üstige tamğa bèsip koyidu, bularda bir kişlik şarap ve tamaq bolidu...”²¹ Körüşke boliduki, padişah - haqanlar tamaq yeyişte qaça - kuçilirini başkilar bilen ortak işletmesliktek perhizlerge riaye kılıp kelgen. Yüsüp Has Hacipmu «Qutadgu Bilig» te hökümдарlarınñ yemek – içmekte zeherlinip kilişka oşşas bezi heterlik ehvalğa uçrap kelişi mümkünliki hekkide mundaq beytlarni kaldurğan idi:

2890 Bu galdin bolur begke hemme heter,

Bu gal tatki aşçı, idişçi tutar.

2891 Bu aşçı, idişçi sadıq bolmisa,

Bolur bek kıyin begke içse – yese.

2902 Körüp meyni qolile yasisun özi,

Bèsip tamğa tutsun, saqlisun özi”²²

Undin başqa padişahlarniñ yürüş – turişi cehettimu, cümlidin ularniñ kıyım – kıçiki, zibu – zinneliri, çaç ve saqal burut pasunliri qatarlıqlarda konkret belgilime bolğan boluşı mümkün. Mesilen, qedimki Kösen padişahlıqıda puqralar çeqini kèsip, kışka çaç hâlette yürsimu, Kösen dölitiniñ puqraliriniñ ekişçe, qaide boyıçe Kösen dölitiniñ şahliriniñ çeqini kesişige ruşset kılınımiğan. «Kona Tañname», «Şimaliy Sulaliler Tarihi. Ğerbiy Yurt Tezkirisi», «Yëni Tañname. Ğerbiy Yurt Tezkirisi» qatarlıq kitablarda Kösen şahliriniñ çeqini kestürmeydiğanlıki hekkidiki melumatlar hatirilengen. «Süyname. Ğerbiy Yurt Tezkirisi» diki melumatlarğa asaslانanda, qedimki Hoten padişahliriniñ çeqini kesişige ruşset kılınımiğandin taşkiri, yene ular özliriniñ çeqini kimhap telpek içige tügüvelip başkilarğa körsetmeytti. Rivayetlerge qarıganda, kimiki padişahniñ çeqini körüp qalsa, şu kişiniñ şu yildiki hosuli bek azlap kèter iken.²³ Qarıganda uzun çaç padişahlarniñ bir hil zinniti bolupla qalmay, muhimi ularni emeldarlar ve puqralardin perqlendürüp turidiğan muhim belge bolup hèsablanğan.

²¹ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Helk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay 1 -neşiri, Uyğurçe, 1 – tom, 682-683 – betler.

²² Yüsüp Has Hacip: «Qutadgu Bilig», Milletler Neşiriyati, 1984 – yili 5 – ay, béciniñ 1 – neşiri, 613-615 – betler.

²³ Liu Şigen, Çin Liañvèy: «Qedimi Kösen Dölitiniñ Tarihi», Şincañ Univèrsiteti Neşriyati, 1992 – yili 8 – ay neşri, 197 – bet.

Perhizlik âdem yene şu âdem ige bolğan ilahiylik bilenmu munasibetliktur. Uygurlarda qedimki devridila ilahiy hoquqni, dinî paaliyet ve nezre – niyaz hoquqini qolda tutkan kishiler “shaman”, “bahshi”, “kam” namliri bilen atilip, ularniñ sehirgerlik ve cadugerlik yoli bilen ilah, cin – alvasti ve ademler otturisida munasibet peyda qilalaydiganliqiga kishiler isengen. Sunlasqa ular kishiler teripidin perhizlik âdem qatarida muamile qilingan. Adettiki kishiler ularga alahide koz qarasta bolup, ularga boysunuş psihikisini ipadilep kelgen. Suniñ bilen bir vaqitta ularga munasibetlik kismen perhizlarni sekillendürgen. Yene bir tereptin, qedimki devrlerde sehirger ve kamlar hakimiyet dairisidiki dinîy paaliyetlarni bashkurguçilar bolgaçqa, ular bezide melum hildiki islarni yaki şeyilarni perhizlik heriket yaki perhizlik şeyi süpitide belgileş hoquqimu bolgan. Pirihun ve kamlarniñ özi perhiz obekitliri bolgaçqa, ular islitidigan türlik esvaplarimu perhizlik nersiler bolup sanalğan. Mesilen, Uygur bahsiliri islitidigan dap, saz, közgu (eynek), hencer, kamçe, tana, dereh şehi (bolupmu cigde derihiniñ putiki), tuğ – elem ve çiraq (bezide nokça) qatarliqlar perhizlik şeyiler bolup, adettiki kishiler ularni tutuş, islitiş, ariyetke eliş, hetta körüştin hezer qilidu. Demek, bular eslide adettiki şeyiler bolsimu, biraq ularni isletken bahshi ve kamlarniñ özliri ilahiy hisletke ige ademler dep qaralğanliqi için, aşu nersilerimu sirlik ve perhizlik nersilerge aylinip ketken. Yene bir tereptin, bahshi ve kamlarniñ özimu bu şeyilarni bashkilarga asanliqçe körsetmeydu, tutkuzmaydu yaki isletküzmeydu. Adettiki ademlerniñ qoli tegse, kuvviti yokilidu dep qaraydu. şeyiler bolsimu, biraq ularni isletken bahshi ve kamlarniñ özliri ilahiy hisletke ige ademler dep qaralğanliqi için, aşu nersilerimu sirlik ve perhizlik nersilerge aylinip ketken. Yene bir tereptin, bahshi ve kamlarniñ özimu bu şeyilarni bashkilarga asanliqçe körsetmeydu, tutkuzmaydu yaki isletküzmeydu. Adettiki ademlerniñ qoli tegse, kuvviti yokilidu dep qaraydu.

Uygurlar yene kismen hallarda bilimlik kishilarni ve tesevvupta “evliyalik maqami” ga yetken kishilarni “muqeddes kishiler”, ularda adettin taşkiri sirlik kuvvet bar dep isetgen. Suniñga munasip halda ularni perhizlik ademler dep hesablap, ulaniñ çişiga tegiş, gezipini kozgaştin küçlük perhiz tutidu. Bundaq perhiz tövendiki ehvallarda gevdilik ipadiliduru. Yene ularniñ sözi sirlik kuvvetke ige, şuna ularniñ degini çoqum yüz beridu. Navada ularniñ gezipini kozgaydigan bolsa ular qarğaydu yaki yaman söz qilidu. Mundaq qarğış derhal emelge eşiş hususiytige ige bolgaçqa, kishiler ularni hapa qilip qoyuştin qattik perhiz qilidu. Uygurlarda bundaq ehvalni “Duay bedke uçriğan.” dep ipadileydu. Harirki devrdimu helk arisida kishiler çoñ ölimalarniñ “duay bed” ige uçraştin ehtiyat qilip, ularni imkân bar razi kiliş arkilik, ularniñ “yahşi duasi” ga erişişni oylaydigan ehvallar saklanmakta. Yene

mesilen, Uygurlarnıñ bir kaçne yer helqliriniñ turmuş hâlitı ve yerlik işlepçikiriş alahidiliklirige munasibetlik rivayetliride çoñ eşan Apağ hoca melum cay helkiğa “duay bed” kılğaça, şundin këyin şu yer helkiniñ namratlıqtin kutulalmığanlıkı, yaki birer hil ziraet, mevilerniñ şu yerde yahşı bolmaydığan bolup kalğanlıkı sözlinidu. Ularnıñ hemmiside “uluğlarnıñ çışığa tigip koyup duay bedke girihtar bolğanniñ yaman aqıbiti” daim köptürüp hékaye kılınidu.

Uygurlar muqeddes dep bilgen kişiler yene başka hıldiki kişilernimu öz içige elişi mümkün, birağ hemmisi hamın yukiriği üç katëguriyege teve bolidu. Derveke hağan – padişahlarnı sirlik küç - kuvvetke ige, ularnıñ Teñri bilen bağlinişi bar dep qarış Uygurlarda İslam etiğadi devridin etiğaren suslaştı. İslam muhitida yene davamlıq paaliyet kılğan Şaman bağşı – dağlanlırı, İslam dinî bilimlirini puhta egligen ölimalar yenila “muqeddes âdem” katarida yenila perhiz obykti bolup këliverdi. İslam dinîdiki ademni ademdin uluğ körüş... tek heriketlerge, psihikilarğa kattıq turuş ve çekleş belgilimisige qarımay, tesevvup “evliya” liri özini möcizidar ve sirlik küçke ige kılıp körsetti. Omumiyy yüzliniştin qarığanda, muqeddes ademlerge qarılğan perhizler yoğalmıdı. Şundaqtimu köp kısmi menpeetdarlıq nuqtisidin, özliriniñ hurapat asaidin ayrıldı.

4.2.1.1.2. Napak ademlerge alağidar perhizler

Uygurlarda napak ademlerge munasibetlik perhiz esasen tövendiki bir kaçne hil kişide ipadilınidu.

Birinçi, hëyzdar ayal

İkkinçi, tuğutluğ ayal

Üçinçi, cunup kişi

Tötinçi, ceset

Beşinçi, kësäl âdem

Napak kişilerge munasibetlik perhizler hem ahırki hësabta başka kişilerniñ özini koğdaş meksidide barlıqqa kelgen. Yene uniñda nurgun hurapiy terkibler (mesilen, hëssiy tesir, roh qarışlırı) mu mevcud. Napak dep qarılğan yukiriği hıldiki kişiler tevelik cehettin “napak” bolsimu, birağ ular huddi “muqeddes kişiler” ge oğşaşla bir katar perhizlerniñ

obyekti bolup h sablınıdu. H lbuki, helk i ide “napak” dep  aral an yu iri i ki ilerge ala ıdar perhizler t himu  attık ve k ptur. Bu perhizler asasen yu iri i  ildiki “napak ki i” ler bilen u ri i tin perhiz kili , ular a  ara tin perhiz kili , ular bilen s zli i tin hezer eyle , ular i letken nersilerni i letmeslik, ular bilen cismaniy cehette y kinla maslik, ularni melum ictimaiy paaliyetlerge  atna turmaslik, hetta ularni  i letken nersilerni ba kılarga k rsetmeslik...  atarlik cehette ipadilınıdu.  dettiki ki iler “mu eddes ki iler” ge munasibetlik perhizleride k pin e boysunu , b simge u ra tek passip ehvalda turidıgan bolsa, “napak ademler” ge munasibetlik perhizlerde akitip h lette  ar i terepni  ekle  pozitsiyesini ipadileydu. Uni   stige, yu iri i  ildiki napak ki ilermu o  a la a lık h lda  u bir  atar perhizlerge boysunıdu.

Biz bu yerde “napak  dem” lerge munasibetlik perhizlerni tepsili s zlimeymiz. Tekrarlik bolup  almasli i  c n h yzdar ayal ve tu utluk ayallarga munasibetlik perhizlerni “Tu ut a Ala ıdar Perhizler”  ismida, cunup ki ilerge munasibetlik perhizlerni “Cinsiy Turmu  a Ait Perhizler”  ismida, cesetke ala ıdar perhizlerni “ l m – Depne Perhizleri”  ismida bayan  ilimiz.

Dı ket kili  a erziydıgan bir ehval  uki, meyli mu eddes ve  ekilgili bolmaydıgan ademler bolsun ve meyli napak ve  eterlik ademler bolsun, ularni  perhiz tutu  usulida daim kollinidıgini ularni  dettiki ki ilerdin ayrip turidıgan t rlik orunlar a orunla turu tur. Hemmimizge melum bol inidek, taki  edimdin b ri  a an – padi ahlar  esir – saray ve ordılarda ya ap  dettiki helktin ayrilip tur an. Rahib ve rahibeler but ana ve sa ramlarda makanla kan. Piri un ve ba  ilar bolsa ki ilerge y kin bolmıgan caylarda makan tut an. Hazirki devrde Uy urlar arisida nurgun da an ve piri unlarni   yliri ki iler zi  oturakla kan mehelligerdin yirak caylar a,  ebriстанlik y ni a cayla kan. Teriket yolini tut an zahidlar, sopilar  ani a, mescid ve mazarlarmu o  a la ki ilerdin melum mezigil ayriverilıdu. K selge griptar bol an bimarlar her  anda  cayda ayrim k tilıdu.  l kler depne  ilinıdu, vehakaza. Mu eddes ve napak dep  aral an ki ilerni  dettiki ki iler topidin ayriveri te  usul nahayiti  edimki zamandin tartipla dunyaviy k lemdiki ortak  detke aylan an.  arimak a  dettikidek tuyulidıgan bunda  ayriveri i  emeliyette nahayiti  edimge tuti idıgan perhiz belgiliri bolup, bu belgiler  eterlik rayon,  eklengen rayon u umini sa lıgan asasta, ular a t rlik medeniyet menaliri y klinip, hazirki biz k rivat an her  il medeniyet namayendiliri (c mlidin orda -  esir  eklidiki  edimki  ehir medenyiti; but ana, mi   y, mescid,  irkav,  ani a  eklidiki din  medeniyet;  ebriстанlik ve mazar  eklidiki

depne medenyiti... ge terekki qilgan. Biziñ qarışimizçe, insanlar ene şundaq çeklimiler arķilik cemiyet ve tebiyttiki her hil tebiķe ve caylarni “medeniyet makani” teriķiside perķlendürüp turģan. Şuniñ bilen her qaysi tebiķe ve orunlarniñ ve şularģa munasibetlik kişiler otturisida mueyyen arilik saklinip, her bir medeniyet makanidiki kişiler mueyyen perhizlerge, tertiplerge boysunģan hâlda, cemiyetniñ mueyyen ķelipiniñ, endizisiniñ hem tüzümliriniñ peyda boluşıģa esas salģan.

4.2.1.2. Öz Bedinģe Ait Perhizlik Âdetler

Matèriyallardin ve emeliy tekşürüştin bilişimizçe, Uygurlarniñ bedendiki her bir ezaniñ alahidiligi ve fiziologiyelik herikitige qarita elip bargan yiraq musapilik mulahiziliri ve sadda etiķad اساسida şekillendürģen bişaretlik qarashliri nahayiti mol. Uniñ üstige âdem bedinidiki her bir eza ve terkibke alaķidar kizikarlık ve menilik perhiz çeklimilirimu helķ arisida heli kiñ omumlaşķan. Biz bu bölekte Uygurlarniñ öz bedinģe qarita tutidiģan perhiz pozitsiyelirini mundaq üç nuķta boyıķe mulahize qilimiz.

1. Bedenniñ kıyapitige ait perhizler
2. Beden ezaliriģa ait perhizler
3. Bedendin acrilip çıkķan acratma ve suyuķluklarģa ait perhizler (ten acratmiliriģa ait perhizler).

4.2.1.3. Bedenniñ Kıyapitige Ait Perhizler

4.2.1.3.1. Yaliña ķilikķa ait perhizler

Uygurlarniñ bedenni yaliñaķ tutuş heķķidiki qarashliri türlik tarihiy devrlerde türlik tús aldı. Biraķ omumiy bir ehval şuki, Uygurlar tarihtin biri bedenni yaliñaķ koyuş yaķi bedenni körsitiştin kattıķ perhiz kilip kelgen. Uygurlar meyli qaysi dinda turģan mezgilliride bolsun, yaliñaķ bedenni körsitişni çoñ ehlaksizlik süpitide tonuģan. Biraķ Uygurlar tarihdiki dinlarniñ bedenni yèpişniñ dericisiģe koyģan telipi dèģüdek oħşap ketmeydu. Bu dinlar içide Budda dinî bedenni yaliñaķ koyuşķa nisbeten mueyyen keñçilik pozitsiyesini tutķan bolsimu, biraķ ehval yenila unçilik addiy emes. Von Gabain «İdiküt Uygur Hânliķida Hâyât»

namlik esiride şu devrdiki Uyğurlarniñ bedinini yaliñaç qoyuştin perhiz qiliş aditi heqqide mundaq melumat beridu: “Uyğurlar ademniñ terisiniñ sirtqa eçilip qelişidin saqlinatti. Eğır cismaniy emgek telibi bolmıganda ikki putnımu oçuq qoymaytti. Muşundaq hahiş sebebidin, kişiler bezide Buddanimu sendel, yeni İdiküt Uyğurliri ilgiri keygen keşlerni keyivalğan hâlette sizğan idi.”²⁴ Körüşke boliduki, Uyğur Budda rahibirimu oğşaşla yüz ve qolidin başqa beden ezaliridin oçuq qalduruştin saqlangan.

İslamiyet ve şaraitidiki Uyğurlarda bedenni yaliñaç tutuşni eğır alidiğan, dinîy çeklime ve ehlak nuqtisidin bundaқ iştin perhiz tutidiğan âdet bar. Bundaқ ehvali Uyğurlar “evret” sözi bilen ipadileydu. “Evret” Erebçe söz bolup, menisi “yepişqa tēgişlik nerse, ademni uyatta qalduridiğan nerse, cinsiy eza yaki astınki beden” dēgen menilerni bildüridu. Uyğur cemiytide “evret” er ve ayallar bedinî üçün perqlik ezalarni körsitidu. Omumen İslam hökimide ayallarniñ yüzi ve qol bēgişidin tartip barmaq uçigice bolğan caylardin başqa barliq ezalar evret sanilip mutlek tēpişqa buyrulğan. Bedininiñ her qandaқ bölüki ve ezasiniñ eçilip qelişi çeklengen. Undin başqa, ayrim pikirdikilerniñ teşebbusi boyice ayallarniñ yüzimu evret sanilip, peket qol uçinila oçuq qoyuşqa bolidiğanliki belgilengen. Erler üçün evret sanilidiğan beden ezaliri tizdin kindikigice bolğan ariliq bolup, bu cayni mutlek yepişqa buyrulğan. Muşundaқ hökümnin türtkiside 20 – esirniñ 50 – yilliriga qeder vaqıtta Uyğur ayalliri sirtqa çiqqanda yaki öz eri ve baliliridin başqa erler yenida mutlek hâlde bedininiñ hemme ezasini pürkep yapqan. Bu hâl yalguz ayallarniñ eñ asasiy ve muhim perhizige aylinipla qalmastin, yene bu dinî cemiyet teripidin qattiq nazaret qilingan. Uyğur erliri gerçe tizidin kindikigice bolğan ariliq evret, başqa ezalar eçilip tursa bolidu, dēgen İslamiy qarashni qobul, qilgan bolsimu, biraq ular âdetde üstünki bedenni oçuq tutqan hâlde yaki kalte iştan bilen sirtqa çiqiş ve emgek qilişni eğır alidu ve mundaқ işlardin perhiz qilidu.

Uyğurlarniñ bedenni yaliñaç tutuştin perhiz qiliş aditi yene ularniñ kiyim – kēçekliriniñ pasoni, ölçimi, reht süpiti ve reñgigimu çoñ tesir körsetken. Uyğurlar kiyim – kēçek keyişte beden körünüp qalidiğan nipiz, süzük, yerim oçuq ve yaki bek tar kiyimlerni keyiştin perhiz qilidu. Buniñdiki meşsed ahırki hēsabta bedenni körsetmesliktin ibaret. Biraq omumiyy ehvaldin qariganda, erler üçün üstünki bedenni yaliñaç tutuş qismen ehvallarda

²⁴ [Gërmaniye] Von Gabain: «İdiküt Uyğur Hanlıqida Hâyât», Hēnzuce tercimisi, Turpan şeerlik tezkire tehrirlik işhanisi neşri, 1989 – yili 8 – ay 1 – neşri. 94 – bet.

(mesilen emgek) perhizlik iş emes. Ayallar üçün éytqanda bu baştin ahir boşaşmığan perhizdur.

Uygurlar yene er – ayallarnıñ beden yalıñaç yaki melum bir eza yalıñaç hâlette uçrişip kélişini çekligendin başqa, erler bilen erlerniñ bedinîni, ayallar ayallarnıñ bedinîni körüp kilişnimu çekleydu. Bundaç çeklime yalguz “körüş” herkitidila emes, yene yalıñaç hâlette tégişiş, siylaş, şu hekte sözleş katarlık cehetlerdimu ipadilididu. Muhemmed peygemberniñ hedisliriniñ biride mundaç déyilgen: “Erler erlerniñ evritini körse, ayallar ayallarnıñ evritini körse bolmaydu. Erler erler bilen bille uñlaşqa, ayallar ayallar bilen bille yétip uñlaşqa bolmaydu.”²⁵ Muşundaç körsetmilerge munasip hâlda, Uygur erlirimu bir – biriniñ yalıñaç bedinî (evret hêsablinidığan kısmi) ge karaştin, ayallarmu bir – biriniñ bedinîge karaştin perhiz tutidı. Asanlıkçe yaki zorüriyiti bolmisa erler bilen erler bir orunda yatmaydu, ayallarmu bir orunda yatmaydu. Hettaki Uygurlar yurtidiki türlülik serrap, hammam ve muñılarda yuyunuş orunliri bir – biridin ayrivitelgen bolup, bundaç boluşida erlerniñ bir – biriniñ yalıñaç bedinîni körmeslik, ayallarmu bir – biriniñ bedinîni körmesliktek meksed çikiş kilingan.

Kışkisi, Uygurlar arisida bedenni yalıñaçlaş intayin égir élinidığan perhizlik iş hesablinidı. Belki kedimki Uygur ecdadliriniñ bedinîniñ melum kısmini oçuk koyuşqa karita çeklimiliri boşraq boluşı mümkün. Biraç biz rayonimizniñ her qaysi cayliridin tépilgan cesetler bolsun, yaki miñ öy tam süretliridiki resimler bolsun, ularni birdek bedenni toluk yapidığan hâlette uçritimiz. Yene bir ehval şuki, Uygurlar âdette kiçik oğul balilar (yeni, beş yaştin töven oğullar) niñ yalıñaç yürüşni égir almaydu. Şundaçtimu kızlarnıñ kiçikidin başlapla bedinîni toluk yépişi teleb kilingidı.

Uygurlarnıñ bedinîni yalıñaç koyuşqa ait perhizliri hazirmu suslaşkini yok. Bolupmu yézilarda ayallar ihtiyariy yaki mecburiy yosunda bedinîni toluk yépip yürüdü. Şehirlerde bolsa başqa milletler bilen keñ kölemde uçrişiş, télviziye – kino katarlık medeniyet vastiliriniñ tesiri bilen nisbeten oçuk kiyimler, süzük kiyimler, hettaki bedenniñ yerimi toluk körünüp kalidığan kiyimler az sandiki kişiler (bolupmu kızlar) teripidin istimal kilingmakta. Emma köks ve cinsiy eza katarlık ezalarni oçuk kalduruşni şu kişilermu yaman köridü. Başni, cümlidin çaçni oçuk kalduruşni nurgun kişiler perhizlik heriket dep çüşense, yene bir

²⁵ [Süriye] Ebu Zekerıyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazussalihiyn» («Yağşi Kişiler Bağçisi»), Livan, Béyru, Darul Kutubul İlmiyye (İlmiy Kitablar Neşiriyati), miladiy 1972 – yili, héciriye 1402 – yili neşiri, Erebe, 616 – bet.

ķisim kişiler iħtiyari iř ĵatarida sanimaĵta. Uygur eneniviy bař kiyimleriniñ pasonidin ĵarięanda Uygurlarınıñ bař kiyimleriniñ kōpinĵisi ĵaĵni toluĵ yēpiř alahidilikige emes. İslamiyettin kēyin ekidige munasip hālda barliĵķa kelgen tűrlik romallar, perenciler Uygurlarınıñ eneniviy kiyim – kiĵekliri dairisiğe kirip, yaliñaĵ bedenge ait perhizleriniñ muhim maddiylařķan şeklige aylangan.

Hűlasse ĵilęanda, Uygurlar bedenniñ everet hēsablinidięan ĵismini ēĵip yűrmeýdu, sirtķa ĵiķmaydu, bařķılarga kōrsetmeýdu. Yaliñaĵ beden hālda kiřiler bilen yatmaydu (er - ĵotunlar buniñ sirtida), yaki yaliñaĵ bedenniñ sűpiti heķķide sōzlimeýdu. Bu Uygurlar turmuřıęa eñ ĵoñķur yiltiz tartķan, hemme ādem dēęűdek riaye ĵilidięan, řuniñ bilen biręe melum dairide tedriciy susliřivatķan perhizlik hadisidir.

4.3.1.3.2. Bedendiki sōñek ve muskulęa ait perhizler

Ādem bedinīdiki sōñek ve muskulęa ait perhizler ademniñ cismaniy ĵuruluřı heķķidiki irimlik ĵarařlar ve muskul sirtidiki bir ĵatar fizēogiyelik űzgiřiřleręe ĵarutilęan perhizlerdur. Uygurlarda sōñek (ādem ustihani) ge ait perhizler kōp emes. řundaĵtimu Uygurlar ādem iskilitini ĵorkunĵluk nerse dep ĵarap uniņęa yēkiniliřiřtin, tutuřtin perhiz ĵilidu. Kiřiler neziride kēĵide iskilit (gōři yok gevde) ni kōrűp ĵeliř nahayiti yaman iř dep sanilidu. ĵűnki űlgen ādem bezide iskilit řeklide kiřileręe kēĵide yoluķup ĵalidu, cin – alvastilar etsiz iskilit řeklide kiřileręe yoluķidu dep ĵarilidięan ehvalmu bardur. Uygurlar İslamdin bařķa dinlarga ētikād ĵilęan mezgillerde kōydűrűp depne ĵiliř aditi bolęan. řu ĵaęlarda cesetniñ kűlini saķlaydięan meĵsus ĵutular ve ular saķlinidięan meĵsus tekĵe, hocrilar bolęan. Bezide bundaĵ sōñek kűli nezre supisęa tizip ĵoyulęan. İslamiyettin keyin davamlařturulęan topięa depne ĵiliř aditide ādem iskilitiniñ gōřtin ĵili uzak saķlinidięanliķi sevebidin, navada ceset ĵoyulup bolęan bir ĵevrięe yene bir cesetni ĵoyuřķa toęra kelgende, eslidiki cesetniñ iskilitini ĵebriniñ bir teripige yięip, esli hālitini boyiĵe tizip ĵoyidięan ehval bar. Muřundaĵ ĵilęuĵilarmu ceset sōñikini bivaste ĵoli bilen tutmaydu, belki peley ĵatarliķ nersilerini kēyip andin tutidu ve yōtkeydu. Ādettiki kiřiler bolsa ceset iskilitini kōrűřtin, tutuřtin, yōtkeřtin alahide ēhtiyat ĵilidu. Omumen Uygurlar cesetniñ iskilitini rohi bar nerse dep ĵariganliķi űĵűn, uniņęa ĵarita yuķiriķidek perhizlerini řekillendűręen.

Ustihan bilen munasibetlik bolgini ademniñ muskulidu. Bu qedimki Uyğur tilda “et” deyilgen. Qedimki Uyğurlarniñ tesevvurida “et” rohniñ turidigan cay (biraq birdinbir makani emes) hesablangan. Islamiyet çüşençiliri boyıçe, “şeytan” atlık melun cin del ademniñ göşi bilen tērisi arisğa caylaşkan. Helk işençliride, âdem ölgendin keyin tupraqqa depni qiliganda aldi bilen cesetniñ etlirini qurt - qoñguzlar yeydu. Şuña Uyğurlar etniñ tekibidiki maddiylarniñ parçiliniş ve yemirliş ceryanini hâyâtlıqniñ üzül – ksil tügellinişi menisde çüşinidu. Bu “ten tupraqtin yaritilgan, yene tupraqqa qaytidu.” Degen etiqaad bilen qoşulup, etni ve töt anasir içidiki tupraqniñ ademniñ asasiy maddisi ikenlikidek qarashlarni yükseldürgen.

Bedende etniñ köp ve az boluşı ademniñ semiz yaki oruqluqini belgileydu. Uyğurlarda semizlik ve oruqluqqa munasibetlik perhizlik âdetler hem bar. Omumen Uyğurlarda bovaq semiz ve budruq tuğulsa buni beht dep hesablaydu. Eger bovaq oruq ve aciz bolsa, buni yamanlıq dep qarap qayguridu. Demek, Uyğurlarda bovaqqar ve balılarniñ ziyade oruq boluşidin perhiz qilidu. Yaşlarniñ ziyade semizliktin perhiz qilişi, ottura yaşlıklar ve yaşanğarlarniñ ziyade semizlik yaki ziyade oruqluqtin perhiz qilişi qatarlıqlarda yaş perqige ve cinis ayrimisiğa qarap, kişiler meyli semizliktin perhiz qilsun yaki oruqluqtin perhiz qilsun, uniñda sap saqlamlıq qarşıla çikiş qilingan emes. Belki bu qarashlarda yene salapet, mertibe... ler muhim amillar hesablinidu. Omumen Uyğurlarda qedimdin tartip semizlikni “baylıq ve beht belgisi” dep bilgen. Oruqlarni saqlamlıq nuqtisidila emes, belki yene iqtisadiy orunniñ yuqiri – tövenlik nuqtisidimu küzetken.

4.3.1.3.3. Bedenge nekiş çekişke dair perhizler

Uyğurlarniñ qedimidin tartip âdem tēnige alaquadar perhizliri içidiki eñ muhim bir terap – bedenge nekiş çekişke ait perhizlerdur. İbtidaiy milletlerniñ hemmiside dēğüdek bedenge nekiş çekiş aditi bolğan bolup, bu bir dunyaviy hadisidur. Bedenge nekiş çekiş bedenni zinetleş herikiti ve aditi bolup, bu kiyim – kiçekke emes, belki tere ve etniñ özige bivaste hâlde mueyyen zinet bērişni körsitidu. İnsanlarniñ bedenni zinetleş usulini ikki hılğa bölüş mümkün: Biri, meñgölük zinet. Yeni bedenni tilip, tēşip çikirilğan zinetler; yene biri, vaqitlik zinetler, yeni melum nersilerni bedenge esiveliş, sürkiveliş arqılıq çikirilğan zinetler. Uyğurlarniñ ehvalıgan nezer salganda, Uyğurlarniñ beden zinetleri

içide bedenni tilip nekiş çikiriş usuli köp körülmeydu. Köprek körüldigini bedenge nekiş çekiştin ibaret. Uygurlarniñ bedenge nekiş çekiş enenisini İslamiyetni çek – çigra kılip turup ikkige bölüşke bolidu. İslamiyettin burunķi yıraķ ķedimki zamandiki Uygur ecdadlırida bedenge nekiş çekiş enenisi bolğanlıķını tesevvur kılıkş mümkün. Buni tövendiki pakittin köreleymiz. Yeni Sampul ķedimki ķebistanlıķidin tēpilğan cesetniñ yüz kısmıģa atniñ şekli çekilgen bolup, bu Uygur ecdadlıriniñ atni uluģlaş ķarişiniñ ipadisi bolup hēsablansa kerek undin başķa ķedimki Uygur ķebililiri özliri tutēm dep ķariģan hayvanlarniñ şeklini bedenniñ melum kısmıģa çekiş bilen öziniñ tevelikini ve tutēm etiķadinî ipadiligen boluşı mümkün. İbtidaiy devrdiki helķlerniñ bedinıģe gül çekiş aditi yene melum işlarni hatirileş sebebidin boluşı mümkün. Huddi Pilhanop eytķandek, “Bedenge nekiş çekiş ibtidaiy taşķiy kēselliklerni davalaş usuli içidin terekķiy kılip çıkķan bolup, peķet keyinki devrlerge kelgendila andin tuģulğanlıķ ispatı, kimlik ve esletme ķatarlıķ rollarģa ige bolğan.”²⁶ Âdette bedenge gül çekiş âdette yaşıķ devridin başlinidu. Çekilidiģan şekiller köpinçe tutēm bolģuçi hayvan yaki ösümlükniñ şekli, ķebiliniñ belgiliri yaki şeħis yaķturģan melum giomētirik şekiller bolidu. Çekilidiģan caylar yüz, kol, bilek, yota, kökreķ, dümbe (dola) ķatarlıķ kısımlar bolidu. Ķedimdin etiĳaren, bedenge nekiş çekiş erlerde ayallarģa ķariģanda köprek tarķalģan. Ķedimki devrlerde bedenge nekiş çekmise bolmaydıģan perhiz bolģan. Yeni bedenge nekiş çekmeslik çoñ eyib sanilip, nekiş çektürmigen âdem omumen bir ķatar ictimaiy paaliyetlerģe ķatnaşturulmıģan. Hazırķi bir kısm milletlerde bedenge nekiş çekmeslikni ķattıķ çekleydiģan ehval var. Undin başķa bedenge nekiş çekiş ibtidaiy milletlerde ķoramıģa yētiş murasiminiñ muhim bir mezmuni kıliģandin başķa, yene ular bu âdetni cin – alvastılarniñ hem yamanlıķniñ aldinî eliş üçün melum sehırgerlik menisidimu kollanģan, vehakaza.

İslamiyettin keyin Uygurlarniñ bedenge gül – nekiş çekiş ķaraşlırida tüptin özģiriş boldi. Yeni İslam dinıda bedenge her ķandaķ bir şekilni çekiş ve oyuş ķattıķ çeklengen iş bolģaķķa, Uygurlarmu tedriciy hâlda bedenge türlüķ şekillerni çekiştin perhiz kılidıģan boldi. İslam dinıda buheķte eniķ körsetme bar. Yeni peygemberniñ bir hediside mundaķ dēyilgen: “İbni Ömerdin rivayet kıliniduki, Muhammed peygember çaç salģuçi ve çaç saldurģuçılarģa,

²⁶ [Sabıķ Sovēt İttipaķi] Pilhanof: «Adrēssiz Hētler: Senet ve içtimaiy turmuş», Cuñģo Helķ Edebiyatı Neşriyatı, 1962 – yılı neşri, 136 – bet.

bedenge gül çekküçi ve gül çektürgüçilerge lenet oqudi.”²⁷ İslam dinında bedenge gül – nekişlerni çekişniniñ çeklinişi aldi bilen bundağ kiliñniñ çirayniñ ve bedenniñ esli şeklini buzvitiş bolidiğanliki sebebidin bolsa, ikkinçi tereptin çekilgen şekilniñ (eger u hayvan ve âdem süriti bolup qalsa) bedinîge şu şekilni çekküçide şu şekilge qarita çokunuş psihikisini kozğap koyuş éhtimallıqdin ibaret. Uniñ üstige bu çeklimide bedenge gül çekiş ceryanidiki cismaniy azabmu çikiş kilingan. Muşu çeklime tüpeylidin biz 20 – esirniñ otturiliriğiče bolğan mezgilde Uyğurlarniñ bedenge gül – nushılarni çekişige ait birer yazma hatirini uçratmaymiz.

Bedenge gül – nekiş çekişni çekleş perhizi Uyğurlarniñ turmuşidiki bir qatar âdetlerge siñgen. Âdette Uyğurlar bundağ kiliñtin çeklinidu. Eger bir kişiniñ oçuq bedinîniñ éçilip turidiğan yeride alahide körünerlik çikilgen resim, gül yaki belge bolsa, u kişi özimu nisbeten sürlük tüs alidiğan murasimler (mesilen, ölüm ve depne murasimi nezire) ga katnaşqanda şu çekilgen bölekni yépivalidu. Uyğurlarda yene mundağ qaraş bar: Eger bir kişini bihudluqtin yaki keşten hâlda bedinîge gül çekivalidiğan bolsa, uni ölüp kėtiştin burun bir amal kılıp çikirivétişi, öçürüp taşlışi lazim. Eger öçürüp taşlimiğanda, u kişi ölgende, cesetni yuyguçılar esvap işlitip, şu gül – nekişlerni oyup élivetkendin kéyin andin képenleydu. Démek, bedinîde çekilgen nerse bar turup yerlikke koyuştin perhiz kılıdu.

20 – esirniñ otturiliridin kéyin, Uyğurlarniñ aditide kısmen özgirişler yüz berdi. Türlik sebebler tüpeylidin kişiler bedinîniñ her qaysi kısmiğa (bolupmu bilen ustige) gül, hayvan resimi, melum işniñ yüz bergen vaqti ve başqa géometirik şekillerni çekivalidiğan âdetler keñ tarqaldi. Bundağ ehval hetta ayallar arisidimu yüz berdi. Biraq yeğini mezgillerde bedenge gül çekiş yene nisbeten pesiyip qaldi. Çünki kişiler buniñ behudilik ikenikini his kılığandin başqa, uni çikirip taşlaşniñ kéyinlik dericisini oylišidiğan boldi.

4.3.1.3.4. Köleñge süretke ait perhizler

Uyğurlarniñ ibtidaiy devrlerdin bëri davam kılıp kélivatqan qarashlırida âdem ikki nersidin terkiib tapidu. Bir ten, yene biri bolsa rohıtu. Ten bolsa maddiy qurılma bolğaçqa

²⁷ [Süriye] Ebu Zekerıyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazusisalihiyn» («Yağşi kişiler bağçisi»), İvan, Bëyrut, Darul Kutubul İlmiyye (İlmiy Kitablar Neşiriyati), miladiy 1972 – yili, hëciriye 1402 – yili neşiri, Ereççe, 621 – 622 – betler.

uni konkret h s k lgili bolidu. Biraq, roh bolsa menivi mevcudluq bolgaqqa, uni konkret h s k lgili bolmaydu. Ro enki k le ge (saye) ve s ret (yaki resim) heqqidiki perhizler Uygurlarni n roh c  en isini bili ni n muhim a ku udur.

Dunyadiki nurgun milletlerde rohni k le ge s pitide tesevvur kili  k ri i k dimdin tartip mevcuttur. Bu k ra  boyi e  ytqanda, k le ge ademni n rohini n ipadilini i bolup, roh bolgaqkila k le ge bolgan. Eger bir ki i k le g sini yo itip qoyidiken, unda ta uni n rohi uni n tenidin ayrilip ketken ve uni n  lgenlikini n alamiti bolup h sablinidu. K le ngige ziyan yetk zgende o  a la  u k le ngini n igisige ziyan yetk zgili bolidu. Hazirki zamandiki Uygurlarda k le ge heqqidiki  det ve i en iler d g dek yo alğan bolup, biz bu yerde nisbeten p t n h lette sa linip  alğan ikki hil  detni tilga alimiz.

Uygurlar  dette  zini n k le ngisige ki ilerni n e siz h lda dessi ini  gir almisi u, biraq  sten dessi idin perhiz tutidu. Munda  heriketni  z  edir –  immitige  ilingan tacavuz ilik dep h s  ilidu. Bolupmu i   - muhebbet sehirgerlikige i inidigan az sandiki ki iler  zlrini n ezidinla emes, belki k le ngisi c  ken caydin topa  linip,  u topiga sehir i litilip  zini n i ik balasi a girptar bolu idin hezer eyleydu. Bunda  ehval Cenubiy  inca diki  ismen caylarda helihem mevcud.

Yerkent ve Hoten  atarlik caylarda munda  bir  det sa langan:  u yerdiki ki ilerni n ma a  ytip biri i e, Barat  yi (hecirye kalindari boyi e 8 – ayni n yine bir nami.  eiban  yi) ni n on be in i ke isi tolun ay  ikkanda, ki i k ynek an ( stinki bedin  yali a ) h lette ay a b kip turganda, eger u ki ini n k le ng si yerge toluk c  se,  u ki ini n  mri uzun bolar iken. Eger k le ng si kaltirek c  se,  mri  i ka bolidiganli in  bi ariti iken. Eger k le ngini n birer  oli,  uliki, burni yaki be i kem bolup  alsa ve yaki k le ge pe etla yo  bolsa, unda ta  u ki ini n  mri k lerki yilini n Barat  yini n onbe idin a may,  l p k tidiken. Bizni n e bu ilmiy k ra  emes, belki k dimdin  alğan roh heqqidiki k ra larni n  lamiy t s berilgen bir sarkindisidir. Yukirida  ytqandek, Uygurlarmu hem roh bilen k le ngini bir nerse (yeni k le ge rohni n ipadilini   ekli) deydigan k ra ta bolgan. Demek, k le ngini n c  mesliki yaki c  simu kemt k bolu i, del rohni n bedendin ayrilip ketkenliki yaki bir  ismini n allika an  ikip ketkenliki d gendek ehval an vekillik  ilidu dep c  sinilgen.  u a bezi ki iler hilhem Barat  yini n on be in i ke iside a unda  sinakni  ili tin hezer eyleydu yaki sinigan te dirdimu k le ngisini n bir ezasini n kem bolup  ili idin yaki c  meslikidin ve yaki boyi a nisbeten  iskirak c   p  ili idin perhiz tutidu. Bu ehval k dimki insanlarni n, c mlidin

Uygurlarniñmu nurniñmu tebiy hususiyitini togra tonuyalmiğanliqidin kelip çikқан hurapiy karastur.

Қояш nuri ve başқа nersilerniñ nuri ademni yorutiştin peyda bolған eynek içide körinidiған köleңge yaki süretmu Uygur ve başқа milletler teripdin yenila rohқа bağlap tonulған. Uygurlarda eynek qedimde “közgü” deyiлgen ve bu Şamanliқ paaliyitide cin – alvastilarni heydeş қatarliқ aқ sehirgerlikte köp işlitiлgen.

Uygurlarda eynekke қараş hösn түзеşniñ bir hil yademeçi usuli dep tonulғandin başқа, yene buniңға қарита төvendikidek perhizler saқlanған: Helқ arisida buvaқni (bolupmu tili çikmiған bovaқni) eynekke қарitiştin perhiz қilidiған âdet bar. Eger tili çikmiған bovaқni eynekke қарatsa, bovaқ gaça bolup қalidu yaki tili keyin çikidu dep irimdilidu ve yaki bovaқniñ içi sürüp ketidu dep corulidu. Bundaқ қараş bovaқniñ rohi eynekke köçüp, vaқtida bovaқ tеniге қaytalmaydu degen işeңç keltürüp çiqarған boluşi mümkün. Undin başқа, Uygurlar eynekke tola қараşni yaman alidu. Eynekke tola қарisa biteley bolup қalidu dep buniñdin perhiz tutidu. Buniñda tola қарap vaқtini israp қilğanliқtin ve öz hösnidiki ivenlerni körüverip köñli geş bolidiғанliқidin ibaret pakit asas bolmastin, eñ deslepki қарашlarda rohniñ tekrar eynek içige bent қilinişi sebebidin tenge ziyan – zeһmet yetidu degen işeңç asas bolған. Bezi Uygurlar yene etigende yüzini yuymay turup eynekke қарашtin ve keçide eynekke қарашtin hezer қilidu. Bundaқ қilsa yерақtiki uruқ - tuғқанliriniñ yüzini körelmeydu, ömri қısқа bolup biteley bolup қalidu veyaki yoldışidin ayrilip қalidu dep coruydu. Bulardimu oһşaşla eynekke çüşken âdem eksiniñ roh süpitide tonulup, uniңға ziyan yetip, şu arқililik tenniñmu tesirge uçraydiғанliқidek işeңç bilinip turidu.

İslamiyettin ilgiri, Uygur ecdadliri güzel senetniñ resim türide miñ öy bizelkri kebi şenliқ namayendilerni yaratқан idi. Epsuski, şu devrlerdin bizge қalғini konkrèt tarihiy şeһislerniñ emes, belki Budda ilahliri, muekkelliri ve hör – perilerniñ resmliri boldi. Gerçe miñ öy ğarlırida Uygurlaşқан Budda ilahliri, rahib – muekkelliri sizilған bolsimu, ular yenila imzasi ve nami eskertilgen birer réal şeһs emes. Elvette, biz bu ehvalni qedimki Uygurlarniñ öz resimini sizduruştin perhiz қiliş aditigila bağlap қariyalmaymiz. Şundaқtimu nurgun milletlerde başқilarniñ öz resimini sizişi, sizilған resimni köydürüvёtişi қattıқ perhiz қillingan. Biz bu ehvalni taki hazirgiçe saқlanған қotu süretlerge ait perhizlerdin bileleymiz. Qedimki insanlar resimini özliriniñ bir böliki, yaki kegez түzide iz қaldurған roh dep bilgeçke, eger resimi sizilsa, öziniñ rohiniñ bir kısmi tendin çikip ketip, tеni acizlaydu dep қariғаça, omumen konkrèt şeһsniñ resimini sizguzuştin çeklengen. Uniñ ustige resimni

qara s hirni n e n muvapiq obyektini dep qarash bilen,  u resimlerini n s hirgerler teripidin paydilinip,  zlidirige ziyan yetk z shini n vastisi bolup k li stin ensirigen.

Islamiyettin keyin Uygurlarda Islamiy e kidilerge munasip h lda, ki iler  zlerini n resimini sizduru tin perhiz tutidiqan boldi. Bu hekte «hedis» lerde e nik k rsetme bar. Yeni: “ bni  merdin rivayet kiliniduki, Muhammed peyg mber mundaq degen: ‘heqiqeten’ resim sizqanlar ahiret k nide azabqa duqar bolidu, hemde ularqa  zleri nlar sizqan resimlerde can ata kili nlar dep buyrulidu.”, “ bni Mesuddin rivayet kiliniduki, peyg mber eleyhissalam mundaq degen: Kiyamet k nide e n qattiq azapqa uqraydiqanlar ressamlardur.”²⁸

K r she boliduki, Islamda resiminila emes, belki her qandaq canliqni n s ritini sizish  eklenen bolup, musulman Uygurlar adem resimini ademdiki rohqa tesir yetidu dep qarap emes, belki ehirette  u resimdiki ademni tirild r sh vezipisini orunliyalmaliqtin kelip  ikididigan azaptin qorqup sizmiqan. Mu u sebebtin biz 10 – esirdin 20 – esirni n otturiliriga keder, Uygurlarda adem ve hayvan resimini n asasen sizilmiqanliqini k rimiz. (Biraq kismen  aqlarda minyatura resimlerinde adem ve hayvan sizilgan ehval bar). G pimizni n  zige kelsek, Islamiy  araitta Uygurlar adem ve hayvan resimini sizishtin yaki  zini sizduru tin perhiz tutqan. Mu undaq perhiz sebebidin, ilgiri  anliq netice yaritilgan Uygur Buddizim ressamliq seniti Islamiyet  araitida minyatura ressamliqi  eklide izqil davamli ip keldi. Ottura esirde barliqqa kelgen nurgun eserlerde qisturma kilip sizilgan minyaturalarda yenila adem ve hayvanlarni n resmi k p salmaqni igileydu.

Uygurlarda s retke   shkende, ademdiki sirliq meniviy kuvvetke ziyan yetidu dep qaraydiqan adet bolmiqan. Ilgiri zamanlarda bolgan te dirdimu, bizge melum emes.  undaqtimu s ret ve resimni s hirgerlik meniside   shnidigan ve perhiz tutidiqan ehvallar yenila hili ke n mevcud bolup turmaqta. Bu t vendiki bir qanq perhiz aditide ipadilinidu. Uygurlar ba qa milletlerde o  sa   zi ve uruq - tuq anlirini n resimlerini nahayiti e htiyat bilen saqlaydu. Resimlerini n k y p keti idini, dessilip y t p keti idini e htiyat kilidu. Navada  zini n resmi yaki s riti dessilip ketse, yirtilip ketse ve yaki k yd rvitilse uni n y zige daq    p  irayi buzulup ketidu dep qaraydu.  unla qa meyli  zini n bolsun ve meyli ba kilarni n bolsun, her qandaq resimni ve s retni ta liviti tin, k yd rviti tin, yirtiviti tin perhiz tutidu. S retke ait yene bir perhiz s retni hacethaniga (omumen paskina caylarqa) ta limasliqtin

²⁸ [S riye] Ebu Zekeriyya Yehya  bin  eref Enneveviy: «Riyazussalihin» («Ya hi ki iler ba qisi»), livan, B yrut, Darul Kutubul  lmiyye ( lmiy Kitablar Ne iriyati), miladiy 1972 – yili, heciriye 1402 – yili ne iri, Erebc , 631 – 632 – betler.

ibaret. Helk arisda, bezilerniñ özi bilen düşmenlişip qalğan ademiñ süritini qolğa çüşürüp, uni hacethanidiki nicasetke taşliviş arqılık, şu süret igisige ziyankeşlik qilişni isteydiğan qarasehir şekli tarqalğan. Undin başqa yene işkiy sehingerlikte özi yaqşi körüp qalğan kişiniñ süritini qolğa çüşürüp, uniña sehri işlitiş arqılık, şu kişiniñ köñlini utivilişka urunuş qilimişlirimu yuqiriqi perhizlerniñ kelip çiqişiga sebev bolğan.

Nezeriye nuqtisidin qariganda, süret ve resimge ait sehriy menidiki perhizlerde mundaq prinsip gevdiliniyu. Yeni süret ve resim âdem bilen muqerrer baqlinişka ige. Şuña süret yaki resim ziyanga uçrisa şu suret yaki resimdiki ademmu ziyankeşlikke uçraydu. Mana bu hessi tesir sehingerlikidiki oqşış qanuniyitige asasen peyda bolğan aldinî eliş tedbiri – perhizlerdur.

4.2.1.4. Beden Ezaliriga Ait Perhizler

4.2.1.4.1. Çaç ve beden tüklirige ait perhizler

Uygurlarda çaç, saqal – burut ve bedendiki tük (moy) lerge alaqlidar nurgun perhizler bolupla qalmastin, çaç ve burut – saqal Uygur medenyitiniñ alahide menige ige simovolluq nersiliri hesablinidu. Uygurlarda çaçniñ şekli, tariliş usuli, uzun qışkiliqi qatarliqlar Uygurlarniñ medeniyet belgileriniñ muhim tarmiği süpitide tarihtin biri nahayiti etibarğa erişip kelgen.

Aldin bilen, çaçniñ uzun - qışkiliqi Uygurlarda melum medeniyet menaliriga ige hadisidur. Hazirki zamandiki Uygurlarniñ işençiside çaçniñ uzun - qışkiliqi ve şekli cins perki bilen munasibetlik iştur. Âdette yeqinki ve hazirki zaman Uygurliri içide erler qışka çaç, ayallar uzun çaç koyidu. Biraq erlerniñ çaçni qışka koyuş, ayallarniñ uzun çaç koyuş aditi İslamiyettin keyin şekillengen ehval bolup, uniñdin burun Uygur er – ayalliri birdek uzun çaç koyğan.

İslamiyettin keyin Uygurlarniñ (bolupmu Uygur erliriniñ) çeqiniñ uzun qışkiliqida köp özgirişler yüz berdi. Deslepte İslam dinidimu erlerniñ uzun çaç koyuşi çeklenmigen. Musulman erliriniñ köpinçisi keyinki çağlarda çeqini qışka koyyidiğan bolğan. Epsuski, Uygur erliriniñ çaçni qışka koyidiğan aditi yalguz İslam sebebidinla bolğan emes. “İnsanlar çaçni tüzeşni bilgendin keyinki her bir devrde, her bir çayda çaçniñ şekli cins perki bilen

azdur – köptur bağlınışka ige bolğan... Emeliyette, tebiy ehvalda erlerniñ çêçi bilen ayallarniñ çêçi uzun - kişilikta perklenmeydu. Qaysi cinisniñ kışka çaç koyuşi pütünley ictimaiy toplarniñ medeniyet közqarişi teripidin belgulinidu. “²⁹Emma, kışka çaçniñ birkeder kattıq ve yirik bolidiğanliki, uzun çaçniñ bolsa nisbeten yumşaq bolidiğaliki vecidin, kışka çaçni er cinisliklarğa haslaşturuş, uzun çaçni bolsa ayal cinisliklarğa haslaşturuş dünyavi kölemde ortak qobul qilinga bir hadise bolsa kerek.

İslamiyettin keyinki uzaq bir mezigilde Uyğur erliri uzun çaç koyuştin perhiz kilip, kışka çaç koyidigan yaki çaçni pütünley kırdurivitidigan boldi. Yene bir tereptin Uyğur erliriniñ kısmen baş kiyimliri (bolupmu yazlık baş kiyimliri) uzun çaç koyğan başka mas kelmeydu yeni, Uyğurlarniñ erençe yazlık baş kiyimliri tēyızraq hem kattıq bolğaça, çaç köp bolsa, başta muqim turmaydu. Elvette çaçni uzun qoymaslık yaki köp çaç qoymaslık perhizliri baş kiyim keyiş aditi bilenmu maslaşkan hâlde davam qilğan.

Uyğurlarda çaç ayallar üçün intayin muhim ve ehmiyetlik nerse sanilidu. Yeni çaç Uyğur ayalliri üçün cinis menasiğa ige bolğandin taşqiri, yene u ayallar güzelligi, ayallarniñ yaş qurami, cemiyettiki orni, ictimaiy salahiyiti qatarlıqlarniñ muhim belgisi bolup hēsablinidu. Uyğur ayalliri tarihtin bēri izçil türde uzun çaç koyup kelgen ve çaçqa munasibetlik bir qatar perdaz qiliş usulliri, çaç nuşiliri ve irimlik qarashlarni şekillendürgen.

Uyğur ayalliriniñ çaç pasoni, örüme sani medeniyet menasiğa ige bolğan hâlde, melum perhizlerge riaye qilingan hâlde yasilidu. Uyğurlarda yatlık bolmiğan qızlarniñ çêçi on beş, on yette, yigirme bir hetta kirik bir tal kilip taq örülidu. Cüp örüştin perhiz qilinidu. Toy qilmigan qızlarniñ pişaniside kokula çêçi bolidu. Uniñ patañ (şilla) kısmidiki sumbul çaçniñ asti kısmi ustura bilen çüşürölüp turidu. Toy qilğan qızlarniñ sumbul çaçliri çuvulup, kaytidin ikki talla kilip örülidu. Bu yerde çaçni cüp örüş yatlık bolğanliqniñ belgisi bolup hēsablinidu. İkki tal çaç üstige yene yañaq sēkilek çaç qoyilidu. Yatlık qilingan ayallar balilik bolğanda baliçuk çaç (kiçik örüme çaç) qoyulidu, şundaqla yañaq çaç bolidu. Éridin ayrilğan yaş ayallar yañaq çaç koyuş bilen birge çêçini beş, yette, tokkuz... tal kilip örüvalidu. Cüp örüştin perhiz tutidu. Nevrilik bolğan ayallarniñ balçuk ve yañaq çaçliri bolmaydu.

²⁹ Li Yün: «Çaç Pasoni ve Örp - Adet», Şañhey Medeniyet Neşriyati, 1997 – yili 9 – ay 1 – neşri, Hēnzuçe, 32 – bet.

Uygurlarda ayallarnıñ çaçni bir tal örüviliştin perhiz kılıdığan âdet bar. Yeni çaçni bir tal kılıp örüvalğan ayallar başkılarnıñ neziride er tilep yürgen ayal, dep qarilidu ve yaman körilidu. Yuqırıki bir yürüş çaç pasoni اساسida yene şu çaç pasonliriğa yat şekillerdin perhiz kılıdığan âdetlermu şekillengen. Mesilen, kızlar çêçini bêsığa yögep tügivasa, ularnıñ bêsığa yılan yögişivalidu yaki behti kelmeydu dep irimdap, ularnıñ çoñ ayallarnıñ çaç pasonini teklid kılışınıñ aldinî alidu.

Uygur ayalliri yene çaçni dölet, beht dep qaraydu. Şuña “çaçni uzun kıosa behti ösidu” dep, çaç bilen behtni teñleştürüp qaraydu. Çüşüp ketken çaçni pakiz yuyup saklaydu. Uygur ayalliri üçün éytqanda çaç güzellik ve cezbe menisigimu ige. Emeliyette dunyadiki her kıysi milletlerde çaçni cinis bilen birleştürüp qaraydığan âdet bar. Huddi Fréud Éytqandek: “Çaçnıñ cezbisi bek çoñdur. U kınsiy tallaşka alaқidar körüş, añlaş, puraş ve tégıştin ibaret töt hil sezim bilen munasibetlik bolidu.”³⁰

Uygur kız – ayalliri âdette çaçni kesmeydu, behude çaç kesişni nahayiti egir alidu. Eger çaç ziyade ösüp kêtıp başkuruş mümkün bolmay qalganda ve yaki şalañşip ketkende, andin kesişni layıq dep bilidu. Muşundaқ ehvaldimu âdettiki çağlarda kesiştin perhiz kılıdu, belki yamğur yağkandin keyin çaçni palta bilen kesse çaç tihimu köp ve uzun bolidu, dep qarap şundaқ çağda kèsidu. Kisilgen çaçni taşlivetmey, pakize yuyup saklaydu.

Uygur ayallirida çaç taraşka ait bir қатар irimlik қараş ve perhizler bar. Uygur ayalliriniñ çaç taraş paaliyitide vaқt, orun, usul ve şekil қатарlıқ cehetlerde tövendikidek perhizlik âdetler saklanğan. Uygur ayal - kızliri çaçni қuruқ tarisa қuruқ töhmetke қalidu, dep qarap қuruқ çaçni taraştin hezer eyleydu. Éhtimal bu қuruқ çaçni tariğanda, çaçni höl hâlette tariğandikige қariğanda köprek üzülüp çüşüp kêtidiganlıқidin bolsa kerek. Uygur cemiyyitide ayallarda peyşenbe күnide, çarşenbe күnide çaç taraştin perhiz tutidığan âdet bolğan, hemde peyşenbide çaç taraşni bir tuğқан қirinidişiniñ yüzini körelmeslikke, çarşenbide çaç taraşni eri ölüp kêtıp tul қalidiganlıққа coruğan. Helқ arisida hazirmu “mezlum kışi (ayallarni demekçe) çarşenbide çaç tarisa tul bolğay, tuldin ötüp kül bolğay” degen işenç saklanmaқта. Çaçni köpinçe düşenbe күnide ve күme күnide taraşni âdet қilğan. Bolupmu “Kızlar күme күnide çaç tarisa, teliyige tuğumdek teley қоşular” degen қараş bek keñri tarқalğan. Күme күnide beden taziliki қiliş İslamiy қаide bolup, күme күnide çaç taraşniñ teley keltüridiganlıki heққidiki қараş ene şuniñdin kelgen boluşi mümkün. Uygur

³⁰ Sigmund Fréud: «Cinsiyet Psihologiyisi», Üç Birleşme Neşriyati, 1987 – yili neşri, Hênzuçe, 215 – bet.

ayalliri yene ayem küni (hicirye kalindari boyıçe sekkizinçi ay – şeiban yaki barat éyiniñ on beşi, tünek kêçisi bolidigan kün) de çaç taraştin, qurban héyttin bir hepte burun çaç taraştin ve héytt künimu, tañ étip héyt namizi oqulup bolguçe çaç taraştin çeklinidu. Şuña, kişiler yukiriki künlér kéliştin burun çaçlırını tarivélip teyyarlıq kılıdu. Bu perhizler héyt ve ayem künliridiki aldırışçılıq tüpeylidin çaç taraşniñ başqa işlarga dehlı yetküzidiganlıkı sebebidin emes, belki eşu vaqıtlarnıñ muqeddes çağ dep tunulğanlıqdin kélip çıqqan perhizlerdur. Çünkü çaç taraş melum cehettin çaçtıki kirlerni çıkırıp taşlaş paaliyitidur. Bu muqeddes çağlarda bundağ heriketlerniñ perhiz kılinganlıkı tebiyy iştur, elvette. Uyğur ayal - kızliri yene karañguda çaç tarımaydu. Buniñda karañguda çaç tariğanda çaçniñ pakiz yuyulması, çaçniñ çiraylıq örülmeslikidin başqa yene başqa menivi étikad esaslırimu boluşı mümkün.

Uyğur ayalliri yene çaç taraydigan yernimu tallaydu. Âdette üsti uçuk aptap çuşup turidigan yerde çaç taraştin perhiz kılıdu. Buniñda kıyaş nuriniñ baş térésini kızitip tesir yetküzisini çıkış kılgandin başqa muhimi kıyaş étikadçılıqniñ kedimki iznaliri bu perhizde rol oynigan noluşı mümkün.

Ayallar çaç tariğanda, çaçni pakiz yuyup bolğandin kèyin uni yaş qurami ve ictimaiy ornıga qarap tutam – tutam kılip ayriydu. Çaçlar ayriğan cay “çaç yèrèki” dèylydu. Helk işençlıride “çaç yarmisini yandin ayrisa u dünyada yahşı – yaman emili ayriılmay kalıdu.” Dègen qarash sebebidin, çaç yarmisini yandin ayriştin perhiz kılıdigan âdet bar. Güzellik noqtisidin qarigandimu, çaç yarmisini yandin ayriğanda yüzniñ simmètrik kòrinişige tesir yètip, çaçni yandin ayriğan ayalniñ yüzü maymaqték tuygu bèridu. “U dünyada yahşı – yaman emili ayriılmay kalıdu.” Dègini hurapiy qarash bolup, hèçbir İslam desturida ahirette kişiniñ yahşı – yaman emiliniñ ayrilış çaç yèriki bilen munasibetlik bolıdu. Dègen hòküm bolğan emes. Undin başqa “çaç yarmisini kıyaş kòrüp kıalsa bolmaydu.” Dègen işenç bar. Buniñ asasi huddi “Kıyaş nuri astida çaç tarısa bolmaydu” dègen perhizniñ asasi bilen oğşaştur. Undin başqa, Uyğur ayalliri çaç tarap bolğandin kèyin çèçi hòl pèti yètiştin perhiz kılıdu. Bundağ kıliş kulluqni tiligenlik bolıdu, dep qarılıdu. Helk arisida yene çaç tariğanda başniñ bir teripini tarap, yene bir teripini tarımıganda, çaç igisini it çişlivèliş hevpi bar bolıdu dep qaraydigan hurapiy işençlermu saklinip kalğandır.

Uyğurlarnıñ baştin çuşup ketken yaki kèsivitelgen çaçni bir terep kıliş usulida mana cehettin yırağ kedimki devrlerdin kalğan âdetler ipadilinip turıdu. Ayallarnıñ kèsivetken çèçi, yuyğanda yaki tariğanda çuşup ketken çaç, bovaqlarnıñ çuşürülgen kırkı çèçi ve yaki herqandağ ademniñ çuşürivtilgen çèçiğa ait bir qatar irimlik qarash ve perhizler Uyğurlarnıñ

çaç hekkidiki perhizleriniñ muhim bölikini teşkil kılıdu. Uygurlarda çüşüp ketken yaki kësivitelgen çaçni hem uluğlaydığan hem napak köridiğan âdet bar. Uygurlar tarihta étikad kılğan dinlar içide çaç – saçal (omumen bedendiki moy) ni napak, dep qarayıdığan din ateşpereslik dındur. Ateşpereslik dininiñ ekidisi boyçe bedendin acralğan herkandağ nerse (bu yerde muhakime kıldiginimz çaçtur) napak bolup, uni keskendin këyn çoğum yahşi orap, yırağ deştilerge kömüp taşlaş lazim. İslam dinında çaç – saçal beden zinniti dep qaralğandin başqa, ularni napak dep ayrip alahide bir terep kiliş usuli étibarğa élinmaydu. Birağ, ibtidaiy devr insanliri üçün çaç bek muhim ve sirlik nerse idi. İnsanşunas Frazër şundağ deydu: “... İbtidaiy insanlar özlriniñ bedininiñ her qaysi bölekliri bilen özlriniñ tégışiş ve uçrişiş munasibitiniñ yenila saklinip kalıdığanlığığa, bu bölekler, mesilen, kësilgen çaç ve kıyılğan tirnaklar navada ziyan – zehmetke uçraydiken, undağta bedenniñ özimu ziyanga uçraydu, dep işinetti. Şuñlaşqa ular ularni asan ziyanga uçraydığan caylarga taşlivetmeytti, yaki yaman niyetlik kişilerniñ kolığa çüşüp kelip, sehır arkilik özlirige ziyan yetip kalmaslılığığa diğket kılatti. Bundağ heter hemme âdem üçün oğşaş bolup, bolupmu muqeddes kişiler buniñdin tēhimu kōrkatti, ularniñ aldiniñ eliş tedbirleri tēhimu kattik bolatti.”³¹ Frazër buyerde tilğa alğan “Aldiniñ eliş tedbiri” del perhiz bolup, iptidaiy devrlerdiki, hetta meripet devrdiki insanlarmu yukiridek “Âdem bediniñ bilen unıñdin ayrılğan her kandağ ezalar otturisida herkaçan tesir munasiviti saklinidu” deydiğan ibtidaiy étikad şeklige işengenliktin, hazırki dunyadaki nurgun milletlerde çaçni ve başqa ezalarni taşlivetişke dair bir qatar perhizler şekillengen. Uygurlarmu yukirida tilğa alğan qaysi hildiki çaç bolsun, hemmisini halığan yerge taşlaştin kattik perhiz kılıdu. Bovakniñ çüşürülgen tunci çiçi – “Kırki çaç” ni rehtke orap bir ömür saklaydu, yaki bir mezgildin këyin pakiz yerlerge kömüvetidu. Kızlar ve ayalla kisivetken ve çüşüp ketken çeciñi taşlivetmey tügençek kılıp saklaydu, yaki këyinki çağlarda öz çiçiğe ulap salidu. Çüşüp ketken çaçni ve kesken çaçni suğa taşlivetmeydu, yergimu taşlivetmeydu. Eger şundağ kilsa “Çaçni pağa yaki kala yep kalsa, baştiki kalğan çaçlarmu çüşüp ketip, baş sedam bolup kalidu” dep qaraydu. Bu perhizde mundağ bir sehriy mena bilinip turidu. Yeni pağa bolsa tüksiz hayvan. Unıñ çüşüp ketken çaçni yevelişi şu çaç çüşken baştiki kalğan çaçlar bilen hessiyy tesir munasibitige ige bolup turğaçqa, kalğan çaçlarmu çüşüp, u baş pakiniñ bedinige oğşaş sidam tüksiz bolup kalidu. Şuña bezi kişiler helihem mundağ ehvaldin ehıyat kılıdu. Undin başqa “Çüşüp ketken çaçni taşlivetse,

³¹ [Engiliye] Frazër: «Altun Şağ», Cuñgo Helk Edebiyat – Seneti Neşriyatı, 1987 – yili 6 – ay neşri, 1 - kısım, 344 – bet.

navada u çaç başkılarnıñ çëçi bilen arlışıp qalsa, başkılarnıñ çëçi u kişiniñ çëçini yeklep, çaç çüşüşke, sançılıp başni ağırtışqa sebeb bolidu” dep qarilidigan ehvalmu bar. Bu perhizde çaçta ademniñ rohi bolidu, çüşüp ketken çaçtimu ademniñ rohiniñ bir kısmi bolidu, dëgen qarash muhim rol oynigan. Uyğur ayallirida yene çüşüp ketken ve kesken çaçni köydürüştin perhiz tutidigan âdet bar. Eger mundaq kilsa “Köydürülgen çaçtin çıkkan hidni burun ölüp ketken balisi purap «Anam këlivatkan ohşaydu» dep telmüridu” dep coruydu. Ölüp ketken kişilerniñ çaç hidini puriyalişi ekillen sigmaydigan eş hësablansimu, biraq bu qarasha ölüp ketken kişiler çaç köydürgüçini yëniğa (yeni ahiretke) këlivatidu, dep telmüridu dëgen hijyal çaç igisi üçün ëytqanda yahşilik emes, elvette. Şuñlaşqa uniñdin perhiz kilinidu. Yene şundaq qarashlarmu barki, kësivëtilgen yaki çüşüp ketken çaçni üzüm tëliniñ astiga kömse, kişiniñ çëçi taldek uzun ve evrişim bolarmış. Bumu “Ohşaşlıq kanuniyiti” asasında tesevvur kilip çıkirilgan bir hil hurapiy işençtur.

Yukirikilardin başqa, Uyğurlarda yene başqa kirgen aq çaçni yulup taşlaştin perhiz kilidigan âdet bar. Bolupmu ilgiriki devrlerde bundaq perhiz alahide küçlük bolgan. Bu perhiz eslide İslam dinî içidiki bir çeklime bolup, bu hekte bir hediste mundaq dëyilidu: “Amir İbni Şurbiydin rivayet kiliniduki, peygember eleyhissalam mundaq dëgen: Silen aq çaçni yulmañlar. Çünkü u musulmanlarnıñ ahrettiki nuridur.”³² dëmek, bu İslamiy çeklime sevebidin, Uyğurlarda, çaç ve saqaldiki aq tüklerini yulup ëlivetmaydigan perhizlik âdet hazirğa qedder saqlinip kelmekte.

Qoşumçe kilişqa tëgişlik bir terep şuki, Uyğurlarda çaçqa dair âdetler yene başqa sahelerdimu ipadilinidu. Mesilen, ölüm – yëtim, nezire – çirağ paaliyetliride çaç kayğu – elemniñ simvoli süpitide qarilidu. Qëdimki devrlerde çuvulgan, nisbeten retsiz çaç urğup turğan küç -kuvvetniñ timsali bolsa, eksiçe bügünki künde bundaq çaç şekli kayguniñ, azabniñ ve matemdarlıq tuygusiniñ belgisi bolup hësablanmaqta.

Burut ve saqal Uyğur erliriniñ muhim cismaniy zinniti bolup hësablinidu. Uyğurlarnıñ saqal ve burut qoyuş tarihi bek uzun bolup, biz rayonimiz tevesidiki miñ öylerdiki tam resimliridin çiraylıq saqal – buruti bar nurğun âdem obrazini köreleymiz. Ene şular Uyğur ecdadliri öz siyaqida icad etken Budda evliyaliri ve rahiblriniñ süritidur. İslam dinî Uyğur erliriniñ saqal qoyuş aditini yükseldürdi. Çünü Muhemmed peygemberniñ saqal

³² [Süriye] Ebu Zekeriyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazussalihin» («Yahşi kişiler bağçisi»), livan, Bëyrut, Darul Kutubul İlmiyye (İlmiy Kitablar Neşiriyati), miladiy 1972 – yili, hëciriye 1402 – yili, neşiri, Erebcë, 622 – bet.

koşu hekkidiki teşebbusi bar idi. Omumen, Uyğur erliride yaşlarnıñ köp kısmi saşal koymaydu. Biraş çiraylık burut koıuvalıdu. Saşallık kişiler astınkı liviniñ astıga kişik kılıp moy östürıdu. Bu “maşal” deıyılıdu. Bu yerdiki muhim bir âdet şuki, saşal koymaslıkı yaşı saşal çıkmaslıkı perhiz kılınıdu. Uyğurlarda yaşanğan erlerniñ saşal koymaslıkı yaşı saşal çıkmaslıkı perhiz kılınıdu. Uyğurlarda her bir tal aş saşalınıñ astıda birdin perişte bar, eger saşalını çüşürıvetse perişte kėtıp kalıdu dep karalgaşça, çoñlar âdette saşalını çüşürıvitiştin çeklinıdu. Âdette saşal pişkedemlik, hörmekte sazaverlik, özini hekişki tohtatқанlıkniñ belgisi, erlerniñ çoñ zinniti süpitide tonulıdu. Şuniñga munasip hâlde “er körki – saşal, söz körki – maşal” degen hekmet peyda bolğan. Saşal çıkmiğan ademler “kusa” (Bu Farisçe söz bolup, «saşalı az» yaşı «saşalı yoş âdem» degen menilerni bildürıdu.) dep atılıdu. Âdette helk arisıda kösa âdem bilen tuğmas hotunni teñleştürüp yaşı mecaziy hâlde bağılap meydanğa kelgen gep sözler ve koşaşlar bar.

Uyğur erliriniñ saşalı yüzide igilıgen kısminiñ az – köpliki ve şeklige karap bir kançe türge bölünıdu. Bir kısım erler çeke çaçlıri bilen saşallirini birleştürıvalsa, yene bir kısım erler çeke çaçını kırdurıvıtıp, saşal bilen çaçni ve burutni bir – biridin ayıvıtıdu.

Uyğur erliri saşal burutlırini heptide bir kėtım pakize tekşilep yasıvalıdu. Âdette mehsus saşalınıla taraşka işlilidığan kişik tağakni ğilipi bilen yenedin ayımay, vaşti – vaştida tarap turıdu. Burutniñ şekli Uyğurlarda bek köp, omumen köprek koyılıdığan burut şekli yaşlar üçün nisbeten inçikerek ve uzun kelgen burut bolsa, ottura yaşlıklar ve kërilar üçün burniniñ astı bilen eğiziniñ üstini toluk igileydığan buruttur. Yene “Şap burut” dep atılıdığan, uzun ve ikki uçı üstige eğilip ve yaşı peskerek karap turıdın burut şeklimu bar. Buni köpinçe canbazlar, yurt noşiliri ve kassaplar koıuşka âdetlengen. Uyğurlarda burutka ait mundaş bir perhiz bar. Yeni burutluk kişı tamaş yevatқanda buruti eğizıga kirip kalsa bolmaydu. Bolmisa unıñ eğizidiki loşma mekruh bolıdu. Bu roşenki İslam dinı eکیدiliri bilen munasibetlik perhizdur. Çünkü İslam dinıda bedendiki her kandaş tük yaşı moynıñ taam bille çaynilişı mekruh iş hesablınu.

Uyğurlar yene bedenniñ başka ezaliridiki moylarğa alaşidar bir katar tazilik âdetlıri ve perhizlerni şekillendürgen. Cinis perşige asasen Uyğur erliri ayallarğa karığanda tükler ek kelıdu. Uyğurlar koltuk tüki, evret tüki katarlık köp ösidığan tüklerini kırkıp turuşka âdetlengen. Er – ayallar birdek koltuk tüklerini pat – pat yulup yaşı çüşürüp turıdu, evret tüklerini kırkıp turıdu. Bu ezalardiki tükleriniñ barmaş (teşminen bir santımtér) eğizlikidin eşip kėtişdin perhiz kılınıdu. Yuşirişki ezalardiki tükleriniñ ösüp kėtişini çekleş

perhizi İslamdiki қаиде болуп ҳесаблиниду. Бу һекте Muhammed peygemberniñ қереллик һалда чақни алдуруп туруш, тирнақни қийип туруш, қолтуқ тükini yulup туруш, һер бир қерел қирік күндин ешип ketmeslik һекқидики көрsetmisi бар. Beden taziliқи bilen alaқidar bundaқ көrsetme Uyғurlarda omumlişip, һelқ içidiki perhizlik âdetke aylinip ketken.

Uyғur erliri yüzidiki yumran moylarni saқal қiriş ceryanida çikirip taşlaydu. Biraқ ayallar yüzige tiğ tekküzmeydu (yeni ustura қatarliқlar bilen yüzidiki түklerni қirmaydu) belki yiplaş usuli bilen yüzidiki түklerni çikirip taşlaydu. «Divanu Luğatit-Türk» de ayallarniñ yüzidiki түkni yip bilen çikirip taşlaş aditi tilğa élingan bolup, bu âdet taki hazirğa қeder davamlişip kelmekte. Biraқ eneniviy cemiyette ayallar taki cuvanliқ mezgilgiçe yüzini yeplatmasliқtek perhizge riaye қilip kelgen. Cuvan toyi ötküzülüp bolған ayallar cuvan toyi ötküzülgen күni tunci қetim yüzidiki түklerni терip, hösnini yenimu түzeş salahiyitige ige bolған.

Һulasse қilғanda, Uyғurlarniñ чақ ve bedendiki түklerge ait perhizleriniñ bir қismi nahayiti қedimki zamandiki ibtidaiy étikaд, cümlidin һessiy tesir seһirgerlikige берip çetilidu. Yene bir қismi ateşpereslik dinîdin қelip қalған iznalardur. Yene bir қismi bolsa İslam eқidisinde oçuқ çeklengen şekil ve herikettin ibaret. Uniñ üstige чаққа alaқidar irimlik қaraşlarniñ көp қismi baş һekқidiki һelқ işençliri bilen munasibetliktur.

4.2.1.4.2. Baş ve yüzge ait perhizler

Uyғurlarda ademniñ beşi ve yüzige ait bir қатар irimlik қaraşlar ve perhizlik âdetler mevcud. Uyғurlarniñ neziride baş ademniñ eñ asasliқ ezasi bolup, u hemmidin éviz ve hemmidin һörmetke sazaver orunda turidu. Şuñlaşқа “baş” sözi bilen alaқidar һалда Uyғur tilida “rehber” menisidiki “başliқ”, “başlamçı”, “başlamçilik қilmaq”, “başқurmaq”... deғendek sözler meydanga kelgen. Yüzme oһşaşla Uyғurlarniñ neziride şerep ve һörmetniñ simvolidur. İkki eza âdem tenidiki başқа ezalarğa қariғanda muқeddes dep қaralғаçқа, ularға ait perhizlermu nisbeten көprek. Uniñ üstige bundaқ perhizlerniñ көpinçisi muқeddeslik қaraşliri bilen munasibetlik һалда meydanga kelgen perhizlerdur.

Nurğun ibtidaiy milletler ve hazirқи zamandiki nurğun milletler başni alahide muқeddes dep қariғan. Қedimki devrlerge mensup nurğun cesetlerniñ baş sönikide töşükçiler бар bolup, ilim sahibliriniñ pikiriçe, bu âdem ölgendin keyin uniñ beşidiki roһniñ

asan çikip kativelişi için teşip koyulğan töşükçilerdur. Dëmek, qedimki devrde insanlar rohni başta turidu dep işengen ve şunlaşka başni uluğ bilip, başka haqaretlik her qandaq söz heriketdin çeklengen. Başka ait perhizler dunyadiki hemme millette dëğüdek mevcud bolup, bu başniñ hëlihëm muqeddes dep qaralğanlıkidin këlip çikқан ehvaldur.

Uygurlar qedimki devrlerde rohni başta bolidu, dep qarıgan. Bu qarışta İslamiy qarışlardiki “Başni Allah qoli bilen yaratқан, başka ezalarni bolsa periştiler yasıgan. Şuña baş hemmidin uluğ” dëgen işenç qoşulup, başka alaıdar tövendikidek perhizler şekillengen:

Helq arisda meyli kiçik baliniñ bolsun yaki çoñ ademniñ bolsun, ularniñ beşiğa uruştin qattıq perhiz qilinidu hemde “başka urğan qol sunidu” dep qarilidu. Uruşka oşşap ketidıgan haqaretlik heriketler hem qattıq çeklinidu. Hettaki nurgun kişiler pişanini behtniñ belgisi süpitide qaraydu. Teliyi kelgen ademni “Pişanisi oñ” dep, amiti këcip, palaket başkan ademni “şorpişane” dep süpetleydu. Şuña, kiçik balilarniñ pişanisidin noqup erkilitilmeydu. Şundaq qılsa balilarniñ amiti qaçidu dep corlidu. Uygurlar yene “Kiçik balilarniñ beşiğa süpürge bilen ursa boyi ösmey pakar bolup qalidu” dep qarap, başka süpürge bilen uruştin perhiz tutidıgan âdet bar. Hettaki bezi kişiler balisiniñ boyi bek tiz ve ëgiz ösüp ketse “daraza” bolup qalmisun dep beşiğa tonur yënida tonur beşi ve etrapini süpüridıgan kiçik şivak süpürge bilen urup qoyidıgan sehirlilik heriketmu mevcud. Her kişi öz beşiğa qarita kişilerniñ yuqiriqidek heriketler bilen haqaret qilişini qattıq ëgir alidu. Undin başka her bir kişi öziniñ beşi heqqidimu melum perhizlerge boysunidu. Mesilen, ili Uygurliri arisida “qolni baştin artildurup oñdisiğa yatsa qerzdarçılıqtin qutulalmaydu” dep qarap, şundaq qiliştin perhiz tutidıgan âdet bar. Heqiketen, köpinçe ehvalda qerzdar kişi yuqiriqidek hâlette öz qerzini tügitişniñ yolliri üstide izdinışı yaki qayğurişi mümkün. Qerzi yoq kişiler huddi qerzi barlıqtin qayğurup yatқан kişige oşşaş yatsa, umu oşşaşla qerzdarçılıqtin qutulalmaydu, dep qarış “Hëssiy tesir sehirgerliki” diki “Oşşalış qanuniyiti” niñ bir qisim kişiler ëñida yenila rol oynavatқанlıkiniñ neticisi qılas.

Yüz – başniñ eñ muhim qismidur. Başqıçe eyitqanda, yüz baş qismida bolğaqça, baş eşundaq uluğ ve muqeddes dep qaralğan. Uygurlarda yüzge ait hem bir qisim perhiz aditi bar. Aldi bilen, bundaq perhiz başqılarga haqaretlik heriket qiliştin çeklinişi körsitidu. Uygurlarda başqılarniñ yüzige puvleşni ëgir alidıgan ehval bar. Şuña “Başqılarniñ yüzige puvlise, puvlengüçiniñ yüzi sörün bolup qalidu” dep mundaq qiliştin çeklinidu. Yüzge uruş eñ igir ilinidıgan küçluk perhizlerdin hësablinidu. Helq arisida yene yüzniñ çoñ – kiçiklikini

ölçeşke karşı turidiğan perhiz bar. Çünki yüzniñ çoñ – kiçiklikini ölçeş yüz igisige kılingan haqaret dep qarilidu.

Uygurlarda yene “iñekni terep oltursa, behitsiz bolup qalidu”, “pişanisini tiziga koyup oltursa, behiti kaçidu” dep qarap eşundaq olturuştin perhiz kilidiğan âdetmu bardur. Bu perhizlerniñ kilip çikişi mundaq bir sebebke tayanğan boluşi mümkin. Yeni behitsiz bolup kelip gemge patқан kişiler köpinçe iñikini tirep yaki pişanisini tiziga koyup olturuşqa âdetlengen. Undaқта kimiki eşundaq siyaқта oltoridiken, umu şundaq aqivetke duçar bolidu.

Uygurlarda etigende turup aldi bilen yüz - qollirini yuyup, andin başqa işqa tutuş kilişqa âdetlengen. Şuniñga munasip hâlde Uygurlarda yüzni yuyuş ve sürtüş cehetlerdimu bir qançe perhiz bar. Uygurlar âdetde cavvurdiki suda yüz yumaydu. Mundaq kilişni napaklik dep qarap, suni êkitip turup yüzni yuyidu. Yüzni yuyup bolğandin keyin çapan – köyneknin peşi bilen yaki yeñi bilen yüzini sürtmeydu. Muşundaq kılsa “Başqılarnin aldida yüzi sörün bolup qalidu” dep coruydu. Bizniñçe, bu beden pakizlikini saqlaş meksidide barlikqa kelgen perhizlerdur. Çünki çapan – köyneknin yeñi ve peşliri pakiz bolup ketmeydu. Pakiz bolğan tekdirdimu yüzni uluğlaş qarışı sebebidin bedinige keyidiğan nersiler bilen yüzini sürtmeydu. Undin başqa yene ter löngisi bilen yüzni sürtmeydiğan perhizmu bar. Namaz oquş üçün taharet alğan bezi kişiler yene yuyulğan yüzni értmay, suni yüzde kuritivitişni savap dep qarap yüzni surtmeydiğan ehvallarmu bar.

Eneniviy Uygur cemiyetide İslam dinniñ çeklimisi tupeylidin Uygur ayal - kızliri yüzini oçuq koyup sirtqa çikiş, yat erlerge körüniştin çeklengen. Yüzni êcip sirtlarğa çikқан ve bazarğa barğan ayallar cemiyetniñ ve erlernin eyiblişigila emes, belki yene dinîy sot (qazihana) nin şeriet hökmi boyçe cazasiğa uçrap turğan. Hazir Cenubiy Şincañnin bir kısım cayliridiki Uygur ayalliri yüzi oçuq hâlette sirtlarğa çikiş ve yat erlerge yuluquştin helihem perhiz tutup kelmekte. Undin başqa toy qilğan kızlarnin yüzidiki tuklerni yiplap elivitişmu kattıq perhizlernin biri bolup, buni biz aldınki sehipileride sözligeçke, muşunçilik tilga eliş bilen kupaylinimiz.

Yüzge ait perhizlernin yene bir kısmi yüzdeki sepkünge alaқidar perhizlerdur. Uygurlar âdetde yüzide sepküni bar ademnin sepkünini sanaştin, unin putidin atlap ötüştin perhiz kilidu. Eger şundaq kilip salsa (bu meyli añlik yaki eñsiz revişte bolsun) sepkünni saniğuçiniñ yaki sepküni bar ademnin putidin atlığuçiniñ yüzige sepkün çüşüp qalidu, eger yüzide sepküni bar bolsa, sepküni tihimu ulğıyip ketidu, dep qaraydu. Pëgmint (reñ maddisi) larnin yüzde yigilip kelıştin şekillengen sepkünni ademdin ademge yuқidu dep qaraş

emilyette sepkünniñ bir hil heterlik nerse, sirlik nerse dep qaralğanlıkidin kèlip çıqqan. İbtidaiy devrlerdin davamlaşip kelgen tepekkurdiki çoñ bir terep del aşundaq heterlik tarqilişçanlıqqa, yuquşçanlıqqa ege boluşi hekkidiki qarastin ibaret. Muşundaq tepekkur boyiçe eyitqanda, köz bilen sepkünge inçikilep qarash yaki sepkünlük kişiniñ puti ve başqa ezasini atalap ötüş herikiti sepkünniñ tarqilişi üçün vaste bolup qalidu. Sepkünniñ şekillinişi ve uni davalash tehnikisiniñ barlıqqa kelişi bilen bu hil perhizler köp caylarda yoqalğan bolsimu, biraq yene bir kısım kişiler yenila mundaq heriketlerdin perhiz qilmaqta.

3.3.3.2.3. Qaşqa Ait Perhizler

Ademniñ çiray turkida qash muhim orunda turidu. Qash yuzniñ siyaqiga bivaste munasibetlik bolgini üçün, uniña dair hem bir kısım irimlik qarashlar ve perhizler bar. Uniñ üstige qash – Uyğur ayal - qizliriniñ öz hösnini tüzeştiki asasiy obyektiridin biri bolup, qashni tüzeşke aitmu bezi kaide ve çeklimiler bar.

Uyğur ayalliri- qizliri üçün osma qashniñ eñ muvapiq perdez buyumi bolup, osmini kiçik qizlardin tartip çoñ ayallargiçe koyivalidu. Tal – tal örülgen sumbul çaçlar üstige keyilgen güllük doppa bilen osma koyulğan qash birlişip Uyğur qizliriniñ eñ tipik çiray turkini ve cezbisini namayen qilidu. Biraq qashqa osmini koyuş muvapiq bolmay qalsa, u ekişçe ünüm beridu. Şuña Uyğur qiz – ayalliri keşige osmini bek tom koyuviliştin perhiz qilidu. Çünki keşige osmini tom koyuviliş sehvaniylikniñ belgisi dep tonulidu. Undin başqa, Keşker tevesidiki Uyğur ayallirida qashqa osma koyğanda, qashniñ quyruqini egiz kötürüp osma qoyso bolmaydu. Şundaq qilsa şu hotunniñ eriniñ beşi üstün bolup, hotuniña qarimaydığan bolup qalidu dep qarap, muşundaq kiliştin perhiz tutidiğan âdet bar. Emeliyette bundaq osma koyuş şekli ayallarniñ çirayiga nisbeten degüdek muvapiq kelmeydu. Buni erlerniñ yaqturmasliki mevcud ehval. Hâlbuki ayallar aşundaq hevep tüpeylidin qashniñ quyruqini kötürüp osma koyuştin çeklinidu. Uyğur ayalliri osma yopurmikini siqqandin keyin, osma süyi siqilğan kaçini uyaq - buyaqqa yotkimeydu. Yotkep salsa osma qashqa içmeydu (siñmeydu) dep coruydu. Şuñlaşqa siqilğan osmini yotkimey hemme ayallar şu osma yeniña kèlip keşige koyuvalidu. Buniñdimu bir hil sehgerlik qarışı mevcud. Yeni osminiñ orniniñ yotkilişi uniñ qastin çüşüp ketişni keltürüp çikiridu, deydiğan “oñlaşlıq kanuniyiti” bu perhizniñ asaidur. Uniñdin başqa yene qizlar pelküç bilen qashqa osmini koyup bolğan pelküçni sundurivetmise,

osma qoyguçi ayalniñ eri uniñ aldida ğadiyidiĝan (çoñçilik qilidiĝan) bolup qala imiş. Buniñda ayallar özliriniñ qařliriĝa osma qoyulĝan emes, belki qaşliri osmisizmu eslidila şundaq çiraylıq, deĝen bir hil muddia sebebidin, osma qoyuşqa işletken pelküçni sundurup yoxitivetişni âdet qilĝan boluşi mümkün.

Uyĝur ayalliri aldirap qaşni termeydu. Bolupmu toy qilmıĝan qızlar qaşni têrip inçike kêlivilıřtin qattıq çeklinidu. Toy hekte «Bedenge Gül – Neqiş Çekişke Ait Perhizler» bölükide bayan qilĝan bolĝaçqa, bu yerde tekrarlimaymız.

4.2.1.4.3. Közge ait perhizler

Uyĝurlarda közge alaıidar nurĝunlıĝan perhizlik âdetler mevcud. Köz âdem ezasi içide körüş sezĝüsini üstige alĝan eza bolup, u insanniñ fzêologiyilik tüzülüşide bolsun, yaki eñ tereqqiyatida bolsun nahayiti muhim rol oynaydu. Her qandaq menivi tuyĝu âdem bedenige yaki undaq yaki mundaq iznalarni qaldurmay qalmaydu. Bu ezalar içide köz ademniñ içki tuyĝusini eñ gevdilik ipadileydiĝan eza bolup, Uyĝurlar qelbite neme hiyal qilingan, qandaq hêssiy özĝiriř bolsa, ular aldi bilen közde ipadilididu dep qaraydu. “Közge qarita alahide êtibar bilen qarap, uniñĝa dair sirlik qaraşlarni ve bir qatar munasibetlik âdetlerni řekillendürĝen.

Qedimdin tartipla Uyĝurlar közde bir hil sehiriy küçniñ barlıĝıĝa işnip kelgen idi. Yeni kişiler zoqmenlik ve yaki heset tuyĝusi bilen özi yaşşi körgen âdem, nerse yaki işqa qarisa, közdiki sirlik küç sebebidin şu âdem, nerse yaki işqa türlü kêliřmeslik kêlidu, dep qarıĝan idi. Uyĝurlarniñ qedimdin qalĝan bu işençi yokiliş yaki susliřiřiniñ eksiçe bargansiri keñ omumiyilikqa êge boldi. Közniñ qarıřiniñ âdem, nerse yaki işta peyda qilĝan kilêřmeslikini Uyĝurlar “köz têĝiř” dep ataydu. Biraq Uyĝurlarniñ qarışida aşundaq sirlik kuvvetke êge köz hemme ademde oşsaş bolmaydu. Yeni bu, ademge qarap perqclinidu. Tilşunas Mehmud Kařĝeriy «Divanu Luĝatit-Türk» da mundaq bir sözni hatirilep qaldurĝan: “Elikti: Çüřkünleřti, buzuldi, ‘er elkti’ – âdem çüşkünleşti. “Baş elkti” yara şelverep ketti. Cümlidinde hêyiz körgen yaki tuĝutluq hotunlar ve cunup yürĝen kiřilerniñ közi çüşüp

bolğan nersilermu şundağ dèyilidu...”³³ qariganda, Uygurlar qedimdin tartip “napak ademler” niñ közini yaki muqeddes ademlerniñ közini âdettiki kişilerniñ közige qariganda tèhimu çoñ sèhiriy kuvvetke ège bolidu dep qarigan. Biz aldinki sehripide “napak ademler” hiyizdar ayal, tuğutluk hotun, cunup kişi... dep körsetken iduk. Dèmek muşundağ kişilerniñ közi çüşken nersilerniñ buliginidiganliki hekkidiki qarashlar qedimki Uygurlarda allikaçan bolğan. Bu yerde қоşumçe kilişka tègişlik bir nuқта şuki, hazirki zamandiki Uygurlar yene “közi yaman” dep qaraydigan kişiler yukiridiki bir қанçe türlik ademni körsetkendin başqa, yene köz çanikiда meñ bar âdem yaki köz çanikiğa uzun tük ünüp қалған âdem ve bezide çekir közlük ademnimu körsitidigan boldi. Dèmek, Uygurlar közide yukirikidek bir қанçe hil alamet bar bolğan kişilerni “közi yaman”, “közide çeci bar” dep qarap ularni “perhizlik âdem” dep hésablaydu. Şuñlaşqa her қандақ kişi közide meñi boluştin, köz çanikiğa tük ünüp қелиştin yaki çekir közlük boluştin perhiz қilidu. Bolupmu muşundağ kişilerge yekinliş, ularğa yahşi nersiliri (çirayliқ kiciк baliliri, etivarliқ ve yahşi aynigan hayvanliri, mol hosulluқ bağliri, ziraiti oşşigan ètizliri...) ni körsitiştin қattiq perhiz қilidu. Helқ işençliride mundaқ kişilerniñ közi şu nersilerge çüşüp қalsa bala bolsa kèsel bolidu, yaki ölüp kètidu. Ulağ bolsa tuyuqsiz kèsel bolup ölidu. Mèvilik derehler қurup kètidu, zirattin beriket bolmaydu, vehakaza. Tövende Uygurlar “köz tègidu” dep perhiz қilidigan iştin birқançini tizip körsitimiz:

- Buvaқ baliğa tikèlip қарsa bolmaydu. Bolmisa, baliğa köz tègip, uniñ қорsqi mucup ağriydu;
- Tonurdiki nanga tikèlip қарisa bolmaydu. Bolmaydiken, nan çüşüp kètidu;
- Қuyuvatқан öpkige tikèlip қарisa bolmaydu. Bolmisa, öpke yerilip kètidu;
- Тоқuvatқан rehtke қарap tursa bolmaydu. Undaқ қilmaydiken, reht tuқuvatқан yip üzülüp kètidu.

Köz körüş ezasidur. Biraқ, közniñ nemini körüşü ve nemige қarişü oşşimiğan medeniyetlerde oşşimiğan dairileride çeklinişi mümkün. Köz güzellikni ve setlikni hés қilidigan, şu arқilik köñülde türlik tuygu peyda boluşqa asas bolidigan eza bolgaçqa, her қандақ medeniyet rayonlirida ve dinlarda közniñ körüş obyèkti hekkide melum çeklimiler otturiğa қoyulğan. Uygur ecdadliri ètiқad қilğan dinlardin Budda dinî ve İslam dinî oçuқ

³³ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit-Türk», Şincañ Helқ Neşriyatı, 1980 – yili, 8 – ay neşri, I tom, 257 – 258 – betler.

belgilimiler arķılık, erlerniñ (yat) ayallargā, ayallarniñmu (yat) erlerge tikēlip ħarişini çekligen. Közniñ körüş obyektige dair belgilimiler dinlardiki “bedenni yaliñaç ħoymaslık” perhizi bilen birlişip, mezkûr dinlarda ħattık ve keskin perhizlerge aylangan. Bu obyektılar içide ayallargā ve ularniñ yaliñaç bedinige tikēlip ħaraş hemme dinlarda birdek çeklengen iştur. Budda dinîdiki “sekkiz muhim perhiz” niñ altinçisi “köñülni hoş ħilidiğan her ħandaħ nerse ve paaliyetke ħarimaslık ve körmeslik” bolup, bu elvette ayallargā nisbeten erlerniñ bedinînimu öz içige alidu. Budda telimatlırida rêal dunyadiki barçe nizvan (Klesa - Ķayġu) larniñ menbeliri (yeni, köz, ħulak, burun, til, beden ve añdin ibaret alte menbe – Sadindriya) içide közniñ körüşü muhim bir amil bolup, ayallarniñ bedinge tikēlip ħaraş – ħişiniñ nêrvanaġa yêtelmey, sansar (hâyât – mamatniñ aylinişi) derdige muptıla boluşniñ sebebi bolidu, dep ħarilidu. Ķedimki Uyġurçe yadikarlık «Maytri Simit» niñ üçini bölüm üçinçü yapıħida “... Nepsini yigivalġan ħişi ħizzik ħozzuħni öz közige sançiyduki, hergizmu şehvaniy köñül bilen ayallargā tikēlip ħarimaydu. Melikiler bolsa sap perhiz saħlaş nizam - ... bolidu.”³⁴ dep yêzilġan. Körünüp turuptiki, Budda dinîda erlerniñ ayallargā şehvet köñli bilen köz sêlişi intayin ħattık perhiz bolup hêsablangan. İslam dinîda erlerniñ yat ayallargā ve ayallarniñmu yat erlerge tikēlip ħarimasliħi toġrisida «Ķuran» ve «Hedis» lerde ênik körsetme bardur. Uyġurlardiki “Erlerniñ ayallargā bir ħarişi sünnet, ikki yaki uniñdin köp ħêtim ħarişi haram” dēgen ħaraş del Muhammed peygemberniñ hedisliridin kelgen pikirdur.

Uyġurlarda er – ayallarniñ (er - hotunlar ve ħandaş tuġġanlardin başķılarniñ) bir birige tikēlip ħarişi yaman êlingandin başķa, ħiçik balılarniñ çoñlarniñ uyatlık yêrige ħarişiġa ait bir perhiz bar. Yeni buniñda “Ķiçik balılar çoñlarniñ evritige ħarisa, közige yiñne aşķu çikidu.” Yiñne aşķu bilen ħiçik balılarniñ çoñ ħişiler evritige ħarap sêlişi otturisida muħerrer munasibet bolmisimu, emma ħişiler balılarni muşundaħ usul bilen ħorħutup, hêliħidek herikette bolup ħelişidin çekleydu.

Hemmimizge melum bolġinidek, közniñ körüş funksiyisidin başķa yene yiglaş rolumu bar. Yaş közdin çikidiġan bolġaçķa, yiglaşķa dair perhizlermu közge alaħidar perhizlerniñ bir ħismi bolup hêsablinidu. Âdette erler azraħ, ayallar köprek yiglaydu, çoñlar azraħ, ħiçikler köprek yiglaydu. Yene yiglaşniñ vaħti ve şeklidimu perķler bar bolidu. Uyġurlarda “Ķiçik bala düm yêtip yiglısa, ata – anisi burun ölüp kêtidu” deydiġan perhizlik ħaraş bar. Derveķe, ata – anisi ölüp ketgen balılar çeksiz ħayġu sebebidin düm yêtip yiglışi mümkün.

³⁴ «Ķedimki Uyġur Yêzikidiki Maytri Simit», 1 – tom, İsrabil Yüsüp, Abduħeyyum Ħoca, Dolġun Ķembiriyler Retligen, Şincañ Ħelħ Neşriyati, 1987 – yili, 7 – ay 1 – neşri, 77 – bet.

Demek, kimiki eşundağ şekilde yığlaydiken, uniñ ata – anisimu burun ölüp kêtidu, dengen kârâşta reallıktiki sebeb – netice munasibiti almaşturuvêtilgen, hâlas. Uyğurlar yene “Zaval vaqtida yığlısa, ata – aniniñ ölümünü tiligenlik bolidu.”, “Pişin vaqtidin kèyinki peytlerde yığlısa, şumluk keltüridu.”, dep qarap, eşu peytlerde yığlaştin çeklinidiğan âdetmu saklinip kelmekte. Uyğurlarniñ neziride bir kün içide üç zaval bar bolidu. Ular: Etigende kün çıkıvatқан çağdiki etigenlik zaval, çüşte kün tikleşkende ve uniñdin kèyinrek çağlardiki çüşniñ zavili, keçte kün pêtıp gugum çüşken mezgildiki keçniñ zavilidin ibaret. “Zaval” Erebece söz bolup, “Yoqalmak, çêçilmak” menilirige ige. Yeni, bu söz kıoyaşniñ herikitige karitilğanda, kıoyaşniñ patidiğan peytini kôrsetse, karañguğa karitilğanda, tañ atidiğan peytini kôrsitidu. Çüş peytidiki kün ğerbke kayrılışka başlığan vaqitmu mahiyette kıoyaşniñ eñ yüksek bir hâlettin yene bir hil hâletke yüzlenen vaqtidu. Helk işençliride, bu zavallar içide keçteki zaval heterlik bolup hêsablinidu. Her bir zaval peyti şu künler içidiki hèyim - heter köp yüz bèridiğan çağlar bolup, bu çağlarda yer yüzige cinlar toşup kêtidu. Ularñin köplikidin, zimin yüzige yinne çağlık nerse taşlısimu, yerge çüşmeydu. Bizniñ karışimizçe, zaval hekkidiki çüşençiler deslepte ateşperestlik dinî, cümlidin Mani dinîdiki karañguluk ve yorulukniñ kôrüşü hem ziddiyiti hekkidiki etiğad bilen munasibetlikdur. Ateşperestlik dinî ve Mani dinî etiğadida yoruluk bilen karañguluk (zulmet) üzliksiz kôreş kilip turidu. Cin – alvastilar zulmet hamıyliri bolup, ular yorulutın kôrkiidu, hemde zulmetniñ yoruluk bilen kôreş kilişige iştirak kilidu. Demek, tesevvur kilişka boliduki, güğümniñ çüşüşü, kıoyaşniñ pêtüşü emeliyette yer yüziniñ melum bölkliride karañgulukniñ yoruluk üstidin ğalip kelişü bolup hêsablinidu. Mundağ çağda zulmet hamıyliriniñ pitirap kêtüşü ve küçlinip insanga ziyan yetküşüşü helk işençiside tamamen mümkün bolğan ehvaldur. Demek, muşundağ çağlarda yığlaşniñ özi şum iş hêsablinip, çeklimige uçrişü tebiy iş, şundağla kedimdin kalğan âdetdur. Uyğurlar “Yığa yığini keltüridu” dep qarap, köp yığlaştin perhiz kilidiğan, köp yığlığan kişilere her hil usullar arkilik teselliy bèridiğan kaide – yosun bardur.

Uyğurlar yene bovaqlarniñ yığisinimu irimlik kârâşlar bilen izahlaydu. Âdette oğul bovaqlarniñ köp yığa – zare kilişini yaqturmaydu, hemdea bundağ biş şumluk keltüridu dep karaydu. Eksişçe, “Kiz bovaqniñ yığlañgusi aldida kôridiğan behtni tilep yığlaydu.” Dep yaki “Kiz bovaq köp yığlısa, kara köz bolidu.” Dep corup, êğiz almaydu.

Hulasse kilğanda, Uyğurlardiki közge alağidar perhizlik âdetler ibtidaiy hurapiy kârâşlarni, yaki her kıaysi dinlarniñ çeklimilirini ve yaki kısmen ilmiy, tecribiviy terkiblarni öziniñ şekilliniş menbesi kilğandur.

4.2.1.4.4. Ègiz ve çişka ait perhizler

Uygurlarda çiş hekkidimu bir katar perhizler bar. Mesilen, bovaqniñ çışı çikivatqanda ata – anisi balisiniñ çışığa ketiy qarimaydu. Eger qarap qalsa çiş kiynida çikidu, dep corulidu. Undin başqa, kiçik balilarniñ çışı çuşup ketkende, u çışini taşlivetmeydu. Belki şu çışini himirge orap itika biridu. İtika birdiğan vaqita “eķil çışiñni maña ber, oğri çışiñni özeñ al” deydu. Bu âdette bir hil sihiriy çüşençe rol oyniğan. Yeni, öz tëndin ayrılğan çiş başqa çişlar bilen davamlıq tesir munasibitini saķlap kalidu. Eger u çışini ötkur ve kattıķ çışı bar hayvan it (89) yevalsa, hêliķi çışniñ itniñ çışı teripidin çaynalğanlıķı üçün, itniñ çışiniñ kattıķ bolidiğanlıķ hususiyiti tesir arķılıķ ademge ötüp başqa çişlar itniñ çışidek kattıķ ve ötkür bolup kêtidu. Uygurlarda çüşüp ketken çışni yene hêmirge orap koyğa yêgüzüvetidiğan sehiriyy heriketmu bar. Buniñda çüşmey kalğan çişlarniñ yaki çikidigan çışniñ koyniñ çışığa oħşaş kiçik ve retlik çikışı ömid kilingan. Bezi kişler çüşüp ketken çişlarni kattıķ yağaçlarniñ yerikiliriğimu kêkivêtidu. Buniñ ediyiviy اساسimu oħşastur. Yeni kalğan çişlar ve yaki çikidigan çişlarniñ hêliķi çüşüp ketken çiş yağaç arisida muķim turgandek muķim turuşı arzu kilingan.

Uygurlarda yene tömurde çiş koçilisa bolmaydu, tirnaķta çiş kolisa bolmaydu deydiğan perhizler bar. Bu çışniñ pütünliki ve tenniñ saēlamlıķi noķtisidin otturiğa kuyulğan tecribe tipidiki perhizlerdur.

Âdem yaşlıķ derviniñ otturiliriğa barganda êziķ arlıķliriğa bir tal çiş çikidu. Buni Uygurlar “eķil çışı” dep ataydu, hemde eķil çışiniñ çikışni eķil terekķiy kılıp melum dericige yetkenlik dep tunuydu. Uniñdin sirt, başqa çişlardin taşķiriraķ ösken çışni “Oğri çiş” dep ataydu hemde “Oğri çışı bar ademniñ riziki çoñ bolidu” dep curuydu. Yukirikilardın başqa êgiziniñ reñgi, tilniñ reñgi, levniñ reñgi, tom – inçikiliki, çışniñ aķ yaki seriklikliķi katarlıķlarga dair bir katar çeklimiler bar bolup, ularniñ hemmisi saēlamlıķ ve tibabet noķtisidin kuyulğan perhizler bolğaçķa, bu yerde ular hekkide mulahize yurgüzmeymiz.

4.2.1.4.5. Boyunğa ait perhizler

Uygurlarda boyunğa alaķidar perhizlik karaşlar köp emes. Bu yerde muşuniñğa alaķidar ikki hil perhizlik karaşni misal keltürimiz. Biri, Uygur ayalliri boyunliriğa marcan,

mervayit, ... Katarlık zibu – zinetlerni  sip  zini perdazlaydu. Biraq, helk arisida “Toy kilmigan kızlar boyniga marcan asisa bolmaydu. Undak kilmaydiken,  lgendin keyin boyniga yilan y gişvalidu.” Dep, mundaq iştin perhiz turidigan  det bar. K r n p turuptiki, bu bir hil h rapat tipidiki perhizdur.  unki, boyunğa marcan  siş bilen boyunğa yilan yz gişiveliş otturısında mu errer seseb – netic ilik munasibet munasibet yok. Bu yerdiki mesile  o nlarni  ki ik kızlarni  z yeşiga munasibet kelmigen yasitiş kilmışidin tosuştin ibaret, halas. Yene biri, Uygurlarda “Kız – ayallar boyniga marcanni  c kurdin artu  asisa yaman bolidu.” Deydigan bir hil perhizlik karas mu bar bolup, bumu ziyade yasiniştin hem uni din kelip  kidiğan tekebburlu  tuygusini  ekleş sevebidin otturiğa koyulğan perhizdur.

4.2.1.4.6. M rige ait perhizler

Uygurlarda m re hekkidiki perhizler ve irimlik karas lar k p emes. Bu hekte t vendikidek bir ka ce perhizlik  det bar. Uygurlar ba kilarni  m risige şapila lap urup ularni  di kitni tartiştin yaki  ak a  kiliştin ve yaki ye in ililikini ipadileştin perhiz kilidu.  unki, Uygur musulmanlirni  karişice ademni  ikki m riside ikki perişte bar bolup, o  m ridiki perişte mehsus ademni  yahşi işlirini hatirilep turidu. Sol m ridiki perişte ademni  yaman iş – emellirini hatirilep ma idu. A irette  dem tirilgende Şu hatiriler esas kilinip, u ademni  doza ka yaki cennetke kiridiganliğı belgulinidu. Őuņa, m rige şapila laş yaki uruş e u periştilerge kiliğan ha aretlik herket bolup  eklinidu. Bezi ehvallarda  o lar yaşlarni  m rsige ye gil şapla lap ularni  ma tişi yaki ilham birişi m mkin. L kin yaşlar ve ki ikler hergizmu  o nlarni  m risige urup gep kilmaydu. Undin Ba ka ayallarni  m risige şapila laş yaki b siş ayallarıga kilingan bimene  ak a  yaki şehvaniylik arilaşkan heriket dep qarilip hem perhiz kilinidu. M rige şapila laş perhizi din y i en  arilaş perhiz bolgandin sirt, kalğanliri asasen millet ehla i dairisinde  eklengen yaki ehla  normisiğa mas kelmeydigan heriket - kili lardur.

4.2.1.4.7. Em ekke dair irimlik karas lar

Em ek ayallar  c n alahide muhim eza bolup, u hem bedendiki cinis tuygusiğa ige caydur, hem evlatlarni  mitip ozu landuridigan muhim cismaniy b lektur. Em ek birlem i

ayallıq cinisiy alamiti boluş bilen u eñ muhim ve attı perhizlerniñ obyektı bolup kelgen. Birinçidin, bedenni yalañaç oyuşni çekleş ayallarnıñ emçikigimu arıtılğan bolup, cümlidin Uyğurlarmu tarihtin bəri ayallarnıñ emçikini oçu oyuşni cemiiyet ehlaıga arita eir buzgunçılı ılğanlı, dep arap çeklep kélivatıdu. İkkinçidin, erlerniñ ayallar emçikige tikélip arışımı perhizlik herikettur. Çünki köz arılı ayallarnıñ emçikige araş melum cehettin cinisiy istekni vastilik terzde anduruş hêsablangaça, cemiiyet ehlaı ve dinîy teleb boyıımı bu çeklengen ılı hêsablınidu. Üçinçidin, ayallarnıñ emçikiniñ ivip, tuyuqsız süt eip ketişi bu tebiyy fiziologiyilik hadisidur. Bira edimiki Uyğurlar bunda boluşni melum bişaretlik hususiyetke ie, dep çüşenge. Mesilen, edimki Uyğurçe vesıe «Altun Yaru» ta munda veelik bar: İlik anniñ üç olı sirta seylige çııp seyle – sayahet ılış ceryanida ormanlıta yeñidin enükligen (aslanlıan) bir çıı yolvasni körıdu. Bu yolvas alıqtin madari almıan bolup, arslanlirininimu émitelmigen idi. Şuniñ bilen kenci tékin maastivi akilirini ketküzivétip, özini yolvasa yem ilip béridu. Del şu çaqda tékinlerniñ anisi anıniñ köñli biaram bolup, köñli tincimaydu. “Şu arıda ikki emçiki évip süti eip ketti. Uni körüp téhimu biaram boldi, ensiridi...”³⁵ demek bu yerde anı öziniñ emçikiniñ ivip, süтиниñ eip ketkenlikini balilirıa birer palaket kelgenlikiniñ bişariti dep tonuydu. Hazırı Uyğur ayalliridimu şunda ehval bar. Mesilen, uııda émiklik balisi bar otunlar balisini oyup sirta çııp ketkende, navada tuyuqsız emçiki çinilip, ivip, süti eip ketse, bu ehvalni baliliriniñ emgisi kélip zarlinivatanlııdin bolan, dep arap derhâl baliri yenia yügreydi. Bira, bu edimki devrlerdiki bek yaman aıvettin bişaret bəriş hususiyitidin köp suslaşan ehvaldur.

Tötinçidin, Uyğur ayalliri neziride yene Eşmis Patimemniñ sünnitige yarımaydıan töt iş bar. Ularnıñ biri del “Kéyik emçeklik boluş” dep araydıan âdet bar. Rivayetlerde éytılışçe, Eşmis Patmeniñ sünnitige yarımaydıan töt iş bar. Ular: Ayallarnıñ kéyik emçeklik boluşı, zaza tirnalı boluşı, séri kiyim kéyişi ve çöp aşni cüplep yéyişidin ibaret. Uyğurlarnıñ rivayetliridiki Eşmis Patimem bolsa Muhemmed peygemberniñ ızı Fatime (miladiye 605 – 632) bolup u yene “Fatime Zöhre” (Fatima al – Zuhra) mu déyilidu. Uyğurlarmu Fatime’ni “Esmiş Patimem” dégen namda bek hórmetleydu. Nurgun ayallar nezire – çıra işlirida Fatime’niñ namini eslep ótidu. Uyğurlar tesevvurida Fatime yene edimki ilah Umay din kéyinki tuut hamiyisi süpitide ululanan. Biz bu mesilini «Tuum

³⁵ Abdueyyum oca, Tursun Ayup, İsrabil Yüsüpler Tüzgen: «edimki Uyğur yazma yadıkarlıqliridin tallanma» Şıncañ el Neşiriyati, 1983 – yıl 9 – ay 1 -neşiri, Uyğurçe 176- bet.

perhizliri» kısmida şerhleyimiz. Uygurlar devatқан “Eşmis Patimemniñ sünniti” del Fatime Zöhra daim kılip kelgen ve yaki çeklengen ve yaki könlide hezer kılgan işlar bolup, bu “sünnet” lerge yarimaydıgan “Kéyik emçeklik boluş” perhizi ayallarnıñ emçikiniñ tik ve uçluq boluş alahidilikidin köre, köprek eşundaq emçikni kiyimdin kesten yerim eçip koyuş yaki tar kiyimler bilen sozunçaq hâltini tēhimu gevdilendürüşke qaritilgan. Bu İslam dinîdiki “Bedenni oçuq koyuştin perhiz kıliş” noķitisidin kēlip çikқан karaştır.

Emçekke ait perhizlerniñ yene biri til perhizliridir. Emçek köpinçe ayallıq cinisiniñ eñ gevdilik belgisi bolğaça, umu cinisiy eziqturuş ve mayıl kıliş küçige ige. Şundaq bolğaça, uniñ namini bivaste tilğa almay “köks”, “meyde”, “alma”, “biciq”, “siyne” (“meyde” meniside) degendek sözler bilen muşu menadin ipadileydu. Bu hektiki mulahizilirimizni «Til perhizliri» kısmıga qaldurimiz. Emelyette “emçek” sözi ayallarnıñ eşu ezasiniñ Uygur tildiki eñ asasiy şekli bolğaça, biz bu yerde tetkiqat ehtiyaciğa asasen bu sözni eynen işlettük.

4.2.1.4.8. Cinsiy ezağa ait perhizler

Cinis, cümlidin cinisiy eza her qaysi milletler teripidin hem napak hem muqeddes nerse süpitide tonulup kelgen. Eñ aldi bilen, cinis ezaliri insanniñ köpiyişide muhim rol oynıgandin başqa, yene u tedriciy sirlqlaşturulup, bir qatar âdet ve perhizlerniñ kēlip çikişiğa sebebçi bolgan.

Cinisğa ait perhizlerniñ eñ muhimi cinisiy ezani oçuq koymaslıqqa dair perhizdur. İnsaniyetniñ ecdadliri “Âdem bilen Havaniñ encür yapriķida evritini yapқанlıķi “Din tartip taki hazirğa kelgüçe cinisiy ezani oçuq koyuşni qattıq çeklep kelgen. Biz her qançe bedeviy milletlerniñmu cinisiy ezalirini tere qatarlıq nersiler bilen yeyip kelgenlikini ve kēlivatқанlıķini körimiz. Huddiy şuniñga oħşaş, Uygurlarmu meyli qandaq ehval bolmisun, cinisiy ezani yepişqa alahide etibar bilen qarıgan. Âdette Uygur baliliri içide kızlar üç – töt yaş çağlıridin, oğullar beş – alte yaş çağlıridin tartiplar aģsiz iştan këymeslikke âdetlinidu. Çoñ ademlerniñ aģsiz iştan këyişi tēhimu tesevvurğa sigmaydıgan iş hēsablinidu. Şuña, ammivi sorunlarda cinisiy ezani oçuq koyuş qattıq çeklinidıgan, cemiyetniñ qattıq eyiblišige uçraydıgan perhizlik herket bolup hēsablinidu. Âdette cinisiy eza ve uniñga tigişip turidıgan nersiler, mesilen kalte iştan, qarşuk, hacethana qatarlıqlar birdek napak nerse dep qarilip,

ularni bhude tutuş, tēgiş perhiz qilinidu. Şuniñ bilen bir vaqıtta, cinisiy eza qedimdin tartip muqeddes depmu qaralğan. Biz qedimki qiya taş süretliri, uluqlanğan taş tüvrükler, tağ öñkür qatarlıqlardin insan ecdadlıriniñ cinisiy ezaga teviniş etiqladinñ bolğanılıqini köreleymiz. Uygurlarda oğul balılar hetne qilinganda ularniñ hetniliki kèsip taşlangandin këyin, kèsivitilgen tere taşlıviltmey egiz yerge qoyup qoyulidu. Bu cinisiy eza muqeddeslikidin qalğan sarqindılar cümlisidin bolsa kerek.

Uygurlarda meyli ammiviy sorunda bolsun, yaki bir – ikki kişi bilen turğanda bolsun, cinisiy ezaga munasibetlik sözlerni qiliş çeklinidu. Mundaq sözler “Bedqilik söz”, “Paskina gep” dep qarilidu. Uygurlarda erlerniñ cinisiy ezasi ve ayallarniñ cinisiy ezasiniñ namini bevaste tilga eliştin perhiz qilinidu. Belki Uygur tilida bu ezalarni ipadileydiğan, melum silik tıs berilgen bir qatar evfimizlik sözler, mecaziy atalğular bar. Bularni, «Til Perhizliri» qismida tepsiliy bayan qilimiz.

4.2.1.4.9. Put ve qolğa ait perhizler

Uygurlarda put ve qolğa alaqlidar qismen perhizlik adetler mevcud. Bular put ve qolniñ herikiti, oñ ve sol tereplerniñ ayrim tereplerge iqlitilişi qatarlıq tereplerge berip çetilidu.

Uygurlar oñ qol bilen sol qolini nurgun iqlarda perqlik iqlitidu. Helk işençiside oñ terep ve oñ qol muqeddes dep qaralsa, sol qol undaq qaralmaydu. Uygurlarniñ qedimki bu qarışı İslam itiqadi sebebidin yenimu yükseldi. «Quran» diki melumatlarğa qariganda, ahirette insanlar terilgende, kişilerge ularniñ qilğan – etkenliri yezilğan depter oñ ve sol qoliğa berilidu. Eger qilğan savablıq iqliri köp bolsa heliki depter uniñ oñ qoliğa berilidu. Eger musulman bolmisa ve yaman işni köp qilğan bolsa, u depter sol qoliğa berilidu. Depterniñ oñ qoliğa beriliş u kişiniñ cennetke kridiğanlıqiniñ belgisi bolsa, sol qoliğa berilidiğanlıki dozaqla kiridiğalıqiniñ belgisi bolup qaldu. Uniñdin başqa, yene nurgun hedisilerdimu oñ qol bilen sol qoliniñ qilidiğan iqliri ayrılğan. Omomen taharet, kiyim këyiş, ayağ këyiş, kiyim seliş, közni uvilaş, tirnaq eliş, saqalni kışkartış, qaç yasaş, tamaq yeyiş, su içiş, qol elişiş, nerse tapşuruş ve eliş qatarlıqlarda birdek oñ qolni iqlitiş; burunni taşlaş yaki pakizilaş, evretni tutuş, paskina nersilerni tutuş qatarlıqlarda sol qolini iqlitiş buyrulğan. Demek, Uygurlar eşi eqlide tesiride omomen oñ qol bilen paskina nersilerni tutuştin, burunni

pakizileştin perhiz kılıdu. Oñ qol bilen evretni tutuş bolsa tēhimu perhizlik heriket bolup hēsablinidu. Sol qolda bolsa nisbeten uluğ ve muqēddes dep bilgen şeyi ve nersilerni tutmaydu. Mesilen, Uygurlar «Kuran» ni sol qolda tutmaydu yaki kem dēgende ikki qol bilen tutidu. Uygurlardiki oñ ve sol çüşençisi bek küçlük bolup, bu yene nurgun yaħşı, pakiz işlarni oñdin başlaş, paskina nerse ve işlarni soldin başlaş aditini hem keltürüp çikarğan. Undin başqa cüp ve taq sanmu Uygurlar neziride perqlik hususiyetke ige. Uygurlar âdette qol yuyğanda cüp sanda yuymaydu. Eñ az bolğandimu üç kētimdin az yuymaydu.

Uniñdin başqa “Qolni yuyup bolğandin slikise bolmaydu” dep perhiz kılıdiğan âdet nahayiti keñ omumliqqa ige. Bundaq kiliq kişler teripidin edebsizlik dep qaralğandin başqa, bu “mekruh” (yaman körüli diğan) iştur. Elvette, nahayiti az sanidiki bir kısım kişiler çep kolni işlitip köngen bolup, ular âdettiki işlarda sol kolini işletiken tekdirdimu, yene muqēddes şeyiy ve uluğ nersilerni tutuşta sol kolini imkan bar işletmeyidu. Uygurlar olturğanda yaki turğanda oñ kolini sol koliniñ üstige qoyup olturidu, biraq sol kolini oñ koliniñ üstige quyup olturuştin ve yaki qol barmaklırini kirıştürüp olturuştin perhiz kılıdu. Bundaq qol hâlitini oñ ve sol hekkidiki qarışlar bilen ictimaiy alaqe ve qaide – yosunlarniñ milliy hasliqidin kelip çikқан enenilerdur.

Uygurlarda putqa ait perhizler asasen olturğandiki putniñ kıyapitige çetilidu. Uygurlar olturušta putiniñ kıyapitige alahide diqqet kılıdu. Aldi bilen, kişiler putini mingēştürüp olturuştin perhiz kılıdu. Bu perhizniñ mundaq bir etiقاد asasi bar. Yeni kişilerniñ qarışçe, bir âdem davamlıq putini mingēştürüp oltursa, bu âdet tüpeylidin ölgendin keyinmu görde puti mingişıp qalıdu. Navada meytiniñ puti mingişıp qalsa, u öz öyidiki başkılarnimu sörep kētidu (yeni, başkılarmu ölüp kētidu). Şu çüşençe boyiçe, eger bir öydin bir qançe kişi arqa – arqidin ölüp ketse, kişiler buni deslepte ölüp ketken ademniñ putiniñ mingişıp qalğanlıqidin köridu – de, u kişiniñ görini eçip, navada puti mingişıp qalğan bolsa türep qoyidu. Muşundaq qalsa arqa – arqidin yüz biridiğan ölüm tohtaydu dep qarışidu. Şuñlaşqa, hâyât vaktidimu putini mingēştürüp oltursa bolmaydu dēgen perhizlik âdet kelip çikқан. 20 – esirniñ 50 – yilliridin ilgiriki çağlarda ölgen ademniñ görini eçiç, uniñ putini tüzep qoyidiğan iş şimaliy ve cenubiy Şinceañniñ hemme yeride bolğan. Bizniñçe, bu çekidin aşkan hurapiy heriket bolup hēsablinidu. Çünki ölüm bilen putini mingēştürüp olturuş aditi otturisida muqerer bağliniş bolmaydu. Meytiniñ mingişıp qalğan putini tüzep qoyuş bilen arqa – arqidin yüz bergen ölüm hadisisiniñ tohtışı otturisiki munasibetni tēhimu tesevvur kılıli bolmaydu. Uygurlar yene olturuş ve yetiştä putini kible terep (Ġerb – Mekke terep)

ke sunuştin perhiz kılıdu. (Biraq bimar kişiler yatqanda kıblige yüzini kılip işaret namizi ada kiliş üçün putini kıblige qaritip yétiş durus, dep qarilidu.) Çünkü Uyğurlar kıble terepni, cümlidin Mekke Mukerrem terepni uluğ bilidu. Mundaq âdet İslamiyettin keyin şekillengen. Undin burunkı Uyğurlar bolsa kün Teñrisi çikidiğan terep – şerq terepni muqeddes bilip kelgen. Muşundaq muqeddeslik qarışı tüpeylidin yukiriği perhiz aditi kelip çikқан. Olturuş şekli cehette yene Uyğur ayalliri bedeşkan qurup olturuştin perhiz kılıdu. Çünkü bedeşkan nisbeten bir keder azade, emma qopalraq siyaqtiki olturuş şekli bolup, bundaq olturğanda ayallar kileñsiz körüngendin başqa, bu yene cinisiy ezağa qarita yoşuruş herikitige sel qariganlıq bolup hêsablinidu. Şuña, hazirğıçe Uyğur kız – ayalliri bedeşkan qurup olturuşni çoñ edebsizlik dep hêsablaydu. Uyğurlarda yene “Başqılarnıñ putidin atlap ölse puti ağıriyidiğan bolup qaldu” dep başqa adeemlerniñ putidin atlap ötüştin perhiz kılıdiğan âdetmu bar.

Mêñiş usuli cehette, Uyğurlarda “Keyniçe mañsa yaman bolidu” deydiğan gepmu bar. Keyinçe mêñiş eger çeniқиşni meқsed qilğan hâlde elip bérilsa, undaқта yaman körilidiğan iş hêsablanmaydu. Eger birer meқsed bolmay turup keyinçe mañğanda, bu heriket nêrva kêsili bolup qalğan kısmen kişilerniñ herikitige oқşap qalğini üçün çeklengen boluşı mümkün. Buniñ yene başqa itiqad asasi boluşı mümkün. Uyğurlar “Aқ nersilerge dessise yaman bolidu.” Dep qarap undaq herikettin perhiz kılıdu. Aқ reñ eslide Uyğurlarnıñ Mani dinî itiqadida uluğlangan reñ bolup, u nurnıñ, yoruқluқniñ ipadisi idi. Uniñğa hörmetsizlik kiliş qilmişı yoruқluқ teñrisige qilingan haқaret idi. Şuña şu devrlerdila şekillengen bu perhiz haziriқи Uyğurlar tumuşida yenila yoқalmay kelmekte.

Ademniñ qol ve putidiki tirnaқ heқqidiki perhizler ibtidaiy insanlardin tartip davam etip kelgen, nurğun ve çoñqur sehingerlik qaraşlar اساسida şekillengen qedimiy hadisidir. Bu heқte Frazer mundaq deydu: “Çaç ve tirnaқ elivétilgendin keyin, elivétilgen çaç ve tirnaqlarni qandaq bir terep kiliş kıyin mesile bolup qalidu. Çünkü ular ziyangа uçrisa, bedenmu ziyangа duçar bolidu. Pütün dünyada degüdek muşundaq qaraş barki, bu qaraş boyıçe âdem öz bedinîdin elivétilgen çaç, tirnaқ yaki başqa nersiler sevebidin sehirniñ tesirige uçrişı mümkün. Neticide kişilerge tonuşluқ bolğan, emma qaide - qanuniyiti bir hil bolğan nurğun işlar meydanağa kelgen...”³⁶

³⁶ [Engiliye] Frazer: «Altun Şaқ», Cuñgo Helq Edebiyat – Senet Neşriyati, 1987 – yili 6 -ay neşri, 1 - kısım, 346 - , 347 – betler.

Huddi «Çaç Heqqidiki Perhizler» kısmida bayan qilginimizdek, tirnaqmu âdem bedinîniñ bir terkibiy kısmi bolğaçqa, qedimidin taritip insanlar âdem bedinî bilen tirnaqniñ ziç munasibiti barlıqığa, tirnaq qiyivitelgendin keyinmu (Ademniñ bedinîdin ayrılğandin keyinmu), u âdem tenni bilen bolğan tesir munasibitini saqlap qalidiganlıqqa işengen. Bu qaraş del qiyivitelgen tirnaqni qandaq bir terep qilişqa ait perhizlerni şekillendurgen. Uygurlarda tirnaqqa ait perhizler bir qeder köp. Cümlidin tirnaqni qandaq (Qayisi saymanni işlitip) qiyiş, qandaq çağda qiyiş, qeyerde qiyiş, qiyilğan tirnaqni qandaq bir terep qiliş qatarlıq cehetlerde bir qatar perhizler bar. Uygurlardiki tirnaqqa ait perhizlerniñ köpinçiside ibtidaiy tepekkurdiki sehriy qaraşlar ipadiliniq turidu. Bir kısmi bolsa Ateşpereslik dinîdin qalğan sarqitlar hesablinidu. Ayrim bir kısmi bolsa, keyinki ebceş etiqaad (İbtidaiy tepekkur, Şaman dinî itiqadi, İslam dinî itiqadinîñ arilaşmisi) niñ mehsulidin ibaret.

Uygurlarda qoş bisliq esvaplar, cümlidin qayçida tirnaq eliştin perhiz qilidigan âdet bar bolğan. Mundaq qilişni bala yüzi körmeslikke yaki qoş hapiliq arisida qilişqa corulğan. Qoş bisliq esvaplar gerçe tirnaq qiyişqa qulaylıq bolsimu, biraq qoş bisniñ tirnaqni arisiğa elip qiyişi goya bir ademniñ qoş qiyinçilik arisida qilip qilişqa oğşaş tesevvur qilingan bolğaçqa, bu perhiz kelip çikқан. Şuña eneniviy Uygur cemiyetide kişiler asasen ötkür piçakni işlitip tirnaq elip kelgen. Tirnaq alğuç meydanga kelgendin keyin nurgun kişiler uni işlitişke başlığan bolsimu, bir kısım mutessip kişiler tirnaq alğuç işlitişni helihem ret qilip kelmekte. Uygurlarda yene çiş bilen tirnaq eliş, tirnaq bilen çiş kolimaslıq perhizimu bar. Uygurlar tirnaqni ziyade östürüvetişni eyip dep bilidu. Şuñlaşqa her heptide bir qetim tirnaq elip turuş köpinçe kişilerniñ daimiliq taziliq aditige aylangan.

Tirnaq Uygurlar neziride qoş harakterge ige nersidur. Yeni u hem paskina, nicis nerse dep qarilidu. Şuniñ bilen birge u yene muqeddes nerse, behtniñ belgisi depmu qarilidu. Aldinқи qaraşta köprek saqlamlıq ve sehiye noqtiiyneziri üstün orunda tursa, keyinki qaraşta ibtidaiy tepekkurdiki hurapiy añ asasi orunda turidu. Tövendiki perhizlerniñ köpinçiside tirnaq muqeddes nerse, beht belgisi süpitide tonulğan: Uygurlar tirnaq alidigan orungimu alahide diqqet qilidu. Uygurlar başqilarniñ öyide tirnaq eliştin perhiz qilidu. Mundaq qilsa qolidiki beriket başqilarniñ öyide qalidu, dep coruydu. Yene “Keciide tirnaq alsa bolmaydu” degen perhizimu bar.

Tirnaqni qaysi vaqıtta eliş ve qaysi vaqıtta almaslıq boyiçe bir qatar qaide ve çeklimilermu bar. Bu heqtiki tepsiliyrek melumat yenila Muhemmed İvez Qaraqashiyniñ

«Mecmuetul Ehkam» da uçraydu. Mezkur eserniñ «Tirnaq almaqlıq Heqqide» dengen kismida mundaq yezilgan

“Her kim şenbe küni alsa tirnaq
Bolur kim tendurusti bolsa barmaq.
Eger tirnaqni yekşenbe alsa,
Eziz bolğay neçe helk içinde qalse.
Eger düşenbe kim tirnaq alıpdur,
Cafalıq mihnetidin ol qalıpdur.
Eger seyšenbe alsa tirnağını,
Hem endami körmes ağrıqini.
Kişikim çaharşenbe tirnaq alse.
Bolurlar tendurusti kimiki alse.
Kişi peyšenede alsa nehâli,
Qoliğa kirmigey her qançe mali.
Kişikim azne, tirnaq alğay,
Anikim azne, tirnaq alğay,
Anikim, Heqteala yadiğa alğay.”³⁷

Körüşke boliduki, peyšenbe künidin başqa künde tirnaq eliş hasiyetlik, payda keltürigan iş hesablansa, peyšenede tirnaq eliş qoliğa mal kirmey kembeğel bolup ketişniñ sevebi süpitide perhizlik iş hesablangan.

Hazirki Uygurlar arisida cüme künidin başqa künde tirnaq eliştin perhiz kilidigan kişilermu bar. Çünki cüme künde gusli taharet, beden taziliği kiliş – İslamiy qaide bolup, köpinçe kişiler muşu künde tirnaq alidu. Yerken Uygurliri arisida mundaq bir qaraş keñ tarqalğan. Yeni, “Seyšenbe ve çarşenbe künde tirnaq alsa kızil tirnaq (Yeni perzent

³⁷ Muhammed İvez Qaraqaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi Basturğan, Erkin İminniyaz Qutluq Teyyarlığan, 1991 – yil 8 – ay, 88 - , 89 – betler.

demekçi) ға зар болғай. “Yeni seýşenbe ve çarşenbe künliride tirnaq alsa perzentke zar bolup këtidu. Şuña perhiz kiliş lazim. Huddi “Kayçıda tirnaq alsa bala yüzi körelmes” dëgen perhizdikidek, bu perhizge hilaplik kilişniñ neticisiniñ neme sebebtin perzent körelmeslik bilen munasibetleştürgenlikini biliş asan emes. Bu belki aşu künlirde tirnaq ëlişniñ yaman aqibitini köptürüp çüşendürüş boluşi mümkün. Aqsu tevesidiki Uygurlardimu “Her çarşenbe külide tirnaq ëlişni uda davamlaştursa perzent körelmeydu” dëgen karaş bar. Mundaq hurapiy itikadniñ munçilik keñ tarqilip ketkenliki uniñ melum tarihiy këlip çikişi barliqni yoşurun daritmilaydiğan ehvaldur. Kismen kişiler arisida yene qurban hëytka bir hepte kalğanda (İslam kalindari boyıçe zulhecce ëyiniñ deslepki on küni) tirnaq almaydiğan âdet bar. Biz ilgiri sözlep ötkendek, bu eşu muqeddes ayniñ hõrmitini saqlaşniñ bir hil ipadisi süpitide meydanğa kelgen perhizdur.

Tirnaqni ëlip bolğandin këyin uni qandaq bir terep kiliş oçuq sehingerlik tüsini alğan iş bolup kalğan. Huddi Frazër ëyitkandek, kësivëtilgen çaçni ve kıyivëtilgen tirnaqni qandaq bir terep kiliş ibtidaiy milletler, hetta hazirki zamandiki nurgun milletler ciddiyy qarigan mesilidur. Çünkü ibtidaiy tepekkur boyıçe ëyitkanda, âdem bilen uniñdiki türlü ezalar otturisida hëssiy tesir munasibiti saklinip turğan iken, undaқта uçriş ve tëgiş prinsipini boyıçe ëytkanda, çüşürivëtilgen çaç ve kıyivëtilgen tirnaqlarğa ziyan yetse, şu çaç yaki tirnaqniñ igisigimu ziyan yëtidu. Şuña, ularni biheter caylarğa koyuş zörür bolidu. Huddiy şuniñdek, Uygurlarmu tirnaqni ëlip bolğandin këyin haligan yerge taşlivetmeydu. Belki uni ëlip bolğandin këyin “Dölet bëri kel, meynet niri ket” dëgendek sözlerni kilip ularni melum orunlarğa kömüvëtidu. Tirnaqni otka taşlaşmu perhiz kilinidu. Çünkü mundaq kilsa tirnaq ëgisiniñ qolidiki tirnaq kor bolup qalidu (Uygurlar yerilğan, buzulğan, yaki kilinlap gelite hâlğa këlip kalğan tirnaqlarni “kor tirnaq” deydu) dep corulidu. Bir kısım yurtlardiki Uygurlar meyli qol tirniqini bolsun, yaki put tirniqini bolsun, birdek bosoga asti, tam tüvi... Qatarliq caylarğa kömüvëtidu. Yene bezi caylardiki Uygurlar qol tirniqini qorqax yerlerge kömüştin perhiz kilidu. Uni hõl yerge kömgende qolğa beriket këlidu, quruq yerge kömse qol quruq bolup qalidu, dep coruydu. Put tirniqini bolsa dervaza aldığa kömüvëtidu. Bir kısım kişler put tirniqini dervaza astığa kümüşniñ sebebini mundaq rivayet bilen izahlaydu: Ahir zamanda deccal (“Deccal” dëgen söz “yalğançilikni bek köp kilidigan” dëgen menide bolup, bu yerde İslamiy rivayetlardiki ahir zamanda yeryüzide peyda bolidigan bir kazzapni körsitidu.) Eşikini mingence daqa – dumbaq, neğme – navalar bilen peyda bolğanda, nurgun kişiler öyliridin sirtka çikip uniña egişni oylaymiş. Şu çağda eger âdem put tirniqini dervaza astığa kömgen bolsa, şu tirnaq ëgsini sirtka çikiştin tosüp qalarmış. Neticide u âdem

deccalniñ eşikiniñ kılığına kirip kêtistin ve kufri bolup kêtistin saklinip qalarnıñ. Emeliyette, tirnaqni biheter yerge kômüşniñ etiğad menbesi del qedimki insanlarnıñ tirnaqniñ başqılar qolıǵa çüşüp qilip özlerige qara sehirgerlik yoli bilen ziyan yetküzüşniñ aldiniñ eliş psihikisidir. Hazirki zaman Uygurlari arisida intayin az sandiki piriğon – baqşılar kişilerniñ çeci, qedem izi qatarlıqlardin paydilinip şu nersilerniñ igilirige ziyankeşlik qilidiğan sehirgerlik işletsimu, emma tirnaqni asasen işletmeydu. Biraq, qisimen kişilerniñ eñida yenila qara sehirniñ ziyinidin sakliniñ üçün tirnaqni tirnaqni kômüp taşlaşték psihika ve heriket mevcud.

Derveqe, tirnaq şekli bilen ademlerniñ qilidiğan iş – emili otturisida muqerrer baqliniş bolmisimu, eğır cismaniy emgeknin qol tirniqiniñ şeklini özgeritivetişi mümkün iştur. Şuña helk arisida kiçik balılarnıñ tirniqiniñ capa çekken çoñlarnıñ tirniqıǵa oqşaş boluşi u balılarnıñ çoñ bolğanda capakeş bolidiğanlıqıǵa bişaret bolup qeliş heqqidiki tesevvurlar bar. Emeliyette, bu bedeniniñ başqa qismidiki ezalarǵa ait qisimen hurapiy qarashlar bilen kelip çikiş cehettin oqşaş asasqa ige.

4.2.1.4.10. Meñ ve sögelge ait perhizler

Âdem bedinidiki meñ ve sögel gerçe âdem bedininiñ birer ezasi hesablanmisimu, biraq ular beden sirtıǵa çikip qalidiğan bir hil carahet yaki kesellik belgisi boluş süpitide bezide yaqşilik bilen, bezide bolsa yamanlıq bilen birleştürölüp çüşinilidiğan hurapiy âdet pütün insanlarda mevcud bolğan bir iştur. Uniñdin başqa yene meñniñ çikқан orniniñ muvapiq boluşıqa qarap uni hösn belgisi dep tonuydiğan işmu hem bar. Uygurlarda meñ ve sögelge ait perhizler asasen ularniñ yoqutuşqa munasibetliktur.

Uygurlarda navada kiçik balılarnıñ bedinige, yüzige ziyade köp meñ ünüp çikip, şu balniñ çiray güzelligige eğır tesir yetküzidiğan ehval şekillense, yaki köz çanıqıǵa meñ çikip qilip “Yaman közlük” boluş hevpi tuğulsa, muşundaq çağda meñni yoqutidiğan bir hil akitip sehirgerlik usuli qollinilidu. Bundaq sehiriy paaliyetniñ ceryani mundaq: Çarşenbe künide çirayida meñ köp bolğan oğul “Meñlik Aqun” dep çakirilidu, qızlar “Meñnisa Han” dep çakirilidu. Çarşenbe künidin tartip muşundaq çakirişqa başlisa, baliniñ çirayidiki meñler tedriciy tügeymiş. Nemişqa çarşenbe künide muşundaq çakirilidu? Buniñ sebebi şuki, “çarşenbe” diki “çar” sözi emeliyette âdem bedinidiki meñni körsitişkimu işlitilidu. “Zeherni

zeher bilen kayturuş” prinsipi boyıçe “Meñlik Añun”, “Meñnisa Han” dègendek meñ tekitlinidiğan sözler bilen “çarşenbe” diki “çar” toñunuşup, bir – birini tügitudu, dègen prinsip bundağ sèhirgerlikniñ asasi boluşı mümkün.

Uygurlarda sögelge ait perhizler ve uni yokitişka ait âdetler bir keder köp. Omumen Uygurlar sögelni napak nerse dep qaraydu ve uniñ köçüş hususiyitige ige ikenlikigimu işinidu. Helk arisida “Sögelni sanisa sanıguçığa sögel çıkip qalidu” dep başkilarniñ bedinige çıqqan sögelni sanap bêkiştinmu perhiz qilidu. Yene, “İtka su çaçsa sögel çıkidu” dep qarap, itka su çëçiştinmu perhiz qilidiğan âdet bar. Omumen, sögelge qaraş, sanaş paaliyiti uni tendin tenge yötkeydiğan caryan dep qaraş ibtidaıy tepekkurdin qalğan sarkıtlardur.

Yukiriği qarashlar اساسida, Uygurlar başkilardin sanaş yoli bilen köçken sögelni yaki yamanlıkka seveb qilingan (Bedenniñ körünüp turidiğan yerige çıqqan yaki bedenniñ sol teripige çıqqan) sögellerni yokutuşta bir kaççe hil sèhirgerlik usulini qollinidu. Bu usullarniñ biride mundağ qilinidu. Sögel çıkip qalğan kişi sögelge tuz yaki sègizni üç kètim domlap (sürkep), sögeldin çıqqan qanni tuzğa yaki sègizğa siñdürüp, uni sirtteki birer yoluçığa yoşurunçe ètip “köç – köç” deydu. Şuniñ bilen navada tuz yaki sègiz şu kişige tégip ketse, uniña sögel yuqup qalidu. Sögel bolsa eslidiki igisidin köçüp tügeydu. Roşenki buniña kollinilgini hëssiy tesir sèhirgerlikidiki prinsiplardin ibaret. Helk içide sögelni köçürüşke ait keñ tarqalğan mundağ bir usul bar: Bedinige sögel çıkip qalğan kişi kèçide birer tüp söget derişi yenige kèlip (bezide bu işni tecribilik bir âdem orunlaydu) sögelge birer parçe sègizni domlap, andin “Sögel dègen sögette bolmay ademde neme iş qilidu” dègendek tene sözlerni qilip sègizni sögelge sürgeydu ve sègizni taşlivètidu. Muşundağ qilsa sögel ademdin sögetke köçidu, dep qaraydu. Bu paaliyette til sèhirgerliki, yeni tilniñ sèhiriy küçige işiniş mevcud. “Sögel” sözi bilen “söget” sözi aħırki “l” ve “t” heripiniñ perkini hëسابka almıganda ahañdaş sözlerdur. Mundağ ahañdaşlıq alahidiligi sögelni sögetke köçüreleydu dep qaraş tildiki sèhriy küçiniñ barlıkığa işinişniñ bir delilidir. Mundağ ahañdaşlıq اساسida şekillengen perhizler yene başka sahelerdimu uçraydu.

Uygurlar yaşaydiğan yurtlarda sögel nami bilen bağlanğan, hemde sögel yokutuş bilen alaқidar hâlde meydanga kelgen bir kaççe cay bar. Mesilen, Yeken nahiyisiniñ nahiyе baziriğa yèkin köktatçılıq kentide “Sögellik Mesçid” dègen bir mesçid bar. Bedinige sögel çıkip qalğan kişiler şu mesçid yenige bèrip, qoliğa bir uçum layni èlip sögelge sürkep, eşu mesçidniñ tèmeğa çaçlaydu. Şu ceryanda “köç-köç” dep turidu. Kişiler muşundağ qiliş arқilik sögelni yokatқili bolidu dep qaraydu. Undin başka, Turpan teveside «Sögellik

Ġocam» dēgen bir mazar bolup, kiřiler arisida her qandaq bir nersini eřu mazarda qaldurup ketiř bilen sōgelni yokatqili bolidu, dep qaraydıġan âdet mevcud. Ruřenki, sōgelge sür kelgen layni meřid tēmiġa qaçlař yaki mazarda birer nersini mazarda qaldurup qoyuř yoli bilen tendiki sōgelni çikirim tařlařqa urunuř – İslamiy eķide emes, belki bir qaņçe ġil eķide, cümlidin ibtidaıy tepekkurġa mensup sehirgerlik ve ġeyriy eķliy ġurapat arilařkan, İslamiy tūs berilgen ebceř itikadur. Mundaq qarař nurġun kiřiler neziride ġurapat ġesablinip, eyipke uęrisimu, biraq az sandiki kiřiler helihem řu usullarni qollinip kelmekte.

4.2.1.5. Ten Acratmiliriġa Ait Perhizler

4.2.1.5.1. şölgey, tükürük ve burun acratmisıġa ait perhizler

Uyġurlarda tükürük ve burun maġa alahide sirlik menige ige emes, belki ular birdek napak nerse dep qarilidu. řuġa ularġa ait perhizler emeliyette ularni çikirim taşlaş usuli ve keyerge çikirim taşlaşqa munasibetlik perhizlerdur. Uyġurlarda “şölgeyni eķitip yürse bolmaydu”, “şölgeyni tamaqqa tēmitsa bolmaydu” dēgendek perhizler bar. Bu asasen şölgey ve tükürükni napak dep qarap, salametlikni asraş noqtisidin otturiġa qoyulġan. Gerçe kiçik balilar üçün şölgeyni eķitip yürüş asasen normal iş ġesablansimu, çoġ kişiler üçün eýtqanda, bu nahayiti bimene iştur ve yaki eķliy kemtüklükniñ belgisidir. Tükürük napak nerse dep qaralġanlıqtin, ademge qarap tükürüş nahayiti çoġ ġormetsizlik sanilidu. Uniñdin başka muqeddes obyekt ve muqeddes nersilerge qarap tükürüş qattıq çeklinidiġan işlar bolup ġesablinidu. Mesilen, Uyġurlarda hazir asmaġa qarap tükürüştin perhiz qilidiġan âdet bar. Qedimki Uyġurlardimu muřu perhiz bolġan. «Divānu Luġati't-Türk» de “Kökke tükürse yüzge çüşer.” dēgen temsil ġatirilengen.³⁸ Emeliyette, bu perhiz kökke (asmaġa) tükürse tükürükniñ yüzge çüřidiġanlıġı sebebidin emes, belki Uyġurlarniñ qedimki devrlerde asmanni “Kök Teñri” dep uluġlıġanlıġı sebebidin peyda bolġandur. řuġa, kökke qarap tükürüş Kök Teñriġe qilingan ġaęaretniñ ipadisidir. Yene Uyġurlarda qiblige qarap tükürüş ve mişkirişini çekleydiġan perhiz aditi bar. Meřid içide tükürüşni çekleş heqķide Muhemmet peyġemberniñ hedisliride hem eñik körsetme bar.

³⁸ Mehmud Kařġeriy: «Divanu Luġati't- Türk», řincaġ Ĥelk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay neşri, II tom 107 – bet.

Çüşkürüş êgiz ve burundin acratma peyda kılidıgan ve çikirip taşlaydıgan heriket bolğaçqa, Uygurlar çüşkürüştimu melum kaidilerge boysunidu. Mesilen, başka ademge qarap çüşkürüş şu ademge kılingan hörmetsizlik, dep qarilip çeklinidu. Uygurlar ammivi sorunlarda mişkirip burun içini tazılaşni nahayiti êgir alidu. Çünkü bu bedenni pakizileş, paskinçilikni çikirip taşlaş işi bolğaçqa, huddi beden tazilikıga dair başka heriketlerge oħşaş umu pinhan cayda êlip bérilişi lazim, dep qarilidu.

Uygurlarda tükürüşni kemsitiş, haķaret kıliş, êtirap kılmaslıkniñ belgisi, dep çüşinilidu. Şuňa başka ademiniñ yüzige tükürüş unińga kılingan eñ haķaret dep tonulup, bir meydan keskin cidelge sebebçi bolidu. Şuňa perhiz kılinidu. Yene yaman çüş körüp kalğan kişimu etigende ornidin turup derhâl sol teripige tekrar üç kêtim tükürüvêtiş bilen çüşteki yamanlıkniñ emelge êşip kılişini çekleydiğan âdetmu nahayiti keñ tarķalğan. Bunińdin sirt, ammivi sorunlarda udul kelgenla yerge tükürüş, kölge ve êkin suğa tükürüş қатарlıqlarnı çekleş aditi Uygurlardiki güzel eħlaķniñ ipadiliri bolup omumlaşķan.

4.3.1.5.2. Қанға ait perhizler

Қан bolsa ademniñ hâyâti küçini kapaletke ige kılip turğan eñ muhim terkibtur. Қан demek can demektur. Қан heķķidiki perhizler eñ keğimki perhiz aditiniñ biri bolup, ibtidai devrdiki insanlar eyne devrdila қанға ait bir қатар sirlik қараşlarnı şekillendürgen idi. Bu қараşlarnıñ mezmuni aldi bilen “Ademniñ rohi yaki ceni қанда bolidu” deġendin ibaret bolsa, ikkinçidin “Қан арқılık ademge ziyan yetküzgili bolidu” deġendin ibaret idi. Şuňa meyli taşkıy sebeb (Soķuluş, uruluş, yariliniş...) Tüpeylidin aқķan қан bolsun, yaki içki sebeb (Bedendiki issiklik hararitiniñ ziyade yukiri boluşi, içki ezalarnıñ zeħmilinişi) tüpeylidin aқķan қан bolsun, bu birdek rohniñ tendin êķip çikip kêtişi dep qarilip, mundaķ ehvaldin intayin hevpe hês kılğan. Uygurlarnıñ hâyâtlık tüzülüşi heķķidiki pelsepivi қarişi bolğan “Tôt zat қarişi” içide қан hâyâtlıkni teşkil kılip turġuçi eñ muhim amil (zat) bolup, uniñ kem boluşi nurgun kesellikniñ peyda boluşi ve hâyâtlık küçiniñ kem boluşidin dekek berse, uniñ köpiyip normallişi hâyâtlık küçiniñ cuş uruşidin dekek béridu, dep çüşinilgen. Şunińga munasip hâlde қanni micez bilen birleştürüp қараş Uygur tibabitiniñ asasiy nezariyiridin bolup sanilidu.

Uygurlarda âdem keniğa ait perhizler hazir köp uçrimaydu. Bu hekte bir perhizde “Âdem keniğini horaz yevalsa bolmaydu” deyilidu. Derveke, Uygurlar âdem bedidin tökülgen kanni kömüp taşlaydu. Uniñ dessilip kетиşi, paskina nersilerge arilişip kilişidin perhiz kiliidu. Uruş sebebidin kan tökülgen caylarni uluğ bilip, u yerlerde mazar berpa kiliidu ve kererlik hâlde nezir – çiraқ paaliyiti ötküzüp turidu. Âdem keni işlitip sehingerlik kiliş hazirki Uygurlardiki piriñon ve bahşılarniñ paaliyitide asasen uçrimaydıgan bolup, kedimde kanni kara sehingerlik yaki cadugerlikniñ muhim obyekti süpitide işlitiş keñ tarqalğan iştur.

Perhizniñ “Muqeddes” ve “Napak” degen ikki tereptiki menini öz içige alidiğanliki noqtisidin qariganda, kanga alaқidar perhizler eñ mukemmel perhizler bolup hesablinidu. Yukirida eytilgandek kanni ekivetmemeslik, kanni eñ yahşı yağış (nezire) dep qarastin uniñ mekeddeslik teripini körsek, heyizdar ayal ve tuğutluқ ayallardin aқkan kanni napak, dep qarastin uniñ necis nerse, dep qaralğanliқidek қоş pozitsiyeni körüp alimiz.

4.3.1.5.3. Meniyge ait perhizler

Hazirki Uygur tilidiki “meniy” sözi Ereb tilidin özleşken ibare bolup, u pişip yetilgen erlik cinsiy hüceyriliridin peyda bolğan suyuқluқni körsitidu. Uygurlarniñ qarışida meniy – küç - қuvvetniñ eñ tipik ipadisi bolup, u ademniñ omurtқisidin çikidu. U perzent apiride boluşniñ er terep asasi bolgaçқа intayin muhim ve muqeddes nersidur. Şuña Uygurlarda meniyni israp қilmaydıgan, uni қedirleydıgan qaraş bar. Şuniñ bilen birge u yene napak nerse dep qarilidu. Yeni u âdem tenide turğanda küç - қuvvetniñ alamiti bolgini bilen, melum sebep tüpeylidin sirtқа çikқanda necis nersilerdur. Uniñ her қандақ nersige tegip kетиşi bilen şu nerse napak bolidu, şuña yuyuş lazim. Meniy aққuzğan kişi birdek “Conup âdem” dep qarilip, napak hesablinidu. Mundaқ âdem taki yuyunup bolguçilik ariliқта nurğun işlardin perhiz tutidu. Undin başқа meniyniñ bek az boluşi bir hil kесellik alamiti süptide hezer қiliniđiđan iş bolsa, meniyniñ bek köp boluşi cinsiy istekniñ ziyade küçlüklikiniñ sebebcisi bolup қilip, umu ten cehtteki acizliққа hemde meniviy acizliққа elip baridu. Şuña bumu oħşaşla perhiz қiliniđiđan iştur. Biz meniy sebebidin conup bolğan “Napak âdem” heққidiđi «Cinsiy Turmuşқа Ait Perhizler» bölikide tepsiliy muhakime қilidiđan bolgaçқа, bu yerde muşunçilik bayan қiliş bilen kupayilinimiz.

Âdem bedinî hekkidiki Uyğur perhizliri hekkide tövendiki bir kaççe noqtini aydınlaşturuvélişka toğra kélidu.

1. Âdem bedinîge ait perhizler köpinçe intayin passip hâldiki êsenkireş, qorquş psihikisiniñ ipadisi bolup, uniñ mutleq köpçiligi peket köñülde hezer eyleş, ihtiyat kıliş şeklidila meydanğa kélidu. Ularda eşu bişaretlik alametlerni işka aşuridiğan yaki aldinî alidiğgan emeliy tedbirler asasen mevcut bolmaydu. Şuña buñdağ perhizlerni kısmen perqlendürüşke toğra kélidu.

2. Âdem bedinîge ait perhizlerde dëğüdek tenni asraş, tendiki rohni qoğdaş, teğdirge köñül bölüş, yaşıliqni qolğa keltürüp, yamanliqtin saqlinişteq emeliy meksed yoşurunup turidu. Gerçe özini qoğdaş meksiti pütün perhizlerniñ tüp çikiş noqtisi bolsimu, biraq mundağ meksed bedenge ait perhizlerde tëhimu êniq ipadilinidu.

3. Âdem bedinîge ait perhizlerde âdem bedinîniñ melum özgirişliriniñ bişaretlik hususiyiti barliki noqtisidin otturiğa qoyulğan. Ular hazirki pen seviyeside hurapatlik hësablinidu. Biraq pen tereqqyatiniñ yüksilişige egişip cismaniy özgiriş ve alahidlikniñ ademniñ kelgüsü teğdiri bilen munasibitiniñ bar – yoqliki üstide ilmiy noqtidin izdinîş, ispat arqilik uniñ ilmiy qaraş yaki sepsete igenlikini delilleş lazim.

4.2.2. Cinsiy Perqke Alaqidar Perhizler

Âdem aldi bilen er ve ayal dep ikki cinisqa ayrilidu. Bu cismaniy tüzülüş cehettiki perq bolupla qalmastin, yene mundağ perq nahayti küçlük medeniyet tüsige ige bolidu. Oşimigan medeniyet içide er ayalliq cinsiy perq obyektip mevcudluq süpitide tunulğandin başqa, ikki cinis ottursidiki mundağ réal perq ehlaq, ictimaiy yusun, âdet qatarliq medeniyet hadisiliriniñ çeklimisini qubul qilidu hem ularni özide eks ettüridu. Duniyadiki hemme medeniyetler dëğüdek hemmisi er cinis bilen ayal cinis otturisida öz ara ötüşmeydiğan bir qatar çeklimilerni berpa qilğan bolup, bu çeklimiler goyaki bir tusaqtek er bilen ayallarni heriket - qilik, psihika, turmuş paaliyiti... Tereplerde keti'y perqlendürüp turidu. Mundağ perhizler duniyaviy kölemdiki perhiz aditi bolup hësablinidu.

Uygur cemiyetide cinis perķige ait perhizler turmuşniñ her aysi saheliride oñkur yiltiz tartan bolup, erler bilen ayallarniñ perķi baştin air attıķ tekitlinip kelgen bir mesilidir. Biz Uygurlardiki cinis perķige asasen ayallar ve erlerge hemde her ikki cinisa aririlgan perhizlerni tovendiki bir ane nota buyie iskie mulahize ilip otimiz.

4.2.2.1. Cinisni Perlendrshe Ait Perhizler

Uygurlarda er ayallar yaluz cismaniy cehette perlinip almastin, yene kesip, izmet, yrş – turuş, gep – sz, ictimaiy alae... Tereplerdimu perlendrup arilidu. Biz dem tenige ait Uygur perhizliriniñ bir ismida erlerniñ tenidiki haletler bilen ayallarniñ tenidiki haletlerniñ tuptin armu - arři bişaretlik ususiyyetke ee bolidianliini szlep tken idu. şuniga munasip hlda, ptun ictimaiy paaliyyetlerde erler bilen ayallarniñ perlendrlmey arlışıp ktişi nahayiti oñ perhiz bolup, munda boluş emeliy malimanılıniñla emes, belki yene medeniyet muhiti, pozitsiyye ve araktrdiki arılışıp ktiřniñmu sebebi bolup alidu. Uygurlar ezeldin ikki cinisniñ perlinip turuşıga bek eibar bilen arap kelgen. Bunda per eñ aldi bilen ptun cemiyet urulmisida erlerniñ başkurui boluştek asasiy ve aktip orunda turanlii, ayallarniñ bolsa baştin air erlerniñ mulazimitini ilidian yordemi, addiy paaliyyetlerniñ iştirakisi boluştek başkurului orunda turanlida ipadilididu. Biz anili urudaşlı devridiki anilar (cmlidin ayallar) houiniñ stun bolanliidek ehvalni tila almaymiz. unki u nahayiti yiraqtiki bir il ictimaiy halet, uniñ stige u devrler haziri zaman milletler cemiyetiniñ ne deslepki gevdisi emes. U peet milletler ayrilmian, ptun insaniyyetke ortak bir halet alas. Uygur millitiniñ tariida erler mutlek stun mevede turup hakimiyet işlirini idare ilgan, ptun cemiyetniñ gollu paaliyyetliriniñ teşkilligisi, başkuruisi bolan. Ayallar bolsa erlerni ktki, izmitini ilui bolan. Hetta idiut devridiki bezi yazma hccetlerge ariganda oldin - olga tup stilui orundimu turup kelgen. İctimaiy iş teşsimati iide erler bilen ayallarmu keskin perlendrlgen. Nurgun işlar goyaki erlerniñla ilři uun ptulgendek, yene bir isim işlar bolsa ayallarniñla iliři uun ptulgendek bir veziyet şekillengen. Erler ayallar ilidian işlarni ilsa bu erlerniñ hemmisige oñ haaret hesablangan, ayallar erlerniñ işini ilsa, bunda iřniñ yahşi aivet bermeydianlii, palaket bilen tugellinidianlii teħmin ilingan ve yaki ayallarniñ edepsizliki, atikaılıiniñ belgisi spitide tunulgan. İş diginimizde bu trlik işlepikiriş paaliyyiti (deħanılı. ol hunervenilik...) kiyim – keek, turalu, soda – setik, yrş – turuşni krsitidu. Umumen, ayallarni aciz dep turuş sebebidin nurgun işlarni

ayallarnıñ kılışı çeklengen. Bu yerdin misal terikiside bir kaççe perhizni körsitip ötimiz. Uygurlarda dadılar kızlarını asanlıqçe urmaydu. Her kaççe gezibi kélidigan işni kılğan tekdirdimu buni anığa kıyup béridu. Uygur erliri ayallar bilen uruşuştin, tillişştin, perhiz kılıdu.

Erler bilen ayallarnıñ arılışıp kêtisini çekleydigan perhizlernıñ bir kısmı yürüş – turuş ve keyim – kèçekke qaritilgan. Uygurlar erlernıñ ayallarğa oħşaş yaşsinivélişini, ayallarnıñmu erlerge oħşaş yasinivélişini intayin yaman köridu. Bu yerde déyilivatқан “yasniş” bolsa erlernıñ çiray turkı, çèçi, yürüş – turuşini ve keyim – kèçikini ayallarçe kilivélişini, hemde ayallarnıñmu keyim – kèçek, kaç şekli, çiray turkı, yürüş – turuşida erlerde boluvélişini körsitidu. Şuñlaşқа Uygurlar erlernıñ yüz, tirnaq, kaç... liriğa zinnat boyumliri èşisini, perdaz kılışini, güllük ve reñgi oçuk rehtlerde keyim keyivélişini çekleydu. Kimki şundak kılıdiken ular cemiyetnıñ küçlük eyiplişige duçar bolidu. Yene İslamiy kaide boyıçe erler yipek rehtlerdin keyim keyiş, altun üzüklerini sèliştin perhiz kılıdu. Erlernıñ altun üzüklerini sèlişini, yipek keyimlerini kèyişiniñ ketiy cayız bolmaydiganlıkı toğrisida bir qatar hadislermu bardur. Şu sebebtin, Uygur erliri altun üzük taqaştin perhiz kılıdu. Biraq yèkinki mezgillerde turmuş seviyesiniñ östüşige egişip nahayti az sandiki erler altun üzük salmaqta.

Ayallarnıñ ailidiki çoñ işiniñ biri tamaq ètiştur. Gerçe tamaq ètiş erlermu kilalaydigan ve kılsa bolidigan iş bolsimu, emma Uygurlar erlernıñ tamaq ètişini yaki oçaqқа nan yèkiştin (Tonurğa nan yèkiş müşkül iş bolğaça buni erlermu kılıdu), kaç - kumuç yoyuştin perhiz kılıdu. Undin başka erlernıñ öy süpürishi, eħlet, kül èlip tøküşü yahşi ehval hèsablanmaydu. Buniñ eksçe ayallar otun yèriştin perhiz kılıdu.

İşlepçikiriş paaliyiti terepte, Uygur ayalliri dèhқанçilik işlepçikiriş emgikige erlerge oħşaşla iştirak kılıdu. Likin intayin hâlkilik paaliyetler, mesilen, uruk çèçiş, haman èliş ve aşlıqni ussuş qatarlıqlarğa qatnaştırulmaydu. Navada ayallar uruk kaçsa, haman çèşlep aşlık ussa berket bolmaydu dep qaraydu. Bolupmu hèyizdar ayallar ve nefas mezgilide turğan ayallar dèhқанçilik emgikiniñ köpinçe türige qatnişştin kattıq perhiz kılıdu. Uygurlarda ayallarnıñ soda – sètik kılışini çekleydigan âdet azadlıqқа keder Uygur cemiyetide birdek mevcüt idi. Emma bu ehval hazir zor dericide özgerdi.

Kiskisi, Uygurlarda erler bilen ayallarnıñ paaliyiti ottursida mueyyen çek – çègra belgilengen. İctimaiy iş teksimatiniñ yüksilişü ve cemiyet qurulmisiniñ özgirişige egişip, hazirki devrde nispeten çoñraq paaliyetlerde, hizmet saheliride erler bilen ayallar baraver işlep, baraver hoquq ve menpeettin behriman boluvatқан bolsimu, helk arisidiki nurgun

ictimaiy sahelerde erler bilen ayallarniñ perki yenila tekitlinidigan mesilidur. “Ayallar erkiniligi” yaki baraverlik teşebbusliri aldi bilen erler ve ayallarniñ ten qurulumisi, cismaniy kuvviti, ekliy – hessiy alahidiligi qatarliq cehetlerdiki perqlerni yok qilivetelmeydu ve buni yokitivetisniñmu zörüiyiti yok. Oqşaş medeniyet birliki içide erlerniñmu ve ayallarniñmu hessisi ve orni bar bolidu. Cinis perqige ait perhizlerniñ roli del eşu orunni tēhimu mustehkemleş, ehlaq, yosun şeklide ikki cinisniñ özige has paaliyet dairisiniñ arilişip kētişiniñ aldinî eliştini ibaret.

4.2.2.2. Cinsiy Ėziqturuşqa Ait Perhizler

İkki cinis ottursida söz herket, qilik ve paaliyet dairisi qatarliq sahelerde bir qatar perhizlik çeklimilerniñ turğuzulişi er ayal ikki cinisniñ bir – biridin perqlinip turuşini kapaletlendirüş bolupla qalmastin, muhimi erler bilen ayallar otturisida asanla yüz bēridigan cinsiy hahişqa egeşken hâlda meydanga çikidigan iziqturuş ve celipkarliqni tosuştin ibaret. Navada erlerniñ barliq erlik belgiliri oçuq bolsa, ayallarniñmu barliq ayalliq ipadiliri èniq bolsa, bu hil hâlet medeniyet muhiti içide alqışlaşqa tēgişlik iş sanalgandin başqa, yene emeliyette eşundaq belge – alametlerniñ oçuq, èniq boluşı del er – ayallar otturisida öz – ara ötüşüşke yol qoymaydigan cinsiy perqke ait perhizlerniñ neticisidin ibaret. Nime üçün er – ayallarniñ perki şunçilik köp tekitlinidu? Buniñ sebebliridin biri del erler bilen ayallar otturisdiki cinsiy vesvese ve èziqturuşni tusuş ve çekleştin ibaret.

Bedenni yaliñaç quyuşni çekleş perhizliri tamamen dēğüdek cinsiy èziqiş – èziqturuşni tosuş meqsidide barliqqa kelgen. Undin başqa yürüş – turuş, söz – heriket sebebidin yüz bēriş momkinçiligi bolğan cinsiy èziqişni tosuş meqsidide barliqqa kelgen perhizlermu bar. Uyğur helq perhizliridin misal alsaq, Uyğurlar ezeldin türlik sebebler bilen nurgun paaliyetlerde er ayallarniñ arlişip kētişini çekligen. Meşrep qatarliq köñül eçiş sorunliriğa er – ayallarniñ arlaş iştirak qilişini hēsabqa almiğanda, âdettiki mēhmandarçilik, nezire, ölüm merikiliri... de erler ayallar ayrim hanileride olturidu. Alahide zörüiyetni hēsabqa almiğanda erler ayallar bir hanide olturmaydu. İslamiyet şaraitidiki pütün medris ve hususiy mekteplerdimu oğul - qızlar ayrivētilip, ayrim orunda ders alğan. Qızlar bilen oğullarni ayrip oqutuş tüzümi taki azadliqqa qeder davamlişip kelgen. Bundaq boluşniñ tüp sebebi ikki cinisniñ bir – birige èziqişta bolup qēlişni çekleştin ibaret.

Uygurlarda bivaste tuğkan hesablanmaydigan erler bilen ayallarniñ başka kişiler bolmigan ehvalda yalguz turuşı perhizlik iş hesablinidu. Bu hekte “Bir er bilen bir ayal yalguz turğanda üçinçisi çoqum şeytan bolidu.” Degen gep bar. Bu degenlik, erler bilen ayallar yalguz turğanda ular şeytanniñ vesvesisi bilen natoğra cinsiy paaliyettin saqlinalmaydu degenliktur. Şuñlaşka ayallarniñ başka erler bilen pinhanda uçrişisi, yalguz seperge çikişi (Seper ceryanida uniñ başka erlerge seperdaş bolup qalidiganiliki sebebidin) çeklengen işlar hesablinidu. Âdette toy kilişka pütüşüp qoygan yaki köñül riştiliri bir – birige çetilirip qalğan yigit - qizlarniñ pinhanda uçrişisi oğşaşla kattik perhiz cümilididin bolup, biz tarihimizdiki muşundaq çeklime ve uni buzup taşlaş otturidiki keskin köreş ve tragidiyilik aqivetler hekkidiki ehvalatlardin Uygurlarniñ cinsiy vesvese peyda qilidigan her qandaq bir uçrişis, bille turuşini çeklep kelgenlikini körimiz.

Cinsiy ezikturuşni çekleş perhizliriniñ bir kısmi erler bilen ayallar işlitidigan has boyumlar ve kiyim – kçekke qaritilgan. Eneniviy Uygur cemiyitide ayallar işlitidigan her hil perdaz boyumliri, cümlidin türlik beden aşkuliri, upa – eñlik, hëniler... ge erler âdette tēgiştin ve tutuştin perhiz kilidu. Bu nersiler eger yat ayallarniñ bolsa mundaq çeklime tēhimu kattik bolidu. Erler bilen ayallarniñ kiyimi bir yerge qoyulmaydu. Yuyulğandin keyin bir yerge eslimaydu. Kiyim – kçekniñ bir – birige tēgip kētişi bu perhizlerde bedenniñ bir – birige tēgişip kētişige teqqaslangan bolsa kerek. Şuñlaşka ayallarniñ iç kiyimliri bilen erlerniñ iç kiyimlirniñ yēkin turuşı yaki tēgişip turuşı tēhimu çeklinişke tēgişlik iş bolup hesablangan. Hazirki devrde nurğun Uygur ayalliri katnaş qoralliriğa çikip yol yugende intayin ehtyatçanlik pozitsiyesi bilen öz kiyiminiñ yat erler kiyimige tēgip kētişidin perhiz kilidu. Uygur ayalliri ilgiriki devrlerde sotqa çikqanda mesture hâlette yürgeçke, ularniñ kiyim kēçiki ve pericisige uçrap turğan. Perice artip mesture hâlette turuşniñ bir roli şuki, erler mesture ayalniñ çiray turkini, qeddi qamitini enik körelmigeçke, ularğa bolğan cinsiy istek ve ezikiştin asasen haliy bolalaydu.

Uygurlardiki mezkûr hildiki perhizni işka aşuruşniñ yene bir usuli turalğu öylerde hoylini ikkige bölüş yaki ayal - qizlar üçün has hane berpa kiliş bolğan. Muşundaq qilğanda sirttin kirgen yat erler şu ailidiki ayallarni körüş imkaniyitige erişelmeytti, oğşaşla sirttin kirgen yat ayallarmu şu ailidiki erlerni körelmeytti. Uygurlarda yene “Qizlar horazniñ aldidin ölse bolmaydu.” digen perhiz anda – sanda yerlerde uçrap qalidu. Gerçe âdem bilen toğu arisida nahayiti zor perq bolsimu, biraq horazniñ erkek cinslik boluş sebebidin, qizlarda

erkek cinisğa nisbeten melum tutuşniñ peyda bolup kelişi közde tutulup muşundaq külkilik perhizmu otturiğa qoyulğan.

İslam dinî sebebidin Uygurlardiki cinsiy eziqturuşğa ait perhizler tēhimu mustehkemlendi. Umumen er – ayallar ottursida cinsiy istek peyda qilidiğan herqandaq sorun, şeyi, yürüş – turuş, gep – söz birdek çeklimige uçridi. Er – ayallar otturisida öz – ara tikilip qarişış – közniñ zinasi; bed qilik sözlerni qiliş – ėgizniñ zinasi; şundaq sözlerni añlaş - qolaqniñ zinasi; siylaş, tutuş bolsa qolniñ zinasi; cinsiy istek üçün mēniş – putniñ zinasi; yat ayallarığa qarita cinsiy tuyğuda boluş – köñülniñ zinasi dep qarilip, eşundaq ten herketlirimu qattiq çeklinidiğan boldi. Er – ayallar otturisida yuqiriqidek cinsiy alametlerniñ peyda boluşığa sebep bolidiğan her qandaq heriket oħşaşla perhizlik herket sanilip, eneniviy Uygur cemiyitide hazirğa qeder rol oynap kelmekte.

4.2.2.3. Cinsiy Bēsimğa Ait Perhizler

Uygurlar cemiyitide qedimdin kēlip qalğan enene buyiçe ayallar köpinçe bēsimğa uçrap kelgen hem melum cehetlerde erlerge tēhimu köp perhizlerge riaye qilişğa mecbur bolğan. Cinsiy perqke ait perhizlardiki “Erler ayallar bilen uruşmaslıq” dēgendek perhizlerdimu melum dericide ayallarni kemsitiş ipadiliniş turidu. Atılıq hōkümranlıq tüzüminiñ tēhi yoqalmığanlıqı ayallarniñ nurgun bēsimğa uqrişiniñ tūp sebebi bolğan bolsa, ayallarniñ özidiki cismaniy, eqliy ve rohiy alahidilikler ularniñ özlirini bēsimğa uqritivatqan yene bir sebebtur. Uniñdin taşqiri bir sebep şuki, nurgun medeniyet rayonlirida ayallarniñ yaritilişini hemişe bir hıl yamanlıq süpitide tesvirleydiğan epsane – rivayetler mevcud. Hetta köpinçe dinlarda ayallarniñ kēlip çiqişi melum şumluq ve yamanlıqqa hemrah qilinip, tesvirlinidu. Mesilen: Yehudi dinî, Hıristian dinî ve İslam dinlirida insanlarniñ bu dünyada capa – muşekketlik hâyâtni baştin keqürişi del Hevvaniñ izişiniñ ve cennettin qoqlinişiniñ sebebidur. Uygurlarniñ İslamiyettin kēyinki çuşençiliridimu yuqiriqi qaraş salmaqlik orunda turidu. Yene bir tereptin, ibtidaıy devirlerdiki ayallarniñ tuğuş iqtidari qebile ve qevmlerniñ mevcud bolup turuşidiki tūp esas dep tunup, ayallar ve ayal cinisğa tiviniş qarişiniñ eksçe, kēyinki devrlerde ayallar hem yaşsılıq hem yamanlıqniñ ipadisi süpitide tonuldi. Şuniñğa munasip hâlda şekillengen perhizler ayallarniñ herikitini çekleş meqsitide tüzülgen nizamlarığa aylinip qaldi.

Uygurlarda tarihtin bëri ayallarnıñ ictimaiy bek töven bolğanmu emes. Lêkin yine ayallargâ qaritilğan bir qatar perhizler turmuşnıñ her qaysi saheliride uçrap turidu. Bu perhizler tüp menisidin éyitqanda ayallargâ bésim işlitişnıñ âdet şekildiki vastisi bolup qalğan.

Ammiviy paaliyetler cehette, Uyğur ayalliri Uyğur erlirige qariganda ictimaiy yigilişlarga, ammiviy oyunlarga azraq qatnişidu. Mesilen, barlıq ölüm merikilirige (Depne murasimi közde tutulidu) ayallar iştirak qilmaydu. Qoçqar soquşturuş, horaz soquşturuş, heyit bayramlardiki kolléktip ussul (sama usuli) qatarlıq paaliyetlerge ayallar qatnaşmaydu yaki qatnaştırulmaydu. Ayallarnıñ mundaq paaliyetlerge qatnaşmaslıqı şu sebebtinki, çünki mundaq ammiviy paaliyetler asanla er – ayallar ottursidiki uçrişiş éhtimalini peyda qilidu, yaki helk neziride mundaq işlarga qatışış ayallarnıñ ehlaki, tebiitige maslaşmaydu dep qarilidu.

Yürüş – turuş cehette ayallargâ qaritilğan bir qatar perhizler bar. Mesilen, eneniviy Uyğur cemiyitide, ayallarnıñ erlerniñ aldida mēnişi perhiz qilinigan. Âdette er – ayallar bille mēnişka tuğra kelse erler aldida, ayallar arkida mañidu. Ötüp kētişke toğra kelgendimu erlerniñ oñ teripidin ötmeydu. Bir cüp er - hotun bille mañgandimu er aldida, ayal arkisida mañidu. Undin başqa ayallarnıñ beşini tik tutup, kökrikini kērip mēnişi intayin yaman élinidu. Ziyade çoñ kēdem élip mēniş, yügürüp dēgüdek mēniş, külüp mēniş, uyaq - buyaqqā tohtimay qarash – bular ayallar üçün perhizlik herket hēsablinidu. Uygurlar yine ayallarnıñ bedeqan qurup olturuşni intayin yaman köridu. Yüknüp yaki sağrisini yerge qoyup, ikki putini bir terepke qoyup yañçe olturuşini teşebbus qilidu. Ayallarnıñ ammiviy sorunda çüşkürüş, uhliganda horek tartışı yahşi ehval hēsablanmaydu.

Ayallargâ qaritilğan cinsiy kemsitiş ve cinsiy bésim yine ayallarnıñ heyzdarlıq mezigilidiki heriket, söz, yürüş – turuşliriga qaritilğan perhizlerdimu ipadilinidu. Uygurlarda heyzdarlıq mergilide dinîy qaide buyiçe namaz oqumaydu, éri bilen cima qilmaydu. Ularnıñ başqilar üstidin atlap ötüşi perhiz qilinidu ve muşundaq qilip salsa atlanğuçiniñ yüzige dağ çüşidu, dep coruydu. Heyzdar ayallar “napak âdem” ler dep qarilip ularnıñ bezi dēhqañçilik emgiki, tamaq étiş, nezire – çiraq, ölüm – yetim paaliyetlirige qatnişisi çeklinidu. Undin başqa heyzdarlıq mezigilide işletken matēriyallarni başqilar köridigan uçuk yerge qoyuş kattıq perhizlik iş bolup, bu perhizge hilapilik qiliş bir - qatar “Yaman aqivet” lerni élip kēlidu. Ehlakiy cehette bu şu ayalnıñ çoñ éyibiniñ eçilip kēlişi bolup hēsablinidu. Qiskisi,

h yızdarlık napaklık bolga a, bu mezigilde belgilengen bir  atar perhizler ayallarga  aritelgan cinsiy b simni  e  ro en ipadisi  eklide meydana kelgen.

Cinsiy kemsiti ke, cinsiy b simga ait perhizler yine ehla   eklidimu ipadilididu. Uygurlar  iz – ayallarni  y zini  t vet, nomu an, tartin a  bolu ini ehla   l imu dep tonup,  izlarga ki ikidin ba lap  zini  ekle  aditini yetild r   he  ide terbiye beridu. O ullar ve erler  c n bolsa yokurikilar mesile s pitide  aralmaydu. Erler ve o ullar  c n dadillik, nomusni sa lıgan asasta  icaetlik bolu  ya si edeb c mlisidin sanilidu. E  muhim bir mesile  uki,  izlar  c n toy  ili tin ilgiri  izlik ippiti yokutu  u iga  ıkkan ehla sızlık bolup, del mu u teleb o ullarga nisbeten bek  attik emes. Gep – s z cehette  otunlar erlirini  ismini bivaste  a ırmaydu. Bira  erler ayallirini  ismini  aligan e  a ırsa boliveridu. Vehkazalar.

Biz her  aysi b leklerge mensup perhiz  detlerni tehliil  ilgan  egimizda tekrarlık y z beri tin sa lini   c n, bu yerde ayallarga  aritelgan kemsiti , b sim t sini algan perhizlernimu yenimu tepsiliy mulahize  ilmaymiz. Derve e, cemiyettiki hemme ki ilerni  ayallarga  arita belgilep bergen  eklimiliri yaki ayallar  zlidirigimuriaye  ili ka tegi lik dep  araydigan perhizlerde tek sisizlik mevcut. Nurgun ilgar pikirlik ki iler ezeldin ayallarga b sim i liti   arakterlik perhizlerdin vaz ke ken. Ayallarga b sim  ekillend ridigan heddidin a kan perhizler pe et melum ki iler arisida sa langan bolup, ular helihem  unda  boyunturu lar iskenciside ya ap kelmekte. Devr tere kiyatiga egi ip ayallarni ha aretle   arakterlik k plgen perhizlerde  zgiri  bolgan, hemde baraverlik, “Yerim dunyalik” idiyisi ayallar idiyiside tedrici orun algan bolsimu, bira   atmal ve cahil  det t sini algan yukirikidek perhizler helihem ke  t rde sa lanma ta. H lbuki, munda  perhizler aditi urp –  det sahesidila emes, yine i lep iri  ve turmu ni  zamaniviy terepliridimu iz illikini sa lap kelivatkan mesilidur.

Er ve ayallarga  aritelgan yukirikidek perhizlerdin ba ka, yine bir  isim “mu eddes” sahelerde erler bilen ayallarga o  a la bir  atar heriket ve gep – s zlerdin sa lini  he  idiki  eklimiler bar. Mutlek k p  isim turmu  mecburiyeti ve diniy mecburiyet er – ayallar  c n o  a la k cke ege. Musulman Uygurlarda erler bilen ayallarni  İslam din  i idiki mecburiyetlerni o  a la  t  i, nurgun perhizlerge o  a la riaye  ili i teleb  ilingan.  u a meyli mu eddes nersiler bolsun, mu eddes caylar bolsun, yaki ciddi ve din  t s algan ammiviy paaliyetler (mesilen,  l m – yetim mursimliri, nezire –  ira ) bolsun, erler bilen ayallar o  a la bir  atar  eklimilerge boysunu i  ert. Munda  mecburiyetdin teripidila emes,

belki âdet qanuni (törü) şeklini alqan murasımlar, hırapıy qaraşlar terıpidınu otturıqıa qoyulqan ve mustehkemlengen

Bız cınsiy perqıge asasen şekillengen perhızler heqqıde tövendıkıdek hılasse pıkarını otturıqıa qoyalaymız:

Bırıncı, cınsiy perqqe ait perhızler eñ aldı bilen insanlarnıñ er – ayallıq cınsiy perqıdın ibaret obyektıp mevcudluq asasıda şekillengen. Ularqıa yene melum derıde ayallarqıa qarıtılqan cınsiy kemsıtış ve bésım pozıtsıyesı sıñgen. Növette mevcüt bolup turqan bu hıldıkı perhız âdetlırı ayallarnıñ ıdıyısı ve eñıdımü özlırını kemsıtış ehvalınıñ mevcudluqını, hekıkıy er – ayallar baraverlıkınıñ işqa eşışı üçün örp – âdet katıgorıyısındınu üzül – késil özgertış hem ıslahat elıp bérış kereklikını çüşendürıdu.

İkkinçı, cınsiy perqqe asasen şekillengen perhızler başqa örp – âdet hadıslırıdın ayrılıp turqan nerse emes, belkı turmuşnıñ her qaysı sahelırıde unıñ ıznalırı bar. Unıñ üstıge cınsiy perqıge ait perhızler insan étıka séstımısınıñ muhım mermunı bolup, ular pütün patriar hallıq cemıyet başqıqlırıda ıctımaıy ve sıyasıy küçler terıpidın mustehkemlengen, dınlar terıpidın şerhlengen, erler terıpidın mecburlanqan, ayallar bolsa ehlaq ölçımı süpıtıde beca keltürüp kelgen ve kelmekte. Şuña mundaq perhızlernıñ hemmısını qara - qoyuqla selbıy nerse qatarıqıa çıqırıvėtış ekılge muvapıq bolmayla qalmastın, yene ularnı tüptın tügıtış héli uzakqıçe momkın bolmaydıqan ıştur.

4.2.3. Cınsiy Turmuşqa Aıt Perhızler

İnsanlar hayvanatlardıkı noqul nesıl qalduruştın ibaret teбіıy teqezzası astıdıkı ańsız cınsiy alaıdın perqlık hâlda, sap nesıl qalduruştın hâlkıp, cınsiy alaıe mesılısıge şehvanyılıq, ehlaq, tüzüm şekılıde muamıle kılip keldı. İnsanlar cınsiy alaıdın qorquş, unı sırlıqlaşturup çokunuş, qattık çekleş, ılımy hâlda tonuş qatarlıq başqıqlarnı bėşıdın keçürdı. Cınsiy alaıe mesılısı insanlar terpidın şundaq qoş haraktérge ıge kılındıkı, u qedımki zamanlarda hem çokunuş obyektı bolup qaldı, hem tarıhtın bėrı paskına, napak kılık depmu çeklendi.

Uyqur ecdadlırımü tarıhtın buyan cınsiy ve cınsiy alaıe mesılısıge étıbar bilen qarap kelgen. Rayonımız tevesıdın bayqalqan kıya taş süretlerdıkı cınsiy eza ve cınsiy alaıe

tesvirlengen mezmunlardin qedimki ecdadlirimizniñ melum çağlırıda cinıska tевiniş işençiliride bolğanlıqını bilsek, keyinki har qaysi devlerde diniy köz qaraş ve ehlakiy mizanlar sebebidin cinsiy alaқınıñ qattıq nazarat qilinganlıqını, napak dep qarılıp pinhan tutulğanlıqını körimiz. Şuniñ bilen, cinsiy alaқe mesilisige qarita hem ilmiy hem hırapiy terkipler arılaşqan bir qatar nizamlar ve çekilime (perhizler) barlıqqa keldi. Tövende Uygurlarnıñ helk işençiliridiki cinsiy turmuşqa ait perhizlerni bir qançe nuқта buyıçe mulahize qilip ötimiz.

4.2.3.1. Nikahtiki Cinsiy Alaқige Ait Perhizler

Tarihtin beri cinsiy alaқe bilen nikahniñ munasibiti barçe etika sestimiliriniñ yadroluқ mezmuni bolup keldi. Nikahniñ barlıqqa kelişi melum menidin eytqanda cinsiy alaқınıñ qanunlaşturuluşı, camaet ehlakiye uyğunlaşturuluşidur. Omumen, nikah qiliş çeklengen barlıq obyektlar otturisida cinsiy alaқınıñ ötülüşi çeklinidu. Şuña, nikah perhizliri melum dericide cinsiy alaқe perhizliriniñ haraktirige ege. Uygurlar huddi başqa milletlerge oħşaş intayin qedimki devlerdiki top nikahlıq tüzümi şaraitidiki qalaymiқан cinsiy alaқide boluş basquçidin tartip, Mani ve Budda dinige etikad qilğan devlerdiki her qandaқ şekildiki cinsiy alaқidin qetiy çekliniş basquçliriğıçe, ve keyinki İslamiy şaraitteki “cima” ve “zina” dep atalğan qanunluқ ve qanunsız cinsiy alaқiler basquçigiçe tedriciy qaide yusun ve tibabet tüsini alğan cinsiy alaқe ceryanlirini baştin keçürüp keldi. Uygurlar Mani dinige ve Budda dinige işengen mezgillerde cinsiy alaқını “İntayin qebihve yaman qilik” “Napak iş” dep qarap, cinsiy alaқidin qetiy çeklengen. İslam dinige etikad qilıgandin keyin cinsiy alaқige qarita pozitsiyede roşen özgiriş barlıqqa keldi. İslam dinî qudriti yetken kişilerniñ toy qilip normal cinsiy turmuş ötküzişini teşebbus qilidu. Şuniñ bilen bir vaqıtta, nikahtin sirt her qandaқ cinsiy alaқını qetiy çekleydu. Uygurlar İslamiyet etikadidiki pütün ceryanda nikah içide normal cinsiy alaқide boluşını, er – ayallar ottursida qarşı terepniñ cinsiy istikini qanduruşını güzel ehlak dep tonup, nikah qilişqa bolidiğan obyektlardin sirt obyektlar bilen cinsiy alaқe qilişni intayin qebihlik, hayvaniylik, insan kelipidin cıqqanlıq dep qattıq çeklinip keldi.

4.2.3.2. Nikahtin Sirtidiki Cinsiy Alaķige Ait Perhizler

Dunyadiki hemme milletlerde dinniyy etiķadinîñ oŗşimaslıķıǵa qarımay, nikah sirtidiki her qandaq kışi bilen cinsiy alaķe kiliş intayin çeklinidu. Çünki bu eñ çoñ eħlaķiy mesle bolup, uni çekleş insanǵa ĥas tebiet ve ĥisletke aylanǵan. Nikah dirise bolmiǵan kışiler bilen cinsiy alaķe kiliş mundaq ikki terepni öz içige alidu. Biri, toy kiliştin burun cinsiy alaķe kiliş; yene biri, toy kiliş bolǵandin kēyin üçinçi, kışi bilen (Köp ĥotunluķ tüzümde nikahidiki barlıķ ĥotunlardin başqa ayallar bilen) cinsiy alaķe kiliş. Nikahtin sirtki cinsiy alaķini çekleş perhizimu şuniñǵa munasip hâlda toy kılmay turup cinsiy alaķe kilişni çekleş perhizi bilen toy kılgandin kēyin nikahtin sirtki başqa kışi bilen cinsiy alaķe kilişni çekleş perhizini öz içige alidu. İslam dinında cinsiy alaķe “cima” ve “zina” dep ayrilidu. “Cima” dēginini eslide Erebçe ibare bolup, “Er - ĥotunlarniñ cinsiy alaķe kiliş, koşuluşı” dēgenlik bolidu. Bu erniñ şeriet qaidisige asasen nikahlap alǵan ayali bilen kılgan cinsiy alaķini körsitidu. “Zina” bolsa öz ĥotunidin yaki öz eridin sirt (toy kılmıǵan bolsa her qandaq yat cins bilen) kışi bilen cinsiy alaķe kilişni körsitidu. Zina bolsa Allah’niñ neziride eǵir günahlarniñ birsi bolup, u daim eýtilediǵan “günahi kebir” (çoñ günah) lar içidiki eñ yamininiñ biridur.

Meķsedniñ özige kelsek, nikah obyēkti dairsidin hâlkıp kılinidiǵan cinsiy alaķe, yeni zina yukirida tilǵa ēlingandek, toy kılmay turup zina kiliş ve cüptidin başqa kışi bilen zina kilişni öz içige alidu. Uyǵurlar toy kılmıǵan kıız – yigitlerniñ zina kilişini qattıķ çekleydu. Melum menidin qarıǵanda, Uyǵurlar zinadin saķlinip kēliş üçün qedimdin tartipla baldur toy kiliştek âdetni barlıķqa keltürgen. Uyǵurlar meyli dinîy teleb cehttin bolsun yaki âdet küçi cehttin bolsun, kıızlarniñ toy kiliştin burun zina kilişni qattıķ perhiz kılidu. Toy kılmay turup zina kilişni qoyǵan kıızlar (meyli iħtiyariçe bolsun yaki mecburiy bolsun) ĥelķ arisida nahayiti yaman atlıķ bolup qalidu. Toy kılmakçı bolǵan yigitlermu layıķiniñ kıız boluşini qattıķ teleb kılidu. Yēkiniki çağlarǵıçe Uyǵurlarda toy kēçisi kıızniñ astıǵa aķ reñlik reħt qoyup, aķkan kıızlıķ kēnini etsi yigitniñ anisiǵa yaki yēkin dost – burderlirige körsitip ĥotuniniñ kıız çıķkanlıķini ispatlaydıǵan, eger ĥotun kıız bolmay qalsa (yeni ippiti ilgirila yoķalǵan bolsa) uni toy etsi talak kilişni qoyivētidıǵan yaki hetta qattıķ urup andin kışilerge bildürüp heydivētidıǵan ehvallar mevcud idi. Bu ĥil qaraş hazirmu intayin mustehkem hâlette ĥelķ arisida saķlinip turmakta. Şuña kıızlarmu öziniñ ippitini saķlaşqa intayin diķket kilişni, kışiler aldida uyatqa kēliştin eħtyat kılidu. Diķket kilişqa erzydiǵan bir nuķta şuki, toydin burun zina kılmalıķ telipi oǵullarǵa nispeten kıızlarǵa qarıǵanda yeñgilrek ĥelķ arisida oǵullarniñ

zina kılişi eger aşkare bolup almisila oullara mrlk betsizlik lip klidian iş hsablanmıan. şundatımu hlk oullarınn toydin burun zina kılmaslıkını nezerde tutup, balaetke yetken haman toyini kılişa aldirıan. Uygurlarda ilgiri toy kıliş yeşinin nisbeten kiik boluşi ene şu perhiz اساسida şekillengen.

Toy kılip bolandın kyin crisidin başa dem bilen kılingan zinamu elvette nikahtın sirt cinsiy alaının اساسiy şeklidir. Cpidin başa kişi bilen cinsiy alae kıliş intayın kbih ve elaqsız iş bolup, u aldi bilen cemet ezaliri otturısıdiki andaşlık munasibetnn buzılışıa sebebi bolıdu. Undın alsa, bunda kılik şeşsnin salametlikige, ailiviy hsyatıa kbih tesir lip klidu. inidin, bunınlık bilen aile buzulup, cemiyet elaının, tertipnn buzuluşını keltrp ıırıdu. şuna, her anda bir cemiyet, her anda bir din ve her anda bir siyasi anunsız cinsiy alae (zina) a arita kenilik yaqi meylige oyuvetiş pozitiyesini tutan emes. Uygurlar İslamiy ehkam boyıe tarihtin beri zinani attı eklep kelgen. Birer er ayalının başa er bilen zina kılganlıkını uup alsa yaqi tutuvalsa her ikkisini ltrp taşlaydıan, yaqi diny şeriet ularnı alma – ksek kılip ltrş cazasi beridian ehvallar pat – pat bolup turan. şeriet teripidin cazaa urimıan tekdirdimu, kişiler bilip alsa, zina hornın hlk arisida yzini ktrp yrşi heıketen tes bolan.

Nikah sirtida zina kılişinin yine bir şekli oşaş cinisliklarnın zina kılişıdır. Bu “levvatlı” yaqi “livate” depmu atılıdu. Bu insan tebiytige mualıp klidian, barlık cemiyetler birdek arşi turulan kılitur. Nvette erb elliride oşaş cinisliklarnın muhebbetlişi ve zina kılişi her aysi dletlerni endişige slivatean bir yaman ictimaiy mesle bolup aldı. Umumiy cehtin arianda, ayal cinisliklara arianda er cinisliklar arisida levvatlı kprek uraydu. Uygurlar cemiyetidinim erlernin levvatlı kıliş hadisisi anda – sanda urap alidu. Bira umumiy cehtin eyitanda, er levvatlarnın sani intayın az. Uygurlar munda kişilerni “onı”, “hckiz” dep haaretlik ataydu, hemde munda kişilerni intayın pes krp, ular bilen bolan her anda ictimaiy alaını zıdu. Nikah obyektini tallaşa alaıdar perhizlerde layık spitide tallaş eklengen obyektinin bir oşaş cinislik kişiler bolup, uninda اساسen oşaş cinisliklarnın zina kılişini ekleş kzde tutulan. şuna attı perhiz kılinidian iş hsablanan.

4.2.3.3. Cimağa Ait Perhizler

Zina Uygurlarda kattik çeklengendin başqa, kanunluk ve hâlâl nikahlik er - hotunlarniñ cima kilişiga ait hem bir qatar perhizler bar. Bu perhizlerniñ beziliri saqlamlik noqtisidin otturiga koyulgan, beziliri cinsiy paaliyetni muqeddes iş dep qariganliqtin şekillengen, yene beziliri bolsa cinsiy paaliyetni paskina, napak iş dep qariganliqtin kelip cikişkan. Cimaniñ vaqti, orni, şaraiti, usuli qatarliq cehetlerdiki Uygur perhizlerini tövendiki bir qançe noqta buyiçe şerihlep ötimiz.

Cimağa ait saqlamlik perhizliri: Bezi çağlarda cima ketim sani köp bolmiğan tekdirdimu bu iş salamatlikke tesir yetküzidu. Hacı Abdulhemid Yüsüfi muelliplikide meydanğa kelgen «Uygur Tibabiti Asasiy Nezeriyiliri Dersliki», qedimki qolyazmalar ve Uygurçığa Pars hem Ereb tilliridin tercime kilingan tibabetke ait kitablarda birdek cima kilişta diqqet kilidigan işlar ve perhizler tilğa ilingan bolup, bular: Késellikte, eķelliysi zukam bolup qalğan çağdimu cima kilmasliq; qorsaq aç yaki bek toq vaqtida cima kilmasliq; ayal heyizdar mezigilide cima kilmasliq; nefas mezigilide cima kilmasliq; zeip ve hargin çağda cima kilmasliq; cimadin keyin soğuk nersilerni yemeslik, içmeslik; cimadin keyin soğuk suda isitinca kilmasliq; özidin çoñ yaştiki kişiler bilen cima kilmasliq; namuvapik usullar bilen cima kilmasliq qatarliqlardin ibaret. Mundaq perhizlerniñ hemmiside ademiniñ saqlamliki cikiş kilingan bolup, ularğa riaye kilinmiganda muqerrer hâlde türlüq késellik kelip cikiidu.

Cimani napak dep qarışqa ait perhizler: Duniyadiki milletler cinsiy alaşini salamatlik nuqtisidin közitiştip, uni muqeddes iş dep qarış bilen bille, yene cinsiy alaşini intayin napak iş, dep qaraydu. Uygurlarniñ bu cehettiki qarışliri nahayti gevdilik. Meniy cikişkan, biraq pütün bedinini yumigan ademni Uygurlar “cunup âdem” dep ataydu. Mundaq hâletni “canabetlik” menilirige ige. Bu söz mehsus meniy ekip cikiş bilen napak bolğan ademge işlilidü. Uygurlarda İslamiyettin ilgirimu meniy ekitkan ademni napak dep qaraydigan ehvallar bar idi. Bu ehvalni Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit-Türk» esiride “eliqti” sözini şerhligende tilğa alğan. («Divanu Luğatit-Türk» 1_ tom 257 – betke qaralsun.)

İslam dinida cunup ademniñ namaz oquşı çekliniş bilen bir vaqıtta, «Quran» oquşimu çeklinidü. Cunup hâlette her qandaq dehqançilik işlirini kilmaydu, taam yemeydu, quruluş kilmaydu, ticaret kilmaydu, hünere kilmaydu, malmu baqmaydu, seperge cikişmaydu, toy – tökün, ölüm – yetim murasimlirige qatnaşmaydu. ... Kışkisi her qandaq işni kiliştin perhiz

qilidu. Cunup ayallarmu yoxurikidek ishlarni qilistin perhiz qilgandin basqa yene bala emitmeydu, tamaq etmeydu. Cunup ademlerge alaqidar perhizlernin ikinci teripi bolsa basqa pak ademlernin cunup kisilerge yekinlashmasliqidur. Kisiler birer er yaki ayalnin cunuplikini bilse, ularnin bedininin oz bedinige tegip ketisidin perhiz qilidu. Musundaq kilmiganda canabetlik pak ademgimu yukup umu putun bedininu yuyusqa mecbur bolidu, dep qaraydu. Bu intayin tipik perhiz aditi bolup, bu ibtidaiy sihriy tepekkurdiki sirlik kuc kuvvetnin tarkilischanligiga ige bolusidek qedimiy qarashni eks etturidu.

Cinsiy alaqe cagliriga ait perhizler: Cinsiy alaqe yaki cima adem teninin ve keypiyatnin en zor dericide heriketke keshi, ozgurushnin yukiri pellige chikishini kelturup chikridigan bolgachqa, emgek ve keypiyat ehliyacidin cimani qandak cagda qilis, qandak cagda qilmasliqqa ait hem bir kisim belgilimiler otturqa chikkan. Yene bir tereptin, hurapiy etikad ve dinu etikad sevebidin melum ay, melum kun melum cag (saet) lerni mukeddes dep qarash bilen cimani napak heriket dep qarilidiganliki qosulup, mukeddes caglarda cima qilmasliqqa dair hem bir qatar perhizler sekillengen. Cima ademni napak qiliganliki ucuin, mukeddes caglarda cima bilen sugullinish su kunlerge, aylarqa ve caglarqa qilingan hormetsizlik bolup hesablinidu. Hazirqa qeder Uygurlar mukeddes dep kelivatkan vaqitlarnin kopinchisi Islam dinidiki melum hatire – bayram kunliri, uluglarnin tugulgan kunliri, ammiviy yigilis kunliri, muhim dinni mecburiyet oteydirgan caglar bolup, bu caglarda cima qilis helk neziride con haqaretlik ish sanilidu. Uygurlarda olum bolgandin keyin melum meziglige cimadin ceklinidu. Cinsiy konul echish isi yaki napak herket dep qaraganliqtin olgucinin uruk - tugkanliri kem digende qirik kungice cima qilistin perhiz qilidu.

Cinsiy alaqe orunliriga ait perhizler: Uygurlarda cinsiy turmus otkuzidigan orunlarqa qarita hem kismen belgilimiler bar. Rozenki, hazirki zamandiki meripetlik insanlarnin cinsiy alaqe paaliyiti ibtidaiy insanlarnin cinsiy alaqe paaliyitidin meksed ve muddia cehettin melum dericide perqlinidu. Bu perqlernin biri del meripetlik insanlarnin cinsiy alaqini ucinchi bir kisi bolmigan ehval astida elip berisidir. Uygurlar er - hotunlar arisidiki cimani intayin yusurun elip baridu. Kisilernin cima qilis ishini korup keshi kattik ceklinidu. Bundaq qilis kem degendimu cima qilgucinin keypiyatini bir izida saklash ucundur. Suna Uygurlar baliliri melum ishlarni ukkudek bolgandin baslapla ular bilen bir oyde yatmaydu. Canabetliktin pak bolus ucun gosli qilistimu, buni basqa her qandak kishige bildurustin ehliyat qilidu. Hazirki Uygurlar mevulik derehnin tuvide, aptap chushup turidigan ocukchilikta cima qilistin perhiz

qilgandin başqa, yene her hil dinîy paaliyet sorunliri (mesçid, hanıka), ziraet tertilidigan etizlar, mal qotini, qebistanlıq, mazar, “ordam seylisi” qatarlıq paaliyetlerniñ sorunliri... Qatarlıqlardimu cima qiliştin qattıq saqlinidu. Bundaq qiliş şü caylarğa qilingan eğir haqaret bolup, helk teripidin intayin yaman körilidigan qiliktur.

Cima qiliş usulıǵa ait perhizler: Cima qiliş cinsiy istekni qanduruş ve evladqa erişiş üçün qilinidigan qeziologiyilik heriket bbolup, u beden çenikturidigan gimnastika emes. Muşu nuqtidin Uyğur tibabetçiliki ilmide namuvapıq cima şekilliri çeklengen ve bundağ usullar melum kesselikke sebebçi bolidu, dep qaralğan. Yene bezi qarashlarda bolsa namuvapıq cima şekilliri şü şehte ve perentte yaman qiliqlarni peyda qilidu, diyilgen. Bu cehette yene navada er - hotun ikkeylen birer sebeb tüpeylidin aldıraşçılıq içide cima qilsa, şü qağda törelgen bala qız bolidu deydigan bir hurapiy işençmu bardur.

Uyğurlar ve başqa musulman milletlerniñ tibabitide cima qiliş şekli heqqidimu belgiler nizamlar bar. Cümlidin qandağ usulda cima qiliş ademniñ salametlikige bivaste munasibetlik digen pikir baştin ahir tekitlinip kelgen. Bu yerde qısturma teriğiside musulman dunyasida bek meşhur bolğan ve yekinki mezgilde Uyğur tilige Özbik tilidin özleştürülgen cinsiyet heqqidiki eser «Eşyalar Hasyiti, Visal Lezziti» diki cima usulıǵa ait bayanlarni neqil teriğiside körsitimiz. Şü kitabta mundağ diyilidu: “Calinus ve Puqrat (Sokrat) hekim öz kitablırida şundağ bayan qilidu: Öre turup alaqe qiliş bir munçe illetlerniñ peyda boluşini keltürüp çiqiridu. Yene yanpaşlap yetip alaqe qilganda, börek kesili peyda bolidu hemde urukniñ ham çüşüşini keltürüp çiqiridu. Ayalni düm yatquzup qoyup alaqe qilişmu dovsun ağırını keltürüp çiqiridu, süydük yollirida taş peyda qilidu. Her kim hotuni bilen bille boluvatqanda, herismenlik ve şehvetperslik bilen uniñ uyatlıq yeriğe qarisa, köpinçe perzenti kor tuğulidu. Eytışlarğa qariganda, deccalniñ kor boluşı atisiniñ şü eski qilikni qilip qoyğanlıqidin bolğan iken. Bundağ qiliqsizliqtin cezmen saqliniş lazim. Kimki hotun bilen her ikki yaqtin alaqe qilsa, şü lenetke gırıptar bolğusidur, navada perzentlik bolsa, ağızi ve qoltuqi bedbuy purydigan bolup tuğulidu...”³⁹ Undin başqa cima qilganda huşpurak, güzel nersilerge qarash, puraş, tuğulğan baliniñ çiraylıq, huşpiel boluşıǵa sebebçi boldıǵanlıqı sözlengen bolup, bu ibtidaiy emçilik bilen keyinki zaman milliy tibabitiniñ “oħşaş nerse oħşaş ünüm peyda qilidu, oħşaş nerse öziğe oħşaş nersige dava bolidu” degen tüp qarashniñ ipadiliridur.

³⁹ «Eşyalar Hasyiti, Visal Lezziti», Uyğurçe, Milletler Neşriyati, 1997 – yili 5 – ay 1 – neşiri, 61 – bet.

Uygurlarda cima kilišta hotuniniň arka pişabige cima kiliştin kattik perhiz kilidu. Çünkü bu bir këselliklerniň këlip çikîşiğa sebevçi bolupla kalmastin, yene u İslam dinıda kattik meniý kilingan bed kiliqtur. Muhammed peygemberniň hedisliride bu hekte ênik kôrsetmilermu bar. («hedis» kitabliriniň nikahka alaqidar kisimliriğa qaralsun.)

Uygur tibabitige ait kitablardimu buniň intayin kebih illet ikenliki, buniñdin ketiy sakliniř lazimliki kattik tekitlengen.

Kiskisi, qandaq şekilde hotuni bilen cima kiliř Őhsiniň hevisi ve talliři bolup, uniň din ve medeniyet bilen hiçkandaq menpeet tokunuři bolmisimu, biraq ehlak, nomus küçi, sađlamliq kariři ve keypiyat nuqtisidin yukirikidek bir kisim perhizler otturiğa koyulgan. U iř Őhsiy ve mehpiy iř bolgaçqa helk arisida âdet Ősklini elip ketelmeydu. Őundaqtimu u hemme âdem degüdek çetilidiğan heriket bolgaçqa uniň ammiviyliki yosurun hâlette bolidu.

Cinsiy alađige ait perhizler intayin qedim tarihka ige perhiz aditi bolup, u totemga tiviniř devridin tartip taki hazirga keder mevcut bolup turmakta. Çünkü cinsiy alađe urukniň, kebiliniň, milletniň mevcudliki, kopiyiři ve gulliniři bilen ziç alaqidar iř bolup, tarih mabeynide ksilerniň izçil etibar kiliřiğe iriřip kelgen. Uygurlar cinsiy alađini muqeddes biliř, napak dep karař, tibabetçilik nuqtisidin Őerhleř ve hazirki devrdiki nisbeten ilmiy pozitsiye bilen muamile kiliřtek türlük mevkelerde bolup kelgen. Cinsiy alađe barçe cemiyette mevcudluq paaliyiti bolgandin sirt, yene u bařtin ahir tizginleřke uçrap kelgen “Çeklengen sahe” dur. Helk örp – âdetliridiki til âdetliri melum cehettin cinsiy paaliyet bilen birikip andin biz devatkan “set, bedkilik” tüslirini Őekillendüridu. Őu cehettin qariganda nurgun til perhizliri yenila cinsiy alađe perhizliri bilen munasibetliktur. Cinsiy alađe perhizliri barliq perhiz âdetler içide eñ yosurun ve mehpiy tüste cari bolidiğan yepik hâlettiki âdet bolup, bu cemiyetniň ehlaki, Őhsniň peziliti, istili katarliklarğa hel kilguç tesir kôrsitidu. Cinsiy alađe perhizlirige kançilik dericide riaye kiliř Őhsiniň cemiyet ehlaki içide tutidiğan orni ve pozitsiyisini belgileydu. Őu menidin qariganda, Uygurlar cinsiy ehlakni eñ çoñ ehlak süpitide tonup, her bir millet ezasiğa âdet küçi bilen çeklime koyidu, besim iřlitidu. Yekinki mezgillerde kiřiler êniniň nisbeten ösüři, sirtki medeniyetlerniň tesiri bilen Uygurlarniň cinsiy alađe ve cinsiy mesilige qarita tutup kelgen pozitsiyiside kismen özgiřiřler barliqka kelgen bolsimu, biraq bu eñ bekinme, eñ yepik hâlettiki âdet ve paaliyet boluř bilen umumiy hâletni yenila özgertkini yok. Özgiřiř bolđini mahiyetlik mesile emes,

belki kısmen pozitsiye ve meksed mesilisidir. Bizniñ qarışimizçe barçe âdetlerge qarığanda cinsiy paaliyetke alaқıdar âdetler eñ turaқlıқ bir tereptur. Elvette bu yene kişilerinñ cinisқа bolğan togra tonuşı, cinis mesilisini muvapiқ hel қılış iқtidariға baғlıқtur.

4.2.4. Toy – Tökünge Ait Perhizler

Nikah (toy) munasibiti – er ve ayaldin ibaret ikki cinis arisida tiklengen, cemiyet etrap қılған er - хотунлуқ munasibet bolup, mundaқ munasibet örp – âdet yaki қанun teripidin etirap қilingandin кeyin, belgilik hoқuқ hem mecburiyet munasibetige ige bolğan er – ayaldin teşkil tapidu. Nikah bolsa aile camaetçilikiniñ қuruluşı ve özlüksiz tereқkiy қılışiniñ, uruқ - tuғқанlar arisidiki ictimaiy munasibetniñ tiklinişi ve кeñiyişiniñ menbesidir. Nikah her қaysi tarihiy басқуларда oқşımıған şekillerge ige bolup kelgen ve cemiyet tereқiyatiniñ yüksilişige egişip uniñ şekilliride melum özgirişler yüz bergen. Bizge hazirға қeder melum bolğan toy şekilliridin қalaymıқан nikah (Promiscuity), ibtidaiy top nikah (Group Marriage), bir er – köp хотунлуқ nikah (Polygamy), bir хотун – köp erlik nikah (Polyandry) ve bir er – bir хотунлуқ nikah (Monogamy) lar bar. Yoқurıki toy şekilliri insanlar қedimki devrlerdin бери davamlasturup kelgen şekiller bolsimu, biraқ uniñ hemmisi bir millet yaki birer қevmde көrülüşi natayin. Yeni ular kısmen rayonlarda oқşımıған nispetten omumlaşқан bolup, meripet devrige vekillik қilidiған toy şekli bir er – köp хотунлуқ nikah tüzümi bilen bir er – bir хотунлуқ nikah tüzümidin ibaret. Қалғанliri asasen ibtidaiy cemiyet ve yavayilik devrige ҳas nikah şekilliridur.

Uygur ecdadliriniñ bizge melum bolğan tarihiға nezer salginimizda, Uygurlar asasen meripet devrige ҳas ikki ҳil nikah şekli bolğan bir er – köp хотунлуқ nikah tüzümi bilen bir er – bir хотунлуқ nikah tüzümi cariy қilinip kelgen. İslamiyettin ilgiriki Uygurlarda bir er köp хотунлуқ nikah şekli bilen bir er köp хотунлуқ nikah şekli birlikte mevcud bolğan. İslamiyettin кeyinmu taki 20 – esirniñ otturilirigiçe yukiriki ikki ҳil nikah şekli birlikte mevcud bolğan.

Toy bolsa insanlar tumuşiniñ muhim bir teripi. Toy izçil revişte insanniñ cemiyetni teşkilleştiki eñ asasiy şekli bolup keldi. Huddiy Bérkét Şimis étқandek, “Dunyadiki her қандақ millet, қebiliniñ özige ҳas nikah şekli bar. Nikah (toy) huddiy otni, tilni ve қoral –

saymanlarni işlitişke oħşaş omumlaşkan.”⁴⁰ Nikah munasibitiniñ turğuzulişi bir cemetniñ, bir qevmniñ, qebiliniñ, hetta milletniñ istiqbali bilen bivaste munasibetlik hâlde, turmuş ve cemiyetke zor tesirlerni ëlip këlidu. İnsanlar toyniñ ehmëyitini çüşengeçke, toyniñ pütün ceryani ve yusunliriğa alaқidar bir қатар қелиplaşқан қaidilerni бékitti. Қaysi dairide layıқ tallaş, қандақ muhebbetlişis, toyni қaysi қedem – basқuçlar boyıçe ötküzüs, toyniñ vaқti – saetini қандақ belgileş қatarlıқ işlarda her қaysi milletler özgiçe perhizlerni tiklidi. Gerçe toy hoşallıқ hësablinip, uniñdiki ҳurapiy terkibler ve riaye қilişқа tēgişlik perhizler köp bolsimu, eşu anda – sanda uçrap қalidiğan iznalardin biz ҳelқimizniñ güzel ümidlirini işқа аşurup üçün ve tessevvuridiki yamanlıқtin saқliniş üçün körsetken tirişқанlıқи ve parasitini közeleymiz.

Uyğur toy – töküniriniñ şekli, dairisi, caryi қiliniş ceryani köp ҳil etiқadni özige yabdaşturğan hâlde barlıққа kelgen. Uyğur toy – tökünlirige ait perhizler yaki melum din etiқad sebebidin, yaki yaşsilıққа intilip yamanlıқtin saқliniş heққdiki ҳurapiy қaraşliri sebebidin ve yaki toy ceryaniniñ muveppekiyetlik ëlip бeriliş ehtiyacidin këlip çiqқан. Biz Uyğurlarniñ toy – tökünlirige ait perhizlerni toyniñ ëlip biriliş ceryanidiki bir қанçe қedem basқuçlar boyıçe қiskıçe muhakime қilimiz.

4.2.4.1. Layıқ Tallaşқа Ait Perhizler

Layıқ tallaşқа ait perhizler dēgini nikah hemrasini tallaşniñ dairisi ve usuliğa ait perhizler bolup, u asasen tövendiki ikki cehttin ipadilinidu. Biri, melum ictimaiy topқа teve bolğan sheş özi teve bolğan kollëktipniñ iradisii eñi ve aditiniñ tesiri hem arlışisi astida, layıқ tallaşta perhiz tutidiğan obyektlerdur. Bu uruқ, uruқdaşlıқ cemiyiti, irқ, qebile, millet ve cemet қatarlıqlarni öz içige alidu. Yene biri, her bir sheş öziniñ sobyëktip iradisige asasen layıқ tallaşta boysunidiğan bir қатар âdet ve yosunlardur. Roşenki, her қaysi milletniñ nikah obyëktini tallaş dairisi çeksiz bolğan emes, yeni beziliri melum camaet topi dairiside çeklense, beziliri millet ve din dairiside çeklinidu. Buniñ eksçe yene beziliri camaet topi, uruқ... Larniñ sirtidin layıқ tallaş bilen çeklinidu. Biz yoқurқidek ikki ҳil ehvalni insanşunaslıқtiki monu ikki atalғu bilen ipadileymiz: Biri, uruқ içide nikahliniş tüzümi; yene

⁴⁰ Brëdok: «Toy Karviti», Üç Birleşme Neşriyati, 1986 – yili neşri, Hënzuçe, 1 – bet.

biri, uruq sirtidin nikahliniř tüzümi. Bu yerde deyilivatkan “uruq” keyinki devrlerde kebile, cemet, ortaq ecdadqa ege bolgan bir türküüm ademler yaki esim – familisi oħřap ketidigan ademlerni körsitidigan boldi. Uruq içide nikahliniř bilen uruq sirtidin nikahliniř ibtidaiy cemiyettiki nikah obyektini tipiřniñ eñ asasiy ikki hil şekli bolup, bu ikki hil şekil oħřimigan karařlarni öziğe menbe kilidu. řunińğa munasip hâlde ularniñ munasibetlik perhizliridimu perķ bolidu.

4.2.4.1.1. Uruq içide nikahlinişqa ait perhizler

Uruq içide (yaki uruq dairiside) nikahliniş (Endogamy) tüzümi ibtidaiy devrlerdiki bir hil nikah tüzümi bolup, umumen řeřsniñ layiķ tallaşta öz uruķi yaki öz cemeti dairiside çeklinişini körsitidu. Bu hil nikah tüzümidiki eñ çoñ perhiz öz uruķi yaki cemeti sirtidin layiķ tēpiřtin ibaret. Bu hil tüzümde ata bilen kızi, ana bilen ođli, aka bilen siñil, ēni bilen ačilarniñ toy kilişi çeklengendin başqa, ađa bilen ciyen kız yeki hamma bilen ciyen ođul otturisida, ikkinçi evlatlar otturisida, hetta oħřař bolmiğan evlatlar otturisida yař perķiğe karimay nikah munasibiti berpa kilinidu. Uygurlar tarihidiki ehvallardin biz Uygur ecdadliriniñ uruq içide nikahliniş, hetta intayin yeķin tuğkanlar öz – ara nikahliniştek toy şeklini bilişke kadir emesimiz. Bu değinimiz Uygur ecdadliri uruq ve cemet içide nikah obyektini izdimigen hem bundaķ iştin çeklengen değenlik emes. Belki bu heķtiki yazma matēriyallarniñ kemliki tüpeylidin, biz keğimki Uygur kebililiri belki uruq içidin nikahlinişni teşebbus kilip, uruq sirtidin nikahlinişqa karşi turgan boluşi mümkün değen pereznila otturiğa koyalaymiz. Uniñ üstige, kebilicilik hālitini allıķaçan yoķatkan yaki vaz keçken hazirķi zaman Uygurlirida imkan keğer yeķinraķ uruq tuğkanlar otturisida nikah berpa kilişqa orunuş, řu arķilik cemetni mustehkemleşke tirişiş ehvalliri hēlila evc algan. Bu Uygur ecdadliriniñmu uruq sirtidin nikahliniştin perhiz kilganliķini ispatlaydu. Hazirķi nurgun Uygurlar imkan bar özcemeti içidin nikah obyektini izdep, cemet sirtidin yaki yat kişilerdin layiķ tallaştin imkan bar perhiz kilidu. Likin, Uygurlar cemet içide layiķ tallaşta mutlek hâlde ikkinçi evlat ve uniñ tövinidiki kişiler arisidin tallaydu. Bu nevriler, evriler, çevriler... Ve ularniñ baliliri otturisidiki nikahni körsitidu. řundaķla bu birinçi evlatlar arisidiki nikah yaki birinçi evlat bilen ikkinçi evlatniñ otturisidiki nikahni öz içiğe almaydu.

4.2.4.1.2. Uruk sirtidin nikahlinişka ait perhizler

Uruk sirtidin nikahliniş (Exogamy) bolsa ibtidaiy cemiyettiki eñ asasiy ve umumlaşkan nikah obyektini tallaş şekli bolup, buniñda şeşniñ özi teve bolğan ictimaiy guruppa yaqı katèguriye sirtidin layıq tèpişini teleb qilinidu. Şuniñ bilen bir vaqıtta uruq içide nikahliniştin perhiz qılışni muhim alahidilik qilidu. Uruk sirtidin nikahliniş tüzümi asasen oħşaş bolmığan uruqlarnı, cemetlernı bir – birige baqlaydu. Uruk içide nikahliniş bolsa her bir gurupını, uruqtin ayıvıtıdu ve roşen birlik süpitide saqlaydu. Uruk sirtidin nikahlinişniñ pikir asası şuki, buniñda bir uruq yaqı cemet içidiki barlıq ezalar qandaşlıq munasibetige ege dep qarılıp, her bir uruq ve cemet başqa uruq ve yaqı cemetin nikahlinişni teleb qilidu. Şuñlaşqa muşuniñğa munasip hâlde, uruq sirtidin nikahliniş tüzümi yolğa qoyğan barlıq qebile uruqlar her bir ezaniñ öz – ara nikahlinişini qattıq çekleydu. Hılaplıq qılğanlar “uruq tuğkanlar bilen buzıqçılıq qılğan” (Incest) lıq cinayiti bilen qattıq cazağa uçraydu. Uruk sirtidiki nikahliniş bivaste hâlde ibtidaiy insanlarnıñ “uruq tuğkanlar ara cinisiy buzıqçılıqni çekleş perhizi” bilen zıç munasibetlik. Uruk sirtidin nikahliniş tüzümi aldi bilen insanlarnıñ yèkin tuğkanlar, qandaş kişiler ara toy qılğanda kèlip çikidigan yaman aqıvetler (perzentlernıñ mèyip tuğulışı, ictimaiy munasibette kişilernıñ ataqliriniñ arılışip kètişi...) sebebidin peyda bolğan. Kèyinki devrlerde bu hıl tüzümniñ iznaliri oħşımığan milletlerde türlik tús aldi. Uruk sirtidin nikahliniş tüzümi insanlarnıñ saqlam tereqqiy qılışini çoñ kapaletke ege qildi. İbtidaiy insan ecdadliri uruq içide nikahlinişni şuniñ üçün çeklidiki, çünki ular bu hıl tüzümdin ilgiriki barlıq nikah şekilliri (top nikah, qandaşlıq asadidiki nikah, uruq içidiki nikahliniş) keltürüp çikarğan yaman aqıvetlernı özlirige allıqandaq sirlıq küçler èlip kelgen caza dep qaridi. Şuña uruq sirtidiki nikahlinişni imkân qeder davamlaşturup keldi.

Uruk sirtidiki nikahliniş tüzümi yene totèm ètiqadi bilenmu munasibetliktur. İbtidaiy insanlarnıñ neziride totèm melum uruq yaqı qebililernıñ ecdadi hèsablangaçqa, şu qarış boyıçe, bir totèmğa teve bolğan barlıq uruq ezaliri qandaş yaqı qerındaştur. Totèm perhizliriniñ çoñ bir türı oħşaş bir totèmğa tivinidiganlar ara nikah munasibiti berpa qılmaslıq bolup, bu emeliyette melum hayvan yaqı ösümlükni totèm qılğan bir uruq içidiki barlıq ezalarnıñ öz – ara nikahlinişige yol qoymaslıqtek perhizdur.

Uygur ecdadliri ilgiriki qebiliviy hâyâtta yaşavatқан devrlerde, Uygurlarnıñ her hıl namlar bilen atalğan nurğun qebililiri bolğan. Bulardin meşhurraqlırı “Taşqiy Tokkuz Uygur

Kebililiri”, ve Mehmud Kaşgeriy tilğa alğan neççe On Oğuz Kebilisidir. Biz tarihiy matèriyallarnıñ kemçiligi tüpeylidin, eyni devrdiki Uygurlar kebililiriniñ kebile ve uruq sirtidin nikahlinişiñi teşebbuş kılıp, uruq ve kebile içide nikahlinişiñi çekligenlik ehvalini kısmen hâlettila kıyas kılalaymız. Çünki, uruq sirtidiki nikahliniş pütün insaniyet ecdadlırığa ortak bolğan nikah tüzümidur. Böre bolsa pütün Türkiy kevmiriniñ ortak totèmi bolsimu, biraq biz böre totèmiğa işinidiğan barlıq Türkiy kevmirler, cümlidin Uygur kebililiriniñ bir – biri bilen nikahlanmığanlıqidek menzirini tesevvur kılalaymız. Çünki muşundaq nikahliniş bolmisa keyinki devrlerdiki Türkiy milletlerniñ boluşimu mümkün emes idi. Şuniñ bilen bir vaqıtta biz bõriniñ pütün Türkiy helkleriniñ ortak totèmiğa aylanğanlıkı keyinki mezgildiki iş dep hulasse çıkıralaymız.

Uygurlar kebiliviy cemiyettin tuluk ve mukemmel milletke aylanğandin keyin, uruq sirtidin nikahliniş tüzümi tedriciy hâlda tüs aldı. Yeni bu aldı bilen yeğin tuğkanlar ara toy kilişiñi çekleşte ipadilendi. Uniñdin taşkiri, uruq sirtidin nikahlinişniñ keyinki şekilliri her kaysi dinlar ve kişilerinñ nisbeten alğa başkan eñi teripidin tuluk mueyyenleştürüldi.

4.2.4.1.3. Qandaşlıq nikahqa ait perhizler

Qandaşlıq nikah emeliyette ibtidaiy devrdiki uruq içidiki nikahliniştin özgirip kelgen bir hil nikah şeklidir. Hazirki devrde deyilvatқан qandaşlıq ibtidaiy cemiyette yolğa koyulğan uruq ezaliriniñ hemmisi bir – birini qandaş dep qaraydığan ehvaldin, yaki bir totèmgä çoqunidiğan barlıq kişiler özlerini bir – biri üçün qandaş, dep qaraydığan ehvaldin perklinidu. Hazir biz devatқан ikkinçi evlatniñ yokurısidiki kişilerinñ bir - biri bilen bolğan evlat – ecdadlıq munasibitini körsitidu. Bu yene vastilik qandaş dep qaralğan kişilerinimu öz içige alidu. İslamiyettin keyin, nikahlinişta qandaşlıq sebebidin elişka yaki tēgişke bolmaydu, dep qarilidiğan obyektler tövendikilerdin ibaret bolğan: Oğulğa nisbeten, u ögey anisini nikahığa almaydu. Meyli u ayal bilen oğulniñ dadisi otturısidiki nikah üzülüp ketken bolsun ve yaki oğulniñ dadisi ölüp kētip, ögey ana tul qalğan bolsun, uni nikahqa eliş kattıq perhiz kılınıdu. Yene İslam dinında erge qandaşlıq tuğkan hesablinidiğan barlıq ayallar “muherremat” (yeni, nikahığa eliş çeklengen ayallar) dep atılıp, erlerniñ ular bilen nikahliniş kattıq meniye kılınıdu. Ular: Ana, moma, kızi, kız nevrisi, aça – siñil (Bu meyli bir ata – anidin bolğan aça siñil bolsun, hemmisi oğşaş), hamma (Dadinñ öz yaki yerim ögey aça –

siñilisi, aniniñ öz yaki yerim ögey açā – siñilisi), ciyen kız (Ana – inisi yaki açā – siñilniñ kizi) din ibaret kızlar üçün èyitkanda, dadisi (Ögey dadimu muşuniñ içide), bovisi (Dadisiniñ yaki anisiniñ dadisi), tağisi (Dadisiniñ er kèrindişi ve anisiniñ er kèrindişi) ve ciyen (139) oğli bilen toy kilişi kattik çeklinidu. Kızlar üçün yoqurıki erler “mehrem” (Toy kiliş perhiz kilingan erler) dèyilidu.

Derveke, yoqurıkiyek perhizler nahayiti tebiy çeklimileridek tuygu bèridu. Biraq bivaste kandaşlar arisida nikahliniñ del ibtidaıy cemiyettiki esaslık nikah şekli bolup, bu insanşunaslık ilmide tilğa èlinidiğan “Uruk tuğkanlar bilen cinsiy buzukçilik kiliş” kilmışı (Incest) dur. Uyğurlarda kandaşlar içide nikahliniñ intayin yaman èlinidu. Bundaq kilmış “İnsan kèlipidin çıkkanlık” dep qarilidu.

Uyğurlarda yene vastilik hâlde (Yeni èmiş, kudilişiş arkilik) peyda bolğan kandaşlar ara nikahliniñ kattik perhiz kilingidu. Buniñ bir muhim teripi öz anisidin başka bir ayalni èmiştin peyda bolğan kandaşlıktin ibaret Uyğurlarda kèdimdin bèri padişah, hağanlarniñ, beglerniñ perzentliri öz anisidin başka ayallarni èmip çoñ bolatti. Âdettiki puqralardimu mundaq ehval bar idi. Uniñdin başka ukuşmaslıktin, yaki yat bovaqlarniñ yiğa – zariğa taqet kilalmığan ayallar ularni birer kètim èmitip koyidiğan ehval köprek uçraytti. Ene şundaq başka ayalni tekrar èmiş yaki birer kètim èmip koyuş bilenle, bala bilen eşu ayallar ve ularniñ baliliri, tuğkanliri otturisida kandaşlık munasibiti turğuzulidu dep qaralgaçqa, emildaşlık munasibetige ège her kandaq kişilerniñ bir – biri bilen nikahlinişi perhiz kilingan. Yoquruqi prinsip boyıçe, Uyğurlarda oğullar üçün tövendiki ayallarni nikahqa èliş kattik çeklinidu. Ular: Enik ana, enik aniniñ açā – siñilliri, enik aniniñ kizi, enik aniniñ kız nevrisi. Kızlar üçün emildaşlık sebebidin kandaşlık şekillengenliki üçün yatlık boluş çeklinidiğan obyektler: Enik aniniñ oğli, enik aniniñ èri, enik aniniñ oğul nevrisi, enik aniniñ er kèrindaşliri katarlıklardin ibaret. Mundaq başka bir anini bir kètim èmip koyğan yaki bir enik anini ilgiri kèyin èmip çoñ bolğan kız – oğullar otturidimu emildaşlık mevcud bolgaçqa, ular otturisida nikahliniñ perhiz kilingidu. Emildaşlık sebebidin çeklinidiğan nikahta yene moma bolguçi ayal öziniñ baliliridin birersiniñ çoñ balisini (nevrisini) èmitip koysa, u çağda şu balilarniñ özi bilen nevrilik munasibettiki her kandaq bir kişi bilen nikahlinişimu rava bolmaydu. Uyğurlarda mundaq ehval “Moma talak” dep ipadilidu. “Moma talak” dègini momisini èmip koyğan nevriler arisida nikahniñ her giz hâlâl bolmay, daimlik “talak” hâlitide turidiğanlıkını körsitidu. Vastilik kandaşlık yene nikah munasibetidinmu şekillinidu. Şu sebebtin Uyğurlar nikah sebebidin özige bağlangan şirem

tuğkanlar bilen toy kılmaydu. Erler bir ayalniñ kızını nikahıǵa èlip, uniñ bilen bir yastuqqa baş qoymiǵan tekdirdimu, ayalniñ anisiniñ anılıq ornida turǵanlıǵı sebebidin ular bilen nikahlanmaydu. İkinçi, hotuniniñ aldınkı erdin bolǵan kızi. Biraq, eger hotuni bilen tēhi bir yastuqqa baş qoymiǵan bolsa, undaқта kızını èliş çeklenmeydu. Üçinçi, kēlin. Erlerniñ öz oǵlınıñ hotunini emrige èliş birdek çeklinidu. Yoqurıǵı bayanlardiki nikahqa èliş çeklengen ayallarniñ dairisi İslamiyettin ilgiri nisbeten tar boluşı mümkün. Yeni, cehtni mustehkemleş èhtiyaci, mundaq nikahtin kēlip çikidiǵan yaman aqivetni tonup yetmeslik sebebidin bivaste qandaş tuğkanlardin layıq tallisimu, emildeşlik munasibitige ige bolǵan yaqi nikah sebebidin qandaşlıq munasibitige ige bolǵan ayallarni nikahqa èliş İslamiyettin ilgiri mevcud bolǵan idi. Orhun Uyǵur Hanlıǵı devride ögey anisini nikahıǵa èliş tüzümi bar idi. Mesilen, Tañ melikisi Nińgo Orhun Uyǵur Hanlıǵınıñ hani Qara Qaǵan (miladiy 745 – yildin 759 – yılǵıçe tehte olturǵan) ǵa yatlıq bolǵan. Qara Qaǵan vapat bolǵandin kēyin, Nińgo melike arqa arqidin alıp qutluq bilen qaǵan, qatarlıq töt evlad haqanǵa yatlıq bolǵan.⁴¹ Bu hil ehval yene Orhun devridiki puqralar arisidimu mevcud bolǵan boluşı mümkün.

Hazırkı zamandiki Uyǵurlarda erlerniñ nikahıǵa èliş çeklengen ayallar ve ayallarniñ tēǵışı çeklengen erler yoqırıda tilǵa èlip ötülgenlerdur. İslam dinî muhitida mundaq perhizler miñ yildin bēri izçil davamlışıp keldi. Çünki mundaq çeklimiler «Quran Kerim» ve «Hedis» lerdē èniq otturiǵa qoyulǵan idi. Uyǵur erliri yoqurıǵı dairidiki ayallarni nikahıǵa èliştin çeklinidu. İbtidaiy devrde tiklengen uruq sirtidin nikahlıniş tüzümi huddi yoqırıda körsitilgendek, dinlar terpidinmu mustehkemlendi. Qandaşlıq munasibiti içide çeklinip kēlivatqan nikah hazırkı zaman tibabitidiki süpetlik tuǵuş ilmi (eugenics) niñ mueyyenleştuşige ve ilmiy cehttin ispatlışıǵa sazaver bolup, kışiler terpidin birdek qobul kilinidi.

Uruq sirtidin nikahlıniş tüzümi ve uruq içidin nikahlıniş tüzümige oħşımaydıǵan yene bir hil nikah tüzümi bar bolup, u insaşunaslıq ilmide dēyilidiǵan “alahide nikah” (preferencial mating) dur. Layıq tallas cehttin, bu hil nikah şekli qandaşlıq nikah tüzümi dairisige mensub bolup, uniñ eñ esaslıq ikki hil şekli “Qerindaşniñ hotunini nikahıǵa èliş” tüzümi bolsa erniñ qerindişi ölüp ketkendin kēyin, uniñ hotunini emrige èliştin ibaret. “Hemşirisiniñ èrige yatlıq boluş” bolsa ayallarniñ öz hemşirisi ölüp ketkendin kēyin uniñ èrige yatlıq boluşni körsitidu. Qedimki devrlerde qerindişiniñ yaqi hemşirisiniñ ölüp kētişi

⁴¹ «Tañ Sulasige Dair Muhim Hatiriler» niñ 98 – cildi «Uyǵurlar Tezkirisi», 75 – bet.

bu hıl nikah şekliniñ tüp aldınıñkı şerti boluşı natayın. Yeni ular hâyât vaqtında emride saqlıǵan, bir er ikki hemşirisini birla vaqıtta emrige alǵan ehvallar bolǵan. Biz Uyǵurlarnıñ tarihiǵa nezer taşlısaq, yoǵurıñkı ikki nikah şekliniñ qısmen şekli közimizge çelikıdu. Bizge melum bolǵan tarihiy matèriyallarda Uyǵur ecdadlırıda ikki kèrındaş (aka – uka) niñ bir hotunni nikahıǵa èlişteq nikah şekli melum emes. Dèmek, mundaq ehval mevcut bolmıǵan boluşı mümkün. Çünki bu qandaşlıq nikah dairiside çeklengen ehvaldur. Bir erniñ ikki hemşire (aça – siñil) ni birla vaqıtta emride saqlıñı İslamiyettin ilgiriki devrlerde bolǵan boluşı mümkün. Biraq «Kıran» diki èniq çeklime tüpeylidin mundaq iştin perhiz kılingan. Akisi yaki enisi vapat bolǵandin kèyin uniñ hotunini emrige èliş İslamiyettin ilgiriki Uyǵurlarda mevcut bolǵan. Yoǵurıñkı misaldiki Uyǵur haqanliriniñ atisi ölgendin kèyin uniñ ayalini nikahıǵa èliş kılmıñı enisi bolǵuçiniñ aksi ölgendin uniñ hotunini emrige èliş ehvalidin dalalet bèridu. Şuniñ bilen bir vaqıtta Uyǵurlarda hotuni ölgendin kèyin uniñ hemşirisini nikahıǵa alidiǵan ehvallar hazırǵa keder mevcut. Bundaq kılmıñtıki mekşed köpinçe ölüp ketken hotunidin tuǵulǵan balılarǵa eñ yahşı hamiy tèpiş (emiliyette hamma bolǵuçı ayal ciyenliri üçün aniǵa oşşaydu. Şuña ular eñ muvapiq hamiy sanilidu), ailiniñ pütünlirini kapaletlendirüş üçündür. Şuña bu helkiniñ âdet kanunida çeklenmeydiǵan iştur.

4.2.4.1.4. Millet içide nikahlınişqa ait perhizler

Millet içide nikahlıniş tüzümi uruq içide nikahlıniş tüzünige degüdek oşşap ketmeydu. Çünki, millet bilen uruq teñdaş uqum emes. Aldi bilen, millet bolsa nahayiti çoñ katèguriye bolup, uniñ şekillinişi üçün nurǵunlıǵan qandaş uruqlarnıñ uyuşuşi şert. İkinçidin, millet ezaliriniñ hemmisi öz – ara qandaşlıq bolup ketmeydu. Şu sebebtin, qandaşlar ara nikahlıniş öz milliti içide nikahlınişqa teñdaş bolmaydu. Üçinçidin, hazırkı zamandiki qısmen milletler gerçe totèmǵa tèvinişni melum dericide saqlap kèlivatqan bolsimu, lèkin pütün millet ezaliri bir totèmdin kèlip çıkqan degen qarash asasen yokulivatqan epsaniviy çüşençe bolǵaça, nikah işida totèm esas bolamaydu. Millet içide nikahlınişqa ait perhizler bolsa uruq içidin yaki sirtidin nikahlıniş bilen perqlik hâlde, til perki, rayon ayrimisi, âdet – yosun çeklimisi, ètikad işençliri ve milliy hèssiyat qatarlıq sebeblerdin şekillinidu.

Uygurlar yipek yoliniñ tögünide paaliyet élip bargan, yipek yoli alaķiliridiki nurgun milletler bilen kuyuk munasibette bolgaķa, tarihtin beri melum dairide yat milletler bilen nikahliniştin perhiz ķilmiĝan. Emma İslam dinini ķobul ķilĝandin tartip yekinki mezgillergiķe, Uygurlarniñ baŗka millet kiŗileri bilen nikahliniŗi yene bir ŗert astida emelge aŗkan. U bolsimu yat milletke teelluk nikah obyektiniñ dinîy etiķadidin ibaret. Uygur erliri baŗka millettin bolĝan ayalni eliŗ uķun, u ayal cokum musulman boluŗi kerek ve yaki nikahliniştin burun İslam dinîĝa etiķad kiliŗi ve keyinki turmuŗida İslam dinî ķaidilirige riaye kiliŗi ŗert bolĝan. Biraķ Uygur kizliri (ular musulman bolĝinida) ni yat millettin bolĝan ĝeyri musulman erge yatliķ kiliŗ çeklinidu.

Uygurlarda millet iķide nikahliniŗni teŗebbus ķilip millet sirtidin nikahliniştin perhiz kiliŗi ve buniĝa etiķad birlikini ŗert kiliŗi helķiniñ millet iķidin nikahliniŗ aditini saklaŗni umid kiliŗtek ĝahiŗini eks ettüridu.

Uygurlarda yene millet iķidimu toy kiliŗtin perhiz ķilidiĝan adet bar. İlgiriki devlerde katnaŗ ŗaraitiniñ naķarliķi sevebidin kiŗiler yiraķ caylardin öyliniŗni yaki yiraķ yerlerge yatliķ boluŗtin imkankeder çeklinetti. Bolupmu kizlar uķun yiraķ yerge yatliķ boluŗ bir ömür yurt seĝiniŗi, uruk - tuĝkan seĝiniŗi ve piraķ azabini çekip ötüŗke seveb bolatti. Uygurlarda “Kiz baliniñ yurti yok”, “Kiz deĝen talaniñ adimi” deĝendek sözler ene ŗundaķ real ehvaldin kelip cıkķan. Yene ķisman caylardiki Uygurlar yekinraķ yurtlarĝa kiz yatliķ kiliŗtinmu perhiz ķilidu. Mesilen, üstün atuŗluk Uygurlarda astin atuŗluk Uygurlarĝa kizlirini asanliķce yatliķ ķilmaydu. Keŗker Yenŗsheher nahiyisiniñ ĝaneriķ yezisidiki “Abdal” dep atilidiĝan Uygurlar baŗka her ķandaķ yurtlarĝa kiz bermeydu yaki ķizmu almaydu. Ğoten nahiyisi tevesidiki “Abdallar” dep atilidiĝan Uygurlarmu yaķa yurtlarĝa kiz beriŗtin, kiz eliŗtin perhiz ķilidu. Katnaŗ ŗaraitiniñ yaŗsiliniŗiĝa eĝiŗip yiraķ yurtlarĝa kiz yatliķ kiliŗ yaki yaķa yurtlardin ĝotun eliŗtin sakliniŗ perhizi nisbeten suslaŗkan bolsimu, enene tüpeylidin bundaķ perhizler helihem saklanmaķta.

Uygurlarda tarihtin beri millet iķidin layiķ tallaŗta tövendikidek bir ķanķe ĝil ŗekil devam ķilip kelgen. Biri ata – anilarniñ tonuŗtuŗuŗi bilen layiķ tēpiŗ, yene biri erkin muhebbet ŗeklide layiķ tēpiŗ, uķinķisi, ķisman halda soda ĝarakterlik layiķ tēpiŗtin ibaret. Uygurlarda “nikah ĝayib” deĝen söz bek keŗni iŗltilidu. “ĝayib” deĝini nikah ŗeŗniñ talliŗi boyiķe bolmaydu, belki İlahniñ orunlaŗtuŗuŗi bilen bolidu demektur. Nurgun ata – anilar del eŗu “nikah ĝayib” petivasini miñ yildin beri destek ķilip, kiz – oĝulliriniñ layiķ tēpiŗ iŗliriĝa arliŗip kelgen yaki kōpinķe ehvalda mundaķ hoķuķni öz ķolida tutup kelgen. İslamiyet

muhitida qizlarniñ ergin muhebbetlişisi yaki başqa erler bilen uçrişis pursiti nahayiti az bolğaçqa, derveçe ata – anılar özliri balilirğa layiķ tēpişqa mecbur idi. Bu ehval aķivette Uygurlardiki acrişip kētiş nispitiniñ nisbeten yokuri boluşini keltürüp çikardi.

Uygurlarda layiķ tallaş qizniñ ehlaki, dinî etiķadi, hösün camali, aile ehvali birdek etiķarğa elinidu. Biraķ buniñ içidiki eñ muhimi yenila qizniñ ehlak - peziliti ve diyaniy (din etiķadi اساسida tiklengen hulki) dur. Bu heķtiki qaraşlar muteppekkur Yüsüp Has Hacıpniñ «Qutadgu Bilik» esiridimu eks etken. Mesilen, «Qutadgu Bilik» niñ atmiş ikkinçi babi «Öylünişniñ kandaķ boluşı bayanı» da şundaķ diyilidu:

“Eger öylünişni halisañ özüñ,
Tallival hilini, ettik kil közüñ.
Güzel huyni iste, ahtarma camal,
Huyni yaşsi bolsa, tapar u kamal.
Aya bay hotunğa intilgüçi can,
Esir bolma aña, ey alim ensan.
Güzelnı tilegen, ey er yaşsisi,
Uni alsañ yağar elniñ külkisi.
Urug – nesli büyükniñ sözi hem tili,
Uzundur, bolma sen hotunniñ kuli.
Ey teķvadar hotunni ester begzade,
Tēpilsa zid bolğay töt şert ipade.
Hēkim sen, bir teķvadar hotun estigil,
U bolsa, bolur cem bu töt şertmu, bil.”⁴²

Demek Yüsüp Has Hacıp layiķ tallaşta ayallarniñ töt hil (Bay ayal, güzel ayal, esil neseplik ayal ve ehlak - peziletlik teķvadar ayal) içidin peķet hulki yaşsi, teķvadar ayalni

⁴² Yüsüp Has Hacıp: «Qutadgu Bilik», Milletler Neşriyati. 1984 – yili 5 – ay, bēyciñ 1 – neşri. Uygurçe, 929 - , 931 -, 933 – betler.

elişni, alanliriniñ imkankeder eklinişini teşebbus ılan. Uygurlar toy – tkn işlirida layı tallaşta heiketen yourıı u ıl ayalni tallaştin perhiz ilidu.

4.2.4.1.5. Tebiiler ara nikaha ait perhizler

İnsanlarnıñ sinipiy cemiyetke kirişini bilen ptn cemiyet urulmisida ayet zor zgirişler yz berdi. Ral turmuşnıñ ptn saheliride insannıñ mal – mlkke bolan igidarılı iliş munasibitiniñ anda boluşı (igiliguı ve igilenguı) niñ kllk tesiridin aliy bolalmidi. Kişiler egilgen mal – mlkiniñ kp – azlıı, ictimaiy orniniñ youri – tvenliki z nvitide toy – tkn işliridiki layı tallaşımu tesir ılmay almidi. Tarihtin buyan insanlar cemiyetide mevcut bolan trlık tebie, derice ve mertibiler otturisida z – ara toylişiş ehvali nahayiti az krldi. Trlık tebie mertibiler bir atar perhizler arılı z – ara nikahlıniştin imkankeder salinip keldi. Bunda ehval taki hazirie isimen sahelerde izil davamlişip turmata.

Uygurlarmu tarih mabeynide her aysi mertibe, tebiiler ara toylişiştin eklinip kelgen. Youri yaki youriraraq tebiiler bilen tven yaki tvenrek tebiilerniñ z – ara toylişişini iide, tven tebiidikilerniñ youri tebiidin ız layı tallişi asasen mmkin bolmay keldi. Mmkin bolan tedirdimu, youri tebiidikiler munda işa ptnley arşı turdi.

Ata – anılar oul - ızlıria layı tapidian nahayiti uzak bir mezigil iide tebie ve derice atlap layı tpiş nahayiti kllk perhiz bolup sanaldi. Youri tebiidikiler tven tebiidikiler iidin layı tallaştin ekliniş bilen bir vaıtta, tven tebiidikilermu camaet pikriniñ bsimi ve toydin kyin uda – bacılı munasibette peyda bolidian iyinılıqlarni nezerde tutup ulardin layı tpişitin hem perhiz ildi. Uygurlarda bezi youri tebiidikiki kişilerniñ pikirie, ular kembegeller bilen toy ılsa, zlırie kembegellik yuup alarnıñ. Muşunia munasip hlda meydana kelgen “taara taar yama, tavara tavar yama” deydian temsilmu eli keñ taralan. Uygurlardiki layı tallaşta tebie atlımaslı perhizi «utadu Bilik» timu tila linidu.

Yeni:

“otun alsañ alin zndin tven,

silma gizge, esir bolursen.

Hotun alma, alsañ öz tēgiñni al,
Ey erler eri sen, tekvadarni al.
Urug – nesli büyükniñ sözi hem tili ---
Uzundur, bolma sen hotunniñ kuli.”⁴³

Bu yerde dēyilvatkini yoquri tebiqidin layiķ tallimasliķ perhizidin başqa, yene özi bilen teñ tebiqidin layiķ tallastinmu ehtiyat kiliş kereklikidin ibaret. Hazirki zamandimu Uyğurlar arisida nikahqa layiķ tallasta özi bilen teñ yaki tövenrek turidiğan layiķ tallasta özi bilen teñ dericilik yaki tövenrek turidiğan aililerdin layiķ izdeydiğan âdet keñ türde saklangan.

Tebike ve derice yene kişilerniñ kilidiğan kespi sebebidin kēlip çikişimu mümkün. Şu kesipni kilidiğanlar bolsa töven tebiqidikiler qatariga çikirivētilip, ular içide oğul yaki kız layiķ tallastin çeklinilgen. Mesilen, Uyğurlar satıraçliķ kespi bilen şugullinidiğanlar bilen başqa kasiplarniñ baliliriniñ toylışı perhiz kilinidiğan ehvallar bar idi. Bu herket emeliyette satıraçliķ hünirini kemsitiş yaki haķaretleşniñ ipadiliridur.

Kiskisi, Uyğurlarmu huddi başqa milletlerge oħşaş “Gül güli bilen, hil hili bilen” dēgendek derice, tebike qarışıga ve emeliyitige asasen layiķ tallastimu aililerniñ umumiy ehvaliniñ mas kēlişini ümid kilidu. Nikahlanğuçi terepler otturisdiki ziyade perķ yaki maslaşmasliķ emeliyette layiķ tallaşqa dair perhizlerniñ kēlip çikişiniñ asasi bolup hēsablinidu.

4.2.4.1.6. Ėri bar ayalni almasliķ perhizi

Uyğurlar ėri bar ayalni nikahiga ēlişnimu qattıķ çekleydu. Ėri bar ayal baştin aħir öz ėriniñ hamiyliķida turğaçqa, u birla vaqıtta başqa erge yatliķ bolsa bolmaydu. Eger ayal yene başqa erge yatliķ bolmaqçi bolidiken, undaқта u tövendiki ikki şertni hazirlişi lazim: Birinçidin, ėri ölüp ketkendin kēyin yaki ėri bilen acraşkandin kēyin, ular arisidiki nikah ehdi üzül – kēsl bikar bolğan boluşı; ikkinçidin, eddet mezigilini tūğütüp, özini paklaş

⁴³ Yūsüp Ĥas Hacip: «Qutadğu Bilik» Milletler Neşriyati. 1984 – yili 5 – ay, bēyciñ 1 – neşri. Uyğurçe, 929 - , 931 -, 933 – betler.

ceryanini ötküzüşi lazım. Bu yerde diyilivatқан eddet éridin acraşқан ayal yene bir erge tegse bolidiğan vaqıtkiçe özini – saqlap turidiğan çağ bolup, u mundaқ bölünidu: Biri, éridin acraşқан ayal eger hamilidar bolsa, u perzentini tuğup paklangandin kèyin andin başқа erge tegse bolidu. Yene biri, éri ölüp ketken ayal çoқum töt ay on kün (130 kün) giçe saqlap andin eger tegse bolidu. Üçinçi biri, éridin acraşқан ayal üçün eddet üç kètimlik hèyzni baştin keçürüş (yaki üç ay) bolup, andin қaytidin erge tegse bolidu. Dèmek éri bar ayalni layıқ süpitide tallaş perhizlik iş bolupla қalmastin, yene yoқuriқи üç hil eddet içide turған ayallar bilenmu toy қiliş çeklinidu. Uyğurlar İslamiyet muhitida yoқuriқidek perhizlerge izçil riaye қilip keldi. Yoқuriқidek perhizlerdiki meқsed bolsa, қan - қerindaşlıқ munasibitiniñ arlışıp kètişini tosuş, perzentiniñ tevelik munasibitini aydiñlaşturuştin ibaret.

Uyğurlarda yene mundaқ perhizlermu bar. Yeni melum kişiniñ қizi başқа er bilen pütüşüp қoyған yaki uniña “çay eçürüp қoyған” bolsa, undaқта başқа her қандақ bir er u қizni layıқ süpitide tallimaydu. Ular otturisida nikah resmèyiti ötülmigen teқdirdimu, uniñ şu eger “riski қоşulған” dep қarilip, mundaқ toy telipini esla қоymaydu. Bumu éri bar ayalni nikahıға almaslıқ perhiziniñ bir türidur.

Uyğurlarda layıқ tallašta familiniñ oқsaş bolup kèlişi sevebidin toylaşmaydıған ehval mevcud emes. Uyğurlarda famile tüzümi kèliplaşmığan bolup, noқul қandaşlıқni esas қilip barlıққа kelgen famila tèhimu az kòrilidu. Famile mevcud bolmığan iken, familidaşlar toy қilmaslıқ perhizi tèhimu mevcud bolmığan iştur. Uyğurlarda möçel nahayiti uzun tarihқа ege yil hèsablaş usuli bolsimu, şundaқla her bir şeşs öziniñ möçiliniñ nime igenlikini bilgen teқdirdimu, bezi milletlerdikige oқsaş melum möçellik yigit bilen melum möçellik қizniñ toy қilsa bolmaydıғанlıқidek perhiz yoқ. Belki ilgiriki devrde mundaқ ehval boluşi mümkün. «Divanu Luğatit Türk» de hatirilenginidek, қedimki Uyğurlar her bir yilni bir hayvanniñ nami bilen atap, her bir yildiki işlarni şu yilğa möçel қilidiğan hayvaniñ ҳarakterini bilen baғlap çüşendürgen. Şu boyıçe bolғanda, bir – biri bilen çikişalmaydıған hayvanlar möçel қilingan yıllarda tuğulған қiz – yigitler eşu hil қaras tüpeylidin toy қiliştin perhiz қilğan boluşi mümkün. Matèriyallarniñ kemçilliki sevebidin bu heқte èniқ bir ҳulasige kèlişke amalsizimiz.

Uyğurlarniñ nikah obyèkti (layıқ) tallaşқа dair perhizliri içide tilğa èlişқа tègişlik yene bir nuқта – oқsaş cinisliқlarniñ nikahlinişini çekleş perhizidin ibaret. Derveке, oқsaş

cinsliklarniñ nikahlinip aile berpa kilişi eñilge sigmaydigan iştir. Lékin, hazirki devrde terekkiy kilgan ellerdiki alaqidar ehvallarni nezerde tutqanda, erlik belgiliri ayan bolup kalgan ayallarniñ yene ayaldin layik tepisi yaki ayallik cinisiga yekin kelidigan erlerniñ yene özige oñsaş erler bilen toylişisini tesevvur kilgili bolidu. Çünkü ayallar tenidi erlik hormoniniñ artip ketisi ve erler tenide ayallik hormoniniñ artip ketisi bilen melum erlerde ayallişisiniñ, melum ayallarda erlişisiniñ boluşı turğan gep. Meyli qandaqla bolmisun, oñsaş cinisliklar (yaki eslidila oñsaş cinisliklar) niñ nikahlinişi kattik çeklinidigan ve yaman elinidigan iştir.

Hulasse kilganda, Uygurlarda toy layikini tallashta yokurikidek dairidiki obyektlerdin perhiz kilinidu. Bundaq perhizlerniñ kopinçisi iptidaiy devrlerdin tartipla şekillengen ve küçke ige bolgan bolup, keyinki devrde dinlar terpidin yene bezi türler qoşuldi. Şunimu eskertip qoyuş kerekki, Uygurlar Budda ve Mani diniga etikad kilgan devrlerde, mezkûr dinlarda nikahliniş gunah bolidu, dep qaralğanliki sebebidin, tekvadar rahiblar ve muhlislar toy kiliştin mutlek çeklinip ömür boyi boytaq ötken. Şuña ularga nisbeten her qandaq yat cinsini layik süpitide talaş perhiz hesablangan. İslam dinî toy kilişni insaniy mecburiyet qatarida şerhiylidi ve pütün toy resmiyetlirige qarita konkrêt kaidilerni bikitti. Miñ yıl mabeynide Uygurlarniñ toy – tökün işliri, nikah resmeyiti ceryanidiki paaliyetler asasen İslamiy kaide boyiçe bicirilip keldi.

Layik talaş hazirki devrde dair cehettin keñeygen bolsimu, kem degende toy kilguçi layikni özi tallaydigan veziyet hêli keñ dairide şekillendi. Bu cehette şehir helki bilen yêza - kışlaq helki yene melum cehette perklinidu. Layik tallinip bolgandin keyin Uygurlarniñ nikah toyi meslihet çeyi, toyluq seliş, nikah oquş, toy merikisi ötközüş degendek tertipler bilen elip berilidu.

4.2.4.2. Toy Meslihetige Ait Perhizler

Layik talaş bolsa erlerniñ ve ayallarniñ özige qarşı cinistin cöre talaştiki usuli ve dairisi bolup, u melum cehettin toy meslihetinimu öz içige alidu. Şuniñ bilen toy meslihetimu layikni talaş ve uni küzitiş ceryanini öz eçige alidu. Biraq toy mesliheti bolsa layikni muvapiq dairide melum usullar bilen tallap bolgandin keyin becirilidigan bir hil paaliyet bolup, uniñ asasiy mezmuni kız – oğul ikki tereptiki aile ve cemet ezaliriniñ toyni

emelge aşuruş üçün körsiğan tirişçanlıkni körsitidu. Uygurlarda meslihetsiz toy pütmeýdu. Şuniňga munasip hâlda uniňga alaķidar bir qatar perhizler ve âdet yosunlar mevcud.

4.2.4.2.1. Elçiğe ait perhizler

İlgiriki devlerde Uygurlarda da kız – yigitlerniñ bivaste uçrişip muhebbetlişiş arķilik toyniñ pütün ceryanini orunlaşturuş mümkinçiligi yaki hoķuķi bolmiğanliķi üçün, kız – yigitler ve ularniñ ailisi otturisida keliştürüş rolini öteydiğan vastiçi yaki elçiniñ boluşi heķiketen zörür edi. Uygurlarda yigit bilen kız elçi arķilik yaki bivaste uçrişip tonuşup, toy kiliş qaraşiğa kelişkendirin këyin, öz aililirige layiķ tēpişkanliķini, toy kiliş qaraşiğa kelişkenlikini éytidu. Aile başliķliri layiķniñ muvapiķ, yaki muvapiķ emeslikini bilgendin këyin, muvapiķ bolsa arliķtin bir kişini elçi süpitide teyinlep kız terepke evetidu. Elçi ikki aile otturisida kız yigitniñ yaş qorami, teķi – turķi, ismi, eħlaķiy peziliti, aile nesebi ve iķtisadiy ehvali qatarliķlar heķkide ve qarşı terepniñ pozitsiyesi toĝrisida hever almaşturuşta kem bolsa bolmaydiğan kişidur. Her ikki terep elçi arķilik özliriniñ gep – sözlirini, teleblirini qarşı terepke yetküzidu. Elçi hals meydanda turup, ikki terepni her hil çariler bilen keliştürüşke tirişidu. Elçi kız terepniñ razilikini algandin këyin “çay” epkeliş vaķtini beligilep qaytidu. Şuniñdin këyiniki barliķ paaliyetlerde elçi baştin – ahiri muhim rol oynaydu.

Elçi toy işida muhim bolğan eken, undaķta Uygurlar elçilerge nisbeten muhim qaraşta bolğandin sirt, ularniñ qandaķ kişilerdin tallinişigimu diķket kılıdu. Uygurlarda toy elçisi bezide “dellal” depmu atilidu. Uygurlarda toy elçisi omumen erlerdin tallanmaydu. Erler tēpişturuşta rol oynığan teķdirdimu, konkert işlarda vastiçilik kilmaydu. Bu bir perhizdur. Yene toy elçisi (dellal) niñ yalğançi, açköz, işrethor ve abroyperest ayallardin tallinişidin perhiz kılınıdu. Gerçe mundaķ ayallar toy eşini köñüldidek bécirgen teķdirdimu, kişiler mundaķ toyniñ caryani ve aķivitige işençisizlik bilen qaraydu. Şuňa toy elçiliri rastçil, heķkaniy, semimiy ve zuvandaraz (natik) din ayallar tallınıdu. Âdette elçi ayal toy eşini yiñi başliğanda toy heķkidiki heverlerni mehpiy tutidu, asanliķçe aşkare kilmaydu. Çünki, eger muşundaķ kılıp toy eşini epleşmise, u ahanetke gırıptar bolıdu. Bolupmu elçi kız terepniñ mehpiyitini nahayiti uzaķ vaķitkiçe saklaydu. Toy eşini tereķkiy kılıp melum baskuçqa barganda ve munasibet muķimlaşķanda andin toy ceryanini başķılarga éyitsa bolıdu. Elçiler

gerçe mubaliğe gepler ve kısmen yalğancılıklarnı kılısimu, birağ ularnıñ tirişçanlıkı sevebidin toy eşi roypağa çıksa, kişiler ularnı yenila yaħşı köridu. Eger birer sevenlik çıkip toy eşi epleşmey qalsa kişiler uni “mal – mülükni yep ketti” dep zarlinidu. Umumen toy elçiliri yukiriki süpetlerni hazirliğandin sirt yene ular köpinçe toy eşiğa bolğan tonuşı çoñkur, eneniviy qarışı mukemmel boluşı lazim.

Toy elçisi qoldaştin perklinidu. Uyğurlarda erlerdin bir këtım toy qılğan kişi qoldaş bolsa bolidu. Birağ ikki ve uniñdin artuğ toy qılğan erlerniñ yigitke qoldaş boluşı perhiz kılınidu. Qız qoldışı bolsa çoqum toy qılmiğan qız boluşı kerek. Şuña qız toyıda toy qılğan cuvan yaqi çokan qızğa qoldaş boluştin perhiz kılıdu. Qızniñ yëkin dostliriniñ hemmisi toy kılıp bolğan bolsa, yenila toy qılmiğan başqa kızlar bu rolni öteydu. İlgiriki devrlerde Uyğurlarda qız qoldışı yaqi yigit qoldışı dëgenler bolmiğan, belki ularnıñ ornıda yeñge ve yigit beşi bu rolni ötep kelgen. Yeñge bolsa kızlardın teyinlenmeytti. Belki turmuş tecribisi mol ayallardın tallınattı. Ular toy künide, toy këçiside ve toy etisi kızni cöndeş eşlrini üstige alattı. Yigit beşi bolsa toy qılğan yigitke toy ceryanıda hemrah bolar edi. Hazirki devrdiki Uyğurlarda yigit üçün yigit qoldışı ve yigit beşi, kız üçün kız qoldışı ve yeñge hizmet kılıdığan âdet şekillendi. Şehirlerde bolsa kızlarğa hemrah bolıdığan qoldaşla këlip (bezi caylarda kızlar üçün ikki qoldaş teyinlinidığan ehval bar), yeñge hemrah boluş aditi emeldin qaldı.

4.2.4.2.2. Çay epkirişke ait perhizler

Çay epkiriş – toy meslihetidiki muhim bir hâlkıdur. Uyğurlarda çay “kiçik çay”, “çoñ çay” dep ikkige bölınidu. “Kiçik çay” – “mağulluğ çëyi” yaqi “tezim çëyi” depmu atıladı. Uyğurlarda çayni elçi yalğuz ëlip barmaydu, belki, yigitniñ anisi bir kaççe ayal ve elçi ayalni ëlip kızniñ ailisige “kiçik çay” ëlip barıdu. Çay dëgini deslepki tonuşuş şeklide oğul terepniñ kız terepke hediye kılıdığan sovgiliri bolup, hazirki Uyğurlarda çayniñ sovgiliri kızniñ ata – anisiğa ve kızğa atalğan birer qurdın kıyımlik reht ve mol dastħanni öz içige alıdu. Qedimki Uyğurlarda bolsa çay sovgisi köpinçe at, kala qoy qatarlıq hayvanlar bolğan. Uyğurlarda kız soraş munasibiti bilen çay apirişka bolsun, yaqi kiçik çay apirişta bolsun, umumen seyšembe ve cüme künliri tallanmaydu. Bundağ kilişni aq yolluğ bolmaydu dep qaraydu. Undin başqa, çay şeklidiki elçilikke heptiniñ tağ künliri yaqi aynıñ tağ künliri tallanmaydu. İmkankeder

cüp künliri elçilikke baridu. Yene, kız çeyini ayniñ yigirme toqkuzinçi küni ëlip barmaydigan perhizlik âdetmu bar. Hepte yaki ayniñ taq künliride çay aparmasliktiki esas şuki, toy aldi bilen yekke tenniñ koşuluşi, taqlikniñ cüplükke ayliniş işidur. Ayniñ yigirme toqkuzi bolsa özi hem taq kün, hem ayniñ ahirki küni (héciriye kalindaridiki alte ay ottuz kün, alte ay yigirme toqkuz kün bolidu) dur. Helq eşençliride ayniñ ahirida iş başlaş, bolupmu toyğa oħşaş hoşallik ve heyrilik işlarni başlaş yaħşi ehval emes. Şuña perhiz kilinidu. Uygurlar toydin başka sahelerde taq sanni uluğ bilsimu, toy işlirida cüp sanni muqeddesleştüridu. Buniñ réal asasi yenila toyniñ yat cinislarniñ koşuluş paaliyiti bolğanlikidur.

Çayniñ yene bir hili “çoñ çay” dur. “Kiçik çay” ëlip bəriş ayaklaşkandin këyin, oğol terep kız terepke “çoñ çay” apiridu. Bu çay murasimimu oħşaşla kız terepte ötküzilidu. Çayğa yigit ve kız tereptin bolup ellik – atmişçe (bu ehvalğa qarap perklinişimu mümkün) âdem katnişidu. Oğul terep kız terep ata – anılarğa, uruq - tuğkanlarğa ve kızğa kiyim – kècek dègendek sovgilarni bèridu. Yene birer tirik mal (köpinçe koy) mu hediye kilinidu. Soyulup bolğan malni ëlip bəriştin perhiz kilinidu. Çoñ çayda yigit terep ëlip bargan sovgä – salamlar has sanduqqa kaçilinidu ve yigit terep mehsus sanduq açquçi ayalni teyinlep, camaet aldida sanduqni èçip sovgä – salamlarni egiliriniñ namini atap otturiğa koyidu. Uygurlarniñ karişçe, sanduq açquçi ayal bir nikahlangan ayal boluşi lazim. Köp nikahlik bolğan ayal bu eşni başkursa, kız erge çıkıp yene erge tégidigan, yigit tola hotun ëlip, hotun koyup bèridigan bolup qalidu dep corulidu. Şuña, köp nikahlik ayalniñ sanduq èçisi perhiz kilinidu. Çoñ çay ahirlaşkanda toyniñ meslihet basquçi umumyüzlük ahirlişip, toy bëkitiliş basquçiğa kiridu.

4.2.4.3. Toyni Bëkitişke Dair Perhizler

Toyni bëkitiş Uygurlarda tövendiki tereplerni özeçiğe alidu: Toy vaqtini bikitiş; toyluq mal – mülükni bikitiş; kız – tigitler üçün qoldaşlarni ve yeñgini bikitiştin ibaret. Undin başka bezi uşşaq türlerini bëkitişmu muşuniñ dairisige kiridu. Yokuriği toy vaqtini belgileş, toyluqni bëkitiş qatarliklar âdette çoñ çay murasimi ötküzülgen küni ëlip bèrilidu. Bezide këyin bëkitilidigan ehvalmu bolidu.

4.2.4.3.1. Toy künini belgileş hekkidiki perhizler

Uygurlar toy işini ömürlük çoñ iş dep qarap, bundağ kutluk işka kutluk künlerni tallaşka ehmiyet bėridu. Uygurlarda hazir pelek burcliriğa qarap toy künini belgileydiğan ehval yoğ. Birağ elgiriği devrlerde toy künini belgileşte munecimlerde pal saldurup, qaysi künde toy kılsa neslik basidiğanlıki hekkide aldın melumatka ėrişkendin kėyin toy künini bikitetti. «Mecmuetul Ehkam» ve «Salname» qatarlık klassik eserlerde bu hekte kısmen bayanlar bar. Eneniviy Uygur cemeyitide Uygurlar Ramizan ėyi (hiciriye kalindari boyiçe toğquziçi ay, rozi tutidiğan ay) da toy kıliştin perhiz kılip kelgen. Çünkü, İslamiy kaide boyiçe Ramizan ėyi roza tutidiğan, taet – ibadet bilen şugullinidiğan çağ bolup, kündüzde yemek – içmek ve başka bir kısım eşlardin çekliniğ lazım. Muşundağ bolgaçka bu ay eçide toy kıliş nurgun qolaysizliklerni ėlip kėlidu. Şuña, hazirğa qeder Ramizan ėyiniñ her qandağ bir künini toy küni kılip bikitiştin perhiz kılidu. Uygurlarda yene ara ay (Roza Hėyit bilen Qurban Hėyit arisidiki ay, şevval ėyi) da toy kıliştin çeklinidiğan adetmu bar. Bu ayda toy kılsa yigit bilen kız kėlişelmeydu dep qarap, bu ay içide toy kıştin perhiz kılidu. Yene seper ėy (hiciriye kalindari boyiçe ekkinçi ay) da toy kılsa toyğa cin – şeyatunlar arilişivėlip, toy kılgan kız – yigitler kėlişelmeydu dep corup, bu ayda toy kıliştin perhiz kılidigan ehvalmu bar. Birağ, Ramazan ėyida toy kıliştin çekliniştin başka, ara ay ve seper ėyida toy kılmaslık eslide İslamiy kaide emes. Bu kişilerniñ türlik rivayetler اساسida toğquvalğan hırapiy qaralırliriniñ mehsulidur.

Toy künini bikitiş cehette Uygurlarda qedimdin tartip toyni heptiniñ tağ künliri yaqi ayniñ tağ künliri kıliştin perhiz kılidigan adet bolğan. Kız bilen yigitniñ toyi qoş terepniñ hoşallıq işi bolup, bu iş tağ künlere bolsa bu nesliktin derek bėridigandek tuyulgaçka, umumen ayniñ yaqi heptiniñ tağ künliri tallanmay, cüp künlere qarar kılinidu. Undin başka Uygurlarda seyşenbe ve cüme künliri toy kılmaydiğan ehval bar.

Hazirki devrde toy künini bikitişke ait perhizlerde kısmen özgiriler boldi. Bolupmu heptiniñ yaqi ayniñ tağ künliride toy kılmaslık réal şaraet ve ėhtiyac sebebidin künsiri untup kėtilidi. Hazir saqlinip turğan perhizler bolsa Ramazan ėyida toy kılmaslık, (yėza - kişlaqlarda) seyşenbe ve cüme künde toy kılmaslıktin ibaret.

4.2.4.3.2. Toyluqqa ait perhizler

Uygurlar toy ceryanida “Kıçık çay” arkılık kız terepniñ maqullıķını elip bolğandin kėyin “Çoñ çay” ceryanida ve u uniñdin kėyin toyluqni pütüşidu. Uygurlarda toyluq hazırkı devrde oğul terepniñ kız terepke kız meli süpitide bėridiğan bir qur yaki bir qañçe qur üstibaş, altun zibu – zinnet, kızniñ ata – aniliriğa sovğa – salam ve kız terepniñ toy küni qazan eşişi üçün teyyarlangan “aş süyi” dep atilidiğan göş, yağ, gürüç, un, nan, çay, tuz, sevze, yekilgu qatarlıqlarni öz içige alidiğan boldi. İslam dinıda toyluqni eğir belgileş çeklengen iş bolup, bu toğrida “Bir ademniñ üç yıl hıracet kılisimu yetküdek mal – mülkiniñ ondin biridin artuquni toyluq süpitide biriş yaman” degen petivalarmu çıkirilğan. Hazırkı devrde turmuş şaretiniñ nisbeten yaşsilinişiğa eğişip, nurgun kişiler az toyluq selişni teşebbus kılip turupmu, yene bihude mal – mülük israpçılıķidin haliy bolalmayvatidu. Yene bir kısım kişiler arisida toyluq salmaslıķ teşebbusliri ve uniñ emeliyitimu körülmekte. Kıskisi, Uygurlar eğir toyluq seliştin emkankeder çeklinidu. Oğul terepniñ emeliy iktisadiy ehvalığa bėkip toyluq seliş, hetta azraq toyluq seliş kız eğilirini yaşı camaet pikirige eşiştüridu, mundaq ehval alkışlinidu.

4.2.4.4. Toylişışqa Ait Perhizler

Uygurlarda toy teyyarlıķı pütınley pütın bolğandin kėyin, belgilengen künde toy murasimi ötküzilidu. Toy murasimi mundaq ikki çoñ mezmunni öz içige alidu. Biri, “nikah oquş”, yene biri, konkirət toy murasimidin ibaret. Bu yerde biz Uygurlarniñ bu hektiki perhiz âdetlirini ikki noқта boyıçe bayan kılimiz.

4.2.4.4.1. Nikah oquşqa ait perhizler

Nikah oquş – ekki yaş otturisdiki toy munasibitini Eslam şerietige layıķlaşturuş yaki toy munasibitini İslam şerietiniñ (başkıçe eyitqanda İlahi permanniñ) testiķidin ötkürüş murasimi bolup, bu İslamiyettin kėyin şekillengen qaididur. Nikah oquşta ikki hil meksed bolidu. Biri, ikki yaşniñ (yaki ikki cinisniñ) toy munasibitige elahni guvahlıķqa çağırış; yene

biri, şu arķilik camaetniñ bundaķ toy munasibitini étrap ķilişiga érişiş. Şuñlaşķa Uygurlarda nikahsız toy bolmaydu.

Nikah toy küni seherde oķulidu. Ayrim caylada bolsa ķizniñ öyide toy bolģan küni keķķurun ķizni yötkep kėtiş aldida oķulidu. Biraķ, nikah hergiz birer kün ilgiri oķulmaydu. Čünki mundaķ ķilsa nikah ķonup ķalidu, rava bolmaydu dep ķaraydu. Nikah vaķtida nikah oķuş paaliyitige ķizniñ ata – aniliri, uruķ - tuģķanliri, dost – yarenliri, ķoldaşlar, oģulniñ ata – anisi, oruķ - tuģķanliri, dost – yarenliri, nikah oķuydiģan molla yaki aģunlar, yurt kattiliridin yaki pişķedemliridin bir neķķisi... Ķatnişidu. İslam şereti boyiće nikah oķuşķa ķatnişidiģan âdem sani ķiz – yigit ve nikah oķuģuĉidin başķa (bezide nikah oķuģuĉi buniñ iĉide hêsablinidu) üç erdin kem bolmasliķi lazim. Ayal bolsa altidin kem bolmasliķi lazim. İmam yaki aģun ķiz ve yigitniñ ata – anisi bilen bu toyda pütülgen mehr heķķini hêsablap belgilep bolģandin ķeyin, nikah oķuş murasimi başlinidu. Nikah oķuş ceryanida ķiz bilen yigit bir öyde turmaydu. Čünki İslamiy ķaide boyiće nikahlanmiģanlar bir – biri üçün namehrem bolup, körüşüş, uĉrişiş ĉeklinidu. Şuña ķiz bilen yigit ayrim – ayrim, emma yanmu – yan öyde olturidu, yaki ķiz eşik sirtida turģuzulidu. Bu ceryandiki yene bir perhiz şuki, ķiz bilen yigit nikahķa kona kiyimler bilen kirmesliki lazim. Čünki toy yeñi başliniştur, şuña hemme nerse yeñi boluşi ķerek dep ķarilidu. Ķedimki devrlerde yigit melum sebebler bilen nikah üstide bolalmisa, yigitniñ ķelemtiriĉi, piĉiķi ķatarliķ daim işlitidiģan tiģ esvaplırini ķoyup nikah oķuydiģan ehval bar edi. Ķiz – yigit ve camaet hazir bolģandin ķeyin, imam nikah ĥutbisini oķuydu. Ve andin ķizdin ve yigitin bu nikahķa razi yaki emeslikini soraydu. Yigit “aldim” dep cavab bėridu. Köpinĉe ehvalda ķiz üç ķetim soralgandin ķeyin andin cavab bėridu. Birinĉi ķetim soriganda cavab biriştin perhiz ķilidu. Şundaķ ķilip salsa kişilerniñ “Toy ķilişķa aran turģan” dēgendek tene sözlerni ķilişidin ensireydu. Bu yerdiki yene bir mesile şuki, ķizniñ “ķobul ķilidim” dēginini ve yigitniñ “aldim” dēginini imam başliķ barliķ camaet añlişi lazim. Bolupmu ķiz ve yigit bir – biriniñ cavabini ěniķ añlişi lazim. İli Uygurliri arisida hazir toy nikahi oķulģanda ķiz nikah oķulidiģan yerde turmaydiģan âdet bar. Bundaķ ehvalda ķizniñ vekili nikah meydaniģa ķelip yigitke ķizniñ nikahķa razi bolģanliķini ěytidu. Buni imam başliķ camaet añliģandin ķeyin nikah pütidu. Bezi caylarda nikah oķuluvatķanda toy ķilmıģan (boytaķ) larniñ ķarap turuşi ĉeklinidu. Mundaķ bolsa toy işi uzaķķa barmay, ķiz bilen yigit boytaķ bolup ķalidu dep corup, perhiz ķilinidu.

İlgiriki devrlerde nikah oqulidiğan vaqitini ilmiy nucum qaidiliri boyiçe tallas ehvali mevcud edi. Mesilen: «Salname» namliq kitabta “Mërihiniñ saetide... Nikah qiliş... Qatarliq işlarğa yahşi saet emes. Bu saette tuğulğan perzent baştoñ (Bed ehlaq, bed qilik), kişilerge azab bëridiğan, zalim, uruşumar bolidu. Ömri uzun, bihil bolidu.”, “Zuhelniñ saeti yamanliqtur... Nikah qilmaqqa yahşi bolmaydu.” dep yëzilğan.⁴⁴ «Mecmuetul Ehkam» da bolsa “Ayniñ yettinçi küni, on yettinçi küni, yigirme yettinçi küni... Nikah qilsa patla talak çikiridu.”, “Ay Seratan burçığa toğra kelgende nikah qilmaq ançe muvapiq emes.” deyilgen.⁴⁵ Hazirki devrde Uygurlar nikah qilişta ilmiy nucum qaidilirige emel qilidiğan âdet asasen yoqalğandır. Uygurlarda nikah oqulup bolğandin këyin yigit bilen qiz qanunluq, cemeyet ëtirap qilğan er - hotunğa aylinidu. Buniñdin këyinki toy mursimi bolsa ene şu munasibetniñ berpa bolğanliğığa tentene qiliş, tēhimu köp camaetniñ ëtirap qilişni qolğa keltürüş meqsidide ötküzilidiğan murasimdur.

4.2.4.4.2. Toy murasimiğa ait perhizler

Uygur toylirida nikah oqulup bolğandin këyin, qiz terep öziniñ uruq - tuğkan, dost burderliri ve hulum hoşna, yurtdaşlarğa, şundaqla yigit tereptiki mehmanlarğa özige layiq katta murasim ötküzüp bëridu. Nikah keçqurun oqulidiğan caylarda nikah oqulidiğan küni kündüzdin aqşamğıçe toy murasimi ötküzilidu. Qiz keçqurunda yigitniñ öyige yotkilidu. Etisi yigit terepte oqşaq dericide toy murasimi ötküzülidu. Toy murasimi tövendikidek mundaq bir qançe basquq boyiçe ëlip bërilidu: Birinçi, qiz bilen yigitniñ olturuş; ekinçi, qizni yotkeş; üçünçi, qizni qarşı ëliş; tötünçi, yol tosaş; beşinçi, yüz açqu paaliyiti; altınçi, salamğa bëriş; yettinçi, çillaq (öz – ara tonuşuş, harduq soraş paaliyiti). Bu ceryanlarniñ hemmisini tepsiliy sözlep olturmaymiz. Peqet bu ceryandiki bir qisim irimlik qaraş ve perhizlik âdetlernila mulahize qilimiz. Toy kiyimi cehette, Uygurlarda toy qilguçi qiz – yigitler yalañbaş yürüştin qattiq perhiz qilidu. Qedimki devrlerde yigitler beşiğa doppa, tumaq qatarliq quyuk milliy túske ege, qimmet bahâliq baş kiyimlarni; qizlar bolsa keştilik doppa, tumaq ve uzun romal qatarliq baş kiyimlarni këyetti. Hazir bu ehval şerherlerde

⁴⁴ «Salname», «Miras» Jorniliniñ 1999 – yillik ekinçi sanığa bësilğan, hazirki zaman Uygur tilidiki yeşmisi. 69 -, 70 – betler.

⁴⁵ Muhemmed Evez Qaraqasıy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler Eşhanisi basturğan, Erkin Eminniyaz Qutluq Teyyarlığan, 1991 – yili 5 – ay, 36 -, 40 -, 41 -, 42 – betler.

yaşaydığan Uygurlarda özgirip ketti. Lëkin köp Uygurlar toy künide yigit bilen kızniñ yalañbaş yürüşini hëlihem çekleydu. Kızniñ toyluq kiyimi cehette, toyluq kiyim umumen sëriq, qara, nişereñ, qara, kök reñlerdiki rehtlerdin bolmaydu. Köpinçe kızil ve aq yaki köp hil reñlerdin teşkil tapqan rehtlerdin bolidu.

Qız bilen yigitniñ yotqan körpisi cehette, Uygurlarda kız terep yigit - kız üçün ësil rehtlerdin këlin ve keñ kılıp yotqan – körpe, ikki yastuq teyyarlaydu. Yigit tereptinmu bir kançe yotqan – körpe teyyarlinidu. Qız bilen yigitniñ has yotqan körpisini toydin ilgiri her kandaq ademniñ işlitişi, yëtişi çeklinidu.

Kızni köçürüp mëniş pütün toy ceryanidiki eñ kaynam – taşkinlik menziridur. Yigit bilen kızniñ öyiniñ yiraq - yëkinlikığa qarap, Uygurlar qëdimdin tartip at, at harvisi, mepe katarliklarni eşlitip kelgen.

Toy köçürüştin ilgiri kız qattıq yiglaydu. Bu yığa kiçikidin tuğulup ösken öyidin, yurtidin, ata – ana, kërindaşlıridin ayrılış pırağığa çidimay çikidığan yigidur. Şuña Uygurlarda kızniñ pütkül köçürüş ceryanida yiglap turuşı entayin qëdimdin qalğan âdettur. Şuña muşundaq âdet küçiniñ bësimi bilen kızniñ köçürgende yiglimaslıkı intayin yaman ëlinidığan qarash şekillengen.

Toy murasimığa ait mundaq perhizler bar: Uygurlar toyğa yurtdaşlar ve melum hulul - hoşnilarni derice, tebiqe ayrimay çakiridu. Baylarni, yoquri tenikidikilernila çakirip töven tebiqidikilerni, kembigellerni çakirmaslıqtin qattıq perhiz kilidu. Toy dëgen hemme âdem “toyidığan eş” dep qarap, yitim – yësir ve gërip – miskinlerge alahide heyrihahlik kilidu. Toy işi ëtidığan ocaq etrapı toy künide beht berket soruni bolup qalidu. Aqsu Uygurlirida mundaq âdet bar: Kız terep qazan ëslip toy eşi ëtilidığan künde ocaqta köyüp bolalmıgan çuçulini ëlip sirtqa taşlıvetmeydu. Muşundaq kılıp salsa toy buzulup këtidu. Yaki yigit bilen kız bala acrışip këtidu, dep qarap ocaqqa kılıp salsa toy buzulup këtidu, yaki yigit bilen kız bala acrışip këtidu, dep qarap ocaqqa salğan otunni tuluk köydürvëtidu. Uygurlar rayoniniñ köpinçe yerliride oğul terepte toy bolğan künide kızniñ dadisi yigitniñ öyige barmaydu ve toyğa katnaşmaydu. Hoten tevesidiki Uygurlarda toy murasimi ötküzülgen künde yigit - kız terepniñ esaslıq ezaliridin hiç kişi soğuk su eçmeydu. Şundaq kılssa kudilar arisiğa soğukçilik çüşidu dep qarap, soğuk su eçıştin perhiz kilidu. Bumu oğşaşla “hëssiy tesir sihirgerliki” niñ içidiki “oğşaşlıq kanuniyiti” اساسida peyda bolğan hurapiy âdettur. Toy insan hâyâtida hekiqeten hatirileşke erziyidığan iştur. Şuñiñga munasip hâlde, Uygurlar toy

ceryanida türlik köñül eçiş paaliyetlerini, mol dasthanni ayimaydu. Hemme kişiniñ şadlıqqa çömüşü – toydiki asasiy keypiyat bolup qalidu.

Toydin këyin qızlar yigitniñ öyige yëni eza süpitide qoşulğandin këyin ailide hëli vaqitlargiçe çoñ hörmetke sazaver bolup turidu. Aile ezaliri ularni “këlin hënim”, “yeñgem”, “han aç” dëgendek hörmet namliri bilen atap izzitini qilidu. Këlin özimu şuniñ bilen aile ezalirini hörmetlep becanil hizmetini qilişqa tirişidu. Bu ceryanda këyin ata bilen këlin, këyin ana bilen këlin otturısında küçlük pedişep saqlinidu. Ular bir – biriniñ ismini atap çakirişmaydu. Hotun erniñ ismini udul çakirmaydu. Yigit bilen qız ata – anisi bilen bir ailide bir mezigil turğandin këyin ehvalğa qarap yaş er - hotunlar erniñ ata – anisidin öy ayriş hekkide ruşset soridu. Ata – anilarmu balilarniñ tözraq bölek qilip, ularniñ öz igilikini tiklivelişini arzu qilidu. Şaraet pişip yëtilgende, yaş er - hotunlar öy ayrip, çoñ ailidin çikip këtidu. Biraq, Uygurlarniñ eneniside kenci oğul eñ heklik ve bivaste varisi hësablangaçqa, kenci oğul bilen hotuni asasen öy ayrimay, ata – anisi yaşanganda bëkip, ölüp ketkende uzutup, ata – boviliriniñ cayıga eğidarçilik qilip “Atiliri yaqqan çiraqni öçürmeslik” ke tirişidu.

Şuni tilğa ëlip ötüş hacetki, Uygurlarda oğul öyleş ve qız yatlıq qilişta balilarniñ toy qiliş tertibige alahide köñül bölidu. Âdette çoñ oğulni öylimey turup, uniñdin këyinki oğullarni öyleştin perhiz qilidu. Bolupmu çoñ qızı talalıq bolmay turup, kiçik qızini yatlıq qiliştin qetiy saqlinidu. Bu cehette oğullar bilen qızlar dëgüdek munasibetsiz orunga koyulidu. Yeni, akisini yatlıq qilmay turup siñlisini yatlıq qilmaslıq dëgendek perhizlermu bolmaydu. Şundaqtimu, Uygurlar hâyât vktida baliliriniñ toyiniñ qilip qoyuşqa bek aldiraydu. “Toy balilarniñ ata – ana üstidiki kerzi” dep qaralğaçqa, ölüp këtistın burun imkan bar hemme baliliriniñ toyini qilip qoyidu. Birer balisininmu toyini qilivetmey ölüp këtış yahşi iş sanalmaydu.

Qızlar erge tëgip, ëri yënida yaşığandin këyin, pat – pat ata – anisini yoqlap turidu. Bundaq iş “aznilik” dep atilidu. Yeni Uygur ayalliri köpinçe cüme künde bezide yekşenbe künde ata – anisini yoqlap kelişni âdet qilğaçqa, bu şundaq atalğan. Uygur ayalliri aznilik qilğanda ata – anisi yënidin şu küni bërip şu küni yënip këlidu. Qonup qeliştin perhiz qilidu. Buni erlirimu qetiy kollimaydu. Eger öyi yiraq bolsa, her heptide bërip ketmeydu. Birer ay, yaki yerim yilda bir yoqlap, qonup këlidu. Yëqin bolğan ehvalda her qançe bolğandimu

çoğum qalmaydu. Bizniñ meksidimiz toy murasim âdetliridiki perhizler bolğaçqa pütün toy murasimi hekkide muşunçilik sözleş bilen kupayimiz.

4.2.4.5. Acirişşka ve Qayta Toy Qilişka Ait Perhizler

Helk arisida er - hotunlarniñ bir ömür bille ötüp, bille kerişini, perzentlerini öz qolida terbiylişini beht belgisi dep tonuydiğan qaraş bar. Heqiqeten, toy bolsa er bilen hotun otturidiki mustehkem ehde bolup, her ikki terepte capa – muşekket ve hâlâvette teñ turuş tuyğusi ve istiki bolidu. Er - hotunluq munasibette erniñ hotunğa, hotunniñ erge yüksek mesuliyiti bolidu. Her bir terep çaminiñ yetişiçe qarşı terepniñ menpeeti, hoqukini qoğdaydu ve öz burçini ada qilidu. Bu yerde deyilvatқан burç ve mesuliyet erge nisbeten aelini iktisadiy cehette qamdaş, hotunğa nisbeten erlik muhebbitini saqlaş ve perzentlerniñ terbiylinişini kapaletke ege qiliştur. Hotunniñ mesuliyiti bolsa pütün aile işlirini cayida başquruş, ana boluş salahiyiti bilen perzentlerni bekip çoñ qiliş, erge bolğan muhebbiti ve pakilikini saqlaştin ibaret bu mesuliyetlerniñ artquzulışı ailiniñ mevcud bolidiğanlıqidin derek berse, bu mesuliyetlerniñ artquzulması nikahniñ buzulışını keltürüp çikiridu. Bu hil buzuluş ahirki hesabta acirişip ketiştur. Acirişip ketiş bolsa er hotunluq munasibette ziddiyetniñ keliştürgili bolmaydiğan dericige yetkenlikini ispatlaydu. Türlik sebebler tüpeylidin her qandaq bir millette er - hotunlarniñ acirişip ketiş hadisisi körülüp turidu. Elvette, Uygurlarmu buniñdin mustesna emes.

Biz İslamiyettin ilgiriki Uygurlarniñ acirişip ketiş usuli toğrisidiki melumatqa ege emesimiz. Eslamiyettin keyin er - hotunlarniñ acirişisi köpinçe İslamiyet qaidisi boyiçe elip berildi. İslam dinında acirişip ketiş “talak” ibarisi bilen ipadilinidu. Helkiniñ çuşençiside “talak” hem levzen hem herketlik iştur. Demekçimizki, hotunni qoyup biriş söz arqilikmu bolidu ve emeliy herket arqilikmu bolidu. Söz arqilik qoyup biriş egizida hotuniğa “Seni qoyup berimen!” yaki “Sen talak!” deyişni körsitidu. Herket arqilik acirişip bolsa “talak” sözini demey turupmu hotuni bilen acirişip resmeyitini öteşni körsitidu. Er - hotunçilik munasibetni saqlap keliştiki barçe tirişçanlıklar meglup bolğandin keyin, eger er hotunidin acirişip ketişni qarar qilğan bolsa hotuniğa “Sen talak!” dep üç ketim tekrarlisa yaki “Sen üç talak!” dese, hotun bilen bolğan nikah munasibiti üzülgen bolidu. Bu İslamda belgilengen qaididur. Biraq “talak” niñ ketim sani cüp sanda bolmaydu. Şuña “talak” ni üç ketim tekrarlaş veyaki “üç talak” deyiş zörür bolidu. İslam dinidiki belgilimileride hotunni talak

ķiliş entayin amalsiz alğan ehvalda boluş lazim. Muhammed peygemberniñ hedisliride Allah eñ yaqturmaydıǵan h l l eşniñ del talak ķiliş ekenliki  ytilidu. İslam şerieti boyıçe bolǵanda, erniñla hotunini talak ķiliş hoķuķi bar bolidu, biraķ hotunniñ erni talak ķiliş hoķuķi bolmaydu. Hotun  rini talak ķilğan (yeni uniñǵa acirişi  lan ķilğan) teķdirdimu, bundaķ heriket inasvetsiz bolup h sablinidu. Undiñ başka hotunni oyup b rişniñ eñ muvapiķ vaķti ayallar pak bolğan vaķitlardur. Yeni hotun h yzzdarlık mezgilide turganda uniñ bilen acirişiş perhiz ķilinidu. Yaki hotun h yzzdarlıktin pak bolup uniñ bilen bir t şekte bolǵandin k yin acirişiş telipini oyuşķimu bolmaydu. Er hotuniǵa “uē talak” yaki “koydum” s zi levze ķilingandin k yin, miras ve perzentniñ teveliki heķķide talaş – tartiş t gimigen bolsimu, yene er bilen hotunniñ birge  t şi rava bolmaydu. Undin başka, acirişini melum iş heķķidiki ķesemniñ mezmuni ķiliv lişmu  eklinidu. Yeni hotuniǵa “Eger sen xxx eşni ķilidiǵan bolsañ, men uē  n sen talakķa h sab” d yiş  eklinidu. Undin başka İslam din da talakiniñ konkr t aidiliri nahayiti k p bolup, Uygurlar peķet yokiriķi bir ançe aide boyıçe acirişiş resm yitini  tep kelgen. Eger konkr t mesilige duē kelse u  aǵda helē arisidiki  lima kişler şereetke asasen acirişişķa h k m  ıķarǵan.

Uygurlar İslam din diki “talak” s ziniñ levze ķiliniři bilen er - hotunēilik munasibetniñ aķirlişidiǵanlıķi belgilimisige asasen, taki y kinēi devrlergeiçe acirişini eşu ħil osul bilen b cirip kelgen. Bezide isimen nadan kişiler İslamiy aidini s yistimal ķilip hotunliriǵa “Talak” depla ularni oyiv tip, neticide Uygur cemiyitidiki nisbeten yokuri acirişiş nisbitniñ k lip  ıķiřiǵa sevebēi bolǵan. Ayallarda talak ķiliş hoķuķi bolmiǵaēķa, “Talak” s zi goyaki intayin řom s zdek tuyǵu b ridiǵan bolup alğan. 20 – esirniñ 50 – yilliridin k yin, talak ķiliş bilenla er - hotunēilik munasibitini  ziv tidiǵan işlar nisbeten azaydi. Kiřilerniñ “talak” a bolǵan  şenēisiniñ  s şige egişip, erler “talak ķiliş” bilen aciraşmaydıǵan boldi. Umumen acirişiş işliri d litimizniñ nikah anunidiki belgilimiler boyıçe b cirilidiǵan boldi. Eneniviy Uygur cemiyetide nikahtin aciraşķan ayallarniñ cemiyet terpidin yaman k r lmesliki yaĥşi bir  detdur. Biraķ bu  z n vitide acirişiniñ k plep k tişini kelt r p  ıķarǵan amillarniñ biridur. Uygur ayalliri  ri bilen acirişip  ydin k tiştin burun  ydiki oēakni  ekiv tidu.  z oli bilen salǵan bu muēdedes paaliyet soruniniñ başka ayal oliǵa   ş p almaslıķi uē  n buni aldurup k tiştin perhiz ķilidu.

ayta toy ķiliş – acirişip k tiştin k lip  ıķidiǵan yene bir ehvaldur. Derveķe, bir erniñ hotuni bilen acirişip k tişi ve hotuniniñ  ri bilen acirişip k tişi h y tniñ t gellinişidin d rek bermeydu. řuñna hemme kişi aciraşķandin k yin yene layiķ k lidiǵan c re izdeydu. Talak

qilingan ayal bilen qayta nikahliniş heqqide aldinqi sehipide s6zlep 6tken iduq. Uyqurlarda qayta toy qiliş yaki c6risi bilen acirişip ketkenликтin, yaki c6risiniñ vapat bolup ketkenlikidin bolidu. Y6kinqi devrlergeqe hotun 6stige hotun 6liř qayta toy qiliřniñ eñ esaslıq şekli idi. Bu hazir mevcud emes. Eger birer ayalniñ eri 6l6p ketken bolsa yaki birer erniñ hotuni 6l6p ketken bolsa, şu er yaki hotutiniñ bir yilini 6tk6zme y turupla qayta toy qilişi kişiler teripidin intayin yaman k6rilidu. C6risi vapat bolq6uqılar 6det boyiqe c6risige matem tutup t6zla qaytidin nikahlıq boluv6liştin perhiz qilidu. Uyqurlarda yene c6risi 6l6p ketken yaşangan kiřilerniñ qaytidin nikahliniş k6rilip turidiqan ehval bolsimu, biraq yaşangan ayallar eri 6l6p ketkendin k6yin qaytidin erge t6giştin perhiz qilidu. Helq işenqiride şundaq bir qaraş barki, c6risidin ayrılqan yaşangan dadılardin, anılardin perzentliriniñ heptide bir q6tm “Dada, 6zlrini 6ylep qoyaylimu”, “Ana, 6zlrini yatlıq qilip qoyaylimu?” dep sorap turuşi mecburiyettur. Gerqe yaşangan kişiler buni ret qilsimu, l6kin ularniñ k6tiniş ehvalini k6zde tutup qilinidiqan mundaq qemqhorluq isil milli y ehlaq c6mlisige kiridu.

İlgiriki devrlerde Uyqurlarda acirişiş nisbiti nisbeten y6quri bolup kelgen bolsimu, biraq bu helqniñ rayidiki iş emes. Q6nki helq k6p 6ylengen erlerni “Hotunbaz” dep eyiblise, k6p erge tekken hotunlarni t6himu yaman k6r6p lenet oquydu. Bu heqte mundaq bir qoşaq bar:

Birge tekken yaqşi,
İkkige tekken baqşi.
6qke tekken ayaldin,
Teqeylik 6şek yaqşi.

Toy heqqidiki Uyqur perhizliri heqqide aqirda mundaq birqanqe pikirni otturiqa qoyimiz.

Birinqi, toy h6y6tliq murasimliri iqidiki q6n murasim bolsimu, biraq qarakteriniñ nisbeten şad - qoram keypiyatqa tolqan boluşi sevebidin ve uniñ baştin – aqirki ceryanidiki keypiyatniñ s6rl6k t6s almıqanlıqi sevebidin, bu cehettiki perhizler k6p emes. Bolqan teqdirdirmu k6pinqisi toy murasiminiñ muveppeqiyetlik orunlinişini kapaletke 6ge qilidiqan yusun qarat6rlık qeklimilerdur.

İkkinçi, Uyğur toy – tökün perhizleriniñ layıq tallaş, acırış qatarlıq sahelerdiki perhizler intayın qedimki zamanlardın tartip davamlışıp, mustehkemlinip insaniyetke ortak qanuniyetke aylangan çeklimiler bolup bular nisbeten umumiylıq tuygusini bėridu. Bu mesile milletler ara toy – tökün âdetleriniñ insanşunaslıq nuqtisidin ve cemiyetşunaslıq nuqtisidin sėlişturulup tehlil qılışqa rıgbet bėridu.

Üçinçi, Uyğurlar yaşıgan yerlerniñ keñri boluşı ve tarihtin bėri qatnaş alaqliriniñ yetersiz bėluşı sevebidin, her qaysı caylardiki Uyğurlarniñ toy – tökün âdetliride qismen perqler saqlangan. Bu perqler perhiz cehettimu ipadiliniğu. Bu bėlekte tilga alğanlirimiz bolsa asasen pütün Uyğur millitige ortak bolğan perhizlik âdetler bolup hėsablinidu. Undin başqa matėriyallarniñ kemçilliki bizniñ qedimki Uyğurlarniñ toy aditi heqqide etraplıq izdinışimizge imkaniyet bermeydu. Bu bėlekte tėpilğan menbelerni munasibetlik caylarda qısturup bayan qiliş bilenla çeklendiq.

Tötinçi, devr tereqiyatiğa egişip nurgun âdetlerde özgiriş bolidu. Kėyinkiler aldinqılardın qalğan âdetler içidiki horapatlıqqa yatidiğan terkiblerni özlüksiz çörüp taşlaydu ve yeñi âdet şekillendüridu. Elvette yeñi âdetlermu melum hurapiy terkiblerdin haliy bolalmaydu. Biz Uyğur toy – tökün âdetleriniñ hazirgiçe nurgun özgirişlerni baştin keçürgenlikini tesevvur qilalaymiz. Biz tilga alğan perhizler peket hazirki toy – tökün âdetleriniñ hâlitinila eks ettürüp bėreleydu. Şuniñ bilen birge, hazirki zamanda nurgun kişiler, cümlidin şeher ahâliliri horapat dep qarigan nurgun perhizlerdin vaz kėçivatidu. Yene bir tereptin melum şeyiniñ istimaldın kėlişi şü şeyige alaqlidar perhizlerniñmu emeldin kėlişini belgileydu. Şuña bu cehette konkret mesilini konkret tehlil qılışqa togra kėlidu.

4.2.5. Tuğum Perhizliri

“Tuğum Perhizliri” dėgini ayallarniñ hėyzdarlıq ve tuğutniñ aldi – keynidiki barlıq ceryanlarğa alaqlidar perhizler bolup, biz bundaq perhizlerniñ obyektiniñ dairisini közde tutup, “tuğum” sözini işlettıq. Tuğum perhizliri insanlarniñ ayallar cinsiga çokunuş, er cinisiga çokunuş ve hamilidarlıqqa çokunuş psihikiliriniñ bir hil ipadisi bolup, tuğutqa ait irimlik âdetler ve perhizler insanlarniñ peyda boluş tarihi bilen oşşas uzun tarihqqa ige hadisidur. İnsanlar eñ deslepki yavayılıq devride tuğut mesilisini pütünley digüdek togra tonuyalmaytti, ayallarniñ hamiledar boluşı, tuğuşı, bovaqniñ tuğuluşı qatarlıq ceryanlarni nahayiti sirlik tuygu bilen küzitettti. Qedimki devrlerdiki hamilidarlıq ceryanidiki bir qisim

fiziologiyilik ve rohiy özgürüşlerni togra tonuyalmaslık, sehiye ve davaliniş şaraitiniñ naçar boluşi tüpeylidin, bovaqlarniñ hetta hamilidar ayallarniñ ölüş nisibitiniñ yuquri boluşi, ayallarn napak dep qaraş qatarlıklar sebebidin pütün tuğut ceryanıǵa alaқıdar bir qatar hurapiy qarashlar barlıqqa keldi. Biraq bundaq âdetler yene insanlarniñ uzaq mezgillik köpiyiş ceryanida yekünligen tecribiliriniñ hulasisi boluş bilen, ularǵa yene melum dericide ilmiy amillar siñip ketken. İbtidaiy cemiyette eñ köp perhiz iskencisige élingini ayallar bolup, sansizliǵan hurapiy qarashlar ayallarni “napak”, “çêkilgili bolmaydıǵan”, “heterlik” dep tonuş bilen munasibetlik hâlda otturiǵa çikқан. İbtidaiy perhizler içidiki eñ qattık perhizler hêyrdar ayallar ve tuğutluq ayallarǵa qaritilǵan.

Roşenki, barlıq tuğum âdetliri ayallarǵa mehsus étikad ve âdet hadisisidir. Şu menidin éyitqanda tuğum perhizlimu ayallargıla has perhizlerdur. Biz bu yerde Uygurlarniñ tuğutqa munasibetlik pütün perhizlerini hêyrdar ayallarǵa munasibetlik perhizler, hamilidar ayallarǵa munasibetlik perhizler, tuğutluq ayallarǵa ait perhizler, bovaqlarni terbiyileşke munasibetlik perhizler degen qisimler boyiçe mulahize qilimiz.

4.2.5.1. Hêyrdar Ayallarǵa Alaқıdar Perhizler

Hêlkimiz hêyrdarlıq mezgilide turuvatqan qız ve ayallarni “Napak” dep qarap ularǵa ait nurgun perhizlik âdetlerni şekillendürgen. Qızlar âdette baldur bolǵanda tokkuz yašta, kèyin bolǵanda on beş yaşqıçe bolǵan mezigil içide hêyiz körüşke başlaydu. Uygurlar qızlarniñ hêyiz körüşini ularniñ reside bolǵanlıǵınıñ tüp alamiti dep qaraydu – de, şundin kèyin anılar ularǵa edeb – ehlak, özini asraş, yat cinsliklardin neri boluş... Terbiyelerini bərişke başlaydu. Uygurlar hêyrdar qız – ayallarǵa qaritilǵan perhizler yaki hêyrdar qız – ayallar özi aktiplik bilen saqlinidıǵan heriketler, yaki başqılarniñ ulardin neri turuş pozitsiyesi yaki hêyrdar qız – ayallar işletken boyumlar ve hêyrdarlıq keniǵa alaқıdar bolıdu.

Hêyrdarlıq melum muddet davamlişidıǵan, tohtıǵandin kèyin yene davam qilidıǵan hâlet bolup, şu boyiçe éyitqanda hêyrdar ayalǵa ait perhizler “vaqitlik perhizler” qatarıǵa kiridu. İslamiyettin ilgiriki Uygurlardimu hêyrdarlıqni napaklıq dep qaraydıǵan ehval mevcud idi. Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luǵatit Türk» de Uygurlarda hêyrdar ayallarni napak dep qaraydıǵan âdetniñ barlıǵını munu söz bilen işaret qilidu. Buni biz ilgiriki shehipileride tilǵa alǵan iduq. Uygurlarda hêyrdar ayallarǵa munasibetlik başqa perhizlik

âdetlerniñ bolğanlıqini yukiriki melumat اساسida tesevvur qılalaymiz. Hëyzdar ayallargä alaqidar perhizlik âdetlerniñ kısmen sarkindiliri bügüngiçe hëlihem saqlinip turmaqta. Uniñ üstige, Atespereslik dinîda qan napak nerse dep qarilip, uni pak zëmingä ëkitiş intayin kattik çeklengen. İslam dinîda bolsa hëyzdar ayallar oħşaşla napak dep qarilidu. İslamiy qarash boyiçe hëyzdar ayallar ëri bilen cima qılmaydu, namaz oqumaydu. Hëyzdarlıqtin yuyunuş arqılıq pak bolğandin këyinla andin normal ibaditini ve işlerini qılsa bolidu. Hëyzdar ayal yene özi halisa Ramizan rozisini tutmisimu bolidu (biraq këyin toluqlap tutidu). Navada hec kilişka togra kelse, Keibeni tavab qılmaydu, biraq başka emellerniñ hemmisini bëciridu.

Uygur ayalliri hëyzdarlıqni napaklıq dep qarap, bu mezgilde tenniñ nahayiti aciz ve özgürüşcan hâlette turidiganlıqığa işinidu. Uygurlarda tunci hëyiz körgen qızlarni ayrim hanilerge bent kilip koyidigan ehval yok. Şundaqtimu hëyzdarlıqni nomus iş dep qarap uni mutlek yoşuruşka (Bolupmu yat erlerdin mehpiy tutuşka) tirişidu. Ular bu ceryanda bir qatar işlardin perhiz tutidu. Mesilen: Tamaq etiş cehette, bezi ailileride hëyzdar ayallarniñ tamaq etişge yol koyulmaydu. Navada tamaq etken teqdirdimu ular tağar yaki sanduqtin un ëliş, hëmir yuguruş, tuz çilaşka oħşaş işlardin perhiz qalidu. Muşundaq qılsa unniñ berkiti bolmaydu, tuzniñ hõrmitini saqlimiğanlıq bolidu, dep qaraydu. Eger heqiqeten tamaq etiş zõruriyiti tuğulup qalsa, ular yëniğa (kolliriğa...) altun – kömüş qatarlıq qimmet bahâlik nersilerni selivelip andin tamaq etidu. Yasiniş ve tariniş cehette, hëyzdar ayallar girim qılsa yüzige dağ çüşüp këtidu dep qarap, girim qiliştin perhiz tutidu. Yene muşu mezgilde aynekke qarashni yüzige dağ çüşüp këtishiñ, çëçığa yilim çëpişniñ çaç aqirip këtishiñ sebebçisi bolup qalidu dep qarap undağ işlardinmu imkankeder saqlinidu. Yene hëyzdar ayalniñ başqılarniñ çëçini tarap koyuşimu taralğuçiniñ çëçiniñ aqirip këtisini keltürüp çikiridu, dep qarilip çeklinidu. Uygurlarda yene hëyzdar ayallarniñ bir qatar aşlepçikiriş paaliyetliri ve içtimaiy paaliyetlerge iştirak qilinişi çeklinidu. Mesilen, hëyzdar ayallar maysa taqlimaydu, hamanlıqqa kirmeydu, uruq çaçmaydu, pilihaniğa kergüzülmeydu, tupraq bëşiğa çıkmaydu, vehekeza. Bularniñ hemmiside hëyzdar ayal neslik ëlip kilidigan heterlik âdem dëgen qarash eks ëtip turidu. Hëyzdar ayallarniñ yene tonur bëşiğa çikişi perhiz kilinidigan bolup, navada hëyzdar ayal tonur bëşiğa çıksa tonurniñ yüzi qizirivelip nan oħşimaydu, dep qarilidu. Tonur qançe qizitilsa, yüzi şunçe aqiridu, yëkilğan nanmu oħşaydu. Tonur yüziniñ qizirivelişi goyaki hëyz qëniniñ qizilliqığa teqqaslinip, nanniñ oħşimay këlişiniñ sebebige aylandurulğan. Biz aldinki sehipileride hëyzdar ayallar bilen toy kiliş ve cima kilişniñ çeklinidiganlıqı, hëz tohtigandin këyin tēhi yuyunmiğan ayal bilenmu cima kilişniñ rava bolmaydiganlıqidek perhizlerni tilğa ëlip ötken iduq. Bu perhizler elvette bu

yerdimu küçke ige. Hèyzdar ayallar erler bilen bolğan alaķide öz hèyzdarlıķını yoşuruştin başķa, yene yürüş – turuştimu bezi işlardin ihtiyat ķiliş ķerek. Mesilen, Uygurlarda “Hèyzdar ayal ikki erniñ otturisdin ötse bolmaydu” dep ķarilip, ularniñ erlerniñ sol teripidin yandap ötüşi teşebbus ķilinidu. Hèyzdar ayallar taharet èlişķa teñsep bergen su pak bolmaydu depmu ķarilidu. Yene hèyzdar ayal hèyizi tohtıgandin ķeyin, ğusli ķilmıĝan hâlette yerge dessişi (sirtķa ķikişi demekçi) intayin yaman èlinidu. “Zimin her nersini kötürüşke raziki, biraķ bundaķ napaklıķni kötörelmeydu” dep ķarap heyizdarlıķtin ķeyin tizraķ yuyunup paklinişi teleb ķilinidu.

Hèyzdarlıķtin kelgen ķan hèyizni napak dep ķaraşniñ tüpküy sebebidur. İbtidaiy devrdila insanlar ķanĝa nisbeten sirliķ ķaraşta, yeni uni rohniñ turar cayi dègen ķaraşta bolğan idi. Şuña ķanni ħalıĝan yerge taşlıvitiş, töküvitiş ķan ikisige nisbeten intayin ķorkunuçluķ işla bolup ķalmay, başķilar üçünmu ħevplik ehval bolup ķalatti. Bolupmu hèyzdarlıķtin kelgen ķan intayin nicis nerse bolup, u nurgun napaklıķni peyda ķilidu dep ķarilip, uni bir terep ķilişķa nahayiti ètibar bèrilgen idi. Uygurlarniñ hazirķi aditide hem oĥşaşla hèyzdar ayallar öz tènidin aķķan ķanni alahide usullar bilen bir terep ķilidu. Bu heķte mundaķ perhizler bar: Ayallar hèyzdarlıķ ķenini başķilarĝa ķörsitiştin ķattıķ ihtiyat ķilidu, u aķķanndin ķeyin derhâl kömüp taşlaydu. Hèyzdarlıķta işletken ķeĝez ve latilarni köydürüştin perhiz ķilidu. Şundaķ ķilsa yüzige daĝ çüşidu dep coruydu. Bu perhizde hèssiy tesir tepekkuri rol oynigan. Çünki, ķan âdem tènidin ayrılĝandin ķeyinmu, ten bilen bolğan tesir munasibitini saķlap ķalidu. Navada ķan köydürilidiken, undaķta âdem bedinĝe daĝ (köydürüştin peyda bolğan daĝ) çüşidu. Buniñdiki prinsip mana. Uygur ayalliri yene hèyiz latisini èķin sularda yuymaydu. Bundaķ ķilmaslıķ eñ deslepte içimlik suni bulĝimaslıķ sebebidin otturiĝa ķoyulĝan boluşi mümkün. Belki buniñdikisi, èķin suda yuysa hèyiz èķiviridu, tohtam suda (das yaki birer nerside) yuysa tizraķ tohtaydu” dègen çüşençe rol oynıĝan boluşimu mümkün. Bu “Her nerse öziniñ oĥşışini peyda ķilidu” dègen sihriy ķaraştur elvette. Ayallar yene hèyiz latilirini aptapķa yèyip ķoymaydu.

Ĥulasse ķilĝanda, Uygurlarniñ hèyzdar ayallarni napak dep ķarap çeklep turuşi hilihem mevcud iştur. Pen tereķķiyatniñ yüksilişi ve añniñ èçilişĝe eĝişip, ķişiler tedrici hâlda hèyizniñ ayallar üçün zörür cismaniy özgürüş (yeni bedenniñ devriy paklinip turuşi) ve tebiyy hadise ilkenlikini tonup yetkendin ķeyin, bolupmu nurgun ayallarniñ hèyzdarlıķ mezĝilide turuvatķanda özlirini yenila pak dep hèsablaşķa cüret ķilişi neticiside yukiriki perhizlerniñ bir ķismi suslaştı, bir ķismi bolsa dinî sahede ve nisbeten sürlük tüs alĝan muhit

– paaliyetlerde daimilik hâlini saklap kilivatidu. Hizmet ihtiyaci ve turmuş ihtiyaci hêyzzar ayallarniñ yenila nurgun paaliyetlerge başka kişilerge oħşaş iştirak kilişni teled kılmaқта.

Roşenki, hêyzzarlık ayallıknıñ eñ belgisidir. U meyli itikad tereptin bolsun yaki tibabet ilmi tereptin bolsun hamiledar boluş, perzentlik boluşniñ zörüriy teyyarlık baskuçudur.

4.2.5.2. Hamilidar Ayallargá Ait Perhizler

Hamilidarlık ikki cinisniñ koşulışidin ayallar vucudida perzentniñ apiride boluşı ve uniñ çoñiyiş ceryani bolup, bu yeñi bir insanniñ dunyağa köz eçişiniñ teyyarlık baskuçudur. Bir qatar emeliy sebebler tüpeylidin, Uygurlar baldur toy kilişka ve baldur hamilidar bolup tuğuşka âdetlengen. Uygurlarniñ neziride hamilidarlık huşallık iş bolup, bir ayal hamilidar bolğan haman munasibetlik kişilerniñ hemmisi çeksiz söyünüp hamilidar ayalni asraşka ve yahşi kütüşke başlaydu. Şuniñ bilen birge hamilidarlık mezigilide kişilerniñ yamanlıqtin saklinip yahşilikka intiliş psihikisi intayin küçiyip, hamiliniñ yahşi yétilişı, hamilidar ayalniñ bu mezigilidin salamat çikivelişı üçün hamilidar ayallargá qarita bir qatar çeklimilerni koyidu. Hamilidar ayallar özimu bir qatar işlardin perhiz tutidu. Uygurlarniñ hamilidar ayallargá ait perhizliridiki tüpki meksed hamilidar ayal ve uniñ hamilisiniñ salamat boluşini kapaletke ige kiliş, ayalniñ balini tenci aman yeñgivelişini kolğa keltürüş bolup, mezmun cehettin éyitkanda bundak perhizler içide hurapiy perhizler köprek, tecirbe tipidiki perhizler bolsa yene héli çoñ nisbetni igileydu. Uygurlar öziniñ qedimdin qalğan âdetliri boyiçe ayallarniñ hamilidarlık vaqtini tokkuz ay, tokkuz kün, tokkuz saet, tokkuz dekiçe bolidu, dep qaraydu. Tokkuz – Türkiy helkler étikadida eñ uluqlangan san bolup, u mukemmellikke, eñ yükseklikke vekillik qilgan. Şu menidin éyitkanda ayalniñ pezentni yukiriki muddettin keyin tuğuşı emeliyette perzentniñ ana tenide vayıga yetip, tolup, kamaletlik hâlette dunyağa köz açidıganlıknıñ bir hil asasi süpütide tesevvur qilingan.

Tövende Uygurlarniñ hamilidar ayallargá qaritilğan perhiz âdetlirini bir qançe noқта boyiçe muhakime qilimiz.

4.2.5.2.1. Hamilidar ayallarniñ iş – herkitige alaқidar perhizler

Uygurlar hamilidar ayallarniñ téniniñ acizlap kitidiğanlıqidek emeliyetke asasen, hamilidar ayallarniñ bir қатар iş – herkitini çekleydu. Cümlidin ularniñ қilidiğan emgikiniñ ёғir – yènikliki, ҳарaktèri ve mezmuniға қарap melum ҳurapiy қараş yaki ilmiy esas boyıçe қисмен perhizler bilen ularni çeklep turidu. Uygurlar hamilidar ayallarni ana bolғuçı süpitide intayin hörmetleydu, kişiler ularға bolğan muamile ve pozitisiyisini көp yaқşilaydu. Uygurlar hamilidar ayallar bilen şevvaniyet yaki ёeyri munasibet noқtisidin arilişini intayin ёғir alidu. Bundaқ қiliş қorsaktiki perzentke қilingan ёғir haқaret dep қaraydu. Uygurlar hamilidar ayalniñ aldida başқilarniñ mènişidin perhiz қilidu hemde hamilidar ayallarni başқilar қoliға su қuyup bèrişteк işlarға salmaydu. Çünki, helkniñ işençide қorsaktiki baliniñ қандақ âdem bolidiğanlıқin, insan bilmeydu. Navada қorsaktiki bala evliya bolup қalsa, kelgüsidiки bu “evliya” niñ anisi başқilarniñ қoliға su қuyup bèrişteк çakarçe heriketni қilip salğanlıқtin, yaki kişiler eşu aniniñ aldida uniñға keynini қilip mèñip salğanlıқи üçün, ular tuğulğusi evliyaniñ lenitige, қarğışıға duçar bolidu.

Hamilidar ayallarniñ cismaniy hâlitini özgürüşçan bolidiğanlıқи üçün, Uygurlarniñ қarişıçe cin – şeytanlar ularға oñay çaçlışıvalidu. Muşu қараş boyıçe Uygurlar hamilidar ayallarni yalğuz yatқuzmaydu. Bolupmu ularniñ bir öyde yalğuz yètişi perhiz қilidu. Hamilidar ayallar kèçide yalğuz sirtқа çıқmaydu, yalğuz hacetke barmaydu. Çünki kèçide zimin yüzide cin – şeytanlar köpiyip kètidu. Bolupmu ular hacetҳana, evrezge oқşaş paskina caylarda көp bolidu. Navada ularniñ ёezipini қozğap қoyidiken (yeni uvisiға dessep sèliş, ular igiligen caylarға hacet қilip sèliş), undaқта ular hamilidar ayallarға çaçlışidu, ayalni kèsel қilidu dep corulidu. İliriki devrlerde hamilidarlıққа bolğan tonuşiniñ yetersiz boluşı, hamilidar ayallarniñ ozuқliniş şaraitiniñ naçar boluşı sebebidin, hamilidar ayallar asanla kèsel bolup қalidiğan ve kişiler bu hil aқivetni hamilidar ayalға cin çaçlışıvalıқtin kèlip çıққан, dep қarişi âdettiki ehval idi. Hâlbuki bugünki devrdimu Uygur ayalliri hamilidarlıқ mezgilide ene şundaқ işlardin imkanқeder saқlinidu.

Tövendikidek bir қисim perhizlermu barki, bular nahayiti қedimiylikke igе perhizlerdur. Çünki ularда ibtidaiy tepekkurdiki түp sèhiriy қараş nahayiti roşen bilinip turidu. Mesilen, hamilidar ayallar hayvan baғlaydiğan argamçini atlaştin perhiz қilidu. Bundaқ қilsa bovaқ tuğulғanda eş (bala hemriyi, omay) baliniñ boyniға yёğişıvalidu, dep қaraydu. Buniñda argamçiniñ putқа ilinişip қelişi baliniñ boyniға eşniñ yёğişip қelişқа

oĥsařlık kanuniyiti boyiçe tedbiķ kilingan. Yene hamilidar ayallar ađzi bođulđan tađarniñ üstide oltursa, pürüki pütün bala tuğulidu, dep undaķ iştin perhiz kılıdu. Hamilidarlık mezgilide ayallar yine ķurbanlık koyniñ ķenidin (yaki her ķandaķ hayvanniñ ķenidin) atlaştinmu perhiz kılıdu. řundaķ kilişni baliniñ taclık tuğulişiga seveb kılıp çüşinidu. Bumu oĥsařla oĥsařlık sehirgerliki ķariřiniñ mehsulidur. Sehirgerlik ķariři asasında şekillengen ĥurapiy perhizlerdin yine munular bar:

Hamilidar ayal tögiğe ķarap külse, tuğut vaķtı uzirap kėtidu;

Hamilidar ayal töğe bar cayđa hacet ķilsa, tuğut vaķtı uzirap kėtidu;

Hamilidar ayal töginiñ izidin atlap salsa, tuğuş vaķtı uzirap kėtidu;

Hamilidar ayal tořķanđa ķarisa, balisi kalpuki yėriķ hālette tuğulidu;

Hamilidar ayal kileğe ķarisa, balisi çolaķ hālette tuğulidu

Hamilidar ayal řepereñđe ķarisa, balisi ķarđu hālette tuğulidu;

Bu perhizlerdiki asas şuki, çünki töđe bolsa süt emđuçi hayvanlar içide eñ uzun hamilidarlık mezgilini baştin keçürüp andin tuğidığan hayvan bolup, uniñ hamilidarlık mudditi on ikki aydur. Dėmek, hamilidar ayal üçün on ikki ay ķorsak kötürüp tuğidığan tögiğe ķarař, uniñđa yėkinliřiř, izidin atlaş, miniş, tutuş... Tesevvurda heķiketen yaĥři ehval emes. Tořķanniñ kalpuki kemtükrek bolidu; kileniñ bolsa aldi puti ķiřka bolidu; řepereñ bolsa eñ tipik kündüz ķariđisidir. Bu hayvanlarniñ muřundaķ alahidilikleriniñ “Ķarař herkiti” arķilik ana tėniđe, andin hamiliniñ vucudiğa ötüşüşi “hėssisiy tesir” ķariři boyiçe pütünley mümkin bolidığan ehvaldur. řuniñđa oĥřap kėtidıđan prinsipķa tayanđan hālda barlıkķa kelgen perhizlerdin yine munular bar: Uygurlar ādetde hamilidar ayal bar öyde otunni tetür ķalisa bala tetür tuğulup ķalidu, dep ķarap mundaķ iştin perhiz kılıdu. Yene hamilidar ayal bar öyde eglekte kipek koyup koyuştin perhiz kılıdu. Mundaķ kilişni bala hemriyiniñ çüşmeslikige seveb süpitide ķaraydu. Bu yerde danni (yaki unni) balığa, kipekni hemriyide (eşke) teķķaslařtek oĥřatma sehir ķariři rol oynığan. Hamilidar ayallar kalla paķalçaķ ütleştin öziñi tartidu. řundaķ kilişni yukiriķiđa oĥsař prinsip boyiçe baliniñ kaş – kirpiksiz tuğulişiga asas bolidu, dep ķaraydu. Hamilidar ayallar yine hoyla – aramđa suni nipiz sepse tuğut ķiyin bolidu dep ķarap, suni sepkende imkanķeder boluķraķ sepidu. Bu – suni köp sepiş goya tuğut vaķtida baliniñ bir tolđaķķa tuğulup kėtiřige, suni azraķ sepip koyuş goya uzaķķa sozulidığan tolđaķķa oĥřitilip tesevvur kiliñiř ve şu asasta suni az ve řalañ sepiştin perhiz kiliştur. Uygurlar yine ķiblini uluğ dep hėsabliđaķķa, ādetde ķible

terepke qarap hacet kiliştin perhiz kilidu. Keşker tevesidiki Uygurlarda hamilidar ayallar kiblige qarap hacet kilsa, korsikidiki bala oğul bolsa kızğa özgürüp tuğulidu, deydiğan qarash bar. Bu perhiz kiblini (Mekke terepni) uluglaştek muqeddeslik qarışidin sirt, yene kızlarni kemsitiştetek bir tereplime qarashni ekis ettüridu. Âdette Uygurlar tuğulğan perzent meyli oğul bolsun yaki kız bolsun, ularni oğlaşla yahşi körüveridu. Biraq oğullarğa yenila melum cehette bekrek amrak kelidu. Aksu Uygurlirida hamilidar ayal aşniñ tuzini tètisa bolmaydu. Şundaq kilsa balisi yoğan burunluq tuğulidu, deydiğan qarash bar. Munasip hâlde, Uygurlarda yoğan burunluq kişilerni bezide “Çömüç burun” dep tesvir kilidiğan ehvalmu bardur. Uygurlarda çömüçni egizigä tekküzüş bilen çömüçniñ şekli balisiniñ burnığa tesir kilidu dep qarash oğlaşla yukiriki prinsipka oğşaydu. Uygurlarda hamilidar ayallar ziyade şavkun, sürenlik, kayguluq caylarğa, murasimlarğa, cümlidin ölüm murasimi, kebristan yoqlaş... ka katnaşmaydu ve barmaydu. Bundaq kilişniñ melum ilmiy اساسimu bar elvette. Hamilidar ayallar yene korsikini kaşlaştin (Bundaq kiliş balığa yaman tesir elip kelidu) egir yuklerni kötürüştin, yiraq caylarğa piyade seper kiliştin perhiz kilidu. Uygurlar tarihtin beri korsaktiki hamilini sünniy usulda çüşürüvetişni intayin kebihlik, insan kelipidin çikkanlik, âdem öltürgenlik dep qarap kelgen ve bundaq kebih kiliştin intayin çeklinip kelgen. Növette döletniñ pilanlik tuğut siyasiti yolğa koyulivatқан şaraitta, kısmen ayallarniñ pilandin artuq perzent körüp kalğanda uni çüşürüvetişni halimasliki ene şu eneniviy qarashniñ neticisidir.

4.2.5.2.2. Hamilidar ayallarniñ yemek – içmikige ait perhizler

Uygurlarniñ işençiside hamiliniñ ösüp yetilişi, tuğulidiğan baliniñ siyaqi zor dericide aniniñ ozuklinişi bilen munasibetliktur. Hamilidarlik mezgilide bu ceryanni tizginleş, pütün keypiyat, yimeklik, yürüş – turuşni muvapiklaşturuş intayin muhim. Uygurlarda muşu fiziologiyilik ceryan tibabetçilik nuqtisidin tonuluş bilen birge, yene perhiz şeklide toluqlinidu ve tonulidu. Ayallarniñ hamilidarlik mezgilide hamilidarlarniñ fzionomiyiside melum özgürüşler bolidu. Bu ularniñ köñli bir nersini yahşi körüp keliş yaki köñli bir nersini tartiş hâlitiniñ şekillinişide ipadilinidu. Bu hâlet Uygur tilida “Séziklik” dep atilidu. Sézik köpinçe yemek – içmekte ipadilinidu. Uygurlar hamilidar ayallarniñ séziklikini kanduruşka bek etibar beridu. Eger sézikliki kanmisa bala puçuk (Birin ezasi kemtük) tuğulidu dep coruydu. Şunlaşka, erler hamilidar ayallarniñ nemiğe sézik boluşidin keti nezer, pesilge, vaqitka qarimay sézik bolğan nersisini teyyar kilip berişke tirişidu. Uygurlar yene

yekünligen tecribiliri اساسida hamilidar ayalniñ sezik bolğan nersisige qarap, tuğulğusi baliniñ cinsiy perķige hoküm kilidu. Hamilidar ayal eger tatliķ - çüçük nersige sezik bolsa kız tuğidu; aççik - çüçük nersige sezik bolsa oğul tuğidu dep qaraydu. Bezide bundaķ perezlermu toğra çikip qalidu.

Uyğur ayalliri yene hamilidarliķ mezgilide melum yemek – içmek qaidilirige riaye kilidu. Bundaķ qaidilerniñ bir kısmi ilmiy asaska iģe bolsimu, yene bir kısmi heķikiy hurapiy menidiki perhizlerdur. Mesilen, Uyğur ayalliri hamilidarliķ mezgilide kalla – paķalçaķ yeyiştin perhiz kilidu. Bundaķ qilsa beden çiniVELip, tuğut teslişidu dep qaraydu. Heķiketen, kalle – paķalçaķ bolsa hayvan ezaliri içide qattik ve mayliķ kısmidur. Buni köp yegende bedendiki issiklik ve may terkibi eşiP ketip beden çiniyidu. Bu asan tuğutqa paydisizdur. Hamilidar ayallar yene toge goşi ve toşkan goşi yeyiştin perhiz tutidu. Şundaķ qilsa tuğut vaķti on ikki ayğa sozulup ketidu yaki kalpuki yeriķ bala tuğidu, dep qaraydu. Ayallar yene hamilidarliķ mezgilide nersini yerim yemeydu. Yeni nan, meve qatarliqlarni yeyişke toğra kelse yaki pütünini yeydu yaki hemmisini tügitip yeydu. Navada şundaķ qilmaydiken, balisi çala tuğulidu, dep qaraydu. Hamilidar ayallar öpkiniñ kaninini yeSe, balisiniñ avaza (Kanaydek) yoğan çikidiğan bolup qalidu depmu qarilidu. Uniñdin başqa, yene hamilidar ayallar yene sunuķ, puçuķ qaçılarda ğizaliniştin perhiz kilidu. Kona bolsimu pütünide istemal kilidu. Eger undaķ qilmisa balisi puçuķ tuğulup qalarmiş.

Baliniñ melum ezasiniñ kemtük hâlette tuğuluşi baliniñ özi üçünla emes, belki ata – anisi üçünmu intayin azabliķ iş bolup hesablinidu. Ozuqliniş ve kütünişniñ yeterlik bolmasliķi اساسida peyda bolğan bundaķ kemtükliķni qedimki ecdadlirimiz toluķ çüşünüp yetelmey, buni allıķandaķ nersilerge qarap salğanliķtin körĝen idi. Keyinki devrde buniñ sebebini çüşengen bolsimu eslidila şekillengen eşundaķ hurapiy qarashlar yenila yoqalmay, hazırķi zaman ayalliriğimu melum tesirlerni körsitip kelmekte.

4.2.5.2.3.Hamile terbiyisige ait perhizler

Hamile ana ténide turğan çağda, hamilige qaratomliķ hâlda ana ténige muvapik usullar bilen tesir körsitip, şu arķiliķ hamiliniñ ösüp yetilişini ilgiri sürüş “hamile terbiyisi” deyilidu. Ana bilen bala (hamile) otturisida mueyyen oħşaşliķniñ bolidiğanliķi, aniniñ her bir herket, yürüş – turuş, ĝep – sözliriniñ hamilige bivaste tesir körsitidiğanliķi, şu sebebtin

aniniñ hemme işlarda çoqum belgilik kaide – nizamlarğa boysunişi kereklik hekkidiki uqum ve qarashlar uzaq tarihqqa, helk işençliride çoñqur yiltizğa ige. Yuqiriki ikki sehipe «Hamilidar Ayallarniñ İş – Herikitige Alaqidar Perhizler» bilen «Hamilidar Ayallarniñ Yemek – İçmikige Ait Perhizler» emeliyettimu hamile terbiyisiniñ keñ menidiki ipadilinişi bolup hêsablinidu.

Uygurlar anilarniñ (Hamilidar ayallarniñ) körüş, qarash, añlaş herikitiniñ hamiliniñ çirayığa ve keypiyatığa tesir körsitidiğanlıqığa işinidu. Şu asasta hamilidar ayal nemiğe köprek qarisa, uniñ eksi hamilide ekis étidu dep qaraydu. Şuñlaşqa, Uygur ayalliri hamilidarlıq mezgilide tögige, yoşqanğa, kilege, şepereñge qarastin perhiz qilğandin sirt, yene cin – şeytanlar yaki gelite mehluqlar tesvirlengen kino – teléviziye filimlerini körüştinmu perhiz qilidu. Men Keşker' de mundaq bir hepni añlığan idim.

Cuñgo'da «Geripke Sayahet» namliq teléviziye filimi işlinip Uygurçige tercime kilingandin keyin, bu teléviziye filimi Uygurlar arisidimu bek qarşi elişqa sazaver boldi. Bolupmu filimdiki cu baciyi kişilerge hem ehmiqane hem söyümlük tuygu beridiğan obraz bolup, uni nurgun körürmenler intayin yaqturğan. Melum yezidiki bir hamilidar ayal hamilidarlıq mezgilide «Geripke Sayahet» filimidiki cu baciyy obraziğa zoqmenlik bilen qarap tekrar körgeçke, balisi çoşqa burunluq, quliki uzun ve simiz tuğuluptudek. Bu gerçe bir rivayetsiman gep bolsimu, bu kişilerniñ aniniñ nemiğe köp qarşi şu nersiniñ sirtki qiyapitini hamile çirayida ekis ettüridu, degen qarşiniñ hazirki devirdimu yenila mevcud igenlikini ipadilep turuptu. Uygur ayalliri bala dadisiğa oñşap tuğulsa hamilidar ayalniñ erige tola qariganlıqiniñ neticisi, dep qaraydu. Bezide ayallar süzük ekin su kızil alma, gül, pakiz süpürülgen yer... lerge qarap berse balisi çiraylıq tuğulidu, dep şundaq qilidu. Eksişe set, binormal, qorqunçluq, bedbeşire menzirilerge ve nersilerge qarastin, yaman tillarni, set geplerni añlaştin perhiz qilidu. Uniñdin başqa hamilidar ayallar çöçüre ve tügre (cuvava) tügikende çiraylıq tügmise, balisi quliki set hâlette tuğulup qalidu deydiğan sehriy işençmu hem bar. Hazirki ilim seviyesi boyiçe hamilidar ayallarniñ qarash, hidlaş, añlaş heriketliri ve sezimliriniñ hamilige bolğan tesiri hurapatlıq dep qaralğini bilen, hamile bilen aniniñ yuqirikiyek tesir munasibitige ige boluşı tibabet ilminiñ tereqqiy qilişi bilen melum ispatlarğa erişişi mümkün.

4.2.5.3. Tuğutqa Ait Perhizler

Uygurlar tuğutni muqeddes, emma müşkül iş dep qarap, tuğutqa bek inçike muamile qilidu. Hamilidar ayal üçün qorsakniñ tolğap ağrişka başlişi tuğutniñ signali süpitide tonulidu teyyarlıq işlerini ciddi kilişka kirişidu. Uygurlarda hamilidar ayallarniñ tuğuşıǵa yardım bérیدiǵan tecribilik, qoli epçil ayallar bar bolidu. Bundaq ayallar “tuğut anisi” dep qarilip camaet teripidin bek etivarlinidu. İliriki devrlerde dohtur hanida tuğuş iş bolmıǵanlıqtin, tuğut asasen öylerde tuğut aniliriniñ yardımide élip bérilatti. Tövende Uygurlardiki tuğutqa ait perhizlerni tövendiki bir qançe noқта boyıçe mulahize qilimiz.

4.2.5.3.1. Tuğut ornıǵa ait perhizler

Uygurlarda ayalniñ tunci tuğuti öz anisiniñ öyide bolidu. Bir ayal hamilidar bolǵandin këyin, hamile yette – sekkiz aylıq bolǵanda ayalniñ ailisi tereptin anisi başlıq bir qançe ayal kélip hamilidar ayalni öz öyige yötkep kétidu. Dëmek, tunci tuğut her qandaq ehval astida erniñ öyide bolmaydu. Bu âdet bek uzak tarihqa ige bolup, deslep tuğut napak iş dep qarıǵanlıqtin kélip çiqқан boluşi mümkün. Bundaq kiliş hem hamilidar ayalniñ hamilidarlıq mezgiliniñ ahırki başquçlıri hem tuğut vaqtidiki salamatlik, biheterlikni asraş meqsidide yolǵa qoyulǵan boluşi mümkün. Ayallarniñ ikkinçi, üçinçi... Tuğutlıri asasen öz öyide bolidu. Uygur ayalliri hamilidarlıqniñ ahırki mezgilliride yaki tolğaq tuğuşqa başlıǵandin tartip eger başqılarniñ öyide yaki sirt caylarda bolsa imkanqeder öz öyige yaki anisiniñ öyige qayıp ketidu. Çünki başqılarniñ öyide yaki sirt caylarda tuğuş mahiyet étibar bilen yaman iş hëسابlanmisimu, ayallar haman undaq bolup kéliştin perhiz qilidu. Tuğut ornini tallas yalguz tuğutniñ kolaylıq boluşi üçünla emes, belki yene bu kıyin ötkeldin ötüş üçün nahayiti zor teselliy ve yar – yölekniñ lazim bolidiǵanlıǵı üçündür.

Uygurlarda bir ayalniñ tolǵıki tutқан haman uni dohtur hanıǵa élip bérışka toǵra kelsun, yaki uni has hanige yötkeşke toǵra kelsun, bu iştin hever tapқан ayallar çaq kışkuç, tarǵaq qatarlıq nersilirini, erler qolyaǵlıq, parçe pul, tügme qatarlıq nersilerni hamilidar ayalniñ bille élip kėtişige béridu. Hoten qatarlıq rayonlarda ayallar tuğuvatқан mezgillerde ular yatқан öyniñ torusıǵa bürküt pëyini esip qoyıdıǵan âdet bar bolup, helk işençiside muşundaq kılsa cin – alvastilar tuğutluq ayalǵa ziyan yetküzelmeydu. Uygurlar arisida

bürküt, laçın qatarlıq yırtkuç kuşlar cinlarni körüp turidu hem ularğa öçliki sebebidin ularni körsila koğlaydu, cinlarnu bürküt ve laçindin bek qorqıdu deydiğan çüşençe bar bolup, tuğutluq ayallar bar öyge bürküt pëyini èsip quyuş ene şundaq idiyivi işençni esas qilidu. Yene bir tereptin, tolğıki tutқан ayal bu ehvalni imkankeder köp ademge èytiştin perhiz qilidu. Muşundaq qilidiğan bolsa tuğut teslişidu yaki tolğaq vaqti uzirap këtidu, dep qaraydu. Ayal tolğaq yevatқан mezgilde tuğut hanisige yat kişiler kirküzülmeydu. Ayalniñ anisi, tuğut anisi degendek kişilerdin başqılarniñ tuğut öyige kirişi bovaqqa heyim - heter èlip kèlidu, dep qarap, bundaq iştin kattıq perhiz qilidu.

Ayal salamet yeñivalğandin kèyin taki kırık küngiçe tuğut öyi perhizlik orunğa aylinip qalidu. Bundaq orunğa ait perhizler asasen kişilerniñ tuğut öyige kirmesliki, tuğut öyide bezi işlarni qılmaslıq, tuğutluq ayal bar öyge bezi nersilerni èlip kirmeslik qatarlıq tereplerni öz içige alidu. Tuğutluq ayal bar öy hem napak dep qarilip bu öyge bir kısım kişiler kirküzülmeydu. Mesilen, tuğutniñ birinçi küni tuğut anisi (kindik anisi) ve tuğutluq ayalniñ anisidin başqa her qandaq kişi tuğut öyige kiriştin perhiz qilidu. İlgeriki çağlarda hetta bovaqniñ dadisimu kirküzülmiken. Hazir dada bolğuçi kirip hotuni ve balisini körse ègir èlinmaydiğan boldi. Tuğutluq öyge ikkinçi künidin başlap bivaste tuqқанlar (bolupmu ayallar) kirişke bolsimu taki yette küngiçe ayallar kirküzülmeydu. Undin başqa yene balisi turniğan ayallar ve tuğmas ayallar kırık küngiçe tuğutluq öyge kirküzülmeydu. Tuğutluq öyge sirttin herip – ècip kirgenler aldirapla kirmeydu. Belki az – tola harduqini èlivèlip yaki issivèlip andin tuğutluq öyge kirip tuğutluq ayaldin tiniçlik sorap, bovaqni mubarekleydu. Ayallargā qariganda erlerniñ tuğutluq öyge kirişi bekrek çeklinidiğan iştur. Omumen tuğutluq öyge yat erler kırık küngiçe kiriştin perhiz qilidu. Bovaqlar intayin nazuk bolğaçqa, issik - soğokqa asan berdaşlıq bèrelmeydu. Şundaqla ularni yat közlerdin, yaman tillardin saqlaş zörüriyiti tuğulidu. Muşundaq bolğaçqa, yukirikidek perhizlerge riaye qiliş üçün, Uyğurlar tuğutluq öyniñ işik beşiğa kızıl lata parçisi èsip qoyup, kişilerniñ üsüpla kirişiniñ aldini alidu, veyaki kirip yoqlıguçılarniñ udulla tuğutluq hanige kirip qalmasıki üçün ular ayrim öyde kütülüp andin tuğutluq öyge kirküzüldu. Yukiriki perhizlerniñ hemmisi digüdek mueyyen ilmiy asaska ige. Çünkü muşundaq qiliş tuğutluq ayalniñ tiniçliki, sütiniñ ravan boluşi, bovaqniñ hatiricemliki... ge paydiliqtur.

Uyğurlar tuğutluq öyge kirişte nemilerni èlip kirişke alahide diqqet qilidu. Omumen, her qandaq kişi tuğutluq öyge kirkende quruq qol kiriştin perhiz qilidu. Çünkü muşundaq kılsa bala quruq ègiz bolup, riziklik bolmay qilidu deyilidu. Yene Uyğurlar tuğutluq ayal bar

hanige üç künden yette küngiçe aq un ëlip kirip, hëmir yugurup tamaq ëtiştin, yaki tuğutluk ayal bar öyge göş ëlip kiriştin perhiz kïlidu. Çünki hëlknïñ işençiside, eger aq un ëlip kirse bala aq keselgen, göş ëlip kirse tërisi göş reñgide bolup qalidigan këselse girihtar bolar imiş. Kõrünüp turuptiki, bular oñşaşlıq sêhirgerlik qarışı asaidiki hurapiy perhizdur. Uygurlar yene tuğutluk ayallar bar öyge kırık küngiçe başkilarnïñ ölüm hevirini ëlip kiriştin perhiz kïlidu. Eger ölüm heviri yëtip qalsa, bovaq çile (pütün bedenni carahet qaplaydigan kësellik) bolup qalar imiş, yaki şu ayal qayta tuğmas bolup qalar imiş. Yerkent Uygurlirida birer ayal bir perzent tuğup bolğandin këyin qayta tuğmigan bolsa, buni uniñ birinçi tuğuti mezigilide birer ölüm hevirini añlap qalğanlıkınıñ neticisi, dep qaraydigan âdet bar. Dëmek, eger birer tuğutluk ayal bar öyge ölüm heviri yëtip këlip, şu ayal qayta tuğmisa, undaқта ölüm ketküçiniñ kebrisini ëcip şu ayal kebride yumulsa qaytidin tuğudigan bolar dep qarap, eşundaқ kïlidigan ehvallar yëkinçi devrlergiče davamlaşip kelgen. Tuğutluk ayal bar öyge başkilar tamaq ëlip kirgende tügülgen tamaqlar (mesilen manta, çöçüre, tügre, samsa...) ni ëlip kiriştin perhiz kïlidu. Navada şundaқ kïlinidiken, şu ayal yene tuğuvëridigan bolup qalidu dep corulidu. Bumu hurapiy perhizdur. Çünki içige kıyma tügülgen tamaqlarni melum cehettin tënide hamile bar ayalğa oñşitişka bolidu. Muşundaқ oñşaşlıq qarışı asaida şekillengen perhizlerdin yene mundaқ biri bar: Kiriye Uygurliri tuğutluk ayal bar öyge tamaq ëlip kirgende qaçiniñ ëgizi oçuқ hâlette apkirmeydu. Çünki şundaқ kïlsa bovaq uñlıganda ëgizini oçuқ koyup uñlaydigan bolup qalarmış. Uygurlarda tuğurluқ ayal bar öyde kïlidigan işlarğa ait yene bir kısım perhizlik âdetler bar. Mesilen, tuğutluk öydin başkilarğa her qandaқ bir nersini ariyetke bëriştin perhiz kïlinidu. Hoten Uygurliri arisida tuğutluk ayal bar öydin başka kişilerge palta, piçaq, qazan, keke... qatarlıq tømür saymanlarni ariyetke berse bovaқniñ kindiki teste çüşidu, dep qarap, eşundaқ kiliştin perhiz kïlidigan âdet saklangan. Undin başka Uygurlar tuğutluk öyde yañaq, üçke qatarlıq nersilerni çaqmaydu, otun yarmaydu. Şundaқ kïlsa bovaқniñ bëshiniñ quri acrap këtidu, dep coruydu. Derveqe eşundaқ nersilerni çëkiş ve yëriştin çikқан qattıq avazğa bovaқniñ intayin nazuk añlaş sezgüsü berdaşlıq bërilmeydu. Bu perhizler ene şundaқ ilmiy asaska ige. Yene Uygurlar tuğutluk ayal bar öyde yette – sekkiz küngiçe hetta kırık küngiçe çiraқ oçürmeydu. Bundaқ kiliş aniniñ bovaқni ëmitişige, baliniñ ornini tazlışığa kolaylıq yaritip bëriş üçünla bolmastin, muhimi ana bilen balilarğa cin – alvastilarnïñ çaplışivëlip ularni këselle kilişdin sakliniş üçündür. Yene kısım caylardiki Uygurlar arisida tuğutluk ayal bar öyde kırık küngiçe lay itip tam salmaydu hem kığ çikarmaydu. Eger tam sëlip qalsa ayal këyinki növet tuğmaydu. Eger yene tuğay dese, undaқта ilgiriki tuğuti mezigilide şu orunda salğan her

ķandaķ tamni 6r6v6tiş k6erek, dep ķaraydıĝan ehval saķlanĝan. Bumu oĝsařlıķ sihriy ķariři asaidiki ĥurapiy perhiz bolup, tam goyaki tuĝmaslıķķa tekķaslanĝan simvolluķ nersige aylandurulĝan. Navada 6ĝildin ķiĝ 7ıķirip ķalsa undaķta ķiĝidin tarķiĝan s6sik hid p6t6n etrapni ķaplaydu – d(186?) bovaķķa tebiı h6lda tesir ķilidu. Ĥelķ buni bovaķķa 7ıķip ķalidıĝan cahil carahetniņ sebeb7isi s6pitide 7ekligendur.

4.2.5.3.2. Tuĝutluķ ayallarĝa ait perhizler

Tuĝut ayallar 666n intayin m6řk6l bir iştur. Tuĝutniņ aldi – keynide tuĝutluķ ayal meyli cismaniy cehtin bolsun yaki rohiy cehtin bolsun intayin aciz h6lette turidu. řundaķla ular tuĝut saıtidin başlapla “perhizlik 6dem” h6sablinip nurĝun işlardin 7eklinidu. Tuĝutluķ ayallarni “napak” dep ķarap ularni bir ķatar işlardin 7ekleş ķedimdin tartip her ķaysi dinlarda 6niķ belgilengen iştur. Mesilen, İslam dinıda tuĝutluķ ayallarniņ taki nefas h6liti (Tuĝut ķiriķ k6nĝi7e bolĝan mezgildiki tuĝuttin peyda bolidıĝan ĥun yaki ķanniņ 6ķip t6geş ceryani.) aĥiriliřip pak bolĝanĝa ķeder ariliķta cima ķiliř, barlıķ dinı mecburiyetlerni (c6mlidin namaz, roza ķatarlıķ z6r6r ib6detler) 6tişi 7eklengen. Uniņdin bařķa yine bir ķisim perhizlermu barki, ular tuĝutluķ ayallarniņ salameılikiniņ t6zraķ eslige k6lişi 666n otturiĝa ķoyulĝan. Ularniņ beziliri ĥurapiy t6s alĝan, yine beziliri 6niķ ilmiy asasķa iĝe. Tuĝut ornıĝa ait perhizlerniņ k6p ķismimu emeliyette tuĝutluķ ayalĝa vastiliķ h6lda ķaritelĝan perhizlerdur. Uyĝurlar 6dette ķiriķ k6nĝi7e tuĝutluķ ayalni yalĝuz ķaldurmaydu, yalĝuz ķondurmaydu. Her vaķit birer 6dem ularniņ yenida همراه bolup turidu. Navada tuĝutluķ ayal yalĝuz ķalsa hem uĥlap ķalsa, uni ķara basidu, k6selge giriıtar bolidu, cin 7apişivalidu dep coruydu. Her ķandaķ ayal ularni yoklap kirgende ķuruķ ķol kirmeydu, bundaķ ķilsa tuĝutluķ ayaldin s6t 7ıķmaydu dep ķarap imkan ķeder birer hediye bilen kiridu. 76nki, tuĝutluķ ayalni uvundurup ķoyidıĝan her ķandaķ iş uniņ s6tini ķisiv6tidu dep corulidu. Uniņdin bařķa, yine tuĝutluķ ayalni k6rgili kirgen ayallar tuĝutluķ ayal yatķan yastuķni b6sip olturuştin perhiz ķilidu. 76nki mundaķ ķilsa tuĝutluķ ayalniņ ķorsiki t6himu aĝriydiken. Bu ĥurapiy ķarařtur. Emma uniņda tuĝutluķ ayalniņ yeniĝa k6liv6lip uni malal ķilmaslıķ devitimu bar elvette.

İş – heriket cehte, tuĝutluķ ayallar ķazan - ķomu7 k6t6r6ştin, tamaķ 6tiştin, 6ĝir işlarni ķiliřtin perhiz tutidu. Bundaķ işlar ularniņ azabini 6ĝirleřturuv6tidu. Undin bařķa,

ular yine a tariştin, soğuk su işlitiştin perhiz ilidu. Derveke, tuğutluk ayallar nefas mezigilide zini issik tutuşu, soğuk tküzivalmasliki lazim. Bolmiğanda, buniğdin peyda bolėan her hil kesellik ayalėa bir mür hemrah bolidu. şuğa soğuk su işlitip kir yuyuş, yuyunuş atarliklar sağlamlik noğtisidinmu eklinidu. Ayallar yine tuğutluk hâlette tirnak liştinmu perhiz ilidu. ünkü bu beden intayin aciz bolėaa, tirnak alėandimu tenge değli yėtiři mümkün. Bezi caylardiki Uyėur ayalliri yine tuğutluk mezigilide uluğ suluk deryalardin (meyli keip, meyli keme bilen bolsun) tüştin attik perhiz ilidu. Muşundağ ilsa ĥun toğtimay teğimu ulėiyip kelemiş. Derya süyiniğ kişiini nefas ĥuniniė kişiğa oğşitip bundağ eklime yürgüzüş elvette asassiz ĥurapattur. Emma mezigilide uzağka seper ilişini ekleş noğtisidin yitėanda bu ismen ilmiylikke ige. Uyėur ayalliri nefas mezigilide sirtka ikmaydu. Bolupmu keileride sirtlarėa ikip hacet iliştin yaki başka işlar bilen şuğulliniştin ihtiyat ilidu. Cin – alvastilar hemme yerde yürgen keide teni aciz tuğutluk ayal yalėuz sirtka iksa, cinlar uniėėa ve balisėa ziyan – zehmet yetküzidu, dep araydu.

Yemek – içmek cehette, tuėutluk ayallar teėimu köp iřlarėa diėket iliřka toėra kelidu. Uyėur ayalliri omumen bu mezigilde soėuk su içmeydu, toėu ėöři yemeydu, yellik taamlar, mesilen, ke ėöři, piyaz atarliklardinmu perhiz tutidu, orsakni isivalidu dep at ėöři yeyiřtinmu perhiz ilidu. Sey – köktat yaki uvvetsiz yemeliklerdin bekrek perhiz ilip, uvvetlik ve issik taamlarni yep beridu. Bundaė bolėanda aniniė salametliki elvette teźraė eslige kelidu. Bezi caylardiki tuėutluk Uyėur ayalliri orsiėi aėriyidiėan ayallar itip ekirgen taamlarni yeyiřtinmu perhiz ilidu. Aėriė üstige aėriė tepivalmaslik üün tamaėka tesir arėilik tken orsak aėriėni tamaėni yemeslik arėilik ret iliř elvette bir ĥurapiy tedbirdur.

Tuğutluk ayallar yine bu mezigilde gep – sözėimu tibar bilen araydu. Yeni yaman, nes ve şum sözlerni iliştin, ağlaştin perhiz ilidu. Yene sihriy araş boyie tuğuni “taĥ” demeydu, müşüknimu “peş” dep ağirmaydu yaki oğlimaydu. ünkü toğu süti bolmiğan uş türidiki hayvan bolėaa, müşükmu süti az hayvan bolėaa, eger ularni ağiridiğan yaki oğlaydiğan birer ğiz sözni ilip oysa, ziniğmu süti tarap ketidu yaki süt ikmay alidu, dep corulidu.

Hazirki devrde Uyėurlarda tuğutluk ayallarni napak dep araş ismen tüğigen bolsimu, emma nefasliktin kelgen an yaki ĥunni nicis nerse, dep araş omumiy yüzlik ehvaldur. şundağ bolėaa tuğutluk ayallar z tenidin kelgen ĥunni intayin yoşurup anisi yaki tuğut anisidin başka işiğe körsetmeydu. Buni erlerniğ körüp elişi (hetta şu ayalniğ z

eriniñ körüp kelişimu) intayin eğir elinidigan iş bolup hesablinidu. Şuñlaşka bundağ hunni, hun ağkan keğez, lata parçiliri... Dėgendek nersilerni pinhanda kėmuvėtidu yađi uyup kiritidu. Bu hazir kėpinçe şerm – hāyā şeklidle ipadilinivatđan bir ādetdur.

Hulasse kılđanda, tuđutđa ait perhizler asasen vağitlik ĥaraktėrini alđan, dairisi melum öy yađi tuğutluğ ayal dairisidila yėrgėzilidigan çeklimilerdin ibaret. Hazirki zaman tibabet ilminiñ terekkiyati ve nurgun ayallarniñ tuğut ayalliriniñ yardimide emes, belki doğtur ĥanilar da tuđuşđa yėzlinişi neticiside, şundağla tuğutluğ ayallarniñ tibbiy dorilar bilen tėz eslige kelişige eğişiğ, bundağ perhizlerniñ bir kısmida mahiyetlik özgiriş yėz bermekte.

4.2.5.4. Bovađlarđa Ait Perhizler

Uygurlar evlatđa intayin ehmiyet bėridu. Tuđulđan bala meyli kiz yađi oğul bolsun, bu heğiketen ĥatirileşke erziyđigan iş bolup hesablinidu. Tuđulđan bovağni terbiyileşke alahide etibar bėrip, bovađniñ tėniniñ, rohiniñ aciz boluş ehvalığa asasen, her tereptin yağşi kėtup, inçike tertipler bilen bağidu. Uygurlarniñ bovağlar ve ularni bėkişka ait nurgun irimlik karaşliri ve perhizlik ādetliri bar.

4.2.5.4.1. Tuđuluşđa ait perhizler

Uygurlar bir ailide perzent dunyağa kėz ađđandin kėyin, derhāl ĥas ādem evetip, bu ĥoş ĥeverni baliniñ başka uruğ - tuđđanilirıđa yetkėzidu. ĥoş ĥeverni añlıđuđlar ĥuş ĥever yetkėzigėđi kişi (Bu kėpinçe ayallar bolidu.) ge yağşi hediye sovđa kılidu. Birağ, yat kişilerge tuğut ĥevirini ũ kėngiçe eyitmay meğpi tutidu. İlgiriki devrlerde Uygurlarda baliniñ tuğuluş vağtini burç ve möçel boyiçe hesablap, melum çağlarda tuğuluşni ĥeyrilik, melum çağlarda tuğuluşni ĥeyrisiz ve nes dep hėkėm kılđan idi. Şuña kısmen çağlarda perzentniñ dunyağa kilişidin perhiz kılđan idi. Meslen, «Salname» katarlık kitablarda baliniñ ayniñ beşide, altiside, sekkizide, on yettiside, yigirmiside ve yigirme biri de tuđulişiniñ yamanlık ikenliki, Mėrrih ve Zuhelniñ saitide tuğulsimu yamanlık ikenliki, bundağ balilarniñ kelgėside melum yamanlıklarni kılidigan yađi eđli kemtėk boldığanlıği heğkıde bayanlar bar. Emma bundağ karaşlar hazir helk arisida asasen yođalđan.

Qedimki ecdadlerimizda bovaq eř bilen bille tuęulsa buni yaęşilikqa coruydięan âdet bolęan idi. Mesilen, Mehmud Kaşęeriy «Divanu Luęatit Türk» de «ķap» sözini řerhlep mundaķ yazidu: “ķap: Aniniń ĳorsıķida balini orap turęan ķap. Eger bala řu ķap bilen tuęulsa, behitlik hêsablinip “ķaplık oęul” dęyilidu.”⁴⁶ Kęyinęe bala eř bilen tuęulsa buni yaęşilikqa coruydięan âdet tedriciy yoķalęan. Qedimki Uygurlar eřni “Omay” dep ataytti. Bu hekte yenila «Divanu Luęatit Türk» de mundaķ bayan bar: “Omay: Eř, yoldaş, hemra, ayallarniń közi yorięanda balidin kęyin çüşıdięan nerse, maķalda mundaķ kelgen: “Eşke tivinsa, oęul tapar.” Kim tuęut işięa hizmet ķilsa, oęulluķ bolidu. Hotunlar buni yaęşilikqa coruydu.”⁴⁷ Muşu ķaraş boyiçe êytķanda, qedimki Uygur ecdadliri tuęut işini nahayiti heyirilik iş dep bilgen ve bala yatidięan eřni uluęlıęan. Bugünge ķeder davamilişip kelgen tuęut âdetliridiki eşke alaķidar irimlik ķaraş ve perhizler eřu pikirimizge delilidir. Uygurlar baliniń hemriyini uluęlap, uni bovaq bilen devamlıķ tesir munasibitini saķlap ķalidu dep ķarap, bala hemriyini esla taşlivetmeydu. Belki munbet tupraķqa yaki öy içidiki koçięa kömidu. Kömgendimu tēyiz kömmey çońķur kömidu. Bundaķ ķiliş baliniń huddi munbet tupraktiki giyahqa oęşaş tēz, saęlam çoń boluşni ümid ķiliş bolsa, yene bir tereptin, uni hayvanlarniń tēpivēlip yevētişi yaki dessilip kētişidin saķliniş üçündür.

Uygurlar eger bala tuęulęanda düm hâlette tuęulsa “Bala dunyani ķuçaķlap çüşti.” Dep buni yaęşilikqa coruydu. Navada ońdisięa tuęulsa buni alahide menige ige, dep ķarimaydu. Biraq, düm hâlette çüşüşini bekrek arzu ķilidu. Yene, bala tuęulęanda puti aldi bilen çikip bēşi arķisidin çiksa, bundaķ ehval ķiyin tuęutqa mensup ķilinidu ve baliniń bundaķ hâlette tuęulişidin perhiz ķilidu. Undin başķa bala tuęulęandila çaçlık hâlette tuęulsa, buni yaęşi ehval dep hêsablaydu. Emma çiši çikķan hâlda tuęulsa, buni binormallıķ dep ķarap êhtiyat ķilidu. Baliniń bir ezasiniń kemtük yaki ĳeyri hâlette tuęuluşi intayin yaman ehval bolup, bu pütün aile üçün çoń behitsizlikniń alamitidir. Bundaķ ehval yüz berse, buni helķ hamilidar ayalniń allıķandaķ ĳeyri nersilerge ķarięanliķidin emes, belki baliniń ata – anisiniń ķandaş ikenlikidin ve Teñri’niń orunlaşturuşidin köridu.

Bala tuęulęandin kęyin, ana tēnidin çikķan başķa nersilerni bir terep ķiliştimu alahide usullar bolidu. Biz yoķurida êytip ötkendek, ana tēnidin aķķan ķan yaki hun hem bala

⁴⁶ Mehmud Kaşęeriy: «Divanu Luęatit Türk», Şincań Helķ Neşriyat, 1980 – yili 8 – ay neşri, Uygurçe, III tom, 200 – bet.

⁴⁷ Mehmud Kaşęeriy: «Divanu Luęatit Türk», Şincań Helķ Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay neşri, Uygurçe, I tom 167 – bet.

hemriyi qalaymıkan taşlıvêilmey, melum orunğa kömülıdu. Buniñdiki melum bir terep bovaqniñ kindikini qandaq bir terep qılıştur. Dunyadiki nurgun milletlerdiki âdetlerdin körüşke bolıduki, kindik ezeldin bir hil tirik nerse, baliniñ qerindişi, uniñ rohiniñ bir kısmi dep qarilip kelgen. Kindik bilen bala otturisida bir hil tesir munasibiti saqlinip qalidu dep qaralğanlıqi için, baliniñ biheterlikige kapaletlik qiliş meqsidide, kindik nahayiti yahşi bir terep qilingan. Uygurlarda bala tuğulğandin keyin anini tuğdurğan tuğut anisi ötkür ustura bilen baliniñ kindikiniñ astığa seğiz qoyup turup kesidu. Şuña tuğut anisi “kindik anisi” depmu atilidu. Uygurlarda öziniñ kindikini keskende qan tamçiliğan cayni (yurtni) intayin ezizleydu. Demek, kindik qeni tökülgen cay Uygurlardiki yurt tuyğusiniñ eñ küçlük ipadisi bolup qalidu. Uygurlarda kësivêtilgen kindik bilen baliniñ hâyâti otturisida öz – ara tesir munasibiti saqlinidu, dep işinilgeçke, kindikini bir terep qilişta huddi eşni bir terep qilğandek inçike tertipler boyıçe iş bicirilidu. Uygurlar kindikiniñ kësivêtilgen kısmini hergiz taşlıvetmeydu. Şundaq qilip salsa, navada kindik qarlinip dessilip qalidiken yaki uni itqa oğşaş hayvanlar yep kêtidiken, undaқта baliniñ hâyâtiğa hevvp yétidu, dep uni mehsus caylarğa kömidu. Bezi yurtlarda yene kindik bilen köz öz – ara tesirge ige qilinip, közniñ normal yaki alğay bolup qelişini kindiki qandaq cayğa qoyğanlıqiniñ neticisi, dep qaraydu. Yeni kindikini bir terep qilğuçi kişi birer tamğa udul qarap turup, özi közi udul çüşken caydin töşük tēpip sēlip qoyidu. Bundaq qiliştiki meqsed – baliniñ közini udulğa qaraydığan normal köz boluşini tileştur. Buniñda oğşaşla kësivêtilgen kindikini neziri çüşken töşüktin egizrek yerdiki başqa töşükke yaki udul töşükniñ oñ yaki sol teripidiki töşüklerge tikip qoyuştin perhiz qilidu. Navada undaқ qilinmaydiken, baliniñ közi egizge qaraydığan yaki peske qaraydığan ve yaki oñğa – solğa qaraydığan alğay bolup qalidu, dep qarilidu.

4.2.5.4.2. Bovaq terbiyisige ait perhizler

Bovaq salamet tuğulup, uniñ hemriyi ve kindiki bir terep qilinip bolğandin keyin, ana bolğuçi ayal ve yademeleşküçiler bovaqni heqikiy terzde asraş ve bekişka kirişidu. Bovaq deslepki mezgillerde intayin nazuk ve aciz bolğaçqa, u etraplıq terbiyleşke muhtac bolidu. Bu ceryanda elvette nurgun perhizlerge riaye qilişka toğra kēlidu

Bovaq tuğulğandin keyin qilidığan tunci iş uni obdan zakilaştur. Uygurlar qedimdin tartip bovaqlarni zakilap bekişka âdetlengen. Uygurlar bovaqlarğa tunci qetim yeñi kiyim

keygüzmeýdu. Belki yumşak rehtlerdin zaka kılip bovaķni orap bir neççe künni ötküzidu. Andin keyin tunci kiymi bolġan kırķi köyniki (bu zaka ornidiki köynektur) keygüzidu. Âdette baliniñ ömri uzun bolsun dep, zaka köynekni yüz yaştin üstün ömür körġen kişilerniñ kiyimleriniñ parçisidin tikidu, yaki tunci balisi ölüp ketmigen ayalniñ eşu balisiniñ zaka köynikini oġrliķçe ġolġa çüşürüp élip kiygüzidu. Muşundaġ bolġanda bala uzun ömür köridu yaki baldur ölüp ketmeydu, dep ġaraydu. Buniñ eksçe, her ġandaġ ayal tunci balisiniñ zaka köynikini başķılarga bermeydu. Yoķiriķi zaka köynekni oġrilaş işi muşu perhiz sebebidin kélip çikidigan perhizge buzġunçilik ġiliş herikitidir. Ķismen caylardiki Uygurlar oġul bovaġlarni kök reñlik rehttin zaka kılmaydu yaki köynek tikmeydu. Bu ġedimki Uygurlarniñ kökni uluġlaş ġarişidin kélip çikġan boluşı mümkün. Uygurlar bovaġniñ ömriniñ uzun boluşini tilep zaka köynekniñ şeklige ġarita ġismen perhizlerge emel kılidu. Mesilen, bovaġniñ zaka köynikiniñ boyun ġismidiki ikki tal boġķuġni ġısķa ġiliştin perhiz kılidu. Belki uni bovaġniñ tapiniġiçe uzunluġta tikidu. Muşundaġ ġilġanda baliniñ ömri uzun bolarmış. Yene bovaġniñ zaka köynekleriniñ, iştanliriniñ yeñ-puçġaġliriniñ ayaġ ġismini pükmeydu. Undaġ kılmaydiken, bovaġ çinġis, ġoli çin yaki bēhil bolup ġalidu, dep işinidu. Bu perhizler oġşaşliķ tepikkuri اساسida barliķķa kelgen âdetler cümლისidindir. Uygurlar meyli bovaġ kēyip yūridigan zaka köynek, zaka iştanlar bolsun yaki bōşükte bovaġni yöġeske işlitilidigan zaka latilar bolsun, hemmisini pakiz, ġurġaġ tutidu. Bolupmu bu nersilerni kēçide sirtķa ġoyuştin, yultuz körsitiştin perhiz kılidu. Çünki muşundaġ ġilmisa bovaġniñ zakiliriġa cin – alvastilar çaçlişivélip bovaġni kēselge giriptar kılidu, dep işinidu.

Baliniñ kindiki kēsivētilgendin kēyinki ġismi âdette on kün içide ġurup çüşüp kētidu. Muşu mezigilde Uygurlar tuġutluġ öyde yene bezi işlar bilen şuġulliniştin ēhtiyat kılidu. Mesilen, bovaġniñ kindiki çüşkiçe şu anilide ġiġ çikarsa bolmaydu dep ġarap, bundaġ ġilġanda bovaġķa carahet çikidu, dep işinidu. Derveķe ġiġniñ sēsik hidi baliniñ kindikini yalluġlap ġuyuşı mümkün. Bu melum ilmiy asasķa ēge. Yene şu mezigilde şu öyde kir yuyulmaydu (bovaġniñ zakilliri buniñdin mustesna), başķilar tōkülġen tamaġni apkiriştinmu perhiz kılidu. Şundaġ ġilsa bovaġniñ ēġizi pūrūlup ġalarmış. Bumu hem ġurapiy âdettur.

Uygurlar bovaġniñ tiliniñ öz ġerelide yaki baldurraġ çikişini ümid kılidu. Bovaġniñ tilniñ baldur çikişige toşķunluġ kılidigan her ġil amillar (hâlbuki buniñ hemmisi tesevvurdiki amillardur) ni ġattik çekleydu. Mesilen, Uygurlar tili çikmiġan bovaġni eynekke ġaratmaydu, muşundaġ ġilsa bala ġaça bolup ġalidu, dep coruydu. Bizniñçe bu roh heġķidiki ġaraştin kélip çikġan. Yene Uygurlar meyli ġesten bolsun yaki oynişip bolsun, bovaġniñ

putiniñ alķinni ķiķiklimaydu. Muşundaķ ķilsa bovaķ iķide “Ölsempu kaşķi!” deymiş ve yaki gaça bolup ķalarmış. Derveķe, bovaķniñ intayin ötkür sezimģa eģe bolģan ve ķatmiģan putini ğidikliģanda, bovaķniñ nerversi nahayiti çoñ tesirģe uçraydu. Uyģurlarda yene tili ķiķmiģan bovaķķa tili ķiķmiģan bovaķni söydürmeydu. Muşundaķ bolsa bir bovaķniñ tili yene bir bovaķniñ tili ķiķmiģiģe ķiķmaydu. Yeni öz ķerelide emes, belki ikkisiniñ teñla ķiķidu dep ķaraydu. Keriye Uyģurlirida ikki ķoşna öyde ikki ķoşna teñla yeñģip ķalsa, tuģulģan ikki bovaķķa bir parģe nanni ķişlitidiģan âdet saķlangan. Eger muşundaķ ķilmisa şu ikki bovaķ gaça bolup ķalar iken. Kiskisi, vastisi ħurapiy tüs alģan bu perhizlerniñ hemmisi deģüdek bovaķniñ tiliniñ ravan ve tezraķ ķiķişi ümid ķiliş اساسida otturiģa ķoyulģandur.

Uyģurlar bovaķlarni ķolģa eliş ve sirtlarģa eliş ķiķiştimu bezi perhizlerģe riaye ķilidu. Mesilen, bovaķni zavalda yaki ķarañģuda sirtta kötürüp yürmeydu. Şundaķ ķilsa bovaķ şamaldap üçünup ķalidu, hemde uni deviler igilivalidu, dep ķaraydu. Uniñdin taşķiri, sirttin kirgen ķişi udul kiripla bovaķni ķolģa almaydu. Bundaķ ķilsa balıģa soģuķ ötüp ķalidu. Uyģurlar bovaķlarni issiķ tutuşķa bek etibar beridu. Helķ arisida “Bovaķķa asmandiki ķuşniñ sayisidimu soģuķ ötüp ķalidu” deģen ğep bar. Bu bovaķni şamaldatmasliķ, soģuķ ötküzüp ķoymasliķ ehvaliniñ obrazliķ ipadilinişidir. Bovaķni sirtķa köp eliş ķiķiştin perhiz ķiliştiki yene bir sebev şuki, u bolsimu bovaķķa yaman til, yaman köz tigiştin saķliniştur. Şuña bovaķniñ ata – anisi özliri bovaķni maĥtaştin, oniñģa zoķmenlik bilen tikeliş ķaraştin saķlangandin başķa, başķilarniñmu bovaķni maĥtişidin yaki tikeliş ķarişidin perhiz ķilidu. Nefasliķ mezgili aĥirlaşķandin keyin tuģutluķ ayallar ornidin turup, normal turmuş paaliyetlirige iştirak ķilişķa başlaydu. Ene şu çağlarda tamaķ etişķe ħemir yuģurganda, ķoli ħemir yuķi ĥâlde bovaķni tutuştin ihtiyat ķilidu. Bolmaydiken, bovaķ “Siykinip ketidu.” (Bediniģe uşşak ķizil daniķilar peyda bolidu, demekçi) dep ķaraydu. Gerģe bovaķni ħemir yuķi ķolda tutuş bilen bundaķ carahet otturisida muķerrer baģliniş bolmisimu, emma bundaķ ķiliş yenila pakiz ķiliķ emes, u şuña çeklengen. Uyģurlar her ķandaķ bovaķni tunci körgende yaki bovaķni yoķlap kirgende ķuruķ ķol körüşmeydu yaki kirmeydu. Bundaķ ķilsa bovaķ “ķuruķ ķol” (namrat), yalģançi bolup ķalarmış. Yene bovaķ yeniģa kirgenler ĥam ğoş eliş kiriştin perhiz ķilidu. Navada ĥam ğoş eliş kirişķe toģra kelse “ğoş, ğoş” dep varķirivetiş, öydikiler bovaķni eģiz kötürüp turgandin keyin andin eliş kiridu. Navada şundaķ ķilmaydiken, bovaķniñ etliri ķizirivalar iken. Bu bir ħurapiy ķaraştur. Bezi yurtlarda yene bovaķ dunyaģa köz eķip melum mezgilidin keyin uni hoyla – aramģa eliş ķiķişķa toģra kelse, çoñlar balini obdan zakilap, şu ailidiki yaki yeķin tuģķanlar iķidiki

rohluq, çebdes bir kişini tallap, şu kişiniñ bir qolıǵa bovaqni, yene bir qolıǵa ot tutaştırulǵan kegez (yaki başqa nerse) ve körüdiǵan eyneknimni tutquzidu. Baliniñ yüzi oçuq qoyulup, uni kötürgen âdem öyniñ bosuǵısın başlapla qahqahlap külgen pëti sirtqa yügirep çikidu. Şu arqılıq bovaqniñ cemiyetke külüp baqıdıǵan, behtiyat insan bolup qelişi ümid qilinidu. Uniñdin başqa yene Uygurlar tili çiqmıǵan bovaqni hemde tili çiqmıǵan bovaqniñ putini söymeydu. Navada şundaq qilsa bovaq mañgudek bolǵanda söygüçiniñ arqısın eǵıdıǵan bolup qalarmış. Bolupmu eǵizıǵa söyüştin perhiz qilidu. Navada şundaq qilidiken, bovaqniñ eǵizi şaldama (şölgey ekip turıdıǵan) bolup qalidu, dep qaraydu. Derveqe çoñ ademler bovaqlarniñ eǵizıǵa tola söyse, bovaqniñ eǵizi yalluǵlinip qelişi mümkün. Navada birer bovaqniñ eǵizi şaldama bolup qalsa, uni mundaq usul bilen saqaytidu: Şaldama bolup qalǵan bovaqniñ eǵizıǵa bovaqniñ taǵısiniñ çapınıniñ peşini üç ketim domlaydu. Bovaqniñ kaçitini siqıştin peyda bolǵan şaldamni saqaytışkimu yuqırıqi em qollinilidu. Bu em usuliniñ kelip çiqişi hekkide biz birer tesevvurni otturiǵa qoyuşqa acizlik qilimiz. Şundaqtimu u yenila hurapatqa yatıdıǵan bir hil aktip sehingerlik paaliyiti bolsa kerek. Uygurlarda yene bovaqniñ yeşini soraştin perhiz qilidıǵan yaki sorisimu eytip bermeydiǵan âdet bar. Çünki muşundaq qilmıǵanda sorıǵuçi baliniñ yeşıǵa qarıǵanda köp timen çoñ bolǵanlıqini mahtap teriplise, balıǵa yaman til tigidu bala kesselge giriptar bolidu, dep qaraydu. Helk arisida bovaqlarniñ çoñ – kiçik teretlerini bir terep qilişqa dair hem bir qatar perhizler mevcud. Uygurlarda oǵol bovaqniñ süydürki kesselge şipa bolidu, dep qarilidu, hemde birer sebev bilen tayaq yigen yaki içi zehmilengen ademge oǵol bovaqniñ süydürkini içküzidiǵan ehval bar. Biraq kız bovaqniñ süydüki bundaq hisletke ige dep qaralmaydu. Buniñ qandaq ilmiy asasınıñ barlıqi hazirçe bizge namelum. Belkim, oǵollarni ziyade yaǵşı körüş sebevidin bu hil âdet kelip çiqkan boluşı mümkün. Bovaqniñ çoñ teritini Uygurlar bovaq bilen tesir munasibitige ige dep qarap uni hliǵançe taşlıvetmeydu. “Bovaqniñ çoñ teritini otqa taşlısa bovaq taz bolup qalidu.”, “Bovaqniñ çoñ teritini it yevalsa bovaqniñ qorsıqi aǵrıydu” dep irimdap, eşundaq herketlerdin çeklinidu. Bezi ayallar bovaq balilirini elip yiraqqa seper qilişqa toǵra kelgendimu yol boyi boviqiniñ çoñ teritini yigivelip, uni menzilge yetip bargandin keyin kömüvetidu. Bundaq bolmıǵanda bovaqniñ teritini itlar yevalidu – de bovaqniñ qorsıqi aǵrıydu, dep qaraydu. Uygurlar yene bovaq teret qilip bolǵandin keyin paypaq bilen baliniñ arqısını sürtüştin perhiz qilidu. Bezi kişilerniñ qarışıçe, muşundaq qilsa, bovaq çoñ bolǵandin keyin oǵul bolsa hotun bilen, kız bolsa er bilen kelişelmeymiş. Bizniñçe bu asasi yoq geptur. Peqet paypaq navada paskina bolup qalsa uni işlitip teritini eytiş ançe yaǵşı iş emes. Bu hem balini bolǵaydu, hem anıǵimu qolaysizlik elip kelidu.

Ademniñ balini èmitişi nahayiti zor ilmiylikke ve medeniy menağa ige. Şu cehettin èlip èyitqanda, her qandaq bir millette bala èmitište riaye qilidiğan bir qatar âdet ve tertipler mevcut. Uygurlar bovaqni qangudek ve uzaq mezigil imitişke âdetlengen. Bu âdet İslam dinî teripidin tēhimu küçlendürüldi. «Quran Kerim» de balilarni ikki yil èmitiş lazimliki hekkide körsetme bar bolup, muşu körsetme boyiçe musulman Uygurlar esirler mabeynide balini imkaniyet yar bersila toluq ikki yil èmitişke kapaetlik qilip kelgen. Uygurlar yene napaklik qarişi boyiçe ayallarniñ cunup hâlette bala èmitişidin perhiz qilidu. Uygur ayalliri yene ziyade issiq vaqitlarda yiraqtin herip qarçap kelipla balini èmitmeydu. Çünki, bundaq vaqitta süt uzaq turup qalğanliqtin, ècip kèlip, bala uni emse qorsiqi agridu, dep qaraydu. Eger başqa ayallar (inik anilar) ğa èmitişke togra kelse pütün bedinî saqlam ayallarni tallaydu. Uygur ayalliri yene kişilerniñ balisini imitip qoyuştin qattiq çeklinidu. Bundaq qiliş sütüni ayiğanliq emes, belki perzentler arisida imildeşlik munasibiti peyda bolup, kelgüside toy qilişqa togra kelgende tuğqanlar ara cinsiy buzukçilikniñ yüz bèrip qalmasliki ve yaki ulardin mecruh perzentniñ tuğulup qalmasliki üçündür. Bovaq çoñ bolğansiri çiş çikip emgende anisiniñ köksiniñ topçisini çişleydiğan ehval yüz bèrip qalidu. Uygurlar buni ançe yaşılıkqa corumaydu. Yeni birer kişi turmuşta ègir külpetke yaki nahayiti çoñ palaketke gırıptar bolğanda başqilar uniñ hâliğa èçinip “Anisiniñ emçikimi qattiq çişligen bolğiymidi?” dep soal qoyuşıdu. Ene şu qaraş اساسida, eger bovaq anisiniñ emçikini imiş ceryanida çişlep salsa, bovaq çoñ bolğanda hèlikidek palaketke gırıptar bolup qalmasliki üçün, “Men razi.” dep turup èmitidu. Bu baliniñ bu qiliğiğa razi ikenlikini bildürüş ve kèyin behitsiz bolup qalmasliki üçündür.

Bovaq emgendin kèyin uniñğa tunci kètim tamaq yègüzüşni Uygurlar “Èğizlanduruş” dep ataydu. Helqiniñ neziride èğizlanduruş intayin muhim iş bolup, u bovaqniñ zuvaniniñ qandaq boluşini belgileydu. Şundaq bolğaçqa Uygurlar bovaqniñ şèrin sözlük, yaşsi huyluq boluşini közlep etrapidiki kişiler içidiki huşhuy ve natiq ademni tallap mègiz, nan qatarliq yaşsi yemeklikler bilen èğizlanduridu. Şuniñdin kèyin bovaq özini èğizlandurğan ademni dorap “Mègizdek sözleydiğan” bolar iken. Yenen bezi kişiler bovaqni «Quran» topisi bilen èğizlandurup, uniñ dinîy ètiqadi çin, ilimlik âdem boluşini kütidu. Uygurlar şuniñdin kèyin bovaqlarğa nan, bulimaq, süt, mègizlar, göş... Qatarliq yemekliklerni bèrip baqıdu. Omumiy cehettin qariganda bovaqlarğa issiq tamaqlarni köprek yègüzidu. Yellik, soğuk kèlidiğan ve kuvvetsiz gızalarni yègüzmeydu. Taki ular balilik devrige yetkenge qedder ularniñ yemek – içmiki qattiq tertipler içide bèrilidu.

Tilğa éliška tégışlik bir mesile bovaqniñ kırık çęcini çüşürüş ve uni bir terep kılıştır. Uygurlar bovaq kırık künlük bolğanda bovaqniñ çęcini tunci kêtım çüşürtidu. Bu şuña “Kırık çaç” dèyilidu. Kırık çaç çüşürüşte qoli yumşaq, eplik, hünerge pişşik satraçlar bovaqniñ çęcini çüşüridu. Çüşürülgen kırık çëçi qalaymıqan taşlıvıtılmeydu. Belki munbet yerlerge kömüş bilen baliniñ töz aynışını közlise, baziri ittık birer dukangâ çëçivitiş bilen baliniñ teylelik boluşını ümid kılıdu. Uygurlarda yene bovaqlarniñ kırık çęcini anisi çüşürse, bala biteley bolup qalidu dep qarap, bovaqlarniñ çęcini anılar şundaqla ayallar çüşürmestın, belki yukırıda èytilgândeک er satıraçlar yaki başqa erler çüşüridu.

Bala tuğulup bir qañçe kündin këyin uniñga milletniñ enenisi boyıçe isim qoyup tonuşqa toğra kèlidu. İsim nahayiti roşenlikke ige medeniyet hadisi bolup, uniñdin bir milletniñ tarihinı, dinîy itikadinî, istetik qarashlrını bilip alğili bolidu. Uygurlarda tunci baliniñ ismini oğul terepniñ ata – aniliri békètidu. İkkinçi baliniñ ismini bezide kız terepniñ ata – aniliri békètidu. Eger perzent kız bolsa isim tallaş hoquki köpinçe ayal terepke teelluk bolidu. Tuğulğan bala oğul bolup qalsa, yenila er terepniñ tuğqanliri békètidu. Uygurlar balıga üç kün ötmey turup qoymaydu. Buniñda alahide sebev boluşı natayın. Muhimi qoyulidıgan isimniñ yahşi tallinişiga vaqıt imkaniyiti qalduruş nezerge élingan bolsa kerek. Eger bovaq tuğulupla ölüp ketse yaki ölüк hâlette tuğulsimu ularni isim qoymayla depne kılivetmeydu, belki bir isimni qoyup bolğandin këyin andin depne kılıdu. Çünki İslam ètikadiçe, ahirette pütün insan tirilip qoyup mehşergahqa yigilğanda hemme âdem ezan tovlap qoyulğan ismi bilen çakirilidu. Bu çağda ismi bolmiğanlar elvette tènırqap qalidu. Uygurlar imam ezan tovlap qoymıgan isimni bek ètirap kılip ketmeydu. İsim tallaş ve qoyuşta tövendikideк bir qañçe perhiz aditi mevcut. Bezi caylardiki kişiler balıga seyšembe künde ve cüme künde isim qoymaydu. Bundaқ kılmaslıqniñ neme asasi barlıkı bizge namelum. Uygurlarda öz boviliriniñ yaki ecdadlriniñ ismini balıga qoyuş nahayiti keñ omumiylıqqa ige. Uygurlar famile işletmisimu, yukırıkideк usuli bilen öziniñ cemetçilik idiyisini ipadilep turidu. İsim qoyuşta caylar ara mundaқ bir ziddiyetlik ehval bar. Yeni bezi kişiler hâyât ademniñ ismini bovaqqa qoymaydu. Yene bezi kişiler vapat bolğan ademniñ ismini bovaqqa qoymaydu. Hâyât ademniñ ismini qoymıguçılar bundaқ kılişni hâyât ademniñ (bolupmu ata – anidin biriniñ) ölümını tiligenlik bolidu, dep qarisa, vapat bolup ketkenlerniñ ismini qoymıguçılar bovaqqa ata – anidin birersiniñ ismini qoyuş bilen ularni razi kıliş istikide bolidu. Biraқ hemme ehvalda yenila bovaqniñ uzun ömür körüşü heқkıdiki arzu ümidler ipadilinip turidu. Uygurlar perzentlirige «Kuran» da tilğa élingan peygamberlerniñ ismini baliliriğa qoyuşni miñ yıllardin buyan davamlaşturup keldi. Şu

sevebtin Yaqub, Eysa, Musa, Muhammed, Yüsüp, İbrahim, Muhammed dègendek isimlar Uygurlar arisida köp uçraydu. Yene bovaqlarğa peygamberlerniñ ismini qoyğanda, “Yüsüp” isimlik ademniñ oğliğa “Yaqub” dep, “İsmail” isimlik kişiniñ oğliğa “İbrahim” dep isim qoymaydu. Çünki «Tevrat» ve «Kuran» diki bayanlarğa qarığanda, Yüsüp peygamber bolsa Yaqub peygemberniñ, İsmail peygamber bolsa İbrahim peygemberniñ oğlidir. Şu dadiniñ ismini balığa qoyuş tetür hèsablinip perhiz qilinidu.

Uygurlarniñ bala terbiyleşte işlitidiğan, tarihi uzun bolğan qoralniñ biri böşük bolup, Uygur böşüki küçlük simvulluq menige ve işlitişçanlıqqa ège. Uygurlar baliniñ kindiki çüşkendin kèyinla böşükke sèlip terbiyileydu. Böşük baliniñ salametliki, pakizliki ve aramlıq tereplirini toluq ètibarğa alğan asasta yasalğan bolup, bala böşükte bekişla, birinçidin, baliniñ soğuq tégip zukamdap kèlişidin saklangili bolidu; ikkinçidin, bala yatqanda uniñ çoñ – kiçik teretliri çüşidiğan has cay ornitilğan bolğaçqa bala pakiz bekişidu; üçinçidin, bala böşükke ravurus tènılğanlıqtin, ösüş ceryanidiki türlik eyiplerdin (put - koli maymaq bolup kèliş, doqa baş bolup kèliş...) hali bolalaydu; tötinçidin, ana bolğuçi balini böşükke bölep qoyup özi köp capa tartmaydu. Uygurlar böşükni yasaş, işlitiş qatarlıq cehtlerdinmu kısmen perhizlerge emel qilidu. Cümlidin her qandaq böşükni kara yağaç derihiniñ yağıçidin yasaştin perhiz qilidu. Çünki helkniñ işençiside kara yağaç cinlar uva salidiğan dereh bolup, uniñdin böşük yasisa, şu böşükte yatқан bala ensiz bolidu. Şu vecidin, böşük yasilidiğan matèriyal imkankeder mèvilik derehniñ yağıçidin tallinidu. Helk arisida “Böşükni hamanlıqqa moma qilğan yağaçtin yasisa, şu böşükte yatқан bala yurt kattisi bolidu.” Dègen qarash bar. Derveqe, moma hamanlıqta hemme nersidin üstün turidu ve çeş ayriğuçi hayvanlar ve saymanlar (at – eşek, tuluk...) uni devr qilip aylinidu. Dèmek, helk işençi boyıçe, bu hususiyet ademge köçse, u âdem elvette abroyluk ve katta bolup qalidu. Yene böşükniñ “kol tartqu” dep atilidiğan, bovaqni yögeşke işlitişidiğan ikki parçe tartqu rehni çigip qoyidiğan toğra yağaçni mèvisiz derehtin yasimaydu, belki mèvilik derehtin yasaydu. Mèvilik derehtin yasisa bala köp perzentlik (huddi mèvilik derehtin mèviliridek) bolarmış. Eger mèvisiz derehtin şèhidin yasisa, perzentsiz yaki ametsiz bolup qalarmış. Eneniviy böşük yasaş usulida böşükke tömür miğ işlitişmey, belki pütünley şina bilen yağaçlar kiriştürüetti. Hazir bu ehval özgirip böşük yasığuçılar miğ işlitişidiğan boldi.

Uygurlar bovaq qirik künlik bolğanda andin böşükke salidu. Böşükke sèliştin burun kiçik dairidiki bir murasim ötküzüp, balini tunci kètim suda yuyunduridu. Bu “Kirik süyige sèliş” dèyilidu. Uygurlarniñ bovaq qirik kün bolğandin kèyin andin suda yuyunduruş aditide

intayin çoñ ilmiylik bar bolup, alaқıdar matèriyallarda körsitilişçe, bovaқ ana tènidin çüşkende uniñ bedinide bir ҳil şilimşik madda bar bolıdu. Bu madda küçlik dizinfiksiye қилиş roliға ige bolup, u қiriқ күngiçe bovaқniñ tènini түrlik sirtқiy yalluғlardin saқlaydu. Navada bovaқni tuғulғandila yuyundursa, tènidiki şu ҳil dorilik madda yoқap kètip, bovaқ her ҳil yalluғlarға asasanla giriptar bolıdu. Munasip hâlda Uygurlar bovaқni “қiriқ süyi” ge sèlişta қiriқ күnni ötküzgendin kèyin andin salıdu hem buni addiy yuyunduruş herikiti dep қarımastin, belki murasim dericisige kütürüp èlip barıdu. Bovaқni қiriқ süyige sèlişta bovaқniñ ailisidikiler bir қisim uruғ - tuғқан ve қоşnilarnı çaqırıdu, kona tamniñ suviki (қakul lay) ni suға çilap қoyup, uniñ duғi çiqқан suni illitip hem uniñға azraq tuz sèlivetkendin kèyin, şu suda balini yuyıdu. Buniñdin kèyin pakiz issik su teyyarlap bolғandin kèyin şu su içige altun üzük yaki başqa ҳildiki zibu zinnet boyumlirini taşlap, şu suda balini çayқaydu. Bovaқ yuyundurulğan su ҳaliğan yerge tökülmestın belki mèvilik derehlerniñ yèniға tökülıdu. Yene bir âdette bovaқni yuyundurğan қiriқ süyini mescid tèmıға çèçivetse, şu bala mescidtek uluғ ve eziz bolar iken dep corulıdu. Bundaқ murasimға bezide mehelligidiki kiçik balılar çaqirilıdu, murasimdin kèyin ularға tatlıқ - türümler tarқitip bèrilıdu. Şuniñdin kèyinla bovaқni bösükke sèlişniñ teyyarlıki pütken bolıdu.

Uygur ayalliri bovikiñi bösükke sèlişta bolsun yaki èlişta bolsun bösükniñ sol teripidin salmaydu hem almaydu. Bu hem ayallarnıñ bovaқni sèliş ve èlişқа қолайlıқ boluş noqtisidin, hem oñni uluғlaş қarişidin barlıққа kelgen. Uygurlar balini tunci kètim sèlişta, aldi bilen bösükni isriқ sèlip islap andin salıdu. Başқиçe èyitқanda isriқ salmiğan bösükke bovaқni sèliştin perhiz қilıdu. Çünki ҳelқ işençliride bösük yasalğan yaғаçta cin – ervahlar bolup қalsa, ular isriқ sevebidin bösükтин ayrılıp kètidu. Huddi âdem putini қiblige қaritip yatsa bolmaydu dep belgilengindek, meyli bösükte bala bolsun yaki bolmisun uniñ ayikiñi қible terepke қaritip қoyuştinmu perhiz қilinıdu. Uygurlar bösükni қarañguda sirtta қоymaydu. Bundaқ қilsa bösükte cin – şeytan yètivalıdu ve balıға ziyan – zehmet yetküzıdu, dep irimdaydu. Buniñdimu üstini oçuқ қоysa cinlar yètivalıdu, dègen қaraş اساس bolған. Navada bösükte bala bolmay қuruқ bolsa, meyli қesten yaki çaqçaқ қilip bolsun esla tevretmeydu. Çünki balisi ölüp kètip, behti oçup, özige örtengen ve mecnun bolған anılar bösükni қuruқ hâlette tevritıdu. Muşundaқ tesevvur bösükni қuruқ hâlette tevretmeslik aditini keltürüp çiqargan. Bösük Uygurlarnıñ neziride muqeddes nerse. Şu sevebtin Uygurlar қedimdin ètibaren bovaқlarnıñ bösükte terbiyliniş şeripige atap «Bösük Toyi» dègen toyni ötküzüp kelgen. «Bösük Toyi» Uygurlardiki hâyatlıқ murasimliri içidiki isim қоyuş murasimidin kèyinki nisbeten çoñraq murasim bolup, u hazırға қeder davamlışıp kelmekte.

4.2.5.5. Balilarga Ait Perhizler

Bovaklıq mezgili bala tuğulğandin keyin bir yaşkiçe bolğan arılıqtiki vaqıt bolup, buniñdin keyinkisi balılıq mezgilidir. Balılıq mezgili bolsa bir yaştın on ikki yaşkiçe (Yeni ösmürlük devrigiçe) bolğan arılıqtiki mezgil bolup, bu balılarnıñ cismaniyitiniñ ösüşü, ekläniñ yüksilişi, biliminiñ köpiyiş ceryanidir. Balılıq mezgilide hıarakter ve âdet eñi balılarda asasen yétiliş baskuçıda turğaçka, perhiz noqtisidin élip éytqandimu, ular muşu mezgilide şu millet ve rayondiki barlıq perhiz ve irimlik qarışlarnı qobul qilidu. Ata – anisiniñ ve cemiynetniñ çeklişi bilen ular ene şundaq yollar arqılıq toğra bilen hatani, muvapiqlıq bilen namuvapiqlıqni, bolidiğanlıq ve bolmaydiğanlıq otturisidiki perqlerni tedriciy tonup yétidu. Şuñlaşka şundaq éytişka boliduki, bu balılarnıñ perhizniñ obyektı boluştın perhizniñ subyekti boluşka ötüş ceryani, perhiz şeklide örp – âdet terbiyisi éliš ceryanidir. Biz Uyğur baliliri üstide cari bolup kélivatqan ve Uyğur baliliri tedriciy yétildürvatqan perhiz – âdetliri üstide izdenginimizde, bu cehette tövendiki bir qañçe noqtini hês qalilalaymız.

(1) Uyğurlar baliliriniñ ösüp yétilişi ceryanida, ularniñ kündin – küñge oħşımay yéñiliniş berivatqan cismaniyiti ve rohiyiti sevebidin hoşallıq hês qilsimu, emma başqılarnıñ öz balilirini yüz turane mahtışini, zoqmenlik bilen tikélip qarışini zadila yaqturmaydu. Bu perhiz hetta yaşlıq devri ahırlaşqanğa qeder davam qilidiğan âdetdur. Uyğurlar yene köp perzentlik boluşni yahşi köridu. Uyğurlar bezide başqılar öziniñ baliliriniñ sanini soriganda neq sanini éytiştin perhiz qilip, emeliy sanini kemeyprek cavab beridu. Bundaq qiliştiki seveb soriguçiniñ içide bu sanğa heyran qélip yaki zoqlinip “Yaman til” da sözlep qélişini çeklep qéliştin ibaret.

Balılar ösüp yétiliş ceryanida tuyuksız oruqlap kétidu yaki pat – pat qorsıki ağırip tuhtımay yiglaydu. Muşundaq vaqıtta Uyğurlar balida yüz bergen sevebi éniq bolmiğan késelliklerni balığa cin tegkenilikniñ yaki yaman til, yaman köz tegkenlikniñ neticisi dep qarap, özliri cin bar dep qarığan her qandaq balilirini barguzmaydu. Eger bala birer késelge gırıptar bolsa buni melum perhizge hilaplıq qilğanlıqniñ aqibiti dep qarap, aktip terepke ötüp, ilmiy tibabet tedbirliri arqılıq davalaş mibilen bir vaqıtta, yene “konilik” qilidu. Bu yerde diyilivatqan “konilik” hazırkı zaman Uyğurliriniñ neziride sehri tús alğan emçiliktur.

(2) Balılıq mezgilide, Uyğurlar balılarnıñ kiyim – kéciki, yürüş – turuşı, oyun – tamaşalırığa alahide diqqet bilen muamile qilip, ularniñ yoqurıki sahelerde ipadiliniğan hıarakter tereqiyatiğa köñül bölidu. Buniñ içide eñ muhim bir terep oğullar bilen qız

balilarniñ tedriciy revişte éniç cinsiy ayrimilikka ige boluşidur. Yeni balilarniñ oğul - kızlık cinisiy ayrimisiniñ éniç boluşı nezerde tutulup, balılarga kiçikidin başlapla perçlik kiyimlerni kiyigüzidu. Çaç şekilmu perçlinidu. Oyun oynığanda kızlar bilen oğullarniñ ayrim guruppa bolup oyun oynışı teşebbus kılınidu. Eger kız balılar oğullarniñ kiyimini kiyivalsa, oğullarniñ oyunini oynisa, eyibke uçraydu. Oğul balılargimu kızlarçe kiyim kiyigüzülmeydu. Kızlarniñ oyunini oynatquzmaydu. Mesilen, atuşta “Kiçik oğul bala tepküç tepse, çoçiki tağka çikiçip kêtidu.” Dep kiçik oğul balılarnı qorqutup, ularga bundaq oyunnı oynatquzmaydu. Yene yürüş – turuş cehettinmu oğullarniñ tüzmeñişi, kolini tüz tutuşı tekitlinidu. Kızlarniñ kızçe nazaket ve yetildürişige terbiye bilen yardım béridu. Kışkisi, oğullarda erlik hususiyetniñ, kızlarda ayallıq hususiyetniñ éniç ve toluq yetilişige türlik tereplerdin köñül bölidu. Bu ikki saheniñ arlışıp kêtışı umumen perhiz arçılık çeklinidu.

(3) Oğul bala bilen kız bala yetilip melum baskuçqa kelgende, ularniñ vucudida enene boyıçe melum izna – belgilerni qalduruş zörör bolidu. Buniñga kızlar üçün teşiş, oğullar üçün hetne kılışni misal terikiside keltürsek bolidu. Uygurlar kızlar üç yaşqa kirgendin başlap ularniñ kılışini teşişke başlaydu. Eneniviy kulak teşiş usuli nahayiti addiy hem biheter bolup, kişiler kızliriniñ kılışini teştürüşke birer pişkedem momayni tekliç kılıdu. Momay kızniñ kılışiniñ yumşıkini konak yaki çigit bilen uzak uvulap, kulak yumşıkiniñ kénini qaçurgandin keyin andin yinne bilen kulakni teşidu – inçike süpürge yağıçi yaki çay yağıçini sancip koyidu. Uygur kız – ayalliri kılışiniñ birla yeridin töşük teşişke âdetlengen. Ehvalda kılışini ikki yerdin (bir kulakqa ikki töşük) teşimeydu hem burninimu teşmeydu. Navada kulaktiki esli teşilgen töşük hâlqa ve zirilerniñ sebebidin buzulup, kulakniñ yumşiki yerilip ketse, andin ikkinçi kêtim yene töşük teşidu. Emma növette ayrim sandiki Uygur kızliri kılışidin ikki – hetta uniñdimu köp töşük eçip, köprek bėzek éniş bilen güzelligi koğlışıdıgan yėniçe yüzlinişni barlıqqa keltürmekte.

Uygurlar oğulliri alte yetkendirin başlapla ularni hetne kılduridu. Hetne kılış – Yehudi, Hristiyan ve İslam enenilirige mensup bir hil qaide bolup, Uygurlar oğul balılarnı asasen küz ve etyaz pesilliride hetne kılduridu. Hetnini mehsus şu kesip bilen şugullinidigan kişiler (abdal yaki sünnetçi) kılıdu. Hetne kıldidigan çağda balini tağsi yaki yahşi köridigan kişisi tutup béridu. Bu çağda ayal zatiniñ balini tutup bėrişi perhiz kılınidu. Uygurlar hetne yėşiniñ tağ boluşni yahşi köridu. Bezi kişiler baliliriniñ hetnisini yette yaş, tuğkuz yaş çağlirida kılıdu. Helk arisida hetnini her ikki hil ehval astida kılisa boliviridiganlıki hekkide “Hetnini alte yaşta kılisa anisiğa savap, yette yaşta kılisa dadisiğa savap bolidu.” Dep qaraydigan âdet

bar. Yene Uygurlarda hetne üçün ayniñ hem heptiniñ cüp küni tallanmaydu. Bu perhizlerde Uygurlarniñ taq sanni uluğlaş qarışı eks étidu. Taq sanniñ Uygurlar neziride hasiyetlik sanğa aylinip kelişi İslam dinidiki Allah'niñ yigane bir ilah hekkidiki işençtin kelip çıkkan. Muşu işenç Uygurlarniñ turmus aditige siñip, istihiylik hâlda taq sanni uluğlaş qarışini keltürüp çıkargan. Balini hetne kilivatqanda baliniñ anisi neq meydanda turuştin, baliniñ yığa avazini añlaştin ve hetne keniñi körüştin perhiz kilidu. Undaq kilmaydiken, bala biteley bolup qalarmış. Uygurlar hetne kilganda balidin aqqan qanni yerge ekitmaydu. (Hem qan ekitiştin burunla köydürülgen pahta baliniñ cinsiy ezasiniñ kesivetilgen tesirige qaçlinip derhâl qan tohtitilidu.) Muşundaq kilsa baliniñ perzentliri turmas bolup qalarmış. Bala hetne kilinip bolgandin keyin, kesivetilgen hetnilikni hergizmu taşlivetmeydu. Belki uni egiz yerge yuşurup koyidu. Muşundaq kilsa bala çoñayğanda mertivilik, dericisi üstün ailiniñ kızini alar iken. Roşenki, bumu oğşatma tepekkurdin peyda bolğan bir âdet nemunisidir. Uygurlar kızlarniñ kulak teştürüşü üçün mehsus murasim ötküzüp bermeydu. Emma oğullarniñ hetne kilinişi munasibiti bilen tarihtin buyan mueyyen kölemde murasim ötküzüp, cemiyetke bir eza qoşulğanlıqini tebriklep kelgen idi. İptidaiy milletler üçün, nurgun qiyin sinaqlar ularniñ qoramığa yetkenlikini ölçeydiğan sinaq bolğan bolsa, undaqta melum menidin eyitqanda hetne oğullarniñ qoramığa yetiş üçün beşidin keçürüşke teğışlik bolğan tunci emma müşkül sinaqtur.

Balılarga ait Uygur perhizliriniñ yukiriki bir qañçe teripidin qarığanda, balılarga ait perhizler bek köp emes. Bu balilik mezgilde bovaqqa ait perhiz aditiniñ köp qisminiñ emeldin qalidiğanlıqı, şuniñ bilen bir vaqıtta balilar huddi çoñ ademlerdeki muqim medeniyet eni ve ictimaiy aña ige bolup bolarmığanlıq sebebidin kelip çıkkan. Emma balilar tedriciy hâlda cemiyet etirap qilğan örp – âdet nizamliriğa layıqlıdiğan bolgaçqa, ularniñ özlidiridimu nurgun herketçan medeniyet hâlitini ipadiliniş çıkıdu.

Uygurlarniñ tuğum perhizliri asasiy menidin qarığanda hamilidarlıqtin tuğuşkıçe, bovaqlıqtin balilikkıçe bolğan bir qañçe baskuçni öz içige alidu. Huddi yoqurida tehliş kilip ötkinimizdek, Uygurlarniñ tuğum perhizliride ilmiy terkiş, hurapiy terkiş ve medeniyet terkişliri oğşamığan nisbette saqlanğan. Emma meyli qaysi hıldiki perhiz bolsun, hemmisiniñ ahırkı meksidi ana bolğuçı ve tuğulğan bovaqni her tereptin asraş, terbiyleş, balığa şu milletniñ, şu cemiyetniñ dunya qarışı, qimmet qarışı ve medeniyet hâlitini

siñdürüştin ibaret. Dêmek ulardiki mekşed intayin icabiy ve emeliydir. Devr terekkiyatığa eğişip Uyğur cemiyetidiki nurgun kişiler horapat tipidiki tuğum perhizliridin vaz keçken bolsimu, mutleķ kôp kısım terķib yene melum dericileride mevcut bolup turmaqta. Biz tehli kılğan yukiriķi nuķtilar peķet biz nôvettiki ciddi özgirivatқан devrde hatirilivelişķa ülgüreligen âdet nemuniliridir.

4.2.6. Yemek – İçmekke Ait Perhizler

Yemek – içmek - insan öz hâyâtini kâmdaş, perviş kiliş ve koğdaşta tayinidigan birinçi amildir. Biraķ, insanniñ yemek – içmek istemal kiliş karigularçe kôbul kiliş ceryani emes, belki yêgili bolidigan nersilerni istemal kiliş dairiside neminiñ yemek – içmek süpitide kôbul kilinişini öz nôvitide yene medeniyet tûsini alğan iştur. Muşu menidin kariganda, yemek – içmekke alaķidar barliķ paaliyetler insanlarniñ maddiy medeniyetniñ muhim terķibiy kısım bolup hêsablinidu. İklım şaraitiniñ oşşimasliķi ve ozuķliniş aditiniñ perķliķ boluşi sebebidin, dunyadiki her kaysi milletlerniñ yemek – içmek medeniyetide perķler mevcut bolidu. Bundaķ perķ omumen nemilerniñ yemek – içmek terzide kôbul kilinişini, gıza teyyarlaş usulliri, şuniñdin terekkiy kilip çikқан yemek – içmek tēbabiti ve aditi katarliķ cehetlerde kôrülidu.

Her bir cemiyette kişiler yêgili, içkili bolidigan maddiy nersiler içidin melum nersilerni ozuķluķ süpitide tallivalidu. Şuniñ bilen birge nurgun yemek – içmek türleri bu dairidin çikirip taşlinidu. Dêmek neminiñ yemek – içmek süpitide istemal kilinidiganliķi ve yene nemilerniñ istemal kilinmaydiganliķi yalguz yemek – içmeklerniñ ozuķluķ kımmiti, payda – zeyini nuķtisidinla emes, belki yene tarihiy medeniyet enenisi teripidinmu belgilinidu. Mana bu milletlerniñ yemek – içmek aditiniñ muhim bir teripidir. Yene bir tereptin, yemek – içmek ademniñ hâyâti bilen bivaste munasibetlik bolğaçķa, kişiler yemek – içmek mesiliside haman bezi yemeklik ve içimliklerdin şundaķla gızaliniş usulliridin özini tartip, şu arkiliķ sađlamliķķa, amanliķķa eşişişni oylaydu. Gızaliniş enenisi içidiki nemilerni yeyiş ve nemilerni yemeslik kandaķ yemeklik ve içimliklerdin özini tartiş katarliķlar del örp – âdettiki yemek – içmek perhizliri bolup hêsablinidu. Yemek – içmek perhizliriniñ menbesini sürüştürgende, ular kēdimki ibtidaiy dinîy etiķadlardin, yaki kēyinki devrlerdiki dinîy çuşençe hem işençlerdin, veyaki âdettiki enene sebebidin peyda bolidu. Yene bezi yemek – içmek perhizliri bir milletniñ ozuķluķ dairisi sirtidiki barliķ obyektlerini, cümlidin

yemek – içmekleri öz içige elişimu mümkün. Kıskısı, her kıaysi milletniñ ozuqlınış mesilisinde barlıķķa keltürgen perhizliri istemak kılinidiğan yemek – içmek, yemelik teyyarlaş usulliri ve ğızalınış usuli kıatarlıķ bir kıançe terepte ipadilidı. Bu terepler her kıaysi milletlerniñ yemek – içmek medeniyitiniñ mezmuniğa, tüşige ve kıurulmisiga çoñ tesirlerni elip kelidu.

Uyğurlar bir kıeder mol ve reñgareñ yemek – içmek medeniyitige iğe bolğan, yemelik istemal kılişni tēbabet prinsipliri bilen birleştürgen, yemelik türleri ve ğıza teyyarlaş usulliri köp ħelktur. Munasip reviğte, Uyğurlarnıñ yemek – içmek aditi içinde nurgun perhizler mevcud. Bu perhizlerni nemilerni yemeslik ve içmeslik (ğıza obyękti), kıandaķ şekilde yemeslik (ğızalınış şekli), ğıza teyyarlaşta nemilerni kıılmaslıķ (ğıza teyyarlaş usuli) kıatarlıķ üç çoñ tür içinde küzitiş ve mulahize kıliş mümkün. Tövende, Uyğurlarnıñ türlik sebepler tüpeylidin peyda bolğan yemek – içmek perhizlerini eşu üç nuķta boyiçe şerhleyemiz:

4.2.6.1. Ğıza – Taam Perhizliri

Uyğurlarnıñ yemelik perhizliri köp bolup, bularnıñ beziliri tēbabet prinsipliri boyiçe otturiğa kıoyulğan, beziliri bolsa melum dinıy eķide ve ħurupatlıķ mevķesidin şekillengen. řuņa, Uyğurlarnıñ yemeliklerge ait perhiz ādetlerini perķlendürüp biliş zörüriyiti tuğulidu.

Uyğurlar uzak tarihtin buyan yemeliklerni yęgili boluş – bolmaslıķ nuķtisidinla emes, belki yene ularni tebiiti, kıuvviti, payda – zēyini nuķtisidinmu küzetti. Neticide ozuķ bolidiğan nersilerni tonuş ve menpeetlik terzde istemal kıliş – “ozuķřunaslıķ” nami bilen atilip, kündilik turmuşta ve tēbabetçilikimizde izçil kıollinilip keldi. Uyğurlarnıñ yemek – içmekleri perķ etiş usulliri köp bolup, Uyğur ozuķřunaslıķıda yemek – içmekler (omumen eğizdin istemal kılinidiğan yemelikler) tebiiti, süpitide ve payda – zēyinięa asasen bir kıançe türge bölünęen. Yemelikler doriliķ yaki ozuķluķ kıimmitige asasen “Ğızay-i Mutleķ”, “Davay-i Mutleķ”, “Ğızayı Davayı” ve “Davayı Ğızayı” dep töt türge ve bir kıatar ikkilemçi türlerge bölünęen. Yemelikler süpitige asasen “Letiyf”, “Kesiyf” ve “Mötidil” dep üç çoñ türge ve on sekkiz ħil ikkilemçi türge bölünęen. Uyğurlar barlıķ ğızalarnı yene höllük ve issiklik dericisi boyiçe “Höl soęuķ”, “Höl issik”, “Kıuruķ soęuķ” ve “Kıuruķ issik” değendek töt türge bölüp tonuydu ve istemal kılişni belgileydu. Uniñdin bařķa, ademniñ yeşi, cinsi,

pesil ve vaqit boyıçe yemekliklerniñ miqdari hem süpiti heqkidimu enik teleblerni otturiğa koyğan asasta, ilmiy istemalni tekitleydu. Uyğur ozuqşunaslıkida yemekliklerni zörüriyet ve ehtiyac, san ve süpet, vaqit, usul, şekil ve âdettin ibaret alte şert astida etraplıq oylişip andin yeyiş ve içiş teşebbus kılınıdu. Dêmek, yukiriki zörür şertler اساسida Uyğurlar süpiti ve tebiiti özlirige mas kelmigen yemeklik hem içimliklerni istemal kiliştin çeklinidu. Yeni, mizaci höl issik kişiler höl issik tebiittiki gızalardin, mizaci höl soğuk kişiler höl soğuk tebiittiki gızalardin, mizaci kuruğ issik kişiler kuruğ issik tebiittiki gızalardin, mizaci kuruğ soğuk kişiler kuruğ soğuk tebiittiki gızalardin perhiz kılıdu. Yaş - qorami boyıçe, yaşlar ziyade az gızaliniştin, kërilar köp gızaliniştin, cinis boyıçe erler bek az gızaliniştin, ayallar bek köp gızaliniştin perhiz kılıdu. Pesil boyıçe kiş peslide soğuk tebiittiki yemekliklerni köp istemal kiliştin, yaz peslide bolsa issik tebiittiki yemekliklerni köp istemal kiliştin perhiz kılıdu. Uyğurlar “Kêsel êgizdin kiridu, ve yene êgizdin çıkıp kêtidu.” Dep qarap, çeksiz ihtiyariylik boyıçe yemek – içmeklerni istemal kilitin çeklinidu. Omumen, Uyğurlarda gızani köp yeyiş yaman iş dep qarilidu, köp yeyiş ve köp içiş – kêsellikniñ, horunluqniñ, añaqlıqniñ ve köñli qarılıqniñ sebebkari dep tonulidu. Uyğurlarniñ mutepekkuri ve uluğ hoküması Yüsüp Hâs Hacib «Kutadğu Bilik» namlıq esiride yemek – içmek mesilisige alahide orun berip, şundaq yazğan:

- «4615 Kêsel galdin kirur, uni çin küzet,
Yêgin aşni teñşep, az – az ye peket.
- 4674 Êgizdin kirur aş bilen bu kêseler,
Kêritur kişini yêşidin evvel.
- 4675 Gêliñni yigip sen, daim êsen yür,
Kilur yüzni sulğun kêseler her mehel.
- 4642 Tileseñ kêselsiz ömür, ey tekin,
Êti “Az ye” dâgen dorini yêgin.»⁴⁸

Uyğurlar yene yemekliklerniñ tebiittige اساسen qarimu qarşı tebiittiki yemekliklerni birla vaqıtta yeyiştin çeklinidu. Yeni, tebiiti ziyade issik tamaqlar bilen tebiiti ziyade soğuk tamaqlarni birla vaqıtta yeyiş, süpiti qarimu qarşı yemekliklerni yeyiş, bir hil gızani yep

⁴⁸ Yüsüp Hâs Hacib: «Kutadğu Bilik», Milletler Neşriyatı, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uyğurçe 959 -, 963-, 971- betler.

bolğandin këyinla, uniñ hezim boluşini kıyinlaşturuve tidigan yemekliklerni yeyiştin perhiz kilidu. Bu cehettiki konkrèt belgilimiler bek bolğanlıķı, şuniñdek bundaķ perhizler melum hıldiki eķide – işenç sebebidin emes, belki sađlamlıķni asraş nuķtisidin otturiğa qoyulğan bolğaçqa, bu yerde ularni köp şerhlimeymiz.

Yuķirida kışkıçe tilğa alğan ilmiy ve tecribivi tūs alğan yemek – içmek perhizliridin başqa, Uygurlarda şundaķ bir kısim perhizlermu barki, bularniñ bir kısimi ibtidaıy dinıy etiķad sebebidin yaki hazırķi zaman dinliri teripidin barlıķqa keltürülgen. Bundaķ perhizlik yemeklikler ve içimlikler qedimdin tartıp Uygurlar yeyiştin ve içiştin çeklinip kelivatқан bir kısim yemeklikler, İslam dinıda “haram” yaki “mekruh” dep qaralğan yemeklik ve içimlikler, şundaķla türlüķ hurapiy sehriy qarash sebebidin, istemal qilinganda neslik peyda kilidu dep qarilidigan yemeklik ve içimliklerdur.

İslam dinı Uygurlarniñ enenivi yemek – içmek adıtige çoñ tesir körsetti. Cümlidin hayvanattin elinidigan yemeklikler mezkür dinda hâlâl ve haram dep ikki katêguriyige bölüngeçke, Uygurlarniñ göş türidiki yemeklikleriniñ ve bir kısim içimlikleriniñ türlüride eli çoñ özgiriş barlıķqa keldi. «Quran» ve Muhammed peygemberniñ körsetmiliridiki belgilimilerge asasen. Uygurlar bir kısim yemeklik ve içimliklerini istemal qiliştin çeklinidigan boldi. Tövende, İslamiyettin këyinki Uygurlar istemal qiliştin perhiz qilip kelgen yemeklik, içimlik ve çekimliklerini tizip körsitimiz:

1. Yeyiş Çeklengen Yemeklikler:

(1) Çoşqa (öy çoşķisi ve toñguz), it, eniķ, maymun, eşek, keçir, bursuķ, çaşқан türidiki napak hayvanlar;

(2) Yolvas, kaplan, böre, şir, möşük, yılan, çayan, şundaķla ötkür tirnaķlıķ, tumşuķida olcini çokup – titip yeydigan bürküt, qarçuğa, sar türidiki yirtkuç hayvanlar ve yirtkuç kuşlar;

(3) Boğuzlap öltürülmigen, belki eközi ölüp qalğan, kessel bolup ölgen, zeherlinip ölgen, soqulup ölgen, besilip ölgen, tuncuķup ölgen, esilip ölgen ve yikilip ölgen barlıķ hayvanlar;

(4) Alladin başqa ilahlar yaki mehluķniñ nami bilen boğuzlangan yaki musulman bolmigan âdem boğuzlığan hayvanlar;

(5) Barlıķ qanlar, cümlidin hâlâl ve haram hayvanlarniñ qanliri;

(6) Gende yep qalğan koy, kala, tohu, ördek, ğaz... Qatarliq hâlâl hayvanlar;

2. İciş Çeklengen İçimlikler:

(1) Haraq (İspirtlik barliq içimlikler);

(2) Kan;

(3) Göşini yègili bolmaydigan hayvanlarniñ süti;

(4) Gende yep salğan hâlâl hayvanniñ süti;

(5) Âdem süti (Êmiş mezgilide turğan bovaqklar buniñ sirtida);

3. Çekiş Çeklengen Nersiler:

(1) Zeherlik çekimlikler cümlidin ħiroin, kokayin, epsün, morfin ve neşe qatarliqlar;

(2) Âdettiki çekimlikler, cümlidin tamaka, payirus, sigart, kkk tamaka, nasival qatarliqlar;

Yukurudiki üç türlik nerse İslam dinîda yèyiş, içiş ve çekş çeklengen nersilerdur. Bularniñ bezisiniñ çeklinişi heqkıde «Quran» da êniq belgilime bar, beziliriniñ çeklinişi heqkıde bolsa toğrisida «Hedis» lerdè körsetmiler bèrilgen yene beziliri bolsa ilmiy kıyas usuli boyiçe çeklengen nerilerdur. Uygurlar İslam dinîğa êtiqad kılgandin keyin, yukirida sanap ötülgen yemeklik, içimlik ve çekimliklerdin çeklinidigan boldi. «Quran» da hayvanlardin peket çoşkiniñ haram kılinganlıqla tilğa élingan, emma hedislerde bu mezmun tèhimu kèñiytilip, haram kılingan hayvanlarniñ dairisi tom tuyakliq hayvanlar, köşimeydigan hayvanlar, yirtkuç hayvanlar, yirtkuç kuşlar, barliq haşaretler ve ömiligüçi hayvanlarni öz içige alidigan bolğan. Biraq özi ölüp qalğan hayvanlar içide barliq su canliqliri (cümlidin bèliq türidikiler) hâlâl kılingan bolup, navada ular sèsip ketmigen bolsila yèyiş teşebbus kılingan. Yukirikidek höküm tüpeylidin Uygurlar eşek, keçir qatarliq tom tuyakliq hayvanlarni, çoşkiğa oħşaş köşimeydigan hayvanlarni, şir, böre... Qatarliq barliq yirtkuç hayvanlarni, it, möşükke oħşaş göşhor öy hayvanlarni, paqa, kulule, koñguz, yılan qatarliq haşaret ve ömiligüçi hayvanlarni, kuşkaç, kepter, demder, pahtek, kirgavul, bödüne qatarliqlardin başqa yavayi ve yirtkuç kuşlarni yèyiştin perhiz kilidu. Kısmen ehvallarda kèsellikke şipa izdeş yaki ağır açarçilikni bèsiş üçün yukirikidek hayvan göşlirini yèyişni bek yaman élip ketmisimu, emma ular başqa dorilar yaki başqa yeydigan nerse tèpilğan haman, yenila perhizlik nersiler qatarida sanilip, çeklinidu. Uygurlar uzak tarih mabeynide atniñ göşini istèmal kilip kelgen. Emma at tom tuyakliq hayvandur. Tom tuyakliq hayvanniñ

her andiqini yemeslik nuqtisidin ariganda, at gosini yeyi alahide ehval sanilidu. İslam dinidimu at goi yeyi eklengen nerse atarida sanalmian bolsimu, Uygurlar birer zoruriyet tugulmisa, asanlie at olturup gosini yeyini teebbus ilip ketmeydu. Bezide kiiler cede mingen bolsa, uni yeyike bolidianliini eytidu.

Uygurlar halal dep arilidian hayvanlarni olturup yeyitimu, ularni olturuli usuli yaki oluw eklige arap andin yeyi yaki yemeslikni belgileydu. İslamiy aide boyie boyie, halal hayvanlar her anda sebeb tuipeylidin ozi olup alandin keyin bayilidiken, ularni gosini birdek yemeydu. Yene musulman bolmian adem boguzlian yaki ovlian halal hayvanni goi hem boguzlinip eni eitilmimian hayvanni gosinimu yemeydu. Uygurlar tou yemekci bolanda, touni yette kun katekte beip bolandin keyin andin boguzlap istemal ilidu. Yene kuruk tounimu boguzlap yemeydu. Sebeb uki, toular dalada yurgende, gende yep selistin haliy bolalmaydu. Kuruk tou bek oruklap ketidian bolaa, uni yese bedenge menpeet ilip ketmeydu. Muu sebebtin, tou yeyite touni yette kun katekte beip, yaki tou kurukluktin halas bolandin keyin andin boguzlap yeydu.

Uygurlar her anda halal hayvanni bedinide yette hil haram (yeni yeyi – ii etiy eklengen) ve yette hil mekruh (yeyi – ii nepretlinerlik) nerse bar dep araydu. Bu yette hil haram nerse bolsa: an, yiri, yulun iidiki yulun sur maddisi, ot epi, ot suyuqlii, hayvanni ii, sirlı (boyun patii) lardin ibaret; yete hil mekruh nerse bolsa: yurekni ikki uliki, tuyaq, bez, mee epi, koz arcui, erkek hayvanni taii ve uyisi (cinsiy ezasi) din ibaret. Uygurlar halal hayvanlarni boguzliandin keyin, uni yukirida tilga elingan ezalirini ikirim yaki kesip tighaliandin keyin andin istemal ilidu. assaplarmu malni olturup enini toluk eitip bolandin keyin, yukirida tilga elingan terkiblarni ikirim talap andin gosini satidu. Demek, Uygurlar halal hayvan tenidiki yukiridiki 14 hil nersini yeyi ve iistinmu perhiz ilidu. «Divanu Luatit Turk» te munda bir bayan bar: “Yun: Okige aplakan i go. Buni ayallar yeydu, erler yemeydu.”⁴⁹ Haziri Uygurlarmu oala hayvan tenidiki eu goni elip talivetidu, erlermu, ayallarmu oala yemeydu. Bu nahayiti kedimdin alan perhiz aditi bolup, uni sebebi bizge hazire melum emestur.

edimki devrlerdiki totemlara ait perhizlerni muhim bir ipadisi totem hayvanlirini olturu ve gosini yeyistin eklestur. edimki uruk ve ebililer ozlirige totem ilgan

⁴⁹ Mehmud Kageriy: «Divanu Luatit Turk», inca Hel Neriyati, 1980 – yili 8 – ay neri, Uygure. III tom, 494 – bet.

hayvanlarni şu uruq yaki qebiliniñ her qandaq ezasiniñ öltürüp göşini yeyişini qattiq çekleyti. Navada birer kişi totém hayvininiñ göşini yep qoysa, u kişi uruq yaki qebilidiki başqa ezalarniñ eğir cazasiğa yoluqattiq yaki öltürülettii. Dëmek, bu dünyavi hadise qedimki Uyęur ecdadliri arisidimu bolęan dep tesevvur qilalaymiz. Uyęurlar ecdadliri tarihta bir qançe hayvanni totém qilip kelgen. Buniñ içide eñ umumiylıqqa eęe bolęini böredur. Tesevvur qilalaymizki qedimki Uyęurlar totém bolęuçi hayvan bõrini öltürüştin ve uniñ göşini yeyiştin perhiz qilęan. Uni öltürüş ecdadni öltürgenlik, uni yiyiş ecdadnii yigenlik hësablinip qattiq çeklengen. Bügünkiçe bolęan mezigilde Uyęurlar meyli totém qarişi sevebidin bolsun yaki İslam dinidiki yirtquç hayvanlarniñ göşini yiyiştin çekleş qarişi sevebidin bolsun, bõrini öltürmeydu. Göşini yemeydu. Bolupmu çarvıçilik rayonliridiki Uyęurlar bõrięe hem qorkunç neziride hem iğlas bilen qarap, uni etip taşlaştin çeklinidu. Bõrini öltürse mal aynimaydu, dep qaraydu. Bügünki devrde bõre Uyęur yurtlirida nesli kuruş girdabiğa bërip qaldi. Şuña uni öltürmeslik perhizimu tedrici emeldin qaldi.

Gõş qedimki Uyęurlarniñ asasiy yemekliki bolęan idi. Budda ve İslam dinęa etiqad qiliştin burunqi Uyęurlarniñ yemek – içmek aditi heqkıde “Türki tillar divani” din az – tola melumatqa ięe bolsaqmu emma şu devrlerdiki yemek – içmeklerniñ umumiyl hãliti, bolupmu yemek – içmek perhizliri heqkıde enik melumatqa ięe emesimiz. Belki yaşas ehtiyaci sevebidin qedimki Uyęurlar İslamiyettin keyinki devrdiki Uyęurlar yiyiştin çeklengen hayvanlarniñ göşini yigen boluşi, hetta hazir hãlãl dep qarilidiğan bezi hayvanlarniñ göşliri, sütliri şu devrde istimal qilinmiğan boluşi mümkün. Budda dinî Uyęurlar arisida mevcud bolup turęan on esirdek vaqit içide, Budda dinidiki canliqqa azar bermeslik, canliqni öltürmeslik ekidisi boyıçe pütün Uyęur Buddistlar göş yeyiştin, göşlük tamaq yeyiştin qattiq çeklinip, addiy – sadda ve göşisiz ğiza yeyişke âdetlengen. Biz İdiküt devriğe ait yazma yadikarlıqlardın göşlük ğiza göşlük ğiza heqkıdiki bayanlarni dëęüdek uçritalaymiz. Bu ehvaldin, hemde Budda dininiñ tüp qarashliridin çiqip turup Budda dinęa etiqad qilęan qedimki Uyęurlarni göş yeyiştin, süt içiştin çeklengen, dep eýtalaymiz. İslam dinî sevebidin Uyęurlarniñ eslidiki yemek – içmek obyektliri eslige kelgen bolsimu, biraq yokişida bayan qilęandek çeklimilermu bëkitildi. Neticide miñ yıl mabeynide Uyęurlarniñ göş türidiki yemek – içmiki asasen qoy, tõe, õçe, at, ğaz, ördek, tohu... Qatarlıq õy hayvanliridin këlidięan ehval şekillendi. Uyęurlar uzak mezigillik qoy göşi istimal qiliş ceryanida qoy göşidin yasilidiğan türlik taamlarni barlıqqa keltürüp, yemek – içmek medeniyitini beyitti.

Uygurlar eçitkuluğ yemekliklerini içişke âdetlenmigen. Bolupmu küçlük mes kiliş roliğa ige içimliklerini içiştin perhiz kılıdu. İslam etiğadidin ilğiriki Uygurlar süt ve aşılkını eçitiş arkilik bir kaççe hil içimlik yasap istimal kılıp kelgen. Mehmud Kaşğeriğ «Divanu Luğatit Türk» de hatirilep kaldurğan “kumlak” (heşkiçiçekke oğşaş bir hil ösümlük. Uniğña hesel arılaştırup, şarap yasilidu.) “kimiz” (tulumda eçitilğan yılka süti) “buğsum” (boza, tertiğtin yasilidiğan içimlik) “ağartku” (boğday yarmisidin yasalğan boziğa oğşaş içimlik)⁵⁰ katarliğlar qedimki Uygurlar istimal kılıp kelgen şaraplarnıñ bir kısmidur. Undin başqa Uygurlar şeher hâyâtiğa qedem koyğandin keyin üzümün eçitilğan içimlik (Bu keyinçe “muselles” dep ataldi.) eçitidiğan boldi. Kışkisi ispiert terkibi bar içimliklerini içiş qedimki Uygurlarda çeklenmigen. Emma Uygurlar Budda dıngı ve İslam dinığa etiğad kılığandin keyin mes kılığuçi içimliklerini içiştin çeklinidiğan boldi. Budda murtliri gönülni pakalaş, tuyğuni sap tutuş, havayı – heveske bérilmeslik teşebbusliri bilen, mey – şarap içiştin ketiy çeklengen idi. İslam dinında umumen ademni mest kılığuçi her kandağ içimlik mesilen: Ağ harağ, üzüm hariki, buğday hariki, anar hariki, çilan hariki, gürüç hariki, piva, boza... Katarliğlarni içiş ademniñ eklıge ve rohiğa yaman tesir elip kelidiğanliki sebebidin kattik çeklendi. Eneniviğ Uygur cemiyetide Uygurlar harağ türidiki barliğ içimliklerini içiştin çeklinip kelgen. Anda – sanda kişiler muselles yaki kimiz içip öz teleblirini kanduruşup kelgen. Yekinki mezigilde devriğ özgirişke ezgişip bir kısım Uygur erliri harağ içişni eğır almaydiğan, hetta kesip kılivalidiğan ehvalni şekillendürdi. Birağ helğ yenila harağ içişni intayin yaman köridu. Bolupmu meyli ilğiriki devrlerde bolsun yaki hazirki devrlerde bolsun, ayallarnıñ harağ içişni intayin ehlaqsizliğ sanilip kattik çeklinip kelgen ve çeklinivatidu. Növette kısmen kişiler arisida harağ içiş eğır ictimaiğ mesile bolup qaldi.

Tamaka gerçe yemelik yaki içimlik bolmisimu, emma yenila eğız burundin kirgüzüp cismaniğ ve rohiğ telebni kanduridiğan bir hil istimal boyumidur. Tamakniñ Uygurlar arisida kaçan peyda bolğanliki heğkide bizde eniğ ispat yok. Emma kök tamaka tertiş ve kendir tertiğ neşe yasaş hili uzak yariğğa ege iştur. Uygurlarnıñ enenivi çekimlikliridin kök tamaka, neşe ve nasivallar bar. Uygurlar tamakini nisbeten az çikidu. Bolupmu İslam dinında umumen bedenge ve rohğa zıyanliğ her kandağ nerse haram dep qarilip çeklinidiğanliki sebebidin nurgun Musulman Uygurlar yokuriki her hil çikimliklerini çikiştin perhiz kılıdu. Uygur erliri anda – sanda tamaka çeksimu, emma ayallar içide tamaka

⁵⁰ Mehmud Kaşğeriğ: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Helğ Neşriyatı, 1980 – yılı 8 – ay neşri Uygurçe, I tom 620 – bet, 631 – bet, III tom, 600 – bet.

çekidiganliri yoq deyerlik. Navada çekip qalsimu, mehpi hâlette çekidu. Ayallarniñ tamaka çekişi Uyğurlarniñ ehlaqiy qarashliriga ketiy maslaşmaydu. Cemiyet ayallarniñ tamaka çekişni intayin yaman körgenликтin hazirki tamaka taza evc alğan devrdimu Uyğur kız – ayalliri tamaka çekiştin hamam çeklinip kelgen.

Uyğurlarniñ yemek – içmek aditide şundaq bir kısım perhizlermu barki, ular melum hurapiy qarash yaki sehriy etikad sebebidin kelip çikkan. Mesilen: Uyğurlar toy qilmigan yaşlarniñ ve balilarniñ koy, kala ve öçkilerniñ kızil öngiçini yeyistin çekleydu. Kızil öngiçniñ yene bir ismi “yenişkaq” bolup, navada toy qilmiganlar uni yese, toy qilmaqçı bolğan layiqi bilen yenişip ketermiş. Uyğurlar yene tohu, gaz ve ördeklernin yilikini yeyistin perhiz qilidu. Çünki şundaq qilsa namaz şam qarigusi bolup qalar iken. Bu perhizlerde oşşalış sehrigerliki asasiy rol oynigan bolup, kızil öngiçniñ elastiklik hususiyiti toyniñ yenişip ketidiganliqiga, tohu – gازلarniñ öziniñ qarangu çüşüşü hamam köziniñ körmeydiganliki uniñ yilikini yegende yigüçiniñ namaz şam qarigusi bolup qalidiganliqiga sebeb qilingan. Yerkende Uyğurlarniñ yene kiçik balilarga yilik yigüzse şu bala ata – anisiniñ yilikide su içidigan (yeni ata – anisini bek qarşitidigan) bolup qalidu, dep, balilarga yilik yigüzistin perhiz qilidigan ehval bar. Buniñ prinsipimu yoturidiki perhizlerge oşşaydu. Emma bu ilmiy qarash emes. Çünki yilik nahayiti kuvetlik bolup, uniñda kiçik balilar ciddiyy ehtiyaclik bolğan meniral maddilar (mesilen, kaltisiy) intayin mol bolup, bu hil ehval hazir balilar arisida evc elivatқан kaltisiy kemlik kesellikini davalaş ehtiyaci sebebidin yotulup ketti. Helk arisida yene turmuşluk bolğanlarniñ hayvan telini yemeydigan aditi bar. Bolupmu balisi yeni tugulğan yaşlar tal yese balisi telikqak bolup qalidu dep qarap irimdaydu. Yene bezi yurtlarda sevze kelemçisini yese kelenderge tegip qalidu, yaki kelender elip qalidu dep, kelemçe qilingan sevizini yeyistinmu perhiz qilidigan işlar mevcud. Yoturiki ikki perhiz aditide tilniñ sihriy küçige işniş asasiy orunda turidu. Yeni sözlerniñ oşşap kelişi emeliyettiki oşşaş neticisi barliqqa keltüridu dep qaraydigan ibtidaiyy tepekkur yoli mevcud. Tal yemeslikte, “tal” sözi bilen “telikış” söziniñ aldinki boğumi ve üç tavuşü oşşaydu. “Kelemçe” söziniñ aldinki töt tavuşü bilen “kelender” söziniñ aldinki töt tavuşü oşşaydu. Ene şundaq oşşalış realliktiki oşşaş neticisi keltürüp çikiridu. Bu eñ qedimki devrlerge teelluk perhizler boluşqa munasiptur. Uyğurlar toy qilimigan yaşlarniñ qazanniñ tegide qalğan qoturmaq yaki qijmaqni, hemde un tuzundisi (tügmende un tartqanda tuzigan ve keyin yigivelingan un) din qilingan nanni yeyistin ve qazanniñ tegide qalğan yukundinî yalişidin çekleydu. Navada şundaq qilsa toy bolğanda boran çikip ketermiş, yaki yamğur, qar yegip ketermiş. Derveqe qoturmaq yaki qijmaq köygen yemeklik bolğaqqa u adem tenige payda

èlip kelmeydu. Tozundimu elvette şundaq. Uniñ üstige u şamal küçi sebebidin tozup, tozunda şekillinidu. Bu elvette kişilerge yaħşı bir hâlettiki yaman ehvalni yaqi şamal – boranğa oħşaş hadisilerni eslitidu. Şuñlaşqa, birersiniñ toyi bolğan küni yamğur yaqi qar yègip, yaqi şamal çikip toy keypini buzsa, kişiler toy qılğan kız – yigitniñ ilgiri qazan kıjmisini yigenlikini yaqi tozundidin qilingan nanni yep salğanliqni tesevvur qilişidu. Hazir havariy hekkidiki bilimler çoñkurlaşkanlıqidin, kişiler toy küni bolğan eşundaq bolsa, yenila çaqçaq süpitide yokurıki qaraşni tekrarlaydu. Uygurlar hèmir yuguruşqa işlitip aşkan suni içiştin ve qağilar èlip kècip kömüp qoyğan yañaqni yese unutqak bolup qalidu, dep qarap, şu nersilerni yeyiş, içiştin çeklinidu. Bu perhizlerdimu oħşaşlıq qarışı mevcud. Yeni qağa yañaqni èlip qaçkan iken, navada u unutqak bolmiğan bolsa çoqum özi kömgen yañaqni tèpip yigen bolar idi. U unutqaklıq sebebidin kömüp qoyğan yañaq, qonaqniñ beşi qatarlıqni tèpip yeyelmeydu. Dèmek, âdem u kömüp qoyğan nersini tèpip yeydiken uniñğa qagniniñ unutqaklıq hususiyiti tesir arkilik yukidu. Mana bu nisbeten toğra çüşendürüştur.

Nan Uygurlarniñ eñ qedimki zamanlardin tartipla istimal qilip kelgen asasiy yemeklikidir. Nan Uygurlar üçün irimlik ve muqeddes nersidir. Uygurlarniñ dastur han nan bilen zinnat tapidu, kişiler nan bilen kesem qilidu, nansiz seperge çikmaydu. Umumen nanni nahayiti muqeddes bilip, nanni alahide hörmetleydu. Uygurlar nanniñ cin – alvastilarniñ yamanlıqini tosuş, sehingerlikini paş qiliş hislitiniñ barlıqığa işinidu. Şuña kişiler keçileride yalguz yol yürgende yeniğa nan èlivalidu. Nanniñ töşükidin darvazğa qarisa darvaz arqamçidin yikilidu. Sèhir qilguçığa qarisa sehirmiñ yalğanlıqi aşkare bolidu, dep irimdaydu. Uygurlar nanni uluqlap uni israp qilmaydu, dessimeydu, uvaqlirini pakiz tirip ağızğa salidu yaqi âdem dessimeydiğan caylarğa qoyidu. Nanni yeyiş cehette Uygurlar qizlarniñ tonur yaqi oçaqqa çüşüp ketken nanni yeyişidin çekleydu. Muşundaq qilsa qizlar teleysiz bolidu yaqi teliyi kemptük bolidu, dep coruydu. Yene oğullar dadisiniñ astida qalğan hèmir ulandisida qilingan nanni yeyiştin perhiz qilidu. Navada oğullar şundaq nanni yese, ularğa saqal – burut çikmaymiş yaqi sepiride boran çikip kètermiş. Eksçe qizlar bundaq nanni yese bayğa yatlıq bolarmış ve unluq (aşlıqi mol dèmekçi) bolarmış. Köyüp ketken nanni qizlar yese nahşiçi bolarmış. Kıskisi Uygurlar kız – oğullarniñ nanniñ pütünini, köyüp ketmeginini ve çüşüp ketmeginini yeyişini teşebbus qilidu. Bundaq qiliş arkilik ularniñ kud – behtiniñmu pütün boluşini tileydu. Uygurlar qedimdin tartip göş ve aşlıklar bilen birge hayvan sütlirini mu istimal qilip kelgen. Süttin türlüq èçitkuluq yemekliklerni yasap içken. Aldınki sehipide tilğa alğandek, haram hayvanniñ, gende yevalğan hâlâl hayvanniñ ve ademniñ sütni içiştin çeklengendin sirt, yene süt içişte bezi qaidilerge riaye qilip kelgen. Uygurlar

kala, öçke, tögilerni sağıdu. Kıoyını bolsa sağımaydu. Sėgilğan sütüni kaçılarga kaçılığandin kėyin uniñ ėgizini yapmaslıqtın ketiy perhiz kıilidu. Ɖytişlarğa karığanda sütüniñ ėgizini oçuk kıoysa, cinlar şu sütte balilirini yuyunduridiken, řuniñ bilen bu sütüni içken kışi sarañ bolarmış. Emeliyette cin sütte balilirini yuyundurmaydu, belki sütüniñ ėgizi oçuk kıalsa topa – çañ sütke kıonidu. Başka nersilerinıñ çüşüp kėtiřidin hem sağılangılı bolmaydu. Kışiler eřundaķ tecribiviy bilimge yokurıķidek ĥorapatlıķni seveb kılip turup, süt kaçılğan kaçınıñ ėgizini oçuk kıoyuştın tosıdu. Uygurlar yene hėssiy tesir nuķtisidin çikııp, sütüni oçaķķa tőküvetse, şu süt sėgilğan siyirniñ yilini ağıriydu yaki süt çikımaydu, dep coruydu.

Uygurlar mėvini intayın ezizleydu, mėvini cennettin çikıķan nerse dep kıarap, uni israp kıiliştin, dessep – çeyleştin bekmü eĥtiyat kıilidu. Bu cehette alahide irimlik kıaraş ve ădetlermu yok. Emma Uygurlar kıoğun uruķini çėcip yėyiřke ădetlenmigen. Añlařķa karığanda kıoğun uruķini çėcip yise periřtiniñ kıursıķını yargandek bolar iken. Emeliyette hiçbir dında perişte kıoğun urıķida bolıdu degen petiva yok. Bu peķet kıoğun uruķini sağılap kėliř kėler yılķi tėsir üçün uni asrap kėliř üçün bařķiçe usul bilen otturıģa kıoyulğan perhiz aditidur.

İnsanniñ yaşışıda yėmekliktinmu muhim urunda turidıģını sudur. Hăyâtlik sudın ayrılalmaydu. Uygurlarnıñ su heķķidiki belgilimilirimu intayın inçike bolup, hălâl hayvanlar yaki ademler içip eřip kıalğan suni bolsa hălâl dep kıaraydu. Emma çošķa, it, yolvas, bėre kıatarlıķ hayvanlar içip eřip kıalğan suni paskına su dep kıarap içiştin perhiz kıilidu. Müřük, toĥu, yava kıuşlar içip eřip kıalğan suni bařķa řu bolmıģan ehvalda ularnı içiř mekruh bolıdu, dep kıaraydu. Navada su terkiбіge un sopun kıatarlıķlar çüşüp ketken bolsa, emma suniñ umumiy süpiti özgermigen bolsa uni hălâl dep kıaraydu. Navada suniñ süpiti özgirip ketken bolsa uni içmeydu. Kıışkisi suniñ süpitiģe alahide dikķet kıilidu. Bezi kışiiler “Su yette domılsa hălâl” dep kıarap bulğanğan suni içipmu kıoyıdu ve neticide melum kėselliklerģe giriptar bolıdu.

Uygurlar meyli tamaķ yėyiřte bolsun yaki su içişte bolsun, erler ayallardın ařķan tamaķni yėmeydu, suni içmeydu. Navada muřundaķ kıılsa erler ĥotunıdın kıorķidıģan bolup kıalar iken. Emma ayallar erlerdın ařķanni yeydu ve içıdu. Bu roşenki erler ĥökümranlıķiniñ kıaldıķlıridur.

Her kıandaķ dında din muĥlisleriniñ melum muddet tamaķ yėmeslik su içmeslik arķılıķ tekvadarlıķni aşuruşni, özini çiniķturuřni teleb kıilidu. Cümlidin Budda dinıdiki türlik perhizler, İslam dinıdiki hiciriye kalındari boyıçe 9 – ay – Ramızan ėyidiki ottuz kün

tutidiğan roza buniñ misalidur. Budda etiķadi davride Budda muħlisiridin bolidiğan Uygurlar pütün ömrinde gøş, haraķ, oyun – tamaşa ve hayvani – heveslerdin perhiz tutup ötetti. Bu ular üçün meñgülik çeklime bolup hësablinatti. İslam dinîdimu musulmanlarniñ Ramizan rozisi tutuşı perhiz süpitide beř çoñ dinniyy mecburiyetniñ birsidur. Uygurlar İslam etiķadidin këyin Ramizan ëyida sübhidin iliriki vaķittin tartip taki kün patķıçe tamaķ yeyiştin, su içiştin, dora yeyiştin, tamaka çekiştin, cinsiy alaķidin ve başka şehvaniyy, natoĝra işlardin, ķan alduruştin, okul salduruştin ķattıķ çeklinip kelgen. Hazirĝa ķeder Uygurlar arisida muřu belgilime cari bolup kelmekte. Ramizan rozisiniñ asasiyy çeklimisi yemek – içmekke ķaritiłĝan bolup, sübhi peytide yeyilgen ĝiza (suhurluķ) bu perhizniñ başlinişi bolsa, kün patķanda yeyilidiğan ĝiza (iptarlık) bu perhizniñ bikar ķiliniři bolup hësablinidu. Bu tertip muřu hâlette ottuz kün davamlařķandin këyin andin aħiriłiřidu. Uygurlar yene rozidar kiři yënida řukiřiniñ nepisini ķozĝap ķoymaslık üçün tamaķ yeyiştin, içimlik içiştin perhiz ķilidu. řu sebebtin Ramizan aylirida koçılarda aşpuzullar eçilmaydu, koça – koylarda roza tutmiğan kişlermu nerse – kerek yeyiştin etiyyat ķilidu.

Uygurlarniñ yemek – içmek aditide şundak bir ehvalmu barki, kişiler âdetde yep baķmiğan bir ķisim yemekliklerni (mesilen, sirttin keltürülgen yëni yemekliklerni) ve içimliklerni (mesilen, gazlık şampan ve başka isprtsiz içimliklerni) içiştin ehtiyat ķilidu. Bezi kişiler bir ĝil yemeklikni yaķturmisa, yene beziler yene bir ĝil yemekliklerdin özini tartidu. Bunday yemeklikler ularniñ aldiĝa keltürülse kõñli ełiřidu. Mesilen, deñizdin tolimu yirak yaşaydiğan Uygurlar üçün barlık deñiz mehsulatlıri ĝeyri tuyulidu. řuniñ bilen ularni yeyişni köpinçe ret ķilidu. Bizniñçe yokurişi ehvallar heķikiyy menidiki perhiz ķatarıĝa kirmeydu. Çünki heķikiyy yemek – içmek perhizi melum ĝil yemeklikler ve içimlikler bar muhitte yigüsi bar turupmu özini melum etiķad sebebidin yaki ĝurapiyy ķarař sebebidin eřu ĝil yemekliklerdin özini çekleş boluşi kerek, örp – âdet cehette yemeydiğan ĝizalarni bu sahege kirgüzüş toĝra bolmaydu.

Hulasse ķilsaķ, Uygurlarniñ yemek – içmek dairisi cuĝrapiyivi muhit, dinîyy etiķad ve ĝurapiyy ķarařlar teripidin yokurişi dairileride çeklinidu. Buniñ içide ĝurapiyy tiptiki yemek – içmek perhizlıri hazir tëz sürette yokalmaķta. Din sebebidin kelip çikķan perhizler bolsa köpinçe şu ĝelķiniñ etiķad özgirişi bilen hemķedem bolidu. Saĝlamlık nuķtisidin otturiĝa koyulĝan yemek – içmek perhizlıri hazirķi zaman Uygur tibabet ilminiñ yüksilişige eĝiřip yëni – yëni ispatlarĝa eşişmekte. řuniñ bilen ĝelķ ularni yenimu ilmiyy helette çüşinip, çeklinidiğan bolmaķta.

4.2.6.2. Ğızaliniş Usuliga Ait Perhizler

İnsan üçün tamaq yeyiş yalguz cismaniy telebni kanduruş, korsikini toyguzuş işila emes, belki u medeniyet tüsini alğan, milletniñ ehlaq eñi bilen munasibetlik bolğan herikettur. Tamaq yeyiş usuli her bir millette nisbiy muķim enene bolup şekillengen, u şu milletlerniñ ehlaq qarışı, itıqadi ve añ seviyesini melum ceheetlerdin körsitip bereleydu. Uyğurlar tamaq yeyişni muķeddes ve keskin iş dep qarap, tamaq yeyiş usuliga alahide diķket kilidu. Tövende Uyğurlarniñ tamaq yeyiş usuliga dair kısmen perhizlik âdetlerni bayan qilimiz.

Aldi bilen, Uyğurlarniñ dastiħan salmay tamaq yeyişini intayın yaman köridu. Dastiħan Uyğurlarniñ neziride kut – beriket peyda bolidiğan nerse bolup, her bir ailide kem degende bir – ikki dastiħan bolidu. Tamaq yeyiştin burun dastiħan selinidu ve aile ezaliri dastiħan etrapida olturişidu. Uyğurlar dastiħanni dessimeydu, uni atlap ötmeydu. Dastiħanniñ qarşı teripige ötüşke toğra kelse, olturğanlarniñ arkisidin ötüp baridu. Yene dastiħan salganda uni meyli âdem az bolsun yaki köp bolsun, haman keñ yeyip salidu, katlimaydu. Çünki dastiħanni keñ yeyip salsa beriketmu köp bolidu, dep qaraydu. Dastiħan salganda yene öy temişa parallil hâlette salidu. Kıñgir salsa şu öyde soķuş – macra çıķidu dep coruydu. İli Uyğurlirida tamaq vaktida kızlar dastiħanniñ burcek teripide oturup ğızaliniştin perhiz kilidiğan âdet bar. Navada şundaķ kılsa kıznıñ teliyi kelmeydiken. Uyğurlar balilarni, toy qilimiğan kızlirini alahide etivarlap her bir işta ularni eñ yahşı hâlet içige orunlaşturuşni yahşı köridu, munasip hâlda kızlarni ve kiçik balilarni dastiħanniñ yan teripide yaki eñ layıķ dep qaralğan teripide olturguzidu. İli Uyğurliri yene dastiħanniñ katlangan teripini işik terepke qaritip seliştin perhiz kilidu. Navada şumundaķ kılsa öyge kelgen oğul terep elçisi yenip kêtidu, dep qaraydu. Bu Uyğurlardiki dastiħan bilen kız berikitini oħşaş dep irimdaşniñ bir ipadisidur. Uyğurlar dastiħanniñ ustide ğızalinip bolğandin këyin, kollirini dastiħanga sürtmeydu. Şundaķ kılsa bu edepsizlik bolğanniñ sirtida yene ölgenlerniñ rohini uyitidu (rencitip koyidu) dep qarilidu. Çünki, helķ işençliride ervahlar taamga emes, belki dastiħanga amraķimiş. Uyğurlarda yene “Aldimda dastiħan turuptu” dep, dastiħan bilen ķesem kilidiğan ehvallarmu bar. Tamaqın këyin dua kılmay turup dastiħandin ķopup ketmeydu. Navada dastiħan kir bolup ketse, uni yuyuşta êķin suda yuymaydu, muşundaķ kılsa beriket su bilen êķip kêtidu, dep irimdaydu. Kıskisi dastiħan Uyğurlarniñ neziride muķeddes ve irimlik nerse қатарida sanilidu.

Uygurlarniñ eneniviy tamaq yeyiş saymanliri қоşuқ, piyale, çine, apқur, sapal, қаça, teһse ve lęgendin ibaret. İdiқut devride Uygurlar yene bambuk ve sөnektin yasalған çoka, hemde piçaklarnimu işletken idi. Bu heқte Von Gabain «İdiқut Uygur Һanlıқida Hâyât» namlıқ kitabida mundaқ melumat бериду: “Biz şundaқ қарисақ boliduki, Һenzularға oһşimіған hâlda, Uygurlar tamaq yeğen vaқıtta pakar üstel yaki keñ yeğilğan dastihān etrapida tizlinip (yүkүnip) olturidu. Çoka aқsөneklerniñ belveğiga еsilidіğan bir hil zinnет boyumi bolғаçaқа, çoka keñ tarқalğan bir hil boyum bolup һesablinidu. Kөрüşke boliduki, kişiler bir cүp yağaç çoka yaki bir cүp sөnek çoka bilen nerse yeydu... İdiқutta bezi қоşuқlar, çokilar ve piçaq (Ğizaliništa işlitilidіğan piçaq) lar yenila saқlinip қalğan.”⁵¹

Emma İslamiyet devridin kęyin, Uygurlar çokini köp işletmeydiğan boldi. Çünki musulmanlarniñ қарışçe tamaq uluğ nerse bolғанlıқи үçün uni çoka bilen қисip еliš – tamaққа bolған һөрmetсіzlik bolup sanalған. Şu sebebtin, çoka bilen tamaq yeğiştin Uygurlar һeli mezgilgiçe perhiz қilip kelgen. Çoka bilen yeğilidіğan leğmen қatarlıқ tamaqlarnimu қoli bilen yeğişke әdetlengen. Emma yeğinki mezgillerde çoka Uygurlar turmuşiga қayta siñip kirip, asanlıқ ğizaliniş saymini bolup қaldi. Neticide çoka bilen tamaq yeğeslik perhizimu tedriciy yoқilip barmaqta. Uygurlar İslam etiқadi sebebidin altun ve kömүştin yasalған қаça - қуça, қушуқlarni işlitip tamaq yeğiştin perhiz қilidu. Her қанçe bay aililerdimu mundaқ iş çeklinidu. Muhemmed peyğemberniñ hedisliride mundaқ diyilidu: “Berae reziyellahu enhu mundaқ deydu: Peyğember eleyhissalam bizni yette işni қilişқа buyruğan ve yette işni қiliştin tosқан... U çekligen yette iş bolsa: Altun üzük taқimaslıқ, kömүş қаçida su içmeslik, mamuқ körpide olturmaslıқ, қelin – nәpiz yipeklerde kiyim kęymeslik қatarlıқlar.”⁵² Şu sebebtin Uygurlar hazırға қeder altun ve kömүştin yasalған қанча - қуçilarni işlitip ğizalinişin çeklinidu. İslamiyettin ilgiri belki yoқuri tebiқidikiler ğizaliništa altun ve kömүştin yasalған қаça - қуçilarni işlitip tamaqlanған boluşi еniқ. Emma kęyinki devrlerde һan – padişahlarmu bundaқ nersilerni çeklidi. Uygurlar yene toy қilmіğan қiz – oğulliriға puçuқ қаçida tamaq bermeydu. Muşundaқ қilsa rizқи kem bolidu, dep coruydu. Bu intayin keñ tarқalğan bir қaraştur.

⁵¹ [Ğermaniye] Von Gabain: «İdiқut Uygur Һanlıқida Hâyât» Turpan şeerlik yerlik tezkire tehrirlik işhanisi neşri, Һenzuçe tercimisi, 66 – bet.

⁵² Muhemmed Foad Abdulbaқiy: «Hedis şeriftin ünçe - marcanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdukerim tercimisi, Uygurçe, Şiñcan Һelқ Neşriyati, 2003 – yili 12 – ay neşri, 503 -, 504 – betler.

Uygurlarniñ ramizan rozisi tutқан hâlette tamaq yeyiştin çekliniştin başqa, yene conup hâlette tamaq yeyiştin, su içiştinmu kattıq perhiz kılıdu. Navada muşundaq hâlette tamaq yese, yigen loqmisi haram bolıdu, dep qarılıdu. Emma bu İslamiy qaide emes, belki canabetlikni intayin napaklıq, dep qarastniñ neticisidur. Yüsüp Hâs Hacıp «Qutadgu Bilik» te mundaq yazıdu:

“2858 Yekin kelmisun aşqa napak kişi,
Ériqsiz kişiniñ ériqsiz işi.”⁵³

Uygurlar yene kısmen yemekliklerni yeyişte vaqıt – çağqa qaraydu. Yeni, melum vaqıtlarda melum hıldiki yemekliklerni yeyiştin perhiz kılıdu. Mesilen, Uygurlar aptapperesniñ hususiyitige tekqaslap, uni etigende çekiştin perhiz kılıdu. Navada muşundaq kılssa, kişi bir kün keçkiçe quruq töhmetke duçar boluştin aman qalmasken. Undin başqa, Yerkendiki Uygurlar arisida zaval peytide üçke çekip yese qerzdar bolup qalıdu, dep qarap, ene şundaq çağda üçke çekiştin perhiz kılıdığan âdetmu bar.

Uygurlar tamaq yeyiş ceryanida tamaqqa kılınıdığan her qandaq natoğra muamile yaki edepsizlikni çekleydu. Her tamaq vaqtida gızaliniş edepirini tekitlep turıdu. Uygurlar tamaq pişkandin keyin, tamaqniñ tuncisini şu öydiki toy kılmiğan qızlarğa bėridu. Navada öyde kiçik balılar bolsa aldi bilen eşularğa birip, andin qız bala, andin aile başlıki, andin oğul bala, ahirida tamaq etküçi (Ana) değendek tertip boyıçe gızalınıdu. Eger tamaq birla kėtimda pişidığan bolsa, qaça sunganda yukuriçi tertipni saqlaşqa tirişidu. Tamaq yeyiş terzi cehette Uygurlar mēñip yürüp tamaq yeyiştin, gep kılgaç tamaq yeyiştin, tamaq yevėtip külüştin, osuriştin, öre turup tamaq yeyiştin, tamaq yevėtip burun tartiştin ve mişkiriştin, tamaq yevėtip başkılarniñ geyvitini kiliştin, yetip turup tamaq yeyiştin (Bimar ve bovaqlar buniñdin mustesna) tamaq vaqtida tola sözleştin, başkılarniñ loqmisiğa tikėlip qarastin kattıq perhiz kılıdu. Bundaq kilişni bihörmelik dep qaraydu. Tamaq yeyişte olturup, gep kilmay gızalinişni tekitleydu. Kıyapet cehette Uygurlar yene arqisiğa yölinip, tekebburane kıyapette olturup tamaq yeyiştin perhiz kılıdu. Uygurlar tamaq yegende erler bedesqan qurup, ayallar yançe olturup, yaki hemme kişi yükünüp ve yaki bir putiğa sağrisini qoyup, bir putini yerge qoyup, aldıga sel eñişip olturuşni tekitleydu. Ğadiyip, zoñzuyup olturğan hâlette tamaq

⁵³ Yüsüp Hâs Hacıp: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uygurçe, 605 – bet.

yeyişni yaman köridu. Mutepekkur Yüsüp Has Hacip «Qutadgu Bilik» esiride Uygurlardiki tamaqliniş usulliri hekkide mundaq misralarni qaldurğan idi.

- “4128 Eger aşqa begler kiçkirsä seni,
Edep bilen aş bek ügen buni.
- 4129 Yemekni al oñ kol bilen ey hëkim,
Avval eyit bismillahir rehmanir rehim.
- 4130 Kişiniñ aldiğa koluñ sulmağil,
İy zerek, öz aldiñdikini yigil.
- 4131 Çıkarma piçaq hem söñek ğacima,
Kişini indime, yemek uzatma.
- 4132 Yeme tuymıgürdek aldirap tiqip,
Ayallardek yene turma naz kılip.
- 4596 Seniñdin uluğ aşqa sunsa kolin,
Yosun şuki, koluñni uzatqin keyin.
- 4598 Kişiniñ aldindin loqma almiğin,
Nime bolsa aldiñda şuni yegin.
- 4599 Piçaq çıkarma ğacima söñek,
Bolup ketme çapqak, tüzüt kıлма bek.
- 4600 Toq olsañmu kaççe yigülük u aş,
Eşile kişige hörmet kıl, adaş.
- 4601 Yemeklerni çişlep uşşaq çayniğil,
Kizik aşni ağıziñda püvdimigil.
- 4602 Sürünme yemekte dastihan seri,

Tüzet hulk, ketmisun, kişi peyzliri.”⁵⁴

Uygurlarda yekinkı bir meziglice tamaq yegende, başka çokum baş kiyimi keyiveliş teleb kılınatti. Yalañbaş hâlette tamaq yeyişni intayin yaman köriletti. Hazir bu ehvalda nisbeten özgiriş boldi. Uygurlar oñ qolda tamaq yeyişni normal ve yañşi ehval dep qarap, sol qolda tamaq yeyişni yaman körüp çekleydu. Yañşi işlarni oñ qolda kiliş, yañşi nersilerni oñ qolda tutuş, yaman ve napak nersilerni sol qolda tutuşka buyruş İslam dinidiki teşebbus bolup, Muhammed peygemberniñ hedisliride bu hekte köp bayanlar bardur. Munasip hâlda, giza pak nerse bolğanliki üçün uni oñ qolda tutup yeyiş yuqiriki teşebbuska uygun kélidu. Uygurlar nanni uluğlap, nan yeyiş tertibige alahide riaye kılidu. Meyli nan bolsun, başka tamaqlarni kötürüp menip yürüp nan yevatқан bolsa “Namrat bolğun keldimu?” dep uniñ bu herikitini çekleydu. Uygurlar yolda çecilip ketken nan uvaqlirini uçritip qalsa uni yolniñ bir çetige elip koyidu yaki püvlep ağıziğa salidu. Heçikim nanni taşlimaydu, harlimaydu. Nanni bir qolda uştuştin, tetür tutup yeyiştin, nanni piçak bilen kesiştin, hem dap çalgandek çeliştin bek perhiz kılidu. Buniñ hemmisi nanni uluğlaştin kélip çıqqan perhizlik âdetlerdur. Bezi yerlerde Uygur ayalliri mehmandarçilikka barganda, dastihan üstide özi yep eşip kalğan nanniñ parçisini dastihande koyup koymay elivalidu. Navada koyup koysa balisi turmas bolup kalidu, dep qaraydu.

Uygurlar tamaq tallaştin kattik ehtiyat kılidu. Birer tamaq aldığa keltürülgende tamaqni “Oñşimaptu” degendek sözlerni kilmaydu. Navada şundaq dese, tamaq uyilarmış. Yene tamaqni pakize tügitip yemesликтin, kaçiniñ astida tamaq yuqundilirini koyup perhiz kılınıdu. Navada tamaqni pakize yemise (kaçidiki yuqundilarni koymay, tügitip yemise) şundaq kılğuçiniñ balisi set bolup qalar iken. Bu perhizde az – tola sehriy qarış bolsimu, emma uniñ israpçilikka qarşı turuş enenisidin kélip çıqqanliki enik. Yerken Uygurliri arisidiki bir âdetde mundaq perhiz bar. Yeni balilar tamaq yevatқanda, çoñlar ularniñ aşniñ koyuqi bilen suyuqini teñ istimal kilişini tekitlep, “Suyuq tamaqni yegende, koyuq kismini baldur yevélip, suyuq kismini keyin içse dadisidin baldur ayrilip kalidu, suyuq kismini baldur içivélip, kuyuqini keyin yese anisidin baldur ayrilip kalidu.” Dep balilarni qorqutup, ularniñ hezim kiliş ehvalığa paydilik teklikpe sehriy tús berip terbiyileydu. Bumu örp – âdet medeniytidiki kizikarlık bir ehvaldur. Uygurlarda yene bosuğida olturup tamaq yeyişni

⁵⁴ Yüsüp Has Hacip: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uygurçe.

çekleydiğan ehvalmu bar. Eýtışlarğa qarıganda, tamaq vaqtida Eşmis Patimem bosuğida oturup, şu öyge kut – beriket tileydiken. Navada tamaq yigüçi bosuğida olturvalsa, Eşmisi Patimem bosuğida olaturalmaydiken şu öyge beriket tilimeydiken. Emeliyette, dastihan tamaq yeyişke âdetlengen helkke nisbeten, âdem kirip – çıqip turidiğan bosuğida oturup yeyiş binurmallıq hêsablinidu. Uniñ üstige bu çeklime işiktin kirip – çıkidığanlargimu paydilik. “Eşmis Patimemniñ bosuğida oturuşı” bolsa epsaniviy tuğulmidur.

Uygurlar dastihan üstide tamaq yep bolğandin keyin dua kılidu. Emma dastihan üstidiki beziler tamaq yevatkanda yep bolğanlar dua kılmaydu. Eger yep bolğuçılar ciddiy işi bolup kélip, dua kılip dastihandin qopuşka toğra kelse, yep bolğanlar dua kılivatkanda, tamaq yevatqanlar qaçisiniñ üstini qoli bilen tosivalidu yaki egiz kötürüp turidu. Bu bir hıl aldiniñ eliş tedbiridur. Navada muşundaq kılmisa tamaqni dua besivalariken ve uni yeyişni tohtitiş zörür bolup qalar iken. Bu hekte helk arisida mundaq bir gep bar:

“Bismilla” deseñ çin demigenler devalsun,

“Şükri” deseñ boş yemigenler yevalsun.

Buniñda demekçi bolğini, aldini şükri yaki dua kıliş arkilik, tamaq yevatqanlarniñ keypiyatiga tesir yetküzüp qoymaslik yaki ularni tamikini qoyup boldi, kılişka mecbur kılmalıktin ibaret.

Su ve çay içiş usuli cehette, Uygurlar meyli çay içsun yaki su içsun bir tereptin qaça içige tinip, bir tereptin içmeydu. Bundaq kılsa su yaki çay mekroh bolidu dep İslamiy menbelerde enik körsitilgen. Eneniviy Uygur cemiyetide yene nurgun kişiler sunimu öre turğan hâlette içiştin perhiz kılattı. Helk arisida saklinip kelgen kızıkarişik bir âdet şuki, ikki âdem bir qaçidin su içişke toğra kelse, biri içip bolğandin keyin, yene biri suni içiştin burun azraq töküvitip andin içidu. Hergizmu ulapla arkidin içmeydu. Navada muşundaq kılsa ikki âdem uruşup qalarmış. Bu hessiy tesir sihergerlikidiki “uçrişik qanuniyiti” asasında barliqqa kelgen bir irimlik qarastur. Uygurlar çayhumar helktur. Uygurlarniñ eneniviy yemek – içmek aditide çay intayin muhim rol oynaydu. Uygurlar çayni demlep bolğandin keyin piyalige kuyğanda hergizmu çeynekni egiz tutup çayni sorup kuymaydu. Çay kuyğanda piyalide köpük çıqip ketmeslikke alahide diğket kılidu. Başkilarğa sunganda bir qollap sunmaydu. Alğuçılarmu bir qollap almaydu. Yene bir qarasta, kızlarniñ piyalisige çay koyğanda kızlar piyalisini kötürüp bermise, nikahi yürüşmey, qeri kız bolup qalarmış. Bu

Qaraq ili Uyğurliri arisida tarqalğan bolup, buniñda edep – ehlak qarışidin başqa yene az – tola sehriy terkibmu bar.

Uyğurlar meve yigende pakiz yeiŷke ehmiyet beridu. Mevini israp kiliŷtin, taŷlivetiŷtin, dessep – ceyleŷtin perhiz kilidu. Qoğun ve tavuz piçkanda, qoğun, tavuzniñ arkisidiki sapaq kismini yumilaq hâlette kesivtkendin keyin, eŷu yumilaq ŷekildiki ŷapaqni ikki yaki töt parçe kilip kesivetidu. Navada uni pütün qoyup qoysa cinlar yumulaq ŷapaqni çörgilitip, domilitip oynaydu, dep coruydu. Uyğurlar diyaridin çikidiğan encür bek dañlık bolup, Uyğurlar encür yegende aldi bilen uni ikki – uçini ŷapilaqlivetip, yapilaq hâletke kelgendin keyin andin yeydu. ŷapilaqlimay yumilaq pètila ègizğa seliŷtin perhiz kilidu. Encürni ŷapilaqlivetip yeiŷ hekkide «Qissesul Enbiya» da mundaq bir rivayet hatirilep kaldurulğan: “Âdem bilen Hevva ŷeytanniñ azduruŷi bilen çeklengen yemelik buğdayni yep gunahkar bolğandin keyin, numusni bildi, buğday qorsiqini aqritip teret qilgusi keldi. Hem yaliñaçlık hicalitidin teñlikte kaldı. ŷuniñ bilen Âdem eleyhissalam ervitini yeiŷ üçün bir neççe yapaq sorividi, derehler ret kilip yapriqini bermidi. Emma encür Âdem bilen Hevva’niñ hicaletçilikdin kutuluŷi üçün yapriqini berdi. Allah Teala encürniñ bu tōhpisi üçün uni helk içide eñ eziz meve kilidi. Emma yapriqini ademge ruħsetsiz bergenliki üçün encürge ççeklimey meve biriŷ ve ademler mevisini yigende kaçatlivetip (ŷapilaqlivetip) yeiŷ cazasini berdi.”⁵⁵ Bu bir rivayettur. Derveqe encür mevisini ŷapilaqlivetkende, uniñ uniñ süyi tarqap temi yaħŷilinidu. Bu öz pèti yegendin köp yaħŷi bolidu. Bu ehvalğa yukiriqidek rivayetni sebeb kiliŷ ve ŷundaq çüŷiniŷ helk arisida héli çoñkur yiltiz tartқан iŷençtur. Helk içide yene “Bir ŷaptulni ikki âdem teñ yeŷe u ikki âdem teñla ölüp qalidu.” Degen perhizlik qarawmu bar. Bu intayin hurapiy qarawtur.

Qissi, tamaq yeiŷ usuli cehette Uyğurlarda yukiriqidek perhiz âdetliri saqlanğan. Emeliyette, yemek – içmek istemal kiliŷ terzi cehette Uyğurlarda yene bir qatar ehlak tüsini alğan çeklimiler ve tibbiy haraktèrlik çeklimilermu bar bolup, bu yerde ularni tonuŷturuŷni kiskartimiz.

⁵⁵ Nesriddin Rabğuziy: «Qissesul Enbiya» Keŷker Uyğur Neŷriyati, 1988 – yili 3 – ay neŷri, Uyğurçe, 24 - , 25 – betler.

4.2.6.3. Tamaq Teyyarlaşka Dair Perhizler

Tamaq teyyarlaşka alaқıdar perhizler yemeklik perhizliri bilen munasibetlikdur. Biz aldınkı sehipileride tilğa alğan qoy ve kala boğuzlıganda, ğeyri musulğan boğuzlığan, Alladin ğeyriniñ nami bilen boğuzlangan, butlarniñ aldida, muqeddes dep qaralğan taşlarniñ üstide boğuzlangan, her hil sebebler bilen özi ölüp qalğan ve boğuzlıgandin këyin këni èkitilimiğan hayvanlarniñ göşini yeyiş çeklengenlikini tilğa alğan iduk. Emeliyette muşularmu yemeklik teyyarlaşka dair perhizler katigoriyisige teelluk bolidu. Çarvilarni boğuzlıganda, yene kısmen kişiler birla piçak salganda ceni çıkmay, tekrar piçak sürüp öltürülgen hayvanniñ göşini yeyiştin perhiz kilidu. Şuña Uygurlar hayvan boğuzlıganda piçakni intayin ötkür tutup, bir piçak sürüş bilenla malni boğuzlaş meksidige yetişni oylaydu. Emma boğuzlıganda bir piçak bilenla boynini üzüp taşliimaydu. Belki aldi bilen boyun tomurini üzüp, qan tuluk èkip bolğandin këyin andin yulunini üzidu.

Uygurlarda tamaqni asasen ayallar ètidu. Erler tamaq ètiş işliriğa arlışıştin perhiz kilidu. Ayallarmu yene cunup hâlette zadila tamaq etmeydu. Bezi ailileride hetta heyizdar ayallar tamaq ètiş işliriğa iştirak kılmaydığan ehvallarmu bar. Ayallar yene tamaq mekroh bolidu, dep qarap tamaq etkende yalañbaştaq hâlette turmaydu. Bu perhiz tamaqniñ pakliqqi bilen birleşken hâlde otturiğa qoyulğan çeklime bolsa kerek. Uygur ayalliri tamaq ètiş ceryanida asasiy işlarğa oñ kolini işlitidu. İkki qolda kötürüş ve tutuşqa toğra kelmisila, sol kolini işlitip tamaq ètiştin perhiz kilidu. Yene kısmen caylarda tuğmas ayallarniñ tamaq ètişidin perhiz kilidiğan işlarmu bar. Bu yaqşi tilek yoşurunğa naçar ğorapatlıqtin başqa nerse emes.

Uygurlarniñ uzak tariqqa ige eneniviy tètıtku matèriyali tuz bolup, Uygurlar hêli kedimki zamandila tuz işlitip tamaq temini teñşeşni bilgen. Kedimki devrlerdila ecdadlirimiz tuzni irimlik nerse dep qarap, uni işlitiş ve turmuşniñ başqa sahelirige teqqaslaşta ğilmu - ğil âdetlerni peyda qilğan. Uygurlar tuzni muqeddes nerse dep qarap, uni intayin ezizleydu tuz bilen kesem kilidu, tuz arlaşturulğan her qandaq nersige hõrmet bilen qaraydu. Tuz taamniñ muhim terkibi kısmi bolğaçqa, tuz èritiş ve tamaqqa işlitiş cehette bir qatar perhizlik âdetler şekillengen. Uygurlar tuzğa yaki tuz arılaşkan her qandaq nersige desseştin perhiz kilidu. Tuz arılaşkan nersiler tökülgen cayğa çoñ – kiçik taharet kılsa közi kör bolidu, beriket qoldin kètidu, dep irimdaydu. Şu sebebtin tuzni udul kelgenla yerge tökmey, mehsus caylarğa, âdem dessimeydiğan orunlarğa tökidu. Uygurlar tuzni asasen seher vaqıtida çilaydu. Zavalda

tuz çilisa balisi yeşil közlük bolup qalidu dep, zaval peytide tuz çilaştin perhiz qilidu. Helk arisida yene seyšembe künide tuz çilaştin perhiz qilidiğan âdetmu hem saqlanğan. Seyşembe nes kün dep tonulğaça, tuzdek muqeddes nersini bu künde çilaş yaşşilik èlip kelmeydu, dep qaraydu. Uyğurlar yene tuz çilaşta pakiz su işlitidu, hergizmu göş şorpidida yaki issik suda tuz çilimaydu. Muşundaq qilsa balisi yeşil közlük hâlette tuğularmiş. Tuz çiliganda tuzluqni melum orunğa koyup, andin soğuk su ve tuzni salğandin keyin қоşuq yaki çoka degendek nersileride ileştürüp èritidu. Emma hergizmu qol bilen tuzni ileştürmeydu. Navada muşundaq qilsa “İliki şorluq” (yaşşilik qilsa yamanliq köridiğan) bolup qalidu dep qaraydu. Helk arisida tuzniñ sehriy kuvviti bar dep işengenliktin, tuzni piçaqta қоçiғаç başqa başqa birini qarğisa, şu qarğış emelge eşip qalidu deydiğan bir sehirgerlik qaraşmu mevcud. Şuña kişiler tuzni piçaqta қоçup turup èritmeydu. Navada piçaqta қоçup èritişke toğra kelsimu, emma başqilarni qağimaydu yaki lenet oqumaydu. Enenivi Uyğur öyliride tuzluq âdem putlaşmaydiğan boluñ tereplerge қoyulidu. Tuzluqtin tuzni èlip bolğandin keyin tuzluqniñ ègizi oçuq koyup қoyulmaydu. Navada muşundaq qilsa, şeytan tuzğa siyip қuyarmış. Yerken Uyğurliriniñ (kapildaydiğan) bolup қalar iken. Uyğurlar yene tuzluqni uyaq - buyaққа tola yötkep yürse orni issimaydiğan, tola öy köçidiğan bolup qalidu dep qaraydu. Bu qaraşlarda tuz bir ailiniñ berikiti ve behtige simvul qilinidu. Biz bu hil ehvalni Uyğurlar öy köçkende tunci bolup tuzluqni köçürüp baridiğan aditidinmu tesevvur қilalaymiz. Qeşker tevesidiki Uyğurlarda navada hoşnilar çarşembe küni tuz sorap kirse, öyniñ berikiti kètidu dep qarap tuz ariyetke bermeydu. Uyğurlar tonur ve oçaqlarni şordin қilingan laydin yasaydu. Tonur, oçaqlarni қizitip bolğandin keyin, tonur ve oçaqlarniñ yüzige tuz sèpidu. Tuz sepkende umumen “sepküç” dep atilidiğan, қumuşniñ pöpikidin yasilidiğan küçük süpürge bilen sèpidu. Qol bilen sèpiştin èhtiyat qilidu. Navada tuzni қolda sepse “iliki şorluq” bolidu, dep coruydu. Bu қolda tuzni ileştürmeslik perhizi bilen oğşaş menide otturiға қoyulğan.

Uyğurlar un қatarliq aşliqlarnimu muqeddes dep qarap, tamaq ètiş ceryanida yene bir қatar perhizlerge riaye qilidu. Ayallar her қандақ tamaqni ètiştin burun қolni yuymiğan hâlette eşhana yaki қazan bèşiға kelmeydu. Unni cavur yaki teñnige èlişta yalañbaştak hâlette èliştin, işikni èçip қoyup un èliştin perhiz qilidu. Yene oğşaşliq қanuniyiti اساسida, ayallar tağardin un alğanda tağarniñ otturisdin oyup èlip, çörisidin қirip almisa, unniñ berikiti oyulup kètip, unniñ berikiti bolmaydu dep qaraydu. Navada unniñ kèpiki ayrilmigan bolsa uni tasqaşқа toğra kèlidu. Bundaq ehvalda, un tasqiğanda elgekte kèpekni қoyup қoymaydu, elgekni urup қaқmaydu. Navada muşundaq qilsa öy namratlişip kètidu, dep coruydu. Hèmir yuğuruş üçün un alğanda, yene zaval vaқtida uni èliştin èhtiyat qilidu.

Bundaq kılıp salsa unniñ berikiti bolmasmiş. Hémir yuguruşta hól qaça yaqi teñnige un alsa, şundaq kılıguçi bala tuğqanda, bala hemriyi çüşmey turivalidu dep irim kılıdu. Bu hól cavur yaqi teñne yüzige unniñ çaplışivelişidin tesevvur kılıp çikirilğan oğşatma sehirgerlik karişidur. Hémir yuguruş ceryanida unni çevivetmey asta yuguridu. Un hémirge aylanganda, hémirniñ teñne ve yaqi cavurğa tégip siliqlangan yüzini üstige örüp yuguruştin, çeyleştin perhiz kılıdu. Navada şundaq kılısa hotunniñ eri ayalidin yüz örüymiş yaqi er - hotun yenişip kétermiş. Bu Yerken Uyğurliri arisida héli evc alğan hurapiy qarastur. Uyğur ayalliri hémir yugurup bolğandin keyin, hémirniñ siliğ yüzini üsti terepke karitip qoymaydu. Bundaq kılısimu yokurikidek aqivet kélip çikidu, dep qaraydu. Uyğurlarniñ eneniside hémir turuq irimlik nerse bolup, u hémirni bolduruşqa yadrem béripla qalmastin yene qot – beriket nişani süpitidimu tonulidu. Şuña ailileride hémir turuqni üzüp qoymaydu. Hémir turuq öyde üzölüp qalidiken, derhâl hoşnilardin ariyetke élip yene öz vaqtidila qayturivétidu. Hetta bir kısım kişiler hémir turuqni ariyetke bəriştin perhiz kılıdu. Bu hekte Yerken Uyğurlirida mundaq bir gep bar: Eger birer kişi başqılardin hémir turuq ariyetke élip, qayturuşqa ülgürelmey ölüp ketse, kişiler uni “İşşip ölüvaptu.” dep tene kılıdu. Bu gerçe keskin qaraş bolmisimu, emma hémir turuqniñ köpidiğan alahidilikige asasen alğan ötnini baldurraq qayturuşqa qilingan dalalettur.

Uyğurlarniñ meşhur tamaqliriniñ biri çöptur. Çöp hémirni yéyip étidiğan, siñişlik, paydisi köp gızadur. Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» te çöpiniñ İskender Zulkerneyn zamanida icad bolğanlıqini tilğa alğan. Uyğurlar çöpni yayğanda supura, tahta ve noğuç işlitidu. Bu cehettimu bir kısım irimlik qaraş bar. Uyğurlar aştahta, noğuç suprini meşsus halta tikip, égiz cayğa qoyup qoyulidu, ular ayrivétilmeydu. Navada aştahta bilen noğuçni ayrivetse, beriket qaçar iken. Yene aştahta bilen noğuçni alğanda ve qoyğanda kattıq soqup, qopallıq bilen almaydu, belki siliğ élip, siliğ qoyidu. Yene aştahta bilen noğuçni tiklep qoysa kembegellişip kétidu dep, yanto qoyidu. Éhtimal bundaq kılımiğanda aştahta ve noğuçqa yepişivalğan un yuqundiliri yerge çüşüp kėtişi ve dessilip kėtişi mümkün. Noğuç yene erlikke oğşitilidiğan ehvallarmu bar. Mesilen Uyğurlar qızlarni noğuç bilen uruş yaqi noquşni yaman köridu. Şundaq kılısa kız bala biteley bolidu, er çıkmay olturup qalidu dep qaraydu. Buniñda noğuçniñ erlikke simovl kılınış iyuşurun bolup, uniñ bilen qızlarni uruş haman yamanlıqniñ alamiti dep tonulğan. Uyğur ayalliri ikki yéyim aşni çüplep yéştin perhiz kılıdu. Bundaq kılışni eşmis Patimem’ niñ sünnitige yarimaptu, dep qaraydu.

Helk rivayetliride Eşmis Patime' niñ qurdaşliri (yeni hezriti Eli'nin başqa hotunliri) yukirikidek kilikliri ve süpütliri bilen Patime'din reşik kılar iken. Uygurlar aş yayıdıgan supurini irimlik nerse dep qaraydu. İytişlarğa qariganda supurini yuymasliqmu Patime'din qalğan sünnet bolup, navada supurini yuup salidiken, şu öyde beriket bolmaydu. Şuña Uygur ayalliri supurini pakize tutidu, yuymaydu. Yuyuşka toğra kelse, peket Ramizan éyidila yuyidu. Uygurlar yine supurini quruq qoymaydu. İmkân keder az – tola un bilen koyidu. Bolmisa supura quruq bolup qalarmış. Yene supurini kékıştinmu perhiz kilidu, muşundaq kılsimu, beriket supuridin ve öydin tozup kéter iken. Uygurlar supurini élip koyuşta silik élip, silik koyidu. Taşlivétiştin yaki yerge taşlap koyuştin perhiz kilidu. Hóten Uygurliriniñ qarışiçe, supurini taşlisa, şu kişi vapat bolğanda, u sélینگan tavut uni kótürüp mañguçılar qolidin çüşüp kéter iken. Ayallar supurini işlitip bolğandin kéyin imkankeder özi yigip, özi cayıga koyidu. Navada birersi supurini yaygan ve işletken bolsa, ikkinçi âdem uni yigivétişke toğra kelse, “Supuriniñ égisi toyga kêtitimış” devtekendin kéyin andin yigidu. Bundaq déyişniñ sebebi şuki, supura bir öydiki beriket nişanidir. Uniñ almişip kėtişi beriketniñ almişip ketkenlikidin, bişarettur. “Toyga kėtiptimiş.” dègini bolsa supura égisiniñ hâyât ikenlikini, hâyât bolğandimu toylarda hoşal-hurram yürivatqanlığını helikidek tesevvurdiki yamanlıqqa qarşı sebep kilip otturiğa koyıdıgan aldini éliş tedbiridir. Uygur ayalliri yine nan békışka işlitilidigan gezne, ripide qatarlıq nersilerni pakiz saqlaydu. Topa – çañ kondurmaslıq üçün mehsus halta tikip, eşuniñda saqlaydu. Yerken Uygurliri arisidiki bir âdette ripidinî yamaştin perhiz kilidigan iş bar. Éytişlarğa qariganda, repidinî tola yamisa, kız balisi yatlıq bolğandin kéyin érinin öyide muqimlışalmaslıki ve iktisadiy kıyınçılık sebebidin ata – anisi uni yölep (yar yölekte yölivélip) herip kéter iken. Bumu oğşaşlık اساسida şekillengen hurapiy qarastur.

Uygurlar yine qazan, qoşuq - çuka, qaça, qazan koyıdıgan teglik qatarlıq tamak saymanlirini hörmetlep, ularni atlap ötidiğan, desseydiğan işlardin çeklinidu. Qazanni atlisa puti ağırıqcan bolidu, qazan qarısidin atlisa qariga kétidu (sevebsiz töhmetke, uvalçilikqa qalidu demekçi) qazan koyıdıgan teglik (tüvrük) ni atlisa ve tepse balisiniñ qulikidin yiriñ aqidigan bolup qalidu dep corup, tamak saymanliriğa hörmetsizlik hesablinidigan eşundaq kiliklarni çekleydu. Uygurlarniñ işençiside yine qazanni saplık bilen kırsa, şu öydin beriket kétidu. Tuvaq üstide bir nerse kesse, balisi gaça bolup qalidu deydiğan, piçaqni qazanga sürkep bilimeydiğan, belki çinilerniñ asti teripi bilen yaki biley taş bilen bileydiğan âdetler bar. Bu âdetlerniñ köpinçisi hurapiy âdetlerdur. Uniñ asasi ibtidaiy tepekkurğa has hessiyy sehingerliki içidiki “oğşaşlık” prinsipidir. Kısmenliri (mesilen, qazan tuviği üstide bir nerse

toğrimaslik) tecribiviy h arakterlik  adetlerdur. Uyğur ayalliri  uin t ş kl kni pakize ve kurgan tutuş – terbiye k rgenlikni  ipadiliridin biri bolup, ayallar imkankeder  z t ş kl kni pakize, retlik, kurgak tutuşka tirişidu. Tamak  tidigan cayni  hvaliga  arap bezide bir ayalni  tebiiti hekkide kismen yek nni  ikargili bolidu. Helk arisida ayallarni t ş kl kni pakize ve kurgak tutuşka  ndep  ytiledigan mundaq bir  eklime bar: “Kaysi ayal t ş kl kni h l tutsa,  lgende kebrisdin su  ikip ketidu.” Gere t ş kl kni h l tutuş bilen birer ayalga kazgan kebrini   yer şaraitini  nem boluşi sevebidin su  ikip ketişi otturisida muqerrer bağliniş bolmisimu, emma, oħřařlik  arişi اساسida otturiğa  oyulėan muşundaq  eklime ayallar  un, “T ş kl kni h l tutma.” değen tenbihtin bekrek tesir k rsitidu. Uyğur ayallirini   t ş kl k eneniside  aa -  umularni pakize – retlik tutidigan  det bar.  aa -  umuni pakize yuyuş, ii – teşini oħřařla yuyuş  sil eħlak c mlisidin bolup, Uyğurlar  iz – ayallarni  aa -  umularni pakize yuyuşini, yuyėanda yerge k p su  aritivetmeslikni teled kilidu.  ytiřlarėa  ariganda, ilgiriki zamanlarda birer  dem birer kişini   kizini emrige almaqi bolsa, aldi bilen şu kizni aq kegiz  stide  aa -  umu yuyėuzuř bilen sinaydiken. Eger kiz  aa -  umu yuyuş ceryanida su  aritivetse, su tamiliri aq kegiz  stide asanla bilinip  alidikden kiz sinaktin  telmigen bolidikden. Bu bir toqulma hekaye bolsimu, emma uni  diki mesile  iz – ayallarni  aini pakize yuyuşi, t ş kl kni h l  ilivetmeslikni terbiye k rgenlikni   belgisi s pitide tutuştin ibaret. Uyğur aniliri  izlarni  aa -  umu yuyėanda naħřa  ytişidin bek  ekleydu. Muşundaq  ilsa “G liğa teğip  alidu” yaki “K yni anisi tola kapildaydigan bolidu” dep  izlirini  orqutup, eşundaq  ilikni   aldin   alidu. Balilarni  aa -  umularni urup oynişini,  oka yaki  oşuqlarni  aiğa uruşini (tamak vaqtida yaki  dettiki  ağlarda)  ekleydu. Muşundaq  ilsa,  yde c del -mecra  ikidu, dep irimdaydu.  aa yuyėandin keyin destmal pakize yuyup, yeyip  urutulidu. Munek h lette  oyup  oyuştin perhiz kilidu. Navada muşundaq  ilsa ayal kişini   tuğuti  iyin bolar iken. Bezi ailileride yene y kuriki prinsipka tayanėan ħurapiy  araş boyie, erler tamak yeydigan  aa (bundaq  aa başkilarni  aisdin nisbeten  o  rak boluşi bilen perklinidu)  stige  azan tuvişini yepiştin perhiz kilidu.  unki helk işeniside barlik t ş kl k saymanliri ayallarėa vekillik kilidu, undaq nersiler erlerni  aisi  stige  oyulsa, şu  yde erni   gepi  tmes, ħotunidin  orkidigan bolup  alidu.

Uyğurlar  ourini t ğup tizėanda retlik ve zi tizişini evzel bilidu.  alaymiğan tiziştin, çala   tiziştin perhiz kilidu. Navada şundaq  ilsa, şu kişi  lgende namiziğa  dem az kelip  alarmiş.  l m namiziğa ademni   az kelişi helk neziride yaħři ehval heşablanmaydu. Buni  nda  ourini çala   tiziş goyaki  l m namiziğa az  dem kelişiğe oħřitilip tesevvur

kilingan. Yerken Uyğurliri arisida, çöçürini tügüp bolup kızanğa salğanda tağ salmaydigan, belki cüp – cüptin salidigan âdet bar. Yene şu kızarş boyiçe navada tügölüp bolğan çöçürilerni kızanğa cüp – cüptin selip, supura yaki tahtida eşip kalğan çöçüre cüp bolsa hasiyetke, tağ bolsa yamanliqqa corulidu. Bu helkiniñ toy – tökün, er - hutunçilik ve ailivi işlarda cüp sanni kedirleydiganliğini çüşendüridu. Uyğurlarda pişkan aşniñ tuz – temini tėtişta uni birla vaqıtta ikki ademniñ tėtişini yaman köridigan ehval bar bolup, bu belki kişilerniñ tėtiş tuyğusiniñ oğşimasliki sebebidin, aşniñ tuz – temi hekkide kelip çikidigan talaş – tartişniñ aldinî eliş için tokup çikirilğan bir hil âdet bolsa kerek.

Otun, oçağ ve tonur katarliq nersilerge ait Uyğurlarda yene bir kısım irimlik kızarş bar. Uyğurlar oçağni pakize tutidu. Mehsus oçağ beşini, tonur beşini süpüridigan kiçik süpürge bolidu. Uyğurlar meyli kesten bolsun yaki bihestilik kilip bolsun, oçağniñ mañliyini dessimeydu. Muşundağ kilsa balisiniñ kañşiri pes bolup kalidu, dep coruydu. Emeliyette bu oçağni asraş için tokulğan tenbihtur. Yene oçağni tēpip oltursa puti ağıkçan bolidu, oçağqa su sepse, oçağ beşidin atlisa ervah kargaydu dep coruydu. Oçağqa kızan aşkanda, kızanniñ tutkuçini işikke karitip koysa öy içide ölüm – yitim bolidu dep coruydu. Bu perhizler ene şu kedimdin kalğan âdetler cümlisidindir. Muşuniñga oğşaş hurapiy perhizlerdin yene kēçide otun yarmaydigan, tuğulğan balisi tokur bolup kalidu, dep ilmek otun kalimaydigan, boluş aldida turğan toy yēnip kētidu dep kızarap, kalaş için öyge apkirgen otunni apçikiveymeydigan, tuğkanda balisi tetür tuğulup kalidu dep kızarap, otunni tetür (Tom teripini keyin, putakliq teripini baldur seliş hâlitide.) kalaştin perhiz kilidigan ehvallarmu bar. Buniñ az bir kismida emeliy kolayliqlik istelgen bolsa, köpinçisi sehriy kızarştin peyda bolğan hurapatliqtur. Bezi kişilerniñ karişçe, oçağta köyüp bolalmigan çuçulini oçağ beşiğa elip koysa, kişi kerzdarçiliqtin kutulalmasmiş. Emeliyette köyüp bolmigan çuçulini oçağ beşiğa koysa, oçağ beşini kara kilğandin sirt, yene öyini mu is – tütēk kilivētidu. Bu ehval yoşuruluq, eşundağ bir neticini şu herketni tosuşqa vaste kilidu ve çuçulini yerge elip, üstige su kuyup çoğni oçüridu. Aş pişip kızanni oçağtin çüşürgendin kēyin derhâl tuvağni yēyip, aşni az – tola dem yigüzidu. Navada yapmisa aş muradiğa yetmeydu, aş tinivalmisa, şu aile kişiliri tinmay uruşidigan bolup kalidu dep corulidu. Bu yerdiki “Muradiğa yētiş.” aşniñ tinip az -tola sovvueleşini, koyuq-soyuq kisminiñ arilişivelişini körsetse, yene aşniñ hekiy pişişini körsitidu. Bundağ kiliş emeliyettimu aşniñ temi için paydiliqtur.

Uyğurlar nan yēkivatqanda tonur beşi ve etrapidiki keypiyatniñ muqim, sürlük boluşini yağşi köridu. Her kandağ bir bihestilik sebebidin nan oğşimay kēlişi mümkün.

Uygurlar kiçik balilarniñ ve “közi yaman” ademlerniñ tonur bėşiğa çikişini çekleydu. Uygurlar oçaqka nanni ayallar yaqıdu, erler yaqmaydu. Emma tonurğa nan yekış nisbeten kıyin iş bolğaça, erlermu, ayallarmu yaqıdu. Emma ayallar nan yekivatkada erler tonur bėşida zoñzuyup olursa oħşaşla nan çüşüp kėtidu dep qarap, eşundaq kıyapette oluruştin perhiz kılidu. Yene hėyzıda ayallarmu tonur bėşiğa çiksa, tonurniñ yüzi kızivėlip nan oħşımaydu dep qarilidu. Yokiriki ikki perhizde cinsiy ezani ve hėyz kėnini paskina dep qaraş eñ asasiy orunda turidu. Kıskisi, tonurğa nan yaqkada “napak âdem” cümlisige kiridiğan her kandaq kişiniñ tonur bėşiğa çikip, pişivatkan nanga qarap turuşı çeklinidu.

Aşniñ süyige tuz arilişidiğanliki sebebidin, Uygurlar uni sirtka kalaymiķan tökmeıdu, israp kılmaydu. Ademdin aşıa hayvanğa bėridu, hayvandin aşıa andin âdem dessimeydiğan caylarğa tökivėtidu. Aş süyini yolğa, kan aqkan yerge töküştin, kir yuyğan yunda bilen arilaşturup töküştin, aş süyi tökülgen caylarğa hacet kıliştin perhiz kılidu. Kışiler tuz arilaşkan aşniñ süyini tökidiğan evrez yaqi çarvilar yemeklik yeydiğan oqur yeni yalaqni dessimeıdu, atlap ötmeydu, üstige yaqi etrapığa çoñ – kiçik teret sunduruştin perhiz kılidu. Undaq kılmaydiken, teret sundurğuçiniñ kötige carahet çikıdu, dep coruydu.

Yokuridiki yemek – içmekke ait perhizler, yemek – içmek usulığa ait perhizler ve tamaq etişke ait perhizler qatarlıq üç tema astidiki barlıq çeklimiler – yeyilmeydiğan ve içilmeydiğan gızalar, gızaliniştiki kollinilmaydiğan tarzler, tamaq etiştiki irimlik qarashlar Uygurlarniñ yemek – içmek medeniyitiniñ âdet haraktėrini alğan umumiy kıyapitidur. Elvette, yokurikilardin sirt, ilmiy hâlette, sağlamlıqni asraş nuqtisidin otturiğa koyulğan nurgun emeliy çeklimiler ve qaidiler, yosun tūsini alğan usullar bar bolup, ular örp – âdet katėguriyiside bolmiğanliki üçün, ular hekkide tohtalmiduk. Yokurida tehliil kılingan perhiz âdetlerdin körüş mümkiniki, bu perhizlerniñ keliş menbesi köp hil, nurgunliriğa nahayiti zor dericide hurapiy amillar siñip ketken. Hazirki devrde Uygurlarniñ yemek – içmek kurulmisida ve aditide hėli çoñ özgirishler yüz mermekte. Nurgun taam türleri, gızaliniş usulliri emeldin kelip, yėnidin taam türleri ve gızaliniş terzi meydana kelmekte. Buşu ehvalğa egişip yemek – içmek perhizliridimu bir qatar özgirishlerniñ yüz bergenliki eñik. Örp aditimizdiki yemek – içmek perhizliri üstide izdiniştiki meşsed ene şu kıziqarlıq örp – âdetler içidin ecdadlirimizniñ ilmiy ozuqliniş usullirini ve ozuqliniş ehlaqini terqip kılip, kelimat, mizac, ehtiyac, vaqit – pesil ve san – süpet boyıçe ozuqliniş aditini yetildürüş,

yemek – içmekke ait örp – âdetler içidiki hurapiy terkiblerni çikirip taşlap, gızalınış mesilisige qarita helkiniñ eklige muvapiqlaşkan, ilmiyleşken çüşençilirini şekillendürüştin ibaret.

4.2.7. Kiyim – Kêçekke Ait Perhiz Âdetleri

Kiyim – kîçek – medeniyetniñ bir hil ipadisidur. Kiyim – kîçek medeniyiti insan bilen tebiy muhit ve ictimaiy muhit otturisdiki öz – ara alaķe ve tesirler davamida peyda bolģan hem terekķiy kılģan. İnsanlar tebiet bilen garmoniyilik maslışış ve uni boysunduruş ceryanida, tedrici hâlde kiyim kèyişni ügendi. Uzaķķa sozulģan ictimaiy emeliyet ceryanida insanlar yalguz kiyimni bedinini soģoktin mudapie kiliş üçünla kèyip qalmastin, belki kiyim – kèçek bilen bedenni zinnetleşni, şu arķilik özliriniñ istetik qarışıni ve huşhâllik heveslirini ipadileşni ügendi. İctimaiy terekķiyatķa egişip, kişiler kiyim – kèçekler arķilik ictimaiy orun ve mertivini ipade kılģili bolidiģanlıķini bayķap, kiyim – kèçekniñ ictimaiy belge ve simvol boluştek alahidilikini barlıķķa keltürdi. İnsanlar yine kiyim – kèçek matèriyali ve uni kiyim – kèçekke özgertiş tèhnikisini keşp kılıp, kiyim – kèçekniñ emeliy kımmitini künsèri mukemmelleştürdi. Şuniñ bilen kiyim – kèçekniñ şekli, uni kèyiş uslubu ve başķa tereplerge alaķidar ictimaiy ölçem - kèliplar (mesilen, kiyim – kèçek aditi, ķanuni, perhizliri dègendek) şekillendi. Gerķe oħşımıģan devr ve oħşımıģan milletniñ kiyim – kèçekke alaķidar ictimaiy ölçemleri her hil bolsimu, emma ularniñ hemmisi eşundaķ medeniyet muhiti içide yaşavatķan her bir şeħsini melum cehetlerde tizginleydu, şundaķla şu kişilerniñ istetik èñini, idiyisini, hès – tuyģulirini ipade kılıdu.

Tövende Uygurlarniñ kiyim – kèçek aditige birleştürüp, Uygurlarniñ kiyim – kèçekke alaķidar perhizlik âdetlirini kiyim – kèçekniñ reñgi, matèriyali, pasoni, kèyiş usulu, koyuş usulu ve yuyuş – yamaş usulu ķatarlıķ nuķtilar boyiķe mulahize kılimiz.

4.2.7.1. Kiyim – Kèçekniñ Reñgige Alaķidar Perhizler

Reñ Uygurlarniñ neziride heķiketen roşen simvolluķ menige iģe. Reñginiñ oħşimaslıķıģa qarap kiyim – kèçeklerde yuķiri – tövenlik, ķut yaki neslik, yaħşı – yamanlıķ çüşençiliri ipadiliniş çikidu. Şuňa Uygurlar tarihtin buyan bir ķanķe reñni uluģlap, řu reñdiki hemme nersilerni yaħşı körģen ve mayil bolģan. Şuniñ bilen bir vaķıtta kısmen reñlerni

yaman ve şum dep qarap, şu reñdiki kiyimlerini këyiştin perhiz kılıp kelgen. Undin başqa Uyğurlar reñde ipadiliniş çıkidiğan cins perki mesilisige etibar bilen qarap er – ayallar otturisida melum reñlerdiki kiyimni këyiş cehettimu kısmen çeklimilerini peyda kılığan. Bundaq perhizler Uyğurlarınñ qedimdin beri melum dinlar tesiride hemde özliriniñ çuğrapiyilik muhit – şaraiti tesiride melum reñlerini uluğlaş qarışınıñ eksi süpitide kiyim – këcek sahesige siñip kirgen.

Uyğurlar tarihtin beri aq reñni beht – amet, yahşilik, paklik, aliycanaplik... niñ simvolli süpitide tonup uluğlap kelgen. Şundaqla yene kök reñni ibtidaiy şaman etikadi bilen birleştürgen hâlde yahşilik ve ametniñ hem ilahiy tüsniñ simvollluk bişariti süpitide uluğlap kelgen. Kızil reñni bolsa yahşilikniñ, huşallıqniñ, beht – saadetniñ gelbiniñ simvoli dep; serik reñni mol – hosul, baylik ve aliycanaplikniñ simvoli dep; yeşil reñni hayatlikniñ, tinçlikniñ ve munbetlikniñ simvoli dep tonup kelgen. Qara reñni ve başqa sus, soğok reñlerini bezide yamanlikniñ simvoli süpitidimu tonupmu kelgen. Biraq, omumi ehvaldin qariganda reñniñ yahşilik yaqi yamanliqtin bişaret beriş hususiyiti muqimlikka ige emes, belki u nisbiy ehvaldur.

Dinîy etikad sebebidin Uyğur erleri bilen ayalliriniñ kiyim – këçikiniñ reñgide roşen perq şekillengen. İslamiy kaide boyiçe, Uyğurlarda erler kızil reñlik, tok serik reñlik, yaqi reñgi oçuq, gül nekişliri çoñ kiyimlerini këyiştin perhiz kılıdu. Erleriniñ kiyiminiñ imkankeder soğok ve sus reñlerde boluşini tekitlinidu. Këyiniş cehette erleriniñ ayallarga oşivelişi, (meyli qesten bolsun yaqi añsiz revişte bolsun) ayallardek tok ve roşen reñdiki kiyimlerini këyivelişi kattik eyiblinidu. Uyğur ayalliri reñgi oçuq, güllük yaqi nekişlik rehitlerdin kilingan kiyimlerini këyişni yahşi köridu. Bolupmu kızlar ve yaş ayallar reñlik kiyimlerini këyişni alahide yaqturidu. Mehmud Kaşgeriyimu Uyğur ayalliriniñ reñlik kiyimlerini këyişni yahşi köridiganlikini şu devrdiki mundaq bir hikmet bilen yiginçaklığan: “Kiliklinay dese kızil këyer, yaray dese yeşil këyer.”⁵⁶ bu hil enenimu hazirga qeder Uyğur ayalliri arisida izçil davamlişip kelmekte. Emma kısmen ayallar arisida serik kiyim këyiştin perhiz kılıdigan ehval bar. Ular “Serik kiyim këyse könlige qaygu tolidu.” Dep qaraydu. Şundaqla yene “Eşmis Patimemniñ kundişi serik kiyim këyermiş.” Degen qaraş sebebidinmu hem tok serik serik reñdiki kiyimlerini këyiştin perhiz kılıdu.

⁵⁶ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk» Şincañ Hëlq Neşriyati, 1980 – yili, 8 – ay birinçi neşri, 1 – tom, 512 – bet.

Uygurlar kiyim k  ekni  re ini yine murasim  arakterige  arap  zgertidu. Omumen  l m – y tim, nezire –  ira   atarlık  aygulu  paaliyetlerge  izil, s rik, ye il d gendek o uk re diki kiyimlerini k yip  atna maydu. Belki  ara, k k (Yaki  arak k) ve a  re lik kiyimlerini k yip baridu. Bunda  ehvalda rol oynaydığını re lerini ulu la   ari i emes, belki re de ipadilengen keypiyat asasiy orunda turidu. Toy – t k n, me rep  atarlık murasimlar a k yidi an kiyimlerinin re igige alahide  eklime  oyulmisimu, emma  ay u t sini b ridi an tum  ara, tum s rik  stiba larını k yi  perhiz  ilini an i  sanilidu. Kiyim – k  ekni  re i yine ki ilerni  ya   orami bilenmu munasibetlik bolidu. Mesilen, Uygurlar bova lar a kiyim – k  ek  il anda  iz yaki o ul bova lar a o  a  re lerdiki re itlerini i letsimu, emma ularni  balilik  a liridin tartipla ikki cinsini  per lik re lerde k yini ige  tibar bergendin sirt, yine ya   oramiga  arap kiyimlerinin re ini tallaydu. Bolupmu ya an an ki ilerni  ya lardek re i o uk kiyimlerini k yiv li ni yaman k ridu. Őu a meyli erler bolsun yaki ayallar bolsun ya an an bolsila asasen a ,  ara, k k, k lre ... D gendek sus, so uk re diki kiyimlerini k yidu.

Hulasse  il anda, Uygurlarni  kiyim – k  ekni  re igige bol an  ari i bilen din y devrni   zgir i bilen munasibetlik. Uygurlarni  re lerini ulu la   ari i bilen din y  tikad ve devr otturidiki munasibetni mu im bir formula bilen ipade  ilgili bolmisimu, emma Uygurlarni  nisbiy h lda ibtidaiy  tikad ve Şamanizim devrliride a  ve k k re lerini ulu li anli i, Budda din  devride s rik re ni ulu li anli i, Mani din  devride a  re ni ulu li anli i, İslam din ga  tikad  il andin tartip ye il re ni ulu li anli i, yine ye il re ne  o up  ara re nimu ulu li anli idek ehvalni tesevvur  ili  m mkim. Devrni  tere kiyatiga e i ip kiyim re lerini  her  il bolu i, sirt iy medeniyet tesiri ve Őe siy erkinlik tuy ulirini   s  i bilen hazir i devrde Şehirlerdiki  ismen ki iler arisida kiyim – k  ekni  re igige  ariti an k p  isim perhizlik  detlerge sel  araydian ye i e ehval ba  k t rmekte. Őuni  bilen birge  ismen ki iler topi i ide enenivi  det ve e idige  ilap h lda kiyim – k  ekni  re gidiki k p  illikni  o li ip, sirt iy medeniyet Őekillirige te lid  ili tek ehvalmu hem mevcut bolup turmakta. Emma ye a -  i la lardiki Uygurlar kiyim re ini  tallini iga h lih m alahide  tibar b ridu.

4.2.7.2. Kiyim – K  ek Mat  riyalıĝa Ait Perhizler

Uygurlar tarih mabeynide e n k p işlitip kelgen kiyim mat  riyali t re ve yu ndur. Qedimki e n meşhur Uygur milliy kiyimliri yu n ve t ridin yasalĝan bolup, Uygurlarni n t re ve yu ndin  ilingan kiyimlarni k yiş tarihi bek uzun. İslamiyetni n aldi keynide yu n ve t ridin  ilingan kiyimlarni k yiş iz illikini sa lap kelgen bolsimu, emma İslamiyettin k yin haram hayvanlar, bolupmu haram  y hayvanlirini n t risi ve yu ndin  ilingan kiyimlarni k yiş  eklimige u ridu. C mlidin eşek, h  ir, it  atarli  hayvanlarni n t risi ve yu ni işlitiliştin  eklendi. Emma bezi ehvallarda, bel agri i k silige giriptar bolĝan kişiler it t risini n issikli ni k  l k sa laş roliĝa asasen, uni ndin cilitke tikip k yidiĝan yaki  işli   apanni n i ige ester  ilip kiyidiĝan ehvalmu mevcud. Uygurlarni n kiyim – k  ikige iřlitilidiĝan yu n ve t re bolsa asasen  oy, kala, t ge ve   kilerdin  linidu. Emma yenila İslam din diki  eklimiler t peylidin tuncu up  lgen,  silip  lgen,  eni  i may haram bolup  lgen yu iriki dek h l l hayvanlarni n t risimu yenila kiyim – k  ekke işlitiliştin  eklinidu. Hazir i zamandiki Uygurlar hilihem yu iridiki  eklengen mat  riyallardin kiyim  ilip k yiştin perhiz  ilip kelmekte.

Uygurlarni n e n qedimiy enenivi kiyim – k  ek mat  riyalini n biri yipektur. Uygur yipeklirini n t ri her  il bolup, bular i ide etles, a  yipek ve başka bir  il re diki yipekler bek meşhur. Uygurlar yipek ilik bilen řuĝullanĝandin başlapla yipek re tlerdin kiyim k ygen. Emma İslam din  şaraitida y pek kiyimler ayal cinisli larĝila  as bolup  elip, erlerni n uni işlitişi  eklendi. İslam din da er cinisli larni n altun zibu – zinetlerni ta işi (İşlitişi)  eklengendin sirt, yene y pektin tikilgen kiyimlarni k yişimu hem  eklendi. Muhemmed peygemberni n bir hediside şunda  deyiľidu: “Enes İbni Malik reziyellahu enhu deydu: Peygember eleyhissalam munda  deĝen: Bu dunyada yipek re tte kiyim keyg  iler a irretni n yipek kiyimliridin mehrum  alidu.”⁵⁷ « uran» dimu cennet ehlini n y pek kiyimlarni k yidiĝanli i  atirilengen bolup, erlerni n cennette y pek kiyim k yişige ularni n bu dunyada y pek kiyim k yiştin  eklinişi şert  ilingan. Yipektin to ulĝan kiyimler omumen yumşak, nepis bolup, bedenge rahat b ĝiřlaydu. U yene k yg  ini latapetlik, nazeketlik k rsitidu. Muşu sebebtin İslam din da erlerni n casaretke,  attik ustihang a hem zeberdest gevdige iĝe boluşi k zde tutulup, erlerni n uni k yişi  eklengen. Uygurlar İslam din ĝa  ti ad

⁵⁷ Muhemmed Fuad Abdulba iy: «Hedis şeriftin  n e - Marcanlar», Abdullacan K rim Tercimisi, şinca  Hel  Neşriyati, 2003 yili, 12. ay neşri, Uygur e, 505. bet.

qilgandin başlapla erler yipek kiyim keyiştin perhiz qilidiğan boldi. Hetta Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» te “Bal” sözini şerhligende mundaq bir şeirmi misal keltürüp yipek kiyimni keyiştiniñ yamanlıqini bayan qilidu:

Şeytan seni karşı elip bal tutti,

Yipek keydiñ, çüşenmidiñ, eķilsiz bolup qal.⁵⁸

İslam dinî şaraitida erler yipek kiyimlerini keyiştin ketiy çeklinip keldi. Neticide etles katarlıq yipek rehtlerdin qilingan kiyimler Uygur qız – ayalliriniñ has milliy kiyimi bolup qaldi.

Bundin başqa yine tehnikiviy mesililer yaki salamatlik közde tutulup barlıqqa kelgen kiyim – keçekniñ materyaliga ait perhizler bar bolup, ularniñ köpinçisi âdet harakteridiki çeklime emes, belki tecrube harakteridiki çeklimiler bolgaçqa, ularni perhiz örp – aditi dep karaşqa bolmaydu. Şuñlaşqa bu yerde ularni tilga almaymiz.

4.2.7.3. Kiyim – Keçekniñ Pasoniga Ait Perhizler

Her qaysi milletlerniñ kiyim – keçek medeniyetidiki perq eñ zor dericide kiyim – keçeklerniñ pasonida ipadilinidu. Kiyim – keçek aditiniñ şekillinişi insanlarniñ turğan muhiti bilen, bolupmu kelimat şaraiti bilen ziq munasibetke ige. “Her qaysi milletler işlitivatқан kiyim – keçekler içidin biz tebiy muhit bilen kelimat şaraitiniñ kiyim keçeklerniñ pasuni hem işlitiş qimmitige qarita zor rollarni oynaydiğanlıqini körimiz. Soğuk belbağ ve mötidil belbağ rayonlirida hava soğuk bolgaçqa, töt pesilge mas tikilidiğan kiyim – keçeklerniñ nushiliri ve pasonliri köp hil, materyal işlitiş ve tikiş ceheetimu inçikidur. Vehâlenki, issik belbağda yaşıguçi millet ve helqlerniñ kiyim nushiliri ve pasonliri havaniñ illikliki sebebidin bir qeder addiy, tikilişimu ançe murekkep emestur.”⁵⁹ Uygurlar soğuk belbağ ve mötidil belbağda pevkuladde cuğrapiyiviy şaraitta yaşap kelgeçke, nahayiti kedimki zamandin tartipla kiyim – keçekniñ şekli ve pasoniga bek etibar bergen. Meyli baş kiyim bolsun, yaki ayağ kiyim bolsun ve yaki üstibaş kiyimliri bolsun, Uygurlarniñ enenivi

⁵⁸ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk» Şincañ Helq Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay birinçi neşri, 3 – tom, 213 – bet.

⁵⁹ Cav Piñ, Lü Yiğualar Tüzgen: «Kiyim – Keçek Psihologiyisi Heçkide Omumiy Bayan» Cuñgo Toqumiçilik Neşriyati, 1995 -yili 9 – ay birinçi neşri, Henzuçe, 172 – bet.

kiyimlerini kişilik kıyimler, yazlık kıyimler ve etiyazlık - küzlük kıyimler dep üç türge bölüşke bolidu. Yukiriki türlerge munasip hâlda her kıysi pesildiki kıyimlerniñ matèriyali, reñgi, pasoni melum cehetlerde perklinip turidu. Kıyım – kèçek pasoniğa alaқidar perhizler kıyım – kèçekniñ tikiliş şekli öz içige alğan ètikadқа munasibetlik âdet hadisisi bolup, u kıyım – kèçekniñ pasoniğa alaқidar tèhnikiviy mesililerni öz içige almaydu. Buniñ içide eñ muhim bolğan ikki nuқта kıyımniñ bedenni yèpiş dericisige munasibetlik perhizler bilen cins, yaş, kesip perkıge asasen şekillengen kıyım pasonidiki perhizlik âdetlerdur.

Uygurlar ètikad kılgan dinlarniñ hemmisi dègüdek bedenni toluk yèpişni teşebbus kılgan bolup, hetta İslam dinîda ayallarniñ yerim yaliñaç, süzük kıyimlerni kèyiş ketiy çeklengen iştur. Nurgun esirler mabeynide Uygurlar kıyımni pütün ve toluk kèyişni insaniy pezilet, ehlaқ ve hâyânîni eñ muhim belgisi dep qarigan ve ayallar yüzidin ve қol alқinidin başқа caylirini toluk yapıdigan kıyimlerni, erlermu boynidin put oşuқığıçe ve қol bègişığıçe yapıdigan kıyimlerni kèyip kelgen. Erlerniñ kalte iştan bilen sirtlarda (Hetta öy içide) yürüşü ègir èlinidigan iş bolup hèsablanğanniñ üstige, bu cehette ayallargа қoyulidigan telebler tèhimu қattıқ bolup, bedenniñ her kıysi ezaliri, egri siziklar roşen közge taşlinip turidigan tar kıyimlerni, yota yaki paқalçek èçilip қalidigan kışқа kıyimlerni, yeñsiz kıyimlerni, meyde èçilip turidigan kıyimlerni kèyiş қattıқ çeklinip kelgen. Kışkisi, bedenni toluk yapalmaydigan her қандақ pasondiki kıyım – kèçeklerni kèyiş ayallar üçün perhiz bolup sanalğan. Muşuniñşa munasip hâlda, Uygurlar kıyım pasoniniñ keñrek, uzunraq boluşini yahşi köridu. İslam dinîda ayallarniñ kıyimi toluk boluşı teleb қilingandin başқа, yene erlerniñ kıyımniñ bek uzun bolmaslıkı belgilengen. Kıyımniñ uzun boluşı uni keygüçide pehir ve çoñçilik tuyğusi қozğap қoymaslıқ üçün meyli ton қатарlıқ sirtkıy kıyimler bolsun, yaki iştan bolsun, ularniñ uzunlıқiniñ put oşuқidin aşmaslıkı teleb қilingan.

Kişiler cemiyettiki orniniñ, қilidigan kesip – oқitiniñ, cinsniñ, yaş қoraminiñ ve ictimaiy salahiyitiniñ oşımaslıқıға qarap kıyım – kèçeklerniñ pasoni cehettimu melum perhizlerge emel қilidu. Bolupmu buniñ içide cins perkı tüpeylidin şekillengen perhizler heқiketken köp ve қattıқ. Uygurlar balılgа kiçikidin başlapla kıyım – kèçekni er – ayallıқ cinsiy ayrimiliкі boyıçe perklıқ kèyişni üsgitidu, pütün Uygur kıyimleriniñ özidimu nahayiti èniқ cins perkı ipadiliniп turidu. Muşundaқ perқni tekitleş sevebidin erlerniñ ayalçe pasondiki kıyimlerni kèyivèlişı yaki ayallarniñ erçe pasondiki kıyimlerni kèyivèlişı cemiyetniñ küçlük eyiplişige uçraydu. Kıyım - kèçekniñ pasoni kıyımniñ yaқа – yeñliriniñ keñ – tarlıкі, tügmisiniñ sani ve orunlaşturulişı, peş hem yançuқniñ şekli, belniñ, kökreknîni

keñ – tarlıķı qatarlıķ cehetlerde ipadiliniŭ çıķıdu. Őu cehettin qarıganda, yaķa ućiniñ yumulaķ boluőı, yeñniñ tar boluőı, tūgmisiniñ apan – kőyneklerniñ sol peőıge, izminiñ oñ peőıge orunlaőturuluőı, yañcuķniñ yantu hâlette kėsiliőı, belniñ tarraq, kőkreŭ kısıminiñ keñrek boluőı, iőtanniñ aldida yiriķce bolmay yanda boluőı yaķı bolmaslıķı... Qatarlıķlar ayallar kiyimleriniñ pason alahidiliki bolsa, ularniñ eksidikiliri erler kiyimleriniñ pason alahidilikliri bolup hėsablinidu. Dėmek, eőundaķ eñ asasiy belge – almetlerniñ ariliőip kėtiőı kiyim pasonidiki cins perķıge yatidiĝan perhizlik hadisidur. Uniñdin baőķa, Uyĝur ayalliri toy qılĝandin kėyin pütün beden bėzeŭklerini őzgertipla qalmastin, yene kiyim pasonlirininimu melum cehetlerde őzgertidu. Dėmek, toy qılmiĝanlarniñ toy qılĝanlar kėyidiĝan kiyim pasonlirini talliőı, hemde toy qılĝanlarmu ilĝiriki melum pasondiki kiyimlirini kėyiőı perhizlik iő hėsablinidu.

4.2.7.4. Kiyimni Kėyiőke Ait Perhizler

Uyĝurlar kiyim keyiş cehettimu bezi perhizlik qaidilerge riaye qilidu. Omumiy cehettin qarıganda kiyim kėyiőke ait perhizlerniñ köp qısmi ĥurapiy qaraş asasida şekillengen. Az bir qısmi bolsa dinî eklimilerniñ kiyim – kėcekke qaritilĝan qısmidur.

Uyĝurlar kiyimni keygende oñdin baőlaőķa alahide ėtibar bėridu. İslam dinidiki belgimiler boyiće omumen yaĥő iőlarni oñ tereptin baőlaő kėrek. Bundaķ perhizlik eklimilerniñ İslamiy asasi bar bolup, Muhemmed peyĝemberniñ hadisiride keő keygende oñ tereptin baőlaő, salĝanda sol putniñkini aldin sėliő, baőķa kiyimlirni keygendimu oñ tereptin baőlaő teleb qilingan.⁶⁰ Őuniñĝa munasiŭ hâlda, Uyĝurlarda her qandaķ kiyimni sol tereptin baőlaő kėyiő perhiz qilinidu. Uyĝurlar balılarga kićikidin baőlaőla aldi bilen oñ putķa ayak kėyiő apan, kőynek ve iőtaĝa oñ qol, oñ putni sėliő... ni ŭĝitidu. Sol tereptin baőlaő keyse “Yaman bolidu” dep qorķutup, eőundaķ kėyiő usulidin ekleydu.

Uyĝurlar kiyim -kėcekni tetür kėyip qėliőtin eĥtiyat qilidiĝan perhizlik âdetmu bar. Erler bőkni tetür kėymeydu. Navada bundaķ qilip salsa, şu er köp ĥotun ėlip qalar iken. Ayallarmu yaĝlıqlirini tetür salmaydu. apan, iştan, köynek qatarlıķ her qandaķ kiyimni tetür kėyiőtin perhiz qilinidu. Muőundaķ qılsa iőı tetür mañidu dep corulidu. Bu heķte

⁶⁰ [Suriye] Ebu Zekerıyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazussalihiy» («Yaĥő Kişiler Baĝciőı»), Livan İlmıy Kitablarnı Neşriyatı, 1982 – yili, Ereĝce neşri, 337 – bet.

mundaq bir qiziqarliq âdet bar: Eger bir kisi kiyimini bilmestin tetür këyip salsa, uni şu caydila örüp oñ këyivalidu. Eger u kisi buni özi tuymay këlip sirtlarğa çıkqanda başkilar arkilik bilse, uni derhâl yeñgüşlimestin, belki tetür hâlette uda üç kün keygendin këyin andin oñşivalsa bolar iken. Bundaq kılğanda şu kişige üç kün içide amet këler iken. Yene şundaq ehvallarmu barki, peket nêrvisidin adaşkan kişiler yaki eğir musibetke girihtar bolğan kişilerla kiyimni tetür logikilik revişte ene şundaq mecnunluqqa yaki eğiz kayğuğa mubtila bolup qalmasliq üçün otturiğa çıkqan bir türlik aldinî eliş çarisi bolsa kërek.

Uygurlar yene ayağna yekpay hâlette këyiştin, çapan – köyneklerniñ yeñini sapmay yaki bir yeñini sêpip, bir yeñini sapmay yürüştin perhiz kılıdu. Çapan – köyneknîñ yeñini sapmasliq huddi cesetni yögeydigan këpenge oñşitilip (şu sebebtin, helk tilida këpen “yaqisiz, yeñsiz ton” depmu oñşitilidu) yaki qoli yoq kişilerniñ këyiş usulığa oñşitilip kattik çeklinidu. Bu hekte “Çapaniñ yeñini sapmay yette këdem mañsa yaman bolidu. “Dêgen gep bar. Ayağ kiyimni këyişte, bir pay keşni këyip, yene bir pëyini keymey mëniş ve yaki öre turğan hâlette keş këyişmu çeklengen iştur. Bundaq çekliminiñ İslam hedisliride asasi bardur. Cenubi Şincañ Uygurliri arisida yene keşni këyiştin burun yaki këyip bolğandin këyin, uniñniñ paşnisiğa yaki tapiniğa qarisa gaday bolidu, dep corulidu. Helk işençliride ayağ këyip bakmiğan yaki namratliq sebebidin birer ayağqa teste erişidigan kişilerla ayağ kiygende uniñğa sinçilap qarap şadliq hês kılıdu. Oñşaşliq qarışı اساسida yukiriki perhiz ene şundaq këlip çıkqan. Yene yeñi keş sêtivalğandin këyin uni këyiştin burun uni körüşvêtip çem teripige qarisa bolmaydu, şundaq kılıdiken, qariguçiniñ yüzi sörün bolup qalidu, yüzi sörün bolup qalmasliq üçün, çemge qariganda uniñğa tükürêtip andin qarış kërek dëyilidigan bir qiziqarliq âdetmu bar. İştanni öre turup këyiştin perhiz kılğandin başqa, yene iştanni öre turup kible tam terepke qarap këyse öyige ogri kiridu.” Depmu qaraydigan ehval bar. Bundaq boluşı heket bolmisimu, emma u şu çeklimini küçlendürüş üçün tokulğan bir epsanidur. Uygurlar yene yatqanda çapani üstige yepişta, bir peşni baş terepke, yene bir peşni ayak terepke kılıp yepiştin perhiz kılıdu. Bundaq yepiş usuli “gêripçilap yepiş” dëyilidu. Yene gêrip – musapirlar öy – makansiz bolğaçqa ular koçidila tüneymdu. Yotқан – körpisi yoq bolğaçqa çapani üstige eşundaq yapidu. Bu nam eşu tesevvurdin këlip çıkqan. Dêmek, kimki çapani üstige gêripçilap yapidiken, uniñ baliliri gêripçilikqa girihtar bolarmış. Bumu ibtidaiy devrlerdin këlip qalğan “Bir yaman iş yaki heriketke teklid kilingan iş yaki herikettin oñşaşla yaman aqivet këlip çıkıdu.” Dep çüşinilidigan oñşaşliq qarışiniñ mehsulidur.

Uygurlar kiyim k y iŝte k yidiĝan kiyimniñ sani cehettimu bezi perhizlerge riaye kilip kelgen. Mesilen, helk arisida bir ademniñ bir hil kiyimi  c kurdin aŝsa bolmaydu deydigan gep bar. Şu sebebtin nurgun kişiler bir hil kiyimni  c kurdin aŝurmaydu. Navada  c kurdin aŝsa aşkan her  c kur kiyimge bir kur zakat kelidu dep karap, kiyimni t t – beş kur bolup ketken haman bir kurini yetim – yesir ve kembeĝellerge iane kilidu. Bu emeliyette nahayiti yahşi ehvaldur.  unki kiyim – kecek t z horaydigan iktisadka teelluk bolup, uni k peytiŝ aile iktisadiga bivaste tesir yetk zidu. Şundaqla uniñ k piyiŝi cemiyettiki iktisadiy perkni  onaytivitidu. H lbuki uni aŝurmaslik ve aşkan kismini baŝkilarĝa hediye kilivetiŝ – cemiyettiki eñ  n ml k heyr – saĝavet işidir. Uygurlarda yene birla vaqıtta ikki iştan k yiŝtin, ayallar koş yaĝlik seliştin perhiz kilidigan, koş iştan k yse erler koş hotunluk bolup kalarmiŝ deydigan karaslar mevcud. Oŝaŝlik tepekkuri اساسida şekillengen bu perhizlerge yene melum dericide istetik olcemlermu siñip ketken bolup, koş kiyim k yiŝ yaki bir hil kiyimni  sti –  stige kaplap k yiŝ allikandaqtur “Tapkanni  cisiĝa artivalidigan.” musapir yaki tilem cilerge has iŝtek tesevvur kilingan.

Uygurlar kiyim seliŝtimu melum kaidilerge emel kilidu. Aldinki shepide korsitip  tkendek, İslam dinida kiyimni oñdin başlap k yiŝ ve soldin başlap seliş teşebbus kilingidu. Őuniĝa اساسen, kiyim salganda oñdin başlap seliş perhizlik herikettur. Helk işen liride yene kiyimni salganda tet r  r p seliş yahşi ehval emes. Eyiŝlarĝa kariganda kiyimni tet r  r p salsa, kişiler bilip kalmisun deĝen mehpiyetlik aşkare bolup kalalar iken. Bu hil karashtimu oŝaŝla heŝsiy tesir tepekkurdiki “oŝaŝlik kanuniyiti” rol oynigan, halas.

Uygurlarniñ milliy k yiniŝ aditide baş kiyimniñ roli nahayiti  oñdur. Uygur er – ayalliri t r pesilniñ hemmisiye oŝimmiĝan baş kiyimlerini k yiŝke  detlengen. Meyli enene t peylidin bolsun yaki diniy e kide t peylidin bolsun, yekinki mezgillergi e Uygurlar beŝiĝa bir nerse k ymey y r ŝni intayin yaman k retti. Bolupmu bu  eklime ayallarĝa intayin kattik bolup, “Beŝiĝa nerse artmiĝan ayal bar  yge perişte kirmeydu,  yde kut – beriket bolmaydu.” Dep karas nahayiti  oñkur yiltiz tartkan idi. Hazirki devrde kismen kişiler enenivi baş kiyimliridin vaz ke ip yalañbaŝ halette y r ŝke k nivalĝan bolsimu, emma, her kandaĝ bir kişi  l m – yetim ve nezire –  iraĝ murasimliriĝa baş kiyimi k ymey barmaydu. Ammivi sorunlarĝa baş kiyimni başka kiyimlerge kariganda bekrekl uluĝlaydu. Bundaĝ uluĝlaŝ karisi kedimki devrlerdin tartip davamlişip kelgen başni muqeddes bilis bilen munasibetlikdur. Őuña Uygurlar baş kiyimlerini koymanda eĝiz caylarĝa koyidu. Yerge taşlap koyuştin, dessep seliştin, baŝkilarniñ baş kiyimi bilen almaşturup k yiŝtin, tet r  r p k yiŝtin

perhiz kılıdu. Yene nurgun kişiler “Bök ve tumaqların kırını katlap keyse қоş хотунлук болуп қалиду” деп ешундақ кёйіш usulidnmu çeklinidu. Қисқиси, баş kiyimge höрmet bilen muamile қилип, uni bek etivarlaydu.

Helқ işençiside yeñi kiyim yeñi beñittur, yeñi berikettur. Kiyimge iktisadiy nuқtidin ve issiniş, bedenni қоғдаş nuқtisidinla emes, belki yene istetika nuқtisidin ve beñt - қut çüşençiliri nuқtisidin muamile қилиş – Uygurlarnıñ қedimdin davamlişip kelgen enenisidur. Uygurlar yeñi kiyim kёйište melum künlerni heyrlık ve melum künlerni nes dep қарap, nes күnlerde kiyim kёйişti perhiz қилidu. Helқ arisida “Düşenbe күni yeñi kiyim keyse қayғuға giriptar bolidu, seyšenbe күni yeñi kiyim kiyse, şu kiyim yırtılғaқ болуп қалidu.” Degen қараш бар. Şuña yeñi kiyimni şu күnlerdin başqa күnlerde kёyidu. Bu қараш Uygurlarda heli uzak tariћқа иге. Mesilen, 18 – esirde yaşıған Қарақашlıқ alim Muhammed İvez Қарақашıynıñ «Mecmuetul Ehkam» namlıқ kitabnıñ «İgin Kiymeklik Heққide» degen bölükide mundaқ bayanlar hatirilengen:

“Kiyme şenbe yeñi igin zinhar,
Kiyseñ elvette bolğaysen bimar.
Kiyse yekşenbe negah yeñi igin,
Şuni bilgil pat oğriğay likin.
Came düşenbe kiygen ol bibak,
Matem olğay yeқasin etkey çak.
Kimiki seyšenbe yeñi came kiyer,
Bolsa ger su içide otge köyer.
Çahar şenbe kёyerge zağib bol,
İgin üstün iginki talib bol.
Peyşenbe kёyiñki zibadur,
Қeddiñizge bimesel ziyadur.
Cümede sünnet oldi nev came,

Ḥahi taḳiyu ḥahi emame.”⁶¹

Hazirgiçe yukirikidek qaraşlar Uygurlar arisida izçil davamlişip keldi. Enenivi Uygur cemiyyide kişiler yeñi kiyimni peyşenbe ve cüme künidin başqa künlere këyiştin perhiz kılıdu. “Peyşenbe küni yeñi kiyim keyse düşmininiñ göziğe issiğ körinidu.” “Cüme künde yeñi kiyim keyse savab bolidu. Keygen şu kiyimge zakat kelmeydu.” Dep qarap, mezkür künlere yeñi kiyim këyişni bekrek yaḥşi köridu.

Uygurlar yene yeñi kiyimni ölüm merikilirige këyip barmaydu. Şundağ kılşa şu kiyim daim ölüm murasimlirida këyişke pütülüp këtermiş. Emeliyette ehvalniñ bundağ boluşı natayin. Ölümge yeñi kiyim këyip barmasliğ belkim yeñi kiyim keygendiki ḥuşallığ tuyğusiniñ ölümdiki qayğuy keypiyatığa mas kelmeydiğanliğı sebebidin boluşı mümkün. Uygurlarda birer kişi yeñi üstibaş kiyigen haman başkılar uniñ yeñi kiyimini mubareklişidu. Emma yeñi ayağ kiygende mubareklimeydu. Bundağ boluşı ayağ terepniñ uluğlanmaydiğanliğıdin, ayağniñ melum dericide napak dep qarilidiğanliğıdin bolsa kërek. Uygurlarda bir kişi yeñi kiyim keygende, aldi bilen ata – anisi ḥâyât kişilerni tebrikleşke teklip kılıdu yaki şundağ kişiler aldin tebrikleydu. Andin ata – anisidin birersi yaki her ikkisi ölüp ketkenler tebrikleydu. Hergizmu tunci bolup yetimler mubareklimeydu. Eytışlarğa qarığanda yeñi kiyimni tunci këtım ata – anisi ölüp ketkenler tebriklise, şu kiyimni keyğüçiniñ kiyimi қоş bolmaymiş. Bu emeliyette oḥşaşlığ sêhriy qarışınıñ tesiride meydanğa kelgen bir âdettur.

Yukirida tilğa alğanlirimiz Uygurlarniñ kiyim – këçekni këyiş usulığa ait âdet ḥaraktêrlik perhizlerdur. Emeliyette bunıñdin sirt kiyim – këçeklerni qandağ maslaşturup kiyiş (Reñ, pason, pakizliğ, tertip cehetlerde), qandağ sorunda qandağ kiyim kiyiş... ke ait bir kısım çeklimilermu bar bolup, ular sap âdet yaki istêtik qaraş sebebidin keliş çıkқан çeklimiler bolğaçqa, ularni enenivi perhiz âdetliri içide mulahize kilişniñ zörüriyiti yoğtur.

4.2.7.5. Kiyim Tikişke Ait Perhizler

Tikküçilik kiyim – këçek yasaş kespıdur. U insanniñ soğuğtin, tebiyy ḥeterlerdin mudapie körüş meksidide hemde bedenni yepip oriniş ve güzellik zevqliri tüpeylidin

⁶¹ Muhammed İvez Qaraqasıy: «Mecmuetul Ehkam», Erkin İminniyaz Qutluğ Teyyarlığan, Şincañ Uygur Aptonom Rayonluğ Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, Uygurçe, 1995 – yili, 85 – bet.

meydanğa kelgen. Tikküçilik hüniri ve mahariti kiyim – kēçekniñ pasonini belgileydiğan muhim amil bolup, uniñ kesiplişi insanniñ kiyimini sap tebiy meqsedler üçünla kēyişidek telipidin köp yükselgenliki ve hâlķiğanliķidin dērek bēridu. Uygurlar ezeldin tikküçilikke ētibar bērip kelgen. Ular özliriniñ nisbeten alğan ketken kiyim – kēçek medenyitige yarişa, yuķiri seviylik tikküçilik mahariti ve hūner – senitini barliķķa keltürgen. Şuniñ bilen birge her ħil sebebler tüpeylidin tikküçilikke dair bir kısım perhizlik ādetlermu şekillengen. Uygurlarniñ «Tikküçilik Risalisi» de tikküçilikniñ ķaide - ķanuniyetliri, iş tertipliri bayan ķilingan bolup, bu kespniñ risalilik boluşi, uniñ ħelķ neziride muhim hūner ikenlikini ispatlaydu.

Uygurlar kiyim piçişta ve tikişte bir ķatar irimlik ķaidilerge emel ķilip kelgen. Buniñ biri kiyim piçiş ve tikişte kün tallaştur. ħelķ arisida seyşenbe künide, cūme kuni çüştin burun şenbe kuni kiyim piçsa, şu kiyim dezmal salģuçe köyüp kētidu yaki yütüp kētidu dep ķarap, eşu çağlarda kiyim piçiştin perhiz ķilidiğan ādet bar. «Salname» de yēzilişçe ayniñ tōtinçisi ve on tōtinçi künliri kiyim piçsa ħeyrilik bolmas iken. Heptiniñ her ķaysi künliride kiyim piçsa ħeyrilik yaki neslik bolidiğanliķi ħeķķidiki ħurapiy ķaraşlar yene «Mecmuetul Ehkam» dimu ħatirilengen. Şu eserniñ «İgin Kesmeslik ħeķķide» dēgen bölükide mundaķ yēzilidu:

“Kişikim kesse igin zor şenbi,
Bolur bimar ağrağunçe teni.
Ve ger yekşenbide kesse binagah,
Ķalur ħemge, yaraşmas, bolsun agah.
Ki düşenbe mubarek kesse igin,
Ki ħuşhāl bolğaysen, bolmasse ħemkin.
Ve ger seyşenbe kesse nev serupay,
Ki oğri alğayu ya suğa aķķay.
Eger çaharşenbe kesse ħob bisyar,
Tevanger bolğasen yeini zerdar.
Ki alim bolsa peyşenbe kesse,
Bolur ilmi ziyade, muni bilse.
Eger azni kesse igin ħop,

Bolur ömri derazu devleti köp.”⁶²

Yukiridiki nezmide tesvir kılingandek qaraşlar helk arisidimu bar bolup bu u âdetlerniñ kışka mezgilde peyda bolup qalğan quruq gep emeslikini ispatlaydu. Uygurlar yene ikki heyit künliri kiyim piçıştin, kiyim tikiştin perhiz kılidu. Bundaq kilişni şu künlerge kılingan hörmetsizlik dep qaraydu. Neme üçün ikki heyit künliride yahşi emgeklernimu kilişka bolmaydu? Çünki bu künlerde emgek kiliş helk işençiside toymigarluqniñ, heyit hörmitini saqlımay işlevərişniñ kişler ara huşal keypiyatka baqmasliqniñ ipadilidirur.

Uygur tikküçiliri cunup hâlitide kiyim piçiş ve kiyim tikiştin perhiz kılgandin başqa, yene dukan içini napak tutuş, tazlimasliq, dukan içide naşayan işlarni, naşayan geplerni kilişnimu çekleydu. Tikküçiler heridarlar elip kirgen rehtlerni ölçep elip qalgandin keyin, vaqtida püttürüşke tērişidu. Bu ceryanda rehtlerdin keyvitilgen puruçlarni ve yiplarni israp kılmaydu. Tikküçi ustilar kiyimni püttürüp bolgandin keyin, eşip qalğan reht parçilirini ve çoñraq puruçlarni kiyim egisige qayturup beridu. Hergizmu sel çağlap elip qalmaydu. Bu hekte «Tikküçilik Risalisi» de “Her kasip... kişiniñ bir tal yip, bir gez rehti çağliq nersisige hiyanet kılsa, kıyamet küni pir – ustazlar narazi bolidu, bu dunyadimu işi ilgiri basmaydu.” Deyilidu. Undin başqa tikküçiler ve şagiritlar kiçik lata puruçlirini qalaymıkan taşlaştin, hacethanıga taşlaştin, köydüriştin, üstige çoñ – kiçik teret kiliştin perhiz kılidu. Bundaq nersilerni asasen yerge kömüvitiş ve eqin suğa taşliviş lazim deyilidu. Omumen, bu perhizler hurapiy bolsimu, emma tüp meksey yenila ticaretniñ ronaq tēpişi, heridarniñ raziliqini közleştin ibaret.

4.2.7.6. Kiyimni Yuyuş ve Qoyuşka Ait Perhizler

Kiyimni bir mezigil keygendin keyin kirlişidu. Şuniñdin keyin uni yuyuşka togra kēlidu. Bu gerçe nahayiti âdettiki iş bolsimu, emma u kişiler neziride heli küçlük âdet tūsini alğan bir paaliyettur. Cümlidin Uygurlar kiyimni yuyuşta melum vaqit, melum tertip cehettiki perhizlerge riaye kılidu.

⁶² Muhammed İvez Qaraqasıy: «Mecmuetul Ehkam» Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, erkin İminniyaz Qutluq Teyyarlığan, 1991 – yili 8 -ay, 84 – bet.

Aldi bilen, Uyğurlar kiyim – k  ekni yuyuşta melum k  nni tallap andin yuyidiĝan, melum k  nlerdin bolsa perhiz k  lidiĝan   detler bar bolĝan. Mesilen, Uyğurlarda ilgiri şenbe k  ni, yekşenbe k  ni, d  şenbe k  ni ve peyşenbe k  niliride kir yuyuştin perhiz k  lidiĝan   det bar idi. Bu hekte «Mecmuetul Ehkam» dimu mundaĝ   tiriler   aldurulĝan:

“İĝin yumaĝlık heĝkide
Ger iĝin yuse azine k  ni,
Yařsiliĝ k  rgey ol k  n – t  ni.
şenbe iĝin yumaĝni ĝob deme,
Ĝem   ayĝuni bihude ye me.
Yume yekşenbe bolsa iĝin kir,
Er - ĝotun bolĝase ecib dilgir.
D  şenbe iĝin yuymaĝ zinhar,
Yuysaĝ elvette bolĝasen bimar.
Yuysaĝ elvette bolĝasen bimar.
Kim seyşenbe yuse deva bolĝay,
Bisebeb haceti deva bolĝay.
  aharşenbe kişi iĝin budi,
Alayu satse k  p k  rer sodi.
Peyşenbe yuymaĝ iĝin zinhar,
Maliĝizĝe ziyan bolur bisyar.”⁶³

K  r  şke boliduki, hazirki Uyğurlar arisidiki kiyim yuyuşka ait perhizlik k  nler heĝkidiki k  sime sarĝında   det bilen yukiriki bayanlardiki mezmun melum dericide iz  illikka iĝe. Uyğurlarda yene “Seyşenbe k  nide kir yuysa yařsiliĝ kelidu. Bu k  nde heĝbolmiĝanda   ol yaĝliki   aĝlik nerse bolsimu yuyuş lazim.” Deĝen   araş ve   det bar. Nurgun kişiler (yeni muşu boyi  e iş k  lidiĝan kişiler) neme u  un bezi k  nlerde kir yuysa

⁶³ Muhammed İvez   araĝaři: «Mecmuetul Ehkam», řincaĝ Uyĝur Aptonom Rayonluk   edimki Eserler İşhanisi basturĝan, Erkin İminniyaz   utluk Teyyarliĝan, Uyĝur  e, 1995 yili 8 – ay, 86 – bet.

bolmaydiganliğini ve neme için bezi künlerde kir yuysa yahşilik bolidiganliğini bilmeydu yaki sürüşürmeydu. Bizniñçe ehval mundağ boluşi mümkin: Seyşembe helk işençliride intayin nes kün bolup, bu künde navada bedenniñ kirini eriğdaydigan yahşi iş kılindiken, elvette muşu kündin kélidigan nesliktin saqlangili bolidu. Omumen qariganda, qedimki sadda astronomiyilik qarashlar اساسida şekillengen yukirikidek künlerniñ heyrlük yaki nesliki boyiçe melum işlardin çekliniş aditiniñ köp ilmiy asasi bolmisa kerek.

Eskertişke tēgişlik bir mesile şuki, enenivi Uyğur cemiyetide Uyğur erliri kir yuyuştin perhiz kılıdu, kirni ayallarla yuyidu. Bu eñ kattik cinsiy perqni tektleydigan perhiz bolup, erlerdin kimiki kir yuyudiken, u “Ayal heqniñ işini kılğanlık.” sebebidin başkılarniñ eyiblişige uçrap kelgen. Kir alğū barlıqqa kelgendin keyinki bügünki devrde şehirlerde erler kir - kat yuyidigan işlarğa yardımde boluş âdettiki iş terzide qarilivatқан hazırki devrde, yēza - kişlaqlardiki erler yenila bu iştin çeklinip kelmekte. Kir yuyuş perhizliri içide yene ayallar kir yuyğan çağda erlerniñ kiyimi bilen ayallarniñ kiyimini arilaşturup yuyuştin, yaki ayallarniñ kiyimi yuyulğan suda andin erlerniñ kiyimini yuyuştin perhiz kılıdigan âdet bar. Bu perhizler er - hotunçilik munasivige ige bolğuşular yaki oğul - kız kērindaşlarniñ kiyimi üçünmu oşşasla ünümge ige. Bu perhizler ayallarni napak dep qarash ve erler hökümranliğiniñ âdet şeklidiki ipadiliridur. Yene ayallar kir yuyğanda yemeklik yevetip yuyuştin perhiz kılıdu. Navada şundağ kılisa, ayallar tuğuvatқanda, tuğuti bilen çoñ teriti bille kélivelip, kıyinçilik tartidu dep corulidu. Bu sağlamliқ nuqtisidin otturiğa çıkқан perhiz bolsimu, emma u koyuk hurapiy tūs içige yoşurulğan. Muşundağ kiliş belki nurgun tecribiviy perhizlerniñ ortak hususiyiti bolsa kerek. Uyğurlar yene kiyim yuyğan yundinî haligan cayğa tökmeydu, yunda tökülgen caylarğa dessimeydu. Yundinî eñ napak nerse dep qarap uni eñ çoñkur evrezlerge ve çet caylarğa tökidu. Meyli kir yuyuşteki vaqit perhizliri bolsun yaki yundinî töküşke alakıdar perhizler bolsun, hemmisi tenni uluğlaş, tenge keyilgen kiyim ve uniñdin çıkқан kir bilen beden otturisida melum tesirçanlıқ munasibiti mevcud dep qarash tek işenç yoşurunup turidu. Uyğurlar kiyimlerini yuyup bolğandin keyin, uni yeyip kurutuştimu melum perhizlerge riaye kılıdu. Mesilen, ayallarniñ iç kiyimlerini hâyâ ve edebni saqlaş tüpeydidin kişilerniñ közi çüşidigan caylarğa yaymaydu. Yene keym – kēçekni yuyup bolğandin keyn tetür yeyiştin perhiz kılıdu. Navada yuyulğan kiyimni tetür yaysa, şundağ kılğan kişiniñ işliri tetürge mañarmış. Yerken Uyğurliri arisida erlerniñ kiyimini, bolupmu erlerniñ köynek, çapanlirini yuyğandin keyin yaқа teripini peske, peş kisimni üstige qaritip yeyiştin perhiz kılıdigan âdet bar. Eytışlarğa qariganda muşundağ kılisa şu kiyimni keygen er hotunidin qorqidigan bolup qalarmış. Yene şundağ perhizmu barkı,

navada ayallarniñ işini yuyulup birer cayğa yeyilğan bolsa, erler uniñ astidin ötüştin çeklinidu. Cinsiy ezani ve cinsiy ezağa tigip turidiğan iştan hem kalte iştanlarmu napak dep qarilidiğanliki üçün, ayallarniñ kalte uzun – iştanliri astidin erler ötkende, erlerge ayallarniñ napakliki deqli kilidu dep qaraş اساسida muşundaq perhizlik âdetler otturiğa çikқан.

Uygurlar kiçik balilarnin kiyimini yuygandin keyin uni putaklık dereh (tikini köp, çatқан tipidiki derehler) ge yeyiştin perhiz kilidu. Navada şundaq kılsa baliniñ kiyimi yirtilgak (asan yirtilidiğan) bolup qalarmış dep corulidu. Bu perhizniñ prinsipimu yukirikiga oşaştur. Kiçik balilarniñ, bolupmu bovaqlarniñ kiyimi yuyulğandin keyin sirtlarğa yeyip koyulğanda zaval peyitliride yigip ekirivelinidu, hergiz sirtta qaldurulmaydu. Navada sirtta qalidiken, uniñga cin – şeytanlar çepilip, buni bala keyigende umu keselge griptar bolup qalidu, dep qarilidu. Uygurlarda yene kiyim yuyulğandin keyin uni kurumastinla keyiştin perhiz kilinidu. Navada muşundaq kılsa kiyigüçiniñ nikahi suslišip ketidu yaki keyin anisi oç bolup qalidu, dep qarilip, eşundaq iştin çeklinidu. Emeliyette höl kiyimni keyse bedenge soğuk otidu, kiyigüçi biaram bolidu, egir bolğanda kesel bolidu. “Nikahi suslišip ketidu yaki keyin anisi oç bolup qalidu.” Degini emeliyette eşu tecribe arkisidiki hurapat tüsini alğan bir hil heyve yaki heydekçiliktur.

Kiyimni koyuş cehette, Uygur helki arisida mevcud bolup turuvatқан perhizler kiyimni muvapiq bolmiğan vaqıtta muvapiq bolmiğan orunğa koymaslıq şeklide ipadilinidu. Aldinki sehiplerde tilga alğan yuyulğan kiyimlerni esiş hekkidiki perhizlermu melum cehettin kiyimni koyuşqa munasibetlik perhizlerdur. Uygurlar kiyimni salğandin keyin omumen ularni tetür qoymaydu, yeni ayaqni düm qoymaydu, çapani düm asmaydu, tetür katlimaydu, tetür yepinmaydu. Yukirikidek kılsa işi tetürge mañidu, dep coruydu. Uygurlar baş kiyimni uluğlap uni koyğanda put terepke, peske yaki dessilip ketidiğan caylarğa qoymaydu. Baş kiyimni keyişke toğra kelson, uni egiz caylarğa esip koyidu. Baş kiyimidin qalsa uluğliniş dericisi cehette çapan – köynekler turidu. Bu kiyimlerni koyuş cehette alahide perhizler yok. Bu uniñ ottura mevkege koyulğan kiyimler igenlikini ispatlaydu. Beldin töven terepke kiyilidiğan kiyimler napak yaki pes dep qaralğan bolğaçqa, ularni koyuş cehette mundaq perhizler bar: Ayağ kiyimni misal kılsaq, Uygurlar ayağ kiyimni ve paypaqni baş terepke qoymaydu ve yaki üstün caylarğa esip qoymaydu. Muşundaq kılsa düşmini başqa çikivalidu, dep qaraydu. İştanni elip eyitsaq iştanni başqa koyup yetiş yaki baş terepke koyup yetiş perhiz kilinidu. İlgiriki devrlerde Uygurlar meyli çapan bolsun yaki iştan bolsun her kandaq kiyimniñ yaqsidin üstige esip qomastin belki öyniñ bir buluñğa toğra kaltek (aşku)

bekitip kiyimlerini aşu kaltekkke artildurup qoyatti. Bundaq perhiz belki kiyim eşundaq keygen hâlette eşilganda uniñ içiniñ quruq bolup kèlip égisiniñ ölüp ketkenlik hâlitini eske salidiğanliqi sevebidin kèlip çiqқан boluşı mümkün. Uyğurlar yene “Erler eziz ayallar har.” idiyisiniñ tesiride er – ayallarniñ kiyimini bir yerge qoyuştin yaki erlerniñ kiyimini ayallarniñ kiyiminiñ astiqa qoyuştin perhiz qilidiğan âdetmu bir qeder küçlik. Uyğurlar yene keş (ayağ kèyim) lerni düm hâlette qoyuştin perhiz qilidu. Navada keş tetür örölüp qalğan bolsa, uni oñ qoyup qoyidu. Yene bir âdetde navada keş tetür örölüp qalsa, uni qolğa èlip düm qilip turup taki keş oñ çüşkiçe yerge ursa savab bolidu dèyilidu. Keşniñ düm bolip kèlişi başqılarnin keş igisiniñ ölümünü tilevatqanliqniñ bişariti dep corulidu. Şuña perhiz qilinidu.

Uyğurlar kiyimge tügme qadaş cehette melum perhizlerge emel qilidu. Tügme kiyim üstige orunlaşturulğan tügün peyda qilidiğan ve kiyimniñ her qaysi qisimlerini bir – birige tutaşturidiğan bölektur. Toqunaq, tügün ve hâlqılarni intayin heterlik ehvalda yeşivitiş, buzuvitiş ve èlivitiş dunyadiki nurgun milletlerge ortak bolğan âdetdur. Tügme ve tügüçlerdin peyda bolğan tosuq ve yepik hâletlerni réal turmuştiki qiyinçiliklarğa tedbiqlap, bu ehvalni oşşaşliq yaki tesir sehingerliki boyiçe çüşiniş şu hildiki barliq perhizlernin pikir asaidur. Uyğurlarda bu hekte kiyimni keymey qoyup qoyğanda, uniñ tügmesini ètip qoyuştin perhiz qilidiğan perhizlik âdet saqlinip qalğan. Èytişlarğa qariganda navada şundaq qilinidiken şu kişiniñ yoli ravan bolmas iken.

Yukirikilardin sirt, Uyğurlar kir kiyimler bilen pakiz kiyimlerini bir cayğa qoyuştin, kiyimlerini bolğanğan ve paskina caylarğa qoyuştin, çoñ ademleriniñ kiyimlerini bilen bovaqlarniñ kiyimini bir yerge qoyuştin ölgen ademleriniñ kiyimlerini bilen hâyât ademleriniñ kiyimlerini bir yerge qoyuştin perhiz qilidu. Bularniñ az sandikilirini hèsabqa almiğanda köpinçisi saqlamlıq ve pakizlik nuqtisidin otturiğa qoyulğan tecribe tipidiki çeklimiler, halas.

4.2.7.7. Kiyimni Yamaşqa Ait Perhizler

Kiyim yirtilgandin kèyin uni yamaşqa toğra kèlidu. Bolupmu yoşuruşqa tègişlik beden ezalirini yèpip turidiğan qismi yirtilip ketse, şu haman yamaş zörür bolidu. Uyğurlarda yirtilğan kiyimni yamaşqa ait bir qismi perhizlik âdetlermu saqlinip kelmekte. Mesilen, Aqsu Uyğurliri arisida “Çapan – köyneknin müre qismi yirtilip ketse, igisi qerzdar bolup qalidu.” Dègen hurapiy qaraş mevcud. Emeliyette köpinçe müre qisminiñ yirtilip kètişi

müride köp nerse kötürüş yaki ziyade êgiz emgek sebebidin bolidu. Muşu perhizde ene şü netice sebeb ornığa yökilip, kiyimniñ müre kısmınıñ yırtılıp kêtışı köñülde perhiz kılingan. Uyğurlar yırtılğan kiyimni kèyip turup yamaştın perhiz kılidu. Navada muşundaq kılsa yamıguçi kuruq töhmetke gırıptar bolarmış. Bundaq aqıvetniñ aldınê eliş üçü, kèyimini yamatkuçi kişi êgizığa bir tal yağaçni çışlıvalsa savab bolarmış. Emeliyette kiyimni kèyip turup yamıganda yamaqni yaqşı salgılı bolmaydu hem yıñniniñ bedenge sançılıp kêtışidin saqlanğılimu bolmaydu. Bu perhiz tecribe tipidiki çeklime bolsimu, neticisi oyduzmidur. Uyğurlar yene balılarnıñ kiyiminiñ yırtılığını yamıganda, navada kiyimni kiydürüp turup yamaşka toğra kelse, balılarnı öre turğuzup qoyup yamımaydu. Navada muşundaq kılsa bala biteley bolup qalidu dep coruydu. Emeliyette balılar eqliniñ toşmığanlıqıdin kiyiminiñ yırtılığını yamavatqanda köp heriket kılip, yamaq süpitige tesir yetküzişi ve yıñne sançılıp kitişi mümkün. Bumu yuqırığığa oğşap kêtidiğan perhizdur.

Hulasse terikiside êyitqanda, Uyğur kiyim-kèçek perhizliri yuqırıkidek bir qançe tereplerde ipadiliduru. Undin başka bu cehettiki perhizler tuğut âdetliridiki bovaqlarnıñ kiyim – kèçikide, toy – tökün, nezire – çırağ paaliyetliridiki murasim kiyimliride ve bedenni yalıñaç qoymaslıqqa dair âdetlerde hem kèñ kölemde uçraydu. Uyğur kiyim – kèçekliri nahayiti reñge – reñ bolup, yuqırıklar peket Uyğur kiyim – kèçek medeniyitiniñ sap perhizlik âdet katèguriyisige yatidiğan menivi kısmidur. Biz yuqırıda tilğa alğan ve mulahize kılgan perhizlerniñ köp kısmi hazırkı Uyğur turmuşıda réal mevcut bolğan çeklimilerdur. Yırağ qedimki devrlerdiki Uyğurlarnıñ kèyiniş aditidiki perhizler heqkıde matèriyallar yetersiz bolğaça, ilgiriki perhizler toğrisida tohtılış asasen mümkün bolmıdı. Yene bir tereptin, hazırkı devr Uyğur kiyim – kèçek perhizliriniñ hetta pütün kiyim – kèçek medeniyitiniñ ciddiy özgiriş yasavatқан mezgili bolup, kiyim – kèçekke alaquadar nurgun perhizler tedriciy yoqalmaқта. Bumu tarihniñ Uyğur kiyim – kèçek aditige elip kelgen bir zerbisi bolsa kèrek.

4.2.8. Turalğuğa Ait Perhizlik Âdetler

Ademniñ putun paaliyiti, cümlidin, yemek – içmek, kiyim – kèçek, işlepçiriş paaliyiti, türlik murasımlar ene şü “Aile” yaki “Yurt” da iriside elip bèrilidu. Şundaq bolğan iken, turalğu insanlarnıñ hâyâtıda eñ zörüriy ehtiyaqlarnıñ biri bolup hèsablinidu. Turalğu medeniyiti şeksizki bir millet yaki bir döletniñ iqtisadiy ehvali, tereqqiyat seviyesi ve turmuş

seviyesi qatarlıklar bilen zıç alaııdar bolup qalmastin, yene u millet yaki dđletniñ medeniyet enenisi, cümlidin idiyisi eñ tuygusi, din etiıadi, örp – aditi, istetik çüşençiliri bilenmu munasibetlik bolidu. Kişiler turalgu arkılik issiniş, yetip - koyuş, heyim heterdin sakliniş qatarlıq cismaniy ihtiyaclirini qandurganda başqa, istetik qarashliri, beliş hâliti ve etiıad hâliti qatarlıq uç hil meniviy ihtiyacinimu qanduridu. İnsanlarniñ turalgu hâliti eñ eptidaiy devrlerdiki dereh ustide, öñkurlerde yaşastin addiy qorulmilik öylerge, hiş – késektin yaki kégiz, rehtler, terilerdin qoporulgan öylerge ve hazırkı zamandiki beton qorulmilik yaki metal qorulmilik, tuzuluşı murekkep, köp kevetlik öylerge terekkiy kıldi.

Öyni insanlar ezeldin noqul maddi nerse dep çüşengen emes. Öylerniñ silenişi, yerlerniñ, künlerniñ tallinişi, öy qorulmisi hem matiriyali, hoyla – aram işliri, öy çikiş ve köçuşi baştin ahiri kişilerniñ din – etiıadi, muqedeslik qarashliri, cin – alvasti, roh qarashliri, istetik qarashliri, qarashliri bilen çemberçes bağlinip ketken. Şuniñga munasip hâlda, her qaysi helklerde turalguğa ait bir qatar orp – âdetler şekillengen. Elvette, turalgu âdem yasıgan haslat boluş supitde, uniñda hüner – pen maharetliri, cograpiviy savatlar, muhit ilmi, binakarlıq, istetika qatarlıq nuqtisidin otturiğa qoyulgan bilim ve savatlar asasi orunda turidu. Örp – âdetşunaslıq nuqtisidin eytkanda, turalgu seliş ve turalguda olturuşniñ hem bir qatar yosunliri bolidu. Buniñ içidiki muhim bir terep – turalguğada ait irimlik qarash ve perhizler bolup, eşu irimlik qarash ve perhizlerni tehliil kiliş arkılik turalguni medeniyetşunaslıq nuqtisidin tonugili, bir milletniñ merkez sahadiki qarashlirini belip algili bolidu.

Uygurlarmu başqa insan türkümlirge oħşaş qedimki devrlerdiki eptidaiy olturaqlişiş hâliti, köçmen hâlette kégiz öy tikip olturaqlişiş hâliti ve keyinki devrlerdiki yurt bölekliri boyçe yağaç - hiş öylerde muqim olturaqlişiş hâliti qatarlıq başquçlarni besip ötti. Türkiy helkler içide Uygurlar nisbeten baldur şehir – yezilar boyçe muqim olturaqlişiş hâlitige köçken helktur. Uygurlar özlirniñ nisbeten yukiri medeniyet seviysi, binakarlıq hüner – seniti ve din etiıadi hemde istetik qarashliriğa munasip hâlda âdettiki turalgu öyler, buthana, miñ öy, mescid haniqa, mazar - kebrstan qatarlıq binakarlıq nemunilirini yaratqan. Uygurlar asasen hól – yeğin az bolgan qurgak rayonlarğa makanlaşqaçqa, ularniñ olturaq öylirimu muşundaq tebiy şaraitka mas hâlda qorulgan. Uygurlarniñ köçmen çarviciilik hayâtini ötküzgen devrliridiki turalgu şekli bolgan aq öy (Kigiz öy) liriniñ omumi hâliti ve uniñga alaııdar bolgan âdetlerdin heversizimiz. Bu yerde nuqtilik kiliş keyinki devrlerdiki yağaç -

hiş qorulmiliq olturaq öylerge alaqidar irimlik qarash ve perhiz aditini nuqtilik muhakime qilimiz.

4.2.8.1. Öy Selişka Ait Perhizler

Uygurlarniñ öy selişni eñ muhim, er ömrude bir ketime bolidigan iş dep qaraydu. Öy – turalguniñ esasliq ipadisi bolup, Uygurlar öy selişta her hil etikad, hurapiy qarash yaqi güzellik çüşençilirini, hemde menpeetdarliq nuqtisidin çikip turup bir qatar işlardin çeklinidu. Uygurlarniñ hazirki zamanda mevcut bolup turğan öyliri esasen mundaq ikki hil bolidu: Biri ögizisi tüz, çasa şekillik hiş – yağaç qorulmiliq öyler; yene biri, usti hiş bilen yerim çember şekilde egme kilip yepildigan öyler. Uygurlar meheliler boyiçe toplişip olturaqlaşkan, olturaqlaşkan yer kölimi nisbeten keñri bolğaçqa, her qandaq ehvalda turalgu bir yürüş öy ve uni qorşap turidigan hoylidin terkiib tapidu. Undin başqa, turalgu öyniñ aldi ve keynide bağ bolidu. Mana bu Uygurlarniñ eñ tipik turalgu qorulmisidir. Tövende Uygurlarniñ öy silëshka dair perhizlik adetlerni bir kaççe noқта boyiçe serhileymiz.

4.2.8.1.1. Cay tallaşka ait perhizler

Öy silësh için yañşi yerni tallaş, etrapilik oylaşka toğra kelidu. Uygurlar meheliler boyiçe toplişip olturaqlaşkan bolğaçqa, coğrapiyiviy şaraitni oylişipla qalmastin, yene keyinki ehvalni teħminin kilip cay tallaydu. Yene ictimaiy alaqe mesilisini közde tutup hulul - hoşnilarniñ ehvali, ularniñ öyliri bilen bolğan ariliq mesilisinimu etibarğa alidu. Şuniñga munasip hâlde, yurttin neri, pinhan caylarğa öy seliştin ihtiyat kilidu. Uygurlar cemiyitide her qaysi mehelilerniñ özige has nami bolidu meslen, “Qassablar Mehelisi”, “Kozıçılar Mehelisi”, “Abdallar Mehelisi”, “Divane Mehelisi”, degendek demek, her bir adem öy silëshka yer talliganda kespi mas kelmigen kişler olturaqlaşkan mehelilerge imkankeder öy salmaydu. Bolupmu, pes kesip dep qaralğan tilemçilik bilen şugullinidiganlar toplişip olturaqlaşkan caylarğa öy salmaydu. Demek, kesipniñ toğra kelışige etibar bilen qaraydu. Uygurlar öy silështa, öy salmaqçi bolğan cayğa yekin kişilerniñ (kelgüsidiki hoşnilarniñ) harakterini kuzitidu. Mecezi yañşi, ehlaqlik, ademigerçiliki bar kişler bilen hoşna boluşni yañşi köridu. Navada kelgüsidiki hoşnisi uştuq, açköz, bed ehlaq bolsa, undaq

yerlerge öy silêştin perhiz kılıdu. Uyğurlar hoşnidarçilikka bek ehmiyet béridu. Bu hekte, “Yêraqtiki toğkandin yêkindiki hoşna yahşi.” dëgen maçalimu bar. Uyğurlar yene “hoşna hekkî” ge alahide étibar kılıdu. “Hoşna hekkî” dëgini hoşnilar ara öz – ara hörmetlişiş, yardeimde boluş, bir – biriniñ mal – mulükige, tèrritoriyisige çekilmasliktèk mesoliyet ve mecburiyetlerni körsitidu. Dëmek, eşundağ “hoşna hekkî” ni saqliyalmaydigan âdem bilen hemhoşna boluştin, ularniñ öyi yëniğa öy silêştin perhiz kılınıdu. Bu kişlik munasibet kâraşlıridin kélip çıkkan perhizlik âdetlerdur.

Uyğurlar öy silêşta cograpiyiviy şaraitni közde tutup, omumen teskey (kün nuri çuşmeydigan) caylarğa öy salmaydu. İmkankeğer күн nuri toloğ çüşidigan, etrapniki menzirisi güzel (yaki kelgüsude güzelleşturuş mümkinçiligi bar) caylarğa öy salıdu. Bu bir nuqtıdur. Yene biri, öy silêşka yer tallaşka deryaniñ kêşi, yar êlip turidigan cilğa, yol (meyli kona taşlandığ yer bolsun) katarlık caylarğa öy salmaydu. Yene bezi caylarda yar êlip turidigan cilgılarda cinlar makanlaşkan, bundak yerlerde öy salsa cinlarniñ ziyankeşlikidin kutulğili bolmaydu, dep karaydu. Yol ademler mañidigan yer bolğaçka, uni igilep öy salganda, kişlerniñ lenitidin ve karğışidin kutulğili bolmaydu, elvette. İlgeriki Uyğurlar yene zalim beglerge hoşna boluştinmu perhiz kılğan. Ularñ öz mal – mülükini kaqti – soqti kilişidin yaki gezipige uçrap palaketke duçar boluştin ehtiyat kılğan. Şu sebebtin kèdimki devrlerde beg hakimlar caylaşkan şèher - kèlelerdin yèrağ makanlişişni evzel bilgen. Bu hekte mutepekkur Yusup Hâs Hacibmu «Kutadğu Bilik» esiride mundağ deydu:

- “4545 Öyüñni yêkin salma çoñ yolğa sen,
 Uniñdin hezer kıl, zerer körisen.
- 4546 Taşar derya ya begniñ bolma hoşnisi,
 Yêkin turma hisarğa ekil igisi.
- 4547 Bu üç hoşnalıktin saña payda yok,
 Zıyan tegse uniñdin tosar çare yok.
- 4548 Öy almak tileseñ, hoşniğa kara,
 Yer almak tileseñ, süyini ara.”⁶⁴

⁶⁴ Yüsüp Hâs Hacip: «Kutağu Bilik», Milletler Neşriyatı, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uyğurçe, 944 – 945 – betler.

Uygurlar yene mescid, hanıka qatarlıq dinîy paaliyet orunliriniñ has işlitilişi için bérilgen veñpe yerlerge öy silıştin perhiz kılıp kelgen. Bundaq yerlerge öy sêliş çeklengendin başqa, yene bundağ yerlerni puqralar heksiz yademde bolup têrişip bergen. Bu veñpe yerniñ muqeddesliki sebebidin emes, belki uniñ ilahiy hizmetke işlitilidiğanlıki sebebidindir. Uygurlarniñ yene çekilip ketken mescitlerniñ ornigimu öy salmaydu. Mescid İslam dininiñ paaliyet orni bolup, uni musulmanlar uluğlap “Hodaniñ Öyi” (Huda hediye kılğan, hodaliq için işlitidiğan öy) dep ataydu. Uniñ orniga öy sêliviliş kişilerniñ gezipini kozğapla qalmastin, yene u dinîy qaidigimu hılaptur. Veñpe yerge yaki mescidniñ orniga öy silêşqa ruşset bérilgen tekdirdimu, hêlq arisidiki petivalarda, işletken yerniñmu bêşiğa yilda töt ciñ töt ser aşlıq oşre bérish belgilengen. Bu ehval hazir qismen hâlette saqlanmaqta.

Uygurlar rohniñ ölmeydiğanlıkini, cin – alvastilarniñ mevcudliki ve ularniñ ademge ziyân – zehmet yetkuzeydiğanlıkiğa işiniş tüpeylidin, öy silêşqa yer tallaşta “rohinatlarniñ turar cayi” yaki “cin – alvastilar toplanğan caylar” dep qaralğan tövendiki bir qançe orunğa öy silêşqa perhiz kılıdu. Ular: Hıman izi, kona qotan izi, kona kölniñ orni, kona qebristan, qebristanniñ yeni, mazar ve mazarniñ yeni, ozaq mezgil taşlinip qalğan öyniñ ornidin ibaret. Bundağ orunlarda “Cin bar.” dep qaralğaçqa öy salmaydu. Navada kona köl orniga öy silêşqa tuğra kelse, hêlq arisidiki âdet qanuni bolğan “törü” boyiçe kona köl orniga öy salğuçi başqa bir yerdin köl çêçip, şu kölniñ süyini puqralar yette yil içikendin këyin silêşi, yaki zakat bérıp, puqralarniñ razılıkini algandin këyin andin öy sêlişi lazim, dep belgilengen. Emma qebristanlıknıñ yaki mazarniñ orniga her qandağ ehvalda öy silêştin perhiz kılıdu.

Uygurlarda öy sêlişqa orun tallaşta, şu cayni yahşı küzitiştin başqa, yene pal bêkiş usuli arkilik melum orunğa öy salsa heyrlık yaki neslik bolidiğanlıkini, öy salsa bolidiğan yaki bolmaydiğanlıkini hoküm kılıdiğan ehvallarmu bar. Meslen, bezi caylarda kona köl orniga öy salmaqçi bolğanda, yuqırkıdek usullarni qollanğandin sirt, yene öy salmaqçi bolğan kişi kona köl ornida ikki – uç kêçe yêtip, u cayniñ cin – ervahlar makan kılğan orun ikenliki yaki emeslikini bilip, andin öy sêliş yaki salmaslıknı belgileydu. Yene aqsu Uygurliri arsida mundağ bir usulma bar: Öy salğuçi öy salmaqçi bolğan yerge bir hadinî kadap, uniñ uçığa bir nanni êsip qoyıdu. Bir kêçe ötkendin këyin eger nan eslidiki ornida turğan bolsa, şu cayğa öy silêşni qarar kılıdu. Eger nan yoqap ketse, şu cayğa öy salmaydu ve başqa cayni tallaydu. Elvette, hada uçığa êsilğan nanni it qatarlıq hayvanlar yevalamaydu, ademmu ilivalmaydu. Belki başqa sebebler tüpeylidin yoqap kêtishi mümkün. Dêmek, eger nan yoqap ketse, öy egisi şu cayniñ ervahlar ve cinlarniñ makani ikenlikini,

nanni eşularniñ yep ketkenlikini cezim kılıdu – şu cayğa öy salganda kèyinki künlerde aman bolalmaslıqtın saqlınış üçün öy siliştin hezer kılıdu.

Uygurlarniñ qedimdin tartip davam kılıp kèlivatқан öy sèliş aditide, yer tallaş mesilide hem ilmiy hem hırapiy qaraş sebebidin yuqiriqidek irimlik âdet ve perhizlik qaraşlar saqlinip kelgen. Bùgünki künde nopusniñ tèz èşişi, tèrilgu yerlerniñ kişlişişi, hemde zamaniviy turalgu – ègiz, köp qevetlik binalarniñ barlıqқа kèlişi, veqpe yer tuzuminiñ yokilişi qatarlıq sebebler tupeylidin, yuqiridiki perhizlerniñ köpinçisi tedriciy emeldin qalmaqta.

4.2.8.1.2. Kün tallaşқа ait perhizler

Qedimki devrlerde Uygurlar özlriniñ yultuzşunaslıq ilmi tecribilirge asasen, melum yil, vaqit, saet, künlerde yahşilikniñ köp boldığanlıqı, yene bezilimde bolsa neslik, şumluqniñ tola yüz bèridığanlıqığa cezm kılğan. Şu qaraşlarniñ bir ipadisi imaret salganda vaqit tallaşқа alakıdar bolup, bu hekte ilmiy nucumğa ait eserlerdin «Tarihi Teqvim» (aptori èniq emes), «Risalei Kevkebname» (aptori èniq emes), «Şekiliname» (aptori èniq emes), «Mecmuetul Ehkam» (Muhemmed İvez İbni Mevlane Sedridin Qaraqaşiy), «Noruzname» (Muhemmed İvez İbni Mevlane Sedridin Qaraqaşiy), «Yultuzname» (aptori èniq emes), qatarlıq klassik kolyazmilar bar. Şular içide hazirğa qeder zaman Uygur tilida neşрге teyyarlangan birdinbir eser «Mecmuetul Ehkam» da burc ve yultuzlarniñ almişisi, herikiti tesvir kilinganda, bezi künlerde imaret silèşniñ yaman ikenliki tilğa èlinidu. Meslen, şu eserniñ «İntıqalati Burc Heqqide Bayan» («Burclarniñ Almişisi Heqqide Bayan») namliq babida, ay Hemel burciğa togra kelgende, ay Cevza burciğa togra kelgende, ay Şeretani burciğa togra kelgende, ay Mizan burciğa togra kelgende, ay Ceddi burciğa togra kelgende imaret berpa kılmaqniñ yahşi emes ikenlikini, navada yèni yil (Hèciriye yili) duşenbidin başlinip qalsa, şu yil içide imaret salmaqniñ hem nes ikenlikini tilğa alidu.⁶⁵ Qedimki Uygurlarniñ öy silèşta ilmiy nucumdin heviri bar kişilerdin meslihet sorap, muvapiq künni talivalğanlıq ehvalniñ bolğanlıqı èniq. Emma kèyinki çağlarda öy – imaret silèşta asman cisimlriniñ ornı ve herikitige qarap kün belgileş işiliri asasen yokilip ketti. Emma, şu qaraşlarniñ qalduki

⁶⁵ Muhemmed İvez Qaraqaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, Erkin İminniyaz Qutulıq Teyyarlığan, 1991 – yili 8 – ay, 38-, 39-, 41-, 63- betler.

supitide hazirki Uygurlarda mundaq âdet saqlanmakta: Yeni, Uygurlar öy silêsta asasen seyşembe küni ul bêsip koyup, çahar şenbe künde tam qopuruşni başlaydu. Peyşembe, cüme, şenbe, yekşembe ve duşembe künliride öy silêşni omumen başlimaydu. Yene seyşembe kunidimu ul bêsip tam qopurmaydu. Arilikita bir kəcini ötküzidu. Helk arsida “Çarşembe – imaret silêşniñ saiti” dëgen gep bar. Bu eşu astronomiyilik çüşençilerdin qalğan bir qarastur. Derveqe seyşembe ul bêsip koyup, çarşembe tam qopuruşqa başlaş – réal ehmiyetke ège. Çünkü bir künni ötkuzuvalğanda ulniñ yahşi bêsilğan – bêslimiğanlikiğa, ulniñ çinivēlişi ve qoruvēlişiğa, şundaqla eger ul hata bêsilğan bolsa qayta qopuruşqa paydilik bolidu.

Uygurlarniñ yene cuğrapiviy şarait ve ictimaiy paaliyetlerniñ ihtiyaci boyiçe, kiş pesilide, ramizan aylirida, ölüm – yetim bolğan ay – künlerde tam qopurup öy salmaydu. Bular emeliy èhtiyacdin çikip çeklinidiğan işlar bolup, helk örp – aditi içidiki perhizler katëguriyisige kirmeydu. Omumen, heyrlük işni heyrlük künde başlap, şu öyde muqimlik ve amanlik saqlaşni isteş – bu hildiki perhizlerniñ tüp çikiş nuqtisidir.

4.2.8.1.3. Öyniñ qorulmisiğa ait perhizler

İnsanlar cemiyetde öy salganda boşluqniñ bölünüşü ve orunlaşturuluşu sap menidiki fizikilik hadise emes, belki baştin – aqir medeniyet mensidiki paaliyet bolup keldi. Melum bir makanniñ muqeddes ikenliki yaqi âdettikiçe, réal ikenliki daim u makanniñ özi teripidin emes, belki uniñ kişlerniñ makan èñida tutidiğan orni ve uniñ başqa makanlar bilen qandaq qorulma munasivimde turğanliki teripidin belgilendi. Cümlidin, öyniñ işkiniñ yönilişi, her qaysi öylerniñ ret tertipi, qorulmisi, hoylida âdem olturidiğan öyler bilen hayvanlar békilidiğan öyler hem hacethanilarniñ orunlişışı türlik medeniyet amilliriniñ çeklimisini qobul qilip keldi.

Uygurlarniñ öy qurulmisi bir hoyla ve uniñ içidiki bir yürüş öy hemde öyniñ aldi – keynidiki bağdin teşkil tapidu. Uygurlarniñ enenivi öy qorulmisida hoyla yene içkiriki ve taşkiriki hoyla dep ikkige bölünge. Taşkiriki hoyla eñ sirtki tam bilen qorşalğan dairini körsetse, içkiriki hoyla bolsa âdem olturidiğan öylerni hayvan ègilidin ayrip turidiğan, ve yaqi ayallarniñ hanisini âdettiki öylerdin ayrip turidiğan hoylidur.

Muşu menidin qariganda, Uygurlarniñ âdem olturidiğan öyler bilen hayvanlar ègilini qoşuvetmeydu. Ularni sirtki hoyla tēmidin pakarraq bolğan küñkürilik tam bilen ayrip, işik

bèkitdu. Yene biri hacethanidur. Uygurlar hacethanini öyniñ aldi teripige ve kıble teripi (ğerbi) ge salmaydu, belki arqa teripige yırakraq kılip salıdu. “Hacethane bilen olturaq öyniñ arılıkı yigirme gezdin kem bolsa bolmaydu” dep qarap, olturaq öy bilen hacethanisini èniq ayriydu. Omumen, âdem olturidıgan öy, hayvan ègili ve oğşımıgan medeniyet makani süpitide arılaştırıvèilmey, bir – birdin èniq ayirilıdu.

Uygurlar turalgu öylerni bir kaççe bölëkke bölıdu. Bulekler mèhmanhane (mèhman öyi, saray öyi), ayvan (dehlize öy) yataq öy, aşhana, kaznaq (ambar) lardin ibaret. Ayvan âdette qatar bir yürüş öyniñ otturisida bolıdu, saray bilen yataq öy ayvanniñ ikki teripide bolıdu. Aşhana bolsa yataq öy yaki sarayniñ yènida bolıdu. Kaznaq bolsa öyniñ arqa teripige tutaştırıp yasilıdu.

Elvette qorolma cehtin yukiriki sihemidin perklinidıgan ehvallarmu bolıdu. Biraq yukiriki arılışıp ketse bolmaydıgan üç sahe çokum ayrivètilıdu.

Uygurlar öy salğanda öy qorulmisiniñ çasa boluşıǵa itibar bèridu. Yene öyniñ cenub – şimal ve şerq - ğerb yönilişiniñ togra boluşıǵa diqqet kılıdu. «Tamçilik Risalisi» de bu hekte mundaq deyilgen: “Her bir ustam tamçilik işıǵa qedem koyğanda, navada musulmanlarniñ öyiniñ kıble teripini yahşi ölçisi lazim. Öyniñ kıblisini tetür kılsa yahşi emes...”⁶⁶ demek, kıblisini togra kıliş degini öyniñ bir teripini ğerbke togrılaş degenliktur. Uygurlarniñ öyniñ kuvadrat şekillik (töt teripiniñ uzunluǵı teñ hâlette) boluşidin perhiz kılıdu ve mundaq öy vapa kılmaydu, dep qaraydu. Ruşenki, öyniñ kuvadrat şekillik boluşı bir hıl mukemmellik, kem kütisizliktur. Ziyade mukemmellik ve ivensizliktin neslik kèlip çikıdu dep qarash helk işençiliridiki yene muhim mezmundur. Öyniñ kıblisini neq ğerbke togrılaş yene öy işikiniñ qaysi terepke qarap èçilişinimu belgileydu. Uygurlar öylirini yol boylırıǵa salğanda, yolniñ ğerptin şerqke yaki şimaldin cenupqa emes, belki kıpaş boluşıǵımu qarımay, öylirini (toralgu öylirini) yenila Şerq - Ğerp yönilişı böyiçe salıdu, kıbliniñ öyniñ boluşıǵa kèlip kılişini yahşi körmeydu. Mundaq hâletni kolga keltürüş üçün elvette öyniñ işikini töt terepniñ birge udul togrınlaşqa togra kılıdu. Hazırkı zamandiki Uygur öyliriniñ köpinçisiniñ işiki Cenupqa qaraydu. Şerqke qaritip saldıǵanlarmu nisbeten köp uçraydu. Kıblige qaritip saldıǵanlar asasen köp uçrımaydu. Emma şimal terepke öyniñ işikini qaritiştin perhiz kılinıdu. Navada öy yolniñ Cenubida bolğan tekdirdimu, hoyla işikini yol

⁶⁶ «Qedimki Uygurlar Hüner – Kesip Risaliliri» Keşker Uygur neşiriyati, 1988 – yili 12 – ay 1 – neşiri, 314 – betler.

terep bolğan şimalğa qaratsa qarituduki, emma öy işikini şimalğa qaratmaydu. Hunlar, Türkler ve Uyğurlar ilgiriki Şaman étikadi tesiride künniñ çıkış orni bolğan Şerķni muqeddes bilgen, öyliriniñ işikini Şerķke qarтип açқан idi. Biz Henzuçe tarih kitabiridiki bayanlardin bu ehvalni tesevvur қilalaymiz. Bu ehval taki hazirgiçe davamlişip kelmekte. Uyğurlarniñ Cenupқа qarтип öy sêlišida bizniñçe alahide meniviy sebev yoқ. Belki undaқ қiliş қoyas nuridin toluқ paydiliniş üçündür. Helқ arisida işikni қiblige qarтип açmaydıған âdet bar. Yene beziler bolsa Ğerbke qarтип eçişni evzel köridu. Uyğurlar hoyla dervazisiğa alahide köñül bölidu. Normal iqtisadi bar kişiler imkankeder dervazini yaқşiraқ, çoñraқ yasaydu. Emma öz ehvalidin ziyade eşip kêtidiған, bek yasidaқ dervaz қoyuştin perhiz қilidu. Bu heқte “Selle yoған iman yoқ, dervaz yoған bir nan yoқ.” Dêgen temsil bar bolup, buniñda dervazini öz hâliğa yarişa қoyuş teşebbus қilingan.

Uyğurlar öyniñ neқ kuvadrat şekillik bolup қelişidin hezer қilğandin başқа, yene tamniñ bek êgiz bolup kêtisidimu perhiz қilidu. Enenivi қaidide ul başқан yerdin bala bêşiniñ üstige bolğan arilik yette gez (gez – Uyğurlarniñ mêtir sêstimisini қobul қiliştin burunқi uzunluқ birliki bolup, bir gez 71 santimêtrge toğra kèlidu. Buniñ қiskiraқ şekli hazirmu işlitilmekte. Şu boyiçe hêsabliğanda yette gez töt mitêr toқsan yette santêmrğa teñ bolidu) din aşmasliқi kerek, dep belgilengen. Ilgiriki devrlerde Uyğurlarniñ boy turқi ve binakarliқ enenisige asasen öylerni êgizrek salatti. Dêmek beş mitêrğa yêkin êgizliktiki öy yikinkî devrler üçün heқiketen bir қeder êgiz hêsablangan. Emma yette gezdin aşmasliқi kerek, dêgen belgilime öyni êgizrek salidiған devrler üçün ölçem bolğan.

Êgil bolsa öy қорulmisida muhim orun tutidu. Yuқirida têlğa ilip ötkendek, Uyğurlar êgil ve қotan bilen olturaқ öyni pakarraқ tam rişatka bilen ayrivêtidu. Êgil öylerniñ yan teripige yaki arқа teripige orunlaşturulidu. Bu cehette helқ arsida mundaқ bir perhizlik âdet saқlinip қalğan: Yeni, êgil sêlip bolğandin kèyin oқur salmaқçi bolğanda, oқurni êgilniñ şerқ terep têmiğa çaçlap sêlištin perhiz қilidu. Bolupmu haram hayvanlar üçün oқur salğanda têhimu şundaқ. Eger oқurni şerқi tamğa çaçlap salsa, haram hayvanlarniñ kassa қismi қiblige bolup қalidu helқ işençiside bu қible terep (Mekke terep) ke қilingan êgir hörmetsizlik bolup hêsablinidu. Şuñlaşқа oқur salğanda asasen ğerbiy tamni evzel bilidu. Şimal ve Cenub terepke sêlišnimu hem yaman körmeydu.

Қiskisi, Uyğurlar öy sêlišta öylerniñ şeklini etrapliқ oylişidu. Keñ kuşade, bağliқ, hoylilik öylerni dunya rahatlıridin bir dep қaraydu. Bezide yer şekli sebebidin yuқirida bayan қiliñğan perhizlik âdetlerde қismen buzuluş boluşi mümkün. Bu bolsa ayrim ehvaldur.

4.2.8.1.4. Öy silêsta işlitilidigan matèriyalğa ait perhizler

Meyli öy yipişta bolsun yaki tam qopuruşta bolsun, her hıl matèriyallar lazim bolidu. Uyğurlarnıñ olturaq turmuşni başlıgandin kèyinki öyliri asasen yağaç – kèsek qorulmilik öyledur.

Biz Uyğurlarnıñ öy silêsta işlitidigan matèriyalğa ait perhizlik âdetlerini kıskıçe kılip tövendikiçe bayan kılimiz.

Uyğurlar meyli hış kıyuş üçün bolsun yaki lay êtiş üçün bolsun, pakiz yernıñ topisini işlitidu. Omumen êtizliklarnı peslitiş (lay su kirivergenликтin êtizlik tedriciy êgizlep kètidu) Meqsidi bilen öy silêş meqsidi birleştürölüp êtizliklarda lay êtip, hış kıoyidu ve tam üçün lay êtidu. Emma zaratgahnıñ topisini, mescid topisini, mazar topisini, vehçe yer topisini ve kona yol topisini işlitip her kandaq lay itiş ve kèsek kıyuştin kattıq çeklinidu. Navada yukiriği caylarnıñ topisini işlitip öy salidiken, şu öy tènıç bolmaydu dep kıaraydu. Uyğurlar yene layğa külnıñ, ustıhan parçiliriniñ, köyüp ketken nersilernıñ arılışip kılišidin hezer kılidu. Kül yipişkaklıkı yok madda bolğaçqa, u tamni boşasturuvitidu. Helk işençisi boyıçe, hayvan ölgendin kèyin, unıñ rohi ustıhanlırida saklınidu, bu ustıhan layğa arılaşsa elvette öy tènıç bolmaydu.

Uyğurlar kısmen derehlerge cin – alvastılar olışivalidu, makan kılivalidu dep kırap, eşu hıldiki derehlernıñ yağıçını öy yipişka işletmeydu. Meslen: Toğraq derihi, side, kıara söget, akatsiye, yañak derihi kıatarlıklardın çıkkın yağaçlarnı öy yipişka işlitiş perhiz kılinidu. Elvette bu perhizlerde yukiriği yağaçlarnıñ süpiti hem êtibarga élingın. Yukiriği yağaçlarnıñ hemmisi dègüdek tüz emes, tüz bolgın tekdirdimu çin emes. Akatsiye kıatarlık derehlernıñ yağıçi bek kattıq bolğaçqa, helk bu yağaçlarnıñ kattıklık hususiyitidin, “Navada kıara yağaç (asasen akatsiye) işletse öynıñ aldi kıoruq hem kattıq (munasibetnıñ yürüşmesliki Uyğur tilida muşundaqmu ipadilinidu) bolidu.” Dègen tesevurnı barlıkqa kelturgen. Uyğurlar öy yipiş üçün asasen suvadan terek ve kıarığay yağaçlırını işlitidu. Başka yağaçlar asan çiriydigan yaki kıorut baldur yep kitidigan, yaki acizlikidin ögzini kötörelmeydigan bolğaçqa, ularnı yukiriğidek süpetler bèrilip işlitiş çeklinidu. Uyğurlar öy bosugusini mèvilik derehnıñ yağıçidin kıliška hirismen kèlidu. Bu suga mèvilik derehtin kılinsa şu öy köp perzentilik ve bay bolidu dep irimdaydu.

4.2.8.1.5. Tam qopuruş ve öy yipişka ait perhizler

Uygurlar imaret berpa qilişta orun ve vaqitni bekitip, öy şeklini belgilep, matèriyallarni teyyar qilip bolgandin keyin, belgilengen künde tam qopuruşka kirişidu. Tamni yaki şu aile kişliri hoşna - hulum, dost – boraderlerniñ yardimi bilen özi qopuridu. Yaki mehsus tamçilikni kesip qilgan tamçilarga havale qilidu. Tam qoparguçi kişi tam qopuruştin burun öy salidiğan orunda yağ purutup andin iş başlaydu. Uygurlar zinahor ademniñ tam qopuruşini ketiy çekleydu. Ilgiriki çağlarda ömride zina qilmiğan ademniñla tam qopuruşi teleb qilingan. Yaki kem degendimu zina qilmiğan birer ademni tipip, u âdem kem degende yette qatar hiş koyup bergendin keyn andin başqa kişler tam qopuridiğan ehval bolgan. Bu âdet ilgiri nahayiti küçlük tesirge ige idi.

Uygurlar yene canabetlik hâlette, mestilik hâlitide tam silêştin perhiz qilidu. Bundaq iş napakliqni, kupriliqni, neslikni kelturup çiqiridu dep qaraydu. Şuña tam seliş ceryanida harağ - şarap içiştin, bedkiliğ sözleştin hezer qilidu. Tamçilarmu âdettiki ehvaldimu naçar işlardin saqlinidu. Bu hekte «Tamçilik Risalisi» de mundaq bayanlar bar: “Mezkuz tamçilik kespige qedem koyğanda beñ, boza, şarap, harağ qatarliğ zeherlik çekimlik içimlikler, neğme – nava, qimar, külke – çaççağ qatarliqlardin saqliniş lazim... Risalide körsetken tertiplerge emel qilmay, havaiy – heveske berilip yürgen kasipkarga Allah terpidin töt türlik bala - qeza (Aldinқи ikkisi bu alemde, keyinқи ikkisi ağırette) kelidu: Birinçi, havaiy – heves koçisida yürüp, halayiq arisida har boluş; ikkinçi, qilgan kespi ilgiri basmay pekirçilik tartiş; üçinçi, ölgende gör azabi qattiq boluş; tötinçi, dozağ otida qattiq köyüş.”⁶⁷

Uygur binakarliqda öyniñ üstiniñ yepilişi alahide gevdilik orunda turidu. Putun Uygur binakarliqiniñ cevherliri del öyniñ üstini yepiş maharitide ipadilinidu. Biz bu hekte mulahize elip barmaymiz. Uygurlar öyniñ üstige ha, lim (cege), vasa ve bora işlitip yapidu. Uniñ üstige komuş, yiken, lay, topa işlitip çömkeydu. Kimir öylerniñ üstige sap késekle işlitilidu. Çoñirağ öylerge ha yağıçi işlitilse, kiçikrek öylerge ha işlitilmeydu. Uygurlar lim salğanda limniñ sanini tağ qilidu, cüp lim koyuştin perhiz qilidu. Uygurlar bu eqidige mundaq bir hurapiy qarashi netice süpitide yandaşturğan. U bolsimu “Qoş lim salsa şu öydin

⁶⁷ «Qedimki Uygur Hüner – Kesip Risaliliri», Qeşker Uygur Neşriyati, 1988 – yili 12 – ay 1 – neşiri, 315 - , 316 – betler.

koş ölüp çıkıdu.” (yeni şu öydin birla vaqıtta ikki âdem ölüp kêtidu demekçi, degendin ibaret. Bizniñçe bu noqul hurapiy qarash bolup, uniñ oşatma sehingerlik qarışidin hiçkandaq ilmiy ve dinîy asasiy yoq. Uyğurlar ayvanni başqa öylerdin çoñraq yasaydu hemde uniña ha bir tal tüvrük işlitip, uyniñ üstünki qurulmisini ikkige bölidu. Emma tüvrük işletkende hergizmu bir öyge ikki tüvrük qoymaydu. Bundaq kilsa heyirlik bolmay neslik kélidu, dep coruydu. Bizniñçe koş tüvrük qoyğan öy ziyade çoñ öydur. Bu perhiz ene şundaq ziyade çoñ öyniñ öy egiside kibir peyda kildiganliki ehtimali tüpeylidin otturiğa qoyulğan boluşı mümkün.

4.2.8.2. Hoyliğa Ait Perhizler

Uyğurlarniñ imaret qorulmisida hoyla muhim orunda turidu. Uyğur hoyliliri aldi hoyla, arqa hoyla dep ikkige, hemde içkiriki hoyla, taşkiriki hoyla dep ikkige ayrilidu. Öy içidiki hemme paaliyetler digüdek hoylida elip birilidu. Hoyla ailivi turmuştta öy dairisini sirtkiy dairidin ayriş, öydiki nersilerni ve ademlerni heyim heterdin saqlaş, ötken – keçkenlerniñ öy içidiki körüp qilişini tosuş rollirini oynaydu. Uyğurlarniñ hoyliğa ait perhizliri mundaq ikki cehette ipadilinidu: Biri hoyla içi ve etrapığa dereh, gül – giyahlarni östürüş; yene biri, hoyla içidiki işlardin ibaret.

4.2.8.2.1. Hoyla içi ve etrapığa dereh tikişke ait perhizler

Uyğurlar ezeldin tartip muhitni yeşillaştırıuş, del – dereh ehya qilip, muhitni yaşılaşka étibar qilip kelgen. Öy salmaqçi bolğan kişi aldi bilen yerni tallap bolğandin këyinla öy qurulmisini békutip, hoyla etrapı ve içi qilinidigan caylarğa del – derehlerni tikidu. Yaki öy selip bolğandin këyinla del – dereh tikip hoyliniñ içi – teşini bézeydu. Uyğurlar hoyla – aramni kökertişnila emes, belki yene etrapidiki caylarğa, yurt – mehelligerge dereh ehya qilişnimu yaşsi körüdu. Uyğurlar hoyliniñ içige dereh tikkende köpinçe mevilik derehlerni tikidu, sirtığa bolsa mevilik ve mevisiz derehlerni arilaş tikidu. Hoyla içige tikidigan derehler köpinçe ürük, alma, encur, şaptul, neşpüt, üjme, aluçta... Qatarlik derehlerni tikidu. Bu cehettiki perhizlik âdetlerde, Uyğurlar hoyliğa tikiştin perhiz qilidigan derehler ve ularni tikse kélip çıkıdu dep karalğan yaman aqivetler tövendikidek: Hoyliğa söget tikmeydu, bolsa şu öy gemkin bolıdu; hoyliğa side tikmeydu, bolmisa hoyliğa cinlar

olişvalidu; hoyliğa қаға cigde derihi tikse bolmaydu, bolmisa namratlıq bisip kêtidu; hoyliğa çilan tikse bolmaydu, bolmisa hoyla çöllişip kêtidu; hoyliğa azğan tikmeydu, bolmisa şu öyge cinlar toplişivalidu yaki şu öyde uruş – cidel, zidiyet köp bolidu, öyniñ aldi tikenlik bolidu.

Körüşke boliduki, yuqiriği perhizlerde az – tol hürapiy qaraş bar. Yeni yuqiriği perhizlerde her bir perhizniñ netcisi hamam şu hil derehniñ şekli, hususiyitige teqqasilinip çikirilğan netcilerdur. Eger hoyla içige tirek özi ünüp çikip qalsa uni kêsivitmeydu. Emma özliri esla tikmeydu. Azğanni hem tikmeydu hem öziñiñ kilişigimu yol qoymaydu. Eger özi ünüp qalsa uniña kızıl gülni yaki etirgülni ulap özgertivitidu. Omumen, Uygurlar hoyla içige mewisiz dereh, tikenlik, çatqallıq derehlerni tikiştin perhiz qilidu. Çilan mēvilik dereh bolsimu, emma u intayin tikenliktur. Uygurlarda “Anarni kölge tik, çilanni çölge tik” degen hēkmet bar. Omumen tikenlik, mewisiz, yava – derehlerni hoyliğa tikiş – Uygurlarniñ işençiside şu öyge özlriğe oħşaş tüstiki aqivetlerni elip kēlidu.

Uygurlar hoyla sirtiga hem dereh tikip etrapni güzelleştiridu. Hoyla sirtiga dereh tikişte, işik aldiga yañaq, neşpüt derihni tikse, şu öy ölümlük bolup qalarmış. Yene Aqsudiki Uygurlarniñ eneniside meyli hoyliğa tikken üjme derihi bolsun, yaki hoyla sirtiga tikken üjme derihi bolsun, uniñ yiltiziniñ hoyla dairisidin hālkip yataq öyige kirip kēlišini şu öyde ölüm bolup kilişniñ sebebi supitide corup perhiz qilidu. Üjme helk eneniside cennettin çikқан hasiyetlik mēve dep qarilidu. Emma her qandaq muqeddes nerse melum çet – çigradin hālkip ketse napak nes nersige aylinidiğanliki – barlıq perhizlerniñ tup kēliş menbeliriniñ biridur. Uygurlarniñ işik aldiga söget tikip, saysidin behrlinidu. Emma işik aldiga mecnuntal tikiştin perhiz qilidu. Çünki muşundaq kılsa şu öydiki kişler sēriq kselge gırıptar bolarmış. Emeliyette, bumu mecnuntalniñ sarğıyivaldiğan alahidiliki اساسida tesevvur qilingan hürapiy qaraştır. Uygurlar işik aldiga yene akatsiye derihini yolatmaydu, uni tikmeydu, özi ünüp qalsa kêsivitidu. Akatsiye köp işlitilmeydiğan, saysi boluq bolmiğan tikenlik dereh bolup, u yene cinlar asan uva silēvalidiğan dereh dep qarilidu. Şuña uniñdin köpirek hezer qilidu.

Uygurlar hoyla içige gül – giyah östürup, öziñiñ güzellig teleblirini qandıridu. Uygurlar gülni cennettin çikқан nerse, hoşallıq, behit – saadet ve nazaketniñ simvoli dep qarap uni bek uluğlaydu. Helk arisida “Yette yıl gül tiriğan âdem cennetke kiridu.” Değen qaraş bek keñ tarqalğan. Şuña her bir ailide meyli yerge bolsun yaki taşteklerge bolsun her hil güller tērilidu.

Uygurlar kızıl güllerni hoyla içidiki asan közge çelikidigan yerge tikmeydu. Aqsu Uygurlirida bu âdet bek küçluk. Ularniñ qarışçe kızıl gülni hoyla içidiki asan közge çelikidigan yerge tikse yaqi koysa, kişi etigende öydin çıqip, yuzini yuymigan hâlette gülge qarap salsa yahşi bolmaydiken. Çünkü kızıl gül cennettin çıkkan bolgaçça, uniña napak, yaqi bitaharet hâlda qarisa, bu uniña qilingan egiz haqaret bolidiken. Bu emeliyette din etiğadi asasidiki muqeddeslik qarashiriniñ perhiz şekildiki bir ipadisidur, halas.

4.2.8.2.2. Hoyla işliriğa ait perhizler

Uygurlarda hoyla işliriğa ait hem kısmen perhizlik âdetler bar. Bu perhizlik âdetler tövendiki bir kaççe sahede ipadilidur.

Uygurlar hoyla aramni pakiz tutidu. Uygur ayalliriniñ enenivi aditide seher turup hoyla aramni pakiz tazilap, su sêpiş, andin başqa işlarğa kirişis isil ehlaqniñ biri süpütide tunulup kelgen. Eger seher turup hoyla aramni, meheline tazilimaydiken, undaқта bundaқ ayal ölçemisiz hotun, horun ayal, tebietsiz ana bolup sanilipla qalmastin, muhimi şundaқ kilmiganda öyni cutçilik ve namratlik bêsip kêtidu, dep qarap ketiy çekleydu. Uygur ayalliri zaval vaqtida yaqi zavaldin këyin hoyla – aramni süpürüştin perhiz qilidu. Muşundaқ kildiken, (mal – mülüki) sorulup kêtidu dep qaraydu. Zaval peyti Uygurlar neziride intayin nes vaqit bolup, bu vaqitta qilingan her – bir iş yahşi netice bermeydu. Undin başqa Uygurlar ehletni napak dep qarash bilen birge, uni dölet belgisi, kut nişani süpütide tonuydu. Hoyla aramni zavalda süpürgende mal – mülük sorulup kêtidu degen perhiz ene şu qarashin kelip çıkkan.

Yene biri, hoyla işikni ve öy işiklerini oçuq qoymaslik perhizdur. Uygurlar âdetde dervazini birer ehval bolmisila kündüzde taqap qoymaydu. Muşundaқ kildiken, camaet bu aile kişilerini bihil dep yaman köridu. Şuña her bir ailide dervaziniñ içigerek cayğa tala bilen hoyla içini ayrip turidigan perde esip, ötken – keçkenlerniñ hoyla içige közi çüşüşniñ aldini alidu. Emma zaval vaqtidin këyin çoқum işikni quluplimigan tekdirmu yèpip qoyidu. Çünkü karañguluk bilen yorukluk yer yüzide almişip turgan peyitte, beht bilen behtsizlik tez almişidu. Cin alvastilar yer yüzini qaplap kêtidu. Cinlar ademge ziyan – zehmet yetküzidu. İşikni yèpip koysa cinlar öyge kirelmeydu ve öy ezaliriğa ziyan – zehmet yetküzelmeydu, dep irimdilidu.

4.2.8.3. Öy İçige Dair Perhizler

Uygurlar öyni yèpip bolğandin kèyin, öy içini özliriniñ iqtisadiy ehvalı ve istétik kârışı boyıçe bèzeydu. Uygurlar yèni öyge köçüp kiriştin burun, şu öyni pakize tazılap isrik sèlip, öyni paskiniçiliktin haliy kılıdu. Şundin kèyin kündilik turmuştta her kaysı paaliyetlerde nurgun işlardin perhiz kılıdu.

Uygurlar öyniñ iç teshini gec, hak, sir katarlık nersileride suvap, pakizlikni kolğa keltüridu. Gecdin yaki sirdin türlik nekişlerni çıkarsimu, emma tamğa her kandağ canlıkniñ süritini sizmaydu ve asmaydu. İslamiyettin burun Uygurlarniñ öy kurulmisida tamğa her hil söretlerni sizganlığı, hetta heykellerni tikligenlikni èniğ. Buni biz Budda dinîğa ait miñ öylerdin körüp alalaymız. Emma İslam dinî itikadi boyıçe resimlerni öyge èsişla emes, belki yene uni sizişmu kattık çeklengen iştur. Şuña Uygurlar öyniñ tèmeğa ve her kandağ bisatniñ üstige âdem ve başka canlıkniñ resimini sizmaydu hem saklımaydu. Yèkinçi devrlerde bezi ailileride uruk - tuğkanlıriniñ ve özliriniñ resimini, süritini asidiğan, tizip koydigan ehvallar barlıqğa keldi.

Uygurlar öyniñ işikini âdetde zaval peytide oçuk koymaydu. Buniğa oğşaş perhizni aldinki sehipide tilğa alğan iduk. Ular yene başkilarniñ işikini kegellep (ikki kol bilen işikniñ ikki keshikini tutup turuş) turuşini yaqturmaydu, buni düşmenlikniñ ipadisi dep karaydu. Navada birersi işikte kegellep tursa, uniğa “Ya kirgin, ya çıkkin, düşmendek iş kılma.” dep tenbih bèrilidu.

Uygurlar bosuğida olturuştin perhiz kılıdu. Navada muşundağ kılıdiken, olturğuçi kèyniata - kènianisiniñ aldida usurup koyidu dep coruydu. Derveğe, Uygurlarda kèyniata - kèyinanisiniñ aldidila emes, başka kişilerniñ aldila yel koyup sèlişmu nahayiti kamlaşmığan kılık bolup sanilidu. Mana muşundağ numusluk aqivetni bosuğida olturuşniñ neticisi kılıp körsitiş ve bosuğida olturuşni çekleş – Uygurlarniñ bosuğini şu öyniñ kut belgisi süpitide uluğlap kelgenlikini körsitidu.

Uygurlar yotқан, körpe, yastuk katarlık yètiştta işlitidigan bisatlarğa ve kigiz, gilem, şirdağ, palas katarlık sèlinçilargimu bek ètibar bèridu. Bu cehattiki irimlik kâraş ve perhizlermu nisbeten köp. Uygurlar İslamiyet ètikadinin tesiride sap yipektin kilingan yotқан – köpilerni, karvat üsti buyumlirini işlitiştin perhiz kılıdu. Bolupmu bundağ yotқан köpileride erler yatmaydu. Bu «Kiyim – kèçek perhizliri» kismida tilğa èlingan “Erler yipek kiyim kèymeslik.” perhizi bilen prinsip cehttin birdektur.

Uygurlar yotқан – körpe ve yastuқ - tekiylerni daim işlitidiған, uluғlaşқа tеgişlik nerse dep қарap, ularға қарита төvendikidek heriketlerdin çeklindu. Âdette tekiy ve yastuқtin atlap өtmeydu, ularni бèsip olturmaydu. Uni başқа қoydiған nerse, baş uluғ болғаçқа, başқа қoydiған nersilermu uluғ, tekiyde oltursa puti ағriydiған bolidu, lèvige қоқак çikidu dep coruydu. Yotқан üstide yètiş, yatқanda yotқaniñ oñ – tetüri almişip кèliş, baş – put teripi almişip кèliş қатарлиқ binormallıqlardın perhiz қilidu. Helқ işençiside, kişi navada yuқiriқidek ehvalni sadir қilsa, uniñ işi tetürge mañarmış, yaқşı iş қilsa yaman neticege èrişermiş. Bu қараşlarda yotқanni pakiz tutuş asraş bedenniñ salameulikni asraş meқsedliride başқа, yene melum dericide sèhriy қараş gevdilinip turidu. Her bir öyde yètišta işlitidiған қiskirak körpisidin başқа, yene öyniñ keñ tarliқiға layıқ kelgüdek, üç – töt mitirliқ uzun körpilermu bolidu. Yikendazlar omumen mèhmanlarnın olturuşı üçün sèlinidu. Mèhmanlarға meyli âdettiki körpe salsun yaki yikendaz salsun, körpiniñ қатлақ teripini қayакқа қаритиş, ikki uçı қатланған tereipni қayакқа қаритиştimu melum қаide devam қilip kelgen. Omumen, körpe yaki yikendaz salғanda körpiniñ ikki uçı қатланған terepni yaki öyniñ içi teripige қаритip salmaydu, belki işik terepke yaki dastiһan terepke қаритip salidu. Emma Atuş Uygurliriniñ körpe sèliş қaidiside körpiniñ ikki uçı қатланған teripni işik terepke yaki dastiһan terepke қаритip salmastın, tam terepke yaki öyniñ içi teripge қаритip salidu. Yuқiriқi ziddiyetlik perhiz aditiniñ her ikkisi melum қараşlarға asasinip otturiға қoyulған, yeni Atuş Uygurliri körpiniñ қатлақ teripini tomraқ кèlinraқ болғанлиқi üçün hörmetke sazaver mèhmanlar turidiған tör terepke қаритip salidu. Başқа yerdiki Uygurlar bolsa körpiniñ қатлақ teripini aldığa yaki işik terepke қаритip salғanda, olturғanda sèrilip kètiş èhtimalıқni oylişidu. İş baştin başlinişi yaқşı болғandek, körpiniñ uç teripidin tör başlansa yaқşı bolidu dep қaraydu. Buniñda yene başқа қараşlar boluşi mümkün. Bu örp – âdettiki rayon perқи һalas. Uygurlar yotқан – körpe, кègiz – gilem қатарлиқ öy bisatlrini cüme күnide қақmaydu. Çünki cüme күni uluғ күn болғаçқа, bu күnde tupa – çañ çikiriş yaқşı emes dep қaraydu. Şuña başқа күnlerde қақidu. Yotқан, körpe, кègiz – кèçek қатарлиқlarnı pat – pat aptapқа sèlip, uniñdiki nemlik ve tupa – çañni yuқutidu. Bu öy tazliқidiki eñ yaқşı bir iştur.

Uygurlar öy süpürişte bir munçe perhizlerge emel қilidu. Uygurlar tarih mabeynide süpürge (ösümliki) aққunaқ pöpüki ve çatқallıқ ösümliklerdin süpürge yasap işlitip kelgen. Helқniñ neziride süpürge intayın көp meniler yuқlengen bir irimlik nersidur. Helқ süpürgini hem behit – dölet belgisi, hem aile hizmetçisi қатарida körüp uni bek кedirligen. Süpürgige ait âdetlerdin төvendikiler bar:

Süpürğini yatidiğan öyde qoymaydu;

Süpürğini tiklep qoymaydu. Bolmisa şu öyge bala - qaza kèlidu yaki namratlişip kètidu.

Süpürğini dessimeydu. Bolmisa öz èri yaki ayalniñ bèřini dessigendek bolidu; çarşenbe küni süpürge ariyetke bermeydu;

Uygurlar süpürğini “aldi qattiq” (munasibetni qatmallaşturidiğan) dep qarap, uni kèçide yatidiğan öyde qoymaydu. Süpürge bilen balilarniñ bèřiga urmaydu. Bu perhizlerniñ melum ilmiy asasi bar. Süpürge mikrop bilen tolğan nerse bolqaça, uni uni yataq öyde qoysa yaki uniñ bilen başqa ursa elvette salamatlikke deqli yitküzidu. Uygurlar yene süpürğini otqa sèlip qalaştin perhiz qilidu. Navada şundaq qilsa balisiniñ bèři taz bolup qalarmiş. Eger süpürge bek konirap, buzulup ketse uniña ikki – üçni tükürvètip, “Süpürğiniñ bèři taz.” devètip andin qalaydu. Heqiçeten, süpürge konirisa sèpila qèlip tal – tal kisimi yoqaydu. Bu huddi çèçi yoq ademge oşitilip, uni qalaştiki yukirikidek irimlik àdetni peyda qilğan. Uygurlarda asasen qizlar, ayallar öy süpüridu. Emlerniñ öy süpürişi, eşlet èliři perhiz qilidu. Qizlar öy süpürgende, bir tereptin naşsa èytip bir tereptin öy süpürse, galçiga tègip qalidu, dep curup çeklinidu.

Uygur ayalliri öy süpürgende, bir ayal süpürvatқан yerni yene bir ayal süpürmeydu. Navada muşundaq qilsa, eslide süpürvatқан ayalniñ èri şu hotuniñ üstige hotun èlivalarmiř. Yene öyni süpürvètip yerimida taşlap qoysa teliyi kemtük bolup qalarmiş. řuña süpürğini kolğa alğan ayal öy süpürgende bir yolila süpürüp tügitudu, ariliqta toştap qalmaydu. Yukirikilar oşaşliq qarişi asasida şekillengen perhizlerdur. Süpürüş usuli cehette, Uygur ayalliri öyni tetür (sirtin içige qarap) süpüriştin perhiz qilidu. Mundaq qilsa sirtiki meynetçilik öyni basidu, öy namratlişip kètidu dep işinidu. Yene süpürğini ègiz kètürüp pulañlitip süpürse, şu öydin berket kètidu dep qarap yerge süpürğini bèsip süpüridu. Yene süpüründiniñ aldida turup, süpürğini özi terepke sèrip süpüriştin perhiz qilidu. Muşundaq qilsa beşti yenip kètidu dep qaraydu. Bu perhiz àdetlirige hurapatliq yupuqi yèpilğan bolsimu, emma ularda öyniñ muhitini bolgimasliq, salamatlikni asraştek ilmiy meqsedler yuşurungan. Uygurlar yene her hil hurapiy qaraşlar tüpeylidin zaval peytide öy süpürüştin, çüştin kèyin ve çarşenbe künde öy süpüriştin, perhiz qilidu. Muşundaq çağlarda ve çarşenbe künlere öy süpürse öydin berket torup kètidu, mal – mülük sorulup ketidu dep qaraydu. Bu nahayiti qedimdin qalğan yoruluk bilen qarañgulukniñ ziddiyeti hekkidiki diniy qaraşlardin türlinip çiqқан àdetlerdur.

Uygurlar öydin çıkkan ehet külni birge tökmeydu. Şundağ kılsa şu öyde ölüm bilen toy birge bolup kalidu (toy bolidiğan küni ölüm bolup kalidu) dep qaraydu. Buniñdin başqa, zaval peytide ve zavlidin keyin ehet yaki kül tökmeydu. Keçte ehet tökse, kül elip tökse sorulup ketidu dep qarap ehet ve külni imkanķeder kün petiştin burun tökivétidu. Ehetni öyde ķondurmaydu. Eger ehet öyde ķonup ķalsa, şu öyde meyt ķonup ķalarmıř. Yeni birer adem şu öyde ölup ķalsa bir – ikki künģiçe kişiler bilmey ķalarmıř. Şuniñģa munasip hâlde Uygurlar öyde hayvan söneklirini, alma söpikini öyde ķondurmaydu. Omumen ķariģanda, bu âdetlerde ehet hem paskina, napak nerse hem beht nişanisi süpitide tunulģan. Kül bolsa ķedimki Uygurlarnıñ Ateşpereslik etiķadida muķeddes otni köydürüştin, paklışidin peyda bolģan nerse bolup, uni uluģlaş ķariřiniñ saķindiliri Uygurlar turmuşida helihem saķlanmakta. Mesilen, Uygurlar keçte kül almaydu, kül tökmeydu. Külģe çoñ – kiçik teret sundurmaydu. Külģe su sepmeydu, ata – anisiniñ ķenni sorigandek bolur dep qarap, külni soruştin perhiz ķilidu. Kotanģa kül tökmeydu, çarşenbe künide kül almaydu ve kül tökmeydu... Ve hekaza.

Uygurlar öy içidiki nersilerni hörmet ķilip, türlüķ bisat ve nerse – kereklerini tepmeydu. Nan, tuz, ařlıķ ķatarlıķlarnıñ çeçilip ketişidin ehtiyat ķilidu. Helķ içide öy içiģe teriķ yaki ķiça çeçelip ketişdin hezer eylendiģan âdet bar. Yeni birersiniñ öyde er - hotun otturisida tohtimay cidel – macra bolsa, başķılar “Ularınıñ cédili nimançe tohtimaydu? Öyģe ķiça, teriķ çeçilģan bolģiymidi” dep qaraydu. Bu emeliyette yukiriķi perhizlik âdetler bilen oħřař bir prinsipķa, yeni oħřařlıķ prinsipiģa tayanģan perhizlerdur.

Uygurlarnıñ aditide öy içide melum avaz yaki heriketmu çeklinidu. Mesilen, kişiler öy içide isķirtsa řumluķ ķelidu, dep qarap hoyla – aram ve öy içide isķirtiřni ķattıķ yaman alidu. Yeni bezi kişiler bolsa öy içide top oynaşni, sekreşni çekleydu. Muşundağ kılsa öy çaçķan bolup ketidu, dep qaraydu. Emeliyette çaçķanıñ öyde peyda boluşi öy içide top oynaş yaki sekreş bilen munasibetsizdur. Sekreřke oħřař heriketler çaçķanıñ herkitiģe oħřap ķalģaçķa muşu ģurapiy çeklime otturiģa çıkkan.

Ķiřkisi, Uygurlar öy içiniñ pakiz retlik boluşi, tertip ve normalıķniñ saķliniřni közlep, melum etiķadlar tesiride yukiriķidek âdetlerni şekillendürģen. Bularnıñ köpinçisi ģurapiy âdetler bolsimu, emma ular öy içiniñ tüzilişi, böziliřiģe bolģan güzellik ölçimi, edep – eħlaķ normisi ve turmuş terzi ķatarlıķlar bilen ķořulup, Uygurlarnıñ roşen milliy ģaslıķķa iģe turmuş enenisini şekillendürģen.

4.2.8.4. Öy Köçüşke Ait Perhizler

Uygurlar öy köçkende vaqıt tallaydu. Hëlq arisida seyşenbe ve çarşenbe künliri öy köçüşni yahşi köridigan ve muşu ikki künde köçidigan âdet bar. Bu yeñi öy selişta ul bésip tam kúpuruşni seyşenbe ve çarşenbe küni başlaş aditi bilen birdeklikke ige. Uygurlar âdette peyşenbe künide öy köçiştin perhiz kılınıdu. Navada muşu künde köçidiken, şu köçüp bargan öy kasma mehman (daim kelidigan, emma muhim bolmigan, hemde kelsimu kúnup kalidigan mehman) din kutulalmaydu, dep karaydu. Bu hekte «Mecmuetul Ehkam» namliq kitabniñ «Öydin Öyge Köçmeklik Heqqide» namliq bölükide Uygurlarniñ öy köçkende kün talaydiganliq ehvalni mundaq bayan kilingan:

“Öydin öyge köçerki yekşenbi,
Yahşi êrmeski, eyledim tenbih.
Ey burader bu kündin eyle hezer,
Verne maliñge bolğusidur zerer.
Düşenbe köçerniñ ehvali,
Kim köçer, öksügey uniñ mali.
Seyšenbe êrur beğayet hóp,
Şahlardin körer inayet köp.
Çarşenbe muradi hasildur,
Köçküçi geyipge vasildur.
Peyşenbe köçerdin eyle hezer,
Verne maliñge bolğusidur zerer.
Hóp emestur köçerki azone,
Çünki tuğkan ara tüşer kine.
Nekil şenbe kaçan yaman olğay,

Mehman özre mehman olğay.”⁶⁸

Yuqirida bayan qilingan köçüşke ait künler bilen hazirki Uygurlarniñ köçüş aditidiki kismen künler bir – birige tamamen mas kelidu. Peqet bezi künlerde öy köçmeslik perhizi keyinki devrlerde yokulup ketken.

Öy köçidigan çağda, Uygurlar kona öydiki oçaqni çekivetmeydu. Eger çekip salsa köçken cayda “Asti issimaydu”, yeni muqim ve uzak turalmaydu dep qaraydu. Aldinki sehicide Uygurlarniñ oçaqni muqeddes bilidiganliqini tilga alğan iduq. İbtidaiy tepekkürdiki “Hesiyy tesir tepekküri” boyiçe eytqanda, her qandaq muqeddes yaki napak nerside mevcud bolğan menivi kuvvet haman intayin küçlük tarqilişçanliqqa, tesirçanliqqa ige bolup, eger muqeddes nerse haqaretlik heriketke duqar bolidiken, uniñdiki eşu hil menivi kuvvetşu heriketni qilguçığa yaman tesir elip kelidu. Oçaqni çekivetmeslik perhizi ene şu qaraşqa tayanğan hâlde barliqqa kelgen. Beziler bu perhizni “Başqilarniñ işlitivelişi üçün çaqmaydigan boluşı mümkün” dep çüşendüridu. Bundaq qaraş hatadur. Çünki ehval bu çüşendürüşniñ eksice bolup, taşlandıq öyge kirgen her qandaq âdem çoqum öydiki oçaqni çekip taşlap, andin qaytidin oçaq salidu. Bu yerde içaq ailige vekilik qilidigan irimlik nerse dep çüşinilgen. Uygurlar öy köçkende aldi bilen tuzluqni yeñi turalğuğa yötkep, uniñdin keyin başqa nerse – kereklerini köçüridu. Çünki tuzniñ yoli uluq, vezini egir dep qarap tuzni eyş ve turmuşqa tekqaslap, u arkilik yeñi turalğuda yeñi turmuşni başlaşni arzu qilidu. Başqa nurgun milletlerde muşuniñğa oşşap ketidigan âdet bar.

Uygurlar öy köçüşte, eger köçmekçi bolğan öyde birer âdem ölüp ketip qalsa, melum bir mezigil şu öydin köçiştin perhiz qilidu. Derhâlla yaki eslidiki pılan boyiçe köçüp ketmeydu. Navada şundaq qilsa, ölgüçiniñ rohi qorinar iken. Birer âdem ölüp ketken öyde Uygurlar qirik küngiçe çirağ öçürmey, nurgun işlardin perhiz tutup köp ketim nezire – niyaz ötküzidu. Demek, muşu işlar tügigendin keyin andin köçüşni yaman körmeydu.

Qiskisi, Uygurlar yurt tuyğusi, muqeddeslik qarışı ve hurapiy etikadlar sebebidin bir öydin yene bir öyge köçüşte ene şundaq perhizlik âdetlerge riaye qilidu. Öy köçüşni âdettiki iş dep qarimaydu.

⁶⁸ Muhammed İvez Qaraqasıy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, Erkin İminniyaz Qutluq Teyyarliğan, 1991 – yili 8 – ay, 84 – 83 – betler.

Uygurlarniñ turalğuğa ait perhizlik âdetliridin şuni köreleymizki, bu perhiz âdetliri köp hil menbe اساسida şekillengen, beziler bolsa istihiylik hâlda şekillengen. Şuniña munasip hâlda, ular arisida ilmiy ve tecribiviy kımmiti bar bolğan perhizler köp sannı teşkil kılıdu. Hurapiy, pasip dep qaralğan perhizlermu aile ve turalğuğa munasibetlik türlik tereplerni çekleydu, tizginleydu. Bu bir noqtidur. Biz bulahize qilğan Uygurlarniñ turalğuğa ait perhizliri peket turalğuğa munasibetlik bolğan menivi âdetler bolup, bu milletniñ binkarlıq tēhnikisi, bağvençilik bilimi ve ularğa munasibetlik çeklimiler, ehlakiy çüşençilerini öz içige almaydu. Yene bir tereptin, insaniñ pütün paaliyiti degüdek özliriniñ turalğusi dairisinde elip bēridiğan bolgaçça, turalğuğa alaқidar barlıq paaliyetlerdiki perhizlik âdetlerni turalğu perhizliri dairisinde tehliil kıliş mümkün. Biraқ turalğu perhizliriniñ dairisini mundaқ çeksiz keñeytivētiş türleriniñ kissifikatsiye kılinişқа paydisiz. Şuña öy selişқа, hoyla – aramğa, öy içige ve köçüşke dair perhizlerni tar menidiki, emma neқ turalğu perhizliri dep çüşinip tehliil kılişni layıq taptuқ ve şundaқ kılduқ. Bu ikkinçi noqtidur. Üçünçi nuқта şuki, cemiyetniñ tereқiyatiğa egişip, Uygurlarniñ turalğu muhiti ve turalğu şeklide köp özgirişler barlıққа keldi. Şehirlerdiki Uygurlarniñ enenivi turalğusila emes, yene enenivi turalğuliriga alaқidar menivi âdetlerdimu hēli çoñ özgirişler yüz berdi. Bu ehvallar añ sevyisiniñ ösüşü bilen birlişip yukiriқи perhizlik âdetlerde қsimen özgirişlerni peyda kıldi. Bizniñ teşebbusimiz şuki, milletniñ rohini, put - қolini çüşeydiğan, күndilik turmuşıға tosalğu ve çüşek bolidiğan hurapiy çeklimilerini teşviқat, terbiye қатарlıқ usullarni қollinip yokutuş, milletniñ menivi қiyapitiniñ esil tereplirige vekillik kılidigan, menpeetlik çeklimilerini milletniñ rohiytige hōrmet qilğan asasta ilmiy çüşendürüş lazim.

4.2.9. Seperge Ait Perhizler

Turalğu – insanlarniñ asasiy paaliyet soruni bolup, ademde daimla “öy – makan” tuyğusi bar bolidu. Kişiler öyde turğanda biheterdek hēs – tuyğuğa kēlidu. Muşundaқ bir idiyivi қараş sebebidin, kişiler öydin sirtқа çıkışта eşu bihterlik tuyğusini yokutup қoyuş hēssiyati şekillinidu sirtқа seperge çıkқanda nurgun işlardin ehtiyat kılidigan bolup қalidu.

Uygurlar turmuş, işlepçikriş ihtiyaci tüpeylidin seperge çıkқanda bir қатар edep қaidilerge riaye қilip kelgen. Cümlidin nurgun kilasik eserlerimizde seperge çıkışniñ

ƙaidilirini h̄eli tepsiliy tunuřturulĝan. «Mecmuetul Ehkam», «Saetname», «Salname» ƙatarlıĝ eserlerde seperge ıĝıřniñ ƙaidiliri h̄eli tepsiliy h̄atirilengen bolup, bu bizniñ Uygurlarniñ seperge ıĝıř ƙaide – âdetlirini bilişimizdiki aıutur. Uygurlar seperni eñ m̄uřk̄ul iřlarniñ biri dep ƙarap, seperge biheter ıĝıp biheter ƙaytip k̄eliş uun, bir ƙatar işlardin perhiz tutup kelgen. Bundaĝ perhizlik âdetler seper vaĝti, seper yolinişi, seper ceryanidiki işlar, ƙaytip k̄eliş ve seperdiki hemrah ƙatarlıĝ tereplerde birdek mecut.

Uygurlar yiraĝta seper ƙılĝanda ata – anisiniñ ruhsitini almaslıĝni intayin yaman k̄oridu. Nurgun kişiler seperge ıĝıřtin burun ata – anisiĝa seperniñ vaĝti, baridiĝan orun, b̄ecirdiĝan iş ƙatarlıĝlardin tepsiliy h̄everlend̄ur̄up ularniñ duasini alidu. Seper vaĝtini d̄emeslik, baridiĝan cayni yuşuruş, b̄eriş meĝsitinimu yuşuruştin perhiz ƙalidu. Bundaĝ boluşidiki sebeb, seper ceryanida her h̄il h̄eyim - heter ȳuz b̄erip ƙalidu. Ata – anisini h̄everlend̄ur̄meyla seperge ıĝıp ketse, ata – ana bolĝui balisidin k̄op ensireydu, ularniñ h̄ayât ikenlikini bilişke teĝezza bolidu. “Ulniñ duasi sebebiden seperge ıĝıui aman bolidu.” Dep ƙarilidu. řuņa kişiler eger ata – anisiĝa ziniñ seper ƙılĝanlıĝi heĝĝide zi h̄ever b̄erelmise, başka kişi arkilik h̄ever yetk̄uz̄up ƙoyidu. Bu Uygurlardiki ata – aniĝa meĝribanlıĝniñ eşil ipadiliridin biridur.

Uygurlar ƙedimki devrlerdin ƙalĝan sadda astronomiyilik ƙarařliri ve ƙot – nesilik uřeniliri boyie melum k̄unlerde seperge ıĝıř yaĝřilik kelt̄uridu, melum k̄unlerde seperge ıĝıřsa neslik basidu dep ƙariĝan. Bu ƙarařlarniñ bezisi İslam din̄ teripidin mueyyenleşt̄ur̄ildi. Biz ƙedimki eserlerge vakaleten, «Mecmuetul Ehkam» niñ on uini babi «Seperge ıĝmaĝlıĝ Heĝĝide Bayan» da h̄atirilengen seper vaĝti heĝĝidiki bayanlarni neĝil kelt̄urimiz. «Saetname» namlıĝ eserdimu bu heĝte bayan bar bolsimu, emma mezmoni «Mecmuetul Ehkam» diki bilen asasen oĝřař bolĝaa bu yerde tilĝa almaymiz. «Memuetul Ehkam» da řundaĝ diyilidu:

Seperge ıĝmaĝlıĝ heĝĝide

Biliş k̄erekki, seperge ıĝıřniñ edep - ƙaidiliri nahayiti k̄op, aldi bilen ƙaysi vaĝtıda seperge ıĝıřsa muvapiĝ bolidiĝanlıĝi bilmek eñ z̄or̄ur:

şenbe k̄uni namaz diger vaĝtıda seperge ıĝıřsa muvapiĝtur;

Yekşenbe k̄uni uş vaĝtıda seperge ıĝıřsa muvapiĝtur;

Duşenbe k̄uni namaz şam vaĝtıda seperge ıĝıřsa muvapiĝtur;

arşenbe k̄uni seherde seperge ıĝıřsa muvapiĝtur;

Peşenbe küni tañ étiş aldida seperge çıksa muvapiqtur;

Cüme küni çay vaqtida seperge çıksa muvapiqtur;

Vellahu eilem. (Teñri hemmidin bekre bilgüçidur.)⁶⁹

Uygurlar hazirgiçe peşenbe künde seperge çikişni evzel biliş bilen birge, cüme küni çüştin burun ve seşenbe küni pütün kün içide seperge çikiştin perhiz kilidu. Seşenbe künde seperge çikmaslik bolsa téhimu kattiktur. Çünki helk neziride seşenbe “Ölümniñ saiti” bolup, bu künde seperge çıksa, pütün seper oñuşsiz bolarmış. Uygurlar yine bir kün içidiki ikki zaval (Sübhi ve gugum) da seper kıliştin, seşenbe küni çinñki çüştiki çüş zavilida yalguz seperge çikiştin perhiz kilidu. Gugum ve seşenbe çüşte seperge çikmaslik Uygurlarniñ yahşilik ve yamanlikniñ, yuruqluq bilen karañguluqniñ ziddiyiti hekkidiki mani etikadi, hemde cin – şeytan çüşençiliridin kelip çikkan bolup, bu nisbeten uzak tarihqka ige. «Mecmuetul Ehkam» da yine ay Seratan burciqa, Esed burciqa, Ekreb burciqa, Ceddi burciqa, Delve burciqa togra kelgende seperge çikiştin perhiz kilish lazimliki tilga élingan. Eger seper bir kançe künlük bolidiqan bolsa, undaqta yoldiki öteñlerde konuşqa togra kelidu. Seperge çikkuçilar yol yürüp keç bolup ketse davamlıq yürmeydu. Bolupmu keçiniñ evvilide yol yürüşni muvapiq körmeydu. Bu hekte «Mecmuetul Ehkam» da hem mundaq diyilgen: “Seperge çikişniñ yine bir kaidisi şuki, avvalki keçide yol yürüş muvapiq emes. Buniñga diqqet kilmiqanda, pirlardin heter yetidu. Yolga çikiş vaqti yerim keçidur.”⁷⁰ Emma, Uygurlarda yukirida bayan kilingan perhizlik adetlerniñ bir kisimini untup ketildi.

Qedimki Uygurlarda yultuz ilmi hekkidiki sadda çüşençiler, pılanetlar bilen ademiñ tekdiri otturisida mueyyen bagliniş bolidu degen sadda bilim sebebidin, seper kilqanda qaysi qağda qayaqqa seper kilmaslik hekkidimu perhizler bolgan. Buniñdin başqa qedimki zamanda seperge çikidiqan kişi öziniñ qaysi yolinişke qarap seperge çıksa muvapiq bolidiqanlikini yaki muvapiq bolmaydiqanlikni yultuz pali arkilik hem belgileydiqan adet bolgan. Emma bu yekinki zamanda yoqulup ketken bu hekte birer materiyalmu hem kolimizda yoq. Emma bir kisim erlerde seperni qaysi künde qaysi yolinişke qarap hekkide bir kisim hatiriler bar. «Mecmuetul Ehkam» da bu hekte mundaq bir nezme bar:

⁶⁹ Muhammed İvez Qaraqaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturqan, Erkin İminniyaz Qutulq Teyyarliqan, 1991 – yili 8 – ay, 70 – bet.

⁷⁰ Muhammed İvez Qaraqaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturqan, Erkin İminniyaz Qutulq Teyyarliqan, 1991 – yili 8 – ay, 73 – bet.

“Barma meşriķ sariĝe dūşenbi,
Yene şenbeki, eylidiñ tenbih.
Rozi yekşenbe hest, azine,
Barma meĝripke, keltürer kine.
Yene seyşenbe, çaharşenbidur,
Su kuy sari barmaĝan ĥobdur. (Su kuy sari: Şimal)
Peyšenbe su yukari barma, (Su yukari: Cenup)
Menfeet yoktur, bihude harma.”

Körüşke boliduki, Uyğurlarda ilgiriki devrlerde şenbe ve dūşenbe künide şerķķe qarap seper kiliştin; yekşenbe ve cüme künide ĝerpke qarap seper kiliştin; seyşenbe ve çarşenbe künliride şimal terepke seper kiliştin; peyšenbe künde cenupķa seper kiliştin perhiz kilidiĝan âdet bolĝan. Hazirķi devrde ķaysi künde ķaysi terepke seper ķilmaslık enenisi yokalĝan.

Uyğurlarniñ seper aditide yene vaba kēsili, çuma kēsili ve başķa ötküz tarkilişçan kēsellikler tarkalĝan caylarĝa seper ķilmaslık aditimu bolĝan. Bu perhiz intayin ilmiy ve icabiy bolup, buniñ eşu kēselliklerniñ yenimu keñ tarkilişini çekleşte çoñ roli bolĝan.

Uyğurlar yene seperge çikişta (meyli ķiska seper bolsun, yaki uzun seper bolsun) sol put bilen başlimiydu. Yeni, işiktin sol put bilen çikmaydu. Bu omumen yaĥşi işlarni oñ ķol ve oñ put bilen ķiliş, oñdin başlaş belgilimisi bilen birdeklikke ige. Seper emma herĝizmu yerim yolda yanidiĝan işni ķilmaydu, muşundaķ ķilsa seper ĥeyrlik bolmaydu dep ķaraydu. Şuña yolĝa çikķan iken, untulup ķalĝan bek zörür nerse bolmisila arķiĝa ķaytmaydu. Seperçiler kēçide yol yürĝende iskirtip meñiştin çeklinidu, seveb şuki, kēçide yolda iskirtip mañsa, cinni çakirĝanlık bolidu dep ķarilidu. Ĥelķ arisida yene yolĝa çikip uzun ötmey birer putulikaşañĝa (mesilen, yēkilip çüşüş, at – eşekniñ mödürüp kētişi, harviniñ örülüp kētişi dēĝendek ehvallarĝa) yoluksa, seperni davamlaşturmay arķiĝa ķaytip, etsi yaki başķa künde seper ķilidu. Hēliķi kiçik kilişmeslikniñ çoñ kilişmeslikke bişaret ikenlikini teĥmin ķilidu. Bezi kişiler arisida yene seper ceryanida toşķan korüp ķalsa seperni davamlaşturmaydiĝan ehval bar. Bu ĥurapiy ķaraştur. Yeni toşķaniñ aldi puti ķiska, keyni puti uzun, yürürüşke çakķan bolsimu, emma uniñ yürürüşü tēz, emma uzakķa barmaydu, dēmek, uniñ uçrap ķēlişi

seperniñ kèyinki kışimida gah mèñip gah tohtaşka sebeb bolidiğan kiçik tosalğularniñ barlıkıdin bişaret teriķiside tonulup, şu ħil âdet barlıķķa kelgen.

İslam dinîdiki taķ sannı uluğlaş ħarişıģa asasen, İslamiyettin kèyinki karvan tögiliriniñ sannıñ cüp sanda boluşidin perhiz ħılğan. Şuña beş, yette, tokkuz... degen taķ sanlarda töge teşkillep yurtlar ara ticaret ħılğan idi. Uygurlar yene seper ceryanida hayvanga köp yük artmaydu. Uygurlarnıñ seper ħaidiliri çüşendürülgen kitablarnıñ köpinçiside bu noķta alahide tekitlengen. Uygurlar yol boyı hayvanlarnı uzun tayaķ yaki ħamça bilen heydeydu. Uygurlarnıñ ħamçısı özgiçe hünér – senetlik boyum bolup, destisini yaģaçtin, ħaçısını tèridin ħilidu. Destisini èsil uyup, ħamçısını çaç öriegendek öryüdu. Bir kışim enenileride Uygurlar ħamça destisini uzun seper bolup ħalsa yulğun yaģıçidin ħilmaydu. Bolupmu uzun seperge çikķanda uniñ bilen ulağni urmaydu. Buniñ sevebi heķķide ħeli içide mundaķ bir rivayet bar: “Ebu Cehil (Ebu Cehil – Muhammed peygemberniñ zamanida Ķureyş ħebilisidin çikķan bir kişı bolup, esli ismi Emru bin Hişam. U Muhammed peygemberdin tarkitivatķan mezgillerde uniñģa izçil ħarşı turup kelgen ve düşmenleşken kişilerniñ biridir. U kèyin Bedr ħazitide ölgen.) niñ burnidin ħan çikķanda, u ħanni toñguz yalaptu. Şuniñ bilen, toñguzniñ bedinî ħiçişip kètip, özini yulğun deriħige sürkeptu. Şundın ètibaren yulğun deriħi ħizil bolup ħalģan iken. “Bu bir tokulma rivayettur. Şundaķtımı ħelķ yulğunniñ ħizillikini Ebu Cehil’niñ burnidin aķķan ħan sevebidin dep bilip, uni ulağ heydeşke işletmeydu. Esli meķsed rivayette èytilģandek emes. Yeni yulğun yaģıçı intayın ħattıķ bolup uniñ bilen ulağni urivergende, elvette ulağ çidimay ħalidu. Bu bizniki seper hemrahi bolģan ulağni asraş sevebidin kèlip çikķan perhizdur. Uygurlar uzaķ seperge yalğuz çikķişni ħalimaydu. Yalğuz seperge çikķanda köp ħeyim ħeterge yolukıdu dep ħaraydu. Dèmisimu mundaķ ehvalniñ yüz bèrişı tamamen mümkin. «Mecmuetul Ehkam» da mundaķ diyilidu. Kişı hemrasız seperge çikķmiģay ve yaħşı ademni hemrah ħılģay.”⁷¹ Emma Uygurlar seperde bille mañģuçi hemrah (yoldaş) niñ yaħşı âdem boluşıģa alahide ètibar ħilidu. Naehli, oğri, yalģançi ve vapasız âdem bilen hemseper boluştın perhiz ħilidu. Yaħşı kişiler bilen, alimlar, pazıllar, bilen seperge çikķişni evzel bilidu. «Saetname» de mundaķ diyilidu: “Yene seperniñ ħaidiliridin biri, eger birersi seperge çikķmaķçi bolģanda, özide başķılarnıñ amaniti bar bolsa, seperge çikķiştın burun amanetni igisige saķ tapşurup bèrişı kèrek. Hergizmu mehrahsız, yalğuz seperge çikķmaslık, amal bar yaħşı, alim kişilerge hemra bolup seper ħiliş

⁷¹ Muhammed İvez Ķaraķaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Ķedimki Eserler İşhanisi basturģan, Erkin İminniyaz Ķutluk Teyyarlıģan, 1991 – yili 8 – ay, 72 – bet.

lazim. Caduger yaki paçilar bilen hemrah bolmasliq kerek. ...”⁷² Uygurlarda bu hekte “Yamanğa yoldaş bolma.” degen hekimetlik maqalmu bardur.

Bu yerde tilğa alidigan bir mesle şuki, İslam dinidiki belgilime tesiride Uygurlar ayallarniñ yalguz seperge çikişini çekleydu. Bolupmu berer keçe konup mekişka togra kelidigan uzaq seperge çikişiğa ruşset kılmaydu. Bu roşenki İslamiy çeklimidur. Muhemmed peygemberniñ hedisliriniñ biride şundaq deyilgen: “Peygember eleyhissalam mundaq degen: Ayal kişi eridin başka, özige kandaş bolmigan kişilerniñ hemraliğida üç künlik musapige sepere çikmasliq kerek. “Âdette Allağa işengen, ahiret künige işengen ayal kişi eridin başka, öziniñ kan - keriñdişi bolmigan kişiniñ hemraliğida bir keçe – künüzlük seperge çiksa bolmaydu.”⁷³ Muşu belgilime tüpeylidin Uygur kız ayallari yalguz yaki bivaste tuğkini bolmigan erler bilen seper kiliştin kattik çeklinip kelgen. Bu hekte hettaki bezi petivalarda ayallar yalguz seperge kılsa bolidigan musapiniñ uzunliki vaqitka sundurulup belgilengen ehvallarmu bolgan.

Seperdin kaytip keliş her bir kişide tekqazzalik peyda kilidu. Uygurlar seperge çikqandin keyin amal bar işni tez püttürüp, tez kaytişni evzel bilidu. Yirakrak seperdin kaytip kelgende keçisi yurtiğa kelip kılsa udula öyge kirmeydu belki yaki tañ atquzup andin kiridu ve yaki birer kişini evetip öydikilerni heverlendürgendin keyin andin keridu. Bu yukirida keyt kilingan eserlerniñ hemmiside keyt kilingan ehvaldur. Yukirikilar Uygurlarniñ kiliş aditi içidiki bir kisim çeklimilerdur. Elvette emiliy biheterlikni közde tutup otturiğa koygan nurgun çeklimilermu seper ceryanida rol oynaydu. Emma ular helk etiğadidiki nerse emes belki tecribivi, emiliy çeklimiler bolgaçqa, bizniñ tema dairimizge kirmeydu. Uygurlarniñ seper âdetliride yekinki mezgillerde çoñ özgürüşler yüz berdi. Maşina, poyiz, ayrupilan, velispit, motusikilit katarlik katnaş qoralliri ulağ, harva katarliklarniñ ornini aldi. Katnaş şaraiti yaşilandi, cümlidin yollar tüzlendi, süret tezleşti. Seper hetirini hes kiliş yenila mevcud bolsimu, emma mundaq heter cin – alvastilardin emes, belki katnaş qoralliriniñ özidin ve başka réal tereplerdin kelidigan boldi. Kıskisi katnaş ehvaliniñ omomyüzlük yaşilinişi bilen nurgun âdetlerde tüp özgiriş yüz berdi. Neticide nurgun çeklimiler tedriciy yokuluşka qarap yüzlendi. Emma biz yukirida tilğa alğan perhizlik âdetlerniñ köp kisimi Uygurlarniñ seper paaliyetliride helihem mevcud âdetlerdur. Amanliqka intiliş, heyim -

⁷² «Saetname», «Bulaq» jurniliniñ 2000 -yillik 3 – saniga besilgan.40 – bet.

⁷³ Muhemmed Fuad Abdulbaqi: «Hedis Şeriftin Ünce- Marcanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdükërim Tercimisi, Şincañ Helk Neşriyati, 2003 – yili 12 – ay neşri, Uygurçe, 326 – bet.

heterdin sakliniş, yolniñ aq boluşini tileş bolsa maddiy terekkiyat bilen muķerrer baglinişka iģe bolmiĝan, uzakķiçe mevcut bolup turidiĝan ehvaldur.

4.2.10. oñ – Kiik Teretke Ait Perhizlik adetler

Teret, sydk, ter, nepes, heyz, meni, mezi, tkrk, řlĝey, yaş katarliklar dem bedinidin ikidiĝan ikrindilar bolup, bu Uyĝur tibabitide “isitfraĝ” (ikip ketiş bilen, beden ulardin alas bolidiĝan nersiler) dyilidu. dem ĝizalangandin kyin muķerrer teret, sydkke oħřař acratmilarni ikiridu. Kişiler bedendin ikķan hyz, an ve meniyni napak dep ariĝanĝa oħřař, oñ teret ve sydknimu napak, nicis dep arap, uniñdin ehtiyat kilidiĝan detni řekillendrĝen. Her aysi milletlerde teret ve sydkni nicis dep arap řekillendrĝen perhizlerni kiřilerniñ hacethaniga tutidiĝan pozitsiyesi, hacet ilĝanda andaķ orunni tallaydiĝanliķi yaķi tallimaydiĝanliķi, aysi ylinişke arap hacet ilmaydiĝanliķi, hacet davamida nimilerni ilmaydiĝanliķi, hacet iliř şekli hemde hacet iliřka dair til perhizliri dgen beş tr boyiçe tehli iliř mmkin.

Uyĝurlar oħřařla oñ – kiik teretni nicis nerse, uniñ bedendin ikiři pakliķni buzidu dep araydu. Bu lam din teripidin mueyyenleřtrlĝen. lam dinidiki belgilimide bedendin meni, hyizdarliķ ķeni aķsa – bu bedenni intayin napak ilidu. Napakliķtin peķet ptn bedenni yuyuş (“ĝusli iliř” mu diyilidu.) arķilik paklangili bolidu. Emma oñ – kiik teretniñ bedendin ikiři bedenni bek napak ilmaydu. Napakliķtin kiik dairide yuyunuş arķilik alas bolĝili bolidu.

Uyĝurlar oñ – kiik ikrindilarni tilĝa liřta saliklaşturup, poķni “gende”, “nicaset”, “oñ teret”, sydkni bolsa “kiik teret” dep ataşka, ularni ikiriřni bolsa “teret ilmek”, “teret sundurmak” (beden pakliķiniñ buzuluşi n oñ – kiik ikirinda ikiriř zrr bolidu. Bu pakliķniñ, yeni taharetniñ sunuşidur. Bu atalĝu şu sebebtin klip ikķan.), “hacet ilmek”, “arķiga barmak” dep ataşka detlengen. Hacethane her aysi milletlerde her il atilidu. Emma hemme milletlerde bu orun siliķlařturulup, mecaziy szler bilen atalĝan bolup, “arķa y”, “hacethane” menisidiki sipaye szler her aysi tillarda uķraydu. Cmlidin Uyĝurlarmu bu cayni herĝizmu “siyip – iřiř orni” dmey bir ançe il siliķ nam bilen ataydu. Mesilen, Uyĝurlar oñ – kiik ikrindilarni ikrindiĝan cayni oħřařla siliķlařturup “hacethane”, “alacay” (esliy “aliy bolidiĝan cay” dmektur) “terethane”, “oburni” (Bu Rus tilidin kirgen ibaridur.), “arķalik” (“y arķisidiki cay” dmekçi.), “birini nomurluķ

cay” (Bu Hënzü tilidiki ipadileş usuliniñ udul tercimisi dur.), ... dëgendek namlar bilen ataydu.

Dunyadiki bezi milletlerde nahayiti qëdimki zamandila hacethane bar bolğan. Emma bezi el ve milletlerde hacethane bolmıgan. Omomen köçmen çarvıçı milletlerde hacethane yoq diyerlik bolup, muqim olturaqlaşqan milletlerde nahayiti burunla hacethane bar bolğan. Bezi matëriyallarda keyt qilinişice, 17 – esirdin ilgiriki çağlarda Yavropada mehsus hacethane bolmıgan bolup, kişiler peket dereh tüvi, tam tüvi ve şuniñğa oşşaş pinhan caylarğa çoñ – kiçik teret sundurup kelgen. Yaponiyelikler 8 – esirdin ilgiriki vaqitlarda aldi bilen garşuqqa teret sundurup, andin uni hacethane süpitidiki orunğa töker iken. Çünki şu çağlardiki hacethane asasen gende yigip qiğ qilidiğan öyler bolğan. Cuñgoda bolsa üç padişalıq devrige ve keyinki hen sulasığa ait hatirilerdila hacet qilidiğan orun tilğa ëlingan. Uyğurlarniñ qaysi devrdin başlap hacethanığa teret sindurup kelgenliki heqqide bizde ëniq pakit yoq. Emma biz şuniñğa cezm qilalaymizki, Uyğur ecdadliri muqim dëhқанçilik igiliki ve şeher hâyätini başlığan çağlardin tartipla hacethane selip, şu cayğa teret sundurup kelgen.

Turmuşta hacethane nahayiti muhim orunda turidu. Şuniñğa munasip revişte, Uyğurlarniñ öyide birdin, hetta ikkidin hacethane bolidu. Bir ailide ikki hacethaniniñ boluşı köp uçrimisimu, emma can sani köprek ailileride er – ayallar ortaq hacethane işlitiştin perhiz qilip, ikki hacethane berpa qilidu. Uyğur aililiride hacethane öyge yëkin yerge silinmaydu. Yaki öyniñ gerb teripi ve aldi terepke hacethane salmaydu. Bundaq qiliş öy etrapiniñ muhitini pakiz tutuştin sirt, yene hacet qilğanliqni kişilerge körsetmeslik üçündür. Şuniñğa munasip hâlde Uyğurlar hacethanini asma şekilde salidu. Bu “asma hala” mu diyilidu. Hacethaniniñ işiki tosulup âdem olturidiğan cay hacethane işikige udul qilinmaydu.

Hacethane mehsus çoñ – kiçik teret qilidiğan caydur. Şundaq bolgaçqa Uyğurlar ailileride omumen hacethanığa kirip teret qilidu. Emma sirtiki çağlarda teret qistiğanda keyerge teret qiliş meslisode, teret qilişni napak iş dep qarigaçqa, muqeddes obiykitlarniñ yënida yaki üstige teret qiliştin bek hezer qilidu. Mesilen: Uyğurlar mescid içige, mescid etrapığa, qëbristanğa, qëbristaniñ yëniğa, mazarğa teret qilmaydu. Undin başqa yene munça içige, öy içige, deryağa, kölge, yolğa, sayidaydiğan caylarğa, qotan, ëgil, quşlarniñ uvisi qatarlıq caylarqimu teret qilmaydu. İslam dinidiki teret qiliş ornığa ait bir qisim körsetmeler bundaq âdetlerniñ këlip çiqişidiki bivaste sebeb bolsa kerek, mesilen, Muhemmed peygemberniñ hedisliride lenetke layiq ikki iştin, yeni kişilerniñ yolığa yaki ularniñ sayidaydiğan cayığa teret qilip qoyuştin cezmen yiraq turuş lazimliki heqqide ëniq körsetme

bardur. Uygurlar yene ehlet dövisi, yunda evrizi qatraliş caylarda cinlar uva salidu, dep qarap ve cin – şeytanlar igellivalęan “igilik yer” lerge, hizir ğucam otidiğan, kıtmir ğucam (Eshabul Kehf rivayitidiki yette evliyağa همراه bolęan evliya it.) yollara teret kılsa put kuli, beli ağriydu, qaqa – carahetlerge griptar bolidu, şamal kėsilige griptar bolup, eğizi maymağ bolidu, dep qarap eřu caylara teret kıliştin perhiz kılidu. Kiřiler öydin elip çıķıp töküvetken ehlet ve kül, koğun, tavuz şapiki qatarliş nersilerniń ustige teret kıliştin qattik perhiz kılidu. Kimki şundağ kılidiken, eęiz – maniğa suluğ qaçratķu çıķidu, dep qaraydu. Bolupmu kiçik balilarniń eęiz – maniğa qaçratķu çıķıp qalsa, buni ularniń ehlet koğun tavuz şapikiğa teret kılip qoęanliķidin körüp, “qaçratķu” dep atilidiğan sihirgerlik usulini qollinip sağaytidu. Yerken Uygurliri arisida yene ayallar külge teret kılsa tuğmas bolidu, dep qarap, çekleydiğan âdet bar.

Uygurlar tuzni, ařliķni muqeddes biliř eķidisi sebebidin tuz bar yerge, ař süyi tökülgan cayęa teret kıliřtin qattik perhiz kılidu. Muřundaę kılsa közi kor bolidu, berket qoldin ketidu dep qaraydu. Biz turmuřta Uygurlarniń del – derehleri qedirleydięanliķini, otun ve hazanni ezizlep, otunni nan bilen teń kördięanliķini uçritimiz. řu sebebtin helk arisida hazan üstige, otun uvaqliri üstige, mevilik derehniń yenięa teret sunduruřtin perhiz kılididięan âdet bar. Yene ziraetni ezizlep etizliķęa, hamanliķęa bivaste oturup teret kıliř yaęři iř hesaplanmaydu. Bunińdin sirt uçaķni uluęlařniń perhiz řeklidiki ipadiliridin tunur beřięa ve yenięa, oçaķ beřięa ve yenięa, toy – tükün ve nezire üçün iřletken oçaqlarniń ornıęa teret kılmasliķ, řu caylarda ğusli kılmasliķ qatarliķ âdetlermu bar. Uygurlarda yene roh heķkidiki çüřençler sebebidin qan tökülgan caylara, âdem qeni üstige, meytini yuyęan cayęa teret kıliřtin, řu yerlerde ğusli kıliřtin bek ehtiyat kılididięan âdet bar. Bundaę heriket rohlara kılingan eęir haęaret bolupla qalmastin, yene řu rohlarniń teret kılęuçięa ziyan yetküzüp qoyuřięimu sebeb boluři mümkün, dep qarilidu. Uygurlar cin bar dep qaraydięan bařqa caylar ve nersiler, mesilen: manda deriři (bu bir hil çatqal tipidiki ösümlük) üngen cay, kona öy, kona tügmen, evrez, kir süyi tökididięan yer, yalęuz dereh qatarliķlarniń tüvige yaki üstige teret kıliřtin qattik perhiz kılidu. Bundaę caylara birer sebeb bilen nervisidin azęan maymaę bolup qalęan kiřilerni bařqilar ularniń cinlar igiligen melum caylara teret kılip qoęanliķidin körüřsetti. řuniń bilen, bundaę kėselni davalaydięan perihon, bařqilarniń yenięa beriپ, ulardin kėsilini saęaytip qoyuřini ötünetti. řuniń bilen, cinlar bilen perihon yaki bařqilar arisida bir meydan keskin “eliřiř” bolęandin keyin, bařqilar yeńip ademni saęaytatti, yaki cinlar yeńip âdem saęaymaytti. Muřundaę “koniliķ kıliři” niń iznaliri hazirki turmuřta hurapatliķ süpitide yenila mevcut bolup turmaęta. Helkniń cinlar heķkidiki

çüşençisi boyıçe, her küni zaval peytide cinlar yer yüzige şunçilik tolup kêtiduki, yerge yiñne taşlısa, yiñne yerge çüşmesken. Navada teret kılguçi kişi bilmestin cinlar turğan orunğa hacet kılıp salsa ular hacet kılguçiğa çoñ zerer yetküzidiken. Şunlaşka helk muşu etiğad boyıçe kèçide, zaval peytide hergizmu udul kelgen. Cayğa teret kılmaydu. Belgilengen noqtığa teret kiliştin burunmu “poş – poş” (Ey cinlar, neri turuñlar! Degen menide) devètip andin teret kilidu, bu helk arisida bek çoñkur yiltiz tartқан bir âdettur. Kışkisi, Uyğurlar muğeddes, dep qarığanlıki her қандақ caylarğa teret kilişni, muğeddes dep qarığan her қандақ nersiniñ üstige teret kilişni çeklep kelgen. Bolup, bu perhizler çoñ – kiçik teretni nicis dep қaraydıған eқidiniñ tēhimu küçlendürgen.

Uyğurlar çoñ – kiçik teret kılğanda melum yölinişlerge, melum şeyi yaki orunlarğa қарap teret kiliştinmu perhiz kilidu. Şuniñ cümliside, kişiler қилbigе yüzlinip yaki қилbigе arқisini қилip çoñ – kiçik teret kiliştin (bu aldida tosalğu bolmiğan dalidiki perhiz bolup, Uyğurlarniñ hacethaniniñ evrez töşikini Şimaldin Cenupқа қарitip sèlişi muşuniñdin kèlip çikқан) Mescidke, mazarğa, қеbristanlıққа қарap teret kiliştin, күнге, ayğa ve şamal èğizliriğa қарap teret kiliştin, kèçide Şimalğa yeni Şimaliy қutup yultuzığa қарp teret kiliştin perhiz kilidu. Bularniñ içide bir қисimi İslamiy eқide sevebidin yene bir қисimi қедimki tebiet dinliriniñ sevebidin kèlip çikқан. Қедimki devrde Uyğurlarda Şerқke қарap teret kiliştin perhiz kiliğiğan âdet bar bolğan idi. Bu İslam eқidiliridiki қилbigе arқisini teret қилmaslıқ çeklimisi bilen birlişip tēhimu küçlük tūs aldı.

Uyğurlar teret қилvatқан ceryanda yene nurğun işlardin perhiz kilidu. Aldi bilen teret kiliştа iştan sèlişқа toğra kelgeçke evret èçilep қalidu. Cinisni napak dep қараш ve evretni aşkara қилmaslıқ çeklimisige asasen kişiler teret қилvatқanda başқилarniñ özini körüp kèlişidin, bolupmu evritini körüp kèlişidin bek hezer kilidu. Navada teret қилvatқанlarniñ evritige қарaydiken, közige yiñne aşku çikip қalidu, dep coruydu. Bezi ailileride ikki hacethaniniñ boluşi, yaki hacethaniniñ perdisi ve işikini teret kılğanda yèpivètiş, başқа âdem kèlip қalğudek bolsa yötilip қoyuş bilen bişaret bèriş... Қатарlıқlar başқилarniñ bolupmu yat cinislarniñ öz evritini körüp қалmaslıki üçündür. Uyğurlar İslam dinidiki munasip belgilimilerge asasen hacethaniğa oñ puti bilen kirmeydu, belki sol puti bilen kirip, oñ puti bilen çikidu. Teret davamida bolsa oñ қuli bilen evretni tutmaydu ve çoñ terettin kèyin oñ қuli bilen arқа terepni sürtmeydu. Navada sol қол yoқ yaki yarılанған bolmisila, bihude oñ қolni işletmeydu. Uyğurlar hacethaniğa yalañbaş kirişni yaman köridu. Muşundaқ қилidiken “Bèşi körge patmaydu” dep қарap, hacethaniğa kiriştin burun bèşiğa yağlıқ çağlıқ nerse

artivalidu. Buniñdin sirt, hamilidarlıqniñ ahırkı mezgilide turğan ayallar hacethanıǵa yalǵuz kirmeydu. Bolmisida cin çaplısıdu, qosaqtiki bala çüçüp kétidu, dep irimdaydu. Navada ikki âdem (bir cinistin bolğan ikki âdem) hacet sunduruşqa teñ çıqıp qalsa, teret qilivatqanda yêkin olturmaydu. İlgiriki ikki âdem bir yerde hacetke oltursa, ikki kişi qolini sozsa bir – birige yetmigidek arlıqta olturidıǵan qızıkarlıq âdet bar idi. Bu hem evretni yuşuruş, hem edepni saqlaş, hem nicasetni napak dep qarastın kèlip çıqqan bir âdetdur. Bezi yurtlarda tamaqtın kèyinla hacetke çıqıstın yaman köridıǵan ehval bar. Êytişlarǵa qarıǵanda muşundaq qılsa toy işida elçi yènip kètermiş. Emeliyette toy elçisi bilen hacetke çıqış otturisida munasibet yoq. Buniñdiki yuşurun esas del tamaqtın kèyinla teret qılǵanda qosaqniñ sèlinip kètişi, hezim qılışniñ buzulısidin ibaret. Dèmek, teret ceryanidiki bir qisim perhizlik âdetler içige insanniñ öz salamatlikini asraştek meqsed yuşurunǵan. Yene muşuniñǵa oħşap kètidıǵan perhizlerdin öre turup kiçik teret qılmaslıq (İlmiy ispatlaşlarǵa qarıǵanda, öre turup kiçik teret qılǵanda âdem bedinidiki beş yüz millilètir öpçürisidiki süydük qısqa vaqıt içide çıqıp ketkeçke, qorsaq bèsimi eslidinla qan bèsiminiñ melum derihide tövenlişini keltürüp çikridiken. Eger qan bèsimi eslidinla töven âdem bolsa, öre turup kiçik teret qılǵanda tèhimu yaman aqivet kèlip çıqışı mümkün iken. Bu yene süydükniñ yerdin çaçrap kiyimni bulǵimaslıqı üçündür.) Ölidıǵan çağda zuvani tutulup qalidu, dep hacethanıda gep qılışmaslıq, naħşa èytmaslıq, imani hacethanıda qalidu, dep çoñqur nepes almaslıq, yel kèsilige giriptar bolidu, telbi icabet bolmaydu, dep hacethanıda mişkırmalıq ve tükürmeslik qatarlıqlar bar. Uyǵurlarda aççık yemekliklerni köp istèmal qiliş aditi bolmıǵanlıǵıǵa munasip revişte, hacethanıda uzaq olturuştın perhiz qilidıǵan âdetmu bar. Helk arisidiki işençileride, hacethanıda uzaq oltursa, ölidıǵan çağda cèni teste çikarmış. Eger ègir ayak ayalniñ èri hacethanıda uzaq oltursa, hotuniniñ tuǵuti qiyin bularmış. Hurapiy qarışlarda teret qiliş huddi tuǵutqa, teret qilişniñ tesliki tuǵutniñ teslikige yaki canniñ çıqışiniñ teslikige tekqaslinişi, er hacethanıda uzaq oltursa hotuniniñ tuǵutiniñ qiyinlişişi sehırgerliktiki prinsiplarniñ epçillik bilen bu âdetler üstige tedbiq qilinişidur.

Uyǵurlar çoñ – kiçik terettin kèyin kisek parçisi bilen aldi ve arqa pişapni sürtidu. Bu “Çalma tutuş” mu diyilidu. İslamiy belgilimide çoñ – kiçik terettin kèyin aldi – arqa pişapni pakiz sürtüş perz bolup, taharet èliş üçün evretni yuyuş bolsa sünnettur. Şuña pişaplarni sürtüş ularni yuyuştınmu muhim orunda turidu. Meyli çoñ teret bolsun yaki kiçik teret bolsun, uniñ yuqundisiniñ iştanǵa tègişi kiyimni napak qilidu. Şuñlaşqa Uyǵurlar öyliridiki hacethanıǵa çalma – kisek çoqup qoyup qoyidu. Hazırkı zaman tibabet iliminiñ ispatlışıǵa qarıǵanda, çalma – arqa pişapni sürtse, bovasir kèsiliniñ alǵili bolidiken. Bu savatni biz

Uygurlarda bovasir k esellikni n asasen yok diyerlik bolu idek ehvaldin ispatlaymiz. Uygurlar  alma – kiskekte ar a – aldi pi aplarını s rtidu. Emma  et y zil an ke ez, s nek, yimeklik, hayvan t ziki,  aza n, ot –  op, re ni  k nersiler (mesilen: pa ta)  atarlik nersileride aldi ve ar a pi apni s rt  stin perhiz  ilidu. Bolupmu peygemberlerini ismi, Alla’ni ismi ve uni 99 isim s piti hemde bu isimlardin  lingan adem ismi bar ke ezlerini i liti stin  attik  eklinnidu. A  nersileride s rtmeslik Mani din  tikadidin  al an sarkitlardin bolsa k erek. Yu iridiki hayvan t zekliride pi apni s rtmeslik perhizini  ksi e, bir  isim ki iler hayvan t zikedide pi apni s rtse balisi  ara k z bolidu, dep  arap, t zek t pip s rtidig n i larnimu  ilidu. Emma bu op – o ukla  urapiy  ara tur. Uni asasi t zekni  ariliki balini k zini  arilimini peyda  ilidu, d gen i en tur.

Uygurlar teret  ilip bolg andin k yin derh l k m v ti ni  det  il an. Bolupmu  on teretni  okum k m v tidu. Hacethanilarda k m    c n teyyarlangan mehsus topa bolidu. Ba ka cay a  il an bolsa  u caydiki topa bilen k m p ta laydu.  yti lar a  ariganda  ikiril an gendini  oyas k rse bolmas iken. Navada gendini k mmey u   oysa  u ademi  yibi a kare bolup  alar iken. Yu irikilar Uygurlarini  on – ki ik teretke ait bir  isim perhizlik  ara liridur. K r  ke boliduki, bu perhizler  uddi ba ka sahediki perhizlerge o  a  nurgun tereplerge  etildu ve nurgun sebeblerni  zige menbe  ilidu. Bu perhizlik  detler meslisidur. Yene bir tereptin, Uygurlar hacethane ve gendini napak dep  ara  bilen birge, uni melum amet ve  ut bilen birle t r p    end ridu. Bu hektiki irimlik  detlardin t vendikiler bar: Uygur  izliri ki ikidin ba lap hacethanini pakiz tazilap berse be tim  cilidu dep  arap, hacethane muhitini pakiz tutu  a  detlengen. Yene bir  il irimlik i en lerde, kimiki hacethanini paskina tutsa,  u ki ini k zige yi ne a ku  ikip  alidu. Bunda   yi ne a kuni pe et  u k selge giriptar bol an ki i hacethaniga  c  etim tezim  ilip,  z  atalikini tonup, hacethanidin epu sorigandin k yinla yokilarm  . Yene bir  ara larda  izlar hacethanida oturup Te ridin tilikini tilise, t liki t z icabet bolarm  . Uygurlar yolda k tiv tip gendigi dessep salsa, “Amitim keldi.” Dep coruydu.  unda   d yi ni menisi o aysiz yaki  amla migan i ni ya  i terepke corup,  zige teselliy b ri  bolsa k erek. Uygurlar yine  olidin he  i  kelmeydi an iktidarsiz ademi “Po ni aridin ikkige b lelmeydi an” d gen idiyom ar ilikmu ipadileydu, vehekeza. Yu irikilar  on – ki ik teret ve hacetke ait irimlik  ara lardur. Bu cehettiki perhizlik  detler  el ni mu eddeslik  ari i, edeb – e lak  ari i ve h y  – nomus    en iliri bilen  o ulup, til perhizi  eklidimu ipadilnidu.

Çoñ – kiçik taharet – insanniñ asasiy fiziologiyilik iqtidaridin biri bolup, u ictimaiy ve tarihiy terekkiyatniñ tesirige nahayiti az uçraydu. U hem yimek – içmek, kiyim – kèçek, turalgu ve seper, hemde toy tükün, ölüm – yetim işliriğa oñşap ketmeydu. Bu tereptiki perhizler bolsa tēhimu mehpiy, yuşurun bolidu. Şundaq bolğaça, hacethane ve uniña ait âdetler örp – âdetşunaslık noqtisidin yaki medeniyetşunaslık noqtisidin tüzük etibargä tetkik kılınmıdı. Del muşundaq sebebler tüpeylidin hacethane ve çoñ – kiçik teretke ait perhizler islahat ve zerbe obyektı boluştin ħaliy bolup kēlip, ħazirğa keder ħēli mukemmel saqlıniş keldi. Bu cehettiki perhizlik âdetler ve irimlik ħaraşlar bir ħelkniñ meniviy ħiyapitidin az – tola uçur bērişteq ħimmiti bilen bizniñ ħizikşimizni ħozğaydu, elvette.

4.2.11. Til Perhizliri

Til – insanlarniñ alaķılış ħoralıdır. İnsanlar tildin paydılınıp pikir almaşturıdu, öziniñ oy – pikirini bayan ħilıdu. Til tepekkurniñ yardimide peyda bolidu ve ipade ħilıdu. ħıskisi, insan til arķılık insanlık ħâlitini saķlaydu ve davamlaşturıdu. Til her ħandaq ehvalda tavuşlarniñ âdettikiçe birikişi emestur. Belki u medeniyet, örp – âdet manasiğa ige bolğan, insan medeniyetiniñ muhim terkibiy ħismıdır. Perhiz ħedimki cemiyetitiki ibtidaiy etiħadın ħalğan sarķit bolup, ħişlerniñ özi çüşinelmigen sirlik küçlerdin ħorķuş, ħörmetleş sebebıdin peyda bolğan passip aldınê eliş tedbirıdır. Perhiz aditiniñ tildiki ipadisi bolğan til perhizliri bolsa tilni sēhri ħuvvetke ige dep ħaraşniñ inkasidin ibaret. İbtidaiy devrdin tartıpla insanlar tilda sēhri ħuvvetniñ mevcudlıķığa til bilen u ipadilgen yaki vekillik ħılğan reallik otturisida mueyyen munasibetniñ barlıķığa, til arķılık başķılarga ziyan yetküzgili yaki payda kelturgili bolidiğanlıķığa işengen idi. Şuñlaşķa, ħişler melum yaman, napak yaki muħeddes nersidin perhiz ħılğan çağlarda, şu nersilerniñ namini hem tilfa eliştin eħtiyat ħılğan idi. Tebiettin taşķiri sirlik küçler yalguz ilah, âdem, roh, cin – alvasti ve ademler işlitidiğan her ħil ħoral – saymanlardıla emes, belki alaķe ħorali bolğan tilda mevcud bolğanlıķığa işinilgen idi. Sēhri tepekkürda til özi bildürgen nerse bilen baħlınişķa ige bolidiken, undaķta sēhir ve cadu ħatarlik paaliyetlerde tildinmu paydılanişli bolidu. Yeni tilğa ziyan sēliş arķilik tilniñ igisiħe (sözligüħe) hem ziyan yetküzgili bolidu dep ħarılatti. Tilniñ tumuştiki ipadiliri köp ħil bolup, âdem ismi, ilah, cin – alvasti... lar ismi, nerse ismi, ħatarliklar tilniñ eñ asasiy ipadisiğur. Şuña tilğa ait perhizler aldi bilen isimğa ħarılğan. Undin sirt, tilniñ mezmoni yaman bolsa emeliyettimu yamanlık elip kēlidu dēgen ħaraşķa asaslaniğan yaman sözleştin çekliniş perhizi, napaklık çüşençisidin kēlip çıķķan, napak nersilerniñ namini ve napak dep

karalğan iş heriketlerni tilğa almasıq perhizi, muqeddes obyektlerge haqaret keltürüştin hezer kiliş اساسida, şu obyektlerniñ namini bivaste tilğa almasıq yaqi özgertip atılmasıq perhizi tilniñ muqeddesliki tüpeylidin, êgizdin çıkkan söz mezmonıǵa hörmet qilip melum işlardin çekliniş perhizi qatarlıqlar til perhizleriniñ muhim ipadisidir.

Til perhizi helkniñ dinîy êtikadıǵa, resim - qaidilirige munasibetlik êtnografik çüşençiliri sebebidin peyda bolğan çeklimilerniñ tildiki körünişidir. Kişiler perhizlik obyektlerge qaritilğan til perhizliride eşu obyektlerniñ namini tilğa almasıq yaqi “Dimeslik” arqılıq özliriniñ pasip psihikisini ipadileydu. Demek, “dimeslik”, yeni “Tilğa almasıq” – til perhizleriniñ eñ اساسlıq şeklidir. Emma, turmuşta her hil êhtiyac sebebidin kişiler öz – ara alaıde hemme şeyiniñ namini tilğa almasıqtin, her qandaq bir mezmonda sözlimesликтin haliy bolalmaydu. Muşundaq vaqıtta til perhizleriniñ yine bir şekli bolğan melum menini başqa söz bilen ipadileş kelip çıkıdu. Til perhiziniñ bu hil şekli yine ehlakiy qaraşlar sebebidin kelip çıkkan siliklaşturup sözleş usuli bolğan “êvfimizim” bilen qoşulup, millet tilidiki acayip sirlik hâletni şekillendüridu. Til ve yezik insan icad qilğan nersiler bolsimu, emma til ve yezikniñ acayip roli aldida, kişiler yine ular muqeddes nerse supitide çukunup kelgen. Kişiler til arqılıq beht tileydu, til arqılıq başqılarni qarǵaydu ve lenet oquydu, özlirige heyrlık isimlarni tallap koyıdu, hetta isim bilen ademniñ teley – amiti, tekdiri otturisida melum baǵlınişlarniñ barlıǵıǵımu işinidu. Bu ehval qedimki devrde insanniñ özini qogdışi üçün bolğan bolsa, keyinki çağlarda edeb ve resim – yosun üçün boldi. Emma norǵunlıǵan til perhizleriniñ arqısında yenila tilniñ sehriy kuvvitige işiniştek ekide yoşurunğan bolup, bu âdettiki êvfimizimlik tilidin perqlinip turidu. “Êvfimizim” bolsa melum pikirni “yaşsi gep bilen sozleş” deǵenlik bolup, u melum ictimaiy nizamlardin, meslen, edeb, hayâ, yoson qatarlıqlardin kelip çıkkan. Êvfimizimniñ eñ mohim alahidiligi bolsa nisbeten abstrakit, ikki bislik sözlerni ve oşitişlarni siliklap işlitip, bivaste tilğa alfilil bolmaydıǵan yaqi sözliguçi bilen añliguçilar otturisida oñaysızlıq peyda qilip koyıdıǵan menilerni bimallal mulahize kiliş ve almaşturuş üçün şarait yaritiştur. Bezi ilim sahiblriniñ qarışıçe, til emeliyiti ceryanida sozlerniñ bir – birini almaşturuş işlitiş iqtidari bolidu. Vehâlenki perhizlik sözlerge almaşturuş işlitişke bolidıǵan söz yaqi söz birikmisi del êvfimizidir. Bu pikirniñ ekilge muvapıq cayliri köp, çünki, perhizlik til êvfimizim arqılıq ipade qiliniş imkanyitige ige bolidu. Emma êvfimizim perhizlik tilni ipadileşniñ bir hil usuli boluştin başqa, cemiyettiki ehlakiy yosunlar katiguriyiside edeb, hayâ qatarlıq meqsedler üçünmu işlitişidu. Omomen perhizlik til bilen êvfimistik til otturisida qsimen cehette mas kelişler mevcut. Qedimki devr üçün êytqanda tildiki çeklimilerniñ mutlek köpçiligi

perhizlik til bolup, bulardiki eķidiviy ve ħurapiy terkipler untulup kētilgendin kēyin, kēyinki devrdiki ēvfimizim bilen til perhizi ortak mevcud bolidiġan ehval ŧekillengen. Yene bir nuķta ŧuki, til perhizi insaniyet cemiyitiniñ hemme saheside dēgüdek oħŧaŧ mezmonġa ige. Emma ēvfimizimda milliy tillar ara nahayiti çoñ perķler saķlinip turidu. Hettaki eyni bir til içidimu dialēkit ve ŧive perķi tupeylidin hemde kesip ayrimisi tüpeylidin ivfimizistik ipadileŧ usulida çoñ perķler bar bolġan bolidu. Uyġurlar ķedimki zamanda tartipla türlik ētikadlar tesiride, ozliriniñ til emeliyiti ceryanida nurgun perhizlik sözlerni ŧekillendürgen. Baŧķiķe ēytķanda, Uyġurlar özliri yaratķan til terkiqidiki nurgun sözlernin melum ētikadlar tesiride perhiz kiliidiġan âdetni ŧekillendürgen. Biz Uyġurlarniñ yēziķ tarihidin ilgiriki devrlerdiki tilġa ait perhizlik âdetlirini biliŧke amalsizimiz. Peķet «Divanu Luġatit Türk» diki tilġa ait ħatirilerdin ķedimki Uyġurlarniñ ŧu ħil aditidin az tola ħeverdar bolalaymiz. Cemiyet kurulmisiniñ murekkepliŧi ve milletniñ eġlak sistēmisiniñ mukkemelliŧi neticiside kēyinki devrlerde perhizlik til âdetliri ve ēvfimizimlik til uslobi barganķe terekķiy ķilip, hazırķi zaman Uyġur örp – âdetliridiki perhizlik tillar ve özgiriŧan, köp ķirlik ēvfimizimlik söz atalġularġiķe davamliŧip keldi. Uyġurlar nahayiti ķedimki devrdin tartipla toġra, del sözleŧke, söz eġlakıġa ētbar bēriŧke baŧlıġan, tilni insan üçün muhim ölçem süpitide tonup kelgen. Ediblerimiz, mutepekkurlirimizniñ ķelimi astida Uyġur tiliniñ ķudriti toluķ namayen boluŧ bilen birge, ular yene tilniñ rolini, toġra sözleŧni izķil tekitlep kelgen. Mehmud Kaŧġeriyniñ «Divanu Luġatit Türk» esiride ħatirilengen ķedimki ecdadlirimizniñ “Erdem baŧi – til” (Edebniñ bēŧi – til) dēgen ħēkmiti buniñ delillidur.

Tövende Uyġurlarniñ perhizlik til âdetlirini bir ķanķe noķta boyiķe ķiŧķiķe tehliil ķilip mulahize ķilimiz.

4.2.11.1. Atak Perhizliri

Atak perhizliri dēġini asasen kiŧilerniñ birbirini ataŧta iŧlitidiġan isim, famile ve leķemge oħŧaŧ namlarni ķollanġanda riaye kiliidiġan perhizlirini kōrsitidu. Biz hazırķi devrde kiŧilerniñ öziniñ ismi ve familisini baŧķilarniñ ħalıġanķe tilġe ēliŧiġa anķe ētibar ķilip ketmeydiġanliķini bayķaymiz. Emma ķedimki devrlerde ehval undaķ addiy emes idi. Yeni kiŧiler özi bilen ismi otturisida mueyyen munasibetniñ barliķiġa iŧengen ehvalda kiŧilerniñ bir – biriniñ ismini ķaķiriŧi perhizlik heriket bolup ħesablanġan boluŧi ihtimal idi. Bu ħēķre Frazēr mundaķ deydu: “Bedeviy milletler til bilen ŧeyini ēniķ perķlendürelmigen, isim bilen

u vekillik kılğan nerse otturisida uqum cehettiki bađlınişniñ bolidiğanlıkığa, hâlbuki mundağ bađlınişniñ hekiyiy maddiy bağlıniş bolidiğanlıkığa, şunilik bilen sehirmiñmu huddiy çaç, tirnağ ve bedenniñ başka her kandağ kısmi arkilik ademge ziyan keltürüşke bolđiniđa oħşaş, isim arkilikmu şu isimniñ igisige ziyan keltürgili bolidiğanlıkığa işenge idi. Emeliyette, ibtidaiy insanlar isimni öz (bedinî) niñ muhim terkiyiy kısmi dep qarap, uni bek diğket bilen kođđıđan idi.”⁷⁴ Bu hekte Lévi Bruhl (Bruhl Levy) mu şundağ dep körsitidu: “İbtidaiy insanlar özliriniñ isimini melum hıldiki konkret emeliy hem muqeddes nerse dep qarığan idi... Şuñlaşka isim mesilisinde uni koğdaş tedbirini kolliniş tamamen zörür idi. Yeni öziniñ ismini ve başkılarniñ ismini haliğançe tilđa elişka bolmaytti. Bolupmu ölüp ketkenlerniñ ismini ataşka bolmayti. Hetta ölüp ketkenlerniñ ismini öz içige alđan âdettiki sözlerni işlitilmey taşlıvêtletti. Melum kişiniñ isimđa çekiliş del şu isim bildürgen şeyige çekiliştin derek bereetti... Şuñlaşka her kandağ kişiniñ ismini işletmeslikniñ zor sebebi bar idi.”⁷⁵ İbtidaiy insanlar hem özliriniñ ismini başkılarda demigen, hem başkılarniñ isminimu asanlıkçe tilđa almığan. Undağ bolmaydiken isimniñ igisi ziyankeşlikke uçraydu dep qarığan. Şuñlaşka, her kandağ bir ademniñ ismini bivaste tilđa almasığ, şu arkilik özlirige kelidiğan hevptin saklıniş ibtidaiy devrdiki muhim til aditi bolup kalđan. Uygurlarda birer ademniñ ismini bivaste tilđa almasığ perhiziniñ kaldukliri saklangan bolsimu, keyinçe bu perhiz aditi ehlağiy katêguriye teveside inavetlik bolup kalđan. Şuniñ cümlisinde öz ismini muqeddes biliş, uni mehkem saklaş, başkılarda, bolupmu natunuş kişilerge éytip bermeslik hazirđiçe saklangan âdet bolup, buniñ eñ körünerlik bir ipadisi del bir kısım kişilerniñ sehingerliklerniñ öz ismini kegezge pütüp, uniñđa kara sehîr işlitip isim arkilik öziğe ziyankeşlik kiliştek cadugerliktin saklıniş üçün rekiplerge ve özini koğlişip yürgen aşıklarda öz ismini bildürmeslik aditidin ibaret. Atađ perhizliri tövendiki bir kançe tereplerde ipadilididu.

Ölgenlerniñ İsmiñi Çakırmalığ: Qedimki devrlerde ölüp ketkenlerniñ ismini tilđa almaydığan âdet mevcud bolđan. Çünkü muşundağ kılđanda ölgüçiniñ rohi kaytip kelip, şu ismini tilđa alđuçıđe ziyan yetküzelmeytti. Kişiler ölgüçiniñ rohidin korđkaçka, uniñ ismini kayta işletmey taşlıvêtletti. Navada undağ kilmaydiken, ölgüçiniñ rohi özi bilen isimdaş

⁷⁴ [Engiliye] Frazêr: «Altun Şağ» Çuñgo Helk Edebiyat – Seniti Neşriyati, Hênzuçe tercime nuşhisi, 1 – tom, 362 – bet.

⁷⁵ Lévi Bruhl: «İbtidaiy Tepekkur», soda (Şañvu) kitab bêsiş idarisi, 1981 – yili 1 – ay neşri, Hênzuçe tercimisi, 42 – bet.

kişige asanla ziyan – zehmet yetküzüp qoyuşı mümkün idi. İsim hekkidiki bundağ hırapıy işenç Uyğurlar arisida nahayiti qedimdila yoqalğan bolup, eger bar dèyilse uniñ mundağ şekli saqlinip qalğan boluşı mümkün. Yeni Uyğurlar hazırğıçe ölüp ketkenlerniñ ismini udulla tilğa almay, ularniñ isminiñ aldığa “merhum”, “merhume”, “rehmetlik” dègendek sözlerni qoşup ataştin ibaret. Bundağ atas usuli hazırğıçe qollinip kelmekte.

Ecdadlarniñ İsmi Bivaste Atimaslik: Uyğurlarda ecdadlarni hörmetleş, ata – bovilarniñ rohiğa sèginiş millîy örp – âdetniñ muhim terkibiy qisimi bolupla qalmay, u yene eşil ehlakiy enenidir. Uyğurlar meyli ölüp ketken ecdadliri bolsun yaki hâyât kişiler içidiki yaşağan kişiler bolsun, ularniñ ismini bivaste tilğa èlip ataştin perhiz qilidu. Yoqurida èytip otkendek, ölgenlerniñ ismi aldığa “merhom” sözini qoşup atsa, tiriklerniñ ismini “aka”, “tağa”, “çoñ ana”, “bova”, “dada”, “hamma”, “ana”, “aç”, “anika”... dègendek sözlerni qoşup ataydu. Bundağ ataslar ecdad – evlat perqini roşen körsitipla qalmastin, yene hörmetleş menisinimu öz içige alidu.

Kişiler Ara Munasibette Bir – Biriniñ İsmi Bivaste Çakirmaslik: Uyğurlar til alaқiside tuğqançilik munasibiti, kesibdaşlıq munasibiti, hizmetdaşlıq munasibiti, ecdad – evlat munasibitige ige kişiler arisidimu başqılarniñ namini bivaste tilğa èliştin hezer qilidu. Omumen yeşi çoñ kişileri çağırışqa toğra kelse ularniñ hekiy, ismini atımay, “bova”, “moma”, “tağa”, “hamma” ... dègendek sözlerni qoşidu veyaki “pişkedem”, “yaşagan”, dègendek sözler bilen ataydu. Âdette “qeri” dègen sözni işlitiştin hezer eyleydu. “qeri” dep atas ehlakiy nuqtidinmu hörmetsizlik sanilidu. Çoñlar kiçiklerni çağırğanda ismini udulla tilğa almay “ukam”, “siñlim”, “balam”, “qizim” dègendek sözlerni qoşup çağıridu yeşi teñ dèmetlik kişilermu bir – biriniñ ismini udulla çağırıştin perhiz qilidu. Belki “ağun”, “can”, “han”, “gül”, “hènim” dègendek süpet sözlirini qoşup çağıridu. Uyğurlar özliriniñ hüner kesib ve oqu – oquuş işlirida ustaz – şagirt munasibitidiki söz ehlakiğa intayin ètibar bèridu. Âdette her qandağ şagirt yaki oquğuçi ustaziniñ namini udulla tilğa èlip çağırmay, belki “ustam”, “ustaz”, “muellim”, dègendek sözler bilen çağıridu. Bu hekte qedimki Uyğur hüner kesib risaliliriniñ hemmiside dèğüdek şagirtlarniñ öz ustaziniñ ismini çağırmaslıq qaidisi èniş belgilengen. Ataq perhizliri qandaşlıq munasibitige ige kişiler arisidiki söz alaқiliride tèhimu roşen ipadiliduru. Balılar ata – anisiniñ bova – momiliriniñ ismini bivaste atimigandin başqa, nikah arқilik qandaşlıq munasibitige ige bolğan er - hotun, qeyinana - qeyinata ve kèlin, küyoğul otturisida bir – biriniñ ismini bivaste tilğa èlip ataştin bek perhiz qilidu. Uyğurlarda küyoğul bolğuçi yaki kèlin bolğuçi qeyniata ve qeynanisiniñ ismini tilğa

éliştin hezer kılıdu. Bundağ kılış ularđa kılınđan çoñ hormetsizlik hêssaplınidu. Er - hotunlar arisida bir – biriniñ ismini çağırış bolsa têhimu şundaqtur. Meslen: Uyğur ayalliri erliriniñ ismini âdette tilğa almaydu. Çağırışka toğra kelse “dadisi”, “hêliki”, “bizniñ kişi”, “bizniñ er heq”, “hoy” ... Dêgendek sözlerni işlitidu. Erler hotunlirini çağırışta “anisi”, “öydiki”, “hêliki”, “bizniñ hotun”, “kuşnaçım” ... dêgendek sözlerni işlitidu. Yene köpligen ailileride er bilen hotun bir – biriniñ ismini şu öydiki oğul yaki kız baliniñ ismiğa almaşturup ataydığan ehvalmu bek keñ tarqalğan. Eger öyde birla perzet bar bolsa, undağta er - hotun her ikkisi yalğuz balisiniñ oğul yaki kız boluşidin ketiynezer, uniñ ismi bilen çağırıldığan ehval bar. Eger peket balisi bolmisa, undağta herikkeylen karşı terepke ammibapraq (Mesilen: “Patemhan”, “Ayşemhan”, “Memitaħun” ... dêgendek) isimdin birni koyuvêlip şu boyıçe çağırıldığan ehvalmu bar. Emma yekinki devrlerde erkin muhebbetlişip toy kılıdıđanlarniñ saniniñ künsêri eşişığa egişip, er hotunlar bir – biriniñ ismini udulla çağırış aditi omumlaşmağta.

Leķem – Uyğurlar ataķ aditide bek kên tarqalğan bir ehvaldur. Uyğurlar ularniñ fizologiyelik alahidiliki, ĥarakteri, micezi, yurt ayrimisi, kespiy ĥususiyiti ĥatarlıķ belgilimilerge asasen leķem koyidu. Uyğurlarda köpinçe ademniñ özige yarişta leķimi bolidu. Navada leķem u ademge tuluķ mas kelmeydiken, u u ademge siñmeydu ve özleşmeydu. Kişilermu asanla untup kêtidu. Navada bek muvapiķ leķem bolsa, u bir ĥançe evlatkıçe bir cemetniñ nişani bolup ĥalidu. Uyğurlarda “Leķemni ĥizir koyidu” dêgen maĥal bar. Bu yaĥşi koyulğan leķemdin bir kişiniñ omumiy ehvalini bilgili bolidu dêgendin dêrek bêridu. Uyğurlar koyıdığan leķemlerniñ hemmisila ĥiraylıķ, menisi yaĥşi bolup ketmeydu. Cismaniy eyibi yaki ĥarakter acizliķiğa asasen koyulğan leķemlerni kişiler leķem êgisige ĥarita bivaste ataştin imkankeder perhiz kılıdu. Yuķiriki kişikiçe bayandin körüşke boliduki, Uyğurlar kişiler ara âdettiki munasibetlerde bir – birini ataşta imkankeder siliķraq sözleşke tirişidu. Emma ĥedimki devr insanliriniñ öz ismi ve başķılarniñ ismini atimaslıķtek perhiz aditiniñ eksişe, Uyğurlar öz ismini muķeddes ĥêkilgili bolmaydığan dep ĥarap, kişilerniñ öz ismiğa ĥaķaret keltürişini, öz ismini ĥesten özertip ataşni yaki ismini atimay “hoy”, “hey” dêgendek sözler bilen ataşni zadila yaĥturmeydu. Kişiler ara bir – biriniñ ismini tuluķ toğra, ĥiraylıķ atap çağırış isim êgisige kılınđan ĥömet bolup sanilidu.

Bezi Hayvanniñ Namini Udul Atimaslıķ: Tutêm ibtidaiy insanlarniñ neziride uluğ ve muķeddes nerse bolup, ibtidaiy, insanlarniñ tutêmğa ĥarita perhizlik aditi uni öltürmeslik, göşini yemeslik ve uniñ namini bivaste tilğa almaslıķ ĥatarlıķ üç terepte ipadilnidu.

Qedimki qevmler tutem bolguçi hayvanniñ namini bivaste tilğa almay, uni eñ yekın tuqqañçılıqni bildüridiğan sözler bilen atığan. Böre Türkiy tillik helklerde omumyüzlik tevinişke sazaver bolğan hayvan bolup, uni qedimki Türkiy helkler “böre” dep atımay, bezide başqa namlar bilen atığan. Mesilen: Hazırkı Qazaqlar bürini “qaşıqır”, “qara kulak”, “serik kulak”, “huvlima” dep ataydu. Başqa Türkiy milletler bolsa “kurut”, “meydan iti”, “ati yütken”, “ağızi kara” ... degendek namlar bilen ataydu. Uygurlarda tutem çüşençisi başqa Türkiy helklerge qariganda baldurraq yütken bolgaçqa, bürini öz ismi bilen bivaste ataveridu. Başqiçe ataydiğan ehval körülmeydu. Uygurlarda başqa hayvanlardin ömüçükni “dö” dep atımaydiğan âdet bar. Eytışlarğa qariganda ömüçükni “dö” dese ömüçük çekivalarmış. Yene Uygurlar çayanni “çayan” deyiştin taşkiri yene “serik eşek” deydu. Bularniñ hemmisi de şu hayvanniñ nami atalsa, ular kelip ismini atıguçini çekivaldu, degen sehriy işenç mevcud. Uygurlar tamaq vaqtida yene “çoşqa” ve “toñguz” degendek hayvan isimlerini bivaste atımaydu. Bundaq kiliş çoşkini uluğlaş için emes, belki uni nicis nerse dep qariganliqi, uniñ ismini ataş gızaliniş keypiyatıga tesir yetküzüp qoyidiğanliqi üçündür.

“Men” Dep Atımasıq: Uygurlar ictimaiy alaqe ceryanida başqılarga özliriniñ ehvalini bayan kılıp berivatqanda, bivaste hâlde “men” ibarisini işlitiştin imkanqeder özini tartıdu. Bolupmu öziniñ aile – tavabati, mal – mülki, gelibisi, köz qarışı... Heqqidiki yahşi ehvallarni bayan kılığanda, “meniñ hotunum”, “meniñ özüm”, “meniñ ulıgım”, “meniñ begim”, “meniñ pikirim” ... degendek sözlerni azraq işlitidu. “Men” din ibaret bu birinçi shehs birlik uqumidiki söz bilen melum nersilerniñ tevelikini bildürse, uniñda melum nersini köz – köz kilivatqandek tüş çikip qalidiğanliqi vecidin, şu sözniñ ornıga “biz” ibarisini işlitidu. Şuniñ cümliside yukiriki birikmilerni “bizniñ hotun”, “bizniñ ulağ”, “bizniñ öy”, “bizniñ hoyla” ... degendek şekilde ataydu. “Men” ni tilğa almasıqniñ yene biré hil şekli şu söz ornıga özini töven tutuş menisidiki ibarilerdin “pekir” (Bu Erebçe “kembeğel” menisidiki sözdur.) “kemine” (Bu “yoşurus”, yaki “yoşurunmaq” menisidiki sözdur.) larni işlitidu. Bu ibariler “men” niñ ornida işlitilse, u “biz” ge qariganda tehimu kemterlikni ve qarşı terepke bolğan hörmetni ipadiliyeleydu.

Millet Namini Buzup Atımasıq: Her qaysi millet helkliri içide nahayiti küçlük yurt söyüş tuygusi ve milliy iptiharlik tuygusi bar bolğanliqi sebebidin, her bir millet naminiñ atilişidimu haqaret tüşini alğan ataklardin perhiz kiliidiğan âdetler saqlangan. “Uygur” degen nam Uygur millitini şekillendürgüçi her qaysi qebile ve qevmlerge ortak nam bolup qalğandin keyin, Uygurlar özliriniñ millet naminiñ başqa millet ve helkler teripidin toğra ve

çiraylık atılışığa köñül bölgen. Tañ sulalisi devride Urhun Uyğur Dölitiniñ haqanliriniñ Tañ sulalisidin “Uyğur” dengen sözniñ Henzu tilidiki ahañ tercimisi “Hui-he, 回纥” diki “he, 纥” hêtini “Şuñkar” menisidiki “Hu-gu, 鶻” ğa özgertip “Hui, 回” “Hu-gu, 鶻” ataş ve tarihnamilerge pütüşni teleb kılışı bu pikirniñ tipik misalidur. Uyğurlar 10 – esirlerdin këyin Musulman milletke aylangan hemde ilgiri Uyğurlarniñ hemmisi degüdek baş kiyim këyip yüriydiğan bolğaçqa, bezi Henzu tarihnamiliride Uyğurlarnin ismi yene “Chan tou huihu, 缠头回鹘” (Mesilen, «San zhou ji lue, 三州辑略» katarlık kitablarda) depmu yezilğan ve atalğan. Muşu sebebtin Henzularda “Bêşini selle yaki çümbel bilen oruvalidiğan Uyğurlar” dengen menidiki “çentu” sözini Uyğurlar haqaret meniside işlitişgen yaki addiy menide işlitişgenlikidin ketiynezer, bu söz bilen millet naminiñ atılışini halimaydiğan hem uni haqaret hês kilidiğan âdetni şekillendürgen. Huddiy şuniñğa oğşaş, Uyğurlarniñ bezide başqa milletler teripidin “sart” dep atilip qalidiğanlıqinimu körimizki, bumu Uyğurlarda oğşaşla bizarlıq keypiyati peyda qilip qoyidiğan bir ataş usulidur. Omumen, her bir milletniñ başqa milletler teripidin qoyulğan özgüçe nami boluşı mümkün. Şuniñ bilen birge, lekem harakterlik namlar bilen başqa milletlerni ataş milletler munasibitige ziyan elip kelişimu mümkün.

Qiskisi, ataş perhizliri hem isimni ademniñ bir terkibiy qisimi dep qarastin hem muqeddes nersilerniñ ismimu muqeddes bolidu dep qarastin hemde edep, hâyâ, yosun sebebidin kelip çiqқан bolup, hazirki devrde mevcud bolup turğan ataş perhizliriniñ mutleq köp qisimi eslidiki ibtidaiy menisidin köp yiraqlişip ketken.

4.2.11.2. Şum Sözlerge Ait Perhizlik Til Âdetliri

Uyğurlar qedimdin tartip tilniñ alahide sehriy küçi barlıqığa işinip kelgen bolup, helk arisida bu tüp qarastin ipadiliri egizdin çiqқан her bir yaman sözniñ yaman aqivet elip kelidiğanlıqığa işiniş, vehime ve qorqunç sebebidin melum şum sözlerni qiliştin saqliniş, alahide ehvalda şu ehvalğa mas kelmeydiğan şum sözlerni qiliştin çekliniş katarlıqlardin ibaret.

Uyğurlar melum vaqitlarni muqeddes melum vaqitlarni nes dep bilip, ene şu nes çağlarda melum şum sözlerni qiliştin bek ehtiyat qilidu. Bundaq ehvalni “Egizdin saet çiqqip ketiş” dep ataydu. Bu yerde diyilvatқан “saet” satta astromiyilik tecribiler, til ve vaqit

hekkidiki hurapiy qarashlar boyiche tutulgan melum kundiki kutluk, heyrluk peyt yaki shum, nes dekkiler bolup ene şu kutluk kunlerde heyrluk peyterde egizdin birer yahşi gep chiksa, emeliyettimu derhâl eşu sözniñ ipadisi körülidu. Mana bu helk çüşençisidiki “saet” tur. “Saet” degenlik şu menide “Eytılğan söz bilen melum emeliy ehval mas kélip qalmaq” degenliktur. Kişiler sözligende melum yamanlık bilen munasibetlik shum sözlerni kiliştin intayin hezer kılıdu. Eger birersi birer shum sözni kılıp salsa, başkılar derhâl “Ağziñğa taş”, “Egiziñdin çikğini saet bolup qalgay” dep reddiye beridu. Birer heyrluk sözni kılğanda “Egiziñdin çikğini saet bolup qalgay” dep arzusini ipadileydu. Omumen yaman shum sözniñ dairisi nahayiti keñri bolup, “saet” bilen udul kélip qalsa, yaman aqivet élip keliş roli bolidu. Şuña meyli keskin terzde bolsun yaki çakçak kılıp bolsun, ölüm, kesellik, apet, qaza qatarlık menilerni bildürdiğan sözlerni kiliştin ketiy çeklinidu.

Tilda reñgareñ, acayip – garayip perhizlik tillar ve ularniñ ornıga almişip kélidigan silik sözler, ivfimizimlar intayin köp bolup, til üçün eytkanda “ölüm” ve uniñ bilen munasibetlik uqumlar eñ kattik perhiz kılınıdigan obyektur. Ölüm tilğa élingan haman kişiler qayğuğa tolidu, hodukıdu ve azablinidu. Kişiler ölgenlerge yaki tiriklerge qarita imkankeder “ölüm” din ibaret bu sözni tilğa éliştin éhtiyat kılıdu. Şuniñğa munasip hâlde başka sözlerni tepip çikip “ölüm” ni süpetlep ve bəzep ipadileydu. Eger ölüm ve uniñğa munasibetlik başka işlar udulla tilğa élındiken, kişileride qayğu, hodukuş qozgap koyidu. Eger “saet” toğra kélip qalsa tēhimu yaman aqivetni keltürüp çikirişi mümkün dep qarilidu. Perhizlik til bilen uniñğa almişidigan sözler tilda birla vaqıtta mevcud bolup turidu. Almişidigan sözler bolsa taşkiy yüzekiy ve şeklen bolidu. Perhizlik til bolsa yuşurun ve mahiyetlik bolidu. Uniñdin başka, ölüm sözi ölgüçiniñ étikadi, salahiyiti, ictimaiy ve sinipiy orni hemde sözligüçiniñ étikadi, medeniyet seviyesi, hēssiyati qatarlıklar bilen munasibetlik hâlde başka sözler bilen almişidu. Uygurlar “ölüm” sözini siliklap mundaq ipade kılıdu: “vapat bolmaq”, “qaza kılmaq”, “qaza tapmaq”, “şehit bolmaq”, “qurban bolmaq”, “ecel şarabi içmek”, “çirigi öçmek”, “tiniği tohtımaq”, “nepisi üzölmek”, “yüriki soquştin tohtımaq”, “alemdin ötmek”, “u dunyağa ketmek”, “ahiretke seper kılmaq”, “bendiçilik kılmaq”, “rihlet kılmaq”, “can çıkmak”, “candin cuda bolmaq”, “cehennemge ketmek”, “Huda’niñ derhahığa ketmek”, “özini u dunyada körmek”, “can üzömek”, “can teslim kılmaq”, “can bermek”, “ecili toşmaq”, “ecel yetmek”, “küni toşmaq”, “çaçrap ketmek” qatarlıklar. Yuqırıki yigirme yette hil ipadileş usulidin başka yene “ölüp qalmaq”, “ölüp ketmek” qatarlık şekillermu bar bolup, bular yenila “ölmek” ke oşşaş perhizlik sözler hēsablinidu. Yuqırıki “ölüm” ge almişidigan sözler oşşimıgan tūs menilirige ige. “Ölüm”

sözige almaştırurup işlitidiğan sözlerniñ hemmisi digüdek evfemizimlik sözler emes, beziliri bolsa tēhimu selbiy ve haķaret menisige ige sözlerdur. Uyǵurlarniñ ölüm sözini başķa sözler bilen ipadileş usuli heķķide mundaķ kizikarlık bir hēkaye bar: Bir padişah bolǵan iken, u bir küni uduldiki bir çişidin başķa hemme çiši çüşüp kētip çüş körüptu. Etisi u ordidiki hemme vezirlirini çakirtip, bu çüşige tebir bērişni buyruptu. Vezirler: “Uluǵ padişahim, çüşliriniñ menisidin kariganda, siliniñ hotun – bala ve uruǵ – tuǵkanliriniñ hemmisi özliridin burun ölüp kētidiken” deptu. Bu gepni añliǵan padişah dergezep bolup, ularniñ kallisini tēnidin cuda kilişķa boyruptu. Andin padişah ependimni çakirtip uniñdin çüşige tebir soraptu. “Hörmetlik padişahim, çüşliridin melumki, özliriniñ ömri hotun – bala uruǵ – tuǵkanliriniñ ömridin uzun bolidiken.” Dep tebir bēriptu endi. Padişah ependiniñ cavabidin hursen bolup, uniñǵa köp inam biritu. Bu hēkayidin perhizlik sözlerni kilişniñ aķiviti ve uni siliklap, başķa usullar bilen ipadiligende peyda bolidigan yahşi neticisi köreleymiz.

Uyǵurlar seherde toǵra, heyrilik sözlerni kilişni teşebbus kilidu. Etigende şum sözlerni sözlise, şu hil şumluķ şu küni yüz bērip kalidu, dep coruydu. Çünki seher bir kündiki hemme işniñ başlinişi bolup, her bir işniñ bēşi heyrilik başlanmisa, uniñ aķivitimu yahşi bolmaydu dep kaydu. Uyǵurlarda keçlerde cin – şeytanlarniñ parişini kiliştin perhiz kilidiğan işmu bar. Çünki “Cinniñ gēpini kilsa cin keler” iken.

Sanlarniñ helķ işençliride hem heyrilik hem şum menliri bar. Sanlarniñ heyrilik yaki şumluķ hususiyitige ige boluşi ularniñ cüp yaki taķliķi bilen munasibetlik bolup, Uyǵurlarniñ tarihtin buyan taķ sanlarni cüp sanlardin evzel körüş enenisi bar. Âdette cüp sanlar aile, toy tükün nikah işliride köprek tilǵa élinidu. Emma taķ sanlar turmuşniñ muhim saheliri, cümlidin tuǵut âdetliri, turalǵu kiyim – keçek, ölüm – yētim, nezire – çiraǵ... işliride bek keñ kollinilidu.

Til âdetliridiki şum sözlerni kiliş helķ aditiniñ içide çeklinidiğan bir tereptur. Elvette perhizlik til âdetliri rayon, vaķit, âdet, kesip perķige qarap oħşimiǵan tūs alidu. Şuña ularni kara - kuyuķla bir ölçem boyıçe tehliil kilǵilimu bolmaydu.

4.2.11.3. Haķaretlik Sözlerge Ait Perhizlik Til Âdetliri

İnsanlarniñ numus ve şerep tuyǵusi bir kısım sözlerniñ perhizlik söz boluşini belgiligen. Bundaķ sözler cinis ve uniñǵa munasibetlik şeyiler, işlarǵa alaķidar perhizlik söz,

kişilerin eyibini açığa söz, muqeddes şeyi ve muqeddes uqumlarga ait söz katarlıklar şekilde ipadilidu.

Helk işençliride cinis ezaliri ve cinisii paaliyet napak, numusluk iş dep qaralğan bolğaçqa, kişiler cinisii ezani ve cinisii paaliyetni yoşuruş bilen bir vaqitta, yene ularga ait sözlerni kiliştinmu bek perhiz kilidu. Cinis hekkide sözleşke toğrakelse undakta uni bivaste tilğa almay, başkiçe sözler bilen ipadileydu. Mesilen, Uygurlar erlik cinisii ezani “everet”, “aldi pişap”, “zeker” (Erebçe “erlik” meniside), “tanasil eza” (Erebçe “köpiyiş ezasi” meniside), “alet” (Erebçe “koral” yaki “sayman” meniside), “aldi”, “asti”, “can yer”, “heliği nerse” ... dègendek sözler bilen ipade kilidu. Ayallarniñ cinisii ezasini oħşaşla udulla tilğa almay, “evret”, “aldi pişap”, “tanasil eza”, “ferc” (Erebçe “Yerik” meniside), “can yer”, “aldi”, “asti”, “heliği yer” ... dègendek sözler bilen ipadileydu. Hoten Uygurliri arisida “pağa” sözi bilen ayallıq köpiyiş ezasini mecaziy revişte ipadileydiğan âdet bar bolup, u yerdiki Uygurlar “Ayallarniñ yènida tilğa eliştin perhiz kilidu. Pağini ayallıq cinisii ezağa oħşitiş hemde uni küçlik köpiyiş iktidariniñ simvoli dep qarış dunyaviy kölemdiki işenç bolup, qedimki Misirliklar, Yavropaliklar ve başqa milletler neziride pağa izçil türde ayallıq köpiyiş ezasiğa tekkaşlangan. Bu ehvalniñ perhiz şeklide Hoten Uygurliri arisida saqlinip kalğanliki qedimki Uygurlardimu bundak işençniñ mevcut bolğanliğini ispatlaydiğan bir delildir. Qedimki Uygur tilida erlik cinisii eza “yığaç” ayallarniñ cinisii ezasi “sugruq” deyilgen. Vehâlenki bu sözler keyinçe istemalimizdin çüşüp kalğan.

Cinsii ezani tilğa eliş için şunçilik perhiz kilingan iken, undakta cinisii paaliyetmu elvette tilğa elişni çeklinidiğan iştur. Uygurlarda cinisii alağiniñ nami bivaste tilğa elinmastin, belki u oħşimiğan ehvallarda “cinsii alağe kılmak”, “birge bolmak”, “bir yastuqqa baş qoymak” (ibare yene toy kilişkimu eytilidu), “cima kılmak” (“cima” niñ Ereb tilidiki menisi “qoşulmak” tur.), “zina kılmak”, “qoşulmak”, “cüpleşmek” dègendek ibariler işlitilidu. Uygurlarda yene “kılmak”, “etmek” ve “kètilmak” dègen ibarilernimu cinsiñ munasibetni körsitişke işlitidiğan ehval bar. Tilşunas Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de mezkûr sözlerniñ eyni devrde cinisii alağini körsitiş menisi barliki sebebidin perhizlik sözler cümlisidin bolup kalğanliki hekkide mundaq melumat beridu: “Etti: Teñri meniñ işimni oñlidi. U namaz ötidi. Oguzçe. Uygurlar bir işni kılsa ‘etti’ sözini işlitidu. Türkler ‘kıldı’ deydu. Lèkin bu söz cinisii alağigimu işlitilgenliktin, hotunlar hicalet

bolmısun dep, bu sözni qollınıştın vaz keçken.”⁷⁶ ? “Kildi: Âdem iş kildi... Bu söz şundak işlitilgende er kişiniñ hotun bilen cinsiy alaķe kilişidin kinaye bolğaçķa, Uygurlar bu sözdin kęcip, ‘kildi’ niñ ornıǵa ‘etti’ sözini işlitidu.”⁷⁷ Hazırķi Uygurlardimu huddi şuniñǵa oħşaş “kildi” ve “etti” sözlirini cinsiy alaķini bildürüşke işlitidiǵan silik sözleş aditi keñ tarqalǵandur.

Uygurlar yene cinsiy alaķini eslitidiǵan yaki cinsiy ezadin yoşurun derek bėridiǵan hėyiz, çoñ – kiçik teret, hamilidarlıķ, tuǵut katarlıķ tereplerdiki söz – atalgularni oçuķ aşkare ataştın hem uheķte udul sözleşstin perhiz kılıdu. Uygurlarda hėyiz körüp kalǵan ayal - kızlar öziniñ hėyiz körgenlikini başķılardıǵa, bolupmu erlerge eıymaydu. Navada u heķte sözleşke toǵra kelse “hėyiz körüptu” dep atımay “âdet körüptu”, “ay körüptu”, “aǵrip qaptu”, “mecezi yoķ bolup qaptu”, dēgendek sözler bilen ataydu. Uniñdin başķa “tuǵmaq” dēgen söz gerçe omumiy, keñ menige ige söz bolsimu, emma ayallardıǵa nisbeten bu sözni bėvaste işlitiş bir az qopal añlinidu. Şuña ademniñ tuǵuşini “boşanmaq”, “yeñgimek”, “kızı yorımaq”, “tevellud kılmaq”, “közükmek”, “közeymek”, “kosatmaq” dēgen ibariler bilen ipadileydu. Qedimki Uygurlarmu ayalniñ tuǵuşini “tuǵurmaq”, “kurtulmaq” ve “yeñgimek” dēgen ibariler bilen ipadiligen. Bu heķte «Divanu Lüġatit Türk» da mundaķ melumat bar: “Kurtuldi. Kutuldi, yeñgidi. Hotun yeñgide...” “Tuǵurdi: Tuǵdi, hotun bala tuǵdi. Hayvanlar tuǵsimu, istiare kılıp ‘tuǵurdi’ dēyilidu. “Yenidi: Yeñgidi. Bu suz peķet hotunlarniñ tuǵuşıǵıla işlitilidu. Hayvanlardıǵa nisbeten tuǵulǵan nersiniñ eti elinip, uniñǵa ‘ladi, ledi’ kuşumçisi kuşulsa, tuǵķanlıķini bildüridu.”⁷⁸ Hazırķi Uygur tilidimu “tuǵdi” sözi eynen tilǵa elinmay yukiridiki silik ibariler işlitilip, ayalniñ tuǵķanlıķi ipadilididu. “Tuǵmaq” sözi hayvanlardıǵa ve ademlerge oħşaş işlitişimu, emma hayvanlardıǵa köprek haslaşturulidu. Hayvanlardıǵa “tuǵdi” sözi işlitilgen tekdirdimu, her hil hayvan türiniñ tuǵuşı yenila oħşaş ipadilenmeydu.

Uygurlarda teret kilişni cinsiy eza baǵlap tesevvur kılıp, hemde çoñ – kiçik teretni napak nerse dep qarap, cinsiy ezani tilǵa eliştin perhiz kılǵandin başķa yene çoñ – kiçik teretni “poķ”, “süyduk” dep atımay, “çoñ teret”, “kiçik teret”, “nicaset”, “gende” dep ataydu.

⁷⁶ Mehmud Kaşġeriy: «Divanu Lüġatit Türk», Şinceañ Helķ Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay, Uygurçe neşri, 1- tom 231 – bet.

⁷⁷ Mehmud Kaşġeriy: «Divanu Lüġatit Türk», Şinceañ Helķ Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay, Uygurçe neşri, 2- tom 33 – bet

⁷⁸ «Divanu Lüġatit Türk» niñ 2 – tom 338 – bet ve 106 – bet, 3 -tom, 123 -, 124 – ve 125 – betlirige qaralsun.

Teret kılışını “çiçiş” ya da “siyiş” deyiştin perhiz kılıp “teret kılmak”, “zer kılmak” (Cenubi Şıncañ Uyğurliridiki yene bir hil ataş usuli), “hacet kılmak”, “teret sundurmak”, “arğığa ötmek”, “heliği yerge bėrip kelmek”, “hacetke barmak” ... değendek ibarilerni işlitidu. Bolupmu kızlar üçün çoñ – kiçik teretki bėrişni u dul tilğa eliş bek çoñ perhizlik iştur.

Uyğurlarda cinis atalgulirini tilğa elip kişini tillaş bek kıttık eğir elindu. Bolupmu cinsiy kıalaymıkançılık bilen şugullinidigan namlardin “calap”, “şapaqçı”, “pahşe” değen sözler bilen ayallarni haķaretleş, “koñçı”, “hėciķiz”, “köt” değen sözler bilen erlerni haķaretleş intayin yaman körüldu. Demek, binormal cinsiy paaliyet tilda perhizlik iş sanilip kıalmay, normal cinsiy paaliyetmu tilda melum perhizlik iş bolup hėsablinidu.

Uyğur helki arisida başka tereplerde haķaret tūsige ige sözlerni kıliştin perhiz kilidigan ehvalmu bar. Uyğurlarda “eşek”, “it”, “çoşķa”, “kala”, kıatarlık hayvanlarniñ namliri bilen kişilerni tillaş yaķşi iř sanalmaydu. Adette řu hayvanlarniñ namliri bilen kişilerni tillaş ya da melum adem isimliri bilen yukuruķi hayvanlarniñ namlirini birge tilğa eliş çeklinidu. Buniñ içide “eşek”, “it” köp işlitilidigan haķaret sözliri bolup, “çoşķa” sözini musulmanlar ara her kıançe deręezep bolsimu işletmeydu. “Kala” bolsa melum ademniñ huyiniñ osal, meceziniñ içki mayilliki sebebidin gep kılmay turivalidigan ehvallarğa kıarita işlitilidu. Omumen kıariğanda, Uyğurlarda haram hayvanniñ namini tilğa elip kişilerni haķaretleş intayin hezer kılinidigan, kişiler ara muķerrer haldada ittipaķsızlıķni keltürüp çikiridigan ehvaldur.

Uyğurlarda adettiki kişi isimliriniñ erkiletme şekli, haķaret şekli bolidu. Mesilen: “Patem”, “Patek”, “Ayşem”, “Ayşek”, “Toķtem”, “Toķtek”, “Zorem”, “Zorek”, “Zunem”, “Zunnek” ya da “Zunnuķ”, “Ėopem” (ya da “Ėopurum”), “Ėopek” (ya da “Ėopurek”) değendek. řu sebebtin kişiler başkilarniñ aldida řu kişiniñ ismini yüzidin yüzige “-ek”, “-uķ” ya da başka setleştüręüçi ulanmilar kıoşulğan haķaret şekli bilen atimaydu. Bolmisa, bu řu kişige kıilingan haķaret sanilip, kıarşı terepniñ geżibini kıozęaydu.

Kişiler arisida her bir ademniñ cismaniy rohiy ve eķliy eyib – nuķsanliri bilen tillaş, ictimaiy orni ve salahiyitidiki tövenlik bilen haķaret kıliş ehvallirimu uçraydu. Bular sap ehlaķiy mesililer bolup, ular heķķide mulahize yüręüzmeymiz.

4.2.11.4. esem, «Yaman Til» ve argiş Szlrige Ait Perhizlik detler

esem – gizdin ıkkan ehde, keliřim degenlik bolup, u melum muqeddes řeyi yaki ilahini delil – ispat ilip, gizdin ıkkan melum gepniň mezmunięa mueyyen muddetkiçe riaye iliřni krsitidu. esem insanniň kidisige, iřençisige ve meydanaęa baęlık bolidu. U melum menide yksek irade ve etikadniň belgisidir. esem mezmun cehettin ikkige blniři mmkin. Biri, bir iřni iliř toęrisidiki esem; yine biri, birer iřni ilimaslık toęrisidiki esemdin ibaret. esemge melum nerse yaki ilahni nazaratçi yaki delil iliř edimdin kelgen det bolup, u tilniň seħriy kçięe iřiniř bilen munasibetliktir. esemniň mezmunida birer iřni ilimaslık hekkidiki ehde til perhizge yatidięan isim bolup, esem ilęuçi melum iřni ilimaslıkqa yaki řertlik yaki řertsiz hlda esem ilęan bolsun, undaęta u řu ceryanda esemde iliřni çekligen iřtin bařtin aħir zini tartidu. esemde ispat keltrlidięan obyektler yaki ilah bolidu ve yaki řu helk iřençiside muqeddes sanilidięan obyektler bolidu. Mesilen, Uygurlar tarihtin beri zliri ilah dep atıęan tebiet cismliri bilen, her aysi dinlaridiki ilahlar bilen esem ilip kelgen. Undin bařqa yine nan, tuz, dastihan, tamaę, , vaķit, nur (yoruqluę menbeliri), «uran» atarlıklar bilenmu esem ilip kelgen. Bularniň hemmisi deęudek helk arisida muqeddes dep aralęan řeyi ve nersilerdur. Melum iřni ilimaslık toęrisida esem içiř řu iřtin perhiz tutuřniň bařliniři bolup, řertsiz ve meňglk esimide esem ilęuçi esem mezmunięa meňg riaye ilip, řu iřni her andaę ehvalda ilmaydu. řertlik esemde, esem mezmunięa řert ilingan iřta zgiriř bolsila, esemniň roli yoęulidu, ilmaymen deęen iřni iliveridu.

esemniň yine bir teripi tken iřni ilęan yaki ilęanlıkqa esem iliř bolup, İslam dinıda esemniň bu hil řekli řeriet sortida keň iřlitiłgen. Hazirki zaman Yavropasida sot yięinlirida, vezipige olturęanda ve toy murasiminiň aldida esem ilingan ehvallarmu mevcut bolup, bu esemdin ibaret til aditiniň sirlik kuvvitige, tizginleř rolięa ikenlikige iřiniřniň insanlarda yenila mevcut bolivatanlıkini ispatlaydu. Uygurlar esemdin sirlik kçięe iřinip, esemni uluęlaydu, esimige emel ilęanlarni iradilik, mustehkem ademler atarida kridu. Tola esem ilip, esimini tola buzidięan iřilerni “esemħor” dep, ehdige vapa ilmaydięan, iřençisiz kiři dep arap ularni yaman kridu.

Uygurlar tilda alahide seħriy kuvvet bar, dep arap toğra szleşke ehmiyet bergendin başqa, melum nersilerni ziyade amraķlık bilen maħtap szligende, elbtiki herisemenlik bilen tildiki maħtař terkibliri oşulsa, til yaman hsletke iğe bolidu, dep işinidu. Buni Uygurlar

“yaman til” dep ataydu. Uygurlar başkilarniñ özliriniñ bovaq balilirini, boluq ösken ziraetlirini, aynigan mal – çarvilirini mahtap sözleşni yaqturmaydu. Bolmaydiken ularğa “Yaman til” tégip, bovaqklar ağrip qalidu, ziraetlerge ala çüşüp kêtidu, çarvilargâ apêt tégidu, dep qaraydu, dep qaraydu. Helk arisida kişiler bir – biriniñ balilirini yüz turane mahtaştin, “Baliñiz çirayliqken”, “Baliñiz sêmiz, timen iken”, “Baliñizniñ iştihasi yahşi iken” dep mahtaştin, baliriniñ, mal – çarviliriniñ sanini neq éytip bérıştin kattiq perhiz qilidu. Bu hil âdet hazirğa qeder nahayiti çoñkur tesirge ége. Yene bir tereptin Uygurlar bovaq balilar giriptar bolğan këselliklerniñ köp kısmini ularğa yaman til ve yaman köz tégıştin peyda bolğan dep qarap, bir qatar akitip sehrigerlik tedbirlerini kollinidu. Ene şu tedbirler içide oqulidigan epsunlarda, “Tili yamanniñ tiliga tegküz, közi yamanniñ közige tegküz.” Degen terkipler bar.

Tilniñ sirliq kuvvitige işinişniñ yene bir muhim bir ipadisi qarğış sözliri ve epsun-erveşlerdur. Sehriy tepekkür boyiçe éytqanda til alakiliş qoralila emes, belki hem cadu kuvvitige ége nersidur. Bu del biz devatqan “qarğış sözliri” ve “epsun” dur. Epsunni mundaq ikkige bölüşke bolidu: Biri, türlik sehrigerlik paaliyitte tebiettin taşkiri küçlerni çakiriş, yardım tileş, qoqlaş meqsidide oqulidigan dèyilidigan sözlerdur. Yene bir hili bolsa âdettiki alaqe paaliyetliride başkilardin rencigende éytilidigan qarğış sözliridur. Bular haraktèr cehette oşap kêtidu. Emma işlilidigan orni oşimaydu. Lenet sözliri köpinçe âdettiki ègiz tilida işlilidigan ammibab epsun bolup, biz perhiz aditi hekkidiki mulahizimizde muşu hil qarğış, lenet sözlirinila kişkiçe tilga alimiz. Uygurlar yaman mezmundiki tilniñ yaman netice keltüreleydigänliki, yahşi mezmundiki tilniñ yahşi netice keltüreleydigänlikiğa işinidu. Bu türlik dinlar teripidinmu mueyyenleştürülgen iştur. Qedimki Uygurlarda Teñriniñ bendige lenet oquşi, qarğış “kargış” dep, üstün tebiqidikilerniñ töven tebiqidikilerni yaki kişilerniñ bir – birige lenet oquşi “Kırgan” dep atalğan bolup, bu perq «Divanu Lügatit Türk» de èniq çüşendürülgen.⁷⁹ ()_ Uygurlar Teñri’niñ qarğışnıla emes, belki ademlerniñ qarğışimu ademge melum tesir èlip kèleleydu, dep qaraydu. Emma bu cehette mundaq bir mesilini aydınlaşturviliş lazim. U bolisimu, ibtidaiy sehrigerilikte qarğışniñ yaman aqibitiniñ tildin kilidiganliki hekkidiki işenç bilen süniy dinlarda qarğışniñ neticisi İlah teripidin kilidiganlikiğa işiniş otturisida perq bar. Meyli qaysi tereptin kelsun, helk işençiside qarğış haman emeli ünüm peyda qilidu. Şuñlaşqa Uygurlarda kişiler bir birige her qançe

⁷⁹ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Lügatit Türk» Şincañ Helk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay, Uygurçe neşri, 2 – tom, 421 – bet.

gezeplensimu “Nan Uygur”, “Bëşiñni yersen”, “Ölgür”, “Tuz urgür”, “Şori kurgur”, “Kurtlap ölgür”, “Nan kor kılıdigan”, “Devzihiy”... degendek qarğış sözlerni kiliştin, hemde undak sözlerni añlaştin bek perhiz kılıdu. Helk arisidiki işençlerde tövendiki bir kaççe hil ademniñ qarğışi hekiqeten emeliy peyda kılıdu dep qarilidigan bolup, ular tövendikilerdur:

Birinçisi, ata – ana: Uygurlar ata – ana bolguçiniñ öz balisi özlirini intayin kaşatqanda balisiğa kılıdigan qarğış – lentiniñ mukerrer yaman aqivet elip kelidiganlıkiğa işinidu. Şundak bolgaçqa, ata – ana bolguçilar baliliri her kaççe çapa salsimu ularğa yaman söz bilen lenet oquştin hezer kılıdu. Balilarmu ata – anisiniñ hizmitide yahşi bolup, ularni razi kilişka tirişidu, hemde intayin yaman işlar bilen şugullinip ularniñ qarğışiğa uçaştin ehtiyat kılıdu. Bu hekte “Ata qarğışi oq, ana qarğışi pok” degen maqal bar. Buniñda deyilgini ata balisini qarğısa, qarğış şu haman emelge aşıdu, ana balisini qarğısa, şu haman emelge aşmaydu bala bir ömür veyrançilikta ötidu degenliktur. Muşundak bolgaçqa İslam dinidimu kişilerniñ özini, perzentlirini ve mal – mülkini qarğışi meniy kilingan.

İkkinçisi, evliya – enbiyalar yaki “evliyalik” maqamiğa yetkenler: Uygurlarniñ işençisinde Teñrige kaççiki yekın ademniñ duasi şunçe asan icabet bolidu, ularniñ başkilarga oquğan leniti ve qarğışimu derhâl yaman netice peyda kilalaydu, dep qaraydu. Uygur cemiyitide tesevvur taza evc alğan devrlerde royabka çıkkan «Uluqlarniñ Nepes Mubarekliri» degen kitabta eytilişçe: “...Hezriti piri appaķu veliyullaniñ kedsemliiri yetken yerdin tañla mehşergiçe beriket ketmeytiler. Başkan kedimidin buyluk atuş (isriķ salidigan arça deriħi) ünüp çıkatti... Hocam (Appaķ hocini demekçi) duayi bed kilivetkenler (yaki qarğıvetkenler) telve, kaski bolup kêtetti... (Uniñğa) kaçigan itlar bolsa gaça, kotur bolup kalatti... U bir dua kilip “İshakiye” murtedlirini gaça, gas, gal (pokak), it, kaçir hayvan kilivetetti. “Muşuniñğa oħşap kêtidigan bayanlar tesevvup pirliriniñ karametliri hatirilengen her hil kolyazmilarda kop uçraydu. Huddiy şuniñğa oħşaş, hazirgiçe helk arisida diniy ilim seviyesi üstün kişilerniñ qarğışiniñ yaman aqivet elip keleleydiganlıki hekkidiki qaraşlar saklinip turuvatidu.

Qandak sözlerni şum, napak dep hêsablaş ve qandak sözlerniñ perhizlik sözler bolup kelişida milletler, rayonlar, tillar ara nisbeten çoñ perķler saklinidu. Her kaçysi helķler özliriniñ til işlitiş aditi, yahşilik ve yamanlık hekkidiki qarışı, şerep ve nomus tuygusi, ehlaķ enenisi katarlıklarga asasen til âdetliride perhizlerniñ oħşimigan tülirini şekillendüridu. Til perhizliridiki perhiz kiliş usuli mundaķ üç hil bolidu. Biri, melum sözlerni ķeti eytmaslık; yene biri, yaman sözni özgeritip eytiş; Üçinçisi bolsa yukiriķi ikki tedbir öz rolini cari

ılduralmıganda, tēhimu akitip tedbir ıollinip yaman aķivetni aķivetni tūgitiřtur. Bu elvette epsun – erveřni ōz iķige alidu.

Tilda eslidila yaman – yaŗı degen perķ bolmaydu. Bu tilga medeniyet, ōrp – âdet ōlçemliri çeklimiliri yūkligen perķtur. Bir tilda obyektip rēallıktiki yaman ehvalini ipade ķilidiĝan sōzler řum sōz hēsablangandin bařka, ařu sōzlerge yēkin telebpuzdiki sōzlermu ařu katēguriyege teve ķilinidu.

Bu yerde yene Uyĝurlarda İslamiy eķide sevebidin řekillengen ikki ĥil til perhizini ķisturup ōtimiz. Ulardin biri bir kūn keķkiçe gep ķilmay yūriřtin perhiz ķiliř bolup, bu âdet İslam eķidiliridin kēlip çikķan. Yeni Muhammed peyĝemberniń hedisliri iķide cahiliyyet devridiki dinŷy âdet sanilidiĝan bir kūn keķkiçe gep ķilmay yūriřni çekligen mezmunlar bar bolup, bundaķ âdet dinŷy ķaidige ve normal alaķige yat bolĝanlık i ķiçin otturiga ķoyulĝan hem Uyĝurlar arisida tarķiliřka hem til aditi sūpitide muķimliřip ķalĝan boluři mūmkin. Uyĝurlarda yene ĥupten namizidin kēyin kōp parańliřini çekleydiĝan âdet bar. Yerken Uyĝurliri arisida “Er - ĥotunlar yētip kōp parańlařsa, ikkisidin biri baldur ōlup kētidu” degen iřenç tarķalĝan. İslam dinidiki bir hediste goyaki řuniĝa oĥřaydiĝan bir çeklime bar bolup, Uyĝurlardiki bu til perhiziniń řu dinŷy belgilimidin kelgenlikini tesevvur ķiliřka bolidu. Derveķe, keķide kōp parań sēliř uyķuga, etisi seher turuřka deĥli yetkūzidu. Uyĝur tibabet ilmidimu kēçiniń evvilide yētip tań seherde turuřniń âdem tēnige zor paydisi barlık i sōzlinidu. Er - ĥotundin biri burun ōlup kētidu, deĝini ene řu perhizni kūçlendūriř iķin oydurulĝan tokulma bolup hēsablinidu.

Ķiskisi, til perhizliri insanlarniń tilini sirlik çūřiniřniń mehsuli bolup, tildin ibaret bu uçur, alaķe ķoraliniń heķikiy mahiyiti eçilĝanda ve uni pūtin ĥelķ çūřinip yetkende, tilniń sēhri ķuvvitige baĝlık bir ķatar perhiz âdetliri tebiyy yokilidu. Eĥlaķiy ve nomus – hâya tuyĝusiĝa munasibetlik til perhizliri cemiyetniń, milletniń eĥlaķ ķariřida ōzgiriř boluřiĝa eĝiřip ķismen ōzgiriřlerni yasiři mūmkin. Nōvette Uyĝur cemiyetiniń ķismen terepliride til cehette “ařkariliniř” “yalińaçlıniř” hâlitiniń barlıkka kēliřimu řu ōzgiriřlerniń bir ĥil ipadisi bolsa kerek.

4.2.12. Çūřke Ait Perhizler

Çūř uķumi insan ecdadliriniń roh ve çūřençiliri bilen çemberçeř baĝlangan, ĝodek ve yavayi tepekkūrniń mehsulidur. İbtidaiy insanlar iķin ēytķanda çūř intayin sirlik bir

hadise bolup, çüşniñ kélip çikişi ve hâlitini toğra toniyalmaslıq tüpeylidin, roh bilen çüşni birleştürüp qarap, ademniñ rohi ténidin ayrılma çüş hasil bolıdu dep hêsablğan idi. Yeni ular âdem tuğulğanda roh uniñ ténige orunlışıdu, âdem uykuğa ketkende u tendin ayrılıp sirtiki dünyada seyle – sayahet kılıp yürüdü, mana bu çüş körüştur, roh âdem ténige kaytıp kelgende ademmü uyğunıdu dep hêsablıdı. İnsanlar çüş rohnıñ tendin vaqıtlıq ayrılışı dep qarash dericisinde tohtap kalğan emes. Huddi Lévi. Bruhl éytqandek: “İbtidaiy insanlar çüşni bir hil emeliy sezimdir, bu sezim şunçilik işençlikki, u âdem oyğaq vaqıttiki sezim bilen oğşaydu, dep qarğan idi. Buniñdin başqa, ularniñ qarışçe çüş asasen kelğüsiniñ bişariti, ademniñ cinlar, rohlar ve ilahlar bilen kılğan alakisi idi...”⁸⁰ ibtidaiy insanlar öziliriniñ çüşige tuluk işinip, çüşide körgen nersiler bilen oyğaq vaqtida körgen nersilerini oğşas orunğa koyup muamile kıldı. Şundaq bolgaçqa, ular çüşige tayinip melum bişaret yaki vehiyge erişkili bolıdğanlıqini tutup yetken idi.

Elvette çüş uquminiñ özi çüş bişaritige teñ bolmaydu, u peket çüş bişariti hekkidiki hurapatlıqniñ idiye asasıdır. Peket roh qarışı, çüş qarışı, cin – alvasti, ilah qarışı din ibaret muşu üç baskuqluq forma arkilik insanlarnıñ çüşke bolğan qarışini izahlasaq, andin çüşniñ ilah yaki cin – alvastılarnıñ çüş körğičige kılğan vehiyi dep qaralğanlıqtin çüş bişariti hekkidiki hurapatlıqniñ kélip çikkanlıqini bileleymiz. Uygurlarnıñ tesevvurida çüş ezeldin tartıp bir hil sehirlilik nerse dep qaralğan. Uygurlarnıñ çüş hekkidiki qarashlarını İslamiyetni çek – çigra kılıp turup ikki devrge bölüşke bolıdu. Yeni qedimki Uygurlar ibtidaiy tepekkür usuli boyıçe çüşni bişaretlik hususiyetke ige dep qarğan ve bu hekte nisbeten sestimilik qarash şekillendürgen. Uygurlarnıñ İslamiyettin ilgiriki çüş qarashlırı meşhur yadikarlıq «İriq Bitig» te bayan kilingan. Undin başqa «Oğuzname» de bir şamanniñ oğuzhangğa çüşniñ yardimi bilen bezi meslihetlerni bergenlikidek bayanlar uçraydu. «İriq Bitig» Uygurlarnıñ İslamiyettin ilgiriki çüş qarashlıriniñ cevhiri süpitide Uygurlarnıñ ibtidaiy dinîy etikadi ve tepekkürini tehlik kilişta muhim matèriyal bolsimu, emma uniñda melum çüşniñ yahşiligi yaki yamanliqi yezilğan bolup, yahşi çüştin kelidigan yahşi aqivet, yaman çüştin kelidigan yaman aqivet tepsiliy sözlenmeydu. Şundaqtımu atmiş beş çüş tebiri hatirilengen bu eserde atmiş beş çüş tebiriniñ ottuz tokkuzığa “ezgü” (yahşilik), on sekkizige “yablaqdur” (yamanlıqtur) dep hulasise çikirilğanlıqidek ehvaldin Uygurlarda 9 – esirdila çüşke tebir éytiş âdetleriniñ meydanğa kelgenliki, helk içide çüş tebiriniñ barlıqidek ehvallarni

⁸⁰ [Fransiye] Lévi. Bruhl: «İbtidaiy Tepekkür», Soda İşliri Kitab Bëyiş Yurti Neşri, 1991 – yili 1 – ay 1 – neşri, 48 – bet.

bileleymiz. Yeni ötken zamanlarda han – padişahlar ordilirida mehsus tebirçilerni turğuzup, körge çüşlirige tebir èytquzuşkan, bundağ tebirçiler öz növitide yene öz devriniñ astirnomi, yultuzşunas, bezide şamani bolğan. Meñgü taş yadikarlıqliri ve başqa helk edebiyati eserliride çüş bayanliriniñ melum salmaqni ègilişi Uygurlarda çüşke bolğan sirlik işençniñ mundin miñ yillar burunla tuluk şekilliniñ bolğanlıqini toluq ispatlaydu. Uygurlarniñ İslamiyettin këyinki çüş çüşençiliri nahayiti zor dericide İslam dinîdiki çüş qarashliriniñ tesirige uçriğan bolup, «Kutadgu Bilig» esiridiki bir babniñ mehsus çüşke tebir bərişke bėgişlanganlıqidek ehvaldin tartip taki hazirğa keder çüş hekkidiki sansiz tebirnamiler, çüş bayani tesvirlengen helk ègiz edebiyati eserliri, şekli her hil palçilik usulliriniñ keşp kilinişi, helk arisida “Palçı” nami bilen atalğan, çüşke tebir bərişni kesip kilğan kişilerniñ boluşı katarlıqlarda birdek İslam dinîdiki çüş qarışı muhim tesir kaldurğan. İslam dinîdiki qarashlarda çüş tebir İslamdiki dinîy turmuşniñ muhim terkibiy kısimi bolup, u hem İslam pelsepe sestimisiniñ biridir. Muhammet peygemberniñ hedisliride èytılışçe, möiminniñ çüşı kirik alte hil hisletniñ biri, şundağla kirik alte hil vehiy şekiliniñ biridir. Yene bezi hedislerde èytılışçe Muhammet peygember Allah’din vehiy qobul kilğan. Çüş Allah’din kèlidigan hoşhever süpitidiki yahşi çüş, şeytanniñ vesvesidin kèlidigan yaman çüş ve oyliğan, hiyal kilğan nersilerdin şekillinidigan pikren çüş dep üçke ayrilidu. Her hil çüşlerge tebir bərişmu muşu asasta èlip bèrilidu.

Tebir bərişke bėgişlanganlıqidek ehvaldin tartip taki hazirğa keder çüş hekkidiki sansiz tebirnamiler, çüş bayani tesvirlengen helk ègiz edebiyati eserliri, şekli her hil palçilik usulliriniñ keşp kilinişi, helk arisida “Palçı” nami bilen atalğan, çüşke tebir bərişni kesip kilğan kişilerniñ boluşı katarlıqlarda birdek İslam dinîdiki çüş qarışı muhim tesir kaldurğan. İslam dinîdiki qarashlarda çüş tebir İslamdiki dinîy turmuşniñ muhim terkibiy kısimi bolup, u hem İslam pelsepe sestimisiniñ biridir. Muhammet peygemberniñ hedisliride èytılışçe, möiminniñ çüşı kirik alte hil hisletniñ biri, şundağla kirik alte hil vehiy şekiliniñ biridir. Yene bezi hedislerde èytılışçe Muhammet peygember Allah’din vehiy qobul kilğan. Çüş Allah’din kèlidigan hoşhever süpitidiki yahşi çüş, şeytanniñ vesvesidin kèlidigan yaman çüş ve oyliğan, hiyal kilğan nersilerdin şekillinidigan pikren çüş dep üçke ayrilidu. Her hil çüşlerge tebir bərişmu muşu asasta èlip bèrilidu. Uygur tepekkür tarihida mutepekkürlar çüşniñ peyda boluşı, roli, tebir mesillilirige İslamiy yusunda yandaştı. Cümlidin Yüsüp Has Hacip çüşniñ peyda boluşini mundağ izahlidi:

- Ayan eyler uni yatsa uykuda.
- 6015 Elišman, bitertip çüşlerdur biri,
Cesur er, buniñ yoq irur tebiri.
- 6016 Neme oylap yetip, çüşise şuni,
Bolur örimise bu hil çüşini.
- 6017 Yene bir çüşki, u şeytani çüştur,
Bu çüş körgüçi gusle kılsa bolur. ⁸¹

_()

Bu hil karşı biz yukirida tilğa alğan karşı bilen oħşastur. Emma Yüsüp Ğas Hacip çüşniñ peyda boluş meslisi hekkide yukiriği seviyede tohtap qalğan emes. U ademniñ mizaci, pesil, yimeklik bilen çüşniñ mezmoni otturisida muqerer bağliniş bolidiğanlığını mundaq izahlaydu:

- 6005 Talay çüşler barki, gizağa karar,
U bolsa yaramsiz, çüş hunük bolar.
- 6006 Yana bir çüşki, u pesilge karar,
Küçeyse tadusi aña u baqar.
- 6007 Bahar pesli bolup, kiçik bolsa er,
Körünse kızil hemme hem kuñur yer,
- 6008 Uniñ qani küçeygen bolur belgülik,
Değen sen uniñki qenin alguluk.
- 6009 Ger olsa pesli yaz, çüş körse yigit,
Çüşise serik, hâl ya küküm ugit.
- 6010 Eşıptur uniñ, iy hëkim, seprasi,
Sürge hem terencivil uniñ dorisi.

⁸¹ Yüsüp Ğas Hacip: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uyğurçe

- 6011 Küz pesli çüşise orta yaş bir er,
Çuqur, tağ, kuduk ya kara nersiler.
- 6012 Sevdasi küçeygen bolur, ey kayaş,
Yésun dora, mēne saplaşka, adaş.
- 6013 Kış pesli bolup çüş körse ger qeri,
Akar su çüşise ya muz, qar, toli,
- 6014 Uniñ belgemi, kör, küçeygen bolur,
İssiklik içürüp, yidürse bolur.⁸²

Körüške boliduki, her qandaq çüşniñ ilahiy sebeb, şeytan yaki oy - hıyal bilen munasibetlik boluşı natayin. Bu pikir hem Uyğur tēbabitide étibargā élinidigan mesililerniñ biridir.

Uyğurlarniñ hazirki çüş çüşençiliride çüş yenila bişaretlik hususiyetke ige. Şundaq bolgaçqa kişiler çüş ve uniñga munasibetlik barlıq paaliyetlerde bir munçe ehvaldin perhiz kilidu. Tövende bu heqtiki perhiz âdetlirini bir qançe noқта boyiçe mulahize qilimiz.

4.2.12.1. Çüş Körüşke Ait Perhizler

Uyğurlarda uñlaş vaqtida uñlaş kıyapiti ve uñlaş ornıga alahide étibar bēridu. Âdette kişler düm yētiş, sol yanni bēsip yētiştin perhiz kilidu. Muşundaq kılsa “Qara basidu” dep coruydu. Oñ yanni bēsip yētiş teşebbusi İslamiy hadislerde köp uçraydu. Bu yene öz növitide saqlam bolmiğan yētiş usuli bolup, emeliy ehvalgimu zit kēlidu. Qilbe terepni uluqlaş sevebidin Uyğurlar uyquda putini kıble terepke qaritip yatmaydu. Şundaqla «Quran» koyulğan öydimu uñlimaydu. Uñlaş vaqti cehette Musulman Uyğurlar şam namizi bilen hupten namiziniñ ariliqida uñlaştin perhiz kilip, bundaq vaqitta yatsa, kızil qan içide yatqan bilen baraver dep qaraydu. İslam dinidimu kün çikivatqan peypte namaz öteş ve uñlaş çeklengen.

⁸² Yūsüp Haş Hacip: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uyğurçe

Uygurlar yene t babet nuqtisidin tamaq yepla uqlaş, yuyunup h l p tila uqlaş, ziyade soğuq yerde taki ziyade issiq yerde uqlaş, şamal  t ş p turidiğan cayda uqlaş... Qatarliqlardin perhiz tutidu. Yaşnak  st ridiğan caylardiki Uygurlar yaşnak derihiniş sayiside uqlisa  l p qalidu dep corup undağ yerdimu uqlimaydu. Bu yaşnak derişi ve m visiniş tebiette nahayiti soğuq bolidiğanlişi ve zeherlik bolidiğanlişi nuqtisidin otturiğa qoyulĖan perhizdur. Uygurlar yaman  ř  r şni yene “kara b siş” depmu ataydu. Uygurlarda kara b sip qalmasliş  c n cin – şeytanlar bar dep qaralĖan caylardin yalĖuz dereğ t vi, side, toğrağ t vi, eski tam t vi qatarliş caylarda uqlimaydu. şundağla yene uqlaş orniniş astida nan uvaqliri, s nek par iliriniş boluşidinu perhiz qilidu. Bu yaman  şni cin – şeytanlar kelt r p  kiriidu dep qaraşniş bir ipadisidir. Bu qaraşniş eksişe Uygurlarda qebristanliş tiniş dep qarilidiğan, mescid bolsa tinişsiz dep qarilidiğan ehval bar. řuņa kişiler her qandağ ehvalda bolsun, mescid i ide uqlimaydu. Emma qebristanlişlarda t neşni yaman k rmeydu. Bu ecdadlar rohi  zilirini koğdaydu dep  şinişniş ipadisidir. Biz Uyg r helĖ edebiyatidiki nurgun eserlerdin şu eser qehrimanliri bolmiş yoluşi, musapirlarniş yol boyida qebristanliş t pip,  dem k m lmigen şam g rlerge kirip y tip uqlığanlişidek ipizotlarni k p u ritimiz.

 dem uqlığanda  ř k ridu. Bezide  ř k rivayĖan  dem ornidin  zimu tuymığan h lda turup k tidu  şi i idiki tertip boyıçe melum işlar bilen şoğullunup k tidu. Bu  şekeştur. Uygurlarda  řekevatĖan ademni oyĖitiřtin perhiz qilidu. Bu qaraş mundağ bir asasta meydanga kelgen boluşi m mkin:  ř k rivatĖan ademniş rohi tendin sirtĖa  kikip k tidu. Eger roh tenge qaytip kelmestin burun ten mecboriy uyĖitiv tilse undağta roh tenge qaytip k lelmey qalidu enmu  lidu. Muřuniņa oğşap k tidığan qaraşlar başka milletlerdimu bar. Mesilen, «Cuņo HelĖ Perhizliri» değen kitabta y zilişe, H nzularda uqlavatĖan ademniş y zini buyap qoyuştin yaki paskina qiliv tiştin  eklinidiğan  det bar bolup, bundağ qiliştiki meğsed rohniş qaytip kelgende tenni tonuyalmay k lip, uniņa kirelmesliki ve řuniņa eğişip k lidiğan tenniş  l şiniş aldin  eliş  c n iken.⁸³

Uygurlarda yene h rek tartip uqlavatĖan ademni oyĖatsa, uniş h riki oyĖatĖuřiĖa yuğup qalidu dep qarap, undağ ehvaldin perhiz qilidiğan  det bar. Bu h rekni yuğumluk k selge oğşitip qaraşniş mehsuli bolsa k rek, Uygurlar bovaqlarniş uyĖusiĖa başkişe qaraydu. Yene bovaqlar uqlavatĖanda  sedep ketse, buni periştilerniş balığa “Dadaş  l p ketti” değenliki sebebidin bala bu gepke işinip yiğliğanlişini, eger bovağ uqlav tip k l p

⁸³ R n  eņ: «Cuņo HelĖ Perhizliri» H aşen Edebiyat – Senet Neşriyati, 1998 – yili 10 – ay neşri, H nzuce, 535 – bet.

ketse, periştiler uniña çüşide “Anañ ölüp ketti” dëgende, bovaq bu gepke işenmey “Bayıla anamni emgen tursam, bu gëpiñ nedimu rast bolsun?” dep külüp ketkenliki dep yëşidu. Yene bovaqlarniñ yüzini periştiler këçide yuyup qoyarmış. Şuña aqşamda yüzü kir yatqan bovaqlarniñ yüzü etigende pakiz bolup qalidiken.

4.2.12.2. Çüşke Tebir Bërişke Ait Perhiz

Uygurlarniñ çüşke tebir bëriş usuli heqkıde Yüsüp Has Hacip öz esiride hëli etraplıq melumat bergendin sirt, yene «Mecmuet’ul Ehkam» da bir qatar çüşler türlerge bölünüp tebirlinidu. Undin başqa helkimiz arisida tarqilip yürgen «Çüş Tebiri» nami bilen atalğan kitabçileride hem nurgun çüşlerge tebir bërilgen bolup, ular asasen helk etikadi katëguriyisidiki nersige aylinip bolğan.

Çüşke tebir bëriş meyli dunya ehliniñ közide bolsun yaki din ölimaliriniñ neziride bolsun yuqiri bilim teleb qildigan iştur. Uygurlar âdette çüşlirige tebir bergüzmekçi bolsa hergizmu ilimsiz, bedehlaq kişini izdimeydu, belki mehsus şu kesip bilen şogullanganlarni, çoñraq ölimalarni izdep öz çüşlirige tebir güzışidu. Uygurlarniñ qarışiçe çüşke qalaymağan tebir bëriş yahşi emes. Bolupmu çüşke tunci bërilgen tebir u tebirniñ kandaq boluşidin qetiy nezer, çüşke muqimlişip qalidu. Şuñlaşka tunci bergen tebirni imkankeder yahşi bëriş lazim. Yüsüp Has Hacip «Qutadgu Bilik» te:

6021 Bilip yaki bilmey bu çüş örümigil,
Niçük örise çüşmu bolur del şu hil.⁸⁴
Dep yazidu.

Yuqiriqidin başqa yene, Uygurlarda birer çüş körse uni derhâl birer kişige eytiştin perhiz qilidigan yaki uniña özi tebir bërip sir tutuştin perhiz qilidigan âdet bar.

4.2.12.3. Nes Çüşke Ait Perhizler

Çüşniñ kandaq bişaretlik menige ige boluşı köp hâllarda çüşteki şeyi ve hadisiniñ haraktëri teripidin belgilineidu. Emeliyette çüşteki şeyi ve hadisilerniñ haraktëri daim

⁸⁴ Yüsüp Has Hacip: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay neşri, Uyğurçe. 1229 – bet.

medeniyet muhitiniñ tesirige uçraydu. Demekçimizki, melum çüşni yahşilikğa yaqi yamanlikğa coruş-millîy medeniyet enenisi, dinîy etikad, muhit-şaraitniñ çeklimisige uçraydu. Uyğurlar tarihtin bəri bir türküm çüşlerni yahşilikniñ bişariti dep qarigan bolsa, yene bir türküm çüşni tebirleşte yamanlikniñ bişariti dep qarap, bundağ çüşlerdin hezer kılıp kelgen. Her kandağ çüşni yahşi vaqıt tallaş ve imkân bar yahşilikğa coruş – eşu pozitsiyeniñ aktipraq bir ipadisidur. Helk arisida çüşniñ yahşi yaqi yamanliqtin bişaret bəriş alahidilikige qarita işençiniñ degüdek bir hil bolmaslikiğa qarimay, bir türküm çüşlerniñ mezmoni haman ortak etirap kilingan nes, şum ehvaldin bişaret dep tonulidu. Şuña helk bundağ çüşlerdin perhiz kılıdu. Tövende Uyğurlar arisida tarqilip yürgen çüş tebirleri ve «Mecmuet'ul Ehkam» katarliq eserlerdiki çüş tebirleriniñ yamanliqtin bişaret bəriş menisi tereptin bir kaççe noqtılar boyiçe misal keltürimiz.

1) Çüş igisini kayğuğa girihtar kılıdigan çüşler:

Çüşide padişahlarni hoşal hâlde körmek.

Çüşide keme suga geriğ bolmaq.

Çüşide tütün – isni körmek.

Çüşide kuçkaç körmek.

Çüşide kala koğlimaq.

Çüşide çoñ bolmaq.

Çüşide korsiki toymaq.

Çüşide öyge kirmek.

Çüşide aççik koğun yimek.

Çüşide cuvaz yeği körmek.

Çüşide ötkeme körmek.

Çüşide közi kor bolmaq.

Çüşide teñge körmek.

2) Çüş igisini töhmetke girihtar kılıdigan çüşler:

Çüşide here körmek.

Çüşide tügmen kuruğ çörgilimek.

Çüşide yultuzlar tökülme.

Çüşide tuz körmek.

Çüşide hava güldürilmek.

3) Çüş igisini kesselge girihtar kılıdigan çüşler:

Çüşide gora üzüm körmek.

Çüşide aççık alma körmek.

Çüşide anar körmek.

Çüşide bëhi körmek.

Çüşide tola yiglimak.

Çüşide roh urmak.

4) Çüş igisiniñ ölümidin bişaret bëridigan çüşler:

Çüşide töge minmek.

Çüşide töge kicçirmek.

Çüşide süzük su körmek.

Çüşide boğaz töge körmek.

Çüşide rohniñ izzitige erişmek.

Çüşide bëşi gayip bolmak.

Çüşide paqlan körmek.

5) Çüş egisiniñ işliriniñ ravac tapalmasliki ve ziyan tartidiganlıkidin bişaret bëridigan çüşler:

Çüşide it kavimak.

Çüşide aççık taam körmek.

Çüşide turğun su körmek.

Çüşide eşektin yekilmek.

Çüşide hayvan tızikini körmek.

Çüşide bedinîge moy çıkmak.

Çüşide gelvir körmek.

Çüşide sivet körmek.

Çüşide çêçini çüşürmek.

Çüşide çêçi ösmek.

Çüşide bir közi kor bolmaq.

Çüşide kor bolmaq.

Çüşide burni puçuk bolmaq.

Çüşide lay su körmek.

Çüşide altun körmek.

Çüşide yerim ay körmek.

6) Çüş igisiniñ perzentsiz boluşidin yaki eyiplik perzetke erişişidin bişaret bėridiğan çüşler:

Çüşide hōpūp körmek.

Çüşide oğlaq körmek.

Çüşide tuħum yimek.

Çüşide tuħum çekilmaq.

Çüşide erlik altini ğayip bolmaq.

Çüşide Hindi (Hindistanliq) körmek.

Çüşide Nesara (Hiristiyan) körmek.

Çüşide tavaq çekilmaq.

Çüşide üzük körmek.

(Uygurlarda yene hamilidar ayallarniñ üzük çüşisi uniñ kız tevellut kılıdiganliqıǵa bişaret kılınıdu.)

7) Çüş igisiniñ yaman kişiler bilen dostlışı ve düşmenlik boluşidin bişaret bėridiğan çüşler:

Çüşide eyiğ körmek.

Çüşide aq kuçkaç körmek.

Çüşide kepter körmek.

Çüşide leglek körmek.

Çüşide otun körmek.

Çüşide ilan körmek.

Çüşide kara ilan körmek.

Çüşide çaşkan körmek.

Çüşide sêgizhan körmek.

Çüşide öyge ot ketmek.

Çüşide cigde körmek.

Çüşide sarni körmek.

Çüşide tülkini körmek.

Çüşide kazanğa ot kalimaq.

8) Çüş egisiniñ heterge uçrişidin bişaret bèridiğan çüşler:

Çüşide oruq kala körmek.

Çüşide böre körmek.

Çüşide kağa kaqilidimaq.

Çüşide yer yaqilap mañmaq.

Çüşide uçup yèkilmek.

Çüşide it keştige uçrimaq.

Çüşide çüşide çaqmaq çaqmaq.

9) Çüş egisiniñ uruq - tuğkanliriğa kèlidiğan ölüm, kèselliktin bişaret bèridiğan çüşler:

Çüşide öyniñ yuqiri temi örülmek.

Çüşide öyniñ töven temi örülmek.

Çüşide öyniñ kible temi örülmek.

Çüşide öyniñ şerik temi örülmek.

Çüşide torus örülmek.
Çüşide çoñ dereh yekilmek.
Çüşide oñ koli ğayip bolmaq.
Çüşide sol koli ğayip bolmaq.
Çüşide yayla qoruqluq atqa minmek.
Çüşide yultuz ekip çüşimek.
Çüşide beşiga keliç tegmek.
Çüşide koza çekilmek.

11) Çüş egisiniñ yurtiga kelidigan apettin bişaret beridigan çüşler:

Çüşide ay körmek.
Çüşide kala boğuzlimaq.
Çüşide kün tutulmaq.
Çüşide yer tevrimek.
Çüşide oruq inek körmek.
Çüşide oruq buğday simiz buğdayni çirmivalmak.

(Aħırki ikki çüş «Kuran» diki Yüsüp peygemberge ait kişseliride uçraydu.)

12) Yiğa – Zaridin bişaret beridigan çüşler:

Çüşide kök üzüm yemek.
Çüşide aq ton keymek.
Çüşide kök ton keymek.
Çüşide maysa körmek.

Yuqiriği türler kişilerniñ çüş mezmuniñiñ yaħşi – yaman boluşini teve kilidigan çoñ türler bolup, buniñdin başqa yene yuqiriği türlerge teve bolmaydigan, başkiçe yamanlarğa bişaret kilidigan çüşlermu bar. Emma ularniñ sani azraq bolğaçqa bu yerde tizip körsetmiduq. «Kutadgu Bilik» te bayan kilinişçe Udgurmiş çüşide ellik vaħinilik bir şotini köridu. U yantu qoyulğan bu şotiga yamişip ellikinçi vaħiniğa yetip barganda, bir etçi (Kassap) uniña su beridu. U suni içipla yuqiriğa örlep yoqaydu. Bu çüşke Ögüdülmiş uniñ

köñlini ayaş noqtisidin yaşşılıkka corup tebir bergende, Udğurmiş uni öziniñ ölümidin bişaret ikenlikini éyitidu ve uzaqqa barmayla vapat bolidu. Uniñ öz çüşige tebir bergende éyitқан munu sözi mezkûr çüşiniñ nes çüş ikenlikini delilleydu. Yeni:

6062 Ger çüşide bir қаça su içse, yèrim.

Tügedi tiriklik yèrimi yèrim.

6063 Eger içse suni tügitip èrih,

Tügedi tiriklik kèzildi kèvrim.⁸⁵

4.2.12.4. Yaman Çüşniñ Şum Aқivetini Tügitişke Dair Perhizler

Bir âdem yaman çüş körüp қалғандin кèyin uni yuқiriқi ehvallarniñ birige tedbiқ kılıp, öziге қандақ yaman aқivet kèlidiganlıқi bilgüsi kèlidu. Emma çüşke tebir bèriş maharitini hemmila âdem igilep ketken bolmaydu. Uniñ üstige çüş tebirlerini oқup қoyuş ve öz çüşidin kèlidigan yaman aқivetni bilip қoyuş bilenla, şu hil balayi – apettin saқlangili bolmaydu. Şuña, helk işençiside her қандақ yamanlıқ èlip kèlidigan yaman çüşnimu melum usullar bilen özgerivetkili, kèlidigan yaman aқivetni, tosup қалғili, tügetkili bolidu. Biz aldınkı sehipleride tilga alğan çüşni körgenla ademge sözlep yürmeslik, kiçide yaman çüşke tebir bermeslik, çüşiniñ tünci tebirini yaşşi terepke tartip bèriş қатарlıқlar emeliyette muşu meқsedte otturiга çıkқан perhizlik âdetlerdur.

Uygurlar çüştin kèlidigan yamanlıқni tügitiş cehette yuқiriқi usullarni sirt yene çüşni ètirap қилmaslıқ, sol teripige tükürüş ve sedike bèriş қатарlıқ usullarnimu қollinidu. Bular içide çüşni ètirap қилmaslıқ ҳurapatlıқ asaritidin nisbeten қutulğanlıқniñ ipadisi bolup, çüş körgüçi her қандақ çüş körüşidin қетиynezer, bundaқ çüşniñ yaşşılıқ - yamanlıқ bilen muқerer munasibitiniñ bolidiganlıқiға işenmey, eger işensimu, buni ègizda ètirap қилmaslıқ pozitsiyisi bilen “Çüş dègen uyқuniñ poқi” dep қuyidu çüştin kèlidigan yamanlıқni tügetmekçi bolidu. Eger rastinla birer hadise yaki ҳeter körülse, buni çüşke emes, belki başқа sebeberge baғlaydu. Bu çüşke tebir bèriş ҳurapatlıқida ilmiylikke қарap yüzlinişniñ otturiга çıkқанlıқini ipadileydiğan amildur. Uygurlarda yaman çüş körüp қалғандin кèyin sol terepke tükürüş uзақ tariққа иге bir âdetdur. Bu âdet eslide İslam dinida belgilengen usul bolup,

⁸⁵ Yüsüp Haş Hacip: «Қutadғu Bilik» Milletler Neşriyati, 1984 yili 5 – ay neşri, Uyğurçe. 1241 – bet.

kéyinçi Uyğurlarmu qobul kıldı. Bu yerde déyilvatqan “Sol terepke üç kêtım tükürüş” peket sol teripige qarıtıp şölgey çaçratmay üç kêtım tükürgendek heriket kılışni körsitidu. Bu şu çüşniy yamanlıqqa aylinip kêtışini tosudıgan çoñ herikettur. Kışiler arisida bu usul bek keñ tarkalğan bolup, her kışı yaman çüş körüp qalsa yaki “Qara bésip” qalsa derhâl ornidin turup sol teripige üç kêtım tükürüp qoyup andin yatidu yaki başqa işni kılidu.

Yaman çüştin kélidıgan balayı - qazanı yuqurkı usullar bilenmu tosıp qalgılı bolmaydıgandek ehval bayqalsa, yeni çüşteki paleketlikniñ süri bek éniq bolsa, undaqta kollinidıgan usul sedıqe bérıştur. Çüş tebirige alaquadar nurgun kitablarda ve «Mecmuetul Ehkam» niñ çüş teberi bölükide bir qatar çüşlerniñ neslik élip kélidıganlıkı, şuna sedıqe bérış lazımlıkı tektlengen. Yüsüp Has Hacıpmu sedıqe bérışniñ yaman çüştin kélidıgan yamanlıqni tügitişte muhim çare ikenlikini mundaq izahlaydu:

- 4369 Bimene bolsa ve çüş yaman,
Bérıp sedıqe, özün kütsun.
- 4371 Çüşün yahşı körseñ, söyügin haman.
Yaman bolsa hekke ségingin haman,
- 4372 Pékirlerge bersiñ kömüş, mal tavar,
Huda halisa ger balanı tosar.⁸⁶

Demek, bu qaraş helq arisdiki âdetler bilen tamamen oñşaydu. Helq arisida tilemçi – saillarniñ tekrar – tekrar deydiğan gèpi “Sedıqe balanı yer, töve gunanı yer” dègendin ibaret bolup, buniñda sedıqe berse kelgüsü balayı – apetniñ yènip kètidıganlıkı ipade kılinidu. Şuna Uyğurlar yaman çüş körüp qalğan haman, körgen çüşniñ neslik dericisige qarap yètim – yèsir, pékir – miskinlerge sedıqe bèridu. İslamiy qarashlarda yene “Zakat malniñ kulupi, sedıqe canniñ kulupi “Dègen gepmu bar bolup, bu yerde déyilvatqini zakat berse mal yütmey yahşı saklinidu, sedıqe berse ölümün başqa barlıq apeterdin saklinip qalgılı bolidu dègenliktur.

Çüş hazırğa qeder ekliy tereqqiyatniñ cevhiri bolğan ilim – pen teripidin tuluk yèşilip bolunmiğan bir rohiy hadisidir. Şundaq bolgaçqa çüş bilen âdem teqdiri otturisdiki munasibetniñ qandaq bolidıganlıkı hekkidiki tutuşniñ éniq ve togra bolmiğanlıkıdin, çüş

⁸⁶ Yüsüp Has Hacıp: «Qutadgu Bilik» Milletler Neşriyatı, 1984 – yılı 5 – ay neşri, Uyğurçe. 901 – bet.

hekkidiki hurapiy qaras ve yukirida tilga algandek perhizlik adetlermu ohşimigan dericide helihem saklinip turmakta. Hazirki zaman çüş hekkidiki tetkikatta Sëgmund Frëudniñ çüş tebiri hekkidiki qarashliri gevdilikrek. U öziniñ «Çüş Tebiri» (The Interpretation of Dreams) namliq kitabida çüşniñ intayin tulux ehmiyetke ve kimmetke ige pishik paaliyet ikenliki, uniñ üstige çüş könlide besilip qalğan arzu – hevesniñ başqa şekilde qandurluşı ikenliki, şuna çüşni kişiler eytip yürgendek kelgüsniñ bışariti degendin köre, uni ötmüş tecribiliriniñ eslinişi deyiş tüzük bolidiganliki... Qatarliq pikirni ilgiri süridu. Frëud’niñ çüşke tebir beriş usuli çüş tarihidiki yip – yeñi bir usul, bu cehettiki bir inkilap bolup hesablinidu. Buniñdin sirt yene Yavropada çüş tebirige ait usullardin yene, «Uşşasliq Prinsipı» (Principle of Analogous) din paydilinidigan simvollux çüş tebiri (Symbolic Dream Interpretation) usuli (Bu usulga «Tevrat» ve «Quranda» da tesvirlengen Yüsüp peygemberniñ pirevniñ çüşige yette orux kaliniñ, yette semiz kalini yütvetkenlikidek çüşige bergen tebiri tipik misal bolaydu.) ve «Tesevvur Prinsipı» (Principle of Association) din paydilanğan “Sifir Mitodi” (Cypher Method) qatarliqlar bar. Emma yukiriki qaysi hil usulda bolsun, u haman helk arisidiki enenivi çüş tebiri usuliniñ ornini elip keteligini yok (Bu hetta Yavropadimu şundaq.) işinimizki, çüş hekkidiki tetkikatlariniñ çoñkurluşıga egişip, kişilerniñ çüşke bolğan tunişi ösüp, bu cehettiki hurapiy qarashlarmu yokulup baridu. Emma bu mekşed emelge aşquçe, enenivi çüş qarashliri ve munasip adetler mevcud bolup turiveridu. Uyğurlarniñ adetlirige nezer salsaq, kişiler eñiniñ eçilişige egişip her qandaq bir kişi çüş körgen haman öz çüşlirige tebir izdeşmeydigan bolup ketti. Çüş tebiricilikni kesip qilguçılarmu asasen yokulup, u kitab, çüşnamiler arqilik elip berilidigan yaki bezide sel qarilidigan boldi. Emma yaman çüşlerdin perhiz kiliş, yamanlıklariniñ aldiniñ eliş adetliri, yaşşı çüş körse hoşal bolup, alıqandaq arzu – ümidlerde boluş ehvalliri helk arisida yenila mevcud. Bundaq ehvallarniñ yokulişi ahirki hesabta yenila helkniñ añ seviyesiniñ terekkiyat dericisi bilen bağlinişlik bolidu. Şu menidin qariganda, bundaq hurapiy adetlerniñ yokulişimu barliq hurapiy adetlerniñ yokulişi bilen teñ kedemlik bolidu.

4.2.13. Her Hil Kesblerge Ait Perhizler

Kesip insanlar cemiyetidiki ictimaiy iş teksimatidin peyda bolğan. İnsanlarniñ yaşaş ve terekkiyat ehtiyaci ularniñ mueyyen emgek serp kilişini belgiligen. Emma emgekniñ şekli her hil bolidu. İşlepçikiriş tuzülmiside nisbiy mustekil, emma öz – ara bir – birige tayinidigan, ohşimigan tiptiki emgekler biz devatқан her hil kesiblerdur. Kesiblerniñ ohşaş

bolmasliķi ictimaiy işlepçikiriş munasibitiniñ teñpuñliķini saķlapla ķalmastin, yene cemiyetniñ türlük ehtiyacini ķamdaşni kapaletke iķe ķilidu. Şuniñ bilen birge kişiler kesib ayrimisiniñ oķşimasliķiķa asasen melum kesbiy salahiyetke iķe bolidu. Her bir kesib kişiliri otturisida melom birdeklik, payda – ziyan munasibitidiki oķşaşliķ bolidu. Mana bu birdeklik ve oķşaşliķ her bir kesibniñ alahidilikini şekillendüridu. Her ķaysi kesipler özliriniñ oķşimiķan ķiyapiti ve alahidiliki arķilik, alahide örp – âdet formisi şeklide cemiyette mevcud bolup turidu.

Uyğurlarniñ işençiside kesibniñ türi ottuz alte ħil yaki yetmiş ikki ħil bolidu, deķen ķaraş bar. Yene “OĞul baliķa yetmiş ikki ħil hünere az kilidu” deķen bir heķmetmu bar. Bu sözler hünere – kesibniñ ottuz alte yaki yetmiş ikki ħil emes, belki bolidiķanliķini körsitidiķan ibaridur. Uyğurlarda kesib bilen hünere ħaraktère, obyèkit, iş tertipi cehetlerde perķlinidu. Kesib omomen keñ menide her ķandaķ işlepçikiriş paaliyitini körsitidu. Tar menide bolsa belgiler maharet teled ķilidiķan, yasaş esas ķilinidiķan, nisbeten senetlik tüsi bar işlepçikiriş paaliyetlirini körsitidu. Biz bu yerde èytivatķan «Kesiblerge Ait Perħizler» keñ menidiki kesibke teelluķ bolģan barliķ işlepçikiriş tarmakliri bolup, u hem tar menidiki kesibni hem hünere lerni öz içiķe alidu. Uyğurlarda hünere – kesibler risalilik ve risalisiz hünere dep ayrilģandin başķa, yene pirlilik hünere ve pirsiz hünere depmu ayrilidu. Risalilik hünere – bir ķeder yirik tiptiki muntizim hünere – kesiblerni körsitse, risalisiz hünere – kesibler bolsa ķoşumçe ħaraktèrdiki her ħil hünere – kesiblerni öz içiķe alidu. “Risale” – “Destur”, “Ķaide – nizamlar toplimi”, “hünere – kesib ķollanmisi” deķenlik bolup, “pir” bolsa, desturi (yeni risalisi) bar kesiblerni tunci ķetim icad ķilģan kamalet iģisi deķenlikiktur. Her bir hünere – kesiblerniñ pirliriniñ şekillinişi nahayiti murekkep bolup, aldi bilen ular her ķaysi kesiblerniñ peyda boluşı ve tunci ķitim şu kesibni ķilģan kişiniñ şu kesibke ķoşķan töħpisi heķķidiki epsane – rivayetler bilen munasibetliktur. Bu del «Medinîyet ve Tehnikiniñ Peyda Boluşı Heķķidiki Epsane» tipidiki epsanilerdur. Yene biri, Uyğur hünere – kesib pirliriniñ şekillinişige İslam dinî çoñķur tesir körsetken. Hazirķi Uyğur hünere – kesibleriniñ pirliriniñ hemmisi digüdeķ İslam dinîdin kelģen. Bolup, risalilerniñ özimu ķoyuķ İslamiy tüske iķe. Uyğurlarniñ hünere – kesib risaliliri nahayiti iliriki zamandila peyda bolģan kesib tecribiliri اساسida yèzilģan bolup, ularda her ķaysi hünere – kesibniñ iş ķaidiliri, eħlak mizanliri, perħiz âdetliri, şu kesiblerge ait rivayetler ve dualar ħatirilengen bolup, heķķ arisida hünere – kesibni risale ķaidiliri boyiķe èlip bèriş, her bir kasib özi ķilidiķan kesibke ait risalini saķlap, pat – pat oķup turmuş, risalni ecdadtin evlatķa miras ķaldurup kişilerge tarķitiştin ibaret. Risaliler içidiki kesib ķaidiliri bilen heķķ örp – aditi içidiki türlük kesiblerge ait ķaidiler birdeklikke

ige. Bu bizniñ Uyğur hünér – kesiblerige ait perhiz âdetlerini igilep élišimizdiki muhim menbedur.

Uyğurlardiki her hıl hünér – kesiblerniñ bir kısım ortak қаide – nızamliri bar. Mesilen, kesib atlımaslıq, kesbni oñaylıqçe özgertmeslik dègendek. Bu hıl қaidiler her қaysi kesiblerniñ muқim tereққи қilişini, kesiblerdiki menpeetni қоғдаşni kapaletke ige қilğan. Undin başқа hemme kesiblerde digüdek ustaz – şagirt munasibitige, kesbiy tillarğa, risale saқlaşқа ait ve kesbiy nızamni buzғuçı kasiblarni cazalaşқа ait ortak perhizlik âdetler bar bolup, biz bularni növiti kelgende mulahize қilimiz.

Hünér – kesiblerge ait perhizler her қaysi kesibler ara mueyyen ortaklıққа ve perқlerge ige. Bu perhizlerniñ kèlip çıkışı nuқtisidin éyқanda, bu her hıl dinlarğa, ibtidaiy tepekkurdin қalğan hırapiy қaraşlarğa, kesbniñ menpeetini қоғдаş èhtiyaciğa, kesb yusunliri ve nızamliriğa çètilidu. Her hıl hünér – kesbler helқniñ hâyâtlıқni қamdaştiki zörür paaliyiti bolғақа, bu cehettiki perhizlik âdetler haman keskin terzde tunulidu ve riaye қilinidu. Bu âdetler nisbeten bikinme bolup, şuniñğa munasip hâlde ular devrniñ özgürüş қedimi bilen teñ özgermeydu. Belki hèli uzaqқıçe saқlinidu. Biz bu alahidilikni tövende mulahize қilidiğan Uyğur hünér – kesblirige ait perhizlik âdetler içidin köreleyimiz.

4.2.13.1. Dèhқançilikқа Ait Perhizler

Uзақ devrlerdin bèri dèhқançilik işlirida ipadiliniп kelgen perhizlik âdetlerniñ sani köp bolupla қalmay, belki özgiçe alahidilikke ige. Bu aladidilik del tebietniñ hèmmitini sirlіk çüşiniş, işlepçikiriş obyèkitlirige çokunuş, tayiniş ve tileş pishikisidin ibaret. Biz bular içidin bèkinme hâlettiki dèhқançilik sistèmisida perhizlerniñ âdem bilen tebietni baғlap turidiğan nersige aylinip қalğanlıқini körimiz. Derveқe, kişilermu eşundaқ perhizlik âdetler arқilik özliri bilen tebietniñ munasibitini teñşep turidu.

Uyğurlar yerlik usulda tèriқçilik қilişқа âdetlengen. Dèhқançilikniñ pesil ҳaraktèri intayin köçlük bolғақа, barlıқ yigim – tèrim işlirida Uyğur dèhқanliri vaқitniñ del ve toғra boluşığa bek diққet қilidu. Қedimқи devrlerde seyyarilerniñ herkiti, yultuzlarniñ orni, burclarniñ almişisi... dègendek ehvallarğa қarap andin dèhқançilikni қilidiğan ehvallar bolğan idi. Mesilen: «Salname» dègen kitabta mundaқ bayanlar bar: "... Hўsusen, dèhқanlar

ziraet tikse, yil içide qaysi ziraet yaqsi, qaysi ziraet qimmet, qaysiniñ erzan bolidiganliqini muşu Salnamige qarap bikitişni tevisiye qildim...”⁸⁷ «Mecmuetul Ehkam» dimu ay Hemel burciğa ve Qevs burciğa tuğra kelgende ziraet tērisa yaqsi bolmaydiganliqi hatirilengen. Bu tecribiler emeliy dēhqañçilik işlirida eynen qollinilmigan bolisimu, emma ularniñ dēhqañçilikta yultuzlarniñ herkitige qaraydigan enenige bolgan tesiri nahayiti çoñ. Uygurlarda taki yiqinki mezgillergiqe Hūker, Çolpan, Yette Qozuq yultuzliriniñ, Taraza, Sunbule yultuzliriniñ orniga qarap ziraet tēriş hem yiqişniñ vaqtini belgileydigan astronomiyilik tecribiler bar idi. Helq arisida maqal terikiside ipadilengen astronomiyilik bilimler ene şu âdetniñ qalduqliridur. Mesilen, “Sunbule yēmi - qışniñ ğimi”, “Sunbolide su sal, Mizanda tēri, tēri, tērimisañ qoy nēri” dēgendek maqallarniñ peyda boluşimu ene şu qarashlar bilen munasibetlik. Qışkisi, sadda astronomiyelik çuşençilerge asasinip dēhqañçilik vaqit mezgillirini belgileş hem ilmiy asaqsa ige, şundaqla uniñda hurapatliq terkiblimu yoq emes.

Uygurlar dēhqañçilik igiligi bilen şugullanğandin ētibaren tērip kelgen ziraetlerdin esasliqi buğday, qonax, arpa, şal (ğürüç), tēriq, maş türidiki ziraetler, sevze ve çamğur qatarliq köktatlar, zire, arpabidiyan... Qatarliq dora ösümlikliri ve kēvez qatarliq ziraetlerdin ibaret. Uygurlar İslamiyettin kēyin, yerge tamaka tērişni qattiq çeklidi. Navada birer dēhqañ yerge tamaka tērip qalğan bolsa, u cemaetniñ lenitige ve küçlik eyiplişige duçar boldi. Bu hekte hetta mundaq petivalarmu otturiga çiqti: Yeni, melum ētizliqqa tamaka tērilip qalğan bolsa, şu yerge yette yil yaki qiriq yilğiqe qoğun tērip, qoğunluqni çitlimasliq yaki baqmasliq kerek. (yeni, uni kişilerniñ haligançe yēyişige taşlivētip, aşqıqini yiqivēliş kerek) Muşundaq qilğandila, andin yer paklinidu, tamaka tēriğuçiniñ gunahimu yuyulidu. Roşenki, bu âdet melum dairileride yolğa qoyulan bolup, u perhiz tamakini haramdep qarastin kēlip çiqkandır.

Uygurlar ētizğa asasen hayvan qıqlirini, sēstilğan ösümliklerdin qilğan yerlik oğutlarni quyup, ziraetlerni bēqip kelgen. Ētizğa âdem gendisini quyuş mesiliside köp talaş – tartiş yoqtur. Âdette âdem gendisi ētizğa quyulsimu, emma pişay dep qalğan ziraet bar ētizğa aden gendisini quyuş yenila çeklengen iş bolup sanilidu. Uygurlar tohuniñ gendisini naayiti

⁸⁷ «Salname», «Miras» Jorniliniñ 1996 – yiliniñ 4 – saniğa bisilğan hazırqi zaman Uygur tilidiki yeşmis. Uygurçe, 1 – bet.

paskina hem ziraetke paydisiz dep qarap, uni étizğa töküştin çeklinidu. Navada tohu gendisini étizğa kuysa, étizğa tiken ünér iken.

Uygurlar dèhkançilik saymanlirini bek qedirlep, ularni irimlik nerse qatarida kòridu. Uygurlar hünér – kesb risaliliri içidiki «Tèriqçilik Risalisi» de mundaq dèyilgen: “Buqusa, buyunturuq, keşkün, anguq qatarlik sapan cabduqlirini hezriti Cebrèil Âdem eleyhissalamğa dèhkançilikni ögetken çağda bëhiştin èlip çikқан. ... Dèhkançilik esvapirimu her hil tesbihlerni èytip turidu. Şuniñ üçün uniñ üstidin atlasқа, üstide olturuşқа bolmaydu.»⁸⁸ Muşu risalide èytilgandek qarashlar helq arisida bek keñ tarqalğan bolup, Uygurlar her qandaq dèhkançilik saymanlirini desseştin, atlashtin, tükürüştin perhiz qilidu. Ketmenge dessise nanga dessigendek bolidu dep, ketmende oltursa, nanni astıgа koyğanlik bolidu dep corup çekligendin başқа, yene her qandaq dèhkançilik esvapiliri qalaşmu kattıq çeklinidu. Bu hekte mundaq gepler bar. “Kimiki yağaç sapan (buqusa) ni köydürüp qalisa, balisi put - qoli maymaq hâlette tuğulidu.”, “Söremni otқа qalisa, balisi aqsak tuğulidu”, “Sèvetni qalisa, balisi çolâq hâlette tuğulidu”. Bu qarashlarnıñ hemmisi dèhkançilik saymanlirini uluğlaş, muqeddes körüş tuyğuliri bar. Yuqirida èytilgandek, dèhkançilik saymanliri irimlik nerse bolğaçқа, kişiler ularğa qarita yuqirikidek perhizlik muamilini tutqandin başқа, yene ularni melom hasyetke ige depmu qaraydu. Mesilen, helq arisidiki bir âdette қоş heydeşte işlitilidigan boyunturuqni segençük qilip uniñgа balini salsa, bala salamet bolidiken hem qarçap ketmeydiken. Bu dèhkançilik saymanlirini uluğlaşniñ eñ tipik misali bolsa kèrek. Uygurlar қоş kala bilen yer ağduridu. Bir kala bilen yer ağduruşni mekroh dep hèsablap çekleydu. Bu hayvanğa mèhriban boluşniñ ipadisidur. Buqusa yaki sapan bilen yer ağduruvatqanda, beziler hetta ayallarnıñ étiz bëşiğа çikişidin kattıq perhiz qilidu. Kışilernıñ qarışıçe, yer ağduruvatqanda ayallar étiz bëşiğа çiksa, tèriğan ziraet ala ünüp qalarmiş. Pütün dèhkançilik ceryanida ayallarni napak dep qarap bir qatar işlarğa yuluqturmaslik - Uygur dèhkançilik perhizliridiki muhim bir tereptur. Yene emeliy meqsedni hurapatlik içige yoşurup, “Ağdurup koyğan yerni dessise, qirni buzivetse yaman bolidu.” Dep qarap eşundaq kiliklarni tusidigan ehvallarmu bar. Uygurlar yer ağdurup bolğandin kèyin buqusa ve sapangа çaplişivalğan topini irimlik nerse dep qarap, uni bovaqlar üçün işlitidu. Biz «Tuğum Perhizliri» de bovaq bala bar öyge ölüm hevirini èlip kirse bolmaydiganlikini tilga alğan iduq. Eger birer bovaqniñ boyni piçilip bek biaram bolup ketse, helq bundaq kèselni “ölük

⁸⁸ «Kedimki Uygur Hüner – Kesb Risaliliri», 1 - Kısım, Qeşker Uygur Neşriyati, 1998 – yili 12 – ay, 1 – neşri, Uygurçe, 14-, 20- betler.

çilisi” dep atap, bu késelniñ bovaqniñ birer kişiniñ ölüm hevirini añlap qalğanlıqıdın bolğanlıqını cezim qilidu, hemde uni davalaş üçün yer aqdurğanda buqusa yaki söremge çaplışıp qalğan topını aptapqa silip qurutup, andin uni èzip, şamalğa sèlip sorup, topiniñ yumşaq kısmını baliniñ boyniniñ piçilip ketken yèrige sürkep qoyuş arqılıq davalaydu.

Uruq çèçiş dihqañçılıq emgikidiki hâlkilik bir iştur. Uyğurlar uruq çèçişni intayin ciddi iş dep qarap, ossi kèlişken yerge uruq çèçişniñ del vaqtida boluşıǵa diqqet qilidu. «Tèriqçilik Risalisi» de uruq çèpiş heqqide mundaq qaide békutilgen: “Uruqni yerge çapqanda diqqet qilidiğan sekkiz muhim iş bar. Birinçi, ètikadni pak qiliş; İkinçi, Allah’ni yad qilip pirlar heqqide dua qiliş; Üçinçi, uruqni oñ quli bilen çèçiş; tötinçi, her qañçe aççıki kelgen bolsimu nameiqlul, nasaz sözlerni qılmaslıq; beşinçi, köñül – köksini keñ tutuş; altınçi, bedenni hemişe pakiz tutuş; yettinçi, alimlarni dost tutuş; sekkizinçi, Allah’qa tevekkül qiliş.”⁸⁹ Helk arisida uruq çèçiş aditi yuqirida bayan qilingan ehvallardinmu inçike ve murekkep bolup, uruq çaçquçi cehette, Uyğurlarda ayallar bolupmu hëyizdar ayallarniñ uruq çèçişini meniñ qilinidu. Şundaq qilisa ziraet ala ünüp qalidu dep corup, uruqni asasen erler çaçidu. Eger èri bolmiğan ayalniñ yèrige uruq çèçişqa toğra kelse, u ayal başqa erlerge uruq çaçkuzidu. Navada birer ètizniñ ziraet buluq bolmay ziraet ala ünüp qalğan bolsa, başqilar ala üngen şu ziraetniñ uruqini ayal kişi çaçkan iken dep qaraydu. Şuña imkankeder yeşi tohtıǵan tekvadardaki kişilerge uruq çaçkuzidu. Yaş oğul balılarniñ uruq çèçişimu şu asasta perhiz qilinidu. Huddi risalide èytqandek, Uyğur erliri uruq çaçqanda bedenni pakiz tutidu, cunup hâlitide yaki èhtilam bolğandin kèyin yuyunmayla uruq çèçiştin intayin perhiz qilidu. Uruq çèçiş intayin del vaqtida boluşı teleb qilinsimu, biraq Uyğurlar çarşenbe künide uruq çèçişni halimaydu. Peyşenbe ve cüme künide uruq çèçişni evzel köridu. Erler uruq çaçqanda pak bolğandin sirt, oñ qolida uruq çaçidu, sol qolida uruq çèçiştin bolsa perhiz qilidu. Mundaq qilsa iş yaqşi netice bermeydu dep qaraydu. Uruq çaçarda aldi bilen “Bismillahirehmanirrehim” dep andin “Tilsiz ve tillik canu – canivarlarniñ heqqide, yetim oğul – tul hotunlarniñ heqqide” dep andin çèçişqa başlaydu. Uruq çaçqanda uruqni çañgalğa èlip yiqin yerge çaçmay, silkip yiraq yerge çaçidu. Muşundaq qilsa, ziraet tekşi üngendin başqa, uruq ètiz sirtıǵa ve qirlarğa çıçilip, üngendiriniñ dènini canivarlar yeydu, ziraet oqşaydu, sahibi (igisi) mu savap tapidu dep qaraydu. Uruq üngendin kèyin, oqşıǵan ziraetlerge başqılarniñ yaman köz bilen qarışını, ziyade mahtap sözlep, “Yaman til” tekküzüşini istili buzuk ayallarniñ oqşıǵan ziraetler

⁸⁹ «Qedimki Uyğur Hüner – Kesb Risaliliri», Qeşker Uyğur Neşriyatı, 1988 – yili 12 – ay 1 – neşri, Uyğurçe, 1 - kısım, 16 -, 17 – betler.

yinidin ötüşini, ayallarniñ canabetlik hâlitide yaki heyzdarlık hâlitide ziraetgahğa kirişini hem maysa taklışini kattık çekleydu. Yukiriki iştin qaysi biri sadir bolidiken, ziraetke ala çüşüp kêtidu, boğday kıyıkup kêtidu (Bek boluk öskini bilen başkliri az ve pücek bolidu.) konaq bėşi alamedek bolup qalidu dep qaraydu. Emeliy işlepçikiriş ceryanida başqa kişilerni ziraetimge qarima, mahtima, yenedin ötme dēgili bolmaydu, bezi tasadiyiy hadisilerdin saqlanğılimu bolmaydu. Şundaq bolğaçqa, ziraetke yaman köz yaki yaman til tegmeslik, napak kişilerniñ yēkinlişisi yaki kēdem bėsişi sevebidin ziraetniñ bolğunup ala bolup kēlişidin saqliniş üçün, bezi aktip aldinē eliş tedbirliri qollinilidu.

Aşlıq yigış dihqançilik eñ hâlkilik ve muhim paaliyetlerniñ biri bolup, bu hosulğa erişidigan, tokçilik bolidigan, canu – canvarlar şatlinidigan peyt, şundaqla bir qatar yamanlıqlardin, yamanlık keltüridigan söz – heriketlerdin hezer kilidigan peyttur. Orma mezgilide bolsun yaki başqa ziraetlerni yigış vahti bolsun, Uygurlar başqa qoşumçe işlarni tohtutup koyup pütün es – yadi bilen yigimğa kirişidu, emgek küçi yitişmigende kişiler bir – birige yardım bėrişip, lapqutlişidu. Orma oruvaqanda mundaq bir neççe perhizge riaye kilish helk arisida heli omumiylıqqa ige: Orma oruvaqanda orgağni oynap mēniş perhiz kilinidu. Helk işençiside, kişi orgağni oynap mañsa, ormisa ilgiri kelmeymiş. Bu emeliyette orma oruvaqanda diqqet – etibarini orma oruşkila qaritişqa kilingan perhiz şekilidiki dalalettur. Orma oruvatqanda bir sol orma orulup bolğandin kēyin aram elişqa toğra kelse, orgağni yerge taşlap qoymaydu, belki yerge sancip koyidu. Orgağni yerge taşlimaslik perhizini bezi kişiler orminiñ ilgiri kelmeydiganlıqıga seveb qilsimu, bizniñçe ehval undaq emes. Belki orgağni taşlap koyğanda ence (Buğday ormisi, orulğan buğday - kunağniñ kiçik bağlimi) arisida kēlip yütüp kētişi mümkün. Sancip koyğanda uni tēpiş asan bolidu ve yütüp ketmeydu. Mana bu eşu perhizniñ kēlip çikişidiki asastur. Uygurlar buğday ve konaq qatarlik ziraetlerni orup bolğandin kēyin, şamal ötüşüp turidigan, katnaş şaraiti kolay bolğan pakiz bir cayni tallap şu yerni haman kilidu ve orulğan ziraetni hamanğa yötkeydu. Ziraeti orulğan eñizlikta yoqsullarniñ başqa tērivelişiga yol koyidu. Can – canivarlar heqki dep, eñizlikni pakiz süpürüvetmeydu, qalduq danlarni elip ketmeydu. Haman tēpiş – dēhqançilik emgikiniñ eñ ciddi ve eñ ümidlik mezgili bolğaçqa, dihqanlar hamanıñ mol hosulluq boluşini közlep, her hil irimlik âdetlerge riaye kilidu. Haman Uygurlar neziride beht, kut, beriket seynasidur. Hamanğa qadalğan moma yağaç bolsa beriket nişanidur. Şuña Uygurlar hamanğa alahide etibar bilen qarap bundaq kut seynasida bir qatar iş – heriketlerdin çeklinidu. İlgiriki uzak bir mezgilde Uygurlar buğday, arpa, tēriq ençilirini hayvanlarğa desitip yençigen. Bundaq haman tēpişte bir qatar yanmu – yan hayvanlarniñ hamanında encini

çeylişi üçüp moma qadilidu. Helk arisida moma qadimay haman çeylise hamanga yolukmaydu, hamanda berket bolmaydu dep irimdaydu. Emeliyette bu moma bolmisa hayvanlarni hamanda başkurgili bolmaydiganlik sevebidindir. Uygurlar hamanni muqeddes orun dep qarap, hamanga tukuristin, hamanga hacet kilistin, hamanga sol put bilen kiristin, hamanga ulag minip kiristin, kolini keynige kilip gidiyip kiristin, hamanda iskirtistin, hamanda tillisistin kattik perhiz kilidu. Haman keypiyatniñ muqim, hoşal - horam ve keskin boluşiga kapaletlik kilidu. Hamanga kirgende besmele (Bismillahir rehmanir rehim) eytip oñ puti bilen kiridu. Bu hekte sehri qarash اساسida şekillengen mundaq ikki perhiz bar: Yeni kişiler ilgiriki devrlerde hamanga tömür saymanlarni elip kirmeytti, hamanga su elip kirmeytti ve su içmeytti, içişke togra kelse haman sirtiga çıkıp içetti. Tömür saymanlarni elip kirmeslik tömürniñ kattik bolganliki sevebidin hamandiki beriket az bolup qalidu dep qarastin bolsa kerek. Çünkü “Beriket” söziniñ tüp menisi “Köpüyip keliş, avuş” tur. Kattik nerse köpeymeydu. Demek, tömürge oşşas uyul, kattik nerse aşliqqa yekinlaşsa aşliqta beriket (Köpiyiş) bolmaydu. Haman eliş mezgilliridiki eñ çoñ hevvp yamğur yegip ketiştir. Demek, hamanliqqa elip kirgen su yamğurni eslitidigan bolgaçqa, u çeklengen boluşi mümkün. Uygurlar hamanliqqa kirgende bedenniñ pakiz boluşini teşebbus kilidu. Napak, cunup ademlerniñ hamanga kirişini çekleydu. Bundaq ehval sadir bolsa aşliqta beriket bolmaydu, aşliq bulğunidu dep qaraydu. Bezi caylarda camanga dövilep qoyulğan encilerniñ gerip teripidin ötüşni çekleydigan ehval bar. Kişilerniñ qarışıçe, Hızir hamanliqniñ yaki enciniñ gerip teripide bolidiken. Navada kişi hamanniñ gerip teripidin öitse, Hızir hamandin ketidiken – d (?*364) hamanda beriket bolmaydiken. Uygurlarniñ haman çeylestiki irimlik âdetliriniñ biri «Haman Nahşisi» eytiştir. «Haman Nahşisi» yene «Lay – lay Nahşisi» depmu atilidu. Lay – layçılar haman çeylavatkanda, oñ mürisige arini elip, sol quli bilen kulikini tutup, hamanga katқан at - ulaglarniñ momini devr kilip aylinişiga egişip yukiri avaz bilen «Lay - Lay» salidu. Helk işençiside «Lay – Lay Nahşisi» eytsa hamanda beriket bolidu, «Lay – Lay» salmisa beriket bolmaydu. «Lay – Lay» tovlaştiki meşsed cin – şeytanlarni koğlap, ervahlarni hamanga çakiriş üçünmiş. Haman çeylinip bolğandin keyin, şamalğa selip sorulidu, şu arkilik dan bilen saman ayrilidu. Kısmen caylarda haman soruvatqanda ayal kişiniñ hamanniñ ayiği (saman çüşidigan terep) din ötüşi perhiz kilinidu. Navada muşundaq kılsa selkin şamal tohtap qalarmış. Derveke, ilgiriki devrlerdiki şamal küçige tayinip haman soruydigan ehval üçün eytkanda şamalniñ tohtap kelişi yahşi iş emes. Bu ayallarni napak, töven degen qarash bilen koşulup, yukiriği perhiz kelip çıkқан. Hazir matorluk şamaldurğuçniñ işlitilişi bilen bu hil perhizmu tedriciy yokalmaqta. Haman sorulup

bolğandin këyin, dan moma etrapığa dövülinip çeşlinidu. Danni çeşligede moma etrapığa aylandurup tökidü. Muşu vaqıtta çeş etrapıda oyaq - boyakka ötuş, hamangä tuyuksız këlöp kalğan ademlerni kuruq kol yanduruş, çeşni tağarğa ussuvatqanda moma ustige qarış perhiz kılınıdu. Muşundaq heriket - kılıqlarni kılış beriketni uçurvitidu dep çüşinilidu. Boğday çeşlep koyğanda yene başkılarniñ këlöp yaman köz silişi, yaman til tekküzişi meniñ kılınıdu. Navada aşlıq ussivatqanda “közi yaman” dep qaralğan ademler këlöp kalsa, işni kęçiktürüp kılıdu. Aşlıqni tağarlarğa ussuvatqan ceryandiki til perhizliridin yene başkılar këlöp “Ussup bolduñlarmu?”, “Tugep kalğandu?” dęgendek sözlerni kılıştin çeklinişi, aşlıq ussuvatquçılarniñ “Ecep tügimidi bu iş?” dęgendek sözlerni kılmaslıki katarlıklar bar. Navada birersi këlöp muşundaq geplerni kılıp salsa, bundaq gepni añlıguçılar derhâl derdiye bėrip “Ağziñğa taş!” dep koyıdu. Uyğur dēhkanlıri çeşni ussuştin burun çeçvin, kepsen ve öşre katarlıqlarni ayrip ayrim cayğa tökidü.

Uyğurlar hamandiki aşlıqni öyge toşup bolğandin këyin, şu aşlıqni tartıp un kılıdu ve tunci etken tamaqni başqa kişilerge bermey özliri yevalidu. Bolupmu un tartmastin burunla boğday yaki kōnaqni yėrip, yarma ętip içivalıdu. Bundaq kılış şu aşlıqniñ beriket tēpip uzakkıçe yėtişi, özlirigila has bolup, israp bolmaslıki üçün kilingan irimlik ędetdur.

Yukiriği mezmonlar Uyğurlarniñ dēhkançilik kesbige dair asasiy perhizlik ędetliridur. Elvette, rayon perkıge asasen kışmen perhizlik ędetlerde oşşimaslıklar mevcud bolıdu. Şundaqtımu yukiriği perhizler pütın milletke ortak bolğan ędetlerdur. Yeza igilikniñ kışmen maşinilişi, kişilerniñ añ seviyesiniñ ösüşige egişip, dēhkançilik işlepçikirişige dair bir kışim ędetlerde özgiriş boldı. Emma omomiy cehtin qariganda, Uyğurlarniñ dēhkançilik bilen şugulliniş kōlimi, iş tertipi... de kōp özgiriş bolmıgacqa, hēli kōp irimlik ędetler hēlhem saqlanmaqta.

Dēhkançilik yene bağvençiliknimu öz içige alıdu. Uyğurlar arisida “Bėgi yokniñ ceni yok.” dęgen maqal bar. Şuña yeza - kışlaqlarda her bir ailiniñ kem dęgende birdin bėgi bolıdu. Bu hektiki irimlik ędetler nisbeten az bolup, biz ularni tövende sanap ötimiz. Uyğurlar bağ – varangä yaman köz ve yaman til tēgidu dep qarap, kişilerniñ öz bėgini ziyade mahtışini, yaman köz bilen qarışini yaqturmaydu. Şuña bağka köz ve yaman til teğmisun dep, bağ – varangä birmunçe irimlik nersilerni ęsip koyıdu. Uyğurlarnin neziride hemme mēve (tavuzdin başqa) cehtin çıkkan. Şuña ularni asraş yahşi ehlak cümlisige kirıdu. Uyğurlar dēhkançilik pirini Cebrēil perişte yaki Âdem eleyhissalam dep qarisa, baqqallikniñ pirini Seydivekkas dęgen zat dep qaraydu. Yene helk arisida “Yette yil baqqallik kilingan kişi

cennetke kiridu.” dēgen gepmu bar. Uyğur baqqalliriniñ hēridarğa mēve – çivilerni haliğançe tētiktuzidiğan, emma heķ teleb kılmaydiğanlık enenisi sebebidin kēlip çıķķan karāstur.

4.2.13.2. Ovçilikğa Ait Perhizler

Uyğur ecdadliri nahayiti qēdimki zamandin tartipla çarviçilikğa yandaştırurp ovçilik kesbi bilenmu şuğullinip kelgen. Uyğurlar ov ovlıǵanda ovlimaqçi bolğan hayvanlarni kōzitidu. Âdette her qańçe mohtac bolsimu, hergiz boǵaz hayvanni ovlimaydu. Uyğurlar İslam dinī ētikandin kēyin, ovçilik kılganda qaķķan qurup hālāl hayvanlarni ovlaştin, hayvanniñ boynıǵa sirtmaq sēlip ovlaştin perhiz kılidıǵan boldi. Çünki qaķķan qurup yaki sirtmaq sēlip hayvanni ovlisa, ulardin qań çıķmaydu emma ölidu. Qēni çıķmay ölgen hayvanniñ kōşiniñ haram bolğanlıki sebebidin, bu yosunda evlanğan hayvanni yēgili bolmaydu ov bihode bolup qalidu. Şuña yel miltıķ, çomaķ qatarlıķ qorallarni köprek işlitidu. Yene bir âdette ovçılar hālāl hayvanni ovlıǵan qoral bilen haram hayvanni ovlaştin perhiz kılidu. Bundaķ bolǵanda, İslamiy qaide boyıçe ēytqanda ovlanğan hālāl hayvanniñ göşini yēgili bolmaydu bundaķ ovmu bihode bolup qalidu. Yene şundaķ ovçıarmu barki, ular muqeddes kün dep sanalğan cüme künide ve Ramizan ēyida ovçilik kılmaydu. Hēyt künliridimu ovçilik kıliştin perhiz kılidu. Buniñdin sirt hayvanlarda roh bolidu, dep qarap melum hayvanlarni ovlimaslıķ, yaki melom qaǵda ovlimaslıķ, totēm hayvanni ovlimaslıķ qatarlıķ perhizler ve ovçilik yosunliri qēdimki zamanlarda bolğan ve hazirmu kısmen caylarda saqlinivatқан boluşi mümkün, bu cehette matēriyalmiz ve melumatmiz kemçil bolqaçqa, muşunçilik tohtilimiz.

4.2.13.3. Baqmiçilikğa Ait Perhizler

Baqmiçilik ovçiliqtin kēyinla bolğan igilik şekli bolup, u yavayi hayvanlarni köndürüp öy hayvanlırıǵa aylanduruş, hemde ulardin melom ēktisadiy kımmetke ērişiş üçün barlıķqa kelgen. Dēhqańçilik igilik şeklide, baqmiçilikniñ orni yuķiri bolup, baqmiçilik dēhqańçilik igilikide izçil quşumçe orunda turup kelgen ve kēyinçe tedriciy hālda mustekil kesbke aylanğan. Hazirki Uyğurlarda baqmiçilik bilen dēhqańçilik birlikte ēlip bērilmaqta. Yene

qismen h allarda bu ikki kesbni ayiriv etidiĝan ehvallarmu bar. T ovende biz Uyĝurlarni n pili ilik kesbiybilen  arvi ilik kesbidiki perhiz  detlerini nu tilik k lip tehlil k limiz.

Uyĝur helki uzak tarihtin boyan  jme ust rup, pili ilik, yipek ilik, me  t ilik ve yipek to ulmi ili idin  baret kesbler bilen  uĝullinip, yipek yoli medeniytide pili iliktin hasil k lĝan yipek mehsulatliri bilen belgilik orun tutup kelgen.  oten,  e  er  atarlik yurtlarda kedimdin tartip  jme  st r l p, pili ilik davam etk z l p kelgen. Pili ilikni n bir  atar murekkep i  ceryani bolidu. Biz bu mesile he  ide to talmaymiz. Pe et pile b ki  ceryanida riaye k li ka t gi lik dep  aralĝan qismen perhizlik  detlernila tilĝa alimiz. Uyĝurlar pile ba idig an ademni n ve  yni n tazili iĝa alahide di ket k lidu. Bu konkret pakizli ni k rsitipla k lmastin, yine idiyediki yaki  kididiki pakizli nimu k rsitidu. Ki iler pili haniĝa kirgende ve  i kanda  okum pak h letni saklaydu. Napak ademler  ataridiki cunup ki iler, h ydar ayallarni n pilehaniĝa kiri i meni y k linidu.  i  bolmiĝan ki ilerni n pili haniĝa bihude kiri imu  eklinidu. Yene pili hanida na ayan i larni k li , na ayan gep – s zlerni k li mu perhiz k linidu. Mu unda  bolmaydiken, pile    p ĝoza p  ek bolidu, hosul k miyip dep  araydu. Uyĝurlar pilehana muhitini n sap bolu ini, t mporaturisini n mu im bolu ini bek  tibarĝa alidu. Pilehanida tamaka  eki , is – t tek tarkiti , pililerge  a  – tozanlik yupurma , k iĝ ve e let arila kan yupurma larni pililerge bermeslik  atarliklar emeliy mepeet nu tisidin otturiĝa  oyulĝan tecribivi perhizler bolup h sablinidu.

Uyĝurlar  arvi ili ni asasiy kesb dep  arap, h y ti paaliyetlerde uni nĝa tayanĝanli i   n, bu ceheetimu bezi irimlik  detlerni ve perhizlerni  ekillend rgen.  lamiyettin k yin Uyĝurlar  arvi ili ni n k lip  i i ini  lamiy yosunda tesvirlep,  arva b ki  Musa peyĝemberdin,  arvi ili ni n (bolupmu padi ili ni n) piri Musa eleyhisalamdur dep  aridu.  arva b ki ta meyli yaylaqlarda bolsun yaki ailide bolsun,  otan lazim bolidu. Biz «Turalĝuĝa Ait Perhizler» de haram hayvan (mesilen, e ek, k  ir) ni n  otini n salganda ularni n ar a terpini k blige  aritidig an k lip salmayd ganli i, belki  otanni n  erb,  imal ve Cenop teripige o ur salidig anli ini s zlep  tken idu . D mek, helk i en iside  otan mallar ayniyd gan, t lleyd gan beriket makani bolup, buni nĝa ait hem bir qisim perhizler bar. Mesilen, Uyĝurlar meyli yaylaqtiki  otanda bolsun yaki aile i idiki  otan ( gil) da bolsun, uni n i ide i kirtmaydu,  o  – ki ik teret k lmaydu, pakizla  me sidide  otanni s p rmeydu. Navada  otanni s p rse  oyĝa b re t ger iken.  u na s p rmey, va ti – va tida topa s pip hayvanni n astini  uru  tutidu. Emma  otanni  uru da  me sitide hergizmu k l t kmeydu. Uyĝurlarda “ dem  ula tin semriydu, hayvan tuyaqtin” deydiĝan ma al bar. Buni nda

déyilgini hayvanniñ asti çile bolup, vaqti – vaqtida quruğdalmisa, hayvan semrimeydu dégenliktur. Uyğurlar yine canabetlik hâlette qotangâ kirıştin bek perhiz kılidu. Undağ bolmaydiken, malda beriket bolmaydu, töl aziyip kêtidu dep qaraydu. Uniñdin başqa yine qotandın mal alğanda cüme künide yaki her küni zaval peytide mal almaydu. Qotandiki yalağ (oğur) tuz terkibi bar yemeklikler quyulidığan, hayvanlarğa yem bérışte işlitilidığan nerse bolğaçqa, uniñdin atlap ötüştin hezer kılinidu.

Mal töllevatqan mezgil helk işeniside intayin hâlkilik peyt bolup, bundağ çağda çarva baqquçılar bir kısım işlardın perhiz kılişqa toğra kèlidu. Hurapiy qarash boyıçe, mallar töllevatqan mezgilde çala köygen otunni qayta qalaştın perhiz kılidığan âdet bar. Eytılışçe, navada şundağ kılsa, mallar küni toşmastın burunla tuğup qalarmış. Uyğurlar yine “yaman köz” qarışığa asasen mallar töllevatqanda yat kişilerniñ ularğa qarap turuşını çekleydu. Mal igisimu hem mal tuğuvatqan dekişileride malniñ tuğuşığa qarap turmaydu. Bundağ kılsa “Mal çetinep qalidu.” dep coruydu. “Çetineş” dégenlik malniñ tuğmas bolup kelişini yaki alağırağ kèsilige giriqtar bolup kelişini körsitidu. Omumen, qotangâ napak hâlette kirış, kül tøküş, mal töllevatqanda qarap turuş, “yaman köz” lük ve “yaman til” lik ademlerniñ qarap turuşı qatarlıklar malniñ çetinep kelişığa sebebçi bolidu dep qarilidu. Uyğurlar yine yeñi tuğulğan töllerni sanımaydu. Bundağ kiliş aldiraşanlıq bolup, ular ey boluvalğandın keyin andın sanaydu. Uniñdin burun sanaş malniñ berikitini uçuridu dep qarilidu.

Mal – çarva békışta bir yaylaqtın yine bir yaylaqqa köçüşmu irimlik iş bolup, bu heqta mal padisini peyşenbe künide ve cüme künide bir yaylaqtın başqa bir yaylaqqa köçürmeydın perhizlik âdet bar. Eytışlarğa qarıganda, peyşenbe künide yaylağ köçse, köçküçiniñ qazini sunup öyidin beht qaçar iken. Navada cüme künide mal köçürse, mal ensiz bolup, çarvılar ölüp kêtidiken.

Uyğurlarniñ âdetliride padiçe ve çarvıçılara qoyulidın bir munçe teleb bar. Malçilikniñ rivayetlik tarihi ve qaide – yosunliri çüşendürülgen «Malçilik Risalisi» de şundağ déyilidu: “Maldarğa qañçe nerse bidettur? Cavab: Birinçi, yalğan sözleş; ikkinçi, malni har körüş; üçinçi, natoğra iş kiliş; tötinçi, maldar helk bir – biri toğrisida yaman söz kiliş; beşinçi, yuñni napak yerge qoyuş; altınçi, mal – kala békıp risale saqlımaslıq; yettinçi, napak vaqtta malniñ arisığa kirış; sekkizinçi, bir – biridin otlağ talişiş.”, “Her qandağ qoy baqquçı âdem özini nahayiti pakiz tutuşı kerek. Eger tazilikqa riaye kılmay napak hâlda qoy

bağsa, bağқан qoyliriğa kësellik tarqap, her hil apetlerge uçraydu.”⁹⁰ Bulardin sirt yene şu hildiki perhizlik âdetlerin mal padisini yërip ötmeslik, pada baqidiğan tayaqni tayinip mañmaslik, qoyni keynige qilip turup qoy baqmaslik, mal bağlaydiğan arqamçidin atlimaslik, cüme künide mal öltürmeslik, malni tillimaslik ve urmaslik qatarliqlar bar. Rivayetlerde èytilişçe, malni qiriq yil tillimay ve urmay bağsa, padiçiğa Hızir yoluqarmış. Bu bizge Musa peyğemberniñ Kenan çöllikide qiriq yil mal bağqandin këyin Hızirğa uçriğanliqtek bir İslam rivayitini eslitidu. Uyğurlar keñ yaylaqlarda pada bağqanda, bir – biriniñ padiliriniñ arilişip ketmesliki hem şu sebebtin ziddiyet körülmesliki üçün, çarvilarniñ qulıqi, bëşi, bedinî qatarliq caylarğa oñşimigan belge ve en salidu. Muşundaq tonuş ve perqlendürüş usulida mundaq bir irimlik âdet bar: Yeni, hayvanniñ qulıqini kësip belge salganda, qulaktin kësip çiqirivëtilgen parçini çömüle uvisidin başqa yerge esla taşlimaydu. Buniñdiki sebep malniñmu çömülileridek avup këtisini arzu qiliş bolsa kerek.

Qiskisi, Uyğurlar çarvıçılıqni muhim kesb dep qarap, bu ceryanda yukirikidek perhizlik âdetlerge riaye qilip kelgen ve kelmekte. Mallarğa ait başqa nuqtidiki perhizlerni «Hayvanatqa Alaqidar Perhizler» bölükide mulahize qilidiğan bolğaçqa, bu yerde muşunçilik tohtılış bilen kupayilinimiz.

4.2.13.4. Soda– Ticaretke Ait Perhizler

Uyğurlar yipek yoli ticaret alaşide ticaretke mahirliqi bilen muhim orun tutup kelgen helktur. Ottura tüzleñlikler teripidin Yüençi, Vëyhi, Hüyhe namliri bilen atalğan Uyğurlarniñ ecdadliri içki sodiğa ètibar bëripla qalmastin yene taşkiy sodigimu intayin ètibar bergen. Bolupmu Urhun Uyğur hanliqiniñ ottura tüzleñlik hanliqliri bilen bolğan soda – ticariti intayin canlangan. Uyğurlarniñ ètnik terkebini şekillendürüşke katnaşқан soğdilar yipek yoli sodisida intayin akitip rol oynigan helk bolup, ularniñ sodiğa mahirliq alahidiligi Uyğurlarğa udum terzide miras bolup qalğan. İdikut Uyğur hanliqi ve Qara Haniylar Hanliqiniñ soda – ticaret işlirimu intayin güllengen bolup, ularniñ içkiy ölkiler, Ğerbtiki ellerdin Sasaniylar, Samaniylar, Ereb sultanliqliri, Hindistan qatarliq dölet ve sulaliler bilen qilğan çarva – mal, aşliq, yipek – gezmal, metbee buyumliri, dora – dermek, par – pur

⁹⁰ «Malçilik Risalisi», Helk Arisidin Tëpilğan Qolyazma Nuşa, 24 -, 25 -, 95 -, 96 – betler.

buyumlar... Sodisi intayin canlangan. Biz Uygurlarniñ başka eller bilen qilgan soda – ticaretke ait yazma menbelirini bu yerde nekil qilip korsetmeymiz.

Uygurlarniñ ticaret şekli yurt, el atlap ticaret kiliş ve muķim olturup dukan eçip ticaret kilişni öz içige alidu. Uygurlar sodini uluğ bilip, ticaret eħlaķi, ticaret mizanliri ve ħurapilik arilaşkan ticaret âdetlirini şekillendürgen. «Sodigerçilik Risalisi» ene şu mezmunlar ħatirlengen desturdur. Ticaretçilik aditide sodigerge, soda kilişka, soda kilidiğan vaķtka, taraza ve ölçemge munasibetlik bir qatar kaide – mizanlar ve perhizler bar bolup, ularni tövende kiskiče mulahize qilimiz.

Uygurlarda İslamiyettin ilgiriki elip satidiğan nersilerniñ dairisiniñ omumiy cehettin şu devr şaraitiğa mas hâlette bolğanliķini bilimiz. Emma İslamiyettin këyin, Uygur ticaretçilikide elip – setilidiğan nersilerniñ dairiside kismen özgiriş boldi. Cümlidin yeyiş, içiş ve işlitiş çeklengen her qandaķ nersini setiş, setiviliş haram dep bëkitilidi. Mesilen, çoşka, çoşka göşi, başka haram hayvanlarniñ göşi, haraķ ve başka isprtlik mes qilguçi içimlikler, tamaka, neşe qatarliķ mes qilguçi çekimlikler, but (heykel), kirsit qatarliķlar setiş çeklengen nersiler qatarığa ötti. Omumen, İslam dinıda melum nerse çeklengen çağda uni işlitiş emes, belki elip setişmu çeklengen. Yekinki mezgillerde az sandiki bir kism Uygurlar her ħil sebebler tüpeylidin haraķ, tamaka qatarliķ nersilerni başka mallar bilen koşup satidiğan boldi. Emma yillar mabeynide yukiridiki nersilerniñ setilişidin perhiz kilidiğan iş intayin küçlük idi. Hettaki Uygurlar Budda dinığa etiķad qilgan mezgillerdimu ademni mes qilguçi içimlik ve çekimlikniñ setiliştin çeklengenliki eniķ. Uygur enenivi ticaretçilikide yene cezim qilgili bolmaydiğan nersilerni setişmu çeklengendir. Cezim qilgili bolmaydiğan degende bu hayvanniñ korsikidiki bala hayvan, asmandiki kuş, sudiki belik, tirik hayvanniñ içkiy ezaliri, pişmiğan meve ve etizdiki ziraet qatarliķ kelgüsidediki neticisige cezim qilgili bolmaydiğan nersilerni korsitidu. Bundaķ nersilerni aldın satsa, ularğa muddettin burun balayı apet ve kesel tegiştin, toluķ bolmasliķidin saķlangili bolmaydu, satkuçi bilen setivalguçi otturisida talaş – tartiş kelip çikidu. Şuñlaşka bundaķ nersilerni setiştinmu perhiz kilingan. Uygurlar yene ticarette başka kişidin mal alğan bolsa ve uni yene paydisiğa satmaķçı bolsa alğan orunniñ özidila şu malni satmaydu. Eger şundaķ qilip satsa, tapķan paydisi mekruh bolidu dep qarilidu. Şuñlaşka Uygurlar mal elip – mal satarda, malini alğandiki këyin uni kem degende yette ke dem neriğa yaki beriğa yotkep andin satidu. Bu mehnetsiz tapķan pul mekruh degen ekidinñ bir ipadisidur. Aşliķ elip – setiş Uygur ticaretçilikiniñ muhim bir türidur. Uygur ticaretçiliri aşliķ elip satarda setivalğan aşliķni

qolida qiriq künden artuq saqlimaydu, belki qiriq kün içide sêtivitişke kapaletlik qilidu. Yuqiri paydinî közlep kişler turmuştâ eñ êhtiyaclıq bolğan aşlıqni besip yêtiviliş cemiyettiki pul paqallıqı kapitalniñ cuqlinip qêlişi, şu arqılıq bay – kembegellik perqiniñ çoñyip kêtisini keltürüp çiqiridu. Mana muşu sebebtin aşlıqni uzaq vaqit besivilip satmaslıq qattıq çeklengen.

Uygurlar ticaret qilidiğan vaqit cehette qismen perhizlerge emel qilip kelgen. Uygur yurtlirda heptiniñ her qaysi künliride növet bilen bazar bolidiğan ehval uzaq tarihqâ ige. Şundaq bolqaçqa bazar bolidiğan yurtlarniñ nami bazar bolidiğan künniñ nami bilenmu atilidiğan ehval bar. Emma köpinçe yurtlarda “Cüme bazar” dëgen yer nami yoq. Çünki enenivi Uygur ticaretçilikide cüme künde ticaret qiliş çeklengen bolup, bu cüme künde taet – ibâdet, arm küni dep qarış bilen munasibetliktur. Uygurlarda yene sadda astronomiyilik bilimliri ve tecribiliri اساسida asman cisimliri ve burclarniñ orni hem herikiti bilen ticaretniñ yahşi yaki yaman bolidiğanlıqini baqlap çüşendürgen. Mesilen «Salname» dëgen kitabta Kemer (Ay) niñ saetide ticaret qilsa yahşi bolmaydiğanlıqı tilğa èlingan.

Uygurlar bazarni uluqlaydu, bazarniñ qudritige, bazar arqılıq ictimaiy munasibetlerniñ koyuqlışidiğanlıqı, ayidiñlişidiğanlıqı, heq - naheqniñ ayrilidiğanlıqıga işinidu. Bazardiki dukan ornini yahşi tallap, yahşi qurvalidu. Âdette Uygur yezilirida kişler yol mañğanda helk nahşilirini èytip mañidiğan âdet bolisimu, emma bazarğa beriş yolida hergizmu nahşa èytmaydu. Çünki “Bazar - qiyametniñ sodisi” dep qaraydu. Dukan cehette Uygurlar dukanni beriket seynasi dep qarap, dukanniñ etrapı ve içini pakize tutidu. Aşhanilar ve başqa dukanlarniñ bosuqlisini paskina qoymaydu, belki her vaqit tazilap turidu. Bosuqa paskina bolsa dukanğa beriket kirmeydu dep qaraydu. Helk arisida yene dukandarlar heridarniñ dukan içide aptapperes qatarlıq şöpüklük nersilerni çêkişige yol qoymaydu. Çünki aptapperes quruq, uşşaq nerse bolup, uni dukanda qaqsı dukanniñ aldi quruq (Âdem az kirdiğan) bolidu dep coruydu.

Uygurlar İslamiyettin këyin ayallarniñ bazarğa bërip ticaret qilişni qattıq çekligen idi. Bundaq ehval taki 20 – esirniñ otturisiğıçe davamlaştı. Yurt kattiliri, ölimalar ve begler ticaret qilğan ayallarni qattıq teqip astığa èlip, ularniñ dukan ècip mal sêtip olturişini meniye qildi. Hazir mu helk arisida ayallarniñ ticaret qilişini yaman köridiğan ehval bar. Bundaq boluşı ayallar bazarğa bërip yat kişilerge yüzini körsitip, sözlişniñ namehrem, dep qaralğanlıqı bilen munasibetliktur. Şuña tarih mabeynide ticaretçilik اساسen erlerniñ qolida bolğan. Ticaretçilikte erler üçün mu bir qatar telebler bar. «Sodigerçilik Risalisi» de

yézilişçe: “Sodigerçilikte tokkuz hil iş haramdur: Birinçi, cazanihorluk kiliş; ikkinçi, amanetke hiyanet kiliş; üçinçi, kerz alğan ademniñ öyide taam yéyiş; tötinçi, yetimlerniñ mal – mülkini éliviliş; beşinçi, élip sêtişta yalğan söz kiliş; altınçi, tarazini égir – yènik kiliş; yettinçi, élip sêtişta allaga kesem kiliş; sekkizinçi, bahasini pütüşüp bolğan malni kaytidin başka kişige kimmet bahada sêtiş; tokkuzinçi, yalğan kesem kiliş.”⁹¹ “Sodigerçilikte yette iş yamandur: Birinçi, özini napak tutuş; ikkinçi, kiyim – kèçekni paskina kèyiş; üçinçi, ayali bilen cinsiy munasibet kılğandin kèyin gusle kilmay turup taam yéyiş; tötinçi, dukan içini paskina tutuş; beşinçi, süpürende – eħletni dukan içige koyup koyuş; altınçi, ömüçük torini öyde turguzuş; yettinçi, başkılarga kattık söz kiliş.”⁹¹ buniñdin başka, yene şu risalide sodigerler çoñlarniñ aldida mañmaslık, bihude sözlerni kılmaslık, dukanda kereksiz – meynet nersilerni taşılmaslık, dukanda bémene çaççaq kilişmaslık, dukanda teretsiz oturmaslık, yaman, edebsiz ademler bilen arılaşmaslık, havayi – meveske bérilip zina kılmaslık ve her kandağ vaqıtta başkılarniñ dilini ağırtmaslıkka oħşaş perhizler béktilgen.

Uygurlarda ticaret bilen şugullinidigan yaki bir nerse satmaççi bolğan her kandağ ademniñ öyige bazar küni ettigenliki yat ayallarniñ yaki yat erlerniñ kirişi perhiz kılınidigan âdet bar. Çünki, navada öyge kirgen er yaki ayal canabetlik hâlitide bolup qalsa, undağta ularniñ napaklıki sebebidin sodigerniñ şu kündiki sodisi palaketke uçraydu yaki baziri aqmay kalidu dep qarilidu. Şuña bazar küni ettigende kişiler bir – biriniñ öyige kiriştin hezer kılidu. Muşuniñga oħşap kètidigan âdetniñ biri bazar küni ettigende başkılarga her kandağ nerse ötnè bermeslik yaki ötnè almaslıktur. Bundağ kilişmu oħşaşla şu kündiki ticaretke deħli yetküzer iken. Uygurlar bazargā mal élip bəriştin burun isriķ sèlip, mèliniñ bazarlık boluşini tileydu. İsrıķni köpinçe arça yağıçi, çinğilik, üç yol tutaşkan doķmuştin tèrivalğan otun uvaqliri qatarlıqlarda salidu. Éytişlarğa qariganda çinğilikte malğa buy salsa, şu malniñ baziri çikip, hèridarlar malğa çinğiliktek yamşar iken. İsrıķ sèlip bolğandin kèyin andin işiktin oñ putini élip Bismillah éytip, bazargā ravan bolidu.

Uygurlar deslep kılğan sodiğa bek étibar bèridu. Deslepki sodida bèhillik kilmaydu, hèridarmu köp talişip olturmaydu. Deslepki soda oñuşluķ bolsa şu künki ticaretmu oñuşluķ bolidu dep qarilidu. Şuña sodiger deslepki hèridarniñ rayini kayturmay, malni erzanraq satidu. Uygurlarda yene deslepki sodinî nesi kiliştin perhiz kılidigan iş bar. Deslepki soda nisi bolsa şu kündiki pütün soda nesige mèñip, hâyân tegmeydu dep qaraydu. Nesi mal sêtiş

⁹¹ «Qedimki Uygur – Hüner Kesb Risaliliri» Qeşker Uygur Neşriyatı, 1988 – yili 12 – ay 1 – neşri, Uygurçe, 1 - kısım, 377-, 378-, 379 – betler.

helk yaqturmaydigan ish bolup, nesi mal satmaslik hekkide bir qatar qoshaklar bar. Ticaretchiler yene deslepki sodinfi pulini bashkilarga ariyet beristin, su kunnin paydisini su kunila bashkilarga ariyet beristin yaki qerz uchun tolestin perhiz kilidu. Ticaretchiler dukan aldiga tilemchi – saellar kelip qalsa, eger soda kilmigan bolsa sedike bermeydu. Eger deslepki sodinfi kilip bolgan bolsa, tilemchilerge cup sanda pul sedike kilitin hezer kilip, taq sanda pul sedike kilidu. Eger nan sedike kilişka togra kelsimu putun nan sedike kilmay, azrak kismini ustuvelip, qalğan kismini sedike kilidu. Bu perhiz adetleriniñ hemmisi beriketnini bashkilar koliga putun otup ketmesliki meksed kilingan. Muqim dukan eçip ticaret kilidiganlar adette bir künde nerse satqan pulni mehsus sanduqqa yigidu. Bu “gelle sanduqi” deyilidu. Ticaretchiler ticaret davamida gelle sanduqidin pul elip qerzge bermeydu, pul isletmeydu, bazarda gelle sanduqidiki pulni sanimaydu, belki bazardin qaytqandin keyin aile ezaliri yaki muhim ezalar yegilip gellini sanap, ailidiki her qaysi kishilerniñ ehvaliga bekup barce pul tarkitidu. Bu Uygur ticaretchilikidiki esil adetlerniñ biridur. Tirik mal – çarva satkili kirgen kishler bidikler arkilik melini setip bolgandin keyin, malniñ yunidin azrak kesivalidu, hemde malni baglap kelgen argamça bilen qoshup bermey, argamçini elivalidu, muşundaq kilmaydiken, oyde qalğan başka hayvanlardin kut ketidu dep qaraydu.

Ticaret ceryanida bidik yaki vastiçi arkilik satquçi bilen setivalguçi otturisida kelişim hasil kiliş, melini yalğan kesem bilen satmaslik, malniñ emeliy ehvalini heridargā tonušturuş, buzuk nerse yaki kesel mal bolsa heridardin yanduruvilip, pulni qayturuş... Degendek işlar soda ehlaqiniñ muhim terkibiy kısmi bolup, Uygurlarniñ soda ehlaqida tehimu muhim mesililerniñ biri – ciñ – tarazini togra tutuştır. Taraza Uygurlarniñ neziride nahayiti zil nerse bolup, uni togra tutmaslik, alarda egir elip, satarda yenik setiş intayin kebih cinayettur. İslam dinida tarazini togra tutuş ölçemde adil boluş tekra tekitlengen bolup, <Kuran> dimu tarazini qalaymikan tutuş, nersini setivalguçilargā kem berişniñ intayin yaman gunah ikenliki eytilgandu. Uygur helk arisida mundaq bir gep bar: “Yette yil taraza tutqan ademge öziniñ kızini nikahiga eliş rava bolar.” Bu yerde deyilgini yette yil taraza tutqanda, tarazini togra tutalmay, gunah ötküzüp kufri bolidu uniñ cinayetkarliğıga öz kızini nikahiga elişteq kebih eşmu mas kelip qalidu degenliktur. Derveqe, tarazini togra tutmay, adil bolmasliqniñ İslam dinida ve helk işençiside eşu dericide yaman körülüşi Uygurlarniñ ticaret eñiga melum icabi tesirlerni körsetken. Taraz hekkide yene mundaq bir hurapiy perhiz bar. Yeni kişi tarazini yüdüp mañsa qerzdarçılıqtin kutulalmaydiken. Muşu qaraş helk arisida bek çoñkur yiltiz tartqan bolup, meyli bazargā beriştā bolsun, yaki yeniştā bolsun, kishler

tarazini yüdüp mañmaydu. Tarazini yüdüp mañmaslıq perhizi belki uni muqeddes nerse, zil nerse dep qaraş bilen munasibetlik bolsa kerek.

Uygurlarnıñ soda – ticaretke dair perhiz âdetliridin körüşke boliduki, bu perhizler asasen İslamiy menbelerdin, paydıga bolğan herisemenlik, ziyandin keçiş pishikisidin peyda bolğan bolup, emeliy ticaret ceryanida ularnıñ soda tereqqiyatıga kapaletlik kılış, soda keypiyatida turaklaştuş rollirimu bolğan, elvette.

4.2.13.5. Qol Sanaetke Dair Perhizler

Qolsanaet bolsa insanlarnıñ ictimaiy işlepçikirişida nisbeten keyinrek peyda bolğan kesbtur. Başkıçe éytqanda, qolsanaet insanlar yavayılıq devridin meripet devrige ötüvatqan devrlerde peyda bolğan ve tereqqiy kılğan. Bu devrlerde insannıñ tebietni çüşiniş dericisi bir keder yukiri kötürülgen bolsimu, emma emeliy işlepçikirişta heter ve vehiminiñ yenila mevcud boluşi sebebidin, kişlernıñ pishıka cehettin passip tedbir kollinip özini qogdışi eceblinerlik emes idi. Şundaq bolgaçqa, qolsanaet kesbide hurapat tüsini alğan irimlik âdet ve perhizler azraq bolup, köpinçisi biheterlikni meksed kılıp otturiğa qoyulğan emeliy çeklimiler ve yosun – resim tipidiki çeklimilerdur. Uygurlarnıñ qol sanaet kesbiy nahayiti burunla tereqqiy kılğan bolup, nahayiti burunki zamandin tartipla Uygur ecdadliri pahta, yuñ ve teridin kılınıdığan qolsanaet buyumliri, yağaçtin kılınıdığan qolsanaet buyumliri, tömür, mis, keley, altun, kümüş qatarlıqlardın kılınıdığan qolsanaet buyumliri ve topa – gecdin kılınıdığan qolsanaet buyumlrini yasığan, işletken hem soda – ticarette élip satqan. Uygurlarnıñ hünér kesbliri tonuşturulğan «Risale» lernıñ köpinçisi qolsanaet kesbige dair bolup, biz tövende Uygur qolsanaet kesbige alaқıdar perhizlik âdetlerni omumlaşturup tonuşturimiz. Çünkü qolsanaet ait barlıq perhizler degüdek oħşaş bolup, ularnıñ mezmuni tövendiki dairilerdin çıqıp ketmeydu.

Birinçi, Hünervenlerge Koyulğan Çeklimiler: Uygurlar hünervenlernıñ eħlaklıq, teqvadar, mehriban boluşini teleb kılğandin sirt, yene ularnıñ yaman dep qarilidığan bir kısım illetlerdin yırak boluşinimu teleb kılıdu. Bu illetler her qaysı risalileride ve helk işençiside mundaq tereplerni öz içige alidu: Haram bilen hâlâlni ilgimastin istimal kılış, zinahorluq kılış, oğrılıq kılış, kımar oynaş, şaraphorluq kılış, hünérde sahtipezlik kılış, yalğan sözleş, napak yürüş, kişi hekkige hiyanet kılış, heridargıa yirik söz kılış ve qopal

muamile kıılış. Bundağ kıılış hünervenlik eğlağgıla emes, belki cemiyet eğlağgımu hılap iştur.

İkkinçi, Kol Sanaet Esvab-Saymanlırını Asıraşka Dair Çeklimiler: Her bir hünerde Uygurlar şu hünerde işlilidigán qoral – saymanlarnı uluğlap, ularnı desseştin, atlaştin, napak hâlette tutuştin, buzuştin, sêtiřtin, üstide olturuştin, haqaret kıiliştin, aççıkıda tillaştin perhiz kıilidu. Bu saymanlarnıñ köpinçisini pırlar icad kıılđan yaki cennettin çüşürülgen, ularđa qarita her qandağ haqaretlik heriket şu hünerdin payda – menpeetni qaçuridu dep qaraydu.

Üçinçi, řagırlarnıñ Ustaziđa Kıilidigán Muamilisige Dair Çeklimiler: Hünér kesbliri qedimki zamandin hazırđıçe hünervenlernıñ şagırt qobul kılip hünér ögitiş vastisi bilen davamlişip kelgen. şagırt qobul kılip terbiyileş Uygurlarnıñ enenivi kesbiy maaripiniñ eñ mergezlik şekli bolup, til, ictimaiy pen bilimliri, kısmen tebiyy pen bilimliri dinîy mekteplerde oquğuçılarda ögıtılgen bolsa, hünervenlernıñ öyi ve iş orni kesbiy maarip elip bérilidigán orun bolđan. Uygurlar balilirini âdetde yette – sekkiz yaş çegidin tartıpla özliri muhim dep qarığan birer hünerge béridu. Bala hünerven yénida birer yıl hizmitini kılip, hünerge közini pişuridu. Andin yene beş – alte yıl eşu hünerni mehsus öginidu. Yéni kirgen şagırlarda çoñ şagırlar ügıtidu. Mana muşundağ bir mezgillik ceryandin keyin, beş – alte yıl ötüp bala hünerge pişqanda hünér ayriydu. Hünér ayriş degini melum hünerni öginip bolđandin keyin ustazidin ayrılıp, eşu hünér boyıçe ayrim dukan eçip iş başlaştur. Hünér ayrip bolđandin keyin umu başqa şagırt qobul kılip terbiyileydu. Mana bu enenivi kesbiy maariptiki “devriy oquş tüzümi” dur. Uygurlarda hünervenlerni hórmetlep, ularđa balilirini şagırtlıqqa bergende mehsus dastıhan kılip balisini hünerven yéniđa elip baridu. Hünér öginiş ceryanida şagırt ustazini hórmetlep, unıñ buyruğığa şertsiz boysunidu. Aile işliriga yardım béridu. Bu cehettiki eñ muhim perhizler: Ustaziđa hórmentsizlik kıılmaslık, ustaz üstidin şikâyet kıılmaslık, ustaziğa qattıq muamile kıılmaslık, ustaznıñ eyibini açmaslıqlardın ibaret.

Tötinçi, Pırlarda Hórmentsizlik Kıılmaslık Perhizi: Uygurlar her bir hünerde birdin pir bolidu dep qaraydu. Pir – helq özliri yaratqan hünér – kesblerni dinîy ve epsaniviy yosunda çüşendürüp, eşu hünér – kesblernıñ yaratquçisi süpitide tonulđan kışler bolup, bu başqa milletlerdeki “hünér muekkili” yaki “hünér ilahi” uqumliriga oğşap ketmeydu. Uygurlar devatqan hünér pırları yaki yerim rivayetlik şeşler yaki konkrét tarihiy şeşler bolup, ularnıñ köpinçisi İslamiy rivayetlerdeki peygamberler yaki evliyalar dur. Mesilen,

Uygurlarniñ qarişıçe, tamçılıkniñ piri İbrahim peygamber (Bu İbrahim peygembertiñ keibini bina qılğanlık hekkidiki rivayet bilen munasibetlik), yağaççılıkniñ piri Noh peygamber (Bu Noh peygembertiñ topan balasidin aman keliş için keme yasıñı bilen munasibetlik), tikküçilikniñ piri İdiris peygamber, tömürçilikniñ piri Davut peygamber («Kıuran» da Davut peygembertiñ usta tömürçi ikenlik tilğa elingan.)... Dur. Başqa hünertiñ pirlirini bir – birlep sanap olturmaymız. Demek, Uygurlar her bir hünerte haman şu hünertiñ piriñ ismini hörmüt bilen tilğa elip, ulardin medet tiligendin keyin andin iş başlaydu. Uygur hünerte kesb risaliliriniñ hemmiside degüdek şu hünertlerniñ pirlirini yad qiliş lazımlıqı, untup qalmaslıq ve hörmetsizlik qılmaslıqı, pirlerni ve ustazlarni kemsitip haqaret qılğanlarni şeriet hökmi boyıçe halayıq arisida eşekke temür mindürüp sazay qilip, qirik derre uruş lazımlıqı sözlengen.

Qışkısi, qol sanaet kesblirige ait Uygur perhizliriniñ köp kısmi ehlaqiy çeklimiler bolup, hurapiy terkipler azraqtur. Cemiyetniñ qurulmisiniñ özgerişi ve terekkiyat sebebidin Uygurlarniñ milliy qolsanaiti egir tehlikige duş kelivatqan muşu devrde, yuqurkıdek perhizler helihem kısmen hünerte – kesbler içide davamlişip kelmekte.

Yuqirida bayan qılğanlirimiz asasen Uygurlarniñ her hil işlepçikiriş kesblirige ait muhim perhizlik âdetlerdur. Her hil kesblerge ait perhizlik âdetlerdin tartip taki ehlaqiy çeklimilergıçe her qaysi milletlerde çoñ ohşaslıqlar mevcud. Yene bir tereptin, yuqirida biz bayan qılğan perhiz âdetliri şu kesbler içidiki kişlerle bilidiğan âdetler emes, belki âdetteki kişiler yaki geyriy kesbtiki kişlermu riaye qilidiğan perhizlerdur. Üçinçi bir tereptin, bir millettiki kesbler peket yuqiriqılar bilenla çeklenmeydu. Omumen “Yetmiş ikki hünerte” niñ hemmisiniñ özige yarışa perhizlik âdetliri bolidu. Yene şundaq kesblermu barki, ular cemiyettiki naçar, ogrilik, neşikeşlik, tilemçilik qatarlıqlar. Şarit ve vaqit çeklimisi tüpeylidin biz bu sahelerdiki âdetler üstide matèriyal topliyalmiduk. Bu sahelerte biz tilğa almığan başqa kesbler bilen qoşulup, yenimu ilgirlep tetqiq qilişni teled qilidu, elvette.

4.2.14. Ölüm – Yetimge Ait Perhizler

Âdem tuğulğan iken haman öldü. Ölüm barçe hâyâtlikniñ eñ ahırkı noqtisi bolup, hâyâtlikniñ kimmiti ölüm arkılıqla qatar tapidu. Ölüm keçip qutulgili bolmaydığan

muqererlik bolsimu emma, tarihtin bəri insanlar meñgü yaşap kilişni, ölümün kutuluşni yaqi ölüm mudditini arqığa sürişni arzu kılıp kelgen. Ölüm insan üçün eñ qorqunçluq balayi – apet bolup, muşu sebebtin insan ölüm hekkide sözleştin, añlaştin ve ölümge dair işlarğa yekınliştin eyminidu. Ölüm insanyet medinîyitide sap fiziologiyelik özgiriş meniside tenniñ hâyâtlük iktidaridin kilişi dep tutulğan emes, belki, u baştin ahır türlik medeniy mena behiş etilgen hâlde çüşinilgen hadisidur. Ölüm aldı bilen barçe dinlarda pevkuladde izahlaşqa sazaver boldi. Başkıçe éytqanda, dinlar ölümni oşımığan şekilde izahlaş bilen melum perqlerge ige boldi. İkkinçi tereptin, ademniñ ölüşi ölümniñ muqererlikini eslitiş bilen bir vaqıtta, ölgüçi bilen tiriklerniñ qandaşlıq, eldaşlıq, kevmdaşlıq yaqi yoldaşlıq munasibitini tunuş dericisini tēhimu yükseldürdi. Şu sebebtin ölgen her qandaq âdem cemiyet teripidin taşlivetilgen yaqi étirap kılınmığan emes.

İnsanniñ roh hekkidiki çüşençiliri sebebidin ölüm tēhimu sürlük túske ige boldi. “Roh ölmeydu” degen qaraş sebebidin, barlıq ölüm paaliyetliri ve depne paaliyetlirige bolğan pozitsiye keskin tús élipla qalmastin, bu qaraş yene hâyâti paaliyetlergimu çoñqur tesir körsetti. Rohtin ibaret özgirişan, şekilsiz, subistansiyisiz mevcudluq emeliy ademge qariganda tēhimu sirlik küç - kuvvetke ige dep qaralğaqa ve u yene bir hâlette (Yene bir dunyada, dinîy çüşençilerdeki dozañ ve cennette) davamlıq yaşaydu dep qaralğaqa, tirikler ölgenlerni depne kilişta ihtiyariy bolmidi belki depnige bek étibar bėrip, ölümge, ölgüçige bolğan hōrmiti ve qorqunçini ipadilidi. Būgūnge qeder her qaysi millet, her qaysi dinlarniñ özige yarişqa depne – ölüm âdetliri bar. Bundaq âdetler tiriklerniñ neziride ölgüçini tēhimu aramlıqqa ige kılıdigan ceryan bolup, tertipsiz, qaidisiz depne ölgüçige azap elip kelipla qalmastin, tiriklerniñ oy – pikirini buzup, ularniñmu şundaq muamilige duçar boluşini keltürüp çikiridu. Biz ezeldin çėçilañgu, şad - hōramlıqqa tolğan depne – ölüm ceryanini uçratmaymiz. Hetta camaet bilen ölgüçiniñ munasibitide ölüm bilen teñla yoqilidigan munasibetnimu kōrmeymiz. Muşu noqtidin qariganda ölüm kişiler ara munasibetni mustehkemleydu, qandaşlıq munasibetke tutidigan pozitsiyini yükseldüridu. Emma meyli qandaq boluşidin ketiynezer, ölüm ve depne heter haman şumluq, qaygu menilirini yoşurğan bolidu. Şunlaşqa ölüm-depne paaliyiti haman ve apet tuygusiğa çömgen, kişilermu dericidin taşkiri hezer, éhtiyat ve perhiz hâlitide turğan bolidu. Muşundaq hâlet barlıq depne paaliyetliriniñ oñuşluq elip bėrilişini kapaletke ige kilipla qalmastin, bundaq hâlet yene yamanlıqtin savaklınişniñ birdin – bir usuli bolup qalidu. Tövende Uygurlarniñ ölüm – yetim âdetliridiki perhizlik hadisilerni tarihiy ehvallarğa birleştürüp bayan kılıviz.

4.2.14.1. Ölümge Ait Perhizler

Uygurlarnıñ İslamiyettin burunķi depne âdetliri hekkide melumatlarğa ige bolsaqmu, emma ölüm meslisi hekkidiki qaraşlirini bilişke acizimiz. İslamiyettin keyinki Uygurlar ahiret hekkidiki ekidige asasen, ölümni hâyâtlıķ bilen ahirettiki tiriliş otturidiki vaste dep qaridu. Emma bu qaraş öz növitide ölümdin qorquş ve vehimidin hâliy turğanmu emes. Uygurlar ölümni eñ yaman aqivet, qaza (yeni şum iş) dep qarap ölüm hekkide köp sözleştin, ölüm hekkidiki bayanlarnı añaştın imkanķeder ehtiyat qilidu. Til perhizliride “Ölüm” sözini meyli añlıķ yaki añsız revişte sözleş, “Ölüm” sözini bivaste tilğa eliştin perhiz qilidu. (Bu hekte til âdetlirini «Til perhizliri» kısımda yiterlik bayan qilimiz.) Bolupmu, kessel bolğan yaki yaşanğan kişiler yeneda ölüm hekkide sözleş yahşi iş hesablanmaydu. İslam dinında ademniñ ölgendin keyin cennetke kirişi yaki dozaħķa kirişi (kiskisi, ahirettiki teķdiri) ğayıp işlarnıñ biri bolup, uni biliş peķet Allahķıla ħas. Şuña ademlerniñ ölümniñ vaķtı ölgendin keyinki teķdiri mesililirini tilğa eliş perhizlik iş bolup hesablinidu.

Ölüm bir qançe sebebtin boluşi mümkün. Biri, qerip ölüş; yene biri, kessel bolup ölüş; üçünçi biri, hadisige uçrap ölüştin ibaret. Uygurlarnıñ qarışıçe, qerip ölüş insańa teñri ata qılğan eñ çoñ beħit bolup, u bir ħil tebiylikdur. Uygurlar yaşanğandın keyinla dua qılğanda asan ölüm tileydu. Asan ölüm digini tüz vaķit içide vapat boluş, bu ceryanda köp azap çekmeslikni körsitidu. Muşu menidin qarıģanda qerip tebiy ölüş asan ölümniñ asasiy şeklidur.

Özini öltürveliş ölümniñ yene bir ħil usuli bolup, Uygurlar özini öltürvelişķa intayın qarışı turidu. Özini öltürvalğan kişilerni köp eyıleydu. Bu âdet İslam dinıy qatarlıķ süniy dinlarda birdek çeklengen iştur. Uygurlar meyli eħlaķiy qaraş tüpeylidin bolsun, yaki dinıy qaraş tüpeylidin bolsun, özini öltürvelişni intayın yaman körüp çekleydu. Muşunińğa oħşaş bir usul âdem öltürüştur. Barlıķ cemiyette âdem öltürüş meni y qilingan cinayettur. Âdem öltürģiçe özimu cemiyetniñ hoķuķlıķ organliriniñ cazasidin qeķip qutulalmaydu. Uygurlarnıñ neziride napak ve şum ademlerniñ bir ħili qatıl bolup, qatılniñ qirayıģa ademniñ ħun kişasi tēpip qıķidu, dep qaydu. Kişiler qatıl bilen arlışış, yēkinlişiş, hemsōhbet boluş... tin perhiz qilidu.

Uygurlarda her qançe aĝrıķ bolsimu yētivalmaydıģan âdet bar. Bu hekte “Cūme yatsa etsi qopur, şenbe yatsa qaçan qopur” deģen temsil bar. Şuña şenbe küni aĝrıķ qalğan kişi imkanķeder birer kün sevri – taķet bilen öre turup, etsidin başlap andın yētip davalinidu.

Uygurlar cüme künide, Rozi hëyt ve Qurban hëyt künliride vapat boluşni arzu kılidu. Eytışlarğa qariganda bu künlerde vapat bolğan kişi cennetke kirermiş, yaki körde Münkir – Nikir atlık ikki periştiniñ soal – soraqlıridin qutulup qalarmış. Emeliyette, bu üç künde vapat boluşni arzu kıliş bu künlerde ölüm namiziga yëgilidiğan ademniñ köp bolğanlikliki bilenmu munasibetlik.

Uygurlarniñ ölümge teyyarliniş paaliyitiniñ biri – yatarğa yer tallaştur. Uygurlar uzundin boyan uruq - tuğqanliri yaki uluğ kişiler yatqan yerge yëkin, yaki tupriki, orni yahşi bolğan caylarni aldinala igilep qoyoş yaki setivelişni âdet kılip kelgen. Uygurlarda “Ata – anamniñ ayigida yatimen” degen arzu küçlük bolidu. Yaqa yurtlarda vapat boluştin perhiz kılidu. Şuña yaqa yurtta olturaqlışip qalğan kişiler ölüm peytleri yëkinlap kelgende öz yutliriga kaytip ketidu, yaki ölüp ketken bolsa öz arzusi boyıçe balliri ve uruq tuğqanliri yurtiga elip berip depne kılidu. Buniñda küçlük İslam dinîy ekidisi bar. İslamiyette ölgüçi ölümün ilgiri melum bir cayda yetişni vesiyet kılgan bolsa, uni şu yerge depne kılsa bolidu. Başka sebev bolsimu ölgen cayniñ özige depne kılsa yahşi, diyilidu.

Uygurlarniñ işençiside melum hayvanniñ geyri herkiti ölümniñ bişaritudur. Kişiler bundağ herikettin perhiz kılipla qalmastin aktip tedbir kollinip, bu hil şum bişaretni yoqutidu. Mesilen; mikiyan çillap ketse bu geyri ehval bolğanliqtin buni şu öydiki birersiniñ kazağa yolkidiganliqiniñ bişariti dep qarap, horazğa oşşas çilligan mikiyanni şu haman öltürüp taşlaydu. Yene bir âdetde eğir kessel sebevidin orun tutup yetip qalğan âdem bar öyniñ etrapida kağa kaqildisa, buni şu bimarniñ pat arida vapat bolidiganliqiniñ bişariti dep qarap intayin hoduqidu. Şuña bundağ ehvaldin kattik hezer kılip, kaqildigan kağini qoglivetidu.

Uygurlarda qerzdar peti ölüp ketiş bek hezer kılidigan iştur. Birer âdem kessel bilen yetip, ölümniñ yëkinlaşqanliqni bilgen haman, derhâl başqilardin alğan qerzini tuluk kaytivetidu. Oşşasla yene başqilardin aldigan qerzinimu del vaqtida kayturvalidu. Eger tuyuksiz ölüm sebevidin qerzni kayturuşqa yaki kayturvelişqa ülgürmise, ölgüçiniñ baliliri, hotuni, uruq - tuğqanliri meyit namizi oqulvatqanda ölgüçi bilen başqilarniñ elim – berim munasibitini yuşurun sürüştürüp eniqligandin keyin, uzunğa qalmay bundağ munasibetni üzidu.

Birer kişi qeriliktin yaki kesselik sebevidin sekretqa çüşkende, pütün uruq tuğqan, bala – çaqilar neq meydanda hazir bolidu. Ölüp ketidigan kişi baliliriga miras heqqide, kişilik munasibet heqqide vesiyet kılidu, başqilarniñ raziliqini alidu. Sekret peyti bir kişiniñ ölüş vaqti bolgaçqa, şu meydanda hazir bolğanlar köp sözleştin, ün çikirip yiglaştin, uyaq

buyağğa mēniştin perhiz kılidu. Sekrat peytide sürlük, keskin tūs saqlinidu. Bezi caylarda yene bir âdem can üzidiğan çağda şu âdem yatқан öydiki tamğa kēkilğan barlıq miñ, kozuq, ēsilğan nersilerni qaldurmay ēlip taşlaydiğan âdet saqlangan. Bundaq kılmaydiken, sekrattiki ademniñ cēni teste çikidu dep qarilidu. Bu nahayiti kēdimge tutiştidiğan ekididin şekillengen âdet bolup, roh yaki canniñ bedendin ayrılışı ölümdür, roh tendin yaki şu öydin çikip kētişi üçün yukirkidek tedbir qollanmıganda, sekratni uzartivētidu, dep qarastin kēlip çikқан. Bundaq hurapiy heriket İslam dinidiki “asan ölüm” ge bolğan arzu bilen maslışıp qalğaçqa, bu âdet musulman Uygurlar arisida hazirgiçe davamlışıp kelgen. Uygurlar birer kişi ölgen künde yamğur yağsa, buni yaşılikqa coruydu. Bundaq bolsa yamğur ölgüçiniñ gunahini yuyidu, ölgüçige savap bolidu dep qaraydu. Bu yamğurniñ (yaki suniñ) yuyuş hususiyitidin keltürüp çikirilğan işenç bolsa kerek.

Yukirida eytkinimizdek, Uygurlar kērip ölüşni yaşı körgendin başqa, yene tuğutta ölüş, tam bēsivēlip ölüş, suda tuncukup ölüşni yaşı iş dep qaraydu. Bu hekte Muhemmed peygemberniñ tam bēsivēlip ölgenler, suğa çüşüp kētip ölgenler, cihadta ölgenler şehid bolidu, dēgen sözi bar. Uygurlar tuğutta ölüp kētişni yaşı ehval dep tonusimu, lēkin hamilidar ayalniñ tuğmastin burunla hamile bilen bille ölüp kētişni yaqturmaydu. Helk arisidiki işençileride hamile tuğulmay turup ölüp ketken ayallar ahirette “yüklük kēlipsen” dēyilip, qarşı ēlinmaymiş. Uniñdin sirt, qatıl bolup öltürülüş, ēgir hadisige uçrap cesidi buzulup kētiş, hâyâtlıkida yaman işni köp kılip lenetke giriptar bolup ölüş... ler helk neziride perhiz kılinidiğan ölümler cümlisidindur.

4.2.14.2. Haza Ėçişqa Ait Perhizler

Bir âdem ölüp ketse, Uygurlar arkidinla yiğa – zare kılişip, bu hil tuyuksiz qazadin ēçinip haza açidu. Haza ēçišta yene ölümniñ vaqtigimu qarilidu. Bir âdem âdetde etigende yaki çüşte ölüp ketse, uruq - tuğqanliri derhâl haza ēçip kayğusini ipadileydu. Eger keçkurun yaki yerim kēçide ölüp ketse, asasen öy içide haza ēçip, teyyarlıq işlirini püttürvalğandin kēyin, andin sirtqa, hoyliğa çikip çoñ avaz bilen yiğa – zara kılidu. Haza ēçişqa teyyarlıq kılidigan işlar asasen ölüm hevirini başqilarğa yetküzüş, yēkin uruq - tuğqanliri üçün uzun kara çapan, tumaq (yaz peslidimu tumaq kēyilidu), aq belbağ, aq yağlıq teyyarlaş, körkar, gessal (mēyit yuğuçi), kēpenligüçi tēpiş qatarlıqlarni öz içige alidu. Ölüm hevirini yetküzüşniñ usulimu bir qançe hil bolup, eñ esaslıki, kattıq yiğa – zara bilen yēkin etraptiki

kişilerge ölüm bolğanlığını bildürüş, yırak caylarğa âdem evetip ölüm hevirini yetküzüş ve mescid imamlığına ukturuş bilen camaetni ölümdin heverdar kiliştin ibaret. Haza açqanda ölüp ketken kişiniñ öpçüriside kattıq yığa – zara kilişmaydu. Belki erler sirtka çıqip haza açqaç ölüm murasimiga kelgenlerni kütüvalidu. Haza açqanda meytini eçiş, üstini besip yiglaş kattıq çeklinidu.

Haza eçiş aditi her kaysi milletlerde degüdek oşsimigan tıs alğan. Uyğurlarnıñ tarihtiki haza içiş âdetlirige nezer salidigan bolsaq, tarihta uzak vaqıt davam etkürülgen ölümda kattıq yiglaş, yüzini piçakta yaki tirniqida tilip kan çikiriş, çecini yuluş, yakisini yirtiş, çapinini tetür keyip, hasa teynip yiglaş katarlıq şekillerni köreleymiz. Bundaq haza eçiş omumen Uyğurlarnıñ bivaste ecdadlirida ve ularnıñ etniñ terkiybini şeküllendürüşke katnaşkan kevmlerde izçil mevcud bolğan. Cümlidin Hunlar, Saklar, Türkler ve Uyğur katarlıq kevmlerde bundaq âdet izçillikqa ige. «Elni İdare Kilişqa Paydilik Omumiy Örnekler» ((«资治通鉴»)) namliq eserniñ 221 – cildida mundaq melumat bar: “Şimaliy çöllüktikilerniñ aditiçe, ölgüçiniñ cesidi çedirğa koyulidu, uniñ bala – çaqça ve uruq - tuğkanliri at – kala soyup, çedir aldida kurbanlıq kilidu. Ular çedirni at bilen yette ketime aylinidu. Andin çedir işikige berip piçak bilen yüzlirini tilip, kattıq yiglap, kan ve yaşlirini teñ ekitidu. Ular muşundaq işni yette ketime kilgandin keyin tohtaydu.”⁹²

Mehmud Keşgeriyu Alp Er Tuña’niñ matem murasimi bolğandiki ehvalni

“Erler bõridek huvlişip,
Yaqa yirtip vaqirişip,
Üniniñ berice çikirap, peryad çekip,
Öksüp közi örtiler.”⁹³

Dep tesvirleydu. Uniñdin başqa, tarim oymanlıki ve Ottura Asiyadiki sizma menbelerde, dunhuañ, kuçar kızil miñ öyliridiki resimlerde bir tüküm kişilerniñ haza tutqandiki kıyapiti del beziliri yaqilirini yirtivatqan, beziliri çaçlirini yulivatqan, beziliri yüzini, meydisini, kulaqlirini piçakta tilivatqan hâlette sizilgan. Uyğurlar İslamiyet etiqaqidin keyin yüz – közini tilip, çaçlirini yulup haza tutuş aditini taşlıdu. Çünki İslam

⁹² Lin Gen ve Gav Zihovlar Tüzgen: «Kedimki Uyğurlar Tarihi» İçkiy Moñğul Neşriyati, 1994 – yili 10 – ay neşri, Henzuçe, 76 – bet.

⁹³ Mehmud Keşgeriy: «Divanu Luğatit Türk» Şincañ Helk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay neşri, Uyğurçe I tom. 254-, 255 – betler.

dinîda “Apetke taqet, ölümge sevr” bek tekitlinidigan bolup, Muhammed peygemberniñ “Kimki meýitke yiglaydiken, uniñ yigliganliqi tüpeylidin meýit azapka qalidu. Yüzlirini tatilap, yaqilirini yirtip, alla – tovva selip yigliganlar bizniñ sünnitimizge mensüp emes kishilerdur.”, “Meýit kebrisinde (başkilarniñ uniñ üçün) ünlik yigliganlik sebebidin azaplinidu.”, “Meýit öziniñ uruq - tuğkanliriniñ yigisi sebebidin azaplinidu.”, “Şühhisizki, sevr musibet yetken vaqıtida (boluşi lazim).”⁹⁴ Degen hedisliri bar. Bundaq çekliminiñ otturiğa qoyulışidiki sebeb, Allah insangâ hâyâtlık berdi, uni elip ketiş hem uniñ ihtiyaridiki iş. Bendiñ çuqan – süren selip yiglişi allaniñ iradisige qarşı çikkanlik, yaki kem degende narazi bolganliqtur, degen qarastin ibaret. Muşuniñğa munasip hâlde, İslam dinîğa etiqaad kilgan Uyğurlar ecdadliriniñ haza şeklini asasen taşlap, addiy yığa – zara bilen meýitke bolgan kayğusini ipadileydigan boldi. Yiglaş gerçe İslam dinîda yenila çeklengen iş bolsimu, emma Uyğurlar yığa – zarasiz uzitildigan ölümniñ camaet arisida geyri inkas peyda kildiganlikini nezerde tutup, muvapiq yiglaştin yahşi körüdu. “Ölüm yigisi bilen, toy külkisi bilen” degen maqalmu şu ehvalğa qarta eytilgan. Şuña yeğin uruq - tuğkini ölüp ketkende yiglimigan oğol - kızni yaki ademni başkilar “köyümsiz”, “bağri taş”, dep qarap eyipleydi.

İslamiyettin Uyğurlarniñ haza eçiş usulida çoñ özgiriş bolgini bilen bir vaqıtta, kayğuni ipadileşniñ yeni usulimu peyda boldi. Buniñ içide tipikrek usullar çapani tenür keyip yiglaş, hasa yaki tayaq tutup yiglaş, haziçi ayallarni teklip kilip «haza қоşіқі» eytip haza eçistin ibaret. Çapani tetür keyiş ölgüçige bolgan kayğu hesi yatni ipadileşniñ çoñ şekli bolup, Uyğurlarniñ bu hil haza eçiş aditi hekkide Henzu tarihnamiliridin «Gerbiy Zemin Hekkide Nezimler» («新疆杂述诗») niñ 3 – cildide mundaq bayan bar: “Çoñ – kiçik hazidarlardin erler beşiğa selle orap, ayallar aq romal selip yüzini yepip qarilik tutidu. Üç kün ötkendin keyin «Kuran» oqup qarilikni sunduridu. Üç kün yaki yette küngiçe kebre beşiğa berip nezir kilidu, dua – tilavet kilidu. Ayallarniñ eri ölüp ketse, kiyimini uda üç kün tetür keyip haza tutidu. Bir yil ötkendin keyin qayta yatlik bolidu.”⁹⁵ Hazirmu muşu hil haza eçiş şekli nahayiti az sandiki kishiler arisida saklanmaqta. Qolığa novguç tutup «haza қоşіқі» eytiş, yaki mehsos haziçi ayallarni teklip qilişmu qedimge tutişidigan âdet bolup, bu hazir atuş, qağilik ve korla qatarlik caylardiki Uyğurlar arisida mevcud bolup turmaqta. «Haza

⁹⁴ [Misir] Muhammed Fuad Abdulbaqi Topligan: «Hedis Şeriftin Ünçe - Marcanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdikerim tercimisi, Şincañ Helk Neşriyati, 2003 – yili 12 – ay neşri, Uyğurçe, 204 -, 205 – betler.

⁹⁵ Feñ Cyaşen, Çen Sulo, Mo Guañvenlar Tüzgen: «Uyğur Tarihiğa Dair Matèriyallar» Henzuçe, Milletler Neşriyati, 1981 – yili, 11 – ay neşri, Henzuçe, 2 - kisim, 406 – bet.

«Köşaklırı» ölgüçige qaritip éytilidiğan muñluq naħşa bolup, «Divanu Luğatit Türk» diki Alip Er Tuña'ğa oqulğan mersiyile, atuş helk köşaklırı arisidiki «Meremnisa» «Damolam», «Anam», «Anam Qunihan, Dadam Karvan» qatarlıklar meşhur haza köşaklırı bolup hêsablinidu. Meyli köşak éytip haza éytiş bolsun, meyli çapani, borkni tetür keyip haza éytiş bolsun, bular İslam dinîdiki belgilimilerge hilap bolğaçqa, omomen helk arisida çeklinidiğan işka aylinip qalğan. Undin başqa yene âdet – yosun sebebidin kattıq vaqırap yıqlaş, kiyimini yırtış, çaçni yuluş, yüzige uruş arqılıq kayğusini ipadilep haza éçişmu perhizlik işlar cümlisige kiridu.

Qışkisi, haza tutuş bir âdem ölgendin keyin taki uni depne kılğuçe davamlişidiğan paaliyet bolup, bu ceryanda yukiriqidek bir qatar işlarğa riaye kılğandin sirt, yene neğme – nava kiliş, külüş, naħşa éytiş qatarlıq işlar birdek çeklinidu. Bu çeklime yalğuz ölgüçiniñ bivaste uruq - tuğqanliriğa qaritilğan bolmastin, yene şu mehelle, şu yurttiki hemme kişige qaritilidu.

4.2.14.3. Mèyitni Kèpenleşke Ait Perhizler

Âdem ölgendin keyin, u köpinçe yaliñaç depne qilinmaydu. Bu dunyadiki hemme medeniyetlerge ortak ehvaldur. Uygurlarniñ tarihidiki ehvallarğa nezer salsaq, qedimki Uygur ecdadliriniñ mèyitni depne kiliştin burun ularğa türlüq kèpenlerni kiygüzgenlikini körimiz. Qedimki sadda dinîy qararlar boyiçe éytqanda, âdem ölsimu, rohi ölmeydu. Mèyitke kiygüzilgen kiyimni roh yene kiyidu, hem depne buyumlrini işlitidu. Şuña yaliñaç depne kiliş eşu devr üçün éytqanda perhizlik iş bolup hêsablinidu. Emma Budda dinî hökümran orunda turğan devrlerde Uygurlarda mèyitni kèpenleş işi bolmiğan, belki uni bivastila köydürgen. İslam dinîda mèyitni yalañaç kömüş çeklinidu. Gerçe mèyitni çoqum kèpenleşniñ zöroryiti bolmisimu, emma uni tavutqa elip seliş, depne kiliş ceryanidiki kolaysizlik közde tutulup, hemde ademge bolğan hörmet yüzisidin mèyit kèpenlişi lazim, dep qarilidu.

Uygurlar ölüp kitiştin özige yetküdek aq reht hazirlap, kèpenlik üçün saqlap quyidu. Navada âdem ölüp ketse, ciddi ehvalda u saqlap qoyğan reht işlitilidu. Uygurlarniñ aditide bir kişi ölgendin keyin u esli cayida yatquzulup qoyulidu. Êñki kètilidu. Put barmaqliri bir – birige çetilidu. Eger yaz pesli bolup, hava issik bolsa, cesetni qum üstige yatquzup, baldur

çirip kêtîşniñ aldinî alidu. Uygurlar âdette cesetni tüzrağ depne qılışni evzel bilidu. Etigini ölöp ketken kêtşini şu küni pişin namizi mezzilide, çüşte ölöp ketken bolsa namazdiger vaqıtida yaki etisi etigende, aqşimi ölöp ketken kişini tañ seherde depne qilidu. Eger yiraqta uruq - tuğkını bolsa, ular kèlip bolğuçe bir – ikki kün saqlisimu, hergiz üç kündin artuq saqlimaydu. Cesetni saqlaş ceryanida uni yalguz qalduruştin perhiz qilidu. Şuña yènida yèkin uruq - tuğkunidin bir qançe kişi «Quran» tilavet qilip olturidu. Uygurlar mëyit qoyulğan öyge müşük kirip kèliştin, müşükniñ mëyit üstidin atlap qoyuşidin nahayiti perhiz qilidu.

Mëyitni kèpenleş ölüm – yètim aditidiki birinçi tertip bolup, u mëyitni yuyuş, kèpenleş, cinazige sèliş qatarlıq işlarni öz içige alidu. Uygurlar başqa dinlarğa ètikad qilğan devrlerde mëyitni tutuş aditiniñ bar – yoklıki heqqide èniq melumatqa ige emesimiz. Emma İslam dinında mëyitni kömüştin burun yuyuş ve kèpenleş èniq belgilengen iştur. Muhemmed peygemberniñ bir qatar hadisleride mëyitni kèpenleştin burun üç kètim yuyuş èniq sözlengen. Uygurlar mëyitni yuyuşta uni “tehtiravan” dep atilidiğan tüz tahta üstige qoyup kiyimini saldurup yuyidu. Mëyitni yuğanda meyli kiş meyli yaz bolsun issik su işlitilidu. Mëyitni yuyuşqa su issitiş cehette bir qatar hurapiy âdetler saqlangan, mesilen, mëyitni yuyuydiğan suni issitқан çağda ilgiri işletmigen qazan yaki korini işlitidu. Her qançe kembeğel bolğan teqdirdimu kona qazan yaki korini işletmeydu. Mëyit yuyuydiğan su içişke layiq pakiz su bolğandin sirt, yene uniñ èkin su boluşı teleb qilinidu. Bir kısım kişiler èkin su gunahni yuyuyidu dep qarap, toruba süyi, quduq süyi qatarlıq “ölük suni” işlitiştin, èkin suni yiraqtin èlip kèlişte yolda aram èliştin perhiz qilidu. Mëyitni yuyuydiğan suni issitқanda qattiq yèkilgular, mesilen, kömür, qattiq otun qatarlıqlarni işlitiştin perhiz qilip, saman, pağal, şah qatarlıq yumşaq yèkilgularni işlitidu. Bizniñçe bu suniñ issitiş vaqtini keynige sürüp, teyyarlıqniñ toluq boluşıga kapaetlik qiliş, hemde oğşaslıq qarışı boyıçe yumşaq yèkilguda issitқан su yumşaq bolidu dep qarap, mëyitke aramliq bèğişlaş üçün boluşı mümkün. Mëyitni yuyuş üçün su issitқanda er mëyit üçün er kişi, ayal mëyit üçün ayal kişi su issitidu. Arilişip kètiştin perhiz qilidu. Su isip bolğandin kèyin su issitқuçılarga ölgüçiniñ birer qur kiyimi, targaq, eynek qatarlıq nersiliri soğa qilinidu. Mëyitni yuyuşta, mëyitniñ kiyimi saldurulup bolğandin kèyin, evriti yèpilip töt âdem yuyidu. Töt ademniñ ikkisi gessal (yuyğuçi) ikkisi su quyup bergüçi bolup, gessalarniñ biri “baş yuyğuçi”, yeni mëyitniñ üsti bedinîni yuyğuçidir. Yene biri bolsa “ayaq yuyğuçi”, yeni belniñ asti kısimini yuyğuçidir. Gessallar mëyitni yuyğanda sopun işlitidu. Emma ötkenki mezzillerde mëyitni yuyuşqa zavut sopuni işlitiştin perhiz qilidiğan âdet bar idi. Çünki kişiler zavut sopunida her

hıl haram hayvanlarniñ yëgi boluş èhtimaliķidin ensirep, bu perhizni çıkarğan boluşı èhtimal. Şuña yerlik sopun bilen yuyup kelgen. Mëyitni yuġuġılar aldi bilen mëyitni taharet alġandek yuyıdu. Andin pütün yuyuşķa başlaydu. Yuġanda bedenniñ oñ teripidin başlap yuyuyıdu. Sol tereptin, yaki ayak tereptin yuyuş çeklinidu. Mëyitke su kuyġuġılar mëyitniñ oñ yëniġa oñ kolidada, sol yëniġa sol kolidada su kuyıdu. Hergiz arılışıp ketmeydu. Ğessallar yuyuşta mëyitni bivaste kól bilen tutuştin èhtiyat kılıp kólġa peley yaki kól káp kiyvalidu. Emma sol kólinıla işlitip oñ kolidada yumaydu. İslam menbeliride mëyitni yuġanda taķ sanda yuyuş (yeni üç, beş, yette... Këtim yuyuş.) teşebbus kılıngan. Şuña Uyġurlar mëyitni taķ sanda yuyıdu, çüp sanda yuyuştin perhiz kılıdu. Eger mëyit er bolsa, neķ meydanda ölgüçiniñ birer oġul balisi tursa, ayal bolsa kız balisi tursa bolıdu. Yuyuş ceryanıda yuyġuġılar ve başkılarniñ bihude söz kılışı ve turmuş pariñini kılışı çeklinidu. Bu sürlük muhitta peķet durud oķulıdu ve yuyuşķa dair sözlerle kılınidu. Er mëyitniñ çëçi saķal – buruti ve evret tüki pakız çüşürilidu. Ayal mëyitniñ evret tükıla çüşürilidu. Çüşürmey avret tüki bilen këpenleş napaklıķ dep kárilidu. Ayal mëyitniñ çëçi örülgen bolsa çuvup yuyulup bolġandin këyin, ikki tal örüp kólutıkıġa kísturup kóyulıdu. Uyġurlar mëyitni köpünçe öy içiniñ seynasıda yaki supiniñ üstide yuyıdu. Mëyit yuyılıp bolġandin këyin su siñgen tupini kırıķ kün saklaydu ve yaki u yerge buġday çëçivëtıdu. Şuniñ bilen buġday ünüp kökleydu. İlgiriki çağlarda mëyit yuyġan cayġa her peyşenbe küni nokça kadaydıġan yaki çiraķni kırıķ kün yandurup kóyidıġan âdet bar idi. Ene şu âdetniñ davami süpitide şu yerdiki topini kün körüp kalmısın dep, këçide élip çıkıp suġa êkítvëtıdu yaki êtizlikķa tóküvëtıdu. Bu mëyitni napak dep káraş, rohniñ hórmitini kılış ve roh kaytıp kélıdu, dep káraş bilen munasibetlik âdettur.

Uyġurlarda mëyitni yuyġuġılar yalġuz mëyitni yuyupla kalmay, yene këpenni tikip teyyar kılıdu ve murdinî këpenge alıdu. İslamiyettin ilgiriki mëyitni këpenge éliš İslamiyettin këyinkige oħşaş undaķ muķim tús almıġan. Yalıñaç depne kılış, kiyim bilen depne kılış ve köydürüşlerniñ her kaysisiniñ këpenleş şekli digüdek bir ölçemde bolmıġan. İslamiyettin këyinki Uyġurlar mëyitni këpenleşke âdetlendi. Bu âdet boyıçe er mëyit üç kát këpenge, ayal mëyit beş kát këpenge orulıdu. Këpenniñ sani kóş bolsa bolmaydu. İslamiy kaidide këpen üçün aķ reħtniñ boluşı belgilengen. Muhammed peyġemberniñ kórsetmiliridimu mëyitni aķ reñlik reħtlerde këpenleşke buyrulġan. Buniñdin sirt, Muhammed peyġemberniñ cesidinî këpenleşke Yemendin çıkıdıġan aķ reñlik paħta reħt işlitigenliki heķķide hadisler bar. (Bu heķte «Sehıhul Buħari» namlıķ kitabniñ «Cinaze Namizi» dëgen babiġa káralısın.) Uyġurlar këpenlik reħtlerni ölümge teyyarlıķ süpitide hëli

burunla teyyarlap qoyidu, hetta bu rehıtlerni mescidlerge elip berip camaetniñ namaz okuvelişige caynamaz qilip beridu. Keppen tikkuciler meytiniñ boyini olcep bolgandin keyin keppen tikişke kirişidu. Keppen tikkende, keppen tomur yifne bilen tikilmey, muvapiq usulda keppenlik rehıtniñ ozidin yip sugurup elinip şu yip bilen yunap cıgip qoyulidu. Kependni yögigende oñ tereptin yögimey sol tereptin cögeydu. Kependni yögigende meytiniñ yüz kisimini vaqtinçe cıgip tikivetmeydu. Belki eçildigan qilip qoyidu. İkki putniñ baş barmiqini bir – birige cıgip qoyidu. Meyitniñ egizige kependniñ kirip qilişidinimu bek ehtiyat qilidu. Biz «Âdem Bedinige ait Perhizler» bölükide bu hekte az – tola tilga alğan iduq. Meyit kependni cışlivalsa yaki puti almişip qalsa, keyinkilerni sörep ketidu degen qaraş tüpeylidin, bu hil cıgiş usuli kelip cıqqan. Bundaq qiliş hem meytini kötürüp yötkeşke qolaylıq yaritiş üçündür.

Meyit kепенlinip bolgandin keyin, uruq - tuqqanliri uniñ bilen vidalişidu. Ölgücü bilen vidaliş meñgülık cudalıq bolup, bu tiriklerniñ olgen kişiniñ ruşsarini aħırki ketim köriveliş bolup hesablinidu. Vidaliş üçün meyt yenige ölgüciniñ bivaste uruq - tuqqanliri kirip, meytiniñ yüzini eçip köridu. Emma İslamiyet qaidisinde er yaki hotuniñ ölüşi er - hotunçilik munasibitiniñ üzülgenlikniñ eñ çoñ belgisi bolup, yat cinislarniñ cırayige qaraşniñ namehremliki sebebidin, olgen er bilen hotuni, olgen ayal bilen eri vidalişistin perhiz qilidu. Eger vidaliş zörüyiti tuğulsa, erniñ olgen hotunini, ayalniñ olgen erini körivelişigila bolidu. Emma tutuş, söyüp vidaliş ketiy çeklinidu. Bu yerde şundaq bir ehvalni bayqaş mümkün, yeni bir âdem réal turmuşta yat cinislarğa haligançe qarap köz selip tursimu, emma ölümün ibaret bu eñ yaman aqivet aldida alahide teqvadarlışip, dinniñ, cemiyetniñ belgilimisi ve ehlaq ölçimi boyıçe iş qilidu. Bu ölümniñ her qandaq ademni temtiritidiğanlıqini delillise kerek.

Meyit kепенlinip bolgandin keyin tavgutqa selinidu. Meyitni tavgutqa salganda tavgutniñ sol teripidin seliş, alganda sol tereptin eliş perhiz qilinidu. Âdette İslamiy qaide boyıçe oñ tereptin selip oñ tereptin alidu. Meyitni yuğan caydin elip cıkişta yaki tavgutqa elip bolgandin keyin tavgutni öydin elip cıkişta put (ayağ) tereptin elip cıkiş perhiz qilinip, baş tereptin elip cıkilidu. Helk işençiside tavut roh cıplaşkan nerse bolup, kişiler uniñdin eyminip âdette öyde saqlımaydu, belki mescid, qebristan qatarlık caylarda qoyup qoyidu. Birer kişi vapat bolsa, tavut derhâl elip kelinidu ve işlitip bolgandin keyinla esli cayige elip berivetilidu. Helk neziride tavut tar yaki kışka bolup qalsa yaşı bolmaydu. řuña uni keñrek, uzunraq yasaydu. Kiçik vadek yağaçlırini alma yiğicidin qelişni alahide yaşı köridu. Helk

neziride alma hisletlik derehtur. Bolupmu uniñ mivisi bir qatar simuvulluq menilerge ige bolgandin sirt, yene uniñ qedimdin beri davamliship kelgen aq sihrigerlik (Aktip yahşi meksed üçün elip berilidigan sehriy paaliyet) niñ vastisi bolup, cin – alvastilarni koqlivetişte uniñdin isriq selinip islitilgen. Tavut vadeklarini alma yicidin kiliş meytke cinlarniñ ziyankeşlik kilişiniñ aldiniñ eliş üçün bolsa kerek. Meyitni yuyup bolup, tavutqa seliş üçün elip çikivatqanda yaki tavutni hoyliğa tohtatqanda, kişilerniñ meytini yaki tavutqa esilişi keti çeklinidu. Meyitni tavutqa elip bolgandin keyin, pütün camaetniñ hoşlişvelişi üçün tavut hoyliğa tohtitilidu. Bu çağda ölgüçiniñ uruq - tuğkanliriniñ yığa – zara eñ yukiri pellige çikip, hemme kişi tavutqa esilip ayriliş pirakini ipadilimekçi bolidu. Hoten Uygurliri arisida hazidarlar meytini uzutuştin burun tavutqa inşip yigliganda, yaş tamçisiniñ tavut üstige yaki meyt üstige temip ketişidin bek perhiz kilidigan âdet saklanmaqta. Tavutni kötürüp meniştin burun meytiniñ er yaki ayal boluşığa qarap, tavut üstige aq yaki sidam rehittin kilgan yopuk yepilidu. Qedimki dervlerde bir kişiniñ melum nersini tavut beşiğa esip koydigän âdet bolgan. Mesilen 20 – esirniñ başlirida ötken meşhur Uygur muzikanti, ravapçi Taşvay vapat bolganda, uniñ tavutni üstige uniñ ömür boyi çelip kelgen ravabi esip koyulğan iken. Hazir «Quran» ayetliri keştilengen çoñ yupuqnimu yapidigan evallar peyda boldi. Demek, yukiriği tertipler tamam bolgandin keyin, kişiler tavutni kötürüp kebristanliqqa elip mañidu. Tavut kötergende meytini midirlitivetiş keti perhiz kilidigan iş bolup hesablinidu.

Qiskisi, hazirki Uygurlardiki meyt yuyuş, kepenleş asasen İslamiy enenilerge maslaşkan bolup, yukirida eytkandek, bezi paaliyetlerde yene az – tula hurapiy terkiblermu bar. Meyli qaysi hil usul kollinilsun, buniñ hemmisi ölgüçiniñ rohiniñ emin tepiş, tiriklerniñ palaketke uçimasliki, depne işliriniñ qaidilik, tertiplik elip berilişi közlenen.

4.2.14.4. Depiñge Ait Perhizler

İnsaniyet mediniyitige nezer salidigan bolsaq, her qaysi devrlerdiki, her qaysi millettiki, her qaysi dinga has depne âdetliriniñ digüdek perklinidiganliğini körimiz. İnsanlar eñ ibtidaiy devrlerdin tartipla ölgen ademni hayvanni kömgendekla kömüp taşligan emes. Depnide qedimdin beri havağa (yeni şamalğa) depne kiliş, suğa depne kiliş, tupraqqa depne kiliş qatarliq usullar esasliq kollinilip kelingin. Bulardin taşkiri, yene köydürüp depne kiliş bilen kömüp depne kiliş birleştürülgen aldi bilen köydürüp andin âdem külini kömüp depne kiliş, kökke depne kiliş bilen yerge kömüş birleştürülgen cesetniñ göşini kuşlarğa

yügüzvêtip, ustihinini yerge kümüş... ke oħşap kêtidiğan arılaş depne usullirimu bar. Cesetni kümüş şekli ve sani cehttin éytqanda yine hemdepne, kolliktıp depne, cesetni püklep depne kıliş, söñikini ettin ayrip depne kıliş, tüz depne kıliş... Qatarlıq nurgun şekillermu bar. Meyli qandaq depne usuli ve şekli qolliniliştin ketiynezer, hemme hil depne usulida ikki amil asasiy rol oynaydu. Biri muhit, ikkinçisi étıqad. Muhit degende, bu obyektıp cuğrapiyiviy şaraitniñ çeklimisini körsitidu. Demekçimizki, başqa barlıq medeniyet hadisilirige oħşaş, depne işliridimu muhit bilen medeniyet çemberçes bağlinidu. Muhit çeklimisidin hâlkiğan depne şeklini kıyas kılgili bolmiğindek, étıqad tüsini almığan birer hil depne şekilimu uçratkıli bolmaydu. Folklor noqtisidiki perhiz üçün éytqanda, muhit çeklimisi sebebidin icra kılinmaydığan depne şekilliri perhizlik heriket qatarığa kirmeydu. Peqet étıqed étıqad sebebidin melum depne usulidin vaz keçiş, hezer kıliş hetta çetke kékışla andin perhizlik heriket bolalaydu.

Uygurlarniñ depne aditiniñ özgiriş ehvalini İslam dininiñ Uygurlar içide tarqılışını çek – çigra kılip turup, İslamiyettin burunki ve keyinki ikki başkuçqa bölüşke bolidu. Tövende İslamiyettin keyinki Uygurlarniñ depne paaliyitidiki perhizlik âdetlerni mulahize kıliştin burun, undin, ilgiriki devrlerde qollanğan depne şekilliri ve depne usulliri, şundaqla ularğa munasibetlik kısmen perhiz âdetlirini kıskiçe eslep ötimiz.

4.2.14.4.1. Kökke depne kılişqa ait perhizler

Kökke depne kıliş – cesetni oçuq kömmey qoyuşni körsitidu. Uniñ cesitini quşlarğa yem kılivêtiş, şamalğa qoyup qurutuş, çöl – bayavanlarğa qoyup qoyuş ve dereh kavikiğa depne kılişteq asasiy şekilliri bar. Cesetni oçuqçilikqa depne kıliş şimaldiki helkler arisida uzunğıçe davamlaşqan depne aditi bolup, bu âdet Şaman dinidiki kökke çoqunuş bilen munasibetlik. Keyinki devrlerde bu hil depne Budda dinî teripidin mueyyenleştürüldi. Neticede qedimki étıqadtin vaz keçip, Budda dinığa işengen milletlerde helihem bu hil depne usuli davamlaşturulmaqta. Bu hil depne şekliniñ asasi bolsa cesetni kökke depne kılsa, ademniñ rohi asmanğa (erşke, cennetke. Şaman étıqadi boyıçe, cennet – ucmağ eriş üstididir) Kötürileleydu, degendin ibaret. Biz Uygurlarniñ ilgiriki devrlerde bundaq depne aditiniñ barlıqını Uygur ecdadliriniñ kökke çoqunğanlıqını sebep kılip turupla cezimleştüreleymiz. Emma bir noqta şuki, hazirki Sêriq Uygurlar (Yogurlar) arisidiki Türkiy

tillik qebilileride âdem ölgendin këyin, cesetni yirâq çöllikke ëlip bërîp quşlarğa yem kîlivëtîdîğan âdet bar. Navada bu âdet ularda tarihtin bërî davamlişîp këlîvatqan bolsa, undaқта Uygur ecdadliridimu muşu hîl depne şekli bolğan dep ëytalaymîz. Tilğa ëlişqa erziydiğan bir mesle şuki, Lopnur Uygurliri arisida “Bir qeder burunqî vaqitlarda qurgâq ve dõn yerlerge qoyuş yaki öre turğan toğraq kavakliriğa örisige depne qiliştin sirt, mëyitni yikenge orap, er kişi bolsa üstige këme, ayal kişi bolsa üstige çoñ çara kir yuyidiğan çoñ teñne) kömtürüp depne qiliş aditimu mevcud bolup ötken.”⁹⁶ Dëmek, bumu kökke depne qilişniñ bir hîl şekli bolup, buniñ Lopnur Uygurliri arisida davamlişîp këlişi şu yerdiki hëlqlerniñ qedimki itqadni melom dericide saqlap qalğanliqi ve şarait çeklimisi bilen munasibetlik bolsa kërek.

4.2.14.4.2. Otqa depne qilişqa ait perhizler

Otqa depne qiliş aditi tupraqqa depne qiliş aditidin qalsila dunyadiki eñ omomyuzluk tarqalğan depne şeklidir. Mëyitni otqa depne qilişniñ bir qañçe hîl şekli mevcud. Biri, mëyitni köydürvitiş; yene biri, mëyitni köydurup bolğandin këyin, ceset külini yerge depne qiliş; üçinçi biri, mëyitni köydurup bolğandin këyin, külini kömzekke qaçilap öyde quyuş yaki munarğa depne qiliş. Bular içidiki ikkinçi ve üçinçi hîl usul mediniyet menasidiki otqa depne qiliştur.

Uygurlar ecdadliri, şundaqla Hun, Türk qatarliq kevmler, Sibiriye, şimaliy ve Cenubiy Amërika, Ottura ve Şerqiy Cenubiy Asiya rayonlirida qedimde yaşığan hëlqlarde mëyitni otqa depne qiliş keñ omomlaşqan idi. Şundaqla u tupraqqa depne qiliş bilen birlikte elipmu bërîlğan idi. Hënzü tarihnamiliride Uygurlar ve ularniñ qandaşliriniñ mëyitni otqa depne qiliş aditiniñ barliqi heqqide az – tola uçurlar hatirilep qaldurulğan. Mesilen, «Yëni Tañname» niñ 215 – cildi «Türkler Tezkirisi» de şundaq yëzilğan: “Türklerniñ aditiçe ölükni köydüridu. Andin yerge depne qilip qebre tikleydu.” «Yëni Tañname. Bargüt Hıyun Tezkirisi» de şundaq hatire qaldurulğan: “Bargüt hıyun miñşağa ğardi, u yerde kësêl bolup

⁹⁶ Abdurehim Hebibulla: «Lopnur Uygurliriniñ Örüp - Adetliri», «Şincañ Medenyiti» jurnili 1996 – yillik 5 – saniğa bësîlğan, Uygurçe, 49 – bet.

qayıp keldi hem Liñvu (Bügünki Niñşya aptonum rayoniniñ Liñvu nahiyisi) da öldi. Kebilisi uniñ cesidinî köydürüp depne kıldı.”⁹⁷

Bu bayanlardın körüşke bulidiki, şimaldiki Uyğurlar ve Turklarnıñ otqa depne kıliş aditi Tañ sulalisiniñ deslepki yillirida asta – asta yuqulup, tupraqqa depne kılişqa özgergen. İdiqut devridiki Uyğur Buddistliri ve kösenlikler arisida hêli uzaq mezigilgece otqa depne kıliş usul qollinılğan undin başqa, Yüez sulalisi devride içkiriyl ölkilerge bérıp Muñğul döliti teveside hizmet Ötügen ve İçkiri’de oluraqlışıp qalğan Uyğurlarmu otqa depne kıliş usulini yolğa qoyğan idi. Bu usulda aldi bilen cesetni köydürüp, kulini yigivalğandin keyin, andin uni kümüp kebre tikleytti. Bu heqtiki bayanlar «Yüen Hökümitiniñ Qanonlar Desturi. Uyğurlarnıñ Depne İşliri Nizami» içide hatirilengen. «Revzetus Sefa» namlıq eserde: “Türkiy helklerniñ eñ yirak tarihi zamanlardiki ecdadliri ve qandaşliri bolğan Hezerler buniñdin 5860 yillar ilgiri ölküni depne kıliş işida mundaq âdetni qollinatti: Birersi vapat bolsa, camaet yigilip ceset etrapida sazlar çelip, naşsa eytip, uni otta köyduretti. Bu âdet ularniñ arisida uzaq zamanlar davam kıldı.”⁹⁸ Diyilgen. Bu rivayet tusi quyuk bayan bolsimu, emma otqa depne kılişniñ Turkiy helklerde uzaq tarihqqa ige igenlikini körsütüp béridu.

Omumen eytkanda, cesetni otqa depne kıliş Şaman etiqadi ve Buddizim ekidisi bilen munasibetliktur. Uyğur ecdadliri Buddizimdin ilgiri otqa depne kıliş aditini davam kılduruişta asasen otqa tiviniş psihikisini çikiş qilğan. Budda dinida ot arqilik cesetni köydürüp, napak tenni yoqutuş, ölgüçiniñ rohini t Ezraql erşke çikiş lazim, dep qaralğaçqa, bu usul Budda dinığa etiqad qilğan mezgillerde tēhimu mukemmelleşti hem yēni asaqqa erişti. Uyğur ecdadliri taki İslam dinini qobul qilğanğa qeder melum dericide bu usulni qollinip keldi.

Cesetni otqa depne kılişta qismen perhizlik âdetlerniñ bolğanliqi enik. Mesilen, Henzu tarihnamiliriniñ biride Hoten Buddistliriniñ cesetni köydürüp, kulini komzekke qaçilap yerge kömüdiğanliqi, hatirilep turuş üçün yenığa but ornitidiganliqi, ölgüçiniñ uruk - tuğqanliri çeqini kırqip, yüzini morlap haza tutidiganliqi, peket padişahlarnıñ cesidila otta

⁹⁷Lin Gen ve Gav Zihovlar Türgen: «Qedimki Uyğurlar Tarihi», İçkiy Moñğul Neşriyati, 1994 – yili 10 – ay neşri, Henzuçe, 76 – bet.

⁹⁸ Abdukérım Raħman: «Uyğur Folklori Heqkıde Bayan», Şıncañ Ünıversıteti Neşriyati, 1989 – yili 7 – ay neşri Uyğurçe, 387 – bet.

köydürülmey, yirak dalilarga depne qilindiganliqi yezilgan.⁹⁹ Bu melumatlardin körüşke boliduki, şu devrlerde âdettiki kişilerniñ cesidi köydürülsimu, emma han – padişahlar muqeddes dep qaralgaçqa, ularniñ cesidimu muqeddes, köydürgili bolmaydu dep qarilip, köydürüp depne qiliş perhiz qilingan. Uyğurlarniñ otqa depne qiliş aditi yirak devrlerge mensüp bolganliqtin şundaqla bu hekte matèriyal kemçil bolganliqtin, otqa depne qiliştiki perhizlik âdetlerni muşunçilik mulahize qiliş bilen kupayilimiz.

4.2.14.4.3. Tupraqqa depne qilişqa ait perhizler

Tupraqqa depne qiliş eñ qedimki depne şekilliriniñ biri bolup, tupraqqa depne qilişta ölgüçiniñ ictimaiy orni alahide ipadiliniş turidu. Tarihiy matèriyalarda èytilişçe, tupraqqa depne qiliş nahayiti uzun tarihqqa ige bolup, bu âdetniñ Hun, Türk ve Uyğurlarda bolganliqi melum. Mesilen: «Vèyname. Qañkillar Tezkirisi» de şundaq yezilgan: “Yerni kolap orek yasaydu, andin cesetni uniña qoyidu. ... Lêkin orekni kömüvetmey oçuq qoyidu.”¹⁰⁰

Buniñdin başqa, rayonimizniñ her qaysi cayliridin tèpilgan qedimki qebrilerniñ mutleq köpçiligi yer asti qebirliri bolup, bu ecdadirimizniñ tupraqqa depne qiliş aditiniñ uzaq tarihqqa ige ikenlikini ispatlaydu. Uyğurlar Mani dinîga ètiqad qilgandin këyinla tupraqqa depne omumlişışqa başlidi. Yeni, Tañ sulalisiniñ desleplki yilliriqa togra kèlidigan devrlerdila otqa depne qiliştin vaz kècip, tupraqqa depne qilişni yolga qoygan. Bu âdet yene uniñdin iliriki uzaq bir ceryandimu bolup ötken. Cümlidin ateşpereslik ètiqadida bezide cesetniñ etlirini quşlar yep bolgandin këyin yaki şulivalgandin këyin, ustihanni yerge depne qilidigan âdet bolgan. May dinî ètiqadi mezgilde gerçe cesetni bivastila yerge kömgen bolsimu, emma âdem tuğma hâlette depne qilingan, kèpenleş bolsa perhiz qilingan. Uyğurlar İslam dinîga omomyülük ètiqad qilgandin këyin, andin tupraqqa depne qilişni resmiiy âdet süpitide yolga qoydi. Şuniñdin ètibaren tupraqqa depne qiliş Uyğurlarniñ ölgen ademni depne qilişidiki birdin – bir usulga aylandi. Biz bu hektiki perhizlerni këyinki sehipileride mulahize qilimiz.

⁹⁹ «Şincañ Medeniyet Yadikarlikliri», Uyğurçe, 1985 – yili 1 – san, 154 – bet.

¹⁰⁰ Lin Gen ve Gav Zihovlar Tüzgen: «Qedimki Uyğurlar Tarihi» İçkiy Moñğul Neşriyati, 1994 – yili 10 – ay neşri, Henzuçe, 76 – bet.

4.2.14.4.4. Hemdepnige ait perhizler

Hemdepne insaniyet tarihidä eñ desleptila körülgen hadise bolup, qedimki nurgun milletlerde ölgüçige u häyât vaqtida etivarlap işletken nersiler, at ve başqa hayvanlar ve uniñ yekin kişilirini hemra qilip bille kömidigan âdet bolgan. Cümlidin qedimki Saklar, Hunlar, Türkler ve Uyğur qatarlıq qevmlerdimu bu hil âdet bolgan. Hemdepniniñ ikki hil asasiy şekli bolgan: Biri, ölgüçige hemdepne buyumliri, hayvan ve ademni qoşup bille kömüş; yene biri, ölgüçige hemdepne buyumliri, hayvan ve ademni qoşup köydürüp depne qiliştin ibaret. Buniñ içide köprek körüldigini bille yerge kömüş bolup, bu ikki hil usulniñ her ikkisiniñ idiye asasi ölgüçi ölgendin keyin uniñ rohi eşu hemdepne buyumlrini işlitidu, hemdepne qilingan kişiler ularğa hizmet qilidu, degen qarastin ibaret. Uyğur ecdadliri arisida hemdepne qiliş uzak tarihqä ige. «Tarihiy Hatiriler» qatarlıq Henzuçe menbelerde ve Ereb – İslam menbeliride Uyğur ecdadlriniñ bundaq aditiniñ barlıqi heqqide eniq melumatlar bar. Bu âdet hetta Orhun Uyğur Hanlıqi devridimu mevcüt bolgan. Mesilen: «Elni İdare Qilişqa Paydilik Omumiy Örnekler» niñ 221 – cildida şundaq hatirilengen: “Uyğur Bilge Qağan öldi. ...Uyğurlar niñgo melikini uniñ bilen hemdepne qilmaqçi boldi. Şuniñ bilen melike eyttiki: Uyğurlar Cuñgo’niñ örp – âdetlirini yahşi körgeçke, Cuñgoluk qizni hotunluqqa alğan. Eger özliriniñlarniñ aditiñlar boyiçe iş qilmaqçi bolsañlar, undaqta nime üçün tümen çaqirim yirak yerdin hotun alqantiñlar?’ şuniñ bilen u (Bilge Qağan üçün) yüzlirini tilip yiglap matem tutti.”¹⁰¹

Uyğurlar Budda diniğa etiقاد qilğan mezgillerdimu, cesetke türlik lazimetliklerni qoşup köydürgen. Uyğurlar tarihta işlitip kelgen eñ muhim hemdepne boyumi attur. At qedimki Saklar, Hunlar, Türkler ve Uyğurlarniñ neziride qoyaş ilahiğa qurbanlıq qilişqa eñ yaraydigan hayvan bolup, u yene çevendazlar ölse tirik depne qilidigan ve şu devrlerdiki işençte çevendazlarniñ rohi u dunyada minidigan nersidur. Rayonimizdin çiqқан âdem cesetige yandaşturup bille kömülgen at cesiti bu qarastin eniq delilidur. İslamiyettin keyin, hemdepne qiliş aditi qetiy çeklendi. Âdem yaki hayvanga tügül, âdettiki turmuş

¹⁰¹ Feñ Cyaşen, Çen Sulo, Mo Guañvenlar Tüzgen: «Uyğur Tarihiğa Dair Matèriyallar», Henzuçe, Milletler Neşriyati, 1981 – yili 11 – ay neşri, Henzuçe, 2 - qisim, 34 – bet.

buyumlriniñ kebrige kömülüşi kattık perhiz kılındı. Kebride ceset ve u yögelgen kèpendin başka hêçnerse qaldurilmidi.

Bu yerde kısturup bir mesle bir kaççe cesetni bir yerge depne kiliş aditudur. Uygurlarniñ koşup depne kiliş aditide mundaq bir kaççe ehval bar: Yeni bir kaççe cesetni birla vaqıtta bir görge kömüş, bir görge ilgiri – aqır bolup bir kaççe cesetni kömüş, er bilen ayalni, yaş bilen kèrini birge kömüş qatarlıqlardin ibaret. Arheologiylik kèzilişlar arkilik tèpilğan kebirlerdin Hoten Lop nahiyisi tevesidiki Sampul qedimiy kebristanliqi, Hotunsumul nahiyisi tevesidiki Çavurgol kebristanliqi, bügür tevesidiki Çimbaş qedimiy kebristanliqi, Ürümçi Nensen Kan rayoni tevesidiki Arağol qedimiy kebristanliqi, Bariköl rayoni tevesidiki Nenven qedimiy kebristanliqi, Qumuldiki Yanbulaq qedimiy kebristanliqi, Aqsu Onsu nahiyisidiki Boz Dön qedimiy kebristanliqi ve Altaydiki Qirimçi qedimiy kebristanliqi qatarlıq sekkiz qedimiy kebristanliqtin tèpilğan kebrilerge ikkidin tartip neççe onğıçe ceset kömülgen bolup, ularniñ içide erler, ayallar, çoñlar ve balılar bar. Bu cesetler birla kètimda yaki arqa – arkidin kömülgen. Bir kètimda kömülgen cesetlerniñ bezilirini hemdepne dep qaraşqa bolidu. Bille depne kiliş uruqdaşlıq tuzumi devride taza evc alğan depne şekli bolup, uniñ barlıqqa kilişi hergizmu matèriyal yaki yerniñ kişliqi sebebidin emes, belki huddi Morgan èytqandek, “Omomen qandaş ve uruq - tuğqan bulğuçilaniñ cesidimu meñu ayrılmaslıqi kèrek.” Degen qaraş sebebidindur. Şuña èytişqa boliduki, bille depne kilinganlarnin hemmisi otturisida melom qandaşlıq yaki tuğqançılıq munasibiti bar. Ular yaki tuğqançılıq munasibiti yiqin kişiler yaki bir aile kişiliriniñ cesetliri bille depne kilingan kebrilerdur. Bu hil enene Uygurlarda hazirga qeder davam qılmaqta. Buniñ ikki hil şekli bar: Biri, “Cemet kebristanliqi” berpa kiliş arkilik yèkin - uruq tuğqanlarniñ ayrim - ayrim kebrilirini bir dairige yasaş; yene biri, bir kebre içige bir kaççe ademni ilgiri - aqır depne kiliştin ibaret. Kèyinki ehvalda eger eslidiki kebre yer astıga qızılğan bolsa, bundaq lehetke kaytidin ceset kömülmeydu. Eger yer ustige yasalğan “şam köz” bolsa, uniñ içige kèyin başka cesetni kömüşke bolidu. Bu iş İslam dinidimu çeklenmigen. Biraq çeklinidigan bir nuқта şuki, eger deslepte kömülgen ceset er bolsa, kèyin u körge peket erlernila kömüşke bolidu. Deslepki ceset ayal bolsa, uniñ kebrisige kèyin vapat bolğan ayallarla qoyulidu. Ayal ceset yatqan yerlikke kèyin ölgen erniñ cesidinî, yaki er ceset yatqan yerge kèyin ölgen ayalniñ cesidinî kömüş perhiz kılınıdu. Çünki bu eñ ekelliy teleb bolğan “namehrem” meslisige hilap bolidu. Yene navada ikki âdem birla vaqıtta ölüp ketse, ularniñ bir cinistin yaki yat cinistin boluşidin qetiynezer, ularni birla körge kömmeydu. Bu körniñ emeliy ehvalini nezerde tutqanlıqla emes, belki ölgen kişige hürmet qılmıganlıq dep qarilidu.

Yukiriki depne usolliridin sirt, Uyğur ecdadliri öz şaraitiğa yarişa meýitni momiyaliğança bilen depne kilidiğan âdetni yolğa koyğan. Emiliyette bu Misir firevnlirini momiyaliğança dëgüdek oħşap ketmeydu. Kirorondin tipilğan dunyağa meşhor “Kiroron Güzili” atlık ayal ceseniñ bedinîge çirişniñ aldinî alidiğan yerlik “Momiya” sürütilgendin këyin andin tupraqça depne qilinganliki arhèologiye tarmaqliri teripidin tehmin qilinmaqta.

4.2.14.4.5. İslamiyettin këyinki depnige ait perhizler

Uygurlarniñ cesetni tupraqça depne kilişi uzak tarihğa ige bolsimu, emma İslamiyet kaidisige maslaşkan tupraqça depne kiliş bu dinniñ Uyğur milliti içide omumlişiğa eğişip omulaşti. İslam dinidiki tıp qarashiñ biri “Âdem tupraqtin yaritilğan, şuña u tupraqça kaytidu” dëgendin ibaret bolup, tupraqça depne kilişniñ murekkep ceryani bolidu. Bu yerde şu hektiki perhizlernila muhakime qilimiz.

Depne orni cehette, Uygurlar tarihtin beri kebristanlik ve mazar berpa qilip ceset kömüp kelgen. Kebristanliklar yene kişilerniñ cemiyettiki orni, qandaşlik - cemetçilik munasibiti, cemiyetke koşkan töhpisi qatarliklarğa qarap caamet kebristanliki, kehrimanlar kebristanliki (Bu nam yekinki devrlerde peyda boldi. Bu “şehitlik” ke baraver kelidu.), cemet kebristanliki ve mazar qatarliklarğa ayrilidu. Buniñ içide mazar alahidirek kebtistanlik bolup, u ötken devrlerde İslam dinini tarkitiş yolida cihad qilğan kişilerniñ, “evliyalik” maqamiğa yetken pir – ustazlarniñ kebrisini çöridigen hâlda meydana kelgen kebriler topidin ibaret. Uygurlar kebristanni yahşi, qorğaq yerdin tallaydu. Nem, su çıqip ketidiğan, zey yerlarni kebristanlik qilimaydu. Bu emeliy mekseddarliqğa ige çeqlimidur. Undin başqa melum ekide arilaşkan perhizlerdin mal kotini qilingan caylarda, ceñ bolğan caylarda, etiz – terilgu yer beşiğa, öyniñ aldığa ve arkiğa kebristan berpa qilmaslik qatarliklar bar. Uyğur kebriliri Uyğur binakarlik senitiniñ ülgiliridin biri bolup, yer üstige qupurilidiğan şam görler, gümbezler addi hâldiki kebre esletmilirila emes, ular öz növitide yene helkniñ güzellik zevki arilaşkan medeniyet mehsulidur. Uygurlar qedimki devrlerdin beri ayrim vaqitlarda cesetni egiz munarlarğa, buthanilarğa depne qilğan. Këyinki devrlerde ölgüçi üçün kebre qaturuş enenisi şekillinip, hazirgiçe devam qilip kelmekte. İslam dinida ölgüçi üçün alahide kebre qaturuş yahşi iş sanalmaydu. Bolupmu yerdin bir – ikki gëriç igizliktiki topa dövisidin hâlkiğan şam görler, gümbezler, kebre tahtiliri İslamda çeqlengen nersiler bolup, bu

çeklimiler melum dairlerde öz rolini caryi kıldurup kelgen. Emma bezi kişiler bundak çeklimilerge qarimay enenivi usulda kebre qaturup kelgen bolup, diyarimizdin tepilgan kedimiy kebristanlıklar içidiki İslamiyettin keyinki devrlerge teve bolganliriniñ hemmiside degüdek qaturulgan heyvetlik kebriler bar. İslam dinında âdem kömülgenlikini bildürüş üçün yerdin igizrek topa dövilep qoyuş teşebbus qilingan bolup, Uyğur puqraliriniñ hemmisiniñ kebrisi degüdek eşu kıyapette yasalgan. Helk neziride, lehet üstige dövilingen topini şamal uçurtup tursa, ölgüçiniñ gunahi yeñgiller iken. Uyğurlar kebirler konirap ketse asasen rimont kılmaydu. Eger kebre buzulup eçilip qalgudek bolsa andin eçilip qalğan yerinila tüzep koyidu. Emma növette kebre remunt kıliş ve yahşilaş işliri künsayin köpiyip barmaqta. Kişiler yene ölgenlerge qilgan duasiniñ kebrige udul yétip bériş üçün kebre etrapıga tam kopuruştin perhiz kılidu. Emma kebre qaturuş - qaturmaslık, etrapni tosuş ve tosimaslık noqul eکیدigila çetildigan iş bolup ketkenmu emes.

Uyğurlar kebrilerini uluğ yer dep qarap alahide hörmetleydu. Bundak hörmetniñ eñ yukiri çekteki ipadiliridin biri mazar etiqağçilikidur. Şundaqtimu addiy helk kebristanni mehşos tavap kılidigan işni kılmisimu, emma kebristan ve u yerde yatқан ölgen kişilerniñ hörmiti yuzisidin bir qatar işlardin perhiz tutidu. Mesilen, Uyğurlar kebre bişiga gül – giyah tikip östurgendin taşkiri, bu yerde özlکیدin ünüp qalğan giyahlarni kisiştin, utun – çavarlarni işlitiştin, ot – çöplirini mallarğa yigüzüştin, kebristanda mal – çarva biqıştin perhiz kılidu. Bundak kılsa ölgenlerge haqaret bolupla qalmastin, kebristanniñ utun – giyahlirida cin bar dep qarap, ularni işletmeydu. Şuniñga oħşap kitidigan âdetniñ biri kebristanniñ topisini işlitiştin perhiz kıliştur. Uyğurlar mazar ve kebristanlık yenedin eger at – eşeklik ötüp qalsa, çüşüp dua kılidu. At – eşek üstidila dua kılip utuş, dua kılmay ötüp ketiş, kebristan yinidin ötkende yerge tükürüş yaki kebristan içige tükürüş, kebristan içide yaki kebristanga qarap çoñ – kiçik teret kıliş qatarlık heriketleridin kattıq perhiz kılidu. Çoñ kişiler kebristanga kolini uzatmaydu. Kiçik balılarğa kebristanga kol uzutuş ölgenlerni haqaretligenlik bolidu, şundaq bolsa quli kurup qalidu, dep terbiye işleydu. Eger bilip – bilmey kolini uzutup qalsa, eşu gunahi üçün kolini kattıq çişlep yaki tükürüp andin kolni kattıq desseş kerek dep qaraydu. Uyğurlar kebristan içige kirgende kebriler ustide olturuştin, kebrilerniñ arisiğa tola kirip – çikip yüzüştin, kebrini ayliniştin (Kebrini ayliniş meqşedlik bolsa, u tavap kılişqa oħşap qalidu bu kebrige çoqunuş bolup qalidu. Bu İslam eکیدisige hilaptur.), kebre içige kirıştin, kebrige yöliniş ve kebre üstige birer nerse qoyuştin, kebristanda tamaq yeyiş ve bihude sözleştin perhiz kılidu. Uyğurlarda yene oçuq (özi içilip qalğan yaki ceset kömülmigen) görge qarisa, kebre bişiga tikilgen hatre taşliridiki hetlerni oқusa unuqtak

bolup alidu dep corup, bunda itin perhiz ilidian det bar. htimal, ou yaqi uruk lehetke arisa, atre talardiki etlerni uusa, ou ebre yaqi atre ta ariuinin yaqi ouuinin rohini tartip ketidianliidin ibaret orunluk tesevvur trtkiside bunda perhizler ekillengen bolui mmkin. unki ademnin rohi bilen es – yadi (ekliyi kuvviti) daim bir – biri bilen gireliip ketidian uumlardur. Uyurlarda yene ebristanlia kirite pak bolu teleb ilididu. una ebristanga napak halette kiri perhiz ilididu. Munasip halda ebristanda naayan ilarni ilimu attiq eklengen ilar cmlisige kiridu. Uyurlarda Musulmanlarnin ebristani bilen eyri Musulmanlarnin ebisinin yaqi ebristanlinin bir yerde bolui intayin yaman krlidian ehvaldur. Musu sebebtin, incadiki Uyurlarnin ebristanlii bilen baqa millet (Bolupmu Musulman bolmian millet) nin ebristani arilida eli yirak musape bar. unda det tesiride, Uyurlar Musulman bolmian kiilernin zlrinin ebristanliia her anda sebeb bilen kiriini ekleydu ve bunda ilini diny eidige ilap dep araydu.

iskisi, ebrige ait perhizler yaqi lam din eidisige yaqi urapiyi aralara ve yaqi insaniy hrmet, mer – muhebbet tuyuliria bali bolan halda, Uyurlarnin depne detlirinin muhim bir terkibiy ismi bolup hesablinidu.

Uyurlar kepenlengen tavutni teyyarlap bolandin keyin, uni ktrp ebristanlia maididu. Tavuta egiip mauilar dette erler bilen eklinidu. Depne murasimia ayallarnin atniii eklinidu. lam dinda ayallarnin tavutni ktrp menii eklengen bolup, bu mekroh itur. Emma lguinin narside izliri bar bolup alsa, ular tavut aldida yilap minip, ptn depne paaliyitige itirak ilidu. Uyurlar tavutni ebristanlia ilip bararda imkn eder piyade elip baridu. Arili bek yirak bolandila andin maina yaqi harva bilen elip baridu. Tavvutni erler nvet bilen ktridu. lam dinda erlernin tavut ktirii yai i dep aralaa, erler tavut ktrgende taliip ktrp, pat – pat yegliididu. Tavutni yolda ilip kitivatanda, yol yaisida olturanlar derhl ornidin turup, taki tavut tp ketkenge eder olturmaydu ve lguige dua ilidu. Uyurlarda tavutni ilip maanda, tavutni ilip maui yaqi egiip mauilar tavutnin aldia kirip ketse, u kiilernin airette nami eimali sol tereptin kelip alidu dep arap, unda itin eklinidian, meitni ilip maanda yaqi meit namizi uulivatanda izlarnin tavut aldidin tii eklinidian ehvallar bar. Emeliyette, erlernin tavut aldida menii lam dinda eklenmigen itur. Birak ayal cinisnin tavuta egiii ve tavut aldidin tii mekruh sanalan. Muu aranin eksie elip berilidian bir det hel arisida salanmata. Yeni, tuum detliride hamilidar ayal lm

bolğanda mëyitni ëlip mañgan tavutniñ aldidin ötüvetse, korsıkidiki balisiniñ ayıki tiz çıkip, baldur mañidu dep qarap şundaq kılivitidiğan ehval Yerken Uygurliri arisida kısmen saklangan. Bu korsaktiki baliniñ tavuttiki mëyitniñ meniş iktidariga varislik kilişi tesevvur kilingan bir qarash bolsa kerek. Tavut kötürgüçiler tavutni öydin epçikip udul kebristanlikka ëlip barmaydu, belki mesçit yaki birer parçe ëtizlikka, keñ seynağa tuhtitidu. Şuniñ bilen bu yerde cinaze namizi okulidu. Cinaze namizi kışkila okulup, camaet mëyitke razilik bėrip bolğandin këyin, yene kötürüp kebristanlikka qarap mañidu. Uygurlar cinaze namiziga ve depne murasimiga ademniñ köp kelişini arzu kılidu. Âdem köp yigilsa “namaz taptı” dep huşhâl boluşidu. Âdem az kelse bundaq ehvalni ölgüçiniñ diyaniti, ehlaqi ve kişilik munasibitige takap çuşenduridu. Omumen her qandaq âdem ölümige ademlerniñ az iştirak kilişidin perhiz kılidu. Bundaq perhiz aditi İslam ekidisidin kelgen. Bir kaççe hediste cinaze namiziga ve depne murasimiga ademlerniñ köp kelişiniñ ölgüçige bolidiğan hasiyiti sözlengen. Mesilen, Muhammed peygemberniñ hedislide şundaq deyilidu: “İbni Abbas Muhammed peygemberniñ mundaq degenlikini añlığan idim deydu: ‘Bir musulman ölüp ketkenden këyin, Allaga şerik keltürmigen kırık möimin uniñ cinaze namiziga katnaşa, undakta Allah ularniñ ölgüçi hekkide eytkan özrilirini qobul kılidu.”¹⁰²

Tavut kebristanlikka ëlip bėrilğandin këyin kebre aldida tavut tohtitilip, dinıy ilim sahibliri kiraet ve dua kılğandin këyin, mëyitni yerlikke qoyidu. Yerlikke ëlip kirişte mëyitniñ puti teripidin ëlip kiridu. Bundaq ehvalni helk “Ölüp ketken kişi azrak bolsimu koyaş nurini köprek körivalsun.” Dep çuşenduridu. Yerlikke qoyğanda mëyitniñ bişini şimalğa, putini cenupka qaritip, yüzini bolsa kible terepke burap quyidu. Mëyit ayal bolsa yüzini açmaydu. Çünki yerlikke qoyğuçılar erler bolğaça, cesetniñ çirayini körüş namehremdur, dep qarilidu. Uniñdin këyin, gör egizini hiş – kėsekler bilen etkenden këyin ölgüçiniñ oqli yaki bivaste uruk - tuğkini yette ketmen topa taşlap yerim hâlette kömidu. Ölgüçige kandaş bolmiğan kişilerniñ bu yette ketmen topini taşlışi perhiz kılınıdu. Meyli görkarlar bolsun yaki mëyitni yerlikke qoyğuçılar bolsun, ularniñ özliriniñ birer nersisiniñ gör içide kėlip kelişidin kattık hezer kılidu. Çünki helk işençiside gör içide kılıp qalğan nerse öz egisini tartip kiter imiş. Bu qedimge taқиşidiğan hurapiy qarash bolup, uniñ asasi idiye menbesi âdem bilen işlitidiğan nersiliri utturisida tesir munasibiti bar dep qarashın ibaret.

¹⁰² [Süriye] Ebu Zekerıyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazussalihiy» («Yaşlı Kişiler Bağçisi»), Livan, Bėyrut, Darul Kutubul İlmiyye (İlmiy Kitablar Neşriyati), miladiy 1972 – yili, həciriye 1402 – yili neşiri, Erebcə, 397 – bet.

Uygurlar mëyitniñ kèpenni çişlivélişi, putiniñ mingişip kèlişi ve qoliniñ yumulup kilişidin kattıq èhtiyat kılıdu. Navada şundaq bolup qalsa u hâyât kişilerni sörep kètidu dep coruydu. Eger birer öyde ikki – üç âdem yaki birer yurtta bir qançe âdem arqa – arkıdin ölüp ketse, kişiler buni deslepte ölgen kişiniñ puti mingişip, qoli yumulup qalğanlıkidin yaki çişli kèpenni çişlivalğanlıkidin körüp, eşu mëyit quyulğan qebrini ècip uni tuzep qoyidu. Bu hıl âdet ilgiriki devrlerde keñ tarqalğan idi. Emma yiqınki mezgillerde asasen yuqaldi.

Mëyit kömülüp bolğandin kèyin, bir qançe âdem qebre bişida kèlip qebrini saqlaydu. Helk arisidiki qararlarda mëyitni kömüp bolupla qayıp ketse, mëyit “Yalguz hès kılıp” qalar iken. Şuña qebrini bèkip «Quran» uqup ikki – üç kèçini utkuzuş keñ tarqalğan âdetke aylanğan. Emma İslam dinıda ölgüçi üçün uqulidığan «Teilil» (yeni “Lailahe İllellah, Muhemmedun Resulullah” demek) ve qiraetniñ öyde boluşı teşebbus kılınıdu. Depne paaliyiti aqırlaşqandin kèyin, ölgüçiniñ öydikiler, uruq - tuğqanliri hetta hulum - huşniliri yene bir mezgillik perhiz hâlitige ötidu. Şuniñ bilen, bundaq perhizler matem şeklida taki bir yılgiçe davamlaşıdu.

4.2.14.5. Matemge Ait Perhizler

Uygurlarda bir ailide birer âdem vapat bolğan bolsa, u ölgendin tartıp depne kılguçe barlıq işlepçikiriş paaliyiti (Cümlidin dihqançilik, soda – ticaret, hüner – kesip meşgulati) ni tohtatqandin sirt, yene yette nezirisi bèrilmigüçe işlepçikiriş paaliyetliri bilen şugulliniştin perhiz kılıdu. Yette kün ötmey turup işlepçikiriş paaliyiti bilen şugullinivalğan kişilerni başqılar ölgüçiniñ hõrmitini kilmidi, dègendek gepler bilen eyiplaydu. Ölgüçiniñ uruq - tuğqanlirimu eger zörör ehval bolmisla üç kungüçe işlepçikiriş emgikigi daqıl bolmaydu. Qedimki devrlerde birer âdem ölse pütün uruq yaki qevm boyiçe iş tohtitidığan ehvallar bolğan idi. Emeliyette bu ölgüçiniñ ictimaiy orni bilenmu bilenmu munasibetlik iştur. Hazirki Uygurlarda yiqın hulum - huşniliri kem dègende bir kün iş kilmaydığan âdetni saqlap qalğan. Çünki erler üçün depne murasimiğa qatnişiş, ayallar üçün ölüm künide bolidığan haza murasimiğa qatnişiş tebiy hâlda ularni işlapçikiriş emgikidin tusup qoyidu.

Uygurlarda ölüm mezgili ve matemdarlıq mezgiliniñ deslepki melom vaqitlirigiçe türlik ictimaiy munasibetler tohtitilip qoyulıdu ve azaytilıdu. Omomen, ölüm bolğandin tartıp kırık kungüçe ölgüçiniñ ailisidikiler başqa kişiler bilen aktip munasibet kilmaydu. Belki yuqlap kelgenlerni kütiveliş bilenla kupayilınıdu. Matemdarlıq mezgilide matemdarlar

barlık köñul içiş paalietlirige qatnişistin, oyun – külke qiliştin, er - hutunçilik qiliştin, toy – tökünlerge bəriştin perhiz qilidu. Buniñ vaqti rayonlarğa qarap degüdek oñşap ketmeydu. Eñ kem perhiz tutidiğanliri üçün qirik kün, köp bolğanda bir yil bolidu. Hetta ölgüçiniñ hulüm - huşniliri ve uruq - tuğqanlirimu neğme – nava qiliş, oyun – külke qiliştin qirik küngiçe perhiz qilidu. Emma şu mezgillerde başqa bir kişi ölüp ketse, uniñ depne işliriğe iştirak qiliş peket çeklenmeydu. Uygurlar yene aile başliki vapat bolğan öyde bir yılğiče toy – tökün murasimi ötküzüştin perhiz qilidu. Eger er - hotundin başqa bireylen ölüp ketse, undaқта bu muddetni nisbeten aldığa sürüşke bolidu. Aile başliqliri eger qoşulğan bolsa, qirik kün ötkendin keyin andin dağ – duğsiz murasim bilen toyni qilivétidu. Muşundaq ehvaldin saqliniş üçün, Uygurlar hâyât çegida baliliriniñ toyini qilivitişke aldiraydu. Bundaq “Qiyametlik qerz” ni aqiretke elip ketiştin bekrek hezer qilidu.

Matemdarliq mezgilidiki perhizler nisbeten küçlük. Uygurlar ölüm bolğanda erler bişiğa tumaq, uçisiğa uzun peltu, putiğa ötük kiyip, belige aq belbağ bağlap matemdarliqini ipadileydu. Ayallarniñ matemdarliq keyiniş usuli bolsa bişiğa aq romal siliş, uzun çapan keyip, belige aq bağlaş ve ötük kiyiştir. Matem kiyimliriniñ eñ çoñ alahidiligi bedenni tuluk yapidiğan boluş, reñgi qara yaki aq boluş bolup, buniñda aq reñdiki kiyim ve belbağlar üstün orunda turidu. Uygurlarniñ matem mezgilide aq reñlik kiyim – keçek kiyiş enenisi qedimki Ateşpereslik ve Mani dinî bilen baqlinişlik bolup, mezkûr dinlarda aq - yoruqluqniñ, nurniñ, qoyaşniñ ilahiy güzelligiñ belgisi idi. Yene bir tereptin, aq reñ ipadileydiğan pakliq tuyğusi hâyâtlarniñ ölgenlerge pak hâlette turup qilidiğan hörmitiniñmu kelip çikiş اساسidur. Hâlbuki Uygurlar matemdarliq mezgilide aq kiyim kiyişni “qarilik tutuş” dep ataydu. Neme üçün aq kiyim kiyip turupmu yene “qarilik tutuş” diyilidu? Bizniñçe ölüm kişilerniñ neziride palakettur, qarañgu zulmettur. Ölgüçiniñ matemdarliriniñ azabimu goya qarañgu zulmetke oñşaş rohani çuşkünleştürğüçi, ölüm vehimisi sevebidin köñullerni qara qilguçidur. Yene bir tereptin, bu yerde “qara” sözi “reñdar” sözige qarşi menide işlitişgen bolsa kerek. Şundaq bolğaçqa “qarilik tutuş” qara kiyim keyivelişni emes, belki “qara” bilen baqlinişlik bolğan eğir, sürlük, qayguluq keypiyatni ipadileşke işlitişgen. Uygurlar yukiriki qaraş اساسida, matem mezgilide kızil, sèriq, yeşil degendek reñlik kiyimlerni kiyişni birdek çekleydu. Bu ehval taki “qirik nezir” ge qeder davamlişidu. Uniñdin başqa, qirik kün içide ölgüçiniñ bivaste ayal tuğqanliri beşidiki aq romalini, belidiki aq belbağni, uçisidiki uzun çapani yeşmeydu. Yene matemdar ayalniñ zinet buyumlrini işlitişi, girim qilşi (közlişige sürme tartişi, qaç miy sürkişi, hıne yekiş, yüzlişige perdaz qilşi), huşpuraq nersilerni işlitişi perhiz qilinidu. Er tuğqanliri beşidiki tumaqni, aq belbağni, uçisidiki uzun çapan ve ütükni silēşi,

zinnət buyumlirini taqışı, saqal burutlirini kırıp, çičini alduruşı perhiz kılınıdu. Keşker Uygurliri arisida yene matemdarlar kırık nezirisi bolğanda belidiki aq belbağni ve aq rumalni elip taslisimu, emma uzun çapan ve ötükini bir yılğiče salmaydu. Hoten Uygurliri arisidiki matem aditide meyt çıkkan öydiki ölgüçiniñ bivaste uruq - tuğkanliri kırık küngiče kiyim yeñgüşleştin, kir yuyuştin perhiz kılıdu. Matemdarlık mezgilidiki perhizler eri ölüp ketken ayallar üçün tehimu kattık bolup, köpinçe yurtlarda eri ölüp ketken ayallar kırık küngiče yilim çepip çaç taraştin, zibu – zinnət taqaştin kattık perhiz kılıdu. Yene köpligen caylarda eri ölüp ketken ayalniñ töt ay on küngiče mesture hâlette turuşı, sirtka çıkmaslıki belgilengen.

Uygurlar ölgüçiniñ rohi derhâl erişke çıkıp kêtidu, dep qarimaydu. Belki “Uygurlarniñ ölüm – yetim âdetliride muqeddes sanlar ölgen ademniñ rohi hekkidiki çüşençiler bilen munasibetlik. Âdette ihlasmenlerge (Muritlarğa) ölgüçiniñ rohi birinçi üç künde tendin ayrilmay öyde bolidiğanlıki nesihet kılınıdu. Roh yettinçi küni öydin çıkıp hoylida bolidu. Kırık kün toşqanda öy bilen qebre ariliğida aylinip yürüdu. Yil ötkendin keyin öz qebriside bolidu. Uniñdin keyin ölgüçiniñ rohi yettinçi asmanğa çıkıp, Teñri bilen ve barlıq rohlar bilen bille yaşaydu.”¹⁰³ muşundaq qarış sebebidin Uygurlar ölüm bolğan öyde yette küngiče çirax öçürmeydu. Bolupmu meytini yuğan yerni yurutup qoyıdu. Bu rohlarniñ qarañguda temtirep kelişiniñ aldiniñ eliş üçün ve yaki ot yaman rohni qoğlaydu, dep qariganlıqtin bolsa kerek. Şuniñğa eğişip peyda bolğan perhizlik âdetlerdin meyt çıkkan öyde üç küngiče yaki yette küngiče yer süpürmeslik, ölüm çıkkan öyniñ ehlitini yette küngiče sirtka tökivetmeslik, yette küngiče su sepmeslik qatarlıklar hêli keñ tarqalğan. Bu perhizler ölgüçini untup ketkenlikni ipadilep selişniñ aldiniñ eliş üçünla bolmastin, yene huddi ademge oğuş teki – turuq, sezgüğe igе rohniñ öyge tayılip ketmey bimalal kirelişi üçün şarait yaritiş üçün bolsa kerek. Uygurlardiki nurgun nezir – çirax paaliyetliri emeliyette rohqa kuvvet beriş, uni yöleş meksitide elip berilidiğan işqa aylinip qalğan. İslam dinidiki tüp qarışta, âdem ölgendin keyin uniñ rohi “Berzeħ” degen yoqluq hâlitide saqlınıdu. Ahirette tirilip, bedinîge igе bolup, depne qilingan caydin qopıdu. Roh bolsa qebre içide melum azaplarğa duş kelişi mümkün. Emma roh hergizmu ademge ziyan – zehmet yetküzelmeydu hem yademmu berelmeydu. Şuna yukirikidek perhizler İslam neziride hurapatlık bolup, nurgun musulman Uygurlar rohniñ mevcudlığına işensimu, emma yukirikidek perhizlerge emel kılmay, normal

¹⁰³ D. A. İsyev: «Qedimki Uygurlarniñ Tesevvuridiki Sihriy Küçler», «Miras» jurnili, 1995 – yillik 1 – san.1 Uygurçe, 69 -, 70 – betler.

munasibet tuyğusi ve matemdarlık keypiyati bilenla yürüdü. Bu helk medinîyiti içidiki zidiyetlik bir tereptur.

Matemdarlık mezigilidiki yimek-içmek cehette, Uygurlar yine kısmen perhizlergimu emel kılıdu. Uygurlar bir öyde birer âdem ölüp ketse, şu öyde yette küngiçe tamaq etiştin, kırık küngiçe çoylilik tamaq (leğmen, çöp... dègendek gızalar) ni etiştin perhiz kılıdu. Derveke, ölüm bolğan öydikiler haza depne işliri bilen bolup kètip, tamaq etişke vaqit çıkıralmaydu. Muşundaq çağlarda hulüm hoşnilar arka – arkidin tamaq sunup, bir kaççe küngiçe matemdar ailini kãmdaydu. Bu helk arisidiki yahşi âdetlerniñ biri bolup, uniñ ünimi nahiyiti çoñ bolidu. Matemdar ailide tamaq etişni perhiz kiliş emeliyette katik çeklime emes, peket réal ehvalni çıkış kılıp otturiğa koyulğan bir âdettur. Kırık küngiçe çoylilik tamaq etmeslik helk işençiside hekiği perhiz bolup, èytişlarğa karıganda matemdar ailide çoylilik tamaq etse, bu ölgüçini untup kãlganlıq bolidiken. Bolupmu leğmen èytip yise kıyamet küni şu leğmen sirtmakka aylinip yigüçiniñ boynıgã sèlinar iken. Bizniñçe bu hil kãraş intayin bimenadur. Uniñ kèlip çıkışı leğmenniñ uzun sozulidıgãn tamaq boluş hususiyiti keltürüp çıkıridıgãn arka – arkidin yüz bèridıgãn ölüm hekkidiki oħşaşlık tesevvuridur.

Uygurlar ölgüçiniñ kiyimlerini yuyğuçi gessallargã, görkarlarga ve yetim – yèsirlarga tarkitip bergendin sirt, ölgüçiniñ perzentliri birer kiyimni teverük kılıp saklap, kèdirlep kiyidu. Aksu Uygurliri arisida mundaq bir âdet bar: Ölüm bolgãnda mèyitni depne kilişta işletken tømür esvaplar, mesilen, keke, palta, gürcek... Katarlıqlarni üç küngiçe öz igilirige kãyturup bermeydu. Şundaq kilsa şu nersilerniñ igilirimu, kãzağa yolukıdu dep kãaraydu. Şuña u nersilerni igilirige tarkitip bermey, üç küngiçe hoylida yaki sirtta koyup yultuz kørsetkendin kèyin andin kãyturup bèridu. Bu perhiz aditi depnide işletken nersiler melum apet yaki şumluğni özige yukturvalıdu, dègen tesirçanlıq kãrişidin şekillengen bolup, buniñ menbei kèdimki ibtidaiy tepekkürdiki sèhirgerlik kãraşliriğa bèrip taqılıdu.

Bu yerde mundaq bir mesilini kisturup ötuşke tuğra kèliduki, matemdarlarniñ her kãysi cehettiki tutidıgãn perhizleriniñ vaqti ve küçlüklük dericisi perhiz tutkuçi bilen ölgüçiniñ munasibitiniñ yiraq yikınlıki bilen munasibetlik bolidu. Yeni ölgüçiğe kaççiki yikın kişiler tutidıgãn perhizler şunçe köp, vaqitmu uzun ve kãttik bolidu. Yirakraq munasibettiki kişilerniñ tutidıgãn perhizleriniñ sani az, vaqti kışka ve susraq bolidu. Matemdarlar tutidıgãn perhizlerniñ hemmisi vaqitlik yaki şertlik perhizlerge kiridu. Bu perhizler ölümni şert kılıp barlıkka kèlip, mueyyen muddet davamlişip andin bikar bolidu. Muşundaq perhizlerni yok kiliş paaliyiti del matemdarlarniñ “Kãrisini uştuş” tin ibaret bolidu.

4.2.14.6. ebre Yoqlaka Ait Perhizler

Uygurlar qedimdin tartip ecdadlar rohiqa sigini ve rohlarqa tivinini ipadisi spitide kerellik yaki kerelsiz hlda ata – bovilirini ebregahlirini ziyaret ili ve yoqlani izil davamlaturup kelgen. Islm dindin keyin, bu dinda ebrini yoqla eger okunu uun bolmisa durus bolidu dep aralanliqtin, ebre yoqla tiimu ke klemde omomliip, Uygur millitini helk mediniyiti terkiebide ogie bir terep bolup aldi. Hazirgie Uygurlar ebre gahlarni kerelsiz yoqlap, ata – bovilar rohiqa dua – tilavet ilgandin takiri, her cme kuni cme namizidin keyin (erler uun), peyenbe etigen yaki enbe etigende (ayallar uun), roza heyt ve urban heyt kunliri heyt namizidin keyin ebre yoqlani adet ilgan. Bular icide kolimi zor bolgan ebre yoqla paaliyiti “ayem” bolup, Uygurlar heciriye kalindari boyie sekkizini ay – barat eyi (Yene bir ismi eiban) ni on beini kiisini “ayem kiisi” dep ataydu. “ayem” ni eslisi “eyyam” bolup “kn, knler” degen menide. Bu yerdiki menisi “Tuneydian, ebre yoqlaydian kn” demektur. Muu kunde Uygurlar aile boyie ebrihanlika ikiip, olgenlernin tupraq biida yigilip, dua – tilavet ilidu. Bu paaliyetni muhim dep bilgenliktin her ane yirak caydiki kiilermu ata – boviliri kmlgen ebrihanlika berip yia – zare elip, dua – tilavettin keyin aytip kilidu. Bu ehval taki hazirgie devam ilmakta.

ebre yoqlanin yene bir hil ekli ebre sprtur. Uygurlar kerelsiz hlda ebrihanqa berip ata – bovilirinin ebrisi etrapini sprp tazilap, su eip tazilik ilgandin sirt, yene biz yukirida tilga algan ebre yoqlaydian has kunlerdimu ebrilerni spridu. Bu ecdadlar rohiqa ilingan hormet ve tezimnin o ipadiliridin biri dep arilidu.

Uygurlar meyli ebre yoqlaka barsun yaki ebre sprke barsun, haman uru ol barmaydu. Adette birer ikki oum gr, buday elivelip, uni ebre stige aidu. Buni ular terip yee, olgie savap bolidu dep araydu. Ayem keisi elip berildian nersiler teimu kop bolup, her bir aile kiiliri pokal, uymaq, nan degendek nersilerni elip berip ebre beida yia – zare ilikandin keyin u yerdiki tilemi – saillarqa, yaki bakilarqa vakaliten olgi uun dua – tilavet ilgan mollilarqa tarkitip beridu. Aurup oyge elip kelitin ehtiyat ilidu.

Helk icide ebre yoqla paaliyitinin teimu zor kolemege sirlik tuske ige bolgan ekli mazarlarni ziyaret ili bolup, her aysi mazarlarni yoqlaydian mueyyen vait bolidu. Bunidin baka hlian vaitta hem yoqlaydu. incadiki nurgun mazarlarda hetta aylap –

yillap y tip -  opup, dua – tilavet  ilidigan, hacet tileydigan kiřiler bolidu. Bu mazarlardiki  lgenler tiriklerniň bivaste tuđkanliri bolmisimu, emma ular ilgiriki devrlerdiki baturlar, řehitler, pir ustazlar bolga ka, helk ularni eslep yoklap turidu. Bu ecdadlar rođiga tiviniřniň Uy urlardiki yukiri řeklidir.

İslam dinıda erlerniň ve nareside  izlarniň  okunuřni meksed  ilmay  ebrilerni yokliři durus dep  aralsimu, emma ayallarniň  ebre yokliři, erlerniňmu ecdadka  okunuř harakterini algan  ebre ziyariti ketiy  eklinidu. řuňlařka muřu hil ziddiyetlik  aras asasında nurgun Uy ur ayalliri  ebre beřiga  ikiřtin perhiz  ilidu. Eger yoklařka tođra kelse  ebistanlik sirtida turup dua  ilip  aytidu. Rivayetlerge asaslanganda, ayallar  ebistanlikka kirse, rohlarđa řu ayal tođma h lette koriner iken ve ular u ayalđa  ariyalmay  alidiken. Bu  ebre yoklařka dair bir perhizdur. Yene biri, tarihtin beri mazar tavap  iliř bilen uni tavap  ilmaslik otturısında nisbeten keskin ihtilap yuz berip turdi. Ortodoksal İslam e idisi (eneniviy İslam e idisi) boyi e ademni uluđlap uni  okunuř obyikti  iliveliř,  lgenlerge  oň  ebre yaki  ebirisi ustige mescid, mazar berpa  ilip tavap  iliř intayin eđir gunah, Allah' a řerik kelturgenlik bolup, bu uzul – kesil  eklengen. řuňa ortodoksal İslam terepdarliri devrlerdin beri turlik mazarlar yenida turup kiřilerniň bundak yerge kelmeslikini, gunahkar bolmaslikini tevsiye  ilgan, hetta noviti kelse kattik vastilerni iřlitip tavap ilarni  oglap ketkuzuvetken. Hazir bundak ehval mevcut bolmisimu, emma kiřiler eňida mazarđa  okunuř ve tavap  iliřniň din e idisiđe hilap ikenlikidek tonuř osup, helk ozliri eřundak ziyaret ve tavaplardin vaz  ekmekte. Omumen eytkanda, bu cehettiki perhizler barganseri kukiyip,  ebre ziyaritidin bařka, mazar tavap  iliř iřliri yokiliřka  arap yuzlenmekte.

Uy urlarniň depne ve olum – yetim adetliri nahayiti murekkep ceryanni bařtin kecurdi. Uy ur olum – yetim adetlirini biz iziga  uřti, deyiřke tođra kelse, bu İslam dinidin keyinki iřtur. Biz tuprakka depne  iliř omumiy yuzluk yolđa  uyulmigan devrlerdiki perhizlik adetlerniň hemmini biliřke  adir emesimiz. İslam dinidin keyinki olum ve depne adetliri i ide biz buniňdin ilgiriki devrlerdiki olum – depne adetliriniň iznalirini koreleymiz. Bu ilgiriki mensup ehvallardur. Hazirki ehval bolsa huddi yukiriři mulahizilirimizde korsitip otkendektur. Olum – yitim adetliri barlik orp – adetler i ide nisbeten bikinme bolga ka, bu cehettiki perhizlik hadisiler ve  aralarda kop ozgiriř bolđini yok. Pe et řehirleřken Uy urlarniň olum – yetim adetliride az – tola ozgiriř yuz berivatidu. Emma buasasiy terep emes. Asasiy terep bolsa yukiriři  aidiler saklap  ilingan halda, barlik olum – yitim adetliriniň addiylikka, kolaylik boluřka  arap yuzliniřdin ibaret.

4.2.15. Nezir – Çırağka Ait Perhizler

Nezir – insaniyet medinîyitide nahayiti uzaq tariğka igebolup, u insanlarni ilah, cin – ervahlar ve ecdadlar rohi qatarliq tebiettin taşqiri küçlerge qilidiğan hediye ve sovğa bəriş, şu arqilik ularni razi qiliş, ularddin medet ve yardım tileş, ulardin kélidiğan ziyan – zehmetnin aldini iliş paaliyitidir. İnsaniyet cemiyitide nezir obyektleri intayin köp bolğan. Cümlidin âdem, hayvan, başqa maddiy nersiler ve yemelikler izçil türde nezir üçün işlitip kéliñen. Dunyadiki ibtidaiy dinlardin tartip hazirki zamandiki süniy dinlarğiče hemmiside nezir yukiri orunğa quyulğan bolup, nezir kişilerniñ ilahka hörmiti, ihlasmenliki, sadakitini bilduridiğan paaliyetke aylangan.

Uyğurlarniñ tariğka nezer salidiğan bolsaq, huddi muşuniñga oşşaq ehvalni köreleyimiz. Uyğurlarda qedimki devrlerde özliri “Teñri” dep qarigan tebiet cismliriğa, rohlarğa, cin – alvastitilarga nezir qilidiğan aditi bar idi. Bu hekte Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de Uyğurlarniñ nezir aditi heqqide ikki sözlemni tilğa elip mundaq deydu: “Yağış: Qurbanliq. Yeni, İslamdin burunqi Türklerniñ birer iş yüzsidin yaki Teñrige yekinliğini bildürüş yüzisidin butlarğa atap soydiğan qurbanliqi.”, “Yoğ: Nezir. Ölük kümülgendin keyin üç küñgiçe yaki yette küñgiçe berildiğan aş.” “Yoğladi: Nezir qildi. U ülikke nezir qildi. Bu Türklerniñ aditidir.”¹⁰⁴ Buniñdin mundaq bir qançe mesililerni biliş mümkün: Biri, qedimki Uyğur qatarliq Türkiy qevmlerde ülükke berildiğan nezir “yoğ” dep, Teñri üçün qilinidiğan nezir “Yağış” dep perqlendürülgen. Yene biri, qedimki Uyğur qatarliq Türkiy qevmlerde Teñri yaki but üçün qilinidiğan nezir boyuminiñ tirik hayvan ikenliki, âdem ölgendin keyin berilidiğan neziriniñ bolsa aş – tamaq ikenliki eytilğan. Üçinçi, tereptin, ölgüçige üç nezir ve yette nezir bərişniñ nahayiti uzaq tarihi bar iş ikenliki keyt qilingan. Devreke, hazirki Uyğurlardimu Teñri (Allah) üçün hayvan boğuzlinidu ve bu İslamiy atalgu boyiçe “qurbanliq” diyilidu. Ecdadlar üçün berildiğini âdettiki giza (Bezide hayvanmu boğuzlinidu) din ibaret. Bu biz devatqan tar menidiki “nezir” dur. Cin – şeytanlar, rohinatlar üçün berildiğini “nezir” yaki “qurbanliq” deyilmeydu. Bundaq neziriniñ köpinçe muqim ismi bolmaydu, belki ehvalğa qarap oşşimigan sözler bilen atilidu.

¹⁰⁴ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Helk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay neşri, Uyğurçe, III tom. 1 -, 195 -, 422 – betler.

Hazirğa qeder Uygurlarniñ nezir paaliyetliri tövendiki dairilerni öz içige ëlip kelgen: (1) Ölgüçi üçün bëriledigan üç nezir (üç künlük nezir), yette nezir (yette künlük nezir), kırık nezir (kırıkinci kündiki nezir), yıl nezirisi (üç yüz atmış kün toşqanda bëriledigan nezir). Ayrim caylarda ölgüçi üçün yukiriki nezirlerdin sirt ëlip bëriledigan sipare (beş nezir), yigirme nezirisi ve yüz nezirisi qatarliqlar bar; (2) Teñri (Allah) üçün Qurban Hëyt küni boğuzlinidigan hayvan ve Allah yolida bëriledigan başqa neziriler; (3) Su tileş, yamğur tileş üçün qebristanlarda, keñ seynalarda ötküzilidigan “zara hetme” dep atilidigan ammivi nezir; (4) Seper amanliqi, camaetniñ hörmiti yüzisidin bëriledigan nezir; (5) Cin ve ervalar üçün bëriledigan “avaq eşi”, “yağ purutuş” qatarliq nezirler. Bular içide ölgüçi üçün, yeni ecdadlar rohiğa atap bëriledigan nezir helk içide hem köp hem keñ tarqalğan bolup, bu nezirniñ asasiy kisimini teşkil kilidu. Bundaq nezirniñ vaqti qereli ölgüçiniñ ölgen vaqtığa qarap bolidu. “qurbanliq” huddi yukirida éytilgandek ilah üçün bëriledigan nezir bolup, İslam dinidiki qurbanliq hiciriye yili boyıçe on ikkinçi ay (zulhecce éyi) niñ oninçi küni, yeni qurban hëyt künde kiliniş belgilengen muqim vaqti bar bolğan nezirdur. Zarahetme ve seper nezirisi qatarliqlar yenila Teñri üçün bëriledigan neziriler sanilidu. Cin – ervahlar üçün bëriledigan nezirler intayin sestimisiz ve kiçik dairlik, nezir boyumimu kiçik qaçığa usulidigan aş yaki yağdin çikқан bus bolup, buniñ İslamiyettin ilgiri bundaq boluşi natayin. İslam dinida cin – ervalarğa nezir kiliş kuprilik, ölgüçige nezir kiliş bidet dep qaralğaça, cin – şeytanlarğa kilidigan nezir helk mediniyitidiki hurapiy terkiške, hocum obikti ve melum menidiki sehingerlikniñ terkişiy kisimğa aylinip qalğan. Şuña bundaq nezirler “nezir” mu diyilmeydu. Növette bundaq neziriler ciddiyoquluşğa qarap yüzlenmekte. Tövende Uygurlarniñ nezir – çirağ işliridiki kismen perhizlik âdetlirini kışkiçe tilğa ëlip ötimiz.

Nezir Kilguçi Cehette: İlgiriki devrlerde Uygurlarniñ ecdadliri meyli kiçik kölemde bolsun, yaki ammivi kölemde bolsun, qerellik ve qerelsiz nezir ötküzüp turatti. Cümlidin haqanlar özilirini Teñri oğulliri dep atığaça, ular kök Teñrisi ve yer – su Teñrisige çoñ kölemlik nezir ve qurbanliq qilğandin sirt, ata – boviliriniñ rohiğimu nezir – çirağ ötküzetti. Bu hekte «Vëyname. Tëlilar Tezkirisi» de ëniş hatiriler bar. Qedimki Uygur ecdadlirida qamlar mehsus nezir – çirağ işlirini biciretti. Ular dölet yaki qebilidiki emçilik, palçilik, yultuzşunasliq, sehingerlikni qolida tutqandin başqa, çoñ – çoñ nezir qurbanliq işlirini öz qolida tutқан idi. Her qaysi süniy dinlarğa işengen devrlerde nezir – çirağ işlirini köpinçe şu dinlarniñ rehberi üstige alidigan boldi. İslam dinidin keyinki Uygurlarda nezir – çirağ işlirini hem dinîy erbablar, yurt kattiliri beciridigan boldi. Emma âdettiki qurbanliq ve ölüm nezirlerini her aile öz aldığa başquridigan, cin – ervalarğa kilidigan nezirini asase ayallar

kolida tutidiĝan boldi. Erlerniñ bundaĝ sihriy ts alĝan paaliyetke katniŝistin perhiz kilişi bizge eñ deslepki kamlar ve ŝamanlarniñ ayallar bolidiĝandek bir ehvalni eslitidu.

Meyli kaysi hildiki nezir bolsun, Uyĝurlar hyizdar ayallar ve cunup kiŝilerniñ nezir iŝliriĝa katniŝiŝni çekleydu. Ayem aŝŝimidiki nezirige hyizdar ayallar katnaŝturulmaydu. Hetta hamilidar ayallarniñ muşu hildiki ammvı nezir – ciraĝ iŝliriĝa katniŝiŝi perhiz kılınidu. Bu yerdiki alahide bir ehval şuki, krbanlık kılidiĝan her kandaĝ malni ayallarniñ boĝuzliŝi perhiz kılınidu. Eger eri yaki oĝul balisi bolmiĝan ayallar krbanlık kılmaĝçı bolsimu, başka erlerge krbanlık kılĝuzidu. Elvette ayallar boĝuzliĝan hayvanniñ gŝide şek bar dep kralĝan yerde, ular boĝuzliĝan hayvanniñ ilah un kılindiĝan nezirge yariŝi mmkin bolmaydiĝan iş bolup hsablınıdu.

Uyĝurlar her kandaĝ hildiki nezirini kılĝanda âdem tallap ckiriŝtin perhiz kılidu. İmkanķeder kri – yaş, er – ayal, bay – kembeĝellerni oşşaşla ckiridu. Nvettetiki yzliniŝte İslam dinidiki “Nezir – kembeĝellerniñ heķķidur.” Dgen eķidige asasen, baylar yaki ziniñ turmuŝını kmdiyalaydiĝan kişilerni nezirige ckirsimu nezirige ckirsimu barmaydiĝan, yaki barsimu nezir eşini yemeydiĝan ehval barlıkķa kelmekte. Uyĝurlar nezirini ciddi, surluk iş, mkedes paaliyet dep kriĝaĝķa, nezirige katnaŝķuilar enenige hılap hlda kızıll, srik, yiŝil, yaki ala reñdiki kiyimlerni nezirige kyip briŝtin, baş kiyimi keymigen hlda nezirige daĝil boluştin perhiz kılidu. Hemme kişiler imkanķeder baş kiyimini, sidam reñdiki kiyimlerni kiyip baridu.

Nezir Orni Cehette: Uyĝurlar ķedimdin tartip ķebriŝtanlıķlarda, dalilarda, y iide mazarlarda nezir kılilip kelgen. Nezir orni ademler bilen İlah, rohlar ve cin – alvastılar alaķe urnitidiĝan cay bolĝaĝķa, mkedes dep kralĝan. Hazirķi zaman Uyĝurliriniñ İslamiyettin kyin mķim nezir – ciraĝ orunliri eneŝu yukiridiki caylardur. Uyĝurlar kandaĝ nezirige kzan eŝip, camaetke aŝ briŝidin ķetiynezer, nezir eŝi eķidiĝan oaķni pakiz yerni kolap yasaydu. Âdette paskina caylar (mesilen, ķutan ve hacetĝaniñ yni) ĝa oaķ salmaydu. ŝuņa, her bir ailiniñ hoylisida nisbeten mķim bolĝan nezir oıķi yasaydiĝan cay bolidu. Bir yde lm bolup ķlip, lĝići un u, yette, ķiriķ ve uyz atmiŝ kunluk nezirler brilgende, her ķtimda iŝlitilgen oaķ ŝukuni cķivtilidu. Kyinki nezir un, oaķ ķaytidin yasilidu. Oaķni cķmay ķaldurup ķoysa, ŝu yde yene baŝka kiŝi lp ķtidu dep ķarap, oaķni saķlap ķoyuŝtin perhiz kılidu. Oaķ orni tindurulup bolĝandin kyin, yene ŝu orunniñ kelĝside iŝlitilip ķliŝi nezerde tutulup ve neziriniñ uluĝ iŝ ikenliki eķibarĝa eķinip, bundaĝ yerlerge cn – kiik teret kiliŝtin, paskina su ve yundilarni tķuŝtin hezer kılidu. Kŝkisi,

bundağ kiliştin meksed nezir orniniñ sürlük tüsini saqlap, neziriniñ keskin keypiyat içide èlip bèrilişige kapaletlik kiliştin ibaret.

Nezir Boyumliri Cehette: Nezir ilah, ervah ve cin – alvastilarğa hediye kilişidigan nersidur. Nezir daim nezir obyektleri paydilinidigan nerse, dep qarilidu. Undin başka u kişilerniñ ilahka ihlasmenliki, ecdadlar rohiğa bolğan ihlasmenlikiniñ ipadisidur. Cin – alvastilarğa nisbeten nezir ular keltürgen balayi – apetlerniñ kayturulişini teleb kilişidigan herikette işlitidigan nersidur. Emma ezeldin tartip insanlar nezir boyumlriniñ özini nezir obyektleri işlitidu, dep qarigan emes, belki ular işlitidigan nerse del eşu buyumlriniñ rohi – hidi dep qaralğan. Mesilen, qurbanliq kilişanda hayvanniñ göşini nezir kilişuçilar özliri istimal kilişidu. Nezir eşinimu nezir kilişuçilar özliri istimal kilişidu. Yağ puratqanda çüçigen yağni kişiler işlitidu. Bu yerde ilahka yetidigini qan, rohka yetidigini dua – tilvet, ihlas, bus yaki hidtin ibaret.

İnsan yet cemiyetide omumen kişiler özliri yep içidigan göşler, aşliqlar, mëve, harağ, yağ qatarliqlar nezir boyumi süpitide işlitilip kelgen. Emma, her bir helk özliri yemeydigan nersilerni hergizmu nezir boyumi süpitide işletmigen. Nezir boyumlriniñ işlişiniñ usulliri her hil bolup, ibtidaiy devrlerde nezir buyumini ilah dep qaralğan derehler, taşlarğa eşip koydigan, tağlarniñ önkürlirige koyup koydigan, totèm hayvanlirige hediye kilişidigan, çet – yağa caylarda koyup koydigan ehvallar bolğan. Uniñdin sirt, keyinki devrlerde ölgüçi üçün atalğan nezir buyumlrini ceset bilen bille kömüş, bille köydürüş nahayiti keñ kölemde mevcud bolğan. Muşu noqtidin biz barliq hemdepne buyumlrini nezir boyumi dep qarialaymiz. Nezir buyumliri içide eñ esasliq ve ilahka munasibetlik dep qaralğan nezir boyumi âdem ve hayvandur. Âdem qurbanliq kiliş (Human Sacrifice) ademni öltürüp ilahka nezir kilişidigan iş bolup, bundağ âdet qedimki devrde bezi helkler arisida bek keñ evc alğan. Mesilen, qedimki Azték (İndianlarniñ bir tarmiqi) qebililiri öz hudasiniñ gezibini bėsiş üçün, bir qetimdila seksen miñ tutkunni qurbanliq kilişan. Bu hil âdet yene Afriqidiki bezi bedeviy qebilileride, şundaqla Rim tarihida bolup ötken idi. Uygurlarda âdem qurbanliq kiliş hekkide birer matèriyalmu yoq. Şuña bu hekte bir nerse diyelmeymiz. Emma hayvan qurbanliq kiliş Teñrige nezir bėriş Uygurlar ezeldin intayin yaqturdigan ve keñ qollinip kelgen âdettur. Atni qurbanliq kiliş Uygur qatarliq Türkiy milletlerde eñ yaqşi nezir bolup, hayvan boguzlap ilahni razi kiliş hetta keyinki devrlerde İslam dinî teripidinmu mueyyenleştürüldi. İslam dinida musulmanlarğimu qurbanliq kiliş perz süpitide yüklendi. Şuniñdin keyin,

Uygurlarnıñ hayvan qurbanlıq kiliş enenisi tarihiy izçillikğa ige âdet süpitide hazirgiçe davam kılmakta.

Nezir buyumliri hekkide Uygurlarda tövendikidek bir qatar perhizlik âdetler bar. Uygurlar qurban heyet mezgilde atni qurbanlıq kılmaydu. Yeni at tom tuyaklıq boluş süpiti bilen uniñ göşini yigili bolmisimu, emma, uruşta körsetken töhpisi sebebidin uniñ göşini yeyiş durus dep qaralğan. Şundaq bolğaçqa “tepme hâlâl” kılingan (ekliy yekün bilen hâlâl dep sanalğan) atni qurbanlıq kiliş Allah üçün yarimaydu dep qarap, atni qurbanlıq kiliştin perhiz kılidu. Uygurlar qurbanlıqğa köprek koy, kala ve töge işlitidu. Bu cehette yene tuğut yemişğa yetmigen çişı koy, kuliki yok koy, yaki kuliki késilip belge selingan koy, müngüzi sunuq koşkar, it koyrukluk koy, alte ayğa toşmıgan erkek paqlan, on ayğa toşmıgan mozay, on ayğa toşmıgan botilak (töge balisi), qarğu, aksak hayvan ve tuğumçan saqlik qatarliklar qurbanlıq kiliniştin perhiz kilinidu. Qoy reñginiñ yene aq yaki boz boluşni teleb kilinidu. Kara reñlik koy qurbanlıq kilişğa yarimaydu, dep qarilidu. Buniñdin körüşke boliduki, ilah üçün qurbanlıq kilinidigan hayvan esliy yaritiliştiki kıyapitini saqliğan boluşı, tendurust boluşı zörör.

Uygurlar Qurban Heytta çamisiniñ yetişice qurbanlıq kilidu. Qoy, kala qurbanlıq kilişğa qurbi yetmigenler tohu boğuzlap bolsimu qan ekitudu. Bu yerde qurbanlıqniñ ilahqa yetidigan kısmi şı hayvandin aqqan qan bolup, muşu menidin eytkanda, bazardin teyyar setivelingan göş qurbanlıq bolalmaydu. Uygurlar qurbanlıq kılganda boğuzlinidigan hayvanni şı ailidikiler tutuşup beridu. Başqa kişilerniñ tutuşup berişi perhiz kilinidu. Çünkü muşundaq kılsa savap bölünüp ketidu dep qaraydu. Qurbanlıq mal boğuzlinip bolğandin keyin uni soyup, göşini parçiliganda, söneklirini çanap parçılaştin perhiz kilidu. Şuña hemme kişi digüdek göşni parçiliganda sönekni çanimay ügiliridin acritidu. Navada muşundaq kılmisa, u mal ahirette tirilmes iken.

Uygurlar meyli qandaq nezir kılsun, omumen “Haram yol” bilen tepilğan malda nezir kilişni çekleydu. Haram yol bilen tepilğan mal mülük degini ogurliğan, buliğan, cazane kılip tapқан, haram nerse setip tapқан, kişilerniñ hekki arilişip qalğan mal – mülükni yaki pulni körsitudu. Âdette ilahqa pak mal bilen nezir beriş lazim dep qaraydu. Uygurlar nezir eşini uluğ bilip eşip qalğan kısmini töküvetmey, uni yetim – yésirlarğa tarkitip beridu. Kışilermu hem nezir eşini aşurup qoymaslıqğa tirişidu. Nezir kılingan aşniñ oşşimay qalğanlıki, qandaq mal mülükten etilgenlikige şek keltürmeydu. Helk Arisidiki bir âdette, ölüm nezirsi bolğanda şı ailidiki çoñlardin bireylen nezir eşini yeyiştin perhiz kilidu. Uygurlar yene her

ķandaķ kiřiniñ nezir bėriř bahaniside mal boĝuzliřini yaman kėridu. Neziriniñ ĥalis (Ĝerezsiz, Teñri uķunla bolmaķlık) boluřni teleb ķilidu. Uyĝurlar nezirige iřlitidiĝan boyumlarda kelgende kėp biķillik ķilmaydu. Bundin bařķa yene nezirige yaki ķurbanliķķa atalĝan nersilerni, ķarva malni satmaydu, bařķılarda bėrvetmeydu. Eger ۆlűp ķalĝidek bolsa, derĥal bařķini yeñĝűlep ķurbanliķa ataydu. Melum malni ķurbanliķa atap bėķiř ķedimki Uyĝurlardimu bar iř bolup, bu heķte Mehmud Kařĝeriy «Divanu Luĝatit Tűrk» de mundaķ melumat ķaldurĝan: “İzűk: Őutlűk ve mubarek nerse, irimlik nerse. U ۆ iķtiyariĝa ķoyup bėrilgen mal ‘İzűk’ dėyilidu. Uniĝa yűk artilmaydu, uniñ sűti sėĝilmaydu, yuñi ķirķilmaydu. İĝisi uni birer nersige atap saķlaydu.”¹⁰⁵ Bu yerde diyilivatķan “Melom nerse” tebiyke ilahiy meķsedler uķun ķiliniĝan ķurbanliķni kėrsitidu.

Uyĝurlar Teñri yaki ۆlűĝiniñ rohi uķun bolmiĝan her ķandaķ nezirge řek bilen ķaraydu. Bu yerde dėmekĉi bolĝan mena – kiřiler ĝeyri meķsedler bilen nezir ķiliřtin perhiz ķilidu, dėĝendin ibaret. ۆlűĝi, uķun ķiliniĝan bir ķanĉe nezirini ķiliřta, navada vapat bolĝan ademniñ kėp balisi bolsa, řu balilarniñ her biriniñ ۆyide ayrim – ayrim nezir ۆtkűzűs yalři ĥesablanmaydu. Peķet ۆlűĝiniñ ۆyidila nezir ķiliř durus bolidu, dep ķarilidu. Allah yolida ķiliniĝan nezir ve ķurbanliķ mustekil ailisi barliki kiři ķilidiĝan iř bolup, buniñ kėlimi ۆoñraķ bolidu. Nezir kűnide erler etigende top – top bolup nezir ۆtkűzűlgen ۆyge kėlip nezir eři yep, dua – tilavet ķilip kaytidu. Erler pűtűnley uzitilip bolĝandin kėyin andin ayallar kűtűlidu. Nezir paaliyitide cinis, yosun, edep – eĥlaķ, din eķidisi ceĥettiki tertiplar ve keypiyat ādettikiĝe ķariĝanda bir ķanĉe derice yűksilidu. Bu ĥelķniñ nezirige ehmiyet bilen ķaraydiĝanliķini ۆűşendűridu.

Uyĝurlarniñ nezir – ۆiraĝ paaliyitidiki perhizlik ādetler biz yukirida tilĝa alĝandek anĉe kėp emes. Uyĝurlarniñ nezir – ۆiraĝ aditini İslamiyetni ۆek – ۆeĝra ķilip turup ikkiĝe ayriřķa bolidu. İslamiyettin burunķi Uyĝurlar ecdadliriniñ ۆokunĝan ilahliri, muķeddes bilgen řeyi, nersiler kėp bolĝaĉķa ularniñ řeripige ۆtkűzűlgen nezirlermu kėp bolĝan. Emma eřu “İlah” larniñ untuliřiĝa eĝiřip ularĝa bėrilidiĝan nezirlermu yokuliřķa yűzlendi ve yokalmaķta. ۆlűĝiĝe nezir bėriř İslam dinida teřebbus ķilingan iř bolmisimu biraķ, Uyĝurlar ilĝiriki ۆlűĝilerĝe nezir bėridiĝan enenilirini davamlıķ saķlap keldi. Yėķinķi mezigillerde tonuřniñ yeñiliniřiĝa eĝiřip, nurgun kiřiler ۆlűĝi uķun bėrilidiĝan nezirini kollimaydiĝan boldi. řuniñ bilen nezirige bolĝan pozitsiye susliřip, kiřiler ularĝa kėnűl

¹⁰⁵ Mehmud Kařĝeriy: «Divanu Luĝatit Tűrk», řincañ ĥelķ Neřriyati, 1980 – yili 8 – ay neřri, Uyĝurĉe, I tom 89 – bet.

bölmeydiĝan, çin turmaydiĝan yüzliniş şekilliniþ qaldı. Bu devr özgiřiřiniñ nezir çirak iřliriĝa ëlip kelgen çoñkur tesiridir. şundaq bolĝaçqa biz bu sahdiki perhizlik âdetlerni köprek toplaqqa qadir bollalmıduq. Nezir – çirak özi ilah ve rohlarĝa bërildiĝan hediye bolsimu, emma u yene melum dericide yamanlıqtin saqliniş, řumluqniñ aldinî ëliř yaki uni tügitiş roliĝa ige. Bu cehette u sap passip hâlettiki işenç ve paaliyetla emes, belki aktip hâldiki heriket (Teñrini rohni tesirlendürüp, ularniñ rehmitini qolĝa keltürüş, ular keltürüp çikirişi mümkün bolĝan yamanlıqtin saqliniş herkiti) tur. řuña nezir – çiraĝlarni melum dericide perhizlerĝe hilaplıq qiliştin këlip çikidiĝan yamanlıqni tügitiş yaki yaman aqivetniñ peyda boluřiniñ aldinî alidiĝan usul dep ëytiř mümkün.

4.3. Tebiet Eşyaliri ve Hadisilirige Ait Perhizler

Tëgi – tehtidin ëyitqanda, perhiz – ademlerniñ öz – özini çeklişi yaki özidiki binormal alametlerĝe tutidiĝan hezer qiliş pozitsiyesi ve herikitidir. şu menidin ëyitqanda, her qandaq perhiz ademlerniñ özi bilen munasibetlik bolıdu. Emma bu dëgenlik peket ademla perhizler bilen alaquadar bolıdu dëgendin dërek bermeydu. Belki dunyadiki barlıq şeyileride körüliidiĝan binormal (Kem dëgende ënsanniñ neziride binormal) hadisiler, özgişişlermu perhizlerniñ këlip çikiş menbesi bolalaydu. Tövende Uygurlarniñ turmuşi davamida iřlitilidiĝan türlüq şeyilerĝe alaquadar perhiz âdetlerini emeliy misallar bilen mulahize qilimiz.

4.3.1. Hayvanatqa Ait Perhizler

Hayvanat bolsa tebiet dunyasidiki insandin başqa eñ canlıq ve paaliyetçan şeyilerdur. Hayvanat kiřlerniñ turmuřiĝa her hil vehime ve heterlerni ëlip kelgendin başqa, yene insanlar hayvanlardin nurĝun nepke ëriřidu, ularni işlitidu, paydilinidu. Qiskisi hayvanat bolmisa tebietniñ hâlitı tesevvur qilĝilimu bolmaydu. Muşundaq bolĝaçqa, qedimki devrlerdin tartipla insanlar hayvanatqa izçil reviğte çoqunuş, tiviniş pozitsiyisini tutup kelgen. İbtidaiy devrlerdeki hayvanat totëmiĝa tiviniş muqim olturaklışip tëriqçilik qildiĝan ëkinçilik devridin tartip hayvanniñ sirlıq kuvvitige, bişaret bëriř iqtidarıĝa işnişke özgerdi. Öy hayvanlıri yaki yavayı hayvanlar ularniñ emeliy turmuşqa ëlip këlidiĝan payda – ziynige qarapla emes, yene insanniñ ularĝa tutidiĝan vehimilik pozitsiyesi, yöniliş keypiyatıĝa qarap yahşi yaki yaman dep ayrilidiĝandin başqa, ularda körüliidiĝan binormal hadisiler, keypiyatlar

bişaret terikiside çüšinilip, bundağ binormallıqlardın aqtip usulda yoqtiş zörüriyiti peyda boldi. Muşundağ işenç helkniñ medenyitide helk işençi, helk étikadi şeklide mevcud bolup, turmuşniñ her qaysi saheliride ipadilendi.

4.3.1.1. Kuşlarğa Ait Perhizler

4.3.1.1.1 Öy kuşliriğa ait perhizler

Uçar qanatlar içide tohu, ördek, ğaz qatarlıqlar insanlar eñ qedimki zamanlardıla köndürgen ve ailide bėkip göşidin, tuhumidin paydiliniş kelgen hayvanlardur. Ular kişlerniñ turmuşı bilen ziç munasibetlik bolup, helk içidiki bir kısım perhizler ene şular bilen baqlanğan hâlda barlıqqa kelgen.

Uygurlar özliri yaşığan cayniñ iqlim şaraitiğa asasen tohoni köp baqlan. Toho qedimki Uygur tilida “taqağ” dep atalğan bolup, Uygurlarniñ enenivi möçel kalindaridiki devr kılıdigan on ikki yılını oninçisi “tohu” niñ nami bilen atalğan. Tohu yene qedimki şaman sihrgerlikide daim işlitidigan nezire boyumi bolup, u cin – alvastılarnı koğlaşqımu işlitilgen. Sėhriy paaliyetlerde qara tohuni qurbanlıq kiliş, tohu tuhumini işkiy sihrgerlikte işlitilgen. Hazırğa qeder Uygurlar arisida davamlaşturulup kėlivatqan âdettur. Uygurlar yene tohuniñ kiçkirişige asasen bolupmu ğorazni “Tañ elçisi” dep qaraydu. İslam dinında ğorazniñ tañdin ğever bėriş roli mueyyenleştürölgen bolup, muşu qaraş tesiride Uygurlar ğorazni bekmu ğormet kılıdu. Uni tillaştın perhiz kılıdu. Ğorazniñ seherde çillisi normal iş bolsimu, eger u bimehel çillap qalidiken, bu yaşsilıqqa corulmaydu. Mesilen, Uygurlar zaval peytide (gugum ve uniñ keynidiki çağda) ğoraz çillap qalsa, buni yamanlıqniñ bişariti dep qarap perhiz kılıdu hemde ğorazni derhâl tutup piçaqniñ arqa teripini uniñ ğeliğa bir qançe kėtim sürkep qoydu. Bundağ kiliş “Sen bimehel çillap qaldıñ, yene şundağ qilsañ öltürimen” degen menini bildürüş bilen birge, u elip kėlidigan yamanlıqni tğütişniñ çarisi bolup ğesablinidu. Mėkiyanniñ kakilap bolğandin kėyin vaqıldışi, datlışi normal hadisidur. Emma uniñ ğorazni dorap çillisi helk neziride intayın yamanlıqniñ bişaritudur. Uygurlar meyli qaysi çağda bolsun mėkiyan ğorazni dorap çillisa, şu öyniñ ğisige balayı - qaza kėlidu dep qarap, bundağ mėkiyanni derhâl öltürüp taşlaydu. Bundağ tohuni öltürüş u elip kėlidigan, bala - qazani yanduruşniñ birdin – bir çarisi dep ğesablinidu.

Helk işençiside tohu irimlik hayvandur. Şundağ bolğaçağa Uyğurlar tohuğa su çemişin perhiz kılıdu. Yene kemişide tohu körüp kalsa “Tağ” dep koğlaştin perhiz kılıdu. Eytışlarğa qariganda cin – alvastilar kemişide tohu siyağıgimu kirivalarken. Navada u tohu cin bolup kalsa “tağ” dëğüçige ziyan – zehmet ëlip keler iken. Emeliyette tohuniñ kemişide uyağ - buyağğa mënip yürishi mümkün emes. U qarañgu çüşüşü bilenla kondağğa çıkip uhlaydu. U tipik “namaz şam qarğusi” dur. Uyğurlar yene tohuğa arpa bermeydu. Bolmaydiken, tohu paleç bolidu dep qaraydu. Emeliyette bular hekiği mendiki perhizler emes, peket tecirbivi bilim asaidiki emeliy çeklimilerdur. Uyğur yézilirida tohu katekke kamilip békilmaydu. Şundağ bilğaçağa, tohularniñ öydin başqa yerde kakilap koyuşı daim körülüp turidu. Helk arisida tohuniñ tuhumini oğurlisa yaman bolidu dëgen gep bar. Navada tohuniñ tuhumini oğurlisa, oğurlıguciniñ bemişa münek çıkarmış, yaki u alemde (ahirette) oğurlığan tuhumni ëgizidin kakilaşğa mechor kılınarmış. “Bemişa münek çıkıdu” dëğini oğuşaşlıq prinsipi اساسida otturiğa koyulğan neticidur. Këyinkisi mubaliğe bolup, oğurlıqğa qarışı turuş teşebbusiniñ neticisidur.

4.3.1.1.2. Yavayi kuşlarğa ait perhizler

Yene şundağ bir turkum kuşlarmu barki, ular Uyğurlarniñ menivi turmuşida çoñ orun tutқан, Uyğurlar ularni asrap, turluk meksetler üçün paydilinip kelgen. Qarılğaç pesil kuşı bolup, Uyğurlar yurtliriğa yaz peslide qarılğaç köp kélidu, hemde kişilerniñ pişayvanlirida, öy içide uva sëlip balilaydu. Uyğurlar qarılğaçni insangğa menpeet yetküzgen kuş dep qarap uni ölturmeydu. Öylirige uva salguzmay koğlivitiştin perhiz kılıdu. Uyğurlar qarılğaç uva salğan öyge kut kilidu dep qarısımu, emma bezi caylardiki Uyğurlarniñ qarışıçe Uyğurlar qarılğaçniñ öyniñ qaysi cayığa uva silişige qarap, uni oğuşimığan hâlette çuşinidu. Mesilen, Yerken ve Hoten’diki Uyğurlarniñ qarışıçe qarılğaç öyniñ içkiri teripige uva salsa şu öy bay bolidu. Emma qarılğaç işik bişige uva salsa şu öy namratlışıp këtidu dep coruydu. Şuña qarılğaçniñ öyniñ içkiri teripige uva silişige hërisimen kélidu. Uyğurlarniñ qarışıçe yılan möçellik âdem bar öyge qarılğaç uva yasımaydu. Bu qaraş nahayiti uzağ tarihğa ige bolup, «Kisesul Enbiya» da yézilişçe Noh peygember topan balasida zor kime yasap, İlahniñ barlıqığa ve birlikige iman kelturgen kişilerni şu kimige silip, su ustide leylep yurgen çağda çoşkiniñ burnidin çuşken ikki çaşқан këmını teşivitidu. Şuniñ bilen kimige su kirişke başlaydu. Bu çağda Noh peygember tüşükni ëtişke birini izdëgende, yılan otturiğa çıkip

yigülük iliş şerti bilen töşükke yögülüp yetip töşükni étidu. Topan balasi ahirilaşkandin keyin yılan Noh peygamberdin vede qilgan yimekliklerni berişni soraydu. Noh peygamber herini (yene bir rivayette pašini) dunyadiki canliqlar içidin göşi eñ tatliq bolginini bilip kelişke evetidu. Here hemme canivarlarni bir kıtimdin çıkıp kınini titip körgendin keyin, ahirida âdem güşiniñ hemmidin tatliq ikenlikini bilip, bu heverni Noh peygemberge eytişka ketivatkada qarligaçka uçrap kilip uniñga ehvalni eytidu. Şuniñ bilen qarligaç heriniñ tilini çuqup üzivilip kekeç kilip koyidu ve uniñ bilen bille Noh peygambernin yiniğa berip, kekeç bolgan herige vakaliten dunyadiki hemme candarlar içide paşiniñ guşiniñ tatliq ikenlikini eytidu. Neticide yilanga paşa güşini yiyiş nisip bolidu, âdem bolsa yılan ozuqi boluştin kutulup kalidu. Qarligaç muşu hizmiti tupeylidin izetlik bolup, ademlerniñ öyiniñ içige uva salidiğan bolidu.¹⁰⁶ Bu rivayet Uyğur helk arisida bek keñ tarqalğan bolup, uniñ menbesi İslam rivayetliri bolsimu, emma uniñdiki örp – âdetke, helk işençlirige ait bayanlar yenila Uyğurlarniñ turmuşidin kelgen. Qarligaçniñ yılan yillik âdem bar öyge uva salmasliqi hekkidiki işenç del qarligaçniñ öz öylirige uva silişni arzu kilişniñ yene bir sebebidur.

Uyğurlar yene hüpünimu irimlik kuş dep qaraydu. İslami kıssilerge asasen beyitilgan Uyğur rivayetliridimu hüpüp Sulayman peygamberniñ hizmitide bolup, uniñga bilikis atliq yerim âdem yerim perini tunuşturgan dep tesvirlinidu. Qedimki Uyğurlardimu hüpüpniñ tacisi sihri paaliyetlerde işlitilgen. Hetta hazirga kelgiçe bir kısım Uyğurlar hüpüpniñ tacini yulup yaki kisivilip, uni bovaq balilarniñ posmisga tikip quyup, şu balilarniñ kelgüside hoqoqdar, döletmen, tacdar boluşini umid kilidu. Bu emeliyette “Oğşaşliq Prinsipi” ga tayanğan sehriy qarastin başka nerse emes. Uyğurlar hüpüpni tutsa qoli titreydiğan bolup kalidu dep qarap, etraptiki tam yakilirida yürgen, danlavatkan hüpüplerge çıkilmaydu, uvisini çuvuştin perhiz kilidu. Uyğurlar hüpüpniñ güşini yemeydu.

Uyğurlar yene torğay, pahtek qatarliq kuşlarnimu bek asraydu. Ularni öltürüştin, yeyüştin, balilirini tutup oynaştin perhiz kilidu. Ularni tutuş oğşaşla qoli titreş kisilige sebev bolidu dep balilarni çekleydu. Helk arisida yene pahtek ve torğayniñ tuhumiga qarastin, tutuştin ve çekivitiştin perhiz kilidiğan âdet bar. Muşundaq kilsa şundaq kişiniñ yüzige sepkün çüşer iken. Emeliyette turğay ve pahtek tuhumliri yüzide nurgun. Sepkün (qara dağ) bar. Yukiriki qarashlarda uçrişş prinsipi boyiçe yüzige şu sepkünlerniñ köçüşü tessevvuriga

¹⁰⁶ Nesiriddin Rebğuzi: «Kisesul Enbiya», Keşker Uyğur Neşriyati, 1988 – yili 3 – ay neşri, Uyğurçe, 53 -, 54 – betler.

asas bolğan. Buniñdiki yene bir meksed kuşlarni asraş bolup, yukiriķidek perhizler bu meksedni emelge aşuruşniñ eñ yahşı çarisi süpitide rol oynap kelgen.

Uygurlar yene başka her kandaķ kuşni öltürüştin, bolupmu kuş balilirini öltürüştin kattik çeklinip, balilarni “Şundaķ kilsañ, ata – anañdin baldur yetim kalisen, ahirette kisasiga kalisen” dep korķutup, ularğa ziyan – zehmet yetküziştin çekleydu. Kiskisi, kuşlar bilen inaķ bolup bille ötüş Uygur helķiniñ enenisige aylangan bir tereptur.

Uygurlarniñ kuşlar heķķide hazirğa keder davamlaşturup kelivatķan irimlik âdetliri ve perhizliri yukiriķilar bolup, iliriki devrlerde bu teħimu köp ve mol boluşı mümkün. Yene kuş heķķidiki nurgun irimlik karaslarini biz helķ rivayetliri içidin köreleymiz. Derveķe barlık hurapiy âdetler ve karaslarğa oħşaş, kuşlarğa ait hurapiy karaslarimu tedriciy yoķilip baridu. Emma helķniñ istitik karışı bilen birlişip, millet meniviyitiniñ bir kisimiğa aylangan yukiriķidek karaslarini bir yulila süpürüp taşlaş mümkün bolmaydu, hem undaķ kilişniñmu heķķandaķ zöroryiti yok. Bu hil karaslariniñ uzakķiçe mevcut bolup turidiğanliķi ve ulardiki mueyyen dericidiki eķilge muvapiķ amillarni etirap kiliş kuşlar heķķidiki perhizlik âdetlerge tutidiğan pozitsiyemizdur.

4.3.1.2. Çaharpaylarğa Ait Perhizler

4.3.1.2.1. Öy hayvanliriğa ait perhizler

Öy hayvanliri asasen kişiler köndürgen at, kala, koy, öķe, it, muşuk, keķir katarlik hayvanlarni körsitidu. Kişiler turmušta öy hayvanliriniñ köçidin, güşidin, tere ve yuñidin hemde kiğidin paydilinidu. Bezilirini öy saklaşķa, çaşķan tutuşķa işlitidu. Kiskisi, ular turmuşniñ her kaysi saheliride özliriniñ rollirini cariy kiliduridu. Kişiler öy hayvanlirini biķip köpeytip, ularğa alahide köñul bölidu. Şundaķ bolğaçķa ularni asraş ve biķiş heķķide her kaysi milletniñ öziğe ĥas tecribiliri bolğandin sirt, kedimki devrlerdin kalğan hayvanni muķeddes biliş karışı tupeylidin kelip çikķan bir katar perhizler milletniñ örp – âdetliri içide muhim orun tutidu.

Uygurlar nahayiti kedimķi zamandila bir kisim hayvanlarni köndürüp öy hayviniğa aylandurğan ve ulardin paydilinip kelgen. Bu hayvanlar içide koy, kala, eşek, kiķir, at, öşke ve töge, şundaķla it ve muşuk asasiy orunda turğan hayvanlar bolup, emeliy turmušta kişiler

bu hayvanlarni özliirige hizmet kıldurgandin başka, ularniñ nurgun paaliyet, kıliklırini rivayetlik tüste tesvirlep çüşenduridu. Bu hayvanlarğa alaııdar âdetlerniñ köp kısmi perhiz şeklide ipadilidıgan bolup, bundaı perhizleniñ bezisi emiliy meısed üçün, bezisi eşu hayvanlarni uluılaş bilen munasibetlik. Yene bir kısmi eşu hayvanlarda körülgen binormal ehvallarğa qarita tutulidıgan hezer kıliş pozitsiyisidir.

ıoy Uygurlarniñ çarvıçilik igilikide esaslık orun tutıan hayvan bolup, Uygurlar kıoyni yahşı köridu, kıedirleydu. Kıoyniñ yuvaş rayış hısliti sebebidin unińa hörmet bilen kıaraydu. Uygurlarda kıoyğa alaııdar mundaı bir kısmi perhizler bar. Uygurlar kıoyni tepmeydu, muşundaı kılsa tepkıuçiniñ puti tokur bolidu dep coruydu. Kıoyni miniş, yuñidin tartış, uni buıuzlııanda uniñ aldin ötüş perhiz kılinidu. Kıoyni tillaş bolsa nahayiti yaman dep kıarilidu.

Kala Uygurlarniñ turmuşida, cümlidin dehqançilik emgiki ve yimek – içmek, kön - hurum sanaitide zörör menbe bolup kelgen. Kala Uygurlarda çidamçanlıkıniñ misali, emma u bezide dutlükniñ, ańkavlıkıniñ simvolidur dep kıarilidu. Kala étiz – érik emgikide nahayiti zörür bolıanlıkıtin, Uygurlar kalııa ait mundaı perhiz âdetlirini şekillendurgen. Mesilen, kıoş kalini ursa, tillisa, yaz peslide kalııa bide berse, burnııa tivilğa ötkuzülmigen kala bilen yer heydise yaman bolidu dep kıarııandın başka, “Kaliniñ muńgüzige ursa, tuyıkı sirkıraydu” dep kaliniñ muńgüzige uruş çeklinidu. “Kaliniñ muńgüzige ursa, tuyıkı sirkıraydu” deıgen bu ibare helkı arisida yene temsilge aylinip kıalın bolup, u birer kışiniñ özi bilen yıkın munasibetliki kışı zıyan – zehmetke uçrııanda, öziniñmu kıayıuridııanlıkııa kıaritip éytilidu. Kala yene kıedimki Uygur efsaniliride zeminni térep turııuçı mehluk bolup, u bir muńgüzidin yene bir muńgüzige yerni yótkigende yer tevres kıelip çııar iken.

Éşek bolsa dehqabçilik işlirida, kıatnaş işlirida köp işlilidııan hayvan bolup, Uygurlar eşek göşini yemeydu. Şuńa helkı arisida “Éşekniñ özi haram, küçi hâlâl” deıgen kıaraş bar. Yene bir kıaraşka esaslanııanda “Éşek süti kıırıı hil késelge dava bular” iken. Muşu kıaraş اساسida bezi kışiler éıir késelge giriıtar bolııanda isek sütinini içidııan işlar ilıiriki devrlerde anda – sanda mevcot bolıan. Uygurlar yene eşekni tetür miniştin kıattık perhiz kılidu. Bu âdetniñ kıelip çııışı mundaı: İlıiriki devrlerde İslam şeriiti boyıçe, zina kıılın, uıırilık kıılın kışilerniñ yüzige kıara sürtülüp, andın eşekke tetür mindürülüp, helkı alemge sazayi kıilip ibret kıldurulatti. Bu kışı üçün intayın resvalişışniñ ipadisi bolup, eşekke tetür miniş eşu hil ehvalğa tekıaslinip çüşinilgen, şuńa perhiz kıılının. Aıısu Uygurliri arisida eşek iıının yerdin atlap ütüştin, şu yerni desseştin perhiz kıilidııan âdet bar. Kışiler bundaı yerni napak,

bolğanan dep qarap tukürüp quyup mañidu. Bu eşekni añkavliqqa, dötlükke simovol kilediğan ehval bilen birdeklikke ige.

Türkiy tillik milletler içide at eñ uluğlaşka sazaver bolğan, ilahiylik tüske ige muqedes hayvandur. Duniyadaki başka nurgun milletlerde hem atni sirlik hisletke ige dep qaraydiğan ehval mevcud. At çaharpaylar içide orni hemmidin yukiri hayvan bolup, uniñ roli bek çoñdur. U katnaş, dihkançilik ve yemek – içmekte işlitilpa qalmastin, muhimi qedimki zaman uruşliri attin mustesna emes. Türkiy tillik helklerniñ qarışçe at huddi ademge oğşaş rohi bar hayvan bolup, u tepekkür kılalaydu, sözliyeleydu ve yigliyalaydu. U igisige baştin – ahir sadik bolup, igisini heterdin kutkuzidu. Bolupmu aq at bu hisletlerni özide tēhimu köp mucessem kılğan bolup, u ilahi at dep qaralğan. Qedimki Uygurlarniñ işençiside at Teñrige yağış kilişka eñ munasip kilediğan hayvan bolup, kök Teñrige kilingan yağıšta mehsus at kurbanlik kilingan. At yene hem depne boyumliri içide eñ esil boyum sanalğan. Biz ilgiriki shepideride at güşini yiyiş çeklengenliki, emma haram kilinganlikni tilga alğan iduq. Şuña Uygurlar âdettiki ehvalda atni öltürüp yimeydu. Peqet eñ debidilik yağış ve kurbanliklargila atni boğuzlaydu. Mesilen, Kumul rayonidiki Uygurlar uzun mezigil yamğur yağmay, ziraetliri kurup kētey dēgen heterlik peytletde aq atni kurbanlik kilip yamğur tileşni hazirga keder davam etküzüp kelgen. Atni miniş cehette, Uygurlar yahşi at yaki yahşi köridiğan atni ayallarniñ minişige bermeydu. Helk işençiside, bundak kilsa ayallarniñ piri atniñ pirini besivalarmış, yaki atniñ piri töven turup qalarmış. Emeliyette buniñdiki tüp mena u emes, belki ayallarni napak dep qaraş sebebidin, ularniñ muqeddes hayvan at üstige minişini çekleştin ibaret bir terepmu bar. Uygurlar atni mingende tetür miniştin perhiz kiledi. Elvette bu ehval eşekni tetür menmeslik perhiziniñ menisige oğşimaydu. Yene at mingende atniñ oñ yenedin menişni çekleydiğan ehvallarmu bar. Kişler bilen atni başkuruş ihtiyacidin çıkıp turup, “Qamçisiz at minse yaman” depmu qaraydu. Muşuniñga oğşaş atni asraş nuqtisidin otturiğa quyulğan çeklimiliklerdin sēmiz atni tiz çapturmaslik, uzun mezigil ot - heşek bilen baqqan atni minip uzun seperge çıkmaslik, seperdin yeñi kelgen atni suğarmaslik qatarliqlar bar. Uygurlar minidiğan atni bekmu asraydu. Ularğa toyğiče boğuz bergendin sirt, ularniñ taşkiy kıyapitini güzelleştürüşkimu etbar berip, atni pat – pat quyup turidu, tüklerini, yaylirini, quyrukini tarap tüzeydu. Şuniñ üçün yene atniñ yaylirini kēyiştin, quyrukini kēsip uni soltek kilip koyuştin perhiz kiledi. Atniñ muqedeslik orniniñ yukiri kötürülüşige egişip, at bilen munasibetlik bolğan barlik nersiler, cümlidin at cabduqlirimu kişiler neziride hasyetlik nersiler qataridin orun alğan. Şundak bolğaçka, kişiler bu hasyetlik nersilerge bolğan her kandaq haqaretlik heriketni ketiy çekleydu. Mesilen, Uygurlar yügen bilen atni

uruştin, at cabduqlirini atlap ütüştin, at qamçisini başqilarğa ariyet bəriştin perhiz qilidu. Kişlerniñ aditide uzundin buyan işlitip kélivatqan atni birersi sorap qalsa, atni eger – cabduqliri bilen bersimu, emma qamçisini bermeydu. Eger qamçini bərişke togra kilép qalsa, at öz igisniñ amitini élip kéterken. Şuña, Uygurlar âdette atniñ qamçisini alahide saqlaydu, çünki ularniñ neziride at qamçisi sürlik nerse bolup, uniñ bilen yilanni qorqutqili bolidu dep qarilidu. Şuña, dalida yetip qalğan atlıklar beşiğa at qamçisini qoyup yatidu. Uygurlar yene ayallarni napak dep qarap, atniñ egiride (u yerge quyulğandin keyinmu) ularniñ ulturuşni çekleydu. At qedimdin tartip irimlik nerse dep qaralğanlıqtin, Uygurlar atniñ ezalirini her hil emçilikte, sehriy davalash işlirida qollinip kelgen. Meslen, Uygurlar sögelni davalasha atniñ quyruqiniñ qili bilen sögelni bağlap uni çüşürvétidu. Meyli boguzlangan at bolsun yaki özi ölüp qalğan at bolsun, uniñ beşini taşlivétiştin perhiz qilidu. Uygurlar bundaq atniñ beşini huylidiki alma derihiniñ uçığa élip qoyup, “yaman köz” tégiştin saqlinişqa işlitidu. Buniñdin başqa, puti sunup ketken ademlerniñ putini tēñip qoyğandin keyin, atniñ yüginini artip qoysa putniñ çüçüp kētişdin saqlangili bolidu dep qarap irim qilidu. Qumul Uygurliriniñ arisida huddi muşuniñğa oşşap kētidigan âdettin atniñ aldi putiniñ sōnikini yamanlıqni yokutup kēsel davalaydu dep qarap, put ağırini davalasha işlitidigan âdet bar. Hēlq işençiside atniñ tēziki yaki uniñ putidin çüşüp qalğan laymu emlik kuvvetke ige. Şuña bu nersiler kiçik balilarğa aç kirip qalğanda ularni aşlaşqa işlitidu. Uygurlarda hetta atniñ cabduqlirimu sehriy kuvvetke ige dep qarilidu. Mesilen: Cavgiyığa yara çikip qalğan kiçik balilarniñ egizığa atniñ egizduriki (yügen) ni çişletse, şu yara saqıyp kētidu dep qarap, kiçik balilarğa eşundaq tedbir qollinidigan âdet hēlihēm mevcud. Qışkisi, atni muqeddes bilip, uniñğa qarita her qandaq haqaretlik herikettin perhiz qiliş ve atniñ ezaliri hem cabduqlirini aktip sehrigerlik (emçilik) te işlitiş atqa ait irimlik âdetlerdiki qoş tereptur.

Töge Uygurlar bēkip paydilinip kelgen muhim öy hayvinidur. Uygurlarniñ neziride tögimu irimlik hayvandur. Biz «Tuğum Perhizliri» kisimida hamilidar ayallar bilen tögige munasibetlik qismen perhiz âdetlirini körsitip ötken iduq. Undin başqa töge İslamiy menbelerde uluğlangan hayvandur. Uygurlarda töge bēkişqa ait bir qatar emeliy çeklimiler bar. Mesilen, töginiñ burnini yaz peslide teşmeslik, tögini issiq su bilen sugurmaslik degendek. Uygurlar tögini qurbanlıq qilişqa yaki âdettikiçe buğuzlaşta bolsun, bir piçak bilen buğuzlimaydu, belki uni ikki yerge piçak sürüş bilen buğuzlaydu. Bundaq qiliştiki meqsed töginiñ boyni uzun bolğaçqa uniñ boynığa bir piçak sürgende töginiñ cēni pat çikmay qiynilip kētidu. Bu Uygurlarniñ mal buğuzlaş qaidisige mas qelmeydu. Uygurlar yene tögniñ yuñini irimlik nerse dep qarap, uni köz tigiştin saqlinişqa işlitidu.

Uygurlar hâlâl hayvanlarni buğuzlaş usulidimu bezi perhizlerge riaye kılıdu. Meslen, «Kassaplık Risaliside» de éytilişçe, “Kassaplar mal soyğanda paydisiz, set geplerni kılıp turup mal buğuzlaştin, malniñ putini bağlimay turup mal buğuzlaştin, hemdu – sana uqumay turup mal buğuzlaştin çeklinişi lazim.”¹⁰⁷ Uygurlar mal buğuzliganda yene malniñ hemme putini bogmay, üç putinila buğidu, bir putini boş quyup, piçak sürgende tēpiçeklivelişigā yol koyidu. Yene bir tereptin, malğa piçak sürgende bir piçak bilenla yolunini üzüvētistin, gal piçak işiltip qoyup uni malniñ boynigā tekrar sürkeştin perhiz kılıdu. Belki bir piçak sürüpla buyun tumurini üzüp, qan toluk ēkip bolğandin kēyin andin yolunni ve söñikini üzidu. Bundaq kilişlardiki mekşed malniñ ziyade qiynalmasliqi, uniñ göşiniñ İslamiyet kaidisidiki hâlâllik ölçimige toğra kelişi üçündür.

İt kişiler bilen bolğan alakisi ziç bolğan hayvandur. Bolupmu ovçilik enenisige ige yurt ve milletlerde, it alahide étibarlik öy hayvini hēsablinidu. Uygurlar itni uv ovlaşqa, öy bikişqa, çarva mallarni bōridin qoğdaşqa işltilidu. Emma yukiriki zōrūriyetler bolmisa âdette it baqmaydu. Yene bir kisim hedislerde it baqqan öyge perişte kirmeydiğanliqi yēzilğan bolup, muşundaq ekidiler tüpeylidin Uygurlar it bekişni teşebbus kilmaydu. Başqa hâlâl hayvanlar yalap qoyğan qaça - kumuçni yette kitim yusila pak bolidiğanliqigā işensimu, emma it yalap qoyğan qaça-kumuçni yette kitim yumigiçe pakalanmaydu dep qaraydu. Muşu sevebtin, itniñ âdem işlitidiğan nersilerni yalap kuyuşni çekligendin sirt, itni öy içige kirküzmeypdu. Muhemmed peygemberniñ hedisleride éytilişçe, qaçini it yalap qalğan bolsa, uni yette kētim su bilen çaykivētip, topa bilen bir kētim sūrtivetkendin kēyin işletse bolidu.

Uygurlarda yene itqa ait kismen hurapi perhizlermu bar. Mesilen, “İtqa tükürse bolmaydu”, “İtni minse bolmaydu”, “İtqa su çaçsa, çaçquçigā sögel çikidu”, “İtqa güröç berse bolmaydu” dēgendek. Helk arisida itta körülgen binormal ehvallarmu yamanliqniñ nişanisi süpitide tonulidu. Mesilen, itniñ kavişi âdettikiçe ehval bolsimu, emma it yiglisā şu itniñ igisige bala - qaza kilidu dep qarilidu. Şuña, kişiler yigligā itni urup qoqlivitidu. Helk arisida yene “Köp kaviğan it yahşilik keltürmeypdu.” dep qarap, bundaq ehvaldin hezer kilidiğan âdet bar bolup, bumu itta körüliidiğan binormalliqqa tutidiğan ihtiyat puzitsiyisiniñ bir ipadisidur. Uygurlarniñ işençiside, it öz igisiniñ ölüm mudditini bilermiş. Igisiniñ vapati yikinlaşқан bolsa, it öz igisige qaygurup huvlarmiş. Şuña it huvlisa yamanliqqa corup,

¹⁰⁷ «Kedimki Uygur Hüner – Kesip Risaliliri», Keşker Uygur Neşriyatı, 1988 yili 12 – ay neşri, Uygurçe, 1 - kism, 1 - kism, 122 – bet.

bundağ ehvaldin perhiz kılıdu. Uygurlarda it yene vapadarlıknıñ simvolidur. Yene itniñ tüki ve gendisi başkılarga ziyankeşlik kılıştı işlitidigan kara sehingerlikniñ bir vastisidur.

Möşük çaşkan tutidu. Şuña Uygurlarda müşük bekişka alahide heves bar. Şuniñga munasip hâlda müşükke dair bir katar perhizlik âdetlermu şekillengen. Uygurlar möşükni alahide etivarlap uni öy içide baqıdu. Möşükke su çaçsa, çaçkuçığa sögel çikıdu dep corup, uniñga su çičiştin perhiz kılıdu. Ohşaşlıq prinsipi asaidiki perhizleridin yene müşükni noğuç bilen urmaslıq aditimu bar. Helk işençiside müşükni noğuç bilen ursa, u öyge yılan sörep kirermiş. Buniñda noğuç bilen yılan şeklen cehette ohşıtilip tesevvur kilingan. Uygurlar uhlavatkan müşükni oyğatmaydu. Bu âdet İslami menbelerdin kelgen bolup, bir rivayette eytilişçe, bir müşük Muhammed peygemberniñ çapiniñ peşide yitip uhlap kalğan iken. Peygember ornidin turuş üçün müşükni oyğatmay çapiniñ müşük yatқан kısmını kisivitiپ koyup ketken iken.

Uygurlar yene müşükni tutup dümbisini yerge tekküzüştin perhiz kılıdu. Devrke helk arisida “Müşükniñ on ceni bar” degen gep bar. Bu yerde diyilivatқан mena möşükniñ her kaçne egizdin çüşüp ketsimu töy putçılap çüşüşini körsitidu. Möşükniñ bu hil alahidiliki yukiriki perhiz aditiniñ asaidur. Uygurlar möşükni öltürüştin intayin perhiz kılıdu. Bundağ kılssa müşükniñ kısısiğa kiliş ve ölgende ceni teste çikkandin başka, öltürgüçi Mekkige beriştı Şur deryasidin ötelmeydidiken. Bu rivayetniñ eslisi mundağ: Her bir âdem Mekkige beriştı Şor deryasi (bu Aral deñizi bolsa kerek) din keme bilen ötüşke toğra kelidiken. Kemiğe çikip Şor deryasidin otidigan çağda, kişler bir – biridin möşük öltürgen yaki öltürmigenlikini sorışidiken. Navada möşük öltürgen bolsa u kişi deryadin ötküzülmeydiken hec ada kiliş meksitige yetelmeydiken. Helk muşu hil işeç tüpeylidin möşükni ketiy öltürmeydu. Köpinçe müşük on neçce hetta yigirime neçce yıllar yaşap andin öz ecili bilen olidu. Añlaşlarga qariganda, möşük ölükinı körsetmeymiş. Derveke, müşük keriپ ölüp ketidigan çağda yirağ, âdem barmigan caylarga beriپ birer – ikki kün sekrap tutup andin ölüp ketidu. Bu helk neziride uluglıkınıñ ipadisi bolup, “Yağşi müşük ölükinı körsetmeydu.” degen temsil birersi egir apetke duçar bolğanda, bu ehvalni ata – anisiğa, uruğ tuğkanlıriğa eytmay, u ehvalniñ höddisidin özila çikip ketişke eytilidu. Uygurlarnıñ neziride cin – alvastilar yene möşük siyağıgımu kirivalidu. Şuña keçide müşük körüp kılssa uni “peş” dep koğlimaydu.

Hayvanlarda yene bir kısım binormal hadisilermu perhizlik nersiler katarida sanilidu. Mesilen, Uygurlar köp merigen ulağ, köp kaqağlıgan tohu, köp kaviğan it katarlıklardın

ihtiyat kılıdu. Eger ularniñ bundağ aditi yoğalmaydiken, ularni sêtivétidu yaki başkılarğa hediye kılivétidu. Çarvilarniñ tuğuşı hekkidimu şuniñğa oğşap kêtidiğan irimlik âdet bar. Mesilen, Uygurlar her kandağ hayvan tuğuvatğanda qarap turuştin perhiz kılıdu. Eger undağ kilmaydiken, şu hayvan tuğkili unmaydu, yaki tuğut vaqiti keynige sürülüp kêtidu dep qaraydu. Yuğırkılar Uygurlarniñ uy hayvanlırığa alağıdar perhizlik âdetler bolup, biz bu yerde hayvanlarni bêkişğa ait tecribivi bilimlar (çarviçilik tecribiliri) ve u hektiki ilmiy çeklimilerini tilğa almiduğ. Yuğırkılar hayvanlarğa ait irimlik qarışlar ve perhizlik âdetler bolup, mana bu bizniñ mulahize nişanimizdur.

4.3.1.2.2. Yavayi hayvanlarğa ait perhizler

Yavayi hayvanlar öy hayvanlari, yeni köndürülgen hayvanlardin başka barlık hayvanlarni körsitidu. İnsanlar üçün ibtidaiy devrlerdiki heter esasen yavayi hayvanlardin kèletti. Kısmen yavayi hayvanlarni totèm dep qarap çokunuş ve hürmetleştin başka, köpligen yavayi hayvanlar kişilerni kørkitidiğan vehimige salidiğan obyektler idi. Uygurlarniñ kedimki zamandiki yavayi hayvanlarğa alağıdar perhizlik âdetliridin heversizimiz. Emma böre Türkiy tillik helkılarniñ totèmi boluş bilen, uni öltürüş, göşini yeyiş ve ovlaş ketiy çeklengen bolup, bu totèm perhizliridur. Çarviçilik rayonlırıda bürini ovlaştin perhiz kılıdiğan ehval hazırmu bar bolup, çarviçi helkılarniñ qarışiçe bürini ovlısa yaki ölürse, çava aynımaydu. Bizniñçe bunıñdiki sebeb şuki, eger böre çarva mallar içidiki aciz ve aksak - çolaqlarni (yeni özini koğdaş iktidari bolmıganlarni) yep tügetmise, çarvilarniñ çeksiz köpiyip otlağ yeteşmeslikidek, ahırıda oğşasla çarvilarniñ aynıymaslıkidek aqivet kèlip çıkıdu. Bu yerde çaviçilar yaylağniñ ekolojiyelik teñpuñlıki ve hâyâtlık zenciridiki maslıkini saklaşni perhiz aditi şekilide bilip davamlaşturup kelgen.

Ağmiğan kiçik emma ziraetlerge ve çarvilarğa ziyan yetküzidiğan hayvandur. Uygurlarniñ neziride ağmiğan sirlik hayvan bolup, uni sirlik kuvvetke ige dep çüşiniş kediki zamandila bar iş idi. Mesilen, Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de mundağ deydu: “Argun: Ağmiğan, çaşkan cinsige kiridiğan, uzunlıki yerim gez kèlidiğan bir canivar. Tam yerikliridin kuçkaqlarni ovlaydu, koyğa étılsa koyniñ göşi sargiyidu, uhlavatқан ademge

étılsa, u ademniñ süydiki tutulıdu.”¹⁰⁸ Hazırkı Uyğur yéziliridiki kişilerdimu muşuniñğa oħşap kétidıǵan qaraş bar. Yeni kişiler aǵmiħan tuǵuvatqanda qarap turuštın perhiz qıladı. Eger qarap tursa, aǵmiħan balisini sörep uvisini yötkep kétidu, eger uniñ ğezivi kélip qalsa, mal – çarvilarnı boǵup óltüridu dep qarap, u tuǵuvatqanda qaraštın, uni parakende qilištın hezer qıladı. Yene aǵmiħan öy hayvanlıridin atlap qoysa şu hayvan ölöp qalar iken. Şuña uniñ hayvanlardın sekrep ötüşigimu yol qıymaydu. Esli aǵmiħaniñ püriki etrapida bir cüp bez bar bolup, uniñdin nahayiti sésq hid çıqıdu. Aǵmiħan uniñdin çıqqan sésq hidqa tayınıp rekiplirige taqabil turidu. U hidniñ ademge ve hayvanğa qandaq ziyanlıq tesir élip kélidıǵanlıqını ilmiy nuqtidin ispatlaş lazim. Şundaqtımu helq özliriniñ sadde tecirbivi bilimlirige taynıp, aǵmiħanğa qarita eşundaq sirlik revişte qarap kelgen.

Derveqe yavayi hayvanlarnıñ türı nahayiti köp. Emma yavayi hayvanlarnıñ çoñ túrliri Şıncañ rayonida héli ilgirila yoqulişqa başlıǵan, köpinçisiniñ nesli quruǵan bolǵaça, ular hekkide helkniñ irimlik qarışımı hem yoqulup ketken. Şuña yavayi hayvanlarğa alaқıdar perhizler hekkide muşunçilik sözleş bilen kupayilinimiz.

4.3.1.3. Ömiligüçi Hayvan ve Haşaretlerge Ait Perhizler

Ömiligüçi hayvan ve haşaretlerniñ hemmisi degüdek yavayi hayvanlar bolup, ular içide yene pile qurutıǵa oħşaş köndürülgenlirimu bolidu. Tövende bu türdiki hayvanlarğa alaқıdar Uyğur helq perhizlerini tunušturimiz.

Yılan ömiligüçi hayvan içidiki eñ sürlük hayvanniñ biri bolup, dunyadiki her qaysi milletler medenyitide yılan eñ köp tesvir qilingan, çoқunulǵan muqeddes hayvandur. Uniñ süri kişileride vehime peyda qılsa, turkı türlik yaman tessevurlarğa sebeqçi bolidu. Uyğurlarnıñ neziride yılan sirlik mehluktur. Bolupmu aq yılan alahide sirlik kuvvetke ige bolup, u bir munçilıǵan âdetlerde ipade qilinidu. Uyğurlar âdetde yilanni óltürmeydu. Yilanni öltrüse yilanniñ başqa uruǵ – tuǵqanliri kélip oç alidu dep qaraydu. Şuña öyge yılan kirip qalsa, uni çıqirivetmeydu yaki qoǵlivetmeydu, belki uniñğa süt bėridu. Eger öyge kirip qalǵan yılan yılanlarnıñ padişahi bolup qalsa, u yılan süt içkendin kėyin müñgüzini taşlap çıqıp kėtermiş, kişi şu yilanniñ müñgüzini élivėlip, uni tumar qilip assa, kesttin saqlınarmış.

¹⁰⁸ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şıncañ Helq Neşriyatı, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uyğurçe, 1 – tom, 162 – bet.

Muşuniñğa oħşap kêtidiğan eval şuki, kişlerniñ “yılan münğüzi” hekkidiki tessevvuri asassız bolsimu, emma yılan söñikiniñ sêhriy paaliyette işlitişi hazirgiçe mevcut bolup turğan ehvaldur. Uyğurlar yene yılan mañğan çağda peyda bolğan izdin atlaştınmu perhiz kılıdu. Melum bir caydin yılanlar tup – top bolup köçüp ketse, kişiler şu yerde birer palaketniñ yüz béridiğanlıqini teħmin kilişidu. Bu hil palaket yer tevreş, su apiti... Katarlıklar boluşi mümkün. Bundağ karaşniñ melüm asası barlıq hekkide yılan katarlıq hayvanlarniñ aldın sêziş aqtidari üstidiki tetkikiqatlarnı elip bérish lazim. Şundağ bolğandila “hurapat” dep qarilivatқан nurgun mesililerniñ tektini yorutup bergili bolidu. Uyğurlar yene İslamiy karaşlar boyiçe yilanni öltürüşni teşebbus kılıdu. Yeni helk arisida “Teriket izdiseñ ağırtma canni, şeriet izdiseñ öltru yilnani” dëgen gep bar bolup, bu yerde diyilivatқан “şeriet” del İslam kanunini körsitidu.

Uyğurlar paqini hem hayvan dep qarap uni öltümeýdu hem yimeýdu. Emma Uyğur tēbabitide qurutilğan paqa gevdisi yelni basquçı dora katarida işlitişidu. Yene, kara sēhirgerlikte qestlengüçiniñ ismi qoşulğan epsunni oqup uni paqığa sülep, andin paqina oçaqniñ astığa kömüp bolğandin keyin, oçaqqa ot qalap paqina asta – asta qıynap öltürüş arkilik qestlengüçini ziyangā uçritişka urunuş kılmişi buniñ bir misalidur.

Keslençük rayonimizniñ her qaysi caylirida uçraydu. U qurğaq yer ve çöllüklerde köprek bolidu. Uyğurlar keslençükni ve yene bir ömüligüçi hayvan kileni öltüse şamal yaqi boran çikiş kētidu dep qarap, ularni öltüvētiştin çeklinidu. Bundağ âdet omumen keslençük bar her qandağ caydiki Uyğurlar arisida mevcut. Keslençük bilen kileniñ öltürülişi bilen şamal çikiş otturisida qandağ bağliniş boluşi bu âdetlerde etibargā elinmiğan bolup, u canliqlarğa ziyan – zehmet yetkūmeslikniñ bir ipadisi, ħalas.

Omumen, Uyğurlarda ziyandaş bolmiğan her qandağ haşaretni öltümeýdu. Ateşpereslik etikadida barlıq haşaretler napak dep qarilip öltürülişi kerek dep qarilatti. Bizde kedimki ateşperest Uyğurlarniñ kedimde haşaretlerni öltürgenlikige ait matēriyal yoq. Buniñ eksiçe Budda dinıda her qandağ canliqi asraş Budda muħlisiniñ orunlaşka tēgişlik işi bolup, canliqlarni öltürüşke tūgūl, ularğa öz cismini hediye kiliş teşebbus kilinidu. Uyğurlarniñ Budda dinığa alaqidar yazma yadikarlıqliridin biz bu meslini tutup alaymiz. İslam dinıda asasen ziyandaş bolğan yılan, çayan, qağa, çaşқан katarlıq hayvanlarni öltürüş, emma başqa paydilik hayvanlarni asraş teşebbus kilingan. Şundağ bolğaçqa, musulman Uyğurlar paşa, süverek, çivindin boleq barlıq haşaretlerni öltrūmeýdu. Cümlidin çömüle, ömüçük katarlıq köp uçraydiğan haşaretlerni zadila öltürmeýdu. Çümülini öltümeslik ve dessimeslikke yene

Uygur kisse – rivayetleridiki Sulayman peygemberniñ hoşun tartip mañğanda, çömüliler padişahiniñ uniñ aldığa kèlip öz kevmini dessep öltürüp qoymaslıqqa devet qılğanlıqı, Sulayman peygemberniñ çümüliler bir çekte ötüvalğanlıqıdin keyin andin sepirini davam etküzgenlikidek ipizot kuvvet bèridu.

Yükiriği perhizler peket Uygurlarniñ emeliy turmuşida hazir mevcut bolğan, emeliy hayvanlarğa alaқidar perhizlerdur. Helk tesevvurliriğa asasen yene nurgun hayvanlarni “icad” qılğan bolup, rivayetlerdiki Enka (Sumrug), Altun Kakilaydıgan Toğu, Kıat («Oğuzname» eposida tilğa élingan hayvan. Buni beziler kerkidandur dèyişidu.) Ecdihâlâr eşundaқ tesevvurlarniñ mehsulidur. Hayvanlar heқkidiki Uygur perhizleridin mundaқ tereplerni, yeni: Hayvanni asraş ve köpeytişke kapaletlik qiliş, ularda körülgen binormallarniñ bişaretlik hususiyitini tutuş ve mueyyenleşturuş, dinıy ekide اساسida hayvanga oşşimaydıgan muamile tutuş hayvanni rohqa ige dep qarap, uniñ kısmen ezalirini yaki özini sehırgerlikte işlitiş qatarlıқ tereplerni körüp algili bolidu.

4.3.2. Ösümlükke Ait Perhizler

Turmuşta kişler hayvanlar bilen alaқe qılıpla qalmastin, yene yemek – içmek, turalğu, işlepçikiriş, issiniş qatarlıқ ceheetlerde ösümlüklergimu tayinidu. Ösümlüklerge bolğan ehtiyac ve uni tonuşniñ çoñqurlışıǵı egişip, ösümlüklerde melum sirlik kuvvetniñ barlıqıǵa işiniş ibtidaiy devrlerdin bèri davam qilip kèlivatқан iş bolup, buniñ eñ çoñ ipadisi ösümlük totèmiğa çoқinuştur. Kişiler totèm ösümlüki huddi ademge oşşaş tuyǵuğa, canğa, hetta ilahiylik haraktèrge dep qarastin başqa, ayrim sandiki del – derehlergimu mueyyen menilerni yüklep çüşendi ve çüşendürdi. Tövende Uygurlarniñ del – derehke ait perhizlik âdetlerini bir kançe noқта boyıçe şerhlep ötimiz.

Del – derehni uluǵlaş - qedimki şimaldiki koyuқ ibtidaiy ormanlarda yaşıǵan milletler arisida şekillengen tebiet dinleridiki hadise bolup, del derehlerniñ küçlik köpüpüş eқtidari ve hâyâtlik iқtidari tüpeylidin ularda bir hil tebiettin taşqiri küç - kuvvet bar dep tunulǵandin başqa, u yene şaman dinidiki üç kevetlik alem – asman, asman, zimin, yer astini bir – birige tutaşturǵuçı ilahiy “şota” dep qaralğan. Yene bir tereptin, «Cuname. Türkler Tezkirisi» ve Cuveyni’niñ «Tarihi Cahan Kuşay» qatarlıқ eserleridiki rivayetlerde Uygur ecdadlriniñ derehtin törelgenliki heқkidikki mezmonlar sözlengen bolup, bu derehniñ Türkiy tillik helkler, cümlidin Uygurlar üçün totèmlik menige ige ikenlikini körsitidu. Uygurlar turmuş

éhtiyaci ve kurgan muhit sebebidin del – derehleri ezizlep uni yukiri orunga koyuş bilen bir vakıtta, del – derehleri cin – şeytanların turar cayi dep çüşinip, ularğa sirlik pozitsiye bilen qaridi. Undin başka del – derehlerde körülgen binormal ehvallardinmu hem melum yaman aqivetlerni tesevvur kilip, del – derehlerge ait bir kısım perhiz aditi şeküllendürdi.

Uygurların helk işençisinde bir kısım derehler nes, derehlerdur. Yene bir kısım derehler bolsa hasiyetlik derehlerdur. Şum, nes dereh değini tikenlik, mévisiz, yağıçi karga kelmeydigan, ösüşü egri – bügri, kişige yücün tuygu bėridigan side, akatsiye, azgan katarlıklardin ibaret. Hasiyetlik dereh değini üjme, encür katarlık mévilik derehlerdur.

Uygurlar yene qedimki derehleri uluglap asanlıqçe kesmeydu. Şunińğa oşşaşla, del – dereh bolmigan taqir yerde önüp qalğan birer yalguz derehni hem kesmeydu. Helk arisidiki qarashlarda bundak derehler cinların uvisi bolup, kimki şundak derehleri kesidiken, koli tutmas bolidu, yaki başka kesselge gıriptar bolidu. Bezilerinıń éytişice, bundak derehleri kesse ulardin qan çıkar iken. Uygurlar yene qebristandiki yaki qebristan etrapidiki del – derehni kesip işlitiştin, igilik yer (cinlar igilivalğan yer) ve kıtmir gucam çüşken yer) diki derehleri kesse bolmaydu, navada şundak kilidiken, kesküçiniń put - koli tutmas bolidu, belı agrıp, bedinige çaqa carahet çikip, şamal darip qalidu dep qaraydu. Bu hil aqivetler hurapiy işençlerde cin – şeytanların “öyi” ni çuvup, ornini kozgıvetkenlikniń neticisi bolsa kerek. Uygurlar seđe dereh qerip qalsa cinlar uva yasivalidu dep qarap, uni pat – pat kesip turidu. Eger qerip ketken seđe bolsa unimu kesmeydu. Bezi yezilardiki Uygurların qarışice akatsiye derihini nes, şum derehtur. Muşu menidin éytqanda, akatatsiye derihini östürüş ve uni her qandaq orunga işlitiş perhizlik heriket hesablinidu. Yańaq derihi ösidigan Hoten, Keşker, Aksu katarlık caylarda yańaq derihini hoyla içige tikiş perhiz qilingandin sirt, yene yańaq derihiniń çęcikini körüp qelişmu kattik éhtiyat qilinidu. Eslide yańaq derihi çęceklimey méve bėridu. Yene bir qarasha, yańaq derihi keçide çęceklermiş. Navada yańaq derihniń çęcikini körüpqalsa, körüp qalguçiniń öyide ölüm – yetim yüz bėrip qalar iken. Bu yańaq derihide körülgen binormal hāletke qarita tutulğan éhtiyat pozitsiyisi ve şu asasta peyda bolğan bişaretlik qarastin başka nerse emes. Qulmaq çatqan tipidiki ösümlük bolup, uniń güli növette piva işleşke paydilinilmaqta. Qulmaq ösümlüki heqkıde qedimki Uygurlarda mundaq bir hil hurapiy qarash bar idi. Buni Mehmud Kaşgeriy öz esiride tilga alidu: “Qumlaq: Qulmaq, Qıpçaq yurtlirida ösidigan, heşkipiçekke oşşaydigan bir hil ösümlük. Unińğa hesel arilaştırulup şarap yasilidu. Bu ösümlük kėmige çüşüp qalsa, deńiz

dolqullinip, keme çaykılıp, içdikiler hâlâket hevride qalarmış.”¹⁰⁹ Muşu izahtin qarığanda kulmağniñ kemiş çüşüp kelişi perhizlik iş hesaplangan bolup, İslam dinî şaraitida şarap içiş ve yasaş çeklengenliktin, bu ösümlükke ait hurapiy qarışmu ilgiriki devidila yoqulup ketken.

Uygurlarniñ neziride mevilik derehler cennetin çikқан, hasiyetlik derehlerdur. Mevilik derehleriñ “hasiyetlik” boluşı ularniñ kişileri ozuq bilen temin etkenlikidin bolsa kerek. Şuña Uygurlar mevilik derehni kedirlep, ularğa haqaret keltüridigan her qandaq heriketdin saqlinidu. Cümlidin mevilik derehniñ yeniğa mişkirış, çoñ – kiçik teret qiliştin perhiz kilidu. Helk neziride üjme derişi tehimu hisletlik derehtur. Bezi pikirlerge asaslanganda üjme derişi kirik yaşqa toşqanda, uniñda cinlar uva salar iken. Şundaq bolğaçqa keri üjme derişini kemiş, köçürüş perhiz kilinidu. Eger üjme derişi bek ösüp ketip yolni tosuvalğan bolsa, uni kesisetmeydu, belki başqa caydin yol alidu. Biz «Turalğuğa Ait Perhizler» de tilğa alğan “Üjme derişniñ yiltizi öyge kirip qalsa, şu öyde ölüm – yetim bolidu” degen irimlik âdetniñ menbesi del üjmini ilahlar dunyasi, insanlar dunyasi ve cin – alvastilar dunyasini tutaşturğuçi “Alem derişi” yaqi “asman şotisi” dep tutuşta, hemde üjminiñ yiltizi bilen tutuşup turidigan cin – alvastilar dunyasiniñ öy bilen bağlinip kelip ölüm – yetim keltürüp çikiridiganlıqidek tesevvurdur. Uygurlar turmuşniñ her qaysi sahâliride üjme yağıçini işlitişni yaşşı köridu. Cümlidin bosivüğe, boşük, aştahta – noğun, tamaq üstili, teñne qatarlıqlarni birdek üjme yağıçidin yasaşni evzel bilidu.

Derehleriñ tuyqsız qurup ketişimu kişileride qorquñç keypiyatini peyda qilip koyidu. Mesilen, Uygurlar bağ yaqi holidiki birer tüp mevilik dereh qurup ketse, şu ailige pişkenlik kelidu, öy igisi qazağa yolıqudu dep qaraydu yene muşu qarıştin qarıştin biri şuki, birer öyde kişi vapat bolup ketse, şu kişige qarışliq mevilik derehtin birersi qurup ketidu. Bu derehniñ öy igisige matem tutuşı, dep corulidu. Bu derehnimu rohqa yaqi canğa ige bolidu, uniñ bilen igisi otturisida melum hessiy ötüşüş bolidu degen ibtidaiy pikir usuliniñ keyinki qaldıqliridur. Uygurlar mevisiz derehni birer zöröriyet sebebidin kemiş işletsimu, emma yaşşı ösüp meve berivatқан derehleri kesisvetiştin perhiz kilidu. Şincañ’niñ kelimat şaraitiğa asasen, bu yerdiki mutlek köp mevilik derehler bir yilda bir ketim çiçeklep meve beridu. Bu mezkûr rayon üçün eytqanda qanunyetlik hâlettur. Emma köpinçe Uygurlar mevilik derehni bir yilda ikki ketim ççeklişini şum ehval, palaket elip kelidigan iş dep qarap bek ehtiyat kilidu. Bezi kişiler hetta bundaq ikki ketim ççekligen mevilik derehleri kemiş

¹⁰⁹ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Helk Neşriyatı, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uygurçe, 1 – tom, 620 – bet.

taşlaş arķılık, yétip kelgüsi apetniñ aldinê almaqçı bolidu. Emeliyette bumu yukiriki perhiz âdetlirige oħşaş, ilmiy asasi bolmıǵan ħurapiy âdetdur. Başķiçe éytķanda, kilimatniñ illik ve nem boluşiniñ ĳisimen dereĳlerni ikki ĳetim çiçeklitidiǵanlıķidek biologiyilik savatni toǵra çüşenmesliktur.

Uyǵurlar utunni nanga oħşaş muķeddes köridu. Çeçilip qalǵan utun uvaqlirini ħuddi nan uvıķini tergendek térip yol çétige élip ĳuyidu yaki élip kétip qalaydu. Utun ve utun uvaqliri üstige çoñ – kiçik teret ĳilmaydu. Emma ĳebristandiki utun – çavarlarni bolsa tériştin perhiz ĳilidu. Yaǵaçniñ ĳeyerge işlitilgenliki unińǵa bolǵan ĳişlerniñ pozitsiyisini belgilep ĳoyuşı mümkün. Muşu menidin éytķanda, Uyǵurlar öziniñ yaǵaçni işlitip kövrük salǵandin başķa, kövrükni buzup, utunni qalaştin ĳattıķ perhiz ĳilidu. Utunni ĳedirleş, camaet mülkini asraş meķsed ĳilingan yukiriki perhizler ĳişlerniñ öz muhit – şaraitıǵa yarişa turmuş usuli ve eĳlaķ ölçimi süpitide millet aditi içide çoñķur orun alǵan.

Uyǵurlar gülge intayin ĳerisimen, gülĳumar ĳelķtur. Uyǵur hoyliliri güller bilen zinnet tapidu, ĳız – yigitler gül bilen köñül izhar ĳilidu. ĳiyim – keçek, öy – imaretler gül neķişliri bilen güzellişidu. Uyǵurlar östüridiǵan güllerniñ türi köp ĳil bolup, bu güller ĳişlerniñ güzellik iştiyaķı ve zevķi üçün ĳizmet ĳilipla qalmastin, yene gül Uyǵur tibabitidiki ĳuvvet dorisi gülkenitniñ esaslıķ matèriyalidur. Uyǵurlarda güllerge ait perhizler asasen gülni biĳştin çıķķan nerse dep ĳarap unińǵa ĳaķaretlik heriketlerni ĳilmaslıķ ve gülniñ özide körüldiǵan binormal ehvalǵa munasibetliktur. Uyǵurlar ĳizil gülni bek etivarlaydu. Unińda peyǵembirimizniñ hidi bar dep ĳarap, taşlaştin, dessep çeyleştin perhiz ĳilidu. Uni tozutivetse, beĳti tozup kétidu dep coruydu. ĳizil gülge napak ĳâlette yaki yüzini yuymıǵan ĳâlette ĳarimaydu. Uyǵurlar gülni ademniñ beĳtige simovul ĳilip çüşinidu. Muşu asasta “On güliniñ biri eçilmiǵan.” (dunyaniñ rahatini tēĳi körmigen, dēgen menide) dēgendek temsiller, gül heķķidiki nurgun ĳoşaqlar barlıķķa kelgen. Uzun muddetlik işlepçikiş emeliyiti ceryanida ĳişler gülniñ reńgi ve eçiliş meżgilige ĳarita ĳanunyetlik ehvallarni igilep alǵan ve şu asasta gül östürüp kelgen. Emma gülniñ eçiliş meżgilide almişış ve binormallıķ kélip çıķidiken, ĳişler buni şumluķniñ bişariti dep ĳarap intayin perhiz ĳilǵan. Mesilen, Uyǵurlar ailileride teştelerde söget gülini köp östüridu. Söget gülniñ reńgi âdette ĳızguç bolidu, emma bezide melum sebebler bilen (Bu sebebni botanika ilimi sahaside izahlaş zörör.) ak reńdimu eçilip qalidu. Bundaķ ehvalda, Uyǵurlar söget güliniñ aķ reńde eçilişini intayin yamanlıķniñ alamiti, ölüm – yétimniñ bişariti dep ĳarap, bek hezer ĳilidu. Muşunińǵa oħşap kétidiǵan âdetniñ biri tiken güliniñ eçilişi bolup, âdette tiken gül eçilmaydu, u gülsiz zinnet

derihidur. Navada u eçilip qalidiken, bu oħşaşla ölümniñ bişariti dep qarilip bek hezer kilinidu. Elvette gülniñ eçiliş hâlitini bilen melum bala - qazani birleştürüp qarış bir hil bişaret hurapatlıqidur.

Budda dinında nilufer güli intayin muqeddes gül dep qarilidu. U mezkûr dinda aliy canaplıqniñ, paklıqniñ, patqaqtin çiqipmu bolğanmiğan Buddalıqiniñ simuvulidur. Budda rivayetlirige asaslanganda amita Budda tizginlep turğan gıriptiki pak zimin şad - horam makan bolup, kişiler nilufer güli içige orunlaşqan iken. Bu dunyada tirişip savaplıq iş qilğan kişiler üçünla pak tupraq içidin bir tal nilufer ünup çiqip, ular eşu gül içide olturup Buddani zikri qilidiken. Uygurlarniñ Budda dinıǵa alaqidar qedimki esiri «İkki Tikinniñ Hékayisi» de tesvirlinişçe aq niyet tikin barlıq canlıqlarǵa payda – menpeet yetküzeleydiǵan çintemeni eñgüşterini izdep ecdahâlâr padişahiniñ yeniǵa bəriş sepiride bir bovayǵa yolıqıdu. Bovay seper meslihetini beş davamida uniǵa “Taqqâ barsiñiz kök nilufer körisiz. Her bir nilufer gülide birdin zeherlik ilan bar. (Ularınñ) Zeherlik nepsi yiraqtinla körünip turidu. Eger bir nilufer güldin tutup çiqsa yaman hevpe diyilidu.”¹¹⁰ muşuniñǵa oħşaş, Budda dinıy devridiki Uygurlar nilufer gülini Buddıǵa seǵinidiǵan muqeddes kurs dep işinip, yuqurkıdek binormal ehvaldin ehtiyat qilǵandin başqa, yene nilufer gülige qarita her qandaq binormal heriketleridin perhiz tutqanlıqı tebiy.

Qısturup ötüşke teǵişlik bir qançe mesile şuki, Uygurlar mevilik dereh içide şaptolni sirlik menidirek çüşinidu. Şaptol derihi âdette töt – beş yilla yahşi meve bėrip andin asasen meve bermeydu, şahliri qurup yilim qaplap kėtidu. Biz “Şaptol derihide cin bolidu.” deǵen qarıştin Uygurlarniñ asasen şirnilik, şilimşik derehlerge cin asan çaplışidu deǵen tıp pikirni çüşineleymiz. Yene bir mesle bolsa, Türkiy tillik helklerde derehni erlikke teqqaslap çüşiniştur. Qedimdin tartip Uygur ayalliri bala yüzi körmigende birer tıp derehniñ yenida birer kėçe yetip perzet tileydiǵan âdetni davamlaşturup kelgen. Qehriman Manas ve Alpamişlaniñ anilirmu hem ormanlıqlarda tınepe eşu oǵlanliriǵa hamilidar bolğanlıqı mezkûr dastanlarda eytiledi. Üçünçi bir mesle şuki, hazırkı Qumul Uygurlirida qış peslide buǵday maysisi östürüp, «Kök Meşripi» ötküzidiǵan âdet şekillengen bolup, bu qedimki ecdadlirimizda aşlıq Teñrisi (bu uqum taza eñik bolmisimu) çüşençisiniñ ve uniñ şeripige murasim bėridiǵan ehvalniñ mevcudlıqini çüşendüridu.

¹¹⁰ Abduqeyyim Hıca, Tursun Ayup. İsrabil Yüsüpler Tüzgen: «Qedimki Uygur Yazma Yadıkarlıqliridin Tallanma», Şincañ Helk Neşriyat, 1983 – yili, 9 – ay 1 – neşri, Uygurçe, 203 – bet.)

Ösümlükke ait yukırıkidek perhizlerdin başka yene, her hıl ösümlükleriniñ tebiiti, zeherlik – zehersizlik alahidiliki, payda – zéyini hekkidiki tibabet qarashliri ve emeliy çeklimilermu bar bolup, bu bizniñ tema dairimizge kirmeydiğan mesile bolğaçqa, bu hekte tohtalmiduk.

4.3.3. Tebiet Cisimliriğa ve Hadisiliriğe Ait Perhizler

Tebiet cisimliri degende, bu yerde u barlık cansız tebiet şeyiliriğe işare kılınıdu. Tebiet hadisiliri degende, u tebiet cisimliriniñ terekkıyat ve özgiriş ceryanidiki türlü hâletlirini körsitidu. İnsanlar tebiet cisimliri ve hadisiliri koynida yaşap ularğa taynıp kelgeçke, türlü milletlerde eñ qedimki zamandin tartipla tebiet cisimliriğe ve hadisiliriğe çukunidiğan etiğad barlıqqa kelgen ve davamlaşqan.

Kişiler tebiet cisimliri ve hadisilirini behit – saâdet ve balayı – apet elip këleleydu dep qarığan, ularğa qarita türlü perhiz âdetlirini şekillendürgen. Biz tövende Uyğurlarniñ növette saklinip turuvatqan tebiet cisimliri ve hadisiliriğe alağidar perhizlirini bir qançe nuқта boyıçe mulahize kılıp ötimiz.

4.3.3.1. Asman Cisimliriğe Ait Perhizler

Uyğur qatarlıq Türkiy tillik milletlerniñ, hetta Altay til sestimisiidiki pütün milletlerniñ eñ qedimki zamanlardin tartipla davamlaşturup kelgen dinî – tebiet dinî bolğan Şamanizim bolup, Kök Teñrini merkiz kılğan tebiet Teñriliriğe çokunuşni ekide kılğan bu dinda çoñ – çoñ asman cisimliriniñ hemmisi degüdek Teñri qatarida hesanlangan. Bu dinidiki asman cisimliriğe bolğan çokunuşniñ perhiz şeklidiki qalduqliri hazirğa qeder Uyğurlar arisida az – tola uçrap turidu.

Uyğurlar başka dinlarğa etiğad kılğandin keyin kök asman Teñri dep çokunuş ehvalni yoğalğan bolsimu, emma helk arisida eşu etiğadniñ az – tola iznaliri bar. Meslen, Uyğurlarda hazir asmanğa qarap tükürüştin perhiz kılıdiğan âdetler bar bolup, bu qedimki devirleridiki Kök Teñriğe haqaret kılmaslıq bilen oğşaş menağa ige. Bu hekte Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de “Kökke (asmanğa) tükürse, yüzige çüşür” degen maqalni yezip

qaldurğan.¹¹¹ Hazirki Uyğurlarda yene asmanğa qarap hacet qiliştin perhiz qilidiğan ehvallar bar bolup, bumu Kök Teñrisige qilingan haqaret süpitide tunuşniñ iznasidur. Qoyaş pütün mehlukatni issiklik ve yoruluk bilen teminleydiğan asman cisimi bolup, qedimki din çüşençileride qoyaş ilah dep çokunilğan. Duniyadiki qedimki dinlarniñ hemmisi de degüdek qoyaş ilahi eñ üstün ilah dep sanalğan. Uyğurlarniñ Şaman dinî etiqa dididimu qoyaşqa çokunuş muhim mezmun qilingan bolup, “Kün Teñri” ene ş u qoyaşniñ ilahlaş turuşniñ neticisidur. Uyğurlar qedimki ecdadliriniñ bu cehettiki qismen âdetlirini davamlaşturup kelgen. Mesilen, hazirki Uyğurlarda yüzini yuymay künge qarastin, künge qarap hacet qiliştin, cunup hâlette künge qarastin perhiz qilidiğan âdet bar. Türkiy tillik milletlerniñ Şamanizim etiqa diçe, qoyaş yaman roh bilen köreş qilidiken, bezide uni yaman rohlar tutuvêlip qorşap, zulmet alimige basturvêtidiken. Bu mezkür eqididiki kün tutuluşqa bérilgen çüşendürüştur. Undin başqa, ateşpereslik ve Mani etiqa dididimu qoyaş ilah süpitide tonulup, uniñ qarañguluk ve zulmet küçliri bilen köreş qilidiğanliki muhim ekide asasi qilinidu. Şuña qoyaşqa ait perhizlerde mezkür dinlarniñ tesiri bar elvette. Künniñ tuyuksiz guvalişip, nursizlinişi yaki köyüş, veyaki tutulişi baştin ahiri birer balayi – apetniñ, yamanliqniñ bişariti dep tunulğan bolup, Uyğurlar bundaq ehvaldin bekmu hezer qilidu. İliriki devrde kün köyse yiglišip, dua – tegbir qilişidiğan aâdet bar idi. Omumen, qoyaşniñ alemge yuruluk ve issiklik bergüçi asman cisimi ikenliki, uniñdiki köyüş, tutuliş hadisiliriniñ normal tebiy özgiriş ikenliki ilmiy yosunda çüşenmigenlikitin, yuqurkıdek bir qatar ehvallar kèlip çikқан.

Qoyaş bilen munasip hâlde, Uyğurlar aygimu alahide hürmet bildürüp, uniña qarita bir munçe işlardin çeklinidu. Uyğurlar âdetde ayğa qarap tüküriştin, çoñ – kiçik teret qiliş, kolini teñleştin perhiz qilidu. Mehmud Kaşgeriy «Divanu Luğatit Türk» de qedimki Uyğurlardiki “Tolun ay qol bilen körsitilmes”¹¹² degen bir maqalni tilga alğan bolup, bu âdet hazirgiçe perhiz şekilide davam qilip kelmekte. Uyğurlarda ayniñ tutulişi ve köyişinimu yamanliqiniñ bişariti dep qarigan. Yene sadde yultuzşunaslik ilmi tecribilirige esaslinip ayniñ tik çikişi ölüm – yetimniñ köp bolidiğanlikiğa bişaret qilingan. Hazirki zaman astronomiye ilmide ayniñ herikiti ve yer bilen bolğan arliki hem buluñ munasibetliriniñ insanğa keltüridiğan tesiri tetkik qilinişi, ş u asasta yukiriki perhizniñ ilmiy tecribe yaki

¹¹¹ Şu kitab, Şincañ Hëlq Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uyğurçe, 2 – tom 107 – bet.

¹¹² Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şincañ Hëlq Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uyğurçe, 1 – tom, 112 – bet.

hurapat ikenliki eniklinisi kerek. Kiskisi, Uygurlar ayni bek h rmetleydu. Her k tim hilal ay  ıkkanda kişiler “Essalamu eleykum ayhan” dep ayğa tezim kilidu. Ramizan  yi  ıkkip k tip, ramzan rozisi tutuş ahirilaşkan ahşimi kişiler kona ayni uzutup, yiñi ayni karşı alidiĝan paaliyetlerni kilidu.

Uygurlarda ilgiri yultuz hekkidiki  ušen ilermu her hil bolup, bu  ušen e keyinki devrlerdiki yultuzşunaslık ve astronomiyeniñ terekkiyat asasi bolup kalĝan. Şaman dinĝa  tikad kilidiĝan Altay tillik milletlerniñ hemmisi ay ve koyaşka  okunĝandin başka, yultuzlarĝimu  okunĝan, emma yultuzlar Teñri dericisige k t r l p  uşinilgen nerse emes. Uygurlarniñ işen liride her bir kişiniñ birdin yultuzi bolidu. Kimniñ yultuzi yukiri bolsa, Őu kişiniñ teliyi kelidu, yultuzi t ven bolsa amiti kaçidu. Helk arisida kişiler zadi kaysi yultuzniñ  ziniñ yultuzi ikenlikini  ytip berelmisimu, emma yultuzi t venlise, Őu kişiniñ  mri kışka bolidu dep corup, t venligen yultuzni  zniniñ yultuzi dep karastin hezer kilidiĝan, yultuzi oħşarĝa vaba kesili yukidu dep karap, bir yultuzni ikki adem meniñ yultuzum dep bekitiştin hezer kilidiĝan, yultuzi soldin  ıkısa Őu kişini palaket basidu dep karap,  zi belgilep koyĝan yultuzniñ soldin  ıkkip keliştin  htiyat kilidiĝan ve yaki soldin  ıkkın yultuzni  ziniñ yultuzi dep karastin perhiz kilidiĝan  detler şekillengen. Bu yerde diyilvatkan “soldin  ıkış” emeliyette melum yultuzniñ yer yuziniñ gerip teripidin peyda boluşini k rsitidu. Uygurlarda yene yultuz  ıkkanni ay tuĝdi dep ipadileydiĝan ehvallarmu bar idi. Bu ayni  işi cinislik Teñri dep  uşunip, uniñ k cl k tuĝuş iktidariĝa ve uniñdin tuĝulĝan yultuzlarniñmu melum Teñrilik husiyetke ige ikenlikige bolĝan işen idur. Mana muşundaĝ işen  neticiside Uygurlarda yene yultuzĝa karap hacet kiliştin, ke ide yultuz sanaştin pezer kilidiĝan  detler bar bolĝan. Yultuzlar i ide kuyrukluĝ yultuzniñ kiyapiti kişileride kişileride kişileride teħimu  oñ vehime kozĝiĝa ka,  detlerde kuyrukluĝ yultuzĝa karimaslık perhizi kelip  ıkkın.  dem bilen yultuzlarniñ munasibiti bar, bir adem tuĝulsa asmanda bir yultuz peyda bulidu, bir adem bir yultuz saķiydu. Mana bu helk işen sidiki yultuz saķiyiş hadisige birilgen izahtur. Uygurlar birer yultuz aķsa, Őu yultuzniñ igisi vapat bolĝanliķiniñ bişariti dep karap yultuzniñ saķip kitişidin bek hezer eyleydu. Yene, yultuz saķiĝanni k r ştin bek perhiz kilidu. Eger kişiler birer yultuzniñ saķiĝinini k r p kalısa, i ide derh l t ve – işitiĝpar  ytip, Teñridin ke ur p soraydu. Bezi rayonlarda yultuzniñ kandaĝ şekilde saķişi oħşimiĝan h lda  uşunilidu. Mesilen, bu hil  ušen ide eger yultuz yerge tik saķısa, bu andin  l mniñ bişariti iken. Eger yantu saķsa, bu cin – Őeytanniñ bişariti iken. Bundaĝ  uşend r ş melum cehette hurapatka, melum cehette İslam ekidisige baĝliĝ.  unki «Kuran» diki «Cin» s riside cinlarniñ asman ehli (periştiler) niñ s zlrini anlaş   n

asmanğa çikidiganliki, emma aqar yultuzniñ ularni qoglaydiganliki bayan qilingan. Demek, şu işenç boyiçe éytqanda aqkan yultuz cinlarğa étilgan nersidur. Şuña köpligen (Musulman) Uygurlar aqkan yultuzniñ birer ademniñ ölümniñ bişariti ikenlikige işenmeydigan boldi. Hêlikide qorkunuç ve perhizlermu növette yoqalmaқта.

4.3.3.2. Havarayığa Alaqidar Perhizler

Havarayı insanlar eñ köñül bölidigan, şundaqla insanlar hâyâtığa çoñ tesir körsitidigan tebiy özgirışler bolup, uni aldın biliş heqkidiki izdinış ve urunuşlar eñ qedimki devrlerdin tartip davamlişip, bügünki devrge kelgindimu uni pütünley igilep boluş mümkün bolmaydigan iş terikiside mevcut bolup turmaқта. Qedimki Uygurlarniñ ekidiside havarayı hadisiliri ilahiy revişte çüşünilgen ve çüşendürülgen bolup, ularniñ kişilerge ve mal – çarvilarğa keltüridigan paydisi yaki zeyini karametlik iş dep sanilip, tebiet hadisiliriniñ paydisi tilengen, zeyinidin perhiz qilingan.

Qedimki Uygur ecdadlirida güldürmamini ve tunci çakmaқni yaқşı köridigan, buni Kök Teñri’niñ bahardin bergen siginali dep bilidigan ehvallar bolgan. Uygurlar çakmaқni yene Teñri’niñ cazasidur, çakmaқ soқup ölgen yaki yarilangan ademni eñ eğir cazağa uçriğuçidur dep qaraydu. Kişiler çakmaқ soқup küyüp ketken yaki sunup ketken del – derehlerdin bek qorkidu. Şuniñ bilen birge Türkiy tillik milletlerniñ enenivi bayrimi noruz bayriminiñ bahar peslidiki tunci güldürmama avazini nişane qilidiganliki güldürmama ve çakmaққа bolgan ekidinñ bir ipadisidur.

Uygur qatarliқ Türkiy tillik milletlerniñ ecdadliriniñ qedimki yaşaş hâlitige nezer salidigan bolsaқ, ularniñ yaylaqlardiki köçimen hâyâtida yaki yerim turalğu hâyâtığa қuyun yaki şidetlik boranniñ elip kelidigan ziyininiñ köp bolidiganliki, Teklimakan қumluқи etrapidiki bostanliқlarda yaşap kelgen ecdadlirimiz üçünmu boran ve қuyunniñ tebiy hevp ikenlikini tesevvur қilalaymiz. Muşundaқ bolғаçқа, şamal, boran ve қuyun kişilerniñ neziride yamanliқ ve şumluқniñ belgisi, cinlarniñ süri süpitide tunulgan. Hazirki Uygurlar қattiq boran çiqқanda kiçik balilarniñ sirtta oynap yürüşige ruşset қilmaydu. Bolupmu қuyun kötürülgende uni “Қuyun taz!” dep tillap, ayet oқup uniñdin yiraқlişidu. Kişilerniñ işençiside alvasti yaki cin қuyun bilen bille kelidigan bolup, uniңğa uçriğan âdem cin çaplişivêlip sarañ bolidu. Қuyun Uygur helқ edebiyatiniñ her қaysi janirlirida digidekla selbi obraz süpitide tesvir qilingan. İslam dinîda şamal boran yaki қuyunni tillaş çeklengen. Huddi

şenbe künide késil bilen yatsa saqıyış tes bulidu dègende oħşaş helk arisida şenbe küni boran çikıştin hezer kılidıǵan ehval bar. Eytışlarǵa qarıǵanda, şenbe künide boran çikşa, u bir heptigiçe tohtimaydiken. Bumu şamal ve kıyunniñ şekilliniş sebebini toǵra çüşünemeslik, çüşengendin keyinimu enenivi qarashlarni bir yolila taşlıvételmeslikniñ ipadisidur. Yamǵur insanlar ve hayvanatlarni tatlık su bilen teminleydiǵan muhim bir menbedur. Uygurlarniñ neziride yamǵur İlahniñ rehmiti dep çüşinilidu. Şamanizim devride yamǵurni Kök Teñri'niñ köz yeşi dep qaraydiǵan ehvalniñ bolǵanlıǵı melum. Bu hekte alahide irimlik âdet qarashlar köp uçrimaydu. Uygurlarda bezi kışiler huddi aldınkı sehipide eytip ötkendek şenbe künide başlangan iş uzaq davamlışıdu dep, qarap şenbe küni yamǵur yeǵıştin könlide perhiz kılidu. Undaǵ bolmiǵanda yamǵur bir hepte tohtimay yeǵıp işlepçikiriş ve turmuşqa ègir tesir körsitidu. Uygurlarniñ enenivi işençiside bulut goyaki bir canlık nerse bolup, uniñ tenni intayin yomşaq, u pat – pat ussap turidu ve ussıǵanda deryalargı çüşüp su içip asmanǵa çikip këtidu, andin kırgaq caylarga bėrip èçiken suni tökivëtidu. Uygur aǵzakiy tilida intayin yumşaq ve yumran nersini bulutqa oħşitip ipadileydiǵan ehval bar bolup, bu bulutni yukirida iyitkinimiz bilen munasibetliktur. Kıdimki Uygurlarda bulutniñ örtinişniñ yaman iş ikenliki hekkide Mehmud Kaşgeriy öz esiride mundaǵ melumat bėridu: “Örtendi: Köydi; Örtengen nerse. Kün patkandin keyin bulut kızarsa, ‘Bulut örtendi’ diyilidu. Türkler buni yahşilikqa coruydu. Maqalda mundaǵ kelgen:

Tünde bulut örtense, hotun oǵul tuǵkandek bolur,

Tañda bulut örtense, öyge yiǵa kirgendek bolur.

Türkler keyikisini yahşilikqa corimaydu.”¹¹³

Mehmud Kaşgeriy bu yerde devatқан mesile musulman bolmiǵan Uygurlarniñ ve başqa Türkiy helklerniñ neziride tañda bulut örtinişniñ birer şumluqtin bişaret birėridiǵanlıǵidek hadisidin ibaret. Derveke, keyinki mezgillerde bu işen çyokilip ketti. Kışilermu bulutni âdettiki bir tebiet hadisi kıatarida çüşinişke mayil boldi.

¹¹³ Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Lügatit Türk», Şincañ Helk Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay 1 – neşri, Uyǵurçe, 1 – tom 333 – bet.

4.3.3.3. Yer, Su ve Otka Ait Perhizler

Uygurlar qedimki Şaman ekidisi boyiçe yernimu ilah süpitide tonup çoğunğan idi. Hazirki Uygurlar arisida yer Teñrisige çoğunuşniñ saqindiliri süpitide mundaq perhizler mevcud: Uygurlar yerni qattiq tepse yer ilahi gezepilinidu dep qarap, şundaq bihode heriketdin hezer qilidu. Yene yerge kaynak su töküştin hezer qilidigan ehvallarmu bar. Uygurlarda ademniñ tupraqtin yaritilganliqi ve yene tupraqqa qaytidiganliqi heqqidiki işençler teripidin küçlendürülgen âdetler içide tupraqqa ait perhizler bar bolup, kişiler topa soruşni ata – anisiniñ ölümünü tiligenlik bilen baraver dep qarap undaq ehvaldin perhiz qilidu. Bolupmu zaval peytide topa soruştin qattiq perhiz qilidu. Qedimki Uygurlarniñ qarışıçe zemin su üstide leylep yügen nerse bolup, uni melum zor hayvan (Qedimki efsanileride bu hayvan kala, taşpaqa, béliq... tur.) terep turidu. Bu zor hayvanlar herip turkini yeñgüşlimekçi bolğanda yer tevrep ketidu. Demek, eyni devrlerde yer tevresniñ sebebi eşundaq çüşiniliş bilen bir vaqıtta, bimehel yer tevres intayin şumluniñ belgisi dep qaralğan. Mesilen: «Altun Yaruk» tesvirlinişiçe, kiçik tegin öz cismini aç qalğan çiş yolvaska yem qilip bergen peyitte, “Bu gayet zor kuñur yer her türlüq tevrep ketti, huddi qattiq boran çikip köl süyini çaykıgandek, sular yukiri – töven davalğup çayqaldi. Asmandiki kün (Goya) Teñri tori çirmivalğandek qarañgulişip, nursizlişip gvalaşti, töt etrapniñ hemmisi qarañgu zulmetke aylandi. Qara tuman bilen qaplandi.”¹¹⁴ Yer tevresni Teñriniñ gezipi dep çüşiniş qedimdila bolğan iş emes, belki hazirki Uygurlar arisidimu mevcud bir ehvaldur. «Mecmuetul Ehkam» degen kitabta «Yer Tevereş Heqqide» ve «Yer Tevrigen Künler Heqqide» namlik ikki mezmon astida Uygurlarniñ yer tevres heqqidiki enenivi qarashliri yekünlengen bolup, uni tövendikidek nekil qilip körsitimiz:

“Yer tevres heqqide

Muherrem eyida yer tevrise uluqlarğa ölüm yetidu. Bu vaqıtta seperge çikiş ançe yahşi emes, eger keçisi yer tevrise ölüm ve yarliniş bolidu;

Seper eyida yer tevrise, dehqançilikqa apet yetidu;

Zebul evvel eyyida yer tevrise, kiçik balilarğa ve ayallarğa çiçek çikidu. Eger keçisi yer tevrise, ölüm ve padişahlarğa ölüm yetidu;

¹¹⁴ Abduqeyyim Huca, Tursun Ayup. İsrabil Yüsüpler Tüzgen: «Qedimki Uygur Yazma Yadikarlikliridin Tallanma», Şincañ Helk Neşriyati, 1983 – yili 9 – ay 1 – neşri, Uygurçe, 174 – bet.

Rebiussani éyida yer tevrise, yıķılğan âdem paleç hem ağrıkçan bolup alidu. Eger kęçisi yer tevrise zalim ademler otta kyp lidu.

Cemadiyel evvel éyida yer tevrise, ağrık - silaķ kp bolidu. Bu yilda açaşçılık yz bridu, lkin tzla tp ktidu;

Cemadiyel ađir éyida yer tevrise, ağrık, paleç kselliki kp bolidu. Eger yer kęçisi tevrise yamđur kp yağdu;

Recep éyida yer tevrise, bu yilda ziraet oğşaydu, lkin vaba kp bolidu. Eger yer kęçise tevrise her kişi sedike briş krek, merike – munacat tkzş krek.

Şeiban éyida yer tevrise, nerh (baha) erzan bolidu. Eger yer kęçisi tevrise, ağrık - silaķ, pitne – pasat kp bolidu.

Ramzan éyida yer tevrise, açaşçılık boldiğanlıkidin bişaret bridu. Eger yer kęçisi tevrise, bu yilda molçilik bolup, ağrık - silaķ azraķ boldiğanlıkidin bişaret bridu.

Şevel éyida ter tevrise, ularđa lm yitip, ceğgi – cidel tula boldiğanlıkidin işaret biridu. Eger yer kęçisi tevrise, el arisida ĥeterlik işlar tola yz bridu.

Ziraetlerge meleĥ (hâl) çşidu;

Zulķeide éyida yer tevrise, ĥelķ arisida pitne – adavet kpiyidu. Eger yer kęçisi tevrise, ĥuddi kndzi tevrigenge oğşaş alametler yz bridu. Lkin nerse – krekler molçilik bulidu;

Zulhecice éyida yer tevrise, bu yilda lm yitim tola bulidu, ziraetler ĥop eğşaydu. Vellhua (Vellahu) eilem (Teñri hemmidin bekre bilgçidur.)”

Yer tevrigen knler heķķide

Yekşenbe kni yer tevrise, bu yilda ymek – imek keñriçikik, lkin ağrık tkzlgsi.

Seyšenbe kni yer tevrise, bu yilda tolaraķ yamđur kp yađidiđanlıkidin bişarettur.

Çaşenbe kni yer tevrise, turmuş ĥiyinda tidiğanlıkidin bişarettur.

Peyšenbe kni yer tevrise, bu yilda tolaraķ yaşanđanlarđa lm ytidiđanlıkidin bişarettur.

Cüme küni yer tevrise, bu yilda padişahlarga, hutun - kızlarga ağık - silak köp bolidiğanlığıdin bişarettur. Vellahu eilem. (Teñri hemmidin bekre bilgüçidur.)¹¹⁵

Derveke, yukiriği köz qarashlarniñ hemmisiniñ helk işençisige aylinip ketkini yok. Emma bular arisidiki kismen qarashlar hazirmu mevcud bolup, helk arisida yer tevirigende meñip yürse navada yikilip çüşse, şu kişi paleç bolup saşaymaydu dep qaraydiğan âdet tarkilip yürmekte.

Yukirikilardin sirt, ölüm – yitim işlirida “yette ketmen tupa taşlaş”, “ihlas topisi” katarlık âdetler, ticaretçilerinñ deslep kılğan sodisiniñ pulini yerge sürkep andin gellige sêlişi, yer bilen kesem kiliş, “yer yutsun” dep qarğış kiliş... lar ene şu tuprakka bolğan etiğadniñ başka ipadilliridur.

Suniñ insan, hetta pütün hayvanlık üçün muhimliğini etmisakmu bulidu. Melumki, kaçiki muhim bolğan nersilerni kişiler şunçilik sirlık hês kilidu. Uygurlar derya süyini “uluğ su” dep qarap, uniñ acayip küçlük kuvvitiniñ barlığığa işnidu. Qedimki enenileride, kişler kövecep êkivatğan uluğ suni tusup keliş üçün amal kılalmıganda, “Tohti isimlik ademniñ put - kulini bağlap uniñğa egir taşni asidu. Andin dambiniñ (yaki tuğan aldidiki suniñ) eñ çoñkur yeriğe taşlaydu.”¹¹⁶ Bu âdet tilniñ sehriy küçige işiniş bilen munasibetlik bolup, bundak âdetniñ yoğalginiğa nahayiti uzak zamanlar boldi. Uygurlar bulak süyini sirlık, hasiyetlik dep qaraydu. Bulakni ayallık cinis bilen tesevvur kiliş اساسida barlığığa kelgen çüşençiler bolup, bulak boyığa berip perzet tileş aditi Şincañniñ her qaysi cayliridiki Uygurlar arisida hêli keñ tarkalğan. Uygurlarda suniñ hâyattiki muhimliği, suni uluğlaş qarashliridin çikip peyda bolğan mundağ perhiz âdetliri bar: Âdette Uygurlar suğa tükürmeydu, çoñ – kiçik teret kılmaydu, su içige yunda, ehlet degendek paskina nersilerni tökmeydu. Östek deryalarda çaç taraş, kir yuyuş, östeñ boyığa hacethana yaki kotan berpa kiliş katarlıklar kişiler perhiz kilidiğan hem intayin yaman köridiğan işlar hêsablinidu. Köl süyi işlitişte köl boyida kir yuyuştin, köl etrapığa çoñ – kiçik teret kiliştin, kölge düm yetip turup su içiştin perhiz kilidiğan ehvallarmu intayin keñ tarkalğan. Uygur mehelligiride çoñ – kiçik köller bolidu, bu köllerniñ süyi kiş yaz işltilidu. Süzük su ağıdiğan yurtlarda kölmü bolidu hem derya süyimu bivaste işltilidu. Uygurlar çileklerde su algili çıkqanda eriğini

¹¹⁵ Muhammed İvez Qarakaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, Erkin İminniyaz Kutluk Teyyarlığan, 1991 – yili 8 – ay, Uygurçe, 89 -, 90 -, 91 – betler.

¹¹⁶ Za. İsyiv: «Qedimki Uygur Qebililiriniñ Tessevvuridiki Sehriy Küçler», «Miras» Jurnili, 1995 – yili 1 – saniğa bêsilğan mağalidiki bayandin.

yaki köl süyini atlap turup su élištin, yüzini yuymay turup su algili çikiştin, suniñ ékişiğa qarap su élištin, bamdan namizidin burun ve şam namizidin keyin su algili çikiştin perhiz kilidu. Su élip kelişte yolda köp turmaydu, bolmaydiken, suğa şeytan siyip qoyarmış. Yukiriki perhizlerniñ köp kisimi suniñ paklikini saklaş, suniñ pakiz kisimini içiş için bolsa bir kisimi suğa haqaretlik heriket qilmasliq, suniñ hörmitini saklaş için otturiğa qoyulğan. Uygurlar su işlitişte kün nurida illip qalğan suda kir yumaydu yaki yuyunmaydu. Eytışlarğa qariganda kün nurida illip qalğan su mekruh iken, hem u âdem tenide aq keselni peyda kilidiken. Aptapta su illitkanda (yeni aptapni su yüzige bivaste çüşürüp bilen su illitkanda) su terhibide qandaq özgiriş bolidu, u hekiqeten kesel keltürüp çikiramdu - yuq degen mesililer ilmiy cehettin ispatka erişelise, Uygurlarniñ işençiside yukiriki perhiz aditiniñ hurapiy işenç yaki paydiliq çeklime ikenlikini ayriyalaymiz. Uygur helki arisida şundaqmu bir işenç barki, u bolsimu “Yette yumiliğan su hâlâl.” degendin ibaret. Muşu qaraş tüpeyli nurgun kişiler yette yumiliğan suniñ paklikiğa şeklinişke cüret qilalmay, eslide melum menbede bolğanğan, emma ikki – üç metir arilikka ekipla yette yumilap “pak bolğan” suni içip, ciger kesili, holira qatarliq yuqumluq kesellerge griptar bolup, cemiyetke çoñ ziyan élip keldi. İçimlik su şaraitiniñ nisbeten yahşilinişka eğişip, “yette yumiliğan” suniñ paklikiğa kişilerniñ gumani aştı. Bu bir yahşi ehvaldur.

Ot qedimki birmunçe dinlarda çokunuş obiykti bolup kelgen. Uygurlarda hazir otqa ait perhizler nahayiti az qalğan bolup, saklinip qalğanliri tövendikiçe: Uygurlar otni paklikniñ simvili dep qarap, ot içige tükürmeydu, çoñ – kiçik teret qilmaydu, piçaq, keke, palta qatarliqlar bilen otni kesmeydu (tömürçiliktiki ehvallar buniñdin mustesna), otqa su sepmeydu yaki paskina nersilerni taşlimaydu. Uygurlarda otqa ait tipik perhiz aditi zaval peytide ot oynimasliq bolup, qarimaqqa bu ot ketişniñ aldinî éliš tedbiridek körüngini bilen, emiliyette u yorulmuş bilen qarañguluk ziddiyetlişip turğan peytte muqeddes otni kötürüp yürmeslik, oynimasliqtek atespereslik ekidisiğe berip taqilidu. Sereñge ve çaqmaq helk içinde omumlişistin ilgiri, Uygurlar yağaçni yağaça sürkeş yaki taşni bir – birige uruş arqilik ot hasil qilip çoğ çiqarğandin keyin, uni oçürmey saklap işlitetti. Aşu çağlarda ot ariyetke beriş, bolupmu çarşenbe künide ot ariyetke beriş perhizlik sanalğan bolup, ot arisa şu öyniñ berikiti kemiş, pitne – pasatka qalidu dep corulğan idi. Yene qedimki devlerde otni oçürmeslik perhizimu bar idi. Bu ehvalni biz «Çin Tömür Batur» çöçikidiki veqelerde Mehtumsula’niñ otni oçürüp qoyup, cadugerdin ot tiligenliki için, bir qatar balayi – apetke duçar bolğanlikiidek epizottin körüp alimiz.

Uygurlarda otni uluğlaş nahayiti qedimki devrlerdin başlangan bolsimu, emma añniñ ösüşü ve İslam dininiñ türlik bidetlerni hem ilahqa şerik keltüridigan paaliyetlerni qetiy çekilişi neticisinde, otqa çokunuşqa ait nurgun âdetler yoqalğan. Biz yukirida tilğa alğan terepler bolsa hazirğa qeder Uygur hâyâtida saklinip turuvatқан âdet iznaliridur.

4.3.3.4. Vaqit – Çağ Perhizliri

Vaqit ve çağ âdettiki tebiyy hadise bolsimu, emma her qandaq bir millette ular sap fizikilik menide çüşinilgen emes. İnsanlar ademniñ, hayvanat ve ösümlüklerniñ tuğuluşu, çoñyişu ve qerip ölüşini, asman cisimleriniñ tohtavsiz herikitini, tebiet hadisiliriniñ yüz bərişu hemde pesillerniñ almişişini tekrar – tekrar küzitip, ularniñ hemmisiye nahayiti küçlük dericide vaqit haraktêrlik qanuniyetniñ mevcud bolidiğanliqini bayqidi. Emma insanlar bundaq qanuniyetni biliş bilenla çeklinip qalğini yoq. Belki ular qandaq vaqitta qandaq ehval yüz bėridu, qaysi çağda qandaq özgiriş bolidu... dēgendek mesililerni aşu qanuniyiti اساسida şerhlep çüşendürüşke tirişni. Kürmiñ qetimlik emeliyettin ötküzüş davamida, insanlarni kelğüsiye yüz bėridigan veqeler ve melum vaqitta qandaq iş qilsa muvapıq bolidiğanliqı, qandaq işni qilsa yaqşı aqivet bermeydiğanliqı heqqide tecribilerni yekünlidi. Bu hıl bişaretlik qarashlar qançilik dericide emeliyetke uygun boluşidin qetiyezer, u helk medenyitiniñ muhim terkibi qismi bolup qaldi. Biz hazirğice uçritidigan bişaretlik qarashlarniñ mutlek köp qismi vaqit ve çağqa munasibetlik bişaretler bolup, u eyni devrşerde helkniñ astronomiyelik çüşençiliriniñ cevhiri süpitde ipadilengen bolsa, bugünki devrde “kelğüsünaslıq” niñ asasi bolup qaldi. İnsanlarniñ vaqit – çağqa ait bişaretlik qarashliri ve şuniñdin şekillengen başqa âdetliri kem dēgendimu tövendiki bir qançe tereptin kelidu: Biri, eñ qedimki devrlerdin biri davamlişip toplinip kelgen sadda astronomiyelik çüşençiler. Bu vaqit – çağqa ait bişaretlik qarashlarniñ اساسliq menbesi bolup hēsablinidu; yene biri, türlik dinlar teripidin uluğlangan yaqi yaman körülgen vaqit – pesiller heqqidiki bilimler. Muşu asasta, insanlar melum bir bölek vaqit yaqi künni perhizlik vaqit dep qarap, aşu muddette hoşyarlıqni âdettiki çağlardikidin neççe hesse östürüp, nurgun işlardin çekilinip kelgen. Bu öz növitide milletlerniñ medenyiti içide millet psihikisiğa, örp – aditige, meniviyitige, işlepçikiriş ve kündilik paaliyetlirige çoñqur tesir körsitip, bugünki kündiki reñgareñ vaqit – çağ çüşençilirini keltürüp çiqarğan.

Roşenki, Uyğurlarnıñ vaqıt – çağ hekkidiki qarashliri köprek ecdadlirimizniñ astronomiyilik çüşençilirini menbe kilidu. Yene melum dericide dinîy amillarnıñ tesirimu vaqıt – çağ âdetliride öz ipadilirini tēpip turidu. Uyğur ecdadliri nahayiti qedimki zamanlardin başlapla özliriniñ hâyâtlık ihtiyaciğa muvapiq hâlda, tebietniñ sirini biliş istikini asman cisimliri hekkidiki kosmologiyilik ve mētrologiyilik çüşençilerge tedbiqlidi. Eñ deslepki möçel hekkidiki çüşençilerdin tartip, keyinki devrlerdiki pilantlarnıñ burcluk devri (yillik heriket devri) hekkidiki çüşençilerge, hetta keyinki devrdiki hēciriye kalindari hekkidiki bilimlerge, Uyğurlarnıñ kalindarçilik enenisiniñ ceryani bolup, bu ceryanda vaqıt – çağ hekkidiki ilmiy tonuşniñ tedricisi östi. Şuniñ içide ekilge muvapiq nurgun amillar boluş bilen yene, sadda çüşençe ve hurapiy qarasha tayanğan hata terkiblermu mevcud. Hâlbuki bu “Hata” terkibler daim bir milletniñ helk medenyitiniñ muhim tarmiği bolup kalidu. Biz tövende Uyğurlarnıñ melum vaqıt – çağlarğa tutidiğan pozitsiyesi ve aşu vaqıtlarni nes yaki heyriлик dep qarap bir qatar işlarğa herisemen boluşı ve yaki perhiz tutuşidek ehvallarni bir qançe menbe اساسida emeliy âdetlerge birleştürüp kişkiçe bayan qilip ötimiz.

4.3.3.4.1. Möçel perhizliri

Uyğurlarnıñ möçel hekkidiki hatirisi eñ deslepte Mehmud Kaşgeriyniñ «Divanu Luğatit Türk» namliq esiride bayan qilingan. Uyğurlarda möçel bolğuçı hayvanniñ huy – peyli sebebidin, şu möçel nami bilen atalğan yilda birer hadisiniñ yüz bērişi hekkidiki qarashlar keyinki devrlerdimu saqlanğan ve mezmuni bēyiğan bolup, 18 – esiride yēzilğan «Mecmuetul Ehkam» da «Yil Bēşi Hekkide Höküm» dēgen mavzu astida on ikki möçel yilida yüz bēridiğan yaman işlar tepsiliy hatirilengen. Bu yerde sehipe çeklimisi bilen ularni nekil elip körsetmeymiz. Aşu bayanda her bir möçel yilida yüz bēridiğan işlar bolup, işençte uniñ aldinî algili bolmaydu. Bu cehettin qariganda ularni perhiz katigoriyisige kirgüzgili bolmaydu.

Möçel hekkidiki çüşençe pütün dunyadiki milletlerde bar bolğan ehvaldur. Bezi yillarnıñ nami oşşimiğan milletlerde oşşimiğan atalsimu, emma bu omomiyilik emes. Bu bizge insaniyet medenyitide kişini heyran qalduridiğan menbedaşliq munasibitiniñ barliqidin dalalet bēridu.

4.3.3.4.2. K nlerge ait perhizler

Her  andaq bir iŐn n k  l k vaqit anlığını tekitleş Uygur eneniside ve h k ma, muneccimlerni n  uŐen iside muqim iz illik a aylangan iş bolup, Uygur h k maliri  zliri yazgan kitablarda yil, pesil, ay, k n, vaqit, saet, de i e  atarlıqlarni astronomiyilik tecribiliri اساسida  uşend r Ş bilen birge, yenimu ilgirlep melum vaqit, saetlerni n  andaq işlarni  iliŐ a muvapi  k lidiganlı i yaki kelmeydiganlı ini Şerhlidi. Biz Uygurlarni n hem astronomiyege hem bişaret ilmige ve pal ilik a ait eserlirini n k pin isige «Salname», «Saetname», «Noruzname», «Rozname» de endek isimlerni n  oyulganlı ini k rimiz. Uygurlar ene Şu k n ve saetlerni n beziliride neslik bolidu, beziliride  ut bolidu dep  arap, her bir paaliyette k n tallaŐ a alahide ehmiyet bergen. Biz ilgiriki sehipileride Uygurlarni n seyşenbe,  arŐenbe, c me ve Şenbe k nliride nurgun işlardin perhiz  ilidiganlı ini tilga algan. Uygur hel i arisida yene heptini n her  aysi k nlirini n  aysi işlarni  iliŐ a mas k lidiganlı i he  ide “D Őenbe – kiyim pi turuŐ ve tikt r Őni n saiti; seyşenbe –  l mni n saiti;  arŐenbe – seper ve toyni n saiti; peyşenbe – nezireni n saiti; c me – namizini n saiti; Şenbe – ce gahni n saiti; yekşenbe – bazarni n saiti” de en gepler bar. Bu yerde de yilivat an “saet” bilen “Til Perhizliri” de tilga algan “ gizdin saet  i ip k tiŐ” otturisida melum oŐŐaŐlı  bar. Bu “saet” ler hergizmu birer saet uzaklıqtiki vaqit, birer b lek vaqit yaki birer mezignila emes, belki melum neslik ve heyiriliklik  uŐen isi bilen ba lı  bolgan atalmilardur. Uygurlarda melum k nni Şu k nni n bir ay i idiki, bir hepte i idiki orniga اساسen uni nga oşŞimigan menilerni y klidi. Őu na aşu “name” ismi bilen atalgan kilassik eserlerni n hemmiside de g dek k nlerni n  asiyiti yaki nesliki he  ide meşsus sehipiler bar. Ene Şu eserlerde neslikni  e e b lgen bolup, ular: nehs ekber ( o  neslik), nehs eziym (bir  eder e ir neslik), nehs es er (ki ikrek neslik) tin ibaret. «Mecmuetul Ehkam», «Saetname»  atarlı  eserlerde neslik yu ur idek b l ngendin baŐ a, her ikki eserde yene munda  de yilidu: “ o  neslik her ayda ikki k ndur. Musa eleyhissalam munda  de en: Yilda yigirme t t k n nes k nler h sablinidu. Bu k nlerde hi kanda  iŐ a  edem  oymaslı  k erek. Şu k nliri tu ulgan bala zalim, hun ur ve yaman işlar bilen Őugullangu i bolup  alidu. Bimar bolsa asanlı e Şipa tapalmaydu. Őu na bu k nlerde ihtiyat  iliŐ z r rdur.” AŞu eserlerde hiciriye kalindaridiki aylar boyi e melum k nlerde  o  neslik y z b ridiganlı i munda  nezmiy yosunda ipadilengen:

“AŐura  yini n t rti, on biri nestur,

Seper ayiniň biri, yigirmisi nestur.
Rebiul evvulniň sekkizi, yigirmisi,
Rebiul aħir ayniň biri, onbiri nestur.
Cemediyel evvel ayniň oni ve on biri nes,
Cemadiyel aħir ayniň ikkisi, trti nestur.
Dua ayiniň on biri, on ui nestur,
Barat ayiniň trti, altisi nestur.
Remezhan ayiniň ui, sekkizi nestur,
Hyit yiniň altisi, sekkizi nes.
Ara ayiniň ikkisi, ui nestur,
urban ayiniň altisi, yigirmisi nestur.”

Neslikniň ikkini hili kiikrek neslik (nehs esger) bolup, bunda pikellik yz bridian knler hekide yuirii ikki eserde oala munda bir nezim bar:

“Her ayda nestur yette kn eya mimin,
Hezer kl beladin klay dse emin.
Ui bilen on ui, on alte birle bei,
Yigirme biri, yigirme trti, yigirme bei.”

Au kitablarda ytiliie neslikniň uini hili “Nehs eziym” (Bir kder eir neslik) her ayda bir kn bolarken. U knler: Muharrem yiniň yigirme beini kni, seper yiniň onini kni, rebiul evvel yiniň on ttini kni, rebiul aħir yiniň yigirmini kni, cemeyidil evvel yiniň yigirme sekkizini kni, cemayidiyel aħir yiniň tokuzini kni, recep yiniň on uini kni, eiban yiniň yigirme uini kni, ramizhan yiniň yigirme ttini kni, evval yiniň beini kni, zuleide yiniň yigirme yettini kni ve zulhecce yiniň yigirme sekkizini kniliridin ibaret.

Yuirii kitablarda yuirii knlerde neslik bolidu dgen karalar koya, ay katarlik pilanitlarniň burclu herikitige geyriy eli revite teyinipla kalmastin, muhimi ular İslamiy enene teripidinmu hem kuvvetlendirlgen.

Biz yene t ma  htiyaci boyi e mezk r kitablarda bezi işlardin perhiz  iliŐ k rek dep  aral an k nler he  idiki bayanlarni ne il s pitide k rsitimiz.

Ayni n   in i k ni: Bu k n nestur. Bu k nde he  işta ya Őilik bolmas,  unki bu  dem eleyhisalam bilen Hevva ana bihiŐtin  oglap  ikiril an k ndur. Bu k nde he  iş ravac tapmas.

Ayni n beŐin i k ni: Bu k n nestur.  unki bu  abil Habil'ni  lt r p  an t kken k ndur. Bu k nde bol an işta he  ya Őilik bolmas. Her  anda  perzent bu k nde vucud a kelse nahe   an t kk ci bolgusi.

Ayni n sekkizin i k ni: Bu mubarek k ndur. Emma     iştin, yeni hacet tileŐtin, ulu lar bilen k r ŐiŐtin,  an alma tin perhiz  iliŐ lazim.

Ayni n on   in i k ni: Bu k n nestur. Bu k nde bol an işlarda ya Őilik bolmas. Őu a hemme iştin perhiz  iliŐ k rek.

Ayni n on altin i k ni: Bu k n nestur bu k nde hemme iştin perhiz  ilma  k rek.

Ayni n yigirme altin i k ni: Bu k n nestur. Bu k nde bol an hemme işlardin perhiz  ilma  k rek. Bu k nde perzent dunya a kelse zalim bolgusi, eger a rip  alsa uzun y tip  al usi.

Ayni n yigirme t tin i k ni: Bu k nde bol an bezi işlarda neslik bolur. K sel bolsa sedike bergey,  unki bu nehrud tu ul an k ndur.

Ayni n yigirme beŐin i k ni: Bu yaman k n bolup, hemme iŐlar a sebr  iliŐ,  ilidigan işlarda perhiz  iliŐ k rek (Bu bayanlar «Mecmuetul Ehkam», «Salname», «Saetname»  atarli  eserlerde dig dek o ŐaŐ  atirilengen bol a a, biz az tula tulu lima  ilip kiriŐt r d k.)

K r Őke boliduki, bu “nes k nler” dep  aral an k nlerde epsanivi terkipler nahayiti k p, mesilen: Yehudi Hristiyan ve  slamiy enenilerdiki  dem bilen hevvani  cennetin  u liniŐi, ularni   o n o li  abil'ni   z inisi Habil'ni  lt r genliki,  brahim pey ember zamanidiki butperest padişah Nemrud  atarli lar bilen ba liniŐli  bol an bu k nler birdek nes k n dep  aral an.

K nler he  idiki yu iridiki  urapiy perhizler ve irimlik  araŐlardin başa, yil beŐini  heptni   aysi k nidin baŐlini anliki bilen peyda bolidigan ya Őilik ve yamanli lardin hem ulardin  tiyat  iliniŐ lazimliki; heptini  o Őimi an gahlirini  ya Őiliki yaki nesliki hem

ulardin èhtiyat kiliş lazimliki; ayniñ on ikki burçiniñ her biriniñ uduliğa kelgende kilişka tēgişlik işlar mezkûr kitablarda nahayiti tepsiliy çüşendürilgen bolup, biz bir tereptin sehipe çeklimisi, yene bir tereptin u hil qaraşlarniñ helk örp – aditiniñ bir kisimiga aylinalmay, peket öz devriniñ kitabiy bilimi bolup turğanlikidek sebebtin, ularni nekil keltürmeymiz.

Vakit – çağ perhizliri Uygur perhizliri Uygur örp – âdetliriniñ her qaysi saherlirige kirişip girelişip ketken âdet bolup, u vaqittin ibaret tebiy hadisini melum hisletke ige nerse “canlik” cisim dep qarap, uniñdin yahşilik kütidiğan yaki yamanliklardin èhtiyat kilidiğan bir hil sadda geyri ekliy âdetdur. Emma yukirikidek âdetlerde ecdadlirimiz “vaqit” tin ibaret bu hadise bilen âdem psihikisiniñ melum munasibiti barmu – yok, vaqitniñ özgirişi ademniñ paaliyitige qandaq tesir körsitidu, ... degen mesililer üstide az – tola ekliy tonuşka ige bolğan boluşı mümkün. Hazirki ilim – pen uçqandek terekkiy kilivatқан, pen muvapikiyetliri arkilik nurgun sirlar yeşilivatқан devrde, vaqit – çağ perhizliri içidiki vaqit bilen insan tekdiri, vaqit bilen iş – emgekniñ (heyriлик ve neslik neticiliri) otturidiki munasibet qatarlik mesililer hazirki zaman fizikisi ve hâyâtlik ilmi sahesidiki vaqitta ait yeşilmey kélivatқан sirlar dairige kirgüzölüp tetkik kilinsa ve uniñ neticisi çıksa, biz bundaq irimlik âdetlerni pütünley asassiz hurapatlik yaki az – tola asasiy bar tecribler dep bekiteleymiz. Qandaqla bolmisun, hazirki Uygurlarda noqul menidiki vaqit – çağ perhizliri nahayiti az körülidu. Bu âdetlermu öziniñ emeliy menisini yokitışka egişip, özlirimu yoqap baridu, elvette.

4.3.4. Süniy Boyumlarga Ait Perhizler

Süniy boyumlar deginimiz ademler yasigan nersilerni körsitidu. Kişlerniñ neziride tebiy şeyiler muqeddes ve irimlik hususiyetke ige bolupla qalmastin, eşulardin yasalgan süniy boyumlar mu oşlaşla irimlik nerse bolalaydu. Bu hil sirlık hususiyet süniy boyumğa yaki uniñ han eşyasi bolğan şeyidin, yaki uni yasıguçi ve işletküçi kişiniñ “perhizlik âdem” (muqeddes kişi yaki napak kişi) bolğanlikidin ve yaki şu süniy boyumniñ özidiki şeklen hususiyet ve işilitiş orni qatarlik cehetlerdin kélidu. Kişler bundaq hususiyetlik şeyilerge çukunmisimu, biraq ularda âdetteki nersilerge qariganda tēhimu çoñraq sirlık kuvvetniñ barliğıga işnip, ularga qarita haqaretlik heriket, sözdin saqlinidu. Ular ni elip quyuşta, işilitişte alahide èhtiyatçan bolup kétidu. Biz kiyim – keçek, yimek – içmek, turalgu ve türlik kesiplerge ait perhizler hem ölüm – yitim, neziride – çirağ perhizlirini tehlik qilğan çegimizda, yukiriki sahelerde işilitilidigan süniy boyumlarga ait perhizlernimu nezerdin

saķit ķilmiĝan iduķ. Tevelik cehttin ķariĝanda ular sūniy boyumlarĝa ait perhizlik ādetler bōlikige teelluķ bolidu. Őundaķtиму tekrar bayan ķiliŐtin saķliniŐ uķūn, biz ilĝiriki tilĝa almĝan az sandiki bir ķisim perhizlerni mulahize ķilimiz.

Uyĝurlar tarih mabeynide tōmūrdin yasalĝan ōtkūr saymanlarĝa ķarita melum sirlik ķaraŐlarda bolup kelĝen. Bu ĝil ķaraŐniŐ iznalirini būĝūnki turmuŐimizda anda – sanda uķritalaymiz. Tōmūrdin yasalĝan ōtkūr saymanlar dēĝende, u piķaķ, ķeliķ, palta, keke neyze... Ķatarlik esvaplarını kōrsitidu. Uyĝurlarda muŐularniŐ hemmisige ait oĝŐimiĝan ādetler bolsimu, emma hemmisige ortak perhizlik ādetler bar. Tōmūr esvaplarĝa hōrmet ķiliŐ, ularniŐ meniviy kuvvitige iŐniŐ Tūrkiy ķevmliride ķedimdila bar iŐ idi. Mehmud KaŐĝeriy «Divanu Luĝatit Tūrķ» esiride Tūrkiy tillik ĝelķlerniŐ tōmūrni uluĝlaŐ aditi heķķide mundaķ bir ādetni ĝatirilep ķaldurĝan: “Tōmūr: Bu sōz ‘Kōk temūr kerū turmas’, dēĝen maķaldimu kelĝen. Bu ‘Kōk tōmūr bikar turmaydu, tekken yerini yarilaydu’ dēĝenlik bolidu. BuniŐ baŐķa bir menisimu bar. Ķirĝiz, Yabaķu, Ķipķaķ ve baŐķa ĝelķler ķesem iķkende yaki vede ķilĝanda, ķiliķni yaliŐnaķlap andin kōndileŐ ķoyidu bu ‘Kōk kirsun, ķizil ķiķsun’, deydu. ‘Vede buzulsa ķeliķ ķanĝa boyalsun, tōmūr ōķ alsun’ dēĝen bolidu. Ķūnki ular tōmūrĝe hōrmet ķilidu.”¹¹⁷ Tōmūr esvaplar bilen ķesem ķiliŐ, uni uluĝlaŐ yalĝuz Ķipķaķ, Yabaķu ķebililiridila emes, belki pūtūn Tūrkiy ķevmlerde mevcut bolĝan ehval idi. Uyĝurlarda ĝamanlikķa tōmūr esvap ēlip kirmeslik, ĝōrkarlar eŐletken tōmūr esvaplarını igisige ķayturmay bir ķanķe kūnni ōtkūzūŐ ķatarlik perhizlerdin baŐķa, yene tōmūrdin yasalĝan piķaķ, ķeliķ, palta ķatarliklarĝa ait mundaķ perhizlermu bar: Ādette piķaķni, ķiliķni baŐķa kiŐilerĝe sunĝanda alĝuķi kiŐiĝe uniŐ uķini odul ķilip sunuŐtin perhiz ķilidu. ŐuŐna kōpinķe bu esvaplarını yantu hālette (tiĝini alĝuķi ve sunĝuķiniŐ heķķaysisiĝa ķarimaydiĝan hālette) sunidu. Uyĝur erliriniŐ hemmisi dēĝūdek piķaķ asidu, piķaķniŐ ōziĝe layiķ ĝilapi bolidu. Piķaķ ve ķeliķķa ait ādetlerde, Uyĝurlar piķaķni ĝilaptin ayrimaydu, yeni piķaķni ĝilaptin baŐķa cayĝa ķoymaydu. Eger piķaķ yūtup ketken ve baŐķilar iŐlitivatķan bolsa, undaķta ĝilapniŐ iķiĝe birer tal yaĝaķ sēlip ķoyup, yamanlikķtin saķliniŐni oylaydu. Bezi caylardiki Uyĝurlar yene tōŐūklkte iŐlitidiĝan piķaķlarını biligende, ķazan ķōrisige sūrķep bileŐtin perhiz ķilidu. («Yemek – İķmek Perhizliri» ĝe ķaraŐ). Būndin baŐķa Yerken Uyĝurliri arisida piķaķni palta yaki keke ķatarlik esvaplarĝa sūrķep bileŐtin hezer ķilidiĝan ādet bar. EŐundaķ ķilsa dūŐmini bilen iŐ tērip ķoyarmiŐ. İnsaŐŐunas Frazēr’niŐ «Altun Őaĝ»

¹¹⁷ Mehmud KaŐĝeriy: «Divanu Luĝatit Tūrķ», ŐincaŐ ĝelķ NeŐriyati, 1980 – yili 8 – ay neŐri, Uyĝurķe , 1 – tom 468 – 469 – betler.

namliq kitabida ibtidaiy milletlerniñ yaki bedevi milletlardiki tmr esvaplarğa ve tkr qorallargā ait perhizler del bedevi milletlerniñ yeñi şeyiler (tmrge oħşaş) ni yaqturmay, ulardin hyikişi, hemde rohqa ziyan selip qoyidu dep qaraşlıridin kelp çikқанliki ytilidu. Ehval hemme yerde şundaqmı yok? Bunińğa birer nerse dyiş kıyin. Trkler dunyada eñ burun tmr tavlıgan, Altay taqlirida tmr rodisi ritip tmr qorallarnı yasıgan helkniñ biri ikenliki, Aşına kebilisiniñ tarihiy menbelerde “Tmrçi Trkler” dep atalğanliki Trkiy tillik helklerdeki tmrge bolğan hrmetniñ uniñ ular çn yeñi şeyi bolğanliki çn emes, belki ularniñ tmrniñ kudritidin tulux paydılanganliki bilen munasibetliktur. Yene tmrni cin – alvastılarnı koğlap, yamanlıqtın saqlaş hususiyitige ige bolidu dgen qaraşmu bar. Piçakniñ eşu sahade işlitişi bu pikirimizniñ delilidir. Uygurlarda yene qayçını quruq ksiştin perhiz kilidiğan ehval bar bolup, Yerken Uygurliriniñ qarışıçe qayçını quruq kesse dşmini kpiyip qalar iken. Qariganda, bu dette qayçını quruq ksiş huddi uruş meydanida başqılargā heyve kilip qoral oynitip dşmenni çakirişka oħşitilğan hem eşu netice çikirilğan bolisa krek. Biz «dem Bedinige Alaqidar Perhizler» de qayçıda tirnaq alsa bolmaydu dgen perhizni tilga alğan iduq. Elvette, eşu perhizde qayçıda koş bisi koş kıyinçilik ve palaketke tekqaslinip çşinilgen. Uygurlarniñ neziride yiñne kızlıkka oħşitilip çşinilidu. Muşundaq çşençe اساسida kişiler yiñnini yip tkzmey quruq koyuştin perhiz kilidu. Yiñnige ait keñ tarqalğan detlerdin yene yip tkzlmigen yiñnini yaşlarğa, tuğut yeşidikilerge bermeslik, navada yaşlar yip tkzlmigen yiñnini alsa biteley bolup qalarmış yaki kız perzentlik bolup qalarmış, yip tkzilgen yiñnini berse yaki alsa, alđuçi ođul perzentik bolarmış dgendekler bar. Muşundaq qaraş tpeylidin, kişiler yipsiz yiñnini bermeydu ve almaydu. Eger zrr bolup qalsa, yiñniniñ igisi yiñni yerge sancip koysa, soruğuçi yerdin livalidu. Bundaq hurapiy dettin bizniñ çşinip alidiginimiz peket ikki meslidir: U bolsimu biri, yiñne kızlıkka, yipni oğulluqka simovul kıliş, yene biri, bu hil yaman akıvettin saqliniş çn alđuçi bilen bergçi otturısıdiki tesirni (yiñnini yerge sancip koyuş ve uni liveliş bilen) zp taşlaştin ibaret.

Uygurlarda yene kulup ve aqçuqa ait bir kısım perhizler bar. Uygurlar balılargā aqçuçni ciriñlatmaslik ve aqçuçni çrgiletmeslik hekkide tenbih beridu. Kişilerniñ qarışıçe aqçuçni ciriñlatsa kembeğellikni çillıganlik bolidiken, aqçuçni çgiletse yge ođri kiridiken. Emeliyette, yukiriki her ikki çekliminiñ belgiler asası bar. Aqçuçni çrgiletse yaki ciriñlitip oynisa, u ytp ktişi mmkin. Tpivalđuçi unersini işlitip gisiniñ nersisini oğurlivelişi mmkin. Nersisi oğurlangan kişi kembeğel bolup ktişi mmkin. Muşunińğa oħşaş tutas tesevvur aqçuqa nisbeten yukirikiyek çeklimilerni keltrp çikarğan. Kulup tilidıgan, şu

sevebtin yolni ve alağini tosudığan nerse bolđađa, tuğutluk ıotun bar yde “ıulup” değendek szlerni ıılsa, tuğutluk ayalnıń sti kesilip ktidu dep ıarilidu hem bundağ szlerni ıılış eklinidu.

Sniy boyumlar derveđe nahayiti kptur. Biz ilgiri bu heđte z nvetliride yiterlik bayanlarni bergen iduđ. řuńa tekrarlimaymiz. Diđket ıılıřka erziydiđan bir mesle řuki, barlıđ muđeddes boyum ve nersilermu asasen sniy boyumdur, yaki kem deđe ademniń emgikidin tken nersilerdur. Ularđa ıarita perhizler bek kclk bolup, bu perhizler asasen řu muđeddes nersilerni napak tutmaslıđ, iřletmeslik, hađaretlik sz heriketlerde bolmaslıđ ıatarlıđ řekillerde ipadilididu. Her ıaysi dinlar dairiside iřlilvatıan boyumlar ene řu muđeddes nerse katguryisige kiridiđan nerse bolup, buniń ipadiliri Uygurlarnıń turmuřida kp uıraydu. Mesilen, Uygurlar «ıuran» ni taharetsiz tutuřtin ve oıuřtin, lip – stiřtin, uni ayađ terepke ıoyuřtin, «ıuran» ayetliri yzilđan ıeđezlerni desseřtin, hacetke iřlitiř ve kydrřtin ıattıđ eklinidu. İlgiriki devrlerde omumen Erebđe yziđ yzilđan her ıandađ ıeđez avam teripidin “ayet” dep ıarilip unińa hađaretlik sz – herikette boluřtin zlrini tartidiđan ehvallar nahayiti kp uıraytti. Elvette, bařka dinlarđa iřengen devrlerdimu řu dinlardiki nom – desturlarnıń alahide etivarlanđanlıđı tebiy ehvaldur. Muđeddes dep ıarilidiđan yene bir trdiki yasalma boyum tumar tridiki nerse bolup, u hayvanniń birer tal ezasi, birer tal tebiet cisimi yaki sniy nerse (ıeđez...) boluři mmkun. Uygurlar arisida tumarnıń sirlik kuvvitige iřinidiđan melum sandiki ıiřilerniń aditide tomarni bařıılarda ariyet bermeslik, krsetmeslik (řuńa kiyim ıatliriđa tikilidu, yaki ıoltuđ terepke silidu.), yuymaslıđ tařlivetmeslik ve ynidin ayrimaslıđ ıatarlıđ perhizler bar. Tumarnıń sirlik kuvvitige iřenmeydiđan musulmanlar arisida bolsa tumar asmaslıđ, tumar ptmeslik, uniń kđige iřenmeslik ıatarlıđ eklimiler bar. Bu İslam eđidisi bilen ibtidaiy devrlerdin ıalđan ıurapiy iřeniler otturisdiki zidiyetniń bir ipadisidur. Bu ıl zidiyet nvette ilmiy uřenilerniń sři bilen thimu tkrliřip, ıurapat tridiki barlıđ heriket – paaliyet ve psihikilar n zor bsim bolup ıaldı. Sniy boyumlar heđkidiki ıarđularđe iřen ve perhizler yokilvatıan perhiz ve iřenilerniń aldi bolup ıaldı.

Paydilanmilar Tizimlik

1. Mehmud Kaşgeriy: «Divanu Luğatit Türk», Şıncañ Hëlq Neşriyati, 1980 – yili 8 – ay neşri, Uyğurçe.
2. Yüsüp Hās Hacip: «Qutadğu Bilik», Milletler Neşriyati, 1984 – yili 5 – ay, Bèyciñ 1 – neşri.
3. Muhemmed İvez Karakaşiy: «Mecmuetul Ehkam», Şıncañ Uyğur Aptonom Rayonluq Qedimki Eserler İşhanisi basturğan, Erkin İminniyaz Qutluq Teyyarlığan, 1991 – yil 8 – ay.
4. «Qedimki Uyğurlar Hünler – Kesip Risaliliri», Qeşker Uyğur Neşriyati, 1988 – yili 12 – ay 1 – neşri.
5. «Salname», «Miras» Jorniliniñ 1999 – yillik ikkinçi saniğa bèsilğan, hazirki zaman Uyğur tilidiki yeşmisi.
6. Abdukeyyum Hoca, Tursun Aynup, İsrabil Yüsüpler tüzgen: «Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanma» Şıncañ Hëlq Neşriyati, 1983 – yil 9 – ay 1 – neşri, Uyğurçe.
7. Abdükèrim Raħman: «Uyğur Folklori Hekkide Bayan», Şıncañ Univèrsiteti Neşriyati, 1989 – yili 7 – ay neşri, Uyğurçe.
8. Abdurehim Hebibulla: «Lopnur Uyğurliriniñ Örup - Âdetliri», «Şıncañ Medenyiti» Jurnili 1996 – yillik 5 – saniğa bèsilğan, Uyğurçe.
9. Abdükèrim Raeħman, Reveydulla Hemdulla, Şirip Huştar: «Uyğur Örp - Âdetliri», Şıncañ Yaşlar – Ösmürler Neşriyati, 1996 – yili 8 – ay neşri, Uyğurçe.
10. Dilmurat Ömer: «Altay Tillik Milletlerniñ Şaman Dinî Üstide Tetқиқat», Şıncañ Hëlq Neşriyati, 1995 – yili 12 – ay neşri, Hènzuce.
11. [Gèmaniye] Von Gabain: «İdikut Uyğur Hanlıkida Hâyât», Hènzuci tercimisi, Turpan Şeharlik Tezkire Tehrirlilik İşhanisi neşri, 1989 – yili 8 – ay 1 – neşri. 94 – bet.
12. Lin Gen ve Gav Zihovlar tüzgen: «Qedimki Uyğurlar Tarihi», İçkiy Moñğul Neşriyati, 1994 – yili 10 – ay neşri, Hènzuce.

13. Fëñ Cyaşëñ, Çëñ Sulo, Mo Guañvënlar tüzgen: «Uygur Tarihiğa Dair Matëriyallar», Hënzüçe, Milletler Neşriyati, 1981 – yili 11 – ay neşri, Hënzüçe.

14. Lyu Şigen, Çën Lylñvëy: «Qëdimki Kösen Dölitiniñ Tarihi», Şincañ Univërsitëti Neşriyati, 1992 – yili 8 – ay neşri, Hënzüçe.

15. «Budda Medeniyiti Qamusi», Tyencin Hëlq Neşriyati, 1993 – yili 12 – ay neşri, Hënzüçe.

16. Goñ Fañcën, Yen Këcya: «Zaroastër Dinî Tarihi» Şañhey İçtimaiy Penler Akadimiyisi Neşriyati, 1998 – yili 8 – ay neşri, Hënzüçe.

17. «Cuñgo İslam Qamusi», Siçuen Qamus Neşriyati, 1994 – yili 3 – ay neşri, Hënzüçe.

18. «Quran Kerim», Milletler Neşriyati, 1995 – yili Uygurçe neşri.

19. [Süriye] Ebu Zekeriyya Yehya İbin Şeref Enneveviy: «Riyazussalihin» («Yahşi Kişiler Bağçisi»), Livan, Bëyrut, Darul Kutubul İlmiyye (İlmiy Kitablar Neşriyati), miladiy 1972 – yili, hëciriye 1402 – yili neşri, Erebçe.

20. Muhemmed Fuad Abdulbaqiy: «Hedis Şeriftin Üñçe - Marcanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdukerim tercimisi, Uygurçe, Şincañ Hëlq Neşriyati, 2003 – yili 12 – ay neşri.

21. [Gërmaniye] Èrnëst Kassier: «İnsan Heqqide», Şañhey Tercime Neşriyati, 1985 – yili 12 – ay, Hënzüçe neşri.

22. [Fransiye] Lëvi Bruhl: «İbtidaiy Tepekkur», Soda (Şañvu) Kitap Bësiş İdarisi, 1981 – yili 1 – ay neşri, Hënzüçe tercimisi.

23. [Engiliye] C. G. Frazër: «Altun Şağ», Cuñgo Hëlq Edebiyat – Seniti Neşriyati, 1987 – yili, bëyciñ, Hënzüçe tercime neşri.

24. [Avstriye] Sigmund. Frëod: «Tutëm ve Perhiz», Cënvën Neşriyati, 1986 – yili neşri, Hënzüçe.

25. [Fransiye] Èmili Durkëm: «Dinîy Turmuşniñ Asasiy Şekilliri», Şañhey Hëlq Neşriyati, 1999 -yili 11 – ay neşri, Hënzüçe.

26. [Engiliye] Franz Stëynër: «Perhiz» (Taboo), Koñen ve Ğerb Neşriyatçilik Şërikiti, 1956 – yili neşri, Èngilizçe.

27. R n  e n: «Cu ngo  elk Perhizliri»,  ua en Edebiyat- Senet Ne riyati, 1964 – yili 8 – ay ne ri,  enzu e.

28. Cu Tyen un: « btidaiy Medeniyet»,  a n ey  elk Ne riyati, 1999 – yili 11 – ay ne ri,  enzu e.

29. Lin  uy ya n: «Medeniyet  nsan unasliki», Soda ( a nvu) Kitab B si  Yurti, 1991 – yili 3 – ay ne ri,  enzu e.

30. Cin Z : «Diniy Perhizler»,  elkara Medeniyet Ne riyati, 1994 – yili 4 – ay ne ri,  enzu e.

31.  inca ni n her  aysi cayliridiki Uy urlar arisida toplan an perhiz aditige ala idar mat riyallar.

Yukirikilardin ba ka, aptor bu kitabni n y zili  ceryanida  a atay Uy ur tilidiki ve hazirki zaman Uy ur tilidiki nurgun mat riyallardin hemde  elk edebiyati nemuniliridin paydilan an bolup, bu mat riyallar k p  unda la par e – purat bol a ka, bu yerde tizip k rsitilmidi.

Ahırkı Söz

Uygur helk perhizliri çoñ bir tetkikat témisidur. Bu eser muşundağ bir muhim ve çoñ mesilini yorutuşka bėgişlangan kitab boluş bilen uni tövendikidek bir kaççe alahidilikke ige boldi dep қaraymiz:

1. Bu eserde bundin burun parçe – purat toplanğan ve toplanmığan helk perhizlerini ve alaқidar âdet hem işençlerni türler boyıçe nuқtilik tunuştıruruş asas қilindi. Her bir sahdiki perhizlik âdetlerni nezeriye nuқtisidin inçike yeşiş ve şerhleş sehipe étibari ve başqa sebebler tüpeylidin kėyinge қalduruldi.

2. Uygur helk perhizliri Uygur örp – âdetliriniñ rohiy mezmunliridin biri, şundağla Uygurlarniñ meniviy âdetliriniñ esaslıқ mezmunini teşkil қilidu. Uniñda ҳurapat amillîrimu, ilmiy – tecribiviy terkiblermu, қizіқarlıқ işenç – eқidilermu, yene Uygurlarniñ tarihta işengen her қaysi dinlarğa ait çeklimilermu, helk dinıy nuқtidin keskin muamile қilidiğan âdetlermu bar. Kitapta yukiriki amillarni ayrip muamile қilişka diқket қilindi. Ҳaraktéri heққide dermehel höкüm çıkirilmığan perhizlik âdetler kişilerniñ çoñқurlap çüşiniş اساسida hel қilişğa қalduruldi.

3. Mezkûr eserde Uygur perhizliri nuқtisidin Uygur helkiniñ örp – âdet medeniyiti sistemilik tonuştıruldi. Şuña uni “Perhiz nuқtisidin Uygur örp – âdetlirini tesvirleş” dep ёytişkimu bolidu.

4. Perhiz helkniñ meniviy turmuşiniñ içkiy mizani, maddiy paaliyetliriniñ yéziksiz belgilimisi boluş bilen, u tarihta helkniñ turmuşıga zor tesir körsetken. Biz tonuştırğan nurğun perhizler ve perhizlik âdetler tarihniñ ёkinida allıқақан yoқalğan bolsa, yene bir kısım perhizler бүgünki күnde türlik sebebler tüpeylidin téz yoқilip barmaydu. Şuña kitapta tonuştırulğan perhizlik âdetlerniñ hemmisini бүgünki Uygur nturmuşida mevcud dep қараş bir tereplimilik bolup, icabiy perhiz ve çeklimilerniñ tarih ceryanlirida haman davamlıқ saқlinip қalidiğanlıқini, passip, ҳurapiy perhizlerniñ zaman tereққiyatıga egişip yoқilip baridiğanlıқini bilişimiz kerek.

5. Nurğun helk perhizliri barki, ilarniñ ҳaraktéриge aldirapla ҳurapatlıқ қalıқini kėyigüzüp çörüp taşla aldiraқsanlıқ bolsa kerek. Şuña, işinimizki, kişilerniñ tonuş seviyesiniñ ёşişıga, milliy medeniyetniñ ilğar teripige bolğan étirap tuyguliriniñ küçiyişige

egişip, nurgun perhizlik âdetlerniñ emeliyette millet Һarakteriniñ muhim mezmuni, millet eҺlakiniñ muhim kapaliti hem  sil enene ikenliki tedriciy baykilişı m mkin.

2006 - yili 5 – ay,  r m i

5. UYGURLARDA YASAKLAR

UYGURLARDA YASAKLAR

(Yasaklar, Âdetler, İrîmlar)

Enver Semed Korgan

Şincan Hâlk Neşriyatı

2006-Urumçi

ÖNSÖZ

Yasak (tabu) toplumunun her bir sahasında aynı şekilde mevcut olan bir çeşit kültür hadisesi olduğundan günümüzdeki folklor biliminde bu çeşit kültür hadisesine önceden olduğu gibi önem verilmiş ve sürekli olarak verilmeye devam etmiştir. Yakın zamanlarda yasak âdeti üzerindeki araştırmalar giderek görünür hâle gelmiş; kültür antropolojisi, milliyetçilik, psikoloji ve diğer bütün toplumsal bilimler dairesinde dahi çok dikkat – itibara layık olmuştur. Yasak, insan toplumunun gelişimini belli yönlerden yansıtmakla birlikte aynı zamanda bunun maddi kültür ve manevi kültürünün gelişim seviyesini de ifade etmektedir. Bugün biz sayısız yasaklar ağı içinde yaşasak bile ancak onun varlığını her zaman derin şekilde hissedemeyiz.

Bu kitap Uygur hâlk yasakları ve ilgili âdetleri biraz daha sistemli toplayıp, tanıtan ve mülâhaza eden bir eser olarak burada gerçek materyaller ve yazma belgeler esasında, folklor bilimi noktasından Uygur hâlk yasakları titizlikle hazırlandı ve ayrıntılı bir biçimde incelendi ve tanıtıldı. Yasakların manası, meydana geliş esasları, özellikleri, toplumsal rolü, korunması ve değişmesi, gelişime uğraması gibi meseleler izah edildi. Kısaca söylersek, bu kitapta yasak âdeti noktasında Uygurların bütün bir örf-âdet kültürü aydınlatılmıştır.

Uygur örf-âdetleri sisteminde yasaklar; çok fazla ve dağınık, müstakil, ancak diğer âdet-şekilleri ile kopmayacak şekilde bağlı hâlde mevcut olan manevi hadisedir. Uygur hâlk yasakları hâlk inanışlarının önemli terribî kısmıdır. Uygur hâlk yasakları çoğunlukla her türlü örf-âdet hadiseleri ve törenleri ile ilişkilendirilip birikmiş, bu durumda yasak materyallerinin belli âdet olayları içinde seçilip hem de onların incelenmesiyle bu yasaklar ile ilişkili âdetler içinde dolaşan yasaklar aracılığıyla bu âdetlerin derin manasını anlamak ve izah etmek, bahsedilen incelemelerdeki önemli bir nokta ve işarettir.

Demek, görülüyor ki, Uygurların yasak âdetlerini daha fazla ortaya çıkarmak ve sistemli şekilde aydınlatılması için biz de aşağıdaki birkaç noktaya dikkat çektiğimiz:

Gerçek Materyalleri Toplama Çalışmaları:

Hâlkımız arasında korunan her sahadaki yasakla ilgili hadiselerin tümünü ortaya çıkarıp ve toplamak için hâlk arasında gerçek incelemeler yapıldı. Tam ve güvenilir doğrudan materyallere erişmek için yazar Uygurların yasak âdetine yönelik epey uzun süreli incelemeler yürütüldü. İnceleme konularını seçerken geleneksel kültürü nispeten mükemmel şekilde koruyan köy- kışlakları esas alıp yasak âdetlerinin korunması, değişim durumlarını mümkün olduğu kadar tam yansıtmak için her tür yaştaki ve her türlü kültür seviyesindeki kişiler incelenerek konu edildi. 1999 yılından itibaren yasak âdetlerini toplamaya başlamanın dışında, 2005 yili 3 aydan 7 aya önceki-sonraki olup, Güney, Şincan ve Batı Şincan bölgelerindeki her bir vilayet ve nahiyelere varıp bu yerlerdeki her türlü kişiler ile geniş ölçüde karşılaşıp, nispeten daha çok olan birinci el materyallere, Uygurların yasak âdeti, yasaklara bakışı ve uygulamalı inanç-itikatları hakkındaki materyaller toplandı.

Yazma Materyal Kaynakları

Uygur hâlkının örf-âdetinin her bir sahasında mevcut olan önceki yasaklı âdetlerini bilmek ve bunun hakkındaki materyalleri hatırlamak amacıyla aşağıdaki iki çeşit materyali toplamaya önem verilmiştir.

1. Çin'in Eski Tarih Kitapları: Eski Doğu Türkistan'ın durumu ve Türk, Uygur milletlerinin dinî itikadı, örf-âdeti hakkındaki hatıralara Çin'in eski tarihnemelerinin çoğunda farklı oranlarda karşılaşılmıştır. Her bir tarihî devirde yazılan eserlerden "Veyname", "Süyname", "Kona Tanname", "Yeni Tanname", "Devleti İdare Etme Örnekleri", "Yüen Tarihi" nin yanı sıra Uygurlar ve onların atalarının manevi inanışlarına ait hatıralar olmasının dışında yine her bir devirde batı bölgelerine gelip seyahat eden seyyahların ve bürokratların eserlerinden "Büyük Tan'g Sülalesinin Batıya Seyahat Hatırası", "Batı Yurtlarında Görüp Duyduklarım", "Derya-Denizler ve Kara Kurum Hatırası", "Müslüman Yurtlarının Umumî Tezkiresi" yanı sıra Uygurların yasak âdetleri ile ilgili beyanlar var olup bunların eksik olup olmadığı materyaller ile temin edilmiştir.

2. Uygur Dilindeki Klasik Vesikalar: Uygur medeniyet tarihinde mevcut olan yasak âdeti ve uygulamalı inanç- itikatları hatırlatan eserler yasak araştırmalarının yine önemli bir materyal kaynağıdır. Bu eserler esasen Kaşgarlı Mahmut'un "Divânu Lügât'it- Türk" Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eseri, Buda devri ile ilgili eserlerden "Maytrisimit", "İki Prens Hikâyesi" ve başka bir yazar, Muhammed İvez Karakaşiy'in "Mecmuet'ul Ehkâm" adlı sözlük karakterindeki kitabı, aynı zamanda "Salnâme", "Saetnâme", gibi eserler, bazı tezkireler, Uygur tıp ilmine ait eserler hem de yakın yıllarda neşredilen dil, edebiyat ve tarihe ait eserlerden ibarettir.
3. Dinî Eserler: Dinî eserler denildiğinde esasen İslam dinî ile ilgili buyruk ve eserlerden "Kuran" ve türlü hadis kitapları, böyle dinî akideleri açıklayan bazı eserlerden ibarettir. Bir noktayı açıklamak gerekiyor ki, bu eserler Uygur hâlk yasaklarını toplayan kaynaklar değil, belki hâlk içinde yayılıp devam eden yasak âdetini kanıtlamaya dayanan kaynaklardır. Demek ki, Uygur yasakları çok kaynaklı âdet hadiseleri olup onları çok yönlü kaynaklar esasında toplamak, düzenlemek ve izah etmek bilimsel araştırmaların mükerrer talebidir.

Yasak Araştırmalarının Gerçek Önemi:

Günümüzde Çin'in bilim-araştırma çalışmalarındaki gelişmeler matbaada bulunmaktadır. Tabii bilimler, toplumsal ve gerçek hâyâтта sık kullanılan bilimler sahasında ayrı özellikteki neticeler meydana gelip her bir bilimin ilmî seviyesi uluslararası sahada öne geçmeye başlamıştır. Kısacası, folklor Çin'de diğer bilimlere nispeten sonradan canlanan genç bir bilim olsa da ancak Çin folklorcularının her milletin folklor kültürü üstünde yürüttükleri incelemeleri çok fazla meydana gelmiş maddi kültür yapısına aracılık ederek hizmet etmiştir. Devletimizde yasak âdeti hakkında araştırmalar sonradan başlayıp ancak çabuk verim vermiş, kendi rolünü yürürlüğe koymuştur. Bunun yanı sıra Uygur yasakları üstünde yapılan araştırmaların aşağıdaki gibi gerçek öneme sahip olması mümkündür:

(1) Bilimlerin dallanma derecesi ve her bir ayrı saha boyunca yürütülen sistemli incelemeler bir devlet veya bir milletin ilim sahasının umumî seviyesi ve durumunu göstermektedir. Böylece Uygur yasakları üstündeki araştırmalar Uygur folklor bilimi

sahasındaki boşluğu doldurmakta büyük öneme sahiptir. Bu kendi sırasında milletlerin toplumsal bilimlere incelemeleri için uygun bir pay olarak sayılmıştır.

(2) Maddî gelişmeler, manevî serbestliği öncelikli şart etmiştir. İktisadî ve toplumsal gelişmeyi ileri sürmek için hâlkın manevî refahını yükseltmek gerekmektedir. Açıkçası, hâlk arasında yasak benzeri Uygur âdetleri var ki onlar kişilerin ruhunu boğup, maneviyâtına yük, ilerlemesine engel olmuştur. İşte bu âdetlerin tarihî görünümü akla uygun ve uygun olmayan tahliller vasıtasıyla ayırıp hurafe, diğer akli terkiplerini faydalı etmenleri ayırmak bunun aracılığıyla hâlkı böyle kötü âdetlerden vazgeçmek, kendi maneviyâtını özgür kılp toplumsal durumunu arındırmaya öncülük etmek, tam olarak yasak üstündeki incelemelerin de vazifesi ve önemidir. Demek ki yasak araştırmaları hâlkın manevî refahını yükseltip yol açmak gibi kültürel değere sahip olmaktadır.

(3) Yasak âdetleri ve onlara benzeyen muska ve tılsımla ilgili âdetler, milletin manevî görünümü, millî karakteri ve manevî hâyâtının birleştiği önemli bir kısımdır. Uygur âdetleri ve büyüye ait incelemeler evrensel düşüncüyü ileri sürmek, milletin örf-âdet karakterini doğru sahiplenme esasında manevî kültür terbiyesinin yürütülmesi gibi yönlerden öneme sahiptir.

Bundan başka bu türdeki araştırmalar yine Uygur folklor medeniyetinin aşağıdaki birkaç önemli tarafını aydınlatmak için faydalı olacaktır:

Birincisi, ilkel inançlar ve dinî inançların hâlk arasında açıklanması ve gerçek hâyât terazisinde dolaşma süreci;

İkincisi, ilkel inanç çevrelerinin korunması, değişimi ve onun kanuna uygunluğu;

Üçüncüsü, yasaklar ile milletin manevî kültürünün her yönden içiçe olan münasebeti;

Dördüncüsü, toplumsal fen bilimleri, basit materyalist görüş ve hâlk arasındaki bilimsel düşüncelerin yasak şeklinde dağılışı ve gelişimi.

5.1. Uygur Yasakları Hakkında Kısaca Beyan

5.1.1. Yasak Hakkında Açıklama

Yasak hâlk içinde geniş biçimde dağılan ananevi kültür hadisesi olup o folklor bilimi dairesinde inanç folkloru dalı niteliğinde incelenmektedir. Uluslararası ilim sahasında yasaklardan ibaret kültür hadiseleri tabu (taboo) diye adlandırılmaktadır. “Tabu” sözü aslında güney Pasifik Okyanusu Polinezya takım adalarında yaşayan yerli hâlklerin dilinde benimsenen söz olup bunun asıl anlamı “mukaddes”, “tekin olmayan” demekten ibarettir.

Antropoloji ve etnoloji noktasından çıkan yasaklar üzerinde araştırmalar Avrupa’da 19. yüzyılın ortasında başlamıştır. Yasak hakkında Avrupa antropologları, bilginlerinden Ernest Cassier, Sigmund Freud, J. G. Frazer gibi belli noktalar boyunca yasaklardan ibaret kültür hadiselerini izah etmişlerdir. Yukarıdaki üç nefer, ilim sahiplerinin, yasak hakkındaki bilimsel çözümünü ve tabiri günümüzde yasaklar hakkındaki anlatımları temsil eden özellikler olarak sayılmıştır.

Freud kendisinin “Totem ve Yasak” (Totem&Taboo) adlı konuya özgü eserinin “Tabu ve Karşıt Duygular” adlı bölümünde şöyle belirtmiştir: “‘Tabu’, ‘yasak’ Polinezyalıların gönlünde iki tür karşıt anlama sahiptir. Öncelikle yasak ‘mukaddes’, ‘üstün’ anlamlarına sahip olup yine bir taraftan o ‘gizli’, ‘tehlikeli’, ‘sınırlı’, ‘kirli’ anlamlarına sahiptir... Tabu sözü yasaklanan ve sınırlanan aynı parçalardan olmayan özelliklerdeki nesnelere varlığını bildirmektedir.”¹¹⁸ Basitçe söylenirse, yasağın ortaya çıkışı insan ve cin-kötü ruhların bedenine yerleşen olağanüstü gizli güçler sebebiyledir. Açıklamada Freud yasağın ortaya çıkışını insanın ruh dünyası ve psikolojisi noktasından anlatmıştır. Onun yasağın ortaya çıkışı hakkındaki “karşıtlık psikolojisi” görüşü pek çok yasak türlerinin mahiyetini anlatmaya uygundur.

İngiliz antropolog Frazer ’in yasak hakkındaki beyanları yine bir tür bakış açısını temsil etmektedir. Frazer “Altın Dal” adlı meşhur eserinde yasak üzerine önemli bakış açıları ortaya koymuştur. O eserinde şöyle deyip belirtmektedir: “Eğer belli olağanüstü hareket-şekillerin akıbeti insana oldukça keder ve tehlikeli şeyler getirirse o vakit insan doğal

¹¹⁸ Sigmund Freud: “Totem ve Tabu”, Jenven Yayını, 1986 yılı yayını, Çince, 31. sayfa.

görünümü itibariyle gayet dikkatli şekilde böyle davranışları yapmaması gerekir, böyle yaptığında bu akibetlerden korunmuş olur. Başka bir deyişle, insan kendisinin sebep-sonuç ilişkisi doğrultusunda hata bilinci esnasındaki hata inanç-itikat boyunca felaket getiren işleri yapmaması gerekir. Kısaca söylersek, insanın yasaklara uyması gerekmektedir.”¹¹⁹ Frazer’ in yasak hakkındaki değerlendirmesi şu oldu; her bir yasak üç sebepten meydana gelmekte, aralarındaki herhangi bir sebep eksik olursa bunlar yasakların şekillendirilmesinde yeterli olmamaktadır. Bu üç sebep: yasakların subjektifliği, yasakların objektifliği ve yasakların amaçlarından ibarettir.

Frazer yasakları yine büyücülük noktasından anlatmıştır. Kısacası o büyücülüğü aktif ve pasif büyücülük diye ayırarak daha önemlisi büyücülüğün iç prensiplerinin çözümler yasak âdetini anlatılmasında önemli bir yol açmıştır. Bütün aktif ve pasif büyücülüğün teşkil edilmiş prensiplerini ilk defa Frazer oldukça etraflı ispatlar ile “Altın Dal” adlı eserinde detaylı olarak açıklayıp şöyle yazmıştır: “Eğer biz sihirbazlığın neden hâlâ mevcut olduğunu inceleyecek olursak, onu iki taraftan derli toplu olmasına dikkat ettik: Birincisi, her nesne kendi benzerini meydana getirir, diyen inanış veya sonuçlar kesin olan sebeplerden farksızdır, diyen inanç prensibi; ikincisi, kendi aralarında karşılaşan nesnelere arasında karşılaşma-teması, münasebetleri kesildikten sonra onların arasında uzak mesafeden de kendi arasında etkileşim meydana gelir, diyen inanç prensibi. İlkinin “benzerlik yasası” veya “temas yasası” diye adlandırmıştır. Büyücülükte kişiler birinci kuralı, yani “benzerlik” ten çıkarak yalnız taklit etme üzerinden kendi yapacak olduğu işi gerçekleştirmekte, ikinci kuraldan çıktığında da o eğer belli nesne belli bir insanla karşılaşır, o nesne üzerinden bahsedilen kişiye tesir etmektedir. Bununla birlikte bu nesnenin bahsedilen kişinin bedeninin bir kısmı veya bir kısmı olmadığına bakılmamaktadır. Benzerlik yasasında temellendirilen büyücülüğe “taklidî büyücülük” denilmektedir. Karşılaşma yasasında veya temas yasasında temellendirilen büyücülüğe “karşılaşma büyücülüğü” denilmektedir.¹²⁰ Frazer’ in yukarıdaki beyanına dayanarak, büyücülükte temellendirilen prensipleri bu iki türe ayırmak mümkündür:

¹¹⁹ (İngilizce) J.G. Frazer: “Altın Dal”, Çin Halk Edebiyatı-Sanatı Yayını, 1987 yılı, Pekin, Çince tercüme yayını, 31. sayfa.

¹²⁰ (İngilizce) J.G. Frazer: “Altın Dal”, Çin Halk Edebiyatı-Sanatı Yayını, 1987 yılı, Pekin, Çince tercüme yayını, 1 Cilt, 31., 32.sayfalar.

1. Benzerlik yasası (law of similarity) veya sembol yasası (symbolism): Bu yasanın anlamı olarak, genellikle benzerlerin ve kendi aralarında sembolleşen şeylerin birbirine gizli surette tesir etmesi, demekten ibarettir. Bununda şöyle iki alanda prensibi var:

(1) Her nesne kendi benzerini meydana getirir (like cause like): Bir nesne kendine benzeyen nesnelere meydana getirir. Sadece gerçek nesneyi taklit ederse, gerçek sonuçlara erişirdi. Mesela giysisini rakibinin taklidî heykeline batırmasıyla, rakibi gerçekten yaralanıyordu.

(2) Her nesne kendi benzerini tedavi etmektedir (like cures like): Belli bir nesneye benzeyen sahte nesne bu gerçek nesneyi dizginliyordu. Bunun içindir ki hatalı diye bakılan nesnelere kötü diye görülen hastalıkları tedavi ediyordu.

2. Temas yasası (law of contact) veya bulaşma yasası (law of contagion). Bunun da iki dalda prensibi var:

(1) Genellikle belli bir bütün cisimden ayrılan her bir parçanın gizli surette birbirine etki etmesidir. Mesela, saç insan vücudundan ayrıldıktan sonra yine insan vücuduna etki etmesi için kullanılmıştır.

(2) Genellikle önceki bir zamanda temas edip, karşılaşan iki şey arasındaki belli gizli etki devamlı korunmaktadır. Mesela, insan bedeni ile kılık-kıyafetler arasındaki ilişki hakkındaki sihri görüşler bu prensibi esas almaktadır.

Frazer büyücülüğün yasasını çözmekle birlikte aynı zamanda yine büyücülüğü aktif büyücülük diye iki türe bölüp, yasakları pasif büyücülük, diye adlandırmıştır.

Ernest Cassier' in yasak hakkındaki bakış açısının temeli “Yasakta insan vücudundaki korkular esas” dediğinden ibarettir. Onun «İnsan Hakkında» adlı eserinde: “Yasakların mahiyeti tecrübe değildir, belki doğal olarak belli bir işten sakınmaktır.”¹²¹ diye belirtmiştir. Dünyadaki herhangi bir milletin hâlk kültüründe mevcut olan yasak âdetlerinin durumuna göre Cassier' in söylediği “korku psikolojisi” bilgisi mutlaka pek çok yasağın ortaya çıkışını anlatmak için uygun gelmektedir.

Yukarıdaki görüşlerini özetleyecek olursak, yasak insanların kendisinin kutsal, temiz ve sınırlı olmayan, diye bildiği nesne ve hareketlerine yönelik kendisini sınırlama ve yine

¹²¹ [Almanca] Ernest Cassier: «İnsan Hakkında» Şangay Tercüme Yayını, 1985 yılı, 12. ay, Çince yayını 133-134. sayfalar.

hatalı, kirli ve uğursuz diye baktığı nesne ve hareketlerden kendinî uzak tutmasından ibaret bütün bir sürecin genel adıdır.

Yukarıda yasakları şekillendirmede temel olan sebepler yasakların subjektif, objektif ve amaçlarından ibarettir, diye söylemiştik. Açıkçası, yasakların konusu insan tarafından belli sebepler yüzünden kutsal diye görülmesindedir. Sınırsızlık veya uğursuzluktan sınırlandırılmış insan ve gerekli şeyler, aynı şekilde hareket, suretleri göstermektedir. Subjektif olduğunda sınırlanmış bölgelere giren, sınırlamayı bozan insan ve onun iş-hareketlerini göstermektedir. İstenilen böyle sınırlamalar koyarak yasak konularının kötü sonucuna uğramasını engellenmek ve önünü almaktır. Böyle olduğunda yasakların esas sebepleri sınırlı olmayan mukaddes nesne, sınırlama ve cezalardan ibaret üç noktada değiştirilerek bakılmıştır.

Bu tür fikir faaliyeti niteliğindeki yasaklar, en eski insan varlığının yabaniyet devrinde şekillenmiştir. Batı alimlerinin incelemeleri esas alındığında yasaklar, insanların tabiat dışı güçler hakkındaki bakış açılarını şekillendirdiği zamanlarda ortaya çıkmıştır. İlkel insanların ruh hakkındaki görüşlerinin ortaya çıkışı, ilkel insanların düşüncesi, duygusu ve kendi cismi hakkındaki basit bilgisi, aynı şekilde rüya gibi psikolojik hadiseleri yanlış anlaması ve anlatılması ile ilişkilidir. Bundan başka yine ilkel insanların ölüm konusunu doğru tanımlayamaması ve doğru anlatılmaması sebebiyle ruh ölmez, görüşü de tam olarak şekillenmiştir. Ruh ölmez görüşü, sıralanan yasakların pek çok kısmının esasını ortaya çıkaran kaynak olup yasakların önemli şekilde ortaya çıkış zemini sayılmaktadır.

Yukarıda kısaca anlatılan yasakların ortaya çıkışına dair psikolojik yöndeki açıklamalardır. Aslında var olan yasaklar saf anlamdaki psikolojik durumlar- mesela bilinç seviyesinin sınırlılığı sebebiyle insanların tabiat, cemiyet ve kendisi hakkındaki bilgilerinin eksik ve tek taraflı olması; onların ruhun ölmezliği hakkındaki görüşü ve bütün varlıkta ruh olur, diyen animistik görüşlerinden başka daha da önemlisi herhangi bir millet ve kavmin kendi coğrafi çevre koşulları üretim-yaşam şekli ve millî kültür ananesi gibi faktörler sebebiyle de şekillenmesidir. Böyle bir menfaat duygusu, insanların kendilerine manevi ve maddi kolaylık ve baht aramasına, ortaya çıkma ihtimali olan zararlı ve tehlikeli şeyleri engellemek için bir tür ihtiyaç ve taleptir. Böyle ihtiyaç ve talep sebebiyle, bu tür ihtiyaçlara manevi yöndeki gizli inançlar katılıp, menfaatlerini esas alan bir sıra yasaklar şekillenmiştir. Bundan başka yasakların şekillenmesinde yapay dinler önemli rol oynamıştır. Herhangi bir din kendi dairesinde bir dizi dinî sınırlamalara sahiptir. Böyle sınırlamalar ister aklî veya

gayrı akli surette olsun, pek çok kişi tarafından ortaklaşa kabul edilmiştir. Yapay dinlerle alakalı yasaklar ilahi ve ruhi faktörler sebebiyle belli derecede ilkel inanış ve ilkel dinler esasındaki yasakları bilmek açısından yukarı kaldırılan ve yükselen şekilleridir.

Folklor bilimi dairesinde gittikçe derinleştirilen yasaklar üzerindeki incelemelerde aydınlatılması gereken bir mesele de şu ki, pek çok millette gerçek manadaki yasaklar ile âdetlerdeki ahlak sınırlamaları ve kanun belirlemeleri arasındaki fark çok ince olduğu için onların belli ölçüleri olmadığından fark edilmesi zor bir iştir. Açıkça yasaklar manevi örf-âdet kategorisindeki bir anlama sahip olup öncelikle yasak diye bakılan sınırlamalar belli millet ve kavmin en eski zamandan beri devam edip gelen ortak inanç esaslarını ayakta tutarak, yasaklarda insanların cahillik ve çok büyük derecede akıl dışı faktörleri temelinde yerleştirmiştir. Ahlak kategorisinde güçlü şekilde ifade edilip insan aklının kabul edip-etmemesi, menfaatli ve menfaatsiz oluşu, maksatlı ve benzeri manalardaki zorunlu sınırlama ve zorunlu ilişkiden ibaret olmuş, dış faktörler yasaklar için daha çok önemsiz şeyler olarak sayılmıştır. Yasaklarda belli şeyleri ve olayları kutsal diye bilmek sebebiyle ortaya çıkan çekinme ve tehlikeli hissetme hatta bu sebepleri bilerek kendi kendinî sınırlama önemli bir yer tutmaktadır. Üstelik yasaklar daima belli dinî inanışları temel konuları olarak almıştır. Ahlak gerçi belli dinî istekleri kendisinde anlamlandırsa bile ancak ondaki dinî görünüm daima akılcılığın ve menfaatçiliğın yerini geçememiştir. Bu sebepten ahlak ile yasak ister meydana geliş esası yönünden olsun veya ister maksat, usul ve bu durumlardaki psikolojik değışim durumları olsun bu durum ana farkı oluşturmaktadır. Elbette yasak ile kanunların farkını söylemesek de bu çok daha açıktır. Fakat biz eski devirlerde, insan toplumlarında belli inanış esasında ayakta tutulan yasak sisteminin kanunların rolüne geçmiş olabileceğini bir kenara atamıyoruz. Sınıfsal toplumların ortaya çıkışıyla birlikte kanunları da oluşmuştur. Maalesef bu tam olarak gerçek manadaki yasakların kaybolmaya, yavaşlamaya doğru yönelmesinin başlangıcı olmuştur.

Bütün Uygur örf-âdetleri içinde yasaklar, başka örf-âdet hadiselerinden ayrılan bakış açılarının ve inanışların olmaması, belki diğer örf-âdetler ile sıkı şekilde ilişkilenip yerine getirilmesi gereken bir âdettir. Uygur örf-âdet sisteminin her bir şubesini gözden geçirecek olsak, her bir örf-âdetin kendine uygun yasaklarının varlığını hissetmiş oluruz. Mesela, Uygur sanat-meslek folklorundaki istenilen bir türü ele alıp söylesek, her bir meslek veya sanatla ilgili birçok yasak mevcuttur. Yine herhangi bir tören veya faaliyette nispeten kalıplaşan bir sıra yasaklar olmuştur.

Başka milletlerin yasakları ile aynı şekilde, Uygur yasaklarının oluşması da derin manevi, maddi, dinî ve toplumsal esaslara sahiptir. Gerçi mutlaka pek çok kısımda Uygur yasaklarında ilkel devirlerdeki basit inanış ve animistik görüşler kendisinde kök salacak olsa da yine pek çok yasak sonraki devirlerdeki üretim usulü, dinî inançları ve benzerlerini zemin alan esasta oluşmuştur. Bize göre yukarıdaki sayfalarda yasakları şekillendiren faktörlerle bu tür yasaklardan elde edilenler benzeşmemektedir. İlkel inanç ve Şaman dinî ile ilgili Uygur yasakları, eski devirlerde Uygurların kutsal, diye gördüğü nesne ve olaylar ve yine Şaman dinindeki ilahi unsurlar ve hareketlere bağlı olarak meydana çıkmıştır.

Üretim şekli yasakların özelliklerini belirleyen önemli faktörlerden biridir. Uygurlar tarihten bu yana meşgul olduğu çiftçilik (bu bahçivacılığı da kendi içine alır) hayvancılık ve kısmen avcılık ekonomisinin tarihî uzun olup, usulü sistemleşen hatta pek çok inanç etmenlerini sindiren üretim şekilleri olarak onların her bir türde güçlü sınırlama rollerine sahip yasakları mevcuttur. Mesela, çiftçilik ekonomisinin her bir türünde her bir silah-alet, onların kullanılma usulü, zamanı, yeri ve insan gibi sıralanan ilişkileride yasaklar mevcuttur. “Tarım yapılan yerin çiğnenmesi kötüdür. Böyle yapmayanların ayağı hastalıklı olur.” diyen yasağı ele aldığımızda, bu ancak çiftçilik ekonomisinin tarım yapma türündeki bir davranışa yönelik konulan sınırlamasıdır. Bu yönden hesaplısak bütün üretim şekillerinde pek çok geleneksel görüşler ve yasaklar vardır.

5.1.2. Uygurlarda “Yasak” Anlamı ve Onun Birkaç Şekli

Yasak insanların çocukluk çağlarında başlayarak şekillenmeye başlayan onların dünya görüşü, dinî inançları ve kültür çevreleri ile sıkı ilişki içinde olan bir çeşit kültür hadisesi olup tehlikeli ve uğursuz diye bakılan nesnelere, olaylardan kendinî saklaması, uzak durması, kutsal diye bakılan nesnelere parçalanmaması, kirliliğe kalan nesnelere kendinî çekmeye benzer şekilde pasif karakterdeki engelleme tedbiri olup sayılmıştır. Böyle âdetler hem ilim sahiplerinin bildirdiği gibi yalnız Pasifik Okyanusu kenarlarındaki konur tenli ve kara tenli ırktaki insanlar arasında mevcut olmakla birlikte hem de her toplumda büsbütün var olan hadiselerdir. Fakat, milletlerin dilleri aynı olmadığından böyle âdetlerin farklı milletler arasında değişik isimlerde var olması tabii bir durum sayılmaktadır. Polinezyalılar arasında var olan yasaklardan ibaret bu âdetleri ve anlamı bildiren “taboo” diye adlandırdıkları, hem de bu âdetle ilgili olan “ilahi güç” (mana) görüşü yüzbaşı Cook ve diğer

Avrupalı sefercilerininin vasıtası ile Avrupa ilim sahasında bilindikten sonra bilim adamları bu terimi bildiren âdetlerin başka insan toplulukları arasında ve toplumlarda var olduğunu kanıtlayıp Avrupa dillerinde böyle âdetleri ifade etmek için kullanılacak tek bir söz olmaması nedeniyle Polinezyalıların dilindeki “taboo” terimini aynen kabul etmişlerdir. Böylece İngiliz dilinde transkript edilen “taboo” ismi resmî ilmî terim niteliğinde kabul edilip kullanılmaya başlandı. Tıpkı “totem” (totem) terimi ile benzer şekilde, ilim sahasındakiler “tabu” terimine de alışmışlardır.

Yasak hakkındaki incelemeler Çin’de başladıktan sonra yasak incelemelerine ait Çince eserlerde Avrupa dilindeki «taboo» sözüne uygun tercüme edilerek “塔布-tabou” şeklinde yazılıp kullanılmıştır. Böylelikle Çinli bilim adamları “tabu” ya anlamdaş söz olarak “禁忌-zıt etki” nin Han devrindeki yazma vesikalarda ortaya çıktığını, Çin dilinde bu sözün tıpkı “tabu” nun anlamına benzer anlamlar vermesini dikkate alarak “塔布-tabou” ve “禁忌-zıt etki” sözlerini aynı manada kullandı. Bugün Çin’de yasak incelemelerine ait eser ve makalelerde çokça “禁忌-zıt etki” sözü, bazen de “塔布-tabou” sözünün kullanıldığını ve bazen de ikisinin karışık kullanıldığını görmekteyiz.

20. yüzyılın 80’li yıllarında folklor müstakil bir ilim niteliğine erişip Uygur ilim sahasında tanıtıldıktan sonra folklor incelemeleri ve etnografya incelemelerine ait bazı eserlerde Uygurların yasak âdeti de takdim edilmiştir. Bundan sonra meydana getirilen eserlerde “tabu” terimi Uygur diline Fars dilinden evvelki zamanlarda benimsenip gelen “yasak” sözü ile kullanıldı. Ancak kişilerin “tabu” nun anlamına ilişkin düşüncelerinin çoğalmasıyla “yasak” terimi daha çok kullanılan durumlarda ortaya çıkmıştır. Biz bu kitapta “tabu” sözünü değil, “yasak” sözünü kullandık. Bunun zarurieti ve önemini aşağıda anlattık.

Uygurlar ilkel inançlar döneminde ve herhangi bir yapay dinin kabul edildiği zamanlarda “Tabiat dışı tehlikelerden korunma, mukaddes ve yanlış nesnelere dokunmamak, sihri felaketleri engellemek” anlamındaki düşünceler çeşitli söz-ibareler ile ifade edildi. Bunların bazıları doğrudan Uygurların ana dilinde ortaya çıkan ve kullanılan terimler olsa da yine bir kısmı inandıkları dinler vasıtası ile başka dillerden kabul edilen sözlerdir. Demek ki, Uygurların yasaklardan ibaret bu âdetleri ifade eden sözlere bağlı olma noktasından yine Uygurların inanç psikolojisine dair bir dizi meseleleri anlatıp ele alabiliriz.

Kaşgarlı Mahmut'un «Divânu Lügâti't-Türk» adlı eserinde “korig” (engel) denilen bir söz vardır. Kaşgarlı Mahmut açıklamasında: “Krg: Koruk, beylerin hayvan baktığı özel yaylası, engellenen ve korunan herhangi nesnelere de böyle deniliyordu.”¹²² Bilgin Emin Dursun Efendi «Eski Uygur Kültür Tarihine Dair Kısaca Beyan» adlı makalesinde Kaşgarlı Mahmut' un izah ettiği «koruk» sözünü “tabu” ile aynı görüyordu.¹²³ Bize göre “koruk” sözüne anlam bakımından “tabu” yla eş anlamda diye bakılamazdı. Çünkü “koruk” sözü korunan ve gözetilen nesne anlamını verse de ancak bu tip koruma mal-hayvanları ve başka nesnelere hırsız ve yağmacılardan koruma, saklama anlamlarını veriyordu. Üstelik «Divânu Lügâti't-Türk» te bu sözün belli nesnelere kutsal diye bilmesi sebebiyle korumak gibi bir anlamını tamamen açıklamıyordu. Fakat şunu da belirtmek gerekirse eğer eski Uygur dilinde bu “koruk” sözü kutsal ve kirli diye görülen nesnelere korunma, onlara başkalarının dokunmaması gibi yönlerden bakacak olursak biz “koruk” terimini “tabu” nun bazı anlamlarını ifade eden söz diye görebiliriz.

Eski Türkçe Turfan metinlerinde “baçag” denilen bir sözle karşılaşılmaktadır. Bu söz bazen “paçag” diyerek de yazılmıştır. Bu sözün anlamı “Yasak, etsiz yemek yeme.”¹²⁴ demek olup, bu söz Uygurlar Buda dinine inandığı devirlerde, Buda'ya inanan Uygurların etsiz yemek yeme, yani etli yemek yemekten yasak tutma âdet-şekillerini ifade etmektedir. Fakat bu söz yasak âdetinin ancak yemek kısmındaki sınırlamalara yönelik olup bu yasak âdetinin genel manasını göstermemektedir. Böyle olduğu hâlde “paçag” terimi Uygurlar Buda dinine inandığı uzak bir devirde Buda dinindeki yasak düşüncelerini bildirmekten başka Sanskritçe terim ile kullanılmıştır. Uygurlar Buda dininden vazgeçtikten sonra, bunun gibi etsiz yemekleri yeme sınırlamasının kaldırılmasıyla, bu terim Uygur dilinin temel lügati, sesbilgisi, tamlamalardan kaybolmuştur.

«Kültigin Bengü Taşı» nda «çxşpt» denilen bir sözle karşılaşılmaktadır. Bu söz Soğdca bir söz olup anlamı «yasak etmek, yasak tutmak»¹²⁵ tır. Bu sözü Uygurlar “çaxsapat” şeklinde telaffuz edip onu Sanskrit dilindeki benzer anlamlı terim “Siksapada” yla birlikte kullanmışlardır. Bu söz «Maytrisimit» te de bu manada kullanılmıştır. “Siksapada” nın asıl

¹²² Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 1. ay yayını, Uygurca, 486. sayfa.

¹²³ «Şincan Medeniyeti», 1997 yılı, 4.sayı.

¹²⁴ «Eski Uygur Dili Sözlüğü», Şincan Gençler-Yaşlılar Yayını, 1989 yılı, 1. yayını, Uygurca, 277. sayfa.

¹²⁵ «Eski Uygur Dili Sözlüğü», Şincan Gençler-Yaşlılar Yayını, 1989 yılı, 1. yayını, Uygurca, 211. sayfa.

anlamı “On Yasak” demek olup o Buda rahiplerine yönelik on çeşit sınırlamayı göstermektedir.¹²⁶ “çaxsapat” sözünün yine nitelik bildiren şekli olan “çaxsapatlı” sözü “yasaklı” düşmanlı, tutsaklı, sınırlı, görülmesi... olmayan” denilen manalarda kullanılmıştır. Bu duruma göre, Uygurlar Buda dinine inandığı uzak zamanlar içinde “çaxsapat” sözü ile din içerisindeki yasak ve sınırlamaları genelleştirip ifade etmişlerdir.

Uygurlar İslam dinini kabul ettikten sonra, Buda dinindeki yasak terimlerinden vazgeçmesiyle aynı zamanda, Arap dilinden “yasak” ve “sınırlama” anlamındaki terimleri kabul etmiştir. Bunlar içerisindeki en önemli iki terim “haram” ve “mekruh” dur. “Haram” anlam yönü bakımından “sınırlanmış, esassız, dinî kaideye aykırı” gibi anlamlara sahip olup, o “helal” anlamının aksine İslam dininde Müslümanların yapması kısıtlanan bütün iş ve nesnelere; bütün duygu, hareket, yemek-içmek, kılık-kıyafet, yürüyüş-duruş gibi gündelik hâyât sahasındaki normal, temiz ve güvenilir olmayan hareket ve tavırları göstermekte kullanılır. “Mekruh” ise “nefret edilen” anlamındaki söz olup o İslami desturlarda bazen de açıkça işaret edilmeyen ama şeriatla suçluluğa uygun diye görülen hareketleri göstermek için kullanılmıştır. Kısıtlama derecesi yönünden “mekruh” “haram” dan sonra gelmektedir. “Haram” ve “mekruh” İslam dinî içindeki özel terimler olmasıyla onlar daha çok dinî hâyât ve dinî faaliyet sahasında çok fazla kullanılmıştır. Fakat bu sözlerin İslam dinindeki sınırlamaların haricindeki anlamları ifade etme durumu da mevcuttur. Üstelik bu sözler örf-âdet anlamındaki “yasak” düşüncesini aynen ifade etmemektedir. Uygurlar bahsedilen iki terim ile aynı zamanda “yasak” dan ibaret bu sözü kullanmıştır. Bu sözün dairesi “haram” ve “mekruh” üzerinden sınırlandırılan şeyleri ve söz-hareketleri kendi içine almakla kalmaz hem de “tabu” nun anlamını ve kendine has tabii anlamını da kendi içine almaktadır. Bu sözün anlamı aslında “Kendini çekmek, korumak, sınırlamak; yemek yemekten kısıtlanan yiyecek-içecekler; sakınmak.”¹²⁷ tır. Görüldüğü üzere, “yasak” sözü “tabu” sözünden daha geniş bir anlamı kendi içine almaktadır. Onda belli yemek-içmek ve iş-hareketten korunmak anlamı olmasından başka yine tıpta sağlığı korumaya verilen değer ile belli yemekleri yememek anlamı da vardır. Uygur diline “yasak” teriminin ne zaman girip geldiği hakkında açık malumat yoktur. Böyle olmasına rağmen bu sözün 10. asır ve 15. asır aralığında Uygurlar ile Farsların kültür ilişkisi etkisinde Uygur diline benimsenip giren bir grup sözler

¹²⁶ Du Yovlyan: «Çince-İngilizce, İngilizce-Çince Dünya Dinlerinin Kısa Sözlüğü» Çin Dış Tercüme Yayını Şirketi, 1994 yılı, 2. ay 1. neşri, Çince, 206. sayfa.

¹²⁷ «Farsça-Çince Sözlük», Soda Kütüphanesi, 1981 yılı, 9. ay yayını, 437. sayfa.

dizisine girerek Orta Asya ve Batı Asya’da Uygur, Fars, ve Arap, aynı şekilde Hindistan tıp bilimlerine karışıp gelişerek 12-13. asırlarda Uygur tıp ilmi sahasında kullanılmaya başladığı sonucuna varabiliriz.

Günümüzde Uygur sahasında “yasak” sözü “tabu” ile anlamdaş olan ilmi ad vasfını yerleşmiş ve yukarıdaki anlam boyunca kullanılmıştır. Biz de “yasak” ibaresinin adı geçen anlam için yerleşmesini, “tabu” sözünü mümkün oldukça kullanılmamasını teşebbüs ettik. Çünkü Uygurlar tarihte kullanılan “koruğ”, “baçağ”, “çaxsapat” sözleri çoktan eskimiş sözler olup bunun yanı sıra Uygur dilinin temel lügat tamlamalarından da kaybolmuştur. “Haram” ve “mekruh” ibareleri ise en çok din dairesinde kullanılmıştır. Üstelik bu iki söz daha çok sıfat şeklinde kullanılmıştır. İsim şeklinde kullanıldığı durumlarla az karşılaşmıştır. Bunlar ancak genel yasaklar içinde İslam dinî ile ilişkili yasakları ifade etmekte, özellikle belli nesne ve iş-hareketlerin hangi sebepten yasaklandığını açıklamada kullanılmıştır. Günümüzde “yasak” sözünü “tabu” ile anlamdaş terim niteliğinde kullanmanın mümkünâtı yine şudur: öncelikle bu ibare yukarıdaki herhangi bir terime nispeten “tabu” terimine anlam yönünden yakın gelmektedir. Buna göre, Çin dilinde “禁忌-zıt etki” sözü yine tıptaki anlamında kullanılmasının dışında, yine Çin ilim sahipleri tarafından “塔布-tabou” ile anlamdaş durumda karışık hâlde kullanılmıştır. “Yasak” sözündeki durum da aynı buna benzemektedir. Biz folklor âdeti anlamındaki “tabu” ile karışık kullanma, Uygur dilindeki ifade şekli ve ilmi terim meselesindeki kalıplaştırma sorununu düşünerek “yasak” sözünü ilmi terim niteliğinde kullandık. Böyle yapılması yine Uygur dilindeki alışkanlıklara ve dil gelişimine de faydalıdır.

Uygurlar yine “... yapsa kötü olurdu.” denilen ibareyi kullanarak, yasak manasını ifade eden dil âdeti vardır. “Kötü olurdu” demiş olmak “Böyle yapsan (Belli nesneye dokunsan, baksan, tutsan, yaklaşsan, söylesen, düşünsen...) sana hayırlı sonuç gelmez, hem de uğursuz ve kötü sonuçlara maruz kalırsın.” demektir. Bu söz çok büyük derecede kullanılma özelliğine sahip olup ister din dairesinde olsun veya ister gerçek hâyâttaki âdetlerdeki hurafe âdetler dairesinde olsun hatta ahlaki meselelerde olsun, geniş şekilde kullanılmıştır. Buradaki “kötü” sözü her zaman kişilere uğursuzluk, afet, tehlike, günah, kötü sonuç gibi durumları akla getiriyordu. Fakat bu “kötü” sözüyle aynı zamanda, pek çok yasaklara aykırılık yapmaktan ortaya çıkan tehlikeli, uğursuz sonuçlarla soyutlaştırılarak, pek çok yasağa aykırılık yapmaktan meydana gelen gerçek neticeler kişiler tarafından unutulup onların yerine bu “kötü” yerleşmiştir. Yine bir taraftan, “kötü olurdu” bir söz değil,

basit cümle şeklindeki birleşmedir. Bundan dolayıdır ki, onu ilmi terim niteliğinde kullanılmak olmaz.

5.1.3. Uygur Yasaklarının Meydana Gelmesindeki Manevi Esaslar

Kişilerin belli şeyleri “tehlikeli”, “kirli” veya “mukaddes” diye bilip onlara dokunmaması hem de belli söz-hareket-şekillerden kendinî çekip yasak tutması bu sebeple de kişilerin nihai amacının işte böyle şey ve söz hareketlerden kendine gelecek tehlikelerden korunmasından ibarettir. Hâlbuki böyle tehlike ve bela- kaza gerçek dünya ve gerçek pratiklerden değil, aynı zamanda tabiat dışı güçlerden de gelmektedir. Hepimizce açıktır ki, tabiat dışı güçlerin varlığına inanma, tabiat dışı güçlerin insanlara baht ve felaket getirmesi, insan ve dünyanın kaderini dizginler, diye inanmak tam olarak ilkel dinî inanç ve sonraki devirlerde ortaya çıkan sünni dinlerin meydana gelmesinin temel manevi esasıdır. Böyle olunca biz yasaklar ile dinî inançları ilişkilendirip anlamlandırma, yasakları belli din dairesinde bu dinlerin inanç itikatlarına bağlayıp anlatmaya mecburuz.

Uygurlar tıpkı diğer pek çok milletle aynı hâlde ilkel inanç devirlerinde tabiat dinlerine (tabiata tapınma-fetişizm) inanmaktan başka, sonraki zamanlarda dışarıdan giren bir dizi dinlere inanmış ve inanmaya devam etmiştir. Uygurların herhangi bir devirdeki yasakları, yasaklarının konuları sürekli değişmiş, dairesi genişlemiştir. Bu anlamda farklı dinlere inanmak tehlike getirir, diye görülen “tabiat dışı güçler” anlayışı çoğalmış ve sistemleşmiştir. Bu dinlerin konularının sistemleşmesini ortaya çıkarmakla aynı zamanda, uygun yasakları da sistemleştirmiş, mürekkepleştirmiştir. Biz aşağıda Uygurlar ve onların ecdatlarının tarihte inanıp geldiği her tür dinleri kısaca açıklayıp geçtik. Böyle yapmamızdaki amaç, Uygur yasaklarının ortaya çıkışı noktasından Uygur yasaklarının şekillenışı ile ilgili olan bir kısım manevi sahâları yasaklar ile bağlayıp aydınlatmak içindir.

Açık ki, Uygur yasaklarının şekillenışı tıpkı diğer insan toplulukları arasında mevcut olan yasakların şekillenmesine benziyordu. Çünkü Uygurların ecdatları da tıpkı diğer insan topluluklarına benzer şekilde ilkel devirlerdeki gerçek üretim ve hâyât koşulları içinde tabiat ile hem düşmanlık hem de dostane ilişkiler içinde olup kuruntu ve gizli duygular içinde yaşamının dışında, yine animizm, ruh görüşleri, ilkel tabiat inanışları ve totemizme benzer manevi inanışlar içinde olmuştur.

Öncelikle, Uygurlar yasakları, Uygurların atalarının doğal yaşam çevresi ve gerçek koşullarını öncelikli şart kılarak meydana gelmiştir. Hâlkın örf-âdeti içinde başka bir toplumsal anlayış niteliğinde mevcut olan yasaklar, doğal olarak Uygurların atalarının yaşadığı çevrede ve üretim işlerinden ayrılmaz hâlde meydana gelmiştir. Yasaklar belli bir dünya görüşünün âdet şeklini alan ifadesi olmasıyla o yine insanların tanıma, bilme seviyesinin saygıyı, tabiatı, cemiyeti ve insanın kendinî aynı yankılamamasının doğrudan mahsulüdür. Bu sebepten yasakların yani Uygur yasaklarının ortaya çıkması Uygurların atalarının gerçek hâyât koşulları ve bilinç seviyesinden ayırıp baktığı büyük bir yönlülüktür.

İlkel inanış Uygurların herhangi bir sünni dine inanmasından önceki devirlerdeki itikatları olup Uygurların ilkel tabiat inanışı tıpkı dünyadaki başka milletlerin ilkel inanışlarına benzer şekilde son derece uzak bir süreçten geçmiştir. İlkel inanışların dairesi pek geniş olup genellikle en eski devirlerdeki bütün tabiat cisimlerinde insana benzer ruh, sezgi ve canlı olarak görülen animistik inanıştan itibaren ilah düşüncesi, tabiat cisimlerine tapınmak, cin-kötü ruhların varlığına inanmak, atalar ruhu ve totemine tapınmak, hatta sonraki devirlerde devamlı hâle gelen ilkel düşünce usulü içindeki hissî tesir gibi geniş anlamları kendi içine alır. Bizim görüşümüze göre, Uygur yasakları öncelikle aynen yukarıdaki birkaç çeşit inanış şekli ve bakış açısını kendine kaynak almıştır.

Dünyadaki pek çok milletle benzer hâlde, Uygurların ataları da herhangi bir şeyde tabiat dışı güç-“ruh” un olmasından ibaret olan animizm düşüncesi vardır. Uygurların ataları için animistik görüşün mühim bir ifadesi de ruh görüşüdür. “Ruh” (rooh) sözü Arap dilinden girmeden önce, Uygurlar bu anlamla aynı anlama gelen “öz” sözü ile ifade etmiştir. Uygurların ataları insan bedeni için de “öz” ün varlığına inanmıştır. “Öz” ü tıpkı “ruh” a benzer, hâyâta olmanın önemli bir işareti diye düşünmüşlerdir. Kaşgarlı Mahmut «Divânü Lügâti't-Türk» te “öz” sözünü “Bedende hareket eden nesne, ruh, can” diye anlatmıştır.¹²⁸ Şimdiki Uygurlar da “öz” sözünü “bilinç”, “baş” (bu Farsçadan gelen bir söz) ile anlamdaş durumda kullanmaktadır. Geçici ayrılık (bilincin gitmesi, derin hâyâle dalma) ve tenden ebedi ayrılık (ölüm) tam olarak ruhun özelliği olup, “öz” sözünün “ruh” ile her zaman denk manada kullanıldığını kanıtlamaktadır. Uygurlarda yine ruhu gölge şeklinde benzeten görüşler, ruhu bir tür hava akımı niteliğinde düşünüp onu nefes ile ilişkilendirirerek düşünmek Uygurlarda da var olan bir durumdur. Animizmin ilkelerini ortaya koyan Edward

¹²⁸ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay, 1. yayını, Uygurca, 1.cilt, 65. sayfa.

Burnett Tylor kendisinin «İlkel Kültür» adlı kitabında nefes (tin) ile ruhun ilişkisi meselesinde dil etimolojisi noktasından yola çıkarak, dünyadaki pek çok milletin dillerindeki ruh ve can ile ilişkili sözlerin “nefes” ibaresi ile sıkı ilişkisini delilleri ile dile getirmiştir. Görünüyordu ki, ilkel insanlar “ruh”, “can” fikir ve sözlerini “tin” den ibaret fizyolojik faaliyetle ilişkilendirerek bakmıştır. Yine “tin” den ibaret hareket “ruh” un varlık ifadesi ve şekli diye, nefesin (hava akımının) akciğere girip çıkışı ruhun bedene girip çıkışıdır diye görülmektedir. Türkî dilli milletlerde, kısaca Uygurlarda “tin” i “ruh” la aynı anlama gelir, diye bakılan bir durum olsa da ancak “tin” i ruhun varlık anlamı diye görmek, “ruh” u “tin” den geliştirip çıkararak durumdur. Kaşgarlı Mahmut “tin” sözünü açıkladığında: “Tin-tinik, nefes; ruh, can” diyordu. Görünüyor ki, Uygurlar “tin” ibaresi ile ruh ve can anlamlarını da ifade etmektedir. Daha sonra “öz” ve “ruh” ile hemen hemen anlamdaş olan “can” sözünü Fars dilinden kabul etmiştir. “Can” ın asıl anlamı hem “hâyâtlı, ruh, maneviyat, güç-kuvvet, yürek, bağır” diyen manalarda olup Uygur dilinde de asıl anlamında kullanılmıştır. “Nefes” ibaresi ise öncelikle İbrani dilinden Arap diline, öyle Arap dilinden Uygur dilinde benimsendi. Sonuç olarak Uygurlar “öz”, “can”, “nefes” sözlerini “ruh” tan ibaret manevi varlığını ifadelendirmekte aynı kullanmakla birlikte aynı zamanda, “tin” sözünü tıpkı bu anlamların çıkış kaynağını olarak gösterme biçiminde, yukarıdaki faktörlerin mevcut olduğu turuştiki davranış şekilleri niteliğinde kullanıldı. Günümüzdeki hâyâтта Uygurlar, “canı kesilmek”, “nefesten kesilmek”, “tini durmak” ibareleri ile insanın ölme hadisesini açıklamaktadır.

Uygurların “ruh” görüşü İslam hukuku içerisinde az-çok yenilenmiştir. İslam dininde ruhun varlığı insan öldüğünde ruhun tenden ayrıldıktan kıyamete kadar ruhların “Berzah” denilen bir yokluk hâli içinde korunduğu kabul edilmektedir. Fakat düş ve uyanıklığın ruhun bedenden ayrılma ve geri dönüşüyle ilişkisi olduğu kabul edilmemiştir. Ancak Uygurlar insan öldükten sonra ruhun sürekli yaşadığı aynı zamanda, hâyâttaki kişilere muhtaç olduğu ve hâyâttaki kişilerin yaşamını etkilediğine inanmaya devam etmişlerdir. İşte bu inançlar Uygurların pek çok âdet ve törenlerinin, bunun gibi yasakların şekilleniş ve ortaya çıkışının sebebidir.

“Mana” düşüncesi kutsallık düşüncesi ile sıkı ilişki içindedir. Yani varlık ne kadar kutsal ve ulu ise “mana” o kadar büyük olurdu. Kutsal diye sayılmayan şeylerde “mana” güçsüz olurdu. Biz bunu Uygurların kutsal diye bildiği objelere tapınma tutumundan görebiliyoruz.

“Mukaddes” sözüne İbrani dilinde “kutsal” denilmiş, Arap dilinde “qiddies”¹²⁹ veya “mukaddes” denilmektedir. Günümüz Uygur dilindeki “mukaddes” sözü bu “kutsal” ve “qiddies” sözleri ile kökteş olan, Arap dilinden gelen bir sözdür. İslamiyetten önce Uygurlar “mukaddes” anlamını “kut” ve “idhuk” sözleri ile ifade etmişlerdir. Eski Uygurca yazma belgelerde dile getirilen “kut” sözü “mukaddes, baht, devlet, ululuk, bereket, çok...” anlamlarını bildirmektedir. Bu söz günümüzde “baht-saâdet” manasında kullanılmaktadır. “İdhuk” sözü anlam yönünden “mukaddes” e daha fazla yakındır. Kaşgarlı Mahmut “idhuk” ibaresini izah ederken şöyle demiştir: “İdhuk: Kutlu ve mübarek nesne, tılsımlı nesne. Kendi iradesine koyup verilen mala idhuk denilmektedir. Buna yük konulmaz, onun sütü sağılmaz, yünü kesilmez, sahibi onu bir şeyle adlandırıp saklamaktadır”¹³⁰ Görülüyordu ki “idhuk” kutsal diye görülmesi sebebiyle üzerine pek çok yasaklar yüklenen varlıktır.

Kutsal olması sebebiyle gizli güce sahip olan varlıklar eski Uygurların düşüncesinde birkaç yönde ilişkilendirilmiştir. Onlar belli tabiat cisimleri, bitki, hayvan ve onların belli azası, yapay maddeler, belli zaman, belli taraf, belli sayı, belli yer, insanın belli azaları... ve benzerlerinden ibarettir.

Uygurların animizm görüşü, bütün ruh ve mana görüşleri ile Uygur yasakları sıkı ilişki içindedir. Bu tür ilişkiyi aşağıdaki birkaç yönden görebiliriz.

1. Yasaklardaki tehlike ve kötü sonuçlar tabiat dışı güçlerden gelmektedir. Animistik görüşlerdeki ruh ve manevi güce belki en temel ve geniş manadaki “tabiat dışı güç” olup “ruh” görüşüne uygun olmayan hurafe yasakların mutlak çoğu kısmını şekillendirmektedir. Aslında Uygur yasaklarının çoğu kısmı işte bu ruh ve manevi gücün insanlara getirdiği zarar ve felaketleri pasif usul ile engellemek ve önünü almaktır. Ruh ve gizli gücü aktif usulde kullanmak ve engellemek, büyücülük, cadılık ve sihirle uğraşanlara tabi işler olup onların ortaya çıkış kaynaklarından biri yine bu animistik görüşlerdir.

2. Animistik görüşler içinde her şeyde bir ruh ve manevi güç olur, diyen inanç sebebiyle, böyle doğal olarak kutsal diye bakılan şeydir. Kutsal varlıkları âdetteki nesnelere ve kutsallık derecesi daha düşük şeylerden ayırmak, etkilenmesini engellemek, onlar

¹²⁹ Arapçada kutsal anlamına gelen bir söz.

¹³⁰ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay, 1. yayını, Uygurca, 1. cilt, 89. sayfa.

arasındaki çek-çigra belirleyip vermek – tam olarak yasakları vücuda getiren zaruriyetlerden biridir.

3. İster ruh olsun ister gizli güç olsun, bunların etkisi bulaşıcı özelliğe sahiptir. Böyle bir özelliği aktif büyücülük becerisinden faydalanıp bunları dizginleyip, tedavi etmek (ilkel tedavi-sihri şekildeki tıp), çiftçilik, avcılık, aşk-muhabbet, erkek-kadınlık gibi sahâlarda kullanırsa, yasaklardan ibaret pasif büyücülükte böyle bir bulaşmanın önündeki etkiyi engellemiş olurdu. Hatta yasaklar aktif büyücülükte kötü maksatlar için kullanıldığında (bu kara büyücülüktür), böyle maksatları ortaya çıkaran neticeleri de engellemek için kullanılmıştır.

4. Animizm görüşü dinlerin ortaya çıkışında felsefi temeldir. Her dindeki artan, merkezileşen, tabiat dışı güçler (ilahlar) animizm görüşü temelinde yatan yasaklara aykırılık yaptığında ortaya çıkan kötü sonuçlar, herhangi bir dindeki bu “tabiat dışı güç” ten gelmektedir. Yasakların amacı her şekilde var olan “tabiat dışı güç” lere dokunmamak, onların getirdiği bela-felaketleri durdurmaktan ibarettir.

Uygurların animizm görüşü detaylı olarak yasaklarda daha açık şekilde ifade edilmiştir. Bundan başka ilkel düşünceye ait olan hissî etki düşüncesi ve cin-kötü ruh görüşü işte bu animistik görüşlerin önemli bir ifadesi olarak sayılmıştır.

Uygurların ataları da tıpkı diğer milletlerle benzer şekilde çok uzak zamanlarda tabiata tapınma aşamalarını başından geçirmiştir. Günümüze kadar korunan yazma yadigarlar ve arkeolojik bulgular Uygurların atalarının tabiata tapınma inancına sahip olduğunu ispatlayan materyallerdir. Adı geçen materyallerden belli oluyor ki Uygurlar eski zamanlarda gök cisimlerinden güneş, ay, yıldızlara; tabiat olaylarından yağmur, yıldırım (şimşek), gök gürültüsü, boran gibi; tabiat cisimlerinden dağ, taş, su, yere; bitkilerden büyük ormanlık ve görkemli, büyük, yüksek ağaçlara; hayvanlardan kurt gibi birtakım hayvanlara, ateş gibi tabiat cisimlerine tapınıp, bunları Tanrısal, diye görmüştür. Bunlar içinde gök cisimleri biçimindeki kutsallardan güneş, ay ve yıldızlar büyük ilahlar sayılıp, onların kaldığı yer gök (gökyüzü) hepsinden üstün ilah niteliğinde düşünülmüştür. Yer ve su birleştirilerek düşünülmüş, insan hâyâtını teminat altına alan ilah niteliğindeki varlıklara tapınmaya önem verilmektedir. Türk-Uygur Bengü Taş yadigârları, Koçu devrindeki yadigârlar, Çince tarihnemeler ve şimdiki kadar kalıntı olarak kalan örf-âdetler Uygurların tabiata tapınma inanışları içinde olduğunu kanıtlamaktadır.

Uygurların ataları kendilerinin taptığı tabiat cisimlerini “Tanrı” adı ile adlandırdı. “Tanrı” sözü, Uygurların ataları (genellikle Altay dilini konuşan milletler) nin “tabiat dışı güç” hakkındaki düşünce ve anlayışını bildiren söz olup “Tanrı” nin ortaya çıkması tabiata tapma ile birleşmiştir. “Tanrı” sözünün tabiat inançları dairesinde kullanıldığını dilci Kaşgarlı Mahmut’ un bunu beyanında görebiliriz: “... Göğe Tanrı diyorlardı, onların gözlerine görünen herhangi bir nesneyi-yüksek dağ, büyük ağaçlara da Tanrı demişlerdir. Bundan dolayıdır ki böyle nesnelere secde etmişlerdir. Onlar yine bilim adamlarına tanrı gibi bilgili dediler...”¹³¹ demektedir, Uygurlar ataları kendi hâyâtlarına büyük etki eden aynı zamanda zor ve acayip olarak bilinen tabiat cisimleri ve hadiselerini “Tanrı” adı ile adlandırıp ilahlaştırmışlardır.

Uygurların atalarının tabiat itikatçılığında “tanrı” diye görülen şeyler “tabiat dışı güç” olup, onlar insanın hâyâtına hem baht-saâdet hem de felaket getirir diye inanmışlardır. Böyle olduğu için onlar, Uygurlar, atalarının nazarında kutsal, kudretli, ulu ve bu sebeplerden sınırlı, hürmetsizlik yapılmaması gereken konulardan ibarettir. Uygurlar işte bu tabiat niteliğindeki “tanrı” lara tapınma esasında, bu “tanrı” larla ilişkili bir sıra yasak âdetini şekillendirmiştir. Detaylı bir biçimde söyleyebilirsek, gök tanrı, Güneş ve Ay tanrıları gibi anlam ve düşünceler sebebiyle gök (gökyüzü), Güneş ve Ay’a hürmetsizlik edilmesini engelleyen bir dizi yasaklar meydana gelmekle birlikte, hakan-padişahların kendilerine bahsedilen tanrı adlarını hakanlık adı yapıp kullanması sebebiyle işte böyle padişah-hakanlar için önemli yasak konuları olarak dolaşmıştır. Yer ve su gibi ikinci dereceli tanrılar (veya belli manada dişi cinsli tanrılar) sayılıp, onlara yönelik pek çok yasaklar meydana gelmiştir. Yer ve su yine üretim ekonomisi (hayvancılık, çiftçilik) nin zaruri şartlarından olduğu için üretimin herhangi bir sahasındaki yasaklar çoğu zaman yer ve suyu ilahlaştırma ile ilişkilendirilmiştir. Bundan başka çeşitli tabiat olayları, tabiat cisimleri içindeki “tanrı” niteliğini alanlarla benzer şekilde yasak konularına dönüşüp, onlarla ilişkili pek çok yasaklar şekillenmiştir. Bizim günümüzdeki Uygurların en eski devirlerdeki tabiat itikatçılığına ait olan pek çok yasak âdetini bilme imkânımız olmasa da ancak şimdiye kadar korunup kalan bazı inanç ve yasaklardan bu devirlerdeki durumlarını kıyaslayabiliriz.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti’t-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay, 1. yayını, Uygurca, 3.cilt, 514-515. sayfa.

Tabiat ilahlarına tapınmak temelinde meydana gelen Uygur yasakları aşağıdaki gibi birkaç özelliğe sahiptir.

1. Tabiata tapınmak ile ilişkili Uygur yasakları esasen tabiat niteliğindeki ilahların kutsallığını korumayı amaçlamıştır.

2. Tabiata tapınmak ile ilişkili Uygur yasaklarında büyücülük manasındaki hissî etki nispeten zayıf bir yerde durup böyle bir amaç için kullanılmamıştır.

3. Böyle yasaklarda insanın aktif olarak engelleme tedbirleri yerine geçmez. Hangi dinde olursa olsun insanlar yalnız ilah önünde daha çok tapınma, baş eğme tutumlarını ifade ederek bu ilahlarla ilgili yasakları bütünüyle her zaman insanların ilahi sebep nedeniyle oluşan bela-felaketlerden son derece pasif surette korunmak ve engellemek tedbiri niteliğinde meydana gelmiştir.

İnsanlar ilahın varlığına inanma ve ruhtan ibaret manevi mevcudiyetinin varlığına inanmakla aynı zamanda üçüncü olarak manevi mevcudiyeti olan, cin-kötü ruhların varlığına da inanmışlardır. Cin-kötü ruhlar görüşü ile yasak âdetinin şöyle bir ilişkisi vardır; insanlar bütün felaket, hastalık ve bela-felaketi cin-kötü ruhların insanlara ulaştırdığı zarar diye hissetmiş, çoğu durumda bir dizi engelleme tedbiri olarak oluşturduğu yasakları meydana getirip bu aksiliklerden korunmuştur. Büyücülük noktasından ele alıp söylersek de cin-kötü ruhlar insan için hizmet eden aktif büyücülük ve onların zararından korunan pasif büyücülük (yasak) meydana gelmiştir. Bu pek çok milletin yasak âdeti içindeki engelleme tedbirleri olmuştur. Çoğu zaman cin-kötü ruhlar korkar, diye düşünülen eşyaları kullanma ve yasağa aykırılık yaptığında ortaya çıkan kötü sonuçları bitirmede kullanılan cin-kötü ruhların zararını geri çeviren karşı tedbirleri de kendi içine almıştır.

Genellikle, geleneksel Uygur toplumunda bazı kişiler “cin”, “şeytan”, “kötü ruh”, “deve”, “yek” gibi ruhi varlıklarına inanmışlardır. Uygurların görüşlerinde pek çok felaketi (hastalık, delilik) bu cinler ortaya çıkarmış, onlar türlü şekillere (mesela, ak renkli keçi, kedi, iskeleti kalan insan, uzun saçlı kadın, tuhaf mahluk, kasırğa, rüzgâr, ateş, aydınlık...) girip insanlara zarar getirmiştir. Özellikle onlar kadınlar, hasta kişiler, bebek, çocuklara kolay zarar vermiştir. Böyle durumları Uygurlar “cin musallat oldu” diye anlatmaktadır. Demek ki kadınlar, bebek-çocuklar ve hasta kişilerle ilişkili pek çok yasak tam olarak bu cin-kötü ruhların zarar vermesini engelleme tedbiri niteliğinde meydana gelmiştir.

Uygur yasaklarının ortaya çıkışı yine Uygurların estetik görüşüyle de sıkı ilişkilidir. Uygurların varlıkların yaratılışındaki güzellik, renklerdeki güzelliklere olan derin görüşleri, çeşitli sezgilere yönelik isteklilik veya bıkkınlık duygusu, coğrafi çevre şartları tarafından belirlenen estetik zevk ölçüleri, yalnız hâyât ve sanatın herhangi bir sahasında aksetmekle kalmayıp yine yasak âdeti içinde de kendi ifadesini bulundurmıştır. Biz bu noktayı detaylandırılan yasaklar üstündeki önerilerimizde daha fazla detaylandırarak izah ettik.

5.1.4. Dinî İnanışların Değişimi ve Uygur Hâlk Yasakları

Uygur hâlk yasaklarının pek çok kısmı Uygurların tarihte inandıkları dinler ile sıkı ilişki içindedir. Din en büyük ideoloji sistemi olup özellik bakımından hâlkın manevi hâyâtında önemli sınırlama gücüne sahiptir. Üstelik bir milletin manevi âdetlerini o milletin dinî inanışlarından ayrı görmek mümkün değildir. Elbette, yasaklar hakkında da böyle söylemek mümkündür. Uygurların ataları ilkel inanışlarının anlamını ve şeklini sonraki devirlerdeki büyük tabiat dinî-Şamanizmde de dışlamamış, belki daha fazla sistemleştirmiş ve zenginleştirmiştir. Bu sebepten, ilkel inanış ile Şaman dinî yasakları arasında ihtilaf değil, eşitlik korunmuştur. Hâlbuki, dinin gelişim sürecinde dinleri farklı kılan sebep sayılan “ilah” ın benzememesi, dindeki derin görüşlerin farklı oluşu ile dinler içindeki esaslar olarak ifade edilen şekiller farklılaşmıştır. Buna uygun olarak yasaklarda da değişimler olmuştur. Sonuç olarak söylersek, her dinin yasakları arasında son derece büyük farklar, bununla birlikte pek çok benzer ve benzemeye devam eden terkipler vardır.

Din içerisinde ilişkilendirilen sınırlama ve yasaklar İlah ile insanlar arasındaki olağanüstü ilişkiyi aksettirmektedir. Herhangi bir din - o ne kadar systemsiz ve basit olursa olsun- kişilere belli mecburiyet ve sınırlamaları yüklemiştir. Böyle mecburiyetler “farz” şeklinde bu dine inanmanın şartı sayılıp, sınırlamalar “yasak” şeklinde insanların bu dine göre takvalık derecesi ve manevi görünümünü ifade etmiştir. Yasaklara itaat etmek insanların imanının zayıf-güçsüzlüğü, onların (dünyada ve ahirette) erişeceği mükâfat ve cezası, bu din cemiyeti içindeki yetkisi ve yeri... ve benzerlerinin belirlemelerine dönüşmüştür. Yukarıda belirttiğimiz gibi herhangi bir din kişilerin belli inanca sahip oluşunu talep etmekten başka, daha önemlisi insan toplumunda kişilerin gündelik hâyâtı ile en sıkı ilişkisi olan temel meseleler mesela, kılık-kıyafet, yemek-içmek, yürüyüş-duruş, cinsel faaliyet, soya yönelik tutum, mal-mülk, kadın meselesi... ne yönelik yasak şekillerine yanıt

vermiş, her bir sahayla ilgili güçlü sınırlamaları onaylamıştır. Dine inananlar din dairesinde belli zorunlulukları yerine getirmenin dışında, yine belli yasaklara itaat etme ve kendisinin nefis-heveslerini derlemekle birlikte “mükâfat” a erişmeyi düşünmüştür. Elbette böyle sınırlamaların bazıları sonsuz bazıları geçici olmaktadır. Herhangi bir dünyevi dindeki “oruç tutmak” işte bu geçici sınırlamaların tipik örneğidir. Kısaca söylersek insan karakteri ve tabiatı en alışılan ve en fazla çalışılan sahâlâra herhangi bir din sınırlaması tayin etmeden kendi kuramlar sistemini eksiksiz hâle getiremezdi.

Her dinde tayin edilen yasaklarla ortak olan ikinci nokta şu ki herhangi bir din içinde belli şeyler, belli zaman, belli yer, belli taraf- yöneliş, belli hareket... kutsal, diye görüldükten sonra, bu nesne, mekân, zaman, taraf, hareket... ile ilgili bir dizi yasaklar oluşmaktadır. Nesne denildiği zaman dinî faaliyetlerde kullanılan kutsal kitaplar, doğal ve yapay maddi eşyalar dikkate alınmaktadır. Zaman denildiğinde, din itikatlarının ortaya çıkışı ile ilgili belli gün, ay, yıl veya kısaca bir vakit dikkate alınmaktadır. Yer denildiğinde dinlerin ortaya çıkışı ile ilgili olan bir şehir, kale veya dinî faaliyet yerleri dikkate alınmaktadır. Taraf denildiğinde, dinî inanış sebebiyle ulu görülen taraf (sağ veya sol gibi) kutsal mekân olarak yerleşen yön... ler dikkate alınmaktadır. Hareket denildiğinde ise bunun dairesi çok geniş olup, dinlerle ilişkili faaliyetler ile ilişkili olan davranış-şekiller ve yukarıdaki sahâlârla ilişkili hareketler göz önünde bulundurulmuştur. Dinî hâyâtta, yukarıdaki sahâlâr âdetlerdeki sahâlârdan ciddi şekilde farklılaşmaktadır. Bu sahâlâra saygısızlık etmek, istediği şekilde davranmak ve sınırlamak, yersiz kullanmak, bu sahâlâr ile âdetteki hâyâtî sahâlârı karıştırıp aynı şekilde korunması gereken yasaklar sayılmaktadır. Mesela, Uygurların inandığı yukarıdaki dinlerin her birinde birtakım maddi nesnelere var olup bunlar yüceltilip kutsallaştırılmıştır. Onlara dokunmak, kirli bedenle yaklaşmak, onları âdetteki nesnelere aşağı yere koyma veya karıştırıp koymaktan aynı şekilde yasaklanmıştır. Bu dinlerin yaratıcılarının doğduğu günler, dinin ortaya çıktığı günler, bu din inançları boyunca İlah'ın alemi inşa ettiği günleri, bu dinlerin insanlar için belirlediği oruç günleri benzer şekilde kutsal zaman niteliğinde görülüp, bu vakitlerde kötü işler yapmayı, kötü hâyâllerde olmayı katı biçimde yasak etmiştir. Herhangi bir din ortaya çıktığında ve önemli faaliyetler yüz verdiğinde yerler-şehirler, dinî faaliyet mekanları, yüce mekânlardır, diye düşünülerek buralarda kötü işler yapmayı, rastgele davranışlarda bulunmayı, kötü söz ve rastgele sözler kullanmayı yasak etmiştir. Uyarmamız gerek ki, bütün dinlerde kabristanlık aynı şekilde kutsal diye görülüp önemli bir yasak konusu olarak sayılmaktadır.

Fakat her bir dinin yasaklar sisteminde yine son derece büyük farklar mevcuttur. Dinlerin gelişiminde meydana gelen her dinin inancı ve yasaklarında sanki çok yakın bir ilişki veya vekillik ilişkisi olduğu duygusunu vermektedir. Hâlbuki, bu dinler arasındaki mahiyet benzerliği değildir. Çünkü, insan kendi sınırlı akli sermayesi, hissî duygusu, sınırlı maddi koşulları altında yaratılan manevi neticelerinde benzerlik mevcuttur. “Dinî düşünce tarihinde değiştirilen ve değişmesi gereken maddi yasaklar olmadığından belki yasaklar arkasındaki amacından ibarettir.”¹³² Elbette, dinî inançların benzer olmaması sebebine uygun olarak yasaklarda farkların olması doğaldır.

Her bir dinin yasakları arasında büyük farklar vardır. Kısacası, her bir dinin ilahı, peygamberi, olduğu yeri ve zamanı benzemediği için bunlara ait yasaklar da farklı olmuştur. Genel duruma bakıldığında nispeten gelişmiş olan dinler, özellikle dünyevi dinler ilkel inançlardan kalan yasakları dışlamıştır. Böyle bir dışlama tutumu bahsedilen dinlerdeki temel inançlar sebebinden olsa gerek ki yine bir taraftan, dinlerdeki amaçlarının benzememesi ile ilkel inanca mensup pek çok görüşün hurafe kategorisine katılması sebebiyledir. Yapay dinlerin yasaklarının ilkel inanca ait yasaklara göre nispeten merkezîleşmesi aynen din terakkiyatındaki tapınma konularının önemli derecede azalıp ve yükseldiğini aksettirmektedir. Fakat, bu yapay dinler ilkel inançtan kalan çeşitli terkipleri kendi içine almadığı anlamına gelmez. Tam aksine insanın ilkel düşüncedeki efsanevî düşünce, animizm düşüncesi ve hissi etki düşüncesi gibi yapay dinlerin ortaya çıkış zemini sayılmaktadır. Aynen Taylor’un söylediği gibi: “Aslında animizm görüşü bedevîlerin dinî olsun veya medeniyet sahibi hâkların dinî olsun, hepsi din felsefesinin esasıdır.”¹³³ Yapay dinlerin çoğunda tabiattaki nesnelere kutsal ve sade, temiz ve temiz olmayan diye ayrılrsa da ancak bu sahâların ayrılmasındaki ölçü çoğu zaman bu dinlerdeki temel dinsel inançlar tarafından belirlendiği için birbirinden farklı olmuştur. Kısacası, belli dinde kutsal ve tekin olmayan yasaklı konular yine başka bir dinde âdetteki nesne hatta yirginiçlik nesne olması mümkündür. Dinlerin gelişmesinde bir milletin belli dinî inancından vazgeçip yine yeni bir dinî inancına geçişi, yalnız yasaklarla değil, belki bu milletin bütün manevi şekli ve kültürünün de değişimine işaret etmektedir. Uygurların ataları kendilerinin ilkel inancı

¹³² [Almanca] Ernest Cassirer: «İnsan Hakkında» Gen Yan tercümesi, Şanhey Tercüme Yayını, 1985 yılı, 12. ay yayını, 135.sayfa.

¹³³ [İngilizce] Edward Taylor: «İlkel Kültür» adlı kitabının 11. Bölümü «Animizm Görüşü», «20.Asır, Batı Din Medeniyetçiliğine Ait Makalelerden Seçmeler» a basılan, 1. cilt, Şanhey Üç Birleşme Yayını, 1995 yılı, 1. yayını, 24.sayfa.

esasinda Şaman dinini meydana getirmişlerdir. İlkel inanç ile Şaman dinî arasında temelde karşıtlıklar olmaması sebebiyle önceki tabiat itikatçılığını pek çok tabiat sıfatındaki “ilah” lar, her şeyde bir ruh (can) var diye görüldüğü için ilkel büyücülük Şaman dininde daha fazla artmıştır. Şaman dininde tabiat dinlerindeki inançlar esas olarak kabul edilmiştir. Uygun yasaklar da elbette Şaman dinî dairesinde var olmuştur. Hâlbuki, bu tam da Uygurların pek çok ilkel görüşleri ve âdetlerinin Şaman dinî hamiliğinden sonraki devirlerle birleşip gelmesinin sebebindendir. Şaman dinî Uygurlar ve diğer Türk diline mensup hâklar arasında az sayıdaki kişiler tarafından olsa da bugüne kadar korunup devam etmesiyle pek çok ilkel âdetlerin yasak şeklinde bugüne kadar yayılması sorumluluğuna sahipti ve başka dinlerin etkisini uygun şekilde benimsemişlerdi. Fakat Şamanizm gözetimindeki pek çok hurafeli görüş ve şekil-âdetlerde baştan sona dışarıdan giren dinlerin hücum etmesi konusu olmuştur. Sonraki devirlerde İslam görünümünü alan Şaman âdetlerinin var olması bu karşıtlık ile muresse doğal gövdesi olup sayılmıştır.

Uygur atalarının ateşperestlik inancı, onların ilkel inancı ile bazı yönlerden aynı olma özelliğine sahiptir. Özellikle güneşe tapmak (genellikle, nur kaynağına tapınmak) ve ateşe tapınmak arasında Asya hâkları içinde eskiden beri var olan bir iş olsa da ancak Ateşperestlik bu tür inançları artırmıştır. Ateşperestlikteki pek çok görüş (özellikle tabiatı kirletmemek) insanın kendi ile tabiat arasındaki harmoni ilişkisini koruyup ve devam ettirmek isteğine uygun gelmektedir. Bununla birlikte Uygurların ataları ateşperestlik inancıyla yakınlaşıp bu dinin pek çok yasaklarını kabul etmiştir. Bugün Uygurlar arasında korunan pek çok tılsıma ve büyüye dayalı görüşler ve yasaklar bu fikirlerimizin delilidir. Mani dinini ele alırsak, Mani dininin dinî teşebbüsünün temelinde birkaç din esasındaki karışık görüşler olduğu için bu dinin temel görüşleri Uygurlarda kendine göre bir yer bulmuştur. Özellikle hâkim tabakaların millete yardım etmesi ve onu genişletmesi neticesinde, hâkımın pek çok görüş ve âdeti mecburi ve ihtiyari bir şekilde kabul ettiği açıktır. Üstelik, İslamiyet’ten önceki Uygur hükümdarlarının sadece her dine karşı gösterdiği hoşgörülü tutum çeşitli dinî inançlar ve yasakların birlikte var olmasına, yasak âdetinin güçlenmesine imkân vermektedir.

Buda dinî Uygurların ataları arasında yayılması Mani dininden daha önceki, ateşperestlik dininden biraz sonraki devirlere tesadüf etmektedir. Bu dinin yasaklarının güçlü tabaka görünümüne sahip olması – Bu dine inanmayan kişilerin bu dinin yasaklarını da değersiz görmesi hatta önem vermemesini ortaya çıkarmıştır. Üstelik Uygurların ataları

yaşadığı toprakların her yerinde hatta şehir ile köy arasında da her dinin ortaya çıkış hacim ve derecesinin benzer olmaması hem dinle oluşan âdet-şekillerinin benzememesi gibi farklar var olmuştur. Bu fikirlerimizi bölgemizin tabii olduğu arkeolojik kazılar içindeki örf-âdet ile ilgili materyaller ve yazma vesikalardaki âdet-şekillere ait beyanlar ispatlamaktadır.

İslam dinî Uygurlar için hem kültür bakımından hem de örf-âdet bakımından kesin ıslahatlar tarzında meydana getirmiştir. İslamiyet'ten önceki bütün medeniyetler yeni bir güç önünde inkâr etmekle karşı karşıya gelmiştir. Uygur düşünce tarihinde hiçbir din İslam dinî gibi bütün milletlerde yaygınlaşmamış, dolayısıyla gerçek hâyâtın farklı sahâlarına etki edip gelmemiştir. Demek oluyor ki, İslam dininin bütün bir Uygur milletinin ortak inançlarında dolaşması Uygurların kültürlerinde, gerçek hâyâtında köklü değişimleri ortaya çıkarmıştır. Uygur toplumunda birkaç çeşit dinin aynı veya farklı oranda var olması mümkün olmamıştır. İslam dinî öncelikle hem ilkel inanç ve örf-âdetlere hem de her bir dinin etkisinde meydana gelen kazanımlarına darbe indirmiştir. Buda ve Mani inançları devrinde meydana gelen pek çok kültür ve sanat kaybolursa da hâlk arasında kök salan, hâyâta sinen âdet-kaideler, bütün yasak âdetleri belli derecede korunup kalmıştır. Pek çok ilkel düşüncede İslamiyetle ilgili görüşler sinmiş veya ilkel inançlardan kalan âdetler İslam'a göre anlatılmış veya düşünülmüştür. Hatta şöyle söylemek gerekirse, Uygurlar atalarının önceki inançları temelinde şekillenen bütün kültürünü İslamiyetle gizleyip örtmüştür.

Her din efsane ile yasağı kendisine ait önemli bir belge saymıştır, hatta bu iki tür etken dinin dıştaki kabuğu niteliğinde bu dinin inançları ve nüfuzunu muhafaza etme, devamlı hâle getirme rolünü oynamıştır. Fakat dinî koruyan bu etkenler kendinden de güçlü etken ve asıl güç (hükümdarlık katmanlarının yardımı ve teşebbüsü) ün vekilliğinde yayılan yeni dinle karşılaştığında yeni yayılan dinin efsane-rivayetleri (yani bu din inancını anlatan hikâyeler) ve yasaklar yerine geçip hâlk arasında yayılmıştır. Fakat, manevi âdetlerdeki varisli olma özelliği sebebiyle önceki efsaneler ve yasaklar yeni efsane ve yasaklar ile birleşip hâlk edebiyatı ve âdet-şekillerinin çoğalmasını sağlamıştır. İpek yolu bağlantısına katılan milletlerin, özellikle çok çeşitli dinî inançları kabul eden milletlerin, hâlk edebiyatı ve âdet-şekillerinde böyle bir durum daha fazla belirgindir.

Yukarıdaki beyanlarımızdan yine şunu hissetmemiz mümkün ki, bugünkü Uygur hâlk yasakları tıpkı Uygur hâlk kültürüne ve örf-âdetlerine benzer çok kaynaklı, çok sınırlı, senkretik manevi inanç hadisesi olup sayılmıştır. Elbette, Uygur yasaklarının tamamını belli dinlere mensup diye kesinleştirmek de olmaz. Pek çok dinî yasakta geçiş, değişme ve

kapalılık mevcuttur. Bunun üzerine tecrübeye dayalı yasakları belli dinle alakalı diye görmek mümkün değildir. Hurafe yasakları insanın sınırlı akli kuvveti ve ilkel devirlerinden kalan tefekkür usulünden görmek gerek ki, onları hiçbir zaman bir dine bağlamak ilmî hüküm sayılmamaktadır.

5.2. İnsan Hayatına Ait Yasaklar

5.2.1. İnsan Bedeni ile İlgili Yasaklar

İnsanı ele aldığımızda beden (veya ten) en önemli nesne olup belli manadan söylemek gerekirse beden demek hâyâta sahip olmak demektir. Üstelik, ilkel insanlardan günümüzdeki insanlara kadar, bedeni çok önemli fikir konularının olduğu bir sırada görüp, vücut hakkında sürekli düşünülmüştür. En ilkel devirlerde meydana gelip oluşan ruh düşünceleri, efsaneler (özellikle yaratılış efsaneleri) çeşitli şekildeki tasvirî sanat numuneleri ve bunun gibi güzellik-kötülük hakkındaki bakış açıları aynı bedeni merkez yaparak meydana gelmiştir. Çeşitli dış çevre ve koşulların ihtiyacı ile meydana gelen fiziksel değişimlere türlü manalar yükleyip, kendi bedeniyle ilgili çeşitli inanç, âdet, bütün yasakları şekillendirmektedir. Belli manada söylersek, Uygurların bedene yönelik yasakları ve tebliğ düşünceleri pek çok olup işte bu yasaklar ve mesaj verme düşünceleri sonuç olarak bedeni korumak amacıyla meydana gelen manevi hadiselerdir.

Biz bu bölümde Uygurların insan bedenine ait yasakla ilgili âdetlerini şu iki nokta boyunca açıkladık:

Biri, kişilerin kendisinden başka insanlara yönelik olarak uyması gereken yasaklar ve yasak düşünceleri; yine bir diğeri, bedendeki çeşitli özellikler ve onlarla alakadar hareketlerle ilgili yasak âdetlerinden ibarettir.

5.21.1. Başkalarının Bedenine Dair Yasakla İlgili Âdetler

Uygurlarda çok eski devirlerde animizm düşüncesi, her tür dinî inanç ve toplumsal koşul gibi sebepler nedeniyle, insanların farklı olmasıyla bu fark hem yalnız fiziki yapı yönünden hem de güç- kudret, akli kuvvet, sihri kuvvet ve benzeri şekilde de ifade edilmiştir.

Onların yaptığı işler ve toplumsal yeri sebebiyle onlar, farklı karaktere veya kutsal veya hatalı olma özelliğine sahiptir, diye düşünülüp gelmiş ve gelmektedir. Bu sebepten, Uygurlarda her kişi akıl yönünden kendisi dışındaki insanları da kutsal veya kusurlu diye iki kategoriye ayırıp onlara yönelik pek çok yasakları şekillendirmiştir.

5.21.1.1. Kutsal insanlarla ilgili yasaklar

Eskiden itibaren Uygurlar, insanlarda bir tür gizli kuvvetin varlığına inanmıştır. Özellikle bazı insanlar toplumsal mertebenin yüksekliği ve meşgul olunan mesleğin özel oluşuna dayanılarak, “kutsal kişiler” diye tasavvur edilmişlerdir. Böyle “kutsal” kişilerin gizli gücü çok olup onlar başka insanlara zarar getirmiş veya baht-şans da hediye etmiştir. Bundan dolayı Uygurların ataları onları yasak konusu niteliğinde görüp, onlarla yakınlaşmak, dokunmak ve söyleşmekten özellikle dikkat etmiştir. Uygurların nazarında “kutsal kişiler” hakan-padişah, vezir-vüzera gibi yeri yüksek insanlar; din ve büyücülük faaliyetlerinin yerine getirildiği hukuku elinde tutan büyücü-bahşi, cadılar ve nezire-çırağ işlerini yönetmek gibi; tasavvuftaki “evliya” lık makamına ulaşan “pir” ve “hoca” ları göstermektedir. Bunların tümü hâlk tarafından ulu ve kutsal sayılmakla birlikte, yine tehlikeli ve felaket getiren kişiler diye de sayılmaktadır.

Uygurların ataları tarihte hakan-padişahlarını kutsal bilmiş ve bu hakanlar da kendilerini kutsal ve ulu saymıştır. Onların kutsallığı şurada ki, onlar öncelikle devlet hukukunu düzenler, yine onların çoğu kendisini Tanrı'nın “seçilmiş kulları” veya “oğulları” yerine saymaktadır. Uygurların ataları Şaman inancında olduğu zamanlarda onların hakanlarının kendilerini gök cisimleri görünümündeki Tanrılar ile birleştirip düşünmeleri, kendilerine “Tanrının oğlu” manasındaki “Tanrıkut” adını vermeleri... Bu fikrin örneğidir. Göktürk hanlığı ve Orhun Uygur hanlığının hakanları kendilerini tabiat Tanrıları ile birleştirip, kendilerinin Tanrılar ile yakın ilişkide olduğu için kutsal olduğunu bildiren “Ay Tanrı'da Ulu Olmuş Kutluk Bilge Kağan”, “Gün Tanrı'da Ulu Olmuş Güç Güçlü Bilge Kağan”, “Tanrı Olmuş Devlet Tutmuş Bilge Kağan...” gibi adlarla adlandırmışlardır.

Padişahlar ve hakanlar toplumsal hukukun merkezî ifadesi olduğu için onların gücünün büyüklüğü ve âdetteki kişilere getirdiği tehlike konuları mevcut durumdadır. Fakat böyle durumlar âdetteki kişiler ve hâlkın gözünde bir tür sihri güç vasfında tasavvur edilip

yasak konularına karışmıştır. Neticede âdetteki kişiler hakanlarının ismini doğrudan adlandırmamış, onlarla yakınlaşmamış, rahatsız etmemiş, birlikte yemek yememiş, özel eşyalarını kullanmamış, onların kendileri üzerinde kötü hüküm çıkarmasından korunmak gibi bir dizi yasakları şekillendirmişlerdir. Bununla birlikte padişahların yanındaki vezirler, görevliler, han-melikler, şehzade-tiginler benzer gizli güçlere sahip tehlikeli ve mukaddes kişiler diye görülüp onlar da önemli yasak konularına karışmıştır. Kölelik ve feodalite sistemi koşullarında, kişilerin derecesinin aynı olmaması sebebinden padişah ve ordu mensuplarının gizli güce sahip tehlikeli, mukaddes kişiler diye görülmesi yavaş yavaş güçlü bir sisteme, hatta kanun-nizamlara karışmıştır.

Âdetteki kişiler padişah ve ordu mensuplarını kutsal, diye düşünüp onlara ilişkin birtakım yasakları şekillendirmekten başka, padişahlar da kendi hâyâtı ve faaliyetleri dairesinde birtakım yasaklara saygılı olmuştur. Böyle yasakların çoğu padişahların yemek yemesi, yatıp-kalkma, insanları kabul etme, yaşama... yönlerinden ifade edilmiştir. Biz Uygur padişahlarının tarihte hangi yasaklara uyduğunu tam olarak delillendirip veremiyoruz. Fakat Kaşgarlı Mahmut'un «Divânü Lügâti't-Türk» adlı eserinde padişahların yemek yeme aletleri hakkında şöyle bir beyan vardır: “Tamgalı: Bir kişilik sofrâ, örtü. Aslı ‘tamğalığ’ olup ‘tamğılık’, ‘tamğılanğan” demektir. Âdette padişahlar kendisine özel sofrâ ve tepsiyi başkaları kullanmasın, diye üstüne damga basıp konulmuş, bunlarda bir kişilik şarap ve yemek yenilebilirdi...”¹³⁴ Görülüyordu ki, padişah-hakanlar yemek yerken yemek takımlarını başkaları ile ortak kullanmamak gibi yasaklara uymuştur. Yusuf Has Hacib de «Kutadgu Bilig» te hükümdarların yemek-içmek, zehirlenmeye yönelik aynı şekilde bazı tehlikeli durumlara uğramanın mümkün olduğu hakkında beyitlerinde şöyle bahsetmektedir:

- 2890 “Bu boğazdan gelir beye, bütün tehlikeler,
Bu boğazın tadı aşçı, içkicinin elindedir
- 2891 Bu aşçı, içkici sadık olmazsa,
Beyin yemesi-içmesi çok güç olur.

¹³⁴ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay, 1. yayını, Uygurca, 1.Cilt, 682-683. sayfalar.

2902 İçkisini görüp kendi eliyle yapsın,

Mühürleyip kendinî koruma altına alsın.¹³⁵

Bundan başka padişahların yürüyüş-duruş yönünden, kısaca onların kılık-kıyafet, güzellik-süsleri, saç ve sakal, bıyık tarzları gibi konuların detaylı şekilde belirtilmiş olması mümkündür. Mesela, eski Kösen padişahlığında hâlk arasında saçın kesilir, kısa saç hâline getirilebilir, Kösen devletinin hâlkının aksine de kaideye göre Kösen devletinin şahlarının saçını kesmesine izin verilmezdi. «Eski Tanname», «Kuzey'deki Sülaler Tarihi. Güney Yurtları Tezkiresi», «Yeni Tanname. Batı Yurtları Tezkiresi» gibi kitaplarda, Kösen şahlarının saçını kestirmemesi hakkındaki malumatlar hatırlatılmıştır. «Süyname. Batı Yurtları Tezkiresi» deki malumatlarda esas alınan, eski Hoten padişahlarının saçını kesmesine izin verilmemesinin dışında, yine onlar saçlarını kimhap, telpek içine düğümleyip başkalarına göstermemişlerdir. Rivayetlerde göre kim padişahların saçını görürse, o kişinin o yıldaki hasılatı çok az olurmuş.¹³⁶ Görüldüğü üzere uzun saç padişahların bir tür süsü olmakla kalmayıp, daha önemlisi onları görevliler ve hâlktan farklı hâle getiren önemli bir işaret olarak sayılmaktadır.

Yasaklı kişi ile yine bu kişinin sahip olduğu ilahilik ile de ilişkilidir. Uygurlarda eski devirlerde ilahi hukuku, dinî faaliyet ve törenlere ait yetkileri elinde tutan kişiler “şaman”, “bahşi”, “kam” adları ile adlandırılıp onların büyücülük ve cadılık yolu ile ilah, cin-kötü ruh ve insanlar arasındaki ilişkiyi meydana getiren kişiler olduklarına inanılmıştır. Bunun için onlar kişiler tarafından yasaklı insan yerine konulmuştur. Âdetteki kişiler onlara özel bir bakış açısına sahip olmuş, onlara itaat etme psikolojisi olarak da ifade edilmektedir. Bu durum aynı zamanda onlarla ilişkili bazı yasakları şekillendirmiştir. Yine bir taraftan, eski devirlerde büyücü ve kamlar hakimiyet dairesindeki dinî faaliyetleri yönetenler olup onlar bazen de belli hâldeki işleri veya nesnelere yasaklı hareket veya yasaklı varlık vasfında belirleme hukukuna sahiptir. Perihun ve kamların kendi yasak konuları olduğunda, onların kullandığı çeşitli aletler de yasaklı nesnelere sayılmıştır. Mesela, Uygur bahşilerinin kullandığı def, saz, ayna, hançer, kamçı, ip, ağaç, dal (özellikle iğde ağacının budağı), tuğ-alem ve kandil (bazen de lamba) gibi yasaklı şeyler olup âdetteki kişiler onları tutma,

¹³⁵ Yusuf Has Hacib: «Kutadgu Bilig», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı 5.ay, Pekin 1.neşri, 613-615. Sayfalar.

¹³⁶ Liu Şigen, Çin Liyaneyev: «Eski Kösen Devletinin Tarihi», Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1992 yılı, 8.ay neşri, 197. sayfa.

kullanma, geçici olarak alma, hatta bakma hususunda dikkat etmiştir. Demek ki, bunlar aslında âdetteki şeyler olsa da ancak onları kullanan bahşi ve kamların kendileri ilahi özelliğe sahip insanlar, diye görüldüğü için, işte bu nesnelere de gizli ve yasaklı nesnelere dönüşmüştür. Yine bir taraftan, bahşi ve kamların kendi de bu şeyleri başkalarına kolay kolay göstermez, tutturmaz veya kullandırmazmış. Âdetteki insanların eli değse, gücü yok olur, diye düşünülmüştür.

Uygurlar yine bazı durumlarda bilgili kişileri ve tasavvufta “evliyalık makamı” na erişen kişileri “kutsal kişiler” olarak görmüş, onlarda âdetten hariç gizli kuvvet var, diye inanmışlardır. Buna uygun olarak onları yasaklı insanlar, diye sayıp onları sinirlendirmek, öfkesini harekete geçirmekten son derece yasak tutmuşlardır. Bu tür yasaklar aşağıdaki durumlarda gerçekleştirilip ifade edilmiştir. Yine onların sözleri gizli güce sahip olduğu için onların dedikleri muhakkak meydana gelmiştir. Eğer onların öfkesini harekete geçirecek olurlarsa onlar lanetler veya kötü söz etmişlerdir. Bu tür lanetlemeler hemen gerçekleşme özelliğine sahip olduğundan insanların onları kızdırmasından katı biçimde yasak etmişlerdir. Uygurlar böyle durumları “dua kötüye uğrarsın” diye ifade etmişlerdir. Günümüzde de hâlk arasında kişiler büyük ulemaların “kötü dua” sına maruz kalmaktan sakınıp, onları imkân oldukça razı ederek onların “güzel duası” na erişmeyi düşündükleri durumlar korunmaktadır. Yine mesela, Uygurların birkaç yerdeki hâlkının hâyât durumu ve yerli üretim özellikleriyle ilişkili rivayetlerde büyük öğretmen Apak Hoca belli yerlerdeki hâlka “kötü dua” ettiğinde bundan sonra oradaki hâlkın yoksulluktan kurtulamadığı veya birçok tarım, meyvelerin buralarda iyi şekilde yetişmediği söylenmektedir. Bunların hepsinde “Uluları sinirlendirip kötü duaya yakalananların kötü akıbeti.” sürekli abartılarak hikâye edilmiştir.

Uygurlarda kutsal, diye bilinen kişilerin yine başka türdeki kişileri de kendi içine alması mümkündür, fakat hepsi hemen hemen yukarıdaki üç kategoriye tabidir. Gerçekten hakan-padişahların gizli güç-kuvvete sahip, onların Tanrı ile münasebeti var diye düşünülmesi Uygurlarda İslam inancı devrinden itibaren azalmıştır. İslam çevresinde yine devamlı faaliyet hâlinde olan Şaman, bahşi-efsuncular, İslam dinî bilimlerini sağlamlaştıran ulemalar yeniden “kutsal insan” gibi yeni yasak konuları getirmiştir. İslam dinindeki insanı insandan ulu görmek... gibi hareketlere, psikolojiye karşı katı duruş ve sınırlamaya bakmaksızın, tasavvuf “evliya” ları mucize sahibi ve gizli güce sahip olarak göstermektedir.

Genel görünüşe bakıldığında mukaddes insanlara yönelik yasaklar kaybolmamıştır. Böyle olduğu hâlde çoğu kısmı menfaat açısından kendilerini hurafe esasından ayırmıştır.

5.2.1.1.2. Kusurlu insanlarla ilgili yasaklar

Uygurlarda kusurlu insanlarla ilgili yasaklar esasen aşağıdaki birkaç tür kişide ifade edilmiştir.

Birincisi, âdetli kadın

İkincisi, bebekli kadın

Üçüncüsü, cünüp kişi

Dördüncüsü, ceset

Beşincisi, hasta insan

Kusurlu kişilerle ilişkili yasaklar sonuçta başka kişilerin kendinî koruması için meydana gelmiştir. Yine onda pek çok hurafî terkipler (mesela, hissî tesir, ruh görüşleri) de mevcuttur. Kusurlu diye görülen yukarıdaki türdeki kişiler ait oldukları yönden “kusurlu” olsa da ancak tıpkı “kutsal kişiler” e benzer bir dizi yasakların konusu olarak sayılmışlardır. Hâlbuki, hâlk içinde “kusurlu” diye görülen yukarıdaki kişilerle ilgili yasaklar daha fazla sert ve çoktur. Bu yasaklar esasen yukarıdaki türde “kusurlu kişi” lerle karşılaşmaktan yasak etme, onlara bakmaktan yasak etme, onlarla konuşmaktan sakınmak, onların kullandığı nesnelere kullanmamak, onlar ile fiziki yönden yakınlaşmamak, onları belli toplumsal faaliyetlere katmamak, hatta onların kullandığı eşyaları başkalarına göstermemek... gibi yönlerden açıklanmıştır. Âdetteki kişiler “kutsal kişiler” le ilgili yasaklarda çoğu zaman itaat ederek baskıyla karşılaşsa da pasif duruma geçtiğinde “kusurlu insanlar” la ilgili yasaklarda aktif durumda karşı tarafı sınırlama tutumunu ifade etmektedir. Bunun üzerine yukarıdaki türdeki kusurlu kişiler de benzer fikirlerdeki bu bir dizi yasaklara itaat etmişlerdir.

Biz burada “kusurlu insan” larla ilgili yasakları detaylı bir şekilde söylemedik. Tekrarlanmaması için âdetli kadın ve bebekli kadınlarla ilgili yasakları “Doğumla İlgili Yasaklar” kısmında, cünüp kişilerle ilgili yasakları “Cinsel Hâyâta Ait Yasaklar” kısmında, ölüyle ilgili yasakları “Ölüm-Defin Perhizleri” kısmında açıkladık.

Dikkat edilmesi önemli bir durum şu ki, ister kutsal ister tekin olmayan insanlar için olsun ve ister kusurlu ister tehlikeli insanlar için olsun, bunların yasak tutma usulünde devamlı kullanıldığını onları âdetteki kişilerden ayırt eden çeşitli yerlere getirmişlerdir. Hepimizce belli olduğu üzere eskiden itibaren hakan-padişahlar, kasr-saray ve ordularda yaşadığından âdetteki hâltan ayrılmaktadır. Rahip ve rahibeler buthane ve sangramları mekân tutmuşlardır. Perihun ve bahşiler insanlara yakın olmayan yerleri mekân edinmişlerdir. Günümüzde Uygurlar arasında pek çok dahan ve perihunlar evlerini insanlarla sık oturduğu mahâllelerden uzak yerlerde, kabristanlık yanlarına kurmuşlardır. Tarikat yolunu tutan zahitler, sofuların hanika, mescit ve mezarları da benzer şekilde insanlardan belli dönemlerde ayrı tutulmuştur. Hastalığa yakalanan hastalar herhangi bir yerde ayrı bekletilirdi. Ölüler defnedildiğinde, vs. Kutsal ve kusurlu diye görülen kişileri âdetteki kişiler grubundan ayırmak gibi bir usul çok eski zamanlardan itibaren dünyevi kapsamlardaki ortak âdetlerde dolaşmaktadır. Görüldüğü gibi âdetteki gibi işitilen böyle farklılıklar aslında çok eskiye dayanan yasak belirlemeleri olup bu belirlemeler tehlikeli bölge, sınırlı bölge anlamını koruyarak aslında, onlara çeşitli kültür manaları yüklemiş, günümüzde bizim görmüş olduğumuz her türlü kültür numuneleri kısaca, ordu-saray şeklindeki eski şehir kültürü; buthane, bin ev, mescit, kilise, hanika şeklindeki dinî kültür; kabristanlık ve mezar şeklindeki defin kültürünü... de geliştirmiştir. Bizim görüşümüze göre, insanlar işte böyle sınırlamalar üzerinden toplum ve tabiattaki her tür tabaka ve yerleri “kültür mekânı” tarzında farklı hâle getirmiştir. Bununla birlikte her bir tabaka ve yerlerin ve bunlarla ilgili kişiler arasında belli bir yere kadar korunup her bir kültür çevresindeki kişilerin belli yasaklara, tertiplere itaat ederek toplumun belli kalıplarının, modellerinin ve sistemlerinin ortaya çıkmasına esas olmuştur.

5.2.1.2. Kendi Bedenimiz ile İlgili Yasaklı Âdetler

Materyallerden ve yapılan incelemelerden bildiğimiz kadarıyla, Uygurlar bedendeki her bir azanın özelliği ve fizyolojik hareketine yönelik yürütülen uzak mesafeli düşünceleri ve basit inançlar temelinde şekillendirilen habercilik görüşleri çok fazladır. Üstelik insan bedenindeki her bir aza ve terkiplerle ilgili ilgi çekici ve anlamlı yasak sınırlamaları da hâlk arasında epey geniş şekilde kalıplaşmıştır. Biz bu bölümde Uygurların kendi bedenine yönelik tutulan yasak tutumlarını şu üç nokta boyunca inceledik.

1. Bedenin görünümüne ait yasaklar
2. Beden azalarına ait yasaklar
3. Bedenden ayrılıp çıkan iltihap ve sıvılara ait yasaklar (beden iltihaplarına ait yasaklar)

(1) Bedenin Görünümüne Ait Yasaklar

Bedeni Açık Bırakmaya Ait Yasaklar

Uygurların bedeni çıplak tutma hakkındaki görüşleri çeşitli tarihî devirlerde çeşitli görünümler almıştır. Fakat genel durum şu ki, Uygurlar tarihten beri bedeni çıplak bırakmayı veya bedenini göstermeyi katı bir şekilde yasaklamıştır. Uygurlar kısaca hangi dine inanırsa inansın bu süreçlerde çıplak bedeni göstermeyi büyük bir ahlâksızlık özelliği olarak tanımlamıştır. Fakat Uygurların tarihte inandıkları dinlerin, bedeni kapatma derecesine koydukları talepleri her zaman benzer olmamıştır. Bu dinler içinde Buda dinî bedeni çıplak bırakmaya yönelik nispeten belli bir serbestlik tutumunu gösterse de ancak bu durum yine de basit olmamıştır. Von Gabain «İdikut Uygur Hanlığında Hâyât» adlı eserinde bu devirdeki Uygurların bedeni çıplak bırakmayı yasak etme âdeti hakkında şöyle malumatlar vermiştir: “Uygurlar insan derisinin dışarıya açılmasından korunmaya çalışmıştır. Ağır fiziksel çalışma gerektirmeyen durumlarda iki ayağını açık tutmamıştır. İşte böyle istekler sebebiyle, insanlar bazen de Buda’yı da örs, yani İdikut Uygurlarının önceden giydikleri çizimleri giydikleri durumlarda çizilmiştir.”¹³⁷ Görülüyor ki, Uygur Buda rahipleri de aynı şekilde yüz ve elinden başka beden azalarını açık bırakmaktan sakınmıştır.

İslamiyet ve çevresindeki Uygurlarda, bedeni çıplak tutmayı ağır karşılayan dinî sınırlama ve ahlak noktasından böyle işlerden yasak tutan âdetler vardır. Böyle durumları Uygurlar “avret” sözü ile ifade etmiştir. “Avret” Arapça söz olup manası “Kapatılması gereken nesne, insanı utandıran nesne, cinsî aza veya alt beden” denilen manaları bildirmektedir. Uygur toplumunda “avret” erkek ve kadın bedeni için farklı azaları göstermektedir. Genellikle İslam hükmünde kadınların yüzü ve el bileğinden itibaren parmak ucuna kadar olan yerlerden başka bütün azalar avret sayılıp mutlaka örtülmesi buyurulmuştur. Bedenin herhangi bir bölümü ve azasının açılması yasaklanmıştır. Bundan

¹³⁷ [Almanca] Von Gabain: «İdikut Uygur Hanlığında Hâyât», Çince tercümesi, Turfan şehir tezkire tahrirlik işhanesi neşri, 1989 yılı, 8.ay, 1.neşri, 94.sayfa.

başka, farklı fikirde olanların girişimleriyle kadınların yüzü de avret sayılmakla birlikte ancak el uçlarının açık bırakılabileceği belirtilmiştir. Erkekler için avret sayılan beden azaları dizden göbeğe kadar olan aralık olup, bu yeri mutlaka kapatmak gerektiği buyurulmaktadır. İşte böyle hükümlerin etkisiyle 20. yüzyılın 50'li yıllarına kadar olan zamanda Uygur kadınları dışarı çıktığında veya kendi eşleri ve çocuklarından başka erkeklerin yanında mutlaka bedeninin bütün azalarını bürüyüp kapatmaktadır. Bu durum yalnız kadınların en temel ve önemli yasak işi olmamış, yine dinî cemiyet tarafından da katı şekilde gözetilmiştir. Uygur erkekleri için dizden göbeğe kadar olan aralık avret, başka azalar açılabilir, diyen İslami görüşü, kabul etse de ancak onlar da âdetde üstündeki bedeni açık tutmayı veya kısa elbise ile dışarıya çıkmayı ve çalışmayı ağır şekilde karşılamış ve böyle işleri yasak etmiştir.

Uygurların bedeni çıplak tutmayı yasak etme âdeti yine onların kılık-kıyafetlerinin şeklini, ölçüsünü, kumaş niteliğini ve rengini de büyük ölçüde etkilemiştir. Uygurlar kılık-kıyafet giymede bedenin görünmesine sebep olacak ince, şeffaf, yarı açık veya çok dar kıyafetleri giymeyi yasaklamıştır. Buradaki maksat sonuç olarak bedenini göstermemek içindir. Fakat genel durumdan bakıldığında, erkekler için üzerindeki bedeni çıplak tutmak bazı durumlarda (mesela çalışmak) yasaklı iş değildir. Kadınlar için söylersek bu baştan sona sıkı bir yasaktır.

Uygurlar yine erkek-kadınların bedeni çıplak veya belli bir azasını çıplak hâlde bırakmayı yasaklamanın yanı sıra, erkekler ile erkeklerin bedenini, kadınlar kadınların bedenini görmeyi de yasaklamıştır. Böyle bir yasak yalnız “görmek” hareketi değil, yani çıplak durumda dokunmak, davranışta bulunmak gibi bu konularda konuşmak yönleri de ifade etmektedir. Hz. Muhammed'in hadislerinin birinde şöyle diyordu: “Erkeklerin, başka erkeklerin avretini görmesi; kadınların, başka kadınların avretini görmesi uygun değildir. Erkeklerin erkeklerle birlikte uyması, kadınların kadınlarla birlikte yatıp uyuması uygun değildir.”¹³⁸ İşte böyle klavuzlara uygun olarak Uygur erkekleri de birbirinin çıplak bedeni (avret sayılan kısmı) ne bakmayı, kadınların da birbirinin bedenine bakmasını yasak tutmuştur. Kolay şekilde veya zorunlu olmadıkça erkekler aynı yerde yatmazken, kadınlar da aynı yerde yatmazdı. Hatta, Uygurlar yurttaki çeşitli serrap, hamam ve banyolarda

¹³⁸ [Suriye] Ebu Zekerriyya Yahya İbni Şeref Anneveviy: «Riyazussalihin» («İyi İnsanlar Bahçesi»), Livan, Beyrut, Darül Kutbu'l İlmiyye (İlmi Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, hicrî 1402 yılı neşri, Arapça, 616.sayfa.

yıkanma yerleri birbirinden ayrı olup erkeklerin birbirinin çıplak bedenini görmemesi, kadınların da birbirinin bedenini görmemesi gibi amacıyla oluşturulmuştur.

Kısaca, Uygurlar arasında bedeni çıplak tutmak pek çok ağır karşılanan yasaklı bir iş sayılmıştır. Belki eski Uygur ecdatlarının bedenini belli kısımlarını açık tutmaya yönelik sınırlamaları boş olması mümkündür. Fakat biz bölgemizin herhangi bir yerinde bulunan ölümler olsun veya bin ev duvar suretlerindeki resimlerde olsun, onların benzer şekilde bedenlerini tam olarak kapattığı durumlara rastladık. Yine diğer bir durum da şu ki, Uygurlar âdette küçük oğlu, çocukları (yani, beş yaşının altındaki erkek çocukları) nı çıplak yürümesini kötü karşılamamaktadır. Ama yine de kızların küçüklükten başlayarak bedenini tam kapatması istenmiştir.

Uygurlarda bedeni çıplak tutmaya ait yasaklar günümüzde yavaşlamamıştır. Özellikle köylerde kadınlar gönüllü veya mecburi şekilde bedenini tamamen kapatarak yürümektedir. Şehirlerde farklı milletler ile geniş ölçüde karşılaşma, televizyon-sinema gibi kültür araçlarının etkisi ile nispeten açık giyimler şeffaf giyimler, hatta bedeninin yarısının tamamen görüldüğü giysiler az sayıdaki kişiler (özellikle kızlar) tarafından kullanılmaktadır. Ama göğüs ve cinsel aza gibi azalarını açık bırakmayı bu kişiler de kötü görmektedir. Başını, tüm saçını açık bırakmayı pek çok kişi yasak hareket, diye anlsa da yine bazı kişiler ihtiyari iş yerine saymaktadır. Uygur geleneksel baş giyimlerinin tarzına göre Uygurların baş giyimlerinin çoğu saçı tam kapatma özelliğine sahip değildir. İslamiyet'ten sonra inanca uygun olarak meydana getirilen çeşitli baş örtüleri, peçeler Uygurların geleneksel kılık-kıyafetleri dairesine girip çıplak bedene ait yasakların önemli şekilleri hâline dönüşmüştür.

Sonuç olarak, Uygurlar bedeninin avret sayılan kısmını açıp yürümez, dışarıya çıkmaz, başkalarına göstermezdi. Çıplak hâldeki kişilerle yatmazlardı (erkek-kadınlar=karı-koca bunun dışında) veya çıplak bedenin özellikleri hakkında konuşmazlardı. Bu Uygurların hâyâtında derin şekilde kök salmış, her insanın her zaman önem verdiği, bununla birlikte belli dairede tedricî olarak yavaşlayan yasaklarla ilgili hadisesidir.

5.2.1.2.1. Vücuttaki kemik ve kas ile ilgili yasaklar

İnsan bedenindeki kemik ve kasa ait yasaklar insanın fiziki yapısı hakkındaki büyüsel görüşler ve kas dışındaki bir dizi fizyolojik değişimlere yönelik yasaklardır. Uygurlarda kemik (insan iskeleti) ne ait yasaklar çok değildir. Böyle olduğu hâlde Uygurlar insan iskeletini korkunç nesne, diye görüp onunla yakınlaşmayı, tutmayı yasak etmiştir. İnsanların nazarında geceleyin iskelet (eti olmayan vücut) i görmek son derece kötü bir iş, diye sayılmıştır. Çünkü ölen kişiler bazen iskelet şeklinde insanlara geceleyin yaklaşabilir, cin-kötü ruhlar etsiz iskelet şeklinde insanların karşısına çıkabilir, diye düşünülen durumlar da vardır. Uygurlar İslam'dan başka dinlere inandığı zamanlarda yakarak defnetme âdeti vardır. Bu zamanlarda cesetin külünü korumak için özel kutular ve onları koruyan özel duvar gözleri, odalar vardır. Bazen de böyle kemik külü neziri biraz yükseğe dizilip koyulmuştur. İslamiyet'ten sonra devam ettirilen toprağa defnetme âdetinde insan iskeletinin etten çok daha uzun süre korunabilmesi sebebiyle, eğer cesetin konulduğu bir mezara yine bir ceset konulması gerekirse asıl cesetin iskeletini kabrinin bir tarafında yığıp durumuna göre sıralayıp koydukları durumlar vardır. İşte böyle yaparken de cesetin kemiğini doğrudan eli ile tutmayıp belki eldiven gibi eşyaları giyerek onunla tutup ve taşımışlardır. Âdetteki kişiler cesetin iskeletini görmekten, tutmaktan, taşımaktan özellikle sakınmışlardır. Genellikle Uygurlar cesetin iskeletini ruhu olan nesne, diye gördüğü için ona yönelik yukarıdaki gibi yasakları şekillendirmişlerdir.

İskelet ile ilişkili olan bir diğer şey insanın muskuludur. Buna eski Uygur dilinde “et” denilmiştir. Eski Uygurların tasavvurunda “et” ruhun olduğu yer (fakat tek mekânı değil) sayılmıştır. İslamiyet düşüncesinde “şeytan” adlı melun cin tam olarak insanın eti ile derisi arasına yerleşmiştir. Hâlk inançlarında, insan öldükten sonra toprağa defnedildiğinde öncelikle cesetin etlerini kurt-böcekler yemektedir. Bundan dolayı Uygurlarda etle birlikte maddelerinin parçalanması ve tahrip olması sürecini hâyâtın kesin olarak tamamlanışı anlamında düşünmüşlerdir. Bu “Beden topraktan yaratıldı, yine toprağa döndü.” diyen inançla karışıp eti ve dört anasır içindeki toprağın insanın esas maddesi olduğu görüşlerini artırmıştır.

Bedende etin çok veya az oluşu insanın şişman veya zayıflığına işaret etmektedir. Uygurlarda şişmanlık ve zayıflıkla alakalı yasaklı âdetler de vardır. Genellikle Uygurlarda bebekler şişman ve sevimli doğarsa bunu baht olarak saymışlardır. Eğer bebek zayıf ve aciz

olursa da bunu kötü olarak görüp kaygılanmışlardır. Demek ki, Uygurlar bebek ve çocukların çok zayıf olmasını yasak etmiştir. Gençlerin çok şişman olmaktan yasak edilmesi, orta yaşlılar ve yaşlıların çok şişman olması veya fazla zayıf olmasının yasak edilmesi gibi yönlerden yaş farkına ve cins ayrımına bakarak insanlar ister şişmanlıktan yasak edilsin ister zayıflıktan yasaklanmış olsun bu sadece sağlık bakımından ortaya çıkmamıştır. Belki bu görüşlerden yine hatırı sayılır olma, mertebe... ler gibi önemli faktörler olarak sayılabilir. Genellikle Uygurlarda eskiden itibaren şişmanlık “zenginlik ve baht işareti” diye bilinmektedir. Zayıflık sadece sağlamlık noktasından değil, belki yine iktisadi dairenin aşağı-yukarı olması noktasından da gözetilmiştir.

5.2.1.2.2. Vücuda resim yapmaya dair yasaklar

Uygurların eski devirlerden itibaren insan bedeniyle ilgili yasaklar içindeki en önemli yönlerinden biri de vücuda resim yapmaya dair yasaklardır. İkel milletlerin hepsinde hemen hemen vücuda resim yapma âdeti vardır, bu dünyevi bir hadisedir. Vücuda resim yapmak bedeni süsleme davranışı ve âdeti olup, bu sadece kılık-kıyafet değil, belki deri ve etin kendisine doğrudan belli süsler vermeyi de göstermektedir. İnsanların bedenini süsleme usulü iki çeşit olabilir: Biri ebedilik süsü. Yani vücut kesilip delinerek yapılan süsler; yine bir diğeri süreli süsler, yani belli şeyleri bedene asıvermek, sürme üzerinden yapılan süslerdir. Uygurların durumuna bakıldığında, Uygurların beden süsleri içerisinde vücuda keserek resim yapma usulü çok görülmemektedir. Daha çok görülen vücuda resim yapmaktan ibarettir. Uygurların vücuda resim yapma ananesi İslamiyet’in sınırlandırmaları ile iki bölümden oluşmuştur. İslamiyet’ten önceden çok uzak eski zamanlardaki Uygurların atalarının vücuda resim yapma geleneğinin olduğunu düşünmemiz mümkündür. Bunu aşağıdaki delillerden görebiliyoruz. Yeni Sampul eski kabristanlığında bulunan cesetlerin yüz kısmında at şeklinin yapılmış olduğunu, bunun Uygurların atalarının atı yüceltme görüşlerinin ifadesi sayılarak bundan başka yine eski Uygur kabilelerinin totem, diye görülen hayvanların şeklini vücudunun belli kısmına yaparak kendisinin tabiliğini bildirmesi ve totem inancı ile ifade edilmesi mümkündür. İkel devirlerdeki hâklarin bedenine resim yapma âdeti yine belli işleri hatırlamak sebebiyle olması mümkündür. Tıpkı Pilhanop’un söylediği gibi “Vücuda resim yapmak ilkel dış hastalıkları tedavi etme usulü içerisinde gelişip çıkmış, fakat sonraki devirlere gelindiğinde ondan doğan şeylerin ispatı, kimlik ve

uyarı gibi rollere sahip olmuştur.”¹³⁹ Âdette vücuda resim yapmak gençlik devrinde başlamaktadır. Çizilen şekiller çoğu zaman totem olan hayvan veya bitkilerin şekli, kabilelerinin işaretleri veya beğendikleri şahıslar, belli geometrik şekillerdir. Eskiden itibaren, bedene resim yapmak erkeklerde, kadınlara göre daha çok yaygındır. Eski devirlerde vücuda resim yapılmamasına dair yasaklar vardır. Yani bedene resim yapmamak büyük ayıp sayılmış, resim yaptırmayan insanlar genellikle bir dizi toplumsal faaliyetlere katılamamıştır. Günümüzde bazı milletlerde de vücuda resim yapmamayı katı bir şekilde yasaklayan durumlar vardır. Bundan başka vücuda resim yapmak ilkel milletlerde korumayı sağlayan törenlerin önemli bir konusu olmaktan başka, yine onlar bu âdeti cin-kötü ruhların ve kötülüğü engellemek için de belli büyücülük anlamlarında kullanılmıştır vs.

İslamiyet’ten sonra Uygurların vücuda resim yapma görüşlerinde kökten değişim olmuştur. Yani İslam dininde vücuda herhangi bir şekli yapmak ve oymak sert şekilde yasaklanan bir iş olmuş, Uygurlar da yavaş yavaş vücuduna çeşitli şekilleri yapmaktan yasak tutulmuştur. İslam dininde bu konuda açık göstergeler vardır. Yani peygamberimiz bir hadisinde şöyle demiştir: “İbni Ömer’den rivayet edilmiştir ki, Hz. Muhammed peygamber saç açmayı ve saçını çıkarmayı, vücuda resim yapmayı ve resim yaptıranlara lanet etti.”¹⁴⁰ İslam dininde vücuda resim yapmayı yasaklamakla öncelikle şekillerin yüz ve bedenin asıl biçimini bozması sebebi ve ikinci yönden yapılan şeklin (eğer o hayvan ve insan sureti olursa) vücuduna bu tür şekiller yaparsa bu şekle yönelik tapınma psikolojisini hareket geçirme ihtimalinden ibarettir. Üstelik bu yasaklamada bedene resim yapma sürecindeki fiziksel acı da çıkış noktasıdır. İşte bu sınırlamalar üzerinden biz 20. asrın ortalarındaki zamanlarda Uygurların vücuda resim yapmasına dair bir yazma hatıra ile karşılaşmıyoruz.

Bedene resim yapmayı sınırlayan yasaklar Uygurların hâyâtındaki bir dizi âdetlerde gizlenmektedir. Âdetlerde Uygurlar böyle şekillerden yasak tutulmuştur. Eğer bir kişinin açık olan vücudunun açılabilen yerine özellikle görünür şekilde resim, nakış veya işareti varsa o kişi nispeten görkemli törenler (mesela, ölüm ve defnetme merasimi nezire) e katıldığında bu resimli bölümlerini kapatmaktadır. Uygurlarda yine şöyle görüşler vardır: Eğer bir kişi bilinçsizce veya kasten vücuduna resim yapacak olursa onu ölmeden önce bir

¹³⁹ [Eski Sovyet İttifakı] Pilhanof: «Adressiz Yazılar: Sanat ve İçtimaî Hâyât», Çin Halk Edebiyatı Neşriyatı, 1962 yılı neşri, 136.sayfa.

¹⁴⁰ [Suriye] Ebu Zekerriyya Yahya İbni Şeref Anneveviy: «Riyazussalihin» («İyi İnsanlar Bahçesi»), Livan, Beyrut, Darül Kutbu’l İlmîyye (İlmi Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, hicrî 1402 yılı neşri, Arapça, 621-622.sayfalar.

çare bularak çıkartmalı veya sildirip bırakması gerekmektedir. Eğer sildirmezse o kişi öldüğünde cesetini yıkayanlar alet kullanarak bu nakış-resimleri oyup aldıktan sonra öyle kefenlemişlemedir. Demek ki, bedenine yapılmış bir şey olanları toprağa koymak yasak etmişlerdir.

20. yüzyılın ortalarından sonra, Uygurların âdetlerinde kısmen değişimler meydana gelmiştir. Çeşitli sebepler nedeniyle insanlar bedeninin herhangi bir kısmına (özelikle üzerine) gül, hayvan resmini, belli işlerin vuku olduğu zamanı ve başka geometrik şekilleri yapmasıyla bu âdetler genişlemiştir. Bu durum hatta kadınlar arasında da ortaya çıkmıştır. Fakat yakın zamanlarda vücuda resim yapmak yine nispeten azalmaya başlamıştır. Çünkü insanlar bunun beyhude olduğunu hissetmekten başka onu çıkardıktan sonraki aşamayı da düşünmüşlerdir.

5.2.1.2.3. Gölge-suret ile ilgili yasaklar

Uygurların ilkel devirlerden beri devam edip gelen görüşlerinde insan iki nesneden meydana gelmektedir. Biri ten, bir diğeri ruhtur. Ten maddi donanımda olduğu için onu açıkça hissedebiliriz. Fakat, ruh manevi varlıkta olduğu için onu açık şekilde hissedemeyiz. Açıkça gölgeye (saye) ve suret (veya resim) hakkındaki yasaklar Uygurların ruh düşüncesini bilmenin önemli bir anahtarıdır.

Dünyadaki pek çok millette ruhu gölge niteliğinde tasavvur etme görüşü eskiden itibaren vardır. Bu görüş boyunca söylersek, gölge insanın ruhunun ifadesi olup ruh olduğu için gölge olmuştur. Eğer bir kişi gölgesini kaybettiye bu onun ruhu onun teninden ayrılıp gittiğinin ve öldüğünün alameti olarak sayılmıştır. Gölgeye zarar verildiğinde aynı şekilde bu gölgenin sahibine de zarar verilmiş olunurdu. Günümüzde Uygurlarda gölge hakkındaki âdet ve inançlar hemen hemen yok olmuştur, biz burada nispeten bütün durumlarda korunup kalan iki tür âdeti dile getirdik.

Uygurlar âdette kendi gölgesine kişilerin bilinçsiz hâlde çiğnenmesi kötü karşılanmasa da fakat kasten çiğnenmesini yasak etmişlerdir. Böyle hareketleri kendi kadir – kıymetlerine yapılan tecavüz olarak hissetmişlerdir. Özellikle aşk-muhabbet büyüçülüğünde inanan az sayıdaki kişiler kendilerinin değil, belki gölgesine düşen yerden

toprak alınıp bu toprağa sihir yapıp kendi kapısının belaya uğramasından sakınmışlardır. Böyle durumlar Güney Şincan' daki bazı yerlerde hâlâ vardır.

Yarkent ve Hoten gibi yerlerde böyle bir âdet korunmaktadır: Buradaki kişilerin bana söylediği berat ayı (hicri takvimde 8. ayın bir diğer adı, şaban ayı) nın on beşinci gecesi dolunay çıktığında kişi gömlekleli (üst bedeni çıplak) hâlde aya baktığında eğer o kişinin gölgesi yere tam düşerse onun ömrü uzun olurmuş. Eğer gölgesi kısa düşerse, ömrünün kısa olacağına dair haber vermektedir. Eğer gölgenin bir eli, kulağı, burnu veya başı eksik olursa veya gölge tamamıyla yok olursa böylece o kişinin ömrü gelecek yılın berat ayının on beşini aşmayıp ölüp gidermiş. Bize göre bu ilmî görüş değil, belki eskiden gelen ruh hakkındaki görüşlerin İslami görünüm alan bir kalıntısıdır. Yukarıda söylediğimiz gibi Uygurlarda da ruh ile gölgeyi bir nesne (yani gölge ruhun ifade edilmiş şekli) diyen görüşe sahiptir. Demek ki, gölgenin düşmemesi veya düşse de noksan olması, tam ruhun bedenden ayrılıp gideceği veya bir kısmının çoktan çıkıp gitmesi gibi durumlara vekalet ediyor diye düşünülmektedir. Bundan dolayı bazı kişiler hâlâ berat ayının on beşinci gecesinde böyle bir sınamaya dikkat ediyordu veya sınıdığı takdirde de gölgesinin bir azasının eksik olması veya düşmemesinden veya ki boyuna nispeten kısa düşmesinden yasak tutmuştur. Bu durum eski insanların tüm Uygurların da ışığın tabii özelliğini doğru tanımamasından ortaya çıkan hurafi görüştür.

Güneş ışığı ve diğer varlıkların ışığıyla insanı aydınlatmak için meydana gelen ayna içerisinde görünen gölge veya suret, Uygur ve başka milletler tarafından yine ruh ile ilişkilendirip tanımlamıştır. Uygurlarda ayna eskiden “közğü” denilen ve Şaman faaliyetlerinde cin-kötü ruhları kovmaya yönelik ak büyücülükte çok kullanılmıştır.

Uygurlarda aynaya bakmak, görünüşü düzeltmenin bir tür yardımcı yöntemi diye bilinmekten başka, yine buna yönelik aşağıdaki gibi yasaklar da korunmuştur: Hâlk arasında bebeğin (özellikle konuşmaya başlamamış bebekler) aynaya bakmasından yasak tutulan âdet vardır. Eğer konuşmaya başlamamış bebeği aynaya baktırırsa bebek dilsiz olup kalır veya konuşmaya geç başlar, diye büyüsel düşünmüş veya bebek ishâl olur, diye yorumlanmıştır. Böyle görüşler bebeğin ruhunun aynaya göçüp zamanında bebek bedenine dönemeyebilir, diyen inancın ortaya çıkmış olması mümkündür. Bundan başka, Uygurlar aynaya çok bakmayı kötü karşılamışlardır. Aynaya çok bakarsa bahtsız olup kalır diye bundan yasak tutmuşlardır. Burada çok bakarak zamanını israf etmesinden ve kendi güzelliğinde olanları görüp midelerini bulandırmasından ibaret olup bu delilleri temel almazsak, en eski görüşlerde ruhun tekrar ayna içerisine esir olması sebebiyle bedene zarar-ziyan verir, diyen inanç

esastır. Bazı Uygurlar yine sabahleyin yüzünü yıkamadan aynaya bakmaya ve gece de aynaya bakmaya dikkat etmiştir. Böyle yaparsa uzaktaki akrabalarının yüzünü göremez, ömrü kısa, bahtsız olup kalır veya yoldaşından ayrılıp kalır, diye yorumlanmıştır. Burada aynen aynaya düşen insan aksinin ruh niteliğinde bilinip ona zarar getirmesi, bunun üzerinden bedenine de tesir etmesi gibi inançlar olarak bilinmektedir.

İslamiyet'ten önceki, Uygurların ataları güzel sanatın resim türünde bin ev resimleri gibi şanlı örneklerini yaratmışlardır. Maalesef ki, bu devirlerden bize kalanlar açıkça tarihî şahısların değil, belki Buda ilahları, vekillerinin ve huri-perilerin resimleri vardır. Gerçi bin ev mağaralarında Uygurlaşan Buda ilahları, rahip-vekilleri çizilmiş olsa da onlar yine imzası ve namı eskimiş olan gerçek bir şahıs değildir. Elbette, biz bu durumu eski Uygurların kendi resmini çizdirmesinden yasak tutulması âdetine bağlayamayız. Böyle olduğu hâlde pek çok millette başkalarının kendi resmini çizmesi, çizilen resmini yakması sert şekilde yasak edilmiştir. Biz bu durumun hâlen günümüzde korunduğunu kötü suretlere ait yasaklardan biliyoruz. Eski insanlar resimlerini kendilerinin bir bölümü veya kâğıt üzerinde iz bırakan ruh, diye bilip eğer resmi çizilirse kendi ruhunun bir kısmının bedenden çıkıp gider, beden zayıflar, diye gördüğünden genellikle detaylı bir şekilde şahısların resmini çizmekten yasak tutmuşlardır. Üstelik resmi, kara sihrin en uygun konusu diye görmekle birlikte bu resimlerin büyücüler tarafından faydalanılıp kendilerine zarar getirmesinin aracı olmasından endişelenmişlerdir.

İslamiyet'ten sonra Uygurlarda İslami inançlara uygun olarak insanlar kendi resimlerini çizdirmekten yasak tutmuşlardır. Bu konuda «hadis» lerde açık göstergeler var. Yani: “İbni Ömer tarafından rivayet edilmiştir ki, Hz. Muhammed peygamber şöyle demiştir: ‘Hakikaten’ resim çizenler ahiret gününde azaba uğrayacaktır hem de onlara kendi çizdikleri resimlere can atayanlar, diye buyurdu.”, “İbni Mesut tarafından rivayet edilmiştir ki, peygamber aleyhisselam şöyle demiştir: Kıyamet gününde en sert azaba uğrayacak olanlar ressamlardır.”¹⁴¹

Görülüyordu ki, İslam'da resimler değil, herhangi bir canlının suretini çizmek yasak olup Müslüman Uygurlar sadece insan resminin insandaki ruha tesir eder, diye düşünmekle kalmaz, belki ahirette bu resimdeki insanı dirilme vazifesinin gerçekleşmemesinden ortaya

¹⁴¹ [Suriye] Ebu Zekerriya Yahya İbni Şeref Anneveviy: «Riyazussalihin» («İyi İnsanlar Bahçesi»), Livan, Beyrut, Darül Kutbu'l İlmiyye (İlmi Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, hicri 1402 yılı neşri, Arapça, 631-632.sayfalar.

çıkan azaptan korkarak çizmemişlerdir. Bu sebepten ötürü biz 10. asırdan 20. asrın ortalarına kadar Uygurlarda insan ve hayvan resimlerinin esasen çizilmediğini görüyoruz. (Fakat bazı dönemlerde minyatür resimlerinde insan ve hayvanların çizildiğini gösteren durumlar vardır.) Sözümüzün özüne gelecek olursak İslami şeriatte Uygurlar insan ve hayvan resimlerini çizmekten veya kendinî çizdirmekten yasak tutmuştur. İşte böyle yasaklar sebebiyle ileri derecede meydana getirilen Uygur-Budizm ressamlık sanatı İslamiyet çevresinde minyatür resimleri şeklinde devam etmiştir. Orta asırda meydana gelen pek çok eserlerde sıkıştırılarak yapılan minyatürlerde yine insan ve hayvanların resmi çok sayıdadır.

Uygurlarda surete düşen insandaki gizli manevi güce zarar gelir, diye görülen âdet yoktur. Evvelki zamanlarda olan olaylar da bize belirtilmedi. Böyle olduğu hâlde suret ve resmi büyücülük manasında düşünülen ve yasak eden durumlar yine çeşitli ve geniş şekilde mevcuttur. Bu aşağıdaki birkaç yasak âdetinde ifade edilmektedir. Uygurlar başka milletlerle benzer şekilde kendi ve akrabalarının resimlerini çok sakınarak korumuştur. Resimlerini yakmaktan, çiğneyip, yitirmekten sakınmıştır. Eğer kendi resmini veya suretini çiğnerse, kaybeder veya yakarsa onun yüzü lekelenip siması bozulur, diye düşünmüşlerdir. Bunun için ister kendisinin olsun ister başkalarının olsun herhangi bir resmi ve sureti atmaktan, yakmaktan, yırtmaktan yasak tutmuşlardır. Surete ait yine bir yasak da sureti hacethaneye (genellikle kirlî yerlere) bırakmaktan ibarettir. Hâlk arasında, bazılarının kendi ile düşman olan insanın suretini ele geçirmesi, onu hacethanedeki pisliğe atması üzerinden bu suret sahibine zarar gelmesini isteyen kara sihir şekilleri yaygındır. Bundan başka yine aşk büyücülüğünde güzel olan kişinin suretini ele geçirip, onunla sihir yapma üzerinden bu kişinin gönlünü kazanmaya çalışmak için yapılanlar da yukarıdaki yasakların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Nazariye noktasından bakıldığında, suret ve resme dair sihri manadaki yasaklarda böyle kurallar gerçekleşmiştir. Yani suret ve resim insan ile mükerrer ilişkiye sahiptir. Bundan dolayıdır ki, suret veya resim zarar uğrarsa bu suret veya resimdeki insan da zarara uğramaktadır. İşte bu hissî tesir, büyücülükteki benzerlik kanuniyetine temel olan engelleme tedbirleri: yasaklardır.

5.2.1.3. Beden Azaları ile İlgili Yasaklar

5.2.1.3.1. Saç ve beden tüyleri ile ilgili yasaklar

Uygurlarda saç, sakal-bıyık ve bedendeki tüy (kıl) lerle ilgili pek çoğu yasak olmanın yanı sıra saç ve bıyık-sakal, Uygur kültürünün olağanüstü anlama sahip sembolik nesnelere sayılmıştır. Uygurlarda saçın şekli, tarama usulü, uzun-kısalığının yanı sıra Uygurların kültür belgelerinin önemli şubeleri niteliğinde olup tarihten bu yana çok itibar edilmiştir.

Öncelikle, saçın uzun-kısalığı Uygurlarda belli kültür manalarına sahip bir hadisedir. Günümüzde Uygurların inancında saçın uzun-kısalığı ve şekli cinsiyet farkı ile ilişkilidir. Âdette yakın ve günümüzdeki Uygurlar içerisinde erkekler kısa saç, kadınlar uzun saç bırakmaktadır. Fakat erkeklerin saçını kısa bırakması kadınların uzun saç bırakması âdeti İslamiyet'ten sonra şekillenen bir durum olduğundan bundan önceki Uygur erkek-kadınları eşit şekilde uzun saç bırakmışlardır.

İslamiyet'ten sonra Uygurların (özellikle Uygur erkeklerinin) saçının uzun-kısalığında çok değişimler meydana gelmiştir. Evvelden İslam dininde de erkeklerin uzun saç bırakması sınırlandırılmamıştır. Müslüman erkeklerin çoğu sonraki zamanlarda saçını kısa bırakmıştır. Bu yönden bakıldığında, Uygur erkeklerinin saçını kısa bırakma âdeti yalnız İslam sebebiyle değildir. “İnsanlar saçını yapmayı öğrendikten sonraki her devirde her yerde saçın şekli, cinsiyet farkı, ile az-çok ilişkiye sahip olmuştur... Aslında, olağan durumda erkeklerin saçını ile kadınların saçının uzun-kısalıkta farkı yoktur. Hangi cinsiyetin kısa saç bırakması tamamıyla toplumsal grupların kültürel bakış açısı tarafından belirlenmiştir.”¹⁴² Ama kısa saçın biraz daha katı ve sert olması uzun saçın nispeten yumuşak olması sebebiyle, kısa saç erkek cinsindekilerle özdeşleştirmek, uzun saç da kadın cinsindekilere has tutmak dünyevi ölçüde ortak kabul edilen bir hadise olsa gerek.

İslamiyet'ten önceki eski dönemlerde Uygur erkekleri uzun saç bırakmaktan yasak edilip kısa saç bırakmış veya saçını tamamen kestirmiştir. Yine bir diğer taraftan Uygur erkeklerinin bazen baş giyimlerinde (özellikle yazlık baş giyimleri) uzun saç bırakmaktan başka bir şey uygun gelmez yani, Uygur erkeklerinin yazlık baş giyimleri sığ ve sert olup

¹⁴² Li Yün: «Saç Pasoni ve Örf-Âdet», Şangay Kültür Neşriyatı, 1997 yılı, 9.ay, 1.neşri, Çince, 32.sayfa.

saç çok olduğunda başta sabit durmamaktadır. Elbette saçını uzun bırakmamak veya çok saç bırakmamak yasakları baş giyimi giyme âdeti ile de uygun hâlde devam etmiştir.

Uygurlarda saç kadınlar için gayet önemli ve değerli nesne sayılmaktadır. Yani saç Uygur kadınları için cinsiyet manasına sahip olmanın dışında yine o kadın güzelliği, kadınların yaş büyüklüğü, toplumdaki yeri, toplumsal yetkilerine yönelik önemli işaretleri olarak sayılmıştır. Uygur kadınları tarihten beri devamlı hâlde uzun saç bırakmak ve saçla ilişkili bir dizi süslenme usulleri, saç nakışları ve büyüsel görüşlerini şekillendirmiştir.

Uygur kadınlarının saç tarzı, örme sayısı kültür manasına sahip olarak belli yasalara uygun hâlde yapılmıştır. Uygurlarda evli olmayan kızların saçı on beş, on yedi, yirmi bir hatta kırk bir tane ayrılıp tek örülmektedir. Çift örmek yasak edilmiştir. Düğünü yapılmayan kızların alnında kokula saçı vardır. Onların sinir (şakak) kısmındaki kıvrıkcık saçının alt kısmı ustura ile kesilmiştir. Düğünü yapılan kızların kıvrıkcık saçları dağılınca diğer türlü iki âdet yapılıp örülmektedir. Burada saçı çift örmek evli olmanın işareti olarak sayılmaktadır. İki âdet saç üzerine yine yanağa tarakla saç bırakılmıştır. Evlenen kadınlar çocukları olduğunda bebek saçı (küçük örülen saç) bırakmışlar, bundan dolayı onların yanak saçı vardır. Kocasından ayrılan genç kadınlar yanağına saç bırakmakla birlikte saçını beş, yedi, dokuz... taneye ayırıp örmektedir. Çift örmekten yasak tutmuşlardır. Torunu olan kadınların bebek ve yanak saçları yoktur.

Uygurlarda kadınların saçını bir âdet örmesinin yasak edildiği âdet vardır. Yani saçını bir tane yapıp ören kadınlar başkalarının nazarında erkek dileyen kadın, diye düşünülmüş ve kötü bakılmıştır. Yukarıdaki birtakım saç tarzı esasında yine şu saç tarzlarının ve yabancı biçimlerin yasak edildiği âdetler de şekillenmiştir. Mesela, kızlar saçını başına sarıp bağlarsa onların başına yılan sarabilir veya bahtsız olur, diye sihri düşünüp onların büyük kadınların saç şeklini taklit etmesini engellemeye çalışmışlardır.

Uygur kadınları yine saçı devlet, baht diye görmüşlerdir. Bunun için “Saçını uzun bırakırsa bahtı artar.” diye saç ile bahtı aynı düşünmüşlerdir. Kesilen saçı temizce yıkayıp saklamışlardır. Uygur kadınları için ele aldığımızda, saç güzellik ve cazibe anlamlarına sahiptir. Aslında dünyadaki her bir millette saç cinsiyet ile birleştirip bakan âdetler vardır.

Tıpkı Freud'un söylediği gibi: "Saçın cazibesi çok fazladır. O cinsiyet belirlemeyle ilgili görme, duyma, koklama ve dokunmaktan ibaret dört tür sezgi ile ilişkilidir."¹⁴³

Uygur kız-kadınları âdete göre saçını kesmez, boşuna saç kesmek çok kötü karşılanmaktadır. Eğer saç fazla uzayıp idare edilmesi mümkün olmayacak hâle gelir veya seyrekleşirse onu kesmek gerekir, diye bilinmektedir. İşte böyle durumlarda da âdetteki zamanlarda kesmekten yasak tutmuşlar, belki yağmur yağdıktan sonra saçını balta ile keserse saç daha çok ve uzun olur, diye düşünüp bu duruma göre kesmişlerdir. Kesilen saçı atmayıp temiz bir şekilde yıkayıp saklamışlardır.

Uygur kadınlarında saç taramaya dair bir dizi inanış ve yasaklar vardır. Uygur kadınlarının saç tarama faaliyetinde vakit, yer, usul ve şekil gibi yönlerden aşağıdaki gibi yasaklı âdetler korunmuştur. Uygur kadın-kızları saçını kuru tararsa kuru iftiraya uğrar, diye düşünülürken bu yüzden kuru saç taramamaya dikkat etmişlerdir. İhtimalen bu kuru saç tararsa saçını ıslak hâlde taradığına göre daha çok kopup düşmesinden dolayıdır. Uygur cemiyetinde kadınlarda perşembe, çarşamba gününde saç taramaktan yasak tutulan âdet var olup ayrıca perşembe günü saç tararsa da bir akrabasının yüzü göremez, çarşamba gününde saç tarayanın kocası ölüp dul kalır, diye yorumlanmıştır. Hâlk arasında günümüzde "Mazlum kişi (kadın demek) çarşamba günü saç tararsa dul olur, duldan öte kül olur." diyen inanç korunmaktadır. Saçı çoğunlukla pazartesi gününde ve cuma gününde taramak âdet olmuştur. "Kızlar cuma gününde saç tararsa, talihine yumurta gibi baht girer." diyen görüş çok geniş şekilde yayılmıştır. Cuma gününde vücudu temizlemek İslami kaide olup cuma gününde saç taramanın şans getirmesi hakkındaki görüşlerin buradan gelmesi mümkündür. Uygur kadınları yine tatil günü (hicri takvime göre 8. ay-şaban veya berat ayının on beşi, tünük gecesi olan gün) de saç taramak, Kurban Bayramından bir hafta önce saç taramak ve bayram gününde tan ağarıp bayram namazı okunduğunda saç taramak yasaklanmıştır. Bundan dolayı, insanlar yukarıdaki günler gelmeden önce saçlarını taramak için hazırlık yapmıştır. Bu yasaklar sadece bayram ve tatil günlerinde acele edilmesi, saç taramanın başka işlere engel olması sebebiyle değil, belki bu vakitlerin mukaddes zamanlar, diye bilinmesinden de kaynaklanan yasaklardır. Çünkü saç taramak belli yönlerden saçtaki kirleri çıkarıp atma faaliyetidir. Bu mukaddes vakitlerde böyle hareketlerin yasak edilmesi olağandır, elbette. Uygur kadın-kızları yine karanlıkta saç taramazlardı. Bunun karanlıkta

¹⁴³ Sigmund Freud: «Cinsiyet Psikolojisi», Üç Birleşme Neşriyatı, 1987 yılı neşri, Çince, 215. sayfa.

saç taradığında saçının temiz yıkanmaması, saçının iyi örülmemesinden başka yine başka manevi inanç esaslarının da olması mümkündür. Uygur kadınları yine saç taradıkları yeri seçerdi. Âdette üstü açık güneş düşen yerde saç taramaktan yasak tutmuşlardır. Burada güneş ışığının kafa derisini ısıtıp etki etmesiyle birlikte daha önemlisi güneş inancındaki eski çevrelerin bu yasakta rol oynamış olması mümkündür.

Kadınlar saç tararken, saçını temiz yıkadıktan sonra onu yaş kuramı ve toplumsal yerine akarak tutam tutam hâle getirip ayırmaktadır. Saçların ayrıldığı yere “saç ayırımı” denilmiştir. Hâlk inançlarında “Saçını yarısını yandan ayırsa o dünyada iyi-kötü işlerinden ayrılamaz.” diyen görüş sebebiyle, saç çizgisini yandan ayırmaktan yasak edilen âdet vardır. Güzellik açısından bakıldığında, saç çizgisi yandan ayrıldığında yüzünün simetrik görünmesine etki edip saçını yandan ayıran kadının yüzü çarpık gibi hissedilmektedir. “O dünyadaki iyi-kötü ameli ayrılamaz.” diyen hurafe görüşle İslam kaidesinde, ahirette kişinin iyi-kötü amelinin ayrılması saç ayırımı ile ilişkilidir, demek de bir hüküm değildir. Bundan başka “Saç çizgisini güneşin görmesi uygun değildir.” diyen inanç vardır. Bu aslında tıpkı “Güneş ışığı altında saç taramak uygun değil.” diyen yasakla aynıdır. Bunun dışında Uygur kadınları saç taradıktan sonra saçı ıslak hâlde yatmaktan yasak tutulmuştur. Böyle yapmak köleliği istemek, diye düşünülmektedir. Hâlk arasında yine saç tararken başının bir tarafını tarayıp yine bir tarafını taramadığında, saç sahibini köpek dişleyebilir bu sebeple tehlikelidir, diye düşünülen hurafi inançlar da korunmaktadır.

Uygurların başından düşen veya kestirdiği saçını bertaraf etmesi usulüne yönelik eski devirlerden kalan âdetler ifade edilmektedir. Kadınların kesilen saç, yıkandığında ve tarandığında düşen saç, bebeklerin düşen kırk saç veya herhangi bir insanın düşen saçına ait bir dizi inanış ve yasaklar Uygurların saç hakkındaki yasaklarının önemli bölümünü teşkil etmektedir. Uygurlarda düşen veya kesilen saç hem yücelten hem de kötü gören âdetler vardır. Uygurların tarihte inandığı dinler içerisinde saç-sakal (genellikle bedendeki tüy) ını kirli, diye gören din ateşperestlik dinîdir. Ateşperestlik dininin inançları boyunca bedenden ayrılan herhangi bir nesne (burada muhakeme ettiğimiz saçtır) kirli olup onu kestikten sonra derin bir çukur, uzak çöllere gömüp bırakmak lazım. İslam dininde saç-sakal bedenin süsü, diye görülmesinin yanı sıra onları kirli, diye ayırıp özellikle yok etmek yöntemine itibar edilmemiştir. Fakat ilkel devirdeki insanlar için saç çok mühim ve gizli nesnedir. Antropolog Frazer şöyle demiştir: “... İlkel insanlar kendi bedenlerinin her bir bölümü ile kendilerindeki değişim ve maruz kaldığı ilişkinin korunup kalmasında, bu bölümler mesela, kesilen saç ve

kesilen tırnaklar tesadüfen zarar-zıyan uğrarsa ondan çıkan bedeninin de zarara uğrar, diye inanmışlardır. Bunun için onları kolay zarara uğrayacakları yerlere atmaz veya kötü niyetli kişilerin eline geçip sihir üzerinden kendilerine zarar gelmemesine dikkat ederlerdi. Böyle tehlikeler bütün insanlar için aynı olup özellikle mukaddes kişileri bu daha fazla korkutmuş, onların engel olma tedbirleri daha sert olmuştur.”¹⁴⁴ Frazer’in burada dile getirdiği “engelleme tedbiri” tam olarak yasak olup ilkel devirlerdeki hatta bilim devrindeki insanların da yukarıdaki gibi “İnsan bedeni ile ondan ayrılan herhangi bir azanın arasında her zaman etki münasebeti korunmuştur.” diyerek ilkel inanış şekline inanmakla birlikte, günümüz dünyasında, pek çok millette saçını ve başka azalarını atmaya dair bir dizi yasaklar da şekillenmiştir. Uygurlar da yukarıda dile getirilen hangi türdeki saç olursa olsun tümünü herhangi bir yere atmayı sert bir şekilde yasak etmiştir. Bebeklerin düşen ilk bebek saçını, “kırklı saç” ı kumaşa sarıp bir ömür saklamış veya belli bir zaman sonra temiz bir yere gömmüşlerdir. Kızlar ve kadınlar kesilen ve düşen saçlarını atmayıp düğümleyip saklamışlar veya sonraki zamanlarda kendi saçına dolamışlardır. Düşen saç veya kesilen saç suya atmazken yere de atmamışlardır. Eğer böyle yaparlarsa “Saçını kurbağa veya inek yerse başındaki saçları ile hissî etki ilişkisine sahip olarak kalan saçları da düşüp o baş kurbağanın bedenine benzer şekilde çıplak, tüysüz kalırmış.” Bu yasakta şöyle bir sihirli anlam bilinmektedir. Yani kurbağa tügsüz hayvandır. Onun düşen saçını yerse saç düşen kişi başında kalan saçları ile hissî etki ilişkisine sahip olup kalan saçları da düşerse o kişinin kafası kurbağanın vücuduna benzer şekilde çıplak, tügsüz olurmuş. Bundan dolayı bazı kişiler hâlâ böyle durumlardan sakınmaktadır. Bundan başka “Düşen saçını atar, eğer o saç başkalarının saç ile karışırsa, başkalarının saç o kişinin saçını yeklep (yalnız bırakmak) saç düştüğünde, batırılıp, dokunulduğunda başının ağrmasına sebep olmuştur.” diye görülen durumlar vardır. Bu yasaklarda saçta insanın ruhu var, düşen saç da insanın ruhunun bir kısmıdır, diyen görüş önemli rol oynamıştır. Uygur kadınlarında yine düşen ve kesilen saçını yakmaktan yasak tutan âdet vardır. Eğer böyle yaparsa: “Yakılan saçtan çıkan kokuyu önceden ölen çocuğu koklayıp ‘Annemin gelişine benziyor.’ diyerek bekler.” diye yorumlanmıştır. Ölüp giden kişilerin saç kokusunu koklayabilmesi akla sığmayan bir iş sayılsa da ancak bu görüşte ölüp giden kişiler saç yakanlar yanına (yani ahirete) gelir, diye beklemesi hâyâl olmakla birlikte saç sahibi için ele alındığında da iyi bir şey değil, elbette.

¹⁴⁴ [İngilizce] Frazer: «Altın Şah» Çin Halk Edebiyatı-Sanatı Neşriyatı, 1987 yılı, 6.ay neşri, 1.kısım, 334.sayfa.

Bunun için bundan yasak edilmiştir. Yine şöyle görüşler de var ki kesilen veya düşen saç üzümlü dalın altına gömülürse, o kişinin saç dalı gibi uzun ve esnek olurmuş. Bu da “benzerlik yasası” temelinde tasavvur edilip oluşturulan bir tür hurafi inançtır.

Yukarıdakilerden başka, Uygurlarda yine başında çıkan ak saçını koparıp atmaktan yasak tutan âdet vardır. Özellikle önceki devirlerde böyle yasaklar çok güçlü olmuştur. Bu yasak aslında İslam dinî içerisindeki bir yasaklama olup bu konuda bir hadiste şöyle denilmektedir: “Amir İbni Şurbiydin’ den rivayet edilmiştir ki peygamber aleyhisselam şöyle demiştir: Sizler ak saçınızı koparmayın. Çünkü o Müslümanların ahiretteki nurudur.”¹⁴⁵ demektir, böyle bir İslami sınırlama sebebiyle, Uygurlarda saç ve sakaldaki beyaz tüylerin koparıp alınmadığı yasaklı âdet günümüzde korunmaktadır.

İlave edilmesi gereken bir taraf şu ki, Uygurlarda saçla dair âdetler yine başka sahâlarda da ifade edilmiştir. Mesela, ölüm-yitim, nezire-çırağ faaliyetlerinde saç, kaygı-elemin sembolü niteliğinde görülmüştür. Eski devirlerde karışan, nispeten düzensiz olan saç fıskıran güç-kuvvetin simgesi olsa da tam tersine bugün böyle saç şekli kaygının, azabın ve matem duygusunun işareti olarak sayılmaktadır.

Bıyık ve sakal, Uygur erkeklerinin önemli fiziksel süsü olarak sayılmıştır. Uygurların sakal ve bıyık bırakma tarihî çok uzun olup, biz bölgemize ait olan bin evlerdeki duvar resimlerinden yüzünde sakal-bıyık olan pek çok insan suretini görüyoruz. İşte bunlar Uygurların atalarının kendi biçimlerini icat ettikleri Buda evliyalari ve rahiplerinin suretleridir. İslam dinî Uygur erkeklerinin sakal bırakma âdetini artırmıştır. Çünkü Hz. Muhammet peygamberin sakal bırakmak hakkındaki teşebbüsü vardır. Genellikle, Uygur erkekleri arasında gençlerin çoğu sakal bırakmamaktadır. Fakat yüzlerine bıyık bırakır. Sakallı kişiler alt dudaklarının altına küçük tüyler uzatmışlardır. Buna “makal” denilmektedir. Buradaki önemli bir âdet şu ki, sakal bırakmamak veya sakal çıkarmamak yasak edilmiştir. Uygurlarda yaşlanmış erkeklerin sakal bırakmaması veya sakal çıkarmaması yasak edilmiştir. Uygurlarda her bir ak sakalın altında bir melek var, eğer sakalını alırsa melek gider, diye düşünülmekte, büyüklerin âdetinde sakalını alması yasak edilmiştir. Âdetinde sakal liderliğin, hürmetin, değerli olmaya ağırbaşlılığın işareti, erkeklerin en önemli süsü niteliğinde bilinmektedir. Buna uygun olarak “Er güzeli: sakal, söz güzeli: atasözü” diyen

¹⁴⁵ [Suriye] Ebu Zekerriyya Yahya İbni Şeref Anneveviy: «Riyazussalihin» («İyi İnsanlar Bahçesi»), Livan, Beyrut, Darül Kutbu'l İlmiyye (İlmi Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, hicri 1402 yılı neşri, Arapça, 622.sayfa.

hikmet ortaya çıkmıştır. Sakalı çıkmayan insanlar “köse” (bu Farsça bir söz olup “sakalı az” veya “sakalı olmayan insan” denilen anlamları bildirmektedir) diye adlandırılmıştır. Âdette hâlk arasında köse insan ile kısır hatunu denk görüp veya mecazi olarak ilişkilendirip meydana gelen kelime, sözler ve koşuklar vardır.

Uygur erkekleri, sakalın yüzde yer alan kısmının az-çokluğu ve şekline bakarak birkaç türe ayrılmıştır. Bazı erkekler şakak saçları ile sakallarını birleştirirken yine bazı erkekler de şakak saçını kazıtıp sakal ile saçını ve bıyığını birbirinden ayırmıştır.

Uygur erkekleri sakal bıyıklarını haftada bir defa temizleyip eşit şekilde düzeltmiştir. Âdette özellikle sakalını tararken kullandığı küçük tarağının kılıfını yanından ayırmayıp zaman zaman taramışlardır. Bıyığın şekli Uygurlarda gayet çoktur, genellikle daha çok bırakılan bıyık şekli gençler için nispeten ince ve uzun gelen bıyık olup orta yaşlılar ve yaşlılar için burnunun altı ile ağzının üstünde tam olarak yer alan bıyıktır. Yine “salkım bıyık” diye adlandırılan, uzun ve iki ucu üstüne eğilip veya aşağı bakan bıyık şekli de vardır. Bunu çoğunlukla cambazlar, yurt kahramanları ve kasaplar bırakıp âdet edinmişleridir. Uygurlarda bıyığa dair şöyle bir yasak var. Bıyıklı kişinin yemek yerken bıyığını ağzına kıvrması uygun değildir. Böyle yapmazsa onun ağzındaki lokma mekruh olur. Bu açıkça İslam dinindeki inançlar ile ilişkili yasaktır. Çünkü İslam dininde bedendeki herhangi bir tüy veya kılın yemekle birlikte çiğnenmesi mekruh iş sayılmıştır.

Uygurlar yine bedeninin diğer azalarındaki tüylerle ilgili bir dizi temizleme âdetleri ve yasaklarını şekillendirmiştir. Cinsiyet farkını temel alarak Uygur erkekleri kadınlara göre daha tüylüdür. Uygurlar koltuk tüyü, avret tüyü, gibi çok büyüyen tüylerini kesip kazınması âdet edilmiştir. Erkek-kadınlar aynen koltuk tüylerini sık sık koparıp veya almış, avret tüylerini kazınmıştır. Bu azalardaki tüylerin parmak (tahminen 1 cm) yüksekliğini geçmesinden yasak tutulmuştur. Yukarıdaki azalardaki tüylerin büyümesini sınırlayan yasak İslamiyet’teki kaideler olarak sayılmaktadır. Bu konuda Hz. Muhammed peygamberin süreli olarak saçını kestirmek, tırnağını kesmek, koltuk tüyünü koparmak, her birinin süresinin kırk günü aşmaması hakkındaki işaretleri vardır. Beden temizliği ile ilgili böyle tespitler Uygurlarda genelleşip, hâlk içerisindeki yasaklı âdetlerde dolaşmaktadır.

Uygur erkekleri yüzündeki gür tüylerini, sakal tıraş ederken kesip atmaktadır. Fakat kadınlar yüzüne bıçak değdirmez (yani ustura gibi aletlerle tüylerini almaz) belki ip yöntemi ile yüzündeki tüylerini koparıp atmıştır. «Divânü Lügâti’t-Türk» te kadınların yüzündeki tüyü ip ile koparıp atma âdeti dile getirilmiş, bu âdet de günümüze kadar devam etmiştir.

Fakat geleneksel toplumda kadınlar hâlen evleneceği zamana kadar ip kullanmamak gibi yasaklara riayet etmiştir. Düğünü olacak kadınlar evleneceği gün ilk defa yüzündeki tüylerini aldırıp görünüşünü yeniden düzeltme yetkisine sahiptir.

Sonuç olarak, Uygurların saç ve bedendeki tüylere dair yasaklarının bir kısmı çok eski zamanlardaki ilkel inanç, tamamıyla hissî etki büyüyle bağlantılıdır. Yine bir kısmı ateşperestlik dininden gelen çevrelerdir. Bir kısmı da İslam inancında açıkça yasaklanan şekil ve hareketlerden ibarettir. Üstelik saçla ilgili ırıklık görüşlerinin çoğu baş hakkındaki hâlk inançları ile ilişkilidir.

5.2.1.3.2. Baş ve yüz ile ilgili yasaklar

Uygurlarda insanın baş ve yüzüne ait bir dizi inanış ve yasaklı âdetler mevcuttur. Uygurların nazarında baş insanın en temel azası olup o her şeyden üstün ve herkes tarafından saygı gösterilen yerde durmaktadır. Bunun için “baş” sözü ile ilgili olarak Uygur dilinde “rehber” manasındaki “başlı”, “öncü”, “öncülük etmek”, “yönetmek” ... denilen sözler ortaya çıkmıştır. Yüz de benzer şekilde Uygurların nazarında şeref ve saygının sembolüdür. İki aza insan bedenindeki başka azalara göre mukaddes, diye görülerek, onlara dair yasaklar da nispeten çoktur. Üstelik böyle yasakların çoğu mukaddes sayılan görüşler ile ilişkili olarak meydana gelen yasaklardır.

Pek çok ilkel millette ve günümüzdeki pek çok millette baş çok mukaddes, diye görülmüştür. Eski devirlere mensup pek çok cesetin baş kemiğinde delikler olup bilim adamlarının fikirlerine göre bu, insan öldükten sonra onun başından ruhunun kolay çıkıp gitmesi için delinmiş olan deliklerdir. Demek ki, eski devirlerde insanlar ruh başta durur, diye inanmış ve bunun için başı ulu bilmiş, başa hakaret içeren her tür söz hareketten yasaklanmıştır. Başa ait olan yasaklar dünyadaki bütün milletlerde hemen hemen mevcut olup bu başın hâlâ mukaddes, olarak görülmesinden ortaya çıkan bir durumdur.

Uygurlar eski devirlerde ruh başta olur, diye düşünmüşlerdir. Bu görüşe İslami görüşlerdeki “Başı Allah eli ile yarattı, başka azalarını ise melekler yaptı. Bundan dolayı baş hepsinden yücedir.” diyen inanç da katılarak başla ilgili aşağıdaki gibi yasaklar şekillenmiştir:

Hâlk arasında ister küçük çocuk olsun ister büyük insan olsun, onların başına sert şekilde vurmaya yasak edilmiş hem de “Başa vuran el kırılır.” diye düşünülmüştür. Vurmaya benzer olarak hakaret içeren hareketler de sert şekilde yasaklanmıştır. Hatta pek çok kişi alnını bahtının işareti niteliğinde görmüştür. Talihli insana “şanslı” diye, şanssız, felakete uğrayan insanı “bahtsız” diye nitelendirmişlerdir. Bundan dolayı, küçük çocukların alnını dürtüp alnına dokunmamışlardır. Böyle yaparsa çocukların şansı kaçır, diye yorumlanmaktadır. Uygurlar yine “Küçük çocukların başına süpürge ile vurulursa boyu uzamaz, kısa kalır.” diye düşünülen, başa süpürge ile vurmaktan yasak tutulan âdet vardır. Hatta bazı kişiler çocuğun boyu çok çabuk uzarsa “yüksek” olmasın, diye başına tandırın yanındaki tandır başı ve etrafını süpürdüğü küçük şivak¹⁴⁶ süpürge ile vurup bırakan sihirli hareket de mevcuttur. Her insan kendi başına yönelik insanların yukarıdaki gibi hareketler ile hakaret etmesine sert şekilde tepki göstermiştir. Bundan başka her insan kendi başı hakkındaki belli yasaklara uymaktadır. Mesela, İli Uygurları arasında “Elini başından aşırıp sırt üstü yatarsa borçlu olmaktan kurtulamaz.” diye düşünüp, böyle yapmaktan yasak tuttıkları âdet vardır. Hakikaten çoğu durumda borçlu kişilerin yukarıdaki gibi hâllerde kendi borcunu bitirmenin yollarını araması veya kaygılanması mümkündür. Borçsuz kişi tıpkı borcu olup kaygılanıp yatan kişiye benzer şekilde yatsa, o da aynen borçtan kurtulamazdı, diye düşünülmüş “hissî etki büyücülüğü” ndeki “benzerlik kanuniyeti” nin birtakım kişilerin rol oynamasının neticesidir.

Yüz, başın en önemli kısmıdır. Ayrıca söylemek gerekirse, yüz baş kısmında olduğundan baş bundan dolayı ulu ve mukaddes, diye görülmektedir. Uygurlarda yüze ait de bazı yasak âdetleri vardır. Öncelikle, böyle yasaklar başkalarına hakaret içeren hareketleri etmekten sınırlandırmayı göstermektedir. Uygurlarda başkalarının yüzüne tükürmeyi kötü karşılayan durum vardır. Bundan dolayı “Başkalarının yüzüne tükürürse tükürenin yüzü kederli kalır.” diyerek böyle yapmak yasaklanmıştır. Yüze vurmaya en ağır görülen büyük yasaklardan sayılmıştır. Hâlk arasında yine yüzün büyük-küçüklüğünü ölçmeye karşı duran yasak vardır. Çünkü yüzün büyük-küçüklüğünü ölçmek yüzün sahibine yapılan hakaret, diye görülmüştür.

Uygurlarda yine “Elini çenesine dayarsa bahtsız olur.”, “Alnını dizine koyup oturursa, bahtı kaçırdı.” diye düşünülüp böyle oturuşlardan yasak edilen âdetler de vardır. Bu

¹⁴⁶ Bir çeşit süpürge yapımında kullanılan bitki.

yasakların ortaya çıkması böyle bir sebebe dayanmasından olabilir. Yani bahtsız olan kadere uğrayan kişiler çoğunlukla çenesini dayayıp veya alnını dizine koyup oturmayı âdet edinmiştir. O vakit birisi işte böyle oturduğunda o da böyle akıbetlere uğrayacağı düşünülmektedir.

Uygurlarda sabahleyin kalkıp öncelikle yüz-ellerini yıkadıktan sonra başka işler yapmayı âdet edinmişlerdir. Buna uygun olarak Uygurlarda yüzünü yıkamak ve silmek yönlerinden de birkaç türlü yasak vardır. Uygurlar âdette leğendeki suda yüzünü yıkamamışlardır. Böyle yapmayı pis, diye düşünüp suyu akıtıp yüzünü öyle yıkarlardı. Yüzünü yıkadıktan sonra palto-gömleğinin kenarı veya yanı ile yüzünü silmemişlerdir. Böyle yaparlarsa “Başkalarının önünde yüzü kederli kalırdı.” diye yorumlanmıştır. Bize göre bu beden temizliğini korumak amacıyla meydana gelen yasaklardır. Çünkü palto-gömleğin yanı ve kenarları temiz kalmazdı. Temiz olduğu takdirde de yüzün yüce görülmesi sebebiyle bedenine giydiği nesnelere ile yüzünü silmemişlerdir. Bundan başka yine ter havlusu ile yüzünü silmemesi gerektiğini belirten yasak da vardır. Namaz kıldığı için abdest alan bazı kişiler yüzünü yıkadığında kurulamaz, suyun yüzde kurutulması sevap, diye düşünüp yüzünü silmediği durumlar da vardır.

Geleneksel Uygur toplumunda İslam dininin sınırlamalarında olduğu gibi Uygur kadın-kızları yüzünü açık bırakıp dışarı çıkıp, yabancı erkeklere görünmekten yasak edilmiştir. Yüzünü açıp dışarıya çıkan ve pazara varan kadınlar toplumun ve erkeklerin sadece ayıplamasına değil, yine dinî mahkeme (kadıhane) nin şeriat hükmü üzerine cezaya uğramaktadır. Günümüzde Güney Şincan’ın bazı yerlerindeki Uygur kadınları yüzü açık hâlde dışarıya çıkmak ve yabancı erkeklerle karşılaşmaktan hâlâ yasak edilmektedir. Bundan başka düğün yapılan kızların yüzündeki tüylerini ipe alması da katı olarak yasaklanan durumlardan biri olup bunu biz önceki sayfalarda söyledik, bu şekilde dile getirip çoğaltabiliriz.

Yüze ait yasakların yine bir kısmı yüzdeki lekelerle alakalı yasaklardır. Uygurlar âdette yüzünde leke olan insanın lekesini saymasından, onu ayağıyla atlayıp geçmekten yasak edilmiştir. Eğer böyle yapıp sayarsa (bu ister renkli veya ister renksiz görünüşte olsun) lekesini sayanın veya lekesi olan insanın ayağıyla atlayanın yüzüne leke düşermiş, eğer yüzünde lekesi varsa lekesi daha fazla büyüyüp gider, diye düşünülmektedir. Pigment (renk maddesi) lerin yüzde toplanmasıyla şekillenen lekeler insandan insana bulaşabilir, diyen görüş aslında lekenin bir tür tehlikeli nesne, gizli nesne diye düşünülmesinden ortaya

çıkılmaktadır. İlkel devirlerden devam edip gelen düşüncelerde büyük bir grubun tam olarak böyle tehlikeli yayılmaya, bulaşmaya sahip olması hakkındaki görüşlerden gelmektedir. İşte böyle düşünceler üzerinden ele alırsak, gözle lekeyi inceleyerek bakmak veya lekeli kişinin ayağını ve başka azasını atlayıp geçmek hareketi lekenin yayılması için aracı olmuştur. Lekenin şekillenışı ve onu tedavi etme tekniğinin meydana gelmesi ile bu tür yasaklar çoğu yerlerde kaybolursa da ancak yine bazı kişiler yine böyle hareketlerden yasak etmektedir.

5.2.1.3.3. Kaş ile ilgili yasaklar

İnsanın yüz şeklinde kaş önemli yerde durmaktadır. Kaş yüzün biçiminde doğrudan ilişkili olduğu için ona dair hem bir kısım inanışlar hem de yasaklar vardır. Üstelik kaş, Uygur kadın-kızlarının kendi güzelliğini oluşturmasında temel konulardan biri olup kaşı düzeltmeye ait de bazı kaide ve sınırlamalar vardır.

Uygur kadınları-kızları için osma kaşın en uygun süsleme maddesi olup osmayı küçük kızlardan büyük kadınlara kadar koymuştur. Tane tane örülen sümbül saçlar üstüne giyilen gül desenli takke ile osma koyulan kaş birleşip Uygur kızlarının en tipik güzellik şekli ve cazibesini görülür kılınmıştır. Fakat kaşa osmayı uygun şekilde koymazsa bunun aksine bir kullanımı olmaktadır. Bundan dolayı Uygur kız-kadınları kaşına osmayı çok kalın koymayı yasak etmiştir. Çünkü kaşına osmayı kalın koymak şehvaniliğin işareti olarak bilinmektedir. Bundan başka, Kaşgar çevresindeki Uygur kadınlarında kaşa osma koyduğunda kaşının kuyruğunu yükselterek osma koymasına uygun değildir. Böyle yaparsa bu hatunun eşinin başı yukarıda olup hatununa bakmaz, diye düşünülüp böyle yapmaktan yasak tutulan âdet vardır. Aslında böyle osma koyma şekilleri kadınların yüzüne de çok uygun gelmemektedir. Bunu erkeklerin beğenmediği mevcut bir durumdur. Ama kadınlar böyle bir tehlike nedeniyle kaşının kuyruğunu kaldırıp osma koymaktan sınırlandırılmıştır. Uygur kadınları osma yaprağını sıktıktan sonra osma suyu sıkılan kâseyi her tarafta taşımamaktadır. Taşırırsa osma kaşa sinmez, diye yorumlanmıştır. Bunun için sıkılan osmayı yerini değiştirmeyip bütün kadınlar bu osmanın yanına gelip kaşına koyardı. Bunda da bir tür büyüclük görüşü mevcuttur. Yani osmanın yerini değiştirirse kaşın düşmesine sebep olur, demek “benzerlik kanuniyeti” yasağının esasıdır. Bundan başka yine kızlar fırça (damlalık) ile kaşa osmayı koyarken fırçayı kırırvermezse osma koyan kadının eri onun önünde kibirlenir (büyüklük

yapar) miş. Burada kadınlar kendi kaşlarına osma koymamış, kaşları osmasız da aslında bu şekilde güzel, diye bir tür amaç ve sebeple, osma koyarken kullanılan fırçanın kırılıp kaybolmasının âdet edilmesi mümkündür.

Uygur kadınları hemen kaşını toplamazdı. Özellikle düğünü yapılan kızlar kaşını aldırıp inceltmekten sert şekilde yasak edilmiştir. Düğün hakkında «Bedene Gül-Resim Yapmaya Ait Yasaklar» bölümünde beyan ettiğimiz için burada tekrar etmiyoruz.

5.2.1.3.4. Göz ile ilgili yasaklar

Uygurlarda gözle ilgili çok sayıda yasaklı âdet mevcuttur. Göz insan azaları içerisinde görme sezgisini üstlenen aza olup o insanın fizyolojik yapısında olsun veya gelişiminde olsun çok önemli rol oynamaktadır. Her türlü manevi duygu insan bedenine veya öyle veya böyle izlerini bırakmaktadır. Bu azalar içerisinde göz insanın içsel duygusunu en çok aksettirip ifade eden aza olup Uygurlara göre kalpte ne hâyâl edilirse hangi hissî değişimler olursa onlar öncelikle gözde ifade edilir, diye düşünülmüştür. Göze özel itibar edip ona dair gizli görüşleri ve bir dizi ilgili yasakları şekillendirmişlerdir.

Eskiden itibaren Uygurlar gözde bir tür sihri gücün varlığına inanmıştır. İnsanlar, istekli veya haset duygusu ile güzel görünen kişi, nesne veya işe bakarsa, gözdeki gizli güç sebebiyle o kişi, nesne veya işe türlü aksilik gelir, diye düşünmüşlerdir. Uygurların eskiden kalan bu inancı yok olma veya yavaşlamanın aksine gittikçe genişleyerek kullanılmıştır. Gözün görmesiyle insan, nesne veya işte ortaya çıkan aksilikleri Uygurlar “göz değmesi” diye adlandırmıştır. Fakat Uygurların görüşünde böyle gizli kuvvete sahip olan göz, bütün insanlarda aynı değildir. Yani bu, insandan insana farklıdır. Dilbilimci Kaşgarlı Mahmut «Divânü Lügâti't-Türk» te şöyle bir sözü akla getirmektedir: “Elikiti: Kederlendi, bozuldu, ‘Er elkiti’ – insan kederlendi. “Baş elkiti” yaralanır. Bütün aybaşı olan veya hamile kadınlar ve cünüp olan kişilerin gözünün düştüğü nesnelere de böyle denilmiştir...”¹⁴⁷ Uygurlar, eskiden itibaren “kirli insanlar” ın gözü ve kutsal insanların gözü âdetteki kişilerin gözüne göre daha fazla büyük sihri kuvvete sahip olur, diye düşünmüşlerdir. Biz önceki sayfalarda

¹⁴⁷ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay, 1. yayını, Uygurca, 1.Cilt, 257-258 . -sayfalar.

“kirli insanlar” aybaşı gören kadın, hamile kadın, cünüp kişi... diye gösterdik. Demek ki, böyle kişilerin gözünün düştüğü nesnelere kirlendiği hakkındaki görüşler eski Uygurlarda çok önceden vardır. Burada ilave edilmesi gereken bir nokta da şu ki, günümüzdeki Uygurların “kötü gözlü” diye gördüğü kişiler olarak yukarıdaki birkaç türlü insanı göstermekten başka, yine göz çukurunda ben olan insan veya göz çanağında uzun tüy çıkan insan ve bazen de çakır gözlü insanları da belirtmektedir. Demek ki, Uygurlar gözde yukarıdaki gibi birkaç türlü alameti olan kişileri “kötü gözlü”, “gözünde saç var” diye bakarak onları “yasaklı insan” diye saymıştır. Bunun için herhangi bir kişi gözünde beni olmasından, göz çukurunda tüy büyümesinden veya çakır gözlü olmaktan yasak tutulmuştur. Özellikle böyle kişilerle yakınlaşmak, onlara güzel varlıkları (güzel yüzlü çocukları, itibarlı ve iyi döllen hayvanları, bol verimli bağları, ekinleri, verimli tarlaları...) ni göstermekten katı biçimde yasak etmiştir. Hâlk inançlarında böyle kişilerin gözü bu nesnelere düşse çocuk olsa hasta olur veya ölüp giderdi. Oğlak olursa aniden hasta olup ölürdü. Meyveli ağaçlar kuruyup gider, ürünün bereketi olmaz, vs. Aşağıda Uygurların “göz değmesi” diye yasak ettiği işten birkaçını sıralayıp gösterdik:

- Bebek, çocuklara dikelip bakmak uygun değildir. Böyle yapmazsa, çocuğa göz değip, onun karnı ezilip ağrır;
- Tandırdaki ekmeğe dikelip bakmak uygun değildir. Böyle yapmazsa, ekmeğe düşüp gider;
- Kucaklayıp öperken dikelip bakmak uygun değildir. Böyle yapmazsa, sinirlenir;
- Dokunulan kumaşa bakıp durursa uygun olmazdı. Böyle yapmazsa, kumaş dokunulan ip kopar.

Göz görme organıdır. Fakat gözün nasıl görmesi ve nasıl düşünmesi gerektiğinin farklı kültürlerde farklı dairelerde yasaklanması mümkündür. Göz güzelliği ve çirkinliği hissettiren, bunun aracılığı ile gönülde çeşitli duygular ortaya çıkarmaya temel olan aza olarak herhangi bir kültür bölgesinde ve dinde gözün görüş konusu hakkında belli sınırlamalar ortaya konulmuştur. Uygurların ataları inandığı dinlerden Buda dinî ve İslam dinindeki açık işaretler üzerinden erkeklerin (yabancı) kadınlara, kadınların da (yabancı) erkeklere dikelip bakması yasak edilmiştir. Gözün görme konusuna dair işaretler dinlerdeki “Bedenini çıplak bırakma.” yasağı ile birleşip bahsedilen dinlerde katı ve keskin yasaklara dönüşmüştür. Bu konular içerisinde kadınlara ve onların çıplak bedenine dikelip bakmak

bütün dinlerde aynı şekilde yasak ıştır. Buda dinindeki “Sekiz Önemli Yasak” ın altıncısı “Gönlünü hoş kılan her türlü nesne ve faaliyeti bakma ve görme.” olup, bu elbette kadınlara nispeten erkeklerin bedenini kendi içine almaktadır. Buda buyruklarında gerçek dünyadaki bütün nizvan (klesa-kaygı) ların kaynakları (yani göz, kulak, burun, dil, beden ve ondan ibaret altı kaynak altı kaynak-sadindriya) içinde gözün görüşü önemli bir faktör olup kadınların bedenine dikelip bakmak-kişinin Nirvana’ya ulaşamayıp sansar (hâyât-ölümün devriyesi) derdine müptela olmasının sebebi olur, diye düşünülmektedir. Eski Uygurca yadigârı «Maytrısimit» in üçüncü bölümü üçüncü yaprağında “... Nefsini toplayan kişi kızgın kazığı kendi gözüne batırdığında hiçbir zaman şehvetli gönül ile kadınlara dikelip bakamaz. Melikeler ise saf yasak koruma nizam... olurdu.”¹⁴⁸ diye yazılmaktadır. Görülüyordu ki, Buda dininde erkeklerin kadınlara şehvetli gönül ile bakması gayet sert bir yasak olarak sayılmıştır. İslam dininde erkeklerin yabancı kadınlara ve kadınların da yabancı erkeklere dikelip bakması hakkında «Kuran» ve «Hadis» lerde açık işaretler vardır. Uygurlarda “Erkeklerin kadınlara bakması sünnet, iki veya bundan fazla bakması haram.” diye görülüp Hz. Muhammed peygamberin hadislerinden gelen fikirdir.

Uygurlarda erkek-kadınların (erkek-hatunlar ve aynı kandan akrabalarından hariç) birbirine dikelip bakması kötü olmakla birlikte küçük çocukların büyüklerin ayıplı yerine bakmasına dair bir yasak var. Yani burada “Küçük çocuklar büyüklerin avretine baksa, gözünde arpacık çıkardı.” Arpacık ile küçük çocukların büyük kişilerin avretine bakması arasında mükerrer ilişki olmasa da ama insanlar çocuklarını böyle usul ile korkutup bahsedilen hareketlerde olmasından yasak edilmiştir.

Hepimize malum olduğu gibi gözün görme fonksiyonundan başka yine ağlama rolü de vardır. Yaş gözden çıkması, ağlamaya dair yasaklar da gözle alakadar yasakların bir kısmı olup sayılmıştır. Âdette erkekler biraz kadınlar çok ağlar, büyükler biraz, küçükler çok ağlamaktadır. Yine ağlamanın zamanı ve şeklinde de farklar vardır. Uygurlarda “Küçük çocuk yüzü koyun yatıp ağlarsa, babası-annesi önce ölüp giderdi.” diyen yasaklı görüş vardır. Gerçekten babası-annesi ölüp giden çocukların sınırsız bir kaygı sebebi olarak düz yatıp ağlaması mümkündür. Demek ki, kim bu şekilde ağlarsa babası-annesi de önce ölüp gider, diyen görüşteki gerçeklik sebep-sonuç ilişkisini değiştirmekten kurtulamamıştır. Uygurlar yine “Akşam vaktinde ağlarsa, babası-annesinin ölümünü dilemiş olur.”, “Öğle

¹⁴⁸ «Eski Uygur Yazmasındaki Maytrısimit», 1.cilt, İsrail Yusuf Abdukeyyum Hoca, Dolkun Kembiriyler Retligen, Şincan Halk Neşriyatı, 1987 yılı, 7.ay 1.neşri, 77.sayfa.

vaktinden sonraki vakitlerde ağlarsa, felaket getirir.” diye düşünüp bu vakitlerde ağlamaktan yasaklayan âdet de korunmaktadır. Uygurların nazarında bir gün içerisinde üç gurup vardır. Onlar: Sabahleyin güneşin çıktığı zamandaki sabah gurubu, öğle güneşin dik hâle geldiği ve bundan sonraki zamanlardaki öğle gurubu, gece güneş batıp alacakaranlık düştüğü zamandaki gece gurubundan ibarettir. “Gurup” Arapça bir kelime olup “yok olmak, dağılmak” anlamlarına sahiptir. Yani bu söz, güneşin hareketine doğru, güneşin battığı vakti göstermekte karanlığa atıfta bulunarak da şafak söktüğü vakti belirtmektedir. Öğle vaktinde güneş batıya dönmeye başladığı vakit de aslında güneşin en yüksek durumdan yine başka bir tür durumla karşılaşma vaktidir. Hâlk inançlarında, bu guruplar içerisinde gece gurubu tehlikeli sayılmıştır. Her bir gurup vakti bu günler içindeki kaza-tehlike çok meydana geldiği zamanlar olup bu zamanlarda yeryüzüne cinler dolmaktadır. Onların çokluğundan yeryüzüne iğne gibi az bir nesne atsa da yere düşmez. Bizim görüşümüze göre gurup hakkındaki düşünceler önceki ateşperestlik dinî, Mani dinindeki karanlık ve aydınlığa dair görüşlerdeki zıtlık hakkındaki inançlar ile de ilişkilidir. Ateşperestlik dinî ve Mani dinî inancında aydınlık ile karanlık (zulmet) devamlı güreşip durmaktadır. Cin-kötü ruhlar karanlığın hamileri olup onlar aydınlıktan korkar, hem de karanlığın aydınlık ile güreşmesine katılırlardı. Demek ki, düşünecek olursak alacakaranlığın düşmesi, güneşin batışı aslında yeryüzünün belli bölümlerinde karanlığın aydınlık üzerine galip gelmesi sayılmaktadır. Böyle vakitlerde karanlık hamilerinin dağılıp gitmesi ve güçlenip insana zarar vermesi hâlk inançlarında tamamen mümkün olan bir durumdur. Demek ki, böyle vakitlerde ağlamanın özü uğursuz iş sayılıp, yasaklanmaya maruz kalması tabii iş olup eskiden kalan bir âdettir. Uygurlar “Ağlamak hüznün getirir.” diye düşünerek çok ağlamaktan yasak edilen çok ağlayan kişilere her türlü usullerle teselli veren kaide-şekil vardır.

Uygurlar yine bebeklerin ağlamasını irimlik görüşlerle izah etmiştir. Âdette erkek bebeklerin çok ağlayıp-inlemesi hoşla gitmeyip hem de böyle durumlar başa uğursuzluk getirir, diye düşünmüşlerdir. Aksine “Kız bebeklerin ağlaması; önünde gördüğü bahtını dileyip ağlar.” diye veya “Kız bebek çok ağlarsa kara göz olurdu.” diye yorumlayıp, ağızlarına almazlardı.

Sonuç olarak, Uygurlardaki gözle ilgili yasaklı âdetler ilkel hurafe görüşleri veya her bir dinin yasaklamalarını hatta kısmen ilmî, tecrübevi terkipleri kendine şekillenme kaynağı yapmaktadır.

5.2.1.3.5. Ağız ve diş ile ilgili yasaklar

Uygurlarda diş hakkında da bir dizi yasaklar vardır. Mesela, bebeklerin dişi çıktığında babası-annesi çocuğun dişine katiyen bakmamaktadır. Eğer bakarsa diş ıstırap ederek çıkar, diye yorumlanmıştır. Bunun dışında, küçük çocukların dişi düştüğünde o diş atılmaz. Bu dişi hamura sarıp köpeğe vermişlerdir. Köpeğe verdiği zaman “Akıl dişini bana ver, köpek dişini kendine al.” demişlerdir. Bu âdette bir tür sihri düşünce rol oynamaktadır. Yani kendi bedeninden ayrılan diş başka dişler ile sürekli etki ilişkisini korumaktadır. Eğer onun dişi keskin ve sert dişi olan hayvan olan köpek yerse bahsedilen dişin köpeğin dişi tarafından çiğnenmesi ile köpeğin dişinin sert olma özelliğinin etkisi insana geçip diğer dişler köpeğin dişi gibi sert ve keskin olmaktadır. Uygurlarda düşen dişini yine hamura sarıp koyuna yedirildiğinde de sihirli hareket de vardır. Burada düşmeyip kalan dişlerin veya çıkan dişin koyunun dişine benzer şekilde küçük ve düzenli çıkması ümit edilmektedir. Bazı kişiler düşüp giden dişlerini sert ağaçların yarıklarına sıkıştırmıştır. Bu benzerliğe dayanmaktadır. Yani kalan dişler veya çıkan dişler için bahsedilen düşen dişin, ağaç arasına sabit duracak şekilde oturtulması istenmektedir.

Uygurlarda yine demirle diş karıştırmak doğru bulunmayıp, tırnakla diş kurcalanması da uygun değil, diyen yasaklar vardır. Bunlar dişlerin bütünlüğü ve beden sağlığı açısından ortaya konulan tecrübe tipindeki yasaklardır.

İnsan gençlik devrinin ortalarına vardığında azı dişinin yanında bir tane diş çıkıyordu. Bunu Uygurlar “akıl dişi” diye adlandırmış hem de akıl dişinin çıkmasını akıl gelişip belli dereceye ulaşır, diye bilinmektedir. Bunun dışında, diğer dişlerden daha dışarıda büyüyen dişi “köpek dişi” diye adlandırmışlar hem de “Köpek dişi olan insanın rızkı büyük olur.” diye yorumlamışlardır. Yukarıdakilerden başka ağzının rengi, dilinin rengi, dudağının rengi, kalın-inceliği, dişinin beyaz veya sarılığı ve benzerlerine dair bir dizi sınırlamalar var olup onların hepsi sağlık ve tıp açısından koyulan yasaklar olduğu için burada onlar hakkında düşünce yürütemiyoruz.

5.2.1.3.6. Boyun ile ilgili yasaklar

Uygurlarda boyunla ilgili yasaklı görüşler çok değildir. Burada bununla ilgili iki tür yasaklı görüşü örnek gösterebiliriz. Biri, Uygur kadınları boyunlarına mercan, inci... gibi süs ve ziynetleri takarak kendilerini süslemişlerdir. Fakat hâlk arasında “Düğünü yapılmayan kızların boynuna mercan asması uygun değildir. Böyle yapmazsa, öldükten sonra boynuna yılan sarılırdı.” diyerek, böyle işlerden yasak tutulan âdet vardır. Görülüyordu ki, bu bir tür hurafe tipindeki yasaktır. Çünkü boyuna mercan asmak ile boyuna yılan dolanıvermesi arasında mükerrer bir sebep-sonuç ilişkisi yoktur. Buradaki mesele büyüklerin küçük kızlarının kendi yaşına uymayan hareketleri yapmasına engel olmaktan ibarettir. Yine biri, Uygurlarda “Kız-kadınlar boynuna mercanı üç takımdan fazla assa uygun olmaz.” diyen bir tür yasaklı görüş de var olup bu da çok süslenmekten hem de bundan çıkan mağrurluk duygusunu sınırlamak sebebiyle ortaya konulan yasaktır.

5.2.1.3.7. Omuz ile ilgili yasaklar

Uygurlarda omuz hakkındaki yasaklar ve büyüsel görüşler çok değildir. Bu konuda aşağıdaki gibi birkaç yasaklı âdet vardır. Uygurlar başkalarının omuzuna tokat vurarak onların dikkatini çekmek veya şaka yapmaktan hatta yakınlığını ifade etmekten yasak etmiştir. Çünkü Uygur Müslümanlarının görüşüne göre insanın iki omuzunda iki melek vardır. Sağ omuzundaki melek insanların iyi işlerini kaydetmektedir. Sol omuzundaki melek ise insanın kötü iş-amellerini kaydetmektedir. Ahirette insan dirildiğinde bu kayıtlar esas alınıp o insanın cehennem veya cennete girmesine işaret eder. Bundan dolayı omuza tokatlamak veya vurmak işte bu meleklerle yapılan kötü hareket olup yasaklanmıştır. Bazı durumlarda büyükler gençlerin omzunu hafifçe tokatladığında onları takdir etmesi veya onlara ilham vermesi de mümkündür. Lakin gençler ve küçüklerin hiçbir zaman büyüklerin omuzuna vurmasına dair söz edilmemektedir. Bundan başka kadınların omuzunu tokatlamak veya baskı yapmak kadınlara yapılan anlamsız şaka veya şehvanilikle karışan hareket, diye görülüp yasak edilmiştir. Omuza tokat atma yasağı dinî inanç ile karışan yasak olmaktan dışında, kalan kısmı esasen millet ahlakı dairesinde sınırlanan veya ahlak normuna uygun gelmeyen hareket-şekillerdir.

5.2.1.3.8. Meme ile ilgili ırıklık görüşler

Meme kadınlar için özel, önemli bir aza olup o hem bedendeki cinsiyet duygusuna sahip yer hem de evlatlarını emzirip beslediği önemli fiziki bölümdür. Meme birleşmiş kadınlık cinsiyet alameti olması ile o en mühim ve katı yasakların konusu olmuştur. Birinci olarak bedeni çıplak bırakmayı yasaklamak, kadınların memesine atıfta bulunarak bütün Uygurların tarihten bu yana kadınların göğüslerini açık bırakması toplum ahlâkına yönelik ağır tahribat yapar, diye düşünülüp yasaklanmıştır. İkinci olarak, erkeklerin kadınların göğüslerine bakması da yasak harekettir. Çünkü gözle kadınların memesine bakmak belli yönlerden cinsel isteğe vasıta olması şeklinde tatmin etme sayılmıştır, toplum ahlâkı ve dinî talep boyunca da bu yasaklanan bir şekil sayılmıştır. Üçüncü olarak, kadınların memesinin gevşeyip aniden süt akması doğal, fizyolojik bir hadisedir. Fakat eski Uygurlar böyle olmasını mesaj özelliğine sahip, diye düşünmektedir. Mesela, eski Uygurca yazma «Altun Yaruk» ta şöyle vakalar vardır: İli Han'ın üç oğlu dışarıya gezmeye çıktığında gezi esnasında orman yanında yavrulayan bir dişi kaplan gördü. Bu kaplan açlıktan kuvveti kalmayıp aslanlarını emziremiyordu. Bunun üzerine küçük tigin yiyecekleri abilerinden kaçırap kendini de kaplana yem yapıp verdi. Tam o sırada tiginlerin annesi han kadının gönlü kaygılanıp, kederlendi. “Bu arada iki memesi gevşeyip sütü akıp gitti. Bunu görünce daha fazla endişelendi...”¹⁴⁹ diyerek burada han kadının memesinin gevşeyip sütünün akıp gitmesini çocuklarının başına bir felaket geldiğinin haberi, diye bilmiştir. Günümüzdeki Uygurlarda da böyle bir durum vardır. Mesela, kucağında emzikli çocuğu olan kadınlar çocuğunu bırakıp dışarıya çıktığında, eğer aniden göğsü sıkışıp, gevşeyip sütü akıp giderse, bu durumu çocuklarının emmek istediği için sızlanır, diye düşünüp derhâl çocuklarının yanına koşmuşlardır. Fakat, eski devirlerdeki kötü akıbetlerden haber verme özelliğinin çok azaldığı bir durumdur.

Dördüncü olarak, Uygur kadınlarının nazarında yine Eşmiş Fatıma'nın sünnetinden yararlanamayan dört iş vardır. Bunlardan biri, “Geyik göğüslü olmak” olarak düşünülen âdet vardır. Rivayetlerin söylediğine göre Eşmiş Fatıma'nın sünnetinden yararlanamayan dört iş var. Onlar: Kadınların geyik göğüslü olması, karga tırnaklı olması, sarı kıyafet giymesi ve

¹⁴⁹ Abdükayyum Hoca, Tursun Eyup, İsrail Yusufklar Tüzgen: «Eski Uygur Yazma Yedigârliklarından Seçmeler», Şincan Halk Neşriyatı, 1983 yılı, 9.ay 1.neşri, Uygurca, 176.sayfa.

sebze yemeklerini çiftleyip yemesidir. Uygurların rivayetlerindeki Eşmiş Fatıma, Hz. Muhammed'in kızı Fatıma (miladi 605-632) olup ona yine "Fatıma Zühre" (Fatıma el-Zühre) de denilmiştir. Uygurlar Hz. Fatıma'ya "Esmiş Fatıma" diyerek bu isimle çok hürmet etmiştir. Pek çok kadın nezire-çirağ işlerinde Hz. Fatıma'nın adını anmıştır. Uygurların tasavvurunda Fatıma yine eski ilah Umay'dan sonraki doğum hamisi niteliğinde ulu görülmüştür. Biz bu meseleyi «Doğum Yasakları» kısmında izah edeceğiz. Uygurlar dedikleri "Eşmiş Fatıma'nın sünneti" Fatıma Zühre'nin devam eden veya sınırlanan hatta dikkat edilmesi gereken işleri olduğundan bu "sünnet" lere uygun olmayan "geyik göğüslü olmak" yasağı kadınların memesinin dik ve uçlu olması özelliğine göre çok fazla böyle göğsünü kıyafetinden kasıtlı olarak yarı açık bırakıp veya dar kıyafetler ile uzunca hâlini daha da belirginleştirilmesine yöneliktir. Bu İslam dinindeki "Bedeni açık bırakmaktan yasak etmek." noktasından ortaya çıkan bir görüştür.

Memeye ait yasakların yine biri dil yasaklarıdır. Meme çoğunlukla kadın cinsinin en canlı göstergesi olarak o cinsel azgınlık ve meyletme gücüne sahiptir. Böyle olduğu için onun adını doğrudan dile getirmeyip "göğüs", "meyde", "alma", "bicik", "sine" ("meyde" anlamında) denilen sözlerle bu anlamı ifade etmişlerdir. Bu konudaki düşüncelerimizi «Dil Yasakları» kısmına bıraktık. Aslında "emçek (meme)" sözü kadınların bu azasının Uygur dilindeki en temel şekli olduğundan biz burada inceleme ihtiyacına dayanarak bu sözü aynen kullandık.

5.2.1.3.9. Cinsel organ ile ilgili yasaklar

Cinis, kısaca cinsel organlar her millet tarafından hem kirli hem de mukaddes nesne niteliğinde bilinmektedir. Öncelikle cinsel organ, insanın çoğalmasında çok önemli rol oynamasının dışında yine gittikçe gizli tutularak bir dizi âdet ve yasakların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Cinsiyete ait yasakların en önemlisi cinsel organlarını açık bırakmamaya dair yasaklardır. İnsanoğlunun ataları "Âdem ile Havva'nın incir yaprağıyla avretini örtmesi" nden itibaren günümüze gelindiğinde cinsel organını açık bırakmaktan katı şekilde yasaklanmıştır. Biz her ne kadar bedevi milletlerin de cinsel organlarını deri gibi nesnelere ile kapattıklarını ve kapatması gerektiğini görüyoruz. Tıpkı buna benzer şekilde, Uygurlar

da hangi durum olursa olsun cinsel organı örtmeye özel önem vermişlerdir. Âdette Uygur çocukları arasında kızların üç-dört yaşlarında, erkek çocukların ise beş-altı yaşlarından itibaren eteksiz iç donu giymemesi âdet edilmiştir. Büyüklerin eteksiz iç donu giymesi daha fazla göz önüne getirilemeyen bir iş olarak sayılmaktadır. Bundan dolayı, toplumsal yerlerde cinsel organını açık bırakmak katı biçimde yasaklanıp toplumun sert şekilde ayıplamasına uğrayan yasaklı hareket olarak sayılmaktadır. Âdette cinsel organ ve onunla değiştirdiği eşyalar, mesela kısa elbise, lağım, hacethane gibi kirli nesne, diye görülüp onları boş tutma, dokunmak yasak edilmiştir. Bununla aynı zamanda, cinsel organ eskiden itibaren mukaddes diye de görülmüştür. Biz eski kaya taş şekillerinde, yüceltilen taş direklerde, dağ, mağara gibi insanların atalarının cinsel organa tapınma inancından olduğunu görebiliyoruz. Uygurlarda erkek çocuklar sünnet edildiğinde onların sünnet edilip bırakılmasından sonra kesilen deri atılmayıp yüksek yere koyulurdu. Bu cinsel organı mukaddes görmekten kalan kalıntılar olsa gerek.

Uygurlarda ister kamusal yerlerde olsun ister bir-iki kişi ile olsun, cinsel organla ilişkili sözleri söylemek yasak edilmiştir. Böyle sözler “uygunsuz söz”, “kötü söz” diye görülmektedir. Uygurlarda erkeklerin cinsel organı ve kadınların cinsel organının adını doğrudan dile getirmek yasaklanmıştır. Belki Uygur dilinde bu azaları ifade eden belli düzgün görünüm verilen bir dizi öfemizme dair sözler, mecazî terimler var. Bunları «Dil Yasakları» kısmında detaylı olarak izah edeceğiz.

5.2.1.3.10. Ayak ve el ile ilgili yasaklar

Uygurlarda ayak ve elle ilgili bazı yasaklı âdetler mevcuttur. Bunlar ayak ve elin hareketi, sağ ve sol taraflarının diğer taraflarla kullanılması gibi yönlerden ele alınıp ilişkilendirilmiştir.

Uygurlar sağ el ile sol elini pek çok işte farklı kullanmıştır. Hâlk inancında sağ taraf ve sağ el kutsal diye görülmekte, sol el öyle görülmemektedir. Uygurların bu eski görüşü İslam inancı sebebiyle daha da arttı. «Kuran» daki malumatlara göre ahirette insanlar toplandığında kişilere onların yapıp- ettikleri yazılan defterler sağ ve sol eline verilecektir. Eğer müslüman değilse ve kötü işleri çok yaptıysa o defter sol eline verilecektir. Defterin sağ ele verilmesi o kişinin cennete gireceğinin işareti olup sol ele verilmesi de cehenneme

gireceğinin işaretidir. Bundan başka yine pek çok hadiste sağ el ile sol elin yaptığı işler ayrılmıştır. Genellikle temizlik, giyise giyme, ayak giyme, kıyafet yapmak, gözünü ovma, tırnak kesmek, sakalını tıraş etmek, saç yapmak, yemek yeme, su içmek, el sıkışmak, eşya teslim etmek ve almak gibi durumlarda aynı şekilde sağ elini kullanmak; burnunu atma veya temizlemek, avretini tutmak, kirli eşyaları tutma gibi durumlarda sol elini kullanmak buyurulmuştur. Demek ki, Uygurlar bu akide tesirinde genellikle sağ el ile kirli nesnelere tutmaktan, burnunu temizlemekten yasak tutulmuştur. Sağ el ile avretini tutmak ise daha fazla yasaklanan bir davranış olarak sayılmaktadır. Sol elle ise nispeten ulu ve kutsal, diye bilinen şey ve nesnelere tutulmamaktadır. Mesela, Uygurlar «Kuran» ı sol elle tutmaz veya yetersiz diyerek iki el ile tutmuşlardır. Uygurlardaki sağ ve sol düşüncesi çok güçlü olup bu pek çok iyi, temiz işlerin sağdan başlayıp, kirli nesne ve işlerin soldan başlaması âdetini de ortaya çıkarmıştır. Bundan başka çift ve tek sayılar da Uygurların nazarında farklı özelliğe sahiptir. Uygurlar âdetlerinde elini yıkarken çift sayıda yıkamamıştır. En az olduğunda da üç defadan az yıkamamışlardır.

Bunlardan başka “Elini yıkadıktan sonra silkelenmesi uygun değildir.” diye yasak edilen âdet çok geniş bir genellemeye sahiptir. Böyle yapmak insanlar tarafından edepsizlik, diye görülmekten başka bu “mekruh” (kötü görülen) bir iştir. Elbette çok az sayıdaki bazı kişiler sol elini kullanmaya alışmış olabilir, onlar âdetteki işlerde sol elini kullandığı takdirde de yine kutsal eşya ve ulu nesnelere tutarken sol elini mümkün oldukça kullanmazdı. Uygurlar otururken veya dururken sağ elini sol elinin üstüne koyup otururdu, fakat sol elini sağ elinin üstüne koyup oturmaktan hatta el parmaklarını girdirip oturmaktan yasak edilmiştir. Böyle el durumları sağ ve sol hakkındaki görüşler ile toplumsal alaka ve kaide-şekillerin millî özelliğinden ortaya çıkan geleneklerdir.

Uygurlarda ayağa ait yasaklar esasen oturduğu ayağın şekliyle ilgilidir. Uygurlar otururken ayağının şekline özellikle dikkat etmiştir. Öncelikle insanlar ayağını üst üste koyup oturmaktan yasak tutulmuştur. Bu yasağın şöyle bir inanç esası vardır. Yani kişilerin görüşüne göre bir insan devamlı ayağını üst üste koyup oturursa, bu âdet üzerinden öldükten sonra da mezarda ayağı üst üste kalırdı. Eğer ölünün ayağı üst üste kalırsa, o kendi evindeki diğer insanları da sürüklerdi (yani diğerleri de ölürdü.). Bu düşünce üzerinden eğer bir evden birkaç kişi arka arkaya ölürse, insanlar bunu önceki ölüp giden insanın ayağını üst üste koymasından bilirdi o kişinin mezarını açıp eğer ayağı üst üste kalmışsa düzeltip bırakmışlardır. Böyle yapılırsa arka arkaya meydana gelen ölümler durur, diye

düşünmüşlerdir. Bunun için, yaşadıkları müddetçe ayak, ayak üst üste oturmak uygun değildir, diyen yasaklı âdet ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın 50'lili yıllarından önce ölen insanın mezarını açmak, onun ayağını düzeltip koymak Kuzey ve Güney Şincan'ın bütün yerlerinde vardır. Bize göre, bu abartılı bir hurafe hareket sayılmaktadır. Çünkü ölüm ile ayağını üst üste koyup oturmak âdeti arasında mükerrer bir bağ yoktur. Ölünün üst üste kalan ayağını düzeltip koymak ile arka arkaya meydana gelen ölüm hadisesinin durması arasındaki ilişkiyi daha ileri düşünülemez. Uygurlar yine oturup ve yatarken ayağını kible taraf (batı-Mekke yönü) na uzatmayı yasak etmiştir. (Fakat hasta kişiler yatarken kibleye yüzünü dönüp işaret ile namazını kılmak için ayağını kibleye yöneltip yatabilir, diye düşünülmektedir.) Çünkü Uygurlar kible yönünü, bütün Mekke-i Mükerrime tarafını ulu bilmiştir. Böyle bir âdet İslamiyetten sonra şekillenmiştir. Bundan önceki Uygurlar ise güneş tanrısının çıktığı taraf-doğu tarafını kutsal bilmişlerdir. Böyle kutsallık görüşler sebebiyle yukarıdaki yasak âdetleri ortaya çıkmıştır. Oturuş şekli yönünden yine Uygur kadınları bağdaş kurup oturmaktan yasak tutulmuştur. Çünkü bağdaş nispeten biraz daha derli toplu, ama kaba biçimdeki oturuş şekli olup böyle oturduğunda kadınlar kaba görünmekten başka, yine cinsel organını gizleme hareketini umursamamak olarak sayılmıştır. Bundan dolayı, günümüzdeki Uygur kız-kadınları bağdaş kurup oturmayı büyük edepsizlik, diye saymaktadır. Uygurlarda yine "Başkalarının ayağından atlayıp geçenin ayağı ağrır." diye başka insanların ayağından atlayıp geçmeyi yasak eden âdet de vardır.

Yürüme usulü yönünden, Uygurlarda "Arkaya doğru yürümek kötüdür." denilen söz vardır. Arkaya doğru yürümek eğer yer göstermek amacıyla olursa bu şekilde kötü görülen iş sayılmamaktadır. Eğer bir amaç için olmayıp arkaya doğru yürürse bu hareket ruh hastası olan insanların hareketine benzer olduğu için yasaklanması muhtemeldir. Bunun yine başka inanç esası olması da muhtemeldir. Uygurlar "Ak nesnelere çiğnemek kötüdür." diye düşünüp böyle hareketlerden yasak tutmuştur. Beyaz renk aslında Uygurların Mani dinî inancında yüceltilen renk olup o nurun, aydınlığın ifadesidir. Ona hürmet etmemek aydınlık tanrısına yapılan hakarettir. Bundan dolayı o devirlerde şekillenen bu perhiz günümüz Uygurlarının hâyâtında yine kaybolmadan gelmiştir.

İnsanın el ve ayak tırnağı hakkındaki yasaklar ilkel insanlardan itibaren devam edip gelen pek çok ve derin büyücülük görüşlerinin temelinde şekillenen kadimî hadisedir. Bu konuda Frazer şöyle demiştir: "Saç ve tırnak alındıktan sonra alınan saç ve tırnakların nasıl yok edileceği karmaşık bir meseledir. Çünkü onlar zarara uğrarsa beden de zarara uğruyordu.

Bütün dünyada hemen hemen işte böyle bir görüş var olup, bu görüş üzerinden insan kendi bedeninden alınan saç, tırnak veya başka nesnelere sebebiyle sihrin etkisine uğrayabilir. Netice olarak kişilerce bilinen ama kaide-kanuniyeti aynı olan pek çok iş meydana gelebilir...»¹⁵⁰

Tıpkı «Saç Hakkındaki Yasaklar» kısmında beyan ettiğimiz gibi tırnak da insan bedeninin tamamlayıcı kısmı olarak eskiden itibaren insanlar insan bedeni ile tırnağın sıkı ilişkisinin varlığına, tırnak kesildikten sonra da (insanın bedeninden ayrıldıktan sonra) o insan bedeni ile olan etki ilişkisini koruduğuna inanmışlardır. Bu görüş tam olarak kesilen tırnağını nasıl yok edeceğine dair yasakları şekillendirmiştir. Uygurlarda tırnağa ait yasaklar biraz daha fazladır. Bunun gibi tırnağını nasıl (hangi aleti kullanarak) keseceği, hangi zamanlarda, nerede kesmesi gerektiği, kesilen tırnağı nasıl yok edeceği gibi yönlerden bir dizi yasaklar vardır. Uygurlardaki tırnağa ait yasakların çoğunda ilkel düşüncedeki sihri görüşler ifade edilmektedir. Bir kısmı ise ateşperestlik dininden kalan kalıntılar olarak sayılmıştır. Ayrıca bir kısmı da sonraki ebceş inanç (ilkel düşünce, Şaman dinî inancı, İslam dinî inancının karışması) nin mahsulü olmuştur.

Uygurlarda çift dişli aletler, bunun gibi makaslarla da tırnak almaktan yasak edilen âdet vardır. Böyle yapanlar çocuk yüzü görmeyip veya çift keder arasında kalmasına yorulmuştur. Çift dişli aletler gerçi tırnak kesmeye kolaylık olsa da ancak çift bıçağın tırnağın arasına alınıp kesilmesi sanki bir insanın çift zorluk arasında kalmasına benzer şekilde canlandırılıp bu yasak ortaya çıkmıştır. Bunun için geleneksel Uygur toplumunda kişiler esasen keskin bir bıçak kullanarak tırnak almıştır. Tırnak makası ortaya çıktıktan sonra pek çok kişi onu kullanmaya başlasa da bazı mutaassıp kişiler tırnak makası kullanmayı hâlâ reddetmektedir. Uygurlarda yine diş ile tırnak alma tırnak ile diş kurcalamaya dair yasaklar var. Uygurlar tırnağını çok uzatmayı ayıp diye bilmektedir. Bunun için her haftada bir defa tırnak almak çoğu kişinin devamlı yaptığı temizlik âdetine dönüşmüştür.

Tırnak Uygurların nazarında çift özelliğe sahip bir varlıktır. Yani o pis, kirli nesne olarak da görülmektedir. Bununla birlikte o yine kutsal nesne, bahtın işareti diye de görülmüştür. Önceki görüşlerde birçok sağlamlık ve sağlık işleri açısından üst yerde durup

¹⁵⁰ [İngilizce] Frazer: «Altın Şah» Çin Halk Edebiyatı-Sanatı Neşriyatı, 1987 yılı, 6.ay neşri, 1.kısım, 346-347.sayfalar.

sonraki görüşlerde ilkel düşüncedeki hurafi fikir esasında durmaktadır. Aşağıdaki yasakların çoğunda tırnak mukaddes nesne, baht işareti niteliğinde bilinmektedir: Uygurlar tırnak aldığı yere de özellikle dikkat etmiştir. Uygurlar başkalarının evinde tırnak almaktan yasak tutmuştur. Böyle yaparsa elindeki bereket başkalarının evinde kalır, diye yorumlamıştır. Yine “Geceleyin tırnak almak uygun değildir.” diye yasak var.

Tırnağı hangi vakitlerde almak ve hangi vakitlerde almamak üzerinden bir dizi kaide ve yasaklamalar vardır. Bu konudaki detaylı malumatlar yine Muhammed İvaz Karakaşiy'nin «Mecmuet'ül Ehkâm» ında karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen eserin «Tırnak Almak Hakkında» denilen kısmında şöyle yazılmıştır:

“Kim cumartesi günü tırnak keserse,

O kişi selamete erer.

Eğer tırnağını pazar alırsa,

Hâlka içinde çok aziz olur.

Eğer pazartesi kim tırnağını alırsa,

O kişi cefa ve sıkıntıda kalırdı.

Eğer salı günü tırnağını alırsa,

Bedeni hastalık görmez.

Kim çarşamba tırnak keserse,

Alanlar selametli olur.

Kişi perşembe alırsa nehâli,

Eline hiç mal girmez.

Kim cuma, tırnak alırsa,

Kim cuma, tırnak alacak olursa,

Onu, Hak Teala anacaktır.”¹⁵¹

¹⁵¹ Muhammed İvaz Karakaşiy: «Mecmuetü'l Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8.ay, 88-89. sayfalar.

Görülüyordu ki, perşembe gününden başka günlerde tırnak almak önemli, fayda getiren iş sayılıp perşembe günü tırnak almak eline mal geçmemesine fakir olmaya sebep niteliğinde yasaklı iş sayılmıştır.

Günümüzdeki Uygurlar arasında, cuma gününden başka günlerde tırnak almaktan yasak edilen kişiler de var. Çünkü cuma gününde gusül abdesti almak, beden temizliği yapmak, İslami kaide olduğundan çoğu kişi bugün tırnak almıştır. Yarkent Uygurları arasında bu görüş geniş olarak yayılmıştır. Yani, “Salı ve çarşamba günlerinde tırnak alırsa kızıl tırnak (yani çocuk demek) a hasret kalırdı.” Yani salı ve çarşamba günlerinde tırnak alırsa çocuğa hasret kalmaktadır. Bunun için yasak etmek gerekir. Tıpkı “Makasla tırnak alırsa çocuk yüzü görmez.” diyen yasak gibi bu yasağa aykırılık yapmanın neticesinin ne sebeple çocuk görememek ile ilişkilendirildiğini bilmek kolay değildir. Bu belki bu günlerde tırnak almanın kötü akıbetinin abartılarak anlatılması olasılığından olabilir. Aksu çevresindeki Uygurlarda da “Her çarşamba gününde tırnak almayı devamlı hâle getirirse çocuk göremez.” diyen görüş vardır. Böyle hurafe inançların bu kadar geniş dağılması, onun tarihsel olarak ortaya çıkması varlığını gizleyip dolaylı yolla anlatılmasından gelen durumdur. Bazı insanlar arasında yine Kurban Bayramı’na bir hafta kala (İslami takvim boyunca zilhicce ayının evvelki on günü) tırnak alınmadığını içeren âdet vardır. Bizim önceden söylediğimiz gibi bu işte böyle mukaddes ayların hürmetini korumanın bir tür ifadesi niteliğinde meydana gelen yasaklardır.

Tırnağını aldıktan sonra onu nasıl yok edeceği büyücülük şeklini alan bir iş olmuştur. Tıpkı Frazer’in söylediği gibi kesilen saçın ve tırnağın nasıl yok edilmesi gerektiği ilkel milletler, hatta günümüzdeki pek çok millete göre ciddi görülen bir meseledir. Çünkü ilkel düşünce üzerinden söylersek, insan ile ondaki çeşitli azalar arasındaki hissî etki ilişkisi korunmuştur, bunu karşılaşma ve değişme prensibi üzerinde söylersek de düşen saç ve kesilen tırnaklara zarar gelirse, bu saç veya tırnağın sahibi de zarara uğruyordu. Bunun için onları tehlikesiz yerlere koymak zaruridir. Tıpkı bunun gibi Uygurlar da tırnağını aldıktan sonra istediği yere atmamıştır. Belki onu aldıktan sonra “Devlet beri gel, pislik öte git.” denilen sözleri söyleyip onları belli yerlere gömüvermişlerdir. Tırnağı ateşe atmak da yasak edilmiştir. Çünkü böyle yaparsa tırnak sahibinin elindeki tırnaklar kör olurdu (Uygurlar yarılan, bozulan veya iş yaparken tuhaf hâle gelen tırnaklarına “kör tırnak” demişlerdir.) diye yorumlanmıştır. Bazı yurtlardaki Uygurlar ister el tırnağı olsun ister ayak tırnağı olsun eşit şekilde eşik altı, duvar dibi... gibi yerlere gömmüşlerdir. Yine bazı yerlerdeki

Uygurların el tırnağını korunaklı yerlere gömmesi yasak edilmiştir. Onu ıslak yere gömerse bereket gelir, kuru yere gömerse eli kuruyup kalır, diye yorumlamışlardır. Ayak tırnağını ise kapı önüne gömüvermişlerdir. Bazı kişiler ayak tırnağını kapı altına gömmenin sebebini şöyle rivayet ederek izah etmiştir: Ahir zamanda Deccal (“Deccal” denilen söz “yalancılığı pek çok yapan” denilen anlamlarda olup burada İslami rivayetlerdeki ahir zamanda yeryüzünde ortaya çıkan bir şarlatanı işaret eder.) Eşeğine binerek davul, müzik-nağme ile ortaya çıktığında pek çok insan evlerinden dışarıya çıkıp onun peşinden gitmeyi düşünürmüş. O vakit eğer kişi ayak tırnağını kapı altına gömdüyse, o tırnak sahibinin dışarıya çıkmasını engellemiş. Sonuç olarak, o insan Deccal’in eşeğinin şekline girmekten ve kafir olup gitmekten korunmuş olurdu. Aslında, tırnağını tehlikesiz yere gömmenin itikat kaynağı tam olarak eski insanların tırnağının başkalarının eline geçip kendilerine kara büyücülük yolu ile zarar ulaşmasını engellemek davranışıdır. Günümüzdeki Uygurlar arasında çok az sayıdaki perihon-bahşılar insanların saçını, ayak izi benzeri şeylerden faydalanıp bu nesnelere sahiplerine zarar veren büyülerini kullansa da ancak tırnağı esas olarak kullanmazdı. Fakat bazı kişilerin fikrinde yine kara sihrin zararından korunmak için tırnağını gömüp bırakmak gibi davranış ve hareket mevcuttur.

Gerçekten, tırnak şekli ile insanların yaptığı iş-görev arasında mükerrer bağ olmasa da ağır fiziki çabanın el tırnağının şeklini değiştirmesi muhtemeldir. Bunun için hâlk arasında küçük çocukların tırnağının cefa çeken büyüklerin tırnağına benzemesinin o çocukların büyüdüğünde cefalı olacağını haber vermesi hakkındaki düşünceler vardır. Aslında bunun bedeninde diğer kısımlarındaki azalara ait bazı hurafe görüşler ile ortaya çıkması yönünden benzer esasa sahiptir.

5.2.1.3.11. Ben ve siğil ile ilgili yasaklar

İnsan bedenindeki ben ve siğil, insan bedeninin bir azası sayılmasa da ancak onlar beden dışında çıkan bir tür cerahat veya hastalık işareti olma niteliğinde olup bazen güzellik ile bazen de kötülük ile birleştirilip düşünüldüğünde hurafe bir âdet olarak bütün insanlarda mevcut olan bir davranıştır. Bundan başka yine benin çıkan yerinin uygun olmasına bakarak onun güzellik işareti diye bilinmesi meselesi de vardır. Uygurlarda ben ve siğile ait yasaklar esasen onları yok etmekle ilgilidir.

Uygurlarda eğer küçük çocukların bedeninde, yüzünde çok fazla ben çıkar bu çocuğun yüz güzelliğine ağır tesir eden durum şekillenir veya göz çukurunda ben çıkıp “kötü gözlü” olması tehlikesi doğarsa işte böyle zamanlarda beni yok etmek için bir çeşit aktif büyücülük usulü kullanılmaktadır. Böyle sihri faaliyetlerin süreci şöyledir: çarşamba gününde yüzünde ben çok olan erkek çocuk “Benli Bey” diye, kızlar “Benli Han” diye çağırılmaktadır. Çarşamba gününden itibaren böyle çağırmaya başlarsa çocuğun yüzündeki benler yavaş yavaş gidermiş. Neden çarşamba gününde böyle çağırılırdı? Bunun sebebi şu ki “çarşamba” daki “çar” sözü aslında insan bedenindeki beni göstermek için kullanılmaktadır. “Zehri zehirle ile geri çevirmek.” ilkesi üzerinden “Benli Bey”, “Benli Han” diyerek beni kuvvetlendiren sözler ile “çarşamba” daki “çar” a değinip birbirini sona erdirirdi, diyen ilkenin böyle bir sihirbazlığın temelini oluşturması muhtemeldir.

Uygurlarda siğile ait yasaklar ve onu yok etmeye ait âdetler biraz daha fazladır. Genellikle Uygurlar siğili pis şey diye görür ve onun göçme özelliğine sahip olduğuna inanmaktadır. Hâlk arasında “Siğili sayarsa sayanda siğil çıkar.” diye başkalarının bedeninde çıkan siğili sayıp bakmaktan da yasak etmişlerdir. Yine “Köpeğe su saçanda siğil çıkar.” diye düşünüp, köpeğe su saçmaktan da yasak ettikleri âdet vardır. Genellikle, siğile bakmak, saymak faaliyeti onu bedenden bedene taşıma süreci, diye görülüp ilkel düşünceden kalan kalıntılardır.

Yukarıdaki görüşler esasında, Uygurlar başkalarından sayma yolu ile göçen siğili veya kötülüğe sebep olan (bedenin görünen yerinde çıkan veya bedenin sol tarafında çıkan) siğilleri yok etmek için birkaç türlü büyücülük usulünü kullanmışlardır. Bu usullerin birinde şöyle yapılmaktadır. Siğil çıkan kişi siğile tuz veya sakızı üç defa ovalayıp (sürüp) siğilden çıkan kanı tuza veya sakıza işletip onu dışardan bir yolcuya gizlice atıp “göç-göç” demişlerdir. Bununla birlikte eğer tuz veya sakız o kişiye değerse ona da siğil bulaşmış. Siğil aslında sahibinden göçüp gidebilir. Açıkça burada kullanılan hissî etki büyücülükteki ilkelerden ibarettir. Hâlk içerisinde siğili göçürmeye ait geniş şekilde yayılan şöyle bir usül var: Bedeninde siğil çıkan kişi geceleyin herhangi bir tane söğüt ağacının yanına gelip (Bazen bu işi tecrübeli bir kişiler hâllederdi.) siğile bir parça sakızı ovup ona “Siğil denilen, söğütte olmayanın insanda ne iş var?” diye sözleri söyleyip sakızı siğile sürüyor ve sakızı atıyordu. Böyle yaptığında siğil insandan söğüte göçer, diye düşünülmüştür. Bu faaliyette dil büyücülüğü, yani dilin sihri gücüne inanmak vardır. “Siğil” sözü ile “söğüt” sözü sondaki “l” ve “t” harflerinin farkını hesaba almazsak sesteş sözlerdir. Böyle sesteşlik özelliğindeki

siğili söğüte göçürmek, diyen görüşü dildeki sihri gücün varlığına inanmanın bir delili olmuştur. Böyle sesteşlik esasında şekillenen yasaklara yine başka sahâlarda da rastlıyoruz.

Uygurların yaşadığı yurtlarda siğil adı ile ilişkilenen hem de siğil yok etme ile ilgili olarak meydana gelen birkaç yer vardır. Mesela, Yeken nahiyesinin nahije pazarına yakın sebzeçilik kentinde “Siğilli Mescit” denilen bir mescit var. Bedeninde siğil çıkan kişiler bu mescidin yanına gelip, eline bir ölçüm çamuru alıp siğile sürüp bu mescitin duvarına sıçratıyordu. Bu süreçte “göç-göç” deyip durmuşlardır. İnsanlar böyle yaparak siğili yok eder, diye düşünmüşlerdir. Bundan başka Turfan çevresinde «Siğillik Hoca» denilen bir mezar olup insanlar arasında herhangi bir nesneyi bu mezarda bırakıp gitmekle siğili yok edilir, diye düşünülen âdet mevcuttur. Açıkça, siğile sürülen çamuru mescit duvarına sıçratmak veya mezarda bir nesneyi mezara bırakma yolu ile bedendeki siğili çıkarıp atmak – İslami inanç değil, belki birkaç çeşit inanç, bunun gibi ilkel düşünceye ait sihirbazlık ve akla uygun olmayan hurafelere karışan, İslami görünüm verilen ebceş inançtır. Böyle bir görüş pek çok kişinin nazarında hurafe sayılıp ayıplansa da ancak az sayıdaki kişiler hâlâ bu usulleri kullanmaktadır.

5.2.1.4. Beden Salgıları ile İlgili Yasaklar

5.2.1.4.1. Salya, tükürük ve burun salgıları ile ilgili yasaklar

Uygurlarda tükürük ve burun salgısı özel, gizli anlamlara sahip olmayıp, onlar aynı şekilde kirli nesnelere, diye görülmüştür. Bundan dolayı onlara ait yasaklar aslında onları çıkarıp atmak usulü ve nereye çıkarıp atmak gerektiğiyle ilgili yasaklardır. Uygurlarda “Salyasını akıtıp yürümek uygun değildir.”, “Salyasını yemeğe damlatmak uygun değildir.” diyen yasaklar vardır. Bu esasen salya ve tükürüğü pis, diye görüp esenliğini korumak açısından ortaya konulmuştur. Gerçi küçük çocuklar için salyasını akıtarak yürümek esasen normal iş sayılsa da büyükler için söylersek bu gayet manasız iş veya akıl noksanlığının işaretidir. Tükürük pis nesne, diye görülmekle birlikte insana bakarak tükürmek çok büyük bir hüremetsizlik sayılmıştır. Bundan başka mukaddes konu ve mukaddes nesnelere bakarak tükürmek katı şekilde yasaklanan davranışlar olarak sayılmıştır. Mesela, Uygurlarda şu an gökyüzüne bakarak tükürmekten yasak eden âdet vardır. Eski Uygurlarda da bu yasak vardır.

«Divânu Lügâti't-Türk» te “Göge tükürse yüzüne düşer.” diyen temsil hatırlatılmıştır.¹⁵² Aslında, bu yasakta göge (asmana) tükürse tükürüğün yüze düşmesi sebebiyle değil, belki de Uygurların eski devirlerde gökyüzünü “Gök Tanrı” diye ulu görmesi sebebinden ortaya çıkmaktadır. Bunun için, göge bakarak tükürmek Gök Tanrı’ya yapılan hakaretin ifadesidir. Yine Uygurlarda kıbleye bakarak tükürmek ve sümürmekten sınırlayan yasak âdeti vardır. Mescit içinde tükürmeyi yasaklama hakkında Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde de açık işaretler vardır.

Hapşirmek ağız ve burundan salgı meydana gelip ve onun çıkarıp atıldığı hareket olduğundan Uygurlar hapşirmakta da belli kaidelere uymuştur. Mesela, başka insanlara bakarak hapşirmek o insana yapılan hürmetsizlik, diye görülüp yasaklanmıştır. Uygurlar kamusal alanlarda sümürüp burun içini temizlemeyi kötü karşılamıştır. Çünkü bu bedenini temizleme, pisliğini çıkarıp atma davranışı olarak tıpkı beden temizliğine dair başka hareketlerle benzer şekilde o da gizli yerlerde yapılması gerek, diye düşünülmüştür.

Uygurlarda tükürmeyi hor görmek, hakaret etmek, kabul etmemenin işareti, diye düşünülmüştür. Bunun için başka insanların yüzüne tükürmek ona yapılan en büyük hakaret, diye bilinip bazı bölgelerde ciddi kavgaya sebep oluyordu. Bunun için yasak edilmiştir. Yine kötü düş gören kişiler de sabahleyin yerinden kalkıp derhâl sol tarafına üç defa tekrarlayarak tükürüp düşteki kötülüğün amacına ulaşmasını engelleyen âdet de çok geniş şekilde yayılmıştır. Bunların dışında, kamusal yerlerde rast gele yere tükürmek, göle ve akan suya tükürmek gibi davranışları yasaklama âdeti Uygurlardaki güzel ahlakın ifadesi olarak kullanılmıştır.

5.2.1.4.2. Kan ile ilgili yasaklar

Kan insanın hâyâti gücünü güvence altına alan en önemli birleşimdir. Kan demek, can demektir. Kan hakkındaki yasaklar en eski yasak âdetlerinden biri olup ilkel devirlerdeki insanlar aynı devirlerde kana ait bir dizi gizli görüşleri şekillendirmiştir. Bu görüşlerin anlamı öncelikle “İnsanın ruhu veya canı kanda olur.” denilmekten ibaret olup ikincisi “Kan

¹⁵² Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8. ay, yayını, Uygurca,2.cilt, 107. sayfa.

üzerinden insana zarar ulaştırılabilir.” denilen ibaredir. Bundan dolayı ister dış sebep (dövme, vurma, yaralama...) üzerinden akan kan olsun ister iç sebep (bedendeki sıcaklık, hararetin çok yüksek olması, iç organların yaralanması.) üzerinden akan kan olsun, bu aynen ruhun bedenden akıp gitmesi, diye düşünülüp böyle durumlarda son derece büyük tehlike hissedilmektedir. Uygurların hâyâti yapısı hakkındaki felsefi görüşü olan “dört zat görüşü” içinde kan, hâyâta olmayı meydana getiren en önemli faktör (zat) olup onun eksik olması pek çok hastalığın ortaya çıkmasına ve hâyâti gücünün eksik olmasına işaret etse de onun çoğalıp normalleşmesi hâyâti gücün cuş uruşidin işaret eder, diye anlaşılmaktadır. Buna uygun olarak kanı sıhhat ile birleştirerek Uygur tıbbının temel nazariyelerinden olup sayılmıştır.

Uygurlarda insan kanına ait yasaklar günümüzde karşımıza çok çıkmamaktadır. Bu konuda bir yasakta “İnsan kanını horoz yemesi iyi değildir.” denilmiştir. Gerçekten, Uygurlar insan bedeninden dökülen kanı gömüp bırakmışlardır. Onun çiğnenmesi, kirli nesnelere karıştırılması yasak edilmiştir. Vurma sebebiyle kan dökülen yerleri ulu bilip o yerlerde mezar yapıp ve kararlı bir şekilde nezir-çırağ faaliyeti gerçekleştirilmiştir. İnsan kanı kullanarak büyücülük yapmak günümüz Uygurlarındaki perihon-bahşlıların faaliyetinde aslında karşılaşılmamakla birlikte eskiden kan, kara büyücülüğün veya cadıların önemli konusu niteliğinde kullanıp geniş şekilde yaygın olan bir iş olmuştur.

Yasakların “mukaddes” ve “kirli” diye iki taraftaki anlamı kendi içine alması noktasından baktığımızda, kanla ilgili yasaklar en mükemmel yasaklar olarak sayılmıştır. Yukarıda söylediğimiz gibi kanı akıtmamak, kanı en güzel yağ (nezire) diye görmek onun kutsallık yönünün görülmesi, âdet gören kadın ve hamile kadınlardan akan kanın kirli, diye görülmesi de onun pis nesne, diye görülmesi gibi iki tutumu göstermektedir.

5.2.1.4.3. Meni ile ilgili yasaklar

Günümüz Uygur dilindeki “meni” sözü Arap dilinde benimsenen ibare olup o olgunlaşan erkeklik cinsiyet hücrelerinin ortaya çıkardığı sıvıyı göstermektedir. Uygurların görüşünde meni, güç-kuvvetin en tipik ifadesi olup o insanın omurgasından çıkmaktadır. O çocuk yapmanın aracı, erkekliğin aslı olarak son derece önemli ve kutsal nesnedir. Bunun için Uygurlarda meniyi israf etmeyen onu değerli kılan görüş vardır. Bununla birlikte o yine

kirli nesne, diye görülmektedir. Yani o insan bedeninde duran güç-kuvvetin alameti olmakla birlikte belli sebepler nedeniyle dışarıya çıkan pis nesnedir. Onun herhangi bir eşyaya değmesi ile o nesne kirli olduğundan, onu da yıkamak gerekmektedir. Meni akıtan kişi aynı şekilde “cünüp insan”, diye görülüp kirli sayılmaktadır. Böyle insan da yıkanana kadar geçen aralıkta pek çok işlerden yasak tutulmuştur. Bundan başka meninin çok fazla olması cinsel isteğin çok güçlü olmasının sebebi olup o da beden yönünden acizliğe hem de manevi acizliğe getirmektedir. Bunun için bu da benzer şekilde yasaklanan davranıştır. Biz meni sebebiyle cünüp olan “kirli insan” hakkındaki «Cinsel Hâyâta Ait Yasaklar» bölümünde detaylı olarak muhakeme edeceğimiz, burada bunları izah ederek çoğaltabiliriz.

İnsan bedeni hakkındaki Uygur yasakları hakkında aşağıdaki birkaç noktayı aydınlatmak doğru gelmektedir.

1. İnsan bedenine ait yasaklar çoğunlukla son derece pasif hâldeki selametlik, korku psikolojisinin ifadesi olup onun mutlak çoğunluğu yalnız gönülde dikkat etmek, sakınmak şeklinde meydana gelmiştir. Bunlarda işte böyle haberlerin işaretlerini davranışa dönüştüren veya engelleyen gerçek tedbirler aslında yoktur. Bunun için bu tip yasakları kısmen ayırmak uygun gelmektedir.

2. İnsan bedenine ait yasaklarda hemen hemen bedeni korumak, bedendeki ruhu korumak, takdire dikkat etmek, güzelliği ele almak, kötülükten korunmak gibi gerçek maksatlar gizlenmektedir. Gerçi kendinî koruma amacı bütün yasakların asıl çıkış noktası olsa da ancak böyle amaçlar bedene ait yasaklarda daha fazla açık ifade edilmiştir.

3.İnsan bedenine ait yasaklar, insan bedeninin belli değişimlerinin haber verme özelliğinin varlığı açısından ortaya koyulmuştur. Onlar günümüzde bilim seviyesinde hurafe sayılmaktadır. Fakat fennin gelişiminin, yükselişinin, ulaşılan fiziki değişim ve özellikleriyle birlikte; insanın geleceği, kaderi ile ilişkisinin varlığı-yokluğu üzerinde ilmi noktadan arama, ispat etme aracılığıyla onun ilmi görüş veya safsata olduğunu kanıtlamak gerekir.

5.2.2. Cinsiyet Farkıyla İlgili Yasaklar

İnsan öncelikle erkek ve kadın diye iki cinse ayrılmaktadır. Bu fiziki yapı yönündeki fark olarak kalmaz, yine böyle bir fark gayet güçlü kültür görünümüne sahiptir. Farklı kültürler içerisinde erkek-kadın cinsiyet farkı konuları varlık niteliğinde bilinmekten başka iki cins arasındaki böyle bir gerçek fark ahlak, toplumsal şekil, âdet gibi kültür hadiselerinin sınırlamasını kabul edip hem de onları kendine aksettirmiştir. Dünyadaki bütün medeniyetlerin hemen hemen hepsi erkek cinsi ile kadın cinsi arasında kendi arasında geçişmeyen bir dizi sınırlamaları kurmuş, bu sınırlamalar sanki bir engel gibi erkek ile kadınları hareket-şekil, davranış, yaşam faaliyeti... yönlerden kesin şekilde ayırmıştır. Böyle yasaklar dünyevi ölçüde yasak âdeti olarak sayılmaktadır.

Uygur toplumunda cinsiyet farkına ait yasaklar yaşamın her bir sahasında derin kök salmış, erkekler ile kadınların ayrımı baştan sona katı şekilde sağlamlaştırılmış bir meseledir. Biz Uygurlarda cinsiyet farkına dayanan kadınlar ve erkeklere hem de her iki cinse yönelik yasakları aşağıdaki birkaç nokta üzerinden kısaca inceledik.

5.2.2.1. Cinsiyet Ayrımı ile İlgili Yasaklar

Uygurlarda erkek kadınlar yalnız fiziki yönde ayrılmaz, yine meslek, hizmet, yürüyüş-duruş, kelime-söz, toplumsal alaka... yönlerinden de ayrılmaktadır. Biz insan bedenine ait Uygur yasaklarının bir kısmında erkeklerin bedenindeki durumlar ile kadınların bedenindeki durumların temel çelişkiyi haber verme özelliğine sahip olduğunu söylemiştik. Bundan dolayı bütün toplumsal faaliyetlerde erkekler ile kadınların ayrılmayıp karışmasının çok büyük bir yasak sayılması sadece kargaşa oluşmasıyla değil, yine kültür çevresi, tutumu ve karakterinin karışmasının da sebebi olacaktır. Uygurlar ezelden iki cinsin ayrılmasına çok önem vermiştir. Böyle bir ayırım ilk önce bütün toplum yapısında, erkeklerin yönetici olabilmesi gibi temel ve aktif yerde durması, kadınların ise baştan sona erkeklere bağlı olan yardımcı, basit faaliyetlerin iştirakçısı olması gibi yönetilen yerinde durmasını ifade etmektedir. Biz anaerik devrindeki annelerin döneminde (bütün kadınlar) hukukunun üstünlüğü durumunu dile getiremiyoruz. Çünkü bu dönem çok uzak zamanlardaki bir tür toplumsal hâl olup üstelik o devirler için günümüzdeki milletlerin öncesi belirgin değildir. Fakat milletlerin ayrılmadığı bu dönem bütün insanlık için ortak bir durumdur. Uygur

milletinin tarihinde erkekler mutlak üstün mevkiye olup hakimiyet işlerini idare eden bütün toplumun kolluk faaliyetinin şekillendiricisi, idarecisidir. Kadınlar ise erkekleri bekleyen, hizmetini yapandır. Hatta İdikut devrindeki bazı yazma vesikalara göre elden ele geçen ticaret yerlerinde de buna rastlanmaktadır. Toplumsal iş taksimi içerisinde erkekler ile kadınlar da keskin şekilde ayrılıyordu. Pek çok iş sanki erkeklerin yapması için yazılmış, yine bazı işler ise kadınların yapması için yazılmış gibi bir vaziyet şekillenmiştir. Erkekler kadınların yaptıkları işleri yaparsa bu erkeklerin tümüne çok büyük bir hakaret sayılmış, kadınlar erkeklerin işini yaparsa da bu işin iyi sonuç vermeyeceğini, felaket ile tamamlanacağını tahmin edip hatta kadınların edepsizliğinin, ukalalığının işareti niteliğinde bilinmiştir. İş dediğimizde bu, türlü üretim faaliyeti (çiftçilik, el sanatları...) kılık-kıyafet, meskûn, ticaret, yürüyüş-duruşu belirtmektedir. Genellikle, kadınlara aciz, diyen kültür sebebiyle pek çok işleri kadınların yapması yasaklanmıştır. Bu konuya örnek tarzında birkaç yasağı gösterebiliriz. Uygurlarda babalar kızlarını kolayca vurmazdı. Öfkeli işleri yaptığı takdirde de bunu inciterek-hakaret ederek yapmışlardır. Uygur erkekleri kadınlar ile kavga etmeyi, onlara hakaret etmeyi yasak etmiştir.

Erkekler ile kadınları sınırlayan yasakların bir kısmı yürüyüş-duruş ve kılık-kıyafete yöneliktir. Uygurlar erkeklerin kadınlara benzer süslenmesi, kadınların da erkeklere benzer şekilde süslenmesini son derece kötü görmüştür. Burada denilmek istenen “giyinme” ise erkeklerin güzel hâli, saç, yürüyüş-duruşunu ve kılık-kıyafetini kadınlara göre yapması hem de kadınların da kılık-kıyafet, saç şekli, güzellik şekli, yürüyüş-duruşunda erkekler gibi olmasını belirtmektedir. Bundan dolayı Uygurlar erkeklerin yüz, tırnak, saç... larına süs eşyalarını asmasını, bezenmesini, çiçekli ve rengi açık kumaşlarda kıyafet giymesini yasaklamıştır. Kim böyle yaparsa onlar toplumun büyük ayıplamasına uğramıştır. Yine İslami kaide boyunca erkekler ipek kumaştan kıyafet giyme, altın yüzükler takmaktan yasak edilmiştir. Erkeklerin altın yüzük takması, ipek kıyafetler giymesinin katî olarak caiz olmaması hakkında bir dizi hadisler de var. Bu sebepten, Uygur erkekleri altın yüzük takmaktan yasak edilmiştir. Fakat son dönemlerde yaşam seviyesinin gelişmesiyle çok az sayıdaki erkek altın yüzük takmaktadır.

Kadınların ailedeki büyük işlerinden biri yemek yapmaktır. Gerçi yemek yapmak erkeklerin de yaptığı ve yapması mümkün iş olsa da ancak Uygurlar, erkeklerin yemek yapmasını veya ocakta ekmek pişirmesini (Tandırdaki ekmek pişirmek zor bir iş olduğundan bunu erkekler de yapardı.) mutfak araç-gereçlerini yerleştirmesi yasak tutulmuştur. Bundan

başka erkeklerin ev süpürmesi, çöp, kül alıp dökmesi iyi bir durum sayılmamaktadır. Bunun da aksine kadınlar odun kesmekten yasak tutulmuştur.

Üretim faaliyeti yönünden, Uygur kadınları çiftçilikle ilgili üretim işlerinde erkeklerle benzer şekilde katılmıştır. Lakin geçici faaliyetler; mesela, tohum saçma, harman toplama ve tahılı koymak gibi durumlara katılmamışlardır. Eğer kadınlar tohum saçarsa, harmanı çeçleyip, tahılı koyarsa bereketi olmaz, diye düşünmüşlerdir. Özellikle âdet gören kadınlar ve loğusalık döneminde olan kadınlar çiftçilik işinin çoğu şekline katılmaktan yasak edilmiştir. Uygurlarda kadınların ticaret yapmasını yasaklayan âdet, özgürlük dönemine kadar Uygur toplumunda aynen mevcuttur. Ama bu durum günümüzde büyük oranda değişmiştir.

Kısacası, Uygurlarda erkekler ile kadınların faaliyeti arasında belli sınırlara işaret edilmiştir. Toplumsal iş taksiminin artması ve toplumun yapısının değişmesiyle günümüzde nispeten daha büyük faaliyetlerde, hizmet sahâlarında erkekler ile kadınlar beraber çalışıp beraber hukuk ve menfaatlerden kazanç sahibi olsalar da hâlk arasında pek çok toplumsal sahada erkekler ile kadınların farkı yine savunulan meseledir. “Kadınların serbestliği” veya eşitlik teşebbüsleri önce erkekler ve kadınların beden yapısı, fiziki gücü, akli-hissî özelliği gibi yönlerden farklarını yok edememekte ve bunu yok etmenin de mümkünatı da yoktur. Aynı kültür birliği içinde erkeklerin de kadınların da hissesi ve yeri vardır. Cinsiyet farkına ait yasakların rolü tam olarak işte bu yeri daha fazla sağlamlaştırmak, ahlak, tarz şeklinde iki cinsin kendine has faaliyetler dairesinin karışmasını engellemekten ibarettir.

5.2.2.2. Cinsel Kışkırtma ile İlgili Yasaklar

İki cins arasındaki söz, hareket, kılık ve faaliyet dairesi gibi sahâlarda bir dizi yasaklı sınırlamaların kurulması erkek kadın iki cinsin birbirinden ayrılmasını güvence altına almanın yanı sıra daha önemlisi erkekler ile kadınlar arasında kolay yüz veren cinsel istekle birlikte meydana gelen kışkırtma ve kendine çekmeye engel olmaktan ibarettir. Eğer erkeklerin bütün erlik işaretleri ve kadınların da bütün kadınlık ifadeleri açık olursa bu tür durumlar kültür çevresi içerisinde takdir edilmesi gereken bir davranış sayılmaktan başka, aslında böyle işaret- alametlerin açık, net olması tam olarak erkek-kadınlar arasındaki geçişe yol vermeyen cinsiyet farkına ait yasakların neticesidir. Niçin erkek-kadınların ayrımı bu

kadar çok kuvvetlenmektedir? Bunun sebeplerinden biri tam olarak erkekler ile kadınlar arasındaki cinsel arzu ve kışkırtmayı engellemek ve yasaklamaktır.

Bedeni çıplak bırakmayı sınırlayan yasaklar tamamen azmak-kışkırtmayı engellemek amacıyla meydana gelmiştir. Bunun dışında yürüyüş-duruş, söz-hareket sebebiyle ortaya çıkması muhtemel olan cinsel kışkırtmayı engellemek amacıyla meydana gelen yasaklar da vardır. Uygur hâlk yasaklarından örnek alacak olursak; Uygurlar eskiden çeşitli sebepler ile pek çok faaliyetlerde erkek kadınların karışık olmasını yasaklamıştır. Şölen gibi eğlence yerlerine erkek-kadınların karışık katılmasını hesaba almadığı durumlarda âdetteki konukseverlik, nezire, ölüm merasimleri... de erkekler kadınlar ayrı evlerde oturmuştur. Olağanüstü zaruri durumları hesaba almazsak erkekler kadınlar bir hanede oturmazdı. İslami koşullarda bütün medrese ve özel mekteplerde de erkek çocuklar-kızlar ayrılıp ayrı yerlerde ders almıştır. Kızlar ile erkekleri ayrı okutma sistemi de serbest döneme kadar devam etmiştir. Böyle olmasının asıl sebebi iki cinsin birbirini kışkırtmasını yasaklamaktır.

Uygurlar, doğrudan doğan hesaplanmayan erkeklerle kadınların başka kişilerin olmadığı durumlarda yalnız kalmalarını yasaklı davranış saymıştır. Bu konuda “Bir erkek ile bir kadın yalnız durduğunda üçüncüsü kesin şeytan olurdu.” diye söz vardır. Bu bahsedilen erkekler ile kadınlar yalnız durduğunda onlar şeytanın vesvesesi ile yanlış cinsel faaliyetlerden korunamaz, demektir. Bundan dolayı kadınların başka erkekler ile gizli yerlerde karşılaşması, yalnız yolculuğa çıkması (yolculuk sürecinde onun başka erkeklerle yoldaş olması sebebiyle) yasaklanan işler olarak sayılmıştır. Âdette düğün yapmak için anlaşılan veya gönül bağları birbirine bağlandığında yiğit-kızların gizli yerlerde karşılaşması benzer şekilde katı yasaklardan olup biz tarihimizdeki böyle yasaklamalar ve onları bozmak arasındaki keskin görüş ve trajik sonlar hakkındaki durumlardan Uygurların cinsi vesvese meydana getiren herhangi bir karşılaşma, birlikte durmayı yasaklamayı getirdiğini görebiliriz.

Cinsel kışkırtmayı sınırlayan yasakların bir kısmı erkekler ile kadınların kullandığı özel eşyalar ve kılık-kıyafete yöneliktir. Geleneksel Uygur toplumunda kadınların kullandığı her çeşit süs eşyaları, bütün çeşitli beden aksesuarları, kozmetik, kına... ya erkekler âdette dokunup ve tutmaktan yasak edilmiştir. Bu eşyalar eğer yabancı kadınların ise böyle bir yasaklama daha fazla sert olmuştur. Erkekler ile kadınların kıyafetleri aynı yere bırakılmamaktadır. Yıkandıktan sonra aynı yere asılmamıştır. Kılık-kıyafetin birbirine değmesi bu yasaklarda bedeninin birbirine değerek değişmesinden olsa gerek. Bundan dolayı

kadınların iç giyimleri ile erkeklerin iç giyimlerinin yakın durması veya değmesi daha çok yasaklanan bir iş olarak sayılmıştır. Günümüzde pek çok Uygur kadını ulaşım aletleri ile yola girdiğinde son derece dikkatli bir tutumla kendi kıyafetinin yabancı erkeklerin kıyafetine değmesinden yasak edilmiştir. Uygur kadınları önceki devirlerde mahkemeye çıktığında örtülü kılık-kıyafeti ve peçesiyle karşılarında çıkmaktadır. Peçenin fazla örtülü hâlde durmasının bir rolü şu ki erkekler örtülü kadının güzel görüntüsünü, boynunu açık görebilir, onlara olan cinsel istek ve kışkırtmaya dayanarak serbest davranabilirdi.

Uygurlardaki bahsedilen türdeki yasakları gerçekleştirmek için bir usul de meskûn evlerde avlunun ikiye bölünmesi veya kadın-kızlar için özel ev, odanın yapılması olmuştur. Böyle yaptığında dışarıdan giren yabancı erkekler bu ailedeki kadınları görme imkanına erişemez, aynı şekilde dışarıdan giren yabancı kadınlar da o ailedeki erkekleri göremezdi. Uygurlarda yine “Kızların horozun önünden geçmesi uygun değildir.” diyen yasak ara sıra bazı yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Gerçi insan ile tavuk arasında çok büyük fark olsa da ancak horozun erkek cinsinden olması sebebiyle kızlarda erkek cinsine nispeten belli bir tutumun ortaya çıkması göz önünde tutulup böyle gülünç bir yasak da ortaya konulmuştur.

İslam dinî sebebiyle Uygurlardaki cinsel kışkırtmaya ait yasaklar daha fazla sağlamlaştırılmıştır. Genellikle erkek-kadınlar arasındaki cinsel isteği ortaya çıkaran herhangi bir yer, varlık, yürüyüş-duruş, kelime-söz, aynı yasaklamaya uğramıştır. Erkek-kadınlar arasında kendi aralarında dikeli bakmak, gözün zinası; çirkin tarzda sözleri söylemek, ağzın zinası; böyle sözleri duymak, kulağın zinası; içki tutmak ise elin zinası, cinsel istek için gitmek, ayağın zinası; yabancı kadınlara yönelik cinsel duyguda olmak, gönlün zinası, diye görülüp işte böyle beden hareketleri de katı şekilde yasaklanmıştır. Erkek-kadınlar arasında yukarıdaki gibi cinsel belirtilerin ortaya çıkmasına sebep olan herhangi bir hareket aynı şekilde yasaklı hareket sayılmış, geleneksel Uygur toplumundan günümüze kadar rol oynayıp gelmiştir.

5.2.2.3. Cinsiyet Üstünlüğü ile İlgili Yasaklar

Uygur toplumunda eskiden gelen anane boyunca kadınlar çoğu zaman baskıya maruz kalan ve belli açılardan erkeklerden daha fazla yasaklara saygı göstermeye mecbur olmuştur. Cinsiyet farkına ait yasaklardaki “Erkekler kadınlar ile kavga etmemeli.” diyen yasaklar da belli derecede kadınları eksik görmeyi ifade etmektedir. Ataerkil hükümdarlık sisteminin

hâlen yok olmaması kadınların pek çok baskıya uğramasının asıl sebebi olsa da kadınların kendilerindeki fiziki, akli ve ruhi özelliklerin yine onların baskıyla karşılaşmasına sebep olmuştur. Bunların dışında bir sebep de şu ki pek çok kültür bölgelerinde kadınların yaratılışını her zaman bir tür kötülük niteliğinde tasvir eden efsane-rivayetlerin mevcut olmasıdır. Hatta çoğu dinde kadınların ortaya çıkışı belli uğursuzluk ve kötülüğe yoldaş yapılabilmektedir. Mesela, Yahudi dinî, Hristiyanlık ve İslam dinlerinde insanların bu dünyada cefa-meşakkatli hâyâtın başına gelmesinde tam olarak Havva'nın taşkınlık yapması ve cennetten kovuluşun sebebidir. Uygurların İslamiyetten sonraki düşüncelerinde de yukarıdaki görüş ağırlıklı yerde durmuştur. Yine bir taraftan ilkel devirlerdeki kadınların doğum gücü kabile ve kavimlerin var olmasındaki asıl esas, diye bilinmesiyle kadınlar ve kadın cinsine tiviniş görüşünün aksine, sonraki devirlerde kadınlar hem iyilik hem de kötülüğün ifadesi niteliğinde bilinmiştir. Bundan dolayı şekillenen yasaklar kadınların hareketini sınırlamak amacıyla kurulan nizamlara dönüşmüştür.

Uygurlarda tarihten bu yana kadınların toplumsal yönden pek aşağıda olduğu da doğru değildir. Lakin yine kadınlara yönelik bir dizi yasaklar hâyâtın her bir sahasında karşımıza çıkmaktadır. Bu yasakların asıl manasını söylersek de kadınlara baskı kullanmanın âdet şeklindeki aracı olmuştur.

Kamusal faaliyetler yönünden, Uygur kadınları Uygur erkeklerine göre toplumsal toplanmalarda toplumsal oyunlara daha az katılmıştır. Mesela, bütün ölüm törenlerine (Defin merasimi göz önünde tutulmaktadır.) kadınlar katılmazdı. Koç dövüştürme, horoz dövüşü, Kurban Bayramlarındaki kolektif usul (sama usulü) gibi faaliyetlerde kadınlar katılmaz veya katılmasına müsaade edilmezdi. Kadınların böyle faaliyetlere katılmamasındaki sebep, böyle kamusal faaliyetler kolayca erkek-kadınlar arasındaki karşılaşma ihtimalini ortaya çıkarır veya hâlk nazarında böyle işlere katılmak kadınların ahlakına, tabiatına uygun olmaz, diye görülmektedir.

Yürüyüş-duruş yönünden kadınlara yönelik bir dizi yasaklar vardır. Mesela, geleneksel Uygur toplumunda, kadınların erkeklerin önünde yürümesi yasak edilmiştir. Âdette erkeklerin kadınlar ile yürümesi tesadüf ederse erkekler önde, kadınlar geride yürümektedir. Geçmesi gerektiğinde de erkeklerin sağ tarafından geçmezlerdi. Bir çift erkek-kadın ile yürüdüğünde de erk önde, kadın arkada yürürdü. Bundan başka kadınların başını dik tutup, göğsünü gerip yürümesi son derece kötü algılanmıştır. Çok büyük adımla yürümek, koşup çok yürümek, gülererek yürümek, her tarafa durmadan bakarak oturmayı son

derece kötü görmüşlerdir. Diz üstü oturmak veya sağrısını yere koyup iki ayağını bir tarafa koyup yan oturmayı uygun bulmuşlardır. Kadınların kamusal yerlerde hapsirması, uyurken horlaması iyi bir durum sayılmazdı.

Kadınlara yönelik cinsi aşğılama ve cinsel baskı yine kadınların âdet zamanlarındaki hareket, söz, yürüyüş-duruşlarına yönelik yasaklarda da açıklanmıştır. Uygurlarda âdet zamanlarında dinî kaide hâlinde namaz kılmıyor, kocası ile cinsel ilişkiye girmezdi. Onların başkaları üzerinden atlayıp geçmesi yasak edilmiş ve böyle yaparsa atlayanın yüzüne leke düşer, diye yorumlanmıştır. Âdet gören kadınlar “kirli insan” lar diye görülmüş onların bazı çiftçilik işi, yemek yapma, nezire-çırağ, ölüm-yitim faaliyetlerine katılması yasaklanmıştır. Bundan başka âdet zamanından kullanılan materyalleri başkalarının görebileceği açık yere koymak sert şekilde yasaklanan bir iş olup bu yasağa aykırılık yapmak bir dizi “kötü sonuç” ları ortaya çıkarmaktadır. Ahlaki yönden bu o kadının büyük ayıba yol açması sayılmıştır. Kısacası, âdet görmek kirlilik olup bu zamanlarda belirtilen bir dizi yasaklar kadınlara yönelik cinsi baskının en açık ifadesi şeklinde meydana gelmiştir.

Cinsiyetleri hor görme, cinsel üstünlüğe ait yasaklar yine ahlak şeklinde de açıklanmıştır. Uygurlar kız-kadınların yüzünün aşağıda, namuslu, çekingen olmasını ahlak ölçüsü, diye bilip kızlara küçüklükten başlayarak kendinî sınırlama âdetini olgunlaştırma hakkında terbiye vermiştir. Erkek çocuklar ve erkekler için ise yukarıdakiler mesele niteliğinde görülmemiştir. Erkekler ve erkek çocukları için babalık, namusunu koruma esasında cesaretli olmak güzel edepten sayılmıştır. En önemli bir mesele de şu ki kızlar için düğün yapmadan önce kızlık iffetini kaybedip açığa çıkması ahlaksızlık olup bu talep erkek çocukları için çok sert değildir. Kelime-söz yönünden kadınlar kocalarının ismini doğrudan çağırmamışlardır. Ancak erkekler kadınların adını istediği gibi çağırabilirdi vs.

Biz her bir bölüme mensup yasak âdetlerini tahlil ederken çağımızda tekrar yüz vermesinden korunmak için burada kadınlara yönelik hor görme, baskı şeklini alan yasakların yeniden detaylı olarak üzerinde durduk. Gerçekten, toplumdaki bütün insanların kadınlara yönelik işaret edilen sınırlamalar ve kadınların uyması gerekenler diye düşünülen yasaklarda eşitsizlik mevcuttur. Pek çok ileri görüşlü kişi önceki kadınlara baskı yapma özelliği gösteren yasaklardan vazgeçmiştir. Kadınlara baskıyı şekillendirirken sınırı aşan yasaklar ancak belli kişiler arasında korunmuş ve onlarda hâlâ itaat altına alma baskısı yaşamaktadır. Devirlerin gelişimiyle kadınlara hakaret özelliği gösteren birçok yasakta değişim olmuş hem de eşitlik “yarım dünyalı” düşüncesi ve kadınlarla ilgili düşünce

yavaşlasa da ancak durgun ve cahil âdet şeklini alan yukarıdaki gibi yasaklar hâlâ geniş türde korunmaktadır. Hâlbuki, böyle yasak âdetleri örf-âdet sahasında değil, yine üretim ve yaşamın çağdaş taraflarında da sürekliliğini koruyup gelen bir meseledir.

Erkek ve kadınlara yönelik yukarıdaki gibi yasaklardan başka yine bir kısım “mukaddes” sahâlarda erkekler ile kadınların aynı şekilde bir dizi hareket ve kelime-sözlerden korunması hakkındaki sınırlamaları vardır. Mutlaka çoğu kısmında yaşam mecburiyeti ve dinî mecburiyet erkek-kadınlar için benzer güce sahiptir. Müslüman Uygurlarda, erkek ile kadınların İslam dinî içerisindeki mecburiyetlerinin benzer şekilde geçmesi, pek çok yasağa benzer şekilde itibar etme isteğini getirmiştir. Bunun için ister kutsal nesnelere olsun ister kutsal yerlere olsun veya ciddi ve dinî görünüm alan toplumsal faaliyetler (töre) şeklini alan törenler, hurafi görüşler tarafından da ortaya konulan ve sabitleşen...

Biz cinsiyet farkına esasen şekillenen yasaklar hakkında aşağıdaki gibi sonuçlar çıkararak fikirlerimizi ortaya koyabiliriz: Birinci olarak, cinsiyet farkına ait yasaklar ilk önce insanların erkek-kadınlık cinsiyet farkından ibaret konuların varlığı esasında şekillenmiştir. Onlara yine belli derecede kadınlara yönelik cinsi aşağılama ve baskı tutumu sinmektedir. Günümüzde var olan bu türdeki yasak âdetleri kadınların düşünce ve fikirlerinde kendileri eksik görmesi durumunun var olması, erkek-kadın eşitliğinin oluşturulması için örf-âdet kategorisinde kesin olarak değiştirilmesi ve ıslah edilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

İkincisi, cinsiyet farkına dayanarak şekillenen yasaklar, sadece örf-âdet hadiselerinden ayrılan varlık değil, aynı zaman hâyâtın her bir sahasında onun belirtileri vardır. Üstelik cinsiyet farkına ait yasaklar insanın inanç isteminin önemli bir konusu olup onlar çok eski zamanlara ait toplum aşamalarında toplumsal ve siyasi güçler tarafından sabitleştirilen dinler tarafından izah edilen erkekler tarafından mecbur tutulan kadınların ise ahlak ölçüsü niteliğinde yerine getirmesi gerekenlerdir. Bunun için böyle yasakların hepsini kara-koyu ile olumsuz şey yerine çıkarıvermek, akla uygun olmayan, yine onların kökten bitirilmesi epey uzak olup mümkün olmayan işlerdir.

5.2.3. Cinsel Hayat ile İlgili Yasaklar

İnsanlar hayvanlardaki basit nesil bırakmaktaki doğal değişimin altında yatan düşüncesiz, duygusuz cinsel alakadan farklı olarak saf nesil bırakmaktan geçen cinsel alaka meselesini şehvanilik, ahlak, düzen şeklinde muamele etmiştir. İnsanlar cinsel alakadan korkmak, onu gizli tutarak ona tapınmak, katı şekilde yasaklamak, ilmi olarak bilmek gibi aşamaları başından geçirmiştir. Cinsel alaka meselesi insanlar tarafından şu şekilde çift karaktere sahip olmuştur: Eski zamanlarda hem tapınma konusu olmuş hem de tarihten beri pis, kirli bir biçim diye de yasaklanmıştır.

Uygurların ataları da tarihten bu yana cinsiyet ve cinsel alaka meselesine itibar etmiştir. Bölgemizin çevresinde dikkat edilen kaya taş suretlerindeki cinsel organ ve cinsel alakayı betimleyen anlamlardan eski atalarımızın belli çağlarda cinsiyetlere tapınma inançlarında olduklarını bilsek de sonraki her bir devirde dinî bakış açısı ve ahlaki ölçüler sebebiyle cinsel alaka meselesine yönelik hem ilmî hem de hurafe terkipler karışık hâlde bir dizi nizamlar ve sınırlamalar (yasaklar) meydana getirmiştir. Aşağıda Uygurların hâlk inançlarındaki cinsel hâyâta ait yasakları birkaç nokta üzerinden inceledik.

5.2.3.1. Nikahtaki Cinsel Alaka ile İlgili Yasaklar

Tarihten beri cinsel alaka ile nikahın ilişkisi bütün inanç sistemlerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Nikahın meydana gelmesini belli anlamdan söylersek cinsel alakanın kanunlaştırılması, toplum ahlakına uygun hâle getirilmesidir. Genellikle, nikah yapmakla sınırlanan tüm konular arasında cinsel alakanın geçmesi yasaklanmıştır. Bunun için nikah yasakları belli derecede cinsel alaka yasaklarının karakterine sahiptir. Uygurlar tıpkı diğer milletlere benzer şekilde çok eski devirlerdeki toplu nikah yapısı koşullarındaki düzensiz cinsel alaka kurma aşamasından Mani ve Buda dinîne inandığı devirlerdeki herhangi bir şekildeki cinsel alakadan kesin yasaklanma aşamalarına ve sonraki İslami koşullarda “cima” ve “zina” diye adlandırılan kanunî ve kanunsuz cinsel alakalar aşamasına derece derece kaide, şekil ve tıp görünümü alan cinsel alaka süreçlerini başından geçirmiştir. Uygurlar Mani dinîne ve Buda dinîne inandığı zamanlardaki cinsel alakayı “son derece çirkin ve kötü kılık” kirli bir iş diye görüp cinsel alakadan kesin olarak yasaklamıştır. İslam dinîne inandıktan sonra cinsel alakaya yönelik tutumda açık değişim meydana gelmiştir. İslam dinî

gücü yeten kişilerin düğün yapıp normal bir cinsel hâyât geçirmeyi teşebbüs etmiştir. Bununla aynı zamanda, nikahtan hariç herhangi bir cinsel alakayı sert şekilde yasaklamıştır. Uygurlar İslamiyet inancındaki bütün süreçte nikah içerisinde normal cinsel alaka olmasını, erkek-kadınlar arasında karşı tarafın cinsel isteğini tatmin etmeyi güzel ahlak, diye bilip nikah yapmayla ilgili konuların dışındaki konular ile cinsel alaka kurulmasını son derece çirkin, hayvani, insan kalıbından çıkmak, diyerek sert şekilde yasaklamıştır.

5.2.3.2. Nikah Dışındaki Cinsel Alaka ile İlgili Yasaklar

Dünyadaki bütün milletlerde dinî inançların benzer olmamasına bakmadan, nikah haricindeki herhangi bir kişi ile cinsel alaka kurmak son derece yasaktır. Çünkü bu en büyük ahlaki mesele olup onu yasaklamak insana has tabiat ve vasıflarda dolaşmaktadır. Nikah dairesinde olmayan kişiler ile cinsel alaka kurmak şöyle iki tarafı kendi içine almaktadır. Biri, düğün yapmadan önce cinsel alaka kurmak; yine biri, düğün yapıldıktan sonra üçüncü bir kişi ile (çok hatunlu düzende nikahındaki bütün hatunlardan başka kadınlar ile) cinsel alaka kurmak. Nikah dışında cinsel alakayı sınırlama yasağı uygun hâlde düğün yapmayı cinsel alaka kurmayı sınırlayan yasak ile düğün yapıldıktan sonra nikah dışında başka kişi ile cinsel alaka kurmayı sınırlayan yasağı kendi içine almaktadır. İslam dininde cinsel alaka “cima” ve “zina” diye ayrılıyordu. “Cima” denilen aslında Arapça ibare olup “Karı-kocanın cinsel alaka kurması, katılması.” demektir. Bu erkeğin şeriat kaidesine dayanarak nikahlayıp aldığı kadın ile kurduğu cinsel alakayı göstermektedir. “Zina” ise kendi hanımından veya kendi kocasından hariç (düğün yapmadığı herhangi bir yabancı cins ile) kişi ile cinsel alaka kurmasını göstermektedir. Zina Allah’ın nazarında ağır günahlardan biri olup onunla ilgili daima söylenen “günah-ı kebir” (büyük günah) lar içerisindeki en kötülerinden biridir.

Amacımızın özüne gelirsek, nikah konusu dairesinde yapılmayan cinsel alaka, yani zina yukarıda dile getirildiği gibi düğün yapmayan zina yapan ve eşinden başka kişi ile zina yapanı kendi içerisine almaktadır. Uygurlar düğün yapmayan kız-erkeklerin zina yapmasını sert şekilde yasaklamıştır. Belli manaya göre Uygurlar zinadan korunmak için eskiden itibaren önce düğün yapmak gibi bir âdeti meydana getirmiştir. Uygurlar ister dinî talep yönünden olsun ister âdet gücü yönünden olsun kızların düğün yapmadan önce zina yapmasını katı şekilde yasak etmiştir. Düğün yapmayı zina yapan kızlar (ister iradesi ile olsun ister mecburi olsun) hâlk arasında çok kötü adlandırılmıştır. Düğün yapacak erkekler

de uygun kız olmasını şiddetli olarak talep etmiştir. Yakınlarda zamanlarda Uygurlarda düğün gecesi kızın altına ak renkli bir kumaş koyup akan kızlık kanını ertesi gün erkeğin annesine veya yakın dost-akrabalarına gösterip karısının kız çıktığını ispatlayıp eğer karısı kız değilse (yani iffeti önceden kaybolmuşsa) onu düğünün ertesi günü boşayıp bırakıyor hatta sert şekilde vurup bunu insanlara duyurup sürdürdüğü durumlar da mevcuttur. Bu tür görüşler günümüzde son derece sağlam şekilde hâlk arasında korunmaktadır. Bunun içi kızlar da kendi iffetini korumaya son derece dikkat etmiş, insanlar önünde utanmaktan sakınmıştır. Dikkat etmemiz gereken önemli bir nokta şu ki düğünden önce zina yapmamak isteği erkek çocuklarına nispeten kızlara göre daha hafif olup hâlk arasında erkek çocuklarının zina yapması eğer ortaya çıkmazsa erkeklere ömür boyu bahtsızlık getiren bir iş sayılmamıştır. Böyle olduğu hâlde hâlk erkek çocuklarının düğünden önce zina yapmamasını göz önünde tutup yetiştiğinde hemen düğününü yapmak için acele etmiştir. Uygurlarda daha önce düğün yapma yaşının nispeten küçük olması işte bu yasaklar esasında şekillenmiştir.

Düğün yapıldıktan sonra yoldaşından başka insan ile yapılan zina da elbette nikah dışı cinsel ilişkinin esas şeklidir. Eşinden başka kişi ile cinsel alaka kurmak son derece çirkin ve ahlaksız bir davranış olup öncelikle akraba üyeleri arasındaki kandaşlık ilişkisinin bozulmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı kişilerin esenliğine, ailevi hissiyatına hoş olmayan bir etki oluşturmaktadır. Üçüncü olarak, bu durum karşısında aile bozulur, toplum ahlakının, tertibinin bozulmasını ortaya çıkarmaktadır. Bundan dolayı, her toplum, herhangi bir din ve herhangi bir siyasi kanunsuz cinsel alaka (zina) ya yönelik serbestlik veya isteğe bırakma tutumunu göstermez. Uygurlar İslami hükümler boyunca tarihten beri zinayı katı biçimde yasaklamıştır. Bir erkek kadının başka erkek ile zina yapmasını anlar veya yakalarsa her ikisini öldürdüğü veya dinî şeriat üzerinden onları çamur-taş yapıp atarak öldürme cezasını verdiği durumlar da sık sık olmuştur.

Nikah dışında zina yapmanın yine bir şekli aynı cinslerle zina yapmaktır. Bu “levvatlık” veya “livate” diye de adlandırılmıştır. Bu insan tabiatına aykırı gelen bütün toplumların aynı görüşte olduğu bir şekildir. Günümüzde Batı ülkelerinde aynı cinslerin birbirini sevmesi ve zina yapması her devleti endişeye sokan kötü bir toplumsal mesele olmuştur. Genel yönden bakıldığında, kadın cinslere göre erkek cinsler arasında levvatlık daha çok karşımıza çıkmaktadır. Uygur toplumunda da erkeklerin levvatlık yapma hadisesi ara-sıra karşımıza çıkmaktadır. Fakat genel yönden söylersek, erkek levvatların sayısı son derece azdır. Uygurlar böyle kişileri “konçi”, “hecikız” diye hakaretli sözlerle adlandırmış

hem de böyle kişileri son derece alçak görüp onlar ile olan her türlü toplumsal alakayı kesmişlerdir. Nikah konusunda seçmeyle ilgili yasaklarda uygun nitelikte birini seçmekte yasaklanan konulardan biri aynı cinsiyette olan kişiler olması ve buna dayanarak aynı cinsiyette olanların zina yapmasını yasaklamak göz önünde tutulmuştur. Bundan dolayı katı biçimde yasak edilen iş sayılmıştır.

5.2.3.3. Cima ile İlgili Yasaklar

Zinanın Uygurlarda katı olarak yasaklanılmasının dışında kanun ve helal nikahlı erkek-kadınların cima yapmasına ait de bir dizi yasaklar vardır. Bu yasakların bazıları sağlık açısından ortaya koyulan bazıları cinsel faaliyeti kutsal iş diye görmekle şekillenen yine bazıları ise cinsel faaliyetini pis, kirli iş diye görmekten gelmiştir. Cimanın zamanı, yeri, koşulları, usulü gibi yönlerden Uygur yasaklarını aşağıdaki birkaç nokta boyunca izah ettik.

Cimaya ait sağlık yasakları: Bazen cima sayısı çok olmadığı takdirde de bu iş sağlığı etkilemektedir. Hacı Abdulhemid Yusufi yazarlığında oluşturulan «Uygur Tıp Esasları Nazariyesi Dersleri», eski elyazmaları ve Uygurcaya Fars ve Arap dillerinden tercüme edilen tıpla ilgili kitaplarda aynı şekilde cima yaparken dikkat edilmesi gereken işler ve yasaklar dile getirilmiştir, bunlar: Hastalıkta temel noktalar grip olan zamanda cima yapmamak; karnı aç veya tok vakitte cima yapmamak; kadının âdet zamanında cima yapmamak; loğusalık zamanında cima yapmamak; zayıf ve yorgun vakitlerde cima yapmamak; cimadan sonra soğuk şeyleri yememek, içmemek; cimadan sonra soğuk suya sıcak hâlde girmemek; kendinden büyük yaştaki kişiler ile cima yapmamak; uygun olmayan usuller ile cima yapmamak gibi durumlardan ibarettir. Böyle yasakların hepsinde insanın sağlığı çıkış noktası olmuş, bunlara dikkat etmediği takdirde devamında çeşitli hastalıklar ortaya çıkmıştır.

Cimayı kirli, diye görmeye ait yasaklar: Dünyadaki milletler cinsel alakayı esenlik noktasından gözetip onu mukaddes iş diye görmekle birlikte yine cinsel alakayı son derece kirli iş, diye de görmüştür. Uygurların bu yöndeki görüşleri çok tahakkuk edilmiştir. Meni çıkararak, fakat tüm bedenini yıkamayan insanı Uygurlar “cünüp insan” diye adlandırmıştır. Bu durum “cenabet” anlamlarına da sahiptir. Bu söz özellikle meni akması ile kirli olan insan için kullanılmıştır. Uygurlarda İslamiyetten önce de meni akıtan insanı kirli, diye gören

durumlar vardır. Bu durumu Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» eserinde “alıktı” sözünü izah ederken dile getirmiştir. («Divânu Lügâti't-Türk» 1. Cilt, 257. sayfaya bak.)

İslam dininde cünüp insanın namaz kılması yasaklanmakla birlikte «Kuran» okuması da yasaktır. Cünüp hâlde herhangi bir şekilde çiftçilik işleri, yemek, inşaat, ticaret işlerini yapamaz, sanatla uğraşmaz, hayvanlara bakmaz, yolculuğa çıkmaz, düğün, ölüm-yitim törenlerine katılmazlardı... Kısacası herhangi bir işi yapmaktan yasak etmişlerdir. Cünüp kadınlar da yukarıdaki gibi işleri yapmaktan yasak edilmekten başka yine çocuk emzirmez, yemek yapmazlardı. Cünüp insanlarla ilgili yasakların ikinci tarafı ise başka temiz insanların cünüp kişilerle yakınlaşmamasıdır. İnsanlar bir erkek veya kadının cünüplüğünü bilirse onların bedeninin kendi bedenine dokunmasından yasak etmiştir. Böyle yapmadığında cenabetlik temiz insana da bulaşır o da bütün bedenini yıkamaya mecbur olur, diye düşünülmektedir. Bu son derece tipik bir yasak âdeti olup ilkel sihri düşüncedeki gizli güç kuvvetinin yayılmasına sahip olur gibi eski görüşü aksettirmektedir.

Cinsel alaka dönemlerine ait yasaklar: cinsel alaka veya cima insan bedeninin ve keyfiyetinin büyük oranda harekete geçmesi, değişimin yukarı basamağa çıkmasını ortaya çıkaran beden gücü ve keyfiyet ihtiyacıyla cimayı hangi zamanlarda yapmak, hangi zamanlarda yapmamaya ait bazı işaretler ortaya çıkmaktadır. Yine bir taraftan, hurafe inanç ve dinî inanç sebebiyle belli ay, belli gün, belli vakit (saat) leri kutsal, diye görmekle cimanın kirli hareket, diye görülmesine katılarak bu kutsal zamanlarda cima yapmamaya dair bir dizi yasaklar da şekillenmiştir. Cimanın insanı kirli yapması için kutsal vakitlerde cima ile meşgul olunması bu günlere, aylara ve vakitlere yapılan hürmetsizlik olarak sayılmıştır. Günümüze kadar Uygurlar kutsal denilen vakitlerin çoğunu İslam dinindeki belli hatıra-bayram günleri, uluların doğduğu günler, hâlkın bir araya geldiği günler, önemli dinî mecburiyet olarak gerçekleştirilen vakitler olup bu vakitlerde cima yapmak hâlk nazarında büyük hakaretlik iş sayılmıştır. Uygurlarda ölüm olduktan sonra belli zamanlarda cimadan yasaklanmıştır. Cinsel eğlence işi veya kötü hareket diye görüldüğünden ölen kişinin akrabaları en az kırk gün cima yapmaktan yasak edilmiştir.

Cinsel ilişki yerlerine ait yasaklar: Uygurlarda cinsel hâyât yaşanan yerlere yönelik de bazı belirlemeler vardır. Açık ki günümüzdeki uygar insanların cinsel ilişki faaliyeti insanların cinsel ilişki faaliyetinden amaç yönünden belli derecede ayrılmıştır. Bu farkların biri tam olarak medeni insanların cinsel ilişkiyi üçüncü bir kişinin olmadığı durum altında gerçekleştirmesidir. Uygurlar erkek-kadınlar arasındaki cimayı son derece gizli tutmuştur.

Kişilerin cima yapma işini görmesi katı biçimde yasaklanmıştır. Böyle yapmak en azından cima yapanın hâlini korumak içindir. Bunun için Uygurlar çocuklarını belli işleri anladığı zamandan itibaren onlarla aynı odada yatmamıştır. Cenabetlikten temizlenmek için gusül abdesti aldıktan sonra bunu başka herhangi bir kişiye bildirmemeye dikkat etmişlerdir. Günümüzdeki Uygurlar meyveli ağaçların altında güneş düşen genişlikte cima yapmak yasaklanmaktan başka yine her türlü dinî faaliyet yerleri (mescit, hanika) tarım yapılan tarlalar, hayvan ağılı, kabristanlık, mezar, “ordam seylisi”¹⁵³ gibi faaliyetlerin mekanları... gibi de cima yapmaktan katı şekilde sakınmıştır. Böyle yapmak bu yerlere yapılan ağır hakaret olup hâlk tarafından son derece kötü görülen bir davranıştır.

Cima yapmak usulüne ait yasaklar: Cima yapmak cinsel isteği tatmin etmek ve evlada sahip olmak için yapılan fizyolojik hareket olup o beden sağlamlaştırmak içi yapılan jimnastik değildir. Bu noktadan Uygur tıp ilminde uygun olmayan cima şekilleri yasaklanmış ve böyle usuller belli hastalığa sebep olur, diye düşünülmüştür. Yine bazı görüşlerde ise uygun olmayan cima şekilleri o şahısta ve perentte kötü şekilleri ortaya çıkarır, denilmektedir. Bu yönden yine eğer erkek-kadın ikisi bir sebeple aceleyle cima yaparsa, o vakitte olan çocuk kız olur, diyen bir hurafe inanç da vardır.

Uygurlar ve başka Müslüman milletlerin tıp sahasında cima yapma şekli hakkında da belirli nizamlar vardır. Kısacası, nasıl usulde cima yapacağı insanın esenliğiyle doğrudan ilişkili, diyen fikir baştan sona kuvvetlidir. Burada ilave olarak Müslüman dünyasında çok meşhur olan ve yakın zamanda Uygur diline Özbek dilinden alınan cinsiyet hakkındaki eser «Eşyaların Özelliği, Visal Lezzeti» deki cima usulüne ait beyanları naklettiğini görebiliriz. Bu kitapta şöyle denilmektedir: “Calinus ve Sokrat hekimleri kendi kitaplarında söyle beyan ediyordu: Ayakta durup ilişki kurmak birçok illetlerin ortaya çıkmasına sebep olurdu. Yine yan yatıp ilişki kurduğunda böbrek hastalığı ortaya çıkarır hem de tohumun olgunlaşmadan düşmesine sebep olurdu. Kadını yüzü koyun yatırıp ilişki kurmak da idrar torbasının ağrmasına neden olup idrar yollarında taş oluştururdu. Kim hanımı ile birlikte olurken hırslı ve şehvetli şekilde onun utanç duyacağı yerlerine bakarsa çoğu zaman çocuk kör doğardı.

Söylediklerine göre Deccal'in kör olması atasının bu eski şekli yapmasındandır. Böyle şekilsizlikten mutlaka korunmak gerekir. Kim hanımı ile her iki taraftan ilişki kurarsa o

¹⁵³ Han mezarlıkları.

lanete uğrar, eğer çocuk olursa da ağzı ve eli pis kokulu olarak doğarmış...”¹⁵⁴ Bundan başka cima yaptığında hoş kokulu güzel nesnelere bakmak, koklamak doğacak çocuğun güzel, hoş kokulu olmasına sebeptir, diye söylenmiş bu ilkel tedavi ile sonraki zamanlardaki millî tıbbın “Benzer varlık benzer ürün ortaya çıkarır, benzer varlık kendine benzeyen varlığa deva olur.” diyen temel görüşün ifadesidir.

Uygurlarda cima yaparken hanımının arka bölgesine cima yapmaktan katı biçimde yasak tutmuştur. Çünkü bu birçok hastalığın ortaya çıkması sebep olmakla kalmaz yine o İslam dininde katı biçimde menedilen kötü bir davranıştır. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde bu konuda açık işaretler de vardır. («Hadis» kitaplarının nikahla ilgili kısımlarına bak.)

Uygur tıbbına ait kitaplarda da bunun son derece çirkin illet olduğunu, bundan katı olarak korunmak gerektiği ciddi biçimde kuvvetlendirilmiştir.

Kısacası, hangi şekilde hanımı ile cima yapılması gerektiği kişinin hevesi ve seçme şekli ile ilgili olup onun din ve kültür ile hiçbir menfaat dokunuşu olmasa da ancak ahlak, namus gücü, sağlık düşüncesi ve keyfiyet noktasından yukarıdaki gibi bazı yasaklar ortaya konulmuştur. Bu iş şahsi ve gizli iş olarak hâlk içinde âdet şeklini almamıştır. Ama yine de o bütün insanlarla çok ilişkili olan bir hareket olup hâlk arasında gizlidir.

Cinsel ilişkiye ait yasaklar çok eski tarihe sahip yasak âdetleri olup o totemlere tapınma devrinden itibaren hâlen günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Çünkü cinsel alaka soyun, kabilenin, milletin var olması, çoğalması ve çiçeklenmesi ile sıkı ilişkili bir iş olup tarihten bu yana insanların devamlı itibarına erişmiştir. Uygurlar cinsel ilişkiyi kutsal bilmek, kirli diye görmek, tıp açısından izah edip ve günümüzde nispeten ilmi tutum ile muamele etmek gibi çeşitli durumlardan geçmiştir. Cinsel alaka bütün toplumlarda var olan bir faaliyet olmasının dışında yine o baştan sona dizginlemeye uğrayan “sınırlanan saha” dır. Hâlk örf-âdetlerindeki çeşitli âdetleri belli yönlerden cinsel faaliyet ile birleşip oradan bizde söylenilen “çirkin, edepsizlik” görünümelerini şekillendirmiştir. Bu yönden bakıldığında pek çok dil yasakları yine cinsel alaka yasakları ile ilişkilidir. Cinsel alaka yasakları bütün yasak

¹⁵⁴ «Eşyaların Özelliği, Visal Lezzeti», Uygurca, Milletler Neşriyatı, 1997 yılı, 5. ay, 1. neşri, 61. sayfa.

âdetleri içerisinde en gizli ve gizli hâlde yapılması gereken kapalı durumdaki bir âdet olup bu toplumun ahlaki, şahısların fazileti, üslup gibi durumlarda hâl alıp etkisini göstermiştir. Cinsel alaka yasaklarına ne derecede önem vermek gerektiği şahısların toplum ahlakı içerisinde olduğu yeri ve tutumunu belirtmektedir. Bu anlamlara göre Uygurlar cinsel ahlakı en büyük ahlak niteliğinde bilip milletin her bir üyesine âdet gücü ile sınırlama koymuş, baskı yapmıştır. Son zamanlarda insanların anlayışının nispeten gelişmesi, dışardaki kültürlerin tesiri ile Uygurların cinsel alaka ve cinsel meseleye yönelik tutumunda bazı değişimler meydana gelse de ancak bu en çok itaat edilen, en kapalı durumdaki âdet ve faaliyet olmakla genel durumunu yine de değiştirdiği söylenemez. Değişimin olması asıl mesele değil, belki kısmen tutum ve amaç mesele olabilir. Bizim görüşümüze göre bütün bu âdetlere göre cinsel faaliyetle ilgili âdetler en sabit olan taraftadır. Elbette bu yine insanların cinselliğe olan doğru tanımı, cinsellik meselesini uygun şekilde halletme gücüne bağlıdır.

5.2.4. Düğün-Evlenme ile İlgili Yasaklar

Nikah (düğün) ilişkisi erkek ve kadından ibaret iki cins arasında kurulan, toplum etrafında karı-kocalık ilişkisi olup böyle bir ilişki örf-âdet veya kanun tarafından kabul edildikten sonra belli hukuk ve zorunluluk ilişkisine sahip olarak erkek-kadından oluşan müessesedir. Nikah aile müessesesinin kurulması ve kendine has gelişiminin akrabalar arasındaki toplumsal ilişkinin kurulması ve genişlemesinin kaynağıdır. Nikah herhangi bir tarihî aşamalarla farklı şekillere sahip olup gelen ve toplum gelişiminin yükselmesini takiben onun şekilleri de belli değişimler meydana gelmiştir. Bize günümüze kadar belli olup gelen düğün şekillerinden düzensiz nikah (promiscuity) ilkel toplu nikah (group marriage) bir erkek-çok kadınlı nikah (polygamy) bir kadın- çok erkekli nikah (polyandry) ve bir erkek-bir kadınlı nikah (monogamy) ler vardır. Yukarıdaki düğün şekilleri insanların eski devirlerden itibaren devamlı olarak oluşturulup getirdiği şekiller olsa da ancak onun hepsi bir millet veya bir kavimde görülüp görülmediği belirsizdir. Yani onlar bazı bölgelerde farklı oranda genelleşmekle birlikte, uygarlık devrine vekillik eden düğün şekli bir erkek-çok kadınlı nikah düzeni ile bir erkek-bir kadınlı nikah düzeninden ibarettir. Kalanları esasen ilkel toplum ve yabaniyet devrine has nikah şekilleridir.

Uygurların atalarının bize ulaşan tarihine baktığımızda, Uygurlar esasen uygarlık devrine has iki tür nikah şekli olup bir erkek-çok kadınlı nikah düzeni ile bir erkek-bir kadınlı

nikah düzenini uygulamışlardır. İslamiyetten önceki Uygurlarda bir erkek çok kadınlı nikah şekli ile bir erkek çok kadınlı nikah şekli birlikte mevcuttur. İslamiyetten sonra da hâlen 20. yüzyılın ortalarına kadar yukarıdaki iki tür nikah şekli birlikte var olmuştur.

Düğün yapmak insan yaşamının önemli bir tarafıdır. Düğün istikrarlı hâlde toplumu organize etmekte en temel şekil olmuştur. Tıpkı Berket Şimis'in söylediği gibi: "Dünyadaki her bir millet, kabilenin kendine has nikah şekli vardır. Nikah (düğün) tıpkı ateşi, dili ve silah-aletleri kullanmaya benzer şekilde gerçekleştirilmiştir."¹⁵⁵ Nikah ilişkisinin ayakta tutulması bir toplumun, bir kavmin, kabilenin hatta milletin geleceği ile doğrudan ilişkili hâlde olup yaşam ve topluma büyük etkilerini oluşturmaktadır. İnsanlar düğünün önemini anlattığında düğünün bütün süreci ve şekilleriyle ilgili bir dizi kalıplaşan kaidelerini onaylamıştır. Hangi dairede uygun seçme işini yapmak, kimlerle muhabbet kurmak, düğünü hangi adım- aşamalar boyunca geçirmek, düğünün vakti-saatinin nasıl belirleneceği gibi işlerde her bir millet başka yasaklar oluşturmuştur. Gerçi düğün sevinçli bir iş sayılıp ondaki hurafi terkipler ve ona itibar etmeyi gerektiren yasaklar çok olmasa da bunda ara sıra maruz kalınan çevrelerden bizim hâlkımızın güzel ümitlerini gerçekleştirmek için ve tasavvur edilen kötülüklerden korunmak için gösterilen gayret ve ferasetini görebiliriz.

Uygur düğünlerinin şekli, dairesi, uygulama süreci çok çeşitli inançları kendine birleştirerek meydana gelmiştir. Uygur düğünlerine ait yasaklar veya belli dinî inanç sebebiyle veya iyiliğe yönelerek kötülükten korunmak hakkındaki hurafe görüşler sebebiyle hatta düğün sürecinin başarılı olması ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Biz Uygurların düğünlerine ait yasakları düğünün yürütülmesi sürecindeki birkaç adım, aşamalar boyunca kısaca inceledik.

5.2.4.1. Uygun Kişiyi Seçmek ile İlgili Yasaklar

Uygun kişiyi seçmeye ait yasaklar demek, nikahlanacağı yoldaşını seçme dairesi ve usulüne ait yasaklar olup o esasen aşağıdaki iki yönden açıklanmıştır. Biri, belli toplumsal grup çevresinde olan şahsın kendi çevresinde topluluğun iradesi, fikri ve âdetinin etkisi hem de namus altında uygun kişiyi seçmede yasak tutulan konulardır. Bu soy, akrabalık cemiyeti, ırk, kabile, millet ve toplum gibi şekilleri kendi içine almaktadır. Yine biri her bir şahsın

¹⁵⁵ Bredok: «Düğün Kereveti», Üç Birleşim Neşriyatı, 1986 yılı neşri, Çince, 1. sayfa.

sübjektif iradesine dayanarak uygun kişiyi seçmede uyması gereken bir dizi âdet ve şekillerdir. Açıkça her bir milletin nikah konusunda seçme dairesi sınırsız değildir, yani bazıları belli cemaat grubu dairesinde sınırlanırken bazıları millet ve din dairesinde sınırlandırılmıştır. Bunun aksine yine bazıları cemaat grupları, soy... ların dışından uygun kişiyi seçmeyi yasaklamaktadır. Biz yukarıdaki gibi iki tür durumu antropolojideki işte bu iki terim ile açıklıyoruz: Biri, soy içerisinde nikahlanış düzeni; yine bir diğeri, soy dışından nikahlanış düzenidir. Burada söylenen “soy” sonraki devirlerde kabile, toplum, ortak ataya sahip olan bir grup insanlar veya isim-soyisimi aynı olan insanları göstermektedir. Soy içinde nikahlanmak ile soy dışından nikahlanmak ilkel toplumlardaki nikah konusunu bulmanın en temel iki tür şekli olup bu iki tür şekle benzemeyen görüşleri kendine kaynak almaktadır. Buna uygun olarak onlarla ilişkili yasaklarda da fark oluşmuştur.

5.2.4.1.1. Soy içinden nikahlanma ile ilgili yasaklar

Soy içinde (veya soy dairesinde) nikahlanmak (endogamy) düzeni ilkel devirlerdeki bir tür nikah düzeni olup, genellikle kişinin uygun kişiyi seçmede kendi soyu veya kendi cemaati dairesinde sınırlı tutulmasını belirtmektedir. Bu tür nikah düzenindeki en büyük yasak kendi soyu veya cemaati dışından uygun kişi bulmaktır. Bu tür düzende baba ile kızı, ana ile oğlu, abi ile kız kardeşi, küçük kardeş ile ablalarının düğün yapması yasaklanmaktan başka ağabey ile kız yeğen veya teyze-hâlâ ile erkek yeğen arasında, ikinci evlatlar arasında hatta farklı evlatlar arasında (üvey kardeşler) yaş farkına bakmadan nikah ilişkisi kurulabilirdi. Uygurların tarihteki durumlarından biz Uygurların atalarının soy içinde nikahlanmak, hatta son derece yakın akrabaların kendi arasından nikahlanması gibi nikah şekillerini bilememekteyiz. Bu dediğimiz Uygurların ataları soy ve cemaat içinde nikah konusuyla ilgilenmez ve böyle işlerden sınırlandırmıştır, anlamına gelmez. Bu konuda yazma materyallerin eksikliği nedeniyle biz belki eski Uygur kabilelerinin soy içinden nikahlanmayı gerçekleştirip soy dışından nikahlanmaya karşı olması mümkündür, diye tahminlerimizin arasına koyabiliriz. Üstelik kabilecilik durumunu çoktan kaybetmiş ve vazgeçmiş günümüz Uygurlarında mümkün olduğu kadar daha yakın soyda doğanlar arasında nikah yapmayı yerleştirme, bunun üzerinden akrabalığı sağlamlaştırmaya gayret etme durumları epey doruğa ulaşmıştır. Bu Uygurların atalarının da soy dışından nikahlanmasından yasak edildiğini ispatlamaktadır. Günümüzde pek çok Uygur, mümkün

oldukça kendi akrabası içinden nikahlanacağı kişiyi aramış, akraba dışından veya yabancı kişilerden uygun kişiyi seçmekten mümkün oldukça yasak tutmuştur. Lakin Uygurlar akraba içinden uygun kişiyi seçmeye mutlaka ikinci dereceden evlatlar ve onun altındaki kişiler arasından seçmişlerdir. Bu torunlar, evriler, torun çocuğu... ve onların çocukları arasındaki nikahı göstermektedir. Üstelik bu birinci dereceden evlatlar arasındaki nikah veya birinci evlat ile ikinci dereceden evladın arasındaki nikahı içine almamaktadır.

5.2.4.1.2. Soy dışından nikahlanmak ile ilgili yasaklar

Soy dışından nikahlanmak (exogamy) ise ilkel toplumdaki en temel ve genelleşen nikahlanma şekli olup bunun kişinin kendi çevresinden olan toplumsal gruplardan veya bu kategori dışından uygun kişiyi seçmesi beklenmektedir. Bununla aynı zamanda soy içinde nikahlanmaktan yasak edilmesi önemli bir özelliktir. Soy dışından nikahlanmak düzeni esasen aynı olmayan soyları, akrabaları birbirine bağlamaktadır. Soy içinden nikahlanmak ise her bir grubu, soydan ayırıp ve belli bir birlik niteliğinde korumaktadır. Soy dışından nikahlanmanın temel fikri şu ki burada bir soy veya akraba içerisinde var olan üyeler akrabalık ilişkisine sahip diye görülüp her bir soy ve akraba başka soy veya akrabadan nikahlanmayı talep etmiştir. Üstelik buna uygun olarak soy dışından nikahlanma düzenini yürürlüğe koyan bütün kabile soyların her bir üyesinin kendi içerisinde nikahlanmasını katı biçimde yasaklamıştır. Aykırılık yapanları “Aynı soydan doğanlar ile kendinî sefahate verenlerdir.” (incest) cinayet ile katı biçimde cezalandırmışlardır. Soy dışındaki nikahlanmış doğrudan ilkel insanların “Aynı soydan doğanlar arasında cinsi bozukluğu sınırlama yasağı” ile sıkı ilişkilidir. Soy dışından nikahlanma düzeni öncelikle insanların yakın akrabalar, aynı kandan olan kişiler arasında düğün yaptığında ortaya çıkan kötü sonuçlar (çocuklarının sakat doğması, toplumsal ilişkileride ününün karışıp gitmesi...) sebebiyle meydana gelmiştir. Sonraki devirlerde bu tür düzenin çevreleri farklı milletlerde çeşitli görünümler almıştır. Soy dışından nikahlanma düzeni insanların sağlıklı biçimde gelişmesini büyük ölçüde güvence altına alma özelliğine sahiptir. İlkel insanların ataları soy içinde nikahlanmayı bunun için yasaklamış, çünkü onlar bu tür düzenden önceki var olan nikah şekillerinin (toplu nikah, aynı kandan olanlarla nikah, soy içerisindeki nikahlanma) ortaya çıkardığı kötü sonuçları kendilerine bir gizli gücün getirdiği ceza diye görmüştür. Bundan dolayı soy dışındaki nikahlanmayı mümkün olduğu kadar devamlı hâle getirmişlerdir.

Soy dışındaki nikahlanma düzeni yine totem inancı ile de ilişkilidir. İlkel insanların nazarında totem belli soy veya kabilelerin atası sayılıp bu görüş boyunca bir toteme tabi olan bütün soy üyeleri aynı kandan veya kardeştir. Totem yasaklarının büyük bir türü aynı toteme tapınanlar arasında nikah ilişkisi kurmamak olup bu aslında belli hayvan veya bitkiyi totem yapan bir soy içerisindeki bütün üyelerin kendi arasında nikahlanmasına izin vermemek gibi bir yasaktır.

Uygurların ataları önceki kabileci hâyâтта yaşadığı devirlerde, Uygurların her türlü şöhretleri ile adlandırılan pek çok boyları vardır. Bunların en meşhurlarından “Dış Dokuz Uygur Kabileleri” ve Kaşgarlı Mahmut’un dile getirdiği ondan fazla Oğuz kabilesidir. Biz tarihî materyallerdeki eksiklik ve benzeri nedenlerden aynı devirdeki Uygur kabilelerinin kabile ve soy dışından nikahlanmayı teşebbüs edip soy ve kabile içinde nikahlanmayı sınırlayan durumları bazı vaziyetleriyle kıyas edebilmekteyiz. Çünkü soy dışından nikahlanmak bütün insanlığın atalarında ortak olan bir nikah düzenidir. Kurt ise bütün Türk kavimlerinin ortak totemi olsa da fakat biz kurt totemine inanan bütün Türk kavimlerinin ve bütün Uygur kabilelerinin birbiri ile nikahlanmaması gibi bir manzarayı tasavvur edebiliriz. Çünkü böyle bir nikahlanma olmasa sonraki devirlerdeki Türk milletinin olması da mümkün değildir. Bununla aynı zamanda biz kurdun bütün Türk hâlklerinde ortak toteme dönüşmesini sonraki zamanlardaki durum, diyerek bir sonuç çıkarabiliriz.

Uygurlar kabileci toplumdaki tam ve mükemmel millete dönüştükten sonra soy dışından nikahlanma düzenini yavaş yavaş şekillenmiştir. Yani bu öncelikle yakın akraba arasında düğün yapmayı sınırlandırmakla ifade edilebilir. Bundan başka soy dışından nikahlanmanın sonraki şekilleri her bir din ve kişilerin nispeten öncü fikirleri tarafından tam olarak belirlenmiştir.

5.2.4.1.3. Aynı kandan olanlarla nikahlanmak ile ilgili yasaklar

Aynı kandan olanlarla nikahlanmak aslında ilkel devirdeki soy içindeki nikahlanmaktan değişip gelen bir tür nikah şeklidir. Günümüzde belirtilen aynı kandan olmakla ilkel toplumda düzenlenen soy üyelerinin hepsi birbirini akraba diye görme durumu veya bir toteme tapınan bütün kişilerin kendilerini birbiri için akraba diye görmesi durumlarından ayrılmaktadır. Günümüzde biz söylenilenlere göre ikinci evladın

yukarıdaki kişilerin birbiri ile olan evlat-atalık ilişkisini görmekteyiz. Bu yine dolaylı akrabalık diye görülen kişileri de kendi içine almaktadır. İslamiyetten sonra nikahlanmakta akrabalık sebebiyle almak veya vermek uygun değil, diye düşünülen konular aşağıdakilerden ibarettir: Erkek evlat için, kişi üvey annesini nikahına alamaz. İster o kadın ile oğlanın babası arasındaki nikah sona ersin isterse de oğlanın babası ölsün üvey anne dul kalırsa onu nikahına almak katı biçimde yasaklanmıştır. Yine İslam dininde erkeğe akraba olarak doğduğu varsayılan bütün kadınlar “muharremât” (yani nikaha alınması yasaklanan kadınlar) diye adlandırılıp erkeklerin onlarla nikahlanması katı biçimde men edilmiştir. Onlar: Anne, anneanne, kız, kız torunu, büyük-küçük kız kardeşler (Bu ister bir baba-anneden olan kız kardeşler olsun hepsi aynıdır.) hâlâ-teyze (babanın öz veya yarım üvey kız kardeşleri, annenin öz veya yarım üvey kız kardeşleri.) kız yeğen (anne-inisi veya kız kardeşlerinin kızı) den ibaret kızlar için söylenen, babası (üvey baba da bunun içinde) dedesi (babanın veya annesinin babası), dayısı (babasının erkek kardeşi ve annesinin erkek kardeşi) ve erkek yeğeni ile düğün yapmak katı biçimde yasaklanmıştır. Kızlar için yukarıdaki erkekler “mahrem” (düğün yapmaktan yasaklanan erkekler) dir.

Gerçekten, yukarıdaki gibi yasaklar çok doğal sınırlamalar gibi bir duygu vermektedir. Fakat doğrudan aynı kandan olanlar arasında nikahlanmak tam olarak ilkel toplumdaki esas nikah şekli olup bu antropoloji ilminde dile getirilen “Aynı soydan doğanlar ile cinsel ahlak bozukluğu yapmak.” yapması (incest) dir. Uygurlarda aynı kandan olanlar içerisinde nikahlanmak son derece kötü görülmüştür. Böyle yapmak “insan kalıbından çıkmak” olarak görülmektedir.

Uygurlarda yine dolaylı hâlde (yani emmek, dönürleşmek aracılığıyla) ortaya çıkan akrabalar arasında nikahlanmak katı biçimde yasak edilmiştir. Bunun önemli bir tarafı kendi annesinden başka bir kadını emmekle ortaya çıkan kandaşlıktan ibaret Uygurlarda eskiden beri padişah, hakan ve beylerin çocukları kendi annesinden başka kadınlar tarafından emip büyütülmüştür. Âdette hâlkte da böyle bir durum vardır. Bunun dışında anlaşmazlıktan veya yabancı bebeklerin ağlama-inlemesinden takati kalmayan kadınların onları bir defa başkasına emzirdiği durumla da çok karşılaşmaktayız. Böylece başka kadını tekrar emmek veya bir defa emip bırakmasıyla birlikte çocuk ile o kadınlar ve onların çocukları, akrabaları arasında akrabalık ilişkisi kurulur, diye düşünüldüğünden süt kardeşliği ilişkisine sahip herhangi bir kişinin birbiri ile nikahlanması yasak edilmiştir. Yukarıdaki prensipler boyunca Uygurlarda oğullar için aşağıdaki kadınları nikahına almasını katı biçimde yasaklanmıştır.

Onlar: Süt anne, süt annenin kız kardeşleri, enik aninin kızı, süt annenin kız torunudur. Kızlar için süt kardeşliği sebebiyle akrabalık şekillenirse evlenmeyi sınırlandıran konular olarak: Süt annenin oğlu, süt annenin kocası, süt annenin erkek torunu, süt annenin erkek kardeşleri gibi durumlardan ibarettir. Bunlardan başka bir anneyi bir defa emen veya bir süt anneyi önce-sonra emip büyüyen kız-erkek çocuklar arasında da süt kardeşliği mevcut olup onlar arasında nikahlanmak yasaklanmıştır. Süt kardeşliği sebebiyle sınırlanan nikahta yine anneanne olan kadın kendi çocuklarından birinin büyük çocuğunu (torununu) emzirirse o vakit o çocukların kendi ile torunluk ilişkisiyle herhangi biri ile nikahlanması da makbul değildir. Uygurlarda böyle durumlar “anneanne boşama” diye ifade edilmiştir. “Anneanne boşama” denilmesi anneannesini emen torunlar arasında nikahın hiçbir zaman helal olmaması, daima “boşama” hâlinde olduğunu göstermektedir. Dolaylı akrabalık yine nikah ilişkisini de şekillendirmiştir. Bu sebeple Uygurlar nikahla kendine bağlanan uzak akrabalar ile evlenmemektedir. Erkekler bir kadının kızını nikahına alıp onunla bir yastıkta baş koymadığı takdirde kızın annesinin, anne yerinde olması sebebiyle onlar ile nikahlanmamıştır. İkincisi, hanımının önceki kocasından olan kızı. Fakat eğer hanımı ile daha bir yastığa baş koymamış olursa, onun kızını almak yasaklanmamıştır. Üçüncüsüne, gelirsek. Erkeklerin kendi oğlunun hanımını emrine alması da aynen yasaklanmıştır. Yukarıdaki beyanlardaki nikaha almada yasaklanan kadınların dairesinin İslamiyetten önceki duruma nispeten dar olması mümkündür. Yani tarafını sağlama ihtiyacı, böyle nikahlardan ortaya çıkan kötü sonuçlarını bilmemek sebebiyle doğrudan aynı kandan doğanların uygun kişi seçilmesi, süt kardeşliği ilişkisine sahip olmak veya nikah sebebiyle akrabalık ilişkisine sahip olan kadınları nikahına almak İslamiyetten önce mevcuttur. Orhun Uygur Hanlığı devrinde üvey annesini nikahın alma düzeni vardı. Mesela, Tan melikesi Ningo Orhun Uygur Hanlığının hanı Kara Kağan (miladi 745 yılından 759 yılına kadar tahtta oturdu.) la evlenmiştir. Kara Kağan vefat ettikten sonra Ningo melikesi sırayla kutlu olması sebebiyle kağan gibi dört hakanla evlenmiştir.¹⁵⁶ Bu tür durumların yine Orhun devrindeki tebaa arasında da mevcut olması muhtemeldir.

Günümüzdeki Uygurlarda erkeklerin nikahına alması yasaklanan kadınlar ve kadınlara ait olması yasaklanan erkekler yukarıda dile getirilmiştir. İslam dinî muhitinde böyle yasaklar bin yıldan beri sürekli devam edip gelmiştir. Çünkü böyle sınırlamalar «Kur'an-ı

¹⁵⁶ «Tan Sülalesine Dair Mühim Hatıralar» ın 98. cildi «Uygurlar Tezkiresi», 75. sayfa.

Kerim» ve «Hadis» lerde açıkça ortaya konulmuştur. Uygur erkekleri yukarıdaki dairedaki kadınları nikahına almaktan yasaklanmıştır. İlkel devirlerde kurulan soy dışından nikahlanma düzeni tıpkı yukarıda gösterildiği gibi dinler tarafından da belirlenmiştir. Akrabalık ilişkisi içerisinde yasaklanıp gelen nikah, günümüz tıbbındaki nitelikli doğum ilmi (eugenics) nin belirlediği ve ilmi yönden ispatlanmaya uygun olduğundan insanlar tarafından aynen kabul edilmiştir.

Soy dışından nikahlanma sistemi ve akraba içinden evlenme sistemine benzemeyen yine bir tür nikah sistemi var olup buna antropoloji ilminde söylenen “olağanüstü evlenme” (preferencial mating) dır. Uygun kişiyi seçme yönünden bu tür nikah şekli akrabalık nikah düzeni dairesine mensup olup bunun en temel iki tür şekli “kardeşinin hanımını nikahına alma” düzeni olup erkeğin kardeşi öldükten sonra onun hanımını emrine almaktır. “Kız kardeşinin kocasıyla evlenme” ise kadınların kendi kız kardeşi öldükten sonra onu kocasıyla evlenmesini belirtmektedir. Eski devirlerde kardeşinin ve kız kardeşinin ölmesi bu tür nikah şeklinin temel öncelikli şartı olup olmadığı belirsizdir. Yani onların yaşarken emrine aldığı, bir erkeğin iki kız kardeşini aynı zamanda emrine aldığı durumlar olabilir. Biz Uygurların tarihine baktığımızda yukarıdaki iki nikah şeklinin bazı şekillerini görebiliriz. Bize göre bilinen tarihî materyallerde Uygurların ataları iki kardeş (büyük-küçük erkek kardeşler) in bir hanımı nikahına alması gibi bir nikah şekli bilinmemektedir. Demek ki, böyle durumların mevcut olmaması da muhtemeldir. Çünkü bu aynı kandan olanların nikah dairesinde yasaklanan bir durumdur. Bir erkeğin iki kız kardeş (büyük-küçük kız kardeş) i aynı zamanda emrine alması İslamiyetten daha önceki devirlerde olması mümkündür. Fakat «Kuran» daki açık sınırlamalarda olduğu gibi böyle durumlar yasaklanmıştır. Ağabeyi veya kardeşi vefat ettikten sonra onun hanımını emrine almak İslamiyetten önceki Uygurlarda mevcuttur. Yukarıdaki örnekteki Uygur hakanlarının babası öldükten sonra onun hanımını nikahına alması kardeş olanın abisi ölünce onun hanımını emrine alma durumuna işaret etmektedir. Bununla aynı zamanda Uygurlarda hanımı öldükten sonra onun kız kardeşini nikahına aldığı durumlar günümüzde mevcuttur. Böyle yapmaktaki maksat çoğunlukla ölüp giden kadınlar için doğan çocuklarına en iyi koruyucuyu bulmak (Aslında teyze-hâlâ olan kadın yeğenleri için anneye benzerdir. Bunun için onlar en uygun koruyucu sayılmaktadır.) ailenin bütünlüğü güvence altına almak içindir. Bundan dolayı bu hâlin töresinde yasaklanmayan bir iştir.

5.2.4.1.4. Millet içinden nikahlanmak ile ilgili yasaklar

Millet içinde nikahlanma sistemi soy içinden nikahlanma sistemine her zaman benzemezdi. Çünkü millet ile soy aynı anlamda değildir. Öncelikle, millet çok büyük bir kategoriye sahip olup onun şekillenmesi için çoğalan aynı kandan soyların birleşmesi şarttır. İkincisi ise millet üyelerinin hepsi kendi içinde aynı kandan olmamaktadır. Bu sebeple aynı kandan olanlar arasında nikahlanma kendi milleti içinde nikahlanmayla aynı değildir. Üçüncü olarak günümüzdeki bazı milletler totemlere tapınmayı belli derecede korusa da lakin bütün millet üyeleri bir totemden ortaya çıkar, diyen görüş esasen yok olmuş efsanevî düşünce olarak nikah işinde totem esas alınmamıştır. Millet içinden nikahlanmaya ait yasaklar ise soy içinden veya dışından nikahlanma ile ayrı hâlde, dil farkı, bölge farkı, âdet-şekil sınırlaması, itikat inançları ve millî his gibi sebeplerle şekillenmiştir.

Uygurlar ipek yolunun düğümünde faaliyet yürütmüş, ipek yolu bağlantısındaki pek çok millet ile koyu ilişkide olduğundan tarihten beri belli dairede yabancı milletler ile nikahlanmak yasaklanmamıştır. Ama İslam dinini kabul etmesinden son zamanlara kadar Uygurların başka milletteki insanlar ile nikahlanması yine bir şart altında gerçekleştirilmiştir. Burada da yabancı milletle ilgili nikah konusunu dinî itikatla oluşturmaktadır. Uygur erkekleri başka milletten olan kadını almak için o kadının kesin olarak Müslüman olması gerektiği hatta nikahlanmadan önce İslam dinine inanması ve sonraki yaşamında İslam dinî kaidelerine riayet etmesi şarttır. Fakat Uygur kızları (onlar Müslüman olursa) nı yabancı milletten olan gayrimüslim erkekle evlendirmek yasaktır.

Uygurlarda millet içinde nikahlanmayı teşebbüs edip milletin dışından nikahlanmaktan yasak etmek ve bunun için inanç birliğinin şart kılınması hâlkın millet içinden nikahlanma âdetini korumasını ümit etmek gibi istekleri yansıtmaktadır.

Uygurlarda yine millet içinden de evlenmeyi yasaklayan âdetler vardır. Önceki devirlerde ulaşım koşullarının kötü olması sebebiyle insanlar uzak yerlerden evlenmeyi veya uzak yerlere kız vermeyi imkân dâhilinde yasaklamıştır. Özellikle kızlar için uzak yerden biriyle evlenmek bir ömür yurdunu özlemesi, akraba özlemi ve ayrılık acısı çekmesine sebep olmuştur. Uygurlarda “Kız çocuğunun yurdu yok.”, “Kız demek evin dışındaki insan.” denilen sözler işte böyle gerçek durumlardan ortaya çıkmaktadır. Yine bazı yerlerdeki Uygurlar daha yakın yurtlara kız vermeyi de yasaklamıştır. Mesela, astin atuşluk Uygurlarda

astin atuşluk Uygurlara kızlarını kolay verip evlendirmezdi. Kaşgar, Yenişehir nahiyesinin Hanerik köyündeki “abdâl” diye adlandırılan Uygurlar diğêr herhangi bir yurda kız vermez veya kız almazdı. Hoten nahiyesi çevresindeki “abdallar” diye adlandırılan Uygurlar da kenarındaki yurtlara kız vermektan kız almaktan yasak edilmiştir. Ulaşım koşullarının iyileşmesiyle uzak yurtlara kız vermek veya yanındaki yurtlardan hanım almaktan sakınma yasağı nispeten yavaşlasa da gelenek nedeniyle böyle yasaklar hâlâ korunmaktadır.

Uygurlarda tarihten beri millet içinden uygun birini seçmeyle ilgili aşğıdaki birkaç tür şekil devam etmiştir. Biri baba-annelerinin tanıştırması ile uygun birini bulmak, yine biri serbest muhabbet şeklinde uygun birini bulmak, üçüncüsü bazı hâllerde ticaret hususunda uygun birini bulmasıdır. Uygurlarda “Nikah gaip” denilen söz çok geniş kullanılmıştır. “Gaip” dediğı nikahlanacak kişilerin seçmesiyle olmayıp İlah’ın oluşturduğu şekilde olur, demektir. Pek çok anne-babalar tam olarak bu “Nikah gayip” fetvasını bin yıldan beri destekleyerek kız-oğullarının uygun birini bulma işlerine karışmış ve çoğu durumda bu kanunu kendi elinde tutmuştur. İslamiyet çevresinde kızların serbest şekilde muhabbet kurması veya başka erkekler ile karşılaşma fırsatı çok azdır, gerçekten anne-babalar kendi çocuklarına uygun birini bulmaya mecburdur. Bu durum sonuç olarak Uygurlardaki ayrılma oranının nispeten yükselmesini ortaya çıkarmıştır.

Uygurlarda uygun birini seçerken kızın ahlakı, dinî inancı, güzelliğı, aile durumu aynı şekilde itibar edilmiştir. Fakat bunun en önemlisi kızın ahlâk-fazileti ve dindarlığı (dinî inanç temelinde oluşturulan huy) dır. Bu konudaki görüşler mütefekkir Yusuf Has Hacıp «Kutadgu Bilik» eserinde de aksedilmiştir. Mesela, «Kutadgu Bilik» in altmış ikinci bölümü «Evlenmenin Nasıl Olması Gerektiğini İzah» da şöyle demektedir:

“Eğêr evlenmek istersen kendin
Kendine uygun birini seçerken, dikkatli ol.
Güzellik arama, güzel huyluyu iste,
Huyu güzel olursa o olgundur.
Ey zengin hanımla evlenmek isteyen insan,
Esiri olma onun, ey bilgili insan.
Güzeli isteyen, ey er güzeli
Onu alırsan milletin eğlencesi olursun.

Soyu-sopu büyük olan sözü ve dili,
Uzundur, sen hanımın kölesi olma.
Ey takvâdâr hanımı isteyen beyzâde,
Bulursan dört şartın aksi olursun.
Hâkim insan, takva sahibi hanım iste,
O takvalı olursa bu dört şart da ondan birleşmiş olur, bil.”¹⁵⁷

Demek ki, Yusuf Has Hacıp uygun kişiyi seçmede kadınların dört hâl (zengin kadın, güzel kadın, asil soylu kadın, ahlak-faziletli takva sahibi kadın) içerisinde huyu güzel, takva sahibi kadını almayı, kalanlarını imkân dâhilinde sınırlandırmayı teşebbüs etmiştir. Uygurlar evlenme-düğün işlerinde uygun birini seçmede hakikaten yukarıdaki üç tür kadını seçmekten yasak tutulmuştur.

5.2.4.1.5. Tabakalar arası nikahlanmak ile ilgili yasaklar

İnsanların sınıfsal topluma geçmesi ile bütün toplum yapısında çok büyük değişimler meydana gelmiştir. Gerçek yaşamın bütün sahâlarında insanın mal-mülkünü elde etme ilişkisinin nasıl olduğu (sahip olan-sahip olunan) nun güçlü etkisinden serbest kalamamıştır. İnsanlar sahip olduğu mal-mülkün çok-azlığı, toplumsal yerinin yukarı-aşağılığı evlilik-düğün işlerindeki uygun seçimi yapmasını etkilememiştir. Tarihten bu yana insan cemiyetinde mevcut olan türlü tabaka, derece ve mertebeler arasında kendilerinin içinden evlenme durumu çok az görülmüştür. Çeşitli tabaka, mertebeler bir dizi yasaklar aracılığıyla kendi içinden nikahlanmaktan imkân dâhilinde korunmuştur. Böyle bir durum hâlen günümüzde bazı sahâlarda istikrarlı şekilde devam etmektedir.

Uygurlarda tarih içinde mertebe, tabakalar arasındaki evlilikten sınırlandırılmıştır. Yukarı veya daha yukarı tabakalar ile aşağı veya daha aşağı tabakaların kendi arasında evliliği içinde aşağı tabakaların yukarı tabakadan kız seçmesi esasen mümkün değildir. Mümkün olması hâlinde de yukarı tabakadakiler bu duruma tamamıyla karşı durmuştur.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hacıp: «Kutadgu Bilig», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı 5.ay, Pekin, 1.neşri, Uygurca, 929-931-933. Sayfalar

Anne-babaların, oğul-kızlarına uygun birini bulurken çok uzun bir zaman içinde tabaka ve derece atlayıp uygun birisini bulması gayet güçlü bir yasak olarak sayılmıştır. Yukarı tabakalar aşağı tabakalar içinden uygun birini bulurken sınırlanmakla birlikte aynı zamanda aşağı tabakalar da toplumun fikrinin üstünlüğü ve düğünden sonra bacanak-kayın ilişkisi ile ortaya çıkacak zorlukları dikkate alarak onlardan uygun birini bulmaktan da yasak tutulmuştur. Uygurlarda bazı yukarı tabakadaki kişilerin fikrine göre onlar yoksullar ile evlenirse kendilerine yoksulluğun bulaşacağını düşünmüşlerdir. Buna uygun olarak meydana gelen “Çuvala çuval yama, ipek kumaşa ipekten yama.” denilen atasözü de çok geniş şekilde yayılmıştır. Uygurlardaki uygun birini bulmada tabaka atlamama yasağı «Kutadgu Bilik» de de dile getirilmiştir.

Yani:

“Evleneceksen alacağın kendinden aşağı olsun

Yükseğe asılma, esiri olursun.

Evlenme, evlenirsen kendi dengini al,

Ey erler eri, sen takva sahibi ile evlen.

Soyu-sopu büyük olan sözü ve dili,

Uzundur, sen hanımın kölesi olma.”¹⁵⁸

Burada söylenmek istenen yukarı tabakadan uygun birini seçmemek yasak olmakla birlikte yine kendisiyle aynı tabakadan uygun birini seçmeye de ihtiyat göstermek gereklidir. Günümüzde Uygurlar arasında nikaha uygun birini seçmeye kendisiyle eşit veya daha aşağı olan uygun kişiyi kendisiyle aynı dereceli veya daha aşağı olan ailelerden uygun biçimde aramak âdeti geniş türde korunmuştur.

Tabaka ve derecenin yine kişilerin yaptığı meslek sebebiyle ortaya çıkması mümkündür. O mesleği yapanlar aşağı tabakadakiler gibi yerlerden çıkıyorsa onlar içinden oğul veya kız seçmek sınırlandırılmıştır. Mesela, Uygurların hiciv mesleğiyle uğraşanlar ile başka mesleklerdeki çocukların evliliğini yasakladıkları durumlar vardır. Bu hareket aslında eleştiri yeteneğini hor görmek veya hakareti ifade etmektedir.

¹⁵⁸ Yusuf Has Hacib: «Kutadgu Bilig», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı 5.ay, Pekin, 1.neşri, Uygurca, 929-931-933. Sayfalar

Kısacası, Uygurlar da tıpkı diğer milletlerle aynı “Gül gülü ile türü tür ile.” sözü ile derece, tabaka görüşüne ve amacına dayanarak uygun birini seçerken de ailelerin genel durumunun uyumlu olmasını ümit etmiştir. Evlenen taraflar arasında çok fark olması veya uygun olmaması aslında uygun kişiyi seçmeye dair yasakların ortaya çıkmasının temeli sayılmıştır.

5.2.4.1.6. Kocası olan kadını almama yasağı

Uygurlar kocası olan kadını nikahına almayı da katı biçimde yasaklamıştır. Kocası olan kadın baştan sona kendi kocasının hamiliğinde olduğundan onun aynı zamanda başka erkekle evlenmesi uygun değildir. Eğer kadın yine başka erkekle evlenirse onun aşağıdaki iki şartı hazırlaması lazım: Birincisi, kocası öldükten sonra veya kocası ile ayrıldıktan sonra onlar arasındaki nikah ahdi kesin olarak kesilip bekar olması; ikincisi, âdet zamanı bitip kendinî temizleme sürecini geçirmesi gerekir. Burada denilmek istenen eddet kocasından ayrılan kadın yine bir erkekle birlikte olacağı vakit kendinî koruması gereken vakit olup o da şöyle ayrılmıştır: Birincisi, kocasından ayrılan kadın eğer hamile ise o çocuğunu doğurduktan sonra başka erkekle birlikte olabilmektedir. Bir diğeri, kocası ölen kadın kesin dört ay on gün (130 gün) gece korunup öyle birlikte olabilmektedir. Üçüncüsü, kocasından ayrılan kadın için eddet üç defa âdet gördükten (veya 3 ay) sonra o erkekle birlikte olabilmektedir. Demek ki, kocası olan kadını uygun nitelikte seçmek yasaklı olarak kalmamış, yine de yukarıdaki üç tür eddet içinde olan kadınlar ile de evlenmek yasaklanmıştır. Uygurlar İslamiyet çevresinde yukarıdaki gibi yasaklara sürekli olarak önem vermiştir. Yukarıdaki gibi yasaklarda amaç ise kan-kardeşlik ilişkisinin karışmasını engellemek, çocuklarının tabii olduğu ilişkiyi belirgin hâlde tutmak içindir.

Uygurlarda yine şöyle yasaklar da vardır. Yine bir kişinin kızı başka erkek ile birleşirse veya onunla “çay içerse” böyle olduğunda başka bir erkek o kızı uygun nitelikte değil, diye seçmezdi. Onlar arasında nikah resmiyeti geçmediği takdirde de o eğer “riske girmek” diye görülürse böyle bir evlilik talebinin aslı olmazdı. Bu da kocası olan kadını nikahına almama yasağının bir çeşididir.

Uygurlarda uygun birini seçerken ailenin benzer olması sebebiyle evlenilmediği durumlar mevcut değildir. Uygurlarda aile yapısı kalıplaşmış olup doğrudan akrabalığı temel alıp meydana gelen aile daha az görülmektedir. Aile mevcut olmadığında aynı aileden olanların evlenmemesi yasağı daha da mevcut olmayan bir iştir. Uygurlarda 12 Hayvanlı Türk takvimi çok uzun bir tarihe sahip olan yıl hesaplama usulü olmuş, her kişi için kendi takviminin ne olduğu bildiği takdirde bazı milletlerdekine benzer şekilde belli vakitte erkek ile yine belli vakitte kızın düğünü yapılamaz gibi bir yasak yoktur. Belki önceki devirlerde böyle durumların olması muhtemeldir. «Divânü Lügâti't-Türk» de hatırlatıldığı gibi eski Uygurlar her bir yılı bir hayvanın adı ile adlandırıp her bir yıldaki işleri o yılda takvimde olan hayvanın özelliği ile ilişkilendirip düşünmüştür. Bu şekilde olduğunda birbiri ile geçinemeyen hayvanların olduğu yıllarda doğan kız-delikanlıların bu tür bir görüş sebebiyle evlenmesinin yasaklanması mümkündür. Materyallerdeki eksiklik sebebiyle bu konuda net bir sonuca varamıyoruz.

Uygurların nikah konusunda (uygun) seçim yapmaya dair yasakları içinde dile getirmemiz gereken bir nokta da aynı cinsiyette olanların nikahlanmasını sınırlayan yasaktır. Gerçekten aynı cinsiyette olanların nikahlanıp aile kurması akla sığmayan bir iştir. Lakin, günümüzde gelişmiş ülkelerdeki ilgili durumları göz önünde tuttuğumuzda erlik belirtisi görülen kadınların yine kadından uygun birini bulması veya kadın cinsine yakın gelen erkeklerin kendisine benzer bularak o erkekler ile evlenmesini tasavvur etmektedir. Çünkü kadınların vücudundaki erkeklik hormonun yükselmesi ve erkeklerin vücudunda kadınlık hormonunun yükselmesi ile bazı erkeklerde kadınlığın bazı kadınlarda da erkekleşmenin olması beklenebilir. Nasıl olursa olsun aynı cinsiyette olanlar (veya aslında aynı cinsiyete sahip olanlar) ın evlenmesi sert biçimde yasaklanan ve kötü görülen bir davranıştır.

Sonuç olarak, Uygurlarda evleneceği kişiyi seçmede yukarıda bahsedilen konulardan yasak tutulmuştur. Böyle yasakların çoğu ilkel devirlerden itibaren şekillenen bir güce sahip olarak sonraki devirlerde dinler tarafından yine bazı türlerin katılmasıyla oluşmuştur. Şunu da uyararak gerekirse Uygurlar Buda ve Mani dinine inandığı devirlerde bahsedilen dinlerde evlilik günah, diye görülmesi sebebiyle takva sahibi rahipler ve muhlisler evlilikten mutlak yasaklanıp ömür boyu bekar yaşamışlardır. Bu sebeple onlara göre herhangi bir yabancı cinsi uygun nitelikte görüp seçmek yasak sayılmıştır. İslam dinî evliliği insani zorunluluk olarak izah etmiş ve bütün evlilik kanunlarına yönelik açık kaideleri yazmıştır. Bin yıldan bu yana

Uygurların evlilik-düğün işleri, evlenme kanunu sürecindeki faaliyetler esasen İslami kaide üzerinden uygulanmıştır.

Uygun kişiyi seçerken günümüzde bazı yönlerden en azından evlenenlerin uygun gördüğü kişiyi kendisinin seçtiği durum epey genişlemiş, şekillenmiştir. Bu yönden şehir hâlkı ile köy-kışlak hâlkı yine belli yönlerden ayrılmıştır. Uygun kişiyi seçme işi olduktan sonra Uygurların nikah düğünü danışma çayı, düğün yapma, nikahlanma, düğün merasimini geçirme gibi terkiplerden oluşmaktadır.

5.2.4.2. Düğün Danışması ile İlgili Yasaklar

Uygun kişi seçmek, erkeklerin ve kadınların kendine karşı cinsten yoldaş seçme usulü ve dairesi olup bazı yönlerden düğün tavsiyesini de kendi içine almaktadır. Böylece düğün danışması yapmak uygun kişiyi seçmek ve onu gözetmek süreçlerini kendi içine almıştır. Fakat düğün danışması münasip kişiyi uygun dairede belli usuller ile seçtikten sonra yapılan bir tür faaliyet olup bunun asıl anlamı kız-erkek iki taraftan aile ve akraba üyelerinin düğünü gerçekleştirildiğini gösterme gayretini ifade eder. Uygurlarda danışma olmadan düğün yapılmazdı. Buna uygun olarak bir dizi yasaklar ve âdet-şekiller meydana gelmiştir.

5.2.4.2.1. Elçi ile ilgili yasaklar

Önceki devirlerde Uygurlarda kız ve delikanlıların doğrudan karşılaşip muhabbet kurarak düğünün bütün sürecini gerçekleştirmesinin mümkünâtı ve kanunu olmadığı için kız-delikanlılar ve onların ailesi arasında uzlaştırma rolünü gerçekleştiren aracı veya elçinin olması gerçekten zaruriydi. Uygurlarda erkek ve kız elçi aracılığıyla veya doğrudan karşılaşip tanışarak, düğün yapma kararında uzlaştıktan sonra kendi ailelerine uygun bulduklarını, düğün yapma kararında uzlaştıklarını söylüyorlardı. Aile reisleri uygunluğun münasipliği veya münasip olmadığını anladıktan sonra münasip ise ahlaklı, dürüst bir kişiyi elçi olarak tayin edip kız tarafına göndermiştir. Elçi, iki aile arasında kız ve delikanlının yaşı, şekil-sima, ismi, ahlaki fazileti, aile soyu ve iktisadi durumu gibi yönler hakkında ve karşı tarafın tutumu hakkında haber alışverişi tam olan kişidir. Her iki taraf elçi aracılığı ile kendi sözlerini, taleplerini, karşı tarafa iletmektedir. Elçi tarafsız olup iki tarafı her tür çare ile

uzlaştırmaya gayret ederdi. Elçi kız tarafının rızasını aldıktan sonra “çay” getirme vaktini belirleyip dönmektedir. Bundan sonraki bütün faaliyetlerde de elçi baştan sona önemli rol oynamıştır.

Elçi düğün işinde önemli kişi olmakla birlikte Uygurlar, elçileri önemli görmenin dışında, onların hangi kişilerden seçileceğini de dikkat etmiştir. Uygurlarda düğün elçisi bazen “tellal” diye de adlandırılmıştır. Uygurlarda düğün elçisi genellikle erkeklerden seçilmezdi. Erkekler buluşturmada rol oynadığı takdirde de detay gerektiren işlerde aracılık yapmazdı. Bu bir yasaktır. Yine düğün elçisi (tellal) ın yalancı, aç göz, eğlence düşkünü ve itibarsız kadınlardan seçilmesi yasak edilmiştir. Gerçi böyle kadınlar düğün işini gönülden becerdiği takdirde de insanlar böyle düğünün sürecine ve sonucuna inançsız bir şekilde bakmışlardır. Bunun için düğün elçileri doğru, hakkaniyetli, samimî ve dilbaz (hatip) kadınlardan seçilmiştir. Âdette elçi kadın düğün işine yeni başladığında düğün hakkındaki haberleri gizli tutup, kolaylıkla açığa vurmamıştır. Eğer böyle yaparsa düğün işinde uzlaşma olmazsa, o ihanete uğradı. Özellikle elçi kız tarafının gizliliğini uzun süre korumuştur. Düğün işi gelişip belli bir aşamaya ulaştığında ve ilişkiler sabitleştiğinde bundan sonra düğün sürecini başkalarına söyleyebilmektedir. Elçiler, mübalağalı sözlerde bulunup bazen yalancılık yapsa da ancak onların gayreti sebebiyle düğün işi gerçekleştiğinden insanlar böyle şeyleri yine de iyi görmüştür. Eğer bir sevenlik çıksa düğün işi uzlaşmayan kişiler onu “Malımı mülkümü yedi gitti.” diye şikâyet etmişlerdir. Genellikle düğün elçileri yukarıdaki vasıfları bulundurmanın dışında yine onların daha çok düğün işlerinde bilgisi derin, ananevi görüşü mükemmel olması gerekir.

Düğün elçisi sağdıçtan farklıdır. Uygurlarda erkeklerden bir defa evlenen kişi sağdıç olabilirdi. Fakat iki ve ondan fazla düğün yapan erkeklerin erkeğe sağdıç olması yasaklanmıştır. Kızın sağdıç ise kesinlikle düğün yapmamış bir kız olması gerekir. Bunun dolayı kız evlenirken düğün yapmış hanım veya evli kızıdan sağdıç olması yasak edilmiştir. Kızın yakın dostlarının hepsi düğün yapmışsa yine düğün yapmamış başka kızlar bu role geçiyordu. Eski devirlerde Uygurlarda kız sağdıç veya erkek sağdıç diye bir şey olmazken onların yerine yenge ve yiğitbaşı bu role geçmiştir. Yenge kızlardan tayin edilmemiştir. Hâyât tecrübesi çok olan kadınlardan seçilebilirdi. Onlar düğün gününde düğün gecesinde ve düğün ertesi kızın normal işlerini üstlenmişlerdir. Yiğitbaşı ise düğün yapan erkeğe düğün sürecinde yoldaş olmaktadır. Günümüzdeki Uygurlarda erkek için erkek sağdıç ve yiğitbaşı; kız için kız sağdıç ve yengenin hizmet ettiği âdet şekillenmiştir. Şehirlerde ise kızlara yoldaş

olan sağdıç gelip (Bazı yerlerde kızlar için iki yoldaş tayin ettiği durum vardır.) yengenin yoldaş olma âdeti yürürlükten kalkmıştır.

5.2.4.2.2. Çay getirmek ile ilgili yasaklar

Çay getirmek, düğün işindeki önemli bir hâlkadır. Uygurlarda çay “küçük çay”, “büyük çay” diye ikiye ayrılmaktadır. “Küçük çay”, “makullük çayı” veya “selam çayı” diye de adlandırılmıştır. Uygurlarda çaya elçi yalnız gitmez; erkeğin annesi, birkaç kadın ve elçi kadını alıp kızın ailesine “küçük çay” a gidilmiştir. Çay dediği öncelikle tanışma şeklinde erkek tarafının kız tarafına hediye olarak sunduğu armağanlardır. Günümüzde Uygurlar çay armağanlarını kızın anne-babasına ve kızın kullanacağı bir takım kıyafetlik kumaş ve çokça bohçayı içermektedir. Eski Uygurlarda ise çay armağanı çoğunlukla at, inek, koyun gibi hayvanlar olmuştur. Uygurlarda kız isteme, çay götürme veya küçük çay götürmede genellikle salı ve cuma günleri seçilmemektedir. Böyle yapmayı hayırlı yolda olmaz, diye düşünmüşlerdir. Bundan başka çay şeklindeki elçiliklerde haftanın tek günleri veya ayın tek günleri seçilmemektedir. Mümkün olduğunca çift günlerde elçiliğe gidilmiştir. Yine kız çayına ayın yirmi dokuzuncu günü gitmemeye yönelik yasaklı âdet vardır. Hafta veya ayın tek günlerinde çay götürmemekteki esas şu ki, düğün öncesinde bedenen yalnız olması, tekliğin çiftliğe dönüşmesidir. Ayın yirmi dokuzu ise hem tek gün, hem de ayın son günü (Hicri takvimdeki altı ay otuz gün, altı ay yirmi dokuz gündür.) dür. Hâlk inançlarında ayın sonunda işe başlamak, özellikle düğün gibi sevinçli ve hayırlı işleri başlamak iyi bir durum değildir. Bunun için yasaklanmıştır. Uygurlar düğünden başka sahâlarda tek sayıyı kutsal bilse de düğün işlerinde çift sayıyı mukaddes bilmiştir. Bunun aslı yine düğünün yabancı kişilerin katılma faaliyeti olmasındandır.

Çayın yine bir türü “büyük çay” dır. “Küçük çay” araştırması sona erdikten sonra erkek tarafı kız tarafına “büyük çay” götürürdü. Bu çay merasimi de aynı şekilde kız tarafında gerçekleştirilmiştir. Çaya erkek ve kız tarafından olan elli-altmış kadar (Bunun duruma göre farklılaşması mümkündür.) insan katılmaktadır. Erkek tarafı kız tarafının anne-babasına, akrabalarına ve kıza kılık-kıyafet gibi armağanlar vermişlerdir. Yine canlı bir mal (çoğunlukla koyun) da hediye edilmiştir. Kesilen hayvanı götürmek yasak edilmiştir. Büyük çayda erkek tarafının aldığı armağan-hediyeler özel sandığa doldurulur ve erkek tarafı özel

sandığı açması için bir kadın belirleyip akraba önünde sandığı açar ve armağan-hediyeleri sahiplerinin adı ile adlandırarak ortaya koyarlardı. Uygurların görüşüne göre sandığı açacak kadının bir defa evlenmiş bir kadın olması gerekir. Çok evlilik yapmış kadın bu işe öncülürsa kız evlendikten sonra yine başka bir erkekle evlenir; erkek ise çok hanım alır, hanımını bırakır diye yorumlanmıştır. Bunun için çok evlilik yapmış kadının sandık açıcısı olması yasak edilmiştir. Büyük çay sonlandığında düğün maslahatı aşaması tamamen sona erip düğünü onaylama aşamasına girilirdi.

5.2.4.3. Düğünü Onaylamak ile İlgili Yasaklar

Düğünü onaylama, Uygurlarda aşağıdaki tarafları kendi içine almaktadır: Düğün vaktini onaylama; düğün için gereken mal-mülkü onaylama; kız-erkekler için sağdıçlarını ve yengeyi onaylamaktır. Bunlardan başka bazı küçük türleri onaylamak da bunun içine girmektedir. Yukarıdaki düğün zamanını belirleme, düğün için gereken şeyleri onaylama gibi âdetlerle birlikte büyük çay merasiminin gerçekleştirileceği gün de belirlenmektedir. Bazen sonra onaylandığı durumlar da olmuştur.

5.2.4.3.1. Düğün gününü belirleme hakkındaki yasaklar

Uygurlar düğün işini her zaman büyük iş olarak gördüğünden böyle bir kutlu işte kutlu günleri seçmeye önem vermiştir. Uygurlarda günümüzde gökyüzündeki burçlara bakarak düğün gününü belirledikleri bir durum yoktur. Fakat önceki devirlerde düğün gününü belirlemede münecimlere fal açtırarak ne zaman düğün yaparsa uğursuzluk getireceği konusunda önceden malumata eriştikten sonra düğün gününü belirlemişlerdir. «Mecmuat'ul Ehkâm» ve «Salname» gibi klasik eserlerde bu konuda bazı beyanlar vardır. Geleneksel Uygur toplumunda Uygurlar Ramazan ayı (hicri takvimde dokuzuncu ay, oruç tutulan ay) da düğün yapmaktan yasak tutmuştur. Çünkü İslami kaide nedeniyle ramazan ayı oruç tutulan taat-ibâdet ile meşgul olunan vakitler olup gündüz de yemek-içmek ve diğer bazı işleri yasaklamak gerekir. Böyle olduğundan bu ay içinde düğün yapmak pek çok zorluğu getirmiştir. Bundan dolayı günümüze kadar ramazan ayının herhangi bir gününü düğün günü yapıp onaylamak yasak edilmiştir. Uygurlarda yine ara ay (Ramazan Bayramı ile Kurban

Bayramı arasındaki ay, şevval ayı.) da düğün yapmaktan yasaklayan âdet vardır. Bu ayda düğün yapılırsa erkek ile kız anlaşamaz, diye düşünüp bu ay içerisinde düğün yapmaktan yasak tutmuşlardır. Yine sefer ayı (hicri takvimde ikinci ay) nda düğün yapılırsa düğüne cin-şeytanlar karışır, düğünü yapılan kız-erkek anlaşamaz, diye yorumlayıp bu ayda düğün yapmaktan yasaklayan durum vardır. Fakat Ramazan ayında düğün yapmayı yasaklamanın dışında, ara ay ve sefer ayında düğün yapmamak aslında İslami kaide değildir. Bu insanların çeşitli rivayetler esasında uydurduğu hurafe görüşlerin mahsulüdür.

Düğün gününü belirleme yönünden Uygurlarda eskiden itibaren düğünü haftanın tek günleri veya ayın tek günleri yapmaktan yasak eden âdet vardır. Kız ile erkeğin düğünü iki tarafın sevinçli işi olup bu iş tek günlerde olursa bu uğursuzluğu işaret eder gibi duyulup genellikle ayın veya haftanın tek günleri seçilmeyip çift günlerde karar kılınmaktadır. Bundan başka Uygurlarda salı ve cuma günleri düğün yapılmaması gibi bir durum vardır.

Günümüzde düğün gününü belirlemeye ait yasaklarda bazı değişimler olmuştur. Özellikle haftanın veya ayın tek günlerinde düğün yapmamak gerçek koşul ve ihtiyaçlar sebebiyle gün geçtikçe unutulmuştur. Günümüzde korunan yasaklar ise ramazan ayında düğün yapmamak (köy-kışlaklarda) salı ve cuma günü de düğün yapmamaktan ibarettir.

5.2.4.3.2. Düğün için gereken şeyleri almak ile ilgili yasaklar

Uygurlar düğün sürecinde “küçük çay” aracılığıyla kız tarafının rızasını aldıktan sonra “büyük çay” sürecinde ve ondan sonra düğün için gereken şeyler yazılırdı. Uygurlarda düğün için gereken şeyler günümüzde erkek tarafının kız tarafına kız malı niteliğinde verdiği bir takım veya birkaç takım üst baş, altın süs-ziynetleri, kızın anne-babasına armağan-hediyeler ve kız tarafının düğün günü kazan aşısı için hazırlanan “aş suyu” diye adlandırılan et, yağ, pirinç, un, ekmek, çay, tuz, sebze, yakıt gibi şeyleri kendi içine almaktadır. İslam dininde düğün için gereken şeyleri ağır biçimde belirlemek yasaklanan bir iş olup bunun hakkında “Bir insanın üç yıllık masraf yapması mal-mülkünün onda birinden fazlasını düğün için harcaması kötüdür.” diye fetvalar da çıkarılmıştır. Günümüzde yaşam koşullarının nispeten iyileşmesiyle pek çok kişi az düğün alışverişi yapmaya başlasa da yine boşuna mal-mülk israf etmeyi göz ardı etmemişlerdir. Yine bazı kişiler arasında düğün alış-verişi yapmama ve onun gerçekleştirilmediği de görülmektedir. Kısacası, Uygurlar fazla düğün

alış-verişi yapmayı mümkün oldukça yasaklamıştır. Erkek tarafının gerçek iktisadi durumuna bakıp düğün alış-verişi yapmayı hatta daha az düğün alış-verişi yapmayı kız ailesini iyi akraba fikrine eriştirerek böyle bir durumdan övgüyle bahsedilmiştir.

5.2.4.4. Düğün Eğlencesi Yapmak ile İlgili Yasaklar

Uygurlarda düğün hazırlığının tümü tamamlandıktan sonra belirlenen günde düğün töreni gerçekleştirilirdi. Düğün töreni şöyle iki büyük anlamı kendi içine almaktadır. Biri “nikah yapmak”, yine biri detaylı düğün töreninden ibarettir. Burada biz Uygurların bu konudaki yasağın âdetlerini iki nokta üzerinden açıkladık.

5.2.4.4.1. Nikah yapmak ile ilgili yasaklar

Nikah yapmak, iki genç arasındaki evlilik ilişkisini İslam şeriatına uygun hâlde veya evlilik ilişkisini İslam şeriatının (başka bir deyişle İlahi emrin) onayından geçirme merasimi olup bu İslamiyetten sonra şekillenen bir kuraldır. Nikah yapmakta iki tür amaç vardır. Biri iki gencin (veya iki cinsin) evlilik ilişkisinde tanrısal şahitliğe çağırması; yine biri, bunun üzerinden toplumun bu evliliğin uygunluğunu bildirmesine erişmektir. Bundan dolayı Uygurlarda nikahsız düğün yoktur.

Nikah, düğün günü sabah yapılmaktadır. Aynı yerlerde ise kızın evinde düğün yapılacak günün gecesinde kız taşınıp önünde okunmuştur. Ancak nikah hiçbir zaman bir gün öncesinden yapılmamaktadır. Çünkü böyle yapılırsa nikahlanamaz, uygun olmaz, diye düşünülmüştür. Nikah zamanında nikah yapma faaliyetine kızın anne-babası, akrabaları, arkadaş-dostları, sağdıçlar, erkeğin anne-babası, akrabaları, arkadaş-dostları, nikah yapacak hoca veya din adamı, yurt büyükleri veya pişkademlerden birkaçı... katılmaktadır. İslam şeriatına göre nikaha katılan insan sayısı kız-erkek ve nikah yapacak kişilerden başka (Bazen de nikah yapanlar bunun içerisinde sayılırdı.) üç erkekten eksik olmaması lazımdır. Kadınların ise altıdan eksik olmaması gerekir. İmam veya din adamı kız ve erkeğin anne-babası ile bu düğün için yazılan çeyiz hakkını hesaplayıp belirledikten sonra nikah yapma törenine başlanmaktadır. Nikah yapma sürecinde kız ile erkek aynı evde durmamıştır. Çünkü İslami kural nedeniyle nikahlı olmayanlar birbiri için nâmahrem olduğundan görüşmek,

karşılaşmaktan yasaklanmıştır. Bundan dolayı kız ile erkek ayrı ayrı ama yan yana evde oturur veya kız eşğin dışında ayakta dururdu. Bu süreçteki yine bir yasak da şu ki kız ile erkeğin nikaha eski kıyafetler ile girmemesi gerekmektedir. Çünkü düğün yeni bir başlangıçtır, bunun için bütün eşyaların yeni olması gerek, diye düşünülmüştür. Eski devirlerde erkek özel sebepler ile nikahta olamazsa erkeğin bıçağı, kesici aleti gibi daima kullandığı kesici aletlerini koyup nikah yapıldığı durumlar vardır. Kız-erkek ve akrabalar hazır olduktan sonra imam nikah hutbesini okur. Ve ondan kızıdan ve erkekten bu nikaha rızasının olup olmadığı sorulmaktadır. Erkek “aldım” diye cevap verirdi. Çoğu durumda kıza üç defa sorulduktan sonra öyle cevap vermiştir. Birinci defa sorduğunda cevap vermek yasak edilmiştir. Böyle yaparsa insanların “Düğün yaparken güçlük çıkar.” denildiği gibi kınama sözlerin söylenilmesinden endişe edilmiştir. Burada yine bir mesele şu ki kızın “kabul ettim” dediğini ve erkeğin “aldım” dediğini imam başta olmak üzere bütün cemaatin duyması gerekmektedir. İli Uygurları arasında günümüzde düğün nikahı yapılırken kızın nikah yapılan yerde kalmamasına yönelik âdet vardır. Böyle bir durumda kızın vekili nikah meydanına gelip erkeğe kızın nikaha razı olduğunu söylerdi. Bunu imam başkanlığında cemaat duyduktan sonra nikah tamamlanırdı. Bazı yerlerde nikah kıyılıp düğünü yapılmayan (bekar) ların bakması yasaklanmıştır. Böyle olursa düğün işi gerçekleşmez kız ile erkek bekar kalır, diye yorumlayıp yasak edilmiştir.

Önceki devirlerde nikah yapılacak zamanı yıldız falcılığı kaideleri üzerinden seçme durumları mevcuttur. Mesela «Salname» adlı kitapta “Merih (Mars) zamanında... Nikah yapmak... gibi işlere iyi saat değil. Bu saatte doğan çocuk başton (kötü ahlâk, kötü şekil) insanlara azap veren, zalim, savaş yanlısı olur. Ömrü uzun, cimri olurdu.”, “Satürn’ ün zamanı kötülüktür... Nikah yapmak da iyi olmaz.” diye yazılmıştır.¹⁵⁹ «Mecmuetü’l Ehkâm» da ise “Ayın yedinci günü, on yedinci günü, yirmi yedinci günü... Nikah yaparsa çabuk boşanırdı.”, “Ay, Seretan burcuna geldiğinde nikah yapmak çok uygun değildir.”¹⁶⁰ denilmektedir. Günümüzde Uygurlar nikah yaparken yıldız falcılığı kurallarını yerine getirdikleri âdetler esasen kaybolmuştur. Uygurlarda nikah yapıldıktan sonra erkek ile kız yasal şekilde, cemiyyete duyurup karı-kocaya dönüşmektedir. Bundan sonraki düğün töreni

¹⁵⁹ «Salname», «Miras» dergisinin 1999 yılı 2. sayıya basılan, Günümüz Uygur Dilindeki Açıklaması. 69-70. sayfalar.

¹⁶⁰ Muhammed İvaz Karakaşiy: «Mecmuetü’l Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölge Eski Eserler Kalem Odası (bastıran), Erkin Eminniyaz Kutluk (hazırlayan), 1991 yılı, 5.ay, 36, 40, 41, 42. sayfalar.

ise işte bu ilişkisinin kurulması için toplanılması, daha çok akrabanın, cemaatin duymasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilen törendir.

5.2.4.4.2. Düğün töreni ile ilgili yasaklar

Uygur düğünlerinde nikah yapıldıktan sonra kız tarafı kendi akraba, dost-birader ve komşular, yurttaşlarına; bunun gibi erkek tarafındaki konuklara kendine uygun büyük bir tören vermişlerdir. Nikahın gece vakti yapıldığı yerlerde nikah yapılacak gün, gündüzden akşama kadar düğün töreni gerçekleştirilirdi. Kız gece vaktinde erkeğin evine taşınır. Sabah erkek tarafında da aynı derecede düğün töreni gerçekleştirilmektedir. Düğün töreni aşağıdaki gibi şöyle birkaç aşama boyunca yapılmıştır: Birincisi, kız ile erkeğin oturması; ikincisi, kız taşıma; üçüncüsü, kız karşılama; dördüncüsü, yol kesme; beşincisi, yüz açma faaliyeti; altıncısı, selam vermek; yedincisi, karşılıklı konukluk (kendi aralarında tanışıklık, yorgunluk sorma etkinliği). Bu süreçlerin hepsini detaylı söyleyemeyiz. Fakat bu süreçteki bazı inanışları ve yasaklı âdetleri düşünebiliriz. Düğün kıyafeti yönünden, Uygurlarda düğün yapan kız-erkekler açık gezmekten katı biçimde yasak tutulmuştur. Eski devirlerde erkekler başına doppa, tumak gibi koyu millî görünüme sahip, pahâlî ve değerli baş giyimlerini; kızlar ise işlemeli doppa, tumak ve uzun başörtüsü gibi baş giyimlerini giymektedir. Günümüzde bu durum şehirlerde yaşayan Uygurlarda değişmiştir. Lakin çoğu Uygur düğün gününde erkek ile kızın çıplak yürüyüp gezmesini hâlâ yasaklanmaktadır. Kızın düğün kıyafeti bakımından, düğün giyimi genellikle sarı, kara, nişeren, gök renklerdeki kumaşlardan olmazdı. Çoğu zaman kızıl ve ak veya çok çeşitli renklerden oluşan kumaşlardan olmaktadır.

Kız ile erkeğin yorgan-döşeği konusunda, Uygurlarda kız tarafı erkek-kız için asil kumaşlardan kalın ve geniş yapılan yorgan-döşek, iki yastık hazırlardı. Erkek tarafı da birkaç yorgan-döşek hazırlıyordu. Kız ile erkeğin özel yorgan-döşeğini düğünden önce herhangi bir insanın kullanması, yatması yasaktır.

Kızı taşıyıp gitmek bütün düğün sürecindeki en kalabalık-yoğun manzaradır. Erkek ile kızın evinin uzak-yakınlığına bakarak Uygurlar eskiden itibaren at, at arabası, kapalı at arabası gibi araçlar kullanılmıştır.

Düğün göçürmeden önce kız şiddetli biçimde ağlardı. Bu ağlama, küçüklükten doğup büyüdüğü evden, yurdundan, anne-babasından, kardeşlerinden ayrılma fikrine

dayanamamaktan çıkan bir ağlamadır. Bunun için Uygurlarda kızın bütün taşınma sürecinde ağlaması çok eskiden kalan âdettir. Bundan dolayı böyle bir âdet gücünün baskısı ile kızın taşınırken ağlamaması son derece kötü görülen bir görüş olarak şekillenmiştir.

Düğün törenine ait şöyle yasaklar vardır: Uygurlar düğüne yurtaşları ve komşularını derece, tabaka ayırmadan çağırırdı. Zenginleri, yukarı tabakadakileri çağırıp aşağı tabakadakileri, fakirleri çağırmamaktan katı biçimde yasak edilmiştir. Düğün dediğimiz bütün insanlar için “eğlenilen iş” olarak görüldüğünden yetim-öksüz ve garip-miskinlere özellikle iyilik yapılmaktır. Düğün işi yapılan ocak etrafı düğün gününde baht bereket yeri olmuştur. Aksu Uygurlarında şöyle bir âdet vardır: Kız tarafı kazan asıp düğün işi yapılacak günde ocakta yanıp bitmeyen odunu alıp dışarıya atmamışlardır. Böyle yaparsa düğün bozulur. Veya erkek ile kıza bela ayrılık gelirdi, diye düşünülüp ocağa konulan odunu tam yakarlardı. Uygurların olduğu bölgelerin çoğu yerinde erkek tarafında düğünün olacağı günde kızın babası erkeğin evine varmaz ve düğüne katılmazdı. Hoten çevresindeki Uygurlarda düğün töreni gerçekleştirileceği gün erkek-kız tarafının asıl üyelerinden hiçbiri soğuk su içmezdi. Böyle yaparlarsa dünürler arasında soğukluk düşer, diye düşünüp soğuk su içmek yasaklanmıştır. Bu da aynen “duygusal etki sihri” nin içerisindeki “benzerlik yasası” esasında ortaya çıkan hurafe âdettir. Düğün insan hâyâtında gerçekten hatırlanmaya değer bir iştir. Buna uygun olarak, Uygurlar düğün sürecinde çeşitli eğlence faaliyetini, çok sofrayı esirgemezdi. Bütün insanların mutlu olması düğündeki asıl niteliktir.

Düğünden sonra kızlar erkeğin evine yeni üye vasfında katıldıktan sonra ailede epey zaman büyük hürmet görürdü. Aile üyeleri onları “gelin hanım”, “yengem”, “han abla” gibi hürmetli adlar ile adlandırıp saygı göstermiştir. Gelinin kendisi de bununla beraber aile üyelerine hürmet edip canı gönülden hizmetlerini yapmaya gayret etmiştir. Bu süreçten sonra baba ile gelin, kayın valide ile gelin arasında güçlü bir hâyâ korunmuş olur. Onlar birbirinin ismini adlandırarak çağırmamışlardır. Hanım kocasının ismini doğrudan çağırmamaktadır. Erkek ile kız anne-babasıyla birlikte belli bir zaman durduktan sonra duruma göre genç karı-koca erkeğin anne-babasından ev ayırma ile ilgili izin alınmaktadır. Anne-babalar da çocuklarının daha çabuk ayrılıp onların kendi evini kurmasını arzu etmiştir. Koşullar olgunlaştığında genç karı-koca evini ayırıp büyük aileden çıkıyorlardı. Ancak Uygurların ananesinde küçük oğul en haklı ve doğrudan varisi sayılarak küçük oğlan ile

karısı doğrudan ev ayırmayıp anne-babasına yaşadığı sürece bakıp öldüklerinde uzutup baba-dedelerinin yerine sahip çıkarak “atalarının yaktığı kandili söndürmeme” ye gayret etmişlerdir.

Şunu dile getirmek gerekirse, Uygurlarda oğul evlendirme ve kız evlendirmede çocukların düğün yapma tertibine özellikle dikkat etmek gerekiyordu. Âdette büyük oğlunu evlendirmeyip ondan sonraki oğullarını evlendirmek yasaklanmıştır. Özellikle büyük kızı evli olmayanların küçük kızını evlendirmesi kat’i surette gizlenmiştir. Bu yönden oğlanlar ile kızlar söylenen çok alakasız bir yerde bulunmaktadır. Yani ağabeyi evlenmeyip küçük kardeşinin de evlenmemesi her zaman yasak olamazdı. Böyle olduğu için Uygurlar hâyâttayken çocuklarının düğününü yapmakta çok acele etmiştir. “Düğün yapılacak çocukların anne-babası üzerindeki borcu” diye bakılarak ölüp gitmeden önce mümkün oldukça bütün çocuklarının düğününü yaparlardı. Bir çocuğunun düğününü yapamadan ölüp gitmesi iyi iş sayılmamaktadır.

Kızlar kocaya varıp kocasının yanında yaşamaya başladıktan sonra sık sık anne-babasını aramışlardır. Bu durum “aznilik”¹⁶¹ diye adlandırılmıştır. Yani Uygur kadınlarının çoğu zaman cuma gününde bazen de salı günü anne-babasını araması, âdet olup bu şekilde bahsedilmiştir. Uygur kadınları cumalık yaptığında anne-babası yeniden o gün varıp o gün dönmüşlerdir. Kalmak yasaktır. Bunu erkekler de kat’i surette desteklememiştir. Eğer evi uzaksa her hafta gitmemişlerdir. Bir ay veya altı ayda bir arayıp kalmışlardır. Yakın olduğu durumlarda da ne kadar olursa olsun kesin olarak kalamazdı. Bizim amacımız düğün töreni âdetlerindeki yasaklar olduğu için tüm düğün töreni hakkında söylediklerimiz yeterlidir.

5.2.4.5. Ayrılmak ve Tekrar Düğün Yapmak ile İlgili Yasaklar

Hâlk arasında karı-kocanın bir ömrü birlikte geçirip birlikte yaşlanmasını, çocuklarını kendi eliyle terbiye etmesini baht işareti, diye bilen görüşler vardır. Gerçekten, düğün erkek ile kadın arasındaki güçlü bir nikahın oluşup her iki tarafta cefa-meşakkat ve rahatlıkta aynı duruşu sergilemek duygusu ve isteğinden olmuştur. Karı-kocalık ilişkisinde kocanın hanımına, hanımın kocasına yüksek mesuliyeti vardır. Her bir taraf gücü yettiğince karşı tarafın menfaati, hukukunu korur ve kendi borcunu yerine getirmektedir. Burada denilmek

¹⁶¹ Cumalık.

istenen borç ve mesuliyet erkeğe göre aileyi iktisadi yönden kuvvetlendirme, kadına göre eşi ile muhabbetini koruma ve çocuklarının terbiye edilmesini güvence altına almaktır. Hanımın mesuliyeti bütün aile işlerini yerine getirmek, anne olma kabiliyeti ile çocuklarını bakıp büyütme, kocası ile muhabbetini ve saflığını korumaktan ibaret bu mesuliyetlerinin artması ailenin varlığına işaret edip bu mesuliyetlerin artkuzulması nikahın bozulmasını ortaya çıkarmaktadır. Bu tür bozulmalar sonuç olarak ayrılmaktır. Ayrılmak karı-kocalık ilişkisinde karşıtlığın uzlaştırılmadığı dereceye ulaşmasını ispatlamaktadır. Çeşitli sebepler nedeniyle her millette karı-kocaların ayrılma hadiseleri görülmektedir. Elbette, Uygurlar da bunun dışında değildir.

Biz İslamiyetten önceki Uygurların boşanma yöntemi hakkında malumata sahip değiliz. İslamiyetten sonra karı-kocaların ayrılması çoğu zaman İslami kurallar üzerinden yapılmıştır. İslam dininde ayrılmak “talak-boşanmak” ibaresi ile açıklanmıştır. Hâlıkın düşüncesinde “talak” hem söylemsel hem de hareketli bir iştir. Demek istediğimiz hanımı boşamak söz üzerinden olup hem de gerçek hareket üzerinde de olmuştur. Söz vasıtası ile boşamak ağzıyla hanımına “Seni bıraktım.” veya “Sen boş ol.” diyerek belirtmektedir. Karı-kocalık ilişkisini korumada tüm gayretlerine yenilip sonra eğer erkek hanımından ayrılmaya karar verirse hanımına “Sen boş ol.” diye üç defa tekrarlarsa veya “Sen üç defa boş ol.” derse hanımı ile olan nikah ilişkisi kesilirdi. Bu İslamda belirtilen bir kaidedir. Ancak “talak” ın tekrarlanma sayısı çift sayıda olmazdı. Bunun için “talak” ı üç defa tekrarlamak hatta “üç talak” demek zaruridir. İslam dinindeki belirlemelerde hanımı boşamanın, son derece çaresiz kaldığı durumlarda olması gerekir. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde Allah’ ın en beğenmediği işin boşanmak olduğu söylenilmektedir. İslam şeraiti boyunca erkeğin hanımını boşama hukuku vardı, ancak kadının kocasını boşamak hukuku olmazdı. Kadın kocasını boşadığı (yani ona ayrılacağını duyurması) takdirde de böyle bir hareket itibarsızlık sayılmıştır. Bundan başka hanımı boşamanın en uygun zamanı kadınların temiz olduğu vakitlerdir. Yani kadının âdet olduğu zamanlarda ondan ayrılmak yasaklanmıştır. Veya kadın âdet döneminden sonra temizlenip onunla aynı döşekte olduktan sonra ayrılma talebini ortaya koyarsa da olmazdı. Erkek hanımına “üç talak” veya “boşadım” sözlerini söyledikten sonra miras ve çocuklarının tabiliği hakkında tartışma bitmezse de yine erkek ile kadının birlikte olması caiz değildir. Bundan başka ayrılmayı belli bir iş hakkındaki yeminin konusu yapılmasından da yasak tutulmuştur. Yani hanımına “Eğer sen xxx işini yapacak olursan benim için sen boşanmış sayılacaksın.” demek yasaklanmıştır. Bunlardan başka İslam dininde boşanmanın açık kuralları pek çok olup Uygurlar ancak yukarıdaki birkaç kural

boyunca ayrılmayı resmiyete geçirmiştir. Eğer açık bir meseleyle karşılaşır o zaman hâlk arasında ulema kişiler şeriat esasında ayrılmaya yönelik hüküm çıkarıyordu.

Uygurlar İslam dinindeki “talak” sözünün söylenmesi ile karı-kocalık ilişkisinin sonlanmasındaki belirlemeleri esasen taki yakında devirlerde ayrılmayı işte bu tür usuller ile uygulamıştır. Bazen de kısmen cahil kişiler İslami kaideyi suistimal edip hanımlarına “talak” diyerek onları bırakıp netice olarak da Uygur toplumundaki nispeten olmayan boşanma oranının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Kadınlarda boşanma hukuku olmayıp “talak” sözü sanki son derece uğursuz söz gibi bir duygu vermiştir. 20. yüzyılın 50’lili yıllarından sonra boşanmayla karı-kocalık ilişkisini kesen işler nispeten azalmıştır. İnsanların “talak” a olan düşüncesinin gelişmesiyle erkekler “talak ederek” ile ayrılmamaya başlamıştır. Genellikle boşanma işleri devletimizin evlenme kanunundaki belirlemeler üzerinden uygulanmaktadır. Geleneksel Uygur toplumunda nikahtan ayrılan kadınların toplum tarafından kötü görülmemesi iyi bir âdettir. Ancak bu günümüzde boşanmanın çok olmasını ortaya çıkaran faktörlerden biridir. Uygur kadınları kocası ile ayrılıp evinden gitmeden önce ocağını kırıp atmıştır. Kendi eli ile yapılan bu kutsal faaliyet yerinin başka kadın eline geçip kalmaması için böyle bırakıp gitmekten yasak edilmiştir.

Tekrar düğün yapmak, ayrıldıktan sonra ortaya çıkan yeni bir durumdur. Elbette, bir erkeğin hanımı ile ayrılması veya kadının kocası ile ayrılması hâyâtının bittiğine işaret etmezdi. Bunun için her insan ayrıldıktan sonra yine uygun yoldaşını aramıştır. Boşanan kadın ile tekrar nikahlanma hakkında önceki sayfada değindik. Uygurlarda tekrar düğün yapmak, yoldaşı ile ayrılması veya yoldaşının vefat etmesi ile olurdu. Yakın devirlerde hanımının üzerine hanım almak tekrar düğün yapmanın en temel şekliydi. Bu günümüzde mevcut değildir. Eğer bir kadının kocası ölse veya bir erkeğin hanımı ölürse o erkek veya kadının bir yılı geçirmeden kalkıp tekrar düğün yapması insanlar tarafından son derece kötü görülmüştür. Yoldaşı vefat edenler âdet sebebiyle yoldaşına matem tutarak hızlı bir şekilde tekrardan nikahlanması yasaklanmıştır. Uygurlarda yine yoldaşı vefat edip yaşayan kişilerin tekrardan nikahlanması görülen bir durum olsa da ancak hâyâta olan kadınların kocası öldükten sonra tekrardan evlenmesi yasaktır. Hâlk inançlarında şöyle bir görüş var ki yoldaşından ayrılan hâyâttaki babalardan, annelerden çocuklarının haftada bir defa “Baba, kendilerini evlendirir mi?” “Anne, kendilerini evlendirir mi?” diye sorması zorunludur. Gerçi hâyâttakiler bunu reddetse de lakin onların beklemesini göz önünde bulundurarak bu şekilde kaygılanması millî ahlaka dahildir.

Önceki devirlerde Uygurlarda ayrılma oranı nispeten yüksek olsa da ancak bu hâlkın isteği doğrultusunda değildir. Çünkü hâlk çok evlilik yapan erkekleri “kadın düşkün” diye ayıplarken çok erkekle evlenen kadınları daha kötü görüp lanetlemişlerdir. Bu konuda şöyle bir koşuk vardır:

Biriyle evlenmek iyi,
İkincisiyle evlenen hevesli.
Üçüncüyle evlenen kadından
Sıpalı eşek iyi.

Düğün hakkındaki Uygur yasakları hakkında son olarak şöyle birkaç fikri ortaya koyabiliriz.

Birincisi, düğün hâyâttaki törenler içindeki büyük törenlerden olsa da ancak özelliklerinin nispeten sevinçli bir iş olma niteliğiyle dolu olması ve onun baştan sona olan sürecindeki durumunun gösterişli bir görünüm almaması sebebiyle bu yöndeki yasaklar çok değildir. Olduğu takdirde de çoğunlukla düğün töreninin başarılı bir şekilde hâledilmesini sağlamaya sahip olan şekil, özellikler yasaklamalardır.

İkincisi, Uygur düğün-evlilik yasaklarının uygun kişiyi bulma, ayrılma gibi sahâlardaki yasaklar son derece eski zamanlardan itibaren devamlı olarak sağlamlaştırılıp insanlar arasında ortak yasalara dönüşen yasaklamalar olup bunlar nispeten genellik duygusunu vermektedir. Bu mesele uluslararası düğün-evlilik âdetlerinin antropoloji noktasından ve toplum bilimi noktasından karşılaştırılıp tahlil edilmeye teşvik etmiştir.

Üçüncüsü, Uygurlar yaşadığı yerlerin geniş olması ve tarihten beri ulaşım ağlarının yetersiz olması sebebiyle herhangi bir yerdeki Uygurların düğün-evlilik âdetlerinde bazı farklar korunmaktadır. Bu farklar yasak yönünden de açıklanmıştır. Bu bölümde dile getirdiklerimiz ise esasen bütün Uygur milletinde ortak olan yasaklı âdetler olarak hesaplanmıştır. Bundan başka materyallerin eksikliği bizim eski Uygurların düğün âdeti hakkında etraflı incelemelerimize imkân vermemektedir. Bu bölümde bulunan kaynakları ilgili yerlerde araya koyup beyan etmekle birlikte sınırlandırdık.

Dördüncüsü, dönemlerin gelişmesiyle pek çok âdetlerde değişim olmuştur. Sonrakiler öncekileriden kalan âdetler içerisinde hurafe bulunan terkipleri sürekli atıp yeni âdetleri şekillendirmiştir. Elbette yeni âdetler de belli hurafe terkiplerden göz ardı edilemez. Biz Uygur düğün-evlilik âdetlerinin günümüzdeki pek çok değişimini, tecrübelerini tasavvur edebiliriz. Bizim dile getirdiğimiz yasaklar ancak günümüzdeki düğün-evlilik âdetlerinin durumunu aksettirip sunmaktır. Bununla birlikte, günümüzdeki çoğu kişi, şehir halkı hurafe, diye gördüğü birçok yasaktan vazgeçmiştir. Yine bir taraftan belli nesnelere tüketimden gelmesi bu nesnelere ilgili yasakların da gerçekleşeceğini işaret etmektedir. Bunun için bu yöndeki detaylı meseleleri detaylı olarak tahlil etmek doğrudur.

5.2.5. Doğum Yasakları

“Doğum yasakları” denilen kadınların âdet görme ve doğumunun önce-sonrasında bütün süreçleriyle ilgili yasaklar olup biz böyle yasakların konu dairesini göz önünde bulundurarak “doğum” sözünü kullandık. Doğum yasakları insanların kadın cinsine tapınma, erkek cinsine tapınma ve hamileliğe tapınma psikolojilerinin bir tür açıklaması olup doğuma ait ırıklık âdet ve yasaklar insanlığın ortaya çıktığı tarih ile aynı uzun tarihe sahip bir hadisedir. İnsanlar en eski yabancılık devrinde doğum meselesini tamamiyle doğru tanımlayamamış, kadınların hamile olması, doğumu, bebeğin doğumu gibi süreçleri gayet gizli bir duygu ile korumuştur. Eski devirlerdeki hamilelik sürecindeki bazı fizyolojik ve ruhi değişimleri doğru tanımamak; sağlık ve tedavi etme koşullarının kötü olmasının yanı sıra bebeklerin hatta hamile kadınların ölme oranının yükselmesi, kadınların kirli, diye görülmesi gibi sebeplerden bütün doğum süreciyle ilgili bir dizi hurafe görüşler meydana gelmiştir. Fakat böyle âdetler yine insanların uzak zamanlardaki çoğalma cereyanındaki toplanan tecrübelerin sonuçlanması ile onlara yine belli derecede ilmi faktörler de sinmiştir. İkel toplumda en çok yasak baskısına uğrayan kadınlar olup sayısız hurafe görüş kadınları “kirli”, “tekin olmayan”, “tehlikeli” diye bilmekle ilişkili hâlde ortaya çıkmıştır. İkel yasaklar içerisindeki en katı yasaklar âdet gören kadınlar ve yeni doğum yapmış kadınlara yöneliktir.

Açıkça, bütün doğum âdetleri kadınlara özel inanç ve âdet hadisesidir. Bu anlamda söylersek doğum yasakları da kadınlara özel yasaklardır. Biz burada Uygurların doğumla ilişkili bütün yasaklarını âdet gören kadınlarla ilişkili yasaklar, hamile kadınlarla ilişkili

yasaklar, yeni doğum yapmış kadınlara ait yasaklar, bebeklerini terbiye etmeyle ilgili yasaklar diyerek bölümler hâlinde düşünebiliriz.

5.2.5.1. Âdet Gören Kadınlara İlgili Yasaklar

Hâlkımız ay başı döneminde olan kız ve kadınlara “kirli” diye bakarak onlara ait pek çok yasaklı âdetleri şekillendirmiştir. Kızlar âdetle ilk olgunlaştığında dokuz yaşında, sonra olgunlaşmaya on beş yaşına kadar olan zaman içinde âdet görmeye başlar. Uygurlar kızlarının âdet görmesini onların reşit olmasının temel göstergesi, diye görmüştür – de bundan sonra zamanlarda onlara edep-ahlak, kendinî koruma, yabancı cinslerden uzak durmak... Terbiyesini vermeye başlamışlardır. Uygurlar âdet gören kız-kadınlara yönelik yasakları âdet gören kız-kadınlara kendisini aktif olmaktan gizlemesi gereken hareketler ve başkalarının onlardan uzak durma tutumunu hatta âdet gören kız-kadınların kullandığı eşyalar ve âdet kanıyla ilgilidir.

Âdet görmek belli süre devam edip durduktan sonra yine devam eden bir durum olup bu yönden bakıldığında âdet gören kadınlara ait yasaklar “geçici yasaklar” sırasına girmektedir. İslamiyetten önceki Uygurlarda da âdet görmeyi kirli, diye gören durum mevcuttur. Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te Uygurlarda âdet gören kadınları kirli, diye gören âdetin varlığını şu sözlerle belirtmiştir. Bunu biz önceki sayfalarda dile getirdik. Uygurlarda âdet gören kadınlarla ilgili başka yasaklı âdetlerin olduğunu yukarıdaki malumatlar doğrultusunda düşünebiliriz. Âdet gören kadınlarla ilgili yasaklı âdetlerin bazı kalıntıları bugüne kadar hâlâ korunmaktadır. Üstelik, ateşperestlik dininde kan kirli nesne, diye görülüp onu temiz yere akıtmak son derece sert biçimde yasaklanmıştır. İslam dininde ise âdet gören kadınlar aynı şekilde kirli, diye görülmüştür. İslami görüşe göre âdet gören kadınlar kocası ile cima yapmaz, namaz kılamazdı. Âdet döneminden sonra yıkanıp temizlendikten sonra onun normal ibâdetini ve işlerini yapması uygundur. Âdet gören kadınlar yine kendi hâlisâ ramazan orucunu tutmayabilirdi (fakat sonra tamamlaması gerekir.) Eğer hac yaptığı döneme denk gelirse Kabe'yi tavaf edemez, ancak başka işlerin hepsini yerine getirebilirdi.

Uygur kadınları âdet görmeyi kirli, diye düşünüp bu zamanlarda bedeninin çok aciz ve değişken hâlde olduğuna inanmışlardır. Uygurlarda ilk defa âdet gören kızları ayrı odalarda tuttıkları durum yoktur. Ama yine de âdet görmeyi namus işi diye düşünüp onu

mutlaka gizlemeye (özellikle yabancı erkeklerden saklı tutmaya) gayret etmişlerdir. Onlar bu süreçte bir dizi işlerden yasak tutulmuştur. Mesela yemek yapma bakımından bazı ailelerde âdetli kadınların yemek yapmasına izin verilmiyordu. Eğer yemek yaparsa da onlar çuval veya sandıktan un alma, hamur yoğurma, tuz ıslama benzeri işlerden yasak tutulmuşlardır. Böyle yaparsa onun bereketi olmaz, tuzun saygısını korumamaktır, diye düşünülmüştür. Eğer gerçekten yemek yapma mecburiyeti doğarsa onlar yanına (ellerine...) altın-gümüş gibi kıymetli pahâlı eşyalarla beraber yemek yapabilirdi. Süslenme ve taranma bakımından âdet gören kadınlar makyaj yaparsa yüzü lekelenir diye düşünülmüş, makyaj yapmayı yasak tutmuşlardır. Yine böyle bir durumda aynaya bakanın yüzüne leke düşüp saçına tutkal yapışarak saçın akıp gitmesine sebep olur, diye düşünülüp böyle işlerden de mümkün olduğunca korunmuşlardır. Yine âdet gören kadının başkalarının saçını taraması tarayanın saçının ağarmasına neden olur, diye düşünülüp yasaklanmıştır. Uygurlarda yine âdet gören kadınların bir dizi üretim faaliyetleri ve toplumsal faaliyetlere katılması yasaklanmıştır. Mesela, âdetli kadınlar yeşillik koparmaz, harmana girmez, tohum saçmaz, ipek böceği yetiştirilen (pilihaneye) yere alınmaz, toprak başına çıkmazdı, vs. Bunların hepsinde âdet gören kadınların uğursuz olarak ele alınarak tehlikeli insan diye düşünülen görüş aksetmiştir. Âdet gören kadınların yine tandır başına çıkması yasaklanmış, eğer âdetli kadın tandır başına çıkarsa tandırın yüzü kızarıverip ekmek bereketli olmaz, diye düşünülmüştür. Tandır ne kadar ısıtılsa yüzü o kadar beyazlardı, pişirilen ekmek de aynı şekilde oluyordu. Tandır yüzünün ısıtılması sanki âdet kanının kızılılığıyla değiştirilip ekmeğin bereketli olmaması sebebine dönüştürülmüştür. Biz önceki sayfalarda âdet gören kadınlar ile düğün yapma ve cima yapmanın yasaklandığı, âdet bittikten sonra da yıkanmayan kadın ile de cima yapmanın makbul olmaması gibi yasakları dile getirip değindik. Bu yasaklar elbette burada da öneme sahiptir. Âdet gören kadınlar eşleri ile olan ilişkisinde âdet gördüğünü gizlemekten başka yine yürüyüş-duruşunda da bazı işlere dikkat etmesi gerekmektedir. Mesela, Uygurlarda “Âdetli kadın iki erkeğin arasından geçmemelidir.” denilmiş, onların erkeklerin sol tarafından, yanından geçmesi teşebbüs edilmiştir. Âdet gören kadınlar abdest almadığında su verirse o su temiz olmaz, diye düşünülmüştür. Yine âdetli kadın âdeti bittikten sonra gusül abdesti almadığında yere basması (dışarıya çıkmak demek) son derece kötü görülmüştür. “Yer her nesneyi kaldırmaya razıdır, fakat böyle kirliliği kaldırmazdı.” denilmiş âdetten sonra tez zamanda yıkanıp temizlenmesi istenilmiştir.

Âdetliyen gelen kan âdet görmeyi kirli, diye görmenin asıl sebebidir. İlkel devirlerde insanlar kanla ilgili oldukça gizli görüşe sahip olup yine onu ruhun barındığı yer, diyen görüşe sahiptirler. Bundan dolayı kanı istediği yere bırakmak, atmak kanın sahibine çok korkunç işlerin gelmesi olarak kalmaz, başkaları için de tehlikeli durumlar oluşturmaktadır. Özellikle âdetliyen gelen kan son derece kirli nesne olup o pek çok pisliği ortaya çıkarır, diye düşünülmüş onu bertaraf etmeye çok dikkat edilmiştir. Uygurların bugünkü âdetlerinde de aynı şekilde âdet gören kadınlar bedeninden akan kanı özel usuller ile bertaraf etmiştir. Bu konuda şöyle yasaklar vardır: Kadınlar âdet kanını başkalarına göstermemeye çok dikkat etmiş, onu aktıktan sonra derhâl gömüp bırakmışlardır. Âdetliyen kullanılan kâğıt ve bezleri yakmak yasak edilmiştir. Böyle yaparsa yüzüne leke düşer, diye yorumlanmıştır. Bu yasakta hissî tesir düşüncesi rol oynamaktadır. Çünkü kan insan bedeninden ayrıldıktan sonra da beden ile olan etkileşimini korumaktadır. Eğer kan yakılırsa o vakit insan bedenine leke (yakmakla ortaya çıkan leke) düşmektedir. Buradaki kuralın anlamı şudur. Uygur kadınları yine âdet bezini akan sulara yıkamazdı. Böyle yapmamasında ilk önce içilen suyu kirletmemek amacıyla ortaya konulması olasıdır. Belki bu akan suda yıkarsa âdet akmaya devam eder, duran suda (leğen veya bir nesnede) yıkarsa çabuk durur.” diyen düşüncenin rol oynaması da mümkündür. Bu “Her eşya kendisinin aynısını ortaya çıkarır.” diyen sihri görüştür elbette. Kadınlar yine âdet bezlerini güneşe sermemiştir.

Sonuç olarak, Uygurların âdet gören kadınları kirli, diye görüp sınırlandırması hâlen var olan bir iştir. Bilimin gelişip yükselmesi ve aklın esas alınmasıyla insanlar yavaş yavaş âdet görmenin kadınlar için zaruri fiziki değişim (yani vücudun dönüşümlü olarak temizlenmesi) ve doğal bir olay olduğunu bilmesinden sonra özellikle pek çok kadının âdet gördüğü durumlarda kendilerini yine temiz, diye saymaya cüret etmeleri neticesinde yukarıdaki yasakların bir kısmı zayıflamış, bir kısmı ise dinî sahada ve oldukça görkemli bir görünüm alan çevre-faaliyetlerde sürekliliğini koruyup gerçekleştirilmiştir. Hizmet ihtiyacı ve hâyâti ihtiyaçlar âdet gören kadınların yine pek çok faaliyetlerde başka insanlarla aynı şekilde katılmasını talep etmektedir.

Açıkça, âdet görmek kadınlığın en önemli işaretidir. O ister inanç yönünden olsun ister tıp ilmi yönünden olsun hamile olmak, çocuk sahibi olmanın gerekli hazırlık aşamasıdır.

5.2.5.2. Hamile Kadınlar ile İlgili Yasaklar

Hamilelik iki cinsin birlikteliğinden kadınların vücudunda bebeğin oluşması ve onun büyüme süreci olarak yeni bir insanın dünyaya göz açmasının hazırlık aşamasıdır. Bir dizi pratik sebepler nedeniyle Uygurlar önce düğün yapıp ve ilk olarak hamile olup doğum yapmayı âdet hâline getirmiştir. Uygurların nazarında hamilelik sevinçli bir iş olup bir kadın hamile olduğunda hemen hemen ilgili kişilerin hepsi çok sevinip hamile kadını korumaya ve iyi şekilde ilgilenilmeye başlamışlardır. Bununla birlikte hamilelik durumunda kişilerin kötülükten korunup iyiliğe gayret etme psikolojisi çok güçlenip hamilenin iyileşmesi, hamile kadının bu durumdan esenliğe çıkıvermesi için hamile kadınlara yönelik bir sıra yasakları koymuşlardır. Hamile kadınlar kendisine ait bir dizi işlerden yasak tutulmuştur. Uygurlarda hamile kadınlara ait yasaklarda asıl maksat hamile kadın ve onun hamileliğinin esenliğe ulaşmasını güvence altına almak, kadın ve çocuğuna dair işlerin rahat, esenlikle hafifletilmesi; konu yönünden bakıldığında böyle yasaklar içerisinde hurafe yasaklar çoktur, tecrübe tipindeki yasaklar ise yine epey büyük orana sahiptir. Uygurlar eskiden kalan âdetleri üzerinden kadınların hamilelik zamanını dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat, dokuz dakika, diye düşünmüşlerdir. Dokuz, Türk hâlkleri inancında en çok yüceltilen sayı olup, o mükemmelliğe, en yükseğe vekillik etmiştir. Bu konudan bakıldığında kadının bebeğini yukarıdaki vakitten sonra doğurması gerçekte bebeğinin anne vücuduna ulaşması, tamamlanıp olgunlaşıp dünyaya göz açmasının bir çeşit esası niteliğinde tasavvur edilmiştir.

Aşağıda Uygurların hamile kadınlara yönelik yasak âdetlerini birkaç noktada üzerinde

5.2.5.2.1. Hamile kadınların iş-hareketiyle ilgili yasaklar

Uygurlar hamile kadınların bedeninin zayıflaması gerçeği doğrultusunda, hamile kadınların bir dizi iş-hareketini sınırlandırmıştır. Kısacası, onların yaptığı çalışmanın ağır-hafifliği özellik ve konusuna göre belli hurafe görüş veya ilmi esas üzerinden bazı yasaklar ile onları sınırlandırmışlardır. Uygurlar hamile kadınlara annelik vasfından dolayı son derece hürmet göstermiş, insanlar onlara olan muamele ve tutumunu çok iyi tutmuştur. Uygurlar hamile kadınlar ile şehvet ve uygun olmayan ilişkiler noktasından karıştırılmasını çok utanç verici bulmuşlardır. Böyle yapmak karındaki bebeğe yapılan büyük hakaret, diye

görülmüştür. Uygurlar hamile kadının önünde başkalarının yürümesini yasaklamış hem de hamile kadınları başkalarının eline su koyup vermesi gibi işlere göndermemiştir. Çünkü hâlkın inancında, karındaki çocuğun nasıl bir insan olacağını, insanlar bilemezdi. Eğer karındaki çocuk evliya olursa gelecekte bu “evliya”nın annesi başkalarının eline su döküp vermesi gibi hizmetçilik işlerini yapar veya insanların o annenin önünde onu arkasını alıp yürürse onlar evliyanın lanetine, bedduasına uğrayabilirdi.

Hamile kadınların fiziki durumu değiştiği için Uygurların düşüncesine göre cin-şeytanlar onlara kolay musallat olurdu. İşte bu görüş nedeniyle Uygurlar hamile kadınları yalnız yatırmazdı. Özellikle onların evde yalnız yatması yasak edilmiştir. Hamile kadınlar geceleyin yalnız dışarı çıkmaz, yalnız başına ihtiyacını gidereceği yere gitmezdi. Çünkü geceleyin yeryüzünde cin-şeytanlar çoğalmaktadır. Özellikle onlar tuvalette, kirli çukurlarda benzer kirli yerlerde çok olmaktadır. Eğer onların gazabını ortaya çıkarsa (yani yuvasını çiğnese, onların sahiplendiği yerlerde ihtiyacını giderse) o vakit onlar hamile kadınlara sıçrayıp kadını hastalığa uğratar, diye yorumlamışlardır. Önceki devirlerde hamileliğe dair bilginin yetersiz olması, hamile kadınların önceki koşullarının kötü olması sebebiyle hamile kadınların kolay hasta olması ve insanlar bu tür akıbetleri hamile kadına cin sıçramasından ortaya çıktı, diye düşünmesi âdetindeki durumdandır. Hâlbuki, günümüzdeki Uygur kadınları hamile olduğu zamanlarda yine bu işlerden mümkün olduğunda korunmuştur.

Aşağıdaki gibi bir kısım yasaklar da var ki bunlar çok eskiye dayanan yasaklardır. Çünkü onlarda ilkel düşüncedeki derin sihri görüş çok açık şekilde bilinmektedir. Mesela, hamile kadınlar hayvan bağlarken ipi atlayıp geçmesi yasak edilmiştir. Böyle yaparsa bebek doğduğunda eş (bebek arkadaşı, Umay) bebeğin boynuna sarılır, diye bilinmektedir. Burada ipin ayağına takılması, bebeğin boynuna eşinin dolanmasını ortaya çıkarması benzerlik kanuniyeti üzerinden uygulanmaktadır. Yine hamile kadınlar ağzı büzülen çuvalın üzerine oturursa, buruşuk bütün bala doğar, diye böyle yapmaktan yasak edilmiştir. Hamilelik süresince kadınlar yine kurbanlık koyunun kanından (veya herhangi bir hayvanın kanından) atlamaktan da yasak tutulmuştur. Böyle yapmanın bebeğin taçlı doğmasına sebep olabileceği düşünülmüştür. Bu da aynı şekilde benzerlik sihri düşüncesinin ürünüdür. Sihir görüşü temelinde şekillenen hurafi yasaklardan yine şunlar vardır:

Hamile kadın deveye bakıp gülerse, doğum vakti uzar;

Hamile kadın devenin olduğu yerde ihtiyacını giderirse, doğum vakti uzar;

Hamile kadın devenin izinden atlayıp geçerse, doğum vakti uzar;

Hamile kadın tavşana bakarsa, çocuğun dudağı yarık hâlde doğar;

Hamile kadın kertenkeleye bakarsa, çocuğu çolak hâlde doğar;

Hamile kadın yarasaya bakarsa, çocuğu kör hâlde doğar;

Bu yasaklardaki esas şu, çünkü deve süt emziren hayvanlar içerisinde en uzun hamilelik sürecini başından geçirip öyle doğum yapan hayvan olduğundan onun hamilelik süresi on iki aydır. Demek ki, hamile kadın için on iki ay karında kalıp doğan deveye bakmak, ona yaklaşmak, izinden atlamak, binmek, tutmak... tasavvurunda gerçekten iyi bir durum değildir. Tavşanın dudağı kusurludur; kertenkelenin ise ön ayağı kısadır, yarasa ise en tipik gündüz köründür. Bu hayvanların işte bu özelliklerinin “görüş hareketi” aracılığı ile o bedene oradan hamilenin vücuduna geçmesi “hissî etki” görüşü üzerinden tamamıyla mümkün olan bir durumdur. Buna benzer kurallara dayanarak meydana gelen yasaklardan yine şunlar vardır: Uygur âdetlerinde hamile kadın olan evde odunu ters yakarsa bebek ters doğar, diye düşünülmüş böyle işlerden yasak tutulmuştur. Yine hamile kadın olan evde eleğe kepek koyup bırakmaktan yasak tutulmuştur. Böyle yapmayı bebeğin yoldaşının düşmemesine sebep niteliğinde görülmüştür. Burada tohum (veya unu) bebeğe, kepeği yoldaşıyla (eşe) değiştirmesi gibi benzetme sihri görüşü rol oynamaktadır. Hamile kadınlar baş, bacak tüylerini yakmamaya dikkat etmektedir. Böyle yaptığında yukarıdakine benzer kural üzerinden bebeğin kaş-kirpiksiz doğmasına sebep olur, diye düşünülmüştür. Hamile kadınlar ev-avlu suyunu yepelek serperse doğum zor olur, diye düşünüp suyu serperken mümkün olduğu kadar daha bol serperlerdi. Bu, suyu çok serpmek sanki doğum zamanında bebeğin tek bir doğum sancısı ile doğup suyu çok az serpmeyi de sanki uzayan doğum sancısına benzetip tasavvur etmişler ve bu esasta suyu az ve seyrek serpmekten yasak tutmuşlardır. Uygurlar yine kibleyi ulu, diye saymış âdetlerinde kible tarafına bakarak hacetini yapmayı yasaklamıştır. Kaşgar bölgesindeki Uygurlarda hamile kadınlar kibleye bakarak hacetini yaparsa, karnındaki bebek erkek ise kıza dönüşüp doğardı, diyen görüş vardır. Bu yasak kibleyi (Mekke tarafını) yüceltmek gibi kutsallık görüşünden hariç yine kızları hor görmek gibi bir tarafı olan görüşü de aksettirmektedir. Âdetlerde Uygurlar doğan bebeğin ister erkek olsun ister kız olsun onları aynı güzellikte görmüşlerdir. Fakat oğullarını yine belli yönlerden daha çok severlerdi. Aksu Uygurlarında hamile kadının yemeğin tuzunu tatması uygun değildir. Böyle yaparsa bebeği büyük burunlu doğar, diyen görüş vardır. Uygun hâlde, Uygurlarda büyük burunlu kişileri bazen “kepçe burun” diye betimleyen

durum da vardır. Uygurlarda kepçeyi ağzına değdirmek ile kepçenin şekli çocuğun burnuna etki eder, diyen görüş aynen yukarıdaki kuralla benzerdir. Uygurlarda hamile kadınlar fazla gürültülü, telaşlı, kaygılı yerlerde, törenlerde, her türlü ölüm merasimi, kabristan ziyareti... ne katılmaz ve gitmezdi. Böyle yapmanın belli ilmî esası da var elbette. Hamile kadınlar yine karnını kaşıymaktan (böyle yapmak bebeğe kötü tesir etmektedir) ağır yük götürmekten, uzak yerlere yürüyerek gitmekten yasak tutulmuştur. Uygurlar tarihten beri karındaki gebeliği yapay usulde düşürmeyi çok çirkince, insan kalıbından çıkmak, insan öldürmek, diye düşünmüş ve böyle çirkin davranışlardan son derece yasak tutmuştur. Günümüzde devletin planlı doğum siyasetinin uygulandığı koşullarda, kısmen kadınların plandakinden fazla çocuğu olduğunda onu düşürmeyi istememesi işte bu ananevi görüşün neticesidir.

5.2.5.2.2. Hamile kadınların yemek-içmesi ile ilgili yasaklar

Uygurların inancında gebeliğin büyüüp olgunlaşması, doğacak bebeğin görünümü önemli ölçüde anneden meydana gelmesi ile ilgilidir. Hamilelik zamanında bu süreci düzenlemek, tüm hâllerde, yenilecek şeyler, yürüyüş- duruşunu uygun hâle getirmek son derece önemlidir. Uygurlarda bu fizyolojik süreç tıp noktasından bilinmekle birlikte yine yasak şeklinde de tamamlanmış ve tanımlanmıştır. Kadınların hamilelik sürecinde hamilelerin fizyonomisinde belli değişimler olmaktadır. Bu onların istediği bir nesneyi iyi görmesi veya istediği bir nesneyi çekmesi durumun şekillenmesi olarak ifade edilmiştir. Bu durum Uygur dilinde “seziklik” diye adlandırılmaktadır. Aşermek çoğu zaman yemek-içmek olarak ifade edilmiştir. Uygurlar hamile kadınların aşermesini tatmin etmeye çok dikkat etmiştir. Eğer aşermesi doyurulmazsa bebek eksik (bir organı noksan) doğar, diye yorumlanmıştır. Bunun için erkekler hamile kadınların niçin aşerdiğinini dikkate alarak, faslına, vaktine bakmaksızın aşerdiği şeyi hazırlayıp vermeye gayret ediyordu. Uygurlar yine biriktirdiği tecrübeler esasında hamile kadının aşerdiği şeye göre doğacak bebeğin cinsiyetine karar vermiştir. Hamile kadın tatlı-şekerli şeyleri aşerirse kız doğar; acı-şekerli şeyleri aşerirse oğlan doğar, diye düşünmüşlerdir. Bazen böyle tahminler de doğru çıkabilmektedir.

Uygur kadınları yine hamilelik sürecinde belli yemek-içmek kaidelerine önem vermiştir. Böyle kaidelerin bir kısmı ilmî esasa sahip olsa da yine bir kısmı gerçek hurafe

anlamındaki yasaklardır. Mesela, Uygur kadınları hamilelik sürecinde kelle-paça yemekten yasak tutulmuştur. Böyle yaparsa vücut sabitleşip doğum zorlaşır, diye düşünülmüştür. Gerçekten kelle-paça hayvan organları içerisinde sert ve yağlı kısımdır. Bunu çok yediğinde vücuttaki sıcaklık ve yağ birleşimi fazlaşıp vücut sıkılaşmaktadır. Bu kolay doğum için zararlıdır. Hamile kadınlar yine deve eti ve tavşan eti yemekten yasak tutulmuştur. Böyle yaparsa doğum zamanı on iki aya uzar veya dudağı yarık bebek doğar, diye düşünülmüştür. Kadınlar yine hamilelik sürecinde yiyecekleri yarım yememiştir. Yani ekme, meyve gibi şeyleri yerken uygun gelecek şekilde veya tamamını yer hatta hepsini bitirip yemiştir. Eğer böyle yapmazsa bebeği yarım doğar, diye düşünmüşlerdir. Hamile kadınlar akciğeri kanıyla yese bebeğinin sesi (gırtlığı) yüksek çıkar, diye de düşünülmektedir. Bunlardan başka yine hamile kadınlar kırık, yarım kaplarda yemek yemekten yasak tutulmuştur. Eski olursa da tam olanında tüketebilirdi. Eğer öyle yapmazsa bebeği yarım doğarmış.

Bebeğin belli organlarının eksik hâlde doğması sadece bebek için değil, anne-babası için de son derece üzüntü veren bir iş sayılmaktadır. Oluşması ve bakımının yeterli olmamasıyla ortaya çıkan böyle eksiklikleri eski atalarımız tam anlamayıp bunu hangi nesnelere bakarak görmüştür. Sonraki devirlerde bunun sebebini anlasa da aslında şekillenen böyle hurafi görüşler yine kaybolmamış, bugünkü kadınlar üzerinde de belli etkilerini göstermiştir.

5.2.5.2.3. Hamile eğitimi ile ilgili yasaklar

Hamilelik anne vücudunda olduğu zaman, hamileye yönelik hâlde anne vücuduna uygun usuller ile etki edip, böylelikle hamileliğin büyüüp, gelişmesini ileri sürerek “hamile eğitimi” denilmiştir. Anne ile bebek (hamilelik) arasında muayyen benzerliklerin olması, annenin her bir hareket, yürüyüş-duruş, kelime-sözlerinin hamileye doğrudan etki göstermesi, bu sebeplerden annenin tüm işlerde kesin bilinen kaide-nizamlara uyması gerektiği hakkındaki anlam ve görüşler uzak tarihe, hâlk inançlarında derin köklere sahiptir. Yukarıdaki iki sayfa «Hamile Kadınların İş-Hareketiyle İlgili Yasaklar» ile «Hamile Kadınların Yemek-İçmesine Ait Yasaklar» aslında hamile eğitiminin geniş manadaki açıklaması olarak sayılmaktadır.

Uygurlar annelerin (hamile kadınların) görüş, bakış, anlama hareketlerinin hamilenin şekline ve hâllerine etki gösterdiğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla hamile kadın ne kadar çok bakılırsa, onun etkisi hamileliğine yansır, diye düşünülmektedir. Bunun için Uygur kadınları hamilelik sürecinde deveye, tavşana, kertenkeleye, yarasaya bakmaktan yasak edilmenin dışında, yine cin-şeytanlar veya tuhaf mahlukları canlandıran sinema-televizyon filmlerini izlemekten de yasak tutulmuştur. Ben Kaşgar'da böyle bir sözü duydum.

Çin'de «Batı'ya Seyahat» adlı televizyon filminde işlenip Uygurcaya tercüme edildikten sonra bu televizyon filmi Uygurlar arasında da beğenilmiştir. Özellikle filmdeki dokuz baciyi insanlara hem ahmakça hem de sevimlilik duygusu vererek tasvirlenmesi onu pek çok izleyen tarafından son derece beğenilmesini sağlamıştır. Belli köydeki bir hamile kadın hamilelik sürecinde «Batı'ya Seyahat» filmindeki dokuz baciyi suretine istekli bir şekilde bakarak tekrar izlerse bebeği domuz burunlu, kulakları uzun ve şişman doğabilirdi. Bu rivayete benzer sözler olsa da bu kişilerin annenin ne kadar çok bakarsa o nesnenin haricindeki görünümünü hamilenin simasına aksettirir, diyen görüşün bugünkü devirde de yine mevcut olduğunu açıklamaktadır. Uygur kadınları bebek babasına benzer doğarsa hamile kadınların kocasına çok bakmasının neticesi, diye düşünülmektedir. Bazen de kadınlar duru akan su, kızıl elma, gül, temiz süpürülen yer...lere bakarsa bebeği güzel doğar, diye böyle yapıyordu. Aksine çirkin, anormal, korkunç, yakışsız görüntülere ve nesnelere bakmaktan, kötü sözleri, çirkin kelimeleri duymaktan yasak edilmiştir. Bunlardan başka hamile kadınlar çöçüre¹⁶² ve tügre¹⁶³ (cuvava)¹⁶⁴ büberken iyi büzmezse bebeğin kulağı çirkin doğar, diyen sihri inanç da vardır. Bugünkü ilim seviyesi boyunca hamile kadınların görme, koklama, anlama (duyma) hareketleri ve hassaslığının hamileliğe olan etkisi hurafe, diye görülenlerle hamile ile annenin yukarıdaki gibi etki münasebetine sahip olması tıp ilminin ilerlemesi ile belli ispatlara erişmesiyle mümkün olabilmektedir.

¹⁶² Sulu mantı.

¹⁶³ Dügümlü.

¹⁶⁴ Büyük mantı.

5.2.5.3. Doğum ile İlgili Yasaklar

Uygurlar doğumu kutsal, ama zor iş, diye düşünmüş doğuma dair çok detaylı muameleler gerçekleştirmiştir. Hamile kadın için karnının sancılanıp ağrımaya başlaması doğumun işareti niteliğinde bilinmekte, hazırlık işlerini ciddiye almaya başlaması gerekmektedir. Uygurlarda hamile kadınların doğumuna yardım edecek tecrübeli, eli becerikli kadınlar vardır. Böyle kadınlar “doğum annesi” diye görülüp toplum tarafından çok itibar edilmişlerdir. Eski devirlerde hastanede doğum olmadığından doğum esasen evlerde doğum annelerinin (ebelerin) yardımı ile yapılmaktaydı. Aşağıda Uygurlardaki doğuma ait yasakları aşağıdaki birkaç nokta üzerinde mülahaza ettik.

5.2.5.3.1. Doğum yeri ile ilgili yasaklar

Uygurlarda kadının ilk doğumu kendi annesinin evinde olurdu. Bir kadın hamile olduktan sonra hamileliği yedi-sekiz aylık olduğunda kadının ailesi tarafından annesi öncülüğünde birkaç kadın gelip hamile kadını kendi evine taşımaktaydı. Demek ki, ilk doğum herhangi bir durum altında erkeğin evinde olmazdı. Bu âdet pek uzak tarihe sahip olup önceden doğum kirli iş diye görüldüğü için ortaya çıkması mümkündür. Kadınların ikinci, üçüncü... doğumları esasen kendi evlerinde olurdu. Uygur kadınları hamileliğinin son zamanlarında veya doğum sancısı ile doğum başlayana kadar eğer başkalarının evinde veya dışarı yerlerde olursa mümkün olduğu kadar kendi evine veya annesinin evine geri dönmelidir. Çünkü başkalarının evinde veya dışardaki yerlerde doğum yapmak aslen kötü bir iş sayılmasa da kadınlar öyle duruma gelmekten yasak edilmiştir. Doğum yerini seçmek sadece doğumun kolay olması için değil, ayrıca bu zor geçitten geçmek için gayet büyük bir teselli ve desteğin gerekliliğindedir.

Uygurlarda bir kadının doğum sancısı tuttuğunda hemen onu hastaneye götürmek gerekirse veya onu özel odaya taşımak gerekirse bu olaydan haberi olan kadınlar saç kısıyacı, tarak gibi eşyalarını; erkekler mendil, bez parçası, düğme gibi eşyaları hamile kadınla alıp götürürdü. Hoten gibi bölgelerde kadınlar doğuracağı zaman onlar yattığı evin doğrusuna kartal tüğlerini astığı âdet var olup hâlk inancına göre böyle yaparsa cin-kötü ruhlar doğum yapacak kadına zarar veremezdi. Uygurlar arasında kartal, laçın gibi yırtıcı kuşlar cinleri

görür ve onlara düşmanlıklarından ötürü onları gördüğünde kovalar cinler de kartal ve laçinden çok korkar, denilen düşünce vardır. Doğum yapacak kadınların evine kartal tüğünü asarak böyle bir kılavuz inancı temel almıştır. Yine bir taraftan, doğum sancısı tutan kadın bu durumu mümkün olduğu kadar çok insana söylemekten yasak edilmiştir. Böyle yapacak olursa doğum zorlaşır veya doğum sancısının süresi uzar, diye düşünülmektedir. Kadının doğum sancısı geldiği vakit doğum haneye yabancı kişiler giremezdi. Kadının annesi, doğum annesi gibi istenilen kişilerden başkasının doğum evine girmesi bebeğe tehlike getirir, diye düşünülüp böyle işler kesin olarak yasaklanmıştır.

Kadın sağlığına kavuştuktan sonra da kırk gün doğum evi yasaklı yere dönüşmektedir. Böyle yere ait yasaklar esasen kişilerin doğum evine girmemesi, doğum evinde bazı işleri yapmaması, doğum yapan kadının olduğu eve bazı eşyaları alıp girmemesi gibi yönleri kapsamaktadır. Doğum yapan kadının olduğu ev kirli diye görülüp bu eve bazı kişiler giremezdi. Mesela, doğumun birinci günü doğum annesi (göbek annesi) ve doğum yapacak kadının annesinden başka herhangi bir kişinin doğum evine girmesi yasak edilmiştir. Önceki devirlerde hatta bebeğin babası da girememektedir. Bugün baba olanların girip hanımı ve bebeğini görmesi kötü karşılanmamaktadır. Doğum olan evde ikinci günden başlayarak doğrudan akrabalar (özellikle kadınlar) girebilse de yedinci güne kadar kadınlar giremezdi. Bundan başka yine bebeği durmayan (düşen) ve kısır kadınlar kırk güne kadar doğum olan eve girememektedir. Doğum olan eve dışardan yorgun girenler aceleyle girememektedir. Belki az-çok yorgunluğunu alıp veya ısınıp öyle doğum olan eve girip doğum yapan kadından esenlik sorup, bebeği kutlamışlardır. Kadınlara göre erkeklerin doğum yapılan eve girmesi daha da sınırlandırılmış bir hadisedir. Genellikle doğum olan eve yabancı erkeklerin kırk güne kadar girmesi yasaklanmıştır. Bebekler son derece nazik olduğundan sıcak-soğuğa kolay dayanmamaktadır. Bunun için onları yabancı gözlerden, kötü sözlerden koruma zorunluluğu doğmaktadır. Böyle olduğunda yukarıdaki gibi yasaklara uymak için Uygurlar doğum yapılan evin kapısının başına kırmızı bez parçası asıp insanların vurarak girmesinin engellemek hatta girip kontrol edeceklerin doğrudan doğum yapan kişinin olduğu odaya girip kalmaması için onlar ayrı odada ağırlanıp öyle doğum yapılan odaya girebilirdi. Yukarıdaki yasakların tümü hemen hemen belli ilmî esaslara sahiptir. Çünkü böyle yapmak doğum yapan kadının sağlam, sütünün fazla olması, bebeğin rahatlığı... na faydalıdır.

Uygurlar doğum olan eve girerken bir şeyler alıp girmeye özellikle dikkat etmektedir. Genellikle herhangi bir kişinin doğum olan eve girdiğinde boş elle girmesi yasak edilmiştir.

Çünkü böyle yaparsa bebek kuru ağızlı olup rızkı olmaz, denilmektedir. Yine Uygurlarda doğum yapan kadının olduğu eve üç günden yedi güne kadar beyaz un alıp girmesi, hamur yoğurup yemek yapması veya doğum yapan kadının olduğu eve et alıp girmesi yasak edilmiştir. Çünkü hâlkın inancında, eğer beyaz un alıp girerse bebek beyaz kesilir, et alıp girdiğinde ise derisi et renginde olup hastalığa yakalanırmış. Görülüyordu ki, bunlar benzerlik sihri görüşü temelindeki hurafe yasaklardır. Uygurlar yine doğum yapan kadının olduğu eve kırk güne kadar başkalarının ölüm haberini alıp girmekten yasak tutmuştur. Eğer ölüm haberi ulaşırsa bebek egzama (çile-çil) (tüm vücudu iltihap kaplayan hastalık) olurmuş veya o kadın tekrar doğuramaz hâle gelirmiş. Yarkent Uygurlarında bir kadın bir çocuk doğurduktan sonra tekrar doğuramazsa bunu onun birinci doğumu sürecinde bir ölüm haberi duymasının neticesi, diye düşündükleri âdet vardır. Demek ki, eğer doğum yapan kadının olduğu eve ölüm haberi ulaşırsa o kadın tekrar doğum yapamaz, böyle olduğunda ölüm haberi getirilenin kabrini açıp o kadın kabre yumulursa (yumulsa) tekrardan doğum yapabilir, diye düşünülmüş ve böyle yapıldığı durumlar yakınlık devirlere kadar devam etmiştir. Doğum yapan kadının olduğu eve başkaları yemek alıp girdiğinde büzgülü yemekler (mesela mantı, çöçüre, tûgre, samsa...) i alıp girmek yasak edilmiştir. Eğer böyle yapılırsa o kadın yine doğurur, diye yorumlanmıştır. Bu da hurafe yasaktır. Çünkü içerisine kıyma dürülen yemekler belli yönlerden hamile olan kadınlara benzetilmektedir. İşte böyle benzerlik görüşü temelinde şekillenen yasaklardan yine şöyle bir tanesi var: Kiriye Uygurları doğum yapan kadının olduğu eve yemek alıp girdiğinde makasın ağzını açık hâlde götürmezdi. Çünkü böyle yaparsa bebek uykusunda ağzı açık uyurmuş. Uygurlarda doğum yapan kadının olduğu evde yapılan işlere ait yine bazı yasaklı âdetler vardır. Mesela, doğum yapan birinin olduğu evden başkalarına herhangi bir nesneyi geçici olarak vermek yasaklanmıştır. Hoten Uygurları arasında doğum yapan kadının olduğu evden başka kişilere balta, bıçak, kazan, kazma... gibi demir aletleri geçici olarak verirlerse bebeğin göbeği ters düşer, diye düşünülüp böyle yapmaktan yasaklanan âdet korunmaktadır. Bunlardan başka Uygurlar doğum olan evde ceviz, meyve çekirdeği gibi şeyleri kırmaz, odun yarmamıştır. Bunları yaparsa bebeğin başını kırılır, diye yorumlanmıştır. Gerçekten böyle nesnelere kırmak ve yarmaktan çıkan sert sese bebeğin son derece hassas olan duyma algısı dayanmamaktadır. Bu yasaklar işte böyle ilmî esaslara sahiptir. Yine Uygurlar doğum yapan kadının olduğu evde yedi-sekiz güne kadar hatta kırk güne kadar kandil-ışık söndürmemiştir. Böyle yapmak sadece annenin bebeğini emzirmesine, bebeğin yerini temizlemesine kolaylık oluşturması için değil, daha önemlisi anne ile bebeğe cin-kötü

ruhların sarmasından onları hasta etmesinden korumak içindir. Yine bazı yerlerdeki Uygurlar arasında doğum yapan kadının olduğu eve kırk güne kadar çamur sıvayıp duvar, dam yapılmaz ve gübre çıkartılmamaktadır. Eğer duvar, dam yaparsa kadın bir sonraki defa doğuramazdı. Şayet yine doğmasını isterse, ondan önceki hamilelik sürecinde orada yapılan herhangi bir duvar, damı yıkmak gerekir, diye düşünülen durum korunmaktadır. Bu da benzerlik sihri görüşü temelindeki hurafe yasak olup duvar, dam sanki doğuramayla değiştirilip sembolik bir varlığa dönüştürülmektedir. Eğer ağıldan gübre çıkarırsa o gübreden yayılan pis koku her yeri kaplar, bebeği doğal olarak etki ederdi. Hâlk bunu bebekte ortaya çıkan cahil cerahatlerin sebebi niteliğinde yasaklamıştır.

5.2.5.3.2. Doğum yapan kadınlar ile ilgili yasaklar

Doğum kadınlar için son derece zor bir iştir. Doğumun öncesi-sonrasında doğum yapacak kadın ister fiziki yönden olsun ister ruhi yönden olsun son derece aciz durumdadır. Bu durumda onlar doğum sürecinden başlayarak “yasaklı insan” sayılıp pek çok işten yasaklanmıştır. Doğum yapacak kadınları “kirli” diye görüp onları bir dizi işlerden sınırlandırmak eskiden beri her dinde açık olarak belirtilen bir iştir. Mesela, İslam dininde doğum yapacak kadınların lohusa (doğumdan kırk güne kadar süreçteki doğumdan meydana gelen kan veya kanın akıp bitmesi süreci) sonlanıp temizlenene kadar olan arada cima yapmak, var olan dinî zorunluluklarını (bütün namaz, oruç gibi farz ibâdetler...) ödemesi yasaklanmıştır. Bunlardan başka yine bazı yasaklar da var ki onlar doğum yapan kadının sağlığının çabucak yerine gelmesi için ortaya konulmuştur. Onların bazıları hurafe görünümü almış, yine bazıları belli ilmî esaslara sahiptir. Doğum yerine ait yasakların çoğu kısmı da aslında doğum yapan kadından dolayı görülen yasaklardır. Uygurlar âdetinde kırk güne kadar doğum yapan kadını yalnız bırakmaz, geceyi yalnız geçirmesine müsaade etmezlerdi. Her zaman yanında bir insan onların yanında arkadaşlık yapmaktadır. Eğer doğum yapan kadın yalnız kalırsa veya uyuyakalırsa ona kara basan gelir, hastalığa uğrar; cin sarabilir, diye yorumlanmıştır. Herhangi bir kadın onları kontrol etmek için girerse kuru elle girmez, böyle yaparsa doğum yapan kadının sütü çıkmaz, diye düşünüp mümkün olduğunca bir hediye ile girmektedir. Çünkü doğum yapan kadını avunduran herhangi bir iş onun sütünü çıkarır, diye yorumlanmıştır. Bunlardan başka, yine doğum yapan kadını görmeye gelen kadınlar, doğum yapan kadının yattığı yastığa basıp oturmaktan yasak

edilmiştir. Böyle yapılırsa doğum yapan kadının karnı daha fazla ağrırdı. Bu hurafi görüştür. Ancak burada doğum yapan kadının yanına gelip ona engel olmama isteği vardır.

İş-hareket yönünden, doğum yapan kadınlar mutfak takımlarını götürmekten, yemek yapmaktan, ağır işleri yapmaktan yasak tutulmuştur. Böyle işler onların sancısını artırmaktadır. Bunun dışında onlar saç taramaktan, soğuk su içmekten yasak tutulmuştur. Gerçekten, doğum yapan kadınlar lohusa sürecinde kendinî sıcak tutması, soğukta bulunmaması gerekir. Böyle olmadığında, ortaya çıkan her çeşit hastalık kadınlarda bir ömür devam etmektedir. Bundan dolayı soğuk su kullanarak kirli şeyleri yıkamak, yıkanmak gibi sağlıklı kalmak açısından yasaklanmıştır. Kadınlar yine yeni doğum yaptığında tırnak kesmekten yasak tutulmuştur. Çünkü bu durumda vücut son derece zayıf olduğu için tırnak kesildiğinde de bedene rahatsızlık vermesi mümkündür. Bazı yerlerdeki Uygur kadınları yine yeni doğum yaptığı süreçte büyük suların olduğu nehir, denizlerden (ister geçsin isterse gemi ile geçsin) geçmeyi katı biçimde yasak etmiştir. Böyle yaptığında kanı durmayıp daha fazla artarmış. Deniz suyunun akışını lohusa kanının akışına benzetip böyle yasaklamaları uygulamak elbette gerçeğe aykırı hurafelerdir. Ancak bu süreçte uzağa yolculuk yapmayı yasaklama noktasından söylersek bu kısmen ilmî bir yöne sahiptir. Uygur kadınları lohusalık süresince dışarıya çıkmamaktadır. Özellikle geceleyin dışarıya çıkıp tuvaletini yapmamaya veya başka işler ile meşgul olmamaya dikkat etmiştir. Cin-kötü ruhların hepsinin yeryüzünde olduğu gece vaktinde vücudu aciz yeni doğum yapmış kadın yalnız dışarı çıkarsa cinler ona ve bebeğine zarar-zıyan verir, diye düşünmüşlerdir.

Yemek-içmek bakımından, doğum yapan kadınların daha çok bu işe dikkat etmesi gerekir. Uygur kadınları genellikle bu süreçte soğuk su içmez, tavuk eti yemez, gaz yapan yemekler, mesela keçi eti, piyaz (soğan) gibilerini de yasaklamıştır, karnını sıcak tutar, diye at eti yemekten de yasak tutmuştur. Sebze veya hafif yemeklerden daha çok yasaklanmakla birlikte biraz daha ağır ve sıcak yemekleri yiyebilirlerdi. Böyle olduğunda annenin sağlığı elbette daha çabuk yerine gelirdi. Bazı yerlerdeki yeni doğum yapan Uygur kadınlarında, karnı ağrıyan kadınlar itirilerek getirilen yemekleri yemekten de yasak tutulmuşlardır. Ağrı üstüne ağrı olmaması için yemeğin etki etmesiyle geçen karın ağrısını yemeği yememekle düzeltmek elbette bir hurafe tedbirdir.

Yeni doğum yapan kadınların yine bu süreçte kelime-sözlere de dikkat etmesi gerekiyordu. Kötü, iç karartıcı ve uğursuz sözleri söylemekten, işitmekten yasak tutulmuştur. Yani sihri görüş üzerinden tavuğa “tah” demez, kediyi “peş” diye çağırılmaz

veya kovalamamışlardır. Çünkü tavuk sütü olmayan kuş türündeki hayvan olup kedi de sütü az bir hayvan olduğundan eğer onları çağırırken veya kovalarken yüksek sesle bir söz söylerse kendisinin de sütü dağılıp gider veya sütü çıkmaz, diye yorumlamışlardır.

Günümüzde Uygularda yeni doğum yapan kadınları kirli diye görmek kısmen sona erse de lohusalıktan gelen kan veya kirli kanı pis şey, diye görmek genel bir durumdur. Bu yüzden yeni doğum yapan kadınlar kendi bedeninden gelen kirli kanı son derece gizli tutup annesi veya doğum annesinden başka kimseye göstermemişlerdir. Bunu erkeklerin görmesi (hatta o kadının kendi kocasının görmesi de) son derece kötü karşılanan bir iş olarak sayılmıştır. Bundan dolayı bu kirli kanı, kanın aktığı kâğıt, bez parçaları... gibi eşyaları gizli yerlere gömer veya yıkayıp kuruturlardı. Bu durum bugün çoğu zaman utanma-hâyâ şeklinde ifade edilen bir âdettir.

Sonuç olarak, doğuma ait yasaklar esasen geçici hareketleri konu alan, dairesi belli ev veya yeni doğum yapmış kadın etrafında yürütülen sınırlandırmalardan ibarettir. Günümüzde tıp ilminin gelişmesi ve pek çok kadının doğum kadınlarının yardımıyla değil, daha çok hastanelerde doğum yapmayla tanışması neticesinde, böyle doğum yapan kadınların tıbbi ilaç ile çabuk toparlanması bu tür yasakların bir kısmının aslını değiştirmiştir.

5.2.5.4. Bebekler ile İlgili Yasaklar

Uygurlar evlatlarına çok önem verirdi. Doğan çocuk ister kız ister oğlan olsun, bu durum gerçekten hatırlanmaya değer bir olay olarak sayılmıştır. Doğan çocukları terbiye etmeye özellikle dikkat edip bebeğin bedeninin, ruhunun zayıfladığı durumlara göre her yönden iyi gözetilerek titiz bir düzen içinde bakmışlardır. Uygurların bebekler ve onları bakmaya dair pek çok inanışları ve yasaklı âdetleri vardır.

5.2.5.4.1. Doğum ile ilgili yasaklar

Uygurlar bir ailede çocuk dünyaya göz açtıktan sonra derhâl belli insanları gönderip bu güzel haberi çocuğun diğer akrabalarına ulaştırmışlardır. Güzel haberi duyanlar, sevinçli haberi ulaştıran kişi (bu çoğu zaman kadınlardır) ye güzel hediye armağanlar verirlerdi.

Fakat, yabancı kişilere doğum haberini üç güne kadar söylemeyip gizli tutarlardı. Önceki devirlerde Uygurlarda çocuğun doğma zamanını burç ve takvim üzerinden hesaplayıp belli zamanlarda doğmasını hayırlı, belli zamanlarda doğmasını ise hayırsız ve uğursuz diye hüküm vermişlerdir. Bundan dolayı bazı zamanlarda çocuğun dünyaya gelmesi yasak tutulmuştur. Mesela, «Salname» gibi kitaplarda çocuğun ayın beşinde, altısında, sekizinde, on yedisinde, yirmisinde ve yirmi birinde doğmasının kötü olduğunu, Merih ve Zühâl'in saatinde doğmasının da kötü olduğunu, böyle olan çocukların geleceğinde belli kötülükleri yapacağı veya akli noksan olacağı hakkında beyanlar vardır. Ama böyle görüşler bugün hâlk arasında esasen yok olmuştur.

Eski atalarımızda bebek eşiyle birlikte doğarsa bunu iyiye yoran âdet vardır. Mesela, Kaşgarlı Mahmut «Divânü Lügâti't-Türk» te «kap» kelimesini açıklarken bununla ilgili şöyle yazmaktadır: “Kap: Annenin karnında çocuğunu saran torba. Eğer bebek bu kapla birlikte doğarsa, bahtlı sayılıp “kaplı oğul” denilirdi.”¹⁶⁵ Daha sonra bebek eşiyle doğarsa, diyen bunu iyiye yorumlayan âdet yavaş yavaş yok olmuştur. Eski Uygurlar eşi “Umay” diye adlandırmıştır. Bu konuda yine «Divânü Lügâti't-Türk» te şöyle bir beyan vardır: “Umay: Eş, yoldaş, arkadaş, kadınlar doğum yaptığında çocuktan sonra düşen şey, atasözünde şöyle geçer: “Umay’a tapınsa, oğlu doğar.” Kim doğum işine hizmet ederse oğul sahibi olurdu. Hanımlar bunu iyiye yorumlamıştır.¹⁶⁶ Bu görüş üzerinden söylersek, eski Uygurların ataları doğum işini çok hayırlı bir iş, diye tanımlayıp ve bebeğin bulunduğu eşi ulu bilmiştir. Bugüne kadar devamlı olarak gelen doğum âdetlerindeki eşle ilgili ırıklık görüş ve yasaklar işte bu fikirlerimizin kanıtıdır. Uygurlar çocuğun arkadaşını ulu görüp onun bebek ile sürekli etkileşim hâlinde olursa korur, diye düşünerek çocuğun arkadaşını asla atmazlardı. Belki verimli bir toprağa veya ev içindeki bir yere gömerlerdi. Gömerken de sığ bir şekilde gömmez, derin şekilde gömüyorlardı. Böyle yapmak çocuğun tıpkı verimli topraktaki bitki gibi çabuk, sağlıklı büyümesini dilemek için olsa da yine bir taraftan onu hayvanların bulup yemesi veya çiğnemesinden korumak içindir.

Uygurlar eğer bebek doğarken yüzü koyun hâlde doğarsa “Bebek dünyayı kucaklayarak geldi.” diye bunu iyiye yorumlamışlardır. Eğer sırt üstü doğarsa bunu özellikle

¹⁶⁵ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay neşri, Uygurca, III. Cilt, 200. sayfa.

¹⁶⁶ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay neşri, Uygurca, I. Cilt, 167. sayfa.

bir manaya sahip, diye düşünmemişlerdir. Fakat yüzü koyun hâlde gelmesini daha çok arzu etmişlerdir. Yine bebek doğarken ayağı önce çıkıp başı arkasından çıkarsa bu durum zor doğuma dahil edilmiş ve bebeğin böyle doğmasından yasak tutulmuştur. Bundan başka bebek doğarken saçlı hâlde doğarsa bunu iyi bir durum, diye saymışlardır. Ama dişi çıkmış bir durumda doğarsa da bunu anormallik, diye görüp dikkatli olmuşlardır. Bebeğin bir organının eksik veya anormal hâlde doğması son derece kötü bir durum olup bu bütün aile için büyük bir şanssızlığın alametidir. Böyle bir durum meydana geldiğinde, hâlk bunu hamile kadının hangi değişik nesnelere bakıp bakmadığına değil, bebeğin anne-babasının aynı kandan olup olmadığına veya Tanrı'nın emri, diye düşünürlerdi.

Bebek doğduktan sonra, anne vücudundan çıkan başka şeyleri bertaraf etmeye özel usuller de vardır. Bizim yukarıda bahsettiğimiz gibi anne vücudundan akan kan veya kirli kan ve bebeğin yoldaşı karışık bir şekilde bırakılmaz, atılmaz belli yerlere gömülmektedir. Burada açıklanması gereken nokta bebeğin göbek kordonunun nasıl bertaraf edileceğidir. Dünyada muhtelif milletler arasındaki âdetlere bakarsak göbek ezelden beri bir tür canlı nesne, bebeğin kardeşi, onun ruhunun bir kısmı, diye görülmüştür. Göbek ile bebek arasında bir çeşit etki ilişkisi korunmaktadır, diye düşünüldüğü için bebeğin tehlikesiz, güvende olması amacıyla göbek çok iyi bir şekilde bertaraf edilirdi. Uygurlarda bebek doğduktan sonra anneyi doğurtan doğum annesi keskin ustura ile bebeğin göbeğinin altına yapışkan koyarak kesmektedir. Bundan dolayı doğum annesi “göbek annesi” olarak adlandırılmıştır. Uygurlar göbeği kestiklerinde kan damlayan yeri (yurdu) son derece kutsal görmüştür. Demek ki, göbek kanı akan yer Uygurlardaki yurt duygusunun en büyük ifadesi olmuştur. Uygurlarda kesilen göbek ile bebeğin hâyâtı arasındaki etki ilişkisi korunur, diye inanılmış, göbeği bertaraf etmeyi tıpkı eşi bertaraf ettikleri gibi titiz tertipler ile hâletmişlerdir. Uygurlar göbeğin kesilen kısmını hiçbir zaman atmazdı. Böyle yapmazlarsa eğer göbek hor görülüp çiğnenir veya onu köpeğe benzer hayvanlar yerse bu bebeğin hâyâtına tehlike getirir, diye onu belli yerlere gömerlerdi. Bazı yurtlarda yine göbek ile göz kendi arasında bir etkiye sahip olup gözün normal veya şaşılı olmasını göbeğin nasıl bir yere koyulduğunun sonucudur, diye düşünmüşlerdir. Yani göbeği bertaraf eden kişi bir duvara karşı bakıp gözün karşısına denk gelen yere delik açıp koyuyorlardı. Böyle yapmaktaki amaç bebeğin gözünü doğru bakan normal bir göz olmasını dilemek içindir. Burada aynı şekilde kesilen göbeği bakılan delikten daha yüksek yerdeki başka deliğe veya doğru deliğin sağ veya sol tarafındaki deliklere gizlenip koyulması yasaklanmıştır. Eğer böyle yapılmazsa bebeğin gözü yukarı veya aşağı bakar hatta sağa-sola bakarak şaşılı kalır, diye düşünülmektedir.

5.2.5.4.2. Bebek eğitimi ile ilgili yasaklar

Bebek sağlıklı bir şekilde doğup, onun eşi ve göbeği ortadan kaldırıldıktan sonra anne olan kadın ve yadım edecek kişiler bebeği gerçek anlamda korumaya ve bakmaya başlıyorlardı. Bebek ilk zamanlarda son derece nazik ve zayıf olup o etraflı bir biçimde eğitime muhtaç olurdu. Bu süreçte elbette pek çok yasağı önemsemek gerekmektedir.

Bebek doğduktan sonra yapılan ilk iş onu iyi kundaklamaktır. Uygurlar eskiden itibaren bebeklerini kundaklayarak bakmayı âdet edinmişlerdir. Uygurlar bebeklere ilk olarak yeni kıyafet giydirmezdi. Belki yumuşak kumaşlarla kundaklayıp bebeği sarıp birkaç gün böyle geçirirlerdi. Bundan sonra ilk giyeceği kıyafet olan kırk gömleği (bu kundak bezi yerine geçen gömlektir) giydiriliyordu. Âdette bebeğin ömrü uzun olsun, diye kundak gömleğini yüz yaşını üstünü gören kişilerin kıyafetlerinden parçalarla dikerler veya ilk bebeği ölmeyen kadının bebeğinin kundak gömleğini gizlice ele geçirip giydirmişlerdir. İşte böyle yapılırsa bebek uzun bir ömür yaşar veya erken ölüp gitmez, diye düşünmüşlerdir. Bunun aksine herhangi bir kadın ilk bebeğinin kundak gömleğini başkalarına vermezdi. Yukarıdaki kundak gömleği gizlice almak işi bu yasağın sebebiyle ortaya çıkan yasağı bozan bir harekettir. Bazı yerlerdeki Uygurlar erkek bebeklere gök renkli kumaştan kundak giysisi yapmaz veya gömlek dikmezdi. Bunun eski Uygurların göğü ulu tanımladığı görüşten ortaya çıktığı mümkündür. Uygurlar bebeğin ömrünün uzun olmasını dileyip kundak gömleğinin şekline göre bazı yasakları yerine getirmiştir. Mesela, bebeğin kundak gömleğinin boyun kısmındaki iki tane bağcığını kısa yapmaktan yasağın tutmuşlardır. Onu bebeğin bulabileceği uzunlukta dikerlerdi. Böyle yaptığında bebeğin ömrü uzun olurmuş. Yine bebeğin kundak gömleklerinin, iç giysilerinin kol-kenarlarını ayak kısmı katlanmazdı. Böyle yapmazsa bebek, sabit fikirli, eli sıkı veya cimri olur, diye inanmışlardır. Bu yasaklar benzerlik düşüncesi temelinde meydana gelen âdetlerdendir. Uygurlar ister bebeklerin yürürken giydiği kundak gömleği, kundak iç giysileri isterse de beşikte bebeği sararken kullanılan kundak bezleri olsun hepsini temiz, kuru tutmuşdur. Özellikle bu eşyalarını geceleyin dışarıya koymaktan, yıldızlara göstermekten yasağın etmişlerdir. Çünkü böyle yapmazlarsa bebeğin kundak giysilerine cin-kötü ruhlar sarıp bebeği hastalığa uğratar, diye inanmışlardır.

Bebeğin göbeği kesildikten sonraki kısmı âdete göre on gün içerisinde kuruyup gitmektedir. Bu süreçte Uygurlar evde yine bazı işlerle meşgul olmaktan çekinmişlerdir. Mesela, bebeğin göbek kordonu düşerken döl yatağından pislik çıkması uygun değildir, diye

düşünüp böyle olduğunda bebekte iltihap çıkar, diye inanmışlardır. Gerçekten pisliğin kötü kokusunun bebeğin göbek kordonuna yapışarak akması mümkündür. Bu belli bir ilmi esasa sahiptir. Yine bu süreçte o evde kirli şeyler yıkanmazdı (bebeğin kundak giysileri bunlardan ayrı) başkaları tarafından yapılan yemeyi almaktan da yasak edilmişlerdir. Böyle yaparlarsa bebeğin ağzı buruşurmuş. Bu da hurafe bir âdettir.

Uygurlar bebeğin dilinin kendi süresinde veya daha önce dönmesini ümit etmişlerdir. Bebeğin dilinin önceden dönmesine, konuşmasına engel olan her tür sebebi (hâlbuki bunların hepsi tasavvurdaki faktörlerdir) katı biçimde yasaklamışlardır. Mesela, Uygurlar konuşamayan bebeği aynaya baktırmaz, böyle yaparsa bebek dilsiz kalır, diye yorumlanmışlardır. Bize göre bu ruh hakkındaki görüşten ortaya çıkmaktadır. Yine Uygurlar ister kasten olsun isterse de oynarken olsun bebeğin ayağını, boğazını gıdıklamamıştır. Böyle yaptığında bebek içinden “Ölsem keşke!” dermiş hatta dilsiz olurmuş. Gerçekten, bebeğin son derece keskin hislere sahip olması ve konuşamayan ayağını gıdıkladığında bebeğin sinirleri çok büyük etkiye maruz kalıyordu. Uygurlarda yine konuşmaya başlamayan bir bebeği konuşmaya başlamamış bir bebekle öptürmemişlerdir. Böyle olursa o bebeğin konuşması yine diğer bebek konuşmaya başlamadıkça çıkmazdı. Yani kendi süresinde değil, belki ikisinininki aynı hâlde başlar, diye düşünülmüştür. Kiriye Uygurlarında iki komşu evde iki komşu birlikte doğurursa, doğan iki bebeğe bir parça ekmeği dişlettikleri âdet korunmaktadır. Eğer böyle yapmazlarsa bu iki bebek dilsiz olup kalırmış. Kısacası, aracı hurafe şeklini alan bu yasakların hepsi hemen hemen bebeğin konuşmaya başlamasını ve bunun çabuk olmasını istemeye dayanarak ortaya konulmuştur.

Uygurlar bebekleri ele almaya ve dışarıya götürmeye ait bazı yasaklara dikkat etmişlerdir. Mesela, bebeği akşam vakti veya karanlıkta dışarıya götürüp yürümemişlerdir. Böyle yaparsa bebek yel alır üçünup kalır hem de onu devler sahiplenir, diye düşünülmektedir. Bunların haricinde, dışarıdan giren kişi doğruca girip bebeği eline almazdı. Böyle yaparsa bebeğe soğuk geçerdi. Uygurlar bebeklerini sıcak tutmaya çok itibar etmiştir. Hâlk arasında “Bebeğe gökyüzündeki kuşların sayısı da soğuk ulaştırır.” diye söz vardır. Bu bebeği rüzgâra koymamak, soğuk aldırılmamak durumlarının şekil almış ifadeleridir. Bebeği dışarıya çok çıkarmanın yasaklanmasındaki yine bir sebep de şu ki bebeği kötü söz, kötü bakıştan korumak içindir. Bundan dolayı bebeğin anne-babası bebeklerini övmekten, ona hevesli bir şekilde dikelip bakmaktan sakınmaktan başka diğer insanların da bebeklerine övgüyle veya dikelip bakmasından yasak tutmuştur. Lohusalık

süreci sona erdikten sonra doğum yapan kadınlar yerinden kalkıp normal hâyâtlarındaki faaliyetlerine katılmaya başlamaktadır. İşte bu zamanda da yemek yaparken, hamur yoğurduğunda eli hamurlu hâlde bebeği tutarken dikkat ediyorlardı. Böyle yapılmadığında, bebek “siykinip ketidu” (Vücudunda ufak kızıl taneler ortaya çıkar, demek.) diye düşünölmüştür. Gerçi bebeği hamurlu elle kucağa almak ile böyle bir iltihap arasında kesin bir bağlantı olmasa da ama böyle yapmak yine temiz bir şey olmayıp, bundan dolayı yasaklanmıştır. Uygurlar herhangi bir bebeği ilk defa gördüğünde veya bebeği kontrol etmeye girdiğinde boş elle görmez veya girmezdi. Böyle yaparsa bebek “boş elli” (fakir) yalancı olurmuş. Yine bebeğin yanına girenler çiğ et alıp girmekten yasak edilmiştir. Eğer çiğ et alıp girmek gerekirse “et, et” diye seslenip, evdekiler bebeği yükseğe kaldırdıktan sonra onu alıp girebilirdi. Eğer böyle yapmazlarsa bebeğin eti kızarıyordu. Bu bir hurafe görüşdür. Bazı yurtlarda yine bebek dünyaya göz açıp belli süreçlerden sonra onu ev-avlu dışına çıkarmak uygundur. Büyükler bebeği iyi kundaklayıp o ailedeki veya yakın akrabalar içerisindeki canlı, çevik birini seçip o kişinin bir eline bebeği yine bir eline ateş tutuşturulan kâğıt (veya başka bir nesne) ve görülecek aynayı tutturmuşlardır. Bebeğin yüzü açık bırakılıp onu götüren kişi evin eşliğinden başlayıp kahkaha ile gülererek öylesine dışarıya koşup çıkarmışlardır. Böylelikle bebeğin toplumda gülererek bakan bahtiyar bir insan olmasını ümit etmişlerdir. Bunların dışında yine Uygurlar konuşmaya başlamayan bebeği hem de konuşmaya başlamayan bebeğin ayağını öpmemektedir. Eğer böyle yaparsa bebek yürüdüğünde öpen kişinin arkasından takip edermiş. Özellikle ağzını öpmekten yasak tutmuşlardır. Eğer böyle yaparlarsa bebeğin ağzı akmaya (salya akıp durur) başlar, diye düşünölmektedir. Gerçekten, büyükler bebeklerinin ağzını çok öperse bebeğin ağzının yapışkan hâlde olması mümkün olabilir. Eğer bir bebeğin ağzı akarsa olursa onu şöyle bir usul ile iyileştiriyordu: Ağzı akan bebeğin ağzına dayısının paltosunun eteğini üç defa sallardı. Bebeğin kaçitini sıkmaktan ortaya çıkan salyası sağaltıldığında da yukarıdaki iyileştirme yöntemi kullanılıyordu. Bu şifa usulünün meydana gelmesi hakkında biz bir tasavvur ortaya koymakta zayıf kalıyoruz. Böyle olduğu hâlde onun yine hurafeye sayılan bir tür aktif sihirbazlık faaliyeti olduğu muhtemeldir. Uygurlarda yine bebeğin yaşını sormaktan yasak tutan veya sorulsa da söylenmediği âdet vardır. Çünkü böyle yapılmadığında soranın bebeğin yaşına bakarak çok dinç, büyük olduğunu övüp bahsetmesi bebeğe kötü söz söylenir, bebek hastalığa yakalanır, düşüncesindedir. Hâlk arasında bebeklerin büyük-küçük abdestlerini gidermesine dair de bir dizi yasak mevcuttur. Uygurlarda erkek bebeğin idrarı hastalıklara şifa olur, diye düşünölmürken hem de birtakım

sebeplerle dayak yiyen veya içi yaralanan kişiye erkek bebeğin idrarının içirildiği durumlar vardır. Fakat kız bebeğin idrarı böyle bir vasfa sahiptir, diye düşünülmemiştir. Bunun nasıl bir ilmi esasa sahip olduğu günümüzde belli değildir. Belki, erkek çocukları çok güzel, iyi görmek sebebiyle bu tür âdetlerin ortaya çıkması muhtemeldir. Bebeğin büyük abdestini Uygurlar, bebek ile etkileşime sahip, diye düşünüp onu istediği gibi atamamıştır. “Bebeğin büyük abdestini ateşe atarsa bebek uyuz olur.”, “Bebeğin büyük abdestini köpek yerse bebeğin karnı ağrır.” diye böyle hareketlerden yasaklanmışlardır. Bazı kadınların bebek ve çocuklarını alıp uzağa yolculuk yapması gerekirse yol boyunca bebeğin büyük abdestini biriktirip onu durağa ulaştıktan sonra gömmüşlerdir. Böyle yapılmadığında bebeğin dışkısını köpekler yer, bebeğin karnı ağrır, diye düşünülmemektedir. Uygurlar yine bebek dışkısını yaptıktan sonra çorap ile arkasını sürtmekten yasak tutmuştur. Bazı kişilerin görüşüne göre böyle yaparsa bebek büyüdüktan sonra erkekse hanımı ile kız olursa kocası ile anlaşamazmış. Bize göre bu aslı olmayan bir sözdür. Fakat çorap eğer pis olursa onu kullanarak dışkısını silmek çok iyi bir iş değildir. Bu hem bebeğe hem de anneye de zahmet getirmektedir.

İnsanların bebeği emzirmesi çok büyük ilmi büyük bir ilmî bilgiye ve medeni anlama sahiptir. Bu yönden ele alıp söylsek herhangi bir millette bebek emzirmeye önem veren bir dizi âdet ve tertipler mevcuttur. Uygurlar bebeği doyana kadar ve uzun süre emzirmeyi âdet edinmişlerdir. Bu âdet İslam dinî tarafından daha fazla güçlendirilmiş. «Kur'an-ı Kerim» de bebekleri iki yıl emzirmek gerektiği hakkında işaretler var olup bu işaretler üzerinden Müslüman Uygurlar asırlar boyunca bebeklerini mümkün olduğu kadar uygun yerlerde tam iki yıl emzirmeye gayret etmektedirler. Uygurlar yine kirli olan şeyler sebebiyle oluşan düşünce nedeniyle kadınların cünüp hâlde bebek emzirmesini yasaklamışlardır. Uygur kadınları yine çok sıcak zamanlarda uzaktan nefes nefese yorgun gelip bebeğini emzirmezdi. Çünkü, böyle zamanlarda süt uzayıp gecikmekten acır, bebek onu emerse karnı ağrırdı, diye düşünülmemektedir. Eğer başka kadınlar (süt anneler) a emzirmek gerekirse tüm vücudu sağlıklı kadınları seçerlerdi. Uygur kadınları yine insanların bebeğini emzirmesini katı biçimde yasaklamıştır. Böyle yapmanın sütü esirgemek değil, çocuklar arasında süt kardeşliği ilişkisinin ortaya çıkıp gelecekte evlilik söz konusu olduğunda akrabalar arası cinsel bozukluğun meydana gelmemesi hatta onlardan yaralı çocukların doğmaması içindir. Bebek büyüyüp dişi çıktığında, emerken annesinin göğsünün ucunu dişlediği durumlar meydana gelmeye başlar. Uygurlar bunu çok iyiye yorumlamamıştır. Yani bir kişi hâyâtında ağır külfete veya çok büyük felakete uğradığında başkaları onun hâline acıyıp “Annesinin

göğsünü sert şekilde dişlemiş olmasın?” diye sorarlarmış. İşte bu görüşe dayanarak, eğer bebek annesinin göğsünü emerken dişlerse bebek büyüdüğünde bahsedildiği gibi felakete uğramaması için “Ben razıyım.” diyerek emzirilmeliydi. Bu durum, bebeğin bu hâline razı olduğunu bildirmek ve daha sonra bahtsız olmaması içindir.

Bebek emzirildikten sonra ona ilk defa yemek yedirmeye Uygurlar “ağızına koyma” diye adlandırmışlardır. Hâlıkın nazarında ağızına koymak son derece önemli bir iş olup o bebeğin sesinin nasıl olacağına işaret ediyordu. Böyle olduğunda Uygurlar bebeğin tatlı sözlü, iyi huylu olduğunu gözlemleyip etrafındaki kişiler içerisinde neşeli ve hatip bir kişiyi seçerek çekirdek, ekmek gibi güzel yemekleri yedirmişlerdir. Bundan sonra bebek kendisini doyuran insanı taklit edip “çekirdek gibi söyleyen” olurmuş. Yine bazı kişiler bebeği «Kuran» tozunu ağızına koyup onun dinî itikâtı sağlam, ilim sahibi bir kişi olmasını beklememişlerdir. Uygurlar bundan sonra bebeklere ekmek, lapa, süt, çekirdek, et... gibi yemekleri verip besliyordu. Genel açıdan bakıldığında bebeklere sıcak yemekler daha çok yediriliyordu. Gaz yapan, soğuk gelen ve kuvvet vermeyen yemekleri yedirmemişlerdir. Onlar çocukluk çağına erişene kadar onların yeme-içmesi katı düzenlemeler içerisinde verilmektedir.

Belirtilmesi gereken bir mesele de bebeğin kırk saçının kesilmesi ve onun bertaraf edilmesidir. Uygurlar bebek kırk günlük olduğunda bebeğin saçını ilk defa kestirirdi. Bundan dolayı “kırk saç” denilmektedir. Kırk saçını keserken eli yumuşak, becerikli, hünerli, olgunlaşmış berberler bebeğin saçını kesiyordu. Kesilen kırk saçı dağınık bir şekilde atılmazdı. Verimli yerlere gömmekle bebeğin çabuk olgunlaştığını gözlemleyerek pazarı hızlı bir dükkâna saçmak ile bebeğin talihi olmasını ümit etmişlerdir. Uygurlarda yine bebeklerin kırk saçını annesi keserse bebek talihsiz olur, diye düşünülüp bebeklerin saçını anneler aynı şekilde kadınlar kesmez, yukarıda söylenildiği gibi erkek berberler veya başka erkekler kesmiştir.

Bebek doğup birkaç gün geçtikten sonra ona millet geleneğinin gereği olarak isim koyup bildirmek münasiptir. İsim çok aşikâr olunan bir kültür hadisesi olup onda bir milletin tarihîni, dinî inancını, estetik görüşlerini öğrenebiliriz. Uygurlarda ilk bebeğin ismini erkek tarafının anne-babası onaylamaktadır. İkinci bebeğin ismini ise bazen kız tarafının anne-babası onaylamıştır. Eğer çocuk kız ise seçme hukuku çoğu zaman kadın tarafına ait olur. Doğan bebek erkekse yine erkek tarafının akrabaları onay veriyordu. Uygurlar bebeğe üç gün geçmeden isim vermemiştir. Bunda özel bir sebep olup olmadığı belirsizdir. Önemli

olan koyulan ismin iyi seçilmesine zaman imkânı bırakmayı dikkate almak gerekmektedir. Eğer bebek doğduğunda ölse veya ölü hâlde doğarsa onlara isim koymadan defnetmezler, bir isim koyduktan sonra onu defnetmişlerdir. Çünkü İslam inancında, ahirette bütün insanlar dirilip mahşere toplandığında her insan ezan okunarak konulan ismi ile çağırılacaktır. O vakit ismi olmayanlar elbette şaşırıp kalacaklardır. Uygurlar imam ezan okuyup konulmayan ismi pek kabul etmiyorlardı. İsim seçmek ve koymakla ilgili aşağıdaki gibi birkaç yasak âdeti mevcuttur. Bazı yerlerdeki kişiler bebeğe salı günü ve cuma gününde isim koymamaktadır. Böyle yapmamasının ne gibi bir esası olduğu belirsizdir. Uygurlarda kendi dedelerinin veya atalarının ismini bebeğe vermek çok geniş bir kullanıma sahiptir. Uygurlar soyad kullanmasa da yukarıda gibi bir usulle kendisinde cemiyetçilik duygusunu ifade etmiştir. İsim koyarken yerler arasında şöyle bir zıt durum vardır. Yani bazı kişiler hâyâttaki kişinin ismini bebeğe vermezdi. Yine bazı kişiler vefat eden insanın ismini bebeğe koymazdı. Hâyâttaki insanın ismini koymayanlar böyle yapmanın hâyâttaki insanın (özellikle anne-babasından birinin) ölümünü dilemek, diye düşünmekte; vefat edip gidenlerin ismini koymayanlar ise bebeğe anne-babasından birisinin ismini koymakla onların rızasını istemek gerektiğini düşünmüşlerdir. Fakat her iki durum da bebeğin uzun ömür görebilmesi hakkındaki arzu, istekler olarak açıklanmaktadır. Uygurların çocuklarına «Kuran» da dile getirilen peygamberlerin isimlerini vermesi bin yıldan bu yana devam edip gelmiştir. Bu sebeple Yakup, Eysa, Musa, Muhammet, Yusuf, İbrahim, Mehmet, gibi isimler Uygurlar arasında çok karşımıza çıkmaktadır. Yine bebeklere peygamberlerin ismini koyarken “Yusuf” isimli kişinin oğluna “Yakup” demesi, “İsmail” isimli kişinin oğluna “İbrahim” demesi uygun olmazdı. Çünkü «Tevrat» ve «Kuran» daki beyanlara göre Yusuf peygamber Yakup peygamberin, İsmail peygamber ise İbrahim peygamberin oğludur. Babanın ismini bebeğe koymak ters sayılıp yasak edilmiştir.

Uygurların bebek eğitiminde kullanılan, tarihî uzun olan kurallardan biri de beşik olup Uygur beşiği gücün sembolü ve üretim gibi anlamlara sahiptir. Uygurlar bebeği göbek kordonu kesildikten sonra beşiğe koyup bakmıştır. Beşik bebeğin esenliği, temizliği ve rahatlığı bakımından tam olarak güvence altına aldığından bebeğin beşikte bakılmasının birinci olarak, bebeğe soğuk ulaşım grip olmasından korunması; ikinci olarak, bebeğin yatarken onun büyük-küçük abdestini bıraktığı özel yerin yerleştirilmesiyle bebek temiz bakılması; üçüncü olarak, bebek beşiğe iyice bağlayıp, büyüme sürecindeki türlü ayıplardan (ayak-elin çarpık olması, uzun başlı olması...) serbestti; dördüncü olarak, annesi bebeğini beşiğe kundaklayıp koyarsa kendisi de çok zorlanmazdı. Uygurlar beşiği yapma, kullanma

gibi yönlerden de bazı yasakları yerine getiriyordu. Kısacası herhangi bir beşiği kara ağacın dallarından yapmayı yasak etmişlerdir. Çünkü hâlkın inancında kara ağaç cinlerin yuva yaptığı ağaç olup ondan beşik yapılırsa o beşikte yatan bebek tedirgin olurdu. Bu sebeple, beşik yapılan materyaller mümkün olduğu kadar meyveli ağacın dalından seçilmiştir. Hâlk arasında “Beşiği harmanda direk olarak yapılan ağaçtan yaparsa o beşikte yatan bebek yurt büyüğü olur.” diyen görüş vardır. Gerçekten, direk harman yerinde tüm nesnelere üstündür ve çeç ayıran hayvanlar ve aletler (at, eşek, döven...) onu devrederek dolaşmaktadır. Demek, hâlk inancı boyunca bu özellik insana taşınırsa, o insan elbette itibarlı ve büyük olurdu. Yine beşiğin “en tartku”¹⁶⁷ diye adlandırılan bebeği sarmak için kullanılan iki parça bez kumaşı bağlayarak koyduğu düzgün sopayı, meyvesiz ağaçlardan yapmaz, meyveli ağaçlardan yapmışlardır. Meyveli ağaçtan yapılırsa bebek çok evlat sahibi olur (tıpkı meyveli ağacın meyveleri gibi.) olurmuş. Eğer meyvesiz ağacın dallarından yaparlarsa çocuksuz veya şanssız olurlarmış. Gelenekte beşik yapma usulünde beşikte demir mih kullanılmaz, tamamen takoz ile ağaçlar birbirine geçirilirdi. Bugün bu durum değişip beşik yapanlar mih kullanmaktadır.

Uygurlar bebek kırk günlük olduğunda onu beşiğe koymuşlardır. Beşiğe koymadan önce küçük çapta bir tören gerçekleştirip bebeği ilk defa suda yıkamışlardır. Buna “kırk suyuna koymak” denilmiştir. Uygurlar bebek kırk günlük olduktan sonra onu suda yıkama âdetinde son derece büyük bir ilim vardır. İlgili materyallerde belirtildiğine göre bebek anne bedeninden çıktığında onun vücudunda bir çeşit yapışkan bir madde bulunmaktadır. Bu madde güçlü bir dezenfekte etme rolüne sahip olup o kırk güne kadar bebeğin vücudunu çeşitli dış mikroplardan korumaktadır. Eğer bebeği doğduğu vakit yıkarlarsa vücudundaki bu tür ilaca benzer madde kaybolur, bebek her türlü mikroba kolayca maruz kalırdı. Uygun hâlde Uygurlar bebeği “kırk suyu” na koymuş, kırk günü geçtikten sonra bunu gerçekleştirmişlerdir. Bunu basit yıkama davranışı diye görmemişler, tören derecesine taşıyıp uygulamışlardır. Bebeği kırk suyuna koyarken bebeğin ailesindeki bazı akraba ve komşuları çağırıyorlar, eski duvarın sıvası (çamur) nı suya batırıp kum yığının çıktığı suyu ılıtıp ve ona biraz tuz koyduktan sonra bu suda bebeği yıkıyorlardı. Bundan sonra temiz sıcak su hazırlanıp sonra o su içine altın yüzük veya başka çeşitli süs-ziynet eşyalarını atarak o suda bebeği yıkıyorlardı. Bebek yıkandırdıktan sonra suyu istedikleri yere dökemezlerdi,

¹⁶⁷ Kundak için kullanılan bez.

belki meyveli ağaçların yanına dökülebilirdi. Yine bir âdetde bebeğin yıkandığı kırk suyu meşcit duvarına dökülürse, o bebek meşcit gibi ulu ve aziz olur, diye yorumlanmıştır. Böyle törenlere bazen de mahâlledeki küçük çocuklar da çağırılmış, törenden sonra onlara tatlı-dürümler dağıtılıp verilmiştir. Bundan sonra bebeği beşiğe koymanın hazırlığı tamamlanmış olurdu.

Uygur kadınları bebeği beşiğe koyarken veya alırken beşiğin sol tarafından hem koymaz hem de almamışlardır. Bu hem kadınların bebeği koyma ve almasına kolaylık olması noktasından hem de sağ tarafı kutsal bilme düşüncesinden meydana gelmektedir. Uygurlar bebeği ilk defa koyarken öncelikle beşiği tütsüleyip öyle koymuşlardır. Diğer bir deyişle tütsülemeden beşiğe bebeği koymaktan yasak etmişlerdir. Çünkü hâlk inancında beşik yapılan ağaçta cin-ruhlar olursa onlar tütsü sebebiyle beşikten ayrılmaktadır. Aynı şekilde insan ayağını kibleye yöneltip yatmaz, diye belirtildiğinden ister beşikteki bebek olsun isterse olmasın onun ayağını kible yönüne doğrultup koymaktan da yasak tutmuşlardır. Uygurlar beşiği karanlığa, dışarıya koymamıştır. Böyle yaparsa beşiğe cin-şeytan erişir ve bebeğe zarar-zıyan getirir, diye büyüsel bakmışlardır. Burada üzerini açık bıraksa cinler ulaşır, diyen görüşe dayanmaktadır. Eğer bebek olmayıp boş olursa ister kasten isterse eğlencesine olsun asla sallamazlardı. Çünkü bebeği ölüp, bahtı kararan, kendine yanan ve Mecnun olan anneler beşiği boş hâlde sallardı. İşte böyle bir düşünce beşiği boş hâlde sallamama âdetini meydana getirmiştir. Beşik Uygurların nazarında kutsal eşyadır. Bu sebeple Uygurlar eskiden itibaren bebeklerinin beşikte eğitilmesi şerefine ithafen «Beşik Düğünü» denilen eğlenceyi gerçekleştirmişlerdir. Uygurlardaki hâyâta dair törenler içerisinde ad koyma töreninden sonraki nispeten daha büyük bir tören olup o günümüze kadar devam etmiştir.

5.2.5.5. Çocuklar ile İlgili Yasaklar

Bebeklik çağı çocuk doğduktan sonra bir yaşına kadar olan aralıktaki vakit olup bundan sonrası çocukluk çağıdır. Çocukluk çağı ise bir yaşından on iki yaşına kadar (yani gençlik devrine kadar) olan aralıktaki süreç olup bu çocukların fiziksel olarak büyüme, aklının gelişmesi, fikirlerinin çoğalma sürecidir. Çocukluk çağında karakter ve alışkanlık anlayışı çocuklarda esasen yetişkinlik aşamasında durmaktadır, yasak noktasından söylersek de onlar bu çağda o milletin ve yaşadığı bölgenin var olan yasak ve inanışları kabul

etmektedir. Anne-babasının ve toplumun sınırlandırmaları ile onlar bu tür yollarla doğru ile yanlış, uygun ile uygun olmayanı, olur ve olmazlık arasındaki farkları yavaş yavaş tanıyıp yetişiyordu. Bunun için şöyle söylemek gerekiyor ki bu çocukların yasakların objektif olmasından yine yasakların subjektif oluşuna geçme süreci, yasak şeklinde örf-âdet terbiyesi alma sürecidir. Biz Uygur çocukları üzerinde uygulanan ve Uygur çocuklarını yavaş yavaş olgunlaştıran yasak-âdetler üzerinde incelemelerde bulunduğumuzda bu yönden aşağıdaki birkaç nokta üzerinde durduk.

(1) Uygurlar çocuklarının büyüyüp yetişme sürecinde, onların günden güne benzer olmayacak şekilde yenilenmeye gitmesi fiziksel ve ruhsal sebeplerden memnun hissetmesi ama başkalarının kendi çocuklarına bakarak övmesini, hevesli bir şekilde dikeli bakmasını hiçbir zaman istememiştir. Bu yasak hatta gençlik devri sonlanana kadar devam eden bir âdettir. Uygurlar yine çok evlat sahibi olmayı iyi görmektedir. Uygurlar bazen de başkalarının çocuklarının sayısını sorduğunda tam sayısını söylemekten yasak tutmuş gerçek sayıyı eksilterek cevap vermişlerdir. Böyle yapmaktaki sebep soranın içinden bu sayıya hayran olup veya heveslenip “kötü söz” söylemesini engellemekten ibarettir.

Çocuklar büyüyüp yetişme sürecinde aniden zayıfladığında veya sık sık karnı ağrıdığına durmadan ağlayabilmektedir. Böyle zamanlarda Uygurlar çocukta meydana gelen bu sebebi, belli olmayan hastalıkları çocuğa cin musallat oldu veya kötü söz, kötü göz değmenin neticesi, diye düşünüp cin var, diye düşünülen çocukları göndermemişlerdir. Eğer çocuk bir hastalığa yakalanıp bunu belli yasağa aykırılık yapmanın sonucu, diye düşünürlerse aktif tarafa geçip tıp biliminin tedbirleri ile tedavi etmekle birlikte yine “konilik”¹⁶⁸ yapmışlardır. Burada bahsedilen “konilik” bugün Uygurların nazarında sihri görünüm alan tedavi şeklidir.

(2) Çocukluk çağında, Uygurlar çocuklarının kılık-kıyafeti, yürüyüş-duruşu, oyun-eğlencelerine özellikle dikkat edip onların yukarıdaki sahâlarda ifade edilen karakter gelişimine ihtiyat etmektedir. Bunların içerisinde en önemli taraf oğlanlar ile kız çocuklarının görünüşlerinde belli cinsiyet farklılıklarına sahip olmalarıdır. Yani çocukların oğlan-kız cinsiyet farklılığının açık olmasını göz önünde bulundurup çocuklara küçüklükten başlayarak ayrı kıyafetleri giydirmektedirler. Saç şekli de farklılaşmaktadır. Oyun oynarken kızlar ile erkeklerin ayrı gruplarda oyun oynaması teşebbüs edilmektedir. Eğer kız çocuklar

¹⁶⁸ Hurafe.

erkeklerin kıyafetlerini giyerse, erkeklerin oyununu oynarsa, ayıplanmaktadır. Erkek çocuklara da kızlara özgü kıyafetler giydirilmezdi. Kızların oyununu oynatmazlardı. Mesela, Atuş'ta "Küçük erkek çocuk tepküç tekmelerse, çoçağı¹⁶⁹ dağa çıkar." diye küçük erkek çocuklarını korkutup onlara böyle oyunları oynatmazlardı. Yine yürüyüş-duruş yönünden de erkek çocuklarının düzgün durması, elini düz tutması konusunda uyarmaktadırlar. Kızların kızlara özgü nezaket ve yetiştirilmesini terbiye ile sağlamışlardır. Kısacası, erkek çocuklarında erlik özelliğinin, kızlarda kadınlık özelliklerinin açık ve tam yetiştirilmesini çeşitli yönlerden dikkat etmişlerdir. Bu iki sahanın karışması genel yasak üzerinden sınırlandırılmıştır.

(3) Erkek ve kız çocuklar yetişip belli aşamalara geldiğinde, onların vücudunda geleneğe göre belli iz-işaretleri bırakma zaruridir. Bunları kızlar için delme, erkek çocuklar için sünet etmeyi örnek şeklinde gösterebiliriz. Uygurlar kızların üç yaşına girmesiyle birlikte onların kulağını delmeye başlamaktadır. Gelenekte kulak delme usulü çok basit ve tehlikesiz olup insanlar kızlarının kulağını deldirmeyi bir olgun, yaşlı bir kadına teklif ediyordu. Yaşlı kadın kızın kulağının yumuşak noktasını mısır veya pamuk çekirdeği ile uzun süre ovup kulak memesinin kanını kaybettikten sonra onun iğne ile kulağını deler, ince süpürge dalı veya çay dalını batırıp bırakırdı. Uygur kız-kadınları kulağının sadece bir yerinde delik delmeyi âdet edinmiştir. Duruma göre kulağını iki yerden (bir kulakta iki delik) delmez ve burnunu da delmemiştir. Eğer kulağındaki asıl delinen delik hâlka ve küpe sebebiyle bozulup kulak memesi yarılırsa ikinci defa yine delik delinebilirdi. Ancak günümüzde ayrı sayıdaki Uygur kızları kulağında iki hatta ondan da fazla delik açarak daha çok süslenmekle güzellik, katmak yeni bir görünüm meydana getirmektedirler.

Uygurlar erkek çocuklarını altı yaşından başlayarak sünet ederlerdi. Sünet etmek, Yahudi, Hristiyan ve İslam geleneklerine mensup bir tür kaide olup Uygurlar erkek çocuklarını esasen sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinde sünet etmişlerdir. Süneti özellikle bu meslekle uğraşan kişiler (abdâl veya sünetçi) yapmaktadır. Sünet edileceği zaman çocuğu dayısı veya iyi gördükleri bir kişi tutmaktadır. Bu süreçte kadınların çocuğu tutması yasaklanmıştır. Uygurlar sünet yaşının tek olmasını iyi görmüşlerdir. Bazı kişiler çocuklarının sünetini yedi yaşında, dokuz yaşında yapmaktadır. Hâlk arasında sünetin iki tür durum altında yapılması konusunda "Süneti altı yaşında yaparsa annesine sevap yedi

¹⁶⁹ Erkeklerin cinsel organı.

yaşında yaparsa babasına sevap olur.” diye düşünölen âdet vardır. Yine Uygurlarda sünnet için ayın ve haftanın çift günleri seçilmiyordu. Bu yasaklarda Uygurların tek sayıyı ulu bilme düşüncesi aksetmektedir. Tek sayının Uygurların nazarında değerli sayıya dönüşmesi İslam dinindeki Allah’ın yegâne bir ilah olması hakkındaki inançtan gelmektedir. Bu inanç Uygurların yaşamdaki alışkanlıklarına sinip, tek sayıyı ulu bilme görüşünü meydana getirmiştir. Çocuğu sünnet ederken çocuğun annesinin tam meydanda durması, çocuğun ağlayıp inlemesini duyması ve sünnet kanını görmesinden yasak tutulmuştur. Böyle yapmazsa çocuk talihsiz olurmuş. Uygurlar sünnet yaptığında çocuktan akan kanı yere akıtmazdı. (Ve kan akıtmadan önce yakılan pamuk çocuğun cinsel organının kesilmesinin etkisiyle saçılmadan hemen kan durduruluyordu). Böyle yaparsa çocuğun evlatları yaşamazmış. Çocuk sünnet olduktan sonra kesilen sünnetliği hiçbir zaman atmazlardı. Onu yüksek yere gizleyip bırakmışlardır. Böyle yaparlarsa çocuk büyüdüğünde yüksek dereceli üstün bir ailenin kızını alırmış. Açıkça bu benzetme düşüncesinden ortaya çıkan bir âdet örneğidir. Uygurlar kızlar kulak deldirdiği için özel bir tören gerçekleştirmezlerdi. Ama erkek çocuklarının sünnet edilmesi konusunda tarihten bu yana belli ölçülerde merasimler gerçekleştirip topluma bir üye katılmasını kutlamışlardır. İlkel milletler için pek çok zor sınav onların büyüüp büyümediğini ölçen sınavlar olsa da bu durumu belli anlamlarda söylersek sünnet erkek çocuklarının ergenliğe erişmesi için yapılması gereken ilk ama zorlu bir sınavdır.

Çocuklara ait Uygur yasaklarına yukarıda birkaç yönden bakıldığında, çocuklara ait yasaklar çok değildir. Bu çocukluk çağında bebeğe ait yasak âdetlerinin çoğu kısmının yürürlükten kaldırıldığını, aynı zamanda çocukların tıpkı büyük insanlar gibi sabit kültür anlayışına ve toplumsallık anlayışa sahip olup olmaması sebebiyle meydana gelmiştir. Ama çocuklar yavaş yavaş toplumun kabul ettiği örf-âdet düzenlerine uygun hâle geldiğinde kendileri de pek çok dinamik kültür durumlarını açıklayabilmektedir.

Uygurların doğum yasakları asıl manadan bakıldığında hamilelikten doğuma, bebeklikten çocukluğa kadar olan birkaç aşamayı kendi içine almaktadır. Tıpkı yukarıda tahlil edip değindiğimiz gibi Uygurların doğum yasakları da ilmi terkip, hurafe terkip ve kültür terkipleri farklılıklarına göre korunmaktadır. Ama hangi türdeki yasak olursa olsun hepsinin nihai amacı anne olmak ve doğan bebeği her yönden korumak, eğitmek, çocuğa o

milletin, o toplumun dünya görüşü, değer yargısı ve kültür durumunu geçirmekten ibarettir. Demek ki onların amacı son derece gerekli şekilde ve gerçektir. Dönemlerin gelişmesiyle Uygur toplumundaki pek çok kişi hurafe tipindeki doğum yasaklarından vazgeçse de mutlaka çoğu terkip yine belli derecede mevcuttur. İncelemelerimizde yukarıdaki noktaları ancak günümüzdeki ciddi biçimde değişime uğramış devirlerden kalıp yetişebilen âdet örnekleridir.

5.2.6. Yemek-İçmek ile İlgili Yasaklar

Yemek-içmek insanın kendi hâyâtını sağlama, bakma ve korumaya dayanan birinci faktördür. Fakat, insanın yemek-içmek tüketimine bakarak kabul etme süreci değil, kötü olan nesnelere tüketme çerçevesinde nelerin yemek-içmek niteliğinde kabul edildiği kendine göre yine kültür görünümünü alan bir iştir. Bu manadan bakıldığında, yemek-içmekle ilgili var olan faaliyetler insanların maddi kültürünün önemli terkibi kısmı olarak sayılmıştır. İklim koşullarının aynı olmaması ve yemek yeme âdetlerinin farklı olması sebebiyle dünyadaki her milletin yemek-içmek kültüründe farklar mevcuttur. Böyle farklar genellikle neleri yemek-içmek tarzında kabul edilmesi, yemek hazırlama usulleri, bunlardan gelişip çıkan yemek-içmek hekimliği ve âdeti gibi yönlerden düşünülmektedir.

Her toplumdaki insanlar yenilip içilebilen maddi varlıklar içinden belli nesnelere yemeklik vasfında seçmektedir. Bununla birlikte pek çok yeme-içme türleri bu daireden çıkarılıp atılıyordu. Demek ki nelerin yiyecek-içecek niteliğinde tüketildiği ve yine nelerin tüketilmemesi gerektiği yalnız yiyecek-içeceklerin doyurma değeri, fayda-zararı noktasından değil, aynı zamanda tarihî kültürü geleneği tarafından da belirleniyordu. İşte bu milletlerin yemek-içmek âdetlerinin önemli bir tarafıdır. Yine diğer bir yönden yemek-içmek insanın hâyâtı ile doğrudan ilişkili olup, insanlar yemek-içmek meselesinde bazı yiyecek-içeceklerin yemek yeme yöntemlerinden kendisini ayırarak, böylelikle sağlığa, esenliğe ereşebileceklerini düşünmüşlerdir. Yemek yeme geleneği içerisinde neleri yemek ve neleri yememek nasıl yiyecek ve içeceklerden kendinî koruması gerektiği gibi benzer örf-âdetlerdeki yemek-içmek yasakları olarak sayılmıştır. Yemek-içmek yasaklarının kaynağını aradığımızda, onlar eski ilkel dinî inançlardan veya sonraki devirlerdeki dinî anlayış ve inançlardan hatta âdetlerdeki gelenek sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Yine bazı yemek-içmek yasakları bir milletin yiyecek dairesi haricindeki tüm konuları, tüm yeme-içmeye dair şeyleri

de kendi içine alması mümkündür. Kısacası, her milletin yemek yeme konusunda meydana gelen yasaklar, tüketilen yiyecek-içecek, yemek hazırlama usulleri ve yemek yeme usulü gibi birkaç yönden açıklanmaktadır. Bu yönler her milletin yemek-içmek kültürünün konusundan, şeklinden ve yanpısında büyük tesirler almıştır.

Uygurlar biraz daha geniş ve renkli yemek-içmek kültürüne sahip olan, yiyecekleri sadece tüketmeyip tıp kuralları ile birleştiren, yemek türleri ve yemek hazırlama usulleri çok olan bir hâldir. Uygun surette, Uygurların yemek-içmek âdeti içinde pek çok yasak mevcuttur. Bu yasakları neleri yememek-içmemek (yemek konusu), hangi şekilde yememek (yemek yeme şekli), yemek hazırlarken neleri yapmamak (yemek hazırlama usulü) gibi üç büyük tür içerisinde gösterip ve mülâhaza etmemiz mümkündür. Aşağıda, Uygurların çeşitli sebepler nedeniyle meydana gelen yemek-içmek yasaklarını bu üç nokta üzerinden izah ettik:

5.2.6.1. Yiyecek-İçecek Yasakları

Uygurların yenilecek şeylerle ilgili yasakları çok olup bunların bazıları tıp kuralları üzerinden ortaya koyulan bazıları ise belli dinî inanç ve hurafelik tutumundan şekillenenlerdir. Bunun için Uygurların yenilecek şeylere ait yasak âdetlerini ayırma zorunluluğu doğmuştur.

Uygurlar uzak tarihten bu yana yemeklikleri, yenilebilir olup olmaması noktasından değil, aynı zamanda onları tabiatı, gücü, fayda-zararı noktasından da gözetmiştir. Sonuç olarak, yemek olabilen şeyleri bilmek ve yararı tarzında tüketmek – “gastronomi” adı ile adlandırılıp, gündelik hâyâtta ve tıp biliminde sürekli kullanılmıştır. Uygurların yiyecek-içecekleri ayırt etme usulleri çok olup Uygur gastronomisinde yiyecek-içecekler (genellikle ağızdan tüketilen yiyecekler) tabiatı, niteliği ve fayda-zararına göre birkaç türe ayrılmıştır. Yiyecekler ilaç veya yemeklik olma değerine göre “mutlaka yenilmesi gerekenler”, “kesin deva olanlar”, “deva olan yemekler” ve “yiyeceklere deva olanlar” diye dört türe ve bir sıra ikili türlere ayrılmıştır. Yenilecek şeyler niteliğine göre “letiyf”, “kesiyf” ve “mötidil” diye üç büyük türe ve on sekiz çeşit ikili türe ayrılmaktadır. Uygurlar bütün yemekleri yine sululuk ve sıcaklık derecesi üzerinden “sulu-soğuk”, “sulu-sıcak”, “kuru-soğuk” ve “kuru-sıcak” diye dört türe ayırıp tanımlayarak tüketilmesini belirtmişlerdir. Bundan başka, insanın yaşı, cinsiyeti, fasıl ve zaman boyunca yenilecek şeylerin miktarı ve niteliği hakkında da

belli istekleri ortaya koyan esasla birlikte ilmi yönden tüketmeyi pekiştirmektedir. Uygur gastronomisinde yiyecekleri zorunlu ve ihtiyaç, sayı ve nitelik, zaman, usul, şekil ve âdetten ibaret altı şart altında etraflıca düşünüp öyle yemek ve içmeye girişmek gerekmektedir. Demek ki, yukarıdaki zaruri şartlar altında Uygurlar niteliği ve tabiatı kendilerine uygun gelmeyen yiyecek ve içecekleri tüketmeyi sınırlandırmıştır. Yani, mizacı sulu, sıcak kişiler sulu-sıcak tabiata sahip yemeklerden; mizacı sulu, soğuk kişiler sulu-soğuk tabiata sahip yemeklerden; mizacı kuru, sıcak kişiler kuru-sıcak tabiata sahip yemeklerden; mizacı kuru, soğuk kişiler kuru-soğuk tabiata sahip yemeklerden yasak tutulmuştur. Gençlik-yaşlılık üzerinden gençler çok az yemek yemekten yaşlılar çok yemek yemekten; yine cinsiyet üzerinden erkekler çok az yemek yemekten, kadınlar çok fazla yemek yemekten yasak tutulmuştur. Mevsim-dönem üzerinden, kış mevsiminde soğuk tabiata sahip yiyecekleri çok tüketmek, yaz mevsiminde ise sıcak tabiata sahip yiyecekleri çok tüketmekten yasak tutmuşlardır. Uygurlar “Hastalık ağızdan girerdi ve yine ağızdan çıkar.” diye düşünüp sınırsız bir isteklilik ile yiyecek-içecekleri tüketmeyi sınırlandırmışlardır. Genellikle, Uygurlarda yemeği çok yemek kötü bir iş diye görülmüş, çok yemek ve çok içmek hastalıkların, tembelliğin, aptallığın ve gönlü karartmanın sebebi olarak tanımlanmıştır. Uygurların mütefekkeri ve ulu hükeması Yusuf Has Hacib «Kutadgu Bilig» adlı eserinde yemek-içmek meselesine özel yer verip şöyle yazmıştır:

- «4615 Hastalık boğazdan gelir, onu iyi koru,
Yediğin yemeği ölçülü tut, sadece az az ye.
4674 Bu hastalıklar yemekle ağızdan girer,
Yaşını tamamlamadan önce insanı yaşlandırır.
4675 Boğazını gözet, daima sağlıklı olmaya çalış,
Her zaman hastalık, yüzünü solgun yapar.
4642 Hastaliksız bir ömür dilersen, ey beyzâdem,
‘Az’ denilen ilaçtan yapıp ye, öyle yaşa»¹⁷⁰

Uygurlar yine yiyeceklerinin tabiatına göre zıt tabiattaki yiyecekleri aynı anda yemeyi yasaklamıştır. Yani, tabiatı çok sıcak yemekler ile tabiatı çok soğuk yemekleri aynı zamanda

¹⁷⁰ Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilig», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca, 959. 963. 971. sayfalar.

yemek, nitelikleri zıt yiyecekleri yemek, bir çeşit yemeği yedikten sonra onu sindirilmesini zorlaştıran yiyecekleri yemekten yasak tutmuştur. Bu yöndeki açık belirtilerin çok olduğu, bunun gibi yasakların belli türdeki akıde-inanç sebebiyle değil, sağlığı koruma noktasından ortaya konulmakla birlikte burada onları çok fazla izah edemiyoruz.

Yukarıda kısaca dile getirilen ilmi ve tecrübevi şekil alan yeme-içme yasaklarından başka Uygurlarda şöyle bir kısım yasaklar da var ki bunların bir kısmı ilkel dinî inanç sebebiyle veya bugünkü dinler tarafından meydana getirilmiştir. Böyle yasaklı yiyecekler ve içecekler eskiden itibaren Uygurların yemek yemek ve içmekle ilgili sınırlandırıp getirdiği bazı yiyecekler, İslam dininde “haram” veya “mekruh” diye görülen yiyecek ve içecekler, aynı şekilde çeşitli hurafi, sihri görüş sebebiyle tüketildiğinde uğursuzluk meydana getirir, diye düşünülen yiyecek ve içeceklerdir.

İslam dinî de Uygurların geleneksel yemek-içmek âdetine büyük etki göstermiştir. Bütün hayvanlardan alınan yiyecekler adı geçen dinde helal ve haram, diye iki kategoriye ayrılıp Uygurların et türündeki yiyeceklerinin ve bazı içeceklerinin türlerinde de büyük değişimler meydana gelmiştir. «Kuran» ve Hz. Muhammed peygamberin işaret ettiği belirlemelere göre Uygurlar bazı yiyecek ve içecekleri tüketmekten yasak edilmiştir. Aşağıda İslamiyetten sonraki Uygurların tüketmekten yasak tutulduğu yiyecek, içecek ve sınırlamalarını sıralayıp gösterdik:

1. Yenilmesi Yasaklanan Yiyecekler:

(1) Domuz (ev domuzu ve domuz), it, enik, maymun, eşşek, kççir, porsuk, fare türündeki pis hayvanlar;

(2) Aslan, kaplan, kurt, pars, kedi, yılan, çayan, aynı zamanda keskin tırnağı, gagasıyla avlayıp gagalayıp-didip yiyen kartal, karga, aladoğan türündeki yırtıcı hayvanlar ve yırtıcı kuşlar;

(3) Boğazlanarak öldürülmeyen, kendiliğinden ölüp kalan, hasta olup ölen, zehirlenerek ölen, ısırılıp ölen, basılarak ölen, boğulup ölen, asılarak ölen ve düşerek ölen hayvanlar;

(4) Allah'tan başka ilahlar veya mahlukların adı ile kesilen veya Müslüman olmayan bir insan tarafından kesilen hayvanlar;

(5) Tüm kan, bütün helal ve haram hayvanların kanları;

(6) Dışkı yiyen koyun, inek, tavuk, ördek, kaz... gibi helal hayvanlar;

2. İçilmesi Yasaklanan İçecekler

(1) Rakı (Alkollü tüm içecekler);

(2) Kan;

(3) Eti yenilmeyen hayvanların sütü;

(4) Dışkı yiyip çıkararak helal hayvanın sütü;

(5) İnsan sütü (Emzirme sürecinde olan bebekler bunun dışında)

3. Çekilmesi-İçilmesi Yasaklanan Nesnelere:

(1) Zehirli çekimlikler tüm eroin, kokain, efsun, morfin ve esrar gibi;

(2) Alışkanlık yapan çekimlikler, tüm tütün, payirus, sigara, kkk, tütün, çiğnenmek için yapılan tütün gibi...

Yukarıdaki üç kategorideki nesnelere İslam dininde yemek, içmek ve çekmekte yasaklanan nesnelere aittir. Bunların bazısının yasaklanması hakkında «Kuran» da belli işaretler vardır, bazılarının yasaklanması hakkında ise «hadis» lerde belirtilmiş yine bazıları ile ilgili ise ilmi kıyas usulü üzerinden sınırlandırılan şeylerdir. Uygurlar İslam dinine inandıktan sonra yukarıda sayılıp adı geçen yiyecek, içecek ve çekimliklerden yasak edilmiştir. «Kuran» da hayvanlardan yalnız domuzun haram edildiği dile getirilmiş ama hadislerde bunun anlamı daha fazla genişletilerek haram edilen hayvanların dairesi kalın toynaklı hayvanlar, geviş getirmeyen hayvanlar, yırtıcı hayvanlar, yırtıcı kuşlar, bütün haşareler ve sürüngen hayvanları kendi içine almıştır. Fakat kendiliğinden ölüp kalan hayvanlar içerisinde tüm su canlıları (bütün balık türündekiler) helal edilmiş, onların pis kokmadan yenilmesi teşebbüs edilmiştir. Yukarıdaki gibi hükümler sebebiyle Uygurlar eşşek, katır, gibi kalın toynaklı hayvanları, domuza benzeyen geviş getirmeyen hayvanları, pars (şir), kurt... gibi bütün yırtıcı hayvanları, it, kediye benzer etçil ev hayvanlarını, kurbağa, salyangoz, böcek, yılan gibi haşare ve süren hayvanları, serçe, güvercin, kumru, sülün, bıldırcın gibi diğer yabancı ve yırtıcı kuşları yemekten yasak tutulmuşlardır. Bazı durumlarda hastalıklara şifa aramak veya ağır açlıkla baş etmek için yukarıdaki gibi hayvanların etlerini yemek çok kötü gelmeseydi ancak onlar diğer türlü ilaçlar veya başka yenilecek nesnelere olarak bulunsaydı yine yasaklı nesnelere sıralamasında sayılıp, yasak tutulmuşdur. Uygurlar uzak tarihlerden bu yana at etini tüketmişlerdir. Ama at kalın toynaklı hayvandır. Kalın

toynaklı hayvanın herhangi bir şeyini yememek noktasından bakıldığında at etini yemek olağanüstü durum sayılmaktadır. İslam dininde de at eti yemek yasaklanan nesne sıralamasında sayılmasa da Uygurlar bir zorunluluk doğmadıkça kolay kolay at öldürüp etini yemeyi teşebbüs etmemişlerdir. İnsanlar savaşta bindiyse onu yiyebileceğini söylemişlerdir.

Uygurlar helal, diye görülen hayvanları öldürüp yerken de onların öldürülme usulleri ve ölme şekline göre öyle yemek ve yememeyi belirtmişlerdir. İslami kaide boyunca helal hayvanlar, herhangi bir sebep nedeniyle kendiliğinden ölürse dikkat edilmesi gereken onların etini aynı şekilde yemezlerdi. Yine Müslüman olmayan birinin kestiği veya avladığı helal hayvanın eti ve kesilip kanı akıtılmayan hayvanın etini de yememişlerdir. Uygurlar tavuk yiyecek olursa tavuğu yedi gün kafeste baktıktan sonra öyle kesip tüketmişlerdir. Yine kulaçka hâlindeki tavuğu da kesip yememişlerdir. Sebebi şu, tavuklar bozkırda gezerken gübre yiyebilmektedir. Kulaçka hâlindeki tavuk çok zayıflayacağı için onu yemesi vücuda faydalı olmaz. Bu sebepten, tavuk yerken tavuğu yedi gün kafeste bakıp veya tavuk kulaçkadan kurtulduktan sonra öyle kesip yemişlerdir.

Uygurlar herhangi bir helal hayvanın vücudunda yedi çeşit haram (yani yemesi-içmesi kesin yasaklanan) ve yedi çeşit mekruh (yemesi-içmesi istenilmeyen) nesne var, diye düşünmüşlerdir. Bu yedi çeşit haram nesne: kan, irin, yulun içerisindeki omurilik sür maddesi, öd torbası, öd suyu, hayvanın dişi, sirli (boyun siniri), den ibaret; yedi çeşit mekruh nesne: yüreğin iki kısmı, toynak, bez, meni torbası, göz bebeği, erkek hayvanın taşlığı ve cinsel organından ibarettir. Uygurlar helal hayvanları kestikten sonra onun yukarıda bahsedilen organlarını çıkarıp veya kesip tığaşığandın sonra öyle tüketiyorlardı. Kasaplar da hayvanı öldürüp kanını tam akıttıktan sonra yukarıda dile getirilen terkiplerini çıkarıp atıp öyle etini satıyorlardı. Demek ki, Uygurlar helal hayvanın vücudundaki yukarıdaki 14 tür nesneyi yemek ve içmekten de yasak tutmuşlardır. «Divânu Lügâti't-Türk» te şöyle bir beyan vardır: “Yun: Akciğere yapışmış iç et. Bunu kadınlar yer, erkekler yemezdi.”¹⁷¹ Bugünkü Uygurlarda aynı hayvanların vücudundaki bu etleri alıp atıyorlar, erkekler de kadınlar da aynen yememektedir. Bu çok eskiden kalan yasak âdeti olup onun sebebi bize şimdilik ulaşmamıştır.

¹⁷¹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay neşri, Uygurca, III. Cilt, 494. sayfa.

Eski devirlerdeki totemlere ait yasakların önemli bir ifadesi olan totem hayvanlarını öldürmek ve etini yemek yasak edilmiştir. Eski boy ve kabileler kendilerine totem ettikleri hayvanları bu boy ve kabilenin herhangi bir üyesinin öldürüp etini yemesini katı biçimde yasak etmiştir. Eğer herhangi bir kişi totem hayvanının etini yerse o kişi boy ve kabiledaki diğer üyelerin ağır cezasına uğrar veya öldürülürdü. Demek ki bu dünyevi hadise eski Uygurların ataları arasında da vardır, diye düşünebiliriz. Uygurların ataları tarihte birkaç hayvanı totemleştirmiştir. Bunun içerisinde en yaygın olanı kurttur. Fikrimize göre eski Uygurlar totem hayvan olan kurdu öldürmekten ve onun etini yemekten yasak tutmuşlardır. Onu öldürmek atasını öldürmekle, onu yemek atasını yemekle bir sayılmış ve sert şekilde yasaklanmıştır. Bugünkü zamanda, Uygurlar ister totem inancı sebebiyle olsun ister İslam dinindeki yırtıcı hayvanların etini yemekten yasaklanma inancı sebebiyle olsun kurdu öldürmemişlerdir. Etini de yememişlerdir. Özellikle hayvancılığın yapıldığı bölgelerdeki Uygurlar kurda ister korkunç gözle baksın ister ihlaslı olarak baksın onu atmaktan yasaklamışlardır. Kurdu öldürürse malı yetişmez, diye düşünmüşlerdir. Günümüzde kurt Uygur yurtlarında nesli tükenmekle karşı karşıyadır. Bundan dolayı onu öldürmeme yasağı yavaş yavaş uygulamadan kalktı.

Et eski Uygurların temel yiyeceği olmuştur. Buda ve İslam dinine inanmadan önce Uygurların yemek-içmek âdeti hakkında “Türk Dilleri Divanı” ndan az-çok malumata sahip olsak da ancak bu devirlerdeki yemek-içmenin genel durumu, özellikle yemek-içmek yasakları hakkında açık malumatlara sahip değiliz. Belki yaşama ihtiyacı sebebiyle eski Uygurlar İslamiyetten sonraki devirlerdeki Uygurların yemekten yasak tuttuğu hayvanların etini yemesi, hatta bugün helal diye görülen bazı hayvanların etlerinin, sütlerinin bu devirde tüketilmemesi mümkündür. Buda dininin Uygurlar arasında var olduğu on asır gibi bir zaman içinde, Buda dinindeki canlılara zarar vermemek, canlıları öldürmemek inancı üzerinde bütün Uygur Budistleri et yemekten, etli yemek yemekten sert şekilde yasaklanmış, sade-basit ve etsiz yemek yemeye alışmıştır. Biz İdikut dönemine ait yazma yadigarlıklardan etli yemekler hakkındaki beyanlarla çok karşılaşmaktayız. Bu durum için Buda dininin derin görüşlerinden ortaya çıkararak Buda dinine inanan eski Uygurlar et yemekten, süt içmekten yasaklanmıştır, diye söyleyebiliriz. İslam dinî sebebiyle Uygurların temel yemek-içmek konuları aslına dönse de fakat yukarıda beyan ettiğimiz gibi yasaklamalar da kabul edilmiştir. Neticede bin yıldan bu yana Uygurların et türündeki yiyecek-içecekleri esasen koyun, deve, keçi, at, kaz, ördek, tavuk... gibi ev hayvanlarından gelen durumla

şekillenmiştir. Uygurlar uzun süre koyun eti tüketerek yaşamış koyun etinden yapılan çeşitli yemekleri meydana getirip, yemek-içmek kültürünü zenginleştirmiştir.

Uygurlar mayalı yiyecekleri içmeyi âdet edinmemiştir. Özellikle güçlü sarhoş etme rolüne sahip içkileri içmekten yasak tutmuşlardır. İslam inancından önceki Uygurlar süt ve tahılı mayalayarak birkaç çeşit içki yapıp tüketmişlerdir. Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te yazan “kumlak” (gündüz sefasına benzeyen bir tür bitki, ona bal karıştırılıp şarap yapılmaktadır) “kımız” (çanakta ekşitilen at sütü) “buhsun” (boza, darıdan yapılan içecek) “ağartku” (buğday yarmasından yapılan bozaya benzer içecek)¹⁷² gibi eski Uygurların tükettiği şarapların bir kısmıdır. Bunlardan başka Uygurlar şehir hâyâtına adım attıktan sonra üzümden mayalanan içecekler (bu daha sonra “muselles” diye adlandırılmıştır) mayalandırılmıştır. Kısacası, alkol bileşimi olan içecekleri içmek eski Uygurlarda yasaklanmamıştır. Ama Uygurlar Buda dinî ve İslam dinîne inandıktan sonra sarhoş eden içecekleri içmekten yasak edilmiştir. Buda müritleri gönlünü temiz tutma, duygularını saf tutma, arzu-isteklere dalmamak teşebbüsleri ile mey-şarap içmeyi kesin olarak yasaklamıştır. İslam dininde genellikle insanı sarhoş eden her türlü içecek mesela: Beyaz rakı, üzüm şarabı, buğday rakısı, anar rakısı, iğde rakısı, pirinç rakısı, bira, boza... gibi içecekleri insanın aklına ve ruhuna kötü etki getirmesi sebebiyle katı biçimde yasaklamıştır. Geleneksel Uygur toplumunda Uygurlar rakı türündeki tüm içecekleri içmekten yasaklanmıştır. Bazı kişiler muselles veya kımız içerek kendi isteklerini avutmaktadır. Yakın zamanlarda dönemlerin değişmesiyle bazı Uygur erkekleri rakı içmeyi iyi karşılamıyor hatta meslek olarak yapılan durumlar şekillenmiştir. Fakat, hâlk yine de rakı içmeyi son derece kötü görüyordu. Özellikle ister önceki devirlerde olsun isterse günümüzdeki dönemlerde olsun kadınların rakı içmesi son derece ahlaksızlık sayılıp kesin olarak yasaklanmış ve sınırlandırılmıştır. Günümüzde bazı kişiler arasında rakı içmek ağır toplumsal bir mesele olmuştur.

Tütün yiyecek veya içecek olmasa da yine de ağız, burundan giren fiziksel ve ruhsal isteği tatmin eden bir tür tüketim nesnesidir. Tütünün Uygurlar arasında ne zaman ortaya çıktığı hakkında bizde belli bir kanıtı yoktur. Ama yeşil tütün toplamak ve kendir toplama, haş haş ekme hâlleri uzak tarihe sahip işlerdir. Uygurların geleneksel çekimlikleri arasında yeşil tütün, haş haş ve çiğnenebilen tütünler vardır. Uygurlar tütünü nispeten az içmektedir.

¹⁷² Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk» Şincan Halk Yayını, 1980 yılı, 8. ay neşri, Uygurca, I. Cilt, 620.sayfa. 631.sayfa, III. Tom, 600.sayfa.

Özellikle İslam dininde genellikle vücuda ve ruha zarar veren her nesne haram, diye görülüp yasaklanması sebebiyle pek çok Müslüman Uygur yukarıdaki her çeşit içilen şeyleri çekmekten, içmekten yasak edilmiştir. Uygur erkekleri ara sıra sigara içse de ancak kadınlar içerisinde sigara içen yoktur. Eğer içerlerse de gizli hâlde içerlerdi. Kadınların sigara içmesi Uygurların ahlaki görüşlerine kesinlikle uymamaktadır. Toplumda kadınların sigara içmesi son derece kötü görülmüş bugün tütünün doruğa ulaştığı dönemde Uygur kız-kadınları sigara içmekten yasak tutulmuştur.

Uygurların yemek-içmek âdetinde şöyle bazı yasaklarda var ki onlar belli hurafe görüş veya sihri itikat sebebiyle ortaya çıkmıştır. Mesela: Uygurlar evlenmemiş gençlerin ve çocukların koyun, inek ve keçilerin kızıl yemek borusunu yemesini yasaklamışlardır. Kızıl yemek borusunun yine bir ismi “gırtlak” olup eğer evlenmemiş kişiler onu yerse, evleneceği zaman evleneceği kişi ile kavga edermiş. Uygurlar yine tavuk, kaz ve ördekleri soğuk yemekten yasak tutmuştur. Çünkü böyle yaparsa gece körü olurmuş. Bu yasaklarda benzerlik sihri temel rol oynamış, kızıl yemek borusunun elastiklik özelliği evliliğin başarılı olmamasına, tavuk-kazların karanlık düştüğünde hemen gözlerinin görmemesi, onun iliğini yediğinde yiyen kişinin gece körü olup kalmasına sebep olmuştur. Yarkent Uygurlarının yine küçük çocuklara ilik yedirmesi o çocuğun anne-babasının yilikide su içen (yani anne-babasını çok perişan eden), diyerek çocuklara ilik yedirmekten yasak tutulan durum vardır. Bunun kuralı da yukarıdaki yasaklarla benzerdir. Ama bu ilmi görüş değildir. Çünkü ilik çok güçlü olup onda küçük çocukların ihtiyacı olan mineralli maddeler (mesela, kalsiyum) son derece fazla olup bu tür bir durum bugünkü çocuklar arasında büyük oranda kalsiyum eksikliği hastalıklarının tedavi etme ihtiyacını karşıladığından yok olmuştur. Hâlk arasında yine evlenenlerin hayvan dalağını yememesi ile ilgili âdet vardır. Özellikle çocuğu yeni doğmuş olan gençler dalak yerse çocuğu kısık sesli olurdu, diye düşünmüşlerdir. Yine bazı yurtlarda sebze filizini yerse çileye uğrar veya dilenci olur, deyip filizlenen sebze yi yemekten de yasak tutulan işler mevcuttur. Yukarıdaki iki yasak âdetinde sözün sihirselsel gücüne inanma esasına aittir. Yani sözlerin benzemesi gerçekte de aynı olma sonucunu meydana getirir, diye düşünülen ilkel düşünce yolu vardır. Dalak yememek, “tal” sözü ile “talıkış” sözünün ön hecesi (ön boğumu) ve üç ses (üç tavuş) ne benziyordu. “Kelemçe” sözünün önceki (ilk) dört sesi ile “kelender” sözünün ilk dört sesi aynıdır. İşte böyle bir benzerlik gerçekte de aynı olma sonucunu meydana getirmektedir. Bu en eski devirlere ait yasaklar olmaya uygundur. Uygurlar evlenmemiş gençlerin kazanın dibinde kalan bazlama veya kuymağı hem de un tozunu (değirmende un çekildiğinde toz hâline gelen ve sonra

yenilen un) den yapılan ekmeği yemek ve kazanın dibinde kalan kalıntıyı yalamaktan yasak tutmuştur. Eğer böyle yaparlarsa düğününde fırtına çıkarmış veya yağmur, kar yağarmış. Gerçekten, bazlama veya kuymak yanmış yiyecek olursa o insanın vücuduna fayda getirmemektedir. Tozu da elbette öyledir. Üstelik o rüzgâr gücü sebebiyle un hâline gelip tozunda şekillenmektedir. Bu elbette insanlara iyi bir durumdaki kötü durumu veya rüzgâr-borana benzer olayları akla getirmiştir. Bunun için herhangi bir kişi evleneceği gün yağmur veya kar yağıp veya rüzgâr çıkıp düğün eğlencesini bozarsa insanlar evlenen kız-erkeğin önceden kazan kıymisini yediğini veya un tozundan yapılan ekmeği yediğini düşünmüşlerdir. Bugün hava durumu hakkındaki bilgiler derinleştii için insanlar düğün yapacağı gün böyle olursa yine şaka niteliğinde yukarıdaki görüşü tekrar etmiştir. Uygurlar hamur yoğururken kullanılan artan suyu içip ve kargaların alıp gömdüğü cevizi yerse unutkan olur, diye düşünüp bu nesnelere yemek, içmekten yasak tutmuştur. Bu yasaklarda da benzerlik görüşü vardır. Yani karga cevizi kaçırdığında, eğer o unutmamış olsaydı kesinlikle kendisinin gömdüğü cevizi bulup yerdı. Böyle unutkanlık sebebiyle gömülen ceviz, mısırın başı gibi bulunduğunda yenilmemektedir. Demek ki, insan bu gömülen nesnelere bulup yerse ona karganın unutkanlık özelliğinin etkisi nedeniyle bulaşıyordu. Bu nispeten doğru bir anlatmadır.

Ekmek Uygurların en eski zamanlardan itibaren tükettiği temel yiyecektir. Ekmek Uygurlar için tılsımlı ve kutsal nesnedir. Uygurlarda sofranın örtüsü ekmek ile süslenmiş, insanlar ekmek ile yemin etmiş, onlar ekmeksiz yolculuğa çıkmamışlardır. Genellikle ekmeği çok kutsal bilip ekmeğe özel saygı göstermişlerdir. Uygurlar ekmeğin cin-kötü ruhların kötülüğüne engel olup büyüleri meydana çıkarma özelliğinin olduğuna inanmışlardır. Bundan dolayı insanlar geceleyin yalnız yolda yürürken yanına ekmek almışlardır. Ekmeğin deliğinden kapıya bakarsa kapı ipi bozulmaktadır. Büyü yapana bakarsa büyüünün yalanı ortaya çıkar, diye uygulamışlardır. Uygurlar ekmeği yüceltip onu israf etmez, çiğnemez, küçük parçalarını temizce toplar ağızına atıp yer veya insanların çiğneyemeceği yerlere koymuşlardır. Ekmeği yemek yönünden Uygurlar kızların tandır veya ocağa düşen ekmeği yemesini yasak tutmuştur. Böyle yaparsa kızlar tahilsiz olur veya talihi az olur, diye yorumlamışlardır. Yine erkekler babasının altında kalan hamur ekinde yapılan ekmeği yemekten yasak tutmuştur. Eğer erkek çocuklar böyle ekmeği yerse, onlarda sakal-bıyık çıkmaz veya yolculukta fırtına çıkarmış. Aksine kızlar böyle ekmeği yerse, zengin kişiyle evlenirmiş ve unlu (yemeği bol demek) olurmuş. Yanmış ekmeği kızlar yerse şarkıcı olurmuş. Kısacası Uygurlar kız-erkeklerin ekmeğin tamamını, yanmamışını ve

düşmemiş olanını yemeyi teşebbüs etmişlerdir. Böyle yaparak onların kut-bahtının da tam olmasını dilemişlerdir. Uygurlar eskiden itibaren et ve yiyeceklerle birlikte hayvanların sütlerini de tüketmişlerdir. Sütten çeşitli mayalı yiyecekleri yapıp içmişlerdir. Önceki sayfalarda dile getirdiğimiz gibi haram hayvanın, dışkı yiyen helal hayvanın ve insanın sütünü içmeyi ve yemeyi yasaklanmanın dışında, yine süt içerken de bazı kaidelere dikkat etmişlerdir. Uygurlar inek, keçi, develeri sağmışlardır. Koyunu ise sağlamamışlardır. Sağılan sütü kaplara doldurduktan sonra onun ağzını kapatmamaktan kesin olarak yasak etmişlerdir. Söylenilenlere göre sütün ağzını açık bırakırsa cinler o sütte çocuklarını yıkar bununla birlikte o sütü içen kişi deli olurdu. Gerçekte cin sütte çocuklarını yıkamaz, ancak sütün ağzını açık bırakırsa toz-toprak süte düşerdi. Başka nesnelere düşmesinden de koruyamazlardı. İnsanlar işte böyle tecrübeye dayalı bilgilere yukarıdaki gibi hurafelerin sebep göstererek süt doldurulan kabın ağzını açık bırakmaya engel olurlardı. Uygurlar yine hissi tesir noktasından yola çıkarak sütü ocağa dökerse o sütün sağıldığı sığırın memesi ağrır veya süt çıkmaz, diye yorumlamışlardır.

Uygurlar meyveye son derece hürmet göstermiş, meyveyi cennetten çıkan nesne, diye görüp onu israf etmemeye, çiğnememeye-çiğnetmemeye de çok dikkat etmişlerdir. Bu yönden özellikle bir inanış ve âdet yoktur. Ama Uygurlar kavun tohumunu saçarak yemeyi âdet etmemişlerdir. Anlatılanlara göre kavun tohumunu saçıp yerse meleklerin karnını yarmış gibi olurdu. Gerçekte hiçbir dinde melek kavun tohumundandır, diye bir fetva yoktur. Fakat bu kavun tohumunu saklayıp gelecek yıla etkisi ve onu korumak maksadıyla başka usuller ile ortaya koyulan yasak âdetidir.

İnsanın yaşamında yiyecekte de önemli bir yerde duran şey sudur. Hâyât sudan ayrılamaz. Uygurların su hakkındaki belirttikleri de son derece detaylı olup helal hayvanlar veya insanların içip geçtiği suyu ise helal diye görmüştür. Ama domuz, it, kaplan, kurt gibi hayvanların içip geçtiği suyu kirli su diye düşünüp içmekten yasak etmişlerdir. Kedi, tavuk, yabani kuşların içip geçtiği suyu başka su olmadığı durumlarda içmesi mekruh olur, diye düşünmüşlerdir. Eğer su birikintisine un sabun gibi şeyler düşerse ancak suyun genel niteliği değişmezse onu helal, diye düşünürlerdi. Eğer suyun niteliği değişirse onu içmemişlerdir. Kısacası, suyun niteliğine özellikle dikkat etmişlerdir. Bazı kişiler “Su yedi kere yuvarlanırsa helaldir.” diye düşünerek bulduğu suyu içerse sonuç olarak hastalıklarla karşı karşıya kalırdı.

Uygurlar ister yemek yerken olsun ister su içerken olsun, erkekler kadınlardan artan yemeği yemez, suyu içmemişlerdir. Eğer böyle yaparlarsa erkekler hanımından korkarmış. Ama kadınlar erkeklerden artanları yiyip içmektedir. Bu açıkça erkek hükmünün kalıntısıdır.

Herhangi bir dinde din muhlislerinin belli bir süre yemek yememesi su içmemesi aracılığıyla takva sahibi olması, kendinî güçlendirmesi isteniyordu. Buda dinindeki çeşitli yasaklar, İslam dinindeki hicri takvim boyunca 9. ay, ramazan ayında otuz gün tutulan oruç bunun örneğidir. Buda inancı döneminde Buda muhlislerinden olan Uygurlar bütün ömrü boyunca et, rakı, oyun-eğlence ve hayvani arzulardan yasak tutulmuştur. Bu onlar için sonsuzluğa uzanan bir yasaklama olarak sayılmıştır. İslam dininde de Müslümanların ramazan orucunu tutması yasak niteliğindeki beş büyük dinî zorunluluktan biridir. Uygurlar İslam inancından sonra ramazan ayında sabahtan evvelki vakitten itibaren gün batana kadar yemek yemekten, su içmekten, ilaç yemekten, sigara içmekten, cinsel alakadan ve diğer şehvetli, uygun olmayan işlerden, kan aldılmaktan, iğne vurdurmaktan kesin olarak yasaklanmışlardır. Ramazan orucunun asıl sınırlandırması yemek-içmeye yönelik olup sabah vaktinde yenilen yemek (sahurluk) bu yasağın başlangıcı olup gün battığında yenilen yemek (iftarlık) bu yasağın kaldırılması olarak sayılmıştır. Bu tertip işte bu durumda otuz gün devam edip sonra o sonlanıyordu. Uygurlar yine oruçlu kişinin yanında o kişinin nefisini harekete geçirmemek için yemek yemekten, içecek içmekten yasak tutmuştur. Bu sebeplerden Ramazan ayında sokaklarda lokantalar açılmaz, sokak-kenarlarda oruç tutmayan kişiler de gereken şeyleri yememeye dikkat ederlerdi.

Uygurların yemek-içmek âdetinde şöyle bir durum da var ki insanlar âdette yenildiğinde beslemeyen bazı yiyecekleri (mesela, dışarıdan getirilen yeni yiyecekler) ve içecekleri (mesela, gazlı sıvı, şampanya ve diğer alkollü içecekleri) içerken dikkat ediyordu. Bazı insanlar her türlü yemeği beğenmezken yine bazıları yine birtakım yemeklerden kendinî çekiyordu. Böyle yiyecekler onların önüne getirildiğinde midesi bulanır. Mesela, denizden çok uzak yerlerde yaşayan Uygurlar için bütün deniz mahsulleri değişik gelmektedir. Bu yüzden onları yemeyi çoğu zaman istememişlerdir. Bize göre yukarıdaki durumlar gerçek manada yasak sırasına girmez. Çünkü gerçek yemek-içmek yasakları belli türdeki yiyecek ve içeceklerin olduğu yerde canı istememesine rağmen kendinî belli inanç veya hurafe görüş sebebiyle işte bu tür yiyeceklerden kendisini yasaklaması gerekip örf-âdet yönünden yenilmeyen yemekleri bu sahâyâ almak doğru olmaz.

Sonuçlandırarak olursak, Uygurların yemek-içmek dairesi coğrafi çevre, dinî inanç ve hurafi görüşler tarafından yukarıdaki dairelerde sınırlandırılmaktadır. Bunun içerisinde hurafe tipindeki yemek-içmek yasakları bugün hızlı hâlde yok olmaktadır. Din sebebiyle ortaya çıkan yasaklar ise çoğu zaman o hâlkın inançlarındaki değişimle birlikte hareket eder. Sağlık açısından ortaya koyulan yemek-içmek yasakları bugünkü Uygur tıp biliminin gelişmesiyle yeni yeni ispatlara erişmektedir. Bununla birlikte hâlk onları yeni ilmi durumlarda düşünüp sınırlandırmıştır.

5.2.6.2. Yemek Yemek Usulü ile İlgili Yasaklar

İnsan için yemek yemek yalnız fiziksel isteği tatmin etme, karnını doyurmak işi değil, kültür şeklini alan ve milletin ahlak anlayışı ile ilişkili olan bir harekettir. Yemek yeme usulü her bir millette nispi olarak sabit bir gelenek olarak şekillenerek, bu milletlerin ahlak görüşü, inancı ve anlayış seviyesini belli yönlerden göstermektedir. Uygurlar yemek yemeyi kutsal ve ciddi iş, diye görüp yemek yeme usulüne özel dikkat etmiştir. Aşağıda Uygurların yemek yeme usulüne dair bazı yasaklı âdetleri beyan ettik.

Öncelikle, Uygurlar sofraya örtüsü koymadan yemek yemeyi son derece kötü görmüşlerdir. Sofra örtüsü Uygurların nazarında kut-bereketin meydana geldiği nesne olup her ailede en azından bir iki sofraya örtüsü olurdu. Yemek yemeden önce sofraya örtüsü serilir ve aile üyeleri sofraya örtüsü etrafında otururdu. Uygurlar sofraya örtüsünü çiğnememiş, onu atlayıp geçmemiştir. Sofra örtüsünün karşı tarafına geçmek gerekirse oturanların arkasından geçerek varmışlardır. Yine sofraya örtüsü serildiğinde onu ister insan az olsun isterse çok olsun hemen geniş şekilde yayıp sererler, katlamazlardı. Çünkü sofraya örtüsünü geniş yayıp sererlerse bereket de çok olur, diye düşünmüşlerdir. Sofra örtüsü serildiğinde yine ev duvarına paralel hâlde serilmektedir. Eğri serilirse o evde kavga çıkar, diye yorumlamışlardır. İli Uygurlarında yemek zamanında kızların sofraya örtüsünün köşe tarafına oturup yemek yemesinden yasak tutan âdet vardır. Eğer böyle yaparlarsa kızın talihi gelmezmiş. Uygurlar çocuklarına, evlenmeyen kızlarına özel hürmet gösterip her işte onları en güzel hâller içerisinde bulundurmaya severler, gereken hâllerde kızlarını ve küçük çocuklarını sofraya örtüsünün yan tarafına veya en uygun görülen tarafa oturtmuşlardır. İli Uygurları yine sofraya örtüsünün katlanan tarafını kapı tarafına yöneltip sermekten yasak tutmuştur. Eğer böyle yaparlarsa eve gelen erkek tarafının elçisi geri gider, diye

düşünmüşlerdir. Bu Uygurlardaki sofranın örtüsü ile kızın bereketini benzer, diyen sihri düşüncenin bir ifadesidir. Uygurlar sofranın örtüsünün üstünde yemek yedikten sonra ellerini sofranın örtüsüne sürmezdi. Böyle yapmak edepsizlik olmanın dışında yine ölenlerin ruhunu da rencide eder, diye düşünmüşlerdir. Çünkü hâlik inanışlarında ruhlar yemeğe değil, sofranın örtüsüne sevgi gösterirlerdi. Uygurlarda yine “Önümde sofranın örtüsü dursun.” diye sofranın örtüsü ile yemin ettiği durumlar da vardır. Yemekten sonra dua etmeden sofradan kalkıp gidilmezdi. Eğer sofranın örtüsü kirlenirse, onu yıkarken akan suda yıkamazlar, böyle yaparlarsa bereket de su ile akıp gider, diye sihri düşünceye sahiptirler. Kısacası sofranın örtüsü Uygurların nazarında kutsal ve irimlik nesne niteliğinde sayılmıştır.

Uygurların geleneksel yemek yeme aletleri kaşık, kase, mutfak takımı, bardak, çini eşyalar, yemek takımı, tabak, leğenden ibarettir. İdikut devrinde Uygurlar yine bambu ve kemikten yapılan çoka hem de bıçak kullanmıştır. Bu konuda Von Gabain «İdikut Uygur Hanlığında Hâyât» adlı kitabında şöyle bir malumat vermiştir: “Biz şöyle bakacak olursak, Çinlilere benzemeyen Uygurlar yemek yiyecekleri zaman alçak masa veya geniş serilen sofranın örtüsü etrafında diz çöküp (diz üstü oturup) otururdu. Çoka beyaz kemiklerden kuşağa asılan bir çeşit süs eşyası olup çoka geniş şekilde yaygınlaşan bir çeşit eşya olarak sayılmıştır. Görünüşe göre insanlar bir çift ağaç çubuk veya bir çift kemik çubuk ile nesnelere yerdi... İdikut'ta bazı kaşıklar, çokalar veya bıçak (yemek yerken kullanılan bıçak) lar yine korunup saklanmıştır.”¹⁷³

Ama İslamiyet devrinden sonra Uygurlar çokayı çok kullanmamışlardır. Çünkü Müslümanların görüşüne göre yemek, ulu nesne olduğu için onu çoka ile kısıtıp almak yemeğe olan saygısızlık sayılmıştır. Bu sebepten, çoka ile yemek yemekten Uygurlar epey zaman yasaklanmıştır. Çubuk ile yenilen kıymalı makarna (leğmen) gibi yemekleri de el ile yemek âdet edilmiştir. Ama yakın zamanlarda çoka Uygurların hâyâtında tekrar sinip girerek temel yemek yeme aleti olmuştur. Sonuç olarak, çoka ile yemek yememe yasağı da yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Uygurlar İslam inancı sebebiyle altın ve gümüşten yapılan yemek takımı, kaşıkları kullanarak yemek yemekten yasak tutmuştur. Bütün zengin aileler de böyle bir durumdan yasak edilmiştir. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde şöyle denilmektedir: “Berae reziyellahu enhu şöyle diyordu: Peygamber aleyhisselam bizi yedi işi yapmamızı buyurmuş ve yedi işi yapmaması istememiştir... O yasaklanan yedi iş ise: Altın

¹⁷³ [Almanca] Von Gabain: «İdikut Uygur Hanlığında Hâyât» Turfan şehri yerli tezkire tahrirli kalem odası neşri, Çince tercümesi, 66.sayfa.

yüzük takmamak, gümüş kapta su içmemek, pamuk döşekte oturmamak, kalın-narin ipekli kıyafetleri giymemek gibi.”¹⁷⁴ Bu sebepten Uygurlar bugüne kadar altın ve gümüşten yapılan mutfak takımlarını kullanıp yemek yemekten yasak tutmuşlardır. İslamiyetten önce üst tabakadakilerin yemek yerken altın ve gümüşten yapılan yemek takımlarını kullanıp yemek yediği açıktır. Ama sonraki devirlerde han-padişahlar da böyle nesnelere yasaklamıştır. Uygurlar yine evlenmemiş kız-erkek çocuklarına kırık tabakta yemek vermezdi. Böyle yaparlarsa rızkı az olur, diye yorumlamışlardır. Bu son derece geniş şekilde yayılan bir görüştür.

Uygurlar Ramazan orucu tuttuğu durumlarda yemek yemekten yasaklanmaktan başka yine cünüp hâlde yemek yemekten su içmekten de kesin olarak yasak etmişlerdir. Eğer bu şekilde yemek yese, yediği lokma haram olur, diye düşünmüşlerdir. Ama bu İslami kaide değil, belki cenabetliği son derece pis, diye görmenin bir neticesidir. Yusuf Has Hacip «Kutadgu Bilig» te şöyle yazmıştır:

“2858 Temiz olmayan kişi, yemeğe yakın durmasın,
Temiz olmayanın, işi de temiz olmaz.”¹⁷⁵

Uygurlar yine bazı zamanlar yemeklerini yerken vakte-zamana zamana-süreye bakardı. Yani belli zamanlarda belli türdeki yemekleri yemekten yasak tutmuşlardı. Mesela, Uygurlar ay çiçeğinin özelliği değiştiğinden onu sabahleyin kırmaktan yasak etmişlerdir. Eğer böyle yapılırsa o kişi bir gün içinde geceye kadar kuru iftiraya uğramaktan esenlik bulamazmış. Bundan başka Yarkent’teki Uygurlar arasında akşam vaktinde üçke¹⁷⁶ koparıp yerse borçlu olur, düşüncesiyle böyle zamnalarda üçke koparmaktan yasak edilen âdet de vardır.

Uygurlar yemek yeme sürecinde yemeğe yapılan herhangi bir uygunsuz muamele veya edepsizlikten yasak tutmuşlardır. Her yemek zamanında yemek yeme adaplarını pekiştirmişlerdir. Uygurlar yemek piştikten sonra yemeğin ilkini o evdeki evlenmemiş kızlara vermektedir. Eğer evde küçük çocuklar da varsa öncelikle onlara verip sonra kız çocuğuna, sonra aile reisine, sonra erkek çocuğa, sonunda da yemeği yapana (anne) verilip

¹⁷⁴ Muhammed Fuat Abdulkaki: «Hadis-i Şeriften İnci-Mercanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdukerim tercümesi, Uygurca, Şincan Halk Neşriyatı, 2003 yılı, 12. ay neşri, 503, 504. sayfalar.

¹⁷⁵ Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilig» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5.ay neşri, Uygurca, 605.sayfa.

¹⁷⁶ Kayısı çekirdeği.

tam bir düzen boyunca yemek yenilmektedir. Eğer yemek bir defa da pişmiş olursa kaba konulduğunda yukarıdaki düzeni korumaya gayret etmişlerdir. Yemek yeme tarzı yönünden Uygurlar yürüyerek yemek yemekten, konuşarak yemek yemekten, yemek yerken gülmekten, yellenmekten, ayakta durarak yemek yemekten, yemek yerken burnunu kurcalamak ve sümkürmekten, yemek yerken başkaları hakkında konuşmaktan, yatarak yemek yemekten (hasta ve bebekler bunun dışında) yemek zamanında çok konuşmaktan, başkalarının lokmasına dikelip bakmaktan kesin olarak yasak tutmuşlardır. Böyle yapmayı saygısızlık, diye görmüşlerdir. Yemek yerken oturarak, konuşmadan yemek yemeyi tekitlemişlerdir. Şekil yönünden Uygurlar yine arkasına dayanıp yüksekte bakacak şekilde oturup yemek yemekten yasak tutmuşlardır. Uygurlar yemek yerken erkekler bağdaş kurup kadınlar yan oturup veya herkes diz üstü oturup hatta bir ayağını sağrısına koyup bir yağın yere koyup önüne doğru biraz bükülüp oturmayı söylemişlerdir. Kibirli, çömelerek oturur hâlde yemek yemeyi kötü görmüşlerdir. Mütefekkir Yusuf Has Hacip «Kutadgu Bilik» eserinde Uygurlardaki yemek yeme usulleri hakkında şu mısraları bırakmıştır:

- “4128 Eğer beyler seni ziyafete çağırırsa,
 Yemeği edep ile ye çok iyi öğren bunu.
- 4129 Ey hakîm kişi, yemeği sağ elin ile al,
 Evvela söyle, Bismillahirrahmanirrahim.
- 4130 Başkalarının önündeki yemeğe elini uzatma,
 Ey uyanık, kendi önündekini ye.
- 4131 Bıçak çıkarma ve kemik kemirme,
 Başkalarına seslenme, yemek uzatma.
- 4132 Doymayacak gibi acele ederek yeme,
 Kadınlar gibi de naz edip durma.
- 4596 Senden büyük biri yemeğe uzatırsa elini,
 Sonra sen uzat elini, âdet böyle.
- 4598 Başkalarının önündeki lokmayı alma,
 Önünde ne varsa onu ye, bitir.
- 4599 Bıçak çıkarma, kemik sıyırma,

- Hızlı yemeye çok özenme.
- 4600 Ne kadar tok olursan ol, o yemeği ye,
Kişiye göre hürmet et, ey dost.
- 4601 Yemekleri ısıtıp ufak ufak çiğne,
Sıcak yemeği ağzınla üfle.
- 4602 Yemek yerken sofrada üzerinde sürünme,
İnsanların keyfini kaçırma, hâlini düzelt.”¹⁷⁷

Uygurlarda yakın bir zamana kadar yemek yerken başına kesinlikle baş giyimini giymesi istenmiştir. Çıplak başlı hâlde yemek yemeyi son derece kötü görmüşlerdir. Bugün bu durum nispeten değişmiştir. Uygurlar sağ elle yemek yemeyi normal ve iyi bir durum, diye görüp sol elle yemek yemeyi kötü görerek yasaklamışlardır. İyi, güzel işleri sağ elle yapmak, iyi nesnelere sağ elle tutmak, kötü ve pis nesnelere sol elle tutmayı buyurmak İslam dinindeki bir teşebbüs olup Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde bu konuda birçok beyan vardır. Yemek temiz bir şey olduğu için onu sağ elle tutup yemek yukarıdaki teşebbüse uygundur. Uygurlar ekmeği yüceltip ekmek yeme şekline özellikle dikkat etmişlerdir. İster ekmek olsun isterse başka yemekler olsun götürüp yürüyerek ekmek yiyecek olsalar “Yoksul olmak mı istiyorsun?” diyerek bu tür hareketlerden yasak tutmuşlardır. Uygurlar yola dökülen ekmek parçalarıyla karşılaşsalar onu yolun bir kenarına alıp bırakıyorlar veya temizleyip ağızlarına atıyorlardı. Hiç kimse ekmeği atmaz, hor görmezdi. Ekmeği bir eliyle parçalamaktan, ters tutup yemekten, ekmeği bıçak ile kesmekten ve def çalar gibi oynamaktan çok yasak tutmuşlardır. Bunların hepsi ekmeği yüceltmekten ortaya çıkan yasaklı âdetlerdir. Bazı yerlerdeki Uygur kadınları misafirlğe gittiğinde sofranın üstünde kendisinin yiyip bıraktığı ekmek parçasını sofrada bırakmaz alır. Eğer koyup bırakırsa çocuğu durmaz, düşük yapar, diye düşünmüşlerdir.

Uygurlar yemek seçerken oldukça dikkat etmişlerdir. Bir yemek önüne getirildiğinde yemeğe “beğenmedim” gibi sözleri söylemezdi. Eğer böyle derlerse, yemek ekşirmiş. Yine yemeği temiz biçimde bitirip yememekten, tabağın dibinde yemek kalıntılarını bırakmaktan yasak etmişlerdir. Eğer yemeğini temiz şekilde yemezse (tabaktaki kalıntıları bırakıp bitirip

¹⁷⁷ Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilig» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5.ay neşri, Uygurca.

yemezse) böyle yapanın çocuğu çirkin olurmuş. Bu yasakta az-çok sihri görüş olsa da ancak onu israf etmeye karşı durma ananesinden ortaya çıktığı açıktır. Yarkent Uygurları arasındaki bir âdette şöyle bir yasak vardır. Yani çocuklar yemek yerken büyükler onların yemeğinin koyusu ile suyunu eşit tüketmeyi sağlayıp “Sulu yemeği yerken koyu kısmını önce yiyip sulu kısmını sonra içerse babasından önce ayrılıp gider.” diyerek çocukları korkutup onların sindirimine faydalı olmasına sihri görünüm vererek eğitmiş oluyordular. Bu da örf-âdet kültüründeki ilgi çekici bir durumdur. Uygurlarda yine eşiğe oturup yemek yemeyi yasaklayan durum da vardır. Söylediklerine göre yemek zamanında Eşmis Fatıma eşiğe oturup o eve kut-bereket dilermiş. Eğer yemek yiyen biri eşiğe oturursa Eşmis Fatıma eşiğe oturamaz, o eve bereket dileyemezdi. Gerçekte sofrada yemek yerken âdet edilene göre insanların girip çıktığı eşiğe oturup yemek yemek anormallik sayılmaktadır. Üstelik bu yasaklama eşikten girip çıkanlar için de faydalıdır. “Eşmis Fatıma’nın eşiğe oturması” ise efsanevi bir uydurmadır.

Uygurlar sofraya örtüsü üstünde yemek yedikten sonra dua etmektedir. Ancak sofranın üstünde bazı kişiler yemek yerken yiyip bitirenler varsa dua edilmemektedir. Eğer yiyenlerin ciddi bir işi varsa dua edip sofradan kalkmak gerekirse yiyenler dua eder, yemek yemeye devam edenler tabağını üzerini eli ile kapatır veya yükseğe kaldırmışlardır. Bu bir tür engelleme önlemidir. Eğer böyle yapmazlarsa yemeği dua bastırır veya yiyeceği durdurmak zorunlu hâle gelir. Bu konuda hâlk arasında şöyle bir söz vardır:

“Bismillah diyenler güç bulsun, demeyenler desin

Şükür dersen boş, yemeyenler yesin.

Bismillah dersen kuvvetli olursun, demeyenler desin

Şükür dersen boş, yemeyenler yesin.

Burada demek istenilen öncelikle şükür veya dua ederek yemek yiyenlerin durumuna etki edip müsaade etmemek veya onları yemeği bırakmaya mecbur etmemek içindir.

Su ve çay içme usulü bakımından, Uygurlar ister çay için ister su için bir taraftan tabağın içine doldurup bir taraftan da bunları içmemiştir. Böyle yaparsa su ve çay mekruh olur, diyerek İslami kaynaklarda açıkça gösterilmektedir. Geleneksel Uygur toplumunda yine pek çok kişi suyu ayakta durarak içmekten yasak tutmuştur. Hâlk arasında korunan ilginç bir âdet de şu ki, iki kişinin bir kaptan su içmesi gerekirse biri içtikten sonra diğeri suyu içmeden önce biraz döküp öyle içmişlerdir. Hiçbir zaman onun hemen ardından

içmemişlerdir. Eğer böyle yaparlarsa o iki kişi kavga edermiş. Bu hissi tesir büyücülüğü “karşılaşma yasası” esasında meydana gelen bir inanıştır. Uygurlar çaysever bir millettir. Uygurların geleneksel yemek-içmek âdetinde çay son derece önemli bir rol oynamaktadır. Uygurlar çayı demledikten sonra kâseye koyarken hiçbir zaman demliği yüksek tutup çayı savurarak koymamıştır. Çay koyarken kâsede köpük oluşmasına özellikle dikkat etmişlerdir. Başkalarına sunarken tek elle sunmazlardı. Alanlar da tek eliyle almazdı. Yine bir görüşte kızların kâsesine çay koyarken kızlar kâsesini götürüp vermezse evliliği yürümez, yaşlı bir kız olarak kalırmış. Bu görüş İli Uygurları arasında yayılmış, bunda edep-ahlâk görüşünden başka az-çok sihri terkip de vardır.

Uygurlar meyve yerken temizleyip yemeye önem vermektedir. Meyveyi israf etmekten, atmaktan, çiğnemekten yasak etmişlerdir. Kavun ve karpuz keserken kavun, karpuzun arkasındaki sap kısmını yuvarlak hâlde kestikten sonra bu yuvarlak şeklindeki sapı iki veya dört parçaya ayırıp kesiyorlardı. Eğer onu bütün bırakırsa cinler yuvarlak sapı atıp yuvarlayıp oynar, diye yorumlamışlardır. Uygur diyarından çıkan incir pek ünlü olup Uygurlar incir yerken öncelikle ona iki-üç defa vurup yassı hâlde geldikten sonra öyle yemişlerdir. Vurmadan yuvarlak hâlde öylesine ağzına almaktan yasak tutmuşlardır. İnciri vurarak yemek hakkında «Kıssasü'l Enbiyâ» da şöyle bir rivayet hatırlatılmaktadır: “Âdem ile Havva şeytanın yoldan çıkarması ile yasaklanan yemeklik buğdayı yiyip günahkâr olduktan sonra utandı, buğday karnını ağrıtip abdest alması geldi. Hem çıplaklık utancıyla denk hâlde kaldı. Bununla birlikte Âdem aleyhisselam avretini örtmek için birkaç yaprak sordu, ağaçlar reddedip yaprağını vermedi. Ama incir Âdem ile Havva'nın utançtan kurtulması için yaprağını vermiştir. Allahü Teâlâ incirin bu hediyesi için onu hâlk içinde en aziz meyve yapmıştır. Ancak yaprağını insana izinsiz verdiği için incire çiçeklenmeden meyve verme ve insanlar meyvesini yerken tokatlayarak (vurarak) yeme cezası vermiştir.”¹⁷⁸ Bu bir rivayettir. Gerçekten incir meyvesine vurduğunda onu suyu dağılıp tadı güzelleşirdi. Bunu öylece yemekten çok daha iyidir. Bu duruma yukarıdaki gibi rivayeti sebep göstermek ve böyle bir anlatma hâlk arasında epey derin kök salan bir inanıştır. Hâlk içerisinde yine “Bir şeftaliyi iki kişi eşit şekilde yese o iki kişi aynı hâlde ölür.” diye yasaklı görüş de vardır. Bu son derece hurafe bir görüştür.

¹⁷⁸ Nasreddin Rabguzi: «Kıssasü'l Enbiyâ» Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 3. ay neşri, Uygurca, 24, 25. sayfalar.

Kısacası, yemek yeme usulü yönünden Uygurlarda yukarıdaki gibi yasak âdetleri korunmaktadır. Aslında, yiyecek-içecek tüketme tarzı yönünden Uygurlarda yine bir dizi ahlak görünümü alan sınırlamalar ve tıbbi özellik gösteren sınırlamalar da var olup burada onları kısaca veriyoruz.

5.2.6.3. Yemek Hazırlamaya Dair Yasaklar

Yemek hazırlamayla ilgili yasaklar yemek yasakları ile ilişkilidir. Bizim önceki sayfalarda dile getirdiğimiz koyun ve inek kesildiğinde; gayrimüslümün kestiği, Allah'tan başkasının adı ile kesilen, putların önünde, kutsal diye görülen taşların üzerinde kesilen her türlü sebeple kendiliğinden ölüp kalan ve kesildikten sonra kanı akıtılmayan hayvanların etini yeme yasağını dile getirmiştik. Aslında bunlar da yemek hazırlamaya dair yasaklar kategorisine aittir. Hayvanları keserken yine bazen insanlar sadece bıçakla kestiğinde canı çıkmazsa, tekrar bıçak sürüp öldürülen hayvanın etini yemekten de yasak tutmuşlardır. Bunun için Uygurlar hayvanın kesileceği bıçağı son derece keskin tutarak tek bıçak hamlesiyle birlikte hayvanı kesmeye çalışmışlardır. Ancak keserken tek bıçak darbesiyle boynunu kesip bırakmamışlardır. Öncelikle boyun damarını kesip kanı tam olarak akıttıktan sonra öyle omuriliğini keserlerdi.

Uygurlarda yemeği esasen kadınlar yapmaktadır. Erkekler yemek yapma işlerine karışmaktan yasak tutulmuştur. Kadınlar yine cünüp hâllerde hiçbir zaman yemek yapmamaktadır. Bazı ailelerde âdet gören kadınların yemek yapma işlerine katılmadığı durumlar da vardır. Kadınlar yine yemek mekruh olur, diye düşünerek yemek yaparken başı açık hâlde durmamıştır. Bu yasak yemeğin temiz olmasıyla birleşerek ortaya konulan yasaklama olabilir. Uygur kadınları yemek yapma sürecinde temel işlerde sağ elini kullanırdı. İki elde götürmek ve tutmak uygun olsa da sol elini kullanıp yemek yapmaktan yasak tutmuşlardır. Yine kısmen bazı yerlerde kısır kadınların yemek yapmaktan yasak edildiği durumlar da vardır. Bu iyi dilekte gizlenen kötü hurafeden başka bir şey değildir.

Uygurların uzak tarihe sahip geleneksel tattırma materyali tuz olup Uygurlar çok eski zamanlarda tuzu kullanarak yemeğin tadını eşitlemişlerdir. Eski devirlerde atalarımız tuzu ırımlık nesne, diye düşünüp onu kullanarak ve hâyâtın başka sahâlârında değiştirerek çeşitli âdetleri meydana getirmişlerdir. Uygurlar tuzu kutsal nesne, diye görüp onu son derece aziz görmüşler tuz ile yemin etmişler, tuz karıştırılan herhangi bir nesneye saygı ile bakmışlardır.

Tuz yemeğin önemli terkibi kısmı olduğundan tuz eritmek veya yemekte kullanmak bakımından bir dizi yasaklı âdetler de şekillenmiştir. Uygurlar tuza veya tuz karıştırılan herhangi bir nesneyi çiğnemekten yasak etmiştir. Tuz karıştırılan nesnelere döküldüğü yere büyük-küçük abdest yaparlarsa gözleri kör olur, bereketi elinden gider, diye sihri düşünceye sahiptirler. Bu sebepten tuzu rast geldiği yere dökmez, belli yerlere, insanların çiğnemeyeceği yerlere dökerlerdi. Uygurlar tuzu esasen seher vaktinde ıslatırlardı. Akşam vaktinde tuz ıslatırsa çocuk yeşil gözlü olur, diye akşam vaktinde tuz ıslatmaktan yasak tutmuşlardır. Hâlk arasında yine salı gününde tuz ıslatmaktan yasak edilen âdet de korunmaktadır. Salı uğursuz gün, diye bilindiğinden, tuz gibi kutsal nesneyi o gün ıslatmak iyilik getirmez, diye düşünmüşlerdir. Uygurlar yine tuz ıslatırken temiz su kullanır, hiçbir zaman da et çorbasında veya sıcak suda tuz ıslatmamışlardır. Böyle yaparlarsa çocuğu yeşil gözlü olarak doğarmış. Tuz ıslatırken tuzluğu belli yere bırakıp öyle soğuk su ve tuzu koyduktan sonra kaşık veya yemek çubuğu gibi nesnelere karıştırıp eritirlerdi. Ancak hiçbir zaman elleri ile tuzu karıştırmazlardı. Eğer böyle yaparlarsa “İliği tuzlu.” (İyilik yapsa kötülük görürdü.) olur, diye düşünmüşlerdir. Hâlk arasında tuzun sihri gücü var, diye inandıklarından tuzu bıçakla kurcalarken birine beddua etse, o beddua gerçekleşir, diye bir sihri görüş mevcuttur. Bundan dolayı insanlar tuzu bıçakla kurcalayıp eritmezdi. Eğer bıçakla karıştırarak eritmek gerekse bile başkalarına beddua etmez veya lanet okumazdı. Geleneksel Uygur evlerinde tuzluk insanların ayak altına gelmeyecek yerlere koyulurdu. Tuzluktan tuzu aldıktan sonra tuzluğun ağzını açık bırakıp koymazlardı. Eğer böyle yaparlarsa şeytan tuza idrarını bırakırmış. Yarkent Uygurlarının inançlarında tuzluğun ağzını açık bırakırsa gelinin kayın validesi çok konuşmuş. Uygurlar yine tuzluğu her tarafta gezdirip taşırırsa yeri ısınmazdı çok ev göçürür, diye düşünmüşlerdir. Bu düşünceye göre tuz bir ailenin bereketi ve bahtının sembolüdür. Biz bu durumu Uygurların ev taşırken ilk olarak tuzluğu taşıdığı âdetten düşünebiliriz. Kaşgar bölgesindeki Uygurlarda eğer komşular çarşamba günü tuz sorup istese o evin bereketi gider, diye düşünüp tuzu geçici olarak dahi vermemişlerdir. Uygurlar tandır ve ocakları tuzdan yapılan çamurla yapmıştır. Tandır, ocaklarını kızdırdıktan sonra tandır ve ocakların yüzüne tuz serpmişlerdir. Tuz serperken de genellikle “sepküç” diye adlandırılan kamışın saçağından yapılan küçük süpürge ile serpmişlerdir. Elleri ile serpmekten sakınmışlardır. Eğer tuzu eli ile serperse “iliği tuzlu” olur, diye yorumlamışlardır. Bu şekilde elle tuzu karıştırmamak yasağı ile benzer manada ortaya konulmuştur.

Uygurlar un gibi yemeklikleri de kutsal, diye düşünüp yemek yapma sürecinde yine bir dizi yasaklara önem vermişlerdir. Kadınlar herhangi bir yemeği yapmadan önce elini yıkamadan mutfığa veya kazan başına geçmezdi. Unu tekne veya yalağa alırken başı açık hâlde almaktan, kapıyı açık bırakıp un almaktan yasak etmişlerdir. Yine benzerlik kanunu esasında, kadınlar çuvaldan un alırken çuvalın ortasından oyup alıp çevresinden oyup almazsa unun bereketi kazanıp gider, unun bereketi olmaz, diye düşünmüşlerdir. Eğer unun kepeği ayrılmazsa unu elemek gerekmektedir. Böyle durumlarda, un elediğinde elekte kepeği bırakmazlar, eleği vurup kakmazlardı. Eğer böyle yaparlarsa ev yoksullaşır, diye yorumlamışlardır. Hamur yoğurmak için un alınırken yine akşam vaktinde un almaktan sakınmışlardır. Böyle yaparlarsa unun bereketi olmazmış. Hamur yoğururken ıslak kaba veya yalağa un koyarsa, böyle yapanın çocuğu doğduğunda çocuğun yoldaşı düşmez kalır, diye muska yapmışlardır. Bu ıslak tekne veya yalağın yüzüne unun yapışmasıyla tasavvur edilip ortaya konulan benzetme sihri görüşüdür. Hamur yoğurma sürecinde unu dökmeden yavaşça yoğurmuşlardır. Un hamura dönüştürülürken hamurun yalak veya tekneye dökülüp uygun hâle getirilmesinden sonra yüz üstü çevirip yoğurmaktan, çiğnemekten yasak tutmuşlardır. Eğer böyle yaparlarsa kadının kocası hanımından yüz çevirmiş veya karı-koca anlaşamazmış. Bu Yarkent Uygurları arasında epey üst derecede olan bir hurafe görüştür. Uygur kadınları hamur yoğurduktan sonra hamurun düz yüzünü üst tarafa yöneltip bırakmazdı. Böyle yaparsa yukarıdaki gibi bir sonuç ortaya çıkar, diye düşünmüşlerdir. Uygurların ananesinde hamur mayası ırıklık nesne olduğundan o hamuru mayalamaya yardım etmekle kalmaz yine kut-bereket sembolü niteliğinde de bilinmektedir. Bunun için aileler hamur mayasını kesip bırakmamıştır. Hamur mayası evde kesilip kalırsa derhâl komşulardan geçici olarak alınıp yine zamanında geri verilmektedir. Hatta bazı kişiler hamur mayasını geçici olarak vermeyi yasaklamışlardır. Bu konuda Yarkent Uygurlarında şöyle bir söz var: Eğer bir kişi başkalarından hamur mayasını geçici olarak alıp geri vermeye yetişmeden ölüp giderse insanlar onu “şişerek öldü.” diye sitem ediyorlardı. Bu kesin bir görüş olsa da hamur mayasının çoğalma özelliğini esas alarak ödünç şeyi daha önceden geri verilmesi için yapıldığına kanıttır.

Uygurların meşhur yemeklerinden biri de eriştedir. Erişte hamuru açılarak yapılan hafif, faydası çok olan bir yemektir. Kaşgarlı Mahmut «Divânü Lügâti't-Türk» te eriştenin İskender Zülkarneyn zamanında icat edildiğini dile getirmektedir. Uygurlar erişteyi sererken sofraya, tahta ve merdane kullanmıştır. Bu süreçte de bazı inanışlar vardır. Uygurlar hamur tahtası, merdane, sofraya özel torba dikip yüksek yere koyarak bırakmış, onları ayırmamıştır.

Eğer hamur tahtası ile merdane ayrılırsa bereketi kaçarmış. Yine hamur tahtası ile merdaneyi aldığında veya koyduğunda sert şekilde vurarak kaba bir biçimde almaz, düzgün alıp düzgün koyardı. Yine hamur tahtasıyla merdaneyi dikleyip koyarsa yoksullaşır, diye eğik koymuşlardır. İhtimal olarak böyle yapılmazsa hamur tahtası ve merdaneye yapışan un kalıntılarının yere düşmesi ve çiğnenmesi mümkündür. Merdanenin yine kocaya benzetildiği durumlar da vardır. Mesela, Uygurlar kızlarını merdane ile vurmak veya merdaneyi kötü görürlerdi. Böyle yaparlarsa kız çocuk talihsiz olur, eş çıkmaz oturup kalır, diye düşünmüşlerdir. Bunda merdanenin evli kadınlara sembol edilmesi gizlenmekte, bununla kızlara vurulduğunda kötülüğün alameti, diye bilinmektedir. Uygur kadınları iki yemeklik aşı çiftleyip yemekten yasak etmiştir. Böyle yapmayı Eşmiş Fatıma'nın sünnetine yaramaz, diye düşünmüşlerdir.

Hâlk rivayetlerinde Eşmiş Fatıma'nın yaşlıları (yani Hz. Ali'nin diğer hanımları) yukarıdaki gibi şekilleri ve nitelikleri ile Fatıma'dan sünnet olarak kabul etmişlerdir. Uygurlar yemek konulan sofrayı da tılsımlı nesne, diye görmüşlerdir. Söylediklerine göre sofrayı yıkamamak da Fatıma'dan kalan sünnet olup eğer sofrayı yıkayıp bırakırlarsa o evde bereket olmazdı. Bundan dolayı Uygur kadınları sofrayı temiz tutmuş, yıkamamışlardır. Yıkamak gerekirse, ancak Ramazan ayında yıkamışlardır. Uygurlar yine sofrayı kuru bırakmamıştır. Mümkün olduğunca az-çok un ile (unlayıp) bırakmışlardır. Yapılmazsa sofraya kuru olur kalırmış. Yine sofrayı silkelemekten de yasak etmişlerdir, böyle yapılırsa da bereket sofradan ve evden dağılıp gidermiş. Uygurlar sofrayı alıp bırakırken düzgün alıp düzgün bırakırdı. Atarak bırakmaktan veya yere atıp koymaktan yasak tutmuşlardır. Hoten Uygurlarının görüşüne göre sofrayı atan kişi vefat ettiğinde konulduğu tabutu götürenlerin elinden düşmüş. Kadınlar sofrayı kullandıktan sonra mümkün olduğunca kendisi toplayıp kendisi yerine koyardı. Eğer herhangi biri sofrayı kurup kullanırsa ve ikinci kişinin onu toplaması gerekirse “Sofranın sahibi düğüne gitmiş.” davetten sonra toplanır. Böyle söylemenin sebebi şu ki sofraya bir evdeki bereket sembolüdür. Onun değiştirilerek götürülmesi bereketin değişip gideceğini haber vermektedir. “Düğüne gitmek” demek ise sofraya sahibinin hâyâta olup olmadığını, düğünlerde memnun-sevinçli bir şekilde gezebildiğini deminki tasavvurdaki kötü duruma karşı bir sebep kılıp ortaya koyulan önünü alma, tedbirdir. Uygur kadınları yine ekmek bakmak için kullanılan gezne, eldiven gibi nesnelere temiz saklamışlardır. Toz-toprak kondurmamak için özel torba dikip öyle korumuşlardır. Yarkent Uygurları arasındaki bir âdetle eldiveni yamamaktan yasak edildiği âdet vardır. Söylediklerine göre eldiveni çok yamarsa kız çocuğu evlendikten sonra

kocasının evinde durmazmış ve ekonomik zorluk sebebiyle anne-babası ona destek olup kavga çıkarmış. Bu da benzerlik esasında şekillenen hurafe bir görüştür.

Uygurlar yine kazan, kaşık-çubuk, yemek takımı, kazan konulan altlık gibi aletlere hürmet edip onları atlayıp geçmekten, çığneyecek işlerden yasak etmiştir. Kazanı atlarsa ayağı hastalıklı olur, kazan karasından atlarsa leke bulaşır (Sebepsiz iftiraya ve vebale kalırdı, demek.) kazan konulan altlığı (sütun) atlarsa veya tekmelerse çocuğunun kulağından irin akar, diye yorumlayıp yemek aletlerine hürmetsizlik sayılan böyle hareketleri yasak etmişlerdir. Uygurların inancında yine kazan sapıyla kırılırsa o evden bereket gidermiş. Kapağının üzerinde bir şey keserse çocuğu dilsiz olur, demişler; bıçağı kazana sürüp bilememişlerdir. Çinilerin alt tarafı ile veya bileği taşı ile bilendiği âdet vardır. Bu âdetlerin çoğu hurafe âdetlerdir. Onun esası ilkel düşünceye has hissi sihir içerisindeki “benzerlik” kuralıdır. Bazıları (mesela, kazan kapağı üzerinde bir şey kesmemek) tecrübevi özellik gösteren âdetlerdir. Uygur kadınları için kazanları temiz ve kuru tutmak terbiye görmenin ifadelerinden biri olup kadınlar mümkün olduğunca kendi kazanlarını temiz, düzenli, kuru tutmaya gayret etmişlerdir. Yemek yapılan yerin durumuna göre bazen de bir kadın tabiatı hakkında bazı genel çıkarımlara varılıyordu. Hâlk arasında kadınları kazanlarını temiz ve kuru tutmakla ilgili söylenen şöyle bir yasaklama vardır: “Hangi kadın kazanı ıslak tutarsa öldüğünde kabrinden su çıkardı.” Gerçi kazanı nemli tutmak ile bir kadın için kazılan kabrin toprak koşullarının nemli olması sebebiyle su çıkması arasında mükerrer bir ilişki olmasa da ancak benzerlik görüşü esasıyla ortaya konulan böyle bir yasaklama kadınlar için “Delîği ıslak tutma.” diyen öğütten daha fazla bir etki göstermektedir. Uygur kadınlarının yemek işleri geleneğinde yemek takımları-çubukları temiz-düzenli tutmaya dair âdetler vardır. Yemek kapları-çubuklarını temiz şekilde yıkarken yere çok su sıçratmamayı talep etmişlerdir. Söylediklerine göre eski zamanlarda bir insan bir kişinin kızını emrine almak isterse öncelikle o kızı beyaz bez, kâğıt üzerinde yemek takımlarını yıkamakla sınırmış. Eğer kız yemek takımlarını yıkama sürecinde su sıçratırsa, su damlaları beyaz kâğıt üzerine kolayca belli olur, kız sınavdan geçemezmiş. Bu bir dokuma hikâye olsa da ancak buradaki mesele kız-kadınların yemek takımlarını temiz yıkama, kazanları ıslak tutmamasının ve terbiye gördüğünün bir belgesi niteliğindedir. Uygur anneleri kızlarının yemek takımlarını yıkarken şarkı söylemesini sert şekilde yasaklamıştır. Böyle yaparsa “yalaka olur” veya “kayın validesi çok konuşkan olur” diye kızlarını korkutup böyle şekillere engel olurdu. Çocuklarının yemek takımların vurup oynamasını, yemek çubuğu (çatal-çubuk) veya kaşıkları yemek takımlarına vurmasını (yemek zamanı veya âdetteki zamanlarda)

yasaklamışlardır. Böyle yaparsa evde kavga çıkar, diye sihri düşünceye sahiptirler. Yemek takımları yıkandıktan sonra peçete ile temizce silinip serip kurutulmaktadır. Ayırıp bırakmaktan yasak tutmuşlardır. Eğer böyle yaparsa kadının doğumu zor olurmuş. Bazı ailelerde yine yukarıdaki kurala dayanan hurafî görüş boyunca erkekler yemek yerken yemek tabaklarının (böyle yemek tabakları diğerlerinin tabağına göre derin olması ile ayrılmaktadır) üstüne kazan kapağı örtmekten yasak tutmuşlardır. Çünkü hâlk inancında bütün yemeklik aletler kadınlara vekillik eder, böyle eşyalar erkeklerin tabağının üzerine konulursa o evde erkeğin sözü geçmez, hanımından korkan biri olurmuş.

Uygurlar mantıyı büzüp dizerken düzenli ve sık dizmeyi önemli görmekte-dirler. Karışık dizmekten, seyrek dizmekten yasak tutmuşlardır. Eğer böyle yaparlarsa o kişi öldüğünde namazına az insan gelirmiş. Cenaze namazına insanların az gelmesi hâlk nazarında iyi bir durum sayılmamaktadır. Bundan dolayı mantıyı seyrek dizmek sanki cenaze namazına az kişi gelmesiyle benzetilerek tasavvur edilmiştir. Yarkent Uygurları arasında mantıyı büzüp kazana koyduğunda tek koymazlardı, daha çok çift çift koymaya dair bir âdet vardır. Yine bu görüş üzerinden eğer büzülen mantıları kazana çift çift koyup sofraya veya tahtada artan mantı çift olursa değerli, tek olursa kötülüğe yorumlanmıştır. Bu hâlkın düğün-dernek, karı-kocalık ve ailevi işlerinde çift sayıyı değerli gördüğünü ifade etmektedir. Uygurlarda pişen yemeğin tuzuna ve tadını bakarken onu aynı anda iki kişinin tatmasını kötü gören durum da var olup bu belki insanların tatma duygusunun aynı olmaması sebebiyle yemeğin tuz-tadı hakkında ortaya çıkan tartışmaları engellemek için uydurulan bir tür âdet olsa gerek.

Odun, ocak ve tandır gibi nesnelere ait Uygurlarda yine bazı ırıklık görüşler vardır. Uygurlar ocağı temiz tutarlardı. Özel olarak ocak başını, tandır başını süpürdükleri küçük süpürge olurdu. Uygurlar ister kasten olsun isterse bilinçsizce olsun ocağın mañliyini (başını-alın) çiğnemezdi. Böyle yaparsa çocuğunun burnu düşük olur, diye yorumlamışlardır. Aslında bu ocağı korumak için uydurulan bir öğüttür. Yine ocağı tekmelerse ayağı hastalıklı olur, ocağa su serperse, ocak başından atlarsa ruhlar beddua eder, diye yorumlamışlardır. Yine ocağa kazan asarken kazanın kulpunu kapıya yöneltip bırakırsa ev içinde ölüm-yitim olurdu, diye yorumlamışlardır. Bu yasaklar eskiden kalan âdetlerin bütünüdür. Buna benzer hurafe yasaklardan yine geceleyin odun keserse doğacak çocuğu aksak olur, deyip, parça odunu yakmadan önce düğünü bozulur, diye düşünüp yakmak için eve götürülen odunu götürmeyenlerin doğacak çocuğu ters doğar, diye

düşünerek odunu aykırı (kalın tarafın sonra budaklı tarafını önce koyma durumunda) yakmaktan yasak edilen durumlar da vardır. Bunun az bir kısmında gerçekten kolaylıktan dolayı yapılırsa da çoğu sihri görüşten ortaya çıkan hurafedir. Bazı kişilerin görüşüne göre ocakta yanmayıp kalan yarım odunu ocak başına alıp bırakırsa o kişi borçtan kurtulamazmış. Aslında yanmayan odunu ocak başına bırakmak, ocak başını kara etmenin dışında yine evi de is-duman ederdi. Bu durum gizlenilerek böyle bir neticeyi bu harekete engel olmak için vasıta ederek ve yarım yanan odunu yere alıp üzerine su koyup korunu söndürüyorlardı. Yemek pişip kazanı ocaktan indirdikten sonra derhâl kapağını örtüp yemeği az çok dinlendiriyorlardı. Eğer böyle yapmazsa yemek muradına ulaşamaz, yemek dinlendirilmezse o ailedeki insanlar rahat etmez, kavga eder, diye yorumlanmıştı. Buradaki “murada ermek” yemeğin dinlenip biraz soğumasını, koyu-sulu kısmının karışmasını belirtmek, yine yemeğin gerçekten piştiğini göstermektedir. Böyle yapmak gerçekten de yemeğin tadı için yararlıdır.

Uygurlar ekmeği pişirirken tandır başı ve etrafının düzenli ve bakımlı olmasını iyi görmüştür. Herhangi bir bilinçsizlik sebebiyle ekmeğin bereketli olmaması mümkündür. Uygurlar küçük çocukların ve “kötü gözlü” insanların tandır başına gelmesini yasaklamıştır. Uygurlarda ocakta ekmeği kadınlar pişirir, erkekler pişirmemiştir. Ancak tandırda ekmeği pişirmek nispeten zor bir iş olduğundan erkekler de kadınlar da pişirirlerdi. Kadınlar ekmeği pişirirken erkekler tandır başında çömelip otursa aynı şekilde ekmeği de düşüp gider, diye düşünüp bu şekilde oturmaktan yasak tutmuşlardır. Yine âdet döneminde kadınlar tandır başına çıkarsa tandırın yüzü ısınır ekmeği pişmez, diye düşünmüşlerdir. Yukarıdaki iki yasak cinsel organı ve âdet kanını kirli diye görmenin esasını oluşturmaktadır. Kısacası, tandırda ekmeği pişirirken “kirli insan” olarak görülen herhangi bir kişinin tandır başına varıp pişirilen ekmeğe bakması yasak edilmiştir.

Yemeğin suyuna tuz karıştırılması sebebiyle, Uygurlar onu dışarıya düzensiz dökmez, israf etmemişlerdir. İnsandan artanı hayvana verir, hayvandan artanı öylece insanların çiğnemeyeceği yerlere dökmüşlerdir. Yemek suyunu yola, kan akan yere dökmekten, kirli şeylerin yıkandığı pis suyla karıştırıp dökmekten, yemek suyu dökülen yerlerde ihtiyacın gidermekten yasak tutmuşlardır. İnsanlar tuz karıştırılan yemeğin suyunun döküldüğü çukur veya hayvanların yiyecek yediği yemlik yani yalağı çiğnemez, atlayıp geçmemişler, üstüne veya etrafına büyük-küçük abdestini yapmaktan yasak tutmuşlardır. Böyle yapılmazsa abdestini yapanın cinsel organında iltihap çıkar, diye yorumlamışlardır.

Yukarıdaki yemek-içmeye ait yasaklar, yemek-içmek usulüne ait yasaklar ve yemek yapmaya ait yasaklar gibi üç konu altında bütün sınırlamalar; yenilmemesi ve içilmemesi gereken yemekler, yemek yerken uyulması gereken şekiller, yemek yapmaktaki ırımlık görüşler Uygurların yemek-içmek kültürünün âdet karakterini alan genel şekilleridir. Elbette, yukarıdakilerin dışında ilmi olarak sağlığını koruma noktasından ortaya konulan pek çok gerçek sınırlama ve kaide görünümü alan usuller var olup bunlar örf-âdet kategorisinde olmadığı için üzerinde durmadık. Yukarıda tahlil edilen yasak âdetlerinden görmek mümkün ki bu yasakların geliş kaynağı çok çeşitli olup pek çoğuna önemli ölçüde hurafe faktörler sinmiştir. Bugün Uygurların yemek-içmek yapısında ve âdetinde epey büyük değişimler meydana gelmiştir. Pek çok yemek türü, yemek yeme usulleri yürürlükten kalkıp yeniden yemek türleri ve yemek yeme tarzlarını meydana getirilmiştir. Bu durumu takiben yemek-içmek yasakları üzerine yapılan incelemedeki amaç, işte bu ilginç örf-âdetler içinden atalarımızın ilmi beslenme usullerini ve beslenme ahlakını propaganda hâline getirip, kelimeler, mizaç, ihtiyaç, vakit-fasıl ve sayı-nitelik üzerinden beslenme âdetini olgunlaştırma, yemek-içmeye ait örf-âdetler içerisindeki hurafe terkipleri çıkarıp atmak, yemek yeme meselesine yönelik hâlkın aklında uygun hâle gelen, bilimselleşen fikirleri şekillendirmekten ibarettir.

5.2.7. Kılık-Kıyafet ile İlgili Yasak Âdetleri

Kılık-kıyafet medeniyetin bir tür ifadesidir. Kılık-kıyafet kültürü insan ile doğal çevre ve toplumsal çevre arasındaki karşılıklı alaka ve tesirler devamında meydana gelen gelişmelerdir. İnsanlar, doğa ile uyumlu hâle gelmesi ve onu itaat altına alma sürecinde yavaş yavaş giyecekleri giymeyi öğrenmiştir. Eskilere dayanan toplumsal gelişme sürecinde insanlar sadece giyecekleri vücudunu soğuktan korunmak için giyip kalmamakla birlikte kılık-kıyafet ile bedenini süsleme, bunun üzerinden kendilerinde oluşan estetik görüşü ve memnun olma isteğini ifade etmeyi de öğrenmiştir. Toplumsal gelişmeyle insanlar, kılık-kıyafet üzerinden toplumsal çevre ve mertebesini ifade edip etmediğini gözden geçirerek kılık-kıyafetin toplumsal belge ve sembol olması gibi özelliklerini de meydana getirmişlerdir. İnsanlar yine kılık-kıyafet materyalleri ve onu kılık-kıyafetle değiştirme

tekniğini keşfedip kılık-kıyafetin gerçek değerini gün geçtikçe iyi hâle getirmiştir. Bununla birlikte kılık-kıyafetin şekli, onu giyme uslûbu ve diğer yönleriyle ilgili toplumsal ölçü-kalıplar (mesela, kılık-kıyafet alışkanlığı, kanunu, yasakları gibi) şekillenmiştir. Gerçi farklı devirler ve farklı milletlerin kılık-kıyafetle ilgili toplumsal ölçüleri çeşitli olsa da ancak onların hepsi böyle kültür çevresi içerisinde yaşayan her insanı belli yönlerden dizginlemiş, aynı şekilde bu kişilerin estetik anlayışını, his-duygularını ifade etmiştir. Aşağıda Uygurların kılık-kıyafet âdetlerini birleştirip, Uygurların kılık-kıyafetle ilgili yasaklı âdetlerini kılık-kıyafetlerinin rengi, materyalleri, tarzı, giyme usulü, koyma usulü ve yıkama-dikme usülleri gibi noktalar üzerinden değerlendirdik.

5.2.7.1. Kılık-Kıyafetin Rengiyle İlgili Yasaklar

Renk Uygurların nazarında gerçekten açık sembollü bir manaya sahiptir. Renklerin aynı olmamasına bakarak kılık-kıyafetlerde yukarı-aşağılık, kut veya uğursuzluk, güzel-çirkinlik, düşünceleri ifade edilip çıkarılmıştır. Bundan dolayı Uygurlar tarihten bu yana birkaç rengi yüceltmiş, bu renkteki bütün nesnelere güzel görmüş ve meyletmıştır. Bununla birlikte aynı zamanda bazı renklere kötü ve uğursuz diye bakarak o renkteki kıyafetleri giymekten yasak tutmuşlardır. Bundan başka Uygurlar renklerle ifade edilen cinsiyet farkı meselesine önem verip erkek-kadınlar arasında belli renklerdeki kıyafetleri giyme bakımından da bazı sınırlamaları meydana getirmişlerdir. Böyle yasaklar Uygurların eskiden beri belli dinler etkisinde hem de kendi coğrafi çevre-koşulları etkisinde belli renkleri yüceltme görüşünün aksi niteliğinde kılık-kıyafet sahasına sinmiştir.

Uygurlar tarihten beri ak rengi baht-talih, güzellik, temizlik, alicenaplık...ın sembolü niteliğinde tanımlayıp yüceltmişlerdir. Aynı şekilde yine gök (mavi) rengi eski Şaman inancı ile birleştirerek güzellik ve talihin hem de ilahi görünümün sembolünü haber verme niteliğiyle yüceltmişlerdir. Kırmızı (kırmızı) rengi ise güzelliğin, memnuniyetin, baht-saâdetin, kalbin sembolü diye; sarı rengi bolluk-verim, zenginlik ve alicenaplığın sembolü diye; yeşil rengi hâyâtın, dinçliğin ve verimliliğin sembolü diye tanımlamışlardır. Kara rengi ve diğer ağır, soğuk renkleri bazen kötülüğün sembolü niteliğinde de tanımlamışlardır. Fakat genel durumdan bakıldığında renklerin iyilik ve kötülükten haber verme özelliği sabit bir şekilde sahip olmayıp belki o nispi bir durumdur.

Dinî inanç sebebiyle Uygur erkekleri ile kadınlarının kılık-kıyafetinin renginde açık farklar şekillenmiştir. İslami kaide boyunca, Uygurlarda erkekler kırmızı renkli, tok sarı renkli veya rengi açık, çiçek desenleri büyük kıyafetleri giymekten yasak tutmuşlardır. Erkeklerin kıyafetlerinin mümkün olduğunca soğuk ve ağır renklerde olması vurgulanmıştır. Giyiniş yönünden erkeklerin kadınlara benzemesi (ister kasten olsun isterse bilinçsizce bir şekilde olsun) kadınlar gibi tok ve parlak renkteki giyecekleri giymesi sert biçimde ayıplanmıştır. Uygur kadınları rengi açık, çiçekli veya nakışlı kumaşlardan yapılan giyecekleri giymeyi güzel görmüşlerdir. Özellikle kızlar ve genç kadınlar renkli kıyafetleri giymeyi çok sevmektedir. Kaşgarlı Mahmut da Uygur kadınlarının renkli giyisiler giymeyi güzel gördüğünü o devirdeki şöyle bir hikmet ile toparlamıştır: “Beğenilsin derse, kırmızı giyer, yaranayım derse yeşil giyer.”¹⁷⁹ bu tür ananeler de bugüne kadar Uygur kadınları arasında sürekli olarak devam edip gelmiştir. Ancak bazı kadınlar arasında sarı kıyafetler giymenin yasak edildiği durumlar vardır. Onlara göre “Sarı kıyafet giymek gönlü kaygılanırdı.” diye düşünmüşlerdir. Aynı şekilde yine “Eşmiş Fatıma’nın rakibi sarı kıyafet giyermiş.” diyen görüş sebebiyle de tok sarı, sarı renkteki giyecekleri giymekten yasak tutmuşlardır.

Uygurlar kılık-kıyafetlerinin rengini yine merasimlerin karakterine bakarak değiştirmiştir. Genellikle ölüm-yitim, nezire-çırağ gibi kaygılı faaliyetlere kırmızı, sarı, yeşil gibi açık renkteki giyisileri giyip katılmazdı. Belki kara, gök (mavi-koyu mavi) ve beyaz renkli giyisileri giyip gitmişlerdir. Böyle durumlarda rol oynayan renkleri yüceltmek görüşü değil, belki renkle ifade edilen hâlleri temel almaktadır. Düğün-evlilik, ziyafet gibi törenlerde giyilen kıyafetlerin rengine özel sınırlama koyulmasa da ancak kaygı görünümü veren aşırı kara, aşırı sarı üstbaşları giymekten yasak edilen işler sayılmıştır. Kılık-kıyafetin rengi yine insanların yaşının büyüklüğü ile de ilişkili olmuştur. Mesela, Uygurlar bebeklere giyim-giyecek yaparken kız veya erkek bebeklere aynı renkteki kumaşları kullansa da ancak onların çocukluk dönemlerinden itibaren iki cinsiyetin farklı renklerde giyinmesine önem vermenin dışında, yine yaşının büyüklüğüne bakarak giyeceklerin rengini seçmişlerdir. Bilhassa yaşlanmış kişilerin gençler gibi rengi açık kıyafetleri giymesi kötü görülmüştür. Bundan dolayı ister erkek olsun ister kadın olsun yaşlanmış ise esasen beyaz, kara, gök, gri... gibi ağır, soğuk renkteki giyecekleri giymişlerdir.

¹⁷⁹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay birinci neşri, 1. cilt, 512. sayfa.

Sonuç olarak, Uygurların kılık-kıyafetinin rengine olan görüşü ile dinî dönemlerin değişmesi ile ilişkilidir. Uygurların renkleri yüceltme görüşü ile dinî inanç ve dönem arasındaki ilişkiyi sabit bir formül ile ifade edecek olsak da ancak Uygurların nispi hâldeki ilkel inanç ve Şamanizm devirlerindeki beyaz ve gök renkleri yüceltmesi, Buda dinî devrinde sarı rengi yüceltmesi, Mani dinî devrinde beyaz rengi yüceltmesi, İslam dinîne inanmasıyla yeşil rengi yüceltmesi yine yeşil renge bağlı olarak kara rengi de yüceltmesi gibi durumları tasavvur etmemiz mümkündür. Devirlerin gelişmesiyle giyecek renklerinin her çeşit olması, dış kültürlerin etkisi ve bireysel özgürlük duygularının büyümesi ile bugünkü devirde, şehirlerdeki bazı kişiler arasında kılık-kıyafetin rengine yönelik pek çok bölümde yasaklı âdetleri umursamadıkları daha yeni durumlar baş göstermiştir. Bununla birlikte bazı kişiler grup içerisinde geleneksel âdet ve akideye aykırı hâlde kılık-kıyafetin rengindeki çok çeşitliliği kovalayıp dış kültür şekillerini taklit ettikleri gibi durumlar da mevcuttur. Ama köy-kışlaklardaki Uygurlar, kıyafet renginin seçilmesine hâlâ özel önem vermektedirler.

5.2.7.2. Kılık-Kıyafet Materyalleri ile İlgili Yasaklar

Uygurlar tarihten bu yana en çok kullanılan kıyafet materyali deri ve yündür. Eskiden en meşhur Uygur giyimleri yün ve deriden yapılmış, Uygurların deri ve yünden yapılan giyimlerini giyme tarihî çok eskidir. İslamiyetin öncesi-sonrasında yün ve deriden yapılan giyecekleri giymeyi devam ettirse de ancak İslamiyetten sonra haram hayvanlar, özellikle haram ev hayvanlarının derisi ve yününden yapılan kıyafetleri giymek yasaklanmıştır. Bütün eşek, katır, köpek gibi hayvanların derisi ve yününü kullanmaktan yasaklanmışlardır. Ama bazı durumlarda, bel ağrısı hastalığına maruz kalındığında insanlar köpek derisi sıcaklığının güçlü koruma rolüne dayanarak ondan ciltke dikip giymiş veya kışlık paltonun içine astar yapıp giydikleri durumlar da mevcuttur. Uygurların giyim-giyecekte kullandığı yün ve deri ise esasen koyun, inek, deve ve keçileriden alınmaktadır. Ama İslam dinindeki yasaklamalar nedeniyle boğularak ölen, asılıp ölen, kanı çıkmadan haram olup ölen yukarıdaki gibi helal hayvanların derisinin de yine kılık-kıyafette kullanılması yasaklanmıştır. Bugün Uygurlar hâlâ yukarıda yasaklanan materyallerden kıyafet giymekten yasak tutmaktadır.

Uygurların en eski geleneksel kılık-kıyafet materyallerinden biri de ipektir. Uygur ipeklerinin türü çeşitli olup bunlar içerisinde atlas, ak ipek ve diğer aynı tür renkteki ipekler

çok meşhurdur. Uygurlar ipekçilik ile meşgul olduğundan ipek kumaşlardan kıyafetler giymiştir. Ancak İslam dininin şartlarında ipek giyecekler kadın cinsine has olup erkeklerin onu kullanması yasaklanmıştır. İslam dininde erkek cinsiyetindekilerin altın süs-ziynetleri takmasının (kullanması) yasaklanması dışında, yine ipekten dikilen giyecekleri giymesi de yasaklanmıştır. Hz. Muhammed peygamberin bir hadisinde şöyle denilmektedir: “Enes İbni Malik reziyallahu enhû diyordu: Peygamber aleyhisselam şöyle demiştir: Bu dünyada ipek kumaştan giyisiler giyenler ahirette ipek giyisileriden mahrum kalırlar.”¹⁸⁰ «Kuran» da da cennet ehlinin ipek giyisileri giyeceklerini hatırlatmakta, erkeklerin cennette ipek giyisiler giyebilmesi için onların bu dünyada ipek giyisiler giymekten yasak tutulması şart koşulmuştur. İpekten dokunan kıyafetler genellikle yumuşak, güzel olup vücudu rahatlatmaktadır. O yine giyeni letafetli, nezaketli göstermektedir. Bu sebeplerden İslam dininde erkeklerin cesaretli, sert kemikli ve hâkim bir cisimlendirmeye sahip olması göz önünde tutulup erkeklerin onu giymesi yasaklanmıştır. Uygurlar İslam dinine inanmakla birlikte erkeklerin ipek kıyafetler giymesini yasak etmiştir. Hatta Kaşgarlı Mahmut «Divânü Lügâti't-Türk» te “bal” sözünü izah ederken şöyle bir şiiri örnek göstererek ipek giyimleri giymenin kötü bir durum olduğunu açıklamaktadır:

Şeytan seni karşısına alıp bal tuttu,

İpek giydin, düşünmedin, akılsız oldun.¹⁸¹

İslam dininin şartlarında erkekler ipek giyisileri giymekten kesin olarak yasaklanmıştır. Netice olarak atlas gibi ipek kumaşlardan yapılan giyimler Uygur kadınlarının özel millî giyimi olmuştur.

Bundan başka yine teknik sorunlar veya esenlik de göz önünde tutularak meydana getirilen kılık-kıyafetin materyallerine ait yasaklar var olup onların çoğu âdet karakterindeki yasaklama olmayıp tecrübe karakterindeki yasaklamalar diye onları yasak örf-âdet olarak görmek de olmazdı. Aynı şekilde burada onları dile getirmedik.

¹⁸⁰ Muhammed Fuad Abdalbaki: «Hadis-i Şeriften İnci-Mercanlar», Abdullacan Kerim tercümesi, Şincan Halk Neşriyatı, 2003 yılı, 12.ay neşri, Uygurca, 505-sayfa.

¹⁸¹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânü Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay birinci neşri, 3. cilt, 213. sayfa.

5.2.7.3. Kılık-Kıyafet Tarzı ile İlgili Yasaklar

Herhangi bir milletin kılık-kıyafet kültüründeki fark büyük ölçüde kılık-kıyafetin tarzıyla ifade edilmektedir. Kılık-kıyafet âdetinin şekillenmesi insanların yaşadığı çevre ile özellikle kelime ortamı ile sıkı ilişkiye sahiptir. “Her milletin kullandığı kılık-kıyafet içinden biz doğal çevre ile kelime ortamının kılık kıyafetlerin tarzını hem kullanma değerine yönelik büyük roller oynadığını görebiliriz. Soğuk kuşak ve ılıman kuşak bölgelerinde hava soğuk olduğundan dört mevsime uyumlu dikilen kılık-kıyafetlerin nüshâlârı ve tarzları çok çeşitli, materyal kullanma ve dikme yönünden de incelik gerektirmektedir. Vehâlenki, sıcak kuşakta yaşayan millet ve hâlkların giyim nüshâlârı ve tarzları havanın ılıkılığı sebebiyle biraz daha sade dikilse de çok mürekkep değildir.”¹⁸² Uygurlar soğuk kuşak ve ılıman kuşakta olağanüstü coğrafi şartlarda yaşarken çok eski zamanlardan itibaren kılık-kıyafetlerin şekli ve tarzına da pek önem vermiştir. İster baş giyimi olsun isterse ayak giyimi olsun hatta üstbaş giyimleri olsun Uygurların geleneksel kıyafetlerini kışlık kıyafetler, yazlık kıyafetler ve ilkbahar-güzlük kıyafetler, diye üç türe ayırabiliriz. Yukarıdaki türlere uygun olarak herhangi bir mevsimdeki kıyafetlerin materyal, rengi, tarzı belli yönlerden farklılaşmıştır. Kılık-kıyafet tarzıyla ilgili yasaklar kılık-kıyafetin dikilme şeklini kendi içine alan inanışla ilişkili âdet hadiseleri olup, o kılık-kıyafetlerin tarzıyla ilgili teknik sorunları kendi içine almaz. Bunun içinde en önemli olan iki nokta kıyafetin vücudu örtme derecesiyle ilişkili yasaklar ile cinsiyet, yaş, meslek farkına dayanarak şekillenen giyim tarzındaki yasaklı âdetlerdir.

Uygurlar inandıkları dinlerin hepsinde hemen hemen vücudu tam kapatmak teşebbüs edilmiş, hatta İslam dininde kadınların yarı çıplak, şeffaf kıyafetleri giymesi kesin olarak yasaklanan bir iştir. Asırlar boyunca Uygurlar kıyafetlerini bütün ve tam giymeyi insani fazilet, ahlak ve hâyânın en önemli belgesi, diye görmüş ve kadınlar yüzünü ve el bileğini kapatan kıyafetleri giymişlerdir. Erkeklerin kısa iç giyimleri ile dışarıda (hatta ev içinde) yürümesi kötü karşılanan bir iş olarak sayılmanın üstüne, bu açıdan kadınlara konulan talepler daha fazla sert olup vücudun herhangi bir azasını, eğri, çizikli, açık, göz atılabilen dar kıyafetler, kalça veya bacağın açılabilceği için kısa kıyafetler, kolsuz kıyafetler, göğsün açılabilceği kıyafetleri giymek sert biçimde yasaklanmıştır. Kısaca, vücudu tam

¹⁸² Cav Pin, Lü Yihualar düzenleyen: «Kılık-Kıyafet Psikolojisi Hakkında Genel Beyan» Çin Dokumacılık Neşriyatı, 1995 yılı, 9.ay birinci neşri, Çince, 172. sayfa.

kapatmayan herhangi bir tarzdaki kılık-kıyafetleri giymek kadınlar için yasak olarak sayılmaktadır. Buna uygun olarak, Uygurlar giyim kesiminin geniş, daha uzun olmasını iyi görmektedirler. İslam dininde kadınların giyiminin tam olmasının talep edilmesinin dışında yine erkeklerin giyiminin de çok uzun olmaması belirtilmiştir. Kıyafetlerin uzun olması onu giyende övünç ve kibir duygusunu harekete geçirdiği için ister gocuk gibi dış giyimler olsun isterse iç giyimler olsun onların uzunluğunun ayak aşğını geçmemesi istenmektedir.

İnsanların toplumdaki yeri, yaptığı meslek-işi, cinsiyeti, yaş büyüklüğü ve toplumsal yetkisinin farklılığına bakarak kılık-kıyafetlerinin tarzı yönünden de belli yasakları yerine getirmiştir. Özellikle bunun içerisinde cinsiyet farkı üzerinden şekillenen yasaklar gerçekten çok ve katıdır. Uygurlar çocuklarına küçüklükten başlayarak kılık-kıyafeti erkek-kadın cinsiyet ayrımı boyunca farklı giymeyi öğretmiş, bütün Uygur giyimlerinde çok açık şekilde cinsiyet farkı belirtilmiştir. Böyle farkları sağlamlaştırmak sebebinden erkeklerin kadınlara göre kıyafetleri giymesi veya kadınların erkek tarzında kıyafetleri giymesi, toplumun büyük ayıbına uğramışlardır. Kılık-kıyafetin tarzı, kıyafetlerin yaka-kollarının geniş-darlığı, düğmesinin sayısı ve yerleştirilişi, eteğin ve cebin şekli, belin, göğüs kısmının geniş-darlığı gibi taraflardan açıklanmıştır. Bu yönden bakıldığında, yaka ucunun yuvarlak olması, kolunun dar olması, düğmesinin palto-gömleklerin sol etek, düğüm kısmının sağ etekte bulundurulması, ceplerinin eğik hâlde kesilmesi, belin daha dar, göğüs kısmının daha geniş olması, iç giyiminin önünde yırtmaç olmayıp yanda olması veya olmaması... gibi kadın giyim tarzının özelliği olup bunların aksi olanlar erkek giyim tarzının özellikleri olarak sayılmıştır. Demek ki, böyle en temel işaret-nişanlarının karışması giyim tarzındaki cinsiyet farkında yatan yasaklı olaylardır. Bunlardan başka, Uygur kadınları evlendikten sonra bütün beden süslerini değiştirmekle kalmayıp yine giyim tarzlarını da belli yönlerden değiştirmiştir. Demek ki, evlenmeyenlerin evlenenlerin giyim tarzlarını seçmesi evlenenlerin de önceki belli tarzdaki giyimlerini giymesi yasaklı iş sayılmaktadır.

5.2.7.4 .Giysi Giymek ile İlgili Yasaklar

Uygurlar giysi giyme yönünden de bazı yasaklı kaidelere uymuştur. Genel olarak bakıldığında kıyafet giymeye ait yasakların çoğu kısmı hurafe görüşlere dayanarak şekillenmiştir. Az bir kısmı da dinî yasaklamaların kılık-kıyafete yönelik kısmıdır.

Uygurlar kıyafetlerini giyerken sağdan başlamaya özellikle dikkat etmiştir. İslam dinindeki belirlemeler boyunca genellikle iyi işleri sağ taraftan başlayarak yapmak gerekmektedir. Böyle yasaklı sınırlamaların İslami esası var olup Hz. Muhammet peygamberin hadislerinde ayakkabı giyerken sağ taraftan başlamayı çıkarırken de sol ayağını önce çıkarmayı diğer giyimlerini giyerken de sağ taraftan başlamayı talep edilmiştir.¹⁸³ Buna uygun olarak Uygurlar, herhangi bir kıyafeti sol taraftan başlayarak giymeyi yasak tutmuştur. Uygurlar çocuklarına küçüklükten başlayarak öncelikle sağ ayağıyla ayakkabı, palto, gömlek ve iç giyimlerini sağ eliyle, sağ ayağıyla giyme... yi öğretmiştir. Sol taraftan başlayarak giyerse “kötü olur” diye korkutup böyle giyme usulünden yasak tutmuştur.

Uygurların kılık-kıyafeti ters giymekten sakındığı yasaklı âdet de vardır. Erkekler şapkasını ters giymemiştir. Eğer böyle yaparlarsa o erkek çok hanımla evlenirmiş. Kadınlar da başörtülerini ters koymamışlardır. Palto, iç giyimi, gömlek gibi herhangi bir kıyafeti ters giymekten yasak tutmuş, böyle yaparlarsa işleri ters gider, diye yorumlamışlardır. Bu konuda şöyle bir ilginç âdet vardır: Eğer bir kişi kıyafetini bilmeden ters giyerse onu orada çevirip sağdan giyerdi. Eğer o kişi bunu kendi farkında olmadan dışarıya çıkar ve başkaları vasıtasıyla öğrenirse onu hemen değiştirmez, ters hâlde üç gün giydikten sonra öyle düzeltirdi. Böyle yaptığında o kişiye üç gün içinde şans gelirmiş. Yine şöyle durumlar da var ki ancak torunundan ayrılan kişiler veya ağır musibete uğrayan kişilerle giyimini ters giyenler mantıksal açıdan böyle Mecnunluğa veya yüksek kaygıya müptela olup kalmaması için ortaya çıkan bir çeşit engelleme çaresi olsa gerek.

Uygurlar yine ayakkabıyı tek hâlde giymekten palto-gömleklerin kolunu sıvamaktan veya bir kolunu kıvrıp bir kolunu kıvrımadan yürümekten yasak tutmuştur. Palto-gömleğin kolunu sıvamak tıpkı ceseti saran kefeni benzetilip (Bu sebepten, hâlk dilinde kefen “yakasız, kolsuz elbise” diye benzetilmektedir.) veya eli olmayan kişilerin giyme usulüne benzetilerek katı biçimde yasaklanmıştır. Bu konuda “Paltonun kolunu sıvayıp yedi adım yürürse kötü olur.” diye söz vardır. Ayak giyimlerini giyerken yine bir tekini giyip yine bir tekini giymeden yürümek hatta ayakta durur hâlde ayakkabı giymek de yasaklanan bir iştir. Böyle yasaklamaların İslam hadislerinde aslı vardır. Güney Şincan Uygurları arasında yine ayakkabıyı giymeden önce veya giydikten sonra onun ökçesine veya topuğuna bakarsa yoksul olur, diye yorumlamışlardır. Hâlk inançlarında ayak giyilirken bakmamak veya

¹⁸³ [Suriye] Ebu Zekeriyya Yahya İbni Şeref Ennevevi: «Riyazussalihiyn» («İyi İnsanlar Bahçesi-Yağşi Kişiler Bahçesi»), Livan İlmî Kitaplar Neşriyatı, 1982 yılı, Arapça neşri, 337.sayfa.

fakirlik sebebiyle bir ayağa zorluk getiren kişilerle ayak giyerken ona dikkatlice bakıp mutlu olmuşlardır. Benzerlik görüşü temelinde yukarıdaki yasak işte böyle ortaya çıkmıştır. Yine yeni ayakkabıyı satın alındıktan sonra onu giymeden önce gösterip ayakkabının alt tarafına bakması uygun olmaz, böyle yapılırsa bakanın yüzü kederlenip kalırdı. Yüzün kederlenmemesi için ayakkabını altına bakarken ona tükürüp öyle bakmak gerek diye ilginç bir âdet de vardır. “İç giyimini ayakta durarak giymekten yasak tutmanın yanı sıra yine iç giyimini ayakta durup kible duvarı tarafına bakarak giyerse evine hırsız girer.” diye düşünülen bir durum vardır. Böyle bir durum gerçek olmasa da ancak bu yasaklamaları güçlendirmek için uydurulmuş efsanedir. Uygurlar yine yatarken paltosunu üstüne kapatırken bir eteğini baş tarafa yine bir eteğini ayak tarafına örtmekten yasak etmiştir. Böyle yapma usulüne “garipler gibi örtmek” denilmiştir. Garip-misafirler ev-mekânsız olduğundan onlar sokakta gecelemetedirler. Yorgan-döşeği olmadığından paltosunu üstüne işte böyle örtmetedirler. Bu ad bu tasavvurdan ortaya çıkmıştır. Demek ki, kim paltosunu üstüne garipler gibi örterse onun çocukları garipliğe uğrarmaktadır. Bu da ilkel devirlerden kalan “Bir kötü iş veya hareketi taklit etmek, iş veya hareketle benzeşmek kötü sonuç ortaya çıkarır.” diye anlatılan benzerlik görüşünün ürünüdür.

Uygurlar kıyafet giyerken giydiği kıyafetin sayısı yönünden de bazı yasaklara riayet etmiştir. Mesela, hâlk arasında bir insanın bir çeşit giyiminin üç takımdan fazla olması uygun değildir, diye söz vardır. Bu sebepten pek çok kişi bir çeşit kıyafetini üç takımdan aşmamıştır. Eğer üç takımı geçerse her üç takım kıyafete bir takım zekât gelir, diye düşünüp kıyafetleri dört-beş takım olan hemen bir takımını yetim-esir ve yoksullara yardım olarak vermiştir. Bu aslında çok güzel bir durumdur. Çünkü kılık-kıyafet tez yıpranıp ekonomiyle ilgili olduğundan onu fazla almak aile ekonomisine de doğrudan etki etmektedir. Aynı şekilde onun fazla alınması toplumdaki ekonomik farkı artırmaktadır. Hâlbuki onu fazla almamak ve artan kısmını başkalarına hediye etmek, toplumdaki en verimli hayır-cömertlik işidir. Uygurlarda yine aynı anda iki elbise giymek, kadınların çift başörtüsü kullanması yasaklanmış, çift elbise giyerse erkekler çift hanımlı olur, gibi görüşler mevcuttur. Benzerlik düşüncesi temelinde şekillenen bu yasaklara yine belli derecede estetik ölçüler de sinmiş, çift kıyafet giymek veya bir çeşit kıyafeti üst üste kapatıp giymek tıpkı “Bulduğunu sırtına geçirmek.” misafir veya dilenciye has işler gibi tasavvur edilmiştir.

Uygurlar kıyafetlerini giyerken belli kaideleri yerine getirmişlerdir. Önceki sayfalarda değinip geçtiğimiz gibi İslam dininde giysileri sağdan başlayarak giymek ve soldan

başlayarak çıkarmak teşebbüs edilmiştir. Buna dayanarak, kıyafetleri çıkarırken sağdan başlayarak çıkarmak yasaklı bir davranıştır. Hâlk inancında yine kıyafetleri çıkarırken ters çevirip çıkarmak iyi bir durum değildir. Söylediklerine göre kıyafeti ters çevirip çıkarırsa insanların bilmesini istemediği gizli şeyler açığa çıkarmış. Bu görüşte benzerlik hissi etkisinde düşünülen “benzerlik yasası” rol oynamıştır, halas.

Uygurların millî giyinme âdetinde baş giyimlerinin rolü çok büyüktür. Uygur erkek-kadınları dört mevsimin hepsinde farklı baş giyimlerini giymeyi alışkanlık edinmiştir. İster gelenek sebebiyle olsun isterse dinî inanç sebebiyle olsun yakın zamanlara kadar Uygurlar başına bir şey giymeden yürümeyi son derece kötü görmekteydi. Özellikle bu yasaklama kadınlarda son derece sert olup “Başına bir şey örtmeyen kadının olduğu eve melek girmez, evde kut-bereket olmaz.” diye düşünülerek derin kök salmıştır. Günümüzde bazı insanlar geleneksel baş giyimlerinden vazgeçip açık hâlde yürümeye alışsa da ancak herhangi bir kişi ölüm-yitim ve nezire-çırağ törenlerinde baş giyimini giymeden gitmemektedir. Kamusal alanlarda baş giyimleri diğer kıyafetlere göre daha da üstündür. Böyle bir üstünlük görüşü eski devirlerden itibaren devam eden başı kutsal bilme ile ilişkilidir. Bunun için Uygurlar baş giyimlerini koyarken yüksek yerlere bırakırdı. Yere atıp bırakmaktan, çiğnemekten, başkalarının baş giyimleri ile değiştirip giymekten, ters örtüp giymekten yasak tutmuşlardır. Yine pek çok insan “Şapka ve kalpağının kenarını katlayıp giyerse çift hanımlı olur.” diyerek böyle giyme şekillerinden de yasak tutmuştur. Kısaca, baş giyimine saygı gösterip onu çok önemsemişlerdir.

Hâlk inancında yeni kıyafet yeni şans, yeni berekettir. Giysilere sadece ekonomik noktadan ve ısınma, bedeni koruma noktasından değil, estetik noktasından ve baht-kut düşüncesi noktasından da muamele etmek, Uygurların eskiden beri devam eden geleneğidir. Uygurlar yeni giysiler giyerken belli günleri hayırlı ve belli günleri uğursuz, diye görüp uğursuz günlerde giysi giymekten yasak tutmuşlardır. Hâlk arasında “pazartesi günü yeni kıyafet giyerse kaygıya uğrar, salı günü yeni kıyafet giyerse o kıyafet yırtılır” diye görüş vardır. Bundan dolayı yeni giysileri bu günlerden başka diğer günlerde giymişlerdir. Bu görüş Uygurlarda epey eski bir tarih sahiptir. Mesela, 18. yüzyılda yaşayan Karakaşlı alim Muhammed İvaz Karakaşî'nin «Mecmuet'ul Ehkâm» adlı kitabının «Elbise Dikip Giymek Hakkında» denilen bölümde şöyle açıklamalarda bulunmuştur:

“Giyme cumartesi yeni elbise zinhar,

Giysen elbette olursun hasta

Giyersen pazar günü hemen yeni elbise,
Şunu bil ki çabuk çalınır lakin
Elbisesini pazartesi giyenler,
Yas tutar, yakası yırtılır.
Kim salı günü yeni elbise giyerse,
Suyun içindeki ateşte yanar.
Çarşamba günü giyinmeye çalışırsan,
Rütbeli elbiseye sahip olursun.
Perşembeden sonraki güzeldir,
Vüzuduna faydasız, zarardır.
Cuma günü yeni elbise sünnettir,
Bazen giyilir, bazen giyilmez.”¹⁸⁴

Bugün yukarıdaki gibi görüşler Uygurlar arasında hâlâ devam etmektedir. Geleneksel Uygur toplumunda insanlar yeni giysileri perşembe ve cuma gününden başka günlerde giymekten yasak tutmaktadır. “Perşembe günü yeni giysi giyerse düşmanın gözüne sıcak görünür.” “Cuma günü yeni giysi giyerse sevap alır. Giydiği o giysiye zekât vermez.” diye düşünüp bahsedilen günlerde yeni giysi giymeyi daha iyi görmüşlerdir.

Uygurlar yine yeni kıyafetlerini ölüm merasimlerinde giyip gitmemişlerdir. Böyle yaparlarsa o kıyafeti daima ölüm merasimlerinde giyermiş. Aslında durumun böyle olup olmadığı belirsizdir. Ölüm hâlinde yeni giysi giyip gitmemenin belki yeni giysi giyildiğinde sevinç duygusunun ölümdaki kaygı durumuna denk gelmemesi sebebiyle olması mümkündür. Uygurlarda bir kişi yeni üstbaş giydiğinde başkaları hemen onun yeni kıyafetini tebrik etmiştir. Ama yeni ayakkabı giydiğinde tebrik etmemişlerdir. Böyle olması ayak bölgesinin ulu görülmemesinden, ayağın belli derecede kirli, diye düşünülmesinden olabilir. Uygurlarda bir kişi yeni giysi giydiğinde öncelikle anne-babası hâyâtta olan kişilerin tebrik etmesi istenir veya böyle kişiler önce tebrik ederdi. Ondan sonra anne-babasından biri

¹⁸⁴ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Uygurca, 1995 yılı, 85. sayfa.

veya her ikisi ölenler tebrik ederdi. Hiçbir zaman ilk olarak yetimler tebrik etmezdi. Söylediklerine göre yeni kıyafeti ilk defa anne-babası ölüp gidenler kutlarsa o giysiyi giyenin kıyafeti çift olmazmış. Bu aslında benzerlik sihri görüşünün tesirinde meydana gelen bir âdettir.

Yukarıda dile getirdiklerimiz Uygurların kılık-kıyafet giyme usulüne ait âdet karakterindeki yasaklardır. Aslında bunlardan hariç kılık-kıyafetleri nasıl uygun şekilde giymeyi, (renk, tarz, temizlik, tertip yönlerinden) nasıl yerlerde, nasıl giysiler giyme... ye dair bazı yasaklamalar da var olup bunlar saf âdet veya estetik görüş sebebiyle ortaya çıkan yasaklamalar olduğundan onları geleneksel yasak âdetleri içerisinde değerlendirmek gibi bir zorunluluğumuz yoktur.

5.2.7.5. Giysi Dikmek ile İlgili Yasaklar

Terzilik kılık-kıyafet yapmak, mesleğidir. O insanın soğuktan, doğal tehlikelerden müdafa etmek maksadıyla hem de bedeni örtmek sarmak ve güzellik zevkleri sebebiyle oluşmuştur. Terzilik hüneri ve mahareti kılık-kıyafetin tarzını belirleyen önemli bir faktör olup onun meslek hâline gelmesi insanın giyimini saf doğal amaçlar içinde giymesi gibi taleplerden çok arttığını ve geçtiğini işaret etmektedir. Uygurlar ezelden terziliğe önem vermişlerdir. Onların kendilerinin nispeten ilerlettiği kılık-kıyafet kültürüne uygun, üst seviyeli terzilik mahareti ve hüner-sanatını meydana getirmiştir. Bununla birlikte her türlü sebep nedeniyle terziliğe dair bazı yasaklı âdetler de şekillenmiştir. Uygurların «Terzilik Risalesi» de terziliğin kaide-kanunları, iş düzenleri açıklanıp bu mesleğin kitap hâline getirilmesi, onun hâlkın gözünde önemli olduğunu ispatlamaktadır.

Uygurlar kıyafet kesiminde ve dikiminde bir dizi ırıklık kaideleri yerine getirmişlerdir. Bunlardan biri kıyafet kesme ve dikme gününü seçmektir. Hâlk arasında salı gününde, cuma günü öğleden önce, cumartesi günü kıyafet keserse, o kıyafet ütülenirken yanar veya kaybolur, diye düşünüp o zamanlarda kıyafet kesmekten yasak edilen âdet vardır. «Salname» de yazılana göre ayın dördüncü ve on dördüncü günleri kıyafet keserse hayırlı olmazdı. Haftanın herhangi bir gününde kıyafet keserse hayırlı veya uğursuz olması hakkındaki hurafî görüşler yine «Mecmuet'ul Ehkâm» da da belirtilmiştir. Bu eserin «Elbise Kesme Hakkında» denilen bölümünde şöyle yazıyordu:

“Kim cumartesi elbise keserse,
Bedeni hasta olur.
Eğer pazar keserse işe yaramaz,
Derde kalır, yakışmaz dikkat et.
Pazartesi keserse mübarektir,
Sevinçli olur, gamlı olmaz.
Eğer salı keserse yeni elbiseyi,
Ya hırsız çalar ya da suda gider.
Eğer çarşamba keserse iyidir,
Altın sahibi zengin olur.
Alimler perşembe keserse,
Bunu bilen ilmi fazla olur.
Eğer cuma keserse iyidir,
Ömrü uzun bahtı açık olur.”¹⁸⁵

Yukarıdaki nazımda tasvir edilen görüşler hâlk arasında da var olup bu o âdetlerin kısa zamanda ortaya çıkıp boş sözler olmadığını ispatlamaktadır. Uygurlar yine iki bayram gününde kıyafet kesmekten, kıyafet dikmekten yasak tutmuştur. Böyle yapmayı bu günlere yapılan hürmetsizlik, diye görmüşlerdir. Neden iki bayram günlerinde iyi işler yapmak da uygun değildir? Çünkü bu günlerde çalışmak hâlk inancında doyumsuzluğun bayram hürmetini korumayan işlerin kişiler arasındaki memnuniyet hâline bakmamanın ifadeleridir.

Uygur terzileri cünüp hâlde kıyafet kesme ve kıyafet dikmeyi yasak etmenin dışında, yine dükkân içini kirli tutma, temizlememe, dükkân içerisinde uygunsuz işleri, uygunsuz sözleri söylemekten de yasak tutmuştur. Terziler müşterilerin getirdikleri kumaşların ölçüsünü aldıktan sonra zamanında bitirmeye çalışmıştır. Bu süreçlerde kumaşlardan artan kesimleri ve ipleri israf etmezdi. Terzi ustaları kıyafetleri bitirdikten sonra artan kumaş parçalarını ve büyük kesimleri kıyafet sahibine geri verirdi. Hiçbir zaman da

¹⁸⁵ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şıncan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, Uygurca, 1995 yılı, 84. sayfa.

küçümsememiştir. Bu konuda «Terzilik Risalesi» de “Her zanaat... kişinin bir tane ipine, bir kulaç kumaşına, emanet eşyalara hıyanet ederse, kıyamet günü pir-hocalar onlardan razı olmaz, bu dünyada da işi ileri gitmez.” denilmektedir. Bundan başka terziler ve çıraklar küçük parça kesimleri karışık atmaktan, abdesthaneye atmaktan, yakmaktan, üzerine büyük-küçük abdest yapmaktan yasak tutmuştur. Böyle nesnelere esasen toprağa gömmek ve akan suya atmak gerekir, denilmiştir. Genellikle, bu yasaklar hurafe olsa da ancak asıl amaç yine ticaretin güzel bulunması, müşterinin rızasını gözetmekten ibarettir.

5.2.7.6. Giysileri Yıkama ve Yerleştirmek ile İlgili Yasaklar

Kıyafetleri bir süre giydikten sonra kirlenmektedir. Bundan sonra onu yıkamak gerekir. Gerçi bu pek çok âdetteki iş olsa da ancak insanların gözünde epey güçlü, âdet görünümünü alan bir faaliyettir. Kısaca Uygurlar, giysilerini yıkarken belli vakit, düzen yönündeki yasaklara riayet etmişlerdir.

Öncelikle, Uygurlar kılık-kıyafetlerini yıkarken belli günleri seçip öyle yıkamış, belli günlerden ise yasak tuttıkları âdetler vardır. Mesela, Uygurlarda önceki cumartesi günü, pazar, pazartesi ve perşembe günlerinde kirlileri yıkamaktan yasak tutulan âdet vardır. Bu konuda «Mecmuet’ul Ehkâm» da da şöyle belirtilmiştir:

“Elbise yıkamak hakkında
Eğer cuma günü elbise yıkarsa,
O gün iyilik görecek.
Cumartesi elbise yıkamak iyi değil,
Gam, kaygıya boşuna girme.
Pazar günü de elbise yıkama,
Karı-koca kavga edersiniz.
Pazartesi günü asla elbise yıkama,
Yıkarsan hasta olursun elbette.
Kim salı günü yıkarsa deva bulur,
İhtiyacı sebepsiz bir şekilde karşılanır.

Çarşamba günü elbise yıkarsa,
Ticaret yaparsa para kazanır.
Perşembe günü asla yıkama,
Malın zarar uğrar.”¹⁸⁶

Görülüyor ki, bugün Uygurlar arasındaki giysi yıkamaya ait yasaklı günler hakkındaki bazı kalıntı âdetler ile yukarıdaki beyandaki mazmun belli derecede aynı şekle sahiptir. Uygurlar yine “Salı gününde çamaşır yıkarsa iyilik gelirdi. Bugün hiç olmazsa el mendili gibi az eşya olsa da yıkamak gerekir.” diye görüş ve âdet vardır. Pek çok kişi (yani bunun üzerinden iş yapanlar) neden bazı günlerde çamaşır yıkamanın uygun olmadığını ve neden bazı günlerde çamaşır yıkadığında iyi bir şey olmayacağını bilmemekte veya araştırmamıştır. Bize göre bu durumun şöyle olması mümkündür: salı günü hâlk inanında son derece uğursuz bir gün olduğundan bugün eğer vücudun kirini temizlemek iyi bir iş olursa elbette bugün gelen uğursuzluktan korunmuş olunurdu. Genel bakıldığında, eski basit astrolojiye dair görüşlere dayanarak şekillenen yukarıdaki gibi günlerin hayırlı veya uğursuzluğu üzerinden belli işlerden yasaklama âdetlerinin ilmi esası çok olmasa gerek.

Açıklanması gereken bir mesele de şu ki, geleneksel Uygur toplumunda Uygur erkekleri çamaşır yıkamaktan yasak tutulmuştur, kirli nesnelere kadınlar yıkamışlardır. Bu en keskin cinsiyet ayrımını perçinleyen yasak olup erkeklerden kimisi kirli nesnelere yıkadığında, o kişi “Kadın milletinin işini yapmak.” sebebiyle başkalarının ayıplamasına uğramıştır. Kir yıkandıktan sonra bugün şehirlerde erkekler kirli şeyler yıkanılan işlere yardım ederken âdetteki iş tarzına yönelik bugün, köy-kışlaklardaki erkekler yine bu işlerden yasak tutulmaktadır. Kirli nesnelere yıkama yasakları içerisinde yine kadınlar çamaşır yıkayacağı zaman erkeklerin kıyafetleri ile kadınların kıyafetlerini karıştırıp yıkamaktan veya kadınların kıyafetlerinin yıkandığı suda öylece erkeklerin kıyafetini yıkamaktan yasak tuttukları âdet vardır. Bu yasaklar karı-kocalık ilişkisine sahip olanlar veya erkek-kız kardeşlerin giysileri için de aynı sonuca sahiptir. Bu yasaklar kadınları kirli diye görmek ve erkek üstünlüğünün âdet şeklindeki ifadesidir. Yine kadınlar çamaşır yıkarken yemek yiyip yıkamaktan yasak etmiştir. Eğer böyle yaparlarsa kadınlar doğum yaparken doğum ile büyük abdesti birlikte gelip zorluk çeker, diye yorumlamışlardır. Bu sağlık açısından ortaya çıkan

¹⁸⁶ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastırın, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, Uygurca, 1995 yılı, 86. sayfa.

bir yasak olsa da ancak bu koyu hurafe görünüm içerisine gizlenmiştir. Böyle yapmak belki pek çok tecrübevi yasakların ortak özelliği olsa gerek. Uygurlar yine çamaşır yıkarken yıkadığı suyu istediği yere dökmez, kirli su dökülen yerleri çiğnemezdi. Kirli suyu en pis nesne, diye görüp onu en derin çukurlara veya kenar yerlere dökmüşlerdir. İster kirli nesne yıkayacakları zamanki yasaklar olsun veya kirli suyu dökmeye ilgili yasaklar olsun hepsinde bedeni yüceltmek, bedene giyilen giysi ve ondan çıkan kir ile beden arasında belli etkileşim münasebetini mevcut olarak görmek gibi bir inanç gizlemektedir. Uygurlar giyimlerini yıkadıktan sonra onu serip kuruturken de belli yasaklara riayet etmişlerdir. Mesela, kadınlar iç giyimlerini hâyâ ve edebini korumak amacıyla insanların görebileceği yerlere asmazdı. Yine kılık-kıyafetlerini yıkadıktan sonra ters sermekten yasak tutmuşlardır. Eğer yıkanılan kıyafetler ters serilirse, böyle yapan kişinin işleri de ters gidermiş. Yarkent Uygurları arasında erkeklerin giysileri, özellikle erkeklerin gömlek, paltolarını yıkadıktan sonra yaka tarafını alt tarafa, alt kısmını üste yöneltip sermekten yasak ettikleri bir âdet vardır. Söylediklerine göre böyle yaparlarsa bu kıyafetleri giyen erkek hanımından korkan biri olurmuş. Yine şöyle yasaklar da var ki, eğer kadınların iç giyimi yıkanıp herhangi bir yere serilirse erkeklerin onu altından geçmesi yasak edilmiştir. Cinsel organ ve cinsel organa dikilen iç giyimler veya kısa iç giyimler de kirli, diye görüldüğü için kadınların kısa-uzun iç giyimlerinin altından erkekler geçtiğinde erkeklere kadınların kirliliği güçlük çıkarır, diyen düşünceye dayalı olarak böyle yasaklı âdetler ortaya çıkmıştır.

Uygurlar küçük çocukların giysilerini yıkadıktan sonra onları budaklı ağaçlar (dikeni çok, çalılık tipindeki ağaçlar) a sermekten yasak tutmuştur. Eğer böyle yaparlarsa çocuğun giysileri yırtılmış (kolay yırtılan) diye yorumlamışlardır. Bu yasakların kuralı da yukarıdakilerle aynıdır. Küçük çocukların, özellikle bebeklerin giysileri yıkandıktan sonra dışarıya serilip bırakıldığında akşam vaktinde toplanıp alınmaktadır, hiçbir zaman dışarıda bırakılmamıştır. Eğer dışarıda kalırsa, ona cin-şeytanlar yapışır, bunu çocuk giydiğinde hastalığa uğrar, diye düşünülmektedir. Uygurlarda yine giysiler yıkandıktan sonra onları kurutmadan giymek yasak edilmiştir. Eğer böyle yaparlarsa giyenin nikahı yavaşlar veya kayın validesi düşman kesilir, diye düşünülerek böyle işten yasak etmişlerdir. Aslında ıslak giysileri giyirse vücuda soğuk geçer, giyen kişi rahatsız olur, ağır hastalığa yakalanırdı. “Nikahı yavaşlar veya kayın validesi düşman olurdu.” demek aslında bu tecrübe arkasındaki hurafe görünümü alan bir çeşit gözdağı veya teşvik etmektir.

Giysileri yerleştirmek bakımından; Uygur hâlkı arasında mevcut olan yasaklar, giysileri uygun olmayan zamanda uygun olmayan yerlere koymamak şeklinde ifade edilmektedir. Önceki sayfalarda dile getirilen yıkanılan giysileri asmak hakkındaki yasaklar da belli yönlerden kıyafetleri yerleştirmekle ilişkili yasaklardır. Uygurlar giysilerini yerleştirdikten sonra genellikle onları ters katlamazdı. Yukarıdaki gibi yaparsa işi ters gider, diye yorumlamışlardır. Uygurlar baş giyimini yücelttiği için onu koyarken ayak tarafına, alta ve çiğnenilecek yerlere koymamışlardır. Baş giyimini giyerken uygun şekilde giyip onu yüksek yerlere asıp koymuşlardır. Baş giyiminden sonra yüceltilme derecesi yönünden palto-gömlükler gelirdi. Bu giysileri yerleştirme bakımından özel yasaklar yoktur. Bu onların orta mevkide bulunan giysiler olduğunu ispatlamaktadır. Belden aşağı tarafta giyilen giysiler kirli veya alçak, diye görüldüğü için onları yerleştirme bakımından şöyle yasaklar vardır: Ayakkabıyı örnek alırsak, Uygurlar ayakkabıyı ve çorabı baş tarafına koymaz veya yüksek yerlere asıp bırakmamaktadır. Böyle yaparsa düşmanı başka çıkar, diye düşünmüşlerdir. İç giyimini ele alıp söylersek iç giyimlerini başa koyup yatmak veya baş tarafa koyup yatmak yasaktır. Önceki devirlerde Uygurlar ister palto olsun isterse iç giyim olsun herhangi bir giysisini yağsıdın üzerine asıp bırakmaz, belki evin bir köşesine doğru sopa (askı) bağlayıp giysilerini bu askıya geçirip koyardı. Bu tür yasakların belki giysilerin bu şekilde giyildiği durumlarla asıldığında onu içerisinin kuruyup sahibi öldüğünde askıya asma sebebiyle ortaya çıkması mümkündür. Uygurlar yine “Erkekler aziz, kadınlar hor.” düşüncesinin etkisiyle erkek-kadınların giysilerinin aynı yere koyulması veya erkeklerin giysilerini kadınların giysilerinin altına koyulmasından yasak eden âdet biraz daha güçlüdür. Uygurlar ayakkabılarını yüzü koyun hâlde koymaktan yasak tutmuştur. Eğer keş ters çevrilip kalırsa onu sağa koyup bırakmışlardır. Yine bir âdette eğer keş ters çevrilirse onu eline alıp yüzü koyun hâle getirdiğinde keçi sağa düşen yere çekmek sevap, denilmektedir. Ayakkabının yüzü koyun gelmesi başkalarının ayakkabının sahibini ölümünü dilediğinin habercisi, diye yorumlamışlardır. Bundan dolayı yasak edilmiştir.

Uygurlar giysilerine düğme takma bakımından belli yasakları yerine getirmişlerdir. Düğme, kıyafetler üstüne yerleştirilen düğüm için oluşturulan ve kıyafetlerin her bir kısmını birbirine tutuşturan kısımdır. İlikleme, düğüm ve hâlkaları çok tehlikeli durumlarda çözebilmek, bozmak ve kaldırmak dünyadaki pek çok millette ortak olan âdettir. Düğme ve düğümlerden ortaya çıkan ilikleme ve kapatma hâllerini gerçek hâyâttaki zorluklara uygulayıp bu durumu benzerlik veya etki sihri üzerinden anlatmak bu türdeki bütün yasakların fikir esasıdır. Uygurlarda bu konuda giysileri giymeden koyup bıraktığında onu

düğmesini ilişitirip koymaktan yasak eden âdet korunmaktadır. Söylediklerine göre, eğer böyle yapılırsa o kişinin yolu revan olmazmış.

Yukarıdakilerin dışında, Uygurlar kirli giysiler ile temiz giysileri aynı yere koymaktan, giysilerini olmayacak ve pis yerlere koymaktan, büyük insanların giysileri ile bebeklerin kıyafetlerini aynı yere koymaktan ölen insanların kıyafetleri ile hâyâtteki kişileri kıyafetlerini aynı yere koymaktan yasak tutmuşlardır. Bunların az sayıda olanlarını hesaba almazsak çoğu sağlık ve temizlik açısından ortaya konulan tecrübe tipindeki yasaklamalardır.

5.2.7.7. Giysileri Onarmak ile İlgili Yasaklar

Giysiler yırtıldıktan sonra onu onarmak gerekmektedir. Özellikle gizlenmesi, vücuttaki bölgelerin kapalı durması gereken kısmı yırtılırsa onu hemen onarmak zaruridir. Uygurlarda yırtılan kıyafetleri yamamaya ait bazı yasaklı âdetler korunmuştur. Mesela, Aksu Uygurları arasında “Palto-gömleğin omuz kısmı yırtılırsa, sahibi borçlanır.” diye hurafe görüş mevcuttur. Aslında çoğu zaman omuz kısmının yırtılması omuzda çok eşya götürmek veya çok fazla çalışmak sebebiyle olmaktadır. Bu yasak işte bu neticeye sebep yerine geçip giysinın omuz kısmının yırtılması gönülde yasaklanmıştır. Uygurlar yırtılan giysisini giyili hâlde onarmaktan yasak tutmuştur. Eğer böyle yaparlarsa yamayan kuru iftiraya uğramış. Böyle bir akıbeti engellemek için kıyafetini onartan kişi ağzında bir tane dalı dişlerse sevap kazanırmış. Aslında giysisini giyip yamadığında onarım iyi yapılamaz ve iğnenin vücuda batmasından da korunamayabilinir. Bu yasak tecrübe tipindeki yasaklama olsa da neticede uydurmadır. Uygurlar yine çocukların giysilerindeki yırtığı yamarken eğer giysisini giydirip yamaması gerekirse çocuklarını ayakta tutarak yamazdı. Eğer böyle yaparsa çocuk talihsiz olur, diye yorumlamışlardır. Aslında çocuklar aklının ermediğinden giysisinin yırtığı yamanırken çok hareket eder bu da onarmanın niteliğine tesir edebilir veya iğnenin batması mümkündür. Bu da yukarıdakilere benzeyen bir yasaktır.

Sonuç olarak söylersek, Uygur kılık-kıyafet yasakları yukarıdaki gibi birkaç yönden ifade edilmiştir. Bunlardan başka bu yöndeki yasaklar doğum âdetlerindeki bebeklerin kılık-kıyafetinde, düğün-evlilik, nezir-çırağ faaliyetlerindeki tören giyimleri de ve vücudu çıplak bırakmamaya dair âdetlerde de geniş ölçüde karşımıza çıkmaktadır. Uygur kılık-kıyafetleri çok renkli olup yukarıdakiler ancak Uygur kılık-kıyafet kültürünün saf yasaklı âdet

kategorisinde yatan manevi kısmıdır. Bizim yukarıda dile getirip ve mülâhaza ettiğimiz yasakların çoğu kısmı bugün Uygur yaşamında gerçekten mevcut olan yasaklamalardır. Eski devirlerdeki Uygurların giyinme âdetindeki yasaklar hakkında materyaller yetersiz olduğundan önceki yasaklar üzerinde durmak esasen mümkün olmamıştır. Yine bir taraftan, bugünkü devirde Uygur kılık-kıyafet yasakları hatta bütün kılık-kıyafet kültürü ciddi değişime, meydana getirme sürecine uğradığından kılık-kıyafetle ilgili pek çok yasak yavaş yavaş yok olmaktadır. Bu da tarihî Uygur kılık-kıyafet âdetine getirdiği bir darbesi olsa gerek.

5.2.8. Yaşanılan Yer ile İlgili Yasaklı Âdetler

İnsanın bütün faaliyetleri, bütün yemek-içmek, kılık-kıyafet, üretim faaliyetleri, çeşitli törenler işte bu “aile” veya “yurt” dairesinde yürütülmektedir. Böyle olduğundan yaşanılan yer, insanların hâyâtında en zaruri ihtiyaçlardan biri olarak sayılmaktadır. Meskûn kültürü şüphesizki bir millet veya bir devletin ekonomik durumu, gelişmişlik seviyesi ve yaşam seviyesi ile sıkı ilişkide olarak kalmamış yine o millet veya devletin kültür ananesi, bütün duygusu, anlayışı, dinî inancı, örf-âdeti, estetik düşünceleri ile de ilişkilidir. İnsanlar yaşanılan yer üzerinden ısınma, yatıp-yerleşme, kaza-tehlikeden korunma gibi fiziksel ihtiyaçlarını karşılamaktan başka estetik görüşleri, bilgisi ve inanç durumu gibi üç çeşit manevi ihtiyacını da karşılamaktadır. İnsanların yaşadıkları yerin durumu en ilkel devirlerdeki ağaç üzerinde, mağaralarda yaşayıp basit kuşatılmış evlerde, kerpiç-tuğladan veya kâğıt, kumaş, derilerden yapılan evlerde ve bugünkü betondan kuşatılmış veya metalden kuşatılan, yapısı mürekkep, çok katlı evlerle gelişmiştir.

Evi insanlar ezelden basit materyal nesne, diye anlamlandırmamıştır. Evlerin hazırlanışı, yerlerinin, günlerinin seçilmesi, ev yapımı ve materyalleri, ev-avlu işleri, eve çıkma ve taşınma baştan sona insanların din-inancı, kutsallıkla ilgili görüşleri, cin-kötü ruh, ruh görüşleri, estetik görüşleri, görüşleri ile sıkı şekilde bağlıdır. Buna uygun olarak, her toplum oturulan yere ait bir dizi örf-âdetler şekillenmiştir. Elbette, yaşanılan yer insanın yapıp meydana getirdiği nitelikte, onda sanat-bilim maharetleri, coğrafi şartlar, çevre bilgisi, mimarlık estetiği gibi noktalardan ortaya koyulan bilim ve şartlar esasında bulunmaktadır. Örf-âdet noktasından söylersek, yaşanılan yer yapımı ve yaşanılan yerde oturmanın da bir dizi şekilleri vardır. Bunun içerisindeki önemli bir taraf, yaşanılan yere ait inanış ve yasaklar

olup bu inanış ve yasakları tahlil ederek kültürel bakımından tanıtılan bir milletin merkez sahadaki görüşlerini bilebiliriz.

Uygurlar da diğer insan gruplarına benzer eski devirlerdeki ilkel yerleşme hâli, göçebe hâlde keçe evler dikip yerleşme durumu ve sonraki devirlerdeki yurt bölümleri boyunca ağaç-kerpiç evlerde sabit yerleşiklik hâli gibi aşamaları geçirmiştir. Türk hâlkı içerisinde Uygurlar nispeten daha önceden şehir-köyler boyunca sabit yerleşik hâle geçen bir hâldir. Uygurlar kendilerine göre yüksek medeniyet seviyesi, mimarlık hüner-sanatı ve dinî inancı hem de estetik görüşlerine uygun olarak âdetteki yaşanılan evleri, mabetleri, bin ev, mescithane, mezar-kabristan gibi mimari örnekleri meydana getirmişlerdir. Uygurlar esasen nem-yağışın az olduğu kurak bölgelere yerleştiğinden onların oturduğu evler de bu doğal koşullara uygun olarak kuşatılmıştır. Uygurların göçebe-hayvancılık hâyâtını geçirdiği devirlerdeki oturma şekli olan ak ev (keçe ev) lerin genel durumu ve onunla ilgili olan âdetlerden habersiziz. Burada önemli olarak gördüğümüz sonraki devirlerdeki ağaç-kerpiçten yapılan yerleşik evlerle ilgili ırıklık görüş ve yasak âdetlerin önemli olanları üzerinde durduk.

5.2.8.1. Ev Yapmak ile İlgili Yasaklar

Uygurlar ev yapmayı en önemli, insan ömründe bir defa olan bir iş, diye görmüşlerdir. Ev-yasanılan yerin asıl ifadesi olup Uygurlar, ev yaparken her türlü inanç, hurafe görüş veya güzellik fikirlerini ortaya koymuş hem de faydalılık açısından ortaya çıkan bir dizi işlerden yasak tutmuştur. Uygurların bugünkü evleri aslında şöyle iki çeşittir: Biri çatısı düz, dörtgen şekilli, kerpiç-ağaçla kuşatılmış evler; yine biri üstü kerpiç ile yarım çember şeklinde eğiltilip yapılan evler. Uygurlar mahâlleler boyunca toplanıp yerleşmiş, oturulan yerin boyutu nispeten geniş olup herhangi bir durumda yaşanılan yer bir yürüş ev ve onu kuşatan avludan oluşmuştur. Bunlardan başka oturulan evin önü ve arkasında bahçe vardır. İşte bu Uygurların en tipik yerleşme yapısıdır. Aşağıda Uygurların ev yapımına dair yasaklı âdetleri birkaç nokta üzerinden izah ettik.

5.2.8.1.1. Yer seçmek ile ilgili yasaklar

Ev yapmak için iyi yerleri seçmek, etraflıca düşünmek gerekirdi. Uygurlar mahâlleler boyunca toplanıp yerleşmiş, coğrafi koşulları düşünmekle kalmayıp yine sonraki durumları tahmin ederek yer seçmişlerdir. Yine toplumsal alaka meselesini göz önünde bulundurup kolu-komşularının durumu, onların evleri ile olan mesafe sorunlarını da dikkate almışlardır. Buna uygun olarak, yurdun ötesinde gizli yerlere ev yapmaktan sakınmışlardır. Uygurlarda her bir mahâllenin kendine has adı olmaktadır, mesela “Kasaplar Mahâllesi”, “Koziçılar Mahâllesi”, “Abdallar Mahâllesi”, “Dilenci Mahâllesi” gibi her kişi ev yaparken, yer seçerken mesleğine uygun olmayan kişilerin oturduğu mahâllelere mümkün olduğunca ev yapmamıştır. Özellikle alt kesim, diye görülen dilencilik ile meşgul olanların toplanıp oturduğu yerlere ev yapmamışlardır. Demek ki, mesleğin uygunluğuna dikkat etmişlerdir. Uygurlar ev yapımında, ev yapılacak yere yakın kişilerin (gelecekteki komşularının) karakterini gözetmişlerdir. Mizacı iyi, ahlaklı, insancıl kişiler ile komşu olmayı iyi görmüşlerdir. Eğer gelecekteki komşusu açgöz, kötü ahlaklı ise öyle yerlere ev yapmaktan yasak etmiştir. Uygurlar komşuluk ilişkisine çok önem vermişlerdir. Bu konuda “Uzakta doğandan yakındaki komşu iyidir.” diye atasözü de vardır. Uygurlar yine “komşu hakkı” na özel önem vermiştir. “Komşu hakkı” dediği komşuların kendi arasındaki saygı gösterme, yardımda bulunma, birbirinin mal-mülküne, toprağını ihlal etmeme mesuliyet ve mecburiyetlerini göstermektedir. Demek ki, bu şekilde “komşu hakkı” nı korumayan insan ile komşu olmaktan, onların evinin yanına ev yapmaktan yasak etmişlerdir. Bu kişiler arası ilişki düşüncesinden ortaya çıkan yasaklı âdetlerdendir.

Uygurlar ev yaparken coğrafi koşulları göz önünde tutup genellikle kuzey (güneş ışığı düşmeyen) yerlere ev yapmamıştır. Mümkün olduğunca güneş ışığının tam düştüğü çevre manzarası güzel (veya ileride güzelleşmesi mümkün olan) yerlere ev yapmışlardır. Bu bir noktadır. Yine biri, ev yapımında yer seçerken dere kenarı, kayalıklı çukur, yol (eski terk edilmiş) gibi yerlere ev yapmamaktır. Yine bazı yerlere kayalık çukurlara cinler yerleştiği için böyle yerlere ev yaparsa cinlerin zararından kurtulamaz, diye düşünmüşlerdir. Yol, insanların yürüdükleri yer olduğundan onu sahiplenip ev yaptığında, insanların lanetinden ve bedduasından kurtulamazdı, elbette. Eski Uygurlar yine zalim beylere komşu olmaktan da yasak tutmuşlardır. Onların mal-mülkünü vurup-dökmesine veya öfkesine uğrayıp felakete karşılamamaya dikkat etmişlerdir. Bu sebeplerden eski devirlerde bey hakimlerin

yerleştiği şehir-kalelerden uzak yerleşmeyi daha iyi bilmişlerdir. Bu konuda mütefekkir Yusuf Has Hacıp de «Kutadgu Bilik» eserinde şöyle demiştir:

- “4545 Evini büyük yollara yakın yapma,
Buna dikkat et, zarar görürsün.
- 4546 Beye ve taşan nehre komşu olma,
Akıl sahibi, hisara yakın durma.
- 4547 Bu üç komşuluktan sana fayda yok,
Bunlardan sana zarar gelse, önleyecek çare yok.
- 4548 Ev almak istersen komşuna bak,
Yer almak istersen suyunu sor.”¹⁸⁷

Uygurlar yine mescit, hanika gibi dinî faaliyet yerlerine özel kullanım için verilen vakıf arazilere ev yapmaktan yasak etmişlerdir. Böyle yerlere ev yapmayı yasaklamanın dışında, yine böyle yerlere hâlkın haksız yardımında bulunup toplaması. Bu vakıf yerlerinin sadece kutsallığı sebebiyle değil, belki onun ilahi hizmette kullanılması sebebindendir. Uygurlar yine yıkılan mescitlerinin yerine de ev yapmamıştır. Mescit İslam dinînin faaliyet yeri olup onu Müslümanlar yüce görüp “Tanrı’nın evi” (Tanrı’ya hediye edilen, din için kullanılan ev) diye adlandırmışlardır. Onun yerine ev yaptığında sadece insanların öfkesine uğramakla kalmaz yine bu dinî kaideye de aykırıdır. Vakıf araziye veya mescidin yerine ev yapmaya ruhsat verildiği takdirde de hâlk arasındaki fetvalarda, kullanılacak yerin başına yılda dört yarım kilo dört ser¹⁸⁸ tahıl öşür vermesi belirtilmiştir. Bu durum bugün bazı hâllerde korunmaktadır.

Uygurlar ruhun ölmediğini, cin-kötü ruhların varlığı ve onların insana zarar-zıyan getiriğine inanma üzerinden ev yaparken yer seçmede “ruhların olduğu yer” veya “cin-kötü ruhların toplandığı yerler” diye düşünülen aşağıdaki birkaç yere ev yapmak yasak edilmiştir. Onlar: harman izi, eski ağıl izi, eski göl yeri, eski kabristan, kabristan yanı, mezar ve mezarın yanı, uzak duraklı terkedilip kalan ev yerlerinden ibarettir. Böyle yerlerde “cin var” diye bakıldığından ev yapmamışlardır. Eğer eski göl yerine ev yapması gerekirse hâlk arasındaki

¹⁸⁷ Yusuf Has Hacıp: «Kutadgu Bilik», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca, 944-945. sayfalar.

¹⁸⁸ Ağırılık ölçüsü. 1 ser 1 grama tekabül eder.

âdet kanunları olan “töre” boyunca eski göl yerine ev yaparken başka bir yerden çamur saçıp o gölün suyunu hâlk yedi yıl içtikten sonra yapılması veya zekât verip hâlkın rızasını aldıktan sonra öyle ev yapmak lazım, diye belirtilmiştir. Ama kabristanlığın veya mezarın yerine herhangi bir durumda ev yapmaktan yasak tutmuşlardır.

Uygurlarda ev yaparken yer seçiminde, o yeri iyi gözetmekten başka yine fala bakma usulü aracılığıyla belli yerlere ev yaparlarsa hayırlı veya uğursuz olup olmadığını ev yaparsa olacak veya olmayacaklara dair hükmeden durumlar da vardır. Mesela, bazı yerlerde eski göl yerine ev yapacak olursa yukarıdaki gibi usulleri kullanmanın haricinde yine ev yapacak kişi eski göl yerinde iki-üç gece yatıp o yerin cin-ruhların mekân tuttuğu yer olduğu veya olmadığını öğrenip öyle ev yapıp veya yapmayacağını belirlemektedir. Yine Aksu Uygurları arasında şöyle bir usul de vardır: Ev yapacak kişi ev yapılacak yere bir sırığı takıp onun ucuna ekmeğe asıp koyardı, bir gece geçtikten sonra eğer ekmeğe asılı olduğu yerde duruyorsa o yere ev yapmaya karar vermiştir. Eğer ekmeğe kaybolursa, o yere ev yapmaz ve başka yerleri seçer. Elbette, sırık ucuna asılan ekmeği köpek gibi hayvanlar yiyebilir, insan da alabilirdi. Belki başka sebepler nedeniyle de kaybolması mümkündür. Demek ki, eğer ekmeğe yok olup giderse ev sahibi o yerin ruhlar ve cinlerin mekânı olduğuna ekmeği bunların yediğine kesin karar vermektedir. O yere ev yaptıktan sonraki günlerde esen kalamamaktan korunmak için ev yaparken dikkat etmişlerdir.

Uygurların eskiden itibaren devam eden ev yapma âdetinde, yer seçme meselesinde hem ilmi hem hurafe görüş sebebiyle yukarıdaki gibi inanışla ilgili âdet ve yasaklı görüşler korunmuştur. Bugün nüfusun hızlı artması, tarım arazilerinin daralması hem de çağdaş yaşamın yükselip, çok katlı binaların meydana gelmesi, vakıf arazi düzeninin yok olması gibi sebepler nedeniyle yukarıdaki yasakların çoğu yavaş yavaş yürürlükten kalkmıştır.

5.2.8.1.2. Gün seçmek ile ilgili yasaklar

Eski devirlerde Uygurlar kendi astrolojik tecrübelerine dayanarak belli yıl, vakit, saat, günlerde iyiliğin çok olduğunu, yine bazılarında ise uğursuzluk, meş’umluğun çok meydana geldiğini anlamlandırmışlardır. Bu görüşlerin bir açıklaması imaret yapacağı zamanın seçimiyle ilgili olup bu konuda yıldız ilmine ait eserlerden «Tarih-i Takvim» (yazarı belli değil), «Risale-i Kevkebname» (yazarı belli değil), «Şekiliname» (yazarı belli değil),

«Mecmuet’ul Ehkâm» (Muhammed İvaz İbni Mevlâna Sedriddin Karakaşî), «Nevruzname» (Muhammed İvaz İbni Mevlâna Sedriddin Karakaşî), «Yıldızname» (yazarı belli değil) gibi klasik el yazmaları vardır. Bunlar içinde bu zamana kadar Uygur dilinde neşre hazırlanan tek yegâne eser «Mecmuet’ul Ehkâm» da burç ve yıldızların değişimi, hareketi tasvir edilmiş, bazı günlerde imaret yapmanın kötü olduğu dile getirilmiştir. Mesela, bu eserin «İntikalat-i Burc Hakkında Beyan» («Burçların Değişimi Hakkında Beyan») adlı bölümünde ay Koç burcuna doğru geldiğinde, ay İkizler burcuna doğru geldiğinde, ay Yengeç burcuna doğru geldiğinde, ay Terazi burcuna doğru geldiğinde, ay Oğlak burcuna doğru geldiğinde imaret kurmanın iyi olmadığını eğer yeni yıl (hicri yıl) pazartesiden başlarsa o yıl içerisinde imaret yapmanın da uğursuz olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁹ Eski Uygurların ev yapımında yıldız ilminden haberdar kişilerden tavsiye alıp uygun günü seçtiği açıktır. Ama sonraki çağlarda ev-imaret yaparken gök cisimlerinin yeri ve hareketine bakarak gün belirleme işleri esasen yok olmuştur. Ancak, bu görüşlerin kalıntısı niteliğinde bugün Uygurlarda şöyle âdetler korunmaktadır: Yani Uygurlar, ev yaparken esasen salı günü temel atıp bırakıp çarşamba günü de duvar yapmaya başlamıştır. Perşembe, cuma, cumartesi, pazar ve pazartesi günlerinde ev yapmaya genellikle başlamamışlardır. Yine salı gününde de temel atıp duvar yapmamışlardır. Arada bir geceyi geçirmişlerdir. Hâlk arasında “Çarşamba, imaret yapmanın saatidir.” diye söz vardır. Bu şu astrolojik düşüncelerden kalan bir görüştür. Gerçekten, salı temel atıp bırakıp çarşamba duvar yapmaya başlamak, gerçek öneme sahiptir. Çünkü bir gün geçirildiğinde temelin iyi atılıp atılmadığı, temelin sağlamlığı ve korunaklılığı, aynı şekilde eğer temel hatalı atılmışsa tekrar yapmak faydalıdır.

Uygurlar yine coğrafi koşul ve toplumsal faaliyetlerinin ihtiyacı nedeniyle, kış mevsiminde, ramazan aylarında, ölüm-yitim olan ay-günlerde duvar yapabilir, ev yapmamıştır. Bunlar gerçek ihtiyaçtan ortaya çıkan işler olup hâlk örf-âdeti içindeki yasaklar kategorisine girmemektedir. Genellikle, hayırlı işe hayırlı günde başlayıp o evde daimliği ve esenliği korumayı istemek, bu türdeki yasakların asıl çıkış noktasıdır.

¹⁸⁹ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay, 38, 39, 41, 63. sayfalar.

5.2.8.1.3. Evin kurulması ile ilgili yasaklar

İnsanlar toplumunda ev yaptığında aralıkların bölünmesi ve yerleştirilmesi sadece saf anlamdaki fiziksel hadise değil, belki baştan sona kültürel anlamdaki bir faaliyet olmuştur. Belli bir mekânın kutsal olması veya âdete göre gerçekliği daima o mekânın kendi tarafından değil, onun insanların mekân anlayışından tuttuğu yeri ve onun başka mekânlar ile nasıl kuşatılması gerektiği ilişkisi üzerinde durması yönünden belirlenmiştir. Bütün evlerin kapısının yönü, her evin sıralanışı düzeni, yapısı, avlusu olan insanların yaşadığı evler ile hayvan bakılan evler ve hacethanelerin yerleşimi ve çeşitli medeniyet faktörlerinin sınırlamaları kabul edilmiştir.

Uygurların ev yapısı bir avlu ve onun içindeki bir ev ve evin ön-arkasındaki bahçeden oluşmaktadır. Uygurların geleneksel ev yapısında avlu, yine içteki ve dıştaki avlu diye iki bölüme ayrılmıştır. Dıştaki avlu en dıştaki duvar ile kuşatılan bölümü göstermekte, içerideki avlu ise insanların oturduğu evlerle hayvan ağılından ayrılan veya kadınların odasını âdetteki odalardan ayrılan avludur.

İşte bu anlamdan bakıldığında, Uygurlar, insanın oturduğu ev ile hayvanların ağılını birleştirmemiştir. Onları dıştaki avlu duvarından daha kısa olan duvar ile ayırıp, kapı takmışlardır. Yine biri de hacethanedir. Uygurlar hacethaneyi evin ön tarafına ve kible tarafı (batı) na yapmaz, belki arka tarafa daha uzak tutarak yaparlardı “Hacethane ile yaşanan evin arası yirmi kulaçtan az olmaz.” diye düşünerek oturlan ev ile hacethaneyi açık şekilde ayırmışlardır. Genellikle, insanların yaşadığı ev, hayvan ağılı ve farklı kültür mekânları niteliğinde karıştırılmaz, birbirinden belirgin şekilde ayrılmıştır.

Uygurlar yaşadıkları evleri birkaç bölüme ayırmıştır. Bulekler misafirhane (misafir evi, saray evi), balkon (üstü kapalı ev) yatakhane, aşhane, kiler (ambar) lardan ibarettir. Balkon âdette kıtar bir yürüş evin ortasında olur, saray ile yatak odası balakonun iki tarafında olmaktadır. Mutfak ise yatak odası veya sarayın yanında olurdu. Kiler ise evin arka tarafında tutulup yapılmıştır.

Elbette birleşme bakımından yukarıdaki kısımlardan ayrılan durumlar da olmuştur. Fakat yukarıda karıştırılması uygun olmayan üç saha kesin olarak ayrılmaktadır.

Uygurlar ev yaparken ev planının dörtgen olmasına önem vermişlerdir. Yine evin güney-kuzey ve doğu-batı yönlerinin uygun olmasına dikkat etmişlerdir. «İnşaat Risalesi»

nde bu konuda şöyle denilmektedir: “Her usta inşaat işine adım attığında, Müslümanların evinin kible tarafını iyi ölçmesi gerekir. Evin kiblesini ters yapması iyi değildir...”¹⁹⁰ diyerek, kibleyi doğru yapmakla evin bir tarafını batıya doğru yapmak kastedilmektedir. Uygurlar evin kara şekilli (dört tarafının uzunluğu eşit hâlde) olmasından yasak tutmuş ve böyle ev vefalı olmaz, diye düşünmüşlerdir. Açıkça evin kare şekilli olması bir tür mükemmellik, noksansızlıktır. Fazla mükemmellik ve sertlik uğursuzluk ortaya çıkarır, diyen görüş hâlk inançlarındaki yine önemli bir konudur. Evin kiblesini tam batıya doğru tutmak yine evin kapısının hangi tarafa bakarak açılacağını da belirtmektedir. Uygurlar evlerini yol kenarlarına yaptığında yolun batıdan doğuya veya kuzeyden güneye değil, belki eğri olmasına da bakmadan evlerini (yaşadıkları evleri) yine doğu-batı yönleri boyunca yapar, kiblenin evin köşesine getirilip yapılması iyi görülmemiştir. Böyle bir durumu elde etmek için elbette evin kapısını dört taraftan birlikte doğru koymak gerekir. Günümüzdeki Uygur evlerinin çoğunun kapısı güneye bakmaktadır. Doğuya bakıp yapılanlarla da nispeten çok karşılaşmaktayız. Kibleye yöneltilip yapılanlar esasen çok karşımıza çıkmamaktadır. Ancak kuzey tarafına evin kapısını baktırmaktan yasak etmişlerdir. Eğer ev yolun güneyinde olursa avlu kapısını yol tarafında olan kuzeye baktırsa da ancak evin kapısını kuzeye baktırmamıştır. Hunlar, Türkler ve Uygurlar önceki Şaman inancının etkisiyle güneşin çıktığı yer olan doğuyu kutsal bilmiş, evlerinin kapısını doğuya bakarak açmışlardır. Biz Çince tarih kitaplarındaki açıklamalardan bu durumu tasavvur edebiliyoruz. Bu durum bugün de devam etmektedir. Uygurların güneye doğru ev yapmasında bize göre özel manevi bir sebep yoktur. Belki böyle yapmak güneş ışığından tam olarak faydalanmak içindir. Hâlk arasında kapıyı kibleye doğru açmayan âdet vardır. Yine bazıları ise batıya doğru açmayı önemli görmektedir. Uygurlar avlu kapısına özellikle dikkat etmektedir. Durumu iyi olan kişiler mümkün olduğunca kapısını daha iyi, daha büyük yapardı. Ancak kendi durumunu fazla aşan çok süslü kapı koymaktan yasak etmişlerdir. Bu konuda “Sarığı büyük olanın imanı olmaz, kapısı büyük olanın ekmeği olmaz.” diye atasözü var olup burada kapıyı kendi durumuna uygun koymayı teşebbüs etmişlerdir.

Uygurlar evin tam kare şeklinde olmasına dikkat etmekten başka yine duvarın çok yüksek olmasını da yasak etmiştir. Geleneksel kaidede temel atılan yerden çocuğun başının üstü kadar olan aralık yedi gez (Gez, Uygurların metrik sistemini kabul etmeden önceki

¹⁹⁰ «Eski Uygurlar Sanat-Meslek Risaleleri» Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 12.ay, 1. neşri, 314. sayfa.

uzunluk birimi olup bir gez 71 cm'ye uygun gelmektedir. Bunun daha kısa şekli bugün de kullanılmaktadır. Bunun üzerinden hesaplandığında yedi gez dört metre doksan yedi cm denk gelmektedir.) i geçmemesi gerekir, diye belirtmişlerdir. Önceki devirlerde Uygurlar vücut yapısı ve mimarlık geleneğine dayanarak evlerini daha yüksek yapmışlardır. Demek ki, beş metreye yakın yükseklikteki ev yakın devirler için gerçekten biraz daha yüksek sayılmaktadır. Ancak yedi gezden aşmaması gerekir, diye belirtmekte evin daha yüksek yapıldığı devirler için bir ölçü olmuştur.

Ağıl ise ev mimarisinde önemli yer tutmaktadır. Yukarıda dile getirip değindiğimiz gibi Uygurlar ağıl ve ahır ile yaşadıkları evi daha alçak duvar, parmaklık ile ayırmışlardır. Ağıl evlerin yan tarafına veya arka tarafında bulunmaktadır. Bu yönden hâlk arasında şöyle bir yasaklı âdet korunmuştur: Yani, ağıl yapıldıktan sonra yemlik yapılırken yemliği ağılın doğu yönündeki duvara vurup yapmaktan yasak tutmuşlardır. Özellikle haram hayvanlar için yemlik yapılırken daha çok bu şekildedir. Eğer yemliği doğu duvara vurursa, haram hayvanların arka kısmı kiblede olurdu. Bu hâlk inancında kible yönü (Mekke tarafı) ne yapılan ağır saygısızlık olarak sayılmıştır. Bunun için yemlik yapılırken esasen batı duvarını daha iyi bilmişlerdir. Kuzey ve güney tarafa yapmayı da kötü görmemişlerdir.

Kısacası Uygurlar ev yaparken evlerinin şeklini etraflıca düşünmüşlerdir. Geniş, bitişik, avlulu evleri dünya zevklerinden biri diye düşünmüşlerdir. Bazen de yer şekli sebebiyle yukarıda açıklanan yasaklı âdetlerde bazen bozulma olması mümkündür. Bu ise ayrı bir durumdur.

5.2.8.1.4. Ev yapımında kullanılan materyaller ile ilgili yasaklar

İster ev yapımında olsun isterse duvar yapımında olsun her türlü materyal gerekmektedir. Uygurların yerleşik yaşama başladıktan sonraki evleri esasen ağaç-kerpiçle kuşatılmış evlerdir.

Biz Uygurların ev yapımında kullandığı materyallere ait yasaklı âdetleri kısaca hazırlayıp aşağıdaki durumlara göre açıkladık.

Uygurlar ister kerpiç dökerek olsun isterse çamur sıvamak için olsun temiz yerin toprağını kullanmıştır. Genellikle ekinlikleri alçaltıp (bulanık su giren ekinliği yavaş yavaş artırmak) amacı ve ev yapma amacı birleşince ekinliklerde çamur yapıp, kerpiç koyar ve

duvar için çamur yapardı. Ama mezarlıkların toprağını, mescit toprağını, mezar toprağını, görünen yer toprağını ve eski yol toprağını kullanıp herhangi bir çamur sıvama ve tuğla koymaktan kesin olarak yasaklamışlardır. Eğer yukarıdaki yerlerin toprağını kullanıp ev yaparsa o ev sağlam olmaz, diye düşünmüşlerdir. Uygurlar yine çamura külün, kemik parçalarının, yanan nesnelere karıştırılmamasına dikkat etmişlerdir. Kül yapışkanlığı olmayan bir madde olduğundan o duvarı gevşetmektedir. Hâlk inancında hayvanlar öldükten sonra onun ruhu kemiklerinde korunmaktadır, bu kemik çamura karıştırılırsa elbette ev sağlam olmazdı.

Uygurlar bazı ağaçlarda cin-kötü ruhlar toplanıp, yerleşmiştir diye düşünüp bu türdeki ağaçların dalını ev yapmakta kullanmamıştır. Mesela: Kara kavak ağacı, kara ağaç, kara söğüt, akasya, ceviz ağacı gibi ağaçlardan çıkan dalları ev yapımında kullanmaktan yasak etmişlerdir. Elbette bu yasaklarda yukarıdaki ağaçların niteliği de dikkate alınmıştır. Yukarıdaki ağaçların hepsi hemen hemen düz olmaz, düz olduğu takdirde de sağlam olmazdı. Akatsiye gibi ağaçların dalı çok sert olduğundan, hâlk bu ağaçların sertlik özelliğinden “Eğer kara ağaç (aslında akatsiye) kullanırsa evin önü engelli ve zor (ilişkinin yürümemesi Uygur dilinde bu şekilde de ifade edilmiştir.) olur.” diyen düşünceyi meydana getirmiştir. Uygurlar ev yapmak için esasen kavak (terek) ve çam ağaçlarını kullanmıştır. Diğer ağaçlar kolay çürüyen veya kurtların hemen yiyebileceği ve zayıf olduğundan çatıyı kaldıramaması nedeniyle onları yukarıdaki gibi nitelikler verilmiş, kullanmaktan yasak tutmuşlardır. Uygurlar evin eşiğini meyveli ağaçların dalından yapmayı hırslılık anlamına getirmiştir. Eşik meyveli ağaçlardan yapılırsa o ev çok çocuklu ve zengin olur, diye sihirli düşünceye sahiptirler.

5.2.8.1.5. Duvar ve ev yapmak ile ilgili yasaklar

Uygurlar inşaat yaparken yer ve zamanına karar verip, evin şeklini belirleyip, materyallerini hazırladıktan sonra belirlenen günde duvar yapmaya başlamaktadır. Duvarı veya o aile kişiler, konu-komşuları, dost-arkadaşlarının yardımı ile kendisi yapmışlardır. Veya özel duvarcılık mesleği yapan duvarcılara bırakmışlardır. Duvar yapan kişi duvar yapmadan önce ev yapılacak yerde yağ koklatıp öyle işe başlamaktadır. Uygurlar zina yapan kişinin duvar yapmasını kesin olarak yasaklamıştır. Eski zamanlarda ömründe zina

yapmayan insanlardan duvar yapması istenmiştir. Veya en az zina yapan bir kişiyi bulup o kişi en azından yedi sıra kerpiç koyduktan sonra öyle diğer kişilerin duvar yaptığı durumlar vardır. Bu âdet daha önceden çok güçlü bir etkiye sahipti.

Uygurlar yine cenabet hâlde, sarhoş hâlde duvar yapmaktan yasak tutmuştur. Bu durum işin kirlenmesini, küfrü, uğursuzluğu getirir, diye düşünmüşlerdir. Bunun için duvar yapma sürecinde rakı-şarap içmemeye, kötü söz söylememeye dikkat etmişlerdir. Duvarcılar da âdetteki durumlarda kötü işlerden sakınmıştır. Bu konuda «Duvarcılık Risalesi» de şöyle beyanlar vardır: “Adı geçen duvarcılık mesleğine adım attığında afyon, boza, şarap, rakı gibi zehirli içecekler, müzik-ahenk, kumar, gülme-şaka gibi işlerden sakınması gerek... Risalede gösterilen taraflara uymayan, arzu-hevese varan zanaatkârlara Allah tarafından dört türlü bela-kaza (ilk ikisi bu alemde, sonraki ikisi ahirette) gelirdi: Birincisi, arzu-hevesle sokakta yürüyüp hâlk arasında hor görülme; ikincisi, yaptığı mesleği ileri gitmeyip, fakirlik çekme; üçüncüsünde, öldüğünde kabir azabı ağır olurdu; dördüncüsü, cehennem ateşinde ağır şekilde yanardı.”¹⁹¹

Uygur mimarisinde evin üstünün yapılması özellikle belirtilen bir yerdedir. Bütün Uygur mimarisinin cevherleri tam olarak evin üstünü yapma maharetiyle belli olmaktadır. Biz bu konuda bir düşünceye varamıyoruz. Uygurlar evin üstüne ya büyük ağaç, kiriş(cege)¹⁹², sırık ve kamış hasır kullanıp yapmışlardır. Bunların üzerine kamış, yiken¹⁹³, çamur, toprak kullanıp kesmişlerdir. Kimir¹⁹⁴ evlerin üstüne saf tuğla kullanılmaktadır. Daha büyük evlerde büyük ağaç kullanılsa da daha küçük evlerde büyük ağaç kullanılmamıştır. Uygurlar kiriş yaparken kirişin sayısını tek yapmış, çift kiriş koymaktan yasak tutmuşlardır. Uygurlar bu inanca şöyle bir hurafe görüşü sonuç niteliğinde bağlamıştır. O da “Çift kiriş yaparsa o evden çift ölü çıkar.” (Yani o evden aynı anda iki insan ölür, demek.) demekten ibarettir. Bize göre bu basit hurafe görüş olup bunun benzetme sihri görüşünden ötürü hiçbir şekilde ilmî ve dinî esası yoktur. Uygurlar balkonu diğer evlerden daha büyük yapmış hem de ona ha bir tane sütun kullanıp evin üst yapısını ikiye bölmüşlerdir. Ancak sütun kullanılırken hiçbir zaman bir eve iki sütun koymamışlardır. Böyle yaparlarsa hayırlı olmaz,

¹⁹¹ «Eski Uygurlar Sanat-Meslek Risaleleri» Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 12.ay, 1. neşri, 315, 316. sayfalar.

¹⁹² Küçük ağaç.

¹⁹³ Bir tür bitki.

¹⁹⁴ Bir çeşit tuğla.

uğursuzluk gelir, diye yorumlamışlardır. Bize göre çift sütun koyulan ev daha büyüktür. Bu yasağın işte böyle çok büyük evin, ev sahibinde kibir oluşturacağı ihtimali üzerinden ortaya konulması da mümkündür.

5.2.8.2. Avlu ile İlgili Yasaklar

Uygurların mimari yapısında avlu önemli bir yerde durmaktadır. Uygur avluları ön avlu, arka avlu, diye ikiye; hem de içerdeki avlu, dışardaki avlu, olarak ikiye ayırmışlardır. Ev içindeki bütün faaliyetler hemen hemen avluda yapılmaktadır. Avlu aile yaşamında ev dairesini dış daireden ayırma, evdeki eşyaları ve insanları kaza-tehlikeden koruma, gelen-geçenlerin ev içerisini görmesini engelleme rollerini oynamaktadır. Uygurların avluya ait yasakları şöyle iki bakımdan ifade edilmektedir: Biri avlu içi veya etrafında ağaç, gül-otları büyütme; yine biri avlu içindeki işlerden ibarettir.

5.2.8.2.1. Avlu içi ve etrafına ağaç dikmek ile ilgili yasaklar

Uygurlar ezelden itibaren çevresini yeşillendirme, dal-ağaç ihya edip, çevresini güzelleştirmeye önem vermiştir. Ev yapan kişi öncelikle yeri seçtikten sonra ev kurulmasına onay verip avlu tarafı ve içine yapılacak yerlere dal-ağaçları dikmiştir. Veya ev yapıldıktan sonra dal-ağaç dikip avlunun içi-dışını süslemişlerdir. Uygurlar sadece ev-avluyu ağaçlandırmakla değil, belki yine etraftaki yerlere, yurt-mahalleleri ağaçlandırmayı da iyi görmüşlerdir. Uygurlar avlunun içine ağaç dikerken çoğu zaman meyveli ağaçları dikmiş, dışarıya ise meyveli ve meyvesiz ağaçları karışık dikmiştir. Avlu içine dikilen ağaçlar erik, elma, incir, şeftali, armut, dut, alıç... gibi ağaçları dikmişlerdir. Bu yöndeki yasaklı âdetlerde, Uygurlar avluya dikmekten yasak edilen ağaçlar ve onları dikerse ortaya çıkar, diye düşündükleri kötü akıbetler aşağıdaki gibidir: Avluya söğüt dikmez, dikerse o evde gam-keder olur; avluya kara ağaç dikmez, yapılmadığında avluya cinler toplanır; avluya kara yiğde ağacı dikmesi uygun olmaz, yapılmadığında yoksulluk ele geçirir; avluya çilan dikerse uygun olmaz, dikerse avlu çölleşir; avluya yaban gülü dikmez, dikerse o eve cinler toplanır veya o evde kavga-dövüş, düşmanlık çok olur, evin önü dikenlik olurdu.

Görülüyordu ki, yukarıdaki yasaklarda az-çok hurafe görüşler vardır. Yani yukarıdaki yasaklarda her bir yasağın neticesi hemen hemen bu tür ağaçların şekli, hususiyetiyle değişik çıkan neticelerdir. Eğer avlu içinde direk kendi filizlenip çıkarsa onu kesmemişlerdir. Ama kendileri asla dikmemiştir. Yaban gülünü hem dikmez hem de kendiliğinden büyümesine müsaade etmemişlerdir. Eğer kendi filizlenirse onu kırmızı gül veya ıtır gülüyle hemen değiştirmişlerdir. Genellikle, Uygurlar avlu içine meyvesiz ağaç, dikenli, çalılık ağaçları dikmekten yasak tutmuştur. Hünap meyveli ağaçlardan olsa da ancak o son derece dikenlidir. Uygurlarda “Narı gölgeye dik, çılanı çöle dik.” diye hikmet vardır. Genellikle dikenli, meyvesiz, yaban-ağaçlarını avluya dikmek, Uygurların inancında o eve kendilerine benzer görünümdeki akıbetleri alıp getirirdi.

Uygurlar avlu dışına da ağaç dikip çevreyi güzelleştirmiştir. Avlu dışına ağaç dikerken kapı önüne ceviz, armut ağaçlarını dikerse, o ev ölümlü olurmuş. Yine Aksu’daki Uygurların ananesinde ister avluya dikilen dut ağacı olsun isterse avlu dışına dikilen dut ağacı olsun onun kökünün avlu dairesinden geçip yatak odasına girmesi o evde ölüm olmasının sebebi niteliğinde yorumlanmış ve yasak edilmiştir. Dut hâlk ananesinde cennetten çıkan değerli meyve, diye görülmektedir. Ancak herhangi bir kutsal nesne belli kıyı-kenardan geçip giderse kirli, uğursuz nesneye dönüşür, bu da bütün yasakların çıkış kaynaklarından biridir. Uygurlar kapı önüne söğüt dikip gölgesinden faydalanmışlardır. Ama kapı önüne mecnuntal (söğüt çeşidi) dikmekten yasak tutmuştur. Çünkü böyle yaparsa o evdeki kişiler sarılığa yakalanırmış. Aslında, bu da mecnuntalın sararma özelliği esasında düşünülen hurafi bir görüştür. Uygurlar kapı önüne yine akasya ağacını yaklaştırmaz, onu dikmez, kendiliğinden filizlenirse keserdi. Akasya çok kullanılmayan, sayısı çok olmayan dikenli ağaç olup o yine cinlerin kolay yuva yaptığı ağaç, diye düşünülmektedir. Bunun için ona daha çok dikkat etmişlerdir.

Uygurlar avlu içine gül-çim yetiştirip kendi güzellik hazlarını doyurmuşlardır. Uygurlar gülü cennetten çıkan nesne, sevinç, baht-saâdet ve nezaketin sembolü, diye görüp onu çok yüceltmişlerdir. Hâlk arasında “Yedi yıl gül eken insan cennete girer.” diyen görüş çok geniş şekilde yayılmıştır. Bunun için bir aile ister toprağa olsun isterse leğenlere olsun her çeşit gülü ekmiştir.

Uygurlar kırmızı gülleri avlu içindeki kolay göze görünen yere dikmemiştir. Aksu Uygurlarında da bu âdet çok güçlüdür. Onların görüşüne göre kırmızı gül avlu içindeki ele, göze görünen yere dikilip veya bırakılırsa insanlar sabah evden çıkıp yüzünü yıkamadan

güle baktığında iyi şeyler olmazmış. Çünkü kırmızı gül cennetten çıktığından, ona kirli veya abdestsiz hâlde bakılırsa, bu ona yapılan ağır hakaret olurmuş. Bu aslında din inancı doğrultusundaki kutsallık görüşünün yasak şeklindeki bir ifadesidir.

5.2.8.2.2. Avlu işleri ile ilgili yasaklar

Uygurlarda avlu işlerine ait de bazı yasaklı âdetler vardır. Bu yasaklı âdetler aşağıdaki birkaç sahada ifade edilmiştir.

Uygurlar ev, avluyu temiz tutmuşlardır. Uygur kadınlarının ananevi âdetinde sabah olduğunda ev-avluyu temizleyip su serpip öyle başka işlere başlamak temel ahlakın bir niteliği olarak bilinmektedir. Eğer sabah olup ev-avluyu, çevresini temizlemediği durumda bu kadın; ölçsüz hanım, tembel kadın, huysuz anne olarak sayılmakla kalmaz, daha önemlisi böyle yapmadığında ev açlık ve yoksulluk girer, diye düşünülüp kesin olarak yasaklamışlardır. Uygur kadınları akşam vaktinde veya akşamdan sonra ev-avluyu süpürmekten yasak tutmuşlardır. Böyle yaptığında (mal-mülkü) savrulup gider, diye düşünmüşlerdir. Akşam vakti, Uygurların nazarında son derece uğursuz bir zaman olup bu zamanda yapılan her iş iyi netice vermemektedir. Bundan başka Uygurlar çöpü kirli, diye görmekle birlikte onu devlet işareti, kut nişanı niteliğinde bilmiştir. Ev-avluyu akşamleyin süpürdüğünde mal-mülkü savrulup gider, diyen yasak işte bu görüşten ortaya çıkmıştır.

Yine biri, avlu kapısını ve ev kapısını açık bırakmamak yasağıdır. Uygurlar âdette kapıyı bir durum olmadıkça gündüz kapalı bırakmamıştır. Böyle yaptığında cemaat bu aile kişilerini cimri, diye kötü görmektedir. Bundan dolayı her aile kapısının içeriye girilen yerine, sokak ile avlu içini ayırarak perde asıp, gelen-geçenlerin avlu içine göz atmasını engellemiş olurlardı. Ancak akşam vaktinden sonra kesinlikle kapıyı kilitlemediği takdirde de örtüp bırakmıştır. Çünkü karanlıkla aydınlık yeryüzünde yer değiştirdiği zaman, baht ile bahtsızlık hızlı değişmektedir. Cin-kötü ruhlar yeryüzünü kaplamaktadır. Cinler insana zarar-zıyan vermektedir. Kapıyı örterse cinler eve giremez ve ev üyelerine zarar-zıyan veremez, diyen uygulamadır.

5.2.8.3. Ev İine Dair Yasaklar

Uygurlar evi yaptıktan sonra evin iini kendi ekonomik durumu ve estetik görüşüne göre sslemişlerdir. Uygurlar yeni eve taşınıp girmeden önce o evi temizleyip buhur salıp evi pislikten arıtmaktadır. Bundan sonra gndelik yaşamında her trl faaliyette pek ok işlerden yasak etmiştir.

Uygurlar evin iini dışını albatr, kire, cila gibi şeylerle sıvayıp temizliği sağlamış olurlardı. Albatr veya ciladan eşitli nakışları ıkarsa da ancak duvara herhangi bir canlının suretini izmez veya asmazdı. İslamiyetten önce Uygurların ev dzeninde duvara her trl sureti izdiği, hatta heykelleri diktiği aıktır. Bunu biz Buda dinine ait bin evlerden görebiliriz. Ama İslam dininancına göre resimleri sadece eve asmak değil, yine onu izmek de kesin şekilde yasaklanan bir iştir. Bundan dolayı Uygurlar evin duvarına ve herhangi bir döşeme üzerine insan ve başka canlının resmini izmez veya gizlemezdi. Yakınlık devirlerde bazı ailelerde akrabalarının veya kendis resmini, suretini astığı, dizip koyduğu durumlar meydana gelmiştir.

Uygurlar evin kapısını dete göre akşam vaktinde aık bırakmazdı. Buna benzer yasağı önceki sayfalarda dile getirdik. Onlar yine başkalarının kapısını keğellep (iki eli ile kapısını tutmak) yaşamayı istemez, bu dşmanlığı ifade eder, diye dşnmüşlerdir. Eğer birisi kapıya keğellep dursa ona “Ya gir ya ık dşman gibi iş yapma!” diye tenbihlemişlerdir.

Uygurlar eşiğe oturmaktan yasak etmiştir. Eğer böyle yaparlarsa, oturanın kayın babası- kayın validesinin önnde yellenir, diye yorumlamışlardır. Gerekten, Uygurlarda kayın baba-kayın validesinin önnde değil, başka kişilerin önnde yellenmesi de yakışmayan bir tavır olarak sayılmıştır. İşte böyle ahlaksız sonucu eşiğe oturma neticesi yapıp göstermek ve eşiğe oturmayı yasaklamak, Uygurların eşiği o evin kut belgesi niteliğinde ycelttiğinin göstergesidir.

Uygurlar yorgan, yatak takımı, yastık gibi yatmak iin kullanılan eşyalara ve kee, hlı, şırdak, kilim gibi sergilere ok önem vermiştir. Bu yndeki inanış ve yasaklar da nispeten oktur. Uygurlar İslamiyet itikatının etkisinde saf ipekten yapılan yorgan-yatak takımlarını, kerevet üst eşyalarını kullanmaktan yasak tutmuştur. zellikle böyle yorgan yatak takımlarında erkekler yatmamıştır. Bu «Kılık-Kıyafet Yasakları» kısmında dile getirilen “Erkekler ipek giysi giymez.” yasağı ile prensip ynnden aynıdır.

Uygurlar yorgan-yatak takımı ve minder-yastık daima kullandığından, yüceltmeye uygun eşya, diye düşünüp onlara yönelik aşağıdaki gibi hareketlerden yasak etmiştir. Âdette yastık ve minderden atlayıp geçmez, onlara basıp oturmamışlardır. Onu başını koyduğu nesne diye görüp, baş ulu olduğundan, diğer koyduğu eşyalar da ulu olup yastığa otursa ayağı ağrır, dudağında uçuk çıkar, diye yorumlamışlardır. Yorganın üstüne yatmak, yatarken yorganı sola değiştirmek, baş-ayak tarafını değiştirmek anormal olduğundan yasak tutulmuştur. Hâlk inanışlarında, insanlar eğer yukarıdaki gibi durumları meydana getirirse onun işi ters gider, iyi iş yapsa da kötü neticeye ulaşmaktadır. Bu görüşlerde yorganı temiz tutmak, korumak bedeninin esenliğini korumak amacının dışında yine belli derecede sihri görüşü gerçekleştirmektedir. Her evde yatarken kullanılan daha kısa yatak takımından başka yine evin geniş darlığına göre uygun hâle getirilen üç-dört metrelik uzun yatak takımlarını da olmaktadır. Minderler genellikle misafirlerin oturması için yapılmaktadır. Misafirlere ister âdetteki döşekleri koysun isterse minder sersin döşeğin katlı tarafını nereye yönelteceği, iki ucu katlanılan tarafını nereye yönelteceği de belli kaideye göre devam etmiştir. Genellikle, döşek veya minder hazırlarken döşeğin iki ucunun katlandığı tarafı veya evin iç tarafına yöneltilip hazırlamaz, belki kapı tarafına veya sofraya tarafına yöneltilip hazırlamıştır. Ancak Atuş Uygurları döşek hazırlama kaidesinde döşeğin iki ucunun katlandığı tarafı kapı tarafına veya sofraya tarafına yöneltilip hazırlamaz, duvar tarafına veya evin iç tarafına yöneltilip hazırlardı. Yukarıdaki karşıt (aykırı) yasak âdetlerinin her ikisi de belli görüşlerde temellenip ortaya konulmuş, yani Atuş Uygurları döşeğin katlı tarafını daha tıknaz, daha kalın olduğu için saygıdeğer misafirlerin kalacağı dört tarafa yöneltilip hazırlamıştır. Diğer yerlerdeki Uygurlar ise döşeğin katlı tarafını önüne veya kapı tarafına yöneltilip hazırlayıp, oturduğunda kayıp gitme ihtimalini düşünmüştür. İşe baştan başlanması iyi olduğu gibi döşeğin uç tarafı evin köşesinden başlarsa da iyi olur, diye düşünmüşlerdir. Burada yine başka görüşlerin olması da mümkündür. Bu örf-âdetlerdeki bölge farkıdır. Uygurlar yorgan-döşek, keçe-kilim gibi ev eşyalarını cuma günü silkelememiştir. Çünkü cuma günü mübarek gün olduğundan bugün toz-toprak çıkarmak iyi değil, diye düşünmüşlerdir. Bundan dolayı diğer günlerde silkelemişlerdir. Yorgan, döşek, keçe-kumaş gibi eşyaları sık sık güneşe serip onlardaki nemi ve toz-toprağı yok etmişlerdir. Bu ev temizliğindeki en güzel iştir.

Uygurlar ev süpürürken birçok yasağı yerine getirmiştir. Uygurlar tarihten bu yana süpürge (bitki) beyaz mısır saçağı ve çalılık gibi bitkilerinden süpürge yapıp kullanmıştır. Hâlkın nazarında süpürge pek çok anlamlar yüklenen bir ırıklık nesnedir. Hâlk süpürgeyi

hem baht-devlet nişanı hem aile işlerine yardım eden nesne yerine görüp ona çok değer vermiştir. Süpürgeye ait âdetlerden aşağıdakiler vardır:

Süpürgeyi yattığı odaya bırakmaz;

Süpürgeyi dikleyip koymazdı. Böyle yapmazsa o eve bela-kaza gelir veya yoksullaşır.

Süpürgeyi çiğnemezdi. Böyle yapmazsa kocası ve hanımının başını çiğnemiş gibi olurdu; çarşamba günü süpürgeyi geçici olarak vermezdi.

Uygurlar süpürgeyi “önü sert” (ilişkiyi durgunlaştıran) diye görüp onu gece yatılan yere koymamıştır. Süpürge ile çocukların başına vurmamışlardır. Bu yasağın belli ilmî esası vardır. Süpürge mikropla dolu bir nesne olduğundan onu yatılan yere bırakırsa veya onunla başa vurursa elbette esenliği engellemiş olurlardı. Uygurlar yine süpürgeyi ateşe atıp yakmaktan yasak etmiştir. Eğer böyle yaparlarsa çocuğunun başı kel olurmuş. Eğer süpürge çok eskiyip bozulursa ona iki-üç defa tükürüp “Süpürgeğin başı kel!” deyip öyle yakmışlardır. Gerçekten, süpürge eskidiğinde tane tane parçaları kaybolmaktadır. Bu tıpkı saçı olmayan insana benzetilip onu yakmakta yukarıdaki gibi inançla ilgili âdeti ortaya çıkarmıştır. Uygurlarda esasen kızlar, kadınlar ev süpürürdü. Erkeklerin ev süpürmesi, çöp atması yasaktır. Kızlar ev süpürdüğünde bir taraftan şarkı söyleyip bir taraftan ev süpürürse yalaka olur, diye yorumlayıp yasaklamışlardır.

Uygur kadınları ev süpürürken, bir kadının süpürdüğü yeri yine başka bir kadın süpürmemiştir. Eğer böyle yapılırsa asıl süpüren kadının kocası o kadının üzerine başka bir hanım almış. Yine evi süpürürken yarım bırakırsa talihi az olurmuş. Bunun için süpürgeyi eline alan kadın ev süpürürken bir defada süpürüp bitirir, aralık bırakmamıştır. Yukarıdakiler benzerlik görüşü esasında şekillenen yasaklardır. Süpürme usulü yönünden, Uygur kadınları evi ters (dıştan içe doğru) süpürmekten yasak tutmuştur. Böyle yaparsa dışardaki pislik eve girer, ev yoksullaşır, diye inanmışlardır. Yine süpürgeyi yüksek tutup sallayarak süpürürse o evden bereket gider, diye düşünüp yere süpürgeyi bastırıp süpürmüşlerdir. Yine süpürgeğin önünde durup süpürgeyi kendi tarafına yayıp süpürmekten yasak tutmuşlardır. Böyle yaparsa bahtı geri gider, diye düşünmüşlerdir. Bu yasak âdetlerinde hurafeli bir örtü ile kapatılsa da ancak onlarda evin çevresini kirletmemek, esenliğini korumak gibi ilmî amaçlar gizlenmektedir. Uygurlar yine her türlü hurafe görüşler gibi akşam vaktinde ev süpürmekten, öğleden sonra ve çarşamba günü de ev süpürmekten yasak tutmuştur. Böyle

zamanlarda ve çarşamba gününde ev süpürürse evdeki bereket engellenir, mal-mülk savrulur gider, diye düşünmüşlerdir. Bu çok eskiden kalan aydınlık ile karanlığın zıtlığı hakkındaki dinî görüşlerden çeşitlenip çıkan âdetlerdir.

Uygurlar evden çıkardığı çöp ve külü birlikte dökmemişlerdir. Böyle yaparsa o evde ölüm ile düğün birlikte olur (düğün olduğu gün ölüm de olurdu) diye düşünmüşlerdir. Bundan başka, akşam vaktinde ve akşamdan sonra çöp veya kül dökmemişlerdir. Geceleyin çöp dökerse veya kül alıp dökerse dağılır, diye düşünerek çöp ve külü mümkün olduğu kadar gün batmadan önce dökmüşlerdir. Çöpü evde geceletmemişlerdir. Eğer çöp evde bekletilirse o eve ölü yerleşmiş. Yani bir insan o evde ölürse bir iki güne kadar kimse bilmezmiş. Bundan dolayı uygun şekilde Uygurlar evde hayvan kemiklerini, elma çöpünü evde geceletmemişlerdir. Genel olarak bakıldığında, bu âdetlerde çöp hem pis, kirli nesne hem baht nişanı niteliğinde bilinmektedir. Kül ise eski Uygurların ateşpereslik inancında kutsal ateşin yanıp temizlemesinden meydana gelen nesne olduğundan onu yüceltme görüşünün kalıntıları Uygurların hâyâtında hâlâ korunmaktadır. Mesela, Uygurlar geceleyin kül almaz, kül dökmemişlerdir. Küle büyük-küçük abdest yapmamışlardır. Küle su serpmezler, anne-babasının kanını emmiş gibi olur, diye düşünüp külü savurmaktan yasak tutmuşlardır. Ağıla kül dökmez, çarşamba gününde kül almazdı ve kül dökmezlerdi... vs.

Uygurlar ev içindeki nesnelere hürmet edip çeşitli eşya ve araç-gereçlere vurmamıştır. Ekmek, tuz, yemeklik gibi şeylerin saçılmamasına dikkat etmişlerdir. Hâlk içinde ev içirisine darı veya kenevir dökülmesine dikkat etmesi gerektiğine dair âdet vardır. Yani birinin evinde erkek-kadın arasında sürekli bir kavga varsa başkaları “Onların kavgası neden durmuyor? Eve kenevir, darı saçılmış olabilir.” diye düşünmüşlerdir. Bu aslında yukarıdaki yasaklı âdetler ile aynı kurala, yani benzerlik kuralına dayanan yasaklardır.

Uygurların âdetinde ev içinde belli ses veya hareketler de yasaklanmıştır. Mesela, insanların ev içerisinde ıslık çalması uğursuzluk getirir, diye düşünülerek avlu ve ev içinde ıslık çalmayı sert şekilde kötü karşılamışlardır. Yine bazı kişiler ise ev içerisinde top oynayıp sektirmeyi yasaklamıştır. Böyle yapılırsa eve fare girer, diye düşünmüşlerdir. Aslında farenin evde ortaya çıkması, ev içinde top oynama veya sektirmeyle ilişkisi yoktur. Sekmeye benzer hareketler farenin hareketine benzetilerek işte bu hurafi yasaklamayı ortaya çıkmıştır.

Kısacası, Uygurlar ev içinin temiz, düzenli olması, tertip ve normalliğinin korunmasını gözetip belli inançlar tesirinde yukarıdaki gibi âdetleri şekillendirmiştir. Bunların çoğu hurafe âdetler olsa da ancak onlar ev içinin düzeni, süslenmesiyle olan güzellik ölçüsü, edep-

ahlak normu ve yaşam tarzı gibi şeyler ile birleşip Uygurların belli millî özelliğine sahip hâyât geleneğini şekillendirmiştir.

5.2.8.4 Ev Taşımak ile İlgili Yasaklar

Uygurlar evden taşınacağı zamanı belirlemektedir. Hâlk arasında salı ve çarşamba günleri ev taşımayı iyi gören ve bu iki günde taşındığı âdet vardır. Bu yeni ev yaparken, temel atıp duvar yaparken salı ve çarşamba gününden başlama âdeti ile denkliğe sahiptir. Uygurlar âdette perşembe günü evden taşınmayı yasaklamıştır. Eğer bugün taşınırsa o göçüp gittiği ev kasma misafir (daima gelen ancak önemli olmayan hem de gelince yerleşip kalan misafir) den kurtulamaz, diye düşünmüşlerdir. Bu konuda «Mecmuet’ul Ehkâm» adlı kitabın «Evden Eve Taşınma Hakkında» adlı bölümünde Uygurların evden taşınırken gün belirleme durumunu şöyle açıklamıştır:

“Pazar günü evden eve taşınırsa,

Nasihat edersem bu iyi olmaz.

Ey kardeş, bugüne dikkat et,

Malına mülküne zarar gelir.

Pazartesi taşınan adamın durumu,

Kim göçerse onun malı azalır.

Salı taşınmak iyidir,

Hakanlardan inayet görür.

Çarşamba taşınan muradına erer,

Taşınan adam kaybına erişir.

Perşembe taşınmaya dikkat et,

Malına mülküne zarar gelir.

Cuma taşınmak iyi değildir,

Çünkü akrabalar arasında kin yaratır.

Cumartesi taşınırsa kötü olur,

Misafir üstüne misafir gelir.”¹⁹⁵

Yukarıda açıkladığımız taşınmaya ait günler ile bugünkü Uygurların taşınma âdetindeki bazı günler birbirine tamamen denktir. Fakat bazı günlerde evden taşınmamak yasağı sonraki devirlerde yok olmuştur.

Evden taşınacağı zaman, Uygurlar eski evdeki ocağını yıkıp kırmamıştır. Eğer yakarsa göçtüğü yerde “altı ısınmaz”, yine sabit veya uzak durmaz, diye düşünmüşlerdir. Önceki sayfalarda Uygurların ocağı kutsal bildiğini dile getirdik. İlkel düşündeki “hissi tesir düşüncesi” ne göre söylersek, herhangi bir kutsal veya kirli nesnede var olan manevi güç hemen hemen çok güçlü yayılmaya, duyarlılığa sahip olup eğer kutsal nesnelere hakaretli hareketlere uğrarsa, ondaki bu tür manevi kuvvet bu hareketi yapana kötü etki getirirdi. Ocağı kırıp yıkmama yasağı yine bu görüşe dayanarak meydana gelmiştir. Bazıları bu yasağı “Başkalarının kullanabilmesi için yakmaması olasıdır.” diye anlatmıştır. Böyle bir görüş hatalıdır. Çünkü bu durum bu anlatmanın aksine olup bakımsız eve giren herhangi bir kişinin mutlaka evdeki ocağı kırıp atıp, ondan sonra tekrardan ocak kurmaktadır. Burada ocak aileye vekillik yapan tılsımlı nesne diye düşünülmüştür. Uygurlar ev taşınırken öncelikle tuzluğunu yeni yaşayacağı yere taşıyıp ondan sonra diğer araç-gereçlerini taşımıştır. Çünkü tuzun yolu ulu, değeri fazla, diye düşünmüş tuzdaki tat ve yaşam yer değiştirip onun vasıtasıyla yeni yerleşilen yerde yeni hâyâtın başlamasını istemişlerdir. Diğer pek çok millette buna benzer âdetler vardır.

Uygurlar ev taşırken, eğer göçeceği evde bir kişi ölürse belli bir süre o evden göçmekten yasak tutmuştur. Hemen veya asıl plana göre göçmemişlerdir. Eğer böyle yaparlarsa ölenin ruhu korunmuş. Bir kişinin öldüğü evde Uygurlar kırk güne kadar kandil söndürmez, pek çok işten yasak tutup çoğu kez nezire-niyaz ile geçirmektedir. Demek ki, işte bu işler bitirildikten sonra öyle taşınmayı kötü görmemişlerdir.

Kısacası, Uygurlar yurt duygusu, kutsallık görüşü ve hurafe inançlar sebebiyle bir evden yine diğer bir eve göçerken işte böyle yasaklı âdetlere önem vermiştir. Ev taşımaya âdetteki bir iş, diye görmemişlerdir.

¹⁹⁵ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay, 84, 83. sayfalar.

Uygurların yaşadıkları yere ait yasaklı âdetlerinden şunu görebiliyoruz ki bu yasak âdetleri çok çeşitli kaynaklar esasında şekillenen, bazıları ise araştırılarak şekillenmiştir. Buna uygun olarak onlar arasında ilmî ve tecrübevi değeri olan yasaklar çok sayıda ortaya çıkmıştır. Hurafe, pasif, diye görülen yasaklar da aile ve yaşanılan yerle ilişkili çeşitli yönleri sınırlandırılarak düzenlenmiştir. Bu bir noktadır. Bizim düşüncemize göre Uygurların yaşadıkları yere ait yasaklar ancak yaşanılan yerle ilişkili olan manevi âdetler olup bu milletin mimarlık tekniği, bahçivanlık bilgisi ve onlarla ilişkili yasaklamaları, ahlaki fikirlerini kendi içine almamıştır. Yine bir taraftan, insanın bütün faaliyeti hemen hemen kendi yaşadığı çevreyle ele alındığından yaşanılan yerle ilgili bütün faaliyetlerdeki yasaklı âdetlerini yaşanılan yer yasakları dairesinde tahlil etmemiz mümkündür. Fakat yaşanılan yer yasaklarının dairesini böyle sınırsız, genişletilmiş türlerin ayrılması faydasızdır. Bundan dolayı ev yapımında, avlu-oda, ev içine ve taşınmaya dair yasakları dar manadaki ama tam olarak yaşanılan yer yasakları diye düşünüp tahlil etmeyi uygun bulduk ve öyle yaptık. Bu ikinci noktadır. Üçüncü nokta şu ki toplumun gelişmesiyle Uygurların yaşadıkları çevre ve yaşam şeklinde de çok değişimler meydana gelmiştir. Şehirlerdeki Uygurların sadece geleneksel yerleşimleriyle değil, yine geleneksel yerleşmeleri ile ilgili manevi âdetlerinde de epey büyük değişimler meydana gelmiştir. Bu durumlar anlayış seviyesinin yükselmesi ile birleşip yukarıdaki yasaklı âdetlerde bazı değişimleri ortaya çıkarmıştır. Bizim teşebbüsümüz şudur; milletin ruhuna, el-ayağına düşen, gündelik yaşamına engel ve çüşek olan hurafe sınırlamaları teşvik ettirme, terbiye gibi usulleri kullanıp kaybetmek, milletin manevi görünümünün asıl taraflarına vekillik eden, faydalı yasaklamaları milletin ruhiyetine saygı gösterme esasında ilmî olarak anlatmak gerekir.

5.2.9. Sefer-Yolculuk ile İlgili Yasaklar

Yaşanılan yer, insanların temel faaliyet yeri olduğundan insanda daima “ev-mekân” duygusu oluşturmaktadır. İnsanlar evde yaşadığında tehlikesiz gibi bir his-duyguya ulaşmaktadır. Böyle bir duygu sebebiyle, insanlar evden dışarıya çıktığında işte bu tehlikesizlik duygusunu kaybetme hissiyatı oluşacak, diye dışarıya yolculuğa çıktığında pek çok işten sakınmaktadır.

Uygurlar hâyât, üretim ihtiyacı gibi sebeplerden sefere çıktığında bir dizi edep kaidelere uymaktadır. Kısacası pek çok klasik eserimizde yolculuğa çıkma kaideleri epey detaylı şekilde tanıtılmıştır. «Mecmuet’ul Ehkâm», «Saatname», «Salname» gibi eserlerde yolculuğa çıkmanın kaideleri epey detaylı olarak hatırlatılmış, bu bize Uygurların sefere çıkma kaide-âdetlerini öğrenebilmemizdeki anahtar olmuştur. Uygurlar seferi en zor işlerden biri, diye görüp sefere tehlikesiz çıkıp tehlikesiz geri dönmek için bir dizi işlerden yasak tutmuştur. Böyle yasaklı âdetler yolculuk vakti, sefer yardımı, yolculuk sürecindeki işler, geri dönme ve seferdeki yoldaş gibi taraflar da aynen mevcuttur.

Uygurlar, uzağa yolculuk yapması gerektiğinde anne-babasının iznini almaması son derece kötü görülmektedir. Pek çok insan sefere çıkmadan önce anne-babasına seferin zamanı, varacağı yer, yapacağı iş gibi şeylerden detaylı haberlendirip onların duasını almaktadır. Yolculuk vaktini söylememek, gideceği yeri gizlemek, gitme amacını gizlemek yasak edilmiştir. Böyle olmasındaki sebep, yolculuk sürecinde her türlü kaza-tehlikenin meydana gelebilmesidir. Anne-babasını haberdirmeden sefere çıkıp giderse anne-babalar çocuğundan çok endişelenir, onların hâyâta olduğunu bilmek istemişlerdir. “Onların duası sebebiyle sefere çıkan esen kalır.” diye düşünmüşlerdir. Bundan dolayı insanlar eğer anne-babasına kendisinin sefere çıkacağı hakkında kendi haber vermezse, başkaları aracılığıyla haber ulaştırırdı. Bu Uygurlardaki anne-baba sevgisinin önemli ifadelerinden biridir.

Uygurlar eski devirlerden kalan basit astrolojik görüşleri ve kut-uğursuzluk düşüncelerine göre belli günlerde sefere çıkmak iyilik getirir, belli günlerde sefere çıkarsa uğursuzluk gelir, diye düşünmüştür. Bu görüşlerin bazıısı İslam dinî tarafından müeyyenleştirilmiştir. Biz eski eserlere vekaleten, «Mecmuet’ul Ehkâm» ın on üçüncü babı «Sefere Çıkmak Hakkında Beyan» da hatırlatılan sefer vakti hakkındaki açıklamalarını naklettik. «Saetname» adlı eserde de bu konuda açıklama olsa da ancak konusu «Mecmuet’ul Ehkâm» daki ile esasen aynı olduğundan burada dile getirmedi. «Mecmuet’ul Ehkâm» da şöyle diyordu:

Sefere Çıkmak Hakkında

Bilmek gerekir ki, sefere çıkmanın edep-kaideleri pek çoktur, öncelikle hangi vakitte sefere çıkarsa uygun olur, bunu bilmek en zorunlusudur;

Cumartesi günü, namazın haricindeki vakitlerde sefere çıkarsa uygundur;

Pazar günü, öğle vaktinde sefere çıkarsa uygundur;

Pazartesi günü, akşam namazı vaktinde sefere çıkarsa uygundur;

Çarşamba günü, seherde sefere çıkarsa uygundur;

Perşembe günü, şafak sökmeden önce sefere çıkarsa uygundur;

Cuma günü, çay vaktinde sefere çıkarsa uygundur;

Vallahu âlem. (Tanrı herkesten daha çok bilendir.)¹⁹⁶

Uygurlar şimdiye kadar perşembe gününde sefere çıkmayı daha iyi bilmekle birlikte cuma günü öğleden önce ve salı günü bütün gün içerisinde sefere çıkmaktan yasak tutmuştur. Salı gününde sefere çıkmamak ise daha da katıdır. Çünkü hâlkın nazarında salı “ölümün saati” olup bugün sefere çıkarsa, bütün sefer başarısız olurmuş. Uygurlar yine bir gün içerisindeki iki vakit (sabah ve alacakaranlık) da sefere çıkmaktan, salı günü tam öğle zamanındaki öğle vaktinde yalnız sefere çıkmaktan yasak tutmuştur. Alacakaranlık ve salı öğlenle sefere çıkmamak Uygurların iyilik ve kötülüğün, aydınlık ile karanlığın zıtlığı hakkındaki mana itikatı hem de cin-şeytan anlatmalarından ortaya çıktığından bu nispeten eski bir tarihe sahiptir. «Mecmuet’ul Ehkâm» da yine ay Yengeç burcuna, Aslan burcuna, Akrep burcuna, Oğlak burcuna, Kova burcuna geldiğinde sefere çıkmaktan yasak edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Eğer sefer birkaç günlük ise öyle yoldakilerle konuşabilmektedir. Sefere çıkanlar yol yürüyüp gece olduğunda yürümeye devam etmemiştir. Özellikle gecenin öncesinde yol yürümeyi uygun görmezlerdi. Bu konuda «Mecmuet’ul Ehkâm» da şöyle denilmiştir: “Sefere çıkmanın yine bir kaidesi şu ki evvelki gecede yol yürümek uygun değil. Buna dikkat etmeyenler pirlere tehlike getirir. Yola çıkma vakti yarım gecedir.”¹⁹⁷ Ancak Uygurlarda yukarıda açıklanan yasaklı âdetlerin bir kısmı unutulup gitmiştir.

Eski Uygurlarda yıldız ilmi hakkındaki basit düşünceler, gezegenler ile insanın takdiri arasında müeyyen bir bağıllık olduğundan basit bilgiler sebebiyle sefere çıktığında hangi zamanda nereye sefer yapmamak hakkında da yasaklar oluşmuştur. Bundan başka eski zamanda sefere çıkan kişi hangi yöne bakarak sefere çıkarsa uygun olacağını veya uygun olmayacağını yıldız falı aracılığıyla belirleyeceği âdettir. Ancak bu yakın zamanda kaybolmuş, bu konuda herhangi bir materyal de elimizde yoktur. Ama bazı erkeklerin seferi

¹⁹⁶ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay, 70.sayfa.

¹⁹⁷ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay, 73.sayfa.

hangi günde hangi yöne bakarak yapacağı hakkında bazı hatırlatmalar vardır. «Mecmuet’ul Ehkâm» da bu konuda şöyle bir nazm vardır:

“Pazartesi eğlenceye gitme,

Yine cumartesi için de tembih ediyorum.

Cumanın orucu pazardır,

Mağrip’e gitme kin getirir.

Yine salı çarşambadır,

Su kuy sarıya gitmemek daha iyi.

(Su kuy sarı: Kuzey)

Perşembe suyun yukarında varma,

(Suyun yukarısı: Güney)

Faydası olmaz, boşuna yorulma.”

Görünüyor ki, Uygurlarda önceki devirlerde salı ve pazartesi gününde doğuya bakarak sefer yapmaktan; pazar ve cuma gününde batıya bakarak sefere çıkmaktan; salı ve çarşamba günlerinde kuzey tarafına sefere çıkmaktan; perşembe günü güneye sefere çıkmaktan yasak eden âdet vardır. Bugün hangi günde hangi tarafa yolculuk yapılmaması geleneği kaybolmuştur.

Uygurların sefer âdetinde yine veba hastalığı ve diğer geçerek yayılan hastalıkların yaygın olduğu yerlere yolculuk yapmamak âdeti de vardır. Bu yasak son derece ilmî ve icabi olup bunun işte bu hastalıkların tekrar geniş şekilde yayılmasını engellemede büyük rolü vardır.

Uygurlar yine sefere çıkarken (ister kısa yolculuk olsun isterse uzun yolculuk olsun) sol ayağı ile başlamamıştır. Yani, kapıdan sol ayağı ile çıkmazdı. Bu genellikle iyi işleri sağ el ve sağ ayak ile yapmak, sağdan başlamak tayini ile denkliğe sahiptir. Seferde hiçbir zaman yarı yoldan geri döneceği işi yapmaz, böyle yaparsa sefer hayırlı olmaz, diye düşünmüşlerdir. Bundan dolayı yola çıkarken unutulup kalan çok önemli bir eşya olmadıkça geriye dönmemişlerdir. Seferciler geceleyin yol yürürken ıslık çalarak yürümekten yasak tutulmuştur, sebebi şu; geceleyin yolda ıslık çalarak yürürse cinleri çağırılmış olur, diye düşünmüşlerdir. Hâlk arasında yine yola çıkıp uzun süre geçmeden ayağı takılıp düşen (yıkılıp düşen) at-eşeği bindirmez, arabanın devrilmesi gibi durumlarda) uğrarsa seferi devam ettirmez geriye dönüp sabah veya diğer günde sefere ederdi. Deminki küçük aksiliklerin büyümemesi için bir haber olduğunu tahmin ederdi. Bazı kişiler arasında yine

sefer sürecinde tavşan görürse seferi devam ettirmediği durum vardır. Bu hurafe görüştür. Yani tavşanın ön ayağı kısa arka ayağı uzun olduğundan yürürken çevik olsa da ancak onun yürümesi çabuk olmaz, uzağa gidemez, diyerek onunla karşılaşmak yolculuğun sonraki kısmında bazen gitmeye bazen durmaya sebep olacağından küçük engellerin varlığından haberdar etme tarzında bilinmiş, bu tür bir âdet meydana gelmiştir.

İslam dinindeki tek sayıyı yüceltme görüşü doğrultusunda İslamiyetten sonraki kervan develerinin sayısını çift sayıda olması yasaklanmıştır. Bundan dolayı beş, yedi, dokuz... gibi tek sayılarda develer organize edilip yurtlar arasında ticaret yapılmıştır. Uygurlar yine yolculuk esnasında hayvanlara fazla yük koymamışlardır. Uygurların sefer kaidelerini anlatan kitapların çoğunda bu nokta özellikle vurgulanmıştır. Uygurlar yol boyu hayvanları uzun sopa veya kamçı ile sürerdi. Uygurların kamçısı değişik hüner-sanatlı bir eşya olduğundan sapını ağaçtan, sındısı deriden olurdu. Sapını oyup, kamçısını saç örer gibi örmüşlerdir. Bazı geleneklerde Uygurlar kamçı sapını uzun sefer olabileceğinden ılgın ağacından yapmamışlardır. Özellikle uzun sefere çıktığında onunla çalıştırılan hayvana vurmamışlardır. Bunun sebebi hakkında hâlk içinde şöyle bir rivayet vardır: “Ebu Cehil (Ebu Cehil, Hz. Muhammed peygamber zamanında Kureyş kabilesinden çıkan bir kişi olup asıl ismi Emru bin Hişam’dır. O Hz. Muhammed’ in peygamberliğinin yayıldığı süreçlerde ona sürekli karşı gelip ve düşmanlık gösteren kişilerden biridir. O daha sonra Bedir Savaşı’nda ölmüştür.) in burnundan kan çıktığında o kanı domuz yalamıştır. Bununla birlikte domuzun vücudu kaşınmış, kendinî ılgın ağacına sürtmüştür. Bu olaydan itibaren ılgın ağacı kızıl olarak kalmıştır.” bu uydurma bir rivayettir. Böyle olduğundan hâlk ılgının kızılığını Ebu Cehil’in burnundan akan kan sebebiyle, diye bilmiş, onu hayvan sürerken kullanmamıştır. Asıl amaç, rivayette söylenildiği gibi değildir. Yani ılgın ağacı çok sert olduğundan onunla hayvana vurduğunda elbette hayvan ona dayanamazdı. Bu bize sefer yoldaşı olan hayvanı, korumak sebebiyle ortaya çıkan bir yasaktır. Uygurlar uzak yolculuğa yalnız çıkmayı istememişlerdir. Yalnız sefere çıktığında çok kaza-tehlikeye uğrayabilir, diye düşünmüşlerdir. Söylemeseler de böyle bir durumun yüz vermesi tamamiyle mümkündür. «Mecmuet’ul Ehkâm» da şöyle denilmiştir. İnsanlar yoldaşsız sefere çıkmaz ve iyi bir insanı yoldaş yapar.”¹⁹⁸ Ancak Uygurlar seferde birlikte yürüdüğü arkadaşı (yoldaş) nın iyi bir insan olmasına özellikle önem vermiştir. Ehil sahibi olmayan, hırsız, yalancı ve vefasız insan

¹⁹⁸ Muhammed İvaz Karakaşî: «Mecmuet’ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay, 72.sayfa.

ile yoldaş olmaktan yasak etmiştir. İyi kişiler ile, alimler, fazıllar ile sefere çıkmayı daha iyi bilmişlerdir. «Saetname» de şöyle denilmektedir: “Yine seferin kaidelerinden biri, eğer biri sefere çıkacak olursa kendisinde başkalarının emaneti varsa sefer çıkmadan önce emaneti sahibine sağ teslim etmesi gerekir. Hiçbir zaman da arkadaşsız, yalnız sefere çıkmamalı; tedbirli, iyi, alim kişilerle arkadaş olup sefere çıkması gerekir. Büyücü veya falcılar ile arkadaş olmaması gerekir...”¹⁹⁹ Uygurlarda bu konuda “Kötüye arkadaş olma.” diye hikmetli atasözü vardır.

Burada dile getirilen bir mesele de şu ki, İslam dinindeki belirlemeler etkisinde Uygurlar kadınların yalnız yolculuğa çıkmasını yasaklamıştır. Özellikle bir gece kalıp gitmesi gereken uzak yolculuğa çıkmasına izin verilmezdi. Bu açıkça İslamî yasaklamadır. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinden birinde şöyle denilmektedir: “Peygamber aleyhisselam şöyle demiştir: Bir kadının kocasından başka kendisiyle akraba olmayan kişilerin arkadaşlığında üç günlük mesafedeki yerlere sefere çıkmaması gerekir.” “Âdette Allah’a inanan, ahiret gününe inanan kadınlar kocasından başka kendi kan-kardeşi olmayan kişilerin arkadaşlığında bir gece-gündüzlü sefere çıkması uygun değildir.”²⁰⁰ İşte bu belirlemeler gibi Uygur kız-kadınları yalnız veya doğrudan akrabası olmayan erkekler ile yolculuk yapmaktan sert şekilde yasaklanmıştır. Bu konuda hatta bazı fetvalarda kadınların yalnız yolculuk yapması gereken durumlar olursa mesafenin uzunluğu zamana sundurulup belirlendiği durumlar da olmuştur.

Sferden geri dönen her insana ihtiyaç duyulmaktadır. Uygurlar sefere çıktıktan sonra gereken işleri çabucak bitirip hızlı şekilde geri dönmeyi iyi bilmişlerdir. Daha uzak seferlerden geri döndüğünde geceleyin yurda gelirse doğruca eve girmez tan ağardıktan sonra öyle girer veya bir kişiyi gönderip evdekilere haber edip sonra girmişlerdir. Bu yukarıda belirtilen eserlerin hepsinde kaydedilen bir durumdur. Yukarıdakiler Uygurların iş âdetleri içindeki bazı yasaklamalardır. Elbette gerçekten tehlikesiz olma durumu göz önünde tutulup ortaya konulan pek çok yasaklamalar da sefer sürecinde rol oynamıştır. Ancak onlar hâlk inancındaki nesne değil, belki tecrübevi, gerçek yasaklamalar olduğundan bizim konu dairemize girmez. Uygurların sefer âdetlerinde yakın zamanlarda büyük değişimler meydana gelmiştir. Makina, tren, uçak, bisiklet, motorsiklet gibi ulaşım araçları hayvan, eski at

¹⁹⁹ «Saetname», «Bulak» dergisinin 2000 yılına ait, 3. sayısında basılan. 40.sayfa.

²⁰⁰ Muhammed Fuad Abdulkaki: «Hadis-i Şeriften İnci-Mercanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdukerim tercümesi, Şincan Halk Neşriyatı, 2003 yılı, 12.ay neşri, Uygurca, 326. sayfa.

arabası, gibilerinin yerini almıştır. Ulaşım koşulları iyileşmiş, bütün yollar düzeltilmiş, hız artmıştır. Yolculuk tehlikeleri hissedilse de ancak böyle tehlikeler cin-kötü ruhlardan değil, belki ulaşım koşullarının kendisinden ve diğer gerçek taraflardan gelmiştir. Kısacası, ulaşım durumunun genel olarak iyileşmesi ile pek çok âdetde de derin değişimler meydana gelmiştir. Sonuçta pek çok yasaklamalar yavaş yavaş yok olmakla karşı karşıya kalmıştır. Ancak bizim yukarıda dile getirdiğimiz yasakların çoğu kısmı Uygurların sefer faaliyetlerinde hâlâ mevcut olan âdetlerdir. Esenliğe erişmek, kaza-tehlikelerden korunmak, yolun hayırlı olmasını dilemek ise maddi gelişmelerle mükerrer ilişkiye sahip olmayan daha uzakta mevcut olan durumlardır.

5.2.10. Büyük-Küçük Abdest ile İlgili Yasaklar

Tuvalet, idrar, ter, nefes, âdet kanı, meni, mezi, tükürük, salya, yaş gibi insan vücudundan çıkan maddeler olup bu Uygur tıp ilminde “istifra” (çıkması ile vücudun onlardan kurtulduğu şeyler) denilmiştir. İnsan yemek yedikten sonra mükerrer abdest, idrara benzer dışkıları çıkarmaktadır. İnsan vücudundan çıkan âdet kanı, kan ve meninin kirli, diye görülmesine benzer şekilde büyük abdest ve idrar da kirli, pis diye bakılarak onlardan sakınılan âdetleri şekillendirmiştir. Her milletin dışkı ve idrarı pis, diye bakarak şekillendirdiği yasakları insanların tuvalete olan tutumu, ihtiyacını gidermek için hangi yerleri seçmesi veya seçmemesi gerektiği, hangi tarafa bakarak ihtiyacını gidermemesi gerektiği, ihtiyacını gidermenin devamında neleri yapmaması, tuvaletini yapma şekli hem de tuvaletini yapmaya dair dil yasakları diye beş tür boyunca tahlil etmemiz mümkündür.

Uygurlar benzer şekilde büyük-küçük abdesti pis şey, onun vücuttan çıkması temizliği bozar, diye düşünmüşlerdir. Bu İslam dinî tarafından belirlenmiştir. İslam dinindeki belirlemelerde vücuttan meni, âdet kanı akarsa bu vücudu son derece kirli yapmaktadır. Pis durumdan ancak bütün vücudu yıkama (“gusül almak” da denilir.) aracılığıyla temizlenmiş olunurdu. Ancak büyük-küçük abdestin vücuttan çıkması vücudu çok kirli yapmamaktadır. Kirli hâlden küçük çerçevede yıkanarak kurtulabilmektedir.

Uygurlar büyük-küçük dışkıları dile getirmekten kaçınıp dışkıyı “gübre”, “necâset”, “büyük abdest”; idrarı ise “küçük abdest” diye adlandırıp, onları çıkarmayı ise “tuvaletini yapmak”, “tuvalet ihtiyacını gidermek” (Vücut temizliği bozulduğu için büyük-küçük abdesti çıkarmak zorunludur. Bu temizliğin, yani taharetin giderilmesidir. Bu adlandırma bu

sebepten ortaya çıkmıştır.) “hacetini yapmak”, “arkaya varmak” diye adlandırmaları âdet edinmişlerdir. Tuvalet her millette her türde adlandırılmıştır. Ancak bütün milletlerde bu yer düzgün hâle getirilen, mecazi sözler ile adlandırılan “arka ev”, “hacethane” manasındaki nazik sözlerle her dilde karşımıza çıkmaktadır. Bütün Uygurlarda bu yerlere hiçbir zaman “sidik-dışkı yeri” dememiş birkaç çeşit düzgün ad ile adlandırmıştır. Mesela Uygurlar, büyük-küçük dışkılarını çıkardıkları yeri benzer şekilde düzgün hâle getirip “hacethane”, “hâlâcay” (aslı “serbest olan yer” demektir) “abdesthane”, “oburni” (bu Rus dilinden giren bir ibaredir), “arkalık” (“ev arkasındaki yer” demektir.), “bir numaralı yer” (Bu Çin dilinde gösterme usulünün doğru tercümesidir.) ... gibi adlar ile adlandırmışlardır.

Dünyadaki bazı milletlerde çok eski zamanlarda da hacethane vardır. Ancak bazı devlet ve milletlerde hacethane yoktur. Genellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan milletlerde hacethane yoktur veya yeterli değildir. Sabit yerleşik milletlerde çok önceden hacethane vardır. Bazı materyallerde işaret edildiğine göre, 17. yüzyıldan önceki dönemlerde Avrupa’da özel tuvaletler olmayıp insanlar ancak ağaç dibi, duvar dibi ve bunlara benzer gizli yerlerde büyük-küçük abdestini gidermişlerdir. Japonlar 8. asırdan önceki zamanlarda öncelikle lağma abdestini yapıp onu öyle hacethane niteliğindeki yere dökerlermiş. Çünkü o zamanlardaki hacethane esasen gübre biriktirip gübre yapan evler varmış. Çin’de ise üç padişahlı dönemde ve sonraki Han sülalesine ait hatıralarda hacet yapılan yer (溷- Hün-çamurlu) dile getirilmiştir. Uygurların hangi devirden başlayarak hacethaneye tuvaletini yaptığı hakkında bizde açık bir kanıt yoktur. Ancak biz buna kesin karar veremiyoruz. Uygurların ataları sabit çiftçilik ekonomisi ve şehir hâyâtına başladığı zamanlardan itibaren hacethane yapıp, orada ihtiyacını gidermiştir.

Hâyâтта hacethane çok önemli bir yerde durmaktadır. Buna uygun surette, Uygurların evinde bir, hatta iki tuvalet olmaktadır. Bir ailede iki hacethanenin olmasıyla çok karşılaşmasak da ancak kişi sayısı daha çok ailelerde erkek-kadınlar ortak tuvalet kullanmaktan yasak tutup iki hacethane kurardı. Uygur ailelerinde hacethane eve yakın yere veya evin batı tarafı ve ön tarafına hacethane yapılmamıştır. Böyle yapmak ev etrafını, çevresini temiz tutmanın dışında, yine ihtiyacını giderecek kişileri göstermemek içindir. Buna uygun olarak Uygurlar hacethaneyi asma şeklinde yapmışlardır. Bu “asma hâlâ” da denilmiştir. Hacethanenin kapısı çevrilip insanların oturduğu yer hacethane kapısına doğru yapılmamıştır.

Hacethane özel, büyük-küçük abdest yapılan yerdir. Böyle olduğundan Uygur aileleri de genellikle hacethaneye girip ihtiyacını gidermiştir. Ancak harici zamanlarda tuvalete sıkıştığında nereye ihtiyacını gidereceği sorununda, tuvaletini yapmayı pis iş diye gördüğünden kutsal objelerin yanında veya üstüne taharetini yapmamaya çok dikkat etmişlerdir. Mesela: Uygurlar mescit içine, mescit etrafına, kabristana, kabristanın yanına, mezara taharetini yapmamışlardır. Bunlardan başka yine banyo içine, ev içine, denize, göle, yola, gölgeli yerlere, ağıl, ahıra, kuşların yuvası gibi yerlere de taharetini yapmamışlardır. İslam dinindeki taharetini yapma yerine ait bazı işaretler böyle âdetlerin ortaya çıkmasının doğrudan sebebi olsa gerek, mesela; Hz. Muhammet'in hadislerinde lanete layık iki iştir, yani insanların yoluna veya gölgelendiği yere hacetini giderip bırakmasından mutlaka uzak durmasının gerekliliği hakkında açık işaretler vardır. Uygurlar yine çöp yığını, kirli şeylerin döküldüğü çukur gibi yerlerde cinler yuva yapar, diye bakarak ve cin-şeytanların sahiplendikleri “sahipli yer”, hızır- hocanın geçtiği, Kıtmir Gucam (Ashabul Kehf rivayetindeki yedi evliyaya yoldaş olan evliya köpek) yollara hacetini yaparsa ayağı, kolu, beli ağrırdı, iltihaplara yakalanırdı; rüzgâr hastalığına yakalanır, ağzı eğri olur, diye düşünüp bu yerlere hacetini yapmaktan yasak tutmuşlardır. İnsanlar evden alıp çıkarıp döküleceği çöp ve külü; kavun, karpuz kabuğu gibi nesnelere üzerine hacetini gidermekten sert biçimde yasak tutmuşlardır. Kim böyle yaparsa ağzında beninde sulu leke çıkar, diye düşünmüşlerdir. Özellikle küçük çocukların ağız ve beninde sulu leke kalırsa, bunu onların çöp, kavun-karpuz kabuğuna hacetini yapıp bırakmasından görüp “çaçratku” diye adlandırılan büyücülük usulünü kullanıp iyileştirmektedirler. Yarkent Uygurları arasında yine kadınlar küle hacetini yaparsa kısır olur, diye düşünüp yasakladıkları âdet vardır.

Uygurlar tuzu, yiyecekleri kutsal bildiği için tuz olan yere, yemek suyu dökülen yere ihtiyacını gidermekten katı biçimde yasak etmiştir. Böyle yaparsa gözü kör olur, bereket elinden gider, diye düşünmüşlerdir. Biz yaşamlarında Uygurların dal-ağaçlara değer verdiklerini, odun ve yaprağı yüceltip, odunu ekmek ile denk görmeleriyle karşılaşmaktayız. Bu sebepten hâlk arasında yaprak üstüne, odun parçaları üstüne, meyveli ağaçların yanına hacetini gidermekten yasak ettiği âdet vardır. Yine tarım ürünlerini yüceltip ekinliğe, harmana doğrudan oturup hacetini yapmak iyi bir iş sayılmamıştır. Bunun dışında ocağı kutsal görmenin yasak şeklindeki ifadelerinden, tandır başına ve yanına, ocak başına ve yanına, düğün-evlilik ve nezire için kullanılan ocakların yerine hacetini yapmamak, o yerlerde gusül almamak gibi âdetler de vardır. Uygurlarda yine ruh hakkındaki düşünceler sebebiyle kan dökülen yerlere, insan kanı üstüne, ölü yıkanılan yere hacetini yapmaktan, o

yerlerde gusül almaktan çok sakındığı âdet vardır. Böyle bir hareket ruhlara yapılan ağır hakaret olmakla kalmaz, yine o ruhların hacetini gideren kişiye zarar getirip bırakmasına da sebep olması mümkündür, diye düşünülmektedir. Uygurlar cin var, diye düşünülen diğer yerler ve nesnelere, mesela: manda ağacı (bu bir tür çatkal tipindeki bitki) filizlendiği yer, eski ev, eski değirmen, çukur, kirli su dökülen yer, yalnız ağaç gibi şeylerin dibine veya üzerine hacetini yapmaktan sert biçimde yasak etmiştir. Böyle yerlere herhangi bir sebep ile torunundan ayrılan eğri olup kalan kişileri, başkaları onların cinlerin sahiplendiği belli yerlere hacetini yapıp bırakması sebebiyle diye düşünmüştür. Bununla birlikte böyle bir hastalığı iyileştiren perihun, bahşılardan yanına varıp onlardan hastalığı iyileştirmesini istemişlerdir. Bununla cinler ile perihun veya bahşılardan arasında keskin bir meydan “savaş” ı olduktan sonra bahşılardan yenip o kişiyi iyileştirir veya cinler yenip o kişi iyileşmezdi. İşte böyle “hurafeye uğraşma” nın izleri bugünkü hâyâtta hurafelik niteliğinde yine mevcuttur. Hâlkın cinler hakkındaki düşüncesine göre her gün akşam vaktinde cinler yeryüzüne o kadar dolup gelirdi ki yere iğne atılsa iğne yere düşmezdi. Eğer hacet yapacak kişi bilmeden cinlerin olduğu yere hacetini yaparsa onlar hacet yapan kişiye büyük zarar getirirmiş. Bunun için hâlk işte bu inanca göre geceleyin, akşam vaktinde hiçbir zaman rast geldiği yere hacetini yapmazdı. İşaret edilen noktaya hacetini yapmadan önce “poş poş” (Ey cinler, öte durun! demek manasında) defedip öyle hacetini yapar, bu hâlk arasında çok derin kök salan bir âdettir. Kısacası, Uygurlar kutsal, diye gördüğü herhangi bir yere hacetini yapmayı, kutsal diye görülen herhangi bir nesnenin üstüne hacetini yapmayı yasaklamıştır. Bilhassa bu yasaklar, büyük-küçük abdesti pis diye gören inancı daha fazla güçlendirmiştir.

Uygurlar büyük-küçük abdestini yaptığında belli yönlere, belli varlık veya yerlere bakarak ihtiyacını gidermekten yasak tutmuşlardır. Bunun tümünde, insanlar kibleye yüzünü çevirip veya kibleye arkasını dönüp büyük-küçük abdestini yapmaktan (bu önünde engel olmamasıyla ilgili yasak olup, Uygurların hacethanenin çukur deliğini kuzeyden güneye yöneltip yapması bundan ortaya çıkmıştır) mescite, mezara, kabristanlığa bakarak ihtiyacını gidermekten; güneşe, aya ve rüzgâr gibi yükseğe bakarak tuvaletini yapmaktan; geceleyin kuzeye yani Kuzey Kutup Yıldızına bakarak ihtiyacını gidermekten yasak etmişlerdir. Bunların içinde bir kısmı İslami inanç sebebiyle yine bir kısmı eski tabiat dinleri sebebiyle ortaya çıkmıştır. Eski devirlerde Uygurlarda doğuya bakarak tuvaletini yapmaktan yasak tutan âdet vardır. Bu İslam inancındaki kibleye bakarak ihtiyacını yapmamak yasaklaması ile birleşip daha fazla güçlü görünüm almıştır.

Uygurlar taharetini yaptığı sürede yine pek çok işten yasak etmiştir. Öncelikle tuvaletini yaparken iç giysisini çıkarmak uygun geldiğinden avret açılmaktadır. Cinsel organı kirli diye görmek ve avretini açıkta tutmamak yasaklamasına dayanarak insanlar tuvaletini yaparken başkalarının kendisini görmesinden özellikle avretini görmesinden çok dikkat etmişlerdir. Eğer tuvaletini yapanların avretine bakarsa gözünde iğne arpacık çıkar, diye yorumlamışlardır. Bazı ailelerde iki hacethanenin olması veya hacethanenin perdesi ve kapısını tuvaletini yaparken kapatması, başka biri gelip yapacak olursa öksürerek haber vermesi... gibi başkalarının özellikle karşı cinslerin avretini görmemesi içindir. Uygurlar İslam dinindeki uygun belirlemelere dayanarak hacethaneye sağ ayağı ile girmekle kalmayıp sol ayağı ile girip sağ ayağı ile çıkmışlardır. İhtiyaç esnasında ise sağ eli ile avretini tutmaz ve büyük abdesti sonrası sağ eli ile arka tarafını sürmemişlerdir. Eğer sol eli yapamaz veya yaralanmamışsa, boşuna sağ elini kullanmamışlardır. Uygurlar hacethaneye başı açık hâlde girmeyi kötü görmüştür. Böyle yapılırsa “Başı mezara sığmaz.” diye düşünüp hacethaneye girmeden önce başına başörtüsü, geçici bir nesne örtmüşlerdir. Bunun dışında, hamileliğin sonraki sürecinde olan kadınlar hacethaneye yalnız girmemiştir. Böyle yapmazsa cin sızrar, karnındaki bebek düşüp gider, diye sihri düşünceye sahiptirler. Eğer iki kişi (aynı cinsten olan iki insan) hacetini gidermek için denk gelirse ihtiyacını giderirken yakın oturmamışlardır. Önceden iki kişi bir yerde hacetini gidermek için oturursa iki kişinin elini uzattığında birbirine erişemeyeceği aralıkta oturduğu ilgi çekici bir âdet vardır. Bu hem avretini gizlemek hem edebini korumak hem de pisliği, temiz olmayan şey diye görmekten ortaya çıkan bir âdettir. Bazı yurtlarda yemeğin sonrasında hacetini gidermeye gitmeyi kötü gören durum vardır. Söylediklerine göre böyle yaparlarsa düğün işinde elçi dönüp gidermiş. Aslında düğün elçisi ile hacete çıkmak arasında ilişki yoktur. Buradaki gizli esas tam olarak yemekten sonra tuvalete gittiğinde midesinin çalışması, sindirimin bozulmasından ibarettir. Demek ki, ihtiyaç esnasındaki bazı yasaklı âdetler içerisinde insanın kendi esenliğini korumak gibi amaçlar gizlidir. Yine buna benzer olan yasaklardan ayakta durarak küçük abdestini yapmamak (İlmî delillere bakıldığında, ayakta durup küçük abdestini yaptığında insan vücudundaki beş yüz mililitre civarındaki idrar kısa sürede çıkıp gittiğinde karın basıncı aslında kan basıncını belli derecede düşürmesini ortaya çıkarmaktadır. Eğer kan basıncı aslında düşük bir kişi ise ayakta durup küçük abdestini yaptığında daha fazla kötü sonucun ortaya çıkması mümkündür. Bu yine idrarın yerden sıçrayıp giysisine bulaşmaması içindir. Öleceği zaman da dili tutulup kalır, diye hacethanede konuşmamak, şarkı söylememek; imanı hacethanede kalır, diye derin nefes almamak, rüzgâr hastalığına

yakalanır, isteği yerine gelmez, deyip hacethanede sümkürmemek ve tükürmemek gibi şeyler vardır. Uygurlarda acı yemekleri çok tüketme alışkanlığı olmamasına uygun olarak, hacethanede uzak oturaktan yasak edilen âdet de vardır. Hâlk arasındaki inançlarda, hacethanede uzak oturursa öleceği zaman canı zor çıkarmış. Eğer hamile kadının kocası hacethanede uzak oturursa hanımının doğumu zor olurmuş. Hurafe görüşte tuvaletini yapmak tıpkı doğuma, tuvaletini yapmanın zorluğu da doğumun zorluğuyla yer değiştirmiş, kocası hacethanede uzak oturursa hanımının doğumunun zorlaşması sihribazlıktaki kuralların maharetli bir şekilde ile bu âdetler üstüne uygulanmasıdır.

Uygurlar büyük-küçük abdestten sonra kâğıt parçası ile ön ve arka abdestini silmişlerdir. Buna “kesek (kurumuş çamur, kerpiç parçası)” da denilmiştir. İslamî belirlemelerde büyük-küçük abdestten sonra ön-arka bölgesini temiz bir şekilde silmek farz olup taharet almak için avretini yıkamak ise sünnettir. Bundan dolayı abdestini silmek, onları yıkamak da önemli bir yerde durmaktadır. İster büyük abdest olsun isterse küçük abdest olsun onların lekesinin kıyafete değmesi kıyafeti kirletirdi. Bunun için Uygurlar evlerindeki tuvaletlere kesek-güneşte kurutulmuş tuğla parçası takıp koymuştur. Günümüzde, tıbbın belirlemelerine göre çalma ile arka abdesti silmek basur hastalığının almış. Bu basit bilgi bize Uygurların basur hastalığının esasında olmaması yeterli olduğundan bu durumdan ispatlayabiliriz. Uygurlar kesek-kurutulmuş tuğla parçası ile arka-ön bölgesini silerdi. Ancak yazı yazılan kâğıt, kemik, yiyecek, hayvan tezeği, yaprak, ateş-bitki, rengi beyaz nesnelere (mesela: pamuk) gibi nesnelere ön ve arka bölgesini silmekten yasak edilmiştir. Özellikle peygamberlerin ismi, Allah’ın ismi ve onun 99 ismi niteliğindeki hem de bu isimlerden alınan insan isimlerinin olduğu kağıtları kullanmayı kesin olarak yasaklamışlardır. Beyaz nesnelere silmemek Manî dinî inancından kalan kalıntılar olsa gerek. Yukarıdaki hayvan tezekleriyle abdestini silmeme yasağının aksine, bazı insanlar hayvan tezeği ile abdestini silerse çocuğu kara göz olur, diye düşünüp tezek bulup silen işleri de yapmışlardır. Ancak bu apaçık hurafe bir görüştür. Bunun aslı tezeğin karalığı çocuğun gözünün karalığını meydana getirir, diyen inançtır.

Uygurlar ihtiyacını giderdikten sonra hemen gömüvermeyi âdet edinmiştir. Özellikle büyük abdesti kesinlikle gömmüşlerdir. Hacethanelerde gömmek için hazırlanan özel topraklar bulunmaktadır. Diğer yerlerde yapılırsa da o yerdeki toprak ile gömülüp bırakılmıştır. Söylediklerine göre çıkarılan gübreyi koyarken bakmak uygun değildir. Eğer gömmez açık bırakırsa o kişinin ayıbı da açığa çıkarmış. Yukarıdakiler Uygurların büyük-

küçük abdeste ait bazı yasaklı görüşleridir. Görülüyor ki, bu yasaklar tıpkı diğer sahadaki yasaklara benzer pek çok yönlerle bağlantılı ve pek çok sebepleri kendine kaynak edinmiştir. Bu yasaklı âdetler konusudur. Yine bir taraftan, Uygurlar hacethane ve dışkıyı pis diye görmekte birlikte onu belli şans ve kut ile birleştirip anlatmıştır. Bu konudaki inanışla ilgili âdetlerden aşağıdakiler vardır: Uygur kızları küçüklükten başlayarak hacethaneyi temiz şekilde temizlerse bahtı açılır, diye düşünüp hacethane çevresini temiz tutmayı âdet edinmişlerdir. Yine aynı türden büyüsel inançlarda, kim hacethaneyi kirli tutarsa o kişinin gözünde iğne arpacık çıkmaktadır. Bu arpacık ancak o hastalığa uğrayan kişinin hacethaneyi üç defa temizleyip kendi yanlışını bilerek hacethaneden af dilemesinden sonra yok olurmuş. Yine bazı görüşlerde kızlar hacethanede oturup Tanrı'dan dilek dilerse çabuk yerine gelirmiş. Uygurlar yolde giderken dışkıyı çiğnerse “Talihim geldi.” diye yorumlamışlardır. Böyle söylemenin anlamı, zor veya hoş olmayan işi iyi tarafa yorumlayıp kendinî teselli etmek olsa gerek. Uygurlar yine elinden hiç işi rast gitmeyen güçsüz insana “Bokunu aradan ikiye bölemeyen.” diyen deyim üzerinden de açıklamıştır, vs. Yukarıdakiler büyük-küçük abdest ve hacethaneye ait inanışla ilgili görüşlerdir. Bu yöndeki yasaklı âdetler hâlkın kutsallık görüşü, edep-ahlak görüşü ve hâyâ-namus düşünceleri ile karışıp dil yasakları şeklinde de ifade edilmiştir.

Büyük-küçük abdest, insanın temel fizyolojik gücünden biri olup o toplumsal ve tarihî gelişimin etkisine çok maruz kalmıştır. Hem yemek-içmek, kılık-kıyafet, muhit-yolculuk hem de düğün-evlilik, ölüm-yitim işlerinden farklıdır. Bu yöndeki yasaklar daha fazla gizli, saklıdır. Böyle olduğundan, hacethane ve ona ait yasaklar örf-âdetçilik noktasından veya kültürleşme noktasından detaylı şekilde incelenmelidir. Aynen böyle sebepler gibi hacethane ve büyük-küçük abdeste ait yasaklar ıslahat ve darbe konusu olduğundan göz ardı edilmeden devam edip şimdiye kadar çok iyi korunmuştur. Bu yöndeki yasaklı âdetler ve inanışlar bir hâlkın manevi görünümünü az-çok haber vermek gibi değeri ile bizim de dikkatimizi çekmiştir, elbette.

5.2.11. Dil Yasakları

Dil, insanların iletişim kurma aracıdır. İnsanlar dilden faydalanarak fikir değiştirir, kendi düşünce-fikirlerini açıklar. Dil, düşüncenin yardımı ile ortaya çıkar ve ifade edilir. Kısacası, insan dil aracılığı ile durumunu korur ve devam ettirir. Dil, herhangi bir durumda

sadece seslerin normal şekilde birikmesi değildir. O kültür, örf-âdet anlamına sahip olan insan kültürünün önemli bir terki bî kısmıdır. Yasak eski toplumlardaki ilkel inançlardan kalan kalıntılar olup kişilerin anlaşılmayan gizli güçlerden korkma, saygı göstermek amacıyla ortaya çıkan pasif önleme tedbirleridir. Yasak âdetinin dildeki ifadesi olan dil yasakları ise dili sihri güce sahip, diye görmenin yansımasından ibarettir. İlkel devirlerden itibaren insanlar dilde sihri gücün varlığına dil ile onu ifade etme veya vekillik eden gerçeklik arasında müeyyen ilişkinin varlığına, dil aracılığıyla başkalarına zarar ulaştırma veya fayda getirebileceğine inanmışlardır. Bunun için, kişiler belli kötü, pis veya kutsal nesnelere yasak tutulduğu zamanlarda, o nesnelere adını da dile getirmekten sakınmışlardır. Tabiat dışı gizli güçler yalnız ilah, insan, ruh, cin-kötü ruhlar ve insanların kullandığı her türlü araç-gereçlerle değil, ayrıca iletişim aracı olan dilde de var olduğuna inanmışlardır. Sihri düşüncedeki dil kendisini bildiren nesne ile ilişkiye sahip olduğundan, ondaki sihir ve büyü gibi faaliyetlerde dilden de faydalanmaktadır. Yani dille zarar vererek dilin sahibine (söyleyene) de zarar ulaşır, diye görülmüştür. Dilin hâyâttaki ifadeleri çok çeşitli olup insan ismi, ilah, cin-kötü ruh... ların ismi; nesne ismi gibi şeyler dilin en temel ifadesidir. Bundan dolayı dile ait yasaklar öncelikle isme yöneliktir. Bunun dışında, sözün anlamı kötü ise gerçekte de kötülük gelir, diyen görüşe dayanarak kötü söylemekten sınırlama yasağı, uygun olmama düşüncesinden ortaya çıkan, kirli nesnelere adını ve kirli, diye görülen iş hareketleri dile getirmeme yasağı, kutsal objelere hakaret etmemeye dikkat etmek doğrultusunda, o konuların adını doğrudan dile getirmemek veya değiştirip adlandırmamak yasağı sözün kutsallığı gibi ağızdan çıkan sözün anlamına saygı gösterip belli işlerden sınırlandırma yasağı gibi dil yasaklarının önemli açıklamalarıdır.

Dil yasakları hâlkın dinî inancına, şekil kaideleriyle ilişkili etnografik düşünceleri sebebiyle ortaya çıkan sınırlandırmaların dildeki görüntüsüdür. İnsanlar yasaklı konulara yönelik dil yasaklarında işte bu konuların adını dile getirmemek veya “söylememek” vasıtası ile kendi pasif psikolojisini ifade etmişlerdir. Demek ki, “söylememek”, yani “dile getirmemek”; dil yasaklarının en temel şeklidir. Ancak, hâyâtta her çeşit ihtiyaç sebebiyle insanlar kendi arasındaki ilişkide bütün şeylerin adını dile getirmemek, herhangi bir anlamda söylememek konusunda serbest değildir. Böyle zamanlarda dil yasaklarının yine bir şekli olan belli manayı başka söz ile ifade etmek ortaya çıkmaktadır. Dil yasaklarının bu tür şekli yine ahlaki görüşler sebebiyle ortaya çıkan düzgün hâle getirip söyleme usulü olan “öfemizm” ile birleştirilip milletin dilindeki tuhaf, gizli durumları şekillendirmiştir. Dil ve yazı insanın icat ettiği nesnelere olsalar da ancak dil ve yazının tuhaf rolü önünde, kişiler yine

onları kutsal nesne niteliğinde tapınmışlardır. İnsanlar dil vasıtası ile şans diler, dil vasıtası ile başkalarına beddua eder ve lanet okur; kendilerine hayırlı isimleri seçip koyar, hatta isim ile kişinin talih-şansı arasında belli ilişkilerin varlığına inanırdı. Bu durum eski devirlerde insanın kendinî koruması için olsa da sonraki zamanlarda edep ve şekil-tarz için olmuştur. Ancak çok sayıda dil yasaklarının arkasında yine dilin sihri gücüne inanmak gibi akide gizlenmiş olup bu âdetteki öfemizm dilinden farklıdır. “Öfemizm” ise belli fikri “Güzel söz ile söylemek.” demek olup o belli toplumsal nizamlardan, mesela; edep, hâyâ, tarz gibi durumlardan ortaya çıkmıştır. Öfemizmin en önemli özelliği ise nispeten soyut, iki taraflı sözleri ve benzetmeleri düzgün şekilde kullanıp doğrudan dile getirilmeyen veya söyleyenler ile anlayanlar arasında zorluklar meydana getiren anlamları çekinmeden mülâhaza etme ve değiştirmek için koşullar yaratmıştır. Bazı ilim sahiplerinin görüşüne göre dil gerçek anlamda sözlerin birbiriyle değiştirilip kullanılması gücüdür. Ve hâlenki yasaklı sözlerle değiştirilip kullanılan söz veya söz birikimi tam olarak öfemizimdir. Bu fikrin akla uygun yerleri çoktur çünkü, yasaklı sözü öfemizm aracılığı ile ifade etmek imkânına sahiptir. Ancak öfemizm yasaklı sözün ifade edilmesinin bir çeşit usulü olmasından başka toplumdaki ahlaki şekiller kategorisinde edep, hâyâ gibi maksatlar için de kullanılmıştır. Genellikle yasaklı söz ile öfemistik söz arasında bazı yönlerden uyum mevcuttur. Eski devirler için söylersek dildeki sınırlandırmaların mutlak çoğunluğu yasaklı söz olup bunlardaki inançsal ve hurafe terkipler unutulup gittikten sonra sonraki devirlerde öfemizm ile dil yaşağının ortak meydana gelen durumları şekillenmiştir. Yine bir noktada şu ki, dil yasakları insan toplumunun bütün sahasında hemen hemen benzer anlama sahiptir. Ancak öfemizmde millî diller arasında aşırı büyük farklar gizlenmektedir. Hatta aynı dil içerisinde de diyalektik ve şive farkı gibi hem de meslek ayrımı gibi öfemistik ifadelendirmeler usulünde büyük farklar vardır. Uygurlar eski zamanlardan itibaren çeşitli inançların etkisinde, kendilerinin dil oluşumu sürecinde pek çok yasaklı sözleri şekillendirmiştir. Başka türlü söylersek, Uygurlar kendilerinin oluşturduğu dil terkibindeki pek çok sözlerden belli inançların etkisinde yasak edilen âdetleri oluşturmuştur. Biz Uygurların yazılı tarihten önceki devirlerdeki dile ait yasaklı âdetlerini bilmekte çaresiziz. Fakat «Divânü Lügâti't-Türk» deki dile ait hatıralardan eski Uygurların bu çeşit âdetlerinden az-çok haberdar olabiliriz. Toplum yapısının ilerlemesi ve milletin ahlak sisteminin mükemmelleşmesi neticesinde sonraki devirlerde yasaklı dil âdetleri ve öfemistik dil uslubü gittikçe gelişme gösterip günümüzdeki Uygur örf-âdetlerindeki yasaklı sözler ve değişken, çok yontulmuş öfemizimlik söz adlandırmalarına göre devam etmiştir. Uygurlar çok eski devirlerden

İtibaren doğru, uygun şekilde söyleme, söz ahlakına önem vermiş, dili insan için önemli bir ölçü olarak tanımlamıştır Yazarlarımız, mütefekürlerimizin kalemi altında Uygur dilinin kudreti tam olarak görülmekle birlikte, onlar yine dilin rolünü, doğru söyleyişi sürekli olarak vurgulamışlardır. Kaşgarlı Mahmut'un «Divânü Lügâti't-Türk» eserinde hatırlatılan eski atalarımızın “Erdemin başı, dildir.” diyen hikmeti bunun delilidir.

Aşağıda Uygurların yasaklı dil âdetlerini birkaç nokta boyunca kısaca çözümleyip inceledik.

5.2.11.1. Ad-Ûn Yasakları

Ad-Ûn yasakları dediği esaaen insanların birbirini adlandırırken kullandığı isim, soyad ve lakapla benzer adları kullanmaya önem veren yasakları ifade etmektedir. Biz günümüzde kişilerin kendi ismini ve soyadını başkalarının istediği gibi dile getirmesine ne kadar itibar edip etmediğine dikkat ettik. Ancak eski devirlerde durum öyle basit değildi. Yani insanlar kendisi ile ismi arasında müeyyen bir ilişkinin varlığına inandığı durumda kişilerin birbirinin ismini çağırması yasaklı hareket olarak sayılması mümkündür. Bu konuda Frazer şöyle demiştir: “Bedevi milletler dil ile eşyayı açık şekilde ayırmamıştır, isim ile ona vekillik yapan nesne arasında anlam yönünden bağlantısını olsa da böyle bir bağlantının gerçek maddi bağlantı olması, bununla sihrin de tıpkı saç, tırnak ve vücuttaki diğer herhangi bir kısım aracılığıyla insana zarar verebilme olasılığıyla aynı şekilde, isim aracılığıyla da bu ismin sahibine zarar getirebilmesine inanmışlardır. Aslında, ilkel insanlar ismini kendi (bedeni) nin önemli terkibî kısmı, diye görüp ona çok dikkatle korumuştur.”²⁰¹ Bu konuda Levi Bruhl (Bruhl Levy) de şöyle belirtmektedir: “İlkel insanlar kendi isimlerini belli türdeki açık, gerçek ve kutsal şey diye görmüştür... Bunun için isim meselesinde onu koruma tedbirini kullanmak tamamen zorunludur. Yani kendi ismini de başkalarının ismini de istediği gibi dile getirememiştir. Özellikle ölüp gidenlerin ismini adlandırmak uygun değildir. Hatta ölüp gidenlerin ismini kendi içine alan âdetteki sözler de kullanılmaz atılırdı. Belli bir kişinin isminin sınırlandırılması tam olarak bu ismi bildiren eşyayı da sınırlandırmayı da işaret etmektedir... Bundan dolayı herhangi bir kişinin ismini

²⁰¹ [İngilizce] Frazer: «Altın Şah» Çin Halk Edebiyatı-Sanatı Neşriyatı, Çince tercüme nüshası, 1. cilt, 362. sayfa.

kullanmamasının büyük bir sebebi vardır.”²⁰² İlkel insanlar hem kendilerinin ismini başkalarına söylemez hem de başkalarının ismini kolayca dile getirmezlerdi. Böyle olmazsa ismin sahibi zarara uğrar, diye düşünmüşlerdir. Bundan dolayı, herhangi bir insanın ismini doğrudan dile getirmemek, böylece kendilerine gelecek tehlikeden korunmak ilkel devirdeki önemli dil âdeti olmuştur. Uygurlarda bir insanın ismini doğrudan dile getirmemek yasağının kalıntıları korunsada daha sonra bu yasak âdeti ahlaki kategori çevresinde itimat edilmiştir. Bunun tamamında kendi ismini kutsal bilmek, onu sağlam şekilde korumak; başkalarına özellikle tanımadığı kişilere söylememek günümüzde korunan bir âdet olup bunun en görünür ifadesi belirli bazı kişilerin büyücülerin kendi ismini kâğıda yazıp ona kara sihir yapıp isim vasıtası ile kendisine zarar vermesi gibi büyücülükten korunmak için rakiplere ve kendisini kovalayan aşıklara kendi ismini bildirmemek âdetidir. Ad-ün yasakları aşağıda birkaç yönden açıklanmıştır.

Ölenlerin İsmi Ni Çağırılmamak: Eski devirlerde ölüp gidenlerin ismini dile getirmediği âdet mevcuttur. Çünkü böyle yaptığında ölenin ruhu geri dönüp onun ismini dile getirene zarar verebilirdi. İnsanlar ölenin ruhundan korkup onun ismini tekrar kullanmayı bırakırdı. Eğer böyle yapmazsa, ölenin ruhu kendisi ile aynı isimden olan kişiye kolay şekilde zarar-zıyan getirebilirdi. İsim hakkındaki böyle hurafe inançlar Uygurlar arasında çok eskiden yok olmuş, eğer varsa onun böyle şeklinin korunması da mümkündür. Yani Uygurlar günümüzde ölüp gidenlerin ismini doğrudan dile getirmez, onların ismini ağzına aldığında “merhum”, “merhume”, “rahmetli” gibi sözleri katıp adlandırmıştır. Böyle adlandırma usulü günümüzde kullanılmaktadır.

Atalarının İsmi Ni Doğrudan Adlandırmamak: Uygurlarda atalarına saygı gösterme, ata-dedelerinin ruhuna özlem, millî örf-âdetin önemli terkibî kısmı olmakla kalmaz, o yine temel ahlaki gelenektir. Uygurlar ister ölen ataları olsun isterse hâyâttaki kişiler içinde yaşayan kişiler olsun, onların ismini doğrudan dile getirip adlandırmaktan yasak tutmuştur. Yukarıda söyleyip değindiğimiz gibi ölenlerin isminin önüne “merhum” sözünü katıp adlandırması, dirilerin ismini “ağabey”, “dayı”, “büyük ana”, “dede”, “baba”, “hâlâ-teyze”, “ana”, “abla”, “anneanne” ... gibi sözleri katarak adlandırdı. Böyle adlandırmalar ata-evlat

²⁰² Levy Bruhl: «İlkel Düşünce», Soda (Şanvu) Kitap Basma İdaresi, 1981 yılı, 1. ay neşri, Çince tercümesi, 42. sayfa.

farkını açık şekilde göstermekle kalmaz, yine saygı gösterme manasını da kendi içine almaktadır.

Kişiler Arası İlişkide Birbirinin İsmi Doğrudan Çağırılmaması: Uygurlar dil ilişkisinde akrabalık münasebeti, meslekdaşlık münasebeti, iş arkadaşlığı münasebeti, ata-evlat münasebetine sahip kişiler arasında da başkalarının adını doğrudan dile getirmemeye dikkat etmiştir. Genellikle yaşı büyük kişileri çağırırken uygun olarak onların gerçek, ismini adlandırmaz; “baba”, “anneanne”, “dayı”, “hâlâ-teyze” ... gibi sözleri katardı veya “muhterem”, “yaşlı” gibi sözlerle adlandırır. Âdette “yaşlı” denilen sözü kullanırken dikkat etmişlerdir. “Yaşlı”, diye adlandırmak ahlaki açıdan da saygısızlık sayılmıştır. Büyükler küçükleri çağırdığında ismini doğrudan dile getirmez “erkek kardeşim”, “kız kardeşim”, “çocuğum”, “kızım” gibi sözleri katarak çağırmışlar; yaşı denk, yaşıt kişilerin de birbirinin ismini doğrudan çağırması yasak edilmiştir. Belki “bey”, “can”, “han”, “gül”, “hanım” gibi nitelik bildiren sözleri katıp çağırmışlardır. Uygurlar kendi hüner-meslek ve okul-eğitim işlerinde öğretmen-öğrenci ilişkisindeki söz ahlakına son derece önem vermişlerdir. Âdette herhangi bir çırak veya öğrenci ustasının adını doğrudan dile getirip çağırılmaz, “ustam”, “hoca”, “öğretmen” gibi sözler ile çağırılmaktadır. Bu konuda eski Uygur hüner-meslek kitaplarının hepsinde hemen hemen öğrencilerin kendi ustasının ismini çağırılmama kaidesi açıkça belirtilmiştir. Ad-ün perhizleri aynı kandan olma ilişkisine sahip olan kişiler arasındaki söz alakasında daha fazla belirgin olarak ifade edilmiştir. Çocuklar anne-babasının, dede-ninelerinin ismini doğrudan adlandırmamanın yanı sıra nikah vasıtası ile akrabalık ilişkisine sahip olduğu karı-koca, kayınvalide- kayınbaba ve gelin, damat arasında da birbirinin ismini doğrudan dile getirip bahsetmek de çok yasaktır. Uygurlarda damat olan veya gelin olan kişi kayınbaba ve kayınvalidesinin ismini dile getirmekten sakınmıştır. Böyle yapmak, onlara yapılan büyük saygısızlık sayılmaktadır. Karı-kocalar arasında birbirinin ismini çağırılmaması ise daha çok şöyledir. Mesela: Uygur kadınları eşlerinin ismini âdette göre dile getirmezdi. Çağırılması gerekirse “babası”, “adı geçen”, “bizim adam”, “bizim evin erkeği”, “hoy”²⁰³ ... gibi sözleri kullanılmaktadır. Erkekler hanımlarını çağırırken “annesi”, “evdeki”, “adı geçen”, “bizim hanım”, “kadın hocam” ... gibi sözleri kullanılmaktadır. Yine birçok ailede erkek ile hanım birbirinin ismini o evdeki oğlan veya kız çocuğunun ismi ile değiştirip adlandırdığı durum da çok geniş yayılmıştır. Eğer evde sadece

²⁰³ Bir çeşit seslenme.

bir tane çocuk varsa, ona karı-koca her ikisi yalnız çocuğunun oğlan veya kız olmasına bakmazsınız, onun ismi ile çağırıldığı durum vardır. Eğer çocuğu yoksa böyle olduğunda iki taraf birbirine böyle der (mesela: “Fatımamhan”, “Ayşemhan”, “Memitahun” ... gibi) isimlerden birini koyup o şekilde çağırıldığı durumlar da vardır. Ancak yakın dönemlerde özgür şekilde ilişki kurarak evlenenlerin sayısının gün geçtikçe artmasıyla, karı-kocaların birbirinin ismini doğrudan çağırma âdeti genelleşmiştir.

Lakap, Uygurların ad-ün âdetinde çok geniş yayılan bir durumdur. Uygurlar fizyolojik özellikleri, karakteri, mizacı, yurt farkı, mesleki özellikleri gibi belirlemelere dayanarak lakap koymuşlardır. Uygurlarda çoğunlukla insanın kendine uygun lakabı olmaktadır. Eğer lakap o insana tam olarak uygun gelmezse o, o kişiye sinmez ve özdeşleşmezdi. İnsanlar da kolayca unutturdu. Eğer çok uygun gelen bir lakap ise o, birkaç çocuğa kadar bir ailenin nişanı olurdu. Uygurlarda “Lakabı Hızır koyar.” diye atasözü vardır. Bu iyi koyulan lakaptan, bir kişinin genel durumunun bilgisi olur, demeye işaret etmektedir. Uygurlar verdikleri lakapların hepsi güzel, anlamı iyi olmamaktadır. Fiziksel kusuru veya karakter zayıflığına göre konulan lakapları insanlar lakap sahibine yönelik doğrudan adlandırmaktan mümkün olduğunca yasak tutmuştur. Yukarıdaki kısa açıklamada görülmüyordu ki, Uygurlar kişiler arasında âdetteki ilişkileride birbirini isimlendirmede mümkün olduğu kadar düzgün hâle getirilmiş sözleri kullanmaya gayret etmiştir. Ancak eski devirdeki insanların kendi ismi ve başkalarının ismini adlandırmaması gibi yasak âdetlerinin aksine Uygurlar kendi ismini kutsal tekin olmayan, diye düşünüp insanların kendi isimlerine hakaret etmesini, kendi ismini kasıtlı olarak değiştirip adlandırması veya ismini anmayıp “hoy”, “hey” gibi sözler ile adlandırmasını hiçbir zaman istememilerdir. Kişiler arasında birbirinin ismini tam, doğru, güzel adlandırıp çağırma isim sahibine yapılan hürmet olarak sayılmaktadır.

Bazı Hayvanlarının Adını Doğrudan Adlandırmamak: Totem ilkel insanların nazarında ulu ve kutsal varlık olup ilkel insanların toteme yönelik yasaklı âdetleri onu öldürmemek, etini yememek ve onu adını doğrudan dile getirmemek gibi üç yönde ifade edilmiştir. Eski kavimler totem olan hayvanın adını doğrudan dile getirmez, onu en yakın akrabası olarak bildirdiği sözler ile adlandırmıştır. Kurt, Türk dilindeki hâklarda genel itibariyle tapılmaya layık olan hayvan olup onu eski Türk hâkları “börü” diye adlandırmaz, bazen başka adlar ile adlandırır. Mesela: Günümüzdeki Kazaklar kurdu “kaşikir”, “kara kulak”, “sarı kulak”, “huvlima” diye adlandırmıştır. Diğer Türk milletleri ise “kurt”, “meydan iti”, “ati yütken”, “ağzı kara” ... gibi isimler ile adlandırmıştır. Uygurlar totem

düşüncesini, diğer Türk hâlklarına göre önceki durumunu kaybedip, onlar kurdu kendi ismi ile doğrudan adlandırmıştır. Ayrıca adlandırdığı durum görülmemektedir. Uygurlarda diğer hayvanlardan örümceği “dö” diye adlandırmadığı âdet vardır. Söylediklerine göre örümceğe “dö” derse örümcek ısırılmaktadır. Yine Uygurlar yılanı “çayan” demenin dışında yine “sarı eşek” demişlerdir. Bunların hepsinde o hayvanın adı anılırsa, onlar gelip ismini adlandırmanı ısıtır, diyen sihri inanç mevcuttur. Uygurlar yemek vaktinde yine “domuz” ve “domuz” gibi hayvan isimlerini doğrudan anmamışlardır. Böyle yapmak domuzu yüceltmek için değil, onu pis şey, diye görmek; onun ismini anmak yemek yemek hâline etki edip bıraktığı içindir.

“Ben” Diye Adlandırmamak: Uygurlar toplumsal alaka sürecinde başkalarına kendi durumlarını beyan ettiğinde, doğrudan “ben” ibaresini kullanmaktan mümkün olduğu kadar uzak durmuştur. Özellikle kendi aile mensupları, mal-mülkü, galebesi, bakış açısı... Hakkındaki iyi durumlarını beyan ederken “benim hanımım”, “kendim”, “benim büyüğüm”, “benim beyim”, “benim fikrim” ... gibi sözleri az kullanırdı. “Ben” den ibaret bu birinci şahıs birlik anlamındaki söz ile belli nesnelere tabiliğini bildirirse, orada belli nesneyi göz göz etmesi gibi bir görüntü ortaya çıktığı için bu sözün yerine “biz” ibaresi kullanılmaktadır. Bunun tamamında yukarıdaki birleşimleri “bizim hanım”, “bizim büyük”, “bizim ev”, “bizim avlu” ... gibi şekilde adlandırmışlardır. “Ben” i dile getirmemenin yine bir tür şekli, bu söz yerine kendinî aşağıda tutma ibarelerinden “fakir” (bu Arapça “yoksul” anlamındaki sözdür) “bendeniz” (bu “gizleme” veya “gizlenmek” manasındaki sözdür) yi kullanmışlardır. Bu ibareler “ben” in yerine kullanılırsa o, “biz” e göre daha fazla alçak gönüllülüğü ve karşı tarafa olan saygıyı ifade etmektedir.

Millet Adını Bozup Adlandırmamak: Her millet hâkları içinde çok güçlü yurt sevgisi, duygusu ve millî övünç duygusu var olması sebebiyle, her millet ününün adlandırılmasında hakaret şeklini alan adlandırmalardan yasak ettiği âdetleri korumaktadır. “Uygur” denilen ad Uygur milletini biçimlendiren her kabile ve kavimlerde ortak ad olarak kaldıktan sonra Uygurlar kendi milletlerinin adının diğer millet ve hâklar tarafından doğru ve güzel adlandırmasına dikkat etmiştir. Tan sülalesi devrinde Orhun Uygur Devleti’nin hakanlarının Tan sülalesinde “Uygur” denilen sözün Çin dilindeki ses tercümesi “Hui-he, 回纥”, “diki “he, 纥” “şahin” anlamındaki “Hu-gu, 鶻” yla değişip “Hui, 回”, “Hu-gu, 鶻” adlandırılan ve tarihnemelerde yazılması istenen bu fikrin tipik örneğidir. Uygurlar, 10. yüzyıldan sonra Müslüman millete dönüşen hem de önceki Uygurların hepsi hemen hemen baş giysisini giyip yürüdüğünden, bazı Çin tarihnemelerinde Uygurların ismini yine “Chan tou huihu, 缠头回

鶻” (mesela, «San zhou ji lue, 三州辑略» gibi kitaplarda) diye de yazılıp ve bahsedilmiştir. İşte bu sebepten Çinlileride “Başını sarık veya örtü ile saran Uygurlar” demek anlamındaki “çentu” sözünü Uygurlar hakaret anlamında kullanılması veya basit manada kullanıldığından kesinlikle bu söz ile milletin adının adlandırılmasını istememiş ve ona hakaret hissi veren âdeti şekillendirmiştir. Tıpkı buna benzer, Uygurların bazen diğer milletler tarafından “sart” diye adlandırmasını da görüyoruz, bu da Uygurlarda aynı bezginlik hâli ortaya çıkaran bir adlandırma biçimidir. Genellikle, her milletin diğer milletler tarafından konulan başka adları olması mümkündür. Bununla birlikte, lakap karakteristik adlar ile diğer milletleri adlandırmanın milletlerin ilişkisine zarar getirmesi de mümkündür.

Kısacası, ad yasakları hem ismin insanın terribî kısmı, diye görülmesinden hem kutsal nesnelere ismini de kutsal diye görmekten hem de edep, hâyâ, tarz sebebiyle ortaya çıkan günümüzde var olan ad yasaklarının mutlak çoğu kısmı aslındaki ilkel anlamından çok uzaklaşmıştır.

5.2.11.2. Uğursuz Sözler ile İlgili Yasaklı Dil Âdetleri

Uygurlar eskiden itibaren dilin özel sihri gücünün varlığına inanmış olup hâlk arasında bu derin görüşün ifadeleri ağızdan çıkan her bir kötü sözün kötü sonuç getirdiğine inanma, vahim ve korkunç sebeplerden belli uğursuz sözleri söylemekten kaçınma, özel durumda o duruma uygun gelmeyen uğursuz sözleri söylemekten yasaklama gibi durumlardan ibarettir.

Uygurlar belli zamanları kutsal belli zamanları uğursuz, diye bilip bu uğursuz vakitlerde belli uğursuz sözleri söylemekten çok sakınmıştır. Bu durumu “Ağzından saat çıkıp gitti.” diye adlandırmıştır. Burada bahsedilen “saat” basit astrolojik tecrübeler, dil ve zaman hakkındaki hurafî görüşlere göre tutulmuş belli günlerdeki kutlu, hayırlı vakit veya uğursuz, meş’um dakikalar olup işte bu kutlu günlerde hayırlı vakitlerde ağızdan bir güzel söz çıkarsa gerçekte hemen bu sözün belirtisi görülmektedir. İşte bu hâlk düşüncesindeki “saat” tir. “Saat” dediği bu manada “Söylenilen söz ile belli gerçek durumların uygun gelmesidir.” denilmektedir. İnsanlar konuşurken de belli kötülükle ilişkili uğursuz sözleri söylemekten son derece dikkat etmişlerdir. Eğer birisi bir uğursuz sözü söylese başkaları hemen “Ağzına taş!”, “Ağzından çıkan saat olarak kalacak.” diye itiraz ederdi. Genellikle kötü uğursuz sözün dairesi çok geniş olduğundan “saat” ile doğru gelirse kötü sonuç getirme

gibi bir rolü olurdu. Bundan dolayı ister ciddi olsun ister şaka yaparken olsun ölüm, hastalık, afet, kaza gibi anlamlarını bildiren sözleri söylemekten kesin şekilde yasaklamışlardır.

Dilde rengarenk, tuhaf-garip yasaklı sözler ve onların yerine değiştirilip gelen düzgün sözler, öfemizmler son derece çok olup dil için söylediğimizde “ölüm” ve onunla ilişkili anlamlar en katı yasaklanan konulardır. Ölüm dile getirildiğinde insanlar hemen kaygıya düşer, telaşlanır ve sıkıntıya düşmektedir. İnsanlar ölenlere veya yaşayanlara yönelik mümkün olduğu kadar “ölüm” den ibaret bu sözü dile getirmekten sakınmıştır. Buna uygun olarak başka sözleri bularak “ölüm” ü nitelendirip ve bezeyip ifade etmişlerdir. Eğer ölüm ve onunla ilişkili başka işler doğrudan dile getirilirse, kişileride kaygı, telaşlanmayı harekete geçirmektedir. Eğer “saat” uygun gelirse daha fazla kötü sonucu ortaya çıkarması mümkün, diye düşünülmektedir. Yasaklı söz ile onunla değiştirilen sözler dilde sadece zamanda mevcuttur. Değiştirilen sözler ise harici, yüzeysel ve şeklidir. Yasaklı söz ise gizli ve mahiyetlidir. Bundan başka, ölüm kelimesi ölenin inancı, salahiyeti, toplumsal ve sınıfsal yeri hem de söyleyenin inancı, kültür seviyesi, hissiyatı gibi şeylerle ilişkili hâlde başka sözlerle değiştirilmektedir. Uygurlar “ölüm” kelimesini düzgün hâle getirip şöyle ifade etmişlerdir: “vefat etmek”, “kaza geçirmek”, “kazaya uğramak”, “şehit olmak”, “kurban olmak”, “ecel şarabını içmek”, “kandili sönmek”, “nefesi durmak”, “nefesi kesilmek”, “kalbi çarpmadan durmak”, “dünyadan geçmek”, “öbür dünyaya gitmek”, “ahirete sefer etmek”, “mümin olmak”, “göç etmek”, “canı çıkmak”, “candan ayrılmak”, “cehenneme gitmek”, “Hüda'nın dergahına gitmek”, “kendinî öbür dünyada görmek”, “canı kesilmek”, “canını teslim etmek”, “can vermek”, “eceli dolmak”, “eceli gelmek”, “günü dolmak”, “atlayıp gitmek” gibi. Yukarıdaki yirmi yedi çeşit ifadelendirme usulünden başka yine “ölüp kalmak”, “ölüp gitmek” gibi şekilleri de var olup bunlar yine “ölmek” le benzer yasaklı sözler olarak sayılmıştır. Yukarıdaki “ölüm” le değiştirilen sözler farklı görüntüdeki anlamlara sahiptir. “Ölüm” sözüyle değiştirilip kullanılan sözlerin tümü hemen hemen öfemizmlik sözler değil, bazıları daha çok menfi ve hakaret anlamlarına sahip sözlerdir. Uygurların ölüm, sözünü başka sözler ile ifade etme usulü hakkında şöyle ilginç bir hikâye vardır: Bir padişah varmış, o bir gün önündeki bir dişinin dışında tüm dişlerinin düşüp gittiği bir düş görmüş. Ertesi gün o ordudaki bütün vezirlerini çağırıp bu düşü tabir etmelerini buyurmuş. Vezirler: “Yüce padişahım, düşlerinizin anlamına yönelik, melike hanım, çocuk ve dost-akrabalarınızın hepsi kendinizden önce ölecekler.” demiş. Bu sözü işiten padişah öfkelenip onların kellesinin bedeninden ayrılmasını buyurmuş. Ondan padişah efendiye çağırıp ondan düşüne tabir sormuş. “Hürmetli padişahım, düşlerinizden malum olan

kendinîzin ömrü hanım-çocuk ve dost-akrabalarınızın ömründen uzun olacak.” diye tabir etmiş ependi. Padişah, efendinîn cevabından memnun olup ona çok itimat etmiş. Bu hikâyeden yasaklı sözleri söylemenin neticesi ve onu düzgün hâle getirip başka biçimlerle ifade edildiğinde meydana gelen güzel sonuçları görebiliriz.

Uygurlar sabah doğru, hayırlı sözleri söylemeyi teşebbüs etmiştir. Sabahleyin uğursuz sözleri söylerse bu tür uğursuzluk o gün meydana gelir, diye yorumlamışlardır. Çünkü sabah bir gündeki bütün işlerin başlangıcı olduğundan her bir işin başı hayırlı başlamazsa onun sonuçları da iyi olmaz, diye düşünmüşlerdir. Uygurlarda geceleyin cin-şeytanların adını söylemekten yasak eden iş vardır. Çünkü “Cinlerin sözünü ederse cinler gelir.” miş.

Sayıların hâlk inançlarında hem hayırlı hem uğursuz anlamları vardır. Sayıların hayırlı veya uğursuzluk özelliğine sahip olması onların çift veya tekliği ile ilişkili olduğundan Uygurların tarihten bu yana tek sayıları çift sayılardan daha iyi görme geleneği vardır. Âdette çift sayılar aile, düğün-evlilik, nikah işlerinde daha fazla dile getirilmiştir. Ancak tek sayılar hâyâtın önemli sahâlârı, bütün doğum âdetleri, yaşanan yer, kılık-kıyafet, ölüm-yitim, nezire-çirağ... işlerinde çok geniş kullanılmıştır.

Dil âdetlerindeki uğursuz sözleri söylemek hâlk âdetinin içinde yasaklanan bir taraftır. Elbette yasaklı dil âdetleri bölge, vakit, âdet, meslek farkına göre farklı görünüm almıştır. Bundan dolayı onları rastgele bir ölçü boyunca tahlil edemezdik.

5.2.11.3. Hakaretli Sözler ile İlgili Yasaklı Dil Âdetleri

İnsanların namus ve şeref duygusu bazı sözlerin yasaklı söz olmasını belirlemiştir. Böyle sözler cinsiyet ve onunla ilişkili şeyler, işle ilgili yasaklı sözler, insanların ayıbını ortaya çıkaran sözler, kutsal şeyleri ve kutsal anlamlara ait sözler gibi ifade edilmiştir.

Hâlk inançlarında cinsel organları ve cinsel faaliyetler kirli, namuslu iş, diye görüldüğünden insanlar, cinsel organı ve cinsel faaliyetleri gizlemekle aynı zamanda yine onlara ait sözleri söylemekten de çok yasak tutmuşlardır. Cinsellik hakkında konuşmak gerekirse onu doğrudan dile getirmez, başka sözler ile ifade etmişlerdir. Mesela, Uygurlar erkeklik cinsel organını “avret”, “ön bölge”, “zeker” (Arapça “erkeklik” anlamında), “üreme organı” (Arapça “çoğalma organı” anlamında), “alet” (Arapça “silah” veya “alet” manasında), “önü”, “altı”, “can yeri”, “adı geçen nesne” ... gibi sözler ile ifade edilmiştir.

Kadınların cinsel organına benzer şekilde doğrudan dile getirmez; “avret”, “ön pişap”, “üreme organı”, “fعر” (Arapça “yarık” manasında), “can yeri”, “önü”, “altı”, “adı geçen yer” ... gibi sözlerle ifade etmişlerdir. Hoten Uygurları arasında “kurbağa” sözü ile kadınların üreme organı mecazî görünümde ifade edildiği bir âdet var olup bunu Uygurlar “Kadınların yanında dile getirmekten yasak etmiştir. Kurbağayı kadınlık cinsel organına benzetmek hem de onun güçlü üreme iktidarının sembolü, diye görmek dünyevi ölçüdeki bir inanç olup eski Mısırlılar ve Avrupalılar ve diğer milletlerin nazarında kurbağa sürekli hâlde kadınlık üreme organıyla değiştirilmiştir. Bu durumun yasak şeklinde Hoten Uygurları arasında korunması eski Uygurlarda da böyle bir inancın mevcut olduğunu ispatlamaktadır. Eski Uygur dilinde erkeklik cinsel organına “yığaç” kadınların cinsel organına “sugruk” denilmiştir. Hatta bu sözler daha sonra kullanımdan düşmüştür.

Cinsel organı dile getirmek ne kadar yasak edildiyse, aynı şekilde cinsel faaliyeti de elbette dile getirmek yasaklanan bir iştir. Uygurlarda cinsel ilişkinin adı doğrudan dile getirilmez, belki ona farklı durumlarda “cinsel alaka kurmak”, “birlikte olmak”, “bir yastığa baş koymak” (Bu ibare yine düğün yaparken de söylenilmektedir.) “cima kilmek” (“cima”nın Arap dilindeki anlamı “birleşmek” tir.) “zina yapmak”, “birleşmek”, “çiftleşmek” gibi ibareleri kullanmışlardır. Uygurlarda yine “yapmak”, “etmek” ve “katılmak” denilen ibareleri de cinsel münasebeti belirtmekte kullanıldığı durum vardır. Dilbilimci Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te adı geçen sözlerin aynı devirde cinsel alakayı göstermek anlamındaki varlığı sebebiyle yasaklı sözlerin tamamı olduğu hakkında şöyle bir malumat vermiştir: “Etti: Tanrı benim işimi başarılı kıldı. O namazını ödedi. Oğuzca. Uygurlar bir işi yaparken ‘etti’ sözünü kullanmıştır. Türkler ‘kıldı’ demektir. Lakin bu söz cinsel alakada da kullanıldığından hanımlar utanmasın, diye bu sözü kullanmaktan vazgeçmişlerdir.”²⁰⁴ “Kıldı: İnsan iş kıldı... Bu söz şöyle kullanıldığında, erkeğin hanımı ile cinsel alaka kurmasına kinaye olarak Uygurlar bu sözden vazgeçip ‘kıldı’ nın yerine ‘etti’ sözünü kullanırdı.”²⁰⁵ Günümüz Uygurlarında da tıpkı buna benzer “kıldı” ve “etti” sözlerini cinsel alakayı bildirmekte kullanılan düzgün söyleme âdeti geniş biçimde yayılmıştır.

²⁰⁴204 Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, Uygurca neşri, 1. cilt, 231.sayfa.

²⁰⁵ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, Uygurca neşri, 2. cilt, 33. sayfa.

Uygurlar yine cinsel alakayı hatırlatan veya cinsel organı gizlice işaret eden âdet görme, büyük-küçük abdest, hamilelik, doğum gibi bakımlardan söz-adlandırmaları açık seçik adlandırmaktan hem de o konuda doğrudan bahsetmekten yasak tutmuştur. Uygurlarda âdet gören kadın-kızlar kendisinin âdet gördüğünü başkalarına, özellikle erkeklere söylemezdi. Eğer bu konuda konuşması gerekirse “heyiz gördüm” diye adlandırmaz “âdet gördüm”, “ay başı oldum”, “hastalandım”, “sıhhatim kayboldu” gibi sözler ile adlandırmış. Bundan başka “doğmak” denilen söz genel, geniş manasına sahip söz olsa da ancak kadınlara göre bu sözü doğrudan kullanmak biraz kaba anlaşılmaktadır. Bundan dolayı insanın doğuşunu “doğurmak-boşanmak”, “yenilenmek”, “gözü aydınlanmak”, “tevellüt etmek”, “doğurmak-közükmek”, “közeymek”²⁰⁶, “kosatmak”²⁰⁷ denilen ibareler ile ifade etmişlerdir. Eski Uygurlarda kadının doğumunu “doğurmak”, “kurtulmak” ve “yenilenmek” diye ibareler ile ifade etmişlerdir. Bu konuda «Divânu Lügâti’t-Türk» te şöyle bir malumat var: “Kurtuldu. Kutuldu, yenilendi. Hanım yenilendi...” “Doğurdu: Doğdu, hanım çocuk doğurdu. Hayvanlar ‘doğursa da şöyle söylenir ‘doğurdu’ denilirdi.” “Yenidi: Yenilendi. Bu söz yalnız kadınların doğumunda kullanıldı. Hayvanlara nispeten doğan kimsenin adı alınıp ona ‘ladi, ledi’ eki eklenirse doğduğunu bildirir.”²⁰⁸ günümüz Uygur dilinde “doğdu” sözü aynen dile getirilmez yukarıdaki düzgün ibareler kullanılıp kadının doğumu ifade edilirdi. “Doğmak” sözü hayvanlara ve insanlara benzer kullanılsa da ancak daha çok hayvanlara özgü kullanılmıştır. Hayvanlara “doğdu” sözü kullanıldığı takdirde de her çeşit hayvan türünün doğuşu yine benzer şekilde ifade edilmiştir.

Uygurlarda tuvaletini yapmayı, cinsel organla bağlantılı olarak düşünüp ayrıca büyük-küçük abdesti kirli nesne, diye görüp cinsel organı dile getirmekten yasak tutmaktan başka yine büyük-küçük abdesti de “bok”, “sidik” diye adlandırmaz, “büyük abdest”, “küçük abdest”, “necaset”, “gübre” deyip adlandırmıştır. İhtiyacını gidermeye “çişiş” veya “siyiş” demekten yasak edip “abdestini yapmak”, “zer yapmak” (Güney Şincan Uygurlarındaki yine bir çeşit adlandırma usulü), “hacetini gidermek”, “abdestini bırakmak”, “arkaya geçmek”, “uygun yere gitmek”, “hacete varmak” ... gibi ibareleri kullanırlardı. Özellikle kızlar için büyük-küçük abdeste gitmeyi doğrudan dile getirmek çok büyük yasaklı iştir.

²⁰⁶ Doğurmak anlamında.

²⁰⁷ Doğurmak anlamında.

²⁰⁸ «Divânu Lügâti’t-Türk» ün 2.cilt 338. sayfa ve 106. sayfa, 3. cilt, 123, 124 ve 125. sayfalarına bakabilirsiniz.

Uygurlarda cinsiyet adlandırmalarını dile getirerek kişilere hakaret etmek çok sert biçimde karşılanmıştır. Özellikle cinsel ayrımcılık ile ilgili olan adlardan “calap”, “şapakçi”, “fahişe” denilen sözler ile kadınlara hakaret etmek; “konçi”, “hecikız”, “köt” denilen sözler ile erkeklere hakaret etmek son derece kötü görülmüştür. Demek ki, anormal cinsel faaliyetler dilde yasaklı iş sayılmakla kalmaz, normal cinsel faaliyetler de dilde belli yasaklı işler olarak sayılmıştır.

Uygur hâlkı arasında diğer yönlerde hakaret görünümüne sahip sözleri söylemekten yasak tutan durum da vardır. Uygurlarda “eşek”, “it”, “domuz”, “inek” gibi hayvanların adları ile kişilere hakaret etmek iyi bir iş sayılmamaktadır. Âdette bu hayvanların adları ile kişilere hakaret etmek veya belli insan isimleri ile yukarıdaki hayvanların adlarını birlikte dile getirmek yasaklanmıştır. Bunlar çok öfkelenilse de kullanılmamıştır. “İnek” ise belli bir insanın huyunun kötü mizacının içine yönelik olması sebebiyle söz edilmemesi gereken durumlara yönelik kullanılmıştır. Genel bakıldığında, Uygurlarda haram hayvanın adını dile getirip kişilere hakaret etmek son derece dikkat edilmesi gereken, kişilere arası mükerrer hâlde anlaşmayı ortaya çıkaran bir durumdur.

Uygurlarda âdetteki kişi isimlerinin şımartılması, bir hakaret biçimidir. Mesela: “Fatıma’m”, “Ayşe’m”, “Ayşek”, “Tohtem”, “Tohtek”, “Zorem”, “Zorek”, “Zunne”, “Zunnek” veya “Zunnuk”, “Ğopem” (veya “Ğopurum”), “Ğopek” (veya “Ğopurek”) gibi. Bu sebepten insanlar başkalarının önünde bu kişilerin ismini yüzidin yüzige “-ek”, “-uk” veya başka çirkinleştirici eklemeler katıp hakaret biçiminde adlandırmamışlardır Böyle olmazsa, bu o kişiye yapılan hakaret sayılıp karşı tarafın öfkelerini harekete geçirmektedir.

Kişiler arasında her bir insanın fiziksel, ruhsal ve akli ayıp-noksanları ile hakaret etmek, toplumsal yeri ve salahiyetinden saygı ile hakaret etme durumları da karşımıza çıkmaktadır. Bunlar saf ahlaki sorunlar olup onlar hakkında düşünce yürütemiyoruz.

5.2.11.4. Yemin, «Kötü Söz» ve Kargış Sözleri ile İlgili Yasaklı Âdetler

Yemin, ağızdan çıkan ahd, anlaşma demek olup o belli kutsal şeyleri veya ilahı şahit göstererek ağızdan çıkan belli sözlerin anlamlarına belli müddet uymasını belirtmektedir. Yemin insanın itikatına, inancına ve çevresine bağlıdır. O belli manada yüksek irade ve itikatın işaretidir. Yeminin, anlam yönünden ikiye ayrılması mümkündür. Biri, bir işi yapma hakkındaki yemin; yine biri, bir işi yapmamak hakkındaki yeminden ibarettir. Yeminde belli

nesne veya ilahî gözetici veya şahit gösterilmesi eskiden gelen bir âdet olup o dilin sihri gücüne inanmak ile ilişkilidir. Yeminin anlamında bir işi yapmamak hakkındaki ahd, dil yasağında yatan kısım olduğundan yemin edenin belli işi yapmaması veya şartlı veya şartsız hâlde yemin ettiğinde bu süreçte yemin etmeyi sınırlandıran işlerden baştan sona kendini çekmektedir. Yeminde şahit gösterilen objeler veya ilah olur ya da bu hâlk inancında kutsal sayılan şeylere yer verirdi. Mesela, Uygurlar tarihten beri kendilerinin ilah diye adlandırdığı tabiat cisimleri ile her bir dindeki ilahlar ile yemin etmiştir. Bundan başka yine ekmek, tuz, sofraya, yemek su, zaman, nur (aydınlığın kaynakları), «Kuran» ile de yemin etmiştir. Bunların tümü hâlk arasında kutsal, diye görülen şey ve nesnelere. Belli işi yapmamak hakkında yemin içmek o işten yasak tutmanın başlangıcı olup şartsız ve sonsuz şekilde edilen yeminde, yemin eden yeminin anlamına ebedi şekilde uyup o işi herhangi bir durumda yapmamıştır. Şartlı yeminde, yeminin konusuna şart kılınan işte değişimler olursa yeminin rolü kaybolur yapmamalıyım, dediği işi yapabilmektedir.

Yeminin yine bir yönü geçmiş işi yapmış veya yapacağına dair yemin etmesi olup, İslam dininde yeminin bu tür şekli şeriatla da geniş kullanılmıştır. Günümüz Avrupasında mahkeme meclislerinde, vazifeye yerleşirken veya düğün merasiminin öncesinde yemin edilen durumlar da mevcut olup bu yeminden ibaret dil âdetinin gizli gücüne, dizginleme rolünde olduğuna inanmanın insanlarda yine var olduğunu ispat etmektedir. Uygurlar yeminin gizli gücüne inanıp yemini yüce görmüş, yemini yerine getirme iradesi, müstahkem kişiler sırasında görülmüştür. Çok yemin edip yeminini çok bozan kişileri “yemin etmeyi seven” diye, ahdine vefa göstermeyen, inançsız kişi, diye düşünüp onları kötü görmüşlerdir.

Uygurlar dilde olağanüstü sihri bir güç var, diye düşünüp doğru konuşmaya önem vermekten başka belli nesnelere çok sevgi ve övgülü söylediğinde, kalpteki hırslılık ile dildeki övgüyle birleştiğinde dil kötü özelliğe sahip olur, diye inanmışlardır. Bunu Uygurlar “kötü dil” diye adlandırmıştır. Uygurlar başkalarının kendilerinin bebek, çocuklarını, verimli şekilde büyüyen tarım ürünlerini, olgunlaşan mal-hayvanlarını övgülü söylemeyi istememiştir. Böyle olmazsa onlara “kötü dil” değip bebekler hastalanır, tarım ürünlerine alacalık düşer, hayvanlar afete uğrar, diye düşünmüşlerdir. Hâlk arasında insanlar birbirinin çocuklarının yüzünü başını övmekten, “Çocuğunuz güzelmiş.”, “Çocuğunuz şişman, sağlıklıymış.”, “Çocuğunuzun iştahı iyimiş.” diye övmekten, çocuklarının, mal-hayvanlarının sayısını tam söylemekten yasak etmişlerdir. Bu tür âdetler günümüze kadar çok derin etkiye sahip olmuştur. Yine bir taraftan Uygurlar bebek, çocuklara bulaşan

hastalıkların çoğu kısmını onlara kötü dil ve kötü göz değmesinden meydana geldiğini düşünüp bir dizi aktif sihir tedbirlerini kullanmışlardır. İşte bu tedbirler içinde okunan efsunlarda “Dili kötünün diline değsin, gözü kötünün gözüne değsin.” diyen terkipler vardır.

Dilin gizli gücüne inanmanın yine önemli bir ifadesi kargış sözleri ve efsun-büyülerdir. Sihri düşünce boyunca söylersek dil sadece iletişim kurma aracı değil, ayrıca büyü gücüne sahip şeydir. Burada tam olarak demek istediğimiz “kargış sözleri” ve “efsun” dur. Efsunu şu şekilde ikiye ayırabiliriz: Biri, çeşitli büyücülük faaliyetlerinde tabiat dışı güçleri çağırma, yardım dileme, kovalamak amacıyla okunup söylenen sözlerdir. Yine bir çeşiti ise âdetteki ilgili faaliyetlerde başkaları tarafından üzüldüğünde söylenen kargış sözleridir. Bunlar özellik bakımından benzerdir. Ancak kullanılan yeri benzemez. Lanet sözleri çoğunlukla âdetteki ağızlarda kullanılan hâlka yakın efsunlar olup biz yasak âdetleri hakkındaki mülahazamızda işte bu tür kargış, lanet sözlerini kısaca dile getirdik. Uygurlar kötü anlamdaki sözlerin kötü sonuç getireceğine; iyi anlamdaki sözlerin iyi sonuç getireceğine inanmıştır. Bu tarz dinler tarafından da belirlenen hadiselerdir. Eski Uygurlarda Tanrı'nın insanlara lanet okuması, kargış “kargış” deyip üst tabakadakilerin aşağı tabakadakilere veya insanların birbirine lanet okuması “kirğan” diye adlandırılmış, bu fark «Divânu Lügâti't-Türk» te açık şekilde anlatılmıştır.²⁰⁹ Uygurlar sadece Tanrı'nın kargışının değil, insanların kargışının da insana belli şekilde etki eder, diye düşünmüşlerdir. Ancak bu yönde şöyle bir sorunu aydınlatmak gerek. Bu ise ilkel büyücülükte kargışın kötü sonuçlarının dille yaptığı hakkındaki inanç ile yapay dinlerde kargışın sonucunun ilah tarafından yapıldığına inanmak arasında fark vardır. Hangi taraftan olursa olsun hâlka inancında kargış hemen hemen gerçek sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bunun için Uygurlarda insanlar birbirine herhangi bir durumda öfkelenirse de “Nan Uygur”, “Başımı ye!”, “Öl!”, “Tuzun kahri!”, “Bedbaht ol!”, “Kurtlanıp öl”, “nankör”, “cehennemlik” ... gibi kargış sözlerini söylemekten hem de böyle sözleri duymaktan yasak etmiştir. Hâlka arasındaki inançlarda aşağıdaki birkaç çeşit insanın kargışı gerçekten amacına ulaşır, diye düşünülmüştür. Onlar aşağıdakilerdir:

Birincisi, anne-baba: Uygurlar anne-baba olanların kendi çocuklarının kendilerini perişan ettiklerinde çocuğuna ettiği kargış- lanetin mükerrer kötü sonuçları alıp getirdiğine inanmışlardır. Böyle olduğunda, anne-baba olanlar çocukları herhangi bir cefa verirse onlara

²⁰⁹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Kügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, Uygurca neşri, 2.cilt, 421. sayfa.

kötü söz ile lanet okumamaya dikkat etmiştir. Çocuklar da anne-babasının hizmetinde olup iyi davranıp onların rızasını almaya gayret etmiş hem de son derece kötü işlerle uğraşıp onların kargışına maruz kalmaktan sakınmıştır. Bu konuda “Baba kargışı ok, anne kargışı bok.” diye atasözü vardır. Burada söylenen baba çocuğuna beddua ederse hemen amacına ulaşır; anne çocuğuna beddua ederse hemen amacına ulaşmaz çocuk bir ömrü perişan şekilde geçirir, demektir. Böyle olduğundan İslam dininde de kişilerin kendini, çocuklarını ve mal-mülküne beddua etmesi yasak edilmiştir.

İkincisi, evliya-enbiyalar veya “evlialık” makamına ulaşanlar: Uygurların inancında Tanrı’ya çok yakın insanın duası o kadar kolay icabet ederdi ki onların başkalarına okuduğu laneti ve kargışı da hemen kötü sonuç meydana getirir, diye düşünmüşlerdir. Uygur toplumunda tasavvurun çok zirveye ulaştığı devirlerde oluşturulan «Uluların Mübarek Nefesleri» denilen kitapta söylediğine göre: “...Hazreti Pir Appak veliyullahın adımlarının geldiği yerden o günden mahşere kadar bereket gitmez . Buyruklarıyla tarihten beri atuş (kurşun dökmeye yarayan ağaç türü) u yetiştirmiştir... Appak’ ın kötü duasını alanlar (veya kargışanlar) deli, geveze olurmuş... Ona havlayan köpekler ise dilsiz, uyuz olur kalırmış... O bir dua edip “İshâkiye” mürtedlirini dilsiz, sağır, boğaz (boğazın altındaki şişkinlik), köpek, katır hayvan yapardı. Buna benzer olan beyanlara tasavvuf pirlerinin kerametlerini anlatan her türlü el yazmalarında çok karşılaşmaktayız. Tıpkı buna benzer, günümüzde hâlk arasında dinî ilim seviyesi yüksek kişilerin kargışının kötü sonuç getirdiği hakkındaki görüşler korunmuştur.

Hangi sözleri uğursuz, kötü diye sayılması ve hangi sözlerin yasaklı sözler olmasında milletler, bölgeler, diller arasında nispeten büyük farklar gizlenmektedir. Her hâlk kendi dillerini kullanma alışkanlıkları, iyilik ve kötülük hakkındaki görüşleri, şeref ve namus duygusu, ahlaki geleneği gibi esasen dil âdetlerinde yasakların farklı görünümünü şekillendirmiştir. Dil yasaklarındaki yasak etme usulü şöyle üç türdür. Biri, belli sözleri kesin olarak söylememek; biri, kötü sözü değiştirip söylemek; üçüncüsü ise yukarıdaki iki tedbirin kendi rolünü oynamadığında daha çok aktif tedbir kullanıp kötü sonucu bitirmesidir. Bu elbette efsun-büyüyü kendi içine almaktadır.

Dilde aslında kötü-iyi diye bir fark yoktur. Bu dile kültür, örf-âdet ölçüsünü, yasaklamaları yükleyen bir farktır. Bir dilde objektif gerçeklikteki kötü durumu ifade eden sözler uğursuz söz sayılmaktan başka bu sözlere yakın telaffuzdaki sözler de bu kategoriye girmektedir.

Burada yine Uygurlarda İslamî akide sebebiyle şekillenen iki tür yasağı araya sıkıştırıp geçtik. Onlardan biri bir gün akşama kadar konuşmadan yürümesi yasak olan bu âdet İslam akidelerinden ortaya çıkmıştır. Yani Hz. Muhammed peygamberin hadisleri içinde cahiliyet devrindeki dinî âdet sayılan bir gün akşama kadar konuşmadan yürümeyi yasaklayan konular var olup böyle bir âdet dinî kaide ve normal alakaya yabancı olduğu için ortaya koyulan hem Uygurlar arasında yayılan hem de dil âdeti niteliğinde sabitleşip kalmış olması mümkündür. Uygurlarda yine yatsı namazından sonra çok konuşmayı yasaklayan âdet vardır. Yarkent Uygurları arasında “Karı-koca yatıp çok konuşurlarsa ikisinden biri önce ölüp gider.” diyen inanç yaygındır. İslam dinindeki bir hadiste sanki buna benzeyen bir yasaklama var olup Uygurlardaki bu dil yasağının bu dinî belirlemelerden geldiğini düşünebiliriz. Gerçekten, akşam çok konuşup uyumak, sabahleyin kalkmaya engel oluşturmaktadır. Uygur tıbbında da gece erken yatıp sabah seherde kalkmanın insan vücuduna çok faydasının olduğu söylenilmektedir. Erkek-kadımdan biri önce ölüp gider, dediği işte bu yasağı güçlendirmek için söylenen bir uydurma sayılmaktadır.

Kısacası, dil yasakları insanların dili gizli, diye düşünmesinin ürünü olup dilden ibaret bu iletişim, ilişki aracının gerçek mahiyeti açıklandığında ve onu bütün hâklar düşünüp ona eriştiğinde, dilin sihri güce bağlı bir dizi yasak âdetleri doğal olarak yok olmaktadır. Ahlaki ve namus-hâyâ duygusuyla ilişkili dil yasakları toplumun, milletin ahlak görüşünün değişmesiyle beraber bazı değişimleri de meydana getirmesi de mümkündür. Günümüzde Uygur toplumu bazı bakımlardan dil yönünde “açık hâle gelmek”, “çıplak hâle getirmek” durumunun meydana gelmesi de bu değişimlerin bir çeşit ifadesi olsa gerek.

5.2.12. Rüyalar ile İlgili Yasaklar

Rüyanın anlamı, insanların atalarının ruh ve düşünceleri ile koparılmaz bağının, küçük ve yabanî düşüncesinin mahsulüdür. İlkel insanlar için ele aldığımızda rüya son derece gizli bir hadise olmuş, rüyanın ortaya çıkması ve durumunu doğru tanımlayamamak gibi aynı şekilde, ruh ile düşü birleştirerek bakmış ve insanın ruhu vücudundan ayrıldığında düş hasıl olur, diye saymışlardır. Yani onlara göre insan doğduğunda ruh onun tenine yerleşir, insan uykuya daldığında o tenden ayrılıp dış dünyada seyri-seyahat eder, işte bu rüya görmektir, ruh insan vücuduna geri döndüğünde insan da uyanır, diye sayılmaktadır. İnsanlar düş ruhun bedenden geçici olarak ayrılması, diyen düşünce üzerinde durmamıştır. Tıpkı Levi. Bruhl’

un söylediği gibi: “İlkel insanlara göre rüya bir çeşit gerçeği sezmedir. Bu sezgi o kadar inandırıcıdır ki o insanın uyanık olduğu vakitle sezdikleri aynı olur, diye düşünmüşlerdir. Bunun dışında, onların görüşüne göre rüya esasen geleceğin habercisi, insanın cinler, ruhlar ve ilahlar ile olan alakasıdır...”²¹⁰ İlkel insanlar kendilerinin rüyaya tam olarak inanıp düşünde gördüğü varlıklar ile uyanık olduğu zamanda gördüğü varlıkları aynı yere koyarak muamele etmiştir. Böyle olduğunda, onlar rüyanın bilinen belli haber veya vahye erişmiş olabileceğini tutup yetken idi.

Elbette rüya fikrinin kendisi rüyanın verdiği mesajla denk olmaz, o yalnız rüyaların haberciliği hakkındaki hurafenin düşünce esasıdır. Ancak ruh görüşü, düş görüşü, cin-kötü ruhlar, ilah görüşünden ibaret işte bu üç aşama form aracılığıyla insanların rüyalara olan görüşünü izah edecek olursak, buradan rüyanın ilah veya cin-kötü ruhların rüya görene gösterdiği vahyi, diye düşünerek rüya haberciliği hakkındaki hurafelerin ortaya çıktığını bilebiliriz. Uygurların tasavvurunda rüya ezelden itibaren bir tür sihirli şey, diye görülmektedir. Uygurların rüya hakkındaki görüşlerini İslamiyeti sınır-hudut yapıp iki devire ayırabiliriz. Yani eski Uygurlar ilkel düşünce usulüne göre rüyayı habercilik özelliğine sahip, diye bakmış ve bu konuda nispeten sistemli görüşler şekillendirmişlerdir. Uygurların İslamiyetten önceki rüya görüşleri ünlü yadigarlık “İrk Bitig” te açıklanmaktadır. Bunlardan başka, «Oğuzname» de bir şamanın Oğuzhan’a düşünün yardımcı ile bazı tavsiyeleri verdiği beyanlarla karşılaşmaktayız. «İrk Bitig» Uygurların İslamiyetten önceki rüya görüşlerinin cevheri niteliğinde Uygurların eski inancı ve düşüncesini incelemek için önemli bir materyal olsa da ancak ondan belli rüyaların iyi olması veya kötü olması yazıldığından iyi rüyadan gelen iyi sonuç, kötü düşten gelen kötü sonuç gelip gelmeyeceği detaylı olarak söylenmemiştir. Böyle olduğu hâlde, atmış beş düş tabirinin anlatıldığı bu eserde atmış beş rüya tabirinin otuz dokuzunda “iyidir” (iyiliktir), on sekizinde “yablakdur” (kötülüktür) deyip sonuç çıkarıldığı gibi durumlardan ve Uygurlarda 9. yüzyılda rüyayı tabir etme âdetlerinin meydana geldiğini, hâlk içinde düş tabirinin var olması gibi durumları da öğrenebiliyoruz. Yani geçmiş zamanlarda han-padişahlar ordularında özel tabircileri bulundurup gördüğü düşlere tabir söylettirmiş, böyle tabirciler kendi devrinde yine kendi devrinin astroloğu, yıldızcısı, bazen de şamanı olmuştur. Bengü Taş yadigarlıkları ve diğer hâlk edebiyatı eserlerinde rüya beyanlarının belli sayıda olması

²¹⁰ [Fransızca] Levi. Bruhl: «İlkel Düşünce», Ticaret İşleri Kitap Béyiş (zenginleştirme) Yurdu Neşri, 1991 yılı, 1. ay, 1. neşri, 48. sayfa.

Uygurlarda rüyalara olan gizli inancın bundan bin yıl önce tam olarak şekillenip oluştuğunu kesin olarak ispatlamaktadır. Uygurların İslamiyetten sonraki rüya düşünceleri çok büyük derecede İslam dinindeki düş görüşlerinin etkisine maruz kalmış olup «Kutadgu Bilig» adlı eserdeki bir babın özellikle rüya tabirine ayrılması gibi durumlardan başlayıp günümüze kadar rüya hakkındaki sayısız tabirnameler, rüya beyanı tasvir eden folklor eserleri; her çeşit falcılık usüllerinin keşfedilmesi, hâlk arasındaki “falcı” adı ile adlandırılan, rüyalara tabir vermeyi meslek edinen kişilerin olması gibi aynı şekilde İslam dinindeki rüya görüşleri üzerinde de önemli bir etki bırakmıştır. İslam dinindeki görüşlerde rüya tabiri İslamdaki dinî hâyâtın önemli terkibî kısmı olup ayrıca o İslam felsefe sisteminden biridir. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde söylendiğine göre müminin düşünün biri kırk altı çeşit özellikte, aynı şekilde biri de kırk altı çeşit vahiy şeklinde oluşmaktadır. Yine bazı hadislerde söylenildiğine göre Hz. Muhammed peygambere Allah’tan vahiy gelmiştir. Rüya, Allah’tan gelen hoş haber niteliğindeki iyi düş, şeytanın vesvesesinden gelen kötü düş ve düşünülen, hâyâl edilen şeylerin şekillendiği fikren düş, diye üçe ayrılmaktadır. Her türlü düş tabir vermek de işte bu esasta ele alınmıştır.

Uygur düşünce tarihinde mütefekürler rüyanın meydana gelmesi, rolü, tabiri meselelerine İslamî biçimde yaklaşmıştır. Kısacası Yusuf Has Hacıp rüyanın meydana gelmesini şöyle izah etmiştir.

- 5988 Tanrı’nın iyi-kötü kazasını bilmek isterse,
Bunu uykuda yatarken bilebilir.
- 6015 Bazı karışık rüyalar vardır,
Ey cesur kişi, bunun tabiri yoktur.
- 6016 Bir şey düşünüp yatıp onu rüyasında görürse,
Bu tür rüyanın tabiri çevrilemez.
- 6017 Yine bir düş var ki bu şeytanın düşüdür,
Bu rüyayı gören kimse gusül almalıdır.²¹¹

Bu tür görüşler yukarıda dile getirilen görüş ile benzerdir. Ancak Yusuf Has Hacıp rüyanın meydana gelmesi meselesi hakkında üst seviyede durmamıştır. O insanın mizacı,

²¹¹ Yusuf Has Hacıp: «Kutadgu Bilik» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca.

fasıl, yenilecek şeylerle rüyanın anlamı arasında mükerrer ilişki olduğunu şöyle izah etmiştir:

- 6005 Pek çok düş var ki yemek-içmeye bağlıdır,
Onlar yaramaz ise rüya uygunsuz olur.
- 6006 Yine bazı düşler vardır ki onlar mevsimlere bağlıdır,
Güçlenirse dadısı ona bakar.
- 6007 Mevsim bahar olup insan genç ise,
Her şey kızıl ve yer konur görünse,
- 6008 Belli ki onun kanı güçlenmiştir,
Sen ona kan alması gerektiğini söyle.
- 6009 Eğer mevsim yaz, rüya gören yiğit ise,
Rüyasında sarı, pembe ve öğütülmüş tozsa
- 6010 Ey hâkim kişi, onun safrası artmıştır,
Müşhil ve terencivil onun ilacıdır.
- 6011 Güz mevsimi düşse, orta yaşlı bir erkek ise
Çukur, dağ, kuyu ve siyah nesnelere,
- 6012 Ey akraba, onun sevdası kuvvetlenmiştir,
Ey dost, ilaç için kendinî temizlesin.
- 6013 Kış mevsimi olup eğer rüya görürse yaşlı biri,
Rüyasında akar su ve buz, kar, dolu görürse
- 6014 Onun balgamı çok kuvvetlenmiş olur,
Sıcak şeyler içirip yedirmesi gerek.²¹²

Görülüyordu ki herhangi bir rüyanın ilahi sebep, şeytan veya düşünce-hâyâl ile ilişkili olması belirsizdir. Bu fikir hem Uygur tıp ilminde dikkate alınan meselelerinden biridir.

²¹² Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilik» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca.

Uygurların günümüzdeki rüya anlatmalarında rüya yine habercilik özelliğine sahiptir. Böyle olduğundan insanlar rüya ve onunla ilişkili tüm faaliyetlerde birçok durumdan yasak etmiştir. Aşağıda bu konudaki yasak âdetlerini birkaç nokta boyunca inceledik.

5.2.12.1. Rüya Görmeye Yasaklar

Uygurlar uyku vaktinde uyuma kıyafeti ve uyuduğu yere özellikle önem vermiştir. Âdette insanlar yüzü koyun, sol tarafına dönüp yatmaktan yasak etmiştir. Böyle yaparsa “kara basar” diye yorumlamışlardır. Sağ yanına dönüp yatmanın teşebbüs edilmesi İslamî hadislerde çok karşımıza çıkmaktadır. Bu yine aynı zamanda sağlıklı olmayan yatış usulü olduğundan gerçek duruma da aykırıdır. Kible tarafını yüceltmek sebebiyle Uygurlar uyurken ayağını kible tarafına yöneltip yatmazdı. Aynı şekilde «Kuran» konulan odada da uyumazdı. Uyku vakti açısından Müslüman Uygurlar akşam namazı ile yatsı namazının arasında uyumayı yasak edip bu vakitte yatarsa, kızıl kan içinde yatmakla denk, diye düşünmüştür. İslam dininde de güneşin çıktığı vakitte namaz kılıp ve uyumak da yasaktır.

Uygurlar yine tıp noktasından yemek yiyip uyumayı, yıkanıp ıslak şekilde uyumayı, çok soğuk yer kadar çok sıcak yerde de uyumayı, rüzgâr geçen yerde uyumayı... gibilerinden yasak tutmuştur. Ceviz yetiştirilen yerlerdeki Uygurlar ceviz ağacının gölgesinde uyuyan ölür, diye yorumlayıp öyle yerlerde de uyumamışlardır. Bu ceviz ağacı ve meyvesinin tabiatta fazla soğuk olması ve zehirli olması noktasından ortaya konulan bir yasaktır. Uygurlar kötü rüya görmeyi yine “kara basma” diye de adlandırmıştır. Uygurlarda kara basmaması için cin-şeytanlar var, diye görülen yerlerden yalnız ağaç dibi, kara ağaç, kara kavak dibi, eski duvar dibi gibi yerlerde uyumamışlardır. Aynı şekilde yine uyunacak yerin altında ekmek ufakları kemik parçalarının olmasında da yasak tutmuşlardır. Bu kötü rüyayı cin-şeytanlar meydana getirir, diyen görüşün bir ifadesidir. Bu görüşün aksine Uygurlarda kabristanlık sakın, diye görülen mescit olsa da huzursuz edici diye düşünüldüğü durum da vardır. Bunun için insanlar hangi durumda olursa olsun mescit içinde uyumamıştır. Ancak kabristanlıklarda gecelemeği kötü görmemişlerdir. Bu atalar ruhu kendisini korur, diye düşüncesinin bir ifadesidir. Biz Uygur hâlk edebiyatındaki pek çok eserden bu eserlerin kahramanları olmuş yolcu, misafirlerin yol boyunca kabristanlık bulunan insan gömülme yer mezarlara girip yatıp uyuduğunu epizotlara da çok rastlamaktayız.

İnsan uyuduğunda düş görür. Bazen düş görürken insanlar yerinden kendisinin de duymayacağı şekilde kalkıp gider düşü içerisinde düzen boyunca belli işler ile meşgul olmaktadır. Bu sayıklamadır. Uygurlar rüya gören insanı uyandırmaktan yasak etmiştir. Bu görüşün, şöyle bir esasta meydana gelmiş olması mümkündür: Düş gören insanın ruhu bedenden dışarı çıkıp gitmektedir. Eğer ruh bedene geri dönmeden önce beden mecburi uyandırılırsa o zaman ruh bedene geri dönemez, beden de ölürdü. Buna benzer olan görüşler diğer milletlerde de vardır. Mesela, «Çin Hâlk Yasakları» denilen kitapta yazıldığına göre Çinlilerde uyuyan insanın yüzünü boyamaktan veya kirletmekten yasakladığı âdet var olup böyle yapmaktaki maksat ruh geri döndüğünde bedeni tanıyamadığı için ona giremez ve bunun sonucunda oluşan bedenin ölmesine engel olmak içindir.²¹³

Uygurlarda yine horlayarak uyuyan insanı uyandırırsa, onun horlaması uyandırana bulaşır, diye düşünüp öyle bir durumdan yasak edilen âdet vardır. Bu horlamayı bulaşıcı bir hastalığa benzetme görüşünün mahsulü olsa gerek, Uygurlar bebeklerin uykusuna ayrıca bakardı. Yine bebekler uyurken hıçkırırsa buna meleklerin bebeğe “Baban öldü.” demesi sebebiyle bebek bu söze inanıp ağladığını, eğer bebek uyurken gülerse meleklerin ona düşünde “Annem öldü.” dediğini, bebeğin bu söze inanmayıp “Annemi emeceksem senin sözün neden gerçekleşsin?” diye güler, diye çözerdi. Yine bebeklerin yüzünü geceleyin melekler yıkayıp bırakmış. Bunun için akşamleyin yüzü kirli yatan bebeklerin yüzü sabahleyin temiz olurmuş.

5.2.12.2. Rüya Tabir Etmek ile İlgili Yasaklar

Uygurların rüyayı tabir etme usulü hakkında Yusuf Has Hacip kendi eserinde epey etraflı bilgiler vermenin dışında, yine «Mecmuet’ul Ehkâm» da bir dizi rüyalar türlere bölünüp tabir edilmiştir. Bundan başka hâlkımız arasında yayılıp dolaşan «Rüya Tabiri» adı ile adlandırılan kitaplarda da pek çok rüyaya tabir verilmiş olup onlar esasen hâlk inancı kategorisindeki şeylerde dolaşmaktadır.

Rüyaya tabir vermek ister dünya ehlinin gözünde olsun isterse din ulemalarının nazarında olsun üst düzey bilgi isteyen bir iştir. Uygurlar âdette düşlere tabir verdirecek olsa hiçbir zaman bilgisiz, ahlaksız kişiyi aramaz, özellikle bu meslek ile meşgul olanları, derin

²¹³ Ren Çen: «Çin Halk Yasakları» Huaşen Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1998 yılı, 10.ay neşri, Çince, 535, sayfa.

ulemaları arayıp kendi rüyalarının tabirine baktırırdı. Uygurların görüşüne göre rüyaya karışık tabir vermek iyi değildir. Özellikle rüyaya ilk verilen tabir o tabirin nasıl olduğuna kesin bakış, rüyaya yerleşip kalmaktadır. Aynı şekilde ilk verilen tabiri mümkün olduğunca iyi vermek lazım. Yusuf Has Hacip «Kutadgu Bilig» te:

6021 Bilip veya bilmeden bir rüyayı çevirme,
Rüya nasıl yorumlarsa o şekilde olur.²¹⁴ diye yazılmıştır.

Yukarıdakilerden başka yine, Uygurlarda biri rüya görürse onu hemen bir kişiye söylemekten yasak ettikleri veya ona kendisinin tabir verip gizli tutmaktan yasak ettikleri âdet vardır.

5.2.12.3. Kötü Rüyalar ile İlgili Yasaklar

Rüyanın hangi mesaj anlamına sahip olduğu çoğu durumda rüyadaki şeyler ve hadiselerin özelliği tarafından belirlenmektedir. Aslında rüyadaki şeyler ve hadiselerin özelliği daima kültür çevresinin etkisine maruz kalmıştır. Demek istediğimiz, belli bir rüyayı iyiliğe veya kötülüğe yormak, millî kültür ananesi, dinî inanç, çevre-koşulların sınırlandırmasına uğramıştır. Uygurlar tarihten beri birtakım rüyaları iyiliğin habercisi, diye düşünmüş, yine birtakım rüyayı da kötülüğün habercisi, diye düşünerek böyle düşlere dikkat etmiştir. Herhangi bir düşü tabir ederken iyi vakit seçmek ve mümkün olduğunca iyiliğe yormak, işte bu tutumun daha aktif bir açıklamasıdır. Hâlk arasında rüyanın iyi veya kötülüğü haber verme özelliğine yönelik inancın her zaman bir türlü olmadığına bakmaksızın birtakım düşlerin anlamı hemen hemen ortaklaşa kabul edilen uğursuz, iç karartıcı durumlardan haber verir, diye bilinmektedir. Bundan dolayı hâlk böyle rüyalardan yasak tutmuştur. Aşağıda Uygurlar arasında yaygınlaşan rüya tabirleri ve «Mecmuet'ul Ehkâm» gibi eserlerdeki rüya tabirlerinin kötülükten haber verme anlamlarına bakarak birkaç nokta üzerinden örneklendirdik.

1) Rüya sahibini kaygıya uğratan rüyalar:

Rüyada padişahları sevinçli hâlde görmek.

²¹⁴ Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilig» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca, 1229. sayfa.

Rüyada geminin suda batması.

Rüyada duman-is görmek.

Rüyada kuş görmek.

Rüyada inek kovalamak.

Rüyada büyüme.

Rüyada karnı doymak.

Rüyada eve girmek.

Rüyada acı kavun yemek.

Rüyada yayık yağı görmek.

Rüyada elek görmek.

Rüyada gözünün kör olması.

Rüyada tenge görmek.

2) Rüya sahibinin iftiraya uğrayacağını gösteren rüyalar:

Rüyada arı görmek.

Rüyada kuru değirmen döndermek.

Rüyada yıldızların düşmesi.

Rüyada tuz görmek.

Rüyada gök gürlemesi.

3) Rüya sahibinin hastalığa yakalanacağını gösteren rüyalar:

Rüyada gora üzüm görmek.

Rüyada acı elma görmek.

Rüyada nar görmek.

Rüyada çuvaldız görmek.

Rüyada çok ağlamak.

Rüyada ruha vurmak.

4) Rüya sahibinin öleceğini haber veren rüyalar:

Rüyada deveye binmek.
Rüyada deve çağırmaq.
Rüyada duru su görmek.
Rüyada gebe deve görmek.
Rüyada ruhun saygınlığa erişmesi.
Rüyada başının kaybolması.
Rüyada kuzu görmek.

5) Ruya sahibinin işlerinin gelişmeceğine ve zarara uğrayacağından haberdar eden rüyalar:

Rüyada köpeğin havlaması.
Rüyada acı yemek görmek.
Rüyada durgun su görmek.
Rüyada eşekten düşmek.
Rüyada hayvan tezeği görmek.
Rüyada vücudunda kıl-tüğ çıkması.
Rüyada elek görmek.
Rüyada sepet görmek.
Rüyada saçın dökülmesi.
Rüyada saçın uzaması.
Rüyada bir gözünün kör olması.
Rüyada kör olmak.
Rüyada burnunun kısılması.
Rüyada çamurlu su görmek.
Rüyada altın görmek.
Rüyada yarım ay görmek.

6) Rüya sahibinin ocuksuz olması veya ayıplanacak bir ocuğa sahip olacağını haber veren rüyalar:

Rüyada hüthüt görmek.

Rüyada oğlak görmek.

Rüyada yumurta yemek.

Rüyada yumurtanın kırılması.

Rüyada evlilik altınlarının kaybolması.

Rüyada Hindu (Hindistanlı) görmek.

Rüyada Nasârâ (Hristiyan) görmek.

Rüyada tabağın kırılması.

Rüyada yüzük görmek.

(Uygurlarda yine hamile kadınların yüzük rüyası görmesi onun kız doğuracağını haber vermektedir.)

7) Rüya sahibinin kötü kişiler ile dost olması ve düşman olacağını haber veren rüyalar:

Rüyada ayı görmek.

Rüyada beyaz sere görmek.

Rüyada güvercin görmek.

Rüyada balıkıl kuşu görmek.

Rüyada odun görmek.

Rüyada yılan görmek.

Rüyada kara yılan görmek.

Rüyada fare görmek.

Rüyada saksaağan görmek.

Rüyada evinde yangın ıkması.

Rüyada iğde görmek.

Rüyada aladoğan görmek.

Rüyada tilki görmek.

Rüyada kazana ateş yakmak.

8) Rüya sahibinin tehlikeye uğrayacağını haber veren rüyalar:

Rüyada zayıf inek görmek.

Rüyada kurt görmek.

Rüyada karganın ötmesi.

Rüyada toprağın yanıp gitmesi.

Rüyada uçup yakılmak.

Rüyada köpeğin saldırısına uğramak.

Rüyada kıvılcım çıkması.

9) Rüya sahibinin dost-akrabalarına gelecek ölüm, hastalıkları haber veren rüyalar:

Rüyada evin üst duvarının yıkılması.

Rüyada evin alt duvarının yıkılması.

Rüyada evin kible duvarının yıkılması.

Rüyada evin doğu duvarının yıkılması.

Rüyada tavanın yıkılması.

Rüyada büyük ağacın devrilmesi.

Rüyada sağ elinin yok olması.

Rüyada sol elinin yok olması.

Rüyada yayla çorukluk ata binmek.

Rüyada yıldızın kayıp düşmesi.

Rüyada başının kılıçla vurulması.

Rüyada tepsinin kırılması.

11) Rüya sahibinin yurduna gelecek afeti haber veren rüyalar:

Rüyada ay görmek.

Rüyada inek kesmek.

Rüyada güneş tutulması.

Rüyada yerin sarsılması.

Rüyada zayıf inek görmek.

Rüyada yağsız buğdayın yağlı buğdayla karışması.

(Son iki düş «Kuran» daki Hz. Yusuf peygambere ait kıssalarda karşımıza çıkmaktadır.)

12) Ağlayıp-sızlamaktan haber veren rüyalar:

Rüyada mavi üzüm yemek.

Rüyada beyaz gocuk giymek.

Rüyada mavi gocuk giymek.

Rüyada yeşillik görmek.

Yukarıdaki türler insanların rüya anlamının iyi-kötü olup olmadığını içerisine alan büyük türler olup bundan başka yine yukarıdaki türlere ait olmayan başka türlü kötülüğü haber veren rüyalar da vardır. Ancak bunların sayısı daha az olduğundan burada sıralayıp göstermedik. «Kutadgu Bilig» te beyan edildiğine göre Odgurmuş rüyasında elli basamaklı bir merdiven gördü. O eğik koyulan bu merdiveni çıkıp ellinci basamağa vardığında, bir atlı ona su verir. O suyu içtikten sonra havaya yükselerek kaybolur. Bu düşe Ögdülmiş onun könlünü ayaş noktasından iyiliğe yorup tabir vermiş, Odgurmuş da ona kendisinin öleceğine dair bir mesaj olduğunu söylemiş ve uzun sürmeden vefat etmiştir. Onun kendi düşüne tabir verdiği söylediği işte bu sözleri bahsedilen rüyanın uğursuz bir düş olduğunu ispatlamaktadır. Yani:

6062 Eğer rüyada bir kaptaki suyun yarısı içilirse

Hâyâtının yarısı tükenir, yarısı kalır.

6063 Eğer suyu sonuna kadar içerse eriğ

Hâyâtı sona erer, mezarı kazılır.²¹⁵

²¹⁵ Yusuf Has Hacıp: «Kutadgu Bilig» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5.ay neşri, Uygurca, 1241. sayfa.

5.2.12.4. Kötü Rüyanın İç Karartıcı Sonuçlarını Sonlandırmaya Dair Yasaklar

Bir insan kötü düş gördükten sonra onu yukarıdaki durumların birine uygulayıp kendisine nasıl bir kötü sonuç geleceği bilgisine ulaşırdı. Ancak düş tabir verme yeteneğine her insan sahip olamazdı. Üstelik rüya tabirlerini okuyup ve kendi rüyasına gelecek kötü sonucu bilmekle birlikte bu tür bela-afetten korunamazdı. Bunun için hâlk inancında herhangi bir kötülük getiren kötü düşü de belli usuller ile değiştirebilir, gelecek kötü akıbeti engelleyip bitirebilirdi. Bizim önceki sayfalarda dile getirdiğimiz düşü gördüğünde insanlara anlatırken yürümek, geceleyin kötü düş tabir vermemek, rüyanın ilk tabirini iyi tarafa çekip vermek gibi aslında işte bu maksatla ortaya çıkan yasaklı âdetlerdir.

Uygurlar düşten gelen kötülüğü sona erdirmek yönünde yukarıdaki usuller haricinde yine rüyayı söylememek, sol tarafa tükürmek veya sadaka vermek gibi usulleri de kullanmıştır. Bunlar içinde rüyayı söylememek hurafelerin tutsaklığından nispeten kurtulacağının ifadesi olup rüya gören herhangi bir kişi rüya gördüğünü kesinlikle, böyle bir rüyanın iyilik-kötülük ile mükerrer ilişkisinin olduğuna inanmaz, eğer inanırsa da bunu ağzına getirip söylememek tutumu ile “Rüya denilen uykunun pislîğidir.” diye adlandırıp düşten gelen kötülüğü yok etmiş olurdu. Eğer gerçek bir hadise veya tehlike görülürse, bunu rüyaya değil, belki başka sebeplere bağlamışlardır. Bu rüyaya tabir vermek hurafede bilgiye bakıp karşılaştırılarak ortaya çıkarılmı ifade eden faktördür. Uygurlarda kötü düş gördükten sonra sol tarafa tükürmek eski tarihe sahip bir âdettir. Bu âdet aslında İslam dininde belirlenen usul olup sonradan Uygurlar da kabul etmiştir. Burada denilmek istenen “Sol tarafa üç defa tükür.” yalnız sol tarafa yönelip tükürmek değil, üç defa tükürmek gibi bir hareketi göstermektedir. Bu o rüyanın kötülüğe dönüşmesini engelleyen büyük bir harekettir. Kişiler arasında bu usul pek geniş yayılmış, her insan kötü düş görürse veya “kara basma” da hemen yerinden kalkıp sol tarafına üç defa tükürüp öyle yatar veya başka bir şey yapmıştır.

Kötü rüyadan gelen bela-kaza yukarıdaki usuller ile de engellenemediği durumları gözden geçirip, yani düşteki felaketin görüntüsü çok açık olursa o zaman kullanılacak usul sadaka vermektir. Rüya tabiri ile ilgili pek çok kitapta ve «Mecmuet’ul Ehkâm» ın rüya tabiri bölümünde bir dizi rüyaların uğursuzluk alıp getirmesi, bunun için sadaka vermenin gerektiği vurgulanmıştır. Yusuf Has Hacıp de sadaka vermenin kötü rüyadan gelecek kötülüğü sona erdirmekte önemli bir çare olduğunu şöyle açıklamıştır:

- 4369 Manasız ve kötü bir düş ise,
Sadaka verip kendine baksın
- 4371 Rüyanı iyi görürsen hemen sevin,
Kötü ise hemen Tanrı'ya sığın.
- 4372 Fakirlere gümüş, mal, davar versin,
Tanrı isterse kaza-belayı engeller.²¹⁶

Demek ki, bu görüş hâlk arasındaki âdetler ile tamamen benzerdir. Hâlk arasında dilencilerin sürekli söylediği söz olan “Sadaka belanı yer, deve günahı yer.” demekten ibaret olup burada sadaka verirse gelecek belayı-afeti atlatacağını ifade etmektedirler. Bundan dolayı Uygurlar kötü rüya gördüğünde hemen gördüğü rüyanın uğursuzluk derecesine bakarak yetim-esir, fakir-miskinlere sadaka vermiştir. İslami görüşlerde yine “Zekât malın kilidi, sadaka canın kilidi.” diyen söz de var olup burada denilmek istenen zekât verirse malı kaybolmaz iyi korunur, sadaka verirse ölümden başka bütün afetlerden korunur, demektir.

Rüya, günümüze kadar akli gelişimin cevheri olan bilim-fen tarafından tam olarak çözümlenemeyen bir ruhsal olaydır. Böyle olduğundan rüya ile insanın kaderi arasındaki ilişkinin nasıl olacağı hakkındaki tutumun açık ve doğru olmamasından düş hakkındaki hurafe görüş ve yukarıda dile getirdiğimiz gibi yasaklı âdetlerle de farklı biçimleri hâlâ korunmaktadır. Günümüzde rüya hakkındaki araştırmalarda Sigmund Freud'un rüya tabiri hakkındaki görüşlerini tahakkuk etmiştir. O kendisinin «Rüya Tabiri» (The Interpretation of Dreams) adlı kitabında rüyanın son derece önemli ve kıymete sahip psikolojik bir faaliyet olduğunu, üstelik rüyalarla bilinçaltında bastırılıp kalan arzu-hevesin başka bir şekilde tatmin edilebilirliği, bunun için rüyaları insanlar söylediğinde geleceğinin habercisi ve onun geçmiş tecrübelerini hatırlatması demenin doğru olabileceği... gibi fikirleri ileri sürdü. Freud'un rüyalara tabir verme yöntemi rüya tarihindeki yepyeni bir yöntem, bu yöndeki bir inkılap olarak sayılmıştır. Bunun dışında yine Avrupa'da rüya tabirine ait yöntemlerden yine «Benzerlik Prensibi» (Principle of Analogous) den faydalanan sembolik rüya tabiri (Symbolic Dream Interpretation) yöntemi (Bu yöneme «Tevrat» ve «Kuran» da tasvirlenen Hz. Yusuf peygamberin Pirevn'nin rüyasına yedi zayıf ineğin, yedi semiz ineği yemesi gibi düşününe verdiği tabir tipik bir örnektir.) ve «Tasavvur Prensibi» (Principle of Association)

²¹⁶ Yusuf Has Hacip: «Kutadgu Bilig» Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay neşri, Uygurca, 901. sayfa.

dan faydalanılan “Sıfır Metodu” (Cypher Method) gibileri vardır. Ancak yukarıdaki hangi yöntem olursa olsun hemen hemen hâlk arasındaki geleneksel rüya tabiri yönteminin yerini alamaz (Bu hatta Avrupa’da da böyle.) inancımıza göre, rüya hakkındaki incelemelerin derinleşmesiyle kişilerin rüyalara olan bilgisi artıp bu yöndeki hurafe görüşler de kaybolmuştur. Ancak bu amaç gerçekleştiğinde, geleneksel düş görüşleri ve uygun âdetler var olmaktadır. Uygurların âdetlerine bakarsak insanların fikirlerinin gelişmesiyle birlikte herhangi bir kişi rüya gördüğünde hemen kendi rüyasına tabir aramamıştır. Rüya tabirciliğini meslek edinenler de esasen yok olup onlar kitap, rüya tabirnameleri aracılığıyla elde edilmiş veya bazen de önemsiz olarak görülmüştür. Ancak kötü rüyalardan yasak etmek, kötülöklere engel olmaya dair âdetler, iyi düş görüşünde sevinme, küçücük arzu-ümitlerle dolma durumları hâlk arasında yine mevcuttur. Böyle durumların kaybolması sonuç olarak yine hâlkın anlayış seviyesinin yükselme derecesi ile ilişkili olmaktadır. Bu manadan bakıldığında, böyle hurafe âdetlerin kaybolması da bütün hurafe âdetlerin yok olması ile aynı aşamadır.

5.2.13. Her Türölü Meslek ile İlgili Yasaklar

Meslek insan toplumundaki toplumsal iş bölümünden meydana gelmektedir. İnsanların yaşama ve gelişme ihtiyacı onların belli bir emek sarf etmesini belirlemiştir. Ancak emeğin şekli her türlü olabilmektedir. Üretim yapısında nispi, müstakil, ama kendi arasında birbirine dayanan farklı tipteki işlerle söylenmek istenen her çeşit mesleklerdir. Mesleklerin aynı olmaması toplumsal üretim ilişkisinin tam denliğini korumakla kalmaz, yine toplumun çeşitli ihtiyaçlarını sağlama sorumluluğuna da sahiptir. Bununla birlikte kişiler meslek ayırımının farklı olmasına dayanarak belli mesleklerin yeteneklerine de sahiptir. Her bir meslek sahipleri arasında belli denklik, fayda-zarar ilişkisinde benzerlik olmaktadır. İşte bu denklik ve benzerlik her bir mesleğin özelliklerini şekillendirmiştir. Her meslek kendisinin farklı görünümü ve özellikleri aracılığıyla özel örf-âdet formu şeklinde toplumda var olmuştur.

Uygurların inancında mesleğin türü otuz altı çeşit veya yetmiş iki çeşittir, diye görüş vardır. Yine “Erkek çocuğa yetmiş iki çeşit hüner azdır.” diyen bir hikmet de vardır. Bu sözler hüner-mesleğin otuz altı veya yetmiş iki çeşit değil, belki daha da olacağını gösteren bir ibaredir. Uygurlarda meslek ile hüner karakter, konu, iş düzeni yönlerinden

ayrılmaktadır. Meslek genellikle geniş manada herhangi bir üretim faaliyetini göstermektedir. Dar manada ise belirli maharet isteyen yaşamı esas alan nispeten sanatlı görünümdeki üretim faaliyetlerini belirtmektedir. Bizim burada ele aldığımız «Mesleklere Ait Yasaklar» da geniş anlamdaki mesleklerle ilgili olan bütün üretim dalları olup hem de dar manada mesleği hatta hünerleri kendi içine almaktır. Uygurlarda hüner-meslekler risaleli veya risalesiz hüner, diye ayrılmasının dışında yine pirlî hüner ve pirsiz hüner diye de ayrılmıştır. Risaleli hüner, biraz daha büyük tipteki muntazam hüner-meslekleri belirtmekte, risalesiz hüner-meslekler ise ek karakterdeki her türlü hüner-mesleği kendi içine almaktadır. “Risale”, “destur”, “kaide-nizamlar toplamı”, “hüner-meslek rehberliği” gibi şekillerde olup; “pir” ise desturu (yani risalesi) olan meslekleri ilk defa icat eden uzman derecesine sahip demektir. Her bir hüner-mesleklerin pirlîlerinin şekillenmesi çok mürekkep olup öncelikle onlar her mesleğin meydana gelmesi ve ilk defa bu mesleği yapan kişinin o mesleğe kattığı yeni şey hakkındaki efsane-rivayetler ile ilişkilidir. Bu tam «Medeniyet ve Tekniklerin Meydana Gelmesi Hakkındaki Efsane» tipindeki efsanelerdir. Yine biri, Uygur hüner-meslek pirlîlerinin şekillenmesinde İslam dinînin derin etki göstermesidir. Günümüzde Uygur hüner-mesleklerinin pirlîlerinin tümü hemen hemen İslam dinînden gelmiştir. Bilhassa, risalelerin kendisi de koyu İslamî görünüme sahiptir. Uygurların hüner-meslek risaleleri çok önceki zamanlarda meydana gelen meslek tecrübeleri esasında yazılmış, bunlarda her bir hüner-mesleğin iş kuralları, ahlak ölçüleri, yasak âdetleri, o mesleğe ait rivayetler ve dualar hatırlatılıp hâlk arasında hüner-mesleğin risale kaideleri boyunca ele alınması, her bir zanaatın kendi yaptığı mesleğe ait risaleyi koruyup sık sık okuyarak risaleyi atanın evlada miras bırakması ve kişiler arasında yayılmasından ibarettir. Risaleler içindeki meslek kaideleri ile hâlk örf-âdeti içindeki çeşitli mesleklere ait kaideler eşitliğe sahiptir. Bu bize Uygur hüner-mesleklerine ait yasak âdetlerine sahip olup almamızdaki önemli bir kaynaktır.

Uygurlardaki her türlü hüner-mesleklerin bazı ortak kaide-nizamları vardır. Mesela, meslek atlayamamak, mesleği kolaylıkla değiştirememek gibidir. Bu tür kaideler her bir mesleğin sabit gelişimini, mesleklerdeki menfaati koruma güvencesine sahiptir. Bundan başka bütün mesleklerde her zaman usta-çırak ilişkisine, meslekî dillere, risale korumaya ait ve mesleki düzeni bozacak zanaatkârları cezalandırmaya ait ortak yasaklı âdetler var olup biz bunları sırası geldiğinde inceleyeceğiz.

Hüner-mesleklere ait yasaklar her meslek kendi arasında belli ortaklığa ve farklara sahiptir. Bu yasakların ortaya çıkması bakımından ele alındığında, bu her türlü dine, ilkel

düşünmeden kalan hurafe görüşlere, mesleğin menfaatlarını koruma ihtiyacına, meslek tarzları ve nizamlarına bağlanmaktadır. Her türlü hüner-meslek hâlkın hâyâtını sağlamasındaki zaruri faaliyetleri olduğundan bu yöndeki yasaklı âdetler hemen hemen kesin tarzda tanımlanmış ve riayet edilmiştir. Bu âdetler nispeten gizlenmiş, buna uygun olarak onlar devrinin değişim kademeleri ile eşit şekilde değişmemiştir. Belki epey uzun süre korunmuştur. Biz bu özellikleri aşağıda inceleyeceğimiz Uygur hüner-mesleklerine ait yasaklı âdetler içerisinde görebiliriz.

5.2.13.1. Çiftçilik ile İlgili Yasaklar

Eski devirlerden beri çiftçilik işlerinde ifade edilen yasaklı âdetlerin sayısı çok olmakla kalmaz, aynı zamanda değişik özelliklere de sahiptir. Bu özellikler tam olarak tabiatın bütününe gizli olarak düşünme, üretim konularına tapınma, dayanma ve dileme psikolojisinden ibarettir. Biz bunlar içinden yetiştirme durumundaki çiftçilik sistemindeki yasakların insan ile tabiatı birleştirdiği şeylerde dolaştığını görebiliriz. Gerçekten, insanlar da böyle yasaklı âdetler aracılığıyla kendileri ile tabiatın ilişkisini normal hâle getirmektedir.

Uygurlar yerli yöntemle çiftçilik yapmaya alışmıştır. Çiftçiliğin mevsim özelliği son derece güçlü olup bütün toplama-ekim işlerinin Uygur çiftçileri tam ve doğru olmasına çok dikkat etmiştir. Eski devirlerde gezegenlerin hareketi, yıldızların yeri, burçların değişimi... gibi durumlara bakarak öyle çiftçilik yaptıkları durumlar da vardı. Mesela «Salname» denilen kitapta şöyle açıklamalar vardır: "... Bilhassa, çiftçiler tarım ürünü dikerse yıl içinde hangi tarım ürünü iyi, hangi tarım ürünü değerli, hangisinin ucuz olacağını işte bu Salname'ya bakarak karar verilmesini tavsiye ettim..."²¹⁷ «Mecmuet'ul Ehkâm» da da ay Koç burcuna ve Yay burcuna geldiğinde tarım ürününü toplasa iyi olmayacağını anlatmaktadır. Bu tecrübeler gerçekten çiftçilik işlerinde aynen kullanılsa da ancak onların çiftçilikte yıldızların hareketine baktığı ananeye olan etkisi çok büyüktür. Uygurlarda yakın zamana kadar Hüker, Çolpan, Yedi Kazık yıldızlarının Terazi, Başak yıldızlarının yerine bakarak tarım ürünlerini toplama ve yığma vaktini belirledikleri astrolojik tecrübeler vardır. Hâlk arasında atasözü şeklinde ifade edilen astronomik bilgiler işte bu âdetin kalıntılarıdır. Mesela, "Başak yemi, kışın gamı", "Başakta su sal, Terazide

²¹⁷ «Salname», «Miras» dergisinin 1996 yılının 4.sayısında basılan günümüz Uygur dilindeki çevirisi. Uygurca, 1. sayfa.

ekimi toplamazsan koy öte” gibi atasözlerinin meydana gelmesi de işte bu görüşler ile ilişkilidir. Kısaca, basit astrolojik düşüncelerle temellenip çiftçilik vakit, duraklarını belirleme ve ilmî esasa sahip olup aynı şekilde onda hurafeli terkipler de yok değil.

Uygurlar çiftçilik ekonomisi ile meşgul olduktan itibaren topladıkları tarım ürünlerinden temel olanlar buğday, mısır, arpa, çeltik (pirinç), darı, fasulye türündeki ürünler; havuç ve turp gibi sebzeler, kimyon-çörek otu, anason... gibi ilaç özelliği olan bitkiler ve pamuk gibi tarım ürünlerinden ibarettir. Uygurlar İslamiyetten sonra, toprağa tütün ekmeyi kesin biçimde yasaklamıştır. Eğer bir çiftçi toprağa tütün ekirse o toplumun lanetine ve büyük ayıplamasına uğradı. Bu konuda hatta şöyle fetvalar da ortaya çıkmıştır: Yani, belli bir ekinliğe tütün ekecek olursa o yere yedi yıl veya kırk yıla kadar kavun ekip kavunları çevirmesi veya büyütmemesi gerekir. (Yani, onu kişilerin istediği kadar yiyip atıp artanı toplaması gerek.) Böyle yapıldığında toprak temizlenir, tütün ekenin günahı da yıkanır. Açıkça, bu âdet belli dairelerde ilerlemiş, o yasak olan tütünü haram diye görmekten ortaya çıkmıştır.

Uygurlar tarlaya esasen hayvan gübrelerini, pis kokan bitkilerden yapılan yerli gübreleri koyup tarım ürünlerini yetiştirmektedir. Tarlaya insan gübresini koyma konusunda çok bir münakaşa yoktur. Âdette insan gübresi tarlaya koyulsa da ancak pişay diye kalan tarım ürünü olan tarlaya insan gübresini koymak yine yasaklanan bir iş olarak sayılmaktadır. Uygurlar tavuğun gübresini çok pis ve ürüne faydasız diye düşünerek onu tarlaya dökmekten yasak etmiştir. Eğer tavuk gübresini tarlaya koyarsa tarlada diken türermiş.

Uygurlar çiftçilik aletlerine çok değer verip onları tılsımlı nesne yerine görmüştür. Uygurlar hüner-meslek risaleleri içindeki «Çiftçilik Risalesi» nde şöyle denilmiştir: “Saban, boyunduruk, keşkün²¹⁸, anğuk²¹⁹ gibi karasaban aletlerini Hazreti Cebrail, Hz. Âdem aleyhisselama çiftçiliği öğreteceği zaman cennetten alıp getirmiştir. ... Çiftçilik aletleri de her türlü tesbihlerini söylerdi. Bunun için onun üstünden atlanmaz, üzerinde oturulmazdı.”²²⁰ İşte bu risalede söylenen görüşler hâlk arasında çok geniş dağılmış olup Uygurlar herhangi bir çiftçilik aletini çiğnemekten, atlamaktan, tükürmekten yasak tutmuştur. Çapayı çiğnese ekmeği çiğnemiş gibi olur, deyip çapaya oturursa ekmeği altına

²¹⁸ Bir çeşit urgan.

²¹⁹ Başına konulan alet.

²²⁰ «Eski Uygur Hüner-Meslek Risaleleri», 1. kısım, Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1998 yılı, 12.ay, 1.neşri, Uygurca, 14, 20. sayfalar.

koymuş gibi olur diye yorumlayıp yasaklamaktan başka yine herhangi bir çiftçilik aletini yakmak da kesin şekilde yasaklanmıştır. Bu konuda şöyle sözler vardır. “Kim ağaç sabanı yakarsa çocuğunun ayağı eli çarpık hâlde doğar.”, “Tırmığı ateşe atarsa çocuğu aksak doğar.”, “Sepeti yakarsa çocuğu çolak hâlde doğar.” Bu görüşlerin hepsinde çiftçilik aletlerini yüceltme, kutsal görme duyguları vardır. Yukarıda söylenildiği gibi çiftçilik aletleri, ırımlık nesne olduğundan insanlar onlara yönelik yukarıdaki gibi yasaklı muameleleri tutmaktan başka yine onları belli özelliğe sahip diye de görmüşlerdir. Mesela, hâlk arasındaki bir âdette çift sürmek için kullanılan boyunduruğu salıncak yapıp onunla çocuğunu sallarsa çocuk sağlıklı olur ve perişan olmazmış. Bu çiftçilik aletlerini yüceltmenin en tipik örneği olsa gerek. Uygurlar çift inek ile toprağı devrederdi. Bir inek ile toprak çevirmeyi mekruh diye sayıp yasaklamışlardır. Bu hayvan sevgisinin bir ifadesidir. Kara saban veya saban ile toprak devredilirken bazı insanlar hatta kadınlar tarla başına çıkarsa ekilen ürün alaca büyümüş. Bütün çiftçilik sürecinde kadınları kirli diye görüp bir dizi işleri yaptırmamak, Uygur çiftçilik yasaklarındaki önemli bir taraftır. Yine gerçek maksadı hurafelik içerisinde korunarak “Çevrilip bırakılan toprağı çiğner, sınırı bozarsa kötü olur.” diye düşünerek böyle hâllere engel olduğu durumlar da vardır. Uygurlar toprak devredildikten sonra kara saban ve sabana yapışan toprağı ırımlık nesne diye görüp onu bebekler için kullanmıştır. Biz «Doğum Yasakları» nda bebek, çocuk olan evde ölüm haberini getirmenin uygun olmadığını dile getirdik. Eğer bir bebeğin boynu kesilip sık sık nefes alırsa ve çok rahatsız olursa hâlk böyle bir hastalığı “ölü çilisi” diye adlandırıp bu hastalığın bebeğin bir kişinin ölüm haberini duymasıyla oluştuğuna karar vermişler hem de onu tedavi etmek için toprak çevrildiğinde buğusa veya tırmığa yapışıp kalan toprağı güneşe yayıp kurutup sonra onu ezerek rüzgâra getirip savurmuş toprağın yumuşak kısmını çocuğun boynunun kesilen yerine sürüp bırakarak tedavi etmişlerdir.

Tohum saçmak çiftçilik emeğindeki geçici bir iştir. Uygurlar tohum saçmayı son derece ciddi bir iş, diye görüp toprağı tohum saçmanın tam vaktinde olmasına dikkat etmiştir. «Çiftçilik Kitabı» nda tohum saçma hakkında şöyle bir kaide kabul edilmektedir: “Tohumu toprağı atarken dikkat edilmesi gereken sekiz önemli iş vardır. Birincisi, inancını temiz tutmak; ikincisi, Allah’ı yad edip pirlere hakkında dua etmek; üçüncüsü, tohumu sağ el ile saçmak; dördüncüsü, herhangi bir acı şey gelse de düşüncesizce, kötü sözleri söylememek; beşincisi, gönlünü-göğsünü geniş tutmak; altıncısı, bedeni daima temiz

tutmak; yedincisi, alimleri dost edinmek; sekizincisi, Allah'a tevekkül etmek.”²²¹ Hâlk arasında tohum saçma âdeti yukarıda açıklanan durumlardan da ince ve mürekkep olup tohum saçan bakımından, Uygurlarda kadınlar özellikle âdet gören kadınların tohum saçmasına engel olmuşlardır. Böyle yaparsa ürün alaca yetişir, diye yorumlayıp; tohumu aslında erkekler saçmaktadır. Eğer kocası olmayan kadının yerine tohum saçacak biri gerekirse o kadın, başka erkeklere tohum saçtırmıştır. Eğer bir tarlanın ürünü bol olmaz, ürün alaca yetişirse başkaları alaca yetişen bu ürünün tohumunu bir kadın saçmıştır, diye düşünmüşlerdir. Bundan dolayı mümkün olduğunca olgun, takvalı kişilere tohum saçtırmışlardır. Genç erkek çocuklarının tohum saçması da bu esasta yasaktır. Aynı risalede söylendiği gibi Uygur erkekleri tohum saçarken bedenini temiz tutar, cünüp hâlde veya düş azması olduktan sonra yıkanmadan tohum saçmaktan son derece yasak tutmuşlardır. Tohum saçmayı tam vaktinde isteseler de ancak Uygurlar çarşamba günü tohum saçmayı istememiştir. Perşembe ve cuma günü tohum saçmayı daha iyi görmüşlerdir. Erkekler tohum saçarken temiz olmanın dışında, sağ eliyle tohum saçar, sol eliyle tohum saçmaktan ise yasak tutmuşlardır. Böyle yaparsa iş iyi netice vermez, diye düşünmüşlerdir. Tohum saçarken öncelikle “Bismillahirrahmanirrahim” deyip öyle saçmaya başlamışlardır. Tohum saçarken tohumu avucuna alıp yakın yere saçmaz, savurup uzağa saçarlardı. Böyle yaparsa ürün eşit yetismekten başka tohum tarla dışına ve bozkırlara dağılıp yetişenlerin tanelerini canavarlar yer, ekin büyüdü, sahibi de sevap alır, diye düşünmüşlerdir. Tohum yetiştikten sonra büyüyen ekinlere başkalarının kötü göz ile bakması, çok överek söylemesi “kötü dil” değdirmeyi, üslubu bozuk kadınların yetişen ekinlerin yanından geçmesi, kadınların cenabet hâlde veya âdetli olarak ekinliğe girmesi ve filizleri teklemeyi kesin olarak yasaklamışlardır. Yukarıdaki işlerden hangisi gerçekleşirse ekin aynı renk olmaz, buğday kuruyup gider (Çok fazla büyümekle diğerleri az ve boş olur.) mısırın başı alacalı olup kalır, diye düşünmüşlerdir. Üretim sürecinde başka insanların ekinine bakmak, övmek, yanından geçmek konuşmak uygun olmaz, bazı tesadüfi hadiselerden korunamazdı. Böyle olduğunda ekine kötü göz veya kötü dil değmemesi, kirli kişilerin yaklaşması veya ayak basması sebebiyle ekin olduğunda alaca olup büyümesinden korunmak için bazı aktif engelleme tedbirlerini kullanmışlardır.

²²¹ «Eski Uygur Hüner-Meslek Risaleleri», Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1998 yılı, 12.ay, 1.neşri, Uygurca, 1. Kısım, 16, 17. sayfalar.

Ekin yığmak çiftçilikte en çok istenilen ve önemli faaliyetlerden biri olup bu verime ulaşmak, bolluk olan, bütün canlıların sevindiği vakit, aynı şekilde bir dizi kötülüklerden, kötülük getiren söz-hareketlerden dikkat edilmesi gereken zamandır. Biçme zamanında olsun veya başka ekinleri toplama zamanı olsun, Uygurlar diğer ek işleri durdurup bırakıp bütün düşüncesiyle toplamaya girişir, çalışma gücü yetişmediğinde insanlar birbirine yardım edip karşılıklı yardımlaşıyordu. Biçim yapılırken şöyle birkaç yasağa uymak hâlk arasında epey genelliğe sahiptir: Biçim işi yapılırken orakla oynarak gitmek yasak edilmiştir. Hâlk inancında, insanlar orakla oynayıp gitse biçim işi ilerlemezmiş. Bu aslında biçim yapılırken dikkat-önemini biçim yapmaya yönelik yapılan yasak şeklindeki delildir. Biçim yapılırken bir sol orma orulup olduktan sonra dinlenmek gerekirse orağı yere atıp bırakmazdı, yere dikleyip bırakırdı. Orağı yere atmama yasağını bazı kişiler biçim işinin ilerlemeyeceğine sebep görse de bize göre durum öyle değil. Belki orağı atıp bıraktığında ence (buğday biçimi, biçilen buğday, mısırın küçük bağı) arasında gelip kaybolması mümkün. Dikleyip koyduğunda onu bulmak kolay olurdu ve kaybolmazdı. İşte bu yasağın ortaya çıkmasındaki gerçektir. Uygurlar buğday ve mısır gibi ekinleri biçtikten sonra rüzgâr alan, ulaşım şartları kolay olan temiz bir yer seçip o yeri harman yapar ve biçilen ürünü taşırdı. Ekini biçilen tarlada yoksulların başka bir toplama işi yapması başlardı. Bütün canlıların hakkı, deyip tarlayı temiz süpürmezlerdi, kalıntı taneleri almazlardı.

Harman dövmek, çiftçilik uğraşının en ciddi ve en ümitli süreci olduğundan çiftçiler harmanın bol, verimli olmasını gözeterek her çeşitli inanışla ilgili âdetlere uymuştur. Harman Uygurların nazarında baht, kut, bereket avlusudur. Harmana dikilen direk ağaç ise bereket işaretidir. Bundan dolayı Uygurlar harmanı özellikle önemli görüp böyle kut avlusunda bir dizi iş-hareketlerden sınırlandırmıştır. Eski zamanlarda Uygurlar buğday, arpa, darı paylarını hayvanlara çiğnetip ezdirmiş. Bu şekilde harman döverken bir sırada yan yana hayvanların harmanda demetleri çiğnemesi için direk dikmişlerdir. Hâlk arasında direk dikilmeyen harman çiğnenirse harman işleri rastgelmez, harmanda bereket olmaz, diye sihri düşünce vardır. Aslında bu direk olması hayvanları harmanda idare eden bir şeyin olmaması sebebiyledir. Uygurlar harmanı kutsal yer, diye görüp harmana tükürmekten, harmanda hacetini gidermekten, harmana sol ayağı ile girmekten, harmana çalıştırılan hayvana binip girmekten, elini arkasına alıp kibirli girmekten, harmanda ıslık çalmaktan, harmanda hakaret etmekten katı şekilde yasak tutmuştur. Harman hâlinin sabit, sevinçli ve ciddi olmasını sağlamışlardır. Harmana girdiğinde besmele (Bismillahirrahmanirrahim) söyleyerek sağ ayakları ile girmişlerdir. Bu konuda sihri görüş esasında şekillenen şöyle iki

yasak vardır: Yani kişiler önceki devirlerde harmana demir aletleri alıp girmez, harmana su alıp girmez ve su içmez; içmek gerekirse harmanın dışına çıkıp içmişlerdir. Demir aletleri alıp girmemek, demirin sert olması sebebiyle harmandaki bereket azalır, diye düşünmekten olsa gerek. Çünkü “bereket” sözünün derin manası “çoğalıp artmak, avuş (çok)” dır. Sert nesne çoğalmamaktadır. Demek ki, demire benzer oymalı, sert nesne ekine yaklaşırsa ekinde bereket (çoğalma) olmamaktadır. Harman toplama süreçlerindeki en büyük tehlike yağmur yağmasıdır. Demek, harmana giren su yağmuru hatırlattığından, onun yasaklanması mümkündür. Uygurlar harmana girdiğinde bedeninin temiz olmasını istemektedir. Kirli, cünüp insanların harmana girmesi yasaktır. Böyle bir durum gerçekleşirse ekinde bereket olmaz, ekin kirlenir, diye düşünmüşlerdir. Bazı yerlerde harmanda dövülüp konulan demetlerin batı tarafından geçilmesini yasaklayan durumlar vardır. İnsanların görüşüne göre Hızır harmanın payının batı tarafında olmuştur. Eğer insanlar harmanın batı tarafından geçerse, Hızır harmandan gider harmanda bereket olmazdı. Uygurların harman çiğnerkenki ırıklık âdetlerin biri «Harman Şarkısı» söylemektir. «Harman Şarkısı» yine «Laylay Şarkısı» diye de adlandırılmıştır. Laylaycılar harman çiğneneceği sırada, sağ omzuna arını alıp sol eli ile kulağını tutup harmana koşup at-çalışma hayvanlarının direği devredip dolaştırmasıyla yüksek sesle «laylay» derdi. Hâlk inancında «Laylay Şarkısı» söylerse harmanda bereket olurdu, «laylay» söylemezlerse bereket olmamaktadır. «Laylay» diye seslenmekteki amaç cin-şeytanları kovalayıp ruhları harmana çağırmak içindir. Harman çiğnedikten sonra rüzgâra bırakıp savrulur, böylelikle tane ile saman ayrılmaktadır. Bazı yerlerde harman savururken kadınların harmanın ayağı (saman düşen taraf) dan geçmesi yasak edilmiştir. Eğer böyle yaparlarsa serin rüzgâr dururmuş. Gerçekten, önceki devirlerdeki rüzgâr gücüne dayanıp harman savrulan durum için söylersek rüzgârın durması iyi bir iş değildir. Bu kadınları kirli, aşağı diye görmekle birleşip yukarıdaki yasak ortaya çıkmıştır. Günümüzde motorlu kompresörün kullanılması ile bu tür yasak da yavaş yavaş yok olmuştur. Harman savrulduktan sonra taneler direk etrafına yığılıp saçılmaktadır. Taneleri dökerken direk etrafında dolaştırıp dökmüşlerdir. İşte bu zamanda çeç etrafından o yana bu yana geçmek, harmana aniden gelen insanları boş elli geri çevirmek çeçi çuvala koyarken direğin üzerine bakmak yasak edilmiştir. Böyle hareket-şekilleri yapmak bereketi kaçırır, diye düşünmüşlerdir. Buğday çeçlenip konulduğunda yine başkalarının gelip kötü gözle bakması, kötü söz söylemesini yasak etmişlerdir. Eğer tahılı koyarken “kötü gözlü” diye görülen insanlar gelirse işi geciktirirdi. Tahılları çuvallara koyma sürecinde dil yasaklarından yine başkalarının gelip “Koydunuz mu?”, “Bitirdiniz mi?” gibi sözleri

söylemekten yasaklama, tahılı koyanların “Acaba bitecek mi bu iş?” gibi sözleri söylememesi gibi durumlar vardır. Eğer birisi gelip böyle sözleri söylerse böyle sözleri duyanlar hemen ayağa kalkıp “Ağzına taş!” derdi. Uygur ekincileri çeçi koymadan önce çeçvin, kepsen ve öşre²²² gibi ayırıp ayrı yerlere dökmüştür.

Uygurlar harmandaki tahılı eve taşıdıktan sonra o tahılı çekip un yapar ve ilk yapılan yemeği başka insanlara vermez kendisi yedi. Özellikle un öğütmeden önce buğday veya mısırı kırıp yarma hâline getirip içerlerdi. Böyle yapmak bu tahılın bereketlenip uzun süre yetmesini, kendilerine has olan israf olmaması için yapılan ırımlık bir âdettir.

Yukarıdaki konular Uygurların çiftçilik mesleğine dair temel yasaklı âdetlerdir. Elbette, bölge farkına dayanarak bazı yasaklı âdetlerde benzerliğin olmaması da mevcuttur. Böyle olduğu hâlde yukarıdaki yasaklar bütün millette ortak olan âdetlerdir. Köy ekonomisinde kısmen makineleşmeyle insanların anlayış seviyesinin gelişmesiyle çiftçilik üretimine dair bazı âdetlerde değişimler olmuştur. Ancak genel yönden bakıldığında Uygurların çiftçilik ile meşgul olma oranı, iş düzeni... nde çok değişim olmadığından pek çok ırımlık âdetler de hâlâ korunmaktadır.

Çiftçilik yine bahçivanlığı da kendi içine almaktadır. Uygurlar arasında “Bağı olmayanın canı olmaz.” diye atasözü vardır. Bunun için köy-kışlaklarda her bir ailenin en azından bir bağı olmaktadır. Bu konudaki inanışla ilgili âdetler nispeten az olup biz onları aşağıda saydık. Uygurlar bahçe-hayvana kötü göz ve kötü söz değmesin diye bakıp insanların kendi bahçesini çok övmesini, kötü göz ile bakmasını istememişlerdir. Bundan dolayı bahçeye göz ve kötü söz değmesin, diye bahçe-hayvanlara birkaç ırımlık nesnelere asıp bırakmışlardır. Uygurların nazarında bütün meyve (karpuzdan başka) bakımından çıkan. Bundan dolayı onları korumak güzel ahlaka girmektedir. Uygurlar çiftçilik pirini Cebrail melek veya Âdem aleyhisselam, diye bakmış bakkallığın pirini Seydi Vakkas denilen zat, diye görmüşlerdir. Yine hâlk arasında “Yedi yıl bakkallık yapan kişi cennete girer.” diye söz de vardır. Uygur bakkallarının müşterinin ürünlerini istediği gibi tartabilir, ancak Hakk’ın talep etmemesine dayanan gelenek sebebiyle ortaya çıkan görüştür.

²²² Vergi.

5.2.13.2. Avcılık ile İlgili Yasaklar

Uygurların ataları çok eski zamanlardan itibaren hayvancılıkla yakınlaştırdığı avcılık mesleği ile de meşgul olmuştur. Uygurlar av avladığında avlayacakları hayvanı gözetmişlerdir. Âdette ne kadar muhtaç olursa olsun hiçbir zaman hamile hayvanı avlamamışlardır. Uygurlar İslam dinine inandıktan sonra avcılık yaparken kapan kurup helal hayvanları avlamayı, hayvanın boynuna kement bağlayıp avlamayı yasak etmişlerdir. Çünkü kapan kurup veya kement takıp hayvanı avlarsa onların canı çıkmaz ancak öylece ölürlerdi. Kanı çıkmadan ölen hayvanın etinin haram olması sebebiyle bu tarz avlanan hayvanı yemek doğru olmaz, av boşuna yapılmış olurdu. Bundan dolayı yel miltık, çomak gibi silahları daha çok kullanmışlardır. Yine bir âdette avcılar helal hayvanı avladığı silah ile haram hayvanı avlamaktan yasak tutmuştur. Böyle olduğunda İslamî kaideye göre ele aldığımızda avlanan helal hayvanın etini yemek uygun olmayıp böyle bir av da boşuna yapılmış olurdu. Yine şöyle avcılar da var ki onlar kutsal gün, diye saydıkları cuma gününde ve Ramazan ayında avcılık yapmamıştır. Bayram günlerinde de avcılık yapmak yasak edilmiştir. Bunun dışında hayvanlarda ruh olur, diye düşünüp belli hayvanları avlamamak veya belli zamanları avlamamak, totem hayvanını avlamamak gibi yasakların ve avcılık şekillerinin eski zamanlarda olan ve günümüzde de bazı yerlerde korunmuş olabileceği mümkün olup bu bakımdan materyalimiz ve bilgimiz eksik olduğundan şimdilik bu kadar durduk.

5.2.13.3. Çobanlık ile İlgili Yasaklar

Çobanlık avcılıktan sonra gelen ekonomi şekli olup o yabanî hayvanları alıştırıp ev hayvanlarına dönüştürme hem de onlardan belli iktisadî değer elde etmek için meydana gelmiştir. Çiftçilik ekonomisinde, çobanlığın yeri yüksek olup çobanlık çiftçilik ekonomisinde devamlı ek yerde durmuş ve daha sonra yavaş yavaş müstakil mesleğe dönüşmüştür. Günümüz Uygurlarında çobanlık ile çiftçilik birlikte ele alınmaktadır. Yine bazı durumlarda bu iki mesleği ayıran durumlar da vardır. Aşağıda biz Uygurların ipek böcekçiliği mesleği ile hayvancılık mesleğindeki yasak âdetlerini önemli görüp tahlil ettik.

Uygur hâlkı eski devirlerden bu yana dut ağacı yetiştirip, ipekçilik, ipekböcekçiliği ve ipek dokumacılığından ibaret meslekler ile meşgul olup ipek yolu medeniyetinde ipek

böceği yetiştirme işinden hasıl olan ipek mahsülleri ile belirli bir yer tutmuştur. Hoten, Kaşgar gibi yurtlarda eskiden itibaren dut ağacı yetiştirip, ipek böceği yetiştirmek devam ettirilmiştir. İpek böceği yetiştirmenin bir dizi mürekkep iş süreci olmaktadır. Biz bu mesele hakkında duramıyoruz. Fakat ipek böceğine bakma sürecine riayet etmeye değinmek, diye bakılan bazı yasaklı âdetleri dile getirdik. Uygurlar ipek böceği bakarken insanın ve evinin temizliğine özellikle dikkat etmektedir. Bu açık şekilde temizliği göstermekle kalmaz, yine hissiyattaki ve inançtaki temizliği de göstermektedir. İnsanlar ipek böceği yetiştirilen yere girdiğinde veya çıktığında kesinlikle temiz hâlini korumaktadır. Kirli kişiler grubundaki cünüp kişiler, âdet gören kadınların ipek böceği yetiştirilen yere girmesi menedilmiştir. İş olmayan kişilerin ipek böceği yetiştirilen yere girmesi de yasaklanmıştır. Yine ipek böceği yetiştirilen yerde uygunsuz işleri yapmak, uygunsuz kelime-sözleri söylemek de yasak edilmiştir. Böyle olmadığında ipek böceği ürküp koza boşalır, verimi azalır, diye düşünmüşlerdir. Uygurlar ipek böceği yetiştirilen çevrenin saf olmasını sıcaklık derecesinin sabit olmasını çok dikkate almıştır. İpek böceği yetiştirilen yerde sigara içmek, is-duman dağılması, ipek böceklerine toz-duman sarar, gübre ve çöp karıştırılan yaprakları ipek böceklerine vermemek gibi emeliy menfaat noktasından ortaya konulan tecrübevi yasaklar olarak sayılmaktadır.

Uygurlar hayvancılığı asıl meslekleri, diye görüp hâyâti faaliyetleri de buna dayandığı için bu bakımdan da bazı ırıklık âdetleri ve yasakları şekillendirmişlerdir. İslamiyetten sonra Uygurlar hayvancılığın ortaya çıkışını İslami şekilde tasvir edip hayvan bakmayı, Hz. Musa peygamberden, hayvancılığın (özellikle çobanlığın) piri Hz. Musa aleyhisselamdır, diye düşünmüşlerdir. Hayvan bakmaya ister yaylalarda olsun isterse evde olsun ağıl gerekmektedir. Biz «Yaşanılan Yerlere Ait Yasaklar» da haram hayvan (mesela eşek, katır) ın ağılı yapılırken onların arka tarafını kibleye yöneltip yapmadığını, ağılın batı, kuzey ve güney tarafına yemlik yaptıklarına değindik. Demek ki, hâlk inancında ağıl hayvanların yetiştigi, döllendiği bereket mekânı olup buna ait de bazı yasaklar vardır. Mesela, Uygurlar ister yayladaki ağıl olsun isterse ev içindeki ağıl (ahır) olsun onun içerisinde ıslık çalmaz, büyük-küçük abdestini yapmaz, temizlemek amacıyla ağılı süpürmezlerdi. Eğer ağılı süpürürlerse ağıla kurt girermiş. Bundan dolayı süpürmez, zaman zaman toprak serpip hayvanın altını kuru tutarlardı. Ancak ağılı kurutmak amacıyla hiçbir zaman kül dökmemişlerdir. Uygurlarda “İnsan kulağından şişmanlar, hayvan toynağından.” diye atasözü vardır. Burada denilmek istenen, hayvanın altı gübre ile dolup zamanında kurutulmazsa hayvan besili olmaz, demektir. Uygurlar yine cenabet hâlde ağıla girmekten

çok yasak tutmuştur. Öyle yapılmazsa malda bereket olmaz, döl azalır gider, diye düşünmüşlerdir. Bundan başka yine ağıldan hayvanı alırken cuma gününde veya her günün akşam vaktinde mal almamışlardır. Ağıldaki yalak (yemlik) tuz karışımı yiyecekler konulduğunda, hayvanlara yem verirken kullanılan nesne olduğunda onlardan atlayıp geçmekten sakınmışlardır.

Hayvan yavrulanacağı zaman, hâlk inancında son derece can alıcı bir vakit olup böyle zamanda hayvan bakanların bazı işlerden yasak edilmesi gerekmektedir. Hurafi görüşe göre, hayvanlar yavrulayacağı zaman yarım yakılan odunu tekrar ateşte yakmanın yasak edildiği âdet vardır. Söylenilene göre eğer böyle yaparlarsa hayvanlar günü dolmadan önce doğum yaparmış. Uygurlar yine “kötü göz” görüşüne dayanarak hayvanlar yavrulayacağı zaman yabancı kişilerin onlara bakması yasaklanmıştır. Hayvan sahibi de hayvan doğum yapacağı dakikalarda hayvanın doğumuna bakmamıştır. Böyle yaparsa “Hayvan bağlanıp kalır.” diye yorumlamışlardır. “Bağlanmak” dedikleri hayvanın doğuramaz hâle gelmesi veya alakirak²²³ hastalığına yakalanmasını belirtmektedir. Genellikle, ağıla kirli hâlde girmek, kül dökmek, hayvan döllenirken bakmak, “kötü göz” lü ve “kötü dil” li insanların bakması gibi şeyleri hayvanları bağlanmasına sebep, diye düşünmüşlerdir. Uygurlar yine yeni doğan yavruları saymamaktadır. Böyle yapmak acelecilik olup onlar iyi olduktan sonra öyle sayılmaktadır. Bundan önce saymak hayvanın bereketini kaçıır, diye düşünülmektedir.

Mal-hayvan bakarken bir yayladan yine diğer bir yaylaya geçmek de sırlı bir iş olup bu konuda hayvan sürüsünün perşembe günü ve cuma gününde bir yayladan başka bir yaylaya göçürülmemesi gereken yasak vardır. Söylediklerine göre perşembe günü yaylaya göçerse göçenin kazanı kırılıp evinden baht gidermiş. Eğer cuma gününde hayvanları göçürse mal perişan olup hayvanlar ölmüş.

Uygurların âdetlerinde çoban ve hayvan yetiştiricilerine konulan birkaç istek, talep vardır. Hayvancılığın rivayet edilen tarihî ve kaide-şekillerinin anlatıldığı «Hayvancılık Risalesi» nde şöyle denilmektedir: “Hayvanlara hangi şeyler zararlıdır? Cevap: Birincisi, yalan konuşmak; ikincisi, malını hor görmek; üçüncüsü, uygunsuz iş yapmak; dördüncüsü, hayvancılık yapanların birbiri hakkında kötü söz etmesi; beşincisi, yününü kirli yere koymak; altıncısı, mal-inek bakarken kitapla meşgul olmamak; yedincisi, kirli olduğu vakitte hayvanın arasına girmek; sekizincisi, birbiriyle otlak tartışması yapmak.”, “Herhangi

²²³ Göz hastalığı.

bir koyun bakan kişinin kendisini çok temiz tutması gerekir. Eğer temizliğe riayet etmez, pis hâlde koyun bakarsa bakılan koyunlara hastalık yayılır, her türlü afete uğrar.”²²⁴ Bunların dışında yine şu türdeki yasaklı âdetlerden hayvan sürüsünü yarıp geçmemek, sürüyü bakarken döverek sürmemek, koyunu arkasına alıp koyun bakmamak, hayvan bağlanılan ipten atlamamak, cuma gününde hayvan öldürmemek, malına hakaret etmemek ve vurmamak gibileri de vardır. Rivayetlerde söylediklerine göre malına kırk yıl hakaret etmez ve vurmaktan bakarsa, bakan Hızır ile karşılaşmış. Bu bize Hz. Musa peygamberin Kenan çölünde kırk yıl hayvan baktıktan sonra Hızır ile karşılaştığı bir İslamî rivayeti hatırlatmaktadır. Uygurlar geniş yaylalarda sürü bakarken birbirinin sürüsünün karışmaması ve bu sebepten düşmanlık görülmemesi için hayvanlarının kulağı, başı, bedeni gibi yerlerine farklı işaret ve en vururdu. Bu şekilde tanımak ve ayırma yönteminde şöyle bir sırlı âdet var: Yani, hayvanın kulağını kesip işaret yaptığında kulaktan kesilip koparılan parçayı karınca yuvasından başka yere asla atmamışlardır. Buradaki sebep hayvanlarının da karıncalar gibi çoğalmasını istemek olsa gerek.

Kısacası, Uygurlar hayvancılığı önemli bir meslek, diye görüp bu süreçte yukarıdaki gibi yasaklı âdetlere riayet edip gelmiş ve gelmektedir. Hayvanlara ait diğer noktadaki yasakları «Hayvanlarla İlgili Yasaklar» bölümünde mülahaza etmiş olup burada bu kadar anlatmamız yeterlidir.

5.2.13.4. Alışveriş-Ticaret ile İlgili Yasaklar

Uygurlar ipek yolu ticaret ilişkisindeki becerisi ile önemli yer tutan bir hâldir. Orta vadiler tarafından Yüenci, Vei-yi, Hui-he adları ile adlandırılan Uygurların ataları sadece iç ticarete önem vermekle kalmamış yine dış ticarete de son derece itibar etmiştir. Özellikle Orhun Uygur Hanlığı Orta Düzlük Hanlıkları ile olan alışveriş-ticareti son derece canlıdır. Uygurların etnik terkiibini şekilledirmede katılan Soğdlar ipek yolu ticaretinde son derece aktif rol oynayan hâlk olup onların ticarete olan beceri özellikleri Uygurlara gelenek tarzında miras olup kalmıştır. İdikut Uygur Hanlığı ve Karahanlılar Hanlığının sevda-ticaret işleri de çok gelişmiş olup onların iç ülkeler, Batıdaki ülkelerden Sasaniler, Samaniler, Arap Sultanlıkları, Hindistan gibi devlet ve sülaleler ile yapılan hayvan-mal, yiyecek, ipek-kumaş,

²²⁴ «Hayvancılık Risalesi», Halk Arasından Toplanan Elyazma Nüsha, 25, 95, 96. sayfalar.

matbaa eşyaları, ilaç-haplar, par-pur eşyaları... ticareti son derece canlandırmıştır. Biz Uygurların başka ülkeler ile yaptığı alışveriş-ticarete ait yazılı kaynaklarını burada aktarıp gösteremiyoruz.

Uygurların ticaret şekli yurt, ülkeler geçip ticaret yapmak ve sabit oturup dükkân açmayı kendi içine almaktadır. Uygurlar ticareti ulu bilip; ticaret ahlakı, ticaret ölçüleri ve hurafe karışan ticaret âdetlerini şekillendirmektedir. «Ticaretçilik Risalesi» nde işte bu konular hatırlatılan kurallardır. Ticaretçilik âdetinde tüccara, ticaret yapmaya, ticaret yapılacak zamana, terazi ve ölçüyle ilişkili bir sıra kaide-mizanlar ve yasaklar var olup onları aşağıda kısaca mülâhaza ettik.

Uygurlarda İslamiyetten önceki alıp satılan nesnelere dairesinin genel yönden o devir koşullarına uygun hâlde olduğunu biliyoruz. Ancak İslamiyetten sonra Uygur ticaretçiliğinde alıp satılan nesnelere dairesinde bazı değişimler olmuştur. Bütün yeme, içme ve kullanılması yasaklanan herhangi bir nesneyi satma, satın almak haram, olarak karar kılınmıştır. Mesela, domuz, domuz eti, diğer haram hayvanların eti, rakı ve diğer alkollü, sarhoş yapan içecekler, sigara-tütün, uyuşturucu gibi mest edici içimlikler, put (heykel), kirsit gibi satılması yasaklanan nesnelere sırasında geçmektedir. Genellikle, İslam dininde belli bir nesne yasaklandığı zaman sadece onu kullanmak değil, alıp satmak da yasaklanmıştır. Yakın zamanlarda az sayıdaki bazı Uygurlar birtakım sebepler nedeniyle rakı, tütün gibi şeyleri başka mallar ile katıp satmıştır. Ancak yıllar boyunca yukarıdaki nesnelere satılmasından yasak edilen iş son derece kuvvetlidir. Hatta Uygurlar Buda dinine inandığı zamanlarda da insanı mest eden içimlik ve çekimliklerin satılmasının yasak olduğu açıktır. Uygur geleneksel ticaretçiliğinde yine kesin karar verilmemiş nesnelere satmak da yasaktır. Kesinliği belli olmayan denildiğinde bu hayvanın karnındaki yavru hayvan, gökteki kuş, sudaki balık, canlı hayvanın iç azaları, pişmeyen meyve ve tarladaki ürün gibi gelecekteki sonuçlarının ne olacağı bilinmeyen nesnelere belirtmektedir. Böyle nesnelere önceden satarsa onlara zamanından önce bela, afet ve hastalık değmesinden, tam olmamasından korunamaz, satıcı ile satın alanlar arasında münakaşa ortaya çıkardı. Bunun için böyle nesnelere satmak da yasak edilmiştir. Uygurlar yine ticarete başka kişiden mal alacak olursa ve onu yine kârına satacak olsa aldığı yerin kendisiyle birlikte o malı satmamıştır. Eğer böyle yapıp satarsa elde edilen kârı mekruh olur, diye düşünmektedir. Bunun için Uygurlar mal alıp satarken malını aldıktan sonra onu en azından yedi adım öteye veya beriye taşıyıp öyle satmıştır. Bu emeksiz elde edilen para mekruh diyen inancın bir

ifadesidir. Yiyecek alıp satmak Uygur ticaretçiliğinin önemli bir türüdür. Uygur tüccarları yiyecek alıp satarken satın alınan yiyeceği elinde kırk günden fazla saklamaz, kırk gün içinde satmayı garanti ederdi. Yüksek kârı gözeten kişiler hâyâтта en ihtiyaç olunan yiyeceği zaptederek toplumdaki para ve pahâlîlığı sermayenin birikip toplanması, bunun aracılığıyla zengin-yoksulluk farkının büyüyüp gitmesini meydana getirmektedir. İşte bu sebeplerden yiyeceği uzun süre zaptedip satmamak kesin şekilde yasaklanmıştır.

Uygurlar ticaret yaptığı süre bakımından bazı yasakları yerine getirmiştir. Uygur yurtlarında haftanın herhangi bir gününde sıra ile pazar kurulduğu durum eski bir geçmise sahiptir. Böyle olduğunda pazar kurulan yurtların adının pazar kurulan günün adı ile de adlandırıldığı durum da vardır. Ancak çoğunlukla yurtlarda “cuma pazarı” diye bir yer adı yoktur. Çünkü geleneksel Uygur ticaretçiliğinde cuma gününde ticaret yapmak yasaklanmış olup cuma gününde taat-ibâdet, arm günü²²⁵, diyen görüş ile ilişkilidir. Uygurlarda yine basit astrolojik bilgiler ve tecrübeler esasında gök cisimleri ve burçların yeri ve hareketi ile ticaretin iyi veya kötü olacağını ilişkilendirilip anlatılmıştır. Mesela «Salname» denilen kitapta Kamer (Ay) in saatinde ticaret yapılırsa iyi olmayacağı dile getirilmiştir.

Uygurlar pazarı yüceltmişler, pazarın kudretine, pazar üzerinden toplumsal ilişkilerin yoğunlaşp, açılacağına, haklı-haksızın ayırımına inanmışlardır. Pazardaki dükkân yerini iyi seçip, iyi şekilde kurmuşlardır. Âdette Uygur yazılarında insanlar yol yürürken hâlk şarkılarını söyleyerek yürüdüğü âdet olsa da ancak pazara varış yolunda hiçbir zaman şarkı söylememişlerdir. Çünkü “Pazar, kıyametin alışverişidir.” diye düşünmüşlerdir. Dükkân bakımından Uygurlar dükkânı bereket avlusu, diye görüp dükkânın etrafını ve içini temiz tutmuşlardır. Yemekhaneler ve diğer dükkânların eşiğini kirli bırakmamışlardır. Hâlk arasında yine dükkâncılar müşterinin dükkân içinde ayçiçeği gibi kabuklu şeyleri çitlemesine izin vermemiştir. Çünkü ayçiçeği kuru, küçük nesne olup onu dükkânda kırılırsa dükkânın önü kuru (insan az girer) olur, diye yorumlamışlardır.

Uygurlar İslamiyetten sonra kadınların pazara gidip alışveriş yapmasını kesin olarak yasaklamıştır. Bu durum 20. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Yurt büyükleri, ulemalar ve beyler ticaret yapan kadınları sert biçimde takip altına alıp onların dükkân açıp mal satıp oturmasını menetmiştir. Günümüzde hâlk arasında kadınların ticaret yapmasının kötü görüldüğü durum vardır. Böyle olması kadınların pazara vardığında yabancı kişilere yüzünü

²²⁵ Anma günü.

gösterip, konuşmasının nâmahrem, diye görülmesi ile ilişkilidir. Bundan dolayı tarihten bu yana ticaretçilik esasen erkeklerin elinde bulunmuştur. Ticarete erkekler için de bir dizi talepler vardır. «Ticaretçilik Risalesi» nde yazılana göre: “Ticarete dokuz tür iş haramdır: Birincisi, tefecilik yapmak; ikincisi, emanete ihanet etmek; üçüncüsü, borç alınan insanın evinde yemek yemek; dördüncüsü, yetimlerin malını-mülkünü almak; beşincisi, alıp satarken yalan konuşmak; altıncısı, teraziyi ağır-hafif yapmak; yedincisi, alıp satarken Allah’a yemin etmek; sekizincisi, değeri bitmiş olan malı tekrardan başka kişiye pahâli şekilde satmak; dokuzuncusu, yalan yere yemin etmek.”, “Alışverişte yedi iş kötüdür: Birincisi, kendinî kirli tutmak; ikincisi, kılık-kıyafetini kirli giymek; üçüncüsü, hanımı ile cinsel münasebet kurduktan sonra gusül abdesti almadan yemek yemek; dördüncüsü, dükkân içini kirli tutmak; beşincisi, süpürürken çöpü dükkân içine koyup bırakmak; altıncısı, örümcek ağını evde tutmak; yedincisi, başkalarına sert konuşmak.”²²⁶ bunlardan başka yine bu risalede tüccarlar büyüklerin önünde yürümez, boş konuşmaz, dükkanda gereksiz-pis nesnelere bırakmaz, dükkânda manasız şaka yapmaz, dükkânda abdestsiz oturmaz; kötü, edepsiz insanlara karışmaz, arzu-hevese dalıp zina yapmaz ve herhangi bir zamanda insanların gönlünü incitmez gibi benzer yasakları kabul etmişlerdir.

Uygurlarda ticaret ile meşgul olan veya bir şeyler satan herhangi bir insanın evine pazar olduğu günün sabahında yabancı kadınların veya yabancı erkeklerin girmesinin yasak olduğu âdet vardır. Çünkü, eğer eve giren erkek veya kadın cenabet hâlde olursa o zaman onların kirliliği sebebiyle tüccarın o gündeki alışverişi felakete uğrar veya pazarı akıp gitmez, diye düşünülmüştür. Bunun için pazar günü sabahleyin kişiler birbirinin evine girmekten sakınmıştır. Buna benzer olan âdetlerden biri de pazarın yapılacağı günün sabahında başkalarına herhangi bir nesneyi ödünç vermemek veya ödünç almamaktır. Böyle yapmak da aynı şekilde o gündeki alışverişe engel oluştururdu. Uygurlar pazara mal alıp vermeden önce buhur salıp malının pazarlı olmasını dilerdi. Buhura çoğunlukla ak çam ağacı, yaban keteni, üç yolun birleştiği köşeden toplanan odun parçaları gibi koymuştur. Söylediklerine göre yaban keteninde mala buhur salarsa o malın pazarı çıkar müşteriler mala yaban keteni gibi basarmış. Buhur aldıktan sonra kapıdan sağ ayağını atıp Bismillah deyip, pazara gitmişlerdir.

²²⁶ «Eski Uygur Hüner-Meslek Risaleleri» Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 12. ay, 1. neşri, Uygurca, 1. kısım, 377, 378, 379. sayfalar.

Uygurlar ilk yapılan alışverişe çok itibar etmiştir. İlk alışverişte cimrilik yapmaz, müşteriyle de çok münakaşaya girmezlerdi. İlk alışveriş başarılı ise o günkü ticaret de başarılı olur, diye düşünülmektedir. Bundan dolayı tüccar ilk müşterinin isteğini geri çevirmez, malını ucuzlatarak satardı. Uygurlarda yine ilk alışveriş borç etmekten yasak eden âdet vardır. İlk alışveriş borç ise o günkü bütün alışveriş borca gider, fayda dokunmaz, diye düşünmüşlerdir. Borç mal satmak hâlin beğenmediği bir iş olup borç mal satmamak hakkında bir dizi koşaklar vardır. Ticaretle uğraşanlar yine ilk alışverişin parasını başkalarına geçici olarak vermekten, o günün kârını o günde başkalarına geçici vermekten veya borç için ödemekten yasak etmiştir. Tüccarlar dükkân önüne dilenci gelirse eğer alışveriş yapmamışsa sadaka vermemiştir. Eğer ilk alışveriş yaptıysa dilencilere çift sayıda para sadaka vermemeye dikkat edip tek sayıda para-sadaka verirlerdi. Eğer ekmeği sadaka vermek gerekirse de bütün ekmek sadaka verilmez, daha az kısmını koparıp kalan kısmı sadaka verilirdi. Bu yasak âdetlerinin hepsinde bereketin başkalarının eline tamamen geçip gitmemesi amaçlanmıştır. Sabit bir dükkân açıp ticaret yapanlar âdetinde günlük bir şeyler sattığı parayı özel sandığa biriktirirdi. Buna “ekmek sandığı” denilmektedir. Tüccarlar ticaretin devamında ekmek sandığından para alıp borca vermez, parayı kullanmaz, pazarda ekmek sandığındaki parayı saymaz, belki pazardan geri döndükten sonra aile üyeleri veya önemli üyeleri ile toplanıp ekmeği sayıp ailedeki her bir kişinin durumuna bakıp bütün para dağıtılmaktadır. Bu Uygur ticaretçiliğindeki temel âdetlerden biridir. Canlı mal-hayvan satan kişiler bidikler üzerinden malı sattıktan sonra malın yününden daha az kesiverir hem de hayvanı bağladığı ipiyle katıp vermez, urganını alır, böyle yapmazsa evde kalan diğer hayvanlardan kut gider, diye bakarlardı.

Ticaret sürecinde aracı veya vasıtaçı aracılığıyla satıcı ile satın alan arasındaki anlaşma oluşması, malı yalan yemin ile satmamak, malın gerçek durumunu müşteriye bildirmek, bozuk nesne veya hasta mal ise müşteriden geri çevrilip, parasını geri vermek... gibi işler ticaret ahlakının önemli bir birleşimi olup Uygurların ticaret ahlakında daha önemli meselelerden biri cin (ölçü)-teraziye doğru tutmaktır. Terazi Uygurların nazarında çok iyi bir eşya onu doğru tutmamak alırken ağır alıp satarken hafif satmak son derece çirkin bir cinayettir. İslam dininde teraziye doğru tutmak, ölçüde adil olmak tekrar vurgulanmış «Kuran» da da teraziye düzensiz tutmak, eşyayı, malı satın alanlara eksik vermenin son derece kötü bir günah olduğu söylenmiştir. Uygur hâlkı arasında şöyle bir söz vardır: “Yedi yıl terazi tutan insana kendi kızını nikaha alması reva imiş.” Burada denilmek istenen yedi yıl terazi tuttuğunda teraziye doğru tutmazsa günah işler onun cinayet mahiyetinde olması

öz kızını nikahına alması gibi alçak işe de denk gelir, demektir. Gerçekten, teraziye doğru tutmamak, adil olmamanın İslam dininde ve hâlk inancında işte bu derece kötü görülmesi Uygurların ticaret anlayışında belli icabî etkilerini göstermiştir. Terazi hakkında yine şöyle bir hurafe yasak vardır. Yani kişi teraziye sırtlanıp yürürse borçtan kurtulamazmış. İşte bu görüş hâlk arasında çok derin kök salmış olup ister pazara varırken olsun ister dönüşte olsun kişiler teraziye sırtlanıp yürümemişlerdir. Teraziye sırtlanıp yürümek yasağı belki onu kutsal nesne, iyi bir eşya, diye görmekle ilişkili olsa gerek.

Uygurların alışveriş-ticarete dair yasak âdetlerinde görülüyordu ki bu yasaklar esasen İslamî kaynaklardan, faydalı olan hırslılık, zarardan kaçma psikolojisinden meydana gelmiş olup gerçek ticaret sürecinde onların ticaret gelişiminin güvencesini sağlaması, ticaretin niteliğinde sabit rolleri de olmuştur elbette.

5.2.13.5. El Sanatlarına Dair Yasaklar

El sanatları insanların toplumsal üretiminde nispeten daha geniş oluşturulan bir meslektir. Başka türlü söylersek el sanatları insanların yabancılık devrinden marifet devrine geçtiği devirlerde meydana gelmiş ve gelişmiştir. Bu devirlerde insanın tabiatı düşünme derecesi biraz daha üst seviyeye götürülmüş olsa da ancak gerçek üretimde tehlike ve vehametinin yine mevcut olması sebebiyle kişilerin psikolojik yönden pasif tedbirler kullanıp kendisini koruma eceblinerlik değildir. Böyle olduğundan el sanatları mesleğinde hurafe görünümünü alan ırıklık âdet ve yasaklar daha az olup çoğu tehlikesizlik amaç edilip ortaya konulan gerçek yasaklamalar ve şekiller, görüntü tipindeki yasaklamalardır. Uygurların el sanatları mesleği çok önceden gelişmiş olup çok eski zamanlardan itibaren Uygurların ataları pamuk, yün ve deriden yapılan el sanatları eşyaları, ağaçtan yapılan el sanatları eserleri; demir, bakır, kalay, altın, gümüş gibi madenlerden yapılan el sanatları eserleri ve toprak-albatrdan yapılan el sanatları eserlerini meydana getirip, kullanıp ve alışveriş-ticarete alıp satmıştır. Uygurların hüner mesleklerinin tanıtıldığı «Risale» lerin çoğu el sanatları mesleğine dair olup biz aşağıda Uygur el sanatları mesleğiyle ilgili yasaklı âdetleri genelleştirip tanıttık. Çünkü el sanatlarına ait bütün yasaklar hemen hemen benzer olup onların konuları aşağıdaki dairelerden çıkmamaktadır.

Birincisi, Hüner Sahiplerine Konulan Sınırlamalar: Uygurlar hüner sahiplerinin ahlaklı, takva sahibi, sevecen olmasını talep etmenin dışında yine onların kötü, diye görülen

bazı illetlerden uzak olmasını da istemiştir. Bu illetler her risalede ve hâlk inancında şöyle istekleri kendi içine almıştır: Haram ile helali ayırt etmeden tüketmek, zina yapmak, hırsızlık yapmak, kumar oynamak, içki düşkünü olmak, sanatında sahtekârlık yapmak, yalan konuşmak, kirli şekilde yürümek, insan hakkında hiyanet etmek, müşteriye sert konuşmak ve kaba muamele etmek. Böyle yapmak sadece sanatçılık ahlakıyla değil, belki toplum ahlâkına da aykırı iştir.

İkincisi, El Sanatları Araç-Gereçlerini Korumaya Dair Sınırlamalar: Her bir sanatta Uygurlar bu sanatta kullanılan araç-gereçleri yüceltmiş; onları çiğnemekten, atlamaktan, kirli hâlde tutmaktan, bozmaktan, satmaktan, üzerine oturmaktan, hakaret etmekten, sinirlendiğinde hakaret etmekten yasak etmiştir. Bu aletlerin çoğunu pirlar icat ettiği veya cennetten indirildiği için onlara yönelik herhangi bir hakaretli hareket bu hünerden fayda-menfaati kaçıır, diye düşünmüşlerdir.

Üçüncüsü, Çırakların Ustalarına Yapması Gereken Muameleye Dair Sınırlamalar: Sanat meslekleri eski zamandan günümüze kadar sanatçıların öğrenci olup sanat öğretme aracılığı ile devamlı hâlde gelmiştir. Öğrenci kabul edip terbiye etmek Uygurların ananevi meslek marifetinin en merkezli şekli olup dil, toplumsal fen bilimleri, kısmen tabii fen bilimleri, dinî okullarda öğrencilere öğretilse de sanatçıların evi ve iş yeri meslekî eğitim verilen yerdir. Uygurlar çocuklarını âdette yedi-sekiz yaşından itibaren kendilerinin önemli, diye gördükleri bir zanaata verirdi. Çocuk sanatçı yanında bir yıl hizmet edip o sanatta yetişirdi. O şekilde yine beş-altı yıl işte bu sanata mahsus öğrenim görürdü. Yeni başlayan çıraklara büyük çıraklar öğretmiştir. İşte böyle bir süreli zamandan sonra beş-altı yıl geçtiğinde çocuk sanatında olgunlaşıp sanattan ayrılmaktadır. Sanattan ayrılmak demek, belli bir sanatı öğrendikten sonra ustasından ayrılıp bu sanat üzerinden ayrı dükkân açıp işe başlamaktır. Zanaattan ayrıldıktan sonra o da başka öğrenciler kabul edip eğitirdi. İşte bu ananevi meslek eğitimindeki “dönüşümlü öğretim yapısı”dır. Uygurlar sanatçılara hürmet edip onlara çocuklarını çıraklığa verdiğiğinde özel örtü yapıp çocuğunu zanaatçının yanına vermektedir. Sanat öğrenme sürecinde öğrenci ustasına hürmet edip onun emrine şartsız itaat ederdi. Aile işlerine de yardım ederlerdi. Bu konudaki en önemli yasaklar: Ustasına saygısızlık yapmak, ustasının üzerinden şikâyet etmemek, ustasına sert muamele etmemek, ustasının ayıbını açığa vermemekten ibarettir.

Dördüncü, Pirlere Saygısızlık Yapmamak Yasağı: Uygurlar her bir sanatta bir pir olur, diye düşünmüştür. Pir, hâlkın kendisinin oluşturduğu sanat-meslekleri dinî ve efsanevî

tarzda anlatıp bu sanat-mesleğin yaratıcısı niteliğinde bilinen kişiler olup bu durum başka milletlerdeki “hüner müekkili” veya “hüner yaratıcısı” anlamlarına benzemezdi. Uygurlarda bahsedilen sanat pirleri veya yarı rivayetli şahıslar veya belli tarihî şahıslar olup onların çoğu İslamî rivayetlerdeki peygamberler veya evliyalar. Mesela, Uygurların görüşüne göre inşaat işinin piri Hz. İbrahim peygamber (Bu İbrahim peygamberin Kabe’yi inşa etmesi hakkındaki rivayetle ilişkilidir.) ağaçların piri Hz. Nuh peygamber (Bu Nuh peygamberin Tufan afetinden kurtulmak için gemi yapması ile ilişkilidir.) terziliğin piri Hz. İdris peygamber, demirciliğin piri Hz. Davut peygamber («Kuran» da Davut peygamberin usta demirci olduğu dile getirilmiştir...) ... dir. Diğer sanatların pirlərini ayrı ayrı saymadık. Demek ki, Uygurlar her bir sanatta hemen hemen o sanatın pirinin ismini saygı ile dile getirip onlardan medet diledikten sonra öyle işe başladılar. Uygur sanat meslek risalalarının hepsinde hemen hemen bu sanatların pirlərini yad etmek gerektiği, unutmamak ve saygısızlık yapmamak, pirləri ve ustalarını hor görüp hakaret edenleri şeriat hükmü üzerinden hâlk arasında eşeğe ters bindirip teşhir etmek, sopayla dövmek gerektiği söylenilmektedir.

Kısacası, el sanatları mesleğine ait Uygur yasaklarının çoğu kısmı ahlaki sınırlamalar olup hurafe terkipler azdır. Toplum yapısının değişmesi ve gelişmesi sebebiyle Uygurların millî el sanatları büyük tehlikeyle karşılaşmış; işte bu devirde, yukarıdaki gibi yasaklar hâlâ kısmen sanat-meslek içerisinde devam edip gelmektedir.

Yukarıda beyan ettiklerimiz esasen Uygurların her türlü üretim mesleklerine ait önemli yasaklı âdetlerdir. Her türlü mesleğe ait yasaklı âdetlerden ahlaki yasaklamalara kadar her millette büyük benzerlikler mevcuttur. Yine bir taraftan, yukarıda bizim açıkladığımız yasak âdetleri sadece bu meslekler içindeki kişilerin bildiği âdetler değil, âdetteki kişiler veya meslekten olmayan kişilerin de riayet ettiği yasaklardır. Üçüncü bir yönden, bir milletteki meslekler yalnız yukarıdakiler ile sınırlandırılmazdı. Genellikle “yetmiş iki hüner” in hepsinin kendine göre yasaklı âdetleri vardır. Yine öyle meslekler var ki onlar toplumdaki kötü; hırsızlık, esrar tiryakiciliği, dilencilik gibileridir. Koşullar ve zaman sınırlaması nedeniyle biz bu sahâlardaki âdetler üstünde materyal toplayamadık. Bu sahâların biz dile getirirken diğer mesleklerle birleştirip yine incelemeyi istedik, elbette.

5.2.14. Ölüm-Yitim ile İlgili Yasaklar

İnsan doğar, hemen ölmüş. Ölüm bütün hâyâtın en son noktası olup hâyâtın değeri ölüm aracılığıyla yerini bulurdu. Ölümden kaçmanın kurtuluşunun olmadığı şüphesiz olsa da ancak tarihten bu yana insanlar ebedi yaşamı, ölümden kurtulmayı veya ölüm zamanını geriye atmaya arzu etmişlerdir. Ölüm insan için en korkunç bela-afet olup işte bu sebepten insan ölüm hakkında konuşmaktan, duymaktan ve ölüme dair işlerle yakınlaşmaktan çekinmiştir. Ölüm sadece insan medeniyetinde saf fizyolojik değişim manasında beden hâyâtî gücünü oluşturması, diye görülemez, o baştan sona çeşitli kültürel anlam verilen anlatılan bir olaydır. Ölüm öncelikle bütün dinlerde olağanüstü şekilde açıklanmaya erişmiştir. Başka türlü söylersek, dinler ölümü farklı şekilde açıklamakla belli ayrımlara sahiptir. İkinci taraftan, insanın ölmesi ölümün mükerrerliğini hatırlatmakla aynı zamanda ölen ile dirilerin aynı kandan, aynı vatandan, aynı milletten olmanın veya yoldaşlık ilişkisini bilme derecesini daha çok artırmıştır. Bu sebepten ölen herhangi bir insan toplum tarafından atılmamış veya reddedilmemiştir.

İnsanın ruh hakkındaki düşünceleri sebebiyle ölüm daha çok heybetli görünüme sahip olmuştur. “Ruh ölmez.” diyen görüş sebebiyle, bütün ölüm faaliyetleri ve defin faaliyetlerine olan tutum ciddi bir görünüm almakla kalmamış, bu görüş yine hâyâtî faaliyetlerde de derin etki göstermiştir. Ruhtan ibaret değişken, şekilsiz, soyut varlık gerçek insana göre daha fazla gizli güç-kuvvete sahip, diye düşünülmemekte ve o yine bir hâlde (yine bir dünyada, dinî düşüncelerdeki Cehennem ve Cennette) devamlı yaşar, diye görüldüğünden diriler ölenleri defnederken gönüllü olmaya define çok önem verip ölüme, ölene olan saygısı ve korkusunu da ifade etmiştir. Bugüne kadar her millet, her dinin kendine göre defin-ölüm âdetleri oluşmuştur. Böyle âdetler yaşayanların nazarında öleni daha çok rahatlığa ulaştıran bir süreç olup; tertipsiz, kaidemiz defin ölene azap getirmekle kalmaz, yaşayanların düşünce-fikirlerini bozup onların da böyle bir muameleye uğramasını meydana getirmektedir. Biz ezelden dağınık, neşe-sevinçli olunan defin-ölüm süreciyle karşılaşmıyoruz. Hatta toplum ile ölenin ilişkisinde ölüm ile aynı şekilde yok olan ilişkiyi de görmüyoruz. İşte bu noktadan bakıldığında ölüm kişiler arasındaki ilişkiyi müstahkemleştirmiş, aynı kandan olma ilişkisine tutulan tutumu artırmıştır. Ancak ne zaman nerede olursa olsun kesinlikle, ölüm ve defin hemen hemen dert, kaygı anlamlarını gizlemiştir. Aynı şekilde ölüm-defin faaliyeti de hemen hemen tehlike ve âdet duygusuna giren kişilerin de aşırı dikkatlilik, ihtiyat ve tetikte

olma durumu meydana gelir. Böyle durumlar defin faaliyetlerinin başarılı olmasını sağlamaya sahip olmakla kalmaz, böyle durumlar yine kötülükten ders almanın yegâne yöntemi olmuştur. Aşağıda Uygurların ölüm-yitim âdetlerindeki yasaklı olayları tarihî durumlarla birleştirip açıkladık.

5.2.14.1. Ölüm ile İlgili Yasaklar

Uygurların İslamiyetten önceki defin âdetleri hakkında malumatlara sahip olsak da ancak ölüm meselesi hakkındaki görüşlerini bilemiyoruz. İslamiyetten sonraki Uygurlar ahiret hakkındaki inancına esasen ölümü hâyât ile ahiretteki diriliş arasındaki aracı, diye görmüşlerdir. Ancak bu düşüncede, bazen ölümden korkmak ve vehamet duygusu da göz ardı edilemez. Uygurlar ölümü en kötü sonuç, kaza (yani uğursuz iş) diye görüp ölüm hakkında çok konuşmaktan, ölüm hakkındaki açıklamaları duymaktan mümkün olduğunca sakınmıştır. Dil yasaklarında “ölüm” sözünü ister bilinçli veya bilinçsiz surette söylerken olsun “ölüm” sözünü doğrudan dile getirmek yasak edilmiştir. (Bu konuda dil âdetlerini «Dil Perhizleri» kısmında yeterince açıkladık.) Özellikle hasta olan veya yaşlı kişilerin yanında ölüm hakkında konuşmak iyi bir iş sayılmamıştır. İslam dininde insanın öldükten sonra Cennete girmesi veya Cehenneme girmesi (kısaca, ahiretteki kaderi) bilinmeyen işlerden biri olup onu bilmek yalnız Allah’a mahsustur. Bundan dolayı insanların ölümünün vakti, öldükten sonraki kaderi konularını dile getirmek yasaklı iş olarak sayılmıştır.

Ölümün birkaç sebepten olması mümkündür. Birisi, yaşlanıp ölmek; yine biri, hasta olup ölmek; üçüncüsü, bir olayla karşılaşarak ölmekten ibarettir. Uygurların görüşüne göre yaşlanıp ölmek insana Tanrı'nın hediye ettiği en büyük baht olup o bir tür tabiiyettir. Uygurlar yaşlandıktan sonra dua ederken kolay ölüm dilemiştir. Kolay ölüm dediği tez vakit içinde vefat edip, bu süreçte çok azap çekmemeyi göstermektedir. İşte bu anlamdan bakıldığında, yaşlanıp doğal şekilde ölmek kolay ölümün temel şeklidir.

Kendini öldürmek, ölümün yine bir tür yöntemi olup Uygurlar kendini öldürmeye son derece karşı olmuşlardır. Kendi öldüren kişileri çok ayıplamışlardır. Bu âdet İslam dinî gibi süniy dinlerde aynen yasaklanan bir iştir. Uygurlar ister ahlaki görüş nedeniyle olsun ister dinî görüş nedeniyle olsun kendini öldürmeyi son derece kötü görüp yasak etmiştir. Buna benzer bir şekil de insan öldürmektir. Bütün toplumlarda insan öldürmek yasaklanan bir cinayettir. İnsan öldürenlerin kendisi de toplumun kanunlu organlarının cezasından kaçıp

kurtulamazdı. Uygurların nazarında kirli ve meş'um insanların bir çeşidi katil olup katilin yüzünü kanın kisası bulur, diye düşünmüşlerdir. İnsanlar katiller ile karşılaşmak, yakınlaşmak, muhatap olmak... tan yasak edilmiştir.

Uygurlarda her ne kadar hasta olsa da yatılmadığını belirten âdet vardır. Bu konuda “Cuma yatarsa sabah kalkar, cumartesi yatsa ne zaman kalkar?” diyen atasözü vardır. Bundan dolayı cumartesi günü hastalanan kişi mümkün olduğunca bir gün sabır-takat ile ayakta durmaya çalışıp ertesi günden başlayarak öyle yatıp tedavi olmaktadır. Uygurlar cuma gününde, Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı günlerinde vefat etmeyi arzulamıştır. Söylediklerine göre bu günlerde vefat eden kişi Cennete girermiş veya mezarda Münkir-Nekir adlı iki meleğin sual-sorularından kurtulmuş. Aslında, bu üç günde vefat etmeyi arzu etmek bu günlerde cenaze namazına toplanan insanın çok olması ile de ilişkilidir.

Uygurların ölüme hazırlanma faaliyetlerinin biri yatacak yer seçmektir. Uygurlar uzun süreden bu yana dost-akrabalar ve ulu kişilerin yattığı yere yakın veya toprağı, yeri iyi olan yerleri önceden sahiplenip bırakıp veya satın almayı âdet edinmişlerdir. Uygurlarda “Annebabamın ayağında yatarım.” diyen istek güçlüdür. Kenar yurtlarda vefat etmekten yasak tutulmuştur. Bunun için kıyı yurlara yerleşen kişilerin ölüm zamanları yaklaştığında kendi yurtlarına geri döner veya öldüyse kendi isteğine göre çocukları ve dost-akrabaları yurduna getirip defnetmişlerdir. Burada kuvvetli bir İslam dininin akidesi vardır. İslamiyette ölen ölmeden önce belli bir yerde yatmayı vasiyet etmişse onu o yere defnetmek gerekirdi. Başka bir sebepler olsa da ölenin kendi yerine defnedilmesi iyi, denilmiştir.

Uygurların inancında bazı hayvanların anormal hareketleri ölümün habercisidir. İnsanlar böyle hareketlerden yasak etmekle kalmaz, aktif tedbir kullanıp bu tür uğursuz işaretleri yok etmiştir. Mesela; çağırırsa bu anormal bir durum olduğundan bunu o evdeki birisinin kazaya uğrayacağına haberi, diye düşünüp horaza benzer çağıran tavuğu hemen öldürüp atmışlardır. Yine bir âdette ağır hastalık sebebiyle hastalanıp yatalak kalan insanın olduğu evin etrafında karga bağırırsa bunu o hastanın yakın zamanda vefat edeceğinin haberi, diye düşünüp son derece telaşlanmışlardır. Bunun için böyle durumlara çok dikkat edip öten kargayı kovmuşlardır.

Uygurlarda borçlu hâlde ölmek çok sakınılması gereken bir iştir. Bir insan hastalık ile yatıp ölümünün yaklaştığını anladığı zaman hemen derhâl başkalarından aldığı borcu tam olarak geri verirdi. Benzer şekilde yine başkalarının aldığı borcu da tam vaktinde geri verirdi. Eğer ansızın ölüm sebebiyle borcunu geri veremez veya geri vermekte gecikirse; ölenin

çocukları, hanımı, dost-akrabaları cenaze namazı kılınırken ölen ile başkalarının alım-verim ilişkisini gizlice soruşturup belirledikten sonra uzun süre geçmeden böyle bir münasebeti keser, bitirirdi.

Bir kişi yaşlılıktan veya hastalık sebebiyle yoğun bakıma düştüğünde, bütün dost-akraba, çoluk-çocuk tam vaziyette meydanda hazır olmaktadır. Ölüp giden kişi çocuklarına miras hakkında, insanlık ilişkisi hakkında vasiyet eder, başkalarının rızasını alırdı. Yoğun bakım zamanı bir kişinin ölüm vakti olduğundan o meydanda hazır olanlar çok konuşmaktan, ses çıkarıp ağlamaktan, her tarafta dolaşmaktan yasak edilmiştir. Yoğun bakım vaktinde görkemli, ciddi görünüm korunmaktadır. Bazı yerlerde yine bir insanın öleceği zaman o insanın yattığı evdeki duvara vurulan bütün çivi, kazık, asılan nesnelere kaldırılmadığı, alıp atmadığı âdet korunmaktadır. Böyle yapılmazsa yoğun bakımdaki insanın canı tez çıkmaz, diye düşünülmektedir. Bu çok eskilerden kalan bu inançta şekillenen bir âdet olup ruh veya canın bedenden ayrılması ölümdür, ruh tenden veya o evden çıkıp gitmesi için yukarıdaki gibi tedbirleri kullanmadığında sekratni uzar, diyen görüşle meydana gelmiştir. Böyle hurafe hareketler İslam dinindeki “kolay ölüm” e olan arzu ile uygun hâlde gelip bu âdet Müslüman Uygurlar arasında bugüne kadar devamlı hâlde gelmiştir. Uygurlar bir kişinin öldüğü günde yağmur yağarsa bunu iyiliğe yorumlamışlardır. Böyle olmasını, yağmur ölenin günahını yıkar, ölene sevap olur, diye düşünmüşlerdir. Bu yağmurun (yani suyun) yıkama özelliğinden ortaya çıkarılan inanç olsa gerek.

Yukarıda söylediğimiz gibi Uygurlar yaşlı birinin ölmesini iyi görmekten başka yine doğumda ölmek, duvarın çökmesiyle ölmek, suda boğulup ölmeyi iyi bir durum, diye görmüşlerdir. Bu konuda Hz. Muhammed peygamberin duvar çöküp ölenler, suya düşüp ölenler, savaşta ölenler şehit olur, diye sözü vardır. Uygurlar doğumda ölmeyi iyi durum, diye tanımlasa da ancak hamile kadınının doğumdan önce hamile hâli olarak ölmesini istememiştir. Hâlk arasındaki inançlarda hamile, doğum yapmadan ölen kadınlar ahirette “yükü geldin” deyip karşılanmazmış. Bunların dışında katil olarak öldürülmek, ağır bir olaya uğrayıp cesedinin bozulması, hâyâttayken kötü işleri çok yapıp lanete uğrayıp ölmek... ler hâlkın nazarında yasaklanan ölümlerin tümüdür.

5.2.14.2. Yas Tutmak ile İlgili Yasaklar

Bir insan ölüp giderse Uygurlar arkasından ağlayıp-sızlayıp bu türlü ansızın olan kazaya üzüldü ve yas tutmuştur. Yas tutmak yine ölümün vakti olarak da görülmektedir. Bir insan âdetinde sabah veya uykusunda ölürse dost-akrabaları hemen yas tutarak acısını ifade etmişlerdir. Eğer gece vakti veya yarı gecede ölürse esasen ev içinde yas tutup hazırlık işlerini bitirdikten sonra öyle dışarıya, avluya çıkıp yüksek ses ile ağlayıp-sızlardı. Yas tutulurken hazırlanan işler esasen ölüm haberini başkalarına iletmek, yakın dost-akrabaları için uzun kara palto, kalpak, (yaz mevsiminde de kalpak giyilir) beyaz kuşak, beyaz başörtüsü hazırlar; mezarıcı, ölü yıkayıcı, kefenleyici bulmak gibi durumları kendi içerisine almaktadır. Ölüm haberini ulaştırmanın yöntemi de birkaç türlü olup en temeli, şiddetli ağlama-sızlama ile yakın çevresindeki kişilere ölüm olduğunu bildirmek, uzak yerlere birini gönderip ölüm haberini iletmek ve cami imamlarına duyurmakla toplumu ölümden haberdar etmekten ibarettir. Yas tutulurken ölen kişinin çevresinde şiddetli şekilde ağlanıp sızlanılmazdı. Erkekler dışarıya çıkıp yas tutmaya, ölüm törenine gelenleri karşılardı. Yas tutulurken ölümlüğün üzerini açmak, üzerine bastırıp ağlamak kesinlikle yasaklanmıştır.

Yas tutma âdeti her millette çok farklı görünüşler almıştır. Uyguların tarihteki yas tutma âdetlerinde bakacak olursak tarihte uzun süre devam ettirilen ölümden şiddetli ağlama, yüzünü bıçakla veya tırnağıyla kesip kan çıkarma, saçını yolma, yakasını yırtma, paltosunu ters giyip deyneğe dayanıp ağlamak gibi şekilleri görebiliriz. Böyle yas tutmak genellikle Uygurların doğrudan atalarında ve onların etnik kimliğini şekillendirirken katılan kavimlerde sürekli mevcut olmuştur. Bütün Hunlar, Sakalar, Türkler ve Uygur gibi kavimlerde böyle bir âdet sürekliliğe sahiptir. «Devleti İdare Etmekte Faydalı Genel Örnekler» («资治通鉴») adlı eserin 221. cildinde şöyle bir malumat vardır: “Kuzey çöllerinde yaşayanların âdetine göre ölenin cesedi çadıra konulur, onun çoluk-çocuk ve dost-akrabaları at, inek kesip çadır önünde kurban ederdi. Onlar çadırı at ile yedi defa dönerdi.

Öyle çadırın eşğine varıp bıçak ile yüzlerini kesip şiddetli ağlayıp kan ve gözyaşlarını aynen akıttırdı. Onlar böyle bir olayı yedi defa yaptıktan sonra dururdu.”²²⁷

Kaşgarlı Mahmut da Alp Er Tunga'nın yas töreninin olduğu durumu

²²⁷ Lin Gen ve Gav Zihovlar düzenleyen: «Eski Uygur Tarihi» İç Moğol Neşriyatı, 1994 yılı, 10. ay neşri, Çince, 76. sayfa.

“Erkekler kurt gibi uluyup,
Yaka yırtıp bağışıp,
Avazı çıktığı kadar çağrışıp feryat edip,
Hüzünlenip közi örtiler”²²⁸

Diye tasvir etmiştir. Bundan başka, Tarım çukuru ve Orta Asya’daki çizili kaynaklarda, Dunhuan, Kuça Kızıl Bin Evleri’ndeki resimlerde birtakım kişilerin yas tutma kıyafeti aynı şekilde bazılarının yakasını yırtarken, bazılarının saçlarını yolarken; bazılarının yüzünü, göğsünü, kulağını bıçakla keserkenki hâlleri çizilmiştir. Uygurlar İslamiyet inancından sonra yüzünü-gözünü kesip saçlarını yolup yas tutma âdetini bırakmıştır. Çünkü İslam dininde “Afette takat, ölümden sabır.” çok vurgulanmış olup Hz. Muhammed peygamberin “Kim ölüye ağlarsa onun ağlaması üzerinden ölü azapta kalırdı. Yüzlerini yırtıp, yakalarını yırtıp Allah’a tövbe ederken ağlayanlar bizim sünnetimize mensup olmayan kişilerdir.”, “Ölü kendi dost-akrabalarının ağlaması sebebiyle azap çekerdi.”, “Şüphesiz ki sabır musibet geldiği zamanda (olması lazım).”²²⁹ diye hadisler vardır. Böyle yasaklamaların ortaya koyulmasındaki sebep, Allah insana hâyâtı verdi, onu almak da O’nun iradesindeki bir iştir. Bağırıtı-gürültü çıkarıp ağlayan insanlar, Allah’ın iradesine karşı çıkan veya en azından memnun olmayanlar, diyen görüşten ibarettir. Buna uygun olarak İslam dinine inanan Uygurlar, atalarının yas tutma şeklini esasen bırakarak, sade ağlama-sızlama ile ölüye olan acısını ifade etmişlerdir. Ağlamak gerçi İslam dininde yine yasaklanan bir iş olsa da ancak Uygurlar ağlama-sızlamasız uğurlanan ölümün toplum arasında başka yankılar meydana getireceğini bakarak uygun şekilde ağlamayı iyi görmüşlerdir. “Ölüm ağlamak ile düşün gülmek ile” diyen atasözü de bu duruma yönelik söylenilmiştir. Bunun için yakın dost-akraba öldüğünde ağlamayan oğul-kızı veya insanı başkaları “acımasız”, “taş yürekli” diye görüp ayıplardı.

İslamiyet ile Uygurların yas tutma usulünde büyük değişimler olmakla birlikte, acıyı ifade etmenin de yeni usulü meydana gelmiştir. Bunun içerisinde en tipik usuller paltosunu ters giyip ağlamak, sopa veya dayanak tutup ağlamak, yasçı kadınları taklit edip «yas

²²⁸ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti’t-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay neşri, Uygurca, 1. cilt, 254, 255. sayfalar.

²²⁹ [Mısır] Muhammed Fuad Abdulkaki derleyen: «Hadis-i Şeriften İnci-Mercanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdükerim tercümesi, Şincan Halk Neşriyatı, 2003 yılı, 12.ay neşri, Uygurca, 204, 205. sayfalar.

koşuğu» söyleyip yas tutmaktan ibarettir. Paltosunu ters giymek vefat edene olan acıma duygusunu ifade etmenin büyük şekli olup Uygurların bu tür yas tutma âdeti hakkında Çin tarihnemelerinden «Batı Memleketleri Hakkında Nazımlar» («新疆杂述诗») in 3. cildinde şöyle bir beyan vardır: “Büyük-küçük yaşlı kişilerden erkekler, başına sarık sarıp; kadınlar beyaz başörtüsü örtüp matem tutardı. Üç gün geçtikten sonra «Kuran» okunup yası uzatırlardı. Üç gün veya yedi güne kadar mezar başına varıp nezir yapılır, dua-tilavet yapılırdı. Kadınlar kocaları öldüğünde, giysilerini devamlı olarak üç gün ters giyip yas tutardı. Bir yıl geçtikten sonra tekrar evlenebilirdi.”²³⁰ Günümüzde işte bu tür yas tutma şekli çok az sayıdaki kişiler arasında korunmaktadır. Elinde merdane, dayanak tutup «Yas Koşığı» söylemek veya özel yaşçı kadınlara teklif etmek de eskiye dayanan bir âdet olup bu bugün Atuş, Kağılık ve Korla gibi yerlerdeki Uygurlar arasında mevcut olarak yaşamaktadır. «Yas Koşakları» vefat edene yönelik söylenen hüznü şarkı olup «Divânu Lügâti't-Türk» teki Alp Er Tunga' ya okunan mersiye (sagu) Atuş hâlk koşukları arasındaki «Meremnisa», «Damolam», «Anam», «Anam Kunihan, Dadam Karvan» gibi meşhur yas koşakları olarak sayılmaktadır. İster koşak söyleyip yas tutmak olsun ister paltosunu borkünü ters giyip yas tutmak olsun bunlar, İslam dinindeki belirtmelere aykırı olduğundan, genellikle hâlk arasında yasaklanan işlere dönüşmüştür. Bundan başka yine âdet-şekil sebebiyle şiddetli şekilde bağırıp ağlamak, giysisini yırtmak, saçını yolmak, yüzüne vurmak vasıtası ile acısını ifade edip yas tutmak da yasaklı işler kapsamına girmektedir.

Kısacası, yas tutmak bir insan öldükten sonra onu defnedip devam eden faaliyet olup bu süreçte yukarıdaki gibi bir dizi işlere riayet etmenin dışında, yine nağme-müzik çalmak, gülmek, şarkı söylemek gibi işler de aynen yasaklanmıştır. Bu yasaklama yalnız ölen kişinin doğrudan dost-akrabalarına yönelik değil, yine o mahâlde, o yurttaki bütün kişilere yöneliktir.

5.2.14.3. Ölüyü Kefenlemek ile İlgili Yasaklar

İnsan öldükten sonra o çoğunlukla çıplak hâlde defnedilmezdi. Bu dünyadaki bütün kültürlerde ortak bir durumdur. Uygurların tarihindeki durumlara bakarsak eski Uygurların

²³⁰ Fen Cyaşen Çen Sulo, Mo Guanvenlar derleyen: «Uygur Tarihine Dair Materyaller», Milletler Neşriyatı, 1981 yılı, 11. ay neşri, Çince, 2. kısım, 406. sayfa.

atalarının ölüyü defnetmeden önce onlara çeşitli kefenleri giydirdiklerini görebiliriz. Eski basit dinî görüşler boyunca söylersek de insan ölse de ruh ölmezdi. Ölüye giydirilen giysiyi yine ruh giyer ve defin eşyalarını kullanırdı. Bunun için çıplak hâlde defnetmek işte bu devirler için söylenildiğinde yasaklı iş olarak sayılmaktadır. Ancak Buda dininin hüküm sürdüğü yerler, devirlerde Uygurlarda ölüyü kefenleme işi olmayıp onu doğrudan yakmışlardır. İslam dininde ölüyü çıplak gömmek yasaktır. Gerçi ölüyü kesin olarak kefenlemenin zorunluluğu olmasa da ancak onu tabuta koyup, defnetme sürecindeki zorluk göz önünde tutulup hem de insana olan saygı yüzünden ölüyü kefenlemek gerekir, diye düşünülmüştür.

Uygurlar ölmeden kendine yeterli beyaz kumaş hazırlayıp kefenlik için saklayıp bırakmaktadır. Eğer insan ölürse, ciddi durumda o saklanıp bırakılan kumaş kullanılmaktadır. Uygurların âdetinde bir kişi öldükten sonra o kendi yerine yatırılmaktadır. Çenesi katılaştır. Ayak parmakları birbirine bağlanırdı. Eğer yaz mevsimi olur, hava sıcak olursa ceseti kum üzerine yatırıp öncelikle çürümesine engel olunmaktadır. Uygurlar âdetinde ceseti tez vakitte defnetmeyi iyi bilmektedirler. Sabahleyin ölen kişiyi o gün öğle namazı vaktinde, öğlen ölen kişiyi ise diğer namaz vaktinde veya ertesi sabaha, akşam ölen kişiyi tan vaktinde-seherde defnederlerdi. Eğer uzakta dost-akrabaları varsa, onlar gelene kadar bir iki gün saklanılsa da hiçbir zaman üç günden fazla saklanılmamıştır. Ceseti koruma sürecinde onu yalnız bırakmak yasak edilmiştir. Bundan dolayı yanında yakın dost-akrabalarından birkaç kişi «Kuran» tilavet edip otururdu. Uygurlar ölü bırakılan eve girip gelmesinden, kedinin ölü üzerinden atlamasını çok yasaklamıştır.

Ölüyü kefenlemek, ölüm-yitim âdetindeki birinci tertip olup o ölüyü yıkama, kefenleme, cenazeyi çıkarma gibi işleri kendi içine almaktadır. Uygurların başka dinlere inandığı devirlere ait ölüyü tutma âdetinin varlığı-yokluğu hakkında açık malumatlara sahip değiliz. Ancak İslam dininde ölüyü gömmeden önce yıkamak ve kefenlemek açıkça belirtilen bir iştir. Hz. Muhammed peygamberin bir dizi hadislerinde ölüyü kefenlemeden önce üç defa yıkamak gerektiği açıkça söylenilmiştir. Uygurlar ölüyü yıkarken onu “tahtirevan” diye adlandırılan düz tahta üzerine koyup giyisisini çıkarıp yıkamaktadır. Ölüyü yıkarken ister kış mevsimi olsun ister yaz mevsimi olsun sıcak su kullanılmaktadır. Ölüyü yıkarken su ısıtma açısından bir dizi hurafe âdetler gizlenmiştir, mesela; ölüyü yıkayacağı suyu ısıtacağı zaman önceden kullanılmayan kazan kullanılmaktadır. Ne kadar yoksul olursa olsun eski kazan veya korini kullanmamaktadırlar. Ölü yıkanırken su içmeye uygun, temiz

su olmasının dışında yine onun akan su olması da istenmektedir. Bazı kişiler akan su günahı yıkar, diye düşünüp toruba suyu, kuyu suyu gibi suları “ölü suyu” olarak kullanmaktan, akan suyu uzaktan alıp gelirken yolda dinlenmekten yasak etmişlerdir. Ölüyü yıkayacağı suyu ısıtırken şiddetli yakacaklar, mesela; kömür, sert odun gibilerini kullanmaktan yasak tutup saman, dal-budak gibi yumuşak yakacakları kullanmışlardır. Bize göre bu suyun ısınma vaktini sona bırakıp hazırlıkların tam olmasını sağlamak hem de benzerlik görüşüne göre hafif yakacakla ısıtılan su hafif olur, diye düşünülüp ölüye rahatlık sağlamak için olması mümkündür. Ölüyü yıkamak için su ısıtırken erkek ölü için erkek, kadın ölü için kadın su ısıtırdı. Karıştırılması yasak edilmiştir. Su ısıtıldıktan sonra su ısıtıcılara vefat edenin bir takım giyisi, tarak, ayna gibi eşyaları hediye edilmektedir. Ölüyü yıkarken ölünün giysisi çıkarıldıktan sonra avreti örtülüp dört kişi yıkamaktadır. Dört kişinin ikisi yıkayıcı ikisi su koyup veren olup yıkayıcıların biri “baş yıkayıcı”, yani ölünün üst kısmını yıkayandır. Yine diğeri ise “ayak yıkayıcı”, yani belden alt kısmını yıkayandır. Yıkayıcılar ölüyü yıkarken sabun kullanır. Ancak geçmiş zamanlarda ölüyü yıkarken fabrika sabunu kullanmaktan yasak edildiği âdet vardır. Çünkü insanlar fabrikada yapılan sabunda her türlü haram hayvanın yağı olması ihtimalinden endişelenip, bu yasağı çıkarmaları olasıdır. Bundan dolayı yerli sabun ile yıkamışlardır. Ölüyü yıkayanlar öncelikle ölüye abdest aldırıp yıkamışlardır. Sonra bütün bedeni yıkamaya başlamışlardır. Yıkarken vücudun sağ tarafından başlayarak yıkamışlardır. Sol taraftan veya ayak tarafından yıkamak yasaklanmıştır. Ölüye su koyanlar ölünün sağ yanına, sağ eliyle; sol yanına, sol eliyle su koyarlardı. Hiçbir zaman karıştırmamışlardır. Yıkayıcılar yıkarken ölüyü doğrudan el ile tutmaktan dikkat edip eline eldiven veya el kılıfı giymişlerdir. Ancak sol elini kullanıp sağ elini yıkamamışlardır. İslam kaynaklarında ölüyü yıkarken tek sayıda yıkamak (yani üç, beş, yedi... defa yıkamak) teşebbüs edilmiştir. Bundan dolayı Uygurlar ölüyü tek sayıda yıkar, çift sayıda yıkamaktan yasak etmişlerdir. Eğer ölü erkek ise tam meydanda ölenin bir erkek çocuğu durur, kadınsa kız çocuğu durmaktadır. Yıkama sürecinde yıkayanlar ve başkalarının boş konuşması ve günlük hâyâttan konuşması yasaklanmıştır. Bu görkemli yerde yalnız dua okunur ve yıkamaya dair sözler edilmektedir. Erkek ölünün saçı, sakal-bıyığı ve avret tüğü temiz şekilde kesilir. Kadın ölünün avret tüğü kesilmektedir. Kesilmeyen avret tüğü ile kefenlemek uygunsuz pis bir davranış, diye düşünülmektedir. Kadın ölünün saçı örülmüşse çözülüp yıkandıktan sonra iki âdet örülüp koltuğuna sıkıştırılıp bırakılmaktadır. Uygurlar ölüyü çoğu zaman ev içindeki avluda veya kaldırımın üzerinde yıkamaktadır. Ölü yıkandıktan sonra su sinen toprak kırk gün saklanır veya o yere buğday saçılırdı. Bununla

birlikte buğday büyüyüp filizlenmektedir. Önceki zamanlarda ölü yıkanılan yerde her perşembe günü lamba asar veya kandili kırk gün yakıp bıraktığı âdet vardır. İşte bu âdetin devamı niteliğinde buradaki toprağı güneş görmesin, diye geceleyin alıp suya akıtır veya tarlaya dökmüşlerdir. Bu ölüyü kirli, diye görmenin, ruha saygı göstermenin ve ruh geri döner, diyen düşünceyle ilişkili bir âdettir.

Uygurlarda ölüyü yıkayanlar sadece ölü yıkamakla kalmaz, yine kefeni dikip hazırlar ve ölüyü kefenlemişlerdir. İslamiyetten önce ölüyü kefenlemek İslamiyetten sonrakine benzer öyle sabit bir görünüm almamıştır. Çıplak defnetmek, giysi ile defnetmek ve yakmanın her birinin kefenleme şekli hemen hemen bir ölçüde olmamıştır. İslamiyetten sonraki Uygurlar ölüyü kefenlemeyi âdet edinmiştir. Bu âdet boyunca erkek ölü üç kat kefene, kadın ölü beş kat kefene yerleştirilmektedir. Kefenin sayısı çift ise uygun değildir. İslamî kaide kefen için beyaz kumaşının olmasını belirtmektedir. Hz. Muhammed peygamberin işaret ettiklerinde de ölüyü beyaz renkli kumaşlarda kefenlemeleri buyurulmuştur. Bunun dışında, Hz. Muhammed peygamberin cesedi kefenlenirken Yemen'den gelen beyaz renkli pamuk kumaşın kullanıldığı hakkında hadisler vardır. (Bu konuda «Sehihul Buhari» adlı kitabın «Cenaze Namazı» denilen bölümüne bakın). Uygurlar kefenlik kumaşları ölüme hazırlık niteliğinde epey önce hazırlayıp bırakır, hatta bu kumaşları camilere verip cemaatin namaz kıldığında seccade yapması için verirdi. Kefen dikenler ölünün boyunu ölçtüktan sonra kefen dikmeye başlamaktadır. Kefen dikerken kefen demir iğne ile dikilmez, uygun yöntemle kefenlik kumaşın kendisinden ip çekilip o ip ile yunap düğümlemlenip bırakılmaktadır. Kefeni sararken sağ taraftan sarmaz, sol taraftan döndürürlerdi. Kefeni sararken ölünün yüz kısmını geçici olarak düğümleyip dikmemişlerdir. Açılabilir şekilde yapıp bırakmışlardır. İki ayağının baş parmağını birbirine düğümleyip bırakmışlardır. Ölünün ağzına kefenin girmesinden de çok dikkat edilmektedir. Biz «İnsan Bedenine Ait Yasaklar» bölümünde bu konuyu az-çok dile getirdik. Ölü kefeni dişlerse veya ayağı değişirse, arkasındakileri sürükleyip gider, diyen görüş nedeniyle bu tür düğümleme yöntemi ortaya çıkmıştır. Böyle yapmak, hem ölüyü götürüp taşımaya kolaylık yaratmak içindir.

Ölü kefenlendikten sonra dost-akrabaları onunla vedalaşır. Ölen ile vedalaşmak ebedi ayrılık olup bu dirilerin ölen kişinin yüzünü son defa görmesi olarak sayılmaktadır. Vedalaşmak için ölünün yanına ölenin doğrudan dost-akrabaları girip ölünün yüzünü açıp görürdü. Ancak İslamî kaidede erkek veya kadının ölmesi karı-kocalık ilişkisinin

kesilmesinin en büyük işareti olup karşı cinsiyette olanların yüzüne bakmanın nâmahrem olması sebebiyle vefat eden bir erkek ile kadını, ölen kadın ile kocasının vedalaşmasından yasak etmişlerdir. Eğer vedalaşmak zorunlu olursa erkeğin ölen hanımını; kadının ölen kocasını görmesi şeklinde olurdu. Ancak tutmak, öpmek vedalaşırken kesin olarak yasaklanmıştır. Burada şöyle bir duruma dikkat etmek mümkün, yani bir insan gerçek hâyâtta karşı cinstekilere istediği gibi bakıp göz atıp dursa da ancak ölümden ibaret bu en kötü sonuç önünde özellikle takva sahibi olup dinin toplumun belirleyicisi olmasıyla ve ahlak ölçüsüne göre iş yaparlardı. Bu ölümün herhangi bir insanı şaşırttığına ispatı olsa gerek.

Ölü kefenlendikten sonra tabuta koyulmaktadır. Ölüyü tabuta koyarken tabutun sol tarafından koymak, alırken sol taraftan almak yasak edilmiştir. Âdette İslamî kaide boyunca sağ taraftan koyup sağ taraftan alınmaktadır. Ölüyü yıkandığı yerden alıp çıkarmak veya tabuta alıp koyduktan sonra tabutu evden çıkarırken ayak tarafından alıp çıkarmak yasak edilmiş baş tarafından alıp çıkarılmıştır. Hâlk inanışında tabut ruhun sarıldığı nesne olduğundan insanlar ondan çekinip âdete göre evde saklamaz; mescit, kabristan gibi yerlere koyup bırakırdı. Bir kişi vefat ederse tabut hemen getirilir ve kullanıldıktan sonra asıl yerine geri verirdi. Hâlkın nazarında tabut dar veya kısa olursa iyi olmazdı. Bunun için geniş, uzunca yapılırdı. Küçük merdivenlik ağaçların, elma ağacından alınmasını özellikle iyi görmüşlerdir. Hâlkın nazarında elma vasıflı bir ağaçtır. Özellikle onun meyvesi bir dizi sembolik anlamlara sahip olmanın haricinde, yine onun eskiden beri devamlı olarak gelen ak büyücülük (aktif, iyi amaçlar için kullanılan sihirli faaliyet) in aracısı olup cin-kötü ruhları kovalamak için onunla buhur salınıp kullanılmaktadır. Tabut tahtalarını elma ağacından yapmak, ölüyü cinlerin zarar vermesini engellemek için olsa gerek. Ölüyü yıkayıp tabuta koymak için alıp çıkarırken veya tabutu avluda durdurduğunda, kişilerin ölüye veya tabuta asılması kesinlikle yasaktır. Ölüyü tabuta aldıktan sonra bütün cemaatin vedalaşması için tabut avluda dururdu. Bu zamanda ölenin dost-akrabalarının ağlayıp-sızlamasının en üst seviyeye çıkmasıyla herkesin tabuta asılıp kaybettiğini, ayrılığını ifade etmişlerdir. Hoten Uygurları arasında yas tutanlar ölüyü uğurlamadan önce tabuta eğilip ağladığında, gözyaşlarının tabutun üzerine veya ölünün üzerine damlamasını çok yasakladığı âdet korunmaktadır. Tabutu götürmeden önce ölünün erkek veya kadın olmasına bakarak tabutun üzerine beyaz veya düz kumaştan yapılan çul kapatılmaktadır. Eski devirlerde bir kişinin belli bir nesneyi tabutun başına asıp koyduğu âdet varmış. Mesela 20. yüzyılın başlarında geçen meşhur Uygur musikici, çalgıcı Taşvay vefat ettiğinde onun tabutunun üzerine onun

ömrü boyunca çaldığı revabı koyulmuştur. Bugün «Kuran» ayetlerinin işlendiği büyük örtülerin kapatıldığı durumlar meydana gelmiştir. Demek ki yukarıdaki tertipler tamamlandıktan sonra insanlar tabutu götürüp kabristanlığa gitmektedir. Tabutu götürürken ölüyü kımıldatmak kesinlikle yasaklanan bir iş olarak sayılmıştır.

Kısacası, günümüzdeki Uygurlarda ölü yıkamak, kefenlemek esasen İslamî ananelere uygun şekilde olup yukarıda söylenildiği gibi bazı faaliyetlerde yine az-çok hurafe terkipler de vardır. Hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın bunların hepsinde vefat edenin ruhunun tehlikesiz bulunması, dirilerin felakete uğramaması, defin işlerinin kaideli, tertipli yapılması gözetilmiştir.

5.2.14.4. Defnetmek ile İlgili Yasaklar

İnsan medeniyetine bakacak olursak her bir devirdeki, her bir milletteki, her dine has defin âdetlerinin hemen hemen farklı olduğunu görebiliriz. İnsanlar en ilkel devirlerden itibaren ölen insanı, hayvanı gömerek, defnetmemiştir. Define eskiden beri havaya (yani rüzgâra) defnetmek, suya defnetmek, toprağa defnetmek gibi yöntemler temel esaslı olarak kullanılmıştır. Bunların dışında, yine yakarak defnetmek ile gömüp defnetmek birleştirilip öncelikle yakıp öyle insanın külünü gömüp defnetmek, göğe defnetmek ile toprağa gömmenin birleştirildiği cesetin etinin kuşlara yedirilip kemiklerini toprağa gömmek... e benzer olan karışık defnetme yöntemleri de vardır. Ceseti gömme şekilleri ve sayı yönünden söylersek yine birlikte defnetmek, toplu defin, ceseti bükerek defnetmek, kemiğini etten ayırıp defnetmek, düz defnetmek... gibi pek çok şekiller de vardır. Hangi defin usulü ve şeklini kullanmakla birlikte, bütün çeşitli defin yöntemlerinde iki faktör esas rolü oynamaktadır. Biri çevre, ikincisi itikat. Çevre dediğinde, bu objektif coğrafi koşulların sınırlandırmasını göstermektedir. Demek istediğimiz, diğer bütün kültür hadiseleriyle benzer şekilde, defin işleri de çevre ile kültürün koparılmaz bağının olmasıdır. Çevre sınırlamasından geçen defin şeklini kıyaslamak olmadığı gibi inanç görünümünü almayan bir tür defin şekliyle de karşılaşılamazdı. Folklor noktasındaki yasak için söylersek çevre sınırlaması sebebiyle gerçekleştirilemeyen defin şekilleri yasaklı hareket sırasına girmemektedir. Fakat inanç sebebiyle belli defnetme yöntemlerinden vazgeçmek, tehlikeli bulmak hatta kenara atmakla öyle yasaklı hareket olabilirdi.

Uygurların defin âdetinin değişme durumları İslam dininin Uygurlar içinde yayılması sınırlanmış, İslamiyetten önceki ve sonraki şeklinde iki aşamaya ayrılabiliriz. Aşağıda İslamiyetten sonraki Uygurların defin faaliyetlerindeki yasaklı âdetlerini incelemeden önce ondan önceki devirlerde kullanılan defin şekilleri ve defnetme yöntemleri, aynı şekilde onlarla ilişkili bazı yasak âdetlerini kısaca hatırlatıp geçtik.

5.2.14.4.1. Göge defnetmek ile ilgili yasaklar

Göge defnetmek; ceseti açık, gömmeden bırakmayı belirtmektedir. Ceseti kuşlara yem etmek, rüzgâra bırakıp kurutmak, çöl-sahraya koyup bırakmak ve ağaç kavuğuna defnetmek gibi temel şekilleri vardır. Ceseti açığa defnetmek kuzeydeki hâklar arasında uzun süre devam eden defin âdeti olup bu âdet, Şaman dinindeki göge tapınmak ile ilişkilidir. Sonraki devirlerde bu tür defnetme şekli Buda dinî tarafından düzenlenmiştir. Neticede eski inançtan vazgeçip Buda dinine inanan milletlerde hâlâ bu tür defnetme usulleri devam etmektedir. Bu tür defin şeklinin esası ise ceseti göge defnetmek, insanın ruhu gökyüzüne (arşa, cennete. Şaman inancı boyunca cennet, uçmağ, arşın üstündedir) yükselir, demekten ibarettir. Biz Uygurların önceki devirlerde böyle defnetme âdetinin varlığını, Uygurların atalarının göge tapınmasını sebep olarak görerek karar verdik. Ancak bir nokta da şu ki günümüzdeki Sarı Uygurlar (Yoğurlar) arasındaki Türkçe konuşan kabilelerde insan öldükten sonra cesetini uzak çöllere götürüp kuşlara yem etme âdeti vardır. Eğer bu âdet onlarda tarihten bu yana devam edip gelmişse o zaman da Uygurların atalarının işte bu tür defin şekli vardır, diye söyleyebiliyoruz. Söylenilmesi dikkate değer bir mesele de şu ki Lop-nur Uygurları arasında “Biraz daha önceki zamanlarda kuru ve tepe yerlere koymak veya ayakta duran kara kavak ağacının oyuklarına, tepesine defnetmenin dışında, ölüyü yikenge orap, erkek ise üzerine gemi, kadın ise üzerine büyük leğen (kirlili yıkanılan büyük leğen) gömerek defnetme âdetinde mevcut olduğu geçmektedir.”²³¹ Demek ki bu da göge defnetmenin bir tür şekli olup bunun Lop-nur Uygurları arasında devam ettiği, buradaki hâkların eski inancı belli derecede koruması ve çevre sınırlaması ile ilişkili olsa gerek.

²³¹ Abdurehim Hebibulla: «Lopnur Uygurlarının Örf-Adetleri», «Şincan Kültürü» dergisi, 1996 yılı, 5. sayıda basılan, Uygurca, 49. sayfa.

5.2.14.4.2. Ateşe defnetmek ile ilgili yasaklar

Ateşe defnetmek âdeti toprağa defnetmek âdetinden sonra dünyadaki en yaygın defin şeklidir. Ölüyü ateşe defnetmenin birkaç tür şekli mevcuttur. Biri, ölüyü yakıvermek; yine biri, ölüyü yaktıktan sonra cesetin külünü toprağa defnetmek; üçüncüsü, ölüyü yaktıktan sonra külünü kaba doldurup eve koymak veya minareye defnetmek. Bunlar içinde ikinci ve üçüncü tür yöntem kültürel manadaki ateşe defnetme şeklidir.

Uygurların ataları, aynı şekilde Hun, Türk gibi kavimler; Sibiryâ, Kuzey ve Güney Amerika, Orta ve Doğu, Güney Asya bölgelerinde eskiden yaşayan hâklarda ölüyü ateşe defnetmek, geniş şekilde genelleşmiştir. Bununla birlikte o, toprağa defnetmekle birlikte yürütülmektedir. Çin tarihnamelerinde Uygurlar ve onların akrabalarının ölüyü ateşe defnetme âdetinin varlığı hakkında az-çok bilgiler hatırlatılıp bırakılmıştır. Mesela, «Yeni Tarihname» nin 215. cildi «Türkler Tezkiresi» de şöyle yazılmıştır: “Türklerin âdetine göre ölüyü yakarlardı. Öyle toprağa defnedip kabirde gizlerlerdi.” «Yeni Tanname. Bargut Huyun Tezkiresi» nde şöyle bildirilmektedir: “Bargut Huyun Minşağa Ğardi, orada hasta olup geri döndü ve Linvu bugünkü Ninşya Özerk Bölgesi'nin Linvu nahiyesinde öldü. Kabilesi onun cesedinî yakıp defnetti.”²³²

Bu açıklamalarda görülyordu ki kuzeydeki Uygurlar ve Türklerin ateşe defnetme âdeti Tan sülalesinin önceki yıllarda yavaş yavaş yok olup toprağa defnetmeye dönüşmüştür. İdikut devrindeki Uygur Budistleri ve Kösenlikler arasında epey uzun süreye kadar ateşe defnetme yönteminin kullanılmasının yanı sıra Yüez sülalesi devrinde de içteki ülkelere gidip Moğollara tabi hizmet eden ve içte oturan Uygurlarda da ateşe defnetme yöntemini gerçekleştirmişlerdir. Bu yöntemde öncelikle ceseti yakıp külünü topladıktan sonra onu öyle gömüp kabre diklemişlerdir. Bu konudaki beyanlar «Yüen Hükümetinin Kanunlar Desturu. Uygurların Defin İşleri Nizamı» içerisinde hatırlatılmaktadır. «Revzetus Sefa» adlı eserde “Türk hâklarının en uzak tarihî zamanlarındaki ataları ve akrabası olan Hazarlar bundan 5860 yıl önce ölüyü defnetme işinde böyle bir âdeti kullanırlardı: Birisi vefat etse cemaat toplanıp ceset etrafında saz çalılıp, şarkı söyleyip onu ateşte yakmışlardır. Bu âdet onların

²³² Lin Gen ve Ğav Zihovlar hazırlayan: «Eski Uygurlar Tarihî», İç Moğol Neşriyatı, 1994 yılı, 10. ay neşri, Çince, 76. sayfa.

arasında uzun zaman devam etmiştir.”²³³ denilmektedir. Bu rivayetin görünümü koyu beyan edilse de ancak ateşe defnetmenin Türk hâlklarında uzun tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

Genel olarak söylenildiğinde, ceseti ateşe defnetmek Şaman inancı ve Budizm inancı ile ilişkilidir. Uygurların ataları Budizmden önce ateşe defnetme âdetini devam ettirmesinde esasen ateşe tapınma psikolojisini çıkarmıştır. Buda dininde ateşle ceseti yakıp kirli bedeni yok etmek, ölenin ruhunu daha çabuk arşa çıkarmak gerek, diye düşünüldüğünden bu yöntem Buda dinine inanıldığı zamanlarda daha çok mükemmelleşmiş ve yeni esasa ulaşmıştır. Uygurların ataları İslam dinini kabul edene kadar belli derecede bu yöntemi kullanmıştır. Ceseti ateşe defnetmekte bazı yasaklı âdetlerin olduğu açıktır. Mesela, Çin tarihnamelerinin birinde Hoten Budistlerinin ceseti yakıp külünü kaba tepsiye doldurup toprağa gömdükleri, hatırlamak için yanına put yerleştirildiği, ölenin dost-akrabalarının saçını kesip yüzünü tırmalayıp yas tuttukları, yalnız padişahların cesedinin ateşte yakılmadığı, uzak bozkırlara defnedildiği yazılmaktadır.²³⁴ Bu malumatlardan görülüyordu ki o devirlerde âdetteki kişilerin ceseti yakılırsa da ancak han-padişahların kutsal, diye görülmesinden onların ceseti de kutsal, yakmak olmaz, diye düşünülüp yakıp defnetmekten yasak etmişlerdir. Uygurların ateşe defnetme âdeti eski devirlere ait olmasıyla aynı şekilde bu konuda materyaller eksik olduğundan ateşe defnetmedeki yasaklı âdetleri şimdiye kadar incelediklerimiz yeterlidir.

5.2.14.4.3. Toprağa defnetmek ile ilgili yasaklar

Toprağa defnetmek en eski defin şekillerinden biri olup toprağa defnederken ölenin toplumsal yeri özellikle belirtilmiştir. Tarihî materyallerde söylenildiğine göre toprağa defnetmek çok uzun tarihe sahip olup bu âdetin Hun, Türk ve Uygurlarda olduğu bellidir.

²³³Abdukerim Rahman: «Uygur Folkloru Hakkında Beyan», Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1989 yılı, 7.ay neşri, Uygurca, 387. sayfa.

²³⁴ «Şincan Medeniyet Yادigarlıkları», Uygurca, 1985 yılı, 1. sayı, 154. sayfa.

Mesela: «Veyname. Kankillar Tezkiresi» de şöyle yazılmıştır. “Toprağı kazıp çukur yapmış, öyle ceseti oraya koymuşlar... Lakin çukuru kapatmayı açık bırakmışlardır.”²³⁵

Bunlardan başka, bölgemizin her yerinde bulunan eski mezarlardan mutlak çoğunluğu yer altı mezarları olup bu atalarımızın toprağa defnetme âdetinin uzak tarihe sahip olduğunu ispatlamaktadır. Uygurlar Mani dinine inandıktan sonra toprağa defnetmek yaygınlaşmaya başlamıştır. Yani Tan sülalesinin önceki yıllarına tesadüf eden devirlerde ateşe defnetmekten vazgeçip toprağa defnetmeye başlamışlardır. Bu âdet yine ondan önceki uzak zamanlarda da olmuştur. Kısacası, ateşperestlik itikatında da bazen cesetin etlerini kuşlar yedikten sonra veya koparıldıktan sonra kemiklerini toprağa defnetme âdeti vardır. Mani dinî inancı zamanında gerçi ceseti doğrudan toprağa gömerken de ancak insan doğum şeklinde defnetmeyi, kefenlemeyi yasak etmişlerdir. Uygurlar İslam dinine genel ölçüde inandıktan sonra öyle toprağa defnetmeyi resmî âdet niteliğinde gerçekleştirmişlerdir. Bundan itibaren toprağa defnetmek Uygurların ölen insanı defnetmesindeki tek yönteme dönüşmüştür. Biz bu konudaki yasakları sonraki sayfalarda inceledik.

5.2.14.4.4. Birlikte defnetmek ile ilgili yasaklar

Birlikte defnetmek insan tarihinde en eski zamanlarda görülen bir hadise olup eskiden pek çok millette vefat edene onun hâyâтта iken değer verip kullandığı eşyalar; at ve diğer hayvanlar ve ona yakın kişileri yoldaş edip birlikte gömdükleri âdet olmuştur. Kısaca eski Sakalar, Hunlar, Türkler ve Uygur gibi kavimlerde de bu tür âdet vardır. Birlikte defnetmenin iki tür temel şekli olup: Biri, vefat edenle birlikte defnedilecek eşyaları, hayvan ve insanı katıp birlikte gömmek; yine biri vefat edenin birlikte defnedilecek eşyaları, hayvan ve insanı katıp yakıp defnetmekten ibarettir. Bunun içinde daha çok gördükleriyle birlikte toprağa gömmek olup bu iki tür yöntemin her ikisinin hissiyatı esasında ölen kişi öldükten sonra onun ruhu işte bu birlikte defnedildiği eşyalarını kullanır, birlikte defnedildiği kişiler ona hizmet eder, diyen görüşten ibarettir. Uygurların ataları arasında birlikte defnetmek eski bir geçmişe sahiptir. «Tarihî Hatıralar» gibi Çince kaynaklarda ve Arap-İslam kaynaklarında Uygurların atalarında böyle bir âdetin varlığı hakkında açık malumatlar vardır. Bu âdet hatta

²³⁵ Lin Gen ve Ğav Zihovlar düzenleyen: «Eski Uygurlar Tarihi», İç Moğol Neşriyatı, 1994 yılı, 10. ay neşri, Çince, 76. sayfa.

Orhun Uygur Hanlığı devrinde de mevcuttur. Mesela: “Uygur Bilge Kağan öldü. ... Uygurlar Ningo melikini onunla defnetmiştir. Bununla birlikte melike şöyle söylemiştir: Uygurlar Çin’in örf-âdetlerini iyi gördüğünden Çinli kızı eş olarak aldı. Eğer kendi âdetleri üzerinden iş yapacaklarsa o zaman neden ordu çağırıp uzak yerden kız aldılar? Bununla birlikte o (Bilge Kağan için) yüzünü kesip ağlayıp yas tuttu.”²³⁶

Uygurlar Buda dinine inandığı zamanlarda da cesete çeşitli gerekli şeyleri katıp yakmıştır. Uygurların tarih boyunca kullandığı en önemli birlikte defnetme eşyası attır. At eski Saka, Hunlar, Türkler ve Uygurların nazarında güneş tanrısına kurbanlık edilen en yararlı hayvan olup yine onun atlılar öldüğünde canlı defnedilmiş ve o devirlerdeki inançta atlıların ruhu için at, o dünyada bindiği varlıktır. Bölgemizden çıkan insan cesetlerinde yanyana koyulup birlikte gömülen at cesetleri bu görüşün açık delilidir. İslamiyetten sonra birlikte defnetme âdeti kesin olarak yasaklanmıştır. Yalnız insan veya hayvanın değil, âdetteki hâyâttaki eşyalarının kabrine gömülmesi katı biçimde yasak edilmiştir. Kabirde ceset ve sarılan kefedenden başka hiçbir nesne bırakılmamaktadır.

Burada araya sıkıştırılması gereken bir mesele de birkaç ceseti aynı yere defnetme âdetidir. Uygurların birleştirip defnetme âdetinde şöyle birkaç durum vardır: Yani birkaç ceseti aynı zamanda bir mezara gömmek, bir mezara önce-sonra olsa da birkaç ceseti gömmek, erkek ile kadını, genç ile yaşlıyı birlikte gömmek gibilerinden ibarettir. Arkeolojik kazılar aracılığıyla bulunan mezarlardan Hoten, Lop nahiyesine tabi Sampul eski kabristanlığındaki, Urumçi Nensen Kan bölgesine tabi Aragol eski kabristanlığı, Bariköl bölgesine tabi Nenven eski kabristanlığı, Kumul’daki Yanbulak eski kabristanlığı, Aksu Onsu nahiyesindeki Boz Don eski kabristanlığı ve Altay’daki Kirimçi eski kabristanlığı gibi sekiz eski kabristanlıkta bulunan mezarlarda ikiden başlayıp onlarca ceset gömülmüş olup onların içerisinde erkekler, kadınlar, büyükler ve çocuklar vardır. Bu cesetler bir defada veya arka arkaya gömülmüşlerdir. Bir defada gömülen cesetlerin bazılarını birlikte defnetmek, diye düşünülebilir. Birlikte defnetmek, kabile düzeni sistemi devrinde çok zirvede olan defnetme şekli olup onun meydana gelmesiyle ilgili hiçbir zaman materyal veya yerin kısıtlı olması sebebi değil, tıpkı Morgan’ın söylediği gibi “Genellikle aynı kandan olanlar ve dost-akraba olanların cesetinin de ebediyen ayrılmaması gerek.” diyen görüş sebebiyledir. Bundan dolayı söylemek gerekirken birlikte defnedilenlerin tamamı arasında belli soy veya

²³⁶ Fen Cyaşen, Çen Sulo, Mo Guanvenlar düzenleyen: «Uygur Tarihine Dair Materyaller», Milletler Neşriyatı, 1981 yılı, 11. ay neşri, Çince, 2. kısım, 34. sayfa.

akrabalık ilişkisi vardır. Onlar akrabalık ilişkisi yakın kişiler veya bir aile üyelerinin cesetleri birlikte defnedildiği kabirlerdir. Bu tür bir anane Uygurlarda şimdiye kadar devam edip gelmiştir. Bunun iki tür şekli vardır: Biri, “aile kabristanlığı” kurma aracılığı ile yakın, dost-akrabalarının ayrı ayrı kabirlerini bir dairede yapmak; yine biri, bir kabir içine birkaç insanı önce-sonra defnetmekten ibarettir. Sonraki durumlarda eğer yer altına kazılırsa böyle lahitlere başka ceset gömülmemiştir. Eğer yer üstüne yapılan “şam köz”²³⁷ ise onun içine sonra başka ceseti gömülebilirlerdi. Bu durum İslam dininde yasaklanmamıştır. Fakat yasaklanan bir nokta şu ki eğer önceden gömülen ceset erkek ise sonra o mezara sadece erkekler gömülebilirdi. Önceki ceset kadın ise onun kabrine sonra vefat eden kadınlar konuldu. Kadın ceset yatan yere sonra ölen erkeğin ceseti veya erkek ceset yatan yere sonra ölen kadının cesetini gömmek yasak edilmiştir. Çünkü bu en akli talep olan “nâmahrem” meselesine aykırıdır. Yine eğer iki insan aynı zamanda ölürse onların bir cinsten veya karşı cinsten olmasa bile, onları birlikte mezara gömmezlerdi. Bu mezarın gerçek durumuna bakmaktan değil, ölen kişiye hürmet etmemek, diye düşünülmektedir.

Yukarıda defin yöntemlerinin dışında, Uygurların ataları kendi koşullarına göre ölüyü mumyalayarak defnetme âdetini gerçekleştirmişlerdir. Aslında bu Mısır Firavunlarının mumyalanmasına çok benzememektedir. Kiroren’de bulunan dünyada meşhur “Kiroren Güzeli” adlı kadın cesetin bedeninin çürümesini engelleyecek yerli “mumya” silinip kurulandıktan sonra öyle toprağa defnedildiği arkeoloji bölümleri tarafından tahmin edilmektedir.

5.2.14.4.5. İslamiyetten sonra defnetmek ile ilgili yasaklar

Uygurların ceseti toprağa defnetmesi eski bir tarihe sahip olsa da ancak İslamiyet kaidesine uygun olan toprağa defnetme, bu dinin Uygur milleti içinde yaygınlaşmasıyla genelleşmiştir. İslam dinindeki ana görüşlerden biri “İnsan topraktan yaratıldığından, o toprağa geri dönecektir.” denildiğinden toprağa defnetmenin mürekkep süreci olmuştur. Burada bu konudaki yasakları inceledik.

²³⁷ Mezar çeşidi.

Defin yeri bakımından, Uygurlar tarihten beri kabristanlık ve mezar yapıp cesetleri gömmüşlerdir. Kabristanlıklar yine kişilerin toplumdaki yer, soydaşlık-akrabalık ilişkisi, topluma kattığı yenilik gibi durumlara bakarak cemaat kabristanlığı, kahramanlar kabristanlığı, (Bu ad yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu “Şehitlik” le birlikte kullanılmıştır.) aile kabristanlığı ve mezar gibi ayrılmaktadır. Bunların içerisinde mezar özel kabristanlıklar olup o geçmiş devirlerde İslam dinini yayma yolunda cihat yapan kişilerin “evliyalık” makamına ulaşan pir-hocaların kabrini çevreleyerek meydana getirilen kabirler toplamından ibarettir. Uygurlar kabristanı iyi, korunaklı yerden seçmiştir. Nemli, su çıkan, ıslak yerleri kabristanlık yapmamışlardır. Bu gerçek amaca sahip bir yasaklamadır. Bundan başka belli inançların karıştığı yasaklardan; hayvan ağılı yapılan yerlerde, savaş olan yerlerde, tarla-ekin yapılan yerin başına, evin önüne ve arkasına kabristan yapmak gibileri de vardır. Uygur mezarları sadece Uygur mimari sanatının sağlayıp ulaştırdıklarından biri olup yeryüzünde yapılan şam mezarlar, kümbet-türbe gibi basit hâldeki mezar anıtları değil, onlar kendi çizgisinde yine hâlkın güzellik zevki ile birleşen kültür mahsulleridir. Uygurlar eski devirlerden beri farklı zamanlarda ceseti yüksek anıt kulelere, mabetlere defnetmişlerdir. Sonraki devirlerde ölen kişi için türbe yapma geleneği şekillenip günümüze kadar devam etmiştir. İslam dininde ölen kişi için türbe yapmak iyi bir iş sayılmamıştır. Özellikle yerden bir iki karış yükseklikteki toprak yığımından geçen şam görler, türbeler, kabir tahtaları İslamda yasaklanan şeyler olup bu yasaklamalar, belli dairede kendi rolünü yürürlükte tutmuştur. Ancak bazı kişiler böyle yasaklamalara bakmamış, ananevi usulde kebre kıtutup kelgen bolup yurdumuzda bulunan eski kabristanlıklar içindeki İslamiyetten sonraki devirlere ait olanların hepsinde hemen hemen kıtutulğan görkemli kabirler vardır. İslam dininde insanın gömüldüğünü bildirmek için yerden daha yüksek toprak yığıp koymak teşebbüs edilmiş Uygur hâlkının tümünün mezarı hemen hemen işte bu görünümde yapılmıştır. Hâlkın nazarında, lahit üstüne yığılan toprağı rüzgâr uçurursa ölenin günahı gidermiş. Uygurlar, mezarlar eskirse esasen onarmamıştır. Eğer kabir bozulup açılırsa açılan yeri düzeltip bırakmışlardır. Ancak günümüzde kabri onarmak ve iyileştirmek işleri gün geçtikçe çoğalmaktadır. İnsanlar yine ölenlere yapılan duanın mezara doğru ulaşması için kabir etrafına duvar-bina yapmaktan yasak etmişlerdir. Ancak türbe yapıp-yapmamak, etrafı engellemek-engellememek basit akidelere bağlanan işler olup çok değildir.

Uygurlar mezarları ulu yer diye görüp özel hürmet etmiştir. Böyle bir hürmetin en üst sınırdaki ifadelerinden biri mezar itikatçılığıdır. Böyle olduğu hâlde basit hâlk mezarlarını özel tavaf etme işini yapsa da ancak kabristan ve orada yatan ölen kişilerin hürmeti nedeniyle

bir dizi işlerden yasak tutmuşlardır. Mesela, Uygurlar mezar başına çiçek-ot dikip yetiştirmenin dışında burada kendiliğinden büyüyen otları kesmekten; odun-çalıları kullanmaktan, ot-çöplerini mallara yedirmekten, kabristanlıkta mal-hayvan bakmaktan yasak etmiştir. Böyle yaparsa ölenlere hakaret edilmekle kalmaz, kabristanın odun-çalılıklarında cin var, diye düşünüp onları kullanmamıştır. Buna benzer olan âdetlerden biri kabristan toprağını kullanmaktan yasak etmektir. Uygurlar mezar ve kabristanlık yanından eğer at-eşekli geçerse inip dua ederdi. At-eşek üzerinden dua etmeyi, dua etmeden geçmeyi, kabristan yanından geçerken yere tükürmeyi veya kabristan içine tükürmeyi, kabristan içinde veya kabristana bakarak büyük-küçük abdestini yapmak gibi hareketlerden katı biçimde yasak etmiştir. Büyükler elini kabristana uzatmamıştır. Küçük çocukları kabristana el uzatmanın ölenlere hakaret etmek olduğunu, böyle yaparsa eli kuruyup kalacağını, terbiye etmişlerdir. Eğer bilip-bilmeden elini uzatırsa bu günahı için elini sert biçimde dişleyip veya tükürüp öyle elini katı biçimde çiğnemesi gerekir, diye düşünmüşlerdir. Uygurlar kabristan içine girdiğinde mezarların üzerinde oturmaktan, kabirlerin arasına çok girip-çıkıp karşılaşmaktan, mezarlığı dolaşmaktan, (kabri dolaşmak amaçlı ise bu durum tavaf etmeye benzer olur, bu kabre tapınmaktır, bu İslam akidesine aykırıdır) mezar içine girmekten, mezara dayanmaktan ve kabir üzerine bir şeyler koymaktan, kabristanda yemek yemek ve boş konuşmaktan yasak etmişlerdir. Uygurlarda yine açık (kendiliğinden açılan veya ceset gömülme) mezara bakarsa, kabir başına dikilen anıt taşlardaki yazıları okursa unutkan olup kalır, diye yorumlamışlar, böyle işlerden yasak eden âdet vardır. Bir ihtimal, açık veya boş lahite bakarsa, anıt taşlardaki yazıları okursa, açık mezara veya anıt taşın bakanın veya okuyanın ruhunu çektiğinden ibaret korkulu düşünce dürtüsündeki böyle yasaklar şekillenmesi mümkündür. Çünkü insanın ruhu ile hafıza-akla getirme (aklî güç) daima birbirini ile içiçe giren fikirlerdir. Uygurlarda yine kabristanlığa girerken temiz olunması istenmiştir. Bunun için kabristanlığa kirli hâlde girmek yasak edilmiştir. Kabristanda uygun olmayan işleri yapmak da kesin şekilde yasaklanan işler bütününe girmektedir. Uygurlarda Müslümanların kabristanı ile gayrimüslümanların kabrinin veya kabristanlığının aynı yerde olması son derece kötü görülen bir durumdur. İşte bu sebepten, Şincan'daki Uygurların kabristanlığı ile diğer millet (özellikle Müslüman olmayan milletler) in kabristanı arasında epey uzak mesafe vardır. Böyle âdetlerin etkisinde, Uygurlar Müslüman olmayan kişilerin kendi kabristanlıklarına herhangi bir sebep ile girmesini yasaklamış ve böyle yapmayı dinî akideye aykırı, diye düşünmüştür.

Kısaca, kabre ait yasaklar veya İslam dinî akidesine veya hurafi görüşlere hatta insanî saygı, dostluk-muhabbet duygularına bağlı şekilde, Uygurların defin âdetlerinin önemli bir terkiбі kısmı olarak sayılmıştır.

Uygurlar kefenleyip tabutu hazırladıktan sonra onu kaldırıp kabristanlığa giderlerdi. Tabutu takip edip yürüyenler âdete göre erkekler ile sınırlandırılmıştır. Defin törenine kadınların katılması yasaklanmıştır. İslam dininde kadınların tabutu kaldırıp gitmesi yasaklanmış olup bu mekruh bir iştir. Ancak vefat eden kişinin evlatlarında kızları var ise onlar tabutun önünde ağlayıp yürüyüp bütün defin faaliyetlerine katılırlardı. Uygurlar kabristanlığa giderken mümkün olduğunca yürüyerek gitmişlerdir. Mesafe çok uzak olduğunda öyle makine veya arabayla varılırdı. Tabutu erkekler sıra ile kaldırırđı. İslam dininde erkeklerin kaldırması iyi bir iş, diye görülmüş, erkekler tabutu götürürken kapışarak götürüp, sık sık değiştirmişlerdir. Tabutu yolda götürürken de yol kıyısında oturanlar hemen yerinden kalkıp tabut geçene kadar oturmaz ve ölene dua ederlerdi. Uygurlarda tabutu alıp yürürken, tabutu götürenler veya takip edip yürüyenler tabutun önünden giderse o kişilerin ahirette adı, ameli sol tarafından gelir, diye düşünüp böyle bir işten yasaklamışlar, ölüyü götürürken veya cenaze namazı kılınırken de kızların tabut önünden geçmesinin yasaklandığı durumlar vardır. Aslında erkeklerin tabutun önünden yürümesi İslam dininde yasaklanmayan bir iştir. Fakat kadın cinsinin tabutu takip etmesi ve tabut önünden geçmesi mekruh sayılmıştır. İşte bu görüşün aksini getiren bir âdet hâlk arasında korunmaktadır. Yani, doğum âdetlerinde hamile kadın ölüm olduğunda ölüyü alıp yürürse, tabutun önünden geçerse karnındaki bebeğinin ayağı çabuk olgunlaşıp çabuk yürür, diye düşünmüştür. Bu şekilde yapılan durum Yarkent Uygurları arasında kısmen korunmaktadır. Bu karındaki bebeğın tabuttaki ölünün yürüme gücüne varislik etmesiyle düşünülen bir görüş olsa gerek. Tabutu götürenler tabutu evden çıkarıp doğrudan kabristanlığa gitmez, mescit, bir parça tarla veya geniş avluda bekletmişlerdir. Burada cenaze namazı kılınmıştır. Cenaze namazı kısaca kılınıp cemaat ölüye rızalık verdikten sonra yine kaldırıp kabristanlığa doğru yürünürdü. Uygurlar cenaze namazına ve defin törenine insanların çok gelmesini isterlerdi. İnsanlar çok toplanırsa “namazlı oldu” diye memnun olmuşlardır. İnsan az gelirse böyle bir durumu vefat edenin dindarlık, ahlaki ve kişilik ilişkisine dayandırıp düşünürlerdi. Genellikle herhangi bir insanın ölümüne insanların az katılmasından yasak edilmiştir. Böyle bir yasak âdeti İslam akidesinden gelmektedir. Birkaç hadiste cenaze namazına ve defin törenine insanların çok gelmesinin ölene olan değeri, belirttiğı söylenmektedir. Mesela, Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde şöyle denilmektedir: “İbni Abbas Hz. Muhammed peygamberin

şöyle dediğini duymuştum dedi: ‘Bir Müslüman öldükten sonra Allah’a şirk koşturmayan kırk Mü’min onun cenaze namazına katılırsa o zaman Allah onların ölen kişi hakkında söylediği özürlerini kabul ederdi.’²³⁸

Tabut kabristanlığa getirildikten sonra kabir önünde tabut durdurulup, dinî ilim sahipleri Kuran okuyup ve dua ettikten sonra ölüyü toprağa koymuşlardır. Toprağa yerleştirirken ölünün ayak tarafından alıp girmişlerdir. Böyle bir durumu hâlk “Ölen kişi sığsa da güneş ışığını daha çok görebilmeli.” diye anlatmışlardır. Toprağa koyarken ölünün başını kuzeye, ayağını güneye yöneltip, yüzünü kible tarafına büküp koymaktadırlar. Ölü kadın ise yüzünü açmamışlardır. Çünkü defnedenler erkekler olduğundan cesetin yüzünü görmek nâmahremdir, diye görülmektedir. Bundan sonra, mezar ağzını kerpiç-tuğla ile kapatıp vefat eden kişinin oğlu veya doğrudan dost-akrabası yedi çapa toprak atıp yarı hâlde gömmüşlerdir. Ölenle aynı soydan olmayan kişilerin bu yedi çapa toprağı atması yasak edilmiştir. İster mezarcılar olsun isterse ölüyü toprağa koyanlar olsun onların kendilerinden bir nesnesinin mezar içinde kalmamasına kesinlikle dikkat etmişlerdir. Çünkü hâlk inancında mezar içerisinde kalan nesne kendi sahibini sürükleyip götürürmüş. Bu eskiden karşılaşılan bir hurafe görüş olup bunun esası hissiyat kaynağı insan ile kullanılan nesnelere arasında etkileşim vardır, diyen görüşten ibarettir.

Uygurlar ölünün kefeni dişlemesi, ayağının üstüste gelmesi ve elinin yumulup kalmasından katı biçimde sakınmıştır. Eğer böyle olursa o hâyâtteki kişileri süreklere, diye yorumlanmaktadır. Eğer bir evde iki-üç insan veya bir yurttaki birkaç insan arka arkaya vefat ederse, insanlar bunu önceden ölen kişinin ayağının üstüste gelmesinden, elinin yumulup kalmasından veya dişile kefeni dişlemesinden bilip bu ölünün koyulduğu kabri açıp onu düzeltirlerdi. Bu tür âdet önceki devirlerde geniş şekilde yayılmıştır. Ancak yakın zamanlarda esasen yok olmuştur.

Ölü gömüldükten sonra birkaç kişi kabir başına gelip kabri korumuşlardır. Hâlk arasındaki görüşlerde ölüyü gömüp geri dönüp giderse ölü “yalnız hisseder” miş. Bunun için kabri bekleyip «Kuran» okuyup iki-üç gece geçirmek geniş şekilde yayılan bir âdete dönüşmüştür. Ancak İslam dininde ölen için okunan «Teilil» (Yani “Lailahe illallah Muhammeden Resullullah” demek) ve Kuranın evde olması teşebbüs edilmiştir. Defin

²³⁸ [Suriye] Ebu Zekerriyya Yahya İbni Şeref Enneveviy: «Riyazussalihiyn» («İyi Kişiler Bahçesi»), Livan, Beyrut, Daru'l Kutub'ul İlmîyye (İlmî Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, Hicrî 1402 yılı neşri, Arapça, 397. sayfa.

faaliyeti sonlandıktan sonra vefat eden kişinin evdeki yakınları, dost-akrabaları hatta kolu-komşuları yine bir geçici yasak durumunu geçirirlerdi. Böylece bu yasaklar matem şeklinde bir yıla kadar devam etmektedir.

5.2.14.5. Matem ile İlgili Yasaklar

Uygurlarda bir ailede bir insan vefat ederse o öldükten defnedilene kadaki bütün üretim faaliyetlerini (tüm çiftçilik, alışveriş-ticaret, sanat-meslek işleri) nin durdurmasının dışında, yine yedi nezirisi verilmeden üretim faaliyetleri ile uğraşmaktan yasak etmişlerdir. Yedi gün geçmeden üretim faaliyetleri ile uğraşan kişileri başkaları ölene saygı göstermedi, gibi sözler ile ayıplamıştır. Ölen kişinin dost-akrabaları da eğer zorunlu bir durum olmazsa üç güne kadar üretim çalışmasına katılmamıştır. Eski devirlerde bir insan ölürse bütün soy veya kavim boyunca işlerin durdurulduğu durumlar olmuştur. Aslında bu ölenin toplumsal yeri ile de ilişkili bir iştir. Günümüzde Uygurlarda yakın kolu-komşuları eksik diye bir gün iş yapılmadığı âdet korunmuştur. Çünkü erkekler için defin törenine katılmak, kadınlar için cenaze gününde olan yas törenine katılmak doğal olarak onları üretim faaliyetinden engellemektedir.

Uygurlarda ölüm süreci ve matem tutma sürecinde ilk önce belli bir zamana kadar çeşitli toplumsal ilişkileri durdurulup bırakılır veya azaltılırdı. Genellikle, ölüm olduktan itibaren kırk güne kadar ölen kişinin ailesinden olanlar başka kişiler ile aktif ilişki kurmamıştır. Belki arayıp gelenleri karşılamakla birlikte yeterli olunabilirdi. Matem tutma sürecinde yas tutanlar bütün eğlenceli faaliyetlere katılmaktan, oynayıp-gülmekten, beraber olmaktan, düğün-derneğe gitmekten yasak tutmuştur. Bunun zamanı bölgelere bakıldığında her zaman benzer değildir. En az yasak tutanlar için kırk gün, çok olduğunda bir yıl olurdu. Hatta ölenin konu-komşuları ve dost-akrabaları da müzik-melodiyle uğraşmaktan, oynayıp-gülmekten kırk güne kadar yasak edilmiştir. Ancak bu süreçlerde başka bir kişi ölürse onun defin işlerine katılmak yalnızca yasaklanmamıştır. Uygurlar yine aile lideri vefat eden evde bir yıla kadar düğün-evlilik töreni gerçekleştirmekten yasak etmiştir. Eğer karı-kocadan başka bireyler ölürse o zaman bu müddet nispeten öne çekilebilirdi. Aile liderleri eğer katılırsa kırk gün geçtikten sonra öyle tören-şenliksiz merasim ile düğünü yapmışlardır. Böyle durumdan korunmak için Uygurlar hâyâttayken çocuklarının düğününü yapmak için acele ederlerdi. Böyle “kıyametlik borç” u ahirete götürmekten daha çok dikkat etmişlerdir.

Matem tutma sürecinde kılık-kıyafet ve süs-ziynet bakımından, Uygurların riayet edip geliştirdiği yasaklar daha güçlüdür. Uygurların ölüm olduğunda erkekler başına kalpak, arkasına uzun palto, ayağına çizme giyip beline beyaz kuşak bağlayıp matem tuttuğunu ifade edilmektedir. Kadınların matem tutarken giyinme usulü ise başına beyaz baş örtüsü, uzun palto giyip beline beyaz kuşak bağlayıp ve çizme giymektir. Yas giysilerinin en büyük özelliği vücudu tam kapatmış olması, renginin kara veya beyaz olması olup burada beyaz renkteki giysi ve kuşaklar yüksek yerde bulundurulmaktadır. Uygurların matem sürecinde beyaz renkli kılık-kıyafet giyme ananesi eski ateşperestlik ve Mani dinî ile bağlantılı olduğundan adı geçen dinlerde beyaz, aydınlığın, nurun, güneşin, ilahi güzelliğin işaretidir. Yine bir taraftan, beyaz rengi ifade eden temiz olma duygusu hâyâttakilerin ölenlere temiz hâlde durup gösterdiği saygının da ortaya çıkış esasıdır. Hâlbuki Uygurlar matem tutma sürecinde beyaz giysi giymeyi “yas tutma” diye adlandırmıştır. Neden beyaz giysi giyip de yine “yas tutma” denilirdi? Bize göre ölüm kişilerin nazarında felakettir, karanlık-zulmettir. Ölenin yasını tutanların acısı da sanki karınlık, zulmete benzer ruhu kederlendiren, ölüm üzüntüsü sebebiyle gönüllerinin kararmasıdır. Yine bir taraftan, burada “kara” sözü “renkli” sözüne zıt anlam olarak kullanılmış olabilir. Böyle olduğunda “yas tutmak” kara giysi giymek değil, “kara” ile bağlantılı olan ağır, büyük acı hâlini ifade etmekte kullanılmıştır. Uygurlar yukarıdaki görüş esasında, matem tutma sürecinde kırmızı, sarı, yeşil gibi renkli giysileri giymeyi aynı şekilde yasaklamıştır. Bu durum “kırk nezir” e kadar devam etmiştir. Bundan başka kırk gün içerisinde ölenin doğrudan hanımı, akrabaları başındaki beyaz baş örtüyü, belindeki beyaz kuşağı, sırtındaki uzun paltoyu çıkarmamıştır. Yine matem tutan kadınların ziynet eşyalarını kullanması, renksiz olma (gözlerine sürme çekme, saçına miy sürme, kına yakma, yüzünü süsleme), ilgi çekici nesnelere kullanması yasak edilmiştir. Erkek akrabaları başındaki kalpağı, beyaz kuşağı, sırtındaki uzun paltoyu ve çizme giymesi, ziynet eşyalarını takması, sakal-bıyıklarını kesip saçını aldırması yasak edilmiştir. Kaşgar Uygurları arasında yine matem tutanlar kırk nezirisi olduğunda belindeki beyaz kuşağı ve beyaz baş örtüsünü çıkarıp atsa da ancak uzun palto ve çizmesini bir yıla kadar çıkarmamışlardır. Hoten Uygurları arasında matem âdetinde ölü çıkan evdeki ölenin doğrudan dost-akrabaları kırk güne kadar giysi yenilemekten, çamaşır yıkamaktan yasak etmiştir. Matem tutma sürecindeki yasaklar kocası ölüp giden kadınlar için daha fazla sert olup çoğu yurtlarda kocası ölüp giden kadınlar kırk güne kadar ağaçtan çıkan sıvı maddeyi kullanması, saç taramaktan, süs-ziynet takmaktan kesin olarak yasak tutmuşlardır. Yine

birçok yerde kocası ölen kadının dört ay on güne kadar örtülü durması, dışarıya çıkmaması belirtilmektedir.

Uygurlar ölen kişinin ruhu hemen arşa çıkıp gider, diye düşünmemektedir. “Uygurların ölüm-yitim âdetlerinde kutsal sayılar ölen insanın ruhu hakkında düşünceler ile ilişkilidir. Âdette ihlas sahiplerine (müritlere) ölenin ruhu ilk üç günde bedenden ayrılmaz evde olur, diye nasihat etmiştir. Ruh yedinci gün evden çıkıp avluda olurdu. Kırk gün dolduğunda ev ile kabir aralığında dolaşırdı. Yıl geçtikten sonra kendi kabrinde olurdu. Bundan sonra ölenin ruhu yedinci göğe çıkıp Tanrı ile ve bütün ruhlarla birlikte yaşardı.”²³⁹ İşte bu görüş sebebiyle Uygurlar, ölüm olan evde yedi güne kadar kandil söndürmemektedir. Özellikle ölünün yıkıldığı yeri aydınlık bırakmışlardır. Bu ruhların karanlıkta şaşırmasını engellemek için veya ateş kötü ruhu kovalar, diye düşünüldüğünden olsa gerek. Bunu takiben meydana gelen yasaklı âdetlerden ölü çıkan evde üç güne kadar veya yedi güne kadar yer süpürmemek, ölü çıkan evin çöpünü yedi güne kadar dışarıya dökmek, yedi güne kadar su serpmemek gibi epey geniş şekilde dağılmaktadır. Bu yasaklar öleni unutmayı ifade etmeyi engellemekle kalmaz, yine tıpkı insana benzer görünüşte, sezgiye sahip ruhun eve kayıp serbest girebilmesi için koşul yaratması sebebiyledir. Uygurlardaki pek çok nezir-çırağ faaliyetleri esasında ruha güç vermek, onu desteklemek amacıyla yapılan işlere dönüşmüştür. İslam dinindeki ana görüşte, insan öldükten sonra onun ruhu “berzah” denilen yokluk hâlinde gizlenmektedir. Ahirette dirilip, bedenine sahip olup defnedildiği yerden ayrılırdı. Ruhun ise kabir içinde belli azaplarla karşılaşması olasıdır. Ancak ruh hiçbir zaman insana zarar-ziyan ulaştırmaz ve yardım da edemezdi. Bunun için yukarıdaki gibi yasaklar İslam nazarında hurafe olup pek çok Müslüman Uygurlar ruhun varlığına inansa da ancak yukarıdaki gibi yasakları yerine getirmez, normal ilişkide ve matem tutma hâliyle hareket ederdi. Bu hâlk kültürü içerisindeki aykırı bir taraftır. Matem tutma sürecinde yemek-içmek bakımından, Uygurlar yine bazı yasakları da yerine getirmiştir. Uygurlarda bir evde bir insan ölürse o evde yedi güne kadar yemek yapmaktan, kırk güne kadar süzgeç-kevgirden geçirilen yemekler (kıymalı makarna, erişte... gibi yemekler) i yapmaktan yasak etmişlerdir. Gerçekten, ölüm olan evdekiler yas, defin işleri ile uğraşıp yemek yapmaya vakit bulamamaktadır. İşte böyle zamanlarda konu-komşular arka arkaya yemek getirip birkaç güne kadar yaşlı aileye temin etmişlerdir. Bu hâlk arasındaki iyi âdetlerden biri olup onun

²³⁹ D. A. İsyev: «Eski Uygurların Tasavvurundaki Sihri Güçler», «Miras» dergisi, 1995 yılı, 1. sayı, Uygurca, 69, 70. sayfalar.

önemi çok büyüktür. Matem tutan ailede yemek yapmayı yasak etmek, aslında sert bir yasaklama değil, ancak gerçek durumdan çıkıp ortaya konulan bir âdettir. Kırk güne kadar süzgeç-kevgirden geçirilen yemekleri yapmamak hâlk inancında doğru bir yasak olup söylediklerine göre matem tutan aile süzgeç-kevgirden geçirilen yemekler yaparsa bu öleni unutmak olurmuş. Özellikle kıymalı makarna yağlayıp yese kıyamet günü o kıymalı makarna tuzağa dönüşüp yiyeenin boynuna dolanmış. Bize göre bu tür görüş son derece manasızdır. Onun ortaya çıkışı leğmenin uzun, uzayan bir yemek olması özelliğini meydana getiren arka arkaya gerçekleşen ölüm hakkındaki benzerlik düşüncesidir.

Uygurlar ölen kişinin kıyafetlerini yıkayan yıkayıcılara, mezarlıklara ve yetim-esirlere dağıtıp vermenin dışında, ölen kişinin çocukları birer giysisini miras olarak saklayıp, değer verip giymişlerdir. Aksu Uygurları arasında şöyle bir âdet var: Ölüm olduğunda ölüyü defnederken demir eşyalar; mesela, kazma, balta, kürek... gibi üç güne kadar kendi sahiplerine geri verilmezdi. Böyle yaparsa o nesnelere sahipleri de kazaya uğrar, diye düşünmüşlerdir. Bunun için o nesnelere sahiplerine dağıtmaz, üç güne kadar avluya veya dışarıya koyup yıldızlara gösterdikten sonra öyle geri vermişlerdir. Bu yasak âdeti definde kullanılan eşyalar belli afet veya uğursuzluğu kendine bulaştırır, diyen etkileşim görüşünden şekillenip bunun kaynağı eski ilkel düşüncedeki sihri görüşe kadar uzanmaktadır.

Burada şöyle bir meseleyi sıkıştırıp geçmek doğru geliyor ki matem tutanların her bir bakımdan tuttuğu yasakların zamanı ve zorluk derecesi yasak tutan ile ölenin ilişkisinin uzak-yakınlığı ile ilişkili olmuştur. Yine ölene ne kadar yakın kişiye tuttuğu yasaklar da o kadar çok zaman da uzun ve ağır olmaktadır. Daha uzak ilişkideki kişilerin tuttuğu yasakların sayısı az, vakti kısa ve daha hafif olmaktadır. Matem tutanların tuttuğu yasakların hepsi vakitli veya şartlı yasaklara girmektedir. Bu yasaklar ölümü şart ederek meydana geldiğinden belli bir süre devam edip öyle bırakılmıştır. İşte böyle yasakları ortadan kaldırma faaliyeti aynı şekilde matem tutanların “yasını azaltmak” dan ibaret olmuştur.

5.2.14.6. Kabir Ziyareti ile İlgili Yasaklar

Uygurlar eskiden itibaren atalar ruhuna sığınma ve ruhlara tapınmanın ifadesi niteliğinde sürekli veya süreksiz olarak ata-babalarının kabirlerini ziyaret etmek ve yoklamayı sürekli devam ettirmiştir. İslam dininden sonra bu dinde kabir ziyareti eğer tapınmak için yapılmazsa doğrudur, diye görüldüğünden kabir ziyaret etmek daha geniş

ölçüde genelleşip Uygur milletinin hâlk kültürü terkinde kendine has bir taraf olarak kalmıştır. Günümüzde Uygurlar mezarlarını süresiz ziyaret edip ata-babalarının ruhuna dua-tilavet etmenin haricinde her cuma günü cuma namazından sonra (erkekler için) perşembe sabah veya cumartesi sabah (kadınlar için) Oruç Bayramı ve Kurban Bayramı günleri bayram namazından sonra kabir ziyaretini âdet edinmişlerdir. Bunlar içinde geniş ölçüde olan kabir ziyareti faaliyeti “bayram” olup Uygurlar hicri takvim boyunca sekizinci ay, berat ayı (yine bir ismi şaban) nın on beşinci gecesini “bayram gecesi” diye adlandırmışlardır. “Bayram” ın aslı “eyyam” olup “gün, günler” anlamındadır. Buradaki anlamı “geceleyen kabir ziyaret edilecek gün” demektir. İşte bugün Uygurlar aile boyu kabristanlığa çıkıp ölenlerin toprağının başına toplanıp dua-tilavet etmişlerdir. Bu faaliyeti önemli, diye bildiğinden herhangi bir uzak yerdeki kişiler de ata-babalarının gömüldüğü kabristanlığa varıp ağlayıp-sızlayıp dua-tilavetten sonra geri dönmüşlerdir. Bu durum günümüze kadar devam etmiştir.

Kabir ziyaretinin yine bir tür şekli kabri süpürmektir. Uygurlar süresiz hâlde kabristanlığa gidip ata-babalarının kabrinin etrafını süpürüp temizleyip su döküp temizlemenin dışında yine biz yukarıda dile getirilen kabir ziyaretinin olduğu özel günlerde de kabirleri süpürürlerdi. Bu atalar ruhuna yapılan saygı ve selamın büyük ifadelerinden biri diye görülmektedir.

Uygurlar ister kabri ziyaret etmeye gitsin ister kabri süpürmek için gitsin, eli boş gitmemiştir. Âdette bir iki avuç pirinç, buğday alıp onu kabrin üzerine saçmaktadırlar. Bunu kuşlar toplayıp yese ölene sevap olur, diye düşünmüşlerdir. Bayram gecesi alınan nesnelere daha fazla çoğalıp her bir aile üyesi çörek, kuymak, ekmek gibi şeyleri alıp kabir başında ağlayıp-sızladıktan sonra oradaki dilenci-saillere veya başkalarına vekaleten ölen kişi için dua-tilavet eden mollalara dağıtıp verirlerdi. Artırıp eve getirmemeye dikkat ederlerdi.

Hâlk içinde kabir ziyareti faaliyetinin daha büyük hacimde gizli görünümüne sahip olan şekli mezarları ziyaret etmek olup her mezarı ziyaret ettiği müeyyen bir zaman olurdu. Bundan başka istediği vakitte de ziyaret edebilirdi. Şincan’daki pek çok mezarda hatta aylarca yıllarca yatıp kalkıp dua-tilavet eden hacet dileyen kişiler olurdu. Bu mezarlardaki ölenler dirilerin doğrudan akrabaları olsa da ancak onlar önceki devirlerdeki kahramanlar, şehitler, pir, hocalar olduğundan hâlk onları hatırlayıp ziyaret etmiştir. Bu atalar ruhuna tapınmanın Uygurlardaki üst şeklidir.

İslam dininde erkeklerin ve evlatlarından kızlarının tapınmasını amaç edinmediği kabirleri ziyaret etmesi doğru, diye görülse de ancak kadınların kabri ziyaret etmesi erkeklerin de atalara tapınma karakterini alan kabir ziyareti kesin olarak yasaklanmıştır. Bunun için işte bu tür aykırı görüşe dayanarak pek çok Uygur kadınının kabir başına çıkması yasak edilmiştir. Eğer ziyaret etmesi gerekirse kabristanlık dışında durup dua edip dönmüşlerdir. Rivayetlere temellendirildiğinde kadınlar kabristanlığa girerse ruhlara o kadın çıplak hâlde görünür ve onlar o kadına gözükmemiş. Bu kabri ziyarete dair bir yasaktır. Yine biri, tarihten beri mezar tavaf etmekle onu tavaf etmemek arasında nispeten keskin aykırılığın meydana gelmesidir. Ordoksal İslam akidesi (geleneksel İslam inancı) boyunca insanı yüceltip ona tapınma konusu yapmayı, ölenleri büyük kabre veya kabri üzerine mescit, mezar yapıp tavaf etmeyi son derece büyük günah, Allah'a şirk koşmak olarak görüp bu kesinlikle yasaklanmıştır. Bunun için Ortodoksal İslam taraftarları asırlardan beri çeşitli mezarlar yanında durup insanların böyle yerlere gelmemesi, günahkâr olmamasını tavsiye edip hatta sırası geldiğinde sert aletleri kullanıp tavafçıları kovalayıp kaçırmışlardır. Bugün böyle bir durum mevcut olsa da ancak insanların anlayışında mezara tapınmak ve tavaf etmenin din akidesine aykırı olduğu konusunda bilinçlenip hâlkın kendisi de böyle ziyaret ve tavaflardan vazgeçmiştir. Genel olarak ele alırsak, bu yöndeki yasaklar gittikçe artıp kabir ziyaretinden başka mezar tavaf etmek işleri yok olmakla karşı karşıyadır.

Uygurların defin ve ölüm-yitim âdetleri çok karmaşık bir süreçle karşılaşmıştır. Uygur ölüm-yitim âdetlerinin biz izine düştük, desekte bu İslam dininden sonraki işlere aittir. Biz toprağa defnetmeyi genellikle gerçekleştirilmediği devirlerdeki yasaklı âdetlerin hepsini bilmeye kadir değiliz. İslam dininden sonraki ölüm ve defin âdetleri içinde biz bundan önceki devirlerdeki ölüm-defin âdetlerinin izlerini görebiliriz. Bu önceye ait durumlardır. Günümüzdeki durum ise tıpkı yukarıda mülâhaza edip gösterip değindiğimiz gibidir. Ölüm-yitim âdetleri bütün örf-âdetler içinde nispeten bikinme olduğundan bu yöndeki yasaklı hadiseler ve görüşlerde çok değişim olmamıştır. Yalnız şehirleşen Uygurların ölüm-yitim âdetlerinde az-çok değişimler yüz vermiştir. Ancak bu asıl bir taraf değildir. Asıl taraf ise yukarıdaki kaideler korunur hâlde bütün ölüm-yitim âdetlerinin basitlik, kolaylığına bakarak karşılaşılmamasından ibarettir.

5.2.15. Nezir-Çırağ ile İlgili Yasaklar

Nezir, insan medeniyetinde çok uzak tarihe sahip olup o insanları ilah, cin-ruhlar ve atalar ruhu gibi tabiat dışı güçlere yapılan hediye -armağan vermek, böylelikle onları razı etmek, onlardan medet ve yardım dilemek, onlardan gelecek ziyan-zahmeti engellemek faaliyetidir. İnsan toplumunda nezir konuları son derece fazladır. Bütün insan, hayvan, diğer maddi nesnelere ve yiyecekler sürekli olarak nezir için kullanılmıştır. Dünyadaki ilkel dinlerden günümüzdeki yapay dinlere kadar hepsinde nezir üst yere konulmuş olup nezir kişilerin İlah'a saygısı, ihlas sahibi olmayı, sadakatini bildiren faaliyete dönüşmüştür.

Uygurların tarihine bakacak olursak tıpkı buna benzer durumları görebiliriz. Uygurlarda eski devirlerde kendilerinin "Tanrı" diye gördüğü tabiat cisimleri, ruhlara, cin-kötü ruhlara nezir yaptığı âdetleri vardır. Bu konuda Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te Uygurların nezir âdeti hakkında iki söylentiye dile getirip şöyle demiştir: "Yağış: Kurbanlık. Yani İslamdan önceki Türklerin bir işin vuk'u bulması veya Tanrı'ya yakınlığını bildirmek amacıyla putlara adayıp kestiği kurbanlığı.", "Yuğ: Nezir. Ölü gömüldükten sonra üç güne kadar veya yedi güne kadar verilen aş.", "Yuğladı: Nezir yaptı. O ölüye nezir yaptı. Bu Türklerin âdetidir."²⁴⁰ Buradan şöyle birkaç meseleyi bilmek mümkündür: Biri, eski Uygur gibi Türkî kavimlerde ölüye verilen nezir "yuğ" diye, Tanrı için yapılan nezir "yağış" diye ayrılmaktadır. Yine biri, eski Uygur gibi Türkî kavimlerde Tanrı veya put için yapılan nezir varlığının canlı hayvan olması, insan öldükten sonra verilen nezirin ise aş-yemek olduğu söylenilmektedir. Üçüncü taraftan, ölen kişiye üç nezir ve yedi nezir vermenin çok uzun geçmişi olan bir iş olduğu kaydedilmektedir. Gerçekten, günümüzdeki Uygurlarda da Tanrı (Allah) için hayvanı kesmiş ve bu İslamî terime göre "kurbanlık" denilmiştir. Atalar için verildiğini âdetteki yemek (bazen hayvan da kesilir) ten ibarettir. Burada denilmek istenen dar anlamdaki "nezir" dir. Cin-şeytanlar, ruhlar için verilene "nezir" veya "kurbanlık" denilmemektedir. Böyle bir nezirin çoğunlukla sabit bir ismi olmaz, duruma göre farklı sözler ile adlandırılmıştır.

Günümüze kadar Uygurların nezir faaliyetleri aşağıdaki daireleri kendi içine almaktadır: (1) Ölen kişi için verilen üç nezir (üç günlük nezir), yedi nezir (yedi günlük

²⁴⁰ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay neşri, Uygurca, III. Cilt. 1, 195, 422. sayfalar.

nezir), kırk nezir (kırkıncı gündeki nezir), yıl neziri (üç yüz atmış gün dolduğunda verilen nezir). Ayrı yerlerde ölen kişi için yukarıdaki nezirlerden hariç verilen sipare (beş nezir), yirmi neziri ve yüz neziri gibileri de vardır; (2) Tanrı (Allah) için Kurban Bayramı günü kesilen hayvan ve Allah yolunda verilen başka nezirler; (3) Su dileme, yağmur dilemek için kabristanlarda, geniş avlularda geçirilen “zara hetme”²⁴¹ diye adlandırılan nezir; (4) sefer esenliği, toplumun saygısı sebebiyle verilen nezir; (5) cin ve ruhlar için verilen “arık yemeği”, “yağ kokutma” gibi nezirlerdir. Bunlar içerisinde ölen kişi için yani atalar ruhuna adanıp verilen nezir hâlk içerisinde hem çok hem de geniş şekilde yayılmış olup bu nezirin temel kısmını oluşturmaktadır. Böyle bir nezirin zamanı süreli ölen kişinin öldüğü zamana bakarak yapılmaktadır. “Kurbanlık” tıpkı yukarıda söylenildiği gibi İlah için verilen nezir olup İslam dinindeki kurbanlık hicri yıl boyunca on ikinci ay (zilhicce ayı) nın onuncu günü, yani Kurban Bayramı gününde yapılması belirtilen sabit bir zamanı olan nezirdir. Zara hetme ve sefer neziri gibileri yine Tanrı için verilen nezirler olarak sayılmıştır. Cin-ruhlar için verilen nezirler son derece sistemsiz ve küçük dairesel, nezir küçük kaplara konulan aş veya yağdan çıkan tütsü olup bunun İslamiyetten önce böyle olup olmadığı belirsizdir. İslam dininde cin-ruhlara nezir yapmak küfür, ölen kişiye nezir yapmak bid’at diye bakıldığından cin-şeytanlara yapılan nezir hâlk kültüründeki hurafe terkibe, hücum konusu ve belli manadaki büyücülüğün terkibî kısmına dönüşmüştür. Bunun için böyle nezirlere “nezir” de denilemezdi. Günümüzde böyle nezirler ciddi şekilde yok olmakla karşı karşıyadır. Aşağıda Uygurların nezir-çırağ işlerindeki bazı yasaklı âdetlerini kısaca dile getirip geçtik.

Nezir Yapan Kişiler Bakımından: Önceki devirlerde Uygurların ataları ister küçük hacimde olsun ister büyük hacimde olsun süreli veya süresiz nezir gerçekleştirmişlerdir. Bütün hakanlar kendilerini Tanrı’nın oğlu, diye adlandırdığından onlar Gök Tanrı ve yer-su tanrılarına büyük ölçüde nezir ve kurbanlık yapmanın dışında, ata-babalarının ruhuna da nezir-çırağ gerçekleştirirdi. Bu konuda «Veyname.Telilar Tezkiresi» nde açık hatırlatmalar vardır. Eski Uygurların ataları arasında kamlar özel nezir-çırağ işlerini de gerçekleştirmişlerdir. Onlar devlet veya kabiledaki tedavi etme, falcılık, yıldızcılık, büyücülüğü elinde tutmaktan başka büyük büyük nezir kurbanlık işlerini de kendi elinde tutmuştur. Her bir süniy dinlerde inanıldığı devirlerde nezire-çırağ işlerini çoğunlukla o dinler rehberliğinde üzerine almıştır. İslam dininden sonraki Uygurlarda nezire-çırağ işlerini

²⁴¹ Mezarda okunan Kuran.

hem dinî erbaplar, yurt büyükleri yapmışlardır. Ancak âdetteki kurbanlık ve ölüm nezirlerini her aile kendi başına idare ederken, cin-ervahlara yapılan neziri esasen kadınlar elinde tutmuştur. Erkeklerin böyle sihri görünüm alan faaliyete katılmasından yasak tutulması bize en eski kam ve şamanların kadınların olabileceği gibi bir durumu hatırlatmaktadır.

Hangi türdeki nezir olursa olsun Uygurlar âdet gören kadınlar ve cünüp kişilerin nezir işlerine katılmasını yasaklamıştır. Bayram akşamındaki nezireye âdet gören kadınlar katılamazdı. Hatta hamile kadınların bu türdeki müşterek nezir-çırağ işlerine katılması yasak edilmiştir. Buradaki özel bir durum şu ki kurbanlık yapılan herhangi bir hayvanı kadınların kesmesi yasak edilmiştir. Eğer kocası veya erkek evladı olmayan kadınlar kurban kesecek olursa başka erkeklere kurban kestirirdi. Elbette kadınların kestiği hayvanın etinde şüphe var, diye düşünüldüğü yerlerde onlar kesilen hayvanın İlah için yapılan nezireye uygun olması mümkün olmayan iş olup sayılmıştır.

Uygurlar her türdeki neziri yaparken insan seçip çağırılmaktan yasak edilmiştir. Mümkün olduğu kadar yaşlı-genç, erkek-kadın, zengin-fakirleri aynı şekilde çağırılmışlardır. Günümüzdeki dönüşümle birlikte İslam dinindeki “Nezir, yoksulların hakkıdır.” diyen inanca dayanarak zenginler veya kendi hâyâtını sağlayabilen kişileri nezire çağırırsa da istemeyen veya gitse de nezire yemeğini yemeyen durumlar meydana gelmektedir. Uygurlar neziri ciddi, gösterişli iş, kutsal faaliyet diye gördüğünden nezire katılanlar ananeye aykırı hâlde kırmızı, sarı, yeşil veya alaca renkteki giysileri nezire giyip gitmekten, baş giysilerini giymeyerek nezire katılmaktan yasak etmişlerdir. Herkes mümkün olduğunca baş giyimini, düz renkteki giysilerini giyip gitmektedir.

Nezir Yeri Bakımından: Uygurlar eskiden itibaren kabristanlıklarda, bozkırlarda, ev içerisinde, mezarlarda nezir yapmışlardır. Nezir yeri insanlar ile ilah, ruhlar ve cin-kötü ruhlarla alaka kurulan yer olduğundan kutsal, diye görülmüştür. Günümüzdeki Uygurların İslamiyetten sonra sabit nezir-çırağ yerleri işte bu yukarıdaki yerlerdir. Uygurlar hangi neziriye kazan asıp cemaate yemek vereceği zaman, nezir yemeği yapılacak ocağı temiz yer açarak yapardı. Âdette kirli yerlere (mesela, ağıl ve hacethanenin yanı) ocak yapmamışlardır. Bunun için her bir ailenin avlusunda nispeten sabit olan nezir ocağı yapılan yer olmaktadır. Bir evde ölüm olduğunda, ölen kişi için üç, yedi, kırk ve üç yüz atmış günlük nezirler verildiğinde her defa kullanılan ocak şu gün yıkılır. Sonraki nezir için ocak tekrardan yapılırdı. Ocağı kırıp bırakırsa o evde yine başka bir kişi ölüp gider, diye düşünülüp ocağı gizleyip koymaktan yasak etmişlerdir. Ocak yeri doldurulduktan sonra yine bu yerin

gelecekte kullanılacağı dikkate alınarak ve nezirinin ulu bir iş olmasına itibar edilerek böyle yerlerde büyük-küçük abdest yapmaktan, kirli su ve bulaşık suyu dökmekten sakınmışlardır. Kısaca, böyle yapmaktaki amaç nezir yerinin görkemli görünümünü koruyup nezirinin ciddi hâlde yapılmasını sağlamaktan ibarettir.

Nezir Nesneleri Bakımından: Nezir ilah, ruh ve cin-kötü ruhlara hediye edilen şeydir. Nezir her zaman nezir objelerinden faydalanılan şey, diye de düşünülmektedir. Bundan başka o insanların İlah'a ihlas sahibi olduğu, atalar ruhuna olan ihlaslı olduğunun ifadesidir. Cin-kötü ruhlara nispeten nezir onların getireceği bela-afetlerin geri dönmesini talep eden hareketlerde yapılan şeydir. Ancak ezelden beri insanlar nezir nesnelерinin özünü nezir konusu olarak kullanmak, diye düşünmeyip onlar kullandığı şeylerin tam olarak bu eşyaların ruhu-kokusu diye de düşünmüştür. Mesela, kurbanlık yapılan hayvanların etini nezir yapanlar kendileri tüketmişlerdir. Nezir yemeğini de nezir yapanlar kendileri tüketmişlerdir. Yağ kokuttuğunda kızgın yağı insanlar kullanmıştır. Burada İlah'a ulaşan kan, ruha ulaşan dua-tilavet, ihlas, tütsü veya kokudan ibarettir.

İnsan toplumunda genellikle insanlar kendileri yiyip içtikleri et, yemekler, meyve, rakı, yağ gibi şeyler nezir nesneleri niteliğinde kullanılmıştır. Ancak, her bir hâlk kendisi yemediği şeyleri hiçbir zaman nezir konusu niteliğinde kullanmamıştır. Nezir nesnelерinin kullanılma yöntemleri her türlü olup ilkel devirlerde nezir nesneleri İlah diye görülen ağaçlar, taşlara asılıp bırakılan, dağlara, mağaralara koyulup bırakılan; totem hayvanlarına hediye edilen, kıyı-kenar yerlere koyulup bırakılan durumlar olmuştur. Bunların dışında, sonraki devirlerde ölen kişi için adanılan nezir nesnelерini cesetle birlikte gömmek, birlikte yakmak çok geniş ölçüde mevcuttur. İşte bu noktadan biz bütün birlikte defnetme nesnelерini nezir nesnesi, diye görebiliriz. Nezir nesneleri içerisinde en temel ve İlah'la ilişkili, diye görülen nezir nesneleri insan ve hayvandır. İnsan kurban etmek (human sacrifice) insanı öldürüp İlah'a nezir yapılan iş olup böyle bir âdet eski devirlerde bazı hâlkler arasında çok geniş şekilde zirveye ulaşmıştır. Mesela, eski Aztek (Hindistanlıların bir kolu) kabileleri kendi Tanrı'larının gazabından kurtulmak için bir defada seksen bin esiri kurban etmişlerdir. Bu tür âdet yine Afrika'daki bazı bedevî kabilelerde, aynı şekilde Roma tarihinde geçmektedir. Uygurlarda insan kurban etmek hakkında bir materyal yoktur. Bundan dolayı bu konuda bir şey diyemiyoruz. Ancak hayvan kurban etmek Tanrı'ya nezir vermek Uygurlarda ezelden beri son derece sevilen ve geniş kullanılıp gelen bir âdettir. Atı kurban etmek, Uygur gibi Türkî milletlerde en iyi nezir olup hayvan kesip İlah'ı razı etmek hatta

sonraki devirlerde İslam dinî tarafından da müeyyenleştirilmiştir. İslam dininde Müslümanlar da kurban kesmeye farz niteliği yüklenmiştir. Bundan sonra Uygurların hayvan kurban etme ananesi tarhî bir istikrara sahip âdet niteliğinde günümüze kadar devam etmiştir.

Nezir nesneleri hakkında Uygurlarda aşağıdaki gibi bir dizi yasaklı âdetler vardır. Uygurlar Kurban Bayramı sürecinde atı kurban etmemiştir. Yani at kalın tırnaklı olması vasfıyla onun etini yemek uygun olmaz, ancak savaşta gösterdiği yararı sebebiyle onun etini yemek doğru, diye düşünülmektedir. Böyle olduğunda “tepme helal” yapılan (akla yakınlığıyla helâl, diye sayılan) atı kurban etmek Allah için yararlı olmaz, diye düşünülüp atı kurban etmek yasak edilmiştir. Uygurlar kurban olarak daha çok koyun, inek ve deve kullanmıştır. Bu bakımdan yine doğum yaşına ulaşmamış dişi koyun, kulağı olmayan koyun ve kulağı kesilip işaretlenen koyun, boynuzu kırık koç, köpek kuyruklu koyun, altı ayı dolmayan erkek kuzu, on ayı dolmayan buzağı, an ayı dolmayan köşek (deve yavrusu), kör, aksak hayvan ve hamile kuzulu koyun gibilerini kurban etmekten yasak etmişlerdir. Koyun renginin yine beyaz veya boz olması istenmiştir. Kara renkli koyunu kurban etmek yararlı olmaz, diye düşünülmektedir. Bunlardan görülüyordu ki, İlah için kurbanlık yapılan hayvan asıl yaratılışındaki şeklini koruması, sağlam olması zorunludur.

Uygurlar Kurban Bayramı’nda ölçüsünün yettiğine göre kurban kesmektedir. Koyun, inek kurban etmeye yaşı yetmeyenler tavuk kesip kan akıtmıştır. Burada kurbanlığın İlah’a ulaşan kısmı o hayvandan akan kan olup işte bu anlamdan söylersek pazardan hazır satılan et kurbanlık olmazdı. Uygurlar kurban keserken kesilen hayvanı o ailedekiler paylaşırdı. Başka kişilerin teslim etmesi yasak edilmiştir. Çünkü böyle yaparsa sevap bölünür, diye düşünülmüştür. Kurbanlık hayvan kesildikten sonra onu soyup, etini parçalarken; kemiklerini kesip parçalamak yasak edilmiştir. Bundan dolayı insanlar her zaman eti parçalarken kemiklerini baltayla kesmez birleşim yerlerinden ayırmaktadır. Eğer böyle yapmazsa o hayvan ahirette dirilmezmiş.

Uygurlar hangi neziri yaparsa yapsın genellikle “haram yol” ile bulunan hayvandan nezir yapmak yasaklanmıştır. Haram yol ile bulunan mal-mülk dediği; çalınan, yağma edilen, faizle elde edilen, haram şeyler satıp alınan, kişilerin hakkının karıştığı mal-mülkü veya parayı belirtmektedir. Âdette İlah’a temiz mal ile nezir vermek gerek, diye görürlerdi. Uygurlar nezir yemeğini ulu bilip artan kısmını dökmez, onu yetim-esirlere dağıtıp vermişlerdir. İnsanlar da nezir yemeğini artırıp bırakmamaya gayret etmiştir. Nezir yapılan

yemeğin farklı olması, hangi mal-mülkten yapıldığına şüphe getirmezdi. Hâlk arasındaki bir âdette, ölüm nezirisi yapıldığında o ailedeki büyüklerden birinin nezir yemeğini yemesi yasak edilmiştir. Uygurlar yine herhangi bir kişinin nezir verme bahanesiyle hayvan kesmesini kötü görmüştür. Nezirin hâlis (kasıtsız, Tanrı için olması) olması istenmiştir. Uygurlar nezirde kullanılan nesnelere gelindiğinde çok çeşitsizlik yapılmazdı. Bundan başka yine nezire veya kurbanlık için adanan şeyleri, hayvan-malı satmaz, başkalarına vermemişlerdir. Eğer ölüp kalacak olursa derhâl başkasını yenileyip kurbanlık için adanmışlardır. Belli hayvanı kurban için adayıp bakmak eski Uygurlarda da var olan bir iş olup bu konuda Kaşgarlı Mahmut «Divanu Lügâti't-Türk» te şöyle bir malumat vermiştir: “İdhuk: Kutlu ve mübarek şey, sırlı nesne. Ona gönüllü olarak bırakılıp verilen mal ‘idhuk’ denilirdi. Ona yük yüklenmez, onun sütü sağılmaz, yünü kırılmazdı. Sahibi onu bir nersige atap saklardı.”²⁴² Burada denilen “belli nesne” tabiki ilahi amaçlar için kullanılacak olan kurbanlığı göstermektedir.

Uygurlar Tanrı veya ölen kişinin ruhu için olmayan herhangi bir nezire şüphe ile bakmıştır. Burada demek istenilen anlam, insanlar başka amaçlar ile nezir yapmaktan yasak edilmiş, demektir. Ölen kişi için yapılan birkaç neziri yaparken eğer vefat eden kişinin çok evladı varsa, o çocuklarının her birinin evinde ayrı ayrı nezir gerçekleştirilmesi iyi sayılmamıştır. Yalnız ölen kişinin evinde nezir yapılması durus olur, diye görülmüştür. Allah yolunda yapılan nezir ve kurbanlık müstakil ailesi olan kişilerin yaptığı iş olup bunun ölçüsü daha büyük olurdu. Nezir gününde erkekler sabahleyin grup grup nezir gerçekleştirilecek eve gelip nezir yemeği yiyip dua-tilavet edip geri dönerdi. Erkekler tamamıyla uzaklaştıktan sonra öyle kadınlar ağırlandı. Nezir faaliyetinde cins, tarz, edep-ahlak, din akidesi bakımından tertipler ve durumlar âdette bakıldığında birkaç derece yükselmektedir. Bu hâlkın neziriye önem ile baktığını anlatmaktadır.

Uygurların nezir-çırağ faaliyetindeki yasaklı âdetleri biz yukarıda dile getirsek de onlar kadar çok değildir. Uygurların nezir-çırağ âdetine İslamiyet sınır-hudut koyup ikiye ayırmıştır. İslamiyetten önceki Uygurlar atalarının tapındığı ilahları, kutsal bildiği şeyi, nesnelere çok olduğundan onların şerefine gerçekleştirilen nezirler de çok olmuştur. Ancak bu “ilah” ların unutulmasıyla onlara verilen nezirler de yok olmakla karşı karşıya kalmış ve yok olmuştur. Ölen kişiye nezir vermek İslam dininde teşebbüs edilen bir iş olsa da ancak,

²⁴² Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay neşri, Uygurca, I. Cilt, 89. sayfa.

Uygurlar önceden ölen kişilere nezir verdiği ananelerini devamlı olarak korumuştur. Yakın zamanlarda bilgilerin tazelenmesiyle birlikte pek çok kişi ölen kişi için verilen neziri desteklemez olmuştur. Bununla nezire olan tutum azalmış insanlar ona dikkat etmeyerek vazgeçmekle karşı karşıya kalıp biçimlenmiştir. Bu dönem değişiminin nezir-çırağ işlerine getirdiği derin etkidir. Böyle olduğunda bizim bu sahadaki yasaklı âdetleri daha fazla toplamaya gücümüz yetmedi. Nezir-çırağ kendisinin ilah ve ruhlara verdiği hediye olsa da ancak o yine belli derecede kötülükten korunmak, uğursuzluğu engellemek veya onu sona erdirmek rolüne sahiptir. Bu bakımdan o saf pasif hâldeki inanç ve faaliyette değil, belki aktif hâldeki hareket (Tanrı'yı ruhu etkilemenin, onların rahmetini elde etmenin, onların ortaya çıkarması mümkün olan kötülüklerinden korunma davranışı) dır. Bunun için nezir-çırağları belli derecede yasaklara aykırı yapmaktan ortaya çıkacak kötülüğü sona erdirmek veya kötü sonucu engellemek yöntemi, diye söylemek mümkündür.

5.3. Tabiat Varlıkları ve Olayları ile İlgili Yasaklar

Aslına bakarsak yasak, insanların kendi kendinî sınırlaması veya kendindeki anormal alametlere gösterdiği dikkat etme tutumu ve davranışıdır. Bu anlamda ele aldığımızda herhangi bir yasak insanların kendisi ile ilişkili olmaktadır. Ancak böyle söylemiş olmak yalnız insan ve yasaklar ile ilgili olur demeyi işaret etmemektedir. Belki dünyadaki bütün varlıklarda görülen anormal (eksik denildiğinde insanın nazarında anormal) olaylar, değişimler de yasakların ortaya çıkış kaynağı oluşturmaktadır. Aşağıda Uygurların hâyâtını devam ettirdiği sürece kullandığı çeşitli şeylerle ilgili yasak âdetlerini gerçek örneklerle inceledik.

5.3.1. Hayvanlar ile İlgili Yasaklar

Hayvanlar tabiat dünyasındaki insan dışındaki en canlı ve aktif varlıklardır. Hayvanlar insanların hâyâtına her türlü korkunç şeyleri ve tehlikeleri getirmekten başka yine insanlar hayvanlardan pek çok çıkar sağlar, onları kullanmış, faydalanmışlardır. Kısaca hayvanlar olmasa doğanın hâli tasavvur edilemezdi. Böyle olduğunda, eski devirlerden itibaren insanlar hayvanlara istikrarlı hâlde tapınma tutumunu göstermişlerdir. İlkel devirlerdeki hayvan totemlerine tapınmak sabit olarak yerleşip çiftçilik yapılan tarım devrinden itibaren

hayvanların gizli gücüne, haber verme gücüne inanmayla yer değiştirmiştir. Ev hayvanları veya yabanî hayvanlar onların gerçek hâyâтта getirdiği fayda-zarara bakarak değil, yine insanın onlara gösterdiği korku tutumu, yönelme hâline bakarak iyi veya kötü, diye ayırmasından başka onlarda gördüğü anormal hadiseler, hâlleri mesaj tarzında düşünülüp böyle anormalliklerden aktif yöntemle yok etme zorunluluğu meydana gelmiştir. Böyle inançlar hâlk kültüründe hâlk inancı, hâlk itikatı şeklinde mevcut olup hâyâtın her bir sahasında ifade edilmiştir.

5.3.1.1. Kuşlar ile İlgili Yasaklar

5.3.1.1.1. Ev kuşları ile ilgili yasaklar

Uçan kanatlılar içerisinde tavuk, ördek, kaz gibi insanların eski zamanlardan beri alıştırdığı ve ailelerin bakıp etinden, yumurtasından faydalandığı hayvanlardır. Onların insanların hâyâtı ile sıkı ilişki hâlinde olduğundan hâlk içindeki bazı yasaklar işte bunlarla bağlantılı olarak meydana gelmiştir.

Uygurlar kendi yaşadıkları yerin iklim koşullarına dayanarak tavuğu çok beslemiştir. Tavuk eski Uygur dilinde “takagu” diye adlandırılmış olup Uygurların ananevi hayvan takvimindeki devreden on iki yılın onuncusu “tavuk” un adı ile adlandırılmıştır. Tavuk yine eski Şaman büyücülüğünde daima kullanılan nezire nesnesi olup o cin-kötü ruhları kovalamak için de kullanılmıştır. Sihri faaliyetlerde kara tavuğu kurban etmek, tavuk yumurtasını aşk büyüünde kullanmak günümüze kadar Uygurlar arasında devam ettirilen bir âdettir. Uygurlar yine tavuğun çağırmasına dayanarak özellikle horozu “şafak elçisi” diye görmüşlerdir. İslam dininde horozun şafaktan haber verme rolü belirtilmiş olup bu görüş etkisinde Uygurlar horozu da çok saygı göstermiştir. Ona hakaret etmek yasak edilmiştir. Horozun seherde ötmesi normal bir iş olsa da eğer o vakitsiz öterse, iyiliğe yorumlanmazdı. Mesela, Uygurlar akşam vaktinde (alaca karanlık ve onun sonrasındaki zaman) horoz öterse bunu kötülüğün haberi, diye görüp yasak etmişler hem de horozu hemen tutup bıçağın arka tarafıyla onun boğazına birkaç defa sürüp bırakmıştır. Böyle yapmak “Sen vakitsiz öttün, yine böyle yaparsan öldürürüm.” demek manasını bildirmekle birlikte onun getireceği kötülüğü sona erdirmenin çaresi olarak sayılmaktadır. Tavuğun yumurtladıktan sonra vak vak etmesi, bağırması normal bir olaydır. Ancak onun horozu taklit edip ötmesi hâlkın

nazarında çok büyük bir kötülüğün habercisi olmuştur. Uygurlar hangi zamanda olursa olsun tavuk horozu taklit edip öterse, o evin sahibine bela-kaza gelir, diye düşünüp bu tavuğu derhâl öldürüp atardı. Böyle bir tavuğu öldürmek onun getireceği bela-kazayı geri çevirmenin tek çaresi, diye sayılmıştır.

Hâlk inancında tavuk ırıklık hayvandır. Böyle olduğundan Uygurlar tavuğa su serpmekten yasak etmiştir. Yine geceleyin tavuk görürse “tah-kış” deyip kovalamaktan yasak etmiştir. Söylediklerine göre cin-kötü ruhlar geceleyin tavuk görünümüne girebilirlerdi. Eğer o tavuk cin olursa “tah-kış” diyen kişiye zarar-zıyan getirmiş. Aslında tavuğun geceleyin her tarafta gezip yürümesi mümkün değildir. O karanlığın düşmesi ile tünekleyip uyur. Bu tipik “akşam namazı kargısı”²⁴³ dır. Uygurlar yine tavuğa arpa vermemiştir. Böyle yapılmazsa tavuk felç olur, diye düşünmüşlerdir. Aslında bunlar gerçek manadaki yasaklar değil, sadece tecrübevi bilgi esasında yürütülen yasaklamalardır. Uygur köylerinde tavuk kümese hapsedilip bakılmamaktadır. Şöyle bilinir, tavukların evden başka yerde hapsedilip bırakılması daima kötü görülmüştür. Hâlk arasında tavuğun yumurtasını çalmak kötüdür, diye söz vardır. Eğer tavuğun yumurtasını çalarlarsa, çalan kişinin başında münek²⁴⁴ çıkarmış veya diğer alemde (ahirette) çaldığı yumurtayı ağzından yumurtlamaya mecbur edilirmiş. “Başına münek çıkar.” dediği benzerlik kuralı esasında ortaya konulan bir neticedir. Sonrası mübalağa olup hırsızlığa karşı durma teşebbüsünün sonucudur.

5.3.1.1.2. Yabani kuşlar ile ilgili yasaklar

Yine böyle bir grup kuşlar da var ki onlar Uygurların manevi yaşamında büyük yer tutmuş, Uygurlar onları koruyup çeşitli amaçlar için faydalanmıştır. Kırlangıç mevsim kuşu olup Uygur yurtlarına yaz mevsiminde kırlangıç çok gelir hem de insanların balkonlarında, ev içerisinde yuva yapıp yavrulardı. Uygurlar kırlangıcı insana fayda getiren kuş, diye görüp onu öldürmezdi. Evlere yuva yaptırmayıp kovalamaktan da yasak tutmuşlardır. Uygurlar kırlangıç yuva yaptığı eve kut getirir, diye düşünse de ancak bazı yerlerdeki Uygurların görüşüne göre Uygurlar kırlangıcın evin hangi yerine yuva yaptığına bakarak bunu farklı

²⁴³ Gece körlüğü.

²⁴⁴ ?

şekillerde anlamışlardır. Mesela, Yarkent ve Hoten'deki Uygurların görüşüne göre kırlangıç evin iç tarafına yuva yaparsa o ev zengin olurdu. Ancak kırlangıç eşik başına yuva yaparsa o ev yoksullaşır, diye yorumlamışlardır. Bundan dolayı kırlangıcın evin iç tarafına yuva yapmasına istemişlerdir. Uygurların görüşüne göre yılan möçelinde insan olan eve kırlangıç yuva yapmamıştır. Bu görüş çok uzak tarihe sahip olup «Kısasü'l-Enbiyâ» da yazıldığına göre Hz. Nuh peygamber tufan afetinde büyük bir gemi yapıp İlah'ın varlığına ve birliğine iman getiren kişileri bu gemiye alıp su üstünde çıkarıp götüreceği zaman domuzun burnundan düşen iki fare gemiyi delmiş. Bununla birlikte gemiye su girmeye başlamış. O vakit Hz. Nuh peygamber deliği kapatmaya birini aradığında yılan ortaya çıkıp yiyecek almak şartı ile deliğe sarılıp deliği kapatmış. Tufan belası sona erdikten sonra yılan Hz. Nuh peygamberden istediği yiyecekleri vermesini söylemiş. Hz. Nuh peygamber arıyı (yine bir rivayette sivrisinek) dünyadaki canlılar içinde eti en tatlı olanı öğrenmesi için göndermiş. Arı bütün canlıları bir defa sokup kanına bakıp gördükten sonra sonunda insan etinin hepsinden tatlı olduğunu öğrenip bu haberi Hz. Nuh peygambere söyleyeceği sırada kırlangıçla karşılaşmış, ona durumu söylemiştir. Bundan dolayı kırlangıç arının dilini gagalayıp kesip kekeç bırakmış ve böylece Hz. Nuh peygamberin yanına varıp kekeç olan arıya vekaleten dünyadaki bütün canlılar içinde kurbağanın etinin tatlı olduğunu söylemiş. Sonuç olarak yılan kurbağa etini yemek nasip olmuş, insan ise yılanın yemeği olmaktan kurtulmuş. Kırlangıç işte bu hizmeti üzerinden saygın olmuş insanların evinin içine yuva yapabilmıştır.²⁴⁵ Bu rivayet Uygur hâlkı arasında çok geniş şekilde yayılmış, bunun kaynağı İslam rivayetleri olsa da ancak örf-âdet, hâlk inançlarına ait beyanlar yine Uygurların yaşamından gelmektedir. Kırlangıcın yılan ylında insan olan eve yuva yapmaması hakkındaki inanış tam olarak kırlangıcın kendi evlerine yuva yapmasını istememesinin yine bir sebebidir.

Uygurlar yine hüthütü de sırlı bir kuş, diye görmektedir. İslamî kıssalara dayanarak geliştirilen Uygur rivayetlerinde de hüthütün Hz. Süleyman peygamberin hizmetinde olup ona bilikis atlı yarı insan yarı peri olarak bilinen, diye tasvir edilmiştir. Eski Uygurlarda da hüdhüdün tacı sihri faaliyetlerde kullanılmıştır. Hatta günümüze geldiğimizde bazı Uygurlar hüdhüdün tacını koparıp veya kesiverip onu bebek, çocuklarının şapkasına dikip bırakıp o çocukların gelecekte hukukçu, devletli, taçlı olmasını dilerlemişlerdir. Bu aslında

²⁴⁵ Nasıreddin Rabguzî: «Kısasü'l-Enbiyâ», Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 3. ay neşri, Uygurca, 53, 54. sayfalar.

“benzerlik prensibi” ne dayanan sihri görüşten başka bir şey değildir. Uygurlar hüthütü tutarsa eli titrek olup kalır, diye düşünüp etraftaki duvar kenarlarında yürüyen, övülen hüthütlere çıkılmaz, yuvasını dağıtmaktan yasak tutarlardı. Uygurlar hüthütün etini yememektedir.

Uygurlar yine turgay, kumru gibi kuşları da çok korumuşlardır. Onları öldürmekten, yemekten, yavrularını tutup oynamaktan yasak etmişlerdir. Onları tutmak, aynı şekilde elinin titremesi hastalığına sebep olur, diye yavrularını yasaklamıştır. Hâlk arasında yine kumru ve turgayın yumurtasına bakmaktan, tutmaktan ve bozmaktan yasak edilen âdet vardır. Böyle yaparsa o kişinin yüzüne çil düşmüş. Aslından turgay ve kumru yumurtalarının yüzünde pek çok kara leke vardır. Yukarıdaki görüşlerde karşılaşma prensibine göre yüzünde bu çillerin geçmesi düşüncesini temellendirmiştir. Buradaki yine bir amaç kuşları korumak olup yukarıdaki gibi yasaklar bu amacı gerçeğe taşımanın en iyi çözümü niteliğinde rol oynamaktadır.

Uygurlar yine başka herhangi bir kuşu öldürmekten, özellikle kuş yavrularını öldürmekten kesin olarak yasaklayıp, yavrularını “Böyle yaparsan anne-babandan önce yetim kalır, ahirette darlıkta kalırsın.” diye korkutup onlara zarar-zıyan verilmesini yasaklamıştır. Kısaca, kuşlar ile dost olup birlikte geçinmek Uygur hâlkının ananesinde dolaşan bir taraftır.

Uygurların kuşlar hakkında günümüze kadar devam edip gelen ırımlık âdetleri ve yasakları yukarıdakiler olup önceki devirlerde bunun daha çok ve fazla olması mümkündür. Yine kuş hakkındaki pek çok sırlı görüşleri biz hâlk rivayetleri içerisinde görebiliriz. Gerçekten, bütün hurafe âdetler ve görüşlere benzer, kuşlara ait hurafe görüşler de yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Ancak hâlkın estetik görüşü ile birleşip milletin maneviyatının bir kısmına dönüşen yukarıdaki gibi görüşleri bir yulıla süpürüp atmak mümkün olmadığı gibi böyle yapmanın da hiçbir zorunluluğu yoktur. Bu tür görüşlerin daha eskide mevcut olması ve onlardaki belli derecedeki akla uygun faktörlerin kabul edilmesi hakkında yasaklı âdetlere karşı tutulan tutumumuzdur.

5.3.1.2. Dört Ayaklı Hayvanlar ile İlgili Yasaklar

5.3.1.2.1. Ev hayvanları ile ilgili yasaklar

Ev hayvanları esasen insanların alıştırdığı at, inek, koyun, keçi, köpek, kedi, katır gibi hayvanları belirtmektedir. İnsan hâyâtında ev hayvanlarının gücünden, etinden, deri ve yününden hem de gübresinden faydalanmıştır. Bazılarını eve koyup fare tutmak için kullanmışlardır. Kısaca, onlar yaşamın her bir sahasında kendi rollerini gerçekleştirmişlerdir. İnsanlar ev hayvanlarını bakıp çoğaltıp onlara özellikle dikkat etmiştir. Bundan ötürü onları korumak ve beslemek hakkında her milletin kendine has tecrübeleri olmasının dışında, eski devirlerden kalan hayvanı kutsal bilme görüşü üzerinden ortaya çıkan bir dizi yasaklar milletin örf-âdetleri içinde önemli yer tutmaktadır.

Uygurlar çok eski zamanlarda bazı hayvanları alıştırıp ev hayvanına dönüştürüp ve onlardan faydalanmışlardır. Bu hayvanlar içerisinde koyun, inek, eşek, katır, at, keçi ve deve aynı şekilde köpek ve kedi temel konumdaki hayvanlar olup gerçek hâyâta insanlar bu hayvanları kendilerine hizmet ettirmekten başka, onları pek çok faaliyet, şekillerini rivayetli görünümde tasvirleyip anlatmıştır. Bu hayvanlarla ilgili âdetlerin çoğu kısmı yasak şeklinde ifade edilmiş olup böyle yasakların bazısı gerçek amaçlar için bazısı bu hayvanları yüceltmek ile ilişkilidir. Yine bazısı bu hayvanlarda görülen anormal durumlara yönelik tutulan dikkat etme tutumudur.

Koyun, Uygurların hayvancılık ekonomisinde temel yer tutan hayvan olup Uygurlar koyunu iyi görmüş, değer vermiştir. Koyuna sakın, yumuşak özelliği sebebiyle saygıyla bakmışlardır. Uygurlarda koyunla ilgili şöyle bazı yasaklar vardır. Uygurlar koyunu tepmez, böyle yaparsa tepen kişinin ayağı aksak olur, diye yorumlamışlardır. Koyuna binmek, yününden çekmek, onu boğazlamak onun önünden geçmek yasak edilmiştir. Koyuna hakaret etmek ise çok kötü karşılanmıştır.

İnek, Uygurların yaşamında bütün çiftçilik işi ve yemek-içmek, deri-krom sanatının zarurî kaynağı olmuştur. İnek Uygurlarda dayanıklılığın örneği, ancak o bazen de aptallığın, budalalığın sembolüdür, diye düşünülmektedir. İnek ekin-temizlik işinde çok zorunlu olduğundan, Uygurlar ineğe ait şöyle yasak âdetleri şekillendirmişlerdir. Mesela, çift ineğe

vurursa, hakaret ederse, yaz mevisiminde ineğe yonca verirse, burnuna tivilga²⁴⁶ geçirilmeyen inek ile toprağı sürerse kötü olur, diye bakmaktan başka, “İneğin boynuzuna vurursa, toynağı uyuşur.” diyerek ineğin boynuzuna vurmak yasaklanmıştır. “İneğin boynuzuna vurursa, toynağı uyuşur.” diyen bu ibare hâlk arasında yine temsile dönüşmüş, o bir kişinin kendisi ile yakın ilişkideki kişi zarar-ziyana uğradığında, kendisinin de kaygılanacağına yönelik söylenmiştir. İnek yine eski Uygur efsanelerinde toprağı taraf eden canlı olup o bir boynuzundan yine bir boynuzuna yeri devrederken toprak sarsılmış.

Eşek ise çiftçilik işlerinde, ulaşım işlerinde çok kullanılan hayvan olup Uygurlar eşek etini yemezdi. Bunun için hâlk arasında “Eşeğin kendisi haram, gücü helâl.” diyen görüş vardır. Yine bir görüşte temellenen “Eşek sütü kırk çeşit hastalığa deva.” imiş. İşte bu görüş esasında bazı kişiler ağır hastalığa yakalandığında eşek sütünü içtiği işler önceki devirlerde kısmen mevcuttur. Uygurlar yine eşeğe ters binmekten kesin olarak yasak tutmuştur. Bu âdetin ortaya çıkması şöyledir: Önceki devirlerde İslamın şartlarına göre; zina yapan, hırsızlık yapan kişilerin yüzüne kara sürülüp öyle eşeğe ters bindirilip hâlka aleme teşhir ettirilip ibret edilirdi. Bu kişi için son derece büyük bir rezilliğin ifadesi olup eşeğe ters binmek işte bu tür durumla değişip anlaşıldığından bundan dolayı yasak edilmiştir. Aksu Uygurları arasında eşeğin bağırdığı yerden atlayıp geçmekten yeri çiğnemekten yasak edilen âdet vardır. İnsanlar böyle yeri kirli, pis diye görüp tükürüp gitmiştir. Bu eşeğin bağırmasını, aptallığa sembol yapan durumla denkliğe sahiptir.

Türkçe konuşan milletler içerisinde at en çok yüceltmeye layık olan, tanrısal görünüme sahip olan kutsal hayvandır. Dünyadaki diğer pek çok milletlerde de atı gizli özelliğe sahip, diye gören durum mevcuttur. At, hayvanlar içinde yeri hepsinden üstte hayvan olup onun rolü çok büyüktür. O ulaşım, çiftçilik ve yemek-içmekte çalıştırılmakla kalmaz, daha önemlisi eski zaman savaşları attan ayrı değildir. Türk hâlklerinin görüşüne göre at tıpkı insana benzer şekilde ruhu olan hayvan olup o düşünebilir, konuşabilir ve ağlayabilirdi. O sahibine baştan sona sadık olup sahibini tehlikelerden kurtarırdı. Özellikle beyaz at bu özelliklere kendisinde daha da fazla göstermiş, o ilahi at, diye görülmüştür. Eski Uygurların inancında at Tanrı’ya yağı yapılmaya en uygun gelen hayvan olup Gök Tanrı’ya yapılan yağıda özel at kurban edilmektedir. At yine birlikte defnetme nesnelere içinde en asil varlık sayılmıştır. Biz önceki sayfalarda at etini yemenin yasaklandığını, ancak haram

²⁴⁶ ?

edilmediğini dile getirdik. Bunun için Uygurlar âdetteki durumda atı öldürüp yememiştir. Yalnız en debdebeli yağı ve kurbanlarda atı kesmişlerdir. Mesela, Kumul bölgesindeki Uygurlar uzun süre yağmur yağmaz, ekinleri kuruyup gider dediği tehlikeli vakitlerde beyaz atı kurbanlık yapıp yağmur dilemesi, günümüze kadar devam edip gelmiştir. Ata binmek bakımından, Uygurlar iyi at veya iyi gördüğü atı kadınların binmesi için vermemiştir. Hâlk inanişinde, böyle yapılırsa kadınların piri atın piri ele geçirir veya atın piri aşağıda kalırmış. Aslında buradaki derin anlam bu değil, belki kadınları kirli diye görmek sebebiyle onların kutsal hayvan olan at üstüne binmesini yasaklamaktan ibaret bir tarafı da vardır. Uygurlar ata binerken ters binmekten yasak etmiştir. Elbette bu durum eşeğe ters binmemek yasağının manasına benzememektedir. Yine ata bindiğinde atın sağ yanından gitmeyi yasaklayan durumlar da vardır. İnsanlar ile atı idare eden ihtiyaçtan çıkan “Kamçısız ata binmek kötüdür.” diye de görülmektedir. Buna benzer şekilde atı koruma noktasından ortaya konulan yasaklamalardan şişman atı hızlı koşturmamak, uzun süre ot-kuru ot ile besleyip ata binip uzun yolculuğa çıkmamak, yolculuktan yeni geldiğinde ata su içirmemek gibileri de vardır. Uygurlar bindiği atı çok korumaktadır. Onlara doyacağı kadar yem vermenin dışında, onların dış hâllerini de güzelleştirmeye de önem verip atı sık sık yıklar, tüğlerini, yelesini, kuyruğunu tarayıp düzeltmişlerdir. Bundan dolayı yine atın yelesini kesmekten, kuyruğunu kesip onu kuyruksuz edip bırakmaktan yasak etmiştir. Atın kutsallık yerinin artmasıyla at ile ilişkili olan bütün nesnelere, bütün at demirbaş-aletleri insanların nazarında değerli nesnelere sırasında yer almıştır. Böyle olduğundan, insanlar bu değerli nesnelere olan herhangi bir hakareti kesinlikle yasaklamıştır. Mesela, Uygurlar dizgin ile ata vurmaktan, atın aletlerini atlayıp geçmekten, atın kamçısını başkalarına geçici vermekten yasak etmişlerdir. İnsanların âdetinde uzun süre kullanılan bir atı birisi sorup, atı eğer-demirbaşları ile verecek olsa da ancak kamçısını vermezdi. Eğer kamçısını vermek gerekirse at kendi sahibinin talihini alıp gidermiş. Bundan dolayı, Uygurlar âdette atın kamçısını özellikle saklar, çünkü onların nazarında at kamçısı görkemli bir nesne olup onunla yılanı korkutur, diye düşünülmektedir. Bunun için bozkırda yatıp kalan atlılar başına at kamçısını koyup yatmıştır. Uygurlar yine kadınları kirli diye görüp atın eğerine (o yere koyulduktan sonra da) oturulmasını yasaklamışlardır. At eskiden itibaren sırlı varlık diye görüldüğünden, Uygurlar atın organlarını her türlü tedavide, sihri deva işlerinde kullanmıştır. Mesela, Uygurlar siğil-nasırı tedavi ederken atın kuyruğundaki kıl ile siğili bağlayıp onu düşürürlerdi. İster kesilen at olsun ister kendiliğinden ölüp kalan at olsun onun başını atmaktan yasak etmişlerdir. Uygurlar böyle atın başını bahçedeki elma ağacının ucuna koyup “kötü göz” değmesinden

korunmak için kullanmışlardır. Bunlardan başka, ayağı kırılan insanların ayağını sardıktan sonra atın dizgininin üzerine konulup ayağının düşmesini korumak için olur, diye düşünülen uygulamadır. Kumul Uygurlarının arasında tıpkı buna benzer âdeti, atın ön ayağının kemiğini kötülüğü yok edip hastaları tedavi eder, diye düşünüp ayak hastalığında tedavi etmede kullandığı âdet vardır. Hâlk inanışında atın tezeği veya onun ayağından düşen çamur da tedavi gücüne sahiptir. Bunun için bu nesnelere küçük çocuklara aç kirip kaldıklarında onları sepileyip kullanmışlardır. Uygurlarda hatta atın demirbaşlarını da sihri güce sahip diye görmüştür. Mesela; vücudunda yara çıkan çocukların ağzına atın gemi (dizgin) ni dişletilirse o yara iyileşir, diye düşünüp küçük çocuklara böyle bir tedbir kullanıldığı âdet hâlâ mevcuttur. Kısaca, atı kutsal bilip ona yönelik herhangi bir hakaretili hareketten yasak etmek ve atın azaları ve demirbaşlarını aktif büyücülük (tedavi) te kullanmak ata ait ırımlık âdetlerin iki tarafını oluşturmaktadır.

Deve, Uygurların besleyip faydalandığı önemli bir ev hayvanıdır. Uygurların nazarında deve de sırlı hayvandır. Biz «Doğum Yasakları» kısmında hamile kadınlar ve deveyle ilişkili bazı yasakları gösterip geçtik. Bundan başka deve İslamî kaynaklarda yüceltilen hayvandır. Uygurlarda deve beslemeye ait bir dizi gerçek yasaklamalar vardır. Mesela, devenin burnunu yaz mevsiminde delmemek, deveyi sıcak su ile sulamamak gibi. Uygurlar deveyi kurbanlık ederken veya âdete göre keserken bir defada bıçak ile kesmez, onun iki yerine bıçak sürmekle birlikte kesmiştir. Böyle yapmaktaki amaç devenin boynu uzun olduğundan onun boynuna bir defa bıçak sürdüğünde devenin canı hemen çıkmaz eziyet çekerdi. Bu Uygurların hayvan kesme kaidesine uygun değildir. Uygurlar yine devenin yününe ırımlık nesne diye görüp ona göz dikilmesinden korunmak için kullanmıştır.

Uygurlar helal hayvanları kesme usulünde de bazı yasaklara riayet etmiştir. Mesela, «Kasaplık Risalesi» nde söylenildiğine göre: “Kasaplar hayvan keserken boş, çirkin sözleri söyleyip hayvan kesmekten, hayvanın ayağını bağlamadan mal kesmekten, hamd-ü sena okumadan hayvan kesilmesinin yasaklanması gerekir.”²⁴⁷ Uygurlar hayvanı keserken yine hayvanın bütün ayaklarını bağlamaz, üç ayağını bağlar, bir ayağını boş bırakır bıçakla kestiğinde tepinebilmesine izin verirdi. Yine bir taraftan, hayvana bıçak sürdüğünde bir bıçak darbesi ile omuriliğini, boğazını kesip onu hayvanın boynuna tekrar sürmekten yasak etmişlerdir. Bir defa bıçak sürüp boyun damarını kesip kan tamamen aktıktan sonra öyle

²⁴⁷ «Eski Uygur Sanat-Meslek Risaleleri», Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 12. ay neşri, Uygurca, 1. Kısım, 122. sayfa.

omuriliğini ve kemiğini kesmişlerdir. Böyle yapmaktaki amaç hayvanın çok ızdırap çekmemesi, onun etinin İslamiyet kaidesindeki helâllik ölçüsüne uygun gelmesi içindir.

Köpek insanlar ile ilişkisi sıkı olan bir hayvandır. Özellikle avcılık ananesine sahip yurt ve milletlerde, köpek özellikle itibar edilen ev hayvanı sayılmıştır. Uygurlar köpeği av avlamada, ev bakmada, mal-hayvanları kurttan korumak için kullanmıştır. Ancak yukarıdaki zaruri şeyler olmazsa âdette köpek bakılmamaktadır. Yine bazı hadislerde köpek bakan eve melek girmediği yazılmış olup böyle inançlar nedeniyle Uygurlar köpek bakmayı teşebbüs etmemektedir. Başka helal hayvanların yalayıp bıraktığı tabak-çanakları yedi defa yıkanırca temiz olduğuna inanır, ancak köpeğin yalayıp bıraktığı tabak-çanakları yedi defa yıkasa da temizlenmez, diye düşünürdü. İşte bu sebepten, köpeğin insanın kullandığı eşyaları yalayıp bırakmasının yasaklanması dışında köpeği ev içine girdirmezdi. Hz. Muhammed peygamberin hadislerinde söylenildiğine göre mutfak eşyalarını yalarsa onu yedi defa su ile çalkalayıp toprak ile bir defa sürttükten sonra kullanabilirlerdi.

Uygurlarda yine köpeğe ait bazı hurafe yasaklar da vardır. Mesela, “Köpeğe tükürülmez.”, “Köpeği binilmez.”, “Köpeğe su saçarsa saçan kişide siğil çıkar.”, “Köpeğe piriñç verilmez.” gibi... Hâlk arasında köpekte görülen anormal durumlar da kötülüğün işareti niteliğinde bilinmektedir. Mesela, köpeğin havlaması alışılan bir durum olsa da ancak köpek ağlarsa o köpeğin sahibine bela-kaza gelir, diye düşünülmektedir. Bundan dolayı, insanlar ağlayan köpeğe vurup kovalardı. Hâlk arasında yine “Çok havlayan köpek iyi şeyler getirmez.” diye düşünüp böyle durumlara dikkat ettiği âdet var olup bu da köpekte görülen anormalliğe gösterilen ihtiyat, tutumun bir ifadesidir. Uygurların inancında, köpek kendi sahibinin ölüm süresini bilirmiş. Sahibinin vefatı yakınlaştığında ise köpek kendi sahibine kaygılanıp havlarmış. Bundan dolayı, köpek havlarsa kötülüğe yorumlayıp böyle durumdan yasak etmişlerdir. Uygurlarda köpek yine vefakârlığın sembolüdür. Yine köpeğin tüğü ve gübresi başkalarına zarar vermek için kullanılan kara büyücülüğün bir vasıtasıdır.

Kedi fare tutar. Bunun için Uygurlarda kedi beslemeye özel bir istek vardır. Buna uygun olarak kediye dair bir dizi yasaklı âdetler de şekillenmiştir. Uygurlar kediyi özellikle önemseyip onu ev içinde beslemişlerdir. Kediye su serperse, serpen kişide siğil çıkar, diye yorumlayıp ona su saçmaktan yasak etmişlerdir. Benzerlik prensibi esasındaki yasaklardan yine kediyi merdane ile vurmamak âdeti de vardır. Hâlk inancında kediye merdane ile vurursa o eve yılan sürünüp girermiş. Burada merdane ile yılan şekil bakımından benzer düşünülmüştür. Uygurlar uyuyan kediyi uyandırmamıştır. Bu âdet İslamî kaynaklardan

gelmiş olup bir rivayette söylenildiğine göre bir kedi Hz. Muhammed peygamberin paltosunun eteğine yatıp uyuyup kalmış. Peygamberimiz yerinden kalkmak için kedi uyandırmadan paltosunun kedinin yattığı kısmını kesip bırakmış.

Uygurlar yine kediyi tutup sırtını yere vurmaktan yasak etmiştir. Gerçekten hâlk arasında “Kedinin on canı var.” diye söz vardır. Burada denilmek istenen anlam kendi ne kadar yüksekten düşerse düşsün dört ayağının üzerine düştüğü belirtilmektir. Kedinin bu tür özelliği yukarıdaki yasak âdetinin esasıdır. Uygurlar kediyi öldürmeyi çok yasaklamıştır. Böyle yaparsa kedinin kisasına uğrar ve öldüğünde canı tez çıkmamanın yanı sıra öldüren kişi Mekke’ye vardığında Şor deryasından geçemezmiş. Bu rivayetin aslı şöyle: Her insan Mekke’ye vardığında Şor deryası (bu Aral denizi olabilir) ndan gemi ile geçmesi gerekir. Gemiye binip Şor deryasından geçeceği zaman insanlar birbirine kedi öldürüp veya öldürmediğini sorarmış. Eğer kedi öldüren varsa o kişi deryadan geçemez, haccını gerçekleştirme amacına ulaşamazmış. Hâlk işte bu inanç üzerinden kediyi kesinlikle öldürmezdi. Çoğunlukla kedi on hatta yirmi yıl kadar yaşayıp öyle kendi eceli ile ölmektedir. Anlattıklarına göre kedi ölüsünü göstermezmiş. Gerçekten, kedi yaşlanıp öleceği zaman uzak, insanların varmadığı yerlere gidip bir-iki gün sıçrayıp kalkıp öyle ölmüş. Bu hâlk nazarında ululuğun ifadesi olup “İyi kedi, ölüsünü göstermez.” diyen atasözü etrafında birisi güç bir afete uğradığında, bu durumu anne-babasına, dost-akrabalarına söylemez, o durumunun üstesinden kendisi geldiğinde söylerdi. Uygurların nazarında cin-kötü ruhlar yine kedi görünümüne girebilmektedir. Bundan dolayı geceleyin kedi görürse ona “piş” deyip kovalamamışlardır.

Hayvanlarda yine bazı anormal olaylar yasaklı şeyler yerine sayılmaktadır. Mesela, Uygurlar çok koşan ulak, çok bağırarak tavuk, çok havlayan köpek gibi durumlara dikkat ederdi. Eğer onların bu alışkanlığı sona ermezse onları satar veya başkalarına hediye ederdi. Hayvanların doğumu hakkında da buna benzer olan sırlı âdetler vardır. Mesela, Uygurlar herhangi bir hayvan doğum yaparken bakılmasını yasak etmiştir. Eğer öyle yapmazsa o hayvanın doğumu başarılı olmaz veya doğum vakti uzar, diye düşünmüşlerdir. Yukarıdakiler Uygurların ev hayvanlarıyla ilgili yasaklı âdetleri olup biz burada hayvanları bakıp-beslemeye ait tecrübevi bilgiler (hayvancılık tecrübeleri) ve bu konudaki ilmî yasaklamaları dile getirdik. Yukarıdakiler hayvanlara ait inanışlar ve yasaklı âdetler olup işte bu bizim mülhaza nişanımızdır.

5.3.1.2.2. Yabani hayvanlar ile ilgili yasaklar

Yabani hayvanlar ev hayvanları, yani alıştıırılan hayvanlardan başka bütün hayvanları belirtmektedir. İnsanlar için ilkel devirlerdeki tehlike aslında yabani hayvanlardan gelmektedir. Bazen yabani hayvanları totem, diye görmüş tapınıp ve saygı göstermenin dışında birçok yabani hayvan insanları korkutan, korku salan varlıklardır. Uygurların eski zamanlardaki yabani hayvanlarla ilgili yasaklı âdetlerinden habersiziz. Ancak kurt, Türkî dilli hâklarin totemi olmakla birlikte onu öldürmek, etini yemek ve avlamak kesinlikle yasaklanmış olup bu totem yasaklarıdır. Hayvancılıkla uğraşılın bölgelerde kurdu avlamanın yasak edildiği durum günümüzde var olup hayvancılıkla uğraşılın bölgelerde kurdu avlar veya öldürürse, hayvanlar gelişemezdi. Bize göre buradaki sebep şudur, eğer kurt hayvan-mallar içerisindeki aciz-aksak-çolakları (yani kendinî koruma gücü olmayanları) yiyip tüketmezse, hayvanların sınırsız çoğalıp otlak yetişmemesi gibi sonunda benzer şekilde hayvanların gelişmemesi gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Burada hayvancılar yaylakların ekolojik denklığı ve yaşam zincirindeki uyumunu korumayı yasak âdeti şeklinde bilip devam ettirmiştir.

Kokarca küçük, ancak tarım ürünlerine ve hayvanlara zarar getiren bir hayvandır. Uygurların nazarında kokarca sırlı bir hayvan olup onu gizli güce sahip diye düşünmek eski zamanlarda var olan bir iştir. Mesela, Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te şöyle demiştir: “Arğun: Kokarca, fare cinsine giren uzunluğu yarım arşın gelen bir canavar. Duvar yarıklarından serçeleri avlar, koyuna sıçarsa koyunun eti sarar; uyuyan insana sıçarsa o insanın idrarı tutulurdu.”²⁴⁸ Günümüzdeki Uygur köylerindeki insanlarda da buna benzer olan görüşler vardır. Yine insanlar, kokarca doğum yaparken bakmaktan yasak etmiştir. Eğer bakarsa kokarca yavrusunu sürükleyip yuvasını taşır, eğer onun gevizi gelirse mal-hayvanları boğup öldürür, diye düşünüp o doğururken bakmaktan ona karışmaktan sakınmışlardır. Yine kokarca ev hayvanlarının üzerinden atlarsa o hayvan ölmüş. Bunun için onun hayvanlardan sıçrayıp geçmesine de izin verilmezdi. Asıl kokarcanın kokusu etrafında bir çift bez var olduğundan aşırı pis koku çıkarmaktadır. Kokarca oradan çıkan pis kokuyu hazırlayıp düşmanlarına karşı kullanmaktadır. Bu kokunun insana ve hayvana nasıl

²⁴⁸ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk» Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, 1.neşri, Uygurca, 1. cilt, 162. sayfa.

Uygurlar kurbağayı da hayvan diye bakıp onu öldürmez ve yemezdi. Ancak Uygur tıbbında kurutulmuş kurbağa gövdesi yelni²⁴⁹ yenmek için ilaç hâlinde kullanılmıştır. Yine kara büyücülükte kastedilen kişinin ismi katılarak efsunu okuyup onu kurbağaya okuyup, öyle kurbağa ocağın altına gömdükten sonra ocakta ateş yakılıp kurbağanın yavaş yavaş ızdırap çekerek öldürülmesi üzerinden kastedilen kişinin zarara uğratılması bunun bir örneğidir.

Kertenkeleye bölgemizin her yerinde rastlamaktayız. O kurak yer ve çöllerde daha çok vardır. Uygurlar kertenkeleyi ve yine bir sürengen hayvan olan kileni öldürürse rüzgâr veya boran çıkar, diye düşünüp onları öldürmeyi yasaklamıştır. Böyle bir âdet genellikle kertenkele olan herhangi bir yerdeki Uygurlar arasında mevcuttur. Kertenkele ile yılanın öldürülmesi ile rüzgâr çıkması arasında nasıl bir bağlantı olduğu bu detlerde dikkate alınmamış, o canlılara zarar-ziyan verilmemesinin bir ifadesidir.

Genellikle Uygurlar, zararlı olmayan herhangi bir haşereyi öldürmezdi. Ateşperestlik inancında bütün haşereler pis, diye görülüp öldürmek gerek, diye düşünmüşlerdir. Bizde eski ateşperest Uygurların eskiden haşereleri öldürdüğüne ait materyal yoktur. Bunun aksine Buda dininde herhangi bir canlıyı korumak Buda muhlisinin yerine getirmesi gerekli olan bir iş olup canlıları öldürmeyi değil, onlara kendi bedenini hediye etmeyi teşebbüs etmişlerdir. Uygurların Buda dinî ile ilgili yazma yadigârlarından biz bu meseleyi yakalayabiliriz. İslam dininde esasen zararlı olan yılan, çayan, karga, fare gibi hayvanları öldürebilir, ancak diğer faydalı hayvanları korumak teşebbüs edilmiştir. Böyle olduğundan, Müslüman Uygurlar sinek, kara sinek, sivrisinek diğer türlü haşereleri öldürmemiştir. Tüm karınca, örümcek gibi çok karşılaşılan haşereleri hiçbir zaman öldürmemişlerdir. Karıncayı öldürmemek ve çiğnenememek yine Uygur kıssa-rivayetlerindeki Hz. Süleyman peygamberin birliği yolda giderken, karıncalar padişahın önüne gelip kendi kavmini çiğneyip öldürmemesini istemişler, Hz. Süleyman peygamber karıncalar bir hizada geçtikten sonra öyle seferini devam ettirdiği gibi bir epizot güçlüdür.

Yukarıdaki yasaklar sadece Uygurların gerçek yaşamında şimdi de mevcut olan gerçek hayvanlarla ilgili yasaklardır. Hâlk tasavvurlarına dayanarak yine pek çok hayvan “icat” edilmiş, rivayetlerdeki anka (simurg), altın yumurtlayan tavuk, kiât («Oğuzname» destanında dile getirilen hayvan. Buna bazıları gergedan demiştir.), ejderhâlâr da işte böyle

²⁴⁹ Beslenme eksikliğine dayanan hastalık.

tasavvurların ürünüdür. Hayvanlar hakkında Uygur yasaklarının böyle tarafları, yani: hayvanı korumak ve çoğaltmayı sağlamak, onlarda görülen anormalliklerin mesaj özelliğini tutup ve belirlemek, dinî akide temelinde hayvana farklı muamele göstermek, hayvanı ruha sahip diye bakarak onun bazı organlarını veya kendisini büyücülükte kullanmak gibi taraflarını görüp ele aldık.

5.3.2. Bitkiler ile İlgili Yasaklar

Hayat insanlarla hayvanların ile ilişkisinden ibaret değildir, yine yemek-içmek, yaşanılan yer, üretim, ısınma gibi bakımlardan bitkilere de dayanmaktadır. Bitkilere olan ihtiyaç ve onu bilginin derinleşmesini takip edip bitkileride belli gizli gücün varlığına inanmak ilkel devirlerden beri devam edip gelen bir olay olup bunun en büyük ifadesi bitki totemine tapınmaktır. İnsanlar totem bitkilerini tıpkı insana benzer duyguda, canda hatta ilahi karakterde diye görmekten başka, farklı sayıdaki ağaçlara da belli manaları yükleyip anlamış ve anlatmıştır. Aşağıda Uygurların ağaçlara ait yasaklı âdetlerini birkaç nokta boyunca izah edip geçtik.

Ağaçları ulu görmek, eski kuzeydeki koyu ilkel ormanlarda yaşayan milletler arasında şekillenen tabiat dinlerindeki hadise olup ağaçların güçlü çoğalma iktidarı ve yaşam iktidarı nedeniyle onlarda bir çeşit tabiat dışı güç-kuvvet var diye bilinmesinin dışında, yine Şaman dinindeki üç katlı alem-gökyüzü, gökyüzü, yer, yeraltını birbirine tutuşturan ilahi “merdiven” diye düşünülmüştür. Yine bir taraftan, «Cuname. Türkler Tezkiresi» ve Cüveyni'nin «Tarih-i Cihan Güşa» gibi eserlerdeki rivayetlerde Uygurların atalarının ağaçtan yaratıldığı hakkındaki mazmunlar söylenilmiş olup bu ağaçların Türkçe konuşan hâklar, bütün Uygurlar için totemlik manaya sahip olduğunu göstermektedir. Uygurlar yaşam ihtiyacı ve kurulan çevre sebebiyle ağaçları azizleyip onu üst yere koymakla aynı zamanda, ağaçları cin-şeytanların mesken yeri, diye anlatıp onlara gizli bir tutum ile bakmışlardır. Bundan başka ağaçlarda görülen anormal durumlardan da belli kötü sonuçları tasavvur edip ağaçlara ait bazı yasak âdetlerini şekillendirmişlerdir.

Uygurların hâlk inancında bazı ağaçlar uğursuz, ağaçlardır. Yine bazı ağaçlar ise değerli ağaçlardır. Uğursuz, meş'um ağaç dediği dikenli, meyvesiz, dalına karga gelmeyen büyümesi eğri büğrü, insana yüçün duygu veren kara ağaç, akatsiye, yaban gülü gibilerinden ibaret. Özel ağaç dediği dut, incir gibi meyveli ağaçlardır.

Uygurlar yine eski ağaçları ulu görüp kolay kolay kesmemektedir. Buna benzer, ağaç olmayan çıplak-düz yerde solmuş herhangi bir yalnız ağacı da kesmemişlerdir. Hâlk arasındaki görüşlerde böyle ağaçlar cinlerin yuvası olup kim böyle ağaçları keserse eli tutmaz olur veya başka hastalığa yakalanırdı. Bazılarının söylediğine göre böyle ağaçları keserse onlardan kan çıkarmış. Uygurlar yine kabristandaki veya kabristan etrafındaki ağaçları da kesip kullanmaktan, sahipli yer (cinlerin sahiplendiği yer) ve kitmir ğucam düşen yer) deki ağaçları kesmek iyi değildir, eğer böyle yaparlarsa kesen kişinin ayağı-eli tutmaz olur, beli ağrıyıp vücudunda yara iltihap çıkıp rüzgâr vurur, diye düşünmüşlerdir. Bu tür akibetler hurafe inançlarda cin-şeytanların “evi” ni dağıtıp yerinden uyandırmanın neticesi olsa gerek. Uygurlar kara ağaç yaşlandığında cinler yuva yapar, diye düşünüp onu sık sık kesmiştir. Eğer yaşlanan kara ağaç varsa onu da kesmemişlerdir. Bazı köylerdeki Uygurların görüşüne göre akatsiye ağacı da uğursuz, meş’um ağaçtır. İşte bu anlamdan ele aldığımızda akatsiye ağacını büyütme ve onu herhangi bir yerde kullanmak yasaklı bir davranış sayılmıştır. Ceviz ağacı yetiştirilen Hoten, Kaşgar, Aksu gibi yerlerde ceviz ağacını avlu içine dikmek yasak edilmenin dışında yine ceviz ağacının çiçeğini görmemeye de kesinlikle dikkat etmişlerdir. Aslında ceviz ağacı çiçeklenmeden meyve verirdi. Yine bir görüşte, ceviz ağacı geceleyin çiçeklermiş. Eğer ceviz ağacının çiçeğini görürse gören kişinin evinde ölüm-yitim meydana gelirmiş. Bu ceviz ağacında görülen anormal duruma yönelik tutulan ihtiyatlılık tutumu ve bu esasta ortaya çıkan mesaj düşüncesinden başka bir şey değildir. Kulmak çalılık tipindeki bitki olup onun çiçeklerinden günümüzde bira yapımında faydalanılmaktadır. Kulmak bitkisi hakkında eski Uygurlarda şöyle bir tür hurafe görüş vardır. Bunu Kaşgarlı Mahmut kendi eserinde dile getirmiştir: “Kumlak: Kulmak, Kıpçak yurtlarında büyüyen gündüzsefasına benzeyen bir tür bitki. Ona bal karıştırılıp şarap yapılırdı. Bu bitki gemiye düşerse deniz dalgaları gemi sallanıp içindekiler yok olma tehlikesiyle karşılaşmış.”²⁵⁰ İşte bu açıklamaya göre kulumakın gemiye düşmesi yasaklı iş sayılmış olup İslam dinî kurallarında şarap içmek ve yapmak yasaklandığından bu bitkiye ait hurafe görüş de önceki devirlerde yok olmuştur.

Uygurların nazarında meyveli ağaçlar cennetten çıkan değerli ağaçlardır. Meyveli ağaçların “değerli” olması onlardan insanların beslenerek temin etmesiyle olsa gerek. Bundan dolayı Uygurlar meyveli ağaçlara değer verip onlara hakaret getirecek herhangi bir

²⁵⁰ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti’t-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, 1.neşri, Uygurca, 1.cilt, 620. sayfa.

hareketten sakınmıştır. Bütün meyveli ağaçların etrafına sümkürmek, büyük-küçük abdest yapmaktan yasak etmiştir. Hâlkın nazarında dut ağacı daha da nitelikli bir ağaçtır. Bazı fikirlere bakıldığında dut ağacı kırk yaşını doldurduğunda ona cinler yuva yaparmış. Böyle olduğunda yaşlı dut ağacını kesmek, göçürmek yasak edilmiştir. Eğer dut ağacı çok büyür yolu izi keserse onu kesmez, başka yerden yol açarlardı. Biz «Yaşanılan Yere Ait Yasaklar» da dile getirdiğimiz “Dut ağacının kökleri eve girerse o evde ölüm-yitim olur.” diyen ırımlık âdetin kaynağı tam olarak dutu ilahlar dünyası, insanlar dünyası ve cin-kötü ruhlar dünyasını birleştiren “alem ağacı” veya “gökyüzü merdiveni” diye birleştiren hem de dutun kökü ile birleşen cin-kötü ruhlar dünyasının ev ile bağlantı kurup ölüm-yitim getirdiği gibi bir tasavvurdur. Uygurlar hâyâtın her bir sahasında dut ağacını kullanmayı iyi görmüştür. Bütün kapı-eşik, beşik, hamur tahtası, tekne gibi şeylerin aynı şekilde dut ağacından yapılmasını iyi saymışlardır.

Ağaçların aniden kuruması da insanlarda korkutucu bir hâli meydana getirmiştir. Mesela, Uygurlar bahçe veya avludaki herhangi bir ana meyveli ağaç kurursa o aileye talihsizlik gelir, ev sahibi kazaya uğrar, diye düşünürler yine işte bu görüşten bir şu ki bir evde biri vefat ederse o kişiye ait meyveli ağaçlardan biri kuruyup giderdi. Bu ağacın ev sahibine matem tutması, diye yorumlanmıştır. Bu ağaç da ruha veya cana sahiptir, onunla sahibi arasında belli hissi geçiş olur, diyen ilkel düşünce usulünün sonraki kalıntılarıdır. Uygurlar meyvesiz ağacı bir zorunluluk bir zorunluluk sebebiyle kesip kullansa da ancak iyi yetişip meyve veren ağaçları kesmekten yasak etmişlerdir. Şincan’ın iklim şartlarına dayalı olarak buradaki bütün çok meyveli ağaçlar bir yılda bir defa çiçeklenip meyve vermektedir. Bu bahsedilen bölge için ele aldığımızda yasal bir durumdur. Ancak çoğunlukla Uygurlar meyveli ağaçları bir yılda iki defa çiçeklenmesini uğursuz durum, felaket getiren iş, diye düşünüp çok dikkat etmişlerdir. Bazı kişiler hatta böyle iki defa çiçekleyen meyveli ağaçları kesip atarak gelecek afeti engellemiş olurdu. Gerçekte, bu da yukarıdaki yasak âdetlerine benzer, ilmî esası olmayan hurafe âdettir. Başka türlü söylersek iklimin sıcak ve nemli olmasının bazen ağaçları iki defa çiçeklendirmesi gibi biyolojik basit bilgileri doğru anlamamaktır.

Uygurlar odunu ekmekle benzer şekilde kutsal görmüştür. Saçılan odun parçalarını tıpkı ekmek ufağını topladığı gibi toplayıp yol kenarına koyar veya alıp giderlerdi. Odun ve odun parçaları üstüne büyük-küçük abdest yapmamışlardır. Kabristandaki odunları ise toplamaktan yasak etmişlerdir. Ağaçların nerede kullanılacağı insanların ona olan tutumunu

belirleyebilmektedir. İşte bu anlamdan söylersek Uygurlar kendileri ağacı kullanıp köprü yapmanın dışında köprüyü bozup odununu yakmaktan kesinlikle yasak etmişlerdir. Oduna değer vermek, toplumun mülkünü korumak amacıyla yapılan yukarıdaki yasaklar insanların kendi çevre-koşullarına göre yaşam tarzı ve ahlaki ölçüsü niteliğinde milletin âdetleri içerisinde derin şekilde yer almıştır.

Uygurlar güllere karşı son derece istekli, tutkulu bir hâldir. Uygur avluları güller ile süslenir, kız-erkekler gül ile gönüllerini açarlardı. Kılık-kıyafet, ev-mimari gül nakışları ile güzelleşmektedir. Uygurların yetiştirdikleri güllerin türleri çok çeşitli olup bu güller insanların güzellik tutkusu ve zevki için hizmet etmekle kalmaz, yine gül Uygur tıbbındaki güçlü ilaçlar gülkentin temel malzemesidir. Uygurlarda güllere ait yasaklar esasen gülü cennetten çıkan şey, diye görüp ona hakaretili davranışları yapmamak ve gülün kendisinde görülen anormal durumlarla ilişkilidir. Uygurlar kırmızı güle çok itibar etmiştir. Onda peygamberimizin kokusu var, diye düşünüp atmaktan, basıp çiğnemekten yasak etmiştir. Onu toz ederse bahtı da toz olur, diye yorumlamışlardır. Kırmızı güle kirli hâlde veya yüzünü yıkamadan bakmamışlardır. Uygurlar gülü insanın bahtının sembolü olarak düşünmektedir. İşte bu esasta “On günün biri açılmaz.” (Dünyanın rahatını daha görmemiş, demek manasında) gibi atasözler, gül hakkındaki pek çok koşaklar meydana gelmiştir. Uzun süreli üretim gerçekleştirme sürecinde insanlar gülün rengini ve açılma sürecine yönelik kuralları, durumları sahiplenmiş ve bu esasta gül yetiştirmişlerdir. Ancak gülün açılma zamanı değiştiğinde veya anormallik ortaya çıktığında insanlar bunu uğursuzluğun haberi, diye düşünüp çok yasak etmiştir. Mesela, Uygur ailelerinde çanaklarda söğüt gülünü çok yetiştirmişlerdir. Söğüt gülünün rengi âdetde kırmızımsı olur, ancak bazen de belli sebepler ile (bu sebebi botanik bilimi sahasında izahlamak gerekir) beyaz renkli de açılmaktadır. Böyle bir durumda Uygurlar, söğüt gülünün beyaz renkte açılmasını çok büyük kötülüğün alameti, ölüm-yitimin haberi, diye düşünüp çok dikkat etmektedir. Buna benzer olan âdetlerden biri diken gülünün açılması olup âdetde diken gülü çiçek açmaz, o gülsüz süs ağacıdır. Eğer o açılırsa benzer şekilde ölümün haberi, diye düşünülür çok dikkat edilmektedir. Elbette gülün açılma durumu ile belli bela-kazayı birleştirip bakmak bir çeşit haber alma hurafesidir.

Buda dininde nilüfer çiçeği son derece mukaddes çiçek, diye düşünülmektedir. O bahsedilen dinde cömertliğin, saflığın, balçıktan çıkıp bolğanmiğan Budalığın sembolüdür. Buda rivayetlerinde temellenen bahta (amita) Buda'nın kontrol ettiği batıdaki temiz yer

mutlu olduğu mekân olup insanlar nilüfer çiçeği içerisine yerleşmiştir. Bu dünyada gayret edip sevaplı işler yapan insanlar için saf toprak içinden bir tane nilüfer filizlenip çıkar onlar işte bu çiçek içerisinde oturup Buda'yı zikrederlermiş. Uygurların Buda dinîyle ilgili eski «İki Prens Hikâyesi» de tasvir edilene göre iyi niyetli prens bütün canlılara fayda-menfaat getirirken Çintemen'in kızılılelmayı ararken ejderhâlâr padişahının yanına varma yolculuğunda bir ihtiyarla karşılaşmıştır. İhtiyar sefer maslahatının devamında ona “Dağa vardığımızda mavi nilüfer göreceksiniz. Her bir nilüfer çiçeğinde bir zehirli yılan var. (Onların) Zehirli nefsi uzaktan da görünürdü. Eğer bir nilüfer çiçeğinden tutup çıkarsanız kötü, tehlikeli denilmektedir.”²⁵¹ buna benzer şekilde, Buda dinî devrindeki Uygurlar nilüfer çiçeğini Buda'ya hasret çeken kutsal sınıf, diye inanmış yukarıdaki gibi anormal durumdan sakınmanın dışında yine nilüfer çiçeğine yönelik herhangi bir anormal hareketten yasak tutması tabiidir.

Kısaca değinilmesi gereken birkaç mesela şu ki, Uygurlar meyveli ağaçlar içerisinde şeftaliyi gizli manaya sahiptir, diye düşünürdü. Şeftali ağacı âdetinde dört-beş yılda iyi meyve verip buna esasen meyve vermez, dalları kuruyup yapışkanla kaplanmaktadır. Biz “Şeftali ağacında cin olur.” diyen görüşten Uygurların esasen nektar, yapışkan ağaçları cin kolay sahiplenir diyen ana fikri anlayabiliriz. Yine bir mesele ise Türk hâlkleri arasında ağaç evli kadınlarla değiştirmiştir. Eskiden itibaren Uygur kadınları çocuk yüzü görmediğinde bir ana ağacın yanında bir gece yatıp çocuk dilediği âdeti devam ettirmişlerdir. Kahraman Manas ve Alpamış'ın anneleri de ormanlıkta geceleyip işte bu erkek çocuklarına hamile olması bahsedilen destanlarda söylenilmektedir. Üçüncü bir mesele de şu ki günümüzde Kumul Uygurlarında kış mevsiminde buğday filizi yetiştirip «Kök Meşrebi» yapılan âdet şekillenmiş, bu eski atalarımızda ekin tanrısı (bu anlam çok açık olmasa da) düşüncesinin ve onun şerefine tören veren durumun varlığını anlatmaktadır.

Bitkilere ait yukarıdaki gibi yasaklardan başka yine her tür bitkilerin tabiatı, zehirli-zehirsiz özellikleri, fayda-zararı hakkındaki tıbbî görüşleri ve gerçek yasaklamaları da var olup bu bizim konu dairemize girmeyen bir mesele olduğundan bu konu üzerinde durmadık.

²⁵¹ Abdukeyyim Hoca, Dursun Ayup. İsrail Yusufklar düzenleyen: «Eski Uygur Yazma Yadigarlıklarından Seçmeler», Şincan Halk Neşriyatı, 1983 yılı, 9.ay, 1. neşri, Uygurca, 203. sayfa.

5.3.3. Tabiat Cisimleri ve Hadiseleri ile İlgili Yasaklar

Tabiat cisimleri dediğinde, burada bütün cansız tabiat varlıklarına işaret etmektedir. Tabiat olayları dediğinde, tabiat cisimlerinin gelişimi ve değişim sürecindeki çeşitli hâllerini göstermektedir. İnsanlar tabiat cisimleri ve olayları kucağında yaşayıp onlara dayanarak çeşitli milletlerde en eski zamandan itibaren tabiat cisimlerine ve olaylarına tapındığı itikatler meydana gelmiş ve devam etmiştir.

İnsanlar tabiat cisimleri ve olaylarını baht-saâdet ve bela-afet getirir, diye düşünüp onlara yönelik çeşitli yasak âdetlerini şekillendirmiştir. Biz aşağıda Uygurların günümüzde korunan tabiat cisimleri ve olaylarıyla ilgili yasakları birkaç nokta boyunca inceleyip geçtik.

5.4.3.1. Gökyüzü Cisimleri ile İlgili Yasaklar

Uygur gibi Türkçe konuşan milletlerin hatta Altay dil sistemindeki bütün milletlerin en eski zamanlardan itibaren devam ettirip getirdiği dinî, tabiat dinî olan Şamanizm olup Gök Tanrı'yı merkeze alan tabiat Tanrılarına tapınmayı inanç yapan bu dinde büyük büyük gökyüzü cisimlerinin hepsi hemen hemen Tanrı yerine sayılmıştır. Bu dindeki gökyüzü cisimlerine olan tapınmanın yasak şeklindeki kalıntılarına günümüze kadar Uygurlar arasında az-çok karşılaşmaktayız.

Uygurlar başka dinlere inandıktan sonra Gök Tanrı'ya tapındığı durum yok olmuş olsa da ancak hâlk arasında bu inancın az-çok işaretleri vardır. Mesela, Uygurlarda bugün gökyüzüne bakarak tükürmekten yasak eden âdetler var olup bu eski devirlerdeki Gök Tanrı'ya hakaret etmemekle benzer anlama sahiptir. Bu konuda Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te “Göğe (asmana) tükürse yüzüne düşer.” diyen atasözünü yazmaktadır.²⁵² Günümüzde Uygurlarda yine gökyüzüne bakarak hacetini gidermekten yasak edilen durumlar var olup bu da Gök Tanrı'ya yapılan hakaret niteliğindeki tanımlamanın bir izidir. Güneş bütün varlıkları sıcaklık ve aydınlık ile teminleyen gök cismi olup eski dinî düşüncelerde Güneş'e, ilah diye tapınmışlardır. Dünyadaki eski dinlerin hepsinde hemen hemen Güneş ilahı, en üstün ilah diye sayılmıştır. Uygurların Şaman dinî inancında da Güneşe tapınmak önemli bir konu olmuş “Kün Tanrı” işte bu Güneşin ilahlaştırılmasının

²⁵² Bu kitap, Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, 1.neşri, Uygurca, 2.cilt, 107.sayfa.

sonucudur. Uygurlar eski atalarının bu yöndeki bazı âdetlerini devam ettirmiştir. Mesela, günümüzdeki Uygurlarda yüzünü yıkamadan güneşe bakmaktan, güneşe bakarak hacetini gidermekten, cünüp hâlde güneşe bakmaktan yasak edilen âdetler vardır. Türkçe konuşan milletlerin Şamanizm inancına göre Güneş kötü ruhlar ile güreşirken bazen de onu kötü ruhlar tutup kuşatır, karanlık alem basıverirmiş. Bu bahsedilen inançta Güneşin tutulmasına verilen anlatıdır. Bundan başka ateşperestlik ve Mani inancında da Güneş, ilah niteliğinde bilinip onun karanlık ve zulmet güçleri ile güreşmesi önemli bir inanç esası olmuştur. Bundan dolayı Güneşe ait yasaklarda bahsedilen dinlerin etkisi var elbette. Güneşin aniden kararması, ışıksızlaşması veya yanması hatta tutulması baştan sona bir bela-afetin, kötülüğün haberi, diye bilinmiş olup Uygurlar böyle durumdan çok sakınmıştır. Önceki devirlerde güneş yanarsa toplanıp dua-tekbir getirdikleri âdet vardır. Genellikle, Güneşin dünyaya aydınlık ve sıcaklık vermesi gökyüzü cisimi olduğu, ondaki yanma, tutulma olaylarının normal tabii değişim olduğu şeklinde düşünülmediğinden yukarıdaki gibi bir dizi durumlar ortaya çıkmıştır.

Güneş ile uygun hâlde, Uygurlar Ay'a da özel saygı gösterip ona yönelik birkaç işten yasak tutmuştur. Uygurlar âdetinde Ay'a bakarak tükürmekten, büyük-küçük abdest yapmaktan, elini sallamaktan yasak etmiştir. Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» te eski Uygurlardaki “Dolunay el ile gösterilmez.”²⁵³ diyen bir atasözünü dile getirmiş olup bu âdet günümüzde yasak şeklinde devam edip gelmiştir. Uygurlar Ay'ın tutulması ve yanmasını da kötülüğün haberi diye görmüştür. Yine basit yıldızcılık ilmî tecrübelerine dayanarak Ay'ın dik çıkması ölüm-yitimin çok olacağına haber vermektedir. Günümüzdeki astroloji biliminde Ay'ın hareketi ve yer ile olan mesafesi, açısı ve ilişkisinin insana getirdiği etkisinin incelenmesi, bu esasta yukarıdaki yasakların ilmî tecrübe veya hurafe olup olmadığının açıklanması gerekir. Kısaca, Uygurlar Ay'a çok hürmet etmişlerdir. Her defa hilâl ay çıktığında insanlar “Essalâmü Aleyküm Ayhan” deyip Ay'a selam vermektedir. Ramazan ayı çıktığında, Ramazan orucunun son akşamında insanlar eski ayın bitip yeni ayı karşılama faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.

Uygurlarda yıldız hakkındaki eski düşünceler de çeşitli olup bu düşünceler sonraki devirlerde yıldızcılık ve astronominin gelişmesinin esası olmuştur. Şaman dinine inanan Altay dilindeki milletlerin hepsi Ay ve Güneşe tapınmaktan başka yıldızlara da tapınmış,

²⁵³ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, 1.neşri, Uygurca, 1. cilt, 112.sayfa.

ancak yıldızlar Tanrı derecesine götürülüp öyle anlaşılmamıştır. Uygurların inançlarında her insanın bir yıldızı olur. Kimin yıldızı yukarıda ise o kişinin talihi artar, yıldızı aşağıda ise talihi kaçar. Hâlk arasında bütün insanlar hangi yıldızın kendi yıldızı olduğunu söylemese de ancak yıldızı alçalırsa o kişinin ömrü kısa olur, diye yorumlayıp alçalan yıldızı kendi yıldızı, diye görmekten sakınmış, yıldızı benzeyenlere veba hastalığı bulaşır, diye görüp bir yıldızı iki kişinin benim yıldızım, diye karar vermekten dikkat eden yıldızı soldan çıkarsa bu kişiye felaket gelir, diye düşünerek kendi belirlediği yıldızın soldan çıkmasına ihtiyat ettiği veya soldan çıkan yıldızı kendi yıldızı, diye görmekten yasak eden âdetler şekillenmiştir. Burada söylenen “soldan çıkmak” aslında malum yıldızın yeryüzünün Batı tarafından ortaya çıkmasını belirtmektedir. Uygurlarda yine yıldız çıktığında Ay doğdu, diye ifade edildiği durumlar da vardır. Bu Ay’ı dişi cinsiyetli Tanrı, diye anlayıp onun güçlü doğum gücüne ve ondan doğan yıldızların da belli tanrısal özelliğe sahip olduğuna olan inancıdır. İşte böyle inançlar neticesinde Uygurlarda yine yıldızlara bakarak hacetini gidermekten, geceleyin yıldızları saymaktan yasak eden âdetler vardır. Yıldızlar içinde Kuyruklu Yıldız’ın görünümü insanlarda daha büyük korkuyu harekete geçirdiğinden, âdetlerde Kuyruklu Yıldız’a bakmamak yasağı ortaya çıkmıştır. İnsan ile yıldızların ilişkisi vardır, bir insan doğarsa gökyüzünde bir yıldız ortaya çıkar, bir insan öldüğünde bir yıldız kayardı. İşte bu hâlk inancındaki yıldız kayması hadisesine verilen açıklamadır. Uygurlar bir yıldız kayarsa, o yıldızın sahibinin vefat edeceğinin habercisi, diye düşünüp yıldızın kayıp gitmesinden çok sakınmışlardır. Yine, yıldız kaydığını görmekten çok yasak tutmuşlardır. Eğer insanlar, bir yıldızın kaydığını görürse içinden hemen tövbe-istiğfar getirip Tanrı’dan af dilemektedir. Bazı bölgelerde yıldızın nasıl kaydığı ile ilgili farklı şekillerde anlaşılmalıdır. Mesela, bu tür düşüncede eğer yıldız yere dik kayarsa bu ölümün haberiymiş. Eğer eğik kayarsa, bu cin-şeytanların mesajı imiş. Böyle bir anlatım belli yönden hurafeye, belli yönden İslam akidesine bağlıdır. Çünkü «Kuran» daki «Cin» suresinde cinlerin gökyüzü ehli (melekler) nin sözlerini duymak için gökyüzüne çıktığını, ancak kayan yıldızların onları kovaladığını beyan etmektedir. Demek ki bu inanç boyunca söylersek kayan yıldız cinlere atılan şeydir. Bunun için birçok (Müslüman) Uygur, kayan yıldızın bir insanın ölüm haberi olduğuna inanmamaktadır. Deminki korkunç şeyler ve yasaklar da sırayla yok olmuştur.

5.4.3.2. Havayla İlgili Yasaklar

Havaya insanlar çok dikkat etmiş, aynı şekilde insanların hâyâtında büyük tesir gösteren tabii değişimler olduğundan onun önceden bilinmesi konusundaki arama ve urunuşlar en eski devirlerden itibaren devam edip bugünkü döneme gelindiğinde de onu tamamiyle sahiplenmesi mümkün olmayan iş şeklinde mevcuttur. Eski Uygurların inancında hava olayları ilahi görünümde anlaşılan ve anlatılmış, onların insanlara ve mal-hayvanlara getirdiği faydası veya kaybını kerametli iş, diye sayıp tabiat olaylarının faydasını dileyip kaybindan yasak etmiştir.

Eski Uygurların atalarında gök gürültüsü ve ilk yıldırımını iyi gören bunu, Gök Tanrı'nın baharın getirdiğinin sinyali, diye bildikleri durumlar vardır Uygurlar yıldırım Tanrı'nın cezası, yıldırım düşüp ölen veya yaralanan kişiye en ağır cezaya uğramıştır, diye düşünmüşlerdir. İnsanlar yıldırım düşüp yanan veya parçalanan ağaçlardan çok korkmuştur. Bununla birlikte Türkçe konuşan milletlerin geleneksel bayramı Nevruz Bayramı'nın bahar mevsimindeki ilk gökgürültüsü sesini işaret etmesi, gök gürültüsü ve yıldırıma olan inancın bir ifadesidir.

Uygurlar gibi Türkçe konuşan milletlerin atalarının eski yaşam şekline bakacak olursak onların yaylaklardaki göçmen hâyâtına veya yarı yerleşik hâyâtında kasırğa veya şiddetli boranın getirdiği zararın çok olduğu, Taklamakan Çölü etrafındaki bahçelerde yaşayan atalarımız için de boran ve kasırğanın tabii bir tehlike olduğunu tasavvur edebiliriz. Böyle olduğundan rüzgâr, boran ve kasırğa insanların nazarında kötülük ve uğursuzluğun işareti, cinlerin sureti niteliğinde bilinmiştir. Günümüzde Uygurlar, şiddetli boran çıktığında küçük çocukların dışarıda oynayıp gezmesine izin vermemiştir. Özellikle kasırğa yükseldiğinde onu “Kel kasırğa!” diye adlandırıp ayet okuyup ondan uzak durmuşlardır. İnsanların inanışlarında, albastı (kötü ruh) veya cin kasırğayla birlikte geldiğinde onunla karşılaşan insana cin yapışır, delirir. Kasırğa, Uygur hâlk edebiyatının her bir türünde hemen hemen menfi şekilde tasvir edilmiştir. İslam dininde rüzgâr, boran veya kasırğaya hakaret etmek yasaklanmıştır. Tıpkı cumartesi gününde hastalanıp yatarsa iyileşmek zor olur, denilene benzer şekilde hâlk arasında cumartesi günü boran çıkmasından dikkat ettikleri durum vardır. Söylediklerine göre cumartesi günü boran çıkarsa o bir hafta kadar durmazmış. Bu da rüzgâr ve kasırğanın şekillenme sebebinin doğru anlaşılması, anladıktan sonra da ananevi görüşlerini bir yolla bırakamamanın ifadesidir. Yağmur insanlar

ve hayvanlara tatlı su sağlayan önemli bir kaynaktır. Uygurların nazarında yağmur, Tanrı'nın rahmeti, diye anlaşılmıştır. Şamanizm devrinde yağmuru Gök Tanrı'nın gözyaşı, diye gören durumun olduğu malum. Bu konuda özellikle sırlı âdet görüşlere çok karşılaşmıyoruz. Uygurlarda bazı kişiler tıpkı önceki sayfada söylediğimiz gibi cumartesi gününde başlayan iş uzayıp devam eder, diye düşünüp cumartesi günü yağmur yağmasını istememiş, yasak etmişlerdir. Böyle olmadığında yağmur bir hafta durmadan yağıp üretim ve hâyâta ağır tesir göstermektedir. Uygurların ananevi inancında bulut sanki bir canlı nesne olup onun cismi son derece yumuşak, o sık sık susayıp durur ve susadığında denizlere inip su içip gökyüzüne çıkar, kurak yerlere gidip acıyan suyunu dökermiş. Uygur sözlü dilinde son derece yumuşak ve yuvarlak şeyleri buluta benzetip ifade ettikleri durumlar var olup bu bulutla ilgili yukarıda söylediklerimizle ilişkilidir. Eski Uygurlarda bulutun yanmasının kötü iş olduğu hakkında Kaşgarlı Mahmut kendi eserinde şöyle malumat vermiştir: “Tutuştı: Yandı, Yanan nesne. Güneş battıktan sonra bulut kızarırsa, “Bulut yandı.” denilmektedir. Türkler bunu iyiliğe yorumlardı. Atasözünde şöyle geçer:

Geceleyin bulut yanarsa hanım oğlan doğuracak gibi olur,

Sabahleyin bulut yanarsa eve gözyaşı girecek gibi olur.

Türkler sonrakini iyiliğe yorumlamamıştır.”²⁵⁴

Kaşgarlı Mahmut burada söylediği mesele Müslüman olmayan Uygurların ve diğer Türk hâlklarının nazarında sabahleyin bulutun yanmasının bir uğursuzluktan haber verdiği gibi bir olaydan ibarettir. Gerçekten, sonraki zamanlarda bu inanç yok olmuştur. İnsanlar da bulutu âdetteki tabiat olayı yerinde anlamaya mail olmuştur.

5.4.3.3. Toprak, Su ve Ateş ile İlgili Yasaklar

Uygurlar eski Şaman inancı boyunca yeri de ilah niteliğinde bilip tapınmıştır. Günümüzde Uygurlar arasında yer Tanrısına tapınmanın kalıntıları niteliğinde şöyle yasaklar mevcuttur: Uygurlar yer şiddetli sarsılırsa yer ilahı öfkelenir, diye düşünüp böyle beyhude hareketlerden sakınmıştır. Yine yere kaynar su dökmekten sakınılan durumlar da vardır. Uygurlarda insanın topraktan yaratıldığı ve yine toprağa geri döneceği hakkındaki

²⁵⁴ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay, 1.neşri, Uygurca, 1.cilt, 333. sayfa.

inançlar tarafından güçlendirilen âdetler içerisinde toprağa ait yasaklar var olup insanlar, toprağı savurmayı anne-babasının ölümünü dilemek ile aynı, diye görüp böyle durumlardan yasak etmiştir. Özellikle akşam vaktinde toprak savurmayı kesinlikle yasak etmişlerdir. Eski Uygurların görüşüne göre toprak su üstünde duran cisim olup onda belli büyük hayvanlar (Eski efsanelerde bu hayvan inek, kaplumbağa, balık...tır.) toplanmıştır. Bu büyük hayvanlar yorulup duruşunu değiştirdiğinde yer sarsılırdı. Demek ki, aynı devirlerde yer sarsılmasının sebebi böyle anlaşılmasının yanı sıra vakitsiz yer sarsılması da çok büyük bir uğursuzluğun işareti, diye düşünülmüştür. Mesela: «Altun Yaruk» ta tasvir edilenlere göre küçük prens, kendi bedenini aç kalan dişi aslana yer vereceği zaman “Bu çok büyük konur toprak sarsıldı, tıpkı şiddetli boran çıkıp göl suyunun çalkalandığı gibi sular yukarı-aşağı dalgalanıp çalkalandı. Gökyüzündeki Gün Tanrı ağla kapattığı gibi karanlık oldu, ışısızlaşıp karardı, dört etrafının tümü karanlığa dönüştü. Kara duman ile kaplandı.”²⁵⁵ Yer sarsılmasını Tanrı'nın öfkesi diye düşünmek eskiden olan bir iş değil, günümüz Uygurları arasında da mevcut olan bir durumdur. «Mecmuet'ul Ehkâm» denilen kitapta «Yer Sarsılması Hakkında» ve «Yerin Sarsıldığı Günler Hakkında» adlı iki konu altında Uygurların yer sarsılması hakkındaki ananevi görüşleri toplanmış, onu aşağıdaki gibi nakledip gösterdik:

“Yer sarsılması hakkında

Muharrem ayında yer sarsılsa büyüklere ölüm gelir. Bu zamanda sefere çıkmak çok iyi değil, eğer geceleyin yer sarsılırsa ölüm ve parçalanır;

Sefer ayında yer sarsılırsa çiftçiler afete uğrar;

Rebiülevvel ayında yer sarsılırsa küçük çocuklarda ve kadınlarda çiçek çıkar. Eğer gecesinde yer sarsılırsa ulema ve padişahlara ölüm gelir;

Rebiussani ayında yer sarsılırsa düşen kişi felçli ve hastalıklı olup kalır. Eğer geceleyin yer sarsılırsa zalim kişiler ateşte yanıp ölür.

Cemaziyelevvel ayında yer sarsılırsa hastalık-salgın çok olur. Bu yılda açlık yüz verir, ancak tez geçer;

²⁵⁵ Abdukeyyim Hoca, Dursun Ayup. İsrail Yusufklar düzenleyen: «Eski Uygur Yazma Yadigarlıklarından Seçmeler», Şincan Halk Neşriyatı, 1983 yılı, 9.ay, 1. neşri, Uygurca, 174. sayfa.

Cemaziyelahir ayında yer sarsırsa hastalık, felç hastalığı çok olur. Eğer yer geceleyn sarsılırsa yağmur çok yağar;

Recep ayında yer sarsılırsa bu yılda ekin verimli olur, ancak veba çok olur. Eğer yer geceleyn sarsılırsa her insanın sadaka vermesi gerek, merasim-münacaat geçirilmesi gerekir.

Şaban ayında yer sarsılırsa fiyat (paha) ucuzlar. Eğer yer geceleyn sarsılırsa hastalık-salgın, fitne-fesat çok olur.

Ramazan ayında yer sarsılırsa açlık olacağını haber verir. Eğer yer geceleyn sarsılırsa bu yılda bolluk olup hastalık-salgının daha az olacağını haber verir.

Şevvel ayında yer sarsılırsa onlarda ölüm-yitim, savaş-kavganın çok olacağını işaret eder. Eğer yer geceleyn sarsılırsa devletler arasında tehlikeli işler çok yüz verir.

Ekinlere melh²⁵⁶ düşerdi;

Zilkade ayında yer sarsılırsa hâlk arasında, fitne-kin çoğalır. Eğer yer geceleyn sarsılırsa tıpkı gündüz sarsıldığına benzer şekilde alametler yüz verir. Ancak gereken şeyler bol bulunur;

Zilhicce ayında yer sarsılırsa bu yılda ölüm-yitim çok olur, ekinler iyi verim verir. Vallahu alem (Tanrı her şeyi daha iyi bilendir.)”

Yerin sarsıldığı günler hakkında

Pazar günü yer sarsılırsa bu yılda yemek-içmek bereketli olur, ancak hastalık geçirilir.

Salı günü yer sarsılırsa bu yılda genel olarak yağmurun çok yağacağına işarettir.

Çarşamba günü yer sarsılırsa hâyâtı zor geçireceğine işarettir.

Perşembe günü yer sarsılırsa bu yılda genel olarak yaşlananlara ölüm geleceğine işarettir.

Cuma günü yer sarsılırsa bu yılda padişah, hanım-kızlarında hastalık-salgının çok olacağına işarettir. Vallahu alem (Tanrı her şeyi daha iyi bilendir.)²⁵⁷

²⁵⁶ Bir çeşit hastalık.

²⁵⁷ Muhammed İvaz Karakaşiy: «Mecmuet'ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8.ay, Uygurca, 89, 90, 91. sayfalar.

Gerçekten, yukarıdaki bakış açılarının hepsi hâlk inanişına dönüşmemiştir. Ancak bunlar arasındaki bazı görüşler bugün de mevcut olup hâlk arasında yer sarsıldığında yürürken eğer yıkılıp düşerse bu kişi felç olup iyileşemez, diye düşünülen âdet yaygındır.

Yukarıdakilerden hariç, ölüm-yitim işlerinde “Yedi çapa toprak atmak.”, “ihlas toprağı” gibi âdetler, ticaretçilerin önceden yaptığı alış-verişin parasını toprağı sürüp öyle ekmek yapması, toprak ile yemin etmek, “Toprak yutsun!” deyip beddua etmek... ler işte bu toprağı olan inancının diğere ifadeleridir.

Suyun insan, hatta bütün hayvanlar için önemini söylemesek de olur. Malumdur ki, ne kadar önemli olan şeyler varsa insanlar onların o kadar sırlı olduğunu hissetmiştir. Uygurlar nehir suyunu “ulu su” diye görüp onun şaşılacak güçlü kuvvetinin varlığına inanmıştır. Eski geleneklerde insanlar, kövecep akan büyük suya set çekmek için çare bulamadığında “Tohti” isimli kişinin ayak-elini bağlayıp ona ağır taş asmışlar, bent altındaki suyun en derin yerine bırakmışlardır.”²⁵⁸ Bu âdet dilin sihri gücüne inanmakla ilişkili olup böyle bir âdet yok olalı çok uzun zaman olmuştur. Uygurlar kaynak suyunu sırlı, özel diye görmektedir. Kaynağı kadın cinsi ile tasavvur etmeye dayanarak meydana gelen düşünceler olup pınar boyuna varıp çocuk dilemek âdeti Şincan’ın her bir yerindeki Uygurlar arasında epey geniş şekilde yayılmıştır. Uygurlarda suyun hâyâttaki önemi, suyu yüceltme görüşlerinden ortaya çıkan şöyle yasak âdetleri var: Âdette Uygurlar suya tükürmez, büyük-küçük abdest yapmaz, su içine bulaşık suyu, çöp gibi kirli şeyleri dökmezdi. Irmak, nehirlerde saç taramak, çamaşır yıkamak, kanal boyuna hacethane veya ağıl inşa etmek gibi insanlara yasak edilen ve son derece kötü görülen işler sayılmıştır. Göl suyu kullanırken göl boyunda çamaşır yıkamaktan, göl etrafında büyük-küçük abdest yapmaktan, göle yüzükoyun durup su içmekten yasak edilen durumlar da çok geniş şekilde dağılmıştır. Uygur mahâllelerinde büyük-küçük göller olur, bu göllerin suyu yaz-kış kullanılmaktadır. Temiz su akan yurlarda ise göl de olur ve nehir suyu da doğrudan kullanılır. Uygurlar çileklere su almaya çıktığında temiz veya göl suyunu atlayıp su almaktan, yüzünü yıkamadan su alıp çıkmaktan, suyun akışına bakarak su almaktan, sabah namazından önce ve akşam namazından sonra su almaya çıkmaktan yasak etmiştir. Su almaya gittiğinde yolda çok durmamışlar, böyle yapmazlarsa suya şeytan idrarını bırakmış. Yukarıdaki yasakların çoğu kısmı suyun temizliğini korumak, suyun temiz kısmını içmek için olsa da bir kısmı suya hakaretili davranış yapmamak, suyunu

²⁵⁸ Za. İsyiv: «Eski Uygur Kabilelerinin Tasavvurundaki Sihri Güçler», «Miras» dergisi, 1995 yılı, 1.sayıda basılan makaledeki beyandan.

hürmetini korumak için ortaya konulmuştur. Söylediklerine göre gün ışığında ılıyıp kalan su mekruh iken aynı zamanda o insan bedeninde ak hastalığı meydana getirirmiş. Güneşte su ılıttığında (yani güneşi su yüzeyine doğrudan düşümekle suyun ılması) su bileşiminde nasıl bir değişim olur, o gerçekten hastalık getirip çıkarır mı diyen meseleler ilmî yönden ispatlanmaya çalışılsa da Uygurların inancında yukarıdaki yasak âdetinin hurafe inanç veya faydalı yasaklama olduğunu ayırt edebiliriz. Uygur hâlkı arasında şöyle bir inanç var ki o “Yedi defa yuvarlanan su helâl.” demektedir. İşte bu görüş gibi pek çok insan yedi defa yuvarlanan suyun temizliğine şüphe etmeyip, aslında belli kaynaktan ancak iki-üç metre aralıkta akıp yedi defa yuvarlanıp “temiz olan” suyu içtiğinde ciğer hastalıkları, kolera gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanıp topluma büyük zarar getirmiştir. İçilen su koşullarının nispeten iyileşmesiyle “yedi defa yuvarlanan” suyun temizliği insanların şüphesini artırmıştır. Bu iyi bir durumdur.

Ateş, eski birçok dinde tapınma konusu olmuştur. Uygurlarda bugün ateşe ait yasaklar çok az kalmış, korunup kalanları da aşağıdaki gibidir: Uygurlar ateşi saflığın sembolü diye görüp ateşin içine tükürmez, büyük-küçük abdest yapmaz, bıçak, kazma, balta gibi şeyler ile ateşi kesmez (demircilikteki durumlar bundan müstesna), ateşe su serpmez veya kirli şeyleri atmazdı. Uygurlarda ateşe ait tipik yasak âdeti akşam vaktinde ateşle oynamamak olarak düşünülmekte bu ateşin sönmesini engelleme tedbiri gibi görünmekle birlikte aslında bu aydınlık ile karanlığın zıtlığı zamanında kutsal ateşle yürümek, oynamamak gibi ateşperetlik inancıyla ilişkilidir. Kibrit ve çakmak hâlk içerisinde yaygınlaşmadan önce Uygurlar ağacı ağaca sürterek veya taşı birbirine vurarak ateş yakıp kor çıkardıktan sonra onu söndürmez saklayıp kullanmıştır. İşte bu zamanlarda ateşin geçici olarak verilmesi, özellikle çarşamba gününde geçici olarak vermeyi yasak saymışlar ateşi geçici olarak verilerse o evin bereketi gidip fitne-fesata çıkar, diye yorumlamışlardır. Yine eski devirlerde ateşi söndürmemek yasağı da vardır. Bu durumu biz «Çin Tömür Batur» hikâyesindeki vak’alarda Mehtumsula’nın ateşi söndürüp bırakması, cadıdan ateş istediği için bir dizi bela-afete uğraması gibi bir epizottan görebiliriz.

Uygurlarda ateşi yüceltmek çok eski devirlerden başlamış olsa da ancak fikrin büyümesi ve İslam dininin çeşitli bid’atlarını ve Allah’a şirk koşan faaliyetleri kesinlikle yasaklama neticesinde, ateşe tapınmaya ait pek çok âdet yok olmuştur. Bizim yukarıda dile getirdiğimiz taraflar ise günümüze kadar Uygur hâyâtında korunan âdetlerin izleridir.

5.4.3.4. Vakit-Zaman Yasakları

Vakit ve zaman âdetteki doğal bir hadise olsa da ancak her millet için o, saf fizikî anlamda anlaşılmamaktadır. İnsanlar için insanoğlunun, hayvan ve bitkilerin doğuşu, çoğalması ve yaşlanıp ölmesini, gökyüzü cisimlerinin durmaksızın hareketini, tabiat olaylarının meydana gelmesi hem de mevsimlerin değişmesini tekrar tekrar gözetip onların hepsinde çok güçlü derecede zaman karakterli kanunların var olduğuna dikkat etmiş ve gözlemlemiştir. Belki bunların hangi zamanda hangi durumu meydana getirdiği, hangi zamanda hangi değişimlerin olduğu... gibi soruları işte bu kanunlar esasında izah edilip anlatmaya gayret edilmiştir. On binlerce defa denemelerden geçmiş olsa da insanların geleceğinde meydana gelecek olaylar ve belli vakitte hangi işi yaparsa uygun olup olmadığı, hangi işi yaparsa iyi sonuç vermeyeceği hakkındaki tecrübelerini toplamıştır. Bu tür mesaj veren görüşlerin ne derecede gerçeğe uygun olup olmadığı, o hâlk kültürünün önemli terkiibî kısmı oluşturmuştur. Biz günümüze kadar karşılaşılan haber vermeye dair görüşlerin çoğu kısmını vakit ve zamanla ilişkili haberler olduğunu bunun aynı devirlerdeki hâlkın astrolojik düşüncelerinin cevheri niteliğinde ifade etsek de bugünkü dönem için “gelecekçilik” in esası olmuştur. İnsanların vakit-zamana ait haberciliğe dair görüşleri ve bundan şekillenen diğer âdetler en azından aşağıdaki birkaç yönden gelmektedir: Biri, en eski devirlerden beri devam edip toplanıp gelen basit astrolojik düşüncelerdir. Bu vakit-zamana ait habercilik görüşlerinin esas kaynağı olarak sayılmıştır; yine biri, çeşitli dinler tarafından yüceltilen veya kötü görülen vakit-fasıllar hakkındaki bilgilerdir. İşte bu esasta, insanlar belirli bir başka vakit veya günü yasaklı vakit, diye görüp bu sürede uyanıklığını âdetteki zamandakinden birkaç pay büyüterek pek çok işten yasak tutmuştur. Bu bazen milletlerin kültürü içinde milletin psikolojisine, örf-âdetine, maneviyatına, üretim ve gündelik faaliyetlerine derin etki edip bugün renkli vakit-zaman düşüncelerini meydana getirmiştir.

Açıkça, Uygurların vakit-zaman hakkındaki görüşleri daha çok atalarımızın astrolojik düşüncelerini kaynak almıştır. Yine belli derecede dinî faktörlerin tesiri de vakit-zaman âdetlerinde kendi ifadelerini bulmuştur. Uygurların ataları çok eski zamanlardan başlayarak kendilerinin hâyâtî ihtiyaçlarına uygun hâlde tabiatın sırrını bilme isteğini gökyüzü cisimleri hakkındaki kozmolojik ve meteorolojik düşüncelerde tatbik etmiştir. En evvelki takvim hakkındaki düşüncelerinden itibaren sonraki devirlerdeki gezegenlerin burçlu devri (yıllık hareket devri) hakkındaki düşüncelere kadar hatta sonraki devirlerdeki hicri takvim

hakkındaki bilgilere göre Uygurların takvimcilik ananesinin süreci olup bu süreçte, vakit-zaman hakkındaki ilmî bilgiler yavaş yavaş büyümüşür. Bunun içinde akla uygun pek çok faktörler olması ile yine basit düşünce ve hurafe görüşe dayanan hatalı terkipler de mevcuttur. Hâlbuki bu “hata” lı terkipler her vakit bir milletin hâlk kültürünün önemli dalı olmuştur. Biz aşağıda Uygurların belli vakit-zamanlara gösterdiği tutumu ve bu vakitleri uğursuz veya hayırlı diye görüp bir dizi işlerde istekli olması veya yasak tutması gibi durumları birkaç kaynak esasında gerçek âdetlerle birleştirip kısaca açıklayıp geçtik.

5.4.3.4.1. On iki hayvanlı türk takvimi ile ilgili yasakları

Uygurların on iki hayvanlı Türk takvimi hakkındaki hatırası ilk önce Kaşgarlı Mahmut’un «Divânu Lügâti’t-Türk» adlı eserinde açıklanmaktadır. Uygurlarda on iki hayvanlı Türk takvimindeki hayvanların karakter-niyet sebebiyle, bu on iki hayvanlı Türk takvimi adı ile adlandırması yılda bir olayın meydana gelmesi hakkındaki görüşleri sonraki devirlerde de korunup ve konusu zenginleşerek 18. asırda yazılan «Mecmuet’ul Ehkâm» da «Yıl Başı Hakkında Hüküm» denilen başlık altında on ikki möçel yılında meydana gelen kötü işler detaylı olarak aktarılmıştır. Burada sayfa sınırlaması nedeniyle onları nakledip gösteremiyoruz. Bu açıklamada her bir möçel yılında meydana gelen işler olup inanişe göre bu engellenemezdi. Bu bakımdan bakıldığında onları yasak kategorisine alınamaz.

On iki hayvanlı Türk takvimi hakkındaki düşünce bütün dünyadaki milletlerde var olan bir durumdur. Bazı yılların adının farklı olduğu milletlerde farklı şekilde adlandırılrsa da ancak bu genelleşmemiştir. Bu bize insan medeniyetinde insanı hayran bıraktıran kaynaktaşlık ilişkisinin varlığının delilini sunmaktadır.

5.4.3.4.2. Günler ile ilgili yasaklar

Herhangi bir işin güçlü vakitlerini tekit etmek Uygur geleneğinde ve hükema, müneccimlerin düşüncesinde bir yerde sürekliliğe dönüşen bir iş olup Uygur alimleri kendi yazdıkları kitaplarda yıl, mevsim, ay, gün, vakit, saat, dakika gibi astrolojik tecrübelerine dayanarak anlatmakla birlikte yine de ileri gidip belli zaman, saatlerin hangi işleri yapmaya

uygun geldiği veya gelmediğini açıklamışlardır. Biz Uygurların hem astrolojiye hem de habercilik ilmine ve falcılığa ait eserlerin çoğunda «Salname», «Saatname», «Nevruzname», «Rozname» gibi isimlerin verildiğini görebiliriz. Uygurlar işte bu tür gün ve saatlerin bazılarında uğursuzluk olur, bazılarında kut olur, diye düşünüp her bir faaliyette gün seçmeye özel önem vermiştir. Biz önceki sayfalarda Uygurların salı, çarşamba, cuma ve cumartesi günlerinde pek çok işlerden yasak edildiğini dile getirdik. Uygur hâlkı arasında yine haftanın herhangi bir gününde hangi işleri yapmaya uygun geldiği hakkında “Pazartesi, kıyafet kesme ve diktirmenin saati; salı, ölümün saati; çarşamba, sefer ve düğünün zamanı; perşembe, nezirenin zamanı; cuma, namazın zamanı; cumartesi, savaşın zamanı; pazar, pazarın zamanı” diyen sözler vardır. Burada denilmek istenen “saat” ile “Dil Yasakları” nda dile getirilen “Ağızdan zaman çıkıp gitmek” arasında belli bir benzerlik vardır. Bu “saat”ler hiçbir zaman bir saat uzaklıktaki vakit, bir başka vakit veya bir süreç değil, belli uğursuzluk ve hayırlılık düşüncesi ile bağlantılı olan adlandırmalardır. Uygurlar belli günü o günün bir ay içindeki, bir hafta içindeki yerine dayanarak onunla farklı manaları yüklemişlerdir. Bundan dolayı bu “name” ismi ile adlandırılan klasik eserlerin hepsinde hemen hemen günlerin değeri veya uğursuzluğu hakkında özel sayfalar vardır. İşte bu eserlerde uğursuzluğu üçe bölmüş, onlar: nehs ekber (büyük uğursuzluk), nehs eziym (biraz ağır uğursuzluk), nehs esğer (daha küçük uğursuzluk) tan ibarettir. «Mecmuet’ul Ehkâm», «Saatname» gibi eserlerde uğursuzluk yukarıdaki gibi ayrılmaktan başka her iki eserde yine şöyle denilmektedir: “Büyük uğursuzluk her ayda iki gündür. Hz. Musa aleyhisselam şöyle demiştir: Yılda yirmi dört gün uğursuz gün sayılmaktadır. Bu günlerde hiçbir işe adım atılmaması gerekir. Bu günlerde doğan bebek zalim, hunhar ve kötü işler ile meşgul olurmuş. Hasta ise kolaylıkla şifa bulamazmış. Bundan dolayı bu günlerde dikkat etmek zorunludur. Bu eserlerde hicri takvimdeki aylara göre belli günler ve bu günlerde büyük uğursuzlukların meydana geldiği şöyle nazım şeklinde ifade edilmiştir:

“Aşure ayının dördü, on biri uğursuzdur,

Sefer ayının biri, yirmisi uğursuzdur.

Rebiülevvelin sekizi, yirmisi,

Rebiülahir ayının biri, on biri uğursuzdur.

Cemaziyelevvel ayının onu ve on biri uğursuz,

Cemaziyelahir ayının ikisi, dördü uğursuzdur.

Dua ayının on biri, on üçü uğursuzdur,

Berat ayının dördü, altısı uğursuzdur,

Ramazan ayının üçü, sekizi uğursuzdur,

Bayram ayının altısı, sekizi uğursuz.

Ara (Ramazan ve Kurban Bayramı arasındaki zaman) ayının ikisi, üçü uğursuzdur,

Kurban ayının altısı, yirmisi uğursuzdur.”

Uğursuzluğun ikinci türü daha küçük uğursuzluk (nehs esger) olup böyle talihsizliklerin meydana geldiği günler hakkında yukarıdaki iki eserle benzer şöyle bir nazım vardır:

“Her ayda uğursuz yedi gün vardır ey Müslüman,

Emin olmak istersen bu belaya dikkat et.

Üçü ile on üçü, on altı birle beşi,

Yirmi biri, yirmi dördü, yirmi beşi.” 473

Bu kitaplarda söylenilenlere göre uğursuzluğun üçüncü türü “nehs eziym” (biraz ağır uğursuzluk) her ayda bir gün olur. O günler: Muharrem ayının yirmi beşinci günü, sefer ayının ayının onuncu günü, rebülevvel ayının on dördüncü günü, rebülahir ayının yirminci günü, cemaziyelevvel ayının yirmi sekizinci günü, cemaziyelahir ayının dokuzuncu günü, recep ayının on üçüncü günü, şaban ayının yirmi üçüncü günü, ramazan ayının yirmi dördüncü günü, şevval ayının beşinci günü, zilkade ayının yirmi yedinci günü ve zilhicce ayının yirmi sekizinci günlerinden ibarettir.

Yukarıdaki kitaplarda yukarıdaki günlerde uğursuzluk olur diyen görüşler Güneş, Ay gibi gezegenlerin burçların hareketine değişik akli görünüm tayin etmekle kalmaz, daha önemlisi onlar İslamî anane tarafında da güçlendirilmiştir.

Biz yine konu ihtiyacı boyunca bahsedilen kitaplarda bazı işlerden yasak edilmesi gerek, diye düşünülen günler hakkındaki beyanları naklederek gösterdik.

Ayın üçüncü günü: Bugün uğursuzdur. Bugün hiçbir işte iyilik olmaz, çünkü bu Hz. Âdem aleyhisselam ile Havva ananın cennetten kovulup çıkarıldığı gündür. Bugün hiçbir iş ilerlemez.

Ayın beşinci günü: Bugün uğursuzdur. Çünkü bu Kabil'in Habil'i öldürüp kan döktüğü gündür. Bugün yapılan işte hiç iyilik olmaz. Herhangi bir çocuk bugün doğsa haksız, kan dökücü olurdu.

Ayın sekizinci günü: Bu mübarek gündür. Ancak üç işten; yani dilek dilemek, büyükler ile görüşmekten, kan almaktan yasak etmek gerekir.

Ayın on üçüncü günü: Bugün uğursuzdur. Bugün olan işlerde iyilik olmaz. Bundan dolayı bütün işlerden yasak etmek gerekir.

Ayın on altıncı günü: Bugün uğursuzdur, bugün bütün işlerden yasak etmek gerekir.

Ayın yirmi altıncı günü: Bugün uğursuzdur. Bugün yapılan bütün işlerden yasak etmek gerekir. Bugün çocuk dünyaya gelirse zalim olur, eğer hastalanırsa uzun süre yatıp kalırdı.

Ayın yirmi dördüncü günü: Bugün olan bazı işlerde uğursuzluk olur. Hasta ise sadaka vermeli, çünkü bu Nemrut'un doğduğu gündür.

Ayın yirmi beşinci günü: Bu kötü gün olup bütün işlerde sabretmek, yapılan işlerde yasak etmek gerek (Bu açıklamalar «Mecmuet'ul Ehkâm», «Salname», «Saatname» gibi eserlerde hemen hemen benzer şekilde hatırlatılmış olup biz az-çok tamamlamaya giriştişük.)

Görölüyordu ki, bu “uğursuz günler” diye görülen günlerde efsanevî terkipler daha çoktur, mesela: Yahudi, Hristiyan ve İslamî anelerdeki Âdem ile Havva'nın Cennetten kovulması, onların büyük oğlu Kabil'in kendi kardeşi Habil'i öldürmesi, İbrahim paygamber zamanındaki putperest padişah Nemrut gibileri ile bağlantılı olmasından bu günler aynı şekilde uğursuz gün diye görölmüşür.

Günler hakkındaki yukarıdaki hurafe yasaklar ve sırlı görüşlerden başka, yıl başının haftanın hangi gününde başladığıyla meydana gelen iyilik ve kötülüklerden ve onlardan sakınmak gerektiği; haftanın farklı vakitlerinin iyiliği veya uğursuzluğu ve onlardan sakınması gerektiği; ayın on iki burcunun her birinin rast geldiğinde yapılması gereken işler bahsedilen kitaplarda çok detaylı anlatılmış olup biz bir taraftan sayfa sınırlaması, yine bir taraftan bu tür görüşlerin hâlk örf-âdetlerinin bir kısmına dönüşülmemiş, yalnız kendi devrinin kitabî bilgisi olup durması sebebiyle onları nakletmiyoruz.

Vakit-zaman yasakları, Uygur yasakları, Uygur örf-âdetlerinin her bir sahâlârında kirişip iç içe giren âdetler olduğundan o vakitten ibaret tabii hadiseyi belli özelliğe sahip

nesne “canlı” cisim diye görüp ondan iyilik beklemek veya kötülüklerden sakınmak bir tür basit, akla uygun olmayan âdetlerdir. Ancak yukarıdaki gibi âdetlerde atalarımız “zaman” dan ibaret bu olay ile insan psikolojisinin belli bir ilişkisi var mı yok mu, zamanın değişimi insanın faaliyetlerine nasıl etki gösterir... diyen meseleler üstünde az-çok akli bilgiye sahip olması mümkündür. Günümüzde ilim-fen yükselerek gelişmiş, fenne uygunluğu üzerinden pek çok sırların çözüldüğü dönemde, vakit-zaman yasakları içerisindeki vakit ile insanın takdiri, vakit ile iş-çalışmanın (hayırlı ve uğursuzluk neticeleri) arasındaki ilişkiler gibi sorunlar günümüzde zaman fiziği ve sosyal hâyât ilmî sahasındaki zamana ait çözülemeyen sırlar dairesine yerleştirilip incelenirse ve onun sonucu çıksa da biz böyle sırlı âdetleri tamamen asılsız hurafe veya az-çok esaslı olan tecrübeler diye onaylayamayız. Nasıl olursa olsun, günümüzde Uygurlarda doğrudan vakit-zaman yasakları çok az görülmektedir. Bu âdetler kendi gerçek anlamını kaybetmesiyle birlikte kendileri de yok olmuştur, elbette.

5.3.4. Yapay Nesnelere İlgili Yasaklar

Yapay nesne dediğimiz, insanların yaptığı nesnelere belirtmektedir. İnsanların nazarında doğal şeyler kutsal ve sırlı özelliğe sahip olmakla kalmaz, bunlardan yapılan yapay eşyalar da benzer şekilde sırlı nesne olmaktadır. Bu tür gizli özellikler yapay eşyalara veya ondan ev eşyası olan şeylerden veya onu yapan kişi ve kullanan kişinin “yasaklı insan” (kutsal kişi veya kirli-uğursuz kişi) olmasından hatta bu yapay nesnelere kendisinde şekil hususiyeti ve kullanılma yeri gibi yönlerden gelmektedir. İnsanların böyle özellikli şeylere tapınması da ancak onlarda âdetteki nesnelere yönelik daha da derin gizli kuvvetin varlığına inanıp onlara yönelik hakaretli hareket, sözden sakınmasından ibarettir. Onları alıp bırakırken kullanırken özellikle dikkatli olunmaktadır. Biz kılık-kıyafet, yemek-içmek, mesken ve çeşitli mesleklere ait yasaklar ve ölüm-yitim, nezire-çırağ yasaklarını incelediğimizde, yukarıdaki sahâlarda kullanılan yapay nesnelere ait yasaklara da bakmaktan geçmedik. Aitlik açısından bakıldığında onlar yapay eşyalara dair yasaklı âdetler bölümüyle alakalı olmaktadır. Böyle olduğundan tekrar açıklamaktan sakındığımız için biz önceden dile getirmediğimiz az sayıdaki bazı yasakları inceledik.

Uygurlar tarihten bu yana demirden yapılan keskin aletlere yönelik belli gizli görüşlerde olmuştur. Bu tür görüşlerin izleriyle bugünkü yaşamamızda ara sıra karşılaşmaktayız. Demirden yapılan keskin aletler dediğinde o bıçak, kılıç, balta, kazma,

mızrak... gibi eşyaları belirtmektedir. Uygurlarda işte bunların hepsine ait farklı âdetleri olsa da ancak hepsinde ortak yasaklı âdetler vardır. Demir aletlere saygı göstermek, onların manevi gücüne inanmak Türk kavimlerinde eskiden beri var olan bir iştir. Kaşgarlı Mahmut «Divânu Lügâti't-Türk» eserinde Türkçe konuşan hâlklerin demiri yüceltme âdeti hakkında şöyle bir âdeti bildirmektedir: “Demir: Bu söz ‘Gök demir boş durmaz.’ diyen atasözünden gelmiştir. Bu ‘Gök demir boş durmazdı, tekken yerini yarılardı.’ demektir. Bunun diğer bir manası da var. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka hâlkler yemin ederken ve söz verirken kılıcı çıkarıp o şekilde enine koyarlardı sonra ‘Gök girsin, kızıl çıksın!’ derlerdi. ‘Söz bozulursa kılıç kana boyansın, demir öç alsın.’ demektir. Çünkü bunlar demire hürmet etmişlerdir.”²⁵⁹ Demir aletler ile yemin etmek, onu yüceltmek yalnız Kıpçak, Yabaku boylarında değil, belki bütün Türkî kavimlerde mevcut olan durumdur. Uygurlarda harmana demir alet alıp girmemek, mezarcılar kullandıkları demir aletleri sahibine geri vermez, birkaç gün geçer gibi yasaklardan başka yine demirden yapılan bıçak, kılıç, balta gibi şeylere ait şöyle yasaklar da vardır: Âdette bıçağı, kılıcı başka kişilere uzatırken alan kişiye onun ucunu düz uzatmaktan yasak etmişlerdir. Bundan dolayı çoğunlukla bu aletleri eğik hâlde (tığını alan ve sunan kişi, hiçbiri, bakmayacak şekilde) uzatmışlardır. Uygur erkeklerinin hepsi her zaman bıçak takar, bıçağın kendine uygun kılıfı olurdu. Bıçak ve kılıca ait âdetlerde, Uygurlar bıçağı kılıfından ayırmaz, yani bıçağı kılıfından başka yere koymazlardı. Eğer bıçak kaybolursa veya başkaları tarafından kullanılırsa o zaman kılıfın içine bir tane dal koyup kötülükten korunacağını düşünürlerdi. Bazı yerlerdeki Uygurlar yine oymacılıkta kullanılan bıçakları bilerken kazan çevresine sürterek bilemekten yasak etmiştir. («Yemek-İçmek Yasakları» ne bakın). Bunlardan başka Yarkent Uygurları arasında bıçağı balta veya kazma gibi aletlere sürtüp bilemekten sakındıkları âdet vardır. Böyle yaparlarsa düşmanı ile iş karıştırırlarmış. Antropolog Frazer’in «Altın Şah» adlı kitabında ilkel milletlerin veya bedevî milletlerdeki demir aletlere ve keskin aletlere ait yasaklar tam olarak bedevî milletlerin yeni şeyler (demire benzeyen) i beğenmeyip onlardan çekinmesi de ruha zarar getirir, diyen görüşlerden ortaya çıktığı söylenilmektedir. Bu durum her yerde böyle mi? Buna bir şey demek, zor. Türkler dünyada ilk önce demiri soğutup işleyen Altay dağlarında demiri eritip demirden aletler yapan hâklardan biri olduğu, Aşina boyunun tarihî kaynaklarda “Demirci Türkler” diye adlandırıldığı Türkçe konuşan milletlerdeki demire

²⁵⁹ Kaşgarlı Mahmut: «Divânu Lügâti't-Türk», Şincan Halk Neşriyatı, 1980 yılı, 8.ay neşri, Uygurca, 1.cilt, 468-469. sayfalar.

olan saygının onun, onlar için sadece yeni bir şey olmadığı değil, onların demirin gücünden kesintisiz faydalanması ile de ilişkilidir. Yine demir cin-kötü ruhları kovalayıp kötülükten korunma özelliğine sahiptir, diyen görüş de vardır. Bıçağın işte bu sahâlarda kullanılması bu fikrimizin delilidir. Uygurlarda yine makası boşa kesmekten yasak edilen durum var olup Yarkent Uygurlarının görüşüne göre makası boşa keserse düşmanı çoğaltmış. Bakıldığında bu âdette, makası boşa kesmek tıpkı savaş meydanında başkalarına gözdağı verip silahını oynatarak düşmanını çağırma benzetilerek ve bu sonucu çıkarmak olsa gerek. Biz «İnsan Vücudu ile İlgili Yasaklar» da makasla tırnak kesmek uygun değil, diyen yasağı dile getirdik. Elbette, bu yasakta makasın çift bıçağı çift zorluk ve felaketle değişerek anlamlandırılmıştır. Uygurların nazarında iğne kızlığa benzetilip anlaşılmıştır. Böyle bir düşünce esasında insanlar iğneyi ip geçirmeyip boş koymaktan yasak etmiştir. İğneye ait geniş şekilde yayılan âdetlerden yine ip geçirilmeyen iğneyi gençlere, doğum yaşındakilere vermez, eğer gençler ip geçirilmeyen iğneyi alırsa talihsiz olur veya kız çocuklu olurmuş, ip geçirilen iğneyi verirse veya alırsa alan kişinin erkek çocuğu olurmuş, denilmektedir. Böyle görüşler üzerinden insanlar ipsiz iğneyi vermez veya almazdı. Eğer zaruri olursa iğnenin sahibi iğneyi yere batırıp koyar isteyen kişi yerden alırdı. Böyle bir hurafe âdetten bizim düşünüp anladığımız yalnız iki mesele vardır: Onlardan biri, iğneyi kızlığın, ipi erkekliğin sembolü yapmak; yine biri bu tür kötü akıbetlerden korunmak için alan kişi ile veren arasındaki etkiyi (iğneyi yere batırıp koymak ve onu almakla) kesmekten ibarettir.

Uygurlarda yine kilit ve anahtara ait bazı yasaklar vardır. Uygurlar çocukları anahtarı çingırdatmamak ve anahtarı fırlatmamak konusunda tenbihlemiştir. İnsanların görüşüne göre anahtarı çingırdatsa yoksulluğu çağırılmış, anahtarı fırlatırsa eve hırsız girermiş. Aslında yukarıdaki her iki yasaklamanın belirli esası vardır. Anahtarı fırlatırsa veya çingırdatıp oynarsa onun kaybolması mümkündür. Bulan kişinin eşyayı kullanıp sahibinin eşyalarını çalabilir. Eşyası çalınan kişinin yoksul olabilir. Buna benzer birleşik düşünce anahtara nisbeten yukarıdaki gibi yasaklamaları meydana getirmiştir. Kilit, kapatarak yolu ve alakayı kesen eşya olduğundan doğum yapan kadının olduğu evde “kilit” gibi sözleri söylediğinde, doğum yapan kadının sütü kesilir, diye düşünülmüş ve böyle sözleri söylemek yasaklanmıştır.

Yapay nesnelere gerçekten epey çoktur. Biz önceden bu konuda kendi yerinde yeterli açıklamaları verdik. Bunun için tekrar etmiyoruz. Dikkat edilmesi gereken bir mesele şu ki bütün kutsal eşya ve nesnelere de esasen yapay maddelerdir veya en azından insan emeğinden

geçen nesnelere. Onlara yönelik yasaklar pek güçlü olup bu yasaklar esasen bu kutsal nesnelere kirli tutmamak, kullanmamak, hakaretli söz, hareketlerde bulunmamak gibi şekillerde ifade edilmiştir. Her dinde dairesinde kullanılan nesnelere işte bu kutsal nesne kategorisine giren nesnelere olup bunun anlatımlarına Uygurların hâyâtında çok karşılaşmaktayız. Mesela, Uygurlar «Kuran» ı abdestsiz tutmaktan ve okumaktan, alıp-satmaktan, onu ayak tarafına koymaktan, «Kuran» ayetlerinin yazıldığı kağıtları çiğnemekten, hacette kullanmaktan ve yakmaktan kesin olarak yasaklamıştır. Önceki devirlerde genellikle Arapça yazı yazılan herhangi bir kâğıt hâk tarafından “ayet” diye görülüp ona hakaretli söz-davranışta bulunmaktan kendilerini uzak tuttukları durumlarla çok karşılaşmaktayız. Elbette, diğer dinlere inandıkları devirlerde de bu dinlerdeki nom-desturlara da özellikle saygı gösterdikleri tabii durumdur. Kutsal diye görülen yine bir türdeki yasalma (yapay-türeme) nesne tılsım (muska) türündeki şeyler olup onun hayvanın bir tane organı, bir tane tabiat cismi veya yapay nesne (kâğıt...) olması mümkündür. Uygurlar arasında tılsımın gizli gücüne inanan belli sayıdaki insanların âdetinde tılsımı başkalarına geçici olarak vermemek, göstermemek (Bundan dolayı giysi katlarına dikilirdi veya koltuk tarafına asılırdı.), yıkamamak, atmamak ve yanından ayırmamak gibi yasaklar vardır. Tılsımın güçlü kuvvetine inanmayan Müslümanlar arasında ise tılsım takmamak, tılsım yazmamak, onun gücüne inanmamak gibi yasaklamalar vardır. Bu İslam inancı ile ilkel devirlerden kalan hurafe inançlar arasındaki zıtlığın bir ifadesidir. Bu tür zıtlıklar yerine ilmî düşüncelerin geçmesi ile daha da keskinleşip hurafe türündeki bütün davranış-faaliyet ve psikolojiler için büyük baskı oluşturmuştur. Yapay maddeler hakkındaki bilinçsizce inanç ve yasaklar yok olurken bunlar yasak ve inançların başında gelir.

Kaynakça

1. Kaşgarlı Mahmut: «Dîvânu Lugâti't-Türk», Şincan Hâlk Neşriyatı, 1980, 8. ay neşri, Uygurca.
2. Yusuf Has Hacıp: «Kutadgu Bilig», Milletler Neşriyatı, 1984 yılı, 5. ay, Pekin 1. neşri.
3. Muhammed İvaz Karakaşiy: «Memuet'ul Ehkâm», Şincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Kalem Odası bastıran, Erkin Eminniyaz Kutluk hazırlayan, 1991 yılı, 8. ay.
4. «Eski Uygurlar Sanat-Meslek Risaleleri», Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988 yılı, 12. ay, 1. neşri.
5. «Salname», «Miras» dergisinin 1999 yılı ikinci sayısında basılan, “Günümüz Uygur Dilinin Çözümü”.
6. Abdukeyyum Hoca, Tursun Aynup, İsrafil Yusufklar düzenleyen: «Eski Uygur Yazma Yadigarlıklarından Seçmeler», Şincan Hâlk Neşriyatı, 1983 yılı, 9. ay, neşri, Uygurca.
7. Abdükerim Rahman: «Uygur Folkloru Hakkında Beyan», Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1999 yılı, 7. ay neşri, Uygurca.
8. Abdurehim Hebibulla: «Lop-nur Uygurlarının Örf-Âdetleri», «Şincan Kültürü» dergisi 1996 yılı, 5. sayıda basılan, Uygurca.
9. Abdükerim Rahman, Reveydulla Hemdulla, Şirip Huştar: «Uygur Örf-Âdetleri», Şincan Gençler-Delikanlılar Neşriyatı, 1996 yılı, 8. ay neşri, Uygurca.
10. Dilmurat Ömer: «Altay Dilindeki Milletlerin Şaman Dinî Üzerine İnceleme», Şincan Hâlk Neşriyatı, 1995 yılı, 12. ay neşri, Çince.
11. [Almanca] Von Gabain: «İdikut Uygur Hanlığında Hâyât», Çince tercümesi, Turfan Şehirli Tezkire Tahrirli Kalem Odası neşri, 1989 yılı, 8. ay neşri, 94. sayfa.
12. Lin Gen ve Gav Zihovlar düzenleyen: «Eski Uygur Tarihî», İç Moğol Neşriyatı, 1994 yılı, 10. ay neşri, Çince.
13. Fen Cyaşen, Çen Sulo, Mo Guanvenlar düzenleyen: «Uygur Tarihine Dair Materyaller», Milletler Neşriyatı, 1981 yılı, 11. ay neşri, Çince.

14. Lyu Şigen, Çen Lylnevay: «Eski Kösen Devleti'nin Tarihî», Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1992 yılı, 8. ay neşri, Çince.
15. «Buda Kültürü Ansiklopedisi», Tyencin Hâlk Neşriyatı, 1993 yılı, 12. ay neşri, Çince.
16. Gon Fancen, Yen Kecya: «Zaroaster Dinî Tarihî» Şanhay İçtimai Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1998 yılı, 8. ay neşri, Çince.
17. «Çin İslam Ansiklopedisi», Siçuen Ansiklopedi Neşriyatı, 1994 yılı, 3. ay neşri, Çince.
18. «Kur'an-ı Kerim», Milletler Neşriyatı, 1995 yılı, Uygurca neşri.
19. [Suriye] Ebu Zekeriyya Yahya İbni Şeref Enneveviy: «Riyazussalihin» («İyi İnsanlar Bahçesi»), Livan, Beyrut, Dar'ul Kutbu'l İlmîyye (İlmî Kitaplar Neşriyatı), miladi 1972 yılı, hicri 1402 yılı neşri, Arapça.
20. Muhammed Fuad Abdulbakî: «Hadis-i Şeriften İnci-Mercanlar» («Luvluul Mercan»), Abdullacan Abdukerim tercümesi, Uygurca, Şincan Hâlk Neşriyatı, 2003 yılı, 12. ay neşri.
21. [Almanya] Ernest Cassirer: «İnsan Hakkında», Şanhay Tercüme Neşriyatı, 1985 yılı, 12. ay, Çince neşri.
22. [Fransızca] Levi Bruhl: «İlkel Düşünce», Soda (Şanvu) Kitap Basma İdaresi, 1981 yılı, 1. ay neşri, Çince tercümesi.
23. [İngilizce] C. G. Frazer: «Altın Şah», Çin Hâlk Edebiyatı-Sanatı Neşriyatı, 1987 yılı, bèyciñ, Çince tercüme neşri.
24. [Avusturya] Sigmund Freud: «Totem ve Tabu», Cenven Neşriyatı, 1986 yılı neşri, Çince.
25. [Fransızca] Emile Durkheim: «Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri», Şanhay Hâlk Neşriyatı, 1999 yılı, 11. ay neşri, Çince.
26. [İngilizce] Franz Steiner: «Yasak» (Taboo), Kohen ve Garp Neşriyatçılık Şerikiti, 1956 yılı neşri, İngilizce.
27. Ren Çen: «Çin Hâlk Yasakları», Huaşen Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1964 yılı, 8. ay neşri, Çince.

28. Cu Tyenşun: «İlkel Kùltür», Şanhay Hâlk Neşriyatı, 1999 yılı, 11. ay neşri, Çince.
29. Lin Huyşyan: «Kùltür Antropolojisi», Soda (Şanvu) Kitap Basma Odası, 1991 yılı, 3. ay neşri, Çince.
30. Cin Ze: «Dinî Yasaklar» Milletlerarası Kùltür Neşriyatı, 1994 yılı, 4. ay neşri, Çince.
31. Şincan'ın her yerindeki Uygurlar arasında toplanan yasak âdetiyle ilgili materyaller.

Yukarıdakilerden başka, yazar bu kitabın yazılma sürecinde Çağatay Uygur dilindeki ve günümüzdeki Uygur dilindeki pek çok materyallerden hem de hâlk edebiyatı örneklerinden faydalanıp bu materyaller çok ve aynı şekilde parça parça olduğundan burada sıralanıp gösterilmedi.

Son Söz

Uygur hâlk yasakları büyük bir inceleme konusudur. Bu eser böyle mühim ve büyük meseleyi aydınlatmak için armağan edilen bir kitap olması ile onu aşağıdaki gibi birkaç özelliğe sahiptir, diye görebiliriz:

1. Bu eserde bundan önce parça parça toplanılan ve toplanılmayan hâlk yasaklarını ve ilgili âdet ve inançları türler boyunca önemli şekilde tanıtmak esas alındı. Her bir sahadaki yasaklı âdetleri nazariye noktasından detaylı çözmek ve izahlamak sayfa önemi ve başka sebepler yüzünden sonraya bırakıldı.

2. Uygur hâlk yasakları, Uygur örf-âdetlerinin ruhi konularından biri, aynı şekilde Uygurların manevi âdetlerinin temel konularını teşkil etmektedir. Buna hurafe faktörleri, ilmî-tecrübevi terkipler, ilgi çekici inanç-akideler, yine Uygurların tarihte inandığı her bir dine ait sınırlamalar, hâlkın dinî bakımdan keskin muameleler gösterdiği âdetler de vardır. Kitapta yukarıdaki faktörleri ayırıp farklı tutum sergilemek dikkate alındı. Karakterleri hakkında dermehel hüküm çıkarılmayan yasaklı âdetler insanların derinlemesine düşünme esasında hâletmesine bırakıldı.

3. Bahsedilen eserde Uygur yasakları noktasından Uygur hâlkının örf-âdet kültürü sistemli şekilde tanıtıldı. Bunun için onu “Yasak Noktasından Uygur Örf-Âdetlerini Tasvirlemek” diye söylemek de mümkün.

4. Yasak hâlkın manevi yaşamının iç mizanı, maddi faaliyetlerinin yazısız belgesi olması ile o tarihte hâlkın hâyâtına büyük etki göstermiştir. Bizim tanıttığımız pek çok yasak ve yasaklı âdetler tarihî akışında çoktan yok olmuş olsa da yine bir kısım yasaklar günümüzde çeşitli sebepler üzerinden hızlı biçimde yok olup gitmemiştir. Bundan dolayı kitapta bildirilen yasaklı âdetlerin hepsini bugünkü Uygur yaşamında mevcut, diye görmek tek taraflı olup olumlu yasak ve sınırlamaların tarihî süreçlerde hemen hemen devamlı saklanıp kaldığını, pasif, hurafe yasakların zaman terekkiyatıyla birlikte yok olduğunu bilmemiz gerek.

5. Pek çok hâlk yasakları var ki, onların karakterine acele şekilde hurafe kalıbını giydirip kuşatıp bırakmak acelecilik olsa gerek. Bundan dolayı, inancımızdaki insanların bilgi seviyesinin artmasına, millî kültürün öncü taraflarını kabul ederek duygularının güçlenmesiyle pek çok yasaklı âdetlerin gerçekten millet karakterinin önemli bir konusu,

millet ahlakının önemli sağlayıcısı ve asıl anane olduğunun yavaş yavaş dikkate alınması mümkün olacaktır.

2006 yılı, 5. ay, Urumçi

6. SONUÇ

İlkel insanın tasavvurunda insanın tabiatında ve kendisinde var olan bazı olayları ilahi bir güç veya ruh görüşü yasakları meydana getirmiştir. Türk dünyasının merkezi olan bir coğrafyada yaşayan Uygurların yasaklarına dair uygulama ve inanışları içeren bu çalışma, yasak kavramı, Uygurların tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişim ve etkileşimleri, Uygur yasaklarında mitolojik dönemin izleri ve yasaklarda geçen motifleri, sözlü kültür unsurlarını kapsayacak şekilde ele alınmıştır.

Uygur yasaklarında, millî ananeden ve çevre milletlerden alınan inanışların varlığı tespit edilmiştir. Mitolojik dönemden kalma ateş, su, dağ, taş kültlerine dair bazı inanışlar bugün de yasaklar içinde korunmaya devam etmektedir. Özellikle ateş ve su gibi insan ve canlılar için hâyâti olan unsurlara dair pek çok yasak Uygurlar arasında hâlâ korunmaktadır. Uygurlarda ateşe tükürmemek, kirli şeyler atmamak, sivri uçlu kesici aletlerle karıştırmamak gibi yasaklara rastlanmaktadır. Suyu da benzer şekilde tutum sergileyen Uygurlarda özellikle büyük ırmak ve nehirler üzerinde ya da kenarında saç taramamak, çamaşır yıkamamak, yüzünü yıkamadan su doldurmamak gibi yasaklar vardır. Uygur yasaklarında özellikle Türk destan, masal, efsane ve hâlk hikâyelerinde karşımıza çıkan motifler yasaklar noktasında değerlendirilmiş ve dikkat çeken benzerlikler bulunmuştur. Uygurlar arasında ad verme, doğum, al karısı, Umay, at ve kurda dair motif yapılarının eski Türk destan ve masallarındaki benzer şekilde rastlanılmasının yanı sıra gündelik faaliyetlerine de bu motifleri görmekteyiz. Türk destan ve masallarındaki gibi olağanüstülükler olmasa da günün şartlarına uygun şekilde bazı inanışlar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Uygurlar diğer Türk boyları gibi at ve kurdun kutsal ve önemli olduğuna inanıp onlara dair bazı yasaklar oluşturmuşlardır. Hatta bu hayvanların bedenlerine ait bazı organ ve tüyleriyle de çeşitli tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. Atın kuyruğundan kıl koparıp siğil düşürmek bunun en tipik örneğidir.

Uygur yasaklarında görülen bazı inanış ve uygulamalar hurafe görülmekle birlikte altında bir gerçeklik payı olabileceği düşünülmelidir. Bugün bilim, sanayi ve teknolojinin gelişmesiyle hâlk yasaklarında görülen bazı tedavi, uygulama ve ritüeller insan hâyâtının devamı için ne gibi bir değere sahiptir bu örneklerle görebilmekteyiz. Türk dünyasında ve Uygurlar arasında özellikle dikkatimizi çeken kırk suyu töreni bugün tıbben bebeğin sağlığının korunması için gerekli olduğunu gösteren bir uygulamadır. Bebek doğduğunda

zayıf ve mikroplara karşı dayanıksızdır. Bebeğin doğduğunda derisinde bulunan maddenin yıkanmadan belli bir müddet korunması gerekmektedir. Kırk suyu âdetinde Türk hâlk inancında bebek kırk gün gelene kadar yıkanmamaya çalışılır. Bu tür uygulama ve yasaklara metin içerisinde rastlamaktayız.

Eski Türk inancının etkilerinin yanı sıra İran, Hindistan, Çin gibi devletlerin kültür, din daireleri de Uygur yasaklarının oluşup gelişmesinde önemli bir paya sahiptir. Uygurlar Brahmanizm, Manihaizm, Budizm gibi din dairelerine girdikten sonra yaşam tarzlarını ve inançlara dair bazı uygulamalarında değişikliğe gitmiştir. Ama yine de millî ananelerini unutmayıp koruyan Uygurlar, bu din ve kültürlerden aldıkları her türlü âdet ve inancı kendi inanç ve kültür dairesinde millîleştirmiştir. İslamiyet'le Uygurların tabiata ve insana bakışında bazı değişimler olduğu muhakkaktır. Hatta İslamiyet ve çevre kültürlerin inanç dairelerinde gelen hayvanlar bunun örneğidir. Kırlangıç, hüthüt, yılan gibi hayvanları bunlardan sayabiliriz. Bu varlıklara dair Uygurlar eski inançlarını da katarak bazı yasak âdetleri oluşturmuştur.

Uygurlar, din konusunda hoşgörülü olduğu kadar bunları benimseyip yaşamlarına dahil etme ve kaidelerine uyma konusunda da hassas davranmıştır. Bu nedenler Uygur hâlk inanışlarında pek çok yasak âdetine rastlıyoruz. Eski Türk inancının tesiri bugün Uygurlar arasında hâlâ devam ediyor olması hâlk inanışlarının tespit edilmesinde büyük kolaylık sağlamakla birlikte daha sonra inanılan dinlerin içerisinde farklı şekiller alabileceği de unutulmamalıdır. Bunları belirlemek elbette antropolog, folklor, tarih gibi alanlarda uzmanlaşanların işidir.

Bu çalışma bize Uygur hâlk inanışları ve yasakları hakkında fikir vermekle birlikte Türk boyları arasındaki bağı da yansıtmaktadır. Bugün hâlâ Uygurlar arasında yaşayan pek çok uygulama ve hâlk inancı neredeyse tüm Türk boyları arasında ortaktır, diyebiliriz. Farklı coğrafyalarda yaşasak da bizler aynı milletin mizacına sahibiz. Yasaklar konusunda elbette çevre kültür ve dünyadaki bazı milletlerin kültürleriyle benzerlikler olacaktır. Neticede insan, bazı durumlar karşısında benzer tepkiler verebilen bir varlıktır. İnsanın evrene bakışında değişmeyen hadislerin olması mümkündür. Biz burada bunun mukayesesini yapabileme imkânı sağlamaya çalıştık.

Bugün Uygur Türkleri Çin zulmüne karşı hâlâ bir mücadele içindedir. Çin hükümetinin yaptığı faaliyetler onların diğer Türk devletleriyle olan bağlantısını tamamen kesip oradaki Türk varlığını yok etmeye yöneliktir. Biz bu bağı koparılmaması için dahili

olduğumuz alanın gereklerini yerine getirmeye çalışacağız. Tarihte büyük devletler ve imparatorluklar kuran Türk milletinin zengin bir kültürü vardır elbette. Fakat bu kültür öğeleri korunup yaşatılırsa gelecekte temiz bir neslin yaşayacağını da garantisi olacaktır.

Uygur yasaklarının belirlenmesi ve derlenmesi kolay bir süreç ve işlem değildir. Elimizdeki eserden yola çıkarak incelediğimizde içerisinde pek çok inanış, uygulama görsek de konunun daha derinlemesine incelenmesi değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmamızda Enver Samet Korgan'ın "Uygurlarda Yasaklar" adlı eseri üzerinden Türk dünyası ve çevre milletlerin kültürlerinden intikal eden yasaklara dair konular üzerinde durmaya çalıştık.

KAYNAKLAR

- Acıpayamlı, O. (1978). *Hâlkbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Acıpayamlı, O. (1989). Türkiye Folklorunda Hâlk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönünden İncelenmesi, *Türk Hâlk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri 23-25 Kasım Ankara 1988*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1-8.
- Acıpayamlı, O. (1992). *Türk Kültüründe “Ad Koyma Folkloru” nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi, IV. Milletlerarası Türk Hâlk Kongresi Bildirileri IV. Cilt, Ankara, s. 1-14.*
- Aksoy, Ö. A. (1963). *Atasözleri, Deyimler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Alptekin, A. B. (2015). *Hâlk Bilimi Araştırmaları*. Ankara: Akçağ.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divânü Lügâti't-Türk (Cilt I-II-III-IV)*. Ankara: TDK.
- Ataman, S. Y. (1992). *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Ritleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Atsız, H. N. (2016). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bang, W.-Arat, R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihî Dersleri*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi (C I-II)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Buğra, M. E. (1952). *Doğu Türkistan Tarihî, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1983). *Türk Kavimleri*. Ankara: TKAE.
- Campbell, J. (1992). *İlkel Mitoloji*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çandarlıoğlu, G. (2013). *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı.
- Devlet, N. (1992). Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış
Türk Dünyası El Kitabı (Cilt I). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 55-103.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları (Cilt 3)*. Ankara: TDK.
- Dilek, İ. (2007). Sibiryâ Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler. *Bilig*, S. 43. 33-54.
- Dilek, İ. (2014). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Grafiker.
- Dilek, İ. Altay Türklerinde Hâlk İnanışları, *Bilig*, S. 3., Güz 1996, 96-102.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Din Dışı*. Ankara: Gece Yay.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- Eliade, M. (2016). *Mitlerin Özellikleri*. İstanbul: Alfa Yay.
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler*. Ankara: Akçağ.
- Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı (Cilt I)*. Ankara: TDK.
- Ergun, P. (2016). *Türk Mitolojisine Giriş*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal* (Çev. M. H. Doğan), İstanbul: YKY.
- Frazer, J. G. (2019). *Ruhun Tehlikeleri ve Tabu* (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Freud, S. (2018). *Totem ve Tabu*, İstanbul: Say Yayınları.
- Gould, J.-Kolb, W. L. (1964). *A Dictionary of the Social Sciences*. London: First published in Great Britian.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalıcı.
- Gölpınarlı, A. (2010). *Feridüddin Attar Mantık Al-Tayr*. İstanbul: İş Bankası Yay.

- Gömeç, S. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Gömeç, S. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- Günay, U. (2008). *Türkiye 'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ.
- Güngör, A. (2006). Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum: TAED, s. 29, 69-93.*
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler (Cilt I-II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dinî*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dinî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalafat, Y. (2009). *İslamiyet ve Türk Hâlk İnanışları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Hâlk İnanışlarında Tabu*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karakaş, R. (2016). *Türk Mitolojisine Giriş*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Kaya, D. (2014). *Türk Hâlk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Kibar, O. (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme*. Ankara: Akçağ.
- Koca, S. (2002). *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.,15-37.
- Köprülü, M. F. (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi*. Ankara: Akçağ.
- Köprülü, M. F. (2013). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Alfa.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2016). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- Küçükbasmacı, G. (2016). *Türk Mitolojisine Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Leach, M-Fried, J. (1972). *Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend (V. I-II)*. Newyork: Funk&Wagnalls.
- Mahmutoğlu, M. N. (1987). *Doğu Türkistan Esaretteki Ülke*. İzmir: Gökhan Öndin Eğitim Vakfı Yayınları.

- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban). Ankara: TDK.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş (V)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi (Cilt I-II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öger, Â. (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Özkan, F. (1997). Sibiryalı Türkleri Yeni Türkiye, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*. S.16. Ankara. 1553-1557.
- Özkan, İ. (1989). *Abdurrahman Han Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özkan, İ. (1989). *Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özkan, İ. (1997). Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğumu ile İlgili Motiflerin Tahlili, *Türk Dili, Sayı 549*, 223-233.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Potapov, L. P. (2014). *Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları Makaleler*. (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: TKAE.
- Rahman, A. (1996). *Uygur Fokloru*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Rodloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık* (Haz. Nurer Uğurlu), İstanbul: Örgün Yay.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sakaoğlu, S.-Duymaz, A. (2017). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü* (Çev. Fikret Yıldırım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş (Cilt I)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Turan, F. A. (2002). Sarı Kız Efsanesi Sosyal ve Kültürel Tesirleri. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar 2005, Sayı 22, 149-164*.
- Turan, O. (1941). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Ülgen, H. Z. (2007). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: YKY.
- Üstüner, A. (2009). Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler, *Turkish Studies, Volume 4/8, Fall 2009*.
- Wimick, C. (1969). *Dictionary of Anthropology*. Newyork: Greenwood Press.
- Yalkın, A. R. (1977). *Cenupta Türkmen Oymakları (Cilt I)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Yaman, E.- Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- Yıldırım, D. (2016). *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı.
- Yıldırım, N. (2012). *İran Mitolojisi Kökenleri, Kaynakları, Ana Temaları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Yıldız, N. (1994). *W. Radlovv'un Derlediği Manas Destanı Metni Destandaki Kırgız Kültürü ile İlgili Tespitler ve Değerlendirmeler*, Doktora Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yolcu, M. A. (2014). *Türk Kültüründe Evliliğe ve Bağlı Tabu ve Kaçınmalar*. Konya: Kömen Yay.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : TÜRKERİ, Zeynep

Uyruğu : TC

Doğum tarihi ve yeri : 11/11/1989-GİRESUN

Medeni hali : Bekar

Telefon : 0533 700 44 31

Faks :

e-mail : turkerizeynez@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet
Yüksek	Ankara Hacı Bayram Veli	-
Lisans	Gazi Üniversitesi	2012
Lise	Giresun Lisesi	2006

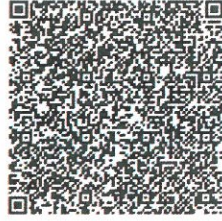
İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2019-	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	Araş. Gör.

Yabancı Dil

İngilizce

le.ahbv.edu.tr